00044533

BOMBAY BRANCH
OF THE
ROYAL ASIATIC SOCIETY.
TOWN HALL, BOMBAY.

Ramayana 1

Bala and Ayodhya Kandas

ZZ f. 3

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 10 February, 2016

ORI
891.21
Val/Ram
HM533

00044533

अथप्रश्नमभिनयतिकोन्विति ॥ नुशब्दोवितर्के ॥ सांप्रतंवर्तमानकालेअस्मिन् लोके भूलक्षणे ॥ कोनुगुणवान् प्रशस्तबहुगुणवानित्यर्थः ॥ भूमप्रशंसादौमतुप्॥अस्यैवप्रपंचः क श्चवीर्यवानित्यादि॥दिव्यास्त्रबलादिजशक्तिविशेषेणपराभिभवसामर्थ्यंवीर्यं तद्वान्॥कश्चश्रौतस्मार्तसकलधर्मरहस्यज्ञः॥ बह्वीमप्यपकृतिमुपेक्ष्यैकामप्युपकृतिंबह्वीमन्यतेइति कृतज्ञः ॥ सत्यवाक्यः सर्वावस्थास्वपियथाश्रुतदृष्टतत्त्वार्थवक्ता ॥ दृढव्रतः आपद्यपिधर्मायपरिगृहीतव्रतविशेषस्यत्यागरहितः॥२॥चारित्रेणेति॥ चरित्रमेव चारित्रं स्वार्थिको ण् वृत्तसंपदनेनोच्यते ॥ सर्वभूतेषुसर्वप्राणिषुमध्येकःपुमान् हितः ऐहिकामुष्मिकहितवहः अशत्रुभ्यः ॥ यत्तुसर्वप्राणिषुसापराधिष्वपिहितकरणशीलइतिव्याचक्षते तत्तुहि तयोगेचतुर्थ्यापत्तेरयुक्तं॥विद्वान् आत्मानात्मसकलपदार्थतत्त्वज्ञः॥ समर्थः लौकिकव्यवहारेप्रजारंजनादौचातुर्यंसामर्थ्यं तद्वान्॥कामाधिकसौंदर्यवत्त्वेननित्यंसुखरूपत्वेनच एकप्रियं केवलप्रियं दुःखासंभिन्नप्रियत्ववद्दर्शनंयस्यसः ॥ यत्तुएकंप्रतिप्रियंदर्शनंयस्येतितदयुक्तं ॥ सर्वप्रियत्वस्याप्रतिपादनात् ॥ एकः अद्वितीयः सचासौप्रियदर्शनश्चइत्य

कोन्वस्मिन्सांप्रतंलोकेगुणवान्कश्चवीर्यवान् ॥ धर्मज्ञश्चकृतज्ञश्चसत्यवाक्योदृढव्रतः ॥ २ ॥ चारित्रेणचकोयुक्तःसर्वभूतेषुकोहितः विद्वान्कःकःसमर्थश्चकश्चैकप्रियदर्शनः ॥ ३ ॥ आत्मवान्कोजितक्रोधोद्युतिमान्कोनसूयकः ॥ कस्यबिभ्यतिदेवाश्चजातरोषस्यसं युगे ॥ ४ ॥ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंपरंकौतूहलंहिमे ॥ महर्षेत्वंसमर्थोसिज्ञातुमेवंविधंनरं ॥ ५ ॥

र्थइतितीर्थः॥३॥ आत्मवानिति॥ वशीकृतांतःकर णइत्यर्थः ॥ जितक्रोधः निंदाहिंसादिजनकचित्तवृत्तिविशेषरहितः ॥ क्रोधोत्रकामादीनामप्युपलक्षणं ॥ द्युतिः सर्वलोकस्यदिदृक्षाजनकोदेहकांतिविशेषः तद्वान् ॥ अन सूयकः विद्यैश्वर्यादितपःसुपरौन्नत्यासहनमसूया तद्रहितः ॥ असूयतेःकंड्वादियगंतात् उपतापार्थात्ण्वुल् ॥ संयुगे युद्धकाले जातरोषस्यकस्यरोषात् देवाश्च देवाअपि इंद्रा दयोपि अपिनाअसुराश्चबिभ्यति ॥ अतिबलवतोस्मानप्यस्यक्रोधःसंहरिष्यतीतिभयंप्राप्नुवंतीत्यर्थः ॥ कस्येतिसंबंधसामान्येषष्ठीत्यन्ये ॥ कस्यसंयुगेकस्माद्बिभ्यतीति तीर्थः॥ ४ ॥ एतदिति ॥ उक्तगुणसामान्यापेक्षया नपुंसकंएतद्दिव्यपुरुषगुणजातं कस्यास्तीतिश्रोतुमहमिच्छामि उक्तगुणसामग्र्यस्यएकत्रदुर्लभत्वात्तादृशपुरुषविशेषज्ञाने मेपरंसर्वस्मादपिकौतुकांतरादुत्कटंकौतुकंवर्तते ॥ ननुएवंविधनरोमयापिदुर्ज्ञेयःनेत्याह ॥ हियतःमहर्षे अपरोक्षीकृताशेषार्थ त्वं एवंविधं उक्तगुणवंतंनरं दिव्यपुरुषं ज्ञातुंस मर्थोसि सर्वलोकप्रसिद्धसामर्थ्योसि तस्मात्त्वत्तएवश्रोतुमिच्छामीतिपूर्वेणसंबंधः ॥ ५ ॥

44533

श्रुत्वेति एतदुक्तप्रश्नजातं ॥ त्रिलोकज्ञः भूर्भुवःस्वर्लोकलक्षणान् त्र्यवयवलोकान् तत्रत्यवृत्तांतंजानातीत्यर्थः ॥ एवंचद्विगुत्वाभावान्नङीप् ॥ नारदः वाल्मीकेःएतद्वचःश्रुत्वा श्रूयतामितिचआमंत्र्य एकाग्र्यसिद्धयेअभिमुखीकृत्य स्वगतस्यार्थस्यचिरंप्रतिपिपादयिषितस्य जिज्ञासुलाभेनप्रहृष्टोभूत्वा वक्ष्यमाणंवाक्यमब्रवीत्॥६॥बहवइति॥ येबहवोगुणास्त्वयाकीर्तिताः तेएकत्रप्राकृतपुरुषमात्रेदुर्लभाएव ॥ चःपादपूरणे ॥ अथापि हेमुने यस्तैर्युक्तः ॥ तंबुध्वा स्मृत्वा अहंवक्ष्यामि तादृशोनरःश्रूयतां ॥ प्राप्तकालेलोट् ॥ तस्यश्रवणं तेप्राप्तकालमित्यर्थः ॥ ७ ॥ इक्ष्वाकिति ॥ इक्ष्वाकुवंशात्प्रभवः आविर्भावोयस्यसतथा ॥ रामोनाम रामइतिनाम्नाप्रसिद्धः जनैश्चश्रुतःअस्ति तस्मिन्नेव एकत्र सर्वेत्वत्पृष्टगुणाअन्येच गुणाइतिशेषः ॥ तच्चेदंयौगिकंनाम रमंतेयोगिनोस्मिन् ॥ यद्वा रमयतिस्वकानितियोगस्यप्रदर्शनात् ॥ तत्रांत्ये नारकपुरुषादिवदन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घः॥तानेवगुणानाह॥ नियतात्मा निगृहीतांतःकरणः॥वीर्यं व्याख्यातं॥द्युतिः कांतिः॥ आपत्संपदोरविकृतिश्चित्तस्यधृतिः तद्वान्॥वशी जिताशेषबहिरिंद्रि

श्रुत्वाचैतत्त्रिलोकज्ञोवाल्मीकेर्नारदोवचः ॥ श्रूयतामितिचामंत्र्यप्रहृष्टोवाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥ बहवोदुर्लभाश्चैवयेत्वयाकीर्तितागुणाः ॥ मुनेवक्ष्याम्यहंबुध्वातैर्युक्तःश्रूयतांनरः ॥ ७ ॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवोरामोनामजनैःश्रुतः ॥ नियतात्मामहावीर्योद्युतिमान्धृतिमान्वशी॥८॥ बुद्धिमान्नीतिमान्वाग्मीश्रीमांछत्रुनिबर्हणः ॥ विपुलांसोमहाबाहुःकंबुग्रीवोमहाहनुः ॥ ९ ॥

यः ॥ ८ ॥ बुद्धिमानिति प्रशस्तबुद्धिः॥बुद्धेःप्राशस्त्यंचसकृद्गृहीताविस्मरणावापोद्वापादिशक्तिमत्त्वं ॥ सर्वत्रप्रशंसादौमतुप् ॥ नीतिः कामंदकादिप्रसिद्धंराजनीतिः तद्वान् तज्ज्ञाता ॥ वाग्मी प्रशस्तवाक्॥ श्रीमान्सर्वातिशायिशोभैश्वर्यादियुक्तः ॥ यद्वा ऋचःसामानियजूंषि साहिश्रीरमृतासतामित्युक्तश्रौतश्रीमान् ॥ शत्रूणां बाह्यांतराणां निबर्हणः नाशकर्ता ॥ बाहुलकात् कर्तरिल्युट् ॥ विपुलांसइत्यादिनासामुद्रिकलक्षणंकथ्यते ॥ विपुलौ मांसलोन्नतौ अंसौ भुजशिरसीयस्यसः ॥ स्कंधोभुजशिरोंसोइतिकोशः ॥ अस्यसुलक्षणत्वं चवररुचिनोक्तं ॥ कक्षःकुक्षिश्चवक्षश्चघ्राणस्कंधौललाटिका ॥ सर्वभूतेषुनिर्दिष्टाउन्नतास्तेसुखप्रदाइति ॥ महाबाहुः आन्महतइत्यात्वं ॥ शिरोललाटश्रवणेग्रीवावक्षश्चहृत्तथा ॥ उदरंपणिपादंचपृष्ठंदशमहत्सुखमिति ब्राह्मेअस्यसुलक्षणत्वमुक्तं॥कंबुग्रीवःकंबुवत्रेखात्रयविशिष्टग्रीवः ॥ महाहनुः मांसलकपोलापरभागः ॥ पूर्णमांसलहनुस्तुभूपतिःइतिसंहिता ॥ ९ ॥

महोरस्कइति ॥ महद्विशालमुरोयस्यसः ॥ उरःशिरोललाटंचेत्युपक्रम्यविशालास्तेसुखप्रदाइत्युक्तेः ॥ महेष्वासः महान्इष्वासोधनुरस्य ॥ गूढजत्रुः गूढेमांसलत्वान्निमग्नेजत्रुणी वक्षोंससंधिगते अस्थिनीयस्य ॥ अरिंदमः निजभक्तानामरीन् कामादीन् निजभक्त्यंतरायकर्तृपापानिव दमयतीत्यरिंदमः॥ यद्वा अरिंदमइतिराज्ञोऽन्वर्थसंज्ञा शत्रुंजयइतिवत् ॥ आजानुबाहुः जानुपर्यंतदीर्घबाहुः ॥ दीर्घभ्रूबाहुमुष्कश्चचिरंजीवीधनीनरइतिब्राह्मे ॥ सुशिराः ॥ समवृत्तशिराश्चैवछत्राकारशिरास्तथा॥ एकछत्रांमहींभुंक्तेदीर्घमायुश्चविंदतीतिनारदः ॥ सुललाटः रेखाधिकललाटः ॥ ललाटेयस्यदृश्यंतेचतुस्त्रिद्व्येकरेखिकाः ॥ शतद्वयंशतंषष्ठिस्तस्यायुर्विंशतिस्तथेतिकात्यायनः॥ सुविक्रमः गजसिंहादिगतिसदृशगतिः विक्रमःपादविक्षेपः ॥ स्वरोगतिश्चनाभिश्चगंभीरःसप्रशस्यतइतिब्राह्मे ॥ १० ॥ समइति ॥ समः नातिदीर्घोनातिह्रस्वः ॥ षण्णवत्यंगुलो

महोरस्कोमहेष्वासोगूढजत्रुररिंदमः॥ आजानुबाहुःसुशिराःसुललाटःसुविक्रमः॥ १० ॥
समःसमविभक्तांगःस्निग्धवर्णःप्रतापवान्॥ पीनवक्षाविशालाक्षोलक्ष्मीवांछुभलक्षणः॥ ११ ॥

त्सेधोयोनांशःसदिवौकसामित्युक्तेः॥ समानि अन्यूनानधिकपरिमाणानि विभक्तानि पृथग्भूतानि अंगानि अवयवायस्यसः ॥ भ्रुवौनासापुटेनेत्रेकर्णावोष्ठौचचूचुकौ॥ कूर्परौमणिबंधौचजानुनीवृषणौकटी॥करौपादौस्फिजौयस्यसमौज्ञेयःसभूपतिरित्युक्तेःस्निग्धवर्णः॥ स्निग्धश्यामलवर्णइत्यर्थः॥ स्निग्धेंद्रनीलवर्णस्तुभोगंविंदतिपुष्कलमित्युक्तेः॥ प्रतापः स्मृतिमात्रेणरिपुहृदयविदारणक्षमंपौरुषं तद्वान् ॥ प्रतापोपौरुषातपावितिकोशः ॥ पीनवक्षाः मांसलसमोन्नतवक्षाः ॥ विशालाक्षः विस्तृतायतनेत्रः ॥ नासिकाचक्षुषीकर्णौयस्यायतावित्युक्तेः॥ लक्ष्मीवान् सीतारूपलक्ष्मीशक्तिमान् सर्वावयवसौंदर्यवान्वा मोपधत्वाद्वत्वं ॥ एवमुक्तरीत्याशुभानि सामुद्रिकशास्त्रोक्तानि लक्षणानियस्यसशुभलक्षणः ॥ ११ ॥

धर्मज्ञइति ॥ सत्या अमोघा संधा सकृदेवप्रपन्नायतवास्मीतिचयाचते ॥ अभयंसर्वभूतेभ्योददाम्येतद्व्रतंममेत्यादिरूपिणीप्रतिज्ञायस्य ॥ यशस्वी रावणवधादिनादिव्ययशःसंपन्नः ॥ ज्ञानसंपन्नः ब्रह्मज्ञानपरिपूर्णः ॥ अतएवजटायुपंप्रतिमयात्वंसमनुज्ञातोगच्छलोकाननुत्तमानित्युक्तिःसंगच्छते ॥ ब्रह्मज्ञस्यैवब्रह्मोपदेशेअधिकारात् विनाब्रह्मोपदेशंअनुत्तमलोकावाप्त्यसंभवात् ॥ नवियंतेउत्तमायेभ्यस्तेअनुत्तमाः ॥ आत्मानंमानुषंमन्येरामंदशरथात्मजमित्यादिवचस्तु मायामात्रमित्यन्यत्रविस्तरः ॥ शुचिः प्रातःस्नानादिना प्राणायामाभ्यासादिना प्रत्याहारादिजन्यरागद्वेषहानेनच मायिकशरीरत्वाच्चनित्यंबाह्यांतरशुद्धः ॥ वश्यः पित्राचार्यदेवैर्विनीतः ॥ समाधिमान्निजतत्त्वसमाधिमान् ॥ १२ ॥ प्रजापतीति ॥ प्रजापतिसमः यद्यपिरामोब्रह्मैव तथापि मानुषधर्माणां शोकमोहादीनां मायिकानांतत्रदर्शनेन औपाधिकभेदमादायतत्समत्वोक्तिः ॥ भार्गवलोकप्रतिबंधरूपात् जटायुमोक्षप्रदानरूपात् स्वेनसहसर्वायोध्यावासिजनस्य सशरीरस्य ब्रह्मलोकनयनरूपाच्चकारणात्तत्समत्वं ॥ सर्वथास्वतंत्रस्यैवेदृशेषुयोग्यत्वात् ॥ श्रीमानित्येवमादी

धर्मज्ञःसत्यसंधश्चप्रजानांचहितेरतः॥ यशस्वीज्ञानसंपन्नःशुचिर्वश्यःसमाधिमान्॥ १२॥ प्रजापतिसमःश्रीमान्धातारिपुनिषूदनः रक्षिताजीवलोकस्यधर्मस्यपरिरक्षिता॥ १३॥ रक्षितास्वस्यधर्मस्यस्वजनस्यचरक्षिता॥ वेदवेदांगतत्त्वज्ञोधनुर्वेदेचनिष्ठितः॥ १४॥

नांपौनःपुन्यंसकलैश्वर्यादिसत्वबोधनार्थं ॥ धाता पितेवसर्वप्रजाधारणपोषणसामर्थ्ययुक्तः ॥ रिपुनिषूदनः आश्रितजनरिपुनाशकः कामादिरिपुनाशकश्च ॥ अन्यथाजगद्वैरोर्भगवतोरिपोरेवाभावेनैतद्विशेषणासंगतिःस्यात् ॥ बाहुलकात्कर्तरिल्युट् ॥ जीवलोकस्य प्राणिसमूहस्य सकलव्यवहारप्रवर्तकत्वेनरक्षिता ॥ धर्मस्य तत्तद्वर्णाश्रमधर्मस्य मर्यादापरिपालनद्वारारक्षिता ॥ १३ ॥ रक्षितेति ॥ स्वस्यधर्मस्य यज्ञाध्ययनदानदंडयुद्धादिरूपस्य रक्षिता सादरमनुष्ठाता ॥ स्वजनस्य स्वभक्तजनस्य अवश्यभाविनोप्यनिष्टस्यनिरासपूर्वकंपरमेष्टमोक्षदानेनरक्षिता ॥ तच्चांबरीषप्रल्हादध्रुवादीनांरक्षणेनप्रसिद्धमेव ॥ वेदानां ऋग्यजुःसामाथर्वणां ॥ छंदःकल्पव्याकरणज्योतिषनिरुक्तशिक्षारूपवेदांगानां तत्त्वज्ञः पाठतोऽर्थतश्चज्ञाता ॥ शस्त्रास्त्रादिप्रतिपादकंशास्त्रं धनुर्वेदः तस्मिन्निष्ठितः सम्यक्कृतज्ञाता ॥ १४ ॥

सर्वेति ॥ सांख्ययोगतर्कपूर्वोत्तरमीमांसासूत्राणि सव्याख्यानिशास्त्राणि स्मृतयउपस्मृतयश्च तत्त्वार्थशासकत्वाच्छास्त्रं ॥ सर्वमूलशब्दशासकत्वाद्व्याकरणंचशास्त्रं ॥ तथैवंकामंदकादीन्यपि नीतिशास्त्राणि ॥ सर्वेषामेषामर्थतत्त्वज्ञः ॥ स्मृतिमान् उक्ताधीतवेदशास्त्रार्थविस्मरणरहितः ॥ प्रतिभानवान् व्यवहारकाले श्रुतस्यअश्रुतस्यच उचितार्थस्यशीघ्रंप्रतिभासः प्रतिभानं तद्वान् ॥ तदुक्तं प्रज्ञानवनवोन्मेषशालिनींप्रतिभांविदुरिति ॥ सर्वलोकप्रियः द्रष्टृस्मर्तृलोकानामिहामुत्रहितावहः ॥ साधुः मृदुमधुरस्वभावः ॥ अदीनात्मा सहजासाधारणक्षात्रभावेनअदीनस्वभावः ॥ अतिव्यसनपरंपरायामपिअक्षुभितांतःकरणोवा ॥ विचक्षणः यथोचितंलौकिकालौकिकसर्वक्रियासुकुशलः ॥ १५ ॥ सर्वदेति ॥ सर्वदा होमदेवपूजासभाधिष्ठानकालेषु तत्तत्कालोचितैः सद्भिः सात्त्विकस्वभावैः पुरोहितद्विजमंत्रिप्रधानादिभिः ॥ सिंधुभिः नदीभिः समुद्रइवअभिगतः सेवितः ॥ यद्वा सद्भिर्भक्तैः सदासेवितः भगवत्सेवायांकालनियमाभावात् ॥ दृष्टांतेनतप्राप्तानांसतांभक्तानां तेनसहऐक्यंध्वनयति ॥ आर्यः सर्वपूज्यः ॥ सर्वे

सर्वशास्त्रार्थतत्वज्ञःस्मृतिमान्प्रतिभानवान्॥ सर्वलोकप्रियःसाधुरदीनात्माविचक्षणः ॥ १५॥ सर्वदाभिगतःसद्भिःसमुद्रइवसिंधुभिः॥ आर्यःसर्वसमश्चैवसदैवप्रियदर्शनः॥ १६ ॥ सचसर्वगुणोपेतःकौसल्यानंदवर्धनः ॥ समुद्रइवगांभीर्येधैर्येणहिमवानिव ॥ १७॥ विष्णुनासदृशोवीर्येसोमवत्प्रियदर्शनः॥ कालाग्निसदृशःक्रोधेक्षमयापृथिवीसमः॥ १८॥

षु सुखदुःखोदर्केषु समः हर्षविषादरहितः शत्रुमित्रोदासीनेषुवैषम्यरहितः तत्तत्कर्मानुरूपफलदातेत्यर्थइत्यन्ये ॥ सदैव सर्वावस्थासु मुहुर्मुहुरनुभवेपि अननुभूतपूर्ववत् विस्मयनीयदर्शनः ॥ १६ ॥ सचेति ॥ सरामः सर्वैर्गुणैर्युक्तः ॥ उक्तैः वक्ष्यमाणैश्च ॥ कौसल्यानंदवर्धनत्वेन महाकुलप्रसूतत्वप्रधानमहिषीपुत्रत्वादिरूपस्याभिषेकोचितधर्मस्यसत्तादर्शिता ॥ गांभीर्यमगाधाशयत्वं तत्रसमुद्रतुल्यः ॥ धैर्यं मनसाप्यधृष्यत्वं इष्टवियोगादौअनभिभूतचित्तत्वंच रणेअचलतयासहायाभावेपिस्थितिश्च तेनहिमवत्सदृशः ॥ १७ ॥ विष्णुनेति ॥ यद्यपिरामो विष्णुरेवसर्वरूपश्च तथापिमानुषोपाधिभेदात्सर्वत्रसादृश्यंद्रष्टव्यं ॥ यद्वाविष्णुनासदृशइतिअनन्वयालंकारः चंद्रवद्यज्जाव्यवहारनिरीक्षणकालेसौम्यदर्शनः ॥ क्रोधे युद्धकालिके कालाग्निसदृशः परैरधृष्यइतियावत् ॥ क्षमा प्रतीकारसामर्थ्येपिअपकारसहिष्णुता तयापृथिवीतुल्यः ॥ १८ ॥

धनदेनेति ॥ त्यागे धनत्यागे धर्माथधनव्ययविषये अपेक्षितधनसंपत्तौ ॥ धनदेन नवनिधीशेनसमः ॥ अस्मिन्नेवांशउपमा नतुत्यागांशे ॥ तस्यधनसंग्रहएवप्रवृत्तेः ॥ धनदव्यवहारस्तु कतिपयत्रिदशेभ्योभगवदाज्ञया कतिपयधनदानमात्रादितिबहवः ॥ सत्ये सत्यवचने अपरोधर्मइव धर्मस्यमूर्त्यंतरमिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ एतदंतंबालकांडीयार्थसंग्रहः ॥ तमेवमित्यादिना अयोध्याकांडीयार्थसंग्रहआरभ्यते ॥ तत्रइक्ष्वाकुवंशप्रभवइत्यनेन भगवदाविर्भावःसूचितः ॥ महावीर्यः शत्रुनिवर्हणइत्यनेन विश्वामित्रानुग्रहज शस्त्रास्त्रसंपत्तिताटकावधादिसूचितं ॥ लक्ष्मीवानित्यनेन सीतापरिणयःसूचितः ॥ सत्यपराक्रममित्यनेन भार्गवलोकप्रतिबंधादिसूचितं ॥ एवंगुणसंपन्नं प्रागुक्तरीत्या सकलकल्याणगुणयुक्तं ॥ सत्यपराक्रमं अमोघपराक्रमं ॥१९॥ ज्येष्ठमिति ॥ ज्येष्ठगुणैः यौवराज्याभिषेकार्हगुणैः युक्तं ॥ प्रकृतीनां प्रजानां हितैः इहामुत्रहितावहैः युक्तं ज्येष्ठंसुतंरामं ॥ प्रकृतिप्रियकाम्यया प्रकृतीनांप्रियंकर्तुमिच्छया ॥ छांदसःकाम्यजितिप्रांचः प्रकृतिसंबंधेनआत्मनःप्रियंकर्तुमिच्छया ॥ युवराजेनहिप्रजाकृत्येसंपादि

धनदेनसमस्त्यागेसत्येधर्मइवापरः ॥ तमेवंगुणसंपन्नंरामंसत्यपराक्रमं ॥ १९ ॥ ज्येष्ठंश्रेष्ठगुणैर्युक्तंप्रियंदशरथःसुतं ॥ प्रकृतीनां हितैर्युक्तंप्रकृतिप्रियकाम्यया ॥ २० ॥ यौवराज्येनसंयोक्तुमैच्छत्प्रीत्यामहीपतिः ॥ तस्याभिषेकसंभारान्दृष्ट्वाभार्याथकैकयी ॥ २१ ॥

तेसति व्यवहारादिनिरीक्षणजन्यश्रमनिवृत्तिरूपंप्रियंस्वस्यभवतीतिवयं ॥ २० ॥ यौवराज्येति ॥ युवराजस्यभावोयौवराज्यं ॥ पितरिराज्यंकुर्वत्येवसर्वराज्यव्यापारेअभिषेकपूर्वमधिकृतःपुत्रोयुवराजः संयोक्तुं योजयितुं महीपतिः दशरथः ऐच्छत् ॥ अथतस्यरामस्य यौवराज्याभिषेके अपेक्षितान्संभारान् औदुंबर्यासंदीतस्यैप्रादेशमात्राः पादास्युरित्यादिनाबह्वृचब्राह्मणेन उपदिश्यमानान् दधिमधुसर्पिरादीन्संभृतान्दृष्ट्वा मंथरावचनाज्ज्ञात्वा कैकयीराज्ञःकनीयसीभार्या ॥ अत्रकैकयीत्येव यद्यपिकेकयश ब्दादञिकेकयमित्रयुष्वित्यादिनायादेरियादेशे गुणेआदिवृद्धौडीपियस्येतिलोपेसाधु तथापिअपिमाषंमषंकुर्याच्छंदोभंगंनकारयेदितिन्यायेनकैकयीतिप्रयोगः ॥ पुंयोग लक्षणेङीषिकेकयीतिपाठइत्यन्ये ॥ २१ ॥

पूर्वं पूर्वस्मिन्कालेइंद्रसहायार्थंप्रदत्तदशरथस्यदैत्यैर्युद्धकाले दशरथेपरमयुक्तामासुरींमायां धवलांगमुनिदत्तविद्ययानिवारयिष्यैकैकेय्यै तुष्टेनदशरथेनदत्तौवरौयस्यैसा देवी सैवराज्याभिषेकसमयेप्राप्ताभिषेकादेवीतद्प्रियतमा एवंवक्ष्यमाणलक्षणंवरंप्राप्तकालत्वादयाचतराजानं याचेर्द्विकर्मकत्वाद्वरद्वयमाह ॥ रामस्यराज्याद्बुद्वासनंभरत स्यस्वपुत्रस्यअभिषेचनं ॥ २२ ॥ सइति सत्यवचनात् धर्मपरनिर्देशेनसत्यप्रतिज्ञत्वादित्यर्थः अतोहेतोःसत्यरूपेणधर्मपाशेन संयतःबद्धःसन्दशरथः प्रियंसुतमपिविवासया मास ॥ २३ ॥ सइति ॥ वीरःअनेकैरपराङ्मुखतयायोद्धापिसरामः पितुःप्रतिज्ञांसत्यतयास्वविवासनेनअनुपालयन् ॥ यद्वाकैकेयीसन्निधौपितृवचनपरिपालनेविषयांस्व कृतांप्रतिज्ञांपरिपालयन् ॥ पितृवचनकृतान्निर्देशात् आज्ञातः मातुश्चकैकेय्याः प्रियकारणात् प्रियसिद्धिनिमित्तं वनंजगाम ॥ अनेनपितृतत्पत्नीसंतोषकरणमेवसर्वात्म

पूर्वंदत्तवरादेवीवरमेनमयाचत ॥ विवासनंचरामस्यभरतस्याभिषेचनं ॥ २२ ॥ ससत्यवचनाद्राजाधर्मपाशेनसंयतः ॥ विवासया माससुतंरामंदशरथःप्रियं ॥ २३ ॥ सजगामवनंवीरःप्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ पितुर्वचननिर्देशात्कैकेय्याःप्रियकारणात् ॥ २४ ॥ तं व्रजंतंप्रियोभ्रातालक्ष्मणोनुजगामह ॥ स्नेहाद्विनयसंपन्नःसुमित्रानंदवर्धनः ॥ २५ ॥ भ्रातरंदयितोभ्रातुःसौभ्रात्रमनुदर्शयन् ॥ राम स्यदयिताभार्यानित्यंप्राणसमाहिता ॥ २६ ॥ जनकस्यकुलेजातादेवमायेवनिर्मिता ॥ सर्वलक्षणसंपन्नानारीणामुत्तमावधूः ॥ २७ ॥

नापुत्रस्यधर्मइतिभगवताउपदिष्टं ॥ २४ ॥ तमिति ॥ व्रजंतंभ्रातरं प्रियः रामेसहजप्रीतिमान् ॥ २५ ॥ भ्रातरमिति ॥ भ्रातुः रामस्य दयितःप्रियः ॥ सौभ्रात्रं सुभ्रातृभावं स्नेह मितियावत् स्नेहादेवजगामनपित्रादिनिर्देशादितिभावः ॥ अथरामस्यदयिताइष्टा प्राणसमानिरतिशयप्रेमास्पदा ॥ हिता नित्यंहितकारिणी ॥ २६ ॥ जनकस्यकुले अन्वयेजा ता ॥ यद्यप्येषाअयोनिजा तथापिसीरध्वजस्यदेवयजनलांगलपद्धतावाविर्भूतत्वादेवमुक्तिः ॥ अतएवाह देवमायेवेति ॥ सेवअचिंत्योदयस्थितिलया देवैरेवस्वकार्यसिद्ध्या कांक्षिभिर्निर्मिता आविर्भाविता ॥ यद्वाइवशब्दएवार्थे देवेनभगवताआविर्भावितास्वमायैव भगवतोऽनायंतासर्वकार्यसहायभूतासहजशक्तिरेवहिमाया ॥ यत्तुतिलोत्तमा दिवद्देवमायेवस्थितेतितन्न निर्मितपदवैय्यर्थ्यापत्तेः ॥ सर्वैःस्त्रीलक्षणैःसंपन्नायुक्ता ॥ २७ ॥

सीतेति ॥ सीतालांगलपद्धतिः तदुत्थत्वात्सीता शशिनंरोहिणीवराममनुगता ॥ २८ ॥ शृंगेति ॥ गंगाकूले वर्तमानशृंगवेरपुरे स्थितं निषादाधिपतिं प्रियं इष्टंगुहंआसाद्य तत्सहितोलक्ष्मणादिसहितश्चरामः सूतं रथेनस्वप्रापणार्थमागतं गंगाकूले व्यसर्जयत् परावर्तितवान् ॥ २९ ॥ गुहेनेतिपूर्वार्धेपूर्वश्लोकान्वयि अथतेसीतारामलक्ष्मणाः वनेन पुरोवर्त्तिप्रान्तवनद्वारेण परं अपरंवनंगत्वा ॥ तेवनंपादचारास्तेनवनंगत्वेत्यर्थइतिसंप्रदायः ॥ ३० ॥ चित्रेति ॥ अनु पश्चात् भरद्वाजस्यशासनात् चित्रकूटंप्राप्य तत्ररम्यंआवसथं पर्णशालांकृत्वा तत्रवने रममाणात्रयः देवगंधर्वसदृशाः सुखंन्यवसन्नित्यन्वयः ॥ तथापुत्रशोकातुरः अनिर्वाच्यपुत्रवियोगजन्यशोकपीडि

सीताप्यनुगतारामंशशिनंरोहिणीयथा ॥ पौरैरनुगतोदूरंपित्रादशरथेनच ॥ २८ ॥ शृंगवेरपुरंसूतंगंगाकूलेव्यसर्जयत् ॥ गुहमासाद्यधर्मात्मानिषादाधिपतिंप्रियं ॥ २९ ॥ गुहेनसहितोरामोलक्ष्मणेनचसीतया ॥ तेवनेनवनंगत्वानदीस्तीर्त्वाबहूदकाः ॥ ३० ॥ चित्रकूटमनुप्राप्यभरद्वाजस्यशासनात् ॥ रम्यमावसथंकृत्वाररममाणावनेत्रयः ॥ ३१ ॥ देवगंधर्वसंकाशास्तत्रतेन्यवसन्सुखं ॥ चित्रकूटंगतेरामेपुत्रशोकातुरस्तथा ॥ ३२ ॥ राजादशरथःस्वर्गंजगामविलपन्सुतं ॥ गतेतुतस्मिन्भरतोवसिष्ठप्रमुखैर्द्विजैः ॥ ३३ ॥ नियुज्यमानोराज्यायनैच्छद्राज्यंमहाबलः ॥ सजगामवनंवीरोरामपादप्रसादकः ॥ ३४ ॥ गत्वातुसमहात्मानंरामंसत्यपराक्रमं ॥ अयाचद्भ्रातरंरामार्यभावपुरस्कृतः ॥ ३५ ॥

तः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ राजेति ॥ तस्मिन्दशरथेगते लोकांतरंगते मृते वसिष्ठाद्यैर्द्विजैस्त्रैवर्णिकैः इदमुपलक्षणं ॥ तत्सहितैर्मन्त्रिवृद्धैरित्यपिबोध्यं ॥ ३३ ॥ राज्याय राज्यंकर्तुं तैर्नियुज्यमानः प्रेर्यमाणः ॥ महाबलः समर्थोपि सौभ्रात्राद्राज्यंनैच्छत् ॥ ततः रामपादप्रसादकः ॥ पूज्यंरामं प्रसादयितुं वनंजगाम ॥ पादशब्दःपूज्यवाची ॥ ३४ ॥ गत्वेति ॥ सभरतः महात्मानं सत्यप्रतिज्ञत्वादिधर्मैः महावैभवंभ्रातरंरामंगत्वा आर्यभावपुरस्कृतः विनीतवेषः ॥ तंरामं राज्याय प्रतिनिवर्त्तिअयाचत् याचिर्द्विकर्मकः ॥ ३५ ॥

ननुपितृमातृदत्तराज्यंतवैवयोग्यमिति ममप्रतिनिवर्त्तिरनुचिताइत्यत्राह ॥ त्वमेवेति ॥ सर्वगुणश्रेष्ठे ज्येष्ठेसति कनिष्ठोनराज्यार्हइतिधर्मंत्वमेवजानासि इतित्वमेवराजाइतिवचोराममब्रवीत् ॥ रामोपि रमयतीतिव्युत्पत्त्या आश्रितचित्तरंजकोपिपितुरादेशात् राज्यंनैच्छदित्युत्तरेणान्वयः ॥ अत्रहेतुगर्भविशेषणं परमोदारः स्वसुखसाधनस्य परस्मैदानमौदार्यं तद्युतः सुमुखः राज्यादपिवनेआम्लानाभ्यधिकमुखप्रसादयुक्तः ॥ सुमहायशाः प्रतिज्ञापालनरूपयशोभंगभियानैच्छदितिकतककृतः ॥ तीर्थस्तु परमोदारः याचकाभीष्टप्रदाननिरतः ॥ अर्थिलाभेनप्रसन्नमुखः ॥ सुमहायशाः अर्थ्यवैमुख्येनप्रसिद्धकीर्तिरपि पित्राज्ञयैव भरतवाक्यंनैच्छदित्याहुः ॥ ३६ ॥ ततः अस्य भरतस्य राज्याय राज्यरक्षणसामर्थ्यंलब्धुं ॥ अहल्यादौदृष्टशक्तिकांचित्यवैभवस्वपदस्पृष्टे पादुके न्यासरूपेणदत्वा पुनःपुनःप्रतिनिवर्त्तियाचमानंभरतं चतुर्दशसमानंतर सर्वथाप्रतिनिव

त्वमेवराजाधर्मज्ञइतिरामंवचोब्रवीत् ॥ रामोपिपरमोदारःसुमुखःसुमहायशाः ॥ ३६ ॥ नचैच्छत्पितुरादेशाद्राज्यंरामोमहाबलः ॥ पादुकेचास्यराज्यायन्यासंदत्वापुनःपुनः ॥ ३७ ॥ निवर्तयामाससततोभरतंभरताग्रजः ॥ सकाममनवाप्यैवरामपादावुपस्पृशन् ॥ ३८ ॥ नंदिग्रामेकरोद्राज्यंरामागमनकांक्षया ॥ गतेतुभरतेश्रीमान्सत्यसंधोजितेंद्रियः ॥ ३९ ॥ रामस्तुमुनरालक्ष्यनागरस्यजनस्यच ॥ तत्रागमनमेकाग्रोदंडकान्प्रविवेशह ॥ ४० ॥

र्तितव्यमित्यभ्युपेत्य निवर्तयामास ॥ अस्येतिराज्यापेक्षयाषष्ठी दत्वेत्यत्रअस्मैइत्यर्थलभ्यं ॥ दत्वेत्यन्वयेपि संप्रदानस्यशेषत्वविवक्षयाषष्ठीत्यन्ये ॥ यत्तुनिक्षेपेमुख्यदानाभावान्नचतुर्थीदत्वेत्यन्वयेपीतितन्न खंडिकोपाध्यायःतस्मैचपेटांददातीतिमहाभाष्यप्रयोगविरोधात् ॥ ३७ ॥ सभरतः रामप्रतिनिवर्त्तिरूपं काममनवाप्यैव रामपादौनमस्कुर्वन् प्रतिनिवृत्तइतिशेषः ॥ ३८ ॥ ततोनमस्कृत्य प्रतिनिवृत्तः ॥ नंदिग्रामेस्थित्वा रामश्चतुर्दशसमारूपप्रतिज्ञातसमयानंतरं राज्यायआगमिष्यतिइति रामागमनकांक्षयापादुकेपुरस्कृत्य राज्यमकरोत् ॥ उत्तरार्धंस्पष्टं ॥ ३९ ॥ रामइति ॥ उक्तगुणविशिष्टो रामस्तु अत्यासन्नतयानागरस्य मंत्रिवृद्धादिपौरजनस्य भरतस्यच तत्र चित्रकूटे आगमनमालक्ष्य संभाव्य तेषांप्रतिनिवर्तनप्रयासाद्वरमितोपिदूरगमनमितिसंचिंत्यदंडकान् दंडकारण्यानि अवांतरवनबहुत्वाद्बहुवचनं ॥ तेषांरक्षश्चोरादिभूयिष्ठत्वादेकाग्रः सज्जोभूत्वा प्रविवेश हेतिप्रसिद्धौ ॥ ४० ॥

प्रविश्येति ॥ महारण्यमिति आरण्यकांडकथासंग्रहः ॥ राजीवं पद्मं ॥ अनेनराक्षसयुद्धारंभकृतहर्षोध्वनितः ॥ शरभंगाद्याऋषयः ॥ ४१ ॥ चापीतिनिपातसमुच्चयः पद्यपूरकः ॥ अगस्त्यभ्राता इध्मवाहननामेति ॥ केचित्ततोमुनेरगस्त्यस्य भ्रातागस्त्यइतिश्रुतः॥ सचिन्वन्काननेवन्यंसखीभिःकोपितोशपदितिमार्कंडेयपुराणेश्रूयते ॥ दिव्यंधनुरादिकं कार्यार्थंप्रतिगृह्याणेत्येवंरूपादगस्त्यवचनात् ॥ ऐंद्रं इंद्रादगस्त्यस्यागतं शरासनं धनुर्जयाह ॥ पूर्वंभार्गवंजित्वा ततःप्राप्तं यद्वैष्णवंधनुर्भगवता रामेणवरुणेन्यस्तं तदिंद्रेण वरुणादानीयागस्त्येस्थापितमित्यर्थेआरण्यकांडेस्फुटं यद्वा इंद्रोविष्णुः ॥ ४२ ॥ खड्गंचेति ॥ अनुरूपनिजायुधलाभात्परमप्रीतः ॥ अक्षयाः सायकाः बाणाः ययोः तौ ॥ तूणी इषुधी ॥ वनचरैः वानप्रस्थैः ॥ ४३ ॥ ऋषयइति ॥ तद्वनेवसतोरामस्यांतिकंअसुराः कबंधादयः ॥ रक्षांसि खरादयः ॥ तेषांवधाय वधंप्रार्थयितुं सर्वेऋषयः अं

प्रविश्यतुमहारण्यंरामोराजीवलोचनः॥ विराधंराक्षसंहत्वाशरभंगंददर्शह ॥ ४१ ॥ सुतीक्ष्णंचाप्यगस्त्यंचअगस्त्यभ्रातरंतथा ॥ अगस्त्यवचनाच्चैवजग्राहैंद्रंशरासनं ॥ ४२ ॥ खड्गंचपरमप्रीतस्तूणीचाक्षयसायकौ ॥ वसतस्तस्यरामस्यवनेवनचरैःसह ॥ ४३ ॥ ऋषयोभ्यागमन्सर्वेवधायासुररक्षसां ॥ सतेषांप्रतिशुश्रावराक्षसानांतदावने ॥ ४४ ॥ प्रतिज्ञातश्चरामेणवधःसंयतिरक्षसां ॥ ऋषीणामग्निकल्पानांदंडकारण्यवासिनां ॥ ४५ ॥ तेननत्रैववसताजनस्थाननिवासिनी ॥ विरूपिताशूर्पणखाराक्षसीकामरूपिणी ॥ ४६ ॥

भ्यागमन् ॥ सरामः तेषां राक्षसानांवधं तस्मिन्वने तेभ्योऋषिभ्यःप्रतिशुश्राव प्राप्तकालमसुररक्षोयोधयिष्ये नोपेक्ष्येइतितद्वचोंगीकृतवानित्यर्थः ॥ ४४ ॥ प्रतिज्ञातइति ॥ अग्निकल्पानां अग्निसदृशानां ऋषीणां सन्निधाविति शेषः अपेक्षितइतिवाशेषः ॥ संयति युद्धे अचिंत्यामितनिजशक्तिवैभवात् रक्षसांवधःप्रतिज्ञातश्चेतिसंबंधः ॥ ४५ ॥ तेनेति ॥ तेनरामेण तत्रैव दंडकारण्यदक्षिणप्रदेशवर्तिपंचवट्याश्रमे जनस्थानंनाम दंडकारण्येरावणस्यबलनिवेशस्थानं ॥ कामरूपिणी इच्छयानानारूपधारिणी ॥ यद्वा पुंसां काम्यमानरूपवती ॥ विरूपिता कर्णनासाछेदेनवैरूप्यंप्रापिता शूर्पणखेत्यत्र नखमुखात्संज्ञायांङीपूनिषेधः ॥ पूर्वपदात्संज्ञायामितिणत्वं विरुद्धंरूपं विरूपं ॥ तत्संजातमस्याइतितारकादित्वादितच् ॥ ४६ ॥

ततइति ॥ ततः तद्वैरूप्यकरणानंतरं सर्वराक्षसान् जनस्थाननिवासिनइतिशेषः ॥ उद्युक्तान् युद्धार्थसन्नद्धान् ॥ ४७ ॥ पदानुगान् अनुचरान् ॥ निवसता रामेणेतिशेषः उत्तरश्लोकान्वयी॥ ४८ ॥ रक्षसामिति ॥ चतुर्दशसहस्राणि तत्संख्यासंख्यातानि सैन्यानिइतिशेषः ॥ ज्ञातयः खरादयः खरादयोहिरावणस्यवैमात्रेयाः श्रुत्वाशूर्पणखामुखादितिशेषः॥ मूर्छितः व्याप्तचित्तः ॥ ४९ ॥ क्रोधेनव्याप्तः सरावणः ॥ मारीचेन बहुशः बहुवारं परदारहरणस्यपरमाधर्मत्वं बलवद्विरोधस्य निजनाशांतत्त्वं अतस्तेनरामेण बलवता विश्वामित्राश्रमेमदनुभूतबलेन ते तव विरोधोनक्षमोनयुक्तःनहितश्च इतिवार्यमाणोपि मारीचंनामप्रसिद्धंराक्षसं सीताहरणेसाहाय्यं वरयामास ॥ दशरथेरणेइतिस्वार्थे

ततःशूर्पणखावाक्याद्युद्युक्तान्सर्वराक्षसान्॥ खरंत्रिशिरसंचैवदूषणंचैवराक्षसं ॥ ४७ ॥ निजघानरणेरामस्तेषांचैवपदानुगान् ॥ वसतस्तस्मिन्निवसताजनस्थाननिवासिनां ॥ ४८ ॥ रक्षसांनिहतान्यासन्सहस्राणिचतुर्दश ॥ ततोज्ञातिवधंश्रुत्वारावणःक्रोधमूर्छितः ॥ ४९ ॥ सहायंवरयामाससमारीचंनामराक्षसं ॥ वार्यमाणःसुबहुशोमारीचेनसरावणः ॥ ५० ॥ नविरोधोबलवताक्षमोरावणतेनते अनादृत्यतुतद्वाक्यंरावणःकालचोदितः ॥ ५१ ॥ जगामसहमारीचस्तस्याश्रमपदंतदा ॥ तेनमायाविनादूरमपवाह्यनृपात्मजौ ॥ ५२ ॥ जहारभार्यांरामस्यगृध्रंहत्वाजटायुषं ॥ गृध्रंचनिहतंदृष्ट्वाहृतांश्रुत्वाचमैथिलीं ॥ ५३ ॥ राघवःशोकसंतप्तोविललापाकुलेंद्रियः ॥ ततस्तेनैवशोकेनगृध्रंदग्ध्वाजटायुषम् ॥ ५४ ॥

ण्यंतोपि ॥ ५० ॥ नेतिपूर्वार्धपूर्वान्वयि ॥ कालचोदितः मृत्युप्रेरितः ॥ रावणः तद्वाक्यं मारीचवाक्यंतु अनादृत्य ॥ ५१ ॥ सहमारीचः मारीचसहितः वोपसर्जनस्येतिविकल्पात्सहस्यसादेशाभावः॥ तस्यखरादिहंतृत्वेनप्रसिद्धस्यरामस्य आश्रमपदं आश्रमस्थानं जगाम ॥ ततःतेनमायाविना मारीचेन तौनृपात्मजौ रामलक्ष्मणौ दूरंअपवाह्यं अपसार्य ॥ ५२ ॥ जहारेति ॥ हत्वा हतप्रायं कंठगतप्राणंकृत्वा रामस्यभार्यांजहारेतिसंबंधः ॥ निहतं निहतप्रायंश्रुत्वा गृध्रमुखादितिशेषः ॥ ५३ ॥ विललाप पर्यदेवयत् ॥ आकुलेंद्रियः शोकपरवशेंद्रियः॥ तेनैवशोकेननिवृत्तिहेतुमप्राप्तेन अभिभूयमानएवसन् गृध्रं रावणेनसीताअपहृतेतिनिवेद्यमृतं दग्ध्वा विधिनासंस्कृत्य ॥ ५४ ॥

सीतां वनेमार्गमाणः मार्गयमाणइत्यर्थः ॥ रूपेणविकृतं कबंधंराक्षसं ददर्शेतिसंबंधः ॥ ५५ ॥ तमिति ॥ तं कबंधंनिहत्य ददाह ॥ महाबाहूरामः सचकबंधः स्वर्गतः स्वर्गगमनयोग्यं स्वीयंगंधर्वरूपंप्राप्तवान् ततः तेनरूपेण अस्य रामस्य ॥ ५६ ॥ श्रमणीं तापसीं ॥ धर्मनिपुणां सकलधर्मज्ञां ॥ धर्मचारिणीमित्यस्यतु सकलधर्मानुष्ठात्रीमित्यर्थः ॥ श्रमणीमित्यत्रकर्तरिल्युट् ॥ तपसाश्राम्यतीत्यर्थात् ॥ तामभिगच्छेतिकथयामासेत्यन्वयः ॥ ५७ ॥ शबर्येति ॥ सम्यक्पूजितः यथाविधिअर्घ्याद्युपचारैः पूजितः पंपेत्यादिना किष्किंधाकांडकथासंग्रहः ॥ संगतः मिलितः ॥५८॥ हनुमद्वचनात् सुग्रीवोयुष्मन्मैत्रीमपेक्षतेइत्यादिरूपात् ॥ समागतः मैत्रीकृतवान् ॥ हनुशब्दोऽह्रस्वांतोदीर्घांतश्च ॥ सुग्रीवायेति संगतायेतिशेषः ॥ शंसत् अकथयत् ॥ छांदसोऽडभावः महाबलः सुग्रीवेणस्वकार्यसाधकमहाबलत्वेनावगतः ॥५९॥ आदितइति ॥

मार्गमाणोवनेसीतांराक्षसंसंददर्शह ॥ कबंधंनामरूपेणविकृतंघोरदर्शनं ॥ ५५ ॥ तंनिहत्यमहाबाहुर्ददाहस्वर्गतश्चसः ॥ सचास्यकथयामासशबरींधर्मचारिणीं ॥ ५६ ॥ श्रमणींधर्मनिपुणामभिगच्छेतिराघव ॥ सोऽभ्यगच्छन्महातेजाःशबरींशत्रुसूदनः ॥ ५७ ॥ शबर्यापूजितःसम्यग्रामोदशरथात्मजः ॥ पंपातीरेहनुमतासंगतोवानरेणह ॥ ५८ ॥ हनुमद्वचनाच्चैवसुग्रीवेणसमागतः ॥ सुग्रीवायच तत्सर्वंशंसद्रामोमहाबलः ॥ ५९ ॥ आदितस्तद्यथावृत्तंसीतायाश्चविशेषतः ॥ सुग्रीवश्चापितत्सर्वंश्रुत्वारामस्यवानरः ॥ ६० ॥ चकारसख्यंरामेणप्रीतश्चैवाग्निसाक्षिकं ॥ ततोवानरराजेनवैरानुकथनंप्रति ॥ ६१ ॥

जन्मारभ्येत्यर्थः ॥ तत्सिद्धं वृत्तं स्वीयं सीतायाश्चवृत्तं विशिष्य रावणापहारांतं अशंसत् ॥ यद्यपि महाबलत्वाद्विनापिसहायंसर्वनिर्वाहकः तथापिलोकरीतिमनुसृत्य सुग्रीवमैत्रीमुद्दिश्य सर्वमकथयदितिबोद्धव्यं ॥ वानरः सुग्रीवोपि रामस्य संबंधि तत्सर्वंश्रुत्वा ॥ ६० ॥ स्वसमानदुःखमहाबलसंबंधलाभात्प्रीतःसुग्रीवः अग्निसाक्षिकं अग्निरेवसाक्षाद्दृष्टायस्य तादृशंसख्यंचकार ॥ ततोवैरानुकथनं वालिनस्तवचवैरं किंकारणमिति रामकृतप्रश्नंप्रति प्रश्नोत्तरमितियावत् ॥ ६१ ॥

रामायवत्प्युत्तरमावेदितव्यं तत्सर्वंरामवत् दारापहारांतकष्टैः संजातदुःखेनसुग्रीवेण प्रणयात् रामायआवेदितं ॥ तदा तद्वृत्तांतश्रवणानंतरकाले रामेण वालिवधंप्रति वालिवधमुद्दिश्य अवश्यंवालिनंवधिष्यामिइतिप्रतिज्ञातं ॥ ६२ ॥ वालिनश्चेति ॥ तत्र ऋष्यमूकपर्वते वानरः सुग्रीवः वालिनोबलं अरुणोदयानंतरं सूर्योदयात्पागेव रावणंगृहीत्वा चतुःसमुद्रलंघनादिरूपं कथयामास किंचसुग्रीवः रामोवालितुल्योनवेतिशंकितः संजातशंकआसीत् ॥ ६३ ॥ राघवेति ॥ राघवस्य वालिमहाबलत्वेविश्वासार्थमुत्तमं बलप्रत्यायनोत्तमसाधनं महापर्वतसदृशं दुंदुभेर्दैत्यस्यशरीरंदर्शयामास ॥ यस्यकायः इदानीमेतादृशः तादृशोदुंदुभिर्वालिनाहत्वा एतावद्दूरंप्रक्षिप्तइत्युक्त्वा दर्शयामासेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ उत्स्मयित्वेति ॥ बाहुलकात्स्वार्थेणिच् ॥ ईषत्स्मितंकृत्वा ॥ ६५ ॥ बिभेदेति ॥ पुनश्चप्रहसन्निवजनयन् स्वबलविश्वासमुत्पादयन् हेतौशता ॥ फलमपि

रामायावेदितंसर्वंप्रणयाद्दुःखितेनच ॥ प्रतिज्ञातंचरामेणतदावालिवधंप्रति ॥ ६२ ॥ वालिनश्चबलंतत्रकथयामासवानरः ॥ सुग्रीवःशंकितश्चासीन्नित्यंवीर्येणराघवे ॥ ६३ ॥ राघवप्रत्ययार्थंतुदुंदुभेःकायमुत्तमं ॥ दर्शयामाससुग्रीवोमहापर्वतसन्निभं ॥ ६४ ॥ उत्स्मयित्वामहाबाहुःप्रेक्ष्यचास्थिमहाबलः ॥ पादांगुष्ठेनचिक्षेपसंपूर्णंदशयोजनं ॥ ६५ ॥ बिभेदचपुनःशालान्सप्तैकेनमहेषुणा ॥ गिरिंरसातलंचैवजनयन्प्रत्ययंतदा ॥ ६६ ॥ ततःप्रीतमनास्तेनविश्वस्तःसमहाकपिः ॥ किष्किंधांरामसहितोजगामचगुहांतदा ॥ ६७ ॥ ततोगर्जद्धरिवरःसुग्रीवोहेमपिंगलः ॥ तेननादेनमहतानिर्जगामहरीश्वरः ॥ ६८ ॥

हेतुः ॥ तदाएकेनैवमहेषुणा सकृत्प्रयोगेनैव सप्तशालान् सप्तशालवृक्षान् तत्समीपस्थोगिरिं पर्वतं रसातलं षष्ठमधोलोकंचबिभेद ॥ अतलवितलसुतलतलातलमहातलरसातलपातालाःइतिसप्तअधोलोकाः ॥ एकशालमात्रभेदने अस्यवालिसाम्यशंकाजायेत तन्निवृत्त्यर्थमनुक्तानामप्यन्यशालगिरिप्रस्थादीनांभेदनमितिमंतव्यं ॥ ६६ ॥ ततइति ॥ ततः शालभेदानंतरं ॥ तेन अतिदुष्करेणकर्मणा वालिवधेविश्वासंप्राप्तः प्रीतमनाः कपिराज्यलाभोऽचिरादेवेतिसंतुष्टमनाः किष्किंधाख्यांगुहां रामसहितोजगाम ॥ ६७ ॥ ततइति ॥ हरिवरः कपिश्रेष्ठः अगर्जत् सिंहनादंकृतवान्हरीश्वरः वाली ॥ ६८ ॥

अनुइति ॥ तदाअंगदमुखादवगतसुग्रीवराममित्रत्वेनसंयुगनिर्गमनंवारयंतीं तारां स्वस्थियं॥ मयाअकृतापकारोधर्मज्ञोरामोमद्वंनापकरिष्यतिइत्यादिवचनैरनुमान्य अनुमतिप्राप्य कृतानुमतिकांकृत्वाइतियावत् ॥ सुग्रीवेणसह वालीयुद्धाय समागतोभवत् तत्र संयुगे एनं वालिनं ॥ ६९ ॥ ततइति ॥ सुग्रीववचनात् ॥ वालिनंजहिकाकुत्स्थमयाबद्धोयमंजलिरित्येवंरूपात्सुग्रीववचनात् ॥ आहवे रणे प्रत्यपादयत् प्रतिष्ठापितवान् ॥ सुग्रीववचनादित्यनेन अनपकारिवालिवधस्यउक्तत्वेपि मित्रापकारित्वेन तदुक्त्याहननमितिध्वनितं ॥ ७० ॥ सचेति ॥ ससुग्रीवः ॥ दिदृक्षुः अन्वेषिषिषुः सर्वान्वानरान्समानीय सर्वादिशः प्रस्थापयामास ७१॥ ततइति ॥ गृध्रस्य संपातेर्वचनात् तस्यांवसतिवैदेहीदीनाकौशेयवासिनीत्येवंरूपात् ॥ पुप्लुवे उल्लंघितवान् ॥ इतःसुंदरकांडकथासंग्रहः ॥ ७२ ॥ तत्रेति ॥ अशोकवनिकांगतां प्रमदावनस्थितां ध्या

अनुमान्यतदातारांसुग्रीवेणसमागतः॥ निजघान्नचतत्रैनंशरेणैकेनराघवः॥६९॥ ततःसुग्रीववचनाद्दत्वावालिनमाहवे॥ सुग्रीवमेवतद्राज्यैरराघवःप्रत्यपादयत्॥ ७० ॥ सचसर्वान्समानीयवानरान्वानरर्षभः ॥ दिशःप्रस्थापयामासदिदृक्षुर्जनकात्मजां॥ ७१ ॥ ततोगृध्रस्यवचनात्संपातेर्हनुमान्बली॥ शतयोजनविस्तीर्णंपुप्लुवेलवणार्णवं ॥ ७२ ॥ तत्रलंकांसमासाद्यपुरींरावणपालितां ॥ ददर्श सीतांध्यायंतीमशोकवनिकांगतां॥ ७३ ॥ निवेदयित्वाभिज्ञानंप्रवृत्तिंविनिवेद्यच ॥ समाश्वास्यचवैदेहींमर्दयामासतोरणं ॥७४॥ पंचसेनाग्रगान्हत्वासप्तमंत्रिसुतानपि॥ शूरमक्षंचनिष्पिष्यग्रहणंसमुपागमत्॥ ७५॥

यंतीं राममितिशेषः ॥ ७३ ॥ निवेदयित्वेति ॥अभिज्ञानं अंगुलीयकरूपं ॥ प्रवृत्तिं रामसुग्रीवसख्यादिसर्ववृत्तांतं ॥ समाश्वास्य राघवस्यसर्वोपिव्यापारः त्वत्प्राप्त्येकफलकः इत्यादितत्त्वकथनेनवैदेहींसमाश्वास्य ॥ गृहीत्वाप्रत्यभिज्ञानमितिपाठे प्रत्यभिज्ञानं सीतालकस्थितचूडामणिरूपं ॥ तोरणं अशोकवनिकागतप्रासादबहिर्द्वारसन्निवेशं चकारादशोकवनंचमर्दयामास ॥७४ ॥ पंचेति ॥ सेनाग्रगाः सैन्यपतयः पिंगलनेत्रप्रभृतयः मंत्रिसुताः जंबुमाल्यादयः॥ अक्षं रावणसुतं निष्पिष्य चूर्णीकृत्य ग्रहणं इंद्रजित्प्रयुक्तब्रह्मास्त्रकृतबंधनं समुपागमत्प्राप्तः॥७५॥

अस्त्रेणेति ॥ मदस्त्रस्यामोघत्वात्तेनबंधनमात्रं चतुःपंचघटिकानंतरं पुनर्मोक्षश्चेतिब्रह्मदत्तवरात् तावताकालेन ब्रह्मास्त्रमुक्तमात्मानंज्ञात्वापि यदृच्छया कार्यांतरप्रसंगेन रावणदर्शनापेक्षया यंत्रिणः बध्वानेतॄन् तान्राक्षसान्प्रति वीरः हंतुंसमर्थोपि मर्षयन् क्षमांकुर्वन् रावणसमीपंप्राप्तवानितिशेषः ॥ ममर्षेतिवापाठः ॥ ७६ ॥ ततइति ॥ ततः रावणदर्शनादिव्यापारानंतरं सीतामृते सीतावस्थानप्रदेशंविना लंकांदग्ध्वा रामाय प्रियं सीतादर्शनरूपप्रियवार्तामाख्यातुं पुनःरामांतिकं महाकपिः हनुमान् आयात् आगतः ॥ ७७॥ सोभीति ॥ प्रदक्षिणं प्रदक्षिणादिमुख्यमुपचारं ॥ महात्मानं परमात्मानं ॥ अमेयात्मा अपरिच्छेद्यबलबुद्धिधैर्यादिवैभवः ॥ तत्त्वतः सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥

अस्त्रेणोन्मुक्तमात्मानंज्ञात्वापैतामहाद्वरात्॥ मर्षयन्राक्षसान्वीरोयंत्रिणस्तान्यदृच्छया॥ ७६॥ ततोदग्ध्वापुरींलंकामृतेसीतांचमैथिलीं॥ रामायप्रियमाख्यातुंपुनरायान्महाकपिः॥ ७७॥ सोभिगम्यमहात्मानंकृत्वारामंप्रदक्षिणं॥ न्यवेदयदमेयात्मादृष्टासीतेतितत्त्वतः॥ ७८॥ ततःसुग्रीवसहितोगत्वातीरंमहोदधेः॥ समुद्रंक्षोभयामासशरैरादित्यसन्निभैः॥ ७९॥ दर्शयामाससचात्मानंसमुद्रःसरितांपतिः ॥ समुद्रवचनाच्चैवनलंसेतुमकारयत् ॥ ८० ॥

दृष्टासीतेतितत्त्वंन्यवेदयदित्यर्थः ॥ अत्रदृष्टेतिपदस्यप्रथमप्रयोगः रामस्यसीतेतिश्रवणे तद्विषयक्रियापदसंशयोमाभूदित्यर्थः ॥ ७८ ॥ ततइति ॥ ततोयुद्धकांडकथासंग्रहः ॥ क्षोभयामास लंकागमनमार्गदाने औदासिन्यात्समुद्रमापातालमाकुलीचकारेत्यर्थः ॥ ७९ ॥ दर्शयेति ॥ समुद्रः शरक्षोभितइतिशेषः ॥ समुद्रवचनात् एषसेतुं महोत्साहःकरोतुमयिवानरः तमहंधारयिष्यामीत्येवंरूपात् ॥ नलंसेतुंअकारयत् नलेनसेतुंकारितवानित्यर्थः ॥ ८० ॥

तेनेति ॥ तेन सेतुना ॥ आहवे युद्धे ॥ अत्रकचिन्मध्येऽभ्यषिंचदित्यादिश्लोकद्वयं ॥ अभ्यषिंचत्लंकायांराक्षसेंद्रंविभीषणं ॥ कर्मणातेनमहतादेवाइंद्रपुरोगमाः १ स देवर्षिगणास्तुष्टाराघवंतेभ्यपूजयन् ॥ तथापरमसंतुष्टैःपूजितःसर्वदैवतैः २ लंकायां राज्ये राक्षसेंद्रं तत्त्वव्यवहारविषयोभवतियथातथाभ्यषिंचत् ॥ तेन कर्मणा रावणहननादिरूपेण ॥ सदेवर्षिगणाः देवर्षिसहितागणाः अर्थादृषिगणास्तत्सहिताःदेवाइत्यर्थः ॥ तदिदंश्लोकद्वयं पूजितःसर्वदैवतैः अभिषिच्यचेत्यनेनपुनरुक्तमितिप्रक्षिप्तमेवबोध्यं ॥ सीतांप्राप्य अनु पश्चात्परांव्रीडां रक्षोगृहेचिरोषितां पुनर्गृहीतवानितिलोकापवादशंकयाअतिशयितांलज्जामुपागमत् ॥ ८१ ॥ तामिति ॥ जनसंसदि वानरराक्षस

तेनगत्वापुरींलंकांहत्वारावणमाहवे ॥ रामःसीतामनुप्राप्यपरांव्रीडामुपागमत् ॥ ८१ ॥ तामुवाचत
तोरामःपरुषंजनसंसदि ॥ अमृष्यमाणासासीताविवेशज्वलनंसती ॥ ८२ ॥ ततोग्निवचनात्सीतांज्ञा
त्वाविगतकल्मषां ॥ अग्रहीदमलांरामोवचनाच्चगुरोस्तदा ॥ कर्मणातेनमहतात्रैलोक्यंसचराचरं ॥ ८३ ॥

सभायां ॥ परुषं मर्मस्पृक् दीपोनेत्रातुरस्येवप्रतिकूलासिमेदृढमित्यादिवचनमुवाच ॥ लोकस्यनास्यांरामस्यकामादिदोषतः पुनर्जिघृक्षास्तीतिप्रत्यायनार्थं ॥ अमृष्यमाणापातिव्रत्यसंशयजनितमुक्तवचनं ॥ सतीत्यनेनपातिव्रत्यबलान्निजेच्छया अग्निप्रादुर्भावनशक्तिमत्त्वद्योतनमितिकेचित् ॥ लक्ष्मणप्रादुर्भावितोज्वलनइत्यन्ये ॥ ८२ ॥ ततइति ॥ अग्निवचनात् विशुद्धभावांनिष्पापांप्रतिगृह्णीष्वराघवेत्येवंरूपात् विगतकल्मषां निष्पापां स्वयंज्ञात्वा लोकस्यचतथात्वंप्रत्याध्य सीतामंगीचकारेतिशेषः ॥ क्वचित्तु अग्रहीदमलांरामोवचनाच्चगुरोस्तदेतिपठ्यते ॥ तत्रामलामितिपुनरुक्तमापद्यते ॥ ८३ ॥

तेनकर्मणा सीताप्रत्यानयनातेनकर्मणा ॥ ऋषिदेवगणसहितचराचरप्रजासहितंत्रैलोक्यं तुष्टं तुतोष ॥ तत्संतोषेणचप्रहृष्टः संतोषवशादेवसर्वदैवतैःपूजितश्चरामोबभौ ॥ अत्र केचित् अचराणां वृक्षादीनां रावणकृतपीडापरिज्ञानाभावेन रावणवधजन्यसंतोषाभावात् एवंव्याचक्षते ॥ देवऋषिगणमितिपाठः ऋत्यकइतिप्रकृतिभावः तत्रदेवगणा इंद्रादयः ऋषिगणाः विश्वामित्रादयः एतदूपंयत्रैलोक्यं सचराचरं ॥ अत्रचरप्रजाः गतिभक्षणमात्रप्रधानाः तिर्यक्स्रोतसः पशुपक्ष्यादयऐरावतादयः ॥ अचरप्रजाः चर प्रजाभिन्नाज्ञानयुक्तप्रजाअवाक्स्रोतसोमनुष्याः ॥ एवंचस्वस्वशेषतिर्यगवाक्स्रोतोयुतं देवर्षिगणरूपंत्रैलोक्यंतुष्टं ॥ रावणस्यमर्त्योपेक्षत्वात्प्राधान्येनदेवर्षिग्रहणमित्याहुः ॥ ८४ ॥ अभिषिच्येति ॥ राक्षसेंद्रं भावितत्त्वव्यवहारविषयं ॥ कृतकृत्यः प्राक्प्रतिज्ञातः विभीषणाभिषेकलक्षणकृत्यस्यापि कृतत्वात्कृतकृत्यः अतएवविज्वरः विग

सदेवर्षिगणंतुष्टंराघवस्यमहात्मनः ॥ बभौरामःसंप्रहृष्टःपूजितःसर्वदैवतैः ॥ ८४ ॥ अभिषिच्यचलंकायांराक्षसेंद्रंविभीषणं ॥ कृतकृ
त्यस्तदारामोविज्वरःप्रमुमोदह ॥ ८५ ॥ देवताभ्योवरंप्राप्यसमुत्थाप्यचवानरान् ॥ अयोध्यांप्रस्थितोरामःपुष्पकेणसुहृद्वृतः ॥ ८६ ॥
भरद्वाजाश्रमंगत्वारामःसत्यपराक्रमः ॥ भरतस्यांतिकेरामोहनूमंतंव्यसर्जयत् ॥ ८७ ॥ पुनराख्यायिकांजल्पन्सुग्रीवसहितस्तदा ॥
पुष्पकंतत्समारुह्यनंदिग्रामंययौतदा ॥ ८८ ॥

तावश्यकर्तव्यविषयचिंतातापः ॥ प्रमुमोदेति छांदसंपरस्मैपदं ॥ ८५ ॥ देवताभ्यइति ॥ सुप्तोत्थितवत् उत्तिष्ठंतुवानराइत्येवंरूपंवरं रावणवधजनितहर्षवशात्स्वदिदृक्षयासमागताभ्योदेवताभ्यःप्राप्य ॥ सुहृद्भिः सुग्रीवविभीषणादिभिः संवृतः पुष्पकेणअयोध्यामुद्दिश्यप्रस्थितः जगाम ॥ ८६ ॥ भरद्वाजेति ॥ चतुर्दशेतुसंपूर्णेवर्षेहनिरघूत्तम ॥ नद्रक्ष्यामियदित्वांतुप्रवेक्ष्यामिहुताशनमितिभरतेनप्रतिज्ञातत्वात् ॥ भरद्वाजाश्रमे चतुर्दशसमासमाप्यनंतरं मुनिवचनेनएकदिनविलंबस्यप्राप्तत्वात्स्वागमनप्रबोधनाय हनुमद्विसर्जनं ॥ यद्वा महत्यावानरसेनयासहाकस्माद्गमने भरतादेःशंकामाभूदितितद्विसर्जनं ॥ ८७ ॥ पुनरिति ॥ पुष्पकादवतीर्णत्वासुनस्ततुष्पकंसमारुह्य आख्यायिकां पूर्वदत्तविषयांकथां ॥ भरद्वाजाश्रमारोहात् पूर्वमिवजल्पन् कथयन् ॥ सुग्रीवेतिविभीषणादेरुपलक्षणं ॥ ८८ ॥

नंदिग्रामेति ॥ नंदिग्रामे भ्रातृभिःसह स्वस्यापि व्रतप्रयुक्तांजटांहित्वा त्यक्त्वारामःसीतांअनुप्राप्य मुनिवेषत्यागेन सीतानुरूपंरूपंप्राप्य ॥ यद्वा मुनिवेषत्यागेनहृष्टां सीतां प्राप्य प्राप्तविसृष्टंराज्यं पुनरवाप्तवान् ॥ ८९ ॥ एतदंतंचरितंवृत्तत्वेनोपदिश्य देवऋषिरतःपरमुत्तरकांडविषयं भविष्यत्वेनोपदिशति प्रहृष्टेति ॥ अनेनच रावणवधानंतरंरामेराज्यंप्रशासतिसति वाल्मीकेर्नारदंप्रतिप्रश्नइतिज्ञायते ॥ प्रहृष्टः प्रातिस्विकपुत्रपश्वादिसंपत्त्यामुदितः क्षामक्षोभराहित्येनमुदितांतःकरणः ॥ लोकः सर्वप्रजाः ॥ तुष्टः बहुप्रदाद्भगवतः सांसारिकपारमार्थिकार्थलाभात्तुष्टः अतएवपुष्टः दारिद्र्यकार्श्यरहितः॥आमयोमनःपीडा रोगोदेहजोव्याधिः दुर्भिक्षेण चोरादिभयेनचरहितः भविष्यतीतिशेषः॥ यद्वा रामविरहेणदुःखितः राममिलनेनतुष्टः तथा तद्विरहेणकृशः तन्मिलनादेवपुष्टः ॥ ९० ॥ नेति ॥ स्वपितृषु स्वेषुचजीवत्स्वितिशेषः अविधवाभर्त्रनुगमनाद्धवांशपुत्रस

नंदिग्रामेजटांहित्वाभ्रातृभिःसहितोनघः॥ रामःसीतामनुप्राप्यराज्यंपुनरवाप्तवान्॥८९॥प्रहृष्टमुदितोलोकःतुष्टःपुष्टःसुधार्मिकः॥ निरामयोह्यरोगश्चदुर्भिक्षभयवर्जितः ॥ ९० ॥ नपुत्रमरणंकेचिद्द्रक्ष्यंतिपुरुषाःक्वचित् ॥ नार्यश्चाविधवानित्यंभविष्यंतिपतिव्रताः ॥ ९१ ॥ नचाग्निजंभयंकिंचिन्नाप्सुमज्जंतिजंतवः॥ नवातजंभयंकिंचिन्नापिज्वरकृतंतथा ॥ ९२॥ नचापिक्षुद्भयंतत्रनतस्करभयंतथा॥ नगराणिचराष्ट्राणिधनधान्ययुतानिच॥ ९३॥ नित्यंप्रमुदिताःसर्वेयथाकृतयुगेतथा॥ अश्वमेधशतैरिष्ट्वातथाबहुसुवर्णकैः ॥ ९४॥ गवांकोट्ययुतंदत्वाविद्वद्भ्योविधिपूर्वकं॥ असंख्येयंधनंदत्वाब्राह्मणेभ्योमहायशाः॥ ९५॥

द्भावाद्वेतिशेषः ॥ ९१ ॥ नचाग्निजमिति पादत्रयेण आधिदैविकदुःखनिवृत्तिरुच्यते ॥ चतुर्थेनाध्यात्मिकनिवृत्तिः॥९२॥ भौतिकदुःखाभावमाह ॥ नचापीति॥ क्षुद्भयं क्षुदुपशमोपायाभावजं नच नैवभविष्यतीत्यनुषंगः ॥ ९३ ॥ नित्यमिति ॥ कृतयुगेस्वाभाविकादधर्मासंबंधान्नित्यंप्रजामोदः ॥ त्रेतायांअधर्मस्यपादांशेनसंबंधेपि रामपालनवैभवात्तदनाक्रमेण नित्यप्रमोदत्वं ॥ अथरामस्यभाविवृत्तांतरमाह ॥ अश्वेति ॥ शतशब्दोअनंतवाची इष्ट्वादत्वेत्यादिस्वरूपकथनं नतुतेषांरामस्यस्वलोकप्राप्तिंप्रतिहेतुतेतिबोध्यं ॥ यत्तुकतककृताश्वमेधाद्यनुष्ठानस्य मानुषोपाधिप्रयुक्तावर्ज्याद्यशमनद्वारा ब्रह्मलोकप्राप्तौहेतुत्वमित्युक्तंतन्न ॥ भगवदवताराणां पुण्यपापसंबंधस्य सर्वतंत्रविरुद्धत्वात् ॥ अश्वमेधाद्यनुष्ठानंतु लीलामात्रं लोकोपदेशायेत्यन्यत्रविस्तरः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

राजवंशानिति॥ कामरूपकान्यकुब्जादितत्तद्राज्यपदस्थान् राजवंशान्॥ शतगुणान् अनेकगुणवृद्धिर्यथाभवतितथास्थापयिष्यति शाश्वततत्तद्राज्यप्रदानेनेतिशेषः॥चातुर्वर्ण्यं चत्वारोवर्णाःस्वार्थेष्यञ्॥ नियोक्ष्यति॥ शंकितस्वधर्मभ्रंशमपीतिशेषः॥९६॥अवतारत्यागकालमाह॥ दशेति॥ उपासित्वा नित्यवदनुष्ठायेत्यर्थः॥ ब्रह्मलोकंमायिकं वैकुंठादिलोकं अनेननिजनित्यकर्मयोगोपेतस्यैव साक्षात्परंपरयाब्रह्मलोकप्राप्तिरितिध्वनिः ॥९७॥ अथनारदः स्वोपदिष्टसंक्षेपरामायणपाठफलमुपदिशति॥ इदमिति ॥ पवित्रं चित्तशोधनं॥ पुण्यं सकलपुण्यसाधनं॥ वेदैःसंमितं सकलरहस्यवेदार्थप्रतिपादकत्वाद्वेदतुल्यं ॥९८॥ सर्वपापमोक्षद्वारा मोक्षफलकत्वमुपपादितं ॥ पुण्यस्यापि त्रिगुणात्मकत्वेनपापतुल्यतयाहेयत्वात् इतिमुमुक्षुफलमुद्दिश्य मुमुक्षूणामपिप्रवृत्तयेआह ॥एतदिति॥ आयुष्यं आयुःकरणं॥ आख्यानमाख्यायिका॥ रामोऽयनंप्रतिपाद्योयस्यतद्रामाय

राजवंशांछतगुणान्स्थापयिष्यतिराघवः॥ चातुर्वर्ण्यंचलोकेस्मिन्स्वेस्वेधर्मेनियोक्ष्यति॥ ९६॥ दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच॥ रामोराज्यमुपासित्वाब्रह्मलोकंप्रयास्यति॥ ९७॥ इदंपवित्रंपापघ्नंपुण्यंवेदैश्चसंमितं॥ यःपठेद्रामचरितंसर्वपापैःप्रमुच्यते॥ ९८॥ एतदाख्यानमायुष्यंपठन्रामायणंनरः॥ सपुत्रपौत्रःसगणःप्रेत्यस्वर्गेमहीयते॥ ९९॥ पठन्द्विजोवागृषभत्वमीयात्स्यात्क्षत्रियोभूमिपतित्वमीयात्॥ वणिग्जनःपण्यफलत्वमीयाज्जनश्चशूद्रोपिमहत्त्वमीयात्॥१००॥ हरिःओंइत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेप्रथमःसर्गः॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

णं संज्ञात्वाण्णत्वं ॥ गणोदासीदासादयः तैःसह इहऐहिकान्भोगान्भुक्त्वा प्रेत्य मृत्वा स्वर्गेमहीयते स्वर्गिभिःसत्कृतोमोदतेइत्यर्थः ॥ पठन्निति हेतौशता ॥९९॥ पठन्निति ॥ द्विजः मुख्यद्विजोब्राह्मणः पठन् वागृषभत्वं शब्दब्रह्मपारगत्वं प्राप्नुयात् ॥ स्यादितियद्यर्थे यदिक्षत्रियः तदारामायणंपठन् भूपतित्वमाप्नुयात् ॥ पण्यैः क्रयद्रव्यैः साध्यं मूलात्द्विगुणत्रिगुणवृद्ध्यादिरूपंफलंयस्य तत्त्वंप्राप्नुयात्धनसमृद्धिंप्राप्नुयादितिफलितोर्थः ॥ शूद्रोपिजनः त्रैवर्णिकदासः अत्रशृण्वन्नित्यध्याहारः ॥ महत्त्वं द्विजेतरसर्वप्रजाभ्यःश्रैष्ठ्यं महत्त्वं देहांते स्वोपरितनवर्णप्राप्तिलक्षणंचमहत्त्वं प्राप्नुयात् ॥ अस्यगायत्र्यर्थप्रतिपादकत्वध्वननाय गायत्र्यादिमाक्षरेणोपक्रम्य यादितिगायत्र्यंतिमाक्षरेणसमापितवान् ॥ १०० ॥ इतिरा०श्री०बा०प्रथमःसर्गः ॥ १ ॥ ॥७॥ ॥७॥

ओम् ॥ नारदस्येति ॥ विशारदः विशिष्टा व्याकरणसंस्कारादिविशेषवती विचित्रार्थाच शारदा वाणी यस्यसः ॥ सहशिष्यइत्यत्र वोपसर्जनस्येतिवैकल्पिकत्वात्सत्वाभावः ॥ प्रश्नानुरूपं वाक्यगुणसमूहवच्च उत्तरंसम्यक्दत्तमितिपूजयामास ॥ अतिविचित्रंभगवद्वचनमित्यादिशब्दैः ॥ १ ॥ यथावदिति ॥ आपृच्छ्यैव साधुयामीत्युक्त्वैव ॥ अभ्यनुज्ञातः यथासुखंविहरतामितिवाल्मीकिनाअनुगमनपूर्वंअभ्यनुज्ञातः अनेनगुरुशिष्ययोःस्नेहभक्तिप्रकाशनं विहायसमितिपुल्लिंगं ॥ २ ॥ सइति ॥ सवाल्मीकिः तस्मिन्नारदे देवलोकंगतेसति ॥ मुहूर्तंस्वाश्रमेस्थित्वा पश्चान्माध्याह्निकार्थं जाह्नव्याअविदूरतः समीपे वर्तमानं तमसातीरंजगाम ॥ यत्तुमुहूर्तमात्रेणदेवलोकंगतेइ

नारदस्यतुतद्वाक्यंश्रुत्वावाक्यविशारदः॥ पूजयामासधर्मात्मासहशिष्योमहामुनिं॥ १ ॥ यथावत्पूजितस्तेनदेवर्षिर्नारदस्तथा॥ आपृच्छ्यैवाभ्यनुज्ञातःसजगामविहायसं॥ २ ॥ समुहूर्तंगतेतस्मिन्देवलोकंमुनिस्तदा ॥ जगामतमसातीरंजाह्नव्यास्त्वविदूरतः॥ ३ ॥ सतुतीरंसमासाद्यतमसायामुनिस्तदा॥ शिष्यमाहस्थितंपार्श्वेदृष्ट्वातीर्थमकर्दमं॥ ४ ॥ अकर्दममिदंतीर्थंभरद्वाजनिशामय ॥ रमणीयंप्रसन्नांबुसन्मनुष्यमनोयथा ॥ ५ ॥ न्यस्यतांकलशस्तातदीयतांवल्कलंमम ॥ इदमेवावगाहिष्येतमसातीर्थमुत्तमं॥ ६ ॥ एवमुक्तोभरद्वाजोवाल्मीकेनमहात्मना॥ प्रायच्छतमुनेस्तस्यवल्कलंनियतोगुरोः॥ ७ ॥ सशिष्यहस्तादादायवल्कलंनियतेंद्रियः॥ विचचारहपश्यंस्तत्सर्वतोविपुलंवनम्॥ ८ ॥

त्यन्वयइतितन्न छांदसत्वकल्पनेमानाभावात् ॥ अव्ययत्वकल्पनस्याप्यगतिकगतिकत्वाच्च ॥ मुहूर्तादितिपाठस्तुकल्पितः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अकर्दममिति ॥ अवतरणप्रदेशस्य पंकराहित्यमनेनोच्यते ॥ तीर्थं ऋषिजुष्टजलं ॥ निशामय पश्य ॥ अतएवशमोदर्शनइतिमित्वाभावादह्रस्वत्वं ॥ रमणीयत्वेहेतुः प्रसन्नांब्विति ॥ सन्मनुष्यचित्तस्य कामादिदोषराहित्येननित्यप्रसन्नत्वात्सादृश्यं ॥ ५ ॥ न्यस्यतामिति ॥ वल्कलामितिपाठेछांदसंस्त्रीत्वं वल्कलमस्त्रियामितिनिघंटुः ॥ इदमेव अत्यासन्नमपि गंगातीर्थं मध्याह्नकालातिक्रमादगत्वेतिशेषः ॥ ६ ॥ एवमिति ॥ वाल्मीकेनेति तस्येदमित्यण् ॥ प्रायच्छतेतिछांदसं ॥ नियतः सेवापरः ॥ ७ ॥ सइति ॥ नियतेंद्रियः जितेंद्रियः ॥ विचचार अनुष्ठानयोग्यैकांतदेशनिरीक्षणायेतिशेषः ॥ ८ ॥

तस्येति ॥ तस्य वनस्य अभ्याशे समीपे चरन्भगवान् ॥ तद्वनाभ्याशएवचरंतं अनपायिनं आधिव्याधिरहितं अतएवचारुनिस्वनं क्रौंचयोर्मिथुनंददर्श ॥ अनपायिनमित्यार्षं ॥ ९ ॥ तस्मादिति ॥ मिथुनाद्विभक्तं एकंपुमांसं पापनिश्चयः तद्धननरूपपापनिश्चयः॥ अतएववैरनिलयः निजानपकारिष्वपिप्राणिषु अकारणवैराश्रयः सइवनिषादः तस्यपश्यतः तंपश्यंतंअनादृत्य जघान पश्यतइतिषष्ठीचानादरे ॥ १० ॥ तमिति॥ चेष्टमानं लुठंतं निहतं दृष्ट्वा निषादेनेतिशेषः ॥ करुणांगिरं दीनंशब्दं रुराव अकरोदित्यर्थः ॥ पाठांतरेणखेपरिभ्रमा ॥ खे आकाशे परिभ्रमणंकरोतिसेत्यर्थः ॥ ११ ॥ वियुक्तेति ॥ सहचारिणा अहोरात्रमितिशेषः ॥ ताम्रशीर्षेण कुक्कुटादिवत्ताम्र

तस्याभ्याशेतुमिथुनंचरंतमनपायिनं॥ ददर्शभगवांस्तत्रक्रौंचयोश्चारुनिःस्वनं॥ ९ ॥ तस्मात्तुमिथुनादेकंपुमांसंपापनिश्चयः॥ जघानवैरनिलयोनिषादस्तस्यपश्यतः॥ १० ॥ तंशोणितपरीतांगंचेष्टमानंमहीतले ॥ भार्यातुनिहतंदृष्ट्वारुरावकरुणांगिरं ॥ ११ ॥ वियुक्तापतिनातेनद्विजेनसहचारिणा॥ ताम्रशीर्षेणमत्तेनपत्रिणासहितेनवै ॥ १२ ॥ तथाविधंद्विजंदृष्ट्वानिषादेननिपातितं॥ ऋषेर्धर्मात्मनस्तस्यकारुण्यंसमपद्यत॥ १३ ॥ ततःकरुणवेदित्वादधर्मोयमितिद्विजः॥ निशाम्यरुदतींक्रौंचीमिदंवचनमब्रवीत्॥ १४ ॥

वर्णशीर्षगतचूडायुक्तेन ॥ मत्तेन कामसंभोगवशादितिशेषः ॥ अतएवपत्रिणा संभोगकालत्वाद्विततपक्षवता सहितेन स्वसंगतेन तेनापूर्णरतित्वादत्यंतंशोकः ॥ इत्थंभूतेनपतिना वियुक्तारुरावेतिपूर्वेणान्वयः ॥ १२ ॥ तथाविधं कामभोगवशं ॥ धर्मात्मनः दयादाक्षिण्याहिंसादिधर्मप्रवणचित्तस्य ॥ कारुण्यं दया समपद्यत समजायत ॥ १३ ॥ ततइति ॥ करुणवेदित्वात्संजातकरुणत्वात् ह्रस्वश्छांदसः ॥ विदेःसत्तार्थात्लाभार्थाद्वाणिनिः रुदंतीं क्रौंचीं निशाम्य दृष्ट्वा अयंकाममोहितपक्षिवधरूपःअधर्मएवेतिनिश्चित्य क्रौंचीविषयकरुणावत्त्वेन अर्थात्पापकारिणि निषादे आविर्भूतरोषतया इदं वक्ष्यमाणवचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥

मानिषादेति ॥ क्रौंचहंतृप्रत्यक्षदृश्यमाननिषादशापरूपोर्थस्तुस्पष्टएव ॥ किंच मालक्ष्मीः निषीदत्यस्मिन् तत्संबोधनं मानिषाद यंयस्माद्धेतोः क्रौंचमिथुनात् मंदोदरीराव णरूपात् एकं काममोहितं रावणंअवधीः हतवानसि तस्मात्त्वंशाश्वतीःसमाः अनेकान्संवत्सरान् अद्वितीयांप्रतिष्ठां अखंडैश्वर्यानंदावाप्तिं अगमः प्राप्नुहि तेनार्थतःशब्द तोपिमनाक्काव्यार्थसूचनंइत्युक्तेः ॥ श्रीरामकृतरावणवधरूपकाव्यार्थः काव्यादौ अवश्यकर्तव्याशीर्वादश्चसूचितइतितीर्थः॥ कतकरुत्तु प्रत्यक्षसंहंतृनिषादशापरूपोर्थस्तु स्पष्टएव ॥ किंच नितरां सदेवर्षिगणं त्रैलोक्यं अवसादयति पीडयतीतिनिषादः ॥ तस्यसंबुद्धिःहेनिषाद रावण यद्यस्मात् क्रौंचमिथुनात्॥ अल्पीभावार्थकुंचेःपचाद्यच् कुंचं ततःस्वार्थिकोअण्क्रौंचं ॥ राज्यक्षयवनवासादिदुःखेनअत्यल्पीभूतं परमकाश्र्यंगतंयत्मिथुनं सीतारामरूपं तस्मात् एकंसीतारूपं यस्मादवधीः वधाभ्यधिकपीडांप्रा पितवानसि तस्मात्त्वं प्रतिष्ठां यालंकापुरे पुत्रपौत्रभृत्यगणवैशिष्ट्येन ब्रह्मणाप्रतिष्ठादत्ता तां अतःपरंमागमइतिकाव्यार्थसूचनं ॥ त्रैलोक्यस्यपरममंगलरूपंचेदंसत्यसरस्व त्यापुरस्तादाविर्भावितमित्याह ॥ अत्रेदमवधेयं ॥ रावणवधेजाते अयोध्याराज्यप्राप्त्यनंतरं नारदंप्रतिप्रश्नइतिस्वयमेवव्याख्यातत्वात्तदुत्तरकालिकैतत्श्लोकस्य एवंविधि

मानिषादप्रतिष्ठांत्वमगमःशाश्वतीःसमाः॥ यत्क्रौंचमिथुनादेकमवधीःकाममोहितं॥ १५॥

घटितस्योक्तार्थस्य कतकमतेकथंसंगतिः॥ कथंवा सर्वज्ञासत्यसरस्वती भूतमर्थमाशास्त्वत्वेननिर्दिशेदिति ॥ तीर्थव्याख्यानेपि इदंकाव्यार्थसूचनं कविनाकार्यमितिदुक्तसं मतिश्लोकार्थाद्गम्यते ॥ तत्रवाल्मीकेस्तथातात्पर्ये किमिदंव्याहृतंमयाइत्युक्तेरसंगतेः ॥ नचकिमिदमित्यस्यपद्यंगद्यंचेत्यर्थः ॥ तदप्येषश्लोकोभिगीतोमरुतःपरिवेष्टारोमरुत्त स्यावसन्गृहेइत्यादिबहुशःश्रुतिषूपलंभेनेदृशाक्षरसन्निवेशस्य श्लोकत्वेनमुनेरज्ञानमित्यस्यात्यंतमनुचितत्त्वात् ॥ प्राक्तननारदऋषिसंवादस्यापि श्लोकरूपतया तत्रैवसंदेह करणौचित्याच्च ॥ तत्यश्चोत्तरंसर्वं केवलसंस्कृतैरेव एतत्श्लोकोत्तरमेवश्लोकैस्तस्यापिनिबंधनमितिकल्पनातुनयुक्ता मानाभावात् अन्यथोपपत्तेश्च अधर्मत्वबुद्धि पूर्वं कथितवचनस्येदृशेर्थेतात्पर्यसंभवस्याप्यभावाच्च ॥ माङोयोगाभावेऽगमइत्येतावन्मात्रेण लुङाभूतत्वस्यैवप्रतीत्या आशिषोऽप्रतीतेश्च ॥ एतत्श्लोकनिर्गमकालेकविः का व्यंकरिष्यामीतिबुद्धेरप्यभावाच्च ॥ ब्रह्मोपदेशानंतरमेवहि तथाबुद्धिर्वाल्मीकेः ममतुप्रतिभाति ॥ नारदात्स्वगुणश्रवणानंतरं मुनेःस्ववर्णनेच्छांज्ञात्वा स्वचरित्रस्यचकरुणार

समयत्वेन तत्प्रधानकाव्येऽतिकरुणचित्तस्यैवाधिकारात् ॥ ऋषेःकरुणचित्तत्वंजिज्ञासयेव पूर्वभृगुदत्तशापस्य पुनरुक्तत्वकरणेनदार्ढ्यसंपादनायच मुनेर्ईक्षणायच भगवा नूरामएव निषादरूपेणपश्यतोमुनेः पुरतस्तमनादृत्य क्रौंचं रक्षोविशेषरूपंजघान॥ ततस्तदिच्छावशादंतर्यामितयातथाप्रेरणाच्च महानधर्मोयमनेनकृतइतिरुषा पापमतेनिषाद यत् त्वं काममोहितंक्रौंचमिथुनात् मिथुनीभूतात् क्रौंचयुगात् विभक्तमेकमवधीः तत्त्वमपि शाश्वतीः समाः आयुःशेषभूतानिबहूनिवर्षाणि प्रतिष्ठां स्त्रीसाहित्येनस्थि तिं इहलोके मागमः माप्नुहि किंत्वत्यल्पकालमेव तथावासएकंमिथुनीभावपर्यंतमितियावत् इतिशप्तवान्मुनिः॥एकमवधीरित्युक्तेर्यथासत्वयास्त्रीविरहितःकृतः साचनाय कहीनाकृता तथात्वमपि प्रियया स्वभार्ययाहीनोभव ॥ साच त्वयाहीनाभवत्वितिपर्यवसानं॥अगमइत्यडागमस्तुमाङ्योगेप्यार्षत्वात्॥तस्यरक्षोरूपत्वंतु एतदुत्तरंब्रह्मणःसका शात्सकलरामवृत्तांतज्ञानवरलाभोत्तरकालं कृतेतस्मात्तुमिथुनादेकमितिश्लोकेवैरनिलयइतिविशेषणेनसूचितं॥रक्षःस्त्रेवतस्यलोकदृष्ट्यावैरनिलयत्वप्रसिद्धेः निषादस्यापि प्राणिषुनवैरं किंत्वाहाराद्यर्थमेवतद्धननमितिप्रसिद्धेश्च अतएवारण्यकांडे मृगयाव्यसनमुपक्रम्य विनावैरंचरौद्रेति तृतीयंयदिदंरौद्रंपरप्राणाभिहिंसनं ॥निर्वैरंक्रियतेमोहात्तच्च तेसमुपस्थितमितिचवक्ष्यति ॥ त्रीण्येवव्यसनान्यत्रकामजानिभवंतुतेतिचोपक्रमेउक्तं॥ नन्वीदृशोर्थस्त्वयाकेनमानेननिर्णीतइतिचेत्शृणु ऋष्यक्षरस्त्वारस्यात्॥तच्चाग्नेस्फु टं॥ तत्रसंदेहश्चेत्स्यांतर्यामिणंपृच्छ॥तदुक्तंपाद्मेशिवशिवासंवादे रामवैभववर्णनेचतुर्विंशेअध्याये॥ततोजानपदःकश्चित्पामरःकाष्ठविक्रयी ॥ स्ववधूगर्हणद्वारारावणस्यगृ होषितां गर्हयामासवैदेहींदुर्वृत्तोलोकनिंदकः॥तच्छ्रुत्वादेविचारेभ्योभीतोलोकापवादतः॥ आहूयलक्ष्मणंप्राहरामोराजीवलोचनः॥ शृणुमेवचनंगुह्यंसीतासंत्यागकारणं॥ वाल्मीकिनाथभृगुणाशप्तोस्मिकिलेलक्ष्मण ॥ तस्मादेनांत्यजाम्यद्यजनोनैवात्रकारणमिति॥ तथास्कांदे पातालखंडे अयोध्यामाहात्म्येतत्रत्यतीर्थाश्रमवर्णनप्रस्तावे॥ शापो क्त्याहृदिसंतप्तंमांचेतसमकल्मषं॥ प्रोवाचवचनंब्रह्मातत्रागत्यसुसत्कृतः॥ ननिषादःसवैरामोमृगयांचर्तुमागतः॥ तस्यसंवर्णनेनैवसुश्लोक्यस्त्वंभविष्यसि॥ इत्युक्तातंजगामा शुब्रह्मलोकंसनातनः॥ ततःसंवर्णयामासराघवंग्रंथकोटिभिः॥ कोटिभिः शतकोटिभिः चरितंरघुनाथस्यशतकोटिप्रविस्तरमित्यन्यत्रोक्तेः॥ तच्चसंपूर्णंब्रह्मलोकेइत्यैतिह्यं हेतुकुशलवोपदिष्टाचतुर्विंशतिसहस्रीत्यलं ॥ योगवासिष्ठेतु शापांतराण्यप्युक्तानि तथाहि॥ सनत्कुमारोनिष्कामअवसत्ब्रह्मसद्मनि॥ वैकुंठादागतोविष्णुस्त्रैलोक्याधिप तिःप्रभुः॥ ब्रह्मणापूजितस्तत्रसत्यलोकनिवासिभिः॥ विनाकुमारंतंदृष्ट्वाह्युवाचप्रभुरीश्वरः॥ सनत्कुमारस्तब्धोसिनिःकामोगर्वचेष्टया॥ अतस्त्वंभवकामार्तःशरजन्मेति

नामतः॥ तेनापिशापितोविष्णुःसर्वज्ञत्वंतवास्तियत्॥ किंचित्कालंहितत्त्यक्त्वात्वमज्ञानीभविष्यसि॥शापितः शप्तः किंचित्कालमवतारांतरेऽत्यल्पकालंतत्त्यक्त्वा तद्रूपंत्यक्त्वा अज्ञानीसदृव ॥ तथा ॥ भृगुर्भार्यांहतांदृष्ट्वाप्रोवाचक्रोधमूर्छितः ॥ विष्णोतवापिभार्यायावियोगोहिभविष्यति ॥ तथा ॥ इंदयाशापितोविष्णुश्छलनंयत्त्वयाकृतं ॥ अतस्त्वं स्त्रीवियोगंहिवचनान्ममयास्यसि ॥ शापितः शप्तः॥छलनं पतिवेषेणसंभोगरूपं ॥ तथा भार्याहिदेवदत्तस्यपयोष्णीतीरसंस्थिता ॥ नृसिंहवेषधृग्विष्णुंदृष्ट्वापंचत्वमागता ॥ ते नशप्तोहिनृहरिर्दुःखार्तःस्त्रीवियोगतः ॥ तवापिभार्ययासार्धंवियोगोहिभविष्यतीति ॥ दुःखार्तः तृतीयार्थेआर्षंप्रथमा दुःखार्तेनेत्यर्थः ॥ ताराशापोपिकिष्किंधाकांडे न त्रैववक्ष्यतइत्यलंविस्तरेण ॥ प्राचेतसेनमुनिनारामोराजीवलोचनः ॥ तमसोपवनेशप्तोवेषधृक्जानकीपतिः १ श्रीरामःप्राक्तनांलीलांस्वीयांवर्णयितुंतदा ॥ मंदोदर्याःपतिक्रूरःक्रौंचवद्विनिपातितः २ अंडजंनिहतंदृष्ट्वामुनिःशापमथाददौ ॥ चिरंप्रतिष्ठामाभूत्तेनिषादभुविहिंसक ३ शापंश्रुत्वैवसर्वात्मातत्रैवांतरधीयत ॥ शोकाक्रांतस्तुवाल्मीकिर्ब्र

तस्येत्थंब्रुवतश्चित्तावभूवद्दिवीक्षतः॥ शोकार्तेनास्यशकुनेःकिमिदंव्याहृतंमया ॥ १६॥
चिंतयन्समहाप्राज्ञश्चकारमतिमान्मतिं॥ शिष्यंचैवाब्रवीद्वाक्यमिदंसमुनिपुंगवः ॥ १७॥

ह्मणाशुसुबोधितइति ४ त्यक्ताजीर्णदुकूलवद्वसुमतीबद्धोंऽबुधिर्विदुवद्वाणाग्रेणजरत्कपोतकइवव्यापादितोरावणः॥लंकाकापिविभीषणायसहसामुद्रेवहस्तेर्पिताश्रुत्वैवंरघुनाथ कस्यचरितंकोवानरोनांचति ५ ॥१५॥ तस्येति ॥ मयामुनिना शांतेनतपस्विना शकुनिशोकपीडितेनेदमीदृशंक्रूरं तपोनाशकरंकिंव्याहृतमितिवीक्षतोंतर्यामिप्रेरणयानिषादेसर्वतोमहत्त्वसंभावनया दृश्यमानक्रौंचेतद्वैपरीत्यसंभावनयाऽतिनिंद्यमयशस्करंमहापातकेभ्योप्यधिकंपापंदत्तमितिचिंताबभूव ॥ यद्यप्येतत्सर्ववाल्मीकिकृतमेव तथापि कुशलवगेयतयास्यकाव्यस्यकरणात्तदुक्तियैवमुक्तिः अन्यथास्वचिंतायाःस्वापरोक्षत्वाद्भूवेतिलिडसंगतिःस्यात् ॥ यद्वा सर्गचतुष्टयमाद्यमुपोद्घातरूपं कस्यचिच्छिष्यस्य वाल्मीकीयोपोद्घातत्वाच्चवाल्मीकीयोक्तिः पारोक्ष्यमारोप्यस्वयमपितथोक्तिरूपोद्घातत्वद्योतनायेत्यन्ये ॥ १६ ॥ चिंतयन्निति ॥ महदयशस्करमिदंकर्मदत्तमितिचिंतयन्सत्यसंकल्पतयाइत्थंमतिं संकल्पंचकार ॥ तदभिलापकंवाक्यंशिष्यमब्रवीदितिसंबंधः ॥ १७ ॥

पादेति ॥ अष्टाक्षरानुष्टुप्पादैर्बद्धः अक्षरसमः छंदःशास्त्रोक्तगुरुलघ्वक्षरवैषम्यरहितः ॥ तथा तंत्री वीणा॥ लयस्तालमृदंगवेणुहस्ताभिनयानांसमकालंविरामस्ताभ्यांयुक्तः॥ तंत्र्यामारोप्यवाद्यैःसहगातुंयोग्यइतियावत् ॥ अतःशोकार्तस्यशापरूपतयाऽनौचित्येनप्रवृत्तोपि मेमम श्लोकोयशोरूपोभवतु॥ अन्यथाऽयशोरूपोमाभूदित्यर्थः॥ अत्रभवत्विति पाठएववहुपुस्तकसंमतस्तीर्थसंमतश्च॥ श्लोकोयशसिपद्येचेतिनिघंटुः॥१८॥ शिष्यइति॥ एवंब्रुवतस्तस्यऋषेर्वाक्यं यशोभवत्वित्येवंरूपं हृष्टःसन् ॥ तथैवेदंयशोरूपमेवेदमित्यनुमोदनेन प्रतिजग्राह अंगीचकार ॥ अयशोरूपेपियशस्त्वानुमोदनेन गुरुस्तस्यतुष्टोभवदित्यर्थः ॥ १९ ॥ सइति ॥ अभिषेकमितिमध्यान्हकर्तव्यानुष्ठानोपलक्षणं ॥ तमेवार्थं अवशतः शापार्थकश्लोकोत्पत्तिरूपं ॥ उपावर्तत न्यवर्तत ॥२०॥ श्रुतवान् बहुश्रुतः॥ पृष्ठतः पृष्ठभागेन प्रसारितकरोपरिपूर्णकलशमादाय अनुपश्चाज्ज

पादवद्धोक्षरसमस्तंत्रीलयसमन्वितः॥ शोकार्तस्यप्रवृत्तोमेश्लोकोभवतुनान्यथा॥ १८॥ शिष्यस्तुतस्यब्रुवतोमुनेर्वाक्यमनुत्तमं॥
प्रतिजग्राहसंतुष्टस्तस्यतुष्टोभवन्मुनिः॥ १९॥ सोभिषेकंततःकृत्वातीर्थेतस्मिन्यथाविधि॥तमेवचिंतयन्नर्थमुपावर्ततवैमुनिः॥ २०॥
भरद्वाजस्ततःशिष्योविनीतःश्रुतवान्गुरोः॥कलशंपूर्णमादायपृष्ठतोऽनुजगामह॥ २१॥ सप्रविश्याश्रमपदंशिष्येणसहधर्मवित्॥उ
पविष्टःकथाश्चान्याश्चकारध्यानमास्थितः ॥ २२॥ आजगामततोब्रह्मालोककर्तास्वयंप्रभुः॥ चतुर्मुखोमहातेजाद्रष्टुंतंमुनिपुंगवं
॥२३॥ वाल्मीकिरथतंदृष्ट्वासहसोत्थायवाग्यतः॥ प्रांजलिःप्रयतोभूत्वातस्यौपरमविस्मितः॥२४॥पूजयामासतंदेवंपाद्यार्घ्यासन
वंदनैः॥ प्रणम्यविधिवच्चैनंपृष्ट्वाचैवनिरामयं॥ २५॥ गामेत्यन्वयः॥२१॥ सइति ॥ मुखतोन्याः कथाश्चकार मनसातुशापार्थकश्लोकविषयं ध्यानमास्थितः ॥ यत्तुध्यानमंबायागायच्याश्चतुर्मुखरुद्रयाधान्येन ध्यानमास्थितइत्यर्थइतितन्न तदास्थितोन्याःकथाश्चकारेत्यस्यासंगतेरित्यलंध्यानपदार्थानभिज्ञदूषणाभिनिवेशेन ॥२२॥ अथतच्चिंतांनिवर्तयितुं ब्रह्मागमनमाह ॥ आजगामेति स्वयंप्रभुः अनन्यमुखनिरीक्षकतयासर्वलोकसृष्ट्युपयोगिज्ञानैश्वर्यादिशक्तिमान् ॥ अतएवभूरादिलोकनिर्माता ॥ तं शापवाक्योच्चारणवशादतिचिंताक्रांतं ॥ २३ ॥ वाग्यतः अतिसंभ्रमवशाद्यतवाक्॥ प्रयतोऽतिनम्रः ॥ २४ ॥ पूजयामासेति ॥ वंदनं स्तुतिः॥ प्रणम्येति पृथगुक्तेः ॥ एनमित्यायुत्तरान्वयि ॥ २५ ॥

एनं मुनिं ॥ ब्रह्मा अनामयं आमयःपीडा तद्रहितं व्ययहीनमितियावत् त्वइतिशेषः ॥ तत्पृष्ट्वा अनंतरं स्वयमासनेउपविश्य ऋषये आसनंदिदेश आसनेउपवेष्टुमनुमेनइत्यर्थः ॥ वाल्मीकयेचऋषयइतिपाठः ॥ एतेनब्राह्मणंकुशलंपृच्छेत्क्षत्रबंधुमनामयमित्युक्तेर्ब्रह्मणंप्रत्ययंप्रश्नःस्मार्ताचारविरुद्धः तंदेवमित्यनेनैवसिद्धेएनमित्यस्यवैय्यर्थ्यापत्तिश्चेत्यपास्तं ॥ २६ ॥ लोकपितामहे उपविष्टेसति तदनुज्ञया स्वयमुपाविशदितिसंबंधः ॥ २७ ॥ तद्रतेन क्रौंचगतेन ॥ वैरंगृह्णाति साचासौबुद्धिस्तद्वता ॥ कर्तरिल्युट् बाहुलकात् ॥ निषादेनेतिशेषः ॥ कष्टंकृतं क्रौंचवधरूपंतपोनाशसंपादकशापनिःसारणेनकष्टंकृतं ममेतिशेषः ॥ २८ ॥ कष्टमेवाह ॥ यइति ॥ हन्यात् हतवानित्यर्थेछांदसं ॥ अकारणात् दृश्यमानकारणंविना ॥ उपसमीपे ब्रह्मणःसमीपे ॥ २९ ॥ शोकपरायणः क्रौंचवधकृतक्रौंचीदुःखदर्शनजेन स्वस्यमुखतस्तपोहानिकरशापार्थकश्लोकस्यावशतोनिःसरणजेनच शोकेनव्याप्तः ॥ अतएवांतर्गतमनाअंतर्गतेश्लोकार्थएवदत्तचित्तः श्लोकंजगावितिसंबंधः ॥ तं तथाशोकपरं प्रहसन् मदिच्छयावतीर्णां सरस्वतीं नजानातीतिहासंकुर्वन् ॥ ३० ॥

अथोपविश्यभगवानासनेपरमार्चिते ॥ वाल्मीकयेचऋषयेसंदिदेशासनंततः ॥ २६ ॥ ब्रह्मणासमनुज्ञातःसोप्युपाविशदासने ॥ उपविष्टेतदातस्मिन्साक्षाल्लोकपितामहे ॥ २७ ॥ तद्गतेनैवमनसावाल्मीकिर्ध्यानमास्थितः ॥ पापात्मनाकृतंकष्टंवैरग्रहणबुद्धिना ॥ २८ ॥ यस्तादृशंचारुरवंक्रौंचंहन्यादकारणात् ॥ शोचन्नेवपुनःक्रौंचीमुपश्लोकमिमंजगौ ॥ २९ ॥ पुनरंतर्गतमनाभूत्वाशोकपरायणः ॥ तमुवाचततोब्रह्माप्रहसन्मुनिपुंगवं ॥ ३० ॥

तद्वचनमेवाह ॥ श्लोकएवास्त्वयमिति ॥ अयं त्वयाबद्धःश्लोकोयशोरूपएवास्तु ॥ श्लोकशब्दस्यपद्यपरतयायोजनेऽस्तितिपाठस्यासंगत्यापत्तेः अस्तीत्युक्तेरेवब्रह्मणऔचित्यात् ॥ ममतु अयशोरूपस्य यशोरूपताशीर्दानमितिनासंगतिः ॥ श्लोकएवत्वयेतिपाठेपि यशोरूपएवायंत्वयाबद्धोऽतवविचारःसंदेहोमास्तु ॥ मद्वचनात्त्वत्संकल्पाच्चास्यतथाभावप्राप्तेरित्याशयः ॥ ननुभवतुत्वदाशिषातथात्वमस्याः परंतु शांतस्वभावस्य ऋषेर्ममेदृशीवागत्यंतमनुचितेत्यपिमाविषादंकुर्वित्याह ॥ मच्छंदादिति मत्संकल्पादित्यर्थः ॥ विष्णोरवतारभूतस्य रामस्य संकल्पोपिस्वसंकल्पत्वेनोक्तः एकमूर्तिस्त्रयोदेवारुद्रविष्णुपितामहाइतिहरिवंशोक्तेः ॥ नन्वीदृशसंकल्पोब्रह्मणोपि किमर्थइतिचेच्छृणु ॥ येषांपरस्यदारवियोगादिजनकंकर्म स्वस्यदारवियोगादिकंजनयितुंनालं तेषामपिब्रह्मशापस्तज्जननेलमिति लोकेब्राह्मणमाहात्म्यंसूचयितुं ॥ एवंराज्यादिसंत्वेपि कामजयएवोत्तमोनतुतद्भोगचापलमितिच स्वव्यवहारेणशिक्षयितुं ॥ तत्प्रायश्चित्तविधया स्वकीर्तिवर्णनेन मुनेर्यशोदत्त्यर्थं भगवद्विषयमहापापप्रायश्चित्तत्वात्कैमुतिकन्यायेन

श्लोकएवास्त्वयंबद्धोनात्रकार्याविचारणा ॥ मच्छंदादेवतेब्रह्मन्प्रवृत्तेयंसरस्वती ॥ ३१ ॥ रामस्यचरितंकृत्स्नंकुरुत्वमृषिसत्तम ॥ धर्मात्मनोभगवतोलोकेरामस्यधीमतः ॥ ३२ ॥ वृत्तंकथयधीरस्ययथातेनारदाच्छ्रुतं ॥ रहस्यंचप्रकाशंचयद्वृत्तंतस्यधीमतः ॥ ३३ ॥

तरजनानां सर्वपापप्रायश्चित्तं रामायणश्रवणादीत्यर्थतत्त्वंबोधयितुंचेतिगृहाण ॥ एतदृष्यक्षरत्वारस्यबलेनमया योजितमतोनिरीर्ष्यैं सहृदयाविचारयंतु ॥ ३१ ॥ एवंपरवशप्रवृत्तस्यापिशापस्य भगवद्विषयतयेतरसकलमन्वाद्युक्तप्रायश्चित्तानिवर्त्यस्य यंप्रत्यसौशापस्तच्चरितवर्णनरूपं प्रायश्चित्तमुपदिशति ॥ रामस्यचरितमिति ॥ लोकेरामस्य रमतेइतिरामः बाहुलकात्कर्तरिघञ् ॥ तेनलोकाधिष्ठातुर्लोकांतर्यामिणश्चेत्यर्थः ॥ कुरु वर्णयस्व ॥ धर्मात्मनइत्यनेनरावणादिवधवत् क्रौंचवधोपिधर्मफलकएव लोकव्यवहारेणलोकहितत्वात्त्वद्रक्षकत्वाच्चेतिसूचितं ॥ ३२ ॥ वृत्तमिति ॥ अस्यनारदोक्तविशेषपरत्वादपौनरुक्त्यं ॥ धियमीरयतीतिधीरः तेनबुद्धिप्रेरकस्येत्यर्थः ॥ तेनगायत्र्यर्थभूतस्येत्युक्तं रामलक्ष्मणयोराक्षसानां सीतायाश्च यत्प्रकाशं तदीयानांप्रकाशं तवाविदितं ॥ यदिवा यदपि तदीयानामपिरहःअविदितं तवतुसुतरामविदितं तदपिसर्वंतेविदितं भविष्यति ॥ अनेन तत्करणयोग्यतादानं ॥ यच्चमानिषादेतिवदपर्यालोच्यापिवाकृत्वत्तोनिःसरिष्यति सापिनान्यथाभविष्यति तेनास्याअपिसत्यत्वंभावीतिध्वनितं ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ एवंसामर्थ्यदत्वोपसंहरति कुर्विति ॥ यावदित्याद्युत्तरान्वयि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तावदिति ॥ यावत्त्वत्कृतकथाप्रचारस्तावदधश्चत्वं दयापूर्वमपि अतिमहति क्रोधकरणात् अधोगमनयोग्योपित्वं ऊर्ध्वं सर्वोर्ध्ववर्तमानेषु मल्लोकेषु निवासंप्राप्स्यसि ततोमयासहमोक्ष्यसइत्यर्थः ॥ लोकेष्वितिततदवयवाभिप्रायंबहुवचनं ॥ ऊर्ध्वमधश्चविद्यमानेषु मल्लोकेषु मन्निर्मितलोकेषुनिवत्स्यसि सर्वत्राप्रतिहतगतिःसंचरिष्यसि ततःपरं मुक्तिंप्राप्स्यसीतितीर्थः ॥ तत्र मल्लोकेष्वित्यस्यचारितार्थ्यंचिंत्यंइतीति ॥ तत्रैवांतर्धानेनास्याप्यंतर्यामिरूपतोक्ता॥३८॥ ततइति ॥ विस्मयं आश्चर्यं॥तस्येति ॥ प्रीयमाणाः आश्चर्यमिदमस्मद्गुरोःपद्यं यद्ब्रह्मणाप्यनुमोदितंप्राहुश्चवक्ष्यमाणमित्यर्थः

रामस्यसहसौमित्रेराक्षसानांचसर्वशः॥वैदेह्याश्चैवयद्वृत्तंप्रकाशंयदिवारहः॥३४॥तच्चाप्यविदितंसर्वंविदितंतेभविष्यति॥नतेवाग्नृताकाव्येकाचिदत्रभविष्यति॥३५॥ कुरुरामकथांपुण्यांश्लोकबद्धांमनोरमां॥ यावत्स्थास्यंतिगिरयःसरितश्चमहीतले॥३६॥ तावद्रामायणकथालोकेषुप्रचरिष्यति॥ यावद्रामस्यचकथात्वत्कृताप्रचरिष्यति॥३७॥ तावदूर्ध्वमधश्चत्वंमल्लोकेषुनिवत्स्यसि॥ इत्युक्त्वाभगवान्ब्रह्मातत्रैवांतरधीयत॥३८॥ ततःसशिष्योभगवान्मुनिर्विस्मयमाययौ॥ तस्यशिष्यास्ततःसर्वेजगुःश्लोकमिमंपुनः॥ मुहुर्मुहुःप्रीयमाणाःप्राहुश्चभृशविस्मिताः॥३९॥ समाक्षरैश्चतुर्भिर्यःपादैर्गीतोमहर्षिणा॥ सोनुव्याहरणाद्भूयःशोकःश्लोकत्वमागतः॥ ४०॥ तस्यबुद्धिरियंजातामहर्षेर्भावितात्मनः॥ कृत्स्नंरामायणंकाव्यमीदृशैःकरवाण्यहं॥४१॥ ॥ ३९ ॥ तदेवाह ॥ समेति ॥ साम्यं गुरुलघ्वक्षरराहित्यं ॥ यः ऋषिणागीतः सः अनु अतिशयितशोकोत्पत्त्यनंतरंव्याहरणाद्भूयःशोकः विपुलःशोकएव श्लोकत्वंप्राप्तइतिवयंमन्यामहे इतिप्राहुरितिसंबंधः उत्प्रेक्षाचेयं ॥ तेनास्यश्लोकस्य करुणरसमयत्वंध्वनितं ॥ अत्रनटकौंचालंबनकः क्रौंचीविरावानुदीपितोनिषादविषयक्रोधव्यभिचारिकोमानिषादेत्यादिवाक्यानुभावकः करुणोरसइतिबोध्यं ॥ यत्तुपूर्वश्लोकेप्राहुःइत्यस्यपठंतीत्यर्थकरणं पुनःपुनः पाठेनानंदवंतोःभूवन्नितिफलितार्थकथनं ॥ अत्रचश्लोकेभूयोनुव्याहरणात् मुहुर्मुहुःशिष्यैःपुनःपाठात् लोकेशोकःश्लोकत्वेनप्रतिबद्धोभवत् श्लोकत्वंप्राप्तइतितीर्थादिव्याख्यानं तदतिनिःसारमितिस्पष्टमेव ॥ ४० ॥ तस्येति ॥ ईदृशैर्मानिषादेतिवत्करुणारसप्रधानैरित्यर्थः ॥ अनेनान्येरसाअत्रगुणीभूताइतिध्वनितं ॥ ४१ ॥

उदारेति ॥ उदारस्ययद्वृत्तं चरितं उदारंवायच्चरितं तद्रूपार्थबोधकैःपदैः मनोरमैः श्रुतिकटुत्वादिदोषरहितैः ॥ अस्य यशस्विनोरामस्य दाशरथेरामस्य नारदोपदिष्टस्य श्लोकशतैरितिशतशब्दोनंतवाची ॥४२॥ एवंकाव्यनिर्माणमुक्त्वातत्रश्रोतॄनभिमुखीकरोति ॥ तदिति ॥ समासस्तत्पुरुषादिः संधिरेकादशादिज्ञः ॥ योगःप्रकृतिप्रत्ययथोः एतेउपगतायथाव्याकरणालंकारशास्त्रमर्यादंयस्मिन्काव्ये तादृशंकाव्यं ॥ रघुवरचरितं तद्वर्णनरूपं ॥ समःपतत्प्रकर्षादिदोषरहितोमधुरः करुणारसयुक्तत्वेनमाधुर्यगुणप्रधानः ॥ उपनतः प्रसन्नतयोपलभ्यमानोयोऽर्थस्तद्बोधकवाक्यैर्निबद्धं ॥ उपनतत्वेनप्रसादगुणवत्तादर्शिता ॥ समुदायेनवैदर्भीरीतिमत्त्वंध्वनितं रघेर्गत्यर्थान्निष्पन्नरघुवरशब्देन तस्यसर्वांतर्यामित्वंध्वनितं ॥ ईदृशस्यापि मिथ्यार्थकत्वेऽनुपादेयत्वंस्यादतआह मुनिप्रणीतं ब्रह्मानुग्रहप्राप्तसत्यवाग्ऋषिप्रणीतं ॥ पुरुषार्थस्वर्गमोक्षादिसाधनत्वंतु रघुवरचरि

उदारवृत्तार्थपदैर्मनोरमैस्तदास्यरामस्यचकारकीर्तिमान्॥ समाक्षरैःश्लोकशतैर्यशस्विनोयशस्करंकाव्यमुदारदर्शनः॥ ४२॥ तदुपगतसमाससंधियोगंसममधुरोपनतार्थवाक्यवद्धं॥ रघुवरचरितंमुनिप्रणीतंदशशिरसश्चवधंनिशामयध्वं॥४३॥ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेबालकांडेद्वितीयःसर्गः॥ २॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ श्रुत्वावस्तुसमग्रंतद्वर्मार्थसहितंहितं॥ व्यक्तमन्वेषते भूयोयद्वृत्तंतस्यधीमतः॥ १॥

तमित्यनेनोक्तप्रायमेव ॥ दशशिरसश्चवधमित्यनेननांतमिदंश्रोतव्यमितिसूचितं तेनैवसूचितफललाभात् ॥ उत्तरकांडत्वस्याखिलं भारतस्यहरिवंशवत् ॥ अतएवाग्निमसर्गे वनसंचरणपर्यंतवृत्तान्वेषणमेवसमाधिनाऋषिर्वक्ष्यतीतिप्रांचः ॥ परेतुदशशिरसोवधंचेत्यन्वयः चेन सीतात्यागादिरूपोत्तरकांडीयवृत्तांतसंग्रहइत्याहुः ॥ ४३ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेबालकांडेद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ श्रुत्वेति ॥ नारदात्काव्यविषयं रामचरितरूपंवस्तुश्रुत्वा ॥समग्रं प्रकाशरहस्यसहितंकुर्वितिच ब्रह्ममुखाच्छ्रुत्वा तस्यधीमतोरामस्य यद्वृत्तंचरितंसरहःप्रकाशं तद्भूयःपुनःव्यक्तं साक्षात्कारविषयोयथाभवतितथाकर्तुंअन्वेषते उद्युक्तेस्मेतिशेषः ॥ धर्मार्थेतित्रिवर्गोपलक्षणं ॥ फलत्वेनतत्सहितं हितं मोक्षफलकं ॥ १ ॥

उद्योगमेवाह ॥ उपेति आचम्येत्यर्थः ॥ सम्यक्स्मृत्युक्ताचमनरीत्या ॥ इदमन्येषामपिप्रायत्यसंपादकानामुपलक्षणं ॥ प्रागग्रेषुदर्भेषुस्थित्वा धर्मेणयोगजेन ब्रह्मप्रसादरूपेणच गतिं रामादीनांचरितरूपां अन्वेषते अतियत्नेनपश्यतिस्म॥२॥रामेत्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यं ॥भार्याः कौसल्याद्याः तत्सहितेनदशरथेन रामादिभिश्चयत्प्राप्तंसंबद्धं चरितंराजपालनादिरूपं हसितादिरूपंच तत्सर्वंतत्रसमाधौ तत्वतःधर्मवीर्येण योगजबलेनपश्यतिस्म ॥३॥ ४ ॥ अयोध्यावासकालिकंवृत्तंनिरीक्ष्य तदनंतरंवनकालिकंचनिरीक्षितमित्याह ॥ स्त्रीतृतीयेनेति ॥ द्वितीयोलक्ष्मणः तत्सर्वंचेतिचस्य तदुत्तरकालिकमुत्तरकांडस्थंचेत्यर्थइत्यपरे ॥५॥ नेदंदर्शनंस्वप्नवदित्याह ॥ ततइति ॥ पूर्वाचरितयोगा

उपस्पृश्योदकंसम्यङ्मुनिःस्थित्वाकृतांजलिः॥ प्राचीनाग्रेषुदर्भेषुधर्मेणान्वेषतेगतिं ॥ २॥ रामलक्ष्मणसीताभीराज्ञादशरथेनच॥ सभार्येणसराष्ट्रेणयत्प्राप्तंतत्रतत्त्वतः॥ ३॥ हसितंभाषितंचैवगतिर्यावच्चचेष्टितं॥ तत्सर्वं धर्मवीर्येणयथावत्संप्रपश्यति ॥ ४ ॥ स्त्रीतृतीयेनचतथायत्प्राप्तंचरतावने॥ सत्यसंधेनरामेणतत्सर्वंचान्ववैक्षत॥ ५॥ ततःपश्यतिधर्मात्मातत्सर्वंयोगमास्थितः॥ पुरावृत्तंयथान्यायंपाणावामलकंयथा॥ ६॥ तत्सर्वंतत्त्वतोदृष्ट्वाधर्मेणसमहामतिः॥ अभिरामस्यरामस्यतत्सर्वंकर्तुमुद्यतः ॥ ७॥ कामार्थगुणसंयुक्तंधर्मार्थगुणविस्तरं॥ समुद्रमिवरत्नाढ्यंसर्वश्रुतिमनोहरं ॥ ८ ॥ सयथाकथितंपूर्वंनारदेनमहात्मना॥ रघुवंशस्यचरितंचकारभगवान्मुनिः॥ ९॥

व्यासादित्यर्थः॥ योगं समाधिं तत्रसमाधौ पुरापश्यति अपश्यदित्यर्थः॥ यन्निर्वृत्तंजातं इदमुपलक्षणं यच्चभावितच्चरित्रंपश्यतिस्मेतियावत् ॥ ६॥ तदिति ॥ धर्मेण योगजेन अतएवमहामतिः ॥ तत्सर्वमतीतमनागतंचतद्विषयंकाव्यं ॥ अभिरामस्येत्यनेन तादृशकाव्यकरणस्यरागप्राप्ततोक्ता ॥७॥ कामेति ॥ कामरूपोयोर्थः पुरुषार्थस्तद्रूपेणगुणेन फलेनयुक्तं ॥ धर्मार्थरूपपुरुषार्थफलेन विस्तरवत् विस्तरेणतदुभयप्रतिपादकंतद्वातृचेत्यर्थः ॥ रत्नैः काव्यगुणालंकारव्यंग्यैराढ्यंपूर्णं ॥ सर्वश्रुतीनांमनोभूताः सारभूताः उपनिषदस्तासांहरं तदर्थप्रतिपादकं तेनमोक्षफलकत्वं ॥ व्याख्यानांतरंत्वचमत्कारीत्युपेक्षितं॥८॥सइति ॥ रघुवंशस्य तद्वंशावतीर्णरामस्य नारदकथनक्रमेणैव तच्चरितं तत्प्रतिपादकंकाव्यंचकारेत्यर्थः ॥ ९ ॥

विस्तरेणवर्णनीयानर्थान्॥ इष्टंहिविदुषांलोकेसमासव्यासधारणमित्युक्तेः ॥ समासेनसंक्षेपेणाह ॥ जन्मेत्यादिना ॥ वीर्यं स्वयमक्षतस्यपराभिभवसामर्थ्यं ॥ सर्वानुकूलतां सर्वेषामनुवर्तनरूपां ॥ प्रियतां विश्लोषासहत्वपर्यवसायिनी वस्तुसौंदर्यबलाद्विषयलाभेप्यनिवर्त्या विद्यमानानामपिदोषाणामदर्शनकरी व्यसनसहस्रसंपातेप्यनिवर्त्या या अनुपस्कृतवस्तुमात्रालंबिनीइच्छाप्रेमपदवाच्या तद्विषयतां॥ एवंभगवतिरामेमायाशबलेजातंप्रेम चित्तशुद्धिद्वारा शुद्धविषयंप्रेमोत्पाद्य निदिध्यासनद्वारा मुक्तिजनकज्ञानपर्यवसायीतिबोध्यम् ॥ क्षांतिं उच्यमानोपिपरुषंनोत्तरंप्रतिपद्यतेइत्युक्तरूपां सौम्यतां अक्रूरदर्शनतां ॥ १० ॥ नानेति ॥ विश्वामित्रसहायने विश्वामित्रेणसहगमने तदुपस्थितिकाले सभायां मार्गेगमनलालेच चित्रानानाकथाः अन्याश्चकथायोगवासिष्ठोक्ताः ब्रह्मप्रतिपादिकाःकथाअत्रग्रंथेउक्तागंगादिकथाश्चेत्यर्थः ॥ एतेनात्र

जन्मरामस्यसुमहद्वीर्यंसर्वानुकूलतां॥ लोकस्यप्रियतांक्षांतिंसौम्यतांसत्यशीलतां॥ १०॥ नानाचित्राःकथाश्चान्याविश्वामित्रसहायने॥ जानक्याश्चविवाहंचधनुषश्चविभेदनं॥ ११॥ रामरामविवादंचगुणान्दाशरथेस्तथा॥ तथाभिषेकंरामस्यकैकेय्यादुष्टभावतां॥ १२॥ विघातंचाभिषेकस्यरामस्यवनवासनं॥ राज्ञःशोकंविलापंचपरलोकस्यंचाश्रयं ॥ १३॥ प्रकृतीनांविषादंचप्रकृतीनांविसर्जनं॥ निषादाधिपसंवादंसूतोपावर्तनंतथा॥ १४॥ गंगायाश्चापिसंतारंभरद्वाजस्यदर्शनं ॥ भरद्वाजाभ्यनुज्ञानाच्चित्रकूटस्यदर्शनं॥ १५॥ वास्तुकर्मनिवेशंचभरतागमनंतथा॥ प्रसादनंचरामस्यपितुश्चसलिलक्रियां॥ १६॥

श्लोकेनानेतिअन्याइतिचव्यर्थमित्यपास्तं ॥ जानक्याश्चेतित्रेनोर्मिलादिसंग्रहः ॥ ११ ॥ रामेति ॥ द्वितीयः परशुरामः ॥ गुणान्विनयजयरूपान् ॥ १२ ॥ विघातंचेति ॥ विवासनं वनंप्रतिप्रस्थापनं परलोकस्यचाश्रयं परलोकगमनं मरणमितियावत् ॥ १३ ॥ प्रकृतीनामिति॥ प्रकृतीनां वंचनापूर्वकविसर्जनमयोध्यांप्रतिपरावर्तनं ॥ निषादाधिपोगुहः ॥ सूतः सुमंत्रः ॥ १४ ॥ गंगायाइति ॥ अभ्यनुज्ञानं संमतिः ॥ १५ ॥ वास्तिति ॥ वास्तुकर्म चित्रकूटेगृहनिर्माणं ॥ निवेशं तत्रगृहेअवस्थानं ॥ प्रसादनं भरतकर्तृकं ॥ १६ ॥

पादुकेति ॥ श्रेष्ठपादुकयोः भरतकृतंअभिषेकं ॥ नंदिग्रामस्थनितरांअतिशयेनवासनं भरतेनत्यगते सर्वप्रजाः तत्रैववासंकृतवत्यइत्यर्थः ॥ १७ ॥ दर्शनमिति ॥ अनसू यासमास्यां अनसूययासहसीतायाः समास्या सहासनं ॥ यद्यप्येतत् विराधवधात्पूर्वमेव तथापिक्रमेतात्पर्याभावात् व्यत्ययेनाभिधानं ॥ अंगरागः चंदनादिः ॥१८ ॥ दर्श नमिति ॥ अगस्त्यसकाशाद्धनुषोग्रहणं ॥१९॥ वधमिति ॥ उत्थानं जानकीहरणोद्योगं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ ऋष्येति ॥ प्रत्ययोत्पादनं शालभेदादिभिःसुग्रीवस्यवि

॥१७॥

पादुकाग्र्याभिषेकंचनंदिग्रामनिवासनं॥ दंडकारण्यगमनंविराधस्यवधंतथा ॥ १७॥ दर्शनंशरभंगस्यसुतीक्ष्णेनसमागमं॥ अन सूयासमास्यांचअंगरागस्यचार्पणं॥ १८॥ दर्शनंचाप्यगस्त्यस्यधनुषोग्रहणंतथा ॥ शूर्पणख्याश्चसंवादंविरूपकरणंतथा॥ १९॥ वधंखरत्रिशिरसोरुत्थानंरावणस्यच॥ मारीचस्यवधंचैववैदेह्याहरणंतथा ॥ २० ॥ राघवस्यविलापंचगृध्रराजनिबर्हणं॥ कबंधद र्शनंचैवपंपायाश्चापिदर्शनं॥ २१॥ शबरीदर्शनंचैवफलमूलाशनंतथा॥ प्रलापंचैवपंपायांहनूमद्दर्शनंतथा ॥ २२॥ ऋष्यमूकस्य गमनंसुग्रीवेणसमागमं॥ प्रत्ययोत्पादनंसख्यंवालिसुग्रीवविग्रहं॥ २३॥ वालिप्रमथनंचैवसुग्रीवप्रतिपादनं॥ ताराविलापंसमयं वर्षरात्रनिवासनं॥ २४॥ कोपंराघवसिंहस्यबलानामुपसंग्रहं॥ दिशःप्रस्थापनंचैवपृथिव्याश्चनिवेदनं॥ २५॥ अंगुलीयकदानंच ऋक्षस्यविलदर्शनं॥ प्रायोपवेशनंचैवसंपातेश्चापिदर्शनं॥ २६॥ पर्वतारोहणंचैवसागरस्यापिलंघनं ॥ समुद्रवचनाच्चैवमैनाक स्यचदर्शनं॥ २७॥ राक्षसीतर्जनंचैवछायाग्राहस्यदर्शनं॥ सिंहिकायाश्चनिधनंलंकामलयदर्शनं॥ २८॥ ॥१७॥

श्वासजननं ॥ विग्रहं युद्धं ॥२३॥ वालीति ॥ सुग्रीवप्रतिपादनं सुग्रीवस्यराज्येस्थापनं ॥ समयं शरदियात्राकर्तव्येतिरामसुग्रीवयोःसंकेतः ॥ वर्षेतिवर्षाकालिकवासांगी करणं ॥ २४ ॥ कोपमिति ॥ उपसंग्रहं वानराणांमेलनं पृथिव्याश्चनिवेदनं सुग्रीवेणवानरान्प्रतिपृथ्वीसंस्थानकथनं ॥२५॥ अंगुलीयकदानं रामकर्तृकंहनुमतिप्रायोपवे शनं प्रायेणअनशनेनवानराणामुपवेशनं समुद्रसमीपेवासः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

एकस्यापिविचिंतनं असहायस्यकर्तव्यार्थविचारंचेत्यर्थः ॥ अवरोधोंतःपुरं ॥ २९ ॥ यानं गमनं ॥ ३० ॥ अभिज्ञानं रामदत्तांगुलीयकं ॥ ३१ ॥३२ ॥ ग्रहणमिति ॥ लंकायादाहेनतत्रत्यानामाक्रंदनं ॥ लंकादाहेहनूमद्वर्जनमित्यर्थोवा ॥ अभिमर्दनमितिपाठे लंकायाःदाहेनअभितोमर्दनमित्यर्थः ॥ प्रतिप्लवनं पुनःसागरोत्तरणं ॥ ३३ ॥ मणिनिर्यातनं सीतयादत्तस्यस्वशिरोरत्नस्यराघवेदानं ॥ नलसेतोः नलनिर्मितसेतोः ॥ ३४ ॥ प्रतारं सेनायाइतिशेषः ॥ ३५ ॥ निबर्हणं मारणं ॥ अरेः रावणस्य ॥ ३६ ॥

रात्रौलंकाप्रवेशंचएकस्यापिविचिंतनं॥ आपानभूमिगमनमवरोधस्यदर्शनं॥ २९ ॥ दर्शनंरावणस्यापिपुष्पकस्यचदर्शनं ॥ अ शोकवनिकायानंसीतायाश्चापिदर्शनं ॥ ३० ॥ अभिज्ञानप्रदानंचसीतायाश्चापिभाषणं ॥ राक्षसीतर्जनंचैवत्रिजटास्वप्नदर्शनं ॥३१॥ मणिप्रदानंसीतायावृक्षभंगंतथैवच॥ राक्षसीविद्रवंचैवकिंकराणांनिबर्हणं॥३२॥ ग्रहणंवायुसूनोश्चलंकादाहाभिगर्जनं॥ प्रतिप्लवनमेवाथमधूनांहरणंतथा॥ ३३॥ राघवाश्वासनंचैवमणिनिर्यातनंतथा॥ संगमंचसमुद्रेणनलसेतोश्चबंधनं॥ ३४॥ प्रतारं चसमुद्रस्यरात्रौलंकावरोधनं॥ विभीषणेनसंसर्गंवधोपायनिवेदनं ॥ ३५॥ कुंभकर्णस्यनिधनंमेघनादनिबर्हणं॥ रावणस्यविना शंचसीतावाप्तिमरेःपुरे॥ ३६॥ विभीषणाभिषेकंचपुष्पकस्यचदर्शनं॥ अयोध्यायाश्चगमनंभरद्वाजसमागमं॥ प्रेषणंवायुपुत्रस्य भरतेनसमागमं॥ ३७॥ रामाभिषेकाभ्युदयंसर्वसैन्यविसर्जनं॥ स्वराष्ट्रंरंजनंचैववैदेह्याश्चविसर्जनं॥ ३८॥ अनागतंचयत्किंचि द्रामस्यवसुधातले॥ तच्चकारोत्तरेकाव्येवाल्मीकिर्भगवानृषिः॥ ३९॥ इतिश्रीरा०वा०बालकांडेतृतीयःसर्गः॥ ३॥ ॥७॥ ॥७॥

अयोध्यायाश्चगमनं तदुद्देश्यकंगमनं ॥ ३७ ॥ रामाभिषेकाभ्युदयं रामाभिषेकोत्सवं सर्वत्रचकारेत्यनुकृष्यते ॥ ३८ ॥ अनागतंचेति ॥ यत्किंचिदित्यनेन सीताविसर्ज नात्पूर्वकालिकस्यभूयस्त्वं अनंतरकालस्यअल्पताद्योत्यते ॥ तत्सर्वमुत्तरे सर्वतोविशिष्टेकाव्येचकार निबबंधेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके बालकांडेतृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

प्राप्तेति ॥ अनेनरावणवधोत्तरमेतत्काव्यकरणमितिसूचितं ॥ वाल्मीकिः तद्विषयवासीकृषिरित्यर्थादवगंतव्यं ॥ चरितं तत्प्रतिपादककाव्यं ॥ अर्थवत्त्वन्यलंकारादि प्रशस्तार्थं ॥ आत्मवानितिपाठे अवहितांतःकरणः प्राशस्त्येमतुप् ॥ आत्मशब्दश्चांतःकरणवाची ॥ १ ॥ चतुर्विंशदिति ॥ चतुर्विंशतिरित्यर्थकश्छांदसः ॥ शतानिति पुंलिंगोप्येवं ॥ तत्रपंचशतरूपसर्गसंख्या षट्कांडानामेव ॥ श्लोकसंख्यातु सोत्तराणामित्याहुः ॥ कतकरुतस्तु उक्तसंख्यापेक्षया षट्त्रिंशत्सर्गसंख्याधिक्यदर्शनात् चतुर्विंशत्सहस्रापेक्षया श्लोकसंख्यायाअपिआधिक्यदर्शनाच्च ॥ उत्तरकांडीयसर्गसंख्यानुक्तेश्च प्रक्षिप्तोयंश्लोकोनत्वार्षइत्याहुः ॥ २ ॥ कृत्वात्विति ॥ सहशब्दःसहितपरः ॥ भविष्येण सह सहितं विशिष्टंयदुत्तरं तेनसहितमिदंकाव्यं ब्रह्मनियोगात्तत्प्रसादाच्चकृत्वा कोनुप्रभुःसमर्थः एतत्प्रयुंजीयात् सभामुपठन्श्रावयेत् सभ्यानितितुचिंतयामा

प्राप्तराज्यस्यरामस्यवाल्मीकिर्भगवानृषिः॥ चकारचरितंकृत्स्नंविचित्रपदमर्थवत् ॥ १ ॥ चतुर्विंशत्सहस्राणिश्लोकानामुक्तवानृषिः॥ तथासर्गशतान्पंचषट्कांडानितथोत्तरं ॥ २ ॥ कृत्वातुतन्महाप्राज्ञःसभविष्यंसहोत्तरं ॥ चिंतयामासकोन्वेतत्प्रयुंजीयादितिप्रभुः॥ ३ ॥ तस्यचिंतयमानस्यमहर्षेर्भावितात्मनः॥ अगृहीतांतनःपादौमुनिवेषौकुशीलवौ॥ ४ ॥ कुशीलवौतुधर्मज्ञौराजपुत्रौयशस्विनौ ॥ भ्रातरौस्वरसंपन्नौददर्शाश्रमवासिनौ ॥ ५ ॥ सतुमेधाविनौदृष्ट्वावेदेषुपरिनिष्ठितौ ॥ वेदोपबृंहणार्थायतावग्राहयतप्रभुः ॥ ६ ॥

स ॥ सहोत्तरमित्यत्रोत्तरपदार्थस्यसभविष्यमितिसविशेषणत्वेप्यार्षःसमासः भविष्यंचसीताविसर्जनमारभ्येत्येके ॥ तस्याःभूप्रवेशोत्तरकालिकमितिपरे ॥ प्रयुंजीयादितिछांदसं ॥ २ ॥ तस्येति ॥ भावितात्मनः रामचरितबंधनेनशुद्धचित्तस्य ॥ अगृहीतामितिछांदसं ॥ आवांगातारावित्युक्ता पादग्रहणंकृतवंतौ ॥ मुनिवेषौ राजकुमारावप्याश्रमस्थितिवशात्तथाभूतौ ॥ कुशीलवौ कुशलवौ ॥ कुशशब्दस्यकुशीभावःपृषोदरादित्वात् ॥ ४ ॥ कुशीति ॥ ददर्श काव्यग्रहणेयोग्यतयाःपश्यदित्यर्थः ॥ ५ ॥ सत्विति ॥ धीर्धारणावतीमेधा ॥ परिनिष्ठितौ जातवेदाध्ययनौ ॥ उपबृंहणं वेदस्यतत्तदर्थेतात्पर्यग्रहणं ॥ तद्रूपायार्थाय प्रयोजनाय ॥ अनेनश्रुतितात्पर्यविषयीभूतार्थप्रतिपादकतया प्रामाण्यमस्योपादेयत्वंचसूचितं ॥ ६ ॥

काव्यमिति ॥ रामस्यायनं चरितं तत्प्रतिपादकंच महत्काव्यं पौलस्त्यवधमित्येवंनामकं चकार तत्तावदग्राहयतेतिपूर्वेणसंबंधः ॥ यथाकृष्णचरितवर्णनरूपमाघकाव्यस्यशिशुपालवधइतिनाम ॥ ७ ॥ पाठ्येइति ॥ इतःश्लोकचतुष्टयमेकान्वयं ॥ पाठ्यगेययोर्भविष्यत्प्रयतौ तेनपाठेगानेचेत्यर्थः ॥ गानं तंत्रीनाडीसमुत्थश्रुतिभेदोपेतं ॥ उभयत्रापिमधुरं श्रोतृसुखजनकं ॥ प्रमाणानि द्रुतमध्यविलंबितानि ॥ सप्तजातयः ॥ षड्जादयःसप्तस्वराः सप्तस्वरविशिष्टगानानुरोधीतियावत् ॥ ८ ॥ रसैरिति ॥ वीरादीत्यादिनाबीभत्साद्भुतशांतसंग्रहः ॥ शृंगारादिरसैश्चयुक्तं नवरसयोगीतियावत् ॥ ईदृशंकाव्यं तावगायतां ॥ ९ ॥ तौविशेषयति तौत्विति गांधर्वस्य समग्रनाट्यस्य तत्त्वज्ञौ ॥ स्थानंच मूर्छनाच तयोःसमाहारःस्थानमूर्छनं तत्रकोविदौ तत्तत्वज्ञौ ॥ यदूर्ध्वंहृदयग्रंथेःकपोलफलकादधः ॥ प्राणसंचारणस्थानंस्थानमित्यभिधीयते ॥ उरःकंठःशिरश्चेतितत्पुनस्त्रिवि

काव्यंरामायणंकृत्स्नंसीतायाश्चरितंमहत्॥ पौलस्त्यवधमित्येवंचकारचरितव्रतः ॥ ७ ॥ पाठ्येगेयेचमधुरंप्रमाणैस्त्रिभिरन्वितं ॥ जातिभिःसप्तभिर्युक्तंतंत्रीलयसमन्वितं ॥ ८ ॥ रसैःशृंगारकरुणहास्यरौद्रभयानकैः ॥ वीरादिभीरसैर्युक्तंकाव्यमेतदगायतां ॥ ९ ॥ तौतुगांधर्वतत्त्वज्ञौस्थानमूर्छनकोविदौ ॥ भ्रातरौस्वरसंपन्नौगंधर्वाविवरूपिणौ ॥ १० ॥ रूपलक्षणसंपन्नौमधुरस्वरभाषिणौ ॥ बिंबादिवोत्थितौबिंबौरामदेहात्तथापरौ ॥ ११ ॥ तौराजपुत्रौकात्स्न्येनधर्म्यमाख्यानमुत्तमं ॥ वाचोविधेयंतत्सर्वंकृत्वाकाव्यमनिंदितौ ॥ १२ ॥ ऋषीणांचद्विजातीनांसाधूनांचसमागमे ॥ यथोपदेशंतत्त्वज्ञौजगतुस्तौसमाहितौ ॥ १३ ॥

धंभवेत् ॥ मंद्रंमध्यंचतारंचेति शांडिल्यः ॥ तथा ॥ यत्रैवस्युःस्वराःपूर्णामूर्छनासेत्युदाहृतेतिच ॥ यत्र गीतविशेषेइत्यर्थः ॥ रूपिणौ प्रशस्तरूपवंतौ ॥ १० ॥ रूपेति ॥ अत्ररूपमवयवसंस्थानं ॥ उक्तस्यस्वरसंपन्नाबित्यस्यैवविवरणं मधुरस्वरेति ॥ बिंबात्सूर्यादेरुत्थितौ बिंबाविव प्रतिबिंबाविव तथारामदेहात्उत्थितौ परौरामदेहाविव्यर्थः ॥ ११ ॥ ताविति ॥ धर्म्यं धर्मादनपेतं ॥ वाचोविधेयं विनापिपुस्तकंपाठयोग्यं ॥ १२ ॥ ऋषीणांद्विजातीनामितिगोबलीवर्दन्यायेन ॥ साधूनां द्विजेतराणामपि ॥ यथोपदेशं जगतुः ॥ तत्त्वज्ञौ काव्यस्य गानादेश्चतत्त्वज्ञौ ॥ सुसमाहितौ सुतरांस्थिरचित्तौ ॥ १३ ॥

महात्मानौमहाभागौसर्वलक्षणलक्षितौ ॥ तौकदाचित्समेतानामृषीणांभावितात्मनां ॥ १४ ॥ मध्येसभंसमीपस्थाविदंकाव्यमगायतां ॥ तच्छ्रुत्वामुनयःसर्वेवाष्पपर्याकुलेक्षणाः ॥ १५ ॥ साधुसाध्वितिताबूचुःपरंविस्मयमागताः ॥ तेप्रीतमनसःसर्वेमुनयोधर्मवत्सलाः ॥ १६ ॥ प्रशशंसुःप्रशस्तव्योगायमानौकुशीलवौ ॥ अहोगीतस्यमाधुर्यश्लोकानांचविशेषतः ॥ १७ ॥ चिरनिर्वृत्तमप्येतत्प्रत्यक्षमिवदर्शितं ॥ प्रविश्यतावुभौसुष्ठुतथाभावमगायतां ॥ १८ ॥ सहितौमधुरंरक्तंसंपन्नंस्वरसंपदा ॥ एवंप्रशस्यमानौतौतपःश्लाघ्यैर्महर्षिभिः ॥ १९ ॥ संरक्ततरमत्यर्थंमधुरंतावगायतां ॥ प्रीतःकश्चिन्मुनिस्ताभ्यांसंस्थितःकलशंददौ ॥ २० ॥ प्रसन्नोवल्कलंकश्चिद्दौताभ्यांमहायशाः ॥ अन्यःकृष्णाजिनमदाद्यज्ञसूत्रंतथापरः ॥ २१ ॥ कश्चित्कमंडलुंप्रादान्मौंजीमन्योमहामुनिः ॥ बृसीमन्यस्तदाप्रादात्कौपीनमपरोमुनिः ॥ २२ ॥ ताभ्यांददौतदाहृष्टःकुठारमपरोमुनिः ॥ कापायमपरोवस्त्रंचीरमन्योददौमुनिः ॥ २३ ॥ जटाबंधनमन्यस्तुकाष्ठरज्जुमुदान्वितः ॥ यज्ञभांडमृषिःकश्चित्काष्ठभारंतथापरः ॥ २४ ॥

लक्ष्यलक्षणेतिपाठे सामुद्रिकवद्भिर्लक्ष्यं परीक्ष्यं लक्षणं सुलक्षणं तेनलक्षितौ युतौ अतएवमहात्मानौ ॥ महाभागौच भागोभाग्यमत्र ॥ गीयतामिदमाख्यानंभवद्भिरृषिसंसदि ॥ राजर्षीणांपुण्यकृतांसाधूनांचसमागमे ॥ गुरुणैवमनुज्ञातौप्रकृत्यामधुरस्वराविति कचित्पठ्यते तदनन्वयीतिस्पष्टमेव ॥ भावितात्मनां शुद्धचित्तानां ॥ १४ ॥ मध्येसभमित्यव्ययीभावः समीपस्थौ सहितावित्यर्थः ॥ तत् गानं ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रशस्तव्याविति इडभावनलोपौलांदसौ ॥ अहो आश्चर्यं ॥ १७ ॥ चिरेति ॥ एतत् रावणवधांतचरितं ॥ एवंऋषिप्रशंसोत्तरं पुनस्तयोर्गानमाह ॥ भावं काव्याभिप्रायं ॥ तत्तद्रसरूपंप्रविश्य तन्मयीभूय सुष्ठुयथाश्रोतॄणांरसाविर्भावोभवति तथागायतामित्यर्थः ॥ १८ ॥ सहिताविति ॥ मधुरंपाठतोगानतश्च रक्तं उच्चैः स्वरसंपदा षड्जादिस्वरसंपदा संपन्नंयथाभवतितथाऽगायतांमितिपूर्वेणसंबंधः ॥ एवं अहोगीतस्येत्याद्युक्तरीत्या ॥ १९ ॥ संरक्ततरमत्युच्चतरं तथाप्यत्यर्थंमधुरं ॥ ततोरामायणगानश्रवणानंदपरवशानांमुनीनांचेटाआह ॥ प्रीतइति ॥ संस्थितः सभायामितिशेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ बृसी ऋषीणामासनं ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

स्वस्तीत्याद्याशीः ॥ २५ ॥ आश्चर्यमित्यादिमनोहरमित्यंतमेकंवाक्यं ॥ २६ ॥ परमिति ॥ कवीनामाधारं वर्णनीयार्थस्य प्रकारभेदलाभद्वारा ॥ हेसर्वगीतिषुकोविदौ कुशीलवौ ॥ इदंगीतं गानयोग्यंवस्तु ॥ अभिगीतं सुष्ठुगीतं ॥ यथाक्रमं समाप्तं समापितंच ॥ अवगीतमितिपाठे अनवद्ययथातथागीतमित्यर्थः ॥ २७ ॥ आयुष्यं आयुर्जनकं ॥ पुष्टिरभ्युदयः ॥ सर्वश्रुतिमनोहरं सर्वश्रुतीनांमनांसि उपनिषदस्तदर्थहरमित्यनेन मोक्षदंगीतमित्येवं सर्वत्रप्रशस्यमानौ तत्रायोध्यायां रथ्यासु स्वल्पवीथिषु राजमार्गेपुच गायमानौतौ कदाचिद्भरताग्रजोरामोददर्शेत्यन्वयः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ उपोपविष्टसचिवइतिपाठे उपसर्गोपे उपविष्टाः सचिवायस्येत्यर्थः ॥ उपोपविष्टैःसचिवैरिति पाठे समीपस्थैः मंत्रिभिर्भ्रातृभिश्च समन्वितइत्यर्थः ॥ आत्मरूपसंपन्नाविति पाठे आत्मसदृशाविति अर्थः ॥ दृष्ट्वातुरूपसंपन्नाविति प्रचुरःपाठः ॥ ३१ ॥ अनयोःसकाशादेतदाख्यानंश्रूयतामितिलक्ष्मणादीनुवाच ॥ ३२ ॥ विचित्रार्थपदमितिपूर्वान्वयि ॥ ततोगायकौ गातुंप्रेरयत् ॥ स्वचित्तायतनिस्वनं स्वस्य श्रोतृचित्तस्यच अनुरूपआयतः तारः निस्वनोनादोयत्र ॥ तथास्वबलानुरूपं श्रोतृचित्ताल्हादकंचयथाभवति तावदुच्चस्वरमितिफलितं ॥ ३३ ॥

ओदुंबरींबृसीमन्यःस्वस्तिकेचित्तदाऽवदन् ॥ आयुष्यमपरेप्राहुर्मुदातत्रमहर्षयः ॥ २५ ॥ ददुश्चैवंवरान्सर्वेमुनयःसत्यवादिनः ॥ आश्चर्यमिदमाख्यानंमुनीनासंप्रकीर्तितं ॥ २६ ॥ परंकवीनामाधारंसमासंचयथाक्रमं ॥ अभिगीतमिदंगीतंसर्वगीतिषुकोविदौ ॥ २७ ॥ आयुष्यंपुष्टिजननंसर्वश्रुतिमनोहरं ॥ प्रशस्यमानौसर्वत्रकदाचित्तत्रगायकौ ॥ २८ ॥ रथ्यासुराजमार्गेषुददर्शभरताग्रजः ॥ स्ववेश्मचानीयततोभ्रातरौसकुशीलवौ ॥ २९ ॥ पूजयामासपूजार्हौरामःशत्रुनिबर्हणः ॥ आसीनःकांचनेदिव्येसचिवैःसिंहासनेप्रभुः ॥ ३० ॥ उपोपविष्टैःसचिवैर्भ्रातृभिश्चसमन्वितः ॥ दृष्ट्वातुरूपसंपन्नौविनीतौभ्रातरावुभौ ॥ ३१ ॥ उवाचलक्ष्मणंरामःशत्रुघ्नंभरतंतथा ॥ श्रूयतामेतदाख्यानमनयोर्दैववर्चसोः ॥ ३२ ॥ विचित्रार्थपदंसम्यग्गायकौसमचोदयत् ॥ तौचापिमधुरंरक्तंस्वचित्तायतनिस्वनं ॥ ३३ ॥

तंत्रीलयवत् तंत्रीशब्दसदृशं ॥ विश्रुतार्थं विशेषतःश्रुतमात्रेण अर्थबोधजनकं यथाभवतितथा अतिशयेनागायतामित्यन्वयः॥ सर्वगात्राणि श्रोतॄणां सर्वगात्राणि ह्लादयन् रोमांचादिप्रादुर्भावेन आनंदानुभावनसमर्थानिकुर्वन्॥ मनसआह्लादोनाम निद्रायामिवविस्मृतान्यव्यापारता॥ हृदयानि हृदयमितिहृदयंइत्युपनिषन्निर्वचनात् हृदयंप्रत्यगात्मा उपाधिभेदाद्बहुवचनं तस्यह्लादोनाम तत्सुखभोगः ॥ ३४ ॥ श्रोत्रं कर्णशष्कुली तदाश्रयंश्रोत्रेंद्रियं तस्यसुखं॥ अथाख्यानस्यश्रवणेप्रयोजनमुपदिशन् पुनरपिलक्षमणादीनत्यादरेणश्रवणार्थंप्रेरयति ॥ इमाविति ॥ तत् तस्मात् ॥ महातपस्विनौ आश्रमवासात्तपोयुक्तौ॥ स्वरूपतस्तुआजानुबाहुत्वादिपार्थिवलक्षणान्वितौ मुनिशिष्यत्वा

तंत्रीलयवदत्यर्थंविश्रुतार्थमगायतां ॥ ह्लादयन्सर्वगात्राणिमनांसिहृदयानिच ॥ ३४॥ श्रोत्राश्रयसुखंगेयंतद्भोजनसंसदि॥
इमौमुनीपार्थिवलक्षणान्वितौकुशीलवौचैवमहातपस्विनौ ॥ ममापितद्भूतिकरंप्रचक्षतेमहानुभावंचरितंनिबोधत ॥ ३५ ॥

च्चमुनी इमौ प्रबंधस्यगायकौ चरितं गेयंकाव्यंच॥ महानुभावं शब्दार्थालंकारललितसंदर्भत्वादिवैभवेन सार्वभौमविषयत्वेनच महावैभवं अतःनिबोधत आदरेणशृणुत ॥ किंच यतः तत्काव्यं तच्छ्रवणंच ममापिभूतिकरं इहामुत्राभ्युदयकरंप्रचक्षते अनेककल्पजीविनोवृद्धाः ॥ पूर्वपूर्वरामायणस्य तैस्तत्फलत्वोक्त्या अस्यापितत्फलकत्वमितिभावइतिप्रांचः ॥ वस्तुतोममचरितं मत्संबंधितच्चरितं मच्चरितार्थप्रतिपादकं तत् लोकोत्तरंकाव्यं निबोधत यतस्तत् श्रोतॄणां भूतिकरमपि भुक्तिमुक्तिदमपि प्रचक्षते पूर्ववत् ॥ श्रवणमात्रेण सर्वगात्राह्लादायपिशब्दप्राह्यं अतएवमहानुभावं महाप्रभावं अस्यश्लोकस्य लक्ष्मणादीनामेतच्छ्रवणप्रवर्तकार्थकत्वेनैवमेवास्य व्याख्योचितेतिद्रष्टव्यं ॥ ३५ ॥

ततइति ॥ अगायतामिति अगायेतामित्यर्थः ॥ रामवचःप्रेरितौतौ मार्गविधानसंपदा ॥ गानंद्विविधं मार्गोदेशीचेति ॥ तत्रप्राकृतावलंबिगानं देशी ॥ संस्कृतावलंबितुगानं मार्गः ॥ तयोर्मध्येमार्गाख्यगानमार्गावलंबनसामग्र्या अगायतां॥ परिषद्गतः सभागतः सरामोपि बुभूषया स्वचरितस्यचिरकालंस्थितीच्छया प्रबंधस्य गीतश्रवणे आसक्तमनाबभूव ॥ शनैःपदेन उत्तमपुरुषत्वात्स्वप्रशंसार्थके अत्रकाव्ये शनैःप्रवृत्तिरितिध्वन्यते ॥ स्वयंश्रवणेचोत्तरोत्तरंलोकानामुपादेयत्वबुत्थ्याश्रवणेप्रवृत्तौ तस्यस्थिरत्वंभवतीतितदाशयः स्वप्रवर्तितकविकृतत्वाच्चैवमिच्छाभगवतइतिबोध्यं इहामुत्रस्वाभ्युदयेच्छयेतिव्याख्यानंत्वयुक्तं भगवतःस्वाभ्युदयेच्छायाबाधात् ॥ एतेनराज्ञांकविकृतस्वकाव्यश्रवणमावश्यकमितिसूचितं ॥ ३६ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेबालकांडेचतुर्थःसर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एवंसर्गचतुष्टयेनउ

ततस्तुतौरामवचःप्रचोदितावगायतांमार्गविधानसंपदा ॥ सचापिरामःपरिषद्गतःशनैर्बुभूषयासक्तमनाबभूव ॥ ३६ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेबालकांडेचतुर्थःसर्गः॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ सर्वापूर्वमियंयेषामासीत्कृत्स्नावसुंधरा॥
प्रजापतिमुपादायनृपाणांजयशालिनां ॥ १ ॥ येषांससगरोनामसागरोयेनखानितः॥ षष्टिपुत्रसहस्राणियंयांतंपर्यवारयन्॥ २॥
इक्ष्वाकूणामिदंतेषांराज्ञांवंशेमहात्मनां॥ महदुत्पन्नमाख्यानंरामायणमितिश्रुतं॥ ३॥

पोद्घातंकृत्वा वस्तुनिर्दिशति॥ सर्वेति ॥

कृत्स्नाइयंवसुंधरा प्रजापतिं वैवस्वतंमनुं उपादाय उपक्रम्य जयशालिनां जयेनशोभावतांनृपाणां सर्वापूर्वं ऐहिकामुष्मिकसर्वापूर्वसाधनंयथाभवतितथा आसीत् सर्वापूर्वशब्दोयुपादेयपरोनियतनपुंसकलिंगइतिकेचित् ॥ १ ॥ किंचयेषां वंशे ससगरोनामअभूत् ॥ सागरइत्यादिना समुद्रेसागरशब्दप्रवृत्तिस्तदधीनेतिसूचितं ॥ षष्टिगुणितानि पुत्रसहस्राणि षष्टिपुत्रसहस्राणि ॥ क्वचित्तु षष्टिरितिपृथक्पदपाठः ॥ अनेनतदुद्धारार्थं तद्वंश्येन जगत्पवित्रीकरणसमर्थांगंगा यद्वंशेवतारितेतिव्यज्यते ॥ तेनचातिशायितं तद्वंशमाहात्म्यंसूचितं तद्वंशस्यगंगापरनामकभगवदवतारयोग्यत्वंचतेनसूचिता ॥ २ ॥ तेषां इक्ष्वाकूणां वंशे वंशविषये रामायणमितिनाम्नाप्रसिद्धं महदाख्यानमुत्पन्नमितियोजना ॥ इक्ष्वाकपत्येषु इक्ष्वाकुत्वारोपादिक्ष्वाकूणामित्युक्तिः ॥ ३ ॥

तदिति ॥ तदिदं बुद्धिस्थं ॥ आदितः आदिमारभ्य निखिलं उत्तरकांडांतं सर्वं ॥ सर्वशब्दोऽवयवकात्स्न्यें सर्वावयवकं वर्णपदच्युतिरहितमितियावत् ॥ धर्मकामार्थाः सहितायस्मात्तत् सहिताइत्यत्र केनेत्याकांक्षायां मोक्षेणेतिगम्यते ॥ तेनपुरुषार्थचतुष्टयसाधनमितिफलितं ॥ वर्तयिष्यावः गास्यावः तत्अनसूयता असूयामकुर्वता श्रोतव्यं अनेनअसूयाराहित्यमेव एतच्छ्रवणाधिकारिविशेषणमित्युक्तं ॥ सर्वपुरुषार्थसाधनत्वाच्च श्रवणेअत्यादरःसूचितः ॥ ४ ॥ कोसलइति ॥ मुदितः राजभिर्धर्मतःपरिपालनात् ॥ स्फीतः उत्तरोत्तरंवृद्धिप्राप्तः ॥ सरयूतीरे तदुपलक्षितदेशे ॥ निविष्टः स्थितः ॥ जनपदोअस्तीतिशेषः ॥ ५ ॥ अयोध्येति ॥ तत्र कोसलजनपदे अयोध्यानाम लोकविश्रुतानगरीअस्ति ॥ यामानवेंद्रेण मनुना स्वयंनिर्मिताआसीत् पुरीसप्तपुर्यंतर्गता ॥ ६ ॥ आयतेति ॥ सरयूतीरोपश्लेषेण द्वादशयोजनदीर्घा ॥ त्रीणियोजनानीतिशेषः ॥ विस्तीर्णा तिर्यग्विस्तारवती ॥ महापथोबहिर्मार्गः

तदिदंवर्तयिष्यावःसर्वंनिखिलमादितः ॥ धर्मकामार्थसहितंश्रोतव्यमनसूयता ॥ ४ ॥ कोसलोनाममुदितःस्फीतोजनपदोमहान् ॥ निविष्टःसरयूतीरेप्रभूतधनधान्यवान् ॥ ५ ॥ अयोध्यानामनगरीतत्रासील्लोकविश्रुता ॥ मनुनामानवेंद्रेणयापुरीनिर्मितास्वयं ॥ ६ ॥ आयतादशचद्वेचयोजनानिमहापुरी ॥ श्रीमतीत्रीणिविस्तीर्णासुविभक्तमहापथा ॥ ७ ॥ राजमार्गेणमहतासुविभक्तेनशोभिता ॥ मुक्तपुष्पावकीर्णेनजलसिक्तेननित्यशः ॥ ८ ॥ तांतुराजादशरथोमहाराष्ट्रविवर्धनः ॥ पुरीमावासयामासदिविदेवपतिर्यथा ॥ ९ ॥ कपाटतोरणवतींसुविभक्तांतरापणां ॥ सर्वयंत्रायुधवतीमुषितांसर्वशिल्पिभिः ॥ १० ॥

॥ ७ ॥ राजेति ॥ राजमार्गः सर्वापण्यशोभितोराजद्वारात्पुरःप्रवृत्तः ॥ मुक्तपुष्पाणि विकसितपुष्पाणि ॥ ८ ॥ तांत्विति ॥ दिविदेवपतिरिंद्रः पुरीं अमरावतीं यथाआवासयामास ॥ एवंराजादशरथस्तांपुरीं आवासयामास ॥ पूर्वाधिकलोकवसतिमतींचकार ॥ धर्मन्यायबलेनपोषणात् महतोराष्ट्रस्य विशेषेणवर्धनकर्ता ॥ ९ ॥ कपाटेति ॥ तोरणं बहिर्द्वारालंकारदारुबंधः ॥ सुविभक्तं अंतरं येषां तादृशाआपणायस्यांसा ॥ सर्वयंत्रायुधवतीं प्राकारोपरीतिशेषः ॥ उषितां कृतवासां ॥ १० ॥

सूतेति ॥ सूताः स्तुतिपाठकाः ॥ मागधाः वंशावलीकथकाः ॥ अट्टालाः उपरिगृहाः ॥ शतघ्न्योनाम प्राकारसंरक्षणार्थमयोभारनिर्मिताः प्राकारोपरिस्थापिताः आयुधविशेषाः ॥ ११ ॥ वध्विति वधूनां नाटकशालासमुदायैःसर्वतोयुक्तां ॥ उद्यानानि क्रीडार्थपुष्पवाटिकाः ॥ सालःप्राकारः सालवनंवा ॥ १२ ॥ दुर्गेति ॥ जलदुर्गेण गंभीराअगाधापरिखायस्यांतां अतएवदुर्गां मित्रैरपिदुःखगम्यां ॥ अन्यैः शत्रुभिर्दुरासदां अशक्यसमीपगमनामपि वारणागजाः ॥ १३ ॥ सामंतेति ॥ समंताद्भवैः राजसमूहैः ॥ बलिः

सूतमागधसंबाधांश्रीमतीमतुलप्रभां ॥ उच्चाट्टालध्वजवतींशतघ्नीशतसंकुलां ॥ ११ ॥ वधूनाटकसंघैश्चसंयुक्तांसर्वतःपुरीं ॥ उद्यानाम्रवणोपेतांमहतींसालमेखलां ॥ १२ ॥ दुर्गगंभीरपरिखांदुर्गामन्यैर्दुरासदां ॥ वाजिवारणसंपूर्णांगोभिरुष्ट्रैःखरैस्तथा ॥ १३ ॥ सामंतराजसंघैश्चबलिकर्मभिरावृतां ॥ नानादेशनिवासैश्चवणिग्भिरुपशोभितां ॥ १४ ॥ प्रासादैरत्नविकृतैःपर्वतैरिवशोभितां ॥ कूटागारैश्चसंपूर्णामिंद्रस्येवामरावतीं ॥ १५ ॥ चित्रामष्टापदाकारांवरनारीगणायुतां ॥ सर्वरत्नसमाकीर्णांविमानगृहशोभितां ॥ १६ ॥ गृहगाढामविच्छिद्रांसमभूमौनिवेशितां ॥ शालितंडुलसंपूर्णामिक्षुकांडरसोदकां ॥ १७ ॥ दुंदुभीभिर्मृदंगैश्चवीणाभिःपणवैस्तथा ॥ नादितांभृशमत्यर्थंपृथिव्यांतामनुत्तमां ॥ १८ ॥ विमानमिवसिद्धानांतपसाधिगतंदिवि ॥ सुनिवेशितवेश्मांतांनरोत्तमसमावृतां ॥ १९ ॥

करः तद्वानरूपंकर्मयेषांतादृशैः ॥ १४ ॥ रत्नविकृतैः रत्ननिर्मितैः पर्वतसदृशैः प्रासादैःशोभितां ॥ कूटाख्यैः अगारैः गृहैः स्त्रीणांक्रीडागृहैरितियावत् ॥ कूटाः शालाः अगारं गृहंइत्यन्ये ॥ १५ ॥ चित्रामिति ॥ अष्टापदं सुवर्णं तज्जलेन कृतः आकारः अलंकारोयस्याइत्येके ॥ द्यूतफलकाकारामित्यन्ये ॥ विमानगृहं सप्तभूमिगृहं ॥ विमानोस्त्रीदेवयानेसप्तभूमौचसद्मनीतिनिघंटुः ॥ १६ ॥ गृहेति ॥ गृहैः पौरकुटुंबिगृहैः ॥ गाढां निबिडां अतएवअविच्छिद्रां ॥ इक्षुकांडरससमानस्वादूदकवतीं ॥ १७ ॥ भृशं नादितां पृथिव्यां अत्यर्थं अत्यंतं अनुत्तमामितिबहुव्रीहिः ॥ १८ ॥ तपसाप्राप्तं दिवि सिद्धानांविमानमिव पृथिव्यामनुत्तमामितिसंबंधः ॥ सुष्टुनिवेशितः वेश्मनां अंतःवासप्रदेशोयस्यांतां ॥ १९ ॥

येचेति ॥ विविक्तं स्वसमूहाद्बहिष्टं सहायरहितं अपरापरं ॥ परे पित्राद्यः ॥ अपरे पुत्राद्यः तैर्हीनं वंशस्यैकतंतुमित्येके ॥ परकीयस्वकीयभिन्नं केवलप्रेक्षकमित्यन्ये॥ तथाशब्दमात्रानुमितसत्तयावेधयोग्यं प्रच्छन्नमितियावत् ॥ तथावितंतच विरुध्य युद्धंकृत्वा पश्चात्तं पलायितं ईदृशान् शक्यवेधानपि येबाणैर्नविध्यंतियेच लघुहस्ताः शीघ्रवेधिनः विशारदाः अस्त्रशस्त्रप्रयोगसमर्थाः तेषांसहस्रैः पूर्णामित्युत्तरेणसंबंधः ॥ २० ॥ सिंहेति ॥ बाहुबलैरपि मल्लयुद्धैरपि॥ २१ ॥ महारथैः आत्मानंसारथिंचा श्वान्नश्नन्युध्येतयोनरः सःमहारथसंज्ञःस्यात् एकोदशसहस्रैर्योद्धाच ॥ आवासयामास तेषामावासेनतैःपूर्णांचकारेत्यर्थः ॥२२॥ तामिति ॥ अग्निमद्भिः आहिताग्निभिः

येचबाणैर्नविध्यंतिविविक्तमपरापरं॥ शब्दवेध्यंचवितंतंलघुहस्तविशारदाः॥ २०॥ सिंहव्याघ्रवराहाणांमत्तानांनदतांवने॥ हंतारो निशितैःशस्त्रैर्बलाद्बाहुबलैरपि॥ २१॥ तादृशानांसहस्रैस्तामभिपूर्णांमहारथैः॥ पुरीमावासयामासराजादशरथस्तदा॥ २२॥तामग्निवद्भिर्गुणवद्भिराढतांद्विजोत्तमैर्वेदषडंगपारगैः॥सहस्रदैःसत्यरतैर्महात्मभिर्महर्षिकल्पैर्ऋषिभिश्चकेवलैः॥२३॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेबालकांडेपंचमःसर्गः॥५॥ ॥७॥ ॥७॥ तस्यांपुर्यामयोध्यायांवेदवित्सर्वसंग्रहः॥दीर्घदर्शीमहातेजाःपौरजानपदप्रियः॥ १॥इक्ष्वाकूणामतिरथोयज्वाधर्मपरोवशी॥ महर्षिकल्पोराजर्षिस्त्रिषुलोकेषुविश्रुतः॥ २॥ बलवान्निहतामित्रोमित्रवान्विजितेंद्रियः॥ धनैश्चसंचयैश्चान्यैःशक्रवैश्रवणोपमः॥ ३॥ यथामनुर्महातेजालोकस्यपरिरक्षिता॥तथादशरथोराजालोकस्यपरिरक्षिता॥ ४॥

गुणाः शमदमादयः ॥ वेदानां षडंगानांच पारगैः॥ महर्षिकल्पैः महर्षिसदृशैः॥ केवलैः मुख्यैः ॥ ऋषिभिर्मंत्रद्रष्टृभिश्च आढतां व्याप्तां ॥ २३ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेबालकांडेपंचमःसर्गः॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तस्यामिति ॥ वेदविन् त्रैवर्णिकमात्रस्यआद्योयंगुणः सर्वसंग्रहः सर्वेषामपरिमितचतुरंगबलराष्ट्रदुर्गादीनांसंग्राहकःएवंसामादिप्रयोगे एवंफलंभविष्यतीत्यादिदीर्घदर्शनशीलः तेजः प्रतापः ॥ १ ॥ अतिरथः दशसहस्रमहारथैर्योद्धा ॥ वशी स्वाधीनः ॥ २ ॥ धनं हिरण्यादि अन्यैःसंचयैः धान्यादिसंचयैः ॥ ३ ॥ ४॥

तेनेति ॥ सत्याभिसंधः सत्यप्रतिज्ञः ॥ धर्मकामार्थस्त्रिवर्गः ॥ तत्संपादककर्मानुष्ठानप्राधान्येनपालिता अभवदितियोजना ॥ ५ ॥ धर्मात्मानः धर्मवासनावच्चित्ताः ॥ बहुश्रुताइतिबहुव्रीहिः ॥ ६ ॥ नाल्पेति ॥ सतां उत्कृष्टवस्तूनां निचयः सन्निचयः अल्पःसन्निचयोयस्यसनास्ति ॥ अभावमुखेन सर्वेषांबहुधनवत्तासूच्यते ॥ योपिअगवादिमान् अर्थाभावेऽव्ययीभावेनञ्तत्पुरुषेवाततोमतुप् ॥ अतएवासिद्धार्थः असिद्धैहिकामुष्मिकप्रयोजनः ॥ ईदृशः कुटुंबीनकश्चिदासीदितियोजना एवमग्रेपि ॥७॥ कामी कामैकतत्परः ॥ कदर्यः आत्मानंधर्मकृत्यंचपुत्रदारांश्चपीडयेत् ॥ लोभाढ्यःपितरौभ्रातॄन्सकदर्यइतिस्मृतः ॥ नृशंसोघातुकःक्रूरः शक्यमितिसामान्ये

तेनसत्याभिसंधेनत्रिवर्गमनुतिष्ठता॥ पालितासापुरीश्रेष्ठाइंद्रेणेवामरावती॥ ५॥ तस्मिन्पुरवरेहृष्टाधर्मात्मानोबहुश्रुताः॥ नरास्तुष्टाधनैस्वैःस्वैरलुब्धाःसत्यवादिनः॥६॥ नाल्पसन्निचयःकश्चिदासीत्तस्मिन्पुरोत्तमे॥कुटुंबीयोह्यसिद्धार्थोगवाश्वधनधान्यवान्॥७॥ कामीवानकदर्योवानृशंसःपुरुषःक्वचित्॥ द्रष्टुंशक्यमयोध्यायांनाविद्वान्नचनास्तिकः॥ ८॥ सर्वेनराश्चनार्यश्चधर्मशीलाःसुसंयताः॥ मुदिताःशीलवृत्ताभ्यांमहर्षयइवामलाः॥९॥ नाकुंडलीनामुकुटीनास्रग्वीनाल्पभोगवान्॥ नामृष्टोननलिप्तांगोनासुगंधश्चविद्यते॥ १०॥ नामृष्टभोजीनादातानाप्यनंगदनिष्कधृक्॥ नाहस्ताभरणोवापिदृश्यतेनाप्यनात्मवान्॥ ११॥ नानाहिताग्निर्नायज्वान क्षुद्रोवानतस्करः॥ कश्चिदासीदयोध्यायांनचावृत्तोनसंकरः॥१२॥

नपुंसकं ॥ अत्रनञ्आवृत्त्याकाम्यादिषुसंबध्यते तेनैकगुणवतां समुदितगुणवतांच तत्रसत्तानिषिध्यते ॥ ८ ॥ सर्वेति ॥ सुसंयताः सुष्टुनिगृहीतेंद्रियाः ॥ ९ ॥ भोगोधर्माविरुद्धःकामभोगः ॥ अमृष्टोऽनिर्मलः ननलिप्तांगइतिपाठः ॥ नलिप्तांगइतिसुप्सुपेतिसमासः ॥ लेपश्चंदनादिना तदाहनासुगंधइति ॥१०॥ निष्कः उरोभूषणं ॥ अनात्मवान् अजितांतःकरणः ॥११॥ अयज्वा सोमयागरहितः ॥ क्षुद्रः अल्पविद्यैश्वर्यादिमान् ॥ अवृत्तः सदाचाररहितः ॥ नसंकरः कुंडगोलकादिः ॥ नचनिर्वृत्तसंकरइतिपाठे निर्वृत्तं अनुष्ठितं सांकर्यं परक्षेत्रेबीजावापादिरूपंयेनसइत्यर्थः ॥ संकरशब्दोभावप्रधानः ॥ १२ ॥

स्वेति ॥ दानं नित्यप्रार्थयथाशक्ति ॥ विधिनापरदत्तस्यस्वीकारः प्रतिग्रहः ॥ तत्रसंयताः संकुचिताः निषिद्धप्रतिग्रहरहिताइत्यर्थः ॥ १३ ॥ नास्तिकः ॥ नास्तिपरलोक इतिबुद्धिमान् ॥ अनृती असत्यवचनः ॥ अनृतइतिपाठेपिअर्शआद्यचासएवार्थः ॥ अशक्तः स्वीयैहिकामुष्मिकार्थसाधनासमर्थः ॥ १४ ॥ नेति ॥ व्रतमे कादश्यादिव्रतं ॥ क्षिप्तचित्तइतिउन्मादादिनेतिशेषः ॥ व्यथितः आधिव्याधिपीडितः ॥ १५ ॥ कश्चिदिति ॥ नार्यानाश्रीमतीत्याद्यूह्यं ॥ श्रीः शोभा ॥ कांतिः रूपं गौरव त्वादि राजा दशरथः तस्मिन्भक्तिः स्नेहः ॥ तदभाववान्नाभूत् ॥ १६ ॥ प्रथमंराजानंस्तुत्वा तस्मिन्पुरवरेइत्यादिभिर्ब्राह्मणप्रशंसाकृता इदानींक्षत्रियादिसाधारण्येनव

स्वकर्मनिरतानित्यंब्राह्मणाविजितेंद्रियाः॥ दानाध्ययनशीलाश्चसंयताश्चप्रतिग्रहे॥ १३॥ नास्तिकोनानृतोवापिनकश्चिदबहुश्रुतः॥
नासूयकोनचाशक्तोनाविद्वान्विद्यतेक्वचित् ॥ १४॥ नापडंगविदत्रास्तिनाव्रतोनावहुश्रुतः ॥ नदीनःक्षिप्तचित्तोवाव्यथितोवापिक
श्चन॥ १५॥ कश्चिन्नरोवानारीवानाश्रीमानाप्यरूपवान्॥ द्रष्टुंशक्यमयोध्यायांनापिराजन्यभक्तिमान्॥ १६॥ वर्णेष्वग्र्यचतुर्थेषु
देवतातिथिपूजकाः॥ कृतज्ञाश्चवदान्याश्चशूराविक्रमसंयुताः॥ १७॥ दीर्घायुषोनराःसर्वेधर्मसत्यंचसंश्रिताः॥ सहिताःपुत्रपौत्रैश्च
नित्यंस्त्रीभिःपुरोत्तमे॥ १८॥ क्षत्रंब्रह्ममुखंचासीद्वैश्याःक्षत्रमनुव्रताः॥ शूद्राःस्वकर्मनिरतास्त्रीन्वर्णानुपचारिणः॥ १९॥ सातेनेक्ष्वा
कुनाथेनपुरीसुपरिरक्षिता॥ यथापुरस्तान्मनुनामानवेंद्रेणधीमता॥ २०॥ योधानामग्निकल्पानांपेशलानाममर्षिणां ॥ संपूर्णाकृत
विद्यानांगुहाकेसरिणामिव॥ २१॥

र्णाःप्रशस्यंते ॥ वर्णेष्वितित्रिभिः ॥ अग्र्यचतुर्थेषु अग्र्योब्राह्मणःसचतुर्थोयेषांतेषु ॥ सर्ववर्णाइतिशे षः ॥ वदान्योदानशौंडःस्यादितिविश्वः ॥ सर्वत्रासन्निति शेषः ॥ १७ ॥ १८॥ ब्रह्ममुखं ब्राह्मणप्रधानं तदाज्ञावर्तीत्यर्थः ॥ शूद्राणांस्वकर्माह त्रीनिति उपचारः सेवा॥ १९॥ ॥ २० ॥ योधानामिति शौर्यातिशयात् ॥ अग्नितुल्यानां पेशलानां अकुटिलानां अमर्षिणां कृताभिभवासहिष्णूनां कृतविद्यानां अभ्यस्तास्त्रशस्त्रादिविद्यानां योधानांसं घैः संपूर्णेतियोजना ॥ २१ ॥

कांबोजविषये कांबोजदेशे ॥ बाल्हीकैःतद्देशजैः ॥ बाल्हीजैरितिक्वचित्पाठः॥ वनायुर्देशविशेषः हरिरिंद्रः तस्यहयः उच्चैश्रवाः तद्वदुत्तमैः॥ नदीजैः सिंधुनदसमीपोद्भवैः ॥ २२॥ हैमवतैः हिमवत्पर्वतजातैः मातंगैर्गजैः॥ २३॥ ऐरावतादयोदिग्गजाः ॥ २४॥ भद्रैरिति ॥ भद्रामंद्रामृगाश्चेतिविज्ञेयास्त्रिविधागजाः क्रमेणहिमवद्विंध्यसह्यजाः ॥ भद्र मंद्रमृगाःत्रिस्वभावाःसंकीर्णागजाः ॥ भद्रमंद्रादयोद्विस्वभावाः ॥ २५ ॥ नित्येति ॥ द्वियोजने द्वयोर्योजनयोः ॥ अत्यंतसंयोगेद्वितीया॥ भूयोअभ्यधिकं सत्यनामायोद्धु मशक्येत्यन्वर्थनामा ॥ राज्ञोमूलधामएतावत् ॥ २६॥ तामिति ॥ शमिताः नाशिताअमित्रायेन ॥ नक्षत्राणि नक्षत्रलोकान् ॥ २७॥ तामिति ॥ अर्गलनाम कपाटावष्टंभक

कांबोजविषयेजातैर्बाल्हीकैश्चहयोत्तमैः ॥ वनायुजैर्नदीजैश्चपूर्णाहरिहयोत्तमैः ॥ २२ ॥ विंध्यपर्वतजैर्मत्तैःपूर्णाहैमवतैरपि ॥
मदान्वितैरतिबलैर्मातंगैःपर्वतोपमैः॥ २३॥ ऐरावतकुलीनैश्चमहापद्मकुलैस्तथा॥ अंजनादपिनिष्क्रांतैर्वामनादपिचद्विपैः॥ २४॥
भद्रैर्मंद्रैर्मृगैश्चैवभद्रमंद्रमृगैस्तथा॥ भद्रमंद्रैर्भद्रमृगैर्मृगमंद्रैश्चसापुरी॥ २५॥ नित्यमत्तैःसदापूर्णानागैरचलसन्निभैः ॥ सायोज
नेद्वेचभूयःसत्यनामाप्रकाशते॥ २६॥ तांपुरींसमहातेजाराजादशरथोमहान्॥ शशासशमितामित्रोनक्षत्राणीवचंद्रमाः ॥ २७॥
तांसत्यनामांदृढतोरणार्गलांगृहैर्विचित्रैरुपशोभितांशिवां॥ पुरीमयोध्यांनृसहस्रसंकुलांशशासवैशक्रसमोमहीपतिः॥ २८॥ इत्या
र्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेबालकांडेषष्ठःसर्गः॥ ६॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ तस्यामात्यागुणैरासन्नि
क्ष्वाकोःसुमहात्मनः॥ मंत्रज्ञाश्चेंगितज्ञाश्चनित्यंप्रियहितेरताः॥ १॥

तिर्यक्स्थापितदारुविशेषः ॥ २८ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरा
मीयेरामायणतिलकेबालकांडेषष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अथतस्यमंत्रिसंपदुच्यते ॥ तस्येति ॥ गुणैः अमात्यापेक्षितैर्गुणैर्यु
क्ताः ॥ इक्ष्वाकोः तद्वंशजस्य दशरथस्यगुणानाह ॥ मंत्रज्ञाः मंत्रः कार्यविचारः ॥ इंगितं पराभिप्रायं प्रियस्यराज्ञःहिततत्पराः ॥ १ ॥

अष्टाविति ॥ शुचयः असत्यस्वामिद्रोहादिरूपवाङ्मनसाशुचित्वरहिताः ॥ नित्यशः आत्मप्रयोजनसमयेपि ॥ राजकृत्येषु तदनुष्ठानेषु ॥ अनुरक्ताः तत्पराः ॥ २ ॥ तान्नाम तआह ॥ धृष्टिरित्यादि ॥ ३ ॥ अभिमतौक्रत्विजौ मुख्यर्त्विजौ ॥ अपरेउक्ताष्टप्रधानमंत्रिव्यतिरिक्ताइत्येके ॥ परेमंत्रिणइत्युक्त्यावसिष्ठवामदेवयोर्मंत्रित्वमपिसूच्यतइतिनिर्थः तन्न ॥ मंत्रिणश्चतथेतिपाठे परेषामृत्विक्कुलाभेपि वसिष्टवामदेवयोर्मंत्रित्वस्य शब्दमर्यादयाव्यंग्यमर्यादयाचालाभात् ॥ वस्तुतस्तथापरेइत्यस्य ऋत्विजइत्यर्थः ॥ मंत्रिणश्चेत्यस्यवसिष्ठाद्याइतिशेषः ॥ अमात्याः देशादिकार्यनिर्वाहकाः मंत्रिणोव्यवहारद्रष्टारइतिभेदः ॥ ४ ॥ परानेवाह सुयज्ञइत्यादि ॥ सुयज्ञऋषिविशेषः ॥ ५ ॥

अष्टौबभूवुर्वीरस्यतस्यामात्यायशस्विनः॥ शुचयश्चानुरक्ताश्चराजकृत्येषुनित्यशः ॥ २॥ धृष्टिर्जयंतोविजयःसुराष्ट्रोराष्ट्रवर्धनः॥ अकोपोधर्मपालश्चसुमंत्रश्चाष्टमोऽर्थवित् ॥ ३॥ ऋत्विजौद्वावभिमतौतस्यास्तामृषिसत्तमौ ॥ वसिष्ठोवामदेवश्चमंत्रिणश्चतथापरे ॥ ४ ॥ सुयज्ञोप्यथजाबालिःकाश्यपोप्यथगौतमः॥ मार्कंडेयस्तुदीर्घायुस्तथाकात्यायनोद्विजः ॥ ५॥ एतैर्ब्रह्मर्षिभिर्नित्यमृत्विजस्तस्यपौर्वकाः॥ विद्याविनीताह्रीमंतःकुशलानियतेंद्रियाः॥ ६॥ श्रीमंतश्चमहात्मानःशस्त्रज्ञादृढविक्रमाः॥ कीर्तिमंतःप्रणिहितायथावचनकारिणः॥ ७॥ तेजःक्षमायशःप्राप्तास्मितपूर्वाभिभाषिणः॥ क्रोधात्कामार्थहेतोर्वानवृयुरनृतंवचः॥ ८॥ तेषामविदितंकिंचित्स्वेपुनास्तिपरेपुवा॥ क्रियमाणंकृतंवापिचारेणापिचिकीर्षितं॥ ९॥

एतैर्ब्रह्मर्षिभिर्नित्यंसहितास्तस्यऋत्विजइत्यनेन सर्वथाकर्मसाङ्गण्यंदर्शितं ॥ पौर्वकाः परंपरागताइत्यर्थकममात्यर्त्विजोविशेषणं ॥ विद्येति ॥ विद्ययासहविनीताः विद्याविनयोभयसंपन्नाइत्यर्थः ॥ यथायोगं वक्ष्यमाणानिविशेषणानि अमात्येषुमंत्रिषुच योजनीयानि ॥ ६ ॥ शस्त्रज्ञाः शस्त्रप्रतिपादकधनुर्वेदविदः ॥ प्रणिहिताः सर्वराजकार्येषुसावधानाः ॥ यथावचनकारिणः राज्ञइतिशेषः ॥ ७ ॥ कामादर्थहेतोरितिद्वंद्वगर्भःकर्मधारयः ॥ ८ ॥ स्वेषु मित्रेषु परेषु शत्रुषु चारेणकरणेन कृतंक्रियमाणमपिवाअपिचिकीर्षितंचतेषांनकिंचिदविदितमभूदितिशेषः ॥ ९ ॥

सौहृदं विषयविशेषगतदोषान् दोषत्वेनागृह्णन्चित्तवृत्तिविशेषस्तत्रपरीक्षिताः राज्ञेतिशेषः ॥ प्रायः सापराधत्वलक्षणः कालोयस्यतं॥ धारयेयुः कुर्युरित्यर्थः ॥१०॥ कोशसंग्रहणं चतुरंगबलपरिग्रहेहेतुः ॥ अहितं स्वहिताचरणरहितं शत्रुमपि अविदूषकं अनपराधिनं नहिंस्युः ॥११॥ राजशास्त्रं नीतिशास्त्रं ॥ अनुष्ठिताः अनुसारिणः ॥ शुचीनामिति स्तेयानृतरहिताःशुचयः विषयोदेशः ॥ १२ ॥ ब्रह्मेति ॥ अभिपूरयन्निितिपाठे अडभावआर्षः ॥ सुतीक्ष्णेति॥ बलाबलं अपराधतारतम्यं ॥ पुरुषस्येत्युपलक्षणं देशादीनांचबलाबलं संप्रेक्ष्येत्यर्थः ॥ देशकालवयःशक्तीःसंचिंत्यादंडकर्मणीतिवचनात् ॥ अयंकोशपूरणहेतुः ॥ १३ ॥ एकबुद्धीनां परस्परमेकबुद्धीनां ॥ संप्रजानतां पु

कुशलाव्यवहारेपुसौहृदेपुपरीक्षिताः॥ प्रायकालंयथादंडंधारयेयुःसुतेष्वपि ॥ १०॥ कोशसंग्रहणेयुक्तावलस्यचपरिग्रहे॥ अहितं चापिपुरुषंनहिंस्युरविदूषकं॥११॥ वीराश्चनियतोत्साहाराजशास्त्रमनुष्ठिताः॥ शुचीनांरक्षितारश्चनित्यंविषयवासिनां॥१२॥ ब्रह्म क्षत्रमहिंसंतस्तेकोशंसमपूरयन्॥ सुतीक्ष्णदंडाःसंप्रेक्ष्यपुरुषस्यबलाबलं ॥ १३॥ शुचीनामेकबुद्धीनांसर्वेषांसंप्रजानतां॥ नासीत्पुरेवाराष्ट्रेवामृषावादीनरःक्वचित्॥ १४॥ क्वचिन्नदुष्टस्तत्रासीत्परदाररतिर्नरः॥ प्रशांतंसर्वमेवासीद्राष्ट्रंपुरवरंचतत्॥ १५॥ सुवाससःसुवेषाश्चतेचसर्वेशुचिव्रताः॥ हितार्थाश्चनरेंद्रस्यजाग्रतोनयचक्षुषा॥ १६॥ गुरोर्गुणगृहीताश्चप्रख्याताश्चपराक्रमैः॥ विदेशेष्वपिविज्ञाताःसर्वतोबुद्धिनिश्चयाः॥ १७॥

रराष्ट्रवृत्तांतंविचारयतां ॥ तेषांविचारविषये पुरादौ मृषावादित्वगुणविशिष्टःकोपिनासीत् ॥ १४ ॥ प्रेति ॥ मंत्रिणांनीत्या सर्वप्रशांतं निर्बाधमासीदित्यर्थः ॥ १५ ॥ नरेंद्रस्य हितार्थाः हितप्रयोजनाः सर्वत्रासन्निितिशेषः ॥१६॥ गुरोः संबंधसामान्येषष्ठी गुरुणा स्वस्याचार्येण राज्ञाच अर्शआद्यजंतगुणशब्देन गुणवत्तयागृहीताइत्यर्थः ॥ तेनगुर्वनुग्रहप्राप्तसर्वैश्वर्यत्वंचसूचितं ॥ गुणागुणैगृहीताइतिपाठे गुणदोषगृहीतारइत्यर्थः ॥ बहुव्रीहिः वाहिताग्न्यादित्वात्परनिपातोनिष्ठांतस्य ॥ विदेशेष्वपि सर्वतोविज्ञातत्वेहेतुः ॥ बुद्धिनिश्चयाः बुद्धिसंपन्नाः ॥ १७ ॥

अभितोगुणवंतः सर्वदेशे सर्वकालेच गुणवंतः ॥ संधीति ॥ संध्यादिविषयकशास्त्रतत्त्वज्ञाः ॥ प्रकृत्या त्रिगुणया संपदान्विताः तत्र सात्विक्यासंपदा शिष्टपालने ॥ तामस्यासंपदा दुष्टनिग्रहकाले ॥ भोगकाले राजस्यासंपदा धनधान्यदासीदासशिबिकाश्वगजादिरूपया ॥ १८ ॥ संवरणं रक्षणं ॥ बुद्धिषु विचारेषु ॥ १९ ॥ ईदृशैः प्रागुक्तरूपैः अमात्यैश्च चादृत्विङ्मंत्रिभिः अतएवगुणोपेतैः उपपन्नइतियोजना ॥ २० ॥ चारेण स्वपरदेशवृत्तांतं प्रजाधर्मेणयुक्तायथाभवतितथा पुरुषैरक्षयन् ॥ सर्वत्र

अभितोगुणवंतश्चनचासन्गुणवर्जिताः॥ संधिविग्रहतत्वज्ञाःप्रकृत्यासंपदान्विताः ॥ १८॥ मंत्रसंवरणेशक्ताःशक्ताःसूक्ष्मासुबुद्धिषु॥ नीतिशास्त्रविशेषज्ञाःसततंप्रियवादिनः॥१९॥ ईदृशैस्तैरमात्यैश्चराजादशरथोनघः॥ उपपन्नोगुणोपेतैरन्वशासद्वसुंधरां॥२०॥ अवेक्ष्यमाणश्चारेणप्रजाधर्मेणरक्षयन्॥ प्रजानांपालनंकुर्वन्नधर्मंपरिवर्जयन्॥ २१॥ विश्रुतस्त्रिपुलोकेपुवदान्यःसत्यसंगरः॥ स तत्रपुरुषव्याघ्रःशशासपृथिवीमिमां॥ २२॥ नाध्यगच्छद्विशिष्टंवातुल्यंवाशत्रुमात्मनः॥ मित्रवान्नतसामंतःप्रतापहतकंटकः॥ स शशासजगद्राजादिविदेवपतिर्यथा॥२३॥तैर्मंत्रिभिर्मंत्रहितेनिविष्टैर्वृतोऽनुरक्तैःकुशलैःसमर्थैः॥सपार्थिवोदीप्तिमवापयुक्तस्तेजोमयैर्गोभिरिवोदितोर्कः॥ २४॥इत्यार्षेश्रीरा०वा०बा०सप्तमःसर्गः॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ तस्यचैवंप्रभावस्यधर्मज्ञस्यमहात्मनः॥ सुतार्थंतप्यमानस्यनासीद्वंशकरःसुतः॥ १ ॥

हेतौशता॥ २१ ॥ अतोहेतोर्विश्रुतः सत्यसंगरः रणेसत्यप्रतिज्ञः॥ तत्र अयोध्यायां ॥ ॥ २२ ॥ अधिगमः प्राप्तिः ॥ नताःसामंतायस्य ॥ कंटकाः शत्रवश्चोराश्च ॥ २३ ॥ तैरिति ॥ मंत्रोविचारस्तत्साध्यंहितं उभयत्रनिविष्टैः कुशलैः सूक्ष्मार्थदर्शननिपुणैः समर्थैः तत्साधनशक्तैः तेजोमयैः प्रचुरतेजोवद्भिः॥ तेजः पराभिभवसामर्थ्यं॥ गोभिः किरणैर्युक्तं उदितोर्कइव ॥ गवामपितेजोमयैरित्यत्यंतस्वार्थिकमयडंतंविशेषणमित्येके तदपुष्टं ॥२४॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेबालकांडे सप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एवंसप्तगुणस्याप्यपुत्रत्वेनाजितपितृलोकत्वात्पुत्रार्थमश्वमेधप्रस्तावः ॥ तस्येति ॥ तप्यमानस्य तपःकुर्वतः ॥ १ ॥

चिंतयानस्य मुगभावश्छांदसः ॥ तपसाप्यसाध्यपुत्रोत्पत्त्युपायंमार्गमाणस्य ॥ एवं वक्ष्यमाणा ॥ २ ॥ सनीति ॥ यष्टव्यमितिमंत्रिभिःसह निश्चितांमतिंकृत्वेत्यन्वयः॥ सुमंत्रमानयामासेतिशेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ततइति ॥ विक्रमोगमनं ॥ सर्वान्तानगुरून् समस्तान्वेदपारगान् अगुरूंश्च ॥ ५ ॥ सुयज्ञादयोविद्यागुरवः ॥ वसिष्ठस्यैवपुरोहितत्वेनोपनेतृतयोपनेतुरेवाध्यापकतयागुरुत्वेपि स्वसमशिष्याणां स्वतपोव्याक्षेपभिया तेनैवाध्यापनेनियोगात्तेषामपिविद्यागुरुत्वमक्षतं॥ अन्ये अश्वमेधार्त्विज्याद्युपयुक्ताः॥ ॥ ६ ॥ धर्मेणार्थेनचसहितं श्लक्ष्णं मधुरं ॥ ७ ॥ ममेति ॥ सुतार्थं सुतमुद्दिश्य लालप्यमानस्य पुनःपुनःभृशंचविलपतोराज्यादिनापि सुखंनभवति ॥ तातप्यमानस्येति

चिंतयानस्यतस्यैवंबुद्धिरासीन्महात्मनः॥ सुतार्थंवाजिमेधेनकिमर्थंनयजाम्यहं॥२॥ सनिश्चितांमतिंकृत्वायष्टव्यमितिबुद्धिमान्॥ मंत्रिभिःसहधर्मात्मासर्वैरपिकृतात्मभिः ॥ ३ ॥ ततोब्रवीन्महातेजाःसुमंत्रंमंत्रिसत्तमं ॥ शीघ्रमानयमेसर्वान्गुरूंस्तान्सपुरोहितान् ॥ ४ ॥ ततःसुमंत्रस्त्वरितंगत्वात्वरितविक्रमः ॥ समानयत्सतान्सर्वान्समस्तान्वेदपारगान्॥ ५॥ सुयज्ञंवामदेवंचजाबालिमथकाश्यपं॥ पुरोहितंवसिष्ठंचयेचाप्यन्येद्विजोत्तमाः॥ ६॥तान्पूजयित्वाधर्मात्माराजादशरथस्तदा॥इदंधर्मार्थसहितंश्लक्ष्णंवचनमब्रवीत्॥ ७॥ ममलालप्यमानस्यसुतार्थेनास्तिवैसुखं॥तदर्थंहयमेधेनयक्ष्यामीतिमतिर्मम॥८॥तदहंयष्टुमिच्छामिशास्त्रदृष्टेनकर्मणा॥ कथंप्राप्स्याम्यहंकामंबुद्धिरत्रविचिंत्यतां ॥ ९ ॥ ततःसाध्वितितद्वाक्यंब्राह्मणाःप्रत्यपूजयन्॥ वसिष्ठप्रमुखाःसर्वेपार्थिवस्यमुखेरितं॥ १० ॥ ऊचुश्चपरमप्रीताःसर्वेदशरथंवचः॥ संभाराःसंभ्रियंतांतेतुरगश्चविमुच्यतां॥ ११ ॥

पाठे पुनःपुनर्भृशंचतपःकुर्वतइत्यर्थः॥ अयमेवपाठोयुक्तः॥ पूर्वंसुतार्थंतप्यमानस्येत्युक्तेः॥ अतस्तदर्थं पुत्रार्थं मतिरध्यवसायः॥ ८ ॥ तदिति ॥ शास्त्रप्रोक्तेनकर्मणा विधिना केनप्रकारेणाचरणेन अहंकामं पुत्ररूपंप्राप्स्यामीत्यत्रबुद्धिरुपायविषया विचार्यतां क्रियतां ॥ ९ ॥ ततइति ॥ प्रतिपूजास्तुतिः ॥ पार्थिवस्यमुखेरितं साक्षाद्राज्ञास्वयमेवोक्तं ॥ १० ॥ संभाराअश्वमेधप्रसिद्धाः एकविंशतियूपादिरूपाः संभ्रियंतां संपाद्यंतां ॥ ११ ॥

सरेति ॥ चौत्वर्थे अभिप्रेतान् मनोभिप्रेतगुणयुक्तान् ॥ ११ ॥ धार्मिकी धर्मप्रयोजना सर्वथाप्राप्स्यसेइतिप्रतिज्ञानात्संतोषः ॥ १३ ॥ हर्षजनितानंदाश्रुपारिप्लवनेत्रः ॥ १४ ॥ समर्थेति ॥ चतुःशतारक्षंतीतिश्रुतेः रक्षणसमर्थैश्चतुःशतराजपुत्रैरक्षितः ॥ सोपाध्यायः उपाध्यायपदेनप्रधानर्त्विजः ॥ अश्वस्यमेध्यस्यपदेपदेजुहोतीत्युक्त होमनिर्वाहायतत्साहित्यं ॥ १५ ॥ शांतयः विघ्ननिवारककर्माणि ॥ वर्धंतां छांदसोणिलोपः ॥ यथाकल्पं यथाक्रमं ॥ क्रमस्तुकथ्यतेकल्पेइतिभागुरिः ॥ यथाविधि शास्त्रोक्तविध्यनतिक्रमेण शक्यइतिकाकुरत्र ॥ सर्वेण सर्वगुणयुक्तेनापिराज्ञा अयंयज्ञःप्रातुंशक्योऽपितुनेत्यर्थः ॥ १६ ॥ तदेवाह ॥ नेति ॥ यद्यत्रयज्ञे कष्टोमहाप्रायश्चि

सरथ्वाश्वोत्तरेतीरेयज्ञभूमिर्विधीयतां॥ सर्वथाप्राप्स्यसेपुत्रानभिप्रेतांश्चपार्थिव॥ १२॥ यस्यतेधार्मिकीबुद्धिरियंपुत्रार्थमागता॥ तनस्तुष्टोभवद्राजाश्रुत्वैतद्द्विजभाषितं॥ १३॥ अमात्यानब्रवीद्राजाहर्षव्याकुललोचनः ॥ संभाराःसंभ्रियंतांमेगुरूणांवचनादिह ॥ १४॥ समर्थाधिष्ठितश्चाश्वःसोपाध्यायोविमुच्यतां॥ सरथ्वाश्वोत्तरेतीरेयज्ञभूमिर्विधीयतां॥ १५॥ शांतयश्चापिवर्धंतांयथाकल्पंय थाविधि॥ शक्यःप्रातुमयंयज्ञःसर्वेणापिमहीक्षिता ॥ १६॥ नापराधोभवेत्कष्टोयद्यस्मिन्क्रतुसत्तमे॥ छिद्रंहिमृगयंतेस्मविद्वांसो ब्रह्मराक्षसाः॥ १७॥विधिहीनस्ययज्ञस्यसद्यःकर्ताविनश्यति॥तद्यथाविधिपूर्वंमेक्रतुरेषसमाप्यते॥ १८॥ तथाविधानंक्रियतांसम र्थाःसाधनेष्विति ॥ तथेतिचाब्रुवन्सर्वेमंत्रिणःप्रतिपूजिताः॥ १९॥ त्तनाश्योपराधोविध्यपगधः क्रियालोपादिरूपोनस्यात्स्यादपिअ न्यःप्राप्यः सत्वत्रातियत्नसाध्योऽतोनसर्वसुलभः ॥ हियतःयज्ञादिषु मंत्रक्रियालोपादिना राक्षसत्वंप्राप्ताब्राह्मणाब्रह्मराक्षसाविद्वांसोयज्ञतंत्रज्ञाः छिद्रमपचारंमृगयंते तेचेप दपचारंदृष्ट्वा स्वयंतेषुप्रविश्यापचारधारांसंपादयंते अतोनसर्वप्राप्यः ॥ १७ ॥ किंचविधिहीनस्ययज्ञस्य कर्तायजमानऋत्विक्संघश्च सद्योविनश्यति तत्ततोहेतोर्यथामे एषयज्ञःविधिपूर्वं शास्त्रोक्तप्रकारेण ॥ नतुतदपचारेणयथासमाप्यते तथाविधानं यत्नःक्रियतां ॥ नन्वेवंचेदशक्यमेतत्तत्राह ॥ यूयंतथाकरणेषुसमर्थाः शक्ताइति इत्येवंप्र कारोत्साहनानि राजाचक्रइत्यर्थः ॥ तेप्रतिपूजिताःमंत्रिणस्तथेत्यवदन् ॥ प्रत्यपूजयन्निितिपाठेचेतिशेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥

पार्थिवेत्यर्धपूर्वान्वयि वर्धयंतइत्यस्य आर्शाभिरितिशेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ उपसंदिष्टइतित्रिपदं ॥ समित्यस्य आप्यतामित्यनेनान्वयः ॥ व्यवहितप्रयोगआर्षः ॥ २२ ॥ ताः पत्नीर्यज्ञार्हाः ॥ २३ ॥ दीक्षां दीक्षाविषयदृढनिश्चयं विशत कुरुत ॥वर्चः कांतिः ॥ २४ ॥ मुखपद्मानीतिरूपकं ॥ वसंतकालावच्छिन्नपद्मोपमाच ॥ २५ ॥ इ ति रा०वा०बा०अष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥ ॥ ७॥ ॥ ७ ॥ एतदिति हयमेधंसुतार्थंकरिष्यामीतिराजवाक्यं ॥ सूतः सुमंत्रः ॥ सहिराज्ञउभयधर्मा सूतोमंत्री

पार्थिवेंद्रस्यतद्वाक्यंयथापूर्वंनिशम्यते॥ तथाद्विजास्तेधर्मज्ञावर्धयंतोनृपोत्तमं ॥ २०॥ अनुज्ञातास्ततःसर्वेपुनर्जग्मुर्यथागतं॥ वि सर्जयित्वातान्विप्रान्सचिवानिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ ऋत्विग्भिरुपसंदिष्टोयथावत्क्रतुराप्यतां ॥ इत्युक्तानृपशार्दूलःसचिवान्समुप स्थितान्॥ २२॥ विसर्जयित्वास्ववेश्मप्रविवेशमहामतिः॥ ततःसगत्वाताःपत्नीर्नरेंद्रोहृदयंगमाः॥ २३॥ उवाचदीक्षांविशतयज्ञेहंसुतकारणात्॥ तासांतेनातिकांतेनवचनेनसुवर्चसां ॥ २४॥ मुखपद्मान्यशोभंतपद्मानीवहिमात्यये ॥ २५॥ इत्यार्षेश्रीम०वा० वा०अष्टमःसर्गः॥ ८॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ एतच्छ्रुत्वारहःसूतोराजानमिदमब्रवीत्॥ शृयतांतत्पुरावृत्तंपुराणेचम याश्रुतं॥ १॥ ऋत्विग्भिरुपदिष्टोयंपुरावृत्तोमयाश्रुतः ॥ सनत्कुमारोभगवान्पूर्वंकथितवान्कथां॥ २॥ ऋषीणांसन्निधौराजंस्तवपु त्रागमंप्रति॥ काश्यपस्यचपुत्रोस्तिविभांडकइतिश्रुतः॥ ३॥ ऋष्यशृंगइतिख्यातस्तस्यपुत्रोभविष्यति॥ सवनेनित्यसंवृद्धोमुनिर्व नेचरःसदा॥ ४॥ च पुरावृत्तमितिहासः ॥ यइतिहासः पुराणेच चेनऋषिकथ्यमानकथासंग्रहः ॥ मयाश्रुतः सशृयतां ॥ १ ॥ ऋत्विगिति ॥ ऋत्वि ग्भिरयमश्वमेधरूपः पुत्रोपायउपदिष्टः ॥ मयात्वितिहासविषयःकिंचिद्विशेषविशिष्टःश्रुतइत्यर्थः ॥ तमाह सनदित्यादिना ॥ कथां सर्वज्ञत्वाद्भविष्यद्विषयां ॥ २ ॥ ३ ॥ ख्यातोभविष्यतीति ऋष्यशृंगइतिख्यास्यमानः ॥ धातुसंबंधेइतिसाधुत्वं ॥ नित्यसंवृद्धः पित्रावनेनित्यंवर्धितइत्यर्थः ॥ सर्वथापौराद्यव्यवहारानभिज्ञत्वं नित्यपदेनसूचितं अतएवपितुर्नकापित्वयागंतव्यमित्याज्ञानुवर्तनाद्वनचरत्वं ॥ ४ ॥

नान्यमिति ॥ जानातीतिभविष्यतिवर्तमानसामीप्यात् ॥ पित्रनुवर्तनात् पित्रासहवासात् ॥ ब्रह्मचर्यस्यद्वैविध्यं मेखलाजिनादिधारणरूपंमुख्यंब्रह्मचर्यं ॥ दारेषुऋतुगमन रूपंपरंगौणं ॥ तत्प्रकारद्वयमपि अस्यभविष्यति ॥ द्विविधशब्दाद्बहुव्रीहेःष्यञ् ॥५॥ लोकेष्वित्यर्धंपूर्वान्वयि ॥ एवं पित्रग्न्यादिसेवया समभिवर्ततेतिभविष्यतिलङडभा वश्चार्षः ॥ ६ ॥ ७ ॥ व्यतिक्रमात् राजोचितधर्मविलोपनात् ॥ दारुणत्वं बहुकालव्यापित्वात् ॥ ८ ॥ घोरत्वं सर्वराष्ट्रव्यापनात् ॥ वृत्तायां जातायां ॥ ९ ॥ श्रुतेन

नान्यंजानातिविप्रेंद्रोनित्यंपित्रनुवर्तनात् ॥ द्वैविध्यंब्रह्मचर्यस्यभविष्यतिमहात्मनः ॥ ५ ॥ लोकेषुप्रथितंराजन्विप्रैश्चकथितंसदा ॥ तस्यैवंवर्तमानस्यकालःसमभिवर्तत ॥ ६ ॥ अग्निंशुश्रूषमाणस्यपितरंचयशस्विनं ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुरोमपादःप्रतापवान् ॥ ७ ॥ अंगेषुप्रथितोराजाभविष्यतिमहाबलः ॥ तस्यव्यतिक्रमाद्राज्ञोभविष्यतिसुदारुणा ॥ ८ ॥ अनावृष्टिःसुघोरावैसर्वलोकभयावहा ॥ अनावृष्ट्यांतुवृत्तायांराजादुःखसमन्वितः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणांच्छ्रुतसंवृद्धान्समानीयप्रवक्ष्यति ॥ भवंतःश्रुतकर्माणोलोकचारित्रवेदिनः ॥ १० ॥ समादिशंतुनियमंप्रायश्चित्तंयथाभवेत् ॥ इत्युक्तास्तेततोराज्ञासर्वेब्राह्मणसत्तमाः ॥ ११ ॥ वक्ष्यंतितेमहीपालंब्राह्मणावेदपारगाः ॥ विभांडकसुतंराजन्सर्वोपायैरिहानय ॥ १२ ॥ आनाय्यतुमहीपालऋष्यशृंगंसुसत्कृतं ॥ विभांडकसुतंराजन्ब्राह्मणंवेदपारगं ॥ १३ ॥ प्रयच्छकन्यांशांतांवैविधिनासुसमाहितः ॥ तेषांतुवचनंश्रुत्वाराजाचिंतांप्रपत्स्यते ॥ १४ ॥ केनोपायेनवैशक्यमिहानेतुंसवीर्यवान् ॥ १५ ॥ ततोराजाविनिश्चित्यसहमंत्रिभिरात्मवान् ॥ पुरोहितममात्यांश्चप्रेषयिष्यतिसत्कृतान् ॥ १६ ॥

वेदाध्ययनेन संवृद्धान् ॥ श्रुतकर्माणः ॥ अनावृष्टिकरश्रुतमत्कर्माणः यतोभवंतोलोकव्यवहारज्ञाः ॥ १० ॥ समेति ॥ तस्य मत्पापस्य प्रायश्चित्तंयथाभवतितथा नियमम नुष्ठेयांशं समादिशंत्वित्यन्वयः उक्ताःपृष्ठाः ॥ ११ ॥ तेचशुद्धब्रह्मचारिणेकन्यादानंप्रायश्चित्तमूचुरित्याह ॥ वक्ष्यंतीति ॥ १२ ॥ आनाय्यत्वितिपाठः ॥ महीपालऋष्ये तिप्रकृतिभावः ॥ १३ ॥ १४ ॥ राज्ञश्चिंतामभिनयति ॥ केनेति ॥ वीर्यं जितेंद्रियत्वं विद्यावृत्ततपोवीर्यंच ॥ १५ ॥ १६ ॥

तेत्विति ॥ व्यथिताअशक्यार्थनियोगतःखिन्नाः ॥ वनताननाः नम्रमुखाः ॥ अवस्यादेर्लोपः ॥ ऋषेः विभांडकात् भीताः नगच्छेमेत्युक्त्वाऽशक्यार्थत्वादेतन्नियोगाकरणं क्षंतव्यमित्यनुनेष्यंति ॥ १७ ॥ एवमनुनीय अथक्षमानुचितान् गणिकाप्रेषणादिरूपानुपायान्विचार्य राजानंवक्ष्यंति ॥ यद्यस्मदुक्तंश्रोष्यसि तदातमानेष्यामः ॥ दोषो स्माकंशापादिरूपस्तस्यतपोवैकल्पादिरूपोवा सर्वथानभविष्यति ॥ १८ ॥ एवममात्यपुरोहितवचनाद्गणिकाभिः तद्द्वारा ऋषिसुतआनीतः ॥ देवइंद्रः पर्जन्यमवर्षयत् तद्देशे ॥ शांताचास्मैप्रदीयते प्रदत्ता ॥ वर्तमानसामीप्येलट् ॥ यद्यपिसनत्कुमारोक्त्यनुवादेन भविष्यन्निर्देशउचितस्तथापि राज्ञःसंतोषाधिक्याय स्वप्रोच्यमानकाले वृत्त

तेतुराज्ञोवचःश्रुत्वाव्यथितावनताननाः ॥ नगच्छेमऋषेर्भीताअनुनेष्यंतितंनृपं ॥ १७ ॥ वक्ष्यंतिचिंतयित्वातेतस्योपायांश्चतान्क्षमान् ॥ आनेष्यामोवयंविप्रंनचदोषोभविष्यति ॥ १८ ॥ एवमंगाधिपेनैवगणिकाभिर्ऋषेःसुतः ॥ आनीतोऽवर्षयद्देवःशांताचास्मैप्रदीयते ॥ १९ ॥ ऋष्यशृंगस्तुजामातापुत्रांस्तवविधास्यति ॥ सनत्कुमारकथितमेतावद्व्याहृतंमया ॥ २० ॥ अथहृष्टोदशरथःसुमंत्रंप्रत्यभाषत ॥ यथर्ष्यशृंगस्त्वानीतोयेनोपायेनसोच्यतां ॥ २१ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा०बा०नवमःसर्गः ॥ ९ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

मेवतदितिबोधयितुंभूतनिर्देशः ॥ १९ ॥ ऋष्यशृंगेति ॥ अंगराजमित्रत्वस्य राज्ञिवक्ष्यमाणत्वेन मित्रजामाता स्वस्यापिजामातैवेत्यतोजामातेत्युक्तिः ॥ बीजांतरमप्यग्रे वक्ष्यते ॥ एतदुक्तेः एवंसनत्कुमारकथितं पुत्रोत्पत्त्युपायरूपंवस्तु मयातुभ्यंव्याहृतं अग्रेदेवःप्रमाणमितिशेषः ॥ २० ॥ अथेति ॥ हृष्टः नियतपुत्रप्राप्त्युपायलाभात्तस्य सन्निहितत्वश्रवणाच्चतुष्टः ॥ येतुपूर्वोत्तरश्लोके आनयनादिसर्वंभविष्यत्वेनैवव्याचक्षते तेषांकथमानीतइतिराजप्रश्नानुपपत्तिरित्याहुः ॥ सोच्यतां सउच्यतामित्यर्थः संधिरार्षः ॥ यद्वातद्विषयाकथोच्यतामित्यर्थः ॥ २१ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेबालकांडेनवमः सर्गः ॥ ९ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

सुमंत्रइति ॥ चोदितः तादृशतपस्विनोगणिकाभिरानयनमत्याश्चर्यमितिविस्तरेणकथनायप्रेरितः मंत्रिभिःसहसंमंत्र्य रोमपादेनयथर्ष्यशृंगआनीतोयेनचोपायेनानीतस्तन्मया निगदितंसर्वंप्रकारं मेमत्तोमंत्रिभिःसह शृण्वितियोजना ॥ १ ॥ रोमेति ॥ सहामात्यःपुरोहितः तमुवाच ॥ निरपायोऽव्यभिचारिफलः ॥ २ ॥ नारीणां नारीसंबंधि विषयाणां ॥ शब्दादीनां तत्संबंधिसुखस्यचेत्यर्थः ॥ ३ ॥ अभिमतैः ॥ प्राणिमात्रस्येतिशेषः ॥ इंद्रियार्थैस्तद्विषयैर्दिव्यगीत्यादिभिः ॥ अध्यवसीयतां अस्मदुक्तकरणाय यत्यतां ॥ ४ ॥ तदाह गणिकाइति ॥ सत्कृताः विचित्रांबराभरणान्नपानादिभिः ॥ ५ ॥ श्रुत्वेति ॥ राजा पुरोहितंतथेति त्वयेवतथाकर्तव्यमितिप्रत्युवाच ॥ अन्यत्स्पविप

सुमंत्रश्चोदितोराज्ञाप्रोवाचेदंवचस्तदा ॥ यथर्ष्यशृंगस्त्वानीतोयेनोपायेनमंत्रिभिः ॥ तन्मेनिगदितंसर्वंशृणुमेमंत्रिभिःसह ॥ १ ॥ रोमपादमुवाचेदंसहामात्यःपुरोहितः ॥ उपायोनिरपायोयमस्माभिरभिचिंतितः ॥ २ ॥ ऋष्यशृंगोवनचरस्तपःस्वाध्यायसंयुतः ॥ अनभिज्ञस्तुनारीणांविषयाणांसुखस्यच ॥ ३ ॥ इंद्रियार्थैरभिमतैर्नरचित्तप्रमाथिभिः ॥ पुरमानायियिष्यामःक्षिप्रंचाध्यवसीयतां ॥ ४ ॥ गणिकास्तत्रगच्छंतुरूपवत्यःस्वलंकृताः ॥ प्रलोभ्यविविधोपायैरानेष्यंतीहसत्कृताः ॥ ५ ॥ श्रुत्वातथेतिराजाचप्रत्युवाचपुरोहितं ॥ पुरोहितोमंत्रिणश्चतदाचक्रुश्चतेतथा ॥ ६ ॥ वारमुख्यास्तुतच्छ्रुत्वावनंप्रविविशुर्महत् ॥ आश्रमस्याविदूरेस्मिन्यत्नंकुर्वंतिदर्शने ॥ ७ ॥ ऋषेःपुत्रस्यधीरस्यनित्यमाश्रमवासिनः ॥ पितुःसनित्यसंतुष्टोनातिचक्रामचाश्रमात् ॥ ८ ॥

यत्नाद्राज्ञएवंवादः ॥ अथपुरोहितस्यविप्रत्वात् गणिकाभिःसंवादोऽनुचितइति सोपिमंत्रिणःप्रत्युवाच ॥ मंत्रिणश्चतेतथाचक्रुः साक्षाद्गणिकाःप्रेरयन् ॥ ६ ॥ वारेति ॥ तत् मंत्रिवचः ॥ अस्मिन्वने युष्मज्जनपदप्रांतवर्तिनिशृंगवेरपुरवने ॥ आश्रमस्य विभांडकाश्रमस्य अविदूरे निकटे स्थित्वा ऋषिपुत्रस्य धीरत्वादिगुणविशिष्टस्य दर्शनेयत्नंकुर्वंतिस्म चक्रुः ॥ पितुरुपलालनादिभिः नित्यसंतुष्टःसआश्रमात्नातिचक्राम आश्रमात्दूरंननिरगात् ॥ ७ ॥ ८ ॥

नेति ॥ स्त्र्यादिकं जन्मप्रभृतिदृष्टपूर्वंनभवति यथातथा व्यवह्रियतइतिशेषः ॥ नगरजंसत्वं अश्वगजादि ॥ राष्ट्रजं सूकरकुक्कुटादि ॥ ९ ॥ ततइति ॥ तंदेशं वारस्त्रीसंचारदेशं ॥ यदृच्छया दैववशात् ॥ १० ॥ ११ ॥ कइति ॥ कस्त्वं किंजातिः कस्यपुत्रइतिच किंनामाच किंवर्तसे किंकर्मासि अपिचएकःसन् त्वंविजनेदूरे जनवासे रूपयामादिभ्योदूरेवने किमर्थंचरसीतिप्रश्नत्रयं ॥ १२ ॥ अदृष्टेति ॥ स्त्रियइत्यस्यदृष्टाइतिशेषः ॥ अनेनहार्दंमूलभूता ॥ चलस्यचेतसोयास्याद्दुदार्सानेपुवस्तुषु ॥ अवारणीयादत्तिःसादृष्टिशब्देनकथ्यतइत्युक्तलक्षणा दृष्टिरुक्ता ततःसर्वांशेऽनुपेक्षात्मकज्ञानरूपः परिचयोपिमध्येज्ञेयः ॥ अतस्तासु हार्द्दात् दर्शनजस्नेहात् ॥ दोषानालोकि

ननेनजन्मप्रभृतिदृष्टपूर्वंतपस्विना ॥ स्त्रीवापुमान्वायच्चान्यत्सत्वंनगरराष्ट्रजं ॥ ९ ॥ ततःकदाचित्तंदेशमाजगामयदृच्छया ॥ विभांडकसुतस्तत्रताश्चापश्यद्वरांगनाः ॥ १० ॥ ताश्चित्रवेषाःप्रमदागायंत्योमधुरस्वरं ॥ ऋषिपुत्रमुपागम्यसर्वावचनमब्रुवन् ॥ ११ ॥ कस्त्वंकिंवर्तसेब्रह्मन्ज्ञातुमिच्छामहेवयं ॥ एकस्त्वंविजनेदूरेवनेचरसिशंसनः ॥ १२ ॥ अदृष्टरूपास्तास्तेनकाम्यरूपावनेस्त्रियः ॥ हार्द्दात्तस्यमतिर्जाताआख्यातुंपितरंस्वकं ॥ १३ ॥ पिताविभांडकोस्माकंतस्याहंसुतऔरसः ॥ ऋष्यशृंगइतिख्यातंनामकर्मचमेभुवि ॥ १४ ॥ इहाश्रमपदेस्माकंसमीपेशुभदर्शनाः ॥ करिष्येवोत्रपूजांवैसर्वेषांविधिपूर्वकं ॥ १५ ॥ ऋषिपुत्रवचःश्रुत्वासर्वासांमतिरासवै ॥ तदाश्रमपदंद्रष्टुंजग्मुःसर्वास्ततोंगनाः ॥ १६ ॥ गतानांतुततःपूजामृषिपुत्रश्चकारह ॥ इदमर्घ्यमिदंपाद्यमिदंमूलंफलंचनः ॥ १७ ॥

नीप्रीत्याख्यचित्तवृत्तिर्हार्दमित्युक्तेः ॥ स्वकं स्वीयं ॥ अदृष्टरूपाः प्रागदृष्टैवंरूपाः ॥ काम्यरूपाः कमनीयरूपाः ॥ एतद्द्वयंचस्नेहकारणं ॥ १३ ॥ पितेति ॥ नामेत्यंतमाद्य प्रश्नोत्तरं द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह ॥ कर्मचमदीयं भुविप्रसिद्धं तपोरूपमित्यर्थः ॥ १४ ॥ तृतीयप्रश्नोत्तरमाह ॥ इहेति ॥ इहवने आश्रमपदः आर्षंपुंस्त्वं वर्ततइतिशेषः ॥ सर्वेषामितिनिर्देशोवस्तुमात्राभिप्रायेण अनेनस्त्रीस्वरूपापरिज्ञानंसूचितं ॥ १५ ॥ ऋषीति ॥ आसेत्यार्षं बभूवेत्यर्थः ततद्द्रष्टुंमतिर्बभूवेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ नोस्माकं भक्ष्यमितिशेषः ॥ १७ ॥

प्रतीति ॥ समुत्सुकाः ऋष्यशृंगस्यतदाश्रमतोनयने ॥ ऋषेः विभांडकात् ॥ १८ ॥ मुख्यानि प्रशस्तास्वादवंति ॥ प्रतारणार्थमोदकाएवमुच्यंते प्रतिगृहाण ॥ तेभद्रं कल्याणं ॥ भक्षयस्वच फलानीतिशेषः ॥ माचिरं ऋषेरागमनात्पूर्वमेवभक्षणीयमित्याशयः ॥ १९ ॥ ततइति ॥ समालिंग्य स्पर्शेनापिवशीकर्तुमालिंगनं ॥ हर्षसमन्विताः ॥ वालब्रह्मचारितोगाढतरालिंगनप्राप्त्या स्वकार्यानुकूलस्पर्शप्राप्त्याच ॥ २० ॥ तानीति ॥ ताभिःप्रीत्यादत्तानि ॥ तेजस्वी वारवनितास्पर्शेप्यूर्ध्वरेतस्त्वाद्बृहत्तत्वाच्चाहीनतेजाः ॥ मन्यते योमन्यतेसइवव्यवहरतीत्यर्थः ॥ पूर्वमनास्वादितानि अनास्वादितपूर्वाणि ॥ नित्यनिवासिनामितिकर्तरिशेषेषष्ठी ॥ २१ ॥ व्रतचर्यां मिथ्यैवकिंचित्व्रतमनुष्ठेयमस्माक

प्रतिगृह्यतुतांपूजांसर्वाएवसमुत्सुकाः॥ ऋषेर्भीताश्चशीघ्रंतुगमनायमतिंदधुः॥ १८॥ अस्माकमपिमुख्यानिफलानीमानिहेद्विज॥ गृहाणविप्रभद्रंतेभक्षयस्वचमाचिरं॥ १९॥ ततस्तास्तंसमालिंग्यसर्वाहर्षसमन्विताः॥ मोदकान्प्रददुस्तस्मैभक्ष्यांश्चविविधान्शुभान्॥ २०॥ तानिचास्वाद्यतेजस्वीफलानीतिस्ममन्यते॥ अनास्वादितपूर्वाणिवनेनित्यनिवासिनां॥ २१॥ आपृच्छ्यचतदाविप्रंव्रतचर्यांनिवेद्यच॥ गच्छंतिस्मापदेशात्तााभीतास्तस्यपितुःस्त्रियः॥ २२॥ गतासुतासुसर्वासुकाश्यपस्यात्मजोद्विजः॥ अस्वस्थहृदयश्चासीद्दुःखाच्चपरिवर्तते॥ २३॥ ततोपरेद्युस्तंदेशमाजगामसवीर्यवान्॥ विभांडकसुतःश्रीमान्मनसाचिंतयन्मुहुः॥ २४॥ मनोज्ञायत्रतादृष्टावारमुख्याःस्वलंकृताः॥ दृष्ट्वैवचततोविप्रमायांतंहृष्टमानसाः॥ २५॥ उपसृत्यततःसर्वास्तास्तमूचुरिदंवचः॥ एत्याश्रमपदंसौम्यअस्माकमितिचाब्रुवन्॥ २६॥

मितिनिवेद्य ज्ञापयित्वा ॥ तस्मादपदेशाद्व्याजात् ॥ तस्यपितुः विभांडकात् भीताः स्त्रियः गच्छंतिस्म गताः ॥ २२ ॥ अस्वस्थहृदयः अप्रसन्नचित्तःआसीत् दुःखात् तादृशचाक्षुषादिविषयसुखविश्लेषजात् परिवर्तनेएकदेशानवस्थितिः ॥ २३ ॥ ततइति ॥ उक्ताद्धेतोः मनसाचिंतयन् तासांदर्शनस्पर्शनगमनादिप्रकारान्स्मरन्नित्यर्थः ॥ तत्र गमनमेतद्वारकमवश्यंभावीतिचिंतयन्नित्यर्थश्च ॥ २४ ॥ तंकंतत्राह मनोज्ञाइति ॥ २५ ॥ उपसृत्य प्रत्युद्गम्य ॥ २६ ॥

चित्राणीति ॥ यदि अत्रैवचित्राणिमूलानि फलानिचभवेयुः ॥ संभावनायांलिङ् ॥ अतःतत्रगमनंव्यर्थमितिचेत् तत्रापिएषविधिः विचित्रफलमूलभक्षणविधिः ॥ विशेषेणइतोप्याधिक्येनभविष्यति ॥ २७ ॥ श्रुत्वात्विति ॥ गंगायांपूर्वस्थापितांनावमारोप्य प्रवाहेणैवअंगदेशंनिन्युरितिमहाभारते ॥ २८ ॥ २९ ॥ तत्रेति ॥ अंगदेशे वर्षेणेति वर्षेणसहैव विषयं स्वदेशं आगतंविप्रंप्रत्युद्गम्य प्रद्गःसन् ॥ प्रद्गः अंजल्यादिपूर्वंनम्रोजातइतिशेषः ॥ शिरसामहींगतश्च साष्टांगनमस्कारंचकृतवानित्यर्थः ॥ ३० ॥ अर्घ्यं

चित्राण्यत्रबहूनिस्युर्मूलानिचफलानिच॥ तत्राप्येषविशेषेणविधिर्हिभविताध्रुवं॥ २७॥ श्रुत्वातुवचनंतासांसर्वासांहृदयंगमं॥ गमनायमतिंचक्रेतंचनिन्युस्तथास्त्रियः॥ २८॥ तत्रचानीयमानेतुविप्रेतस्मिन्महात्मनि॥ ववर्षसहसादेवोजगत्प्रह्लादयंस्तदा॥ २९॥ वर्षेणैवागतंविप्रंतापसंसनराधिपः॥ प्रत्युद्गम्यमुनिंप्रद्गःशिरसाचमहींगतः॥ ३०॥ अर्घ्यंचप्रददौतस्मैन्यायतःसुसमाहितः॥ ववेप्रसादंविप्रेंद्रात्माविप्रंमन्युराविशेत्॥ ३१॥ अंतःपुरंप्रवेश्यास्मैकन्यांदत्वायथाविधि॥ शांतांशांतेनमनसाराजाहर्षमवापसः॥ ३२॥

चेति ॥ अर्घ्यादिपूजितात् विप्रेंद्रात् ऋष्यशृंगात् ॥ प्रसादं मयिसापराधेपिभवान्मित्यंप्रसन्नोस्त्वित्येवंसौमुख्यं ववे ॥ किमर्थमित्यतआह ॥ मेति ॥ अतिजुगुप्सितंगणिकाभिःस्वानयनं व्यवहारकालेज्ञात्वा तंविप्रंऋष्यशृंगं तत्पितरंविभांडकंच मन्युः क्रोधः आविशेत् समाप्रविशत्वित्यर्थमितिभावः ॥ ३१ ॥ अंतरिति ॥ प्रसन्नत्वादेव तदनुज्ञया अंतःपुरंप्रवेश्य हर्षदात्रिजं ऋषिसंबंधजंच ॥ ३२ ॥

एवमिति ॥ ननु गणिकास्पर्शतःस्पृष्टफलभक्षणादिभिरस्यतपोहानौ कथंतद्गमनमात्रेणदृष्टिः ॥ नचस्त्रीत्वाद्यज्ञानान्नतपोहानिः ईषद्दोषस्तु तपसैवदग्धइतिवाच्यं ॥ निर्मलब्रह्मचर्येण विदितनिखिलवेदशास्त्रतत्त्वस्य शास्त्रतः स्त्रीस्वरूपज्ञानस्य ब्रह्मचर्यैतत्परिहारज्ञानस्यच दुर्निवारत्वात् ॥ वनेवनचरस्त्रीणामनुभवाच्च सर्वथाअज्ञत्वे अनुग्रहशक्त्यभावापत्तेश्चेतिचेन्न ॥ निर्मलब्रह्मचर्येण ब्रह्मज्ञतया सर्वत्रब्रह्मदृष्ट्याच दोषलेशस्याप्यस्पर्शात् ॥ प्रारब्धवशात्क्षत्रियस्त्रीसंबंधंभाविनं तद्वारकंजानन्नेव गणिकाभिस्तथाव्यवजह्रे ॥ तासांभयानुत्पत्तये अतएवनतेनेतिनवमश्लोके तथाव्यवह्रियतेइतिशेषःपूरितोस्माभिःप्राक् ॥ एतत्सर्वंजाननृपितापितमनुयाय नशमवानूराजानमित्येवात्र तत्त्वं ॥ अनेनतत्त्वज्ञस्य सर्वदोषासंबंधोध्वनितः ॥ ब्रह्मज्ञेदानसंकल्पमात्रेणफलसिद्धिरित्यादिचसूचितं ॥ यत्तुकचित्विभांडकस्यपुत्रान्वेषणं क्रोधेन ततोमार्गेऋष्यशृंगाय

एवंसन्यवसत्तत्रसर्वकामैःसुपूजितः॥ ऋष्यशृंगोमहातेजाःशांतयासहभार्यया॥ ३३॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेदशमःसर्गः॥ १० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ भूयएवहिराजेंद्रशृणुमेवचनंहितं ॥ यथासदेवप्रवरःकथयामासबुद्धिमान्॥ १॥ इक्ष्वाकूणांकुलेजातोभविष्यतिसुधार्मिकः ॥ नाम्नादशरथोराजाश्रीमान्सत्यप्रतिश्रवाः ॥ २॥ अंगराजेनसख्यंचतस्यराज्ञोभविष्यति॥ कन्याचास्यमहाभागाशांतानामभविष्यति॥ ३॥

शांतादानादिवृत्तांतलाभेन पुनराश्रमंपरावृत्त्यागमनवर्णनं तदपितत्त्वज्ञत्वएवोपपद्यते अन्यथास्वपुत्रस्य गणिकाद्वारकब्रह्मचर्यविलोपकृतोरोषोऽज्ञस्यतस्य केनाप्युपायेनवारयितुमशक्यइत्यलं ॥ ३३ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेबालकांडेदशमः सर्गः ॥ १० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एवंसनत्कुमारोक्तकथांतत्संगेनऋष्यशृंगानयनकथांच सांप्रतिकीमुक्त्वा तदानयनार्थं महाराजेनैवगंतव्यमितिबोधयितुमनेकयुगवृद्धःसुमंत्रःपुनरपितदर्थगर्भां सनत्कुमारोक्तांकथामाह ॥ भूयएवेति ॥ देवप्रवरः सनत्कुमारः यथेतियदित्यर्थे॥ १ ॥ सत्यप्रतिश्रवाः सत्यप्रतिज्ञः ॥ २ ॥ अंगेति ॥ अंगराजोरोमपादः तस्यदशरथस्य अस्यरोमपादस्य ॥ ३ ॥

कोसावंगराजइत्यत्राह ॥ पुत्रइति ॥ अंगस्य अंगनामकस्य तं रोमपादं गमिष्यति ऋष्यशृंगानयनार्थमितिशेषः ॥ तमित्यस्यप्रतीतिशेषः ॥ ४ ॥ गमनप्रयोजनमाह ॥ अनपत्यइति ॥ आहरेत निर्वहेत् ॥ चकारेणधर्माद्यर्थंच ॥ ५ ॥ श्रुत्वेति ॥ अस्यराज्ञोदशरथस्यैतद्वाक्यंश्रुत्वा मनसाचतस्यअवश्यकर्तव्यतां विचिंत्य निश्चित्य पुत्रवंतंशांतां भर्तारंप्रदास्यतेइत्यन्वयः ॥ पुत्रवंतइत्यनेन जातपुत्रःऋण्णकेशोग्नीनादधीतेतिविध्युक्तमग्न्याधानाधिकारित्वंसूचितं ॥ तेनाहिताग्नित्वेनार्त्विज्याधिकारस्तस्योक्तः ॥ शांता

पुत्रस्त्वंगस्यराज्ञस्तुरोमपादइतिश्रुतः॥ तंसराजादशरथोगमिष्यतिमहायशाः॥ ४ ॥ अनपत्योस्मिधर्मात्मन्शांताभर्तामममक्रतुं ॥ आहरेतत्वयाज्ञप्तःसंतानार्थंकुलस्यच ॥ ५॥ श्रुत्वाराज्ञोथतद्वाक्यंमनसाचविचिंत्यच॥ प्रदास्यतेपुत्रवंतंशांताभर्तारमात्मवान्॥६॥ प्रतिगृह्यचतंविप्रंसराजाविगतज्वरः॥ आहरिष्यतितंयज्ञंप्रहृष्टेनांतरात्मना॥ ७॥ तंचराजादशरथोयशस्कामःकृतांजलिः॥ ऋष्यशृंगंद्विजश्रेष्ठंवरयिष्यतिधर्मवित्॥ ८॥ यज्ञार्थंप्रसवार्थंचस्वर्गार्थंचनरेश्वरः॥ लभतेचसतंकामंद्विजमुख्याद्विशांपतिः॥ ९ ॥ पुत्राश्चास्यभविष्यंतिचत्वारोमितविक्रमाः॥ वंशप्रतिष्ठानकराःसर्वभूतेषुविश्रुताः॥ १० ॥ एवंसदेवप्रवरःपूर्वंकथितवान्कथां ॥ सनत्कुमारोभगवान्पुरादेवयुगेप्रभुः॥ ११॥ सत्वंपुरुषशार्दूलसमानयसुसत्कृतं ॥ स्वयमेवमहाराजगत्वासबलवाहनः॥ १२ ॥ सुमंत्रस्यवचःश्रुत्वाहृष्टोदशरथोभवत्॥ अनुमान्यवसिष्ठंचसूतवाक्यंनिशाम्यच॥ १३॥ सहितभर्तारमित्यर्थकेन शांतासाहित्यमपिसूचितं ॥ ६ ॥ तंयज्ञं पुत्रकामेष्टिरूपं ॥ ७ ॥ वरयिष्यति वरणंकरिष्यति ॥ तत्करोतीतिणिच् ॥ ८ ॥ वरणविषयमाह ॥ यज्ञेति यज्ञःप्रसवकारणं प्रसवःस्वर्गकारणमितिबोध्यं ॥ लभते लप्स्यते ॥ तंकामं प्रार्थितंकाम्ययज्ञं ॥ ९ ॥ पुत्राइति ॥ वंशप्रतिष्ठानं वंशाविच्छेदस्तत्कराः॥ १० ॥ एवमिति॥ पूर्वं पूर्वस्मिन्काले ॥ कस्मिन्पूर्वकालेतत्राह ॥ पुरादेवयुगे एतच्चतुर्युगीप्राक्तनचतुर्युग्याद्येसत्ययुगेइत्यर्थः ॥ ११ ॥ एतत्कथाकथनस्य विवक्षितमर्थमाह ॥ सइति ॥ स्वयमेवेति नतुपुरोहितादिद्वारा ॥ १२ ॥ अनुमान्य कृतानुमतिंकृत्वा अन्यथामयिपुरोहितेस्थिते यज्ञार्थंकथमन्यानयनमितिस्यक्रोधःस्यात् ॥ अनुमतौहेतुः सूतवाक्यंनिशाम्येति श्रावयित्वेत्यर्थः ॥ १३ ॥

यत्र रोमपादराष्ट्रे ॥ १४ ॥ अभिचक्राम जगाम ॥ तंदेशं आसाद्य प्राप्य अथोअनंतरं रोमपादसमीपे द्विजश्रेष्ठं ऋषिपुत्रं ददर्श ॥ ततः ॥ तदागमनानंतरं राजारोमपादः तस्यराज्ञःदशरथस्य यथान्यायं यथाविधि विशेषतः अत्यादरेण पूजांचक्रेइत्यन्वयः ॥ आदरेहेतुःसखित्वं ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ सख्यमिति सख्यंसमैत्रीसंबंधकं ॥ यौनादिसंबंधं ऋषिपुत्राय रोमपादेन आख्यातंकथितं ॥ तदा तच्छ्रवणानंतरं कालेतंदशरथंप्रत्यपूजयत् ऋष्यशृंगइतिशेषः ॥ तेनसह रोमपादेनसह संबंधश्चायंतादृशः

सांतःपुरःसहामात्यःप्रययौयत्रसद्विजः ॥ वनानिसरितश्चैवव्यतिक्रम्यशनैःशनैः ॥ १४॥ अभिचक्रामतंदेशंयत्रवैमुनिपुंगवः ॥ आसाद्यतंद्विजश्रेष्ठंरोमपादसमीपगं ॥ १५ ॥ ऋषिपुत्रंददर्शाथोदीप्यमानमिवानलं ॥ ततोराजायथान्यायंपूजांचक्रेविशेषतः ॥ १६॥ सखित्वात्तस्यवैराज्ञःप्रहृष्टेनांतरात्मना॥ रोमपादेनचाख्यातमृषिपुत्रायधीमते॥ १७॥ सख्यंसंबंधकंचैवतदातंप्रत्यपूजयत्॥ एवंसुसत्कृतस्तेनसहोषित्वानरर्षभः॥ १८॥ समाषृदिवसान्राजाराजानमिदमब्रवीत्॥ शांतातवसुताराजन्सहभर्त्राविशांपते ॥ १९॥ मदीयंनगरंयातुकार्यंहिमहदुद्यतं॥ तथेतिराजासंश्रुत्यगमनंतस्यधीमतः ॥ २०॥ उवाचवचनंविप्रंगच्छत्वंसहभार्यया॥ ऋषिपुत्रःप्रतिश्रुत्यतथेत्याहनृपंतदा॥ २१॥ सनृपेणाभ्यनुज्ञातःप्रययौसहभार्यया॥ तावन्योन्यांजलिंकृत्वास्नेहात्संश्लिष्यचोरसा ॥२२॥ ननंदतुर्दशरथोरोमपादश्चवीर्यवान्॥ ततःसुहृदमापृच्छ्यप्रस्थितोरघुनंदनः॥२३॥ पौरेपुत्रेपयामासदूतान्वैशीघ्रगामिनः॥ क्रियतांनगरंसर्वंक्षिप्रमेवस्वलंकृतं॥ २४॥

येनदशरथस्यापि जामातृत्वव्यवहारयोग्यऋष्यशृंगः एतदेवाभिप्रेत्योक्तं प्राक्तवजामातेति ॥ क्वचिच्चैवंपठ्यतेपि ॥ अनेनमेनपत्यायदत्तेयंवरवर्णिनी ॥ याचतेपुत्रतुल्यैषाशींतापियतरात्मजा ॥ सोयंतेश्वशुरोब्रह्मन्यथैवाहंतथानृपइति ॥ अत्रयाचतेचतुर्थ्यंतं ॥ अतएवप्राक्मांतःपुरस्यांगदेशेगमनंउक्तं कन्यास्नेहाद्धितासांगमनमितिभाति ॥१८॥ १९॥ उद्यतं उपक्रांतं ॥ संश्रुत्य प्रतिज्ञाय ॥२०॥ प्रतिश्रुत्य आकर्ण्य ॥२१॥ सः ऋष्यशृंगः तौ रोमपाददशरथौ ॥ २२ ॥ सुहृदं रोमपादं ॥ २३ ॥ २४ ॥

स्वलंकृतत्वप्रकारमाह ॥ धूपितमित्यादि ॥ आदौसिक्ततोयैः पश्चात्संमृष्टं ॥ २५ ॥ प्रेषितमित्यस्यउक्तेत्यादिः ॥ २६ ॥ द्विजं ऋष्यशृंगं ॥ २७ ॥ इंद्रकर्मणा इंद्रसहायार्थंकर्मयस्य तादृशेनराज्ञा सत्कृत्यप्रवेश्यमानंद्विजंदृष्ट्वा देवेंद्रेणस्वनगरंप्रवेश्यमानं काश्यपंवामनंदृष्ट्वा यथास्वर्गवासिनोमुदिताः तथात्रनागरामुदिताइतिपूर्वेणान्वयः ॥ इंद्रकर्मणेत्यनेन राज्ञःसमयोमहिमातिशयोध्वनितः ॥ २८ ॥ उपवाहनात् स्वसमीपानयनात् ॥२९ ॥ तथागमनमेवव्याचष्टे॥ सहभर्त्रेति ॥ प्रीत्या शांतायांप्रीत्या बहुकालवि

धूपितंसिक्तसंमृष्टंपताकाभिरलंकृतं॥ ततःप्रहृष्टःपौरास्तेश्रुत्वाराजानमागतं ॥ २५॥ तथाचक्रुश्चतत्सर्वंराज्ञायत्प्रेषितंतदा॥ ततः स्वलंकृतंराजानगरंप्रविवेशह ॥२६॥ शंखदुंदुभिनिर्ह्रादैःपुरस्कृत्वाद्विजर्षभं ॥ ततःप्रमुदिताःसर्वेदृष्ट्वावैनागराद्विजं॥ २७॥ प्रवेश्यमानंसत्कृत्यनरेंद्रेणेंद्रकर्मणा॥ यथादिविसुरेंद्रेणसहस्राक्षेणकाश्यपं॥ २८॥ अंतःपुरंप्रवेश्यैनंपूजांकृत्वाचशास्वतः॥ कृतकृत्यं तदात्मानंमेनेतस्योपवाहनात्॥ २९॥ अंतःपुराणिसर्वाणिशांतांदृष्ट्वातथागतां॥ सहभर्त्राविशालाक्षींप्रीत्यानंदमुपागमन्॥ ३०॥ पूज्यमानातुताभिःसाराज्ञाचैवविशेषतः॥उवासतत्रसुखिताकंचित्कालंसहद्विजा॥३१॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे वा०वा०एकादशः सर्गः॥ ११॥ ॥७॥ ॥७॥ ततःकालेबहुतिथेकस्मिंश्चित्सुमनोहरे॥ वसंतेसमनुप्राप्तेराज्ञोयष्टुंमनोभवत्॥ १॥ ततःप्रणम्यशिरसातंविप्रंदेववर्णिनं॥ यज्ञायवरयामाससंतानार्थंकुलस्यच॥ २॥

श्लेषोत्तरंमिलिताच्चानंदान्निरंतःपुरस्य ॥ ॥ ३० ॥ सहद्विजा सपुत्रभर्तृकेतियावत् ॥ ३१ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेबालकांडेएकादशःसर्गः ॥ ११ ॥ ॥७॥ ॥७॥ एवंनिश्चितमवगतंपुत्रदातृत्वंयस्य तादृशेऋष्यशृंगेआनीते सकलपापक्षयकारितया पूर्वसंकल्पितत्वेनच अश्वमेधंप्रस्तौति॥ ततइति॥ बहुतिथे अनल्पेकाले गतइतिशेषः ॥ सुमनोहरे शास्त्रोक्तदोषरहिते ॥ मनः अभवत् प्रावर्तत ॥ १ ततइति ॥ देववर्णिनं देववर्चसं कुलस्यसंतानार्थं कुलाविच्छेदरूपप्रयोजनमुद्दिश्यत्वेनस्वर्गार्थंच यज्ञाय यज्ञार्थं विप्रं ऋष्यशृंगं ॥ २ ॥

॥३॥४॥ आवाहय मत्समीपंप्रापय ॥५॥ ततइत्यादिव्याख्यातप्रायं ॥६॥७॥८॥पुत्रार्थंहयमेधेनकर्मणा तदाख्येनकर्मणा॥९॥ अनुष्ठानारंभायचपुनरुपन्यासः ऋषिपुत्रो

तयेतिचसराजानमुवाचवसुधाधिपं ॥ संभाराःसंभ्रियंतांतेतुरगश्चविमुच्यतां ॥ ३ ॥ सरय्वाश्चोत्तरेतीरेयज्ञभूमिर्विधीयतां॥ततो ब्रवीन्नृपोवाक्यंब्राह्मणान्वेदपारगान्॥ ४॥ सुमंत्रावाहयक्षिप्रमृत्विजोब्रह्मवादिनः॥ सुयज्ञंवामदेवंचजाबालिमथकाश्यपं॥ ५॥ पुरोहितंवसिष्ठंचयेचान्येद्विजसत्तमाः॥ततःसुमंत्रस्त्वरितंगत्वात्वरितविक्रमः॥ ६॥ समानयत्सतान्सर्वान्समस्तान्वेदपारगान्॥ तान्पूजयित्वाधर्मात्माराजादशरथस्तदा॥ ७॥ धर्मार्थसहितंयुक्तंश्लक्ष्णंवचनमब्रवीत्॥ ममतातप्यमानस्यपुत्रार्थेनास्तिवैसुखं॥८॥ पुत्रार्थंहयमेधेनयक्ष्यामीतिमतिर्मम॥तदहंयष्टुमिच्छामिहयमेधेनकर्मणा ॥ ९ ॥ ऋषिपुत्रप्रभावेनकामान्प्राप्स्यामिचाप्यहं॥ ततःसाध्वितितद्वाक्यंब्राह्मणाःप्रत्यपूजयन् ॥ १० ॥ वसिष्ठप्रमुखाःसर्वेपार्थिवस्यमुखाच्च्युतं ॥ ऋष्यशृंगपुरोगाश्चप्रत्यूचुर्नृपतिंतदा ॥११॥संभाराःसंभ्रियंतांतेतुरगश्चविमुच्यतां॥सरय्वाश्चोत्तरेतीरेयज्ञभूमिर्विधीयतां॥१२॥सर्वथाप्राप्स्यसेपुत्रांश्चतुरोऽमितविक्रमान्॥ यस्यतेधार्मिकीबुद्धिरियंपुत्रार्थमागता॥ १३ ॥ ततःप्रीतोभवद्राजाश्रुत्वातुद्विजभाषितं॥ अमात्यानब्रवीद्राजाहर्षेणेदंशुभाक्षरं॥ १४ ॥ गुरूणांवचनाच्छीघ्रंसंभाराःसंभ्रियंतुमे॥ समर्थाधिष्ठितश्चाश्वःसोपाध्यायोविमुच्यतां॥ १५॥ सरय्वाश्चोत्तरेतीरेयज्ञभूमिर्विधीयतां॥ शांतयश्चाभिवर्धंतांयथाकल्पंयथाविधि॥ १६॥ शक्यःकर्तुमयंयज्ञःसर्वेणापिमहीक्षिता ॥ नापराधोभवेत्कष्टोयस्मिन्क्रतुसत्तमे॥ १७॥ छिद्रंहिमृगयंत्येतेविद्वांसोब्रह्मराक्षसाः॥ विधिहीनस्ययज्ञस्यसद्यःकर्तांविनश्यति॥ १८॥

ऋष्यशृंगः ॥१०॥११॥१२॥ धार्मिकी प्रजासंरक्षणरूपधर्मप्रयोजना ॥१३॥१४ ॥ संभ्रियंतु संपाद्यंतां ॥ गुरूणामित्यादयोव्याख्यातप्रायाः॥१५॥१६॥१७ ॥१८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ गतानामिति॥ गतेषुद्विजादिष्वित्यर्थः ॥ सप्तम्यर्थेषष्ठी ॥ विसर्जयित्वा संवत्सरांते यागार्थमितिशेषः ॥ २२ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेबालकांडेद्वादशःसर्गः ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अथसंवत्सरांतेदीक्षेतेतिसूत्रात्॥ पूर्ववसंतविसृष्टाश्वस्य पुनःसंवत्सरांतेवसंतेप्राप्ते दीक्षाप्रवृत्तिरुपदिश्यते॥ पुनरिति ॥ प्रसवरूपफलं हयमेधेनभावयितुं गतोवसिष्ठांतिकमितिशेषः॥ १ ॥ वसिष्ठंच चादरुंधतीं प्रश्रितं विनययुक्तं ॥ २ ॥ यथोक्तं शास्त्रो

तद्यथाविधिपूर्वंमेक्रतुरेषसमाप्यते॥तथाविधानंक्रियतांसमर्थाःकरणेष्विह॥ १९॥तयेतिचततःसर्वेमंत्रिणःप्रत्यपूजयन्॥ पार्थिवेंद्रस्यतद्वाक्यंयथाज्ञप्तमकुर्वत ॥ २०॥ ततोद्विजास्तेधर्मज्ञमस्तुवन्पार्थिवर्षभं॥ अनुज्ञातास्ततःसर्वेपुनर्जग्मुर्यथागतं॥ २१ ॥ गतानांतेपुविप्रेषुमंत्रिणस्तान्नराधिपः॥ विसर्जयित्वास्ववेश्मप्रविवेशमहामतिः॥ २२॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेबालकांडेद्वादशःसर्गः॥ १२॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ पुनःप्राप्तेवसंतेतुपूर्णःसंवत्सरोभवत्॥ प्रसवार्थंततोयष्टुंहयमेधेनवीर्यवान्॥१॥ अभिवाद्यवसिष्ठंचन्यायतःप्रतिपूज्यच॥ अब्रवीत्प्रश्रितंवाक्यंप्रसवार्थंद्विजोत्तमं॥२॥ यज्ञोमेक्रियतांब्रह्मन्यथोक्तंमुनिपुंगव॥ यथानविघ्नाःक्रियंतेयज्ञांगेषुविधीयतां॥ ३॥ भवान्स्निग्धःसुहृन्मत्यंगुरुश्चपरमोभवान्॥ वोढव्योभवताचैवभारोयज्ञस्यचोद्यतः॥ ४॥ तथेतिचसराजानमब्रवीद्विजसत्तमः॥ करिष्येसर्वमेवैतद्भवतायत्समर्थितं॥ ५॥ ततोब्रवीद्विजान्वृद्धान्यज्ञकर्मसुनिष्ठितान्॥ स्थापत्येनिष्ठितांश्चैववृद्धान्परमधार्मिकान्॥ ६॥

क्तप्रकारानतिक्रमेण ॥ यज्ञांगेषु अश्वादिषु यथाब्रह्मराक्षसादिभिर्विघ्नाःक्रियंते तथा विधीयतां क्रियतामित्यर्थः ॥ ३ ॥ भवानिति ॥ सुहृदः स्निग्धत्वाव्यभिचारादतिशयप्रतिपत्तये पुनःस्निग्धेतिविशेषणं ॥ मह्यमितिषष्ठ्यर्थे परमोमहानित्यपि स्निग्धपदवत् ॥ विसृष्टपुनःप्राप्ताश्वकत्वादुद्यतः ॥ आरब्धोयज्ञसंबंध्यंगानुष्ठानरूपोभारः भवतैव सर्ववेदशास्त्रज्ञेन वोढव्यःवोढुमर्हः ॥ ४ ॥ समर्थितं सम्यक्प्रार्थितं ॥ ५ ॥ अब्रवीदिति ॥ वसिष्ठोत्रकर्ता स्थापत्यं स्थपतेरथकारस्यकर्म तत्रनिष्ठितान्प्रवीणान् ॥ ६ ॥

कर्मातिकान् ॥ आसमाप्तिकर्मनिर्वाहकान्भृत्यान् शिल्पकारान् शिल्पं चित्रादि ॥ वर्धकीन् तक्षणः खनकाः कूपवापीनिर्मातारः गणकान् ज्योतिर्विदः शिल्पिनश्चर्मकारा
द्याः नटाः सूत्रधाराः ॥ नर्तकाः नृत्यकारिणः ॥ ७ ॥ समीहंतां कर्मकुर्वंत्वित्यब्रवीदितिपूर्वेणान्वयः ॥ यज्ञकर्मेत्यस्य निवर्तयितुमितिशेषः ॥८॥ इष्टकाइति ॥ बहुसाहस्री
बहुसहस्रसंख्येयाइत्यर्थः ॥ जातावेकवचनं ॥ राज्ञोयोग्याः औपकार्याः राजसद्मानि ॥ गुणाः अन्नपानाद्युपकरणानि सर्वत्रअब्रवीदित्यनुकर्षः ॥ ९ ॥ सुनिष्ठिताः महाव

कर्मातिकान्शिल्पकारान्वर्धकीन्खनकानपि ॥ गणकान्शिल्पिनश्चैवतथैवनटनर्तकान्॥ ७॥ तथाशुचीन्शास्त्रविदःपुरुषान्सुबहु
श्रुतान्॥ यज्ञकर्मसमीहंतांभवंतोराजशासनात्॥ ८॥ इष्टकाबहुसाहस्रीशीघ्रमानीयतामिति ॥ औपकार्याःक्रियंतांचराज्ञोबहुगु
णान्विताः॥ ९॥ ब्राह्मणावसथाश्चैवकर्तव्याःशतशःशुभाः॥ भक्ष्यान्नपानैर्बहुभिःसमुपेताःसुनिष्ठिताः॥ १०॥तथापौरजनस्यापि
कर्तव्याश्चमुविस्तराः ॥ आगतानांसुदूराच्चपार्थिवानांपृथक्पृथक्॥ ११ ॥ वाजिवारणशालाश्चतथाशय्यागृहाणिच ॥ भटानांमह
दावासावैदेशिकनिवासिनां॥ १२॥ आवासाबहुभक्ष्यावैसर्वकामैरुपस्थिताः॥तथापौरजनस्यापिजनस्यबहुशोभनं॥ १३॥ दा
तव्यमन्नंविधिवत्सत्कृत्यनतुलीलया ॥ सर्वेवर्णायथापूजांप्राप्नुवंतिसुसत्कृताः ॥ १४॥नचावज्ञाप्रयोक्तव्याकामक्रोधवशादपि॥
यज्ञकर्मसुयेव्यग्राःपुरुषाःशिल्पिनस्तथा॥ १५॥

र्षवातादिनिवारणक्षमाः ॥ १० ॥ कर्तव्याइत्यस्यावासाइतिशेषः ॥ पार्थिवानामल्पमांड
लिकानां ॥ ११ ॥ वैदेशिकनिवासिनां वैदेशिकानांस्वदेशनिवासिनांचेत्यर्थः ॥ महदावासाइत्यत्रात्वाभावआर्षः ॥ १२ ॥ सर्वकामैरुपस्थिताः काम्यमानैःसर्वपदार्थैर्यु
क्ताः ॥ जनस्य इतरक्षुद्रजनस्यापि बहुशोभनंयथाभवतितथा आवासाःकार्याइत्यर्थः ॥ १३ ॥ दातव्यमिति ॥ सत्कृत्य परलोकप्रयोजनबुद्ध्याशास्त्रोक्तसत्कारपूर्वकंदेय
मित्यर्थः ॥ नतुलीलया उत्सवमात्रबुद्ध्याअनादरेण यथापूजांप्राप्नुवंतिपूजांप्राप्तांमन्यंते तथासुसत्कृताः कार्याइत्यर्थः ॥ १४॥ १५ ॥

तेषामपीति ॥ अपिस्त्वर्थे ॥ यथाक्रमं ज्येष्ठानुक्रमेण ॥ तत्रउपपत्तिमाह ॥ येवमुभिर्धनैः भोजनादिभिश्च पूजिताः सेवकाः तेषांसर्वकार्येसुविहितंभवति ॥ किंचिदपि
कार्यं नपरिहीयते नहीनंभवति ॥ तस्मान्मयिप्रीतियुक्तेनचित्तेन भवंतः तथाकुर्वंतु यथासर्वेसुसृद्दः तेचशिल्पादयश्च वस्त्रादिभिःपूजिताःस्युरिति ॥ १६ ॥१७॥१८ ॥
यथोक्तमिति ॥ यत्त्वयाउक्तं तद्यथोक्तं ॥ त्वदुक्तानतिक्रमेणसुविहितं नकिंचित्तत्रलुप्यतेइतिशेषः ॥ किंचोक्तं भावेक्तः ॥ वचनंयथाकथयिष्यसि तच्चतथैवकरिष्यामः ॥

तेषामपिविशेषेणपूजाकार्यायथाक्रमं॥ येस्युःसंपूजिताःसर्वेवसुभिर्भोजनेनच ॥ १६॥ यथासर्वेसुविहितंनकिंचित्परिहीयते॥त
थाभवंतःकुर्वंतुप्रीतियुक्तेनचेतसा॥ १७॥ ततःसर्वेसमागम्यवसिष्ठमिदमब्रुवन्॥ यथेष्टंतत्सुविहितंनकिंचित्परिहीयते॥ १८॥ य
थोक्तंतत्करिष्यामोनकिंचित्परिहास्यते॥ ततःसुमंत्रमाहूयवसिष्ठोवाक्यमब्रवीत्॥ १९॥ निमंत्रयस्वनृपतीन्पृथिव्यांयेचधार्मिकाः
ब्राह्मणान्क्षत्रियांवैश्यांशूद्रांश्चैवसहस्रशः॥ २०॥ समानयस्वसत्कृत्यसर्वदेशेपुमानवान्॥ मिथिलाधिपतिंशूरंजनकंसत्यवादिनं
॥ २१॥तमानयमहाभागंस्वयमेवसुसत्कृतं॥ पूर्वसंबंधिनंज्ञात्वातनःपूर्वंब्रवीमिते॥ २२॥ तथाकाशिपतिंसिग्ध्वंसततंप्रियवादिनं॥
सहृत्तंदेवसंकाशंस्वयमेवानयस्वह॥ २३॥ तथाकेकयराजानंवृद्धंपरमधार्मिकं॥ श्वशुरंराजसिंहस्यसपुत्रंतमिहानय॥ २४॥अं
गेश्वरंमहेष्वासंरोमपादंसुसत्कृतं॥ वयस्यंराजसिंहस्यसपुत्रंतमिहानय॥ २५॥ तथाकोसलराजानंभानुमंतंसुसत्कृतं॥ मगधाधि
पतिंशूरंसर्वशास्त्रविशारदं॥ २६॥

तत्रापि नकिंचिद्धीनंभविष्यति ॥ ततः नियोजनानंतरं ॥ १९ ॥ २० ॥ मानवाः चतुर्वर्णातिरिक्ताःसंकरादयः ॥
॥ २१ ॥ तमिति ॥ मिथिलाधिपं स्वयमेवआनयेतिसंबंधः ॥ नतुदूतमात्रप्रेषणेन ॥ कुतएवंविशेषः कुतश्चतदानयनस्यप्रथममुपदेशस्तत्राह ॥ पूर्वसंबंधिनं पूर्वस्मिन्नेवका
लेभाविनंसंबंधिनं समस्तपाठे मयूरव्यंसकादित्वात्समासः तंयोगबलेनज्ञात्वा ॥ ततोहेतोः भाविसंबंधित्वाद्धेतोः सर्वेभ्यः पूर्वं पूर्वकालेतदानयनंब्रवीमीत्यर्थः ॥ २२॥२३॥
केकयराजानमिति अनित्यत्वात्समासांताभावः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

सत्कृतं यथाभवतितथाऽनयस्वेतिशेषः ॥ २७ ॥ प्राचीनान्प्राग्देशवर्तिनः सौराष्ट्रेभवानित्यर्थेढगार्षः ॥ २८ ॥ २९ ॥ यथा यथायोग्यदूतप्रेषणेन ॥ ३० ॥ ३१ ॥ स्वयमेवेति ॥ वसिष्ठेन विशिष्योक्तानितिशेषः ॥ ३२ ॥ तेचेति ॥ पूर्वनियुक्ताइत्यर्थः ॥ वसिष्ठायमहर्षयइतिपाठः ॥ ३३ ॥ अवज्ञया अनादरेण ॥ लीलया अश्रद्धया ॥

प्राप्निङ्गंपरमोदारंसत्कृतंपुरुषर्षभं॥ राज्ञःशासनमादायचोदयस्वनृपर्षभान् ॥ २७॥ प्राचीनान्सिंधुसौवीरान्सौराष्ट्रेयांश्चपार्थिवान् ॥ २८॥ दाक्षिणात्यान्नरेंद्रांश्चसमस्तानानयस्वह ॥ संतिस्निग्धाश्चयेचान्येराजानःपृथिवीतले ॥ २९॥ तानानययथाक्षिप्रंसानुगान्सहबांधवान्॥ एतान्दूतैर्महाभागैरानयस्वनृपाज्ञया॥ ३० ॥ वसिष्ठवाक्यंतच्छ्रुत्वासुमंत्रस्त्वरितंतदा॥ व्यादिशत्पुरुषांस्तत्रराज्ञामानयनेशुभान्॥ ३१ ॥ स्वयमेवहिधर्मात्माप्रयातोमुनिशासनात् ॥ सुमंत्रस्त्वरितोभूत्वासमानेतुंमहामतिः॥ ३२॥ तेचकर्मांतिकाः सर्वेवसिष्ठायमहर्षये॥ सर्वंनिवेदयंतिस्मयज्ञेयदुपकल्पितं॥ ३३॥ ततःप्रीतोद्विजश्रेष्ठस्तान्सर्वान्मुनिरब्रवीत्॥ अवज्ञयानदातव्यं कस्यचिल्लीलयापिवा॥३४॥ अवज्ञयाकृतंहन्याद्दातारंनात्रसंशयः॥ ततःकैश्चिदहोरात्रैरुपयातामहीक्षितः॥ ३५॥ बहूनिरत्नान्यादायराज्ञोदशरथस्यह॥ ततोवसिष्ठःसुप्रीतोराजानमिदमब्रवीत्॥ ३६॥ उपयातानरव्याघ्रराजानस्तवशासनात्॥ मयापिसत्कृताःसर्वेयथार्हंराजसत्तम॥ ३७॥ यज्ञियंचकृतंसर्वंपुरुषैःसुसमाहितैः॥ निर्यातुचभवान्यष्टुंयज्ञायतनमंतिकात्॥ ३८॥ सर्वकामैरुपेतैरुपेतंवैसमंततः॥ द्रष्टुमर्हसिराजेंद्रमनसेवविनिर्मितं॥ ३९॥

आवश्यकत्वादेतत्पुनःशिक्षितं ॥ ३४ ॥ तदेवाह ॥ अवज्ञयेति ॥ ३५ ॥ रत्नानि उत्तमवस्तूनि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ यज्ञियं यज्ञोपयोगिस्रुक्स्रुवादिसंभाररूपं अंतिकात्समीपेवर्तमानमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ मनसेवेति ॥ क्षिप्रसिद्धत्वोपकरणसौष्ठवज्ञापनायोत्प्रेक्षेयं ॥ ३९

वसिष्ठवचनादित्यत्र वसिष्ठेतिलुप्तविभक्तिकंपृथक्पदं ॥ वसिष्ठस्य ऋष्यशृंगस्यच प्रत्येकंउभयोश्चमिलितयोर्वचनात् ॥ ४० ॥ आरभन्नितिछांदसं ॥ ४१ ॥ यज्ञवाटमित्यर्धपूर्वान्वयि ॥ शास्त्रं कल्पसूत्रादि ॥ विधिस्तदुक्तप्रकारः ॥४२॥ इतिरामाभिरामे श्रीरामीये रा०बा०त्रयोदशःसर्गः ॥१३॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अथेति ॥ अश्वोत्सर्गानंतरं वर्षेपूर्णेतस्मिन् अश्वे सदःप्राप्तेसति कर्मप्रावर्ततेत्यर्थः ॥ अत्र त्रिंशद्दिनात्मकसावनमासपरिछिन्नोवत्सरः ॥ १ ॥ ऋष्यशृंगमिति ॥ अनेनप्रधानार्त्विज्यं ब्रह्मत्वं तस्यगम्यतेइतिकतकः ॥ अथेपुत्रेष्टाविटितेहंकरिष्यामीतिऋष्यशृंगोक्तेर्जुहावाग्नौचेतजस्वीतिऋष्यशृंगप्रक्रम्य वाल्मीक्युक्तेश्चाध्वर्यवमस्येतियुक्तं ॥२॥ कर्मेति॥ वेदपार

तथावसिष्ठवचनादृष्यशृंगस्यचोभयोः ॥ दिवसेशुभनक्षत्रेनिर्यातोजगतीपतिः ॥ ४० ॥ ततोवसिष्ठप्रमुखाःसर्वएवद्विजोत्तमाः॥ ऋष्यशृंगंपुरस्कृत्ययज्ञकर्मारभंस्तदा ॥ ४१ ॥ यज्ञवाटंगताःसर्वेयथाशास्त्रंयथाविधि ॥ श्रीमांश्चसहपत्नीभीराजादीक्षामुपाविशत्॥ ४२॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामा०वा०बा०त्रयोदशःसर्गः॥ १३॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ अथसंवत्सरेपूर्णेतस्मिन्प्राप्तेतुरंगमे॥ सरय्वाश्चोत्तरेतीरेराज्ञोयज्ञोभ्यवर्तत ॥ १ ॥ ऋष्यशृंगंपुरस्कृत्यकर्मचक्रुर्द्विजर्षभाः ॥ अश्वमेधेमहायज्ञेराज्ञोस्यसुमहात्मनः ॥ २॥ कर्मकुर्वंतिविधिवद्याजकावेदपारगाः॥ यथाविधियथान्यायंपरिक्रामंतिशास्त्रतः॥ ३॥ प्रवर्ग्यंशास्त्रतःकृत्वातथैवोपसदंद्विजाः॥ चक्रुश्चविधिवत्सर्वमधिकंकर्मशास्त्रतः॥ ४॥ अभिपूज्यतदाहृष्टाःसर्वेचक्रुर्यथाविधि ॥ प्रातःसवनपूर्वाणिकर्माणिमुनिपुंगवाः॥५॥ ऐंद्रश्चविधिवद्दत्तोराजाचाभिषुतोनघः॥ मध्यंदिनंचसवनंप्रावर्ततयथाक्रमं॥६॥

गाः अधीतस्यवेदस्यपारंफलवदर्थावबोधं गच्छंति प्राप्नुवंति तेयाजकाः ऋत्विजः यथाविधि कल्पसूत्रार्थकथनत्यनतिक्रमेण ॥ न्यायोत्र तन्निर्वाहिकापूर्वमीमांसा तंचानतिक्रम्यपरिक्रामंति शास्त्रोक्तस्वस्वक्रियाक्रमकालमविस्मृत्यप्रवर्तंते ॥ ३ ॥ प्रवर्ग्यं आरादुपकारकं कर्मविशेषं ॥ उपसदं इष्टिविशेषं॥ अधिकं प्रकृत्युपदिष्टांगातिदेशात् ॥ तत्तद्विकृत्यपेक्षितोविशेषोऽधिकंकर्म ॥४॥ अभिपूज्येतितत्तत्कर्मपूज्यांदेवतामितिशेषः ॥ यथा यथाविधि प्रातःसवनादिकर्मविशेषः ॥ ५ ॥ ऐंद्रः इंद्रदेवताकोहविर्भागः दत्तः ॥ राजा सोमलताच अभिषुतः ग्रावभिः संक्षुण्य निःसारितसारः ॥ ६ ॥

तृतीयेति ॥ यथेत्यस्य यथाविधीत्यर्थः ॥ ७ ॥ शिक्षाक्षरसमन्वितैः शिक्षाअभ्यासकालः तत्रगृहीतानि अक्षराणि शिक्षाक्षराणि तत्समन्वितैः स्वरतोवर्णतश्च अहीनैरितियावत् ऋष्यशृंगादयइत्यत्रादिशब्दःप्रधानवाची भीष्मादिश्वसुयोधनइतिवत् ॥ ८ ॥ गीतिभिः सामभिः ॥ ९ ॥ नचेति ॥ अहुतं अन्यथाहुतं स्खलितं अज्ञानतोन किमपिकर्मत्यक्तं ब्रह्मवत् मंत्रवत् ॥ क्षेमयुक्तं क्षेमोविघ्यपराधराहित्यं ॥ यद्वाक्षेमोविघ्नराहित्यं ॥१०॥ नेति ॥ श्रांतः स्वस्यार्त्विज्याशक्तः ॥ अशतानुचरः शतसेवकरहितः ॥११॥ ब्राह्मणाइतित्रैवर्णिकोपलक्षणं द्विजत्वात् ॥ नाथवंतः दासाः शूद्राइतियावत् ॥ तापसाः अदासाः शैवादिमार्गमाश्रिताःशूद्राः श्रमणाः बौद्धसंन्यासिनः ॥ यद्वा

तृतीयसवनंचैवराज्ञोस्यसुमहात्मनः॥ चक्रुस्तेशास्त्रतोदृष्ट्वायथाब्राह्मणपुंगवाः॥ ७॥ आह्वयांचक्रिरेतत्रशक्रादीन्विबुधोत्तमान्॥ ऋष्यशृंगादयोमंत्रैःशिक्षाक्षरसमन्वितैः ॥८॥ गीतिभिर्मधुरैःस्निग्धैर्मंत्राह्वानैर्यथार्हतः ॥ होनारोदद्रुवाल्यहविर्भागान्दिवौकसां ॥ ९॥ नचाहुतमभूत्तत्रस्खलितंवानकिंचन॥ दृश्यतेब्रह्मवत्सर्वंक्षेमयुक्तंहिचक्रिरे॥ १०॥ ननेष्वहःसुश्रांतोवाक्षुधितोवानदृश्यते॥ नाविद्वान्ब्राह्मणःकश्चिन्नाशतानुचरस्तथा ॥ ११ ॥ ब्राह्मणाभुंजतेनित्यंनाथवंतश्चभुंजते ॥ तापसाभुंजतेचापिश्रमणाश्चैवभुंजते ॥ १२॥ वृद्धाश्चव्याधिताश्चैवस्त्रीबालाश्चतथैवच॥ अनिशंभुंजमानानांनतृप्तिरुपलभ्यते॥ १३॥ दीयतांदीयतामन्नंवासांसिविविधानिच॥ इतिसंचोदितास्तत्रतथाचक्रुरनेकशः ॥ १४॥ अन्नकूटाश्चदृश्यंतेबहवःपर्वतोपमाः॥ दिवसेदिवसेतत्रसिद्धस्यविधिवत्तदा॥ १५॥ नानादेशादनुप्राप्ताःपुरुषास्त्रीगणास्तथा॥ अन्नपानैःसुविहितास्तस्मिन्यज्ञेमहात्मनः ॥ १६॥

श्रमणपदं सन्यास्युपलक्षणं ॥ १२ ॥ नतृप्तिरुपलभ्यते ॥ भोज्यसौष्ठवात् ॥ उदरपूर्तावपि रसातिशयलोभेन मानसीतृप्तिर्नोपलभ्यतइत्यर्थः ॥ यद्वा अनिशंभुंजानेष्वपिजनेषुयजमानस्यतृप्तिरलंबुद्धिर्नासीदित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ अन्नेति ॥ लुप्तषष्ठीकंपृथक्पदं ॥ तस्य सिद्धस्येति ॥ पक्वस्येत्यर्थकंविशेषणं ॥ विधिवत्सूदशास्त्रोक्तप्रकारेण सिद्धस्येत्यन्वयः ॥ १५ ॥ सुविहिताः सुविहिततृप्तिकाः ॥ १६ ॥

अन्नमिति ॥ स्वाद्वन्नंभुक्तेतिशेषः ॥ प्रशंसाकारमाह ॥ अहोतृप्तास्मभद्रंतइति ॥ इतिप्रशंसां राघवःशुश्रावेत्यन्वयः ॥ यद्वा विधिवत् स्वादुइत्यपिप्रशंसाकारः ॥ १७ ॥ स्वलंकृताइति ॥ अनेन राजकृतोयज्ञपरिचारकसत्कारोध्वनितः ॥ तान्परिवेषयितॄन् ॥ अन्ये तत्सहायभूताः भोक्तृबाहुल्येनपरिवेषणस्यअल्पासाध्यत्वात् पाकशालातोन्न प्रापकास्तत्सहायाः ॥ अतएवतस्यह्रस्वसाध्यत्वात्पुरुषकर्तृकत्वं ॥ १८ ॥ कर्मांतरेइति ॥ एकसवनंसमाप्य पुनःसवनांतरारंभकालागमात् ॥ पूर्वस्मिन्नंतरालकाले हेतुवादान् हेतूपन्यासपूर्वकान्वादान्चक्रुः ॥ १९ ॥ संस्तरे यज्ञे प्रचोदिताः शास्त्रीयैः ब्रूहिप्रेष्यादिशब्दैः प्रेरिताइत्यर्थः ॥ २० ॥ सदस्याविधिदर्शिनः ॥२१॥ यूपोच्छ्रये यूपोत्क्षे

अन्नंहिविधिवत्स्वादुप्रशंसंतिद्विजर्षभाः॥ अहोतृप्तास्मभद्रंतेइतिशुश्रावराघवः॥ १७॥ स्वलंकृताश्चपुरुषाब्राह्मणान्पर्यवेषयन् ॥ उपासंतेचतानन्येसुमृष्टमणिकुंडलाः॥१८॥ कर्मांतरेतदाविप्राहेतुवादान्बहूनपि ॥ प्राहुःसुवाग्मिनोधीराःपरस्परजिगीषया॥१९॥ दिवसेदिवसेतत्रसंस्तरेकुशलाद्विजाः॥ सर्वकर्माणिचक्रुस्तेयथाशास्त्रंप्रचोदिताः॥ २० ॥ नापडंगविदत्रासीन्नाव्रतोनावदुश्रुतः॥ सदस्यास्तस्यवैराज्ञोनावदकुशलोद्विजः॥२१॥ प्राप्तेयूपोच्छ्रयेतस्मिन्षड्वैल्वाःखादिरास्तथा॥ तावंतोबिल्वसहिताःपर्णिनश्चतथापरे॥ २२॥ श्लेष्मातकमयोद्दिष्टोदेवदारुमयस्तथा॥ द्वावेवतत्रविहितौबाहुव्यस्तपरिग्रहौ॥ २३॥ कारिताःसर्वएवैतेशास्त्रज्ञैर्यज्ञकोविदैः॥ शोभार्थंतस्ययज्ञस्यकांचनालंकृताभवन्॥ २४॥

षणप्रेषकाले ॥ तथाखादिरास्तावंतःषट्संख्याकाबिल्वसहिताः ॥ एकैकबिल्वयूपसमीपेस्थिताः ॥ परे अन्ये पर्णिनः पालाशाः यूपास्तेपिषडितितथाशब्दार्थः ॥ २२ ॥ श्लेष्मातकोरज्जुदालस्तन्मयोएकोयूपः अश्वमेधेदिष्टउपदिष्टइत्यर्थः ॥ श्लेष्मातकमयोग्निष्ठइतिपाठेअग्निष्ठः अग्न्यभिमुखः ॥ तथादेवदारुमयोप्यस्तियूपः सचनैकोनापिषट् किंतु द्वौ तौचव्यस्तबाहुभ्यां प्रसारितभुजाभ्यां ॥ तावदायामेनपरिग्रहः स्वीकारोययोस्तौ ॥ एवंचैकविंशतिरश्वमेधेयूपाइत्युक्तं ॥ तेचतत्सूत्रश्रुत्योःप्रसिद्धाइत्यन्यत्रविस्तरः ॥ ॥२३ ॥ कांचनालंकृताभवन्नित्यत्र अडभावश्छांदसः॥ शास्त्रज्ञैः शास्त्रं शिल्पशास्त्रं शुल्बशास्त्रंच ॥ २४ ॥

महोच्छ्रायपरीणाहोरूपोन्यःसर्वकांचनः ॥ यज्ञेसमभवत्तत्रशोभार्थमुपकल्पितइतिकचित्पाठः ॥ एकेति ॥ अरत्निर्नामचतुर्विंशत्यंगुलयः ॥ २५ ॥ अष्टाश्रयः अश्रिःकोणः तक्षणविशेषेणश्लक्ष्णस्पर्शवतास्वरूपेणयुक्ताः ॥ २६ ॥ यथासनर्षयोविराजंते तथायूपाव्यराजंतेत्यर्थः ॥ २७ ॥ इष्टकाइति ॥ यथान्यायं यथासूत्रं ॥ अर्धेष्टकामंडलेष्टकादयश्चकारिताः ॥ शुल्बवद्भिरितिशेषः ॥ अग्निः अग्याधारभूतोदेशः सब्राह्मणैः इष्टकाभिश्चितोबद्धइत्यर्थः ॥ शुल्बकर्मणीतिपाठे शुल्बसूत्रोक्तकर्मणीत्यर्थः ॥ केचित्तु तत्रइष्टकाबद्धेदेशे अग्निःचितः स्थापितइत्यर्थइत्याहुः ॥२८॥ सचित्यः अग्निः संचितःस्थापितः कथंसंचितइत्यत्राह ॥ गरुडः गरुडसंस्थानः ॥ रुक्मपक्षः सहस्रंहि

एकविंशतियूपास्तेएकविंशत्यरत्नयः॥ वासोभिरेकविंशद्भिरेकैकंशमलंकृताः॥ २५॥ विन्यस्ताविधिवत्सर्वेशिल्पिभिःसुकृतादृढाः॥ अष्टाश्रयःसर्वएवश्लक्ष्णरूपसमन्विताः॥ २६ ॥ आच्छादितास्तेवासोभिःपुष्पैर्गंधैश्चपूजिताः॥ सनर्षयोदीप्तिमंतोविराजंतेयथा दिवि॥ २७॥ इष्टकाश्चयथान्यायंकारिताश्चप्रमाणतः॥ चितोग्निर्ब्राह्मणैस्तत्रकुशलैःशिल्पकर्मणि॥ २८॥ सचित्योराजसिंहस्यसंचितःकुशलैर्द्विजैः॥ गरुडोरुक्मपक्षोवैत्रिगुणोष्टादशात्मकः॥ २९॥ नियुक्तास्तत्रपशवस्तत्तदुद्दिश्यदैवतं ॥ उरगाःपक्षिणश्चैवयथाशास्त्रंप्रचोदिताः॥ ३०॥ शामित्रेतुहयस्तत्रतथाजलचराश्चये॥ ऋषिभिःसर्वमेवैतन्नियुक्तंशास्त्रतस्तदा॥ ३१॥ पशूनांत्रिशतंतत्रयूपेपुनियतंतदा॥ अश्वरत्नोत्तमंतत्रराज्ञोदशरथस्यह॥ ३२ ॥ कौसल्यातंहयंतत्रपरिचर्यसमंततः॥ कृपाणैर्विशशासैनंत्रिभिः परमयामुदा॥ ३३॥ रण्यशल्कैःप्रतिदिशमग्निप्रोक्षनीतिसूत्राद्रुक्मपक्षत्वमितिकेचित् ॥ अत्रपक्षे त्रिगुणोष्टादशात्मकइत्यस्यअसामंजस्यंमत्वा चित देशविशेषणानीमानि॥ स्वर्णेष्टकाभिःपक्षनिर्माणाद्रुक्मपक्षत्वमित्यन्ये त्रिगुणःप्रस्तारः ॥ तदेवाह ॥ अष्टादशात्मकइति ॥ षट्चितयोभवंतीतिप्रकृतौउक्तेरितिभावः ॥२९॥ यथाशास्त्रं इंद्रायराज्ञेइत्याद्यनुवाकैः प्रतिपादिताः ॥ ३० ॥ शामित्रे मारणविशसनादिकर्मणि ॥ ३१ ॥ नियतं बद्धं॥ अश्वरत्नेषु उत्तमं श्रेष्ठं नियतमित्यनुकर्षः ॥३२ ॥ कौसल्येति ॥ परिचर्य प्रोक्षणादिनासंस्कृत्य ॥ त्रिभिः कृपाणैःअसिभिः एनं अश्वं विशशास अस्यविशसनंकृतवती महिष्यश्वास्यासिनाकल्पयंतीतिसूत्रात् ॥ ३३ ॥

पतत्रिणेति ॥ पुराअश्वानांपक्षाःसंतीतिप्रसिद्ध्याएवंवादः ॥ पतत्रिणागरुडवेगेनेत्यर्थइत्यन्ये ॥ सुस्थितेन स्थिरेणचेतसा उपलक्षितासतीकौसल्या धर्मेच्छया एकांरजनीं अश्वेनसहअवसत्॥३४॥ अथ होत्रादयः ॥महिष्या कृताभिषेकया॥परिवृत्त्या राज्ञोभोगाद्बहिष्कृतया दास्याचसह वावातां राज्ञोवल्लभां भुजिष्यां अश्वेनसमयोजयन्निितिसंबंधइतिकेचित् ॥ अपरेतु वावाताशब्दोराज्ञःमध्यमजातीयद्वितीयभार्यावाची ॥तदुक्तंमैत्रेयब्राह्मणभाष्ये तृतीयपंचिकास्थद्वाविंशतिखंडस्थवावातेतिप्रतीकव्याख्यानावसरे॥ राज्ञांहित्रिविधास्त्रियः उत्तममध्यमाधमजातीयास्तासांमध्येउत्तमजातेः क्षत्रियायामहिषीतिनाम ॥ मध्यमजातेर्वैश्यायावावातेति ॥ अधमजातेःशूद्रायाःपरिवृत्तिरिति

पतत्रिणातदासार्धंसुस्थितेनचचेतसा॥ अवसद्रजनीमेकांकौसल्याधर्मकाम्यया॥३४॥ होताध्वर्युस्तथोद्गाताह्येनसमयोजयन्॥ महिष्यापरिवृत्त्याथवावातामपरांतथा ॥ ३५ ॥ पतत्रिणस्तस्यवपामुद्धृत्यनियतेंद्रियः ॥ ऋत्विक्परमसंपन्नःश्रपयामासशास्त्रतः ॥ ३६॥ धूमगंधंवपायास्तुजिघ्रतिस्मनराधिपः॥ यथाकालंयथान्यायंनिर्णुदन्पापमात्मनः॥ ३७॥ हयस्ययानिचांगानितानिसर्वाणिब्राह्मणाः॥ अग्नौप्रास्यंतिविधिवत्समस्ताःषोडशर्त्विजः॥ ३८॥ प्लक्षशाखासुयज्ञानामन्येषांक्रियतेहविः॥ अश्वमेधस्ययज्ञस्यवैतसोभागइष्यते॥ ३९॥ त्र्यहोश्वमेधःसंख्यातःकल्पसूत्रेणब्राह्मणैः॥ चतुष्टोममहस्तस्यप्रथमंपरिकल्पितं॥ ४०॥

अतएवाश्वलायनसूत्रेदशमाध्यायेऽष्टमखंडस्थवावातेतिप्रतीकंगृहीत्वा द्वितीयाभार्येतिव्याख्यातंनारायणवृत्तिकृता ॥ ३५ ॥ वपां चंद्राख्यंमेदः ॥ चंद्रंनाममेदोस्तितद्धरतिनास्यवपाविद्यतेदतिसूत्रात्॥ परमेण श्रौतप्रयोगचातुर्येण संपन्नोयुक्तः ॥ ३६ ॥ नराधिपोदशरथः ॥३७ ॥ हयस्येति ॥ सर्वाणिब्राह्मणाइत्यत्र गुरोरपिलघूच्चारणतया लघुकार्यकरत्वस्यछंदःशास्त्रेउक्तत्वात् नछंदोभंगः ॥ ३८ ॥ प्लक्षेति ॥ अन्येषां अश्वमेधातिरिक्तयज्ञानां पाशुकंहविः प्लक्षशाखासुनिधाय अवदीयते ॥ अश्वमेधे प्रधानस्यपशोरश्वस्य हविर्भागः वैतसेकटेनिधाय अवदातव्यइष्यते ॥ ३९ ॥ त्र्यहइति॥ अश्वमेधस्यत्रीणिसवनीयान्यहानिइति कल्पसूत्रेणतन्मूलब्राह्मणैश्च अश्वमेधःत्र्यहःसंख्यातः उक्तः सवनीयान्हांप्राधान्यात् तानित्र्यहोरात्राणिगणयति चतुष्टोमशब्देन अग्निष्टोमः ॥ ४० ॥

उत्तरं तृतीयशास्त्रदर्शनाद्विहिताः बहवःप्रधानाः क्रतवः तत्रकारिताः ॥ ४१ ॥ तानाह ज्योतिरित्यादि ॥ आयुरायुष्टोमः ॥ अतिरात्राविति द्विवचनात् अतिरात्रस्यद्विःप्रयोगः तथाअग्नेर्यामाविति ॥ महाक्रतुरितिजातावेकवचनं ॥ एतेमहाक्रतवइत्यर्थः ॥४२॥ प्राचीमिति ॥ ४३ ॥ विनिर्मिताः कल्पेषुविहिताः ॥ स्वयंभूविहिते प्रजापतिरश्वमेधमसृजतेतिश्रुतेः ॥ ४४ ॥ क्रतुमिति ॥ धरां चतुर्दिगवच्छिन्नां ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ भवानिति ॥ भागैकप्रयोजनत्वाद्भूमेः तथास्माकंनकिंचित्प्रयोजनं नापिचोरादिभ्यो

उक्थ्यंद्वितीयंसंख्यातमतिरात्रंतथोत्तरं ॥ कारितास्तत्रबहवोविहिताःशास्त्रदर्शनात् ॥ ४१ ॥ ज्योतिष्टोमायुषीचैवमतिरात्रौचनिर्मितौ ॥ अभिजिद्विश्वजिच्चैवमग्नेर्यामौमहाक्रतुः ॥ ४२ ॥ प्राचींहोत्रेददौराजादिशंस्वकुलवर्धनः ॥ अध्वर्यवेप्रतीचींतुब्रह्मणेदक्षिणांदिशम् ॥ ४३ ॥ उद्गात्रेतुतथोदीचींदक्षिणैपाविनिर्मिता ॥ अश्वमेधेमहायज्ञेस्वयंभूविहितेपुरा ॥ ४४ ॥ क्रतुंसमाप्यतुतदान्यायतः पुरुषर्षभः ॥ ऋत्विग्भ्योहिददौराजाधरांतांकुलवर्धनः ॥ ४५ ॥ एवंदत्वाप्रहृष्टोभूच्छ्रीमानिक्ष्वाकुनंदनः ॥ ऋत्विजस्त्वब्रुवंस्सर्वेराजानंगतकिल्बिषं ॥ ४६ ॥ भवानेवमहींकृत्स्नामेकोरक्षितुमर्हति ॥ नभूम्याकार्यमस्माकंनहिशक्ताःस्मपालने ॥ ४७ ॥ रताःस्वाध्यायकरणेवयंनित्यंहिभूमिप ॥ निष्क्रयंकिंचिदेवेहप्रयच्छतुभवानिति ॥ ४८ ॥ मणिरत्नंसुवर्णंवागावोयद्वासमुद्यतं ॥ तत्प्रयच्छनृपश्रेष्ठधरण्यानप्रयोजनं ॥ ४९ ॥ एवमुक्तोनरपतिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ गवांशतसहस्राणिदशतेभ्योददौनृपः ॥ ५० ॥

रक्षणेवयंरक्ताः ॥ ४७ ॥ तत्रहेतुमाह ॥ रताइति ॥ स्वाध्यायोवेदाध्ययनं ॥ तेनदंडादावस्माकमधिकारोपिनेतिध्वनितं ॥ भूमिपेत्यनेन तवैवैषायोग्येति त्वमेवनिष्क्रयेण पुनरिमांगृहाणेतिसूचितं ॥ तदाह निष्क्रयमिति मूल्यमित्यर्थः ॥ ननुभुवोमूल्यंदातुमशक्यं अतःकिंचिदेवेति ॥ ४८ ॥ किंचित्पदार्थानाह मणिरत्नं अनर्घ्यरत्नं ॥ तस्यापिराजार्हत्वादाह सुवर्णमिति ॥ यद्वा समुद्यतं उपस्थितं यत्किंचिदेवभवच्छक्यमित्यर्थः ॥ ४९ ॥ शतसहस्राणि दशलक्षमितियावत् ॥ ५० ॥

सुवर्णषोडशमाषकं ॥ चतुर्गुणं चत्वारिंशत्कोटिं ॥ ततःसर्वेऋत्विजःसहिताः ॥ दक्षिणाप्राप्तंसर्ववसु धनं अंगीकृत्य विभागाय ऋष्यशृंगवसिष्ठाभ्यांप्रददुः तस्यपुरोन्यस्तवंतः ॥ ५१ ॥ तदाह ॥ ऋष्येति ॥ प्रविभागंकृत्वा वसिष्ठादिद्वाराविभज्यगृहीत्वेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ सुप्रीतेति ॥ संतुष्टाःसंतः अत्यंतंमुदितास्मइत्यूचुः राजानमितिशेषः ॥ प्रसर्पकेभ्यः अभ्यागतेभ्यः ॥ ५३ ॥ जांबूनदं जंबूनदीप्रभवंसुवर्णं कोटिशब्दोऽनंतशब्दवाची ॥ अथ सर्वदक्षिणादानानंतरं याचमानाय दरिद्राय कस्मैचिद्दातव्यवस्त्वं

दशकोटिःसुवर्णस्यरजतस्यचतुर्गुणं ॥ ऋत्विजस्तुततःसर्वेप्रददुःसहितावसु ॥ ५१ ॥ ऋष्यशृंगायमुनयेवसिष्ठायचधीमते ॥ ततस्तेन्यायतःकृत्वाप्रविभागंद्विजोत्तमाः ॥ ५२ ॥ सुप्रीतमनसःसर्वेप्रत्यूचुर्मुदिताभृशं ॥ ततःप्रसर्पकेभ्यस्तुहिरण्यंसुसमाहितः ॥ ५३ ॥ जांबूनदंकोटिसंख्यंब्राह्मणेभ्योददौतदा ॥ दरिद्रायद्विजायाथहस्ताभरणमुत्तमं ॥ ५४ ॥ कस्मैचिद्याचमानायददौराघवनंदनः ॥ ततःप्रीतेषुविधिवत्द्विजेषुद्विजवत्सलः ॥ ५५ ॥ प्रणाममकरोत्तेषांहर्षव्याकुलितेंद्रियः ॥ तस्याशिषोथविविधाब्राह्मणैःसमुदाहृताः ॥ ५६ ॥ उदारस्यनृवीरस्यधरण्यांपतितस्यच ॥ ततःप्रीतमनाराजाप्राप्ययज्ञमनुत्तमं ॥ ५७ ॥ पापापहंस्वर्नयनंदुस्तरंपार्थिवर्षभैः ॥ ततोब्रवीदृष्यशृंगंराजादशरथस्तदा ॥ ५८ ॥ कुलस्यवर्धनंतत्तुकर्तुमर्हसिसुव्रत ॥ तथेतिचसराजानमुवाचद्विजसत्तमः ॥ ५९ ॥ भविष्यंतिसुताराजंश्चत्वारस्तेकुलोद्वहाः ॥ ६० ॥ सतस्यवाक्यंमधुरंनिशम्यप्रणम्यतस्मैप्रयतोनृपेंद्रः ॥ जगामहर्षंपरमंमहात्मातमृष्यशृंगंपुनरप्युवाच ॥ ६१ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामा०वा०वा०चतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

तराभावात् हस्ताभरणमेवददौ ॥ ५४ ॥ ततः

तेन हस्ताभरणदानेनेत्यर्थः ॥ ५५ ॥ विविधाः आशिषः आब्रह्मन्नायुष्मंतइत्याद्याः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ स्वर्नयनं स्वर्गप्रापकं दुस्तरं प्राक्तैराजभिरप्राप्तसमाग्निकं ॥ ५८ ॥ कुलस्यवर्धनं तादृशंकर्म ॥ ५९ ॥ ६० ॥ पुनरप्युवाच पुत्रजनककर्मणे पुनरपिप्रेरयामासेत्यर्थः ॥ यद्यपिपुत्रकामेष्ट्यैवपुत्रावाप्तिःसंभवति तथापि तपोरतस्य वैश्यस्य श्रवणस्य वधेनतद्वियोगातुरतपोरततन्मातापितृमरणेनच ब्रह्मवधसमपापोत्पत्त्या तत्प्रायश्चित्तत्वेनाश्वमेधानुष्ठानंबोध्यं ॥ ६१ ॥ इतिरामाभिरा०वा०वा०चतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥ ७ ॥

मेधावीति ॥ मेधावी अशेषवेदशास्त्राधारणयोग्यबुद्धिमान्वेदज्ञः स्वरूपतोर्थतश्चवेदतत्ववित् ॥ सऋष्यशृंगः प्रतिश्रुतार्थनिर्वाहाय किंकर्तव्यमितिनिश्चेतुंकिंचित्कालंध्यात्वा समाधिकृत्वा इदमुत्तरं इदमिहउत्तरानुष्ठेयकृत्यमितिनिश्चित्य पश्चाल्लब्धसंज्ञः समाध्युत्थितः तंनृपमब्रवीत् ॥ १ ॥ किमब्रवीत्तदाह ॥ इष्टिमिति ॥ पुत्रीयां पुत्रप्राप्तिका रणभूतां पुत्रकारणात् पुत्रप्राप्तिहेतोः ॥ आथर्वेदप्रोक्तैर्मंत्रैर्विधानतः ॥ कल्पसूत्रतःसिद्धां नियतफलत्वेनप्रसिद्धांइष्टिं करिष्यामीत्युक्तेतिशेषः ॥ २ ॥ ततइतिमंत्रदृष्टेन

मेधावीतुततोध्यात्वासकिंचिदिदमुत्तरं॥ लब्धसंज्ञस्ततस्तंतुवेदज्ञोनृपमब्रवीत्॥ १॥ इष्टिंतेऽहंकरिष्यामिपुत्रीयांपुत्रकारणात्॥ अथ र्वशिरसिप्रोक्तैर्मंत्रैःसिद्धांविधानतः॥ २॥ ततःप्राक्रमदिष्टिंतांपुत्रीयांपुत्रकारणात्॥ जुहावाग्नौचतेजस्वीमंत्रदृष्टेनकर्मणा॥ ३॥ त तोदेवाःसगंधर्वाःसिद्धाश्चपरमर्षयः॥ भावंप्रतिग्रहार्थंवैसमवेतायथाविधि ॥ ४॥ ताःसमेत्ययथान्यायंतस्मिन्सदसिदेवताः॥ अब्रु वल्लोँककर्तारंब्रह्माणंवचनंततः॥ ५॥ भगवंस्त्वत्प्रसादेनरावणोनामराक्षसः॥ सर्वान्नोबाधतेवीर्याच्छासितुंतंनशक्नुमः॥ ६॥ त्वया तस्मैवरोदत्तःप्रीतेनभगवंस्तदा॥ मानयंतश्चतंनित्यंसर्वेतस्यक्षमामहे॥ ७॥ उद्वेजयतिलोकांस्त्रीनुच्छ्रितान्द्वेष्टिदुर्मतिः॥ शक्रंत्रिदशरा जानंप्रधर्षयितुमिच्छति॥ ८॥ ऋषीन्यक्षान्सगंधर्वान्ब्राह्मणानसुरांस्तदा ॥ अतिक्रामतिदुर्धर्षोवरदानेनमोहितः॥ ९॥ नैनंसूर्यःप्र तपतिपार्श्वेवातिनमारुतः॥ चलोर्मिमालीतंदृष्ट्वासमुद्रोपिनकंपते ॥ १० ॥

मंत्रपूर्वकतयाकल्पसूत्रेदृष्टेन ॥ ३ ॥ ततइति तत्रेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ताइति ॥ समेत्य अंतर्धानशक्त्याइतरानवलोकमितिशेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ कुतस्तस्य युष्मद्वाधनक्षमवीर्यलाभइत्यतआह ॥ त्वयेति मानयं तः सर्वेदेवतावध्यत्वरूपत्वदत्तवरंपरिपालयंतइत्यर्थः ॥ ७ ॥ उच्छ्रितान्संपत्त्यादिभिरधिकान् ॥ त्रिदशराजानमिति समासांतोऽनित्यत्वान्नकृतः प्रधर्षयितुमिच्छतीत्युक्तेरे तदुत्तरकालमिंद्रजित्कृतइंद्रबंधइतिज्ञायते ॥ ८ ॥ असुरान् राक्षसप्रमुखान् ॥ ९ ॥ प्रतपति प्रतापयतीत्यर्थः ॥ क्रौर्यातिशयद्योतकमेतज्जातीयं नवाति नाधिकंवाति ॥ चंचलो र्मिमालास्वभावोपि नकंपतेइतिविरोधालंकारः ॥ १० ॥

तत्तस्मात्कारणात् ॥ तस्मादुक्तगुणविशिष्टात् ॥ १ १ ॥ एवमिति भगवान्ब्रह्मेतिशेषः ॥ हंतेत्यनुकंपायां ॥ १ २ ॥ तेनेति ॥ तत्तथास्त्वित्युक्तमितियोजना ॥ १ ३ ॥ नेति ॥ तदा वरणसमये मृत्युर्मृत्युजनकः ॥ १ ४ ॥ १ ५ ॥ एतस्मिन्नंतरे सर्वदेवतासंतोषकाले विष्णुः सदाभूभारोद्धारादिकर्ता ॥ १ ६ ॥ वैनतेयोगरुडः ॥ केयूरं बाहुभूषणं ॥ १ ७ ॥ ब्रह्मणाचे ति ॥ वंद्यमानइत्यनुकृष्यते ॥ समागत्येति सब्रह्मभिर्देवैर्मिलित्वासमाहितः देवकार्यतत्परः ॥ समभिष्टूय सम्यक्स्तुत्वा ॥ सन्नताः प्रणताः ॥ १ ८ ॥ त्वामिति ॥ अस्मद्दुःखहरणस्यत्व

तन्महन्नोभयंतस्माद्राक्षसाद्घोरदर्शनात्॥ वधार्थंतस्यभगवन्नुपायंकर्तुमर्हसि॥ ११॥ एवमुक्तःसुरैःसर्वैश्चिंतयित्वाततोब्रवीत्॥ हंता यंविदितस्तस्यवधोपायोदुरात्मनः॥ १२॥ तेनगंधर्वयक्षाणांदेवतानांचरक्षसां॥ अवध्योस्मीतिवागुक्तातथेत्युक्तंचतन्मया॥ १३॥ नाकीर्तयदवज्ञानात्तद्रक्षोमानुषांस्तदा ॥ तस्मात्समानुषाद्वध्योमृत्युर्नान्योस्यविद्यते ॥ १४॥ एतच्छ्रुत्वाप्रियंवाक्यंब्रह्मणासमुदाहृ तं ॥ देवामहर्षयःसर्वेप्रहृष्टास्तेभवंस्तदा ॥ १५॥ एतस्मिन्नंतरेविष्णुरुपयातोमहाद्युतिः ॥ शंखचक्रगदापाणिःपीतवासाजगत्पतिः ॥ १६॥ वैनतेयंसमारुह्यभास्करस्तोयदंयथा॥ तप्तहाटककेयूरोवंद्यमानःसुरोत्तमैः ॥ १७॥ ब्रह्मणाचसमागत्यतत्रतस्थौसमाहि तः॥ तमब्रुवन्सुराःसर्वेतमभिष्टूयसन्नताः॥ १८॥ त्वांनियोक्ष्यामहेविष्णोलोकानांहितकाम्यया॥ राज्ञोदशरथस्यत्वमयोध्याधिपते र्विभो॥ १९॥ धर्मज्ञस्यवदान्यस्यमहर्षिसमतेजसः॥ अस्यभार्यासुतिस्रष्वहीश्रीकीर्त्युपमासुच ॥ २०॥ विष्णोपुत्रत्वमागच्छक त्वात्मानंचतुर्विधं॥ तत्रत्वंमानुषोभूत्वाप्रवृद्धंलोककंटकं॥ २१॥

देकसाध्यत्वात्अवतर्तुं नियोक्ष्यामहे तदेवाह राज्ञइत्यादिना॥ १ ९॥ धर्मज्ञस्येत्यादि राजविशेषणानि ह्रीःश्रीरित्यादिराजपत्नीविशेषणंच अवतारयोग्यताध्वननाय ॥ २ ०॥ आत्मानं सोपकरणमात्मानं॥ अन्येद्युःपांचजन्यात्मकैकेय्यांभरतोभवत् ॥ तदन्ये द्युःसुमित्रायामनंतात्माचलक्ष्मणः ॥ सुदर्शनात्माशत्रुघ्नोद्वौजातौ युगपत्रियेइतिपाद्मोक्तेः ॥ अत्रात्मानमित्युक्त्याशंखचक्रानंतानामपिभगवद्रूपतासूचिता ङ्कारेणभवानिव पां चजन्यःशब्दमात्रेणसकलभुवनक्षोभकत्वाद्विष्णुतुल्यएवेतिबोध्यं॥ चतुर्विधमिति॥ चातुर्विध्यविधानं रावणेंद्रजिल्लवणगंधर्ववधादीनां प्रत्येकंदेवकार्यरूपाणांसद्भावात्॥ २ १॥

कुतोममैवनियोगस्तत्राह ॥ अवध्यमिति ॥ २२॥ २३ ॥ रौद्रेण कृत्याकृत्यविचारशून्येन ॥ वधार्थं वधप्रार्थनार्थं ॥ २४॥ २५ ॥ वधायेति ॥ नृणांलोकेइत्यस्य अवतरि तुमितिशेषः ॥ २६ ॥ धर्मसंहितान् धर्मसहितानित्यर्थः ॥ धर्मसंहितमितिवापाठः ॥ २७॥ २८॥ हत्वेति ॥ हत्वा वत्स्यामीतियोजना ॥ २९ ॥ ३० ॥ मानुष्येइति॥ मनुष्यलोकेयथादेवैराज्ञप्तं तथाआत्मनःजन्मभूमिं चिंतयामास योग्यत्वेनविचारयामास ॥ ततः विचारानंतरं॥ ३१ ॥ रोचयामास ऐच्छत्॥ स्तुतिभिस्तुष्टुवुः ॥ ३२ ॥ स्तु

॥३१॥

अवध्यंदैवतैर्विष्णोसमरेजहिरावणं॥ सहिदेवान्सगंधर्वान्सिद्धांश्चऋषिसत्तमान्॥ २२॥ राक्षसोरावणोमूर्खोवीर्योद्रेकेणबाधते॥ ऋषयश्चततस्तेनगंधर्वाप्सरसस्तथा॥ २३॥ क्रीडंतोनंदनवनेरौद्रेणविनिपातिताः॥ वधार्थंवयमायातास्तस्यवैमुनिभिःसह॥ २४॥ सिद्धगंधर्वयक्षाश्चततस्त्वांशरणंगताः॥ त्वंगतिःपरमादेवसर्वेषांनःपरंतप॥ २५॥ वधायदेवशत्रूणांनृणांलोकेमनःकुरु॥ एवंस्तुतस्तुदेवेशोविष्णुस्त्रिदशपुंगवः॥ २६॥ पितामहपुरोगांस्तान्सर्वलोकनमस्कृतः॥ अब्रवीत्त्रिदशान्सर्वान्समेतान्धर्मसंहितान्॥ २७॥ भयंत्यजतभद्रंवोहितार्थंयुधिरावणं॥ सपुत्रपौत्रंसामात्यंसमंत्रिज्ञातिबांधवं॥ २८॥ हत्वाक्रूरंदुराधर्षंदेवर्षीणांभयावहं॥ दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच॥ २९॥ वत्स्यामिमानुषेलोकेपालयन्पृथिवीमिमां॥ एवंदत्वावरंदेवोदेवानांविष्णुरात्मवान्॥ ३०॥ मानुष्येचिंतयामासजन्मभूमिमथात्मनः॥ ततःपद्मपलाशाक्षःकृत्वात्मानंचतुर्विधं॥ ३१॥ पितरंरोचयामासतदादशरथंनृपं॥ ततोदेवर्षिगंधर्वाःसरुद्राःसाप्सरोगणाः॥ स्तुतिभिर्दिव्यरूपाभिस्तुष्टुवुर्मधुसूदनं॥ ३२॥ तमुद्वृत्तंरावणमुग्रतेजसंप्रवृद्धदर्पंत्रिदशेश्वरद्विषं॥ विरावणंसाधुतपस्विकंटकंतपस्विनामुद्धरतंभयावहं॥ ३३॥

॥ ३१ ॥

त्वाच यदूचुस्तदाह ॥ तमिति ॥ रावणंउद्धर समूलमुन्मूलय ॥ विराव णं विशेषेणत्रिलोकीक्रंदनं तपस्विनांभयावहमित्यन्वयः ॥ रावणस्मरणेनातिभीतचित्तानां देवानामुक्तौ तमित्यस्यपुनरुक्तिर्नदोषाय ॥ अत्रइंद्रादिदेवानां सपितामहानां नियोजकत्वं विभोश्चनियोज्यत्वंनदोषः लीलात्वादित्यन्यत्रविस्तरः ॥ ३३ ॥

तमिति ॥ तंहत्वैवेत्यन्वयः ॥ सबांधवमित्यनेन लवणादिवधसूचनं ॥ हेसुरेंद्र उपेंद्र गुप्तंअर्थात्त्वयेतिशेषः ॥ गतदोषकल्मषं ॥ दोषारागादयः तद्रूपकल्मषहीनं स्वर्लोकंवै कुंठाख्यं ॥ गतज्वरः स्वभावतोनिवृत्ताशेषतापः ॥ ३४ ॥ इतिरामाभिरामे श्रीरा० वा० बा० पंचदश :सर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ततइति नियुक्तः प्रार्थितः यद्वा आज्ञप्तइत्यर्थः ॥ अतएवजानन्नपि वधोपायमज्ञइव तेषामविनीतत्वलज्जापरिहाराय तान्पप्रच्छेत्यर्थः ॥ जानन्वधोपायमितिशेषः ॥ १ ॥ उपायइति ॥ य

तमेवहत्वासबलंसबांधवंविरावणंरावणमुग्रपौरुषं॥ स्वर्लोकमागच्छगतज्वरश्चिरंसुरेंद्रगुप्तंगतदोषकल्मषं॥ ३४॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे वा० आ० वा० पंचदशःसर्गः॥ १५॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ततोनारायणोविष्णुर्नियुक्तःसुरसत्तमैः॥ जानन्नपिसुरानेवंश्लक्ष्णंवचनमब्रवीत्॥ १॥ उपायःकोवधेतस्यराक्षसाधिपतेःसुराः॥ यमहंतंसमास्थायनिहन्यामृषिकंटकं॥ २॥ एवमुक्ताःसुराःसर्वेप्रत्यूचुर्विष्णुमव्ययं॥ मानुषंरूपमास्थायरावणंजहिसंयुगे॥ ३॥ सहितेपेतपस्तीव्रंदीर्घकालमरिंदमः॥ येनतुष्टोभवद्ब्रह्मालोकरुल्लोकपूर्वजः॥ ४॥ संतुष्टःप्रददौतस्मैराक्षसायवरंप्रभुः॥ नानाविधेभ्योभूतेभ्योभयंनान्यत्रमानुषात्॥ ५॥ अवज्ञाताःपुरातेनवरदानेहिमानवाः॥ एवंपितामहात्तस्माद्वरदानेनगर्वितः॥ ६॥ उत्सादयतिलोकांस्त्रीन्स्त्रियश्चाप्युपकर्षति॥ तस्मात्तस्यवधोदृष्टोमानुषेभ्यःपरंतप॥ ७॥ इत्येतद्वचनंश्रुत्वासुराणांविष्णुरात्मवान्॥ पितरंरोचयामासतदादशरथंनृपं॥ ८॥ सचाप्यपुत्रोनृपतिस्तस्मिन्कालेमहाद्युतिः॥ अयजत्पुत्रियामिष्टिंपुत्रेप्सुररिसूदनः॥ ९॥

मुपायमास्थाय तमहंनिहन्यां सतस्यवधेउपायः कइत्य न्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ सहीति ॥ लोकपूर्वजः सर्वलोकसमष्टित्वात् ॥ हिरण्यगर्भःसमवर्ततायेइतिश्रुतेश्च यद्वा ब्रह्मा चतुर्मुखः लोकपूर्वजत्वंच हिरण्यगर्भतादात्म्याध्यासेन ॥ ॥ ४ ॥ संतुष्टइति ॥ मानुषभिन्नेभ्यः प्राणिमात्रेभ्योभयंनभवेदितिवरंददावित्यन्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ दृष्टः निश्चितः ॥ ७ ॥ ८ ॥ सचापीति दशरथोपीत्यर्थः ॥ तस्मिन्काले भगवदवतितीर्षाकाले पुत्रियामिति ऱ्हस्वश्छांदसः ॥ ९ ॥

सइति ॥ निश्चयं अवतारविषयं ॥ आमंत्र्य साधयामीत्युक्त्वेत्यर्थः ॥ अंतर्धानंगतइति तस्माद्देवसमाजादितिशेषः ॥ १० ॥ ततइति ॥ अंतर्धानानंतरमित्यर्थः ॥ अंतर्धाय भगवानेवस्वतेजःसंभृतपायसमादाय हुताग्नेःसकाशात्प्रादुर्भवतिस्म नह्यन्यस्यभगवत्तेजोधारणेशक्तिरस्तितदेवाह ॥ महद्भूतमिति ॥ एकोविष्णुर्महद्भूतमित्युक्तेः ॥ अतुलप्रभं विद्युदादिवत् ॥ दृष्टिप्रतिघातकतेजोवत् ॥ भूतं प्राणी ॥ ११ ॥ कृष्णं कृष्णंवर्णं स्निग्धाः चिक्कणाः हर्यक्षस्य सिंहस्येव तनुजाः लोमानि श्मश्रुप्रवराः मूर्द्धजाः केशाश्च यस्यतत् ॥ मुखस्थरोमाणि श्मश्रुप्रवरोमुखस्थंव्याप्तरोम ॥ १२ ॥ समुत्सेधउच्छ्रायः ॥ दृप्तशार्दूलवत् विक्रमः पादविन्यासोयस्यतत् ॥ १३ ॥ दिवाकरेति ॥ त

सकृत्वानिश्चयंविष्णुरामंत्र्यचपितामहं ॥ अंतर्धानंगतोदेवैःपूज्यमानोमहर्षिभिः ॥ १० ॥ ततोवैयजमानस्यपावकादतुलप्रभं ॥ प्रादुर्भूतंमहद्भूतंमहावीर्यंमहाबलं ॥ ११ ॥ कृष्णंरक्तांबरधरंरक्तास्यंदुंदुभिस्वनं ॥ स्निग्धहर्यक्षतनुजश्मश्रुप्रवरमूर्धजं ॥ १२ ॥ शुभलक्षणसंपन्नंदिव्याभरणभूषितं ॥ शैलशृंगसमुत्सेधंदृप्तशार्दूलविक्रमं ॥ १३ ॥ दिवाकरसमाकारंदीप्तानलशिखोपमं ॥ तप्तजांबूनदमयींराजतांतपरिच्छदां ॥ १४ ॥ दिव्यपायससंपूर्णांपात्रींपद्मीमिवप्रियां ॥ प्रगृह्यविपुलांदोर्भ्यांस्वयंमायामयीमिव ॥ १५ ॥ समवेक्ष्याब्रवीद्वाक्यमिदंदशरथंनृपं ॥ प्राजापत्यंनरंविद्धिमामिहाभ्यागतंनृप ॥ १६ ॥ ततःपरंतदाराजाप्रत्युवाचकृतांजलिः ॥ भगवन्स्वागतंतेस्तुकिमहंकरवाणिते ॥ १७ ॥ अथोपुनरिदंवाक्यंप्राजापत्योनरोब्रवीत् ॥ राजन्नर्चयतादेवानद्यप्राप्तमिदंत्वया ॥ १८ ॥

द्वयभामंडलव्याप्तं तैक्ष्ण्येदृष्टांतोदीप्तानलेत्यादि तप्तेति ॥ राजतोरजतविकारः अंतपरिच्छदः परिधानपात्रं यस्यास्तां ॥ १४ ॥ पात्रीतिलिंगसामान्याद्विलेक्षते पद्मीमिवेति प्रगृह्येति ॥ स्वयंदोर्भ्यांप्रगृह्य प्रादुर्भूतमित्यन्वयः ॥ मायामयीमिव इवशब्दएवार्थे ॥ भगवतोमायैवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ दशरथंसमवेक्ष्येत्यन्वयः ॥ प्राजापत्यं प्रजापतिनाप्रेषितं ॥ प्रजापतेः प्रजापालकाद्विष्णोः संभूतं तद्रूपमित्यर्थः ॥ १६ ॥ ततःपरं प्राजापत्यंमांविद्धीतितदुक्त्यनंतरं ॥ पूर्वंकृत्यातइवभीतएतद्वचनश्रवणोत्तरं निर्भयउवाचेत्यर्थः ॥ १७ ॥ देवानर्चयता ह्यमेधेनेतिशेषः ॥ १८ ॥

देवनिर्मितं देवेनप्रजापतिनानिर्मितं ॥ धन्यं प्रशस्तं ॥ १९ ॥ भार्याणां संबंधसामान्येषष्ठी भार्याभ्यइत्यर्थः ॥ आनुरूप्यंमहिषीत्वंयशःशीलगुणादिना ॥ २० ॥ हिरण्मयीं हिरण्यविकारां ॥ २१ ॥ मुदेति ॥ अभिप्रदक्षिणं पुनःपुनःप्रदक्षिणं ॥ २२ ॥ वित्तं धनं ॥ २३ ॥ अद्भुतप्रख्यं अद्भुताकारं संवर्तयित्वा समाप्य कर्म पायसदानरूपं ॥ तत्रैव अग्निकुंडएव ॥ २४ ॥ हर्षरश्मिभिः ॥ हर्षोद्भूतमुखकांतिभिः ॥ उद्योतं द्योतमानं ॥ अंतःपुरं तद्वर्तिस्त्रीजातं ॥ शारदचंद्रस्यअंशुभिर्नभइवेत्यन्वयः ॥ २५ ॥

इदंतुनृपशार्दूलपायसंदेवनिर्मितं ॥ प्रजाकरंगृहाणत्वंधन्यमारोग्यवर्धनं ॥ १९ ॥ भार्याणामनुरूपाणामश्नीतेतिप्रयच्छवै ॥ तासुत्वं लप्स्यसेपुत्रान्यदर्थंयजसेनृप ॥ २० ॥ तथेतिनृपतिःप्रीतःशिरसाप्रतिगृह्यतां ॥ पात्रींदेवान्नसंपूर्णांदेवदत्तांहिरण्मयीं ॥ २१ ॥ अभिवाद्यचतद्भूतमद्भुतंप्रियदर्शनं ॥ मुदापरमयायुक्तश्चकाराभिप्रदक्षिणं ॥ २२ ॥ ततोदशरथःप्राप्यपायसंदेवनिर्मितं ॥ बभूवपरमःप्रीतःप्राप्यवित्तमिवाधनः ॥ २३ ॥ ततस्तदद्भुतप्रख्यंभूतंपरमभास्वरं ॥ संवर्तयित्वातत्कर्मतत्रैवांतरधीयत ॥ २४ ॥ हर्षरश्मिभिरुद्योतंतस्यांतःपुरमाबभौ ॥ शारदस्याभिरामस्यचंद्रस्येवनभोंशुभिः ॥ २५ ॥ सोंतःपुरंप्रविश्यैवकौसल्यांमिदमब्रवीत् ॥ पायसंप्रतिगृह्णीष्वपुत्रीयंत्विदमात्मनः ॥ २६ ॥ कौसल्यायैनरपतिःपायसार्धंददौतदा ॥ अर्धादर्धंददौचापिसुमित्रायैनराधिपः ॥ २७ ॥ कैकेय्यैचावशिष्टार्धंददौपुत्रार्थकारणात् ॥ प्रददौचावशिष्टार्धंपायसस्यामृतोपमं ॥ २८ ॥

॥ २६ ॥ कौसल्यायैइति ॥ अर्धशब्दोत्रसमविभागवाची ॥ अर्धादर्धं तुरीयांशमित्यर्थः ॥ २७ ॥ अवशिष्टार्धं अवशिष्टस्यचतुर्थांशस्यअर्धं अष्टमांशंइत्यर्थः ॥ पुनरवशिष्टार्धं अष्टमांशं ॥ २८ ॥

अनुचिंत्येति ॥ कैकेय्यपेक्षयाज्येष्ठत्वं कौसल्यापेक्षयाकनिष्ठत्वंच सुमित्रायाविचार्य पादोनांशार्धदानं ॥ तस्यैकनिष्ठत्वाच्चकैकेय्यै अष्टमांशदानं ॥ वहुभायांसंभोगकर्मणिपक्षपातोन धर्मविभागकर्मणि ॥ एवंचभरतशत्रुघ्नौ पादस्यार्धमर्धमित्याहुः ॥ अपरेतु रामभरतौ प्रत्येकंज्यंशौ ॥ लक्ष्मणशत्रुघ्नौच अष्टमांशौ ॥ तथाहि ॥ कौसल्यायैदत्तार्धस्य अर्धादर्धं चतुर्थांशरूपं सुमित्रायैदत्तवान् ॥ कौसल्ययादापितनानित्यर्थः ॥ एवंकैकेय्यै कौसल्यादत्तार्धावशिष्टमर्धंददौ ॥ ततः कौसल्यादत्तावशिष्टस्य कैकेय्यैदत्तस्य यदर्धं तदर्धंविचार्य पुनरपिसुमित्रायैददौ ॥ तयादापयामासत्यर्थः ॥ अत्रार्धपदावृत्तिर्बोध्या ॥ तदुक्तंकालिदासेन ॥ सतेजोवैष्णवंपत्न्योर्विभेजेचरुसंज्ञितं ॥ द्यावापृथिव्योःप्रत्यग्रमहर्षतिरिवातपं ॥ अर्चितातस्यकौसल्याप्रियाकेकयवंशजा ॥ अतःसंभावितांताभ्यांसुमित्रामैच्छदीश्वरः ॥ तेवहुज्ञस्यचित्तज्ञेपत्न्यौपत्युर्म

अनुचिंत्यसुमित्रायैपुनरेवमहामतिः॥ एवंतासांददौराजाभार्याणांपायसंपृथक्॥ २९॥ताश्चैवंपाय संप्राप्यनरेंद्रस्योत्तमःस्त्रियः॥ संमानंमेनिरेसर्वाःप्रहर्षोदितचेतसः॥ ३० ॥ततस्तुताःप्राश्यनमुत्तम स्त्रियोमहीपतेरुत्तमपायसंपृथक्॥हुताशनादित्यसमानतेजसोऽचिरेणगर्भान्प्रतिपेदिरेतदा॥ ३१ ॥

॥ ४१ ॥

हीक्षितः ॥ चरोरर्धार्धभागाभ्यांतामयोजयतामुभे ॥ साहिप्रणयवत्यासीत्सपत्न्योरुभयोरपीति ॥ अर्धार्धभागाभ्यामित्यस्यस्वस्वलब्धांशसंबंध्यर्धार्धभागाभ्यामित्यर्थः ॥ पृथगिति विभज्येतिशेषः ॥ कतकस्याप्येवंरीतिरेवसंमतेत्याहुः ॥ क्वचित्तु ॥ इत्युक्त्वाप्रददौतस्यैहविषोर्धनराधिपः ॥ स्वयमेवसमंकृत्वाभागंभागवतांवरः ॥ अर्धादर्धंददौचापिकैकेय्यैसनराधिपः चतुर्भागंद्विधाकृत्वासुमित्रायैददौतदेतिदृश्यमानःपाठः ॥ सत्वसांप्रदायिकएवतत्तद्दत्तभागजन्यस्यतत्तत्पुत्रैकवाक्यतौचित्येन ॥ अपरेतु व्याख्यैवात्र ज्यायसीपाठांतरे व्याख्यांतरेचलक्ष्मणरामयोरेवभरतशत्रुघ्नयोरैकवाक्यतायांबीजालाभः ॥ उक्तंचपाद्मे युगंबभूवतुस्तत्रसुस्निग्धौरामलक्ष्मणौ ॥ तथाभरतशत्रुघ्नौपायसांशवशात्स्वतइतीतिदिक् ॥ २९ ॥ ताश्चेति ॥ प्राप्यप्रहर्षेणउदितं विकसितं चेतोयासांतास्त्रियः ॥ नरेंद्रस्यसंमानं ॥ अपक्षपातेन यथोचितव्यवहारंमेनिरेइत्यन्वयः ॥ ३० ॥ ततइति ॥ महीपतेः स्त्रियइत्यन्वयः ॥ उत्तमपायसं ॥ उत्तमत्वंचतस्य विष्णुतेजःसंभूतत्त्वात् ॥ हुताशनादित्यसमानतेजसइतिगर्भाणां स्त्रीणांच तत्त्रेणविशेषणं ॥ ३१ ॥

प्रतिलब्धमानसः ॥ प्रतिलब्धशब्दः प्रतिलब्धस्वास्थ्यपरः तादृशं मानसं यस्येत्यर्थः ॥ यद्वापूर्णमनोरथइत्यर्थः ॥ यथाशब्दश्चार्थे त्रिदिवेहरिरिंद्रश्चदृष्टइत्यर्थः ॥ सुरेंद्रेत्यादिनाराजविशेषणं भगवदंशगर्भसंभवेन ॥ तैःपूजितोमनसास्तुतः ॥ ३२ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरा० वा० बा० षोडशःसर्गः ॥ १६ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ पुत्रत्वमिति ॥ गते गंतुमुपक्रांते ॥१॥ सहायान्सहायकरणसमर्थान् ॥ ननुकदाचिद्भगवान् प्रतिज्ञायापिनावतरेदतउक्तं ॥ सत्यसंधस्येति सत्यप्रतिज्ञस्येत्यर्थः ॥२॥ माया

ततस्तुराजाप्रतिवीक्ष्यतास्त्रियःप्ररूढगर्भाःप्रतिलब्धमानसः ॥ वभूवहृष्टःत्रिदिवेयथाहरिःसुरेंद्रसिद्धर्षिगणाभिपूजितः ॥ ३२॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे वा० वा० षोडशःसर्गः॥ १६॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ पुत्रत्वंतुगतेविष्णोराज्ञस्तस्यमहात्मनः॥ उवाचेदेवताःसर्वाःस्वयंभूर्भगवानिदं॥ १ ॥ सत्यसंधस्यवीरस्यसर्वेषांनोहितैषिणः॥ विष्णोःसहायान्बलिनःसृजध्वंकामरूपिणः॥ २॥ मायाविदःशूरांश्चवायुवेगसमाजवे॥ नयज्ञान्बुद्धिसंपन्नान्विष्णुतुल्यपराक्रमान्॥३॥ असंहार्यानुपायज्ञान्दिव्यसंहननान्विताn॥ सर्वास्त्रगुणसंपन्नानमृतप्राशानिव॥४॥ अप्सरःसुचमुख्यासुगंधर्वीणांतनूपुच॥ यक्षपन्नगकन्यासुरुक्षविद्याधरीपुच॥५॥ किन्नरीणांचगात्रेपुवानरीणांतनूपुच॥ सृजध्वंहरिरूपेणपुत्रांस्तुल्यपराक्रमान् ॥ ६॥ पूर्वमेवमयास्रष्टोजांववान्नृक्षपुंगवः॥ जृंभमाणस्यसहसाममवक्त्रादजायत॥ ७॥

विदः असुरादिमायासंहारसमर्थदेवमायाशक्तिमतः ॥ जवे वेगविषये ३ ॥ असंहार्यानिति ॥ परैरितिशेषः संहननं शरीरं॥ सर्वास्त्रगुणसंपन्नान् सर्वास्त्रनिवारणसामर्थ्यरूपगुणयुक्तान् ॥ यद्वा प्रयोगोपसंहारादयस्तद्गुणाः॥ अमृतप्राशनादेवाः ॥ ४ ॥ गंधर्व्योगंधर्वपत्न्यः ॥ ५ ॥ वानरीणां तनूषु वानरीशरीरसदृशशरीरासु अप्सरःप्रभृतिष्वित्यर्थः ॥ हरिरूपेणेति ॥ तस्मान्मद्रूपसंयुक्तामद्वीर्यसमतेजसः ॥ उत्पत्स्यंतिवधार्थंतुकुलस्यतववानरा इतिरावणविषये नंदिकेश्वरशापादेवमुक्तं ॥ तुल्यपराक्रमान् स्वस्वतुल्यपराक्रमानित्यर्थः॥ ६ ॥ ननुत्वयापित्वांशःस्रष्टव्यइतिचेत्तत्राह ॥ पूर्वमेवेति पूर्वयुगेइत्यर्थः ॥ तदुत्पत्तिप्रकारमाह ॥ जृंभमाणस्येति ॥ सहसा तत्क्षणे ॥ ७ ॥

एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण ॥ ८ ॥ ९ ॥ वानरेंद्रमिति ॥ ननुराघवसहायार्थंतत्तत्स्यावतारकरणप्रेरणात् वालिनोवतारस्यतदसहायत्वात् किमर्थोयमवतारइतिचेत् ॥ दुंदुभ्यादिवधार्थंतदवतारस्यावश्यकत्वात्सुग्रद्वारातस्यापि राघवसहायत्वाच्च ॥ दुंदुभ्यादिवधेनापि तत्सहायकरणाच्च ॥ अस्यापि भगवदवतारात्पूर्वमुत्पत्तिर्ज्ञेया ॥ तपनः सूर्यः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ पावकस्य अग्नेः ॥ अत्यरिच्यत ततोऽधिकोभवदित्यर्थः ॥ १३ ॥ रूपेति ॥ रूपलक्षणेन द्रविणेनयुक्तौ रूपसंमतौ रूपव

तेतथोक्ताभगवतातत्प्रतिश्रुत्यशासनं ॥ जनयामासुरेवंतेपुत्रान्वानररूपिणः ॥ ८ ॥ ऋषयश्चमहात्मानःसिद्धविद्याधरोरगाः ॥ चारणाश्चसुतान्वीरान्ससृजुर्वनचारिणः ॥ ९ ॥ वानरेंद्रंमहेंद्राभमिंद्रोवालिनमात्मजं ॥ सुग्रीवंजनयामासंतपनस्तपतांवरः ॥ १० ॥ बृहस्पतिस्त्वजनयत्तारंनाममहाकपिं ॥ सर्ववानरमुख्यानांबुद्धिमंतमनुत्तमं ॥ ११ ॥ धनदस्यसुतःश्रीमान्वानरोगंधमादनः ॥ विश्वकर्माव्यजनयन्नलंनाममहाकपिं ॥ १२ ॥ पावकस्यसुतःश्रीमान्नीलोग्निसदृशप्रभः ॥ तेजसायशसावीर्यादत्यरिच्यतवीर्यवान् ॥ ॥ १३ ॥ रूपद्रविणसंपन्नावश्विनौरूपसंमतौ ॥ मैंदंचद्विविदंचैवजनयामासतुःस्वयं ॥ १४ ॥ वरुणोजनयामाससुषेणंनामवानरं ॥ शरभंजनयामासपर्जन्यस्तुमहाबलः ॥ १५ ॥ मारुतस्यौरसःश्रीमान्हनूमान्नामवानरः ॥ वज्रसंहननोपेतोवैनतेयसमोजवे ॥ १६ ॥ सर्ववानरमुख्येषुबुद्धिमान्बलवानपि ॥ तेस्तुष्टावद्भुसाहस्रादशग्रीववधोद्यताः ॥ १७ ॥ अप्रमेयबलावीराविक्रांताःकामरूपिणः ॥ ते गजाचलसंकाशावपुष्मंतोमहाबलाः ॥ १८ ॥ ऋक्षवानरगोपुच्छाःक्षिप्रमेवाभिजज्ञिरे ॥ यस्यदेवस्ययद्रूपंवेषोयश्चपराक्रमः ॥ १९ ॥

त्त्वेनसर्वलोकसंमतावित्यर्थः ॥ १४ ॥ पर्जन्यः तदभिमानिनीदेवता ॥ धर्मपुत्रोऽपरःसुषेणइतियुद्धकांडेवक्ष्यति ॥ अत्रतुवरुणपुत्रउक्तः ॥ १५ ॥ वज्रसंहननं वज्रवद्भेद्यंशरीरं तेनोपेतोयुक्तः ॥ १६ ॥ दशग्रीववधोद्यताइत्यस्य येभविष्यंतीतिशेषः ॥ १७ ॥ गजाचलसंकाशाः गजसदृशाः पर्वतसदृशाश्चेत्यर्थः ॥ १८ ॥ गोपुच्छावानरविशेषाः ॥ क्षिप्रमेव तत्तद्योनौदेवानांरत्यव्यवहितोत्तरकालमेव रूपं वर्णः ॥ वेषः संस्थानविशेषः ॥ १९ ॥

तस्य तत्पुत्रस्य तेन तदीयरूपवेषादिकं पृथक्पृथगसांकर्येणाजायत किंचिदुन्नतविक्रमादेवावस्थातोपि किंचिदधिकपराक्रमाइत्यर्थः ॥ २० ॥ ऋक्षीषु ऋक्षशरीरासु च स्त्रर्थे किंनरीष्वित्यर्थः एवमग्रेपि ॥ तार्क्ष्याः तार्क्ष्यवंशजाः ॥ २१ ॥ नागाः सर्पाः ॥ २२ ॥ चारणादेववंदिनः ॥ वनचारिणः वनवासिनइत्येकत्र परत्रवनस्थफलभक्षकानित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ सर्वास्त्रकोविदाइति ॥ स्वयंप्रतिभातसर्वास्त्रपरिहारोपायाइत्यर्थः शिलाप्रहरणाइत्यायुक्तेः तेषामस्त्रप्रयोक्तृत्वाभावात् ॥ विचालये

अजायतसमंतेनतस्यतस्यपृथक्पृथक् ॥ गोलांगूलेपुचोत्पन्नाःकिंचिदुन्नतविक्रमाः ॥ २० ॥ ऋक्षीपुचतथाजातावानराःकिन्नरीपुच ॥ देवामहर्षिगंधर्वास्तार्क्ष्ययक्षायशस्विनः ॥ २१ ॥ नागाःकिंपुरुषाश्चैवसिद्धविद्याधरोरगाः ॥ बहवोजनयामासुर्हृष्टास्तत्रसहस्रशः ॥ २२ ॥ चारणाश्चसुतान्वीरान्ससृजुर्वनचारिणः ॥ वानरान्सुमहाकायान्सर्वान्वैवनचारिणः ॥ २३ ॥ अप्सरःसुचमुख्यासुतथा विद्याधरीपुच ॥ नागकन्यासुचतदागंधर्वीणांतनूपुच ॥ कामरूपबलोपेतायथाकामविचारिणः ॥ २४ ॥ सिंहशार्दूलसदृशादर्पेणचबलेनच ॥ शिलाप्रहरणाःसर्वेसर्वेपर्वतयोधिनः ॥ २५ ॥ नखदंष्ट्रायुधाःसर्वेसर्वेसर्वास्त्रकोविदाः ॥ विचालयेयुःशैलेंद्रान्भेदयेयुःस्थिरान्द्रुमान् ॥ २६ ॥ क्षोभयेयुश्चवेगेनसमुद्रंसरितांपतिं ॥ दारयेयुःक्षितिंपद्भ्यामाप्लवेयुर्महार्णवान् ॥ २७ ॥ नभस्तलंविशेयुश्चगृह्णीयुरपितोयदान् ॥ गृह्णीयुरपिमातंगान्मत्तान्प्रव्रजतोवने ॥ २८ ॥ नर्दमानांश्चनादेनपातयेयुर्विहंगमान् ॥ ईदृशानांप्रसूतानिहरीणां कामरूपिणां ॥ २९ ॥ शतंशतसहस्राणियूथपानांमहात्मनां ॥ तेप्रधानेपुयूथेषुहरीणांहरियूथपाः ॥ ३० ॥ बभूवुर्यूथपश्रेष्ठान्वीरांश्चाजनयन्हरीन् ॥ अन्येऋक्षवतःप्रस्थानुपतस्थुःसहस्रशः ॥ ३१ ॥

युरित्यादौ शक्त्यर्थेर्लिङ् विचालनशक्ताइत्यर्थः ॥ २६ ॥ आप्लवेयुः संतरेयुः ॥ २७ ॥ प्रव्रजतः स्वच्छंदगतीन् ॥ २८ ॥ नादेनेत्यस्यपातयेयुरित्यनेनान्वयः ॥ २९ ॥ शतसहस्राणि कोटिरित्यर्थः ॥ ३० ॥ तेषांगुक्ताः हरीणांप्रधानेषुयूथेषुनध्ये हरियूथपाबभूवुः ॥ यूथपश्रेष्ठान्वीरांश्चहरीन्अजनयन्नित्यर्थः ॥ ऋक्षवतः पर्वतविशेषस्य प्रस्थान्सानून् ॥ उपतस्थुः आसेवंतेस्म ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ भ्रातरौ सुग्रीववालिनौ ॥ सर्वेच सर्वेपि उपतस्थुः ॥ केचित्साक्षात् केचिन्नलादिद्वारेत्याह ॥ नलमित्यादि ॥ ३३ ॥ अर्दयन् आर्दयन्नित्यर्थः ॥ अडभावआर्षः ॥ ३४ ॥ वालीजुगोपेत्यन्वयः देवराजावतारत्वादितिभावः ॥ ३५ ॥ विविधसंस्थानैः नानाप्रकारसन्निवेशैः ॥ नानाव्यंजनलक्षणैः परस्परभेदव्यंजकतत्तल्लक्ष

अन्येनानाविधांश्चैलान्काननानिचभेजिरे ॥ सूर्यपुत्रंचसुग्रीवंशक्रपुत्रंचवालिनं ॥ ३२ ॥ भ्रातरावुपतस्थुस्तेसर्वेचहरियूथपाः ॥
नलंनीलंहनूमंतमन्यांश्चहरियूथपान् ॥ ३३ ॥ तताऽर्क्षवलसंपन्नाःसर्वेयुद्धविशारदाः ॥ विचरंतोऽर्दयन्सर्वान्सिंहव्याघ्रमहोरगान् ॥
॥ ३४ ॥ महाबलोमहाबाहुर्वालीविपुलविक्रमः ॥ जुगोपभुजवीर्येणऋक्षगोपुच्छवानरान् ॥ ३५ ॥ तैरियंपृथिवीशूरैःसपर्वतवनार्णवा ॥ कीर्णाविविधसंस्थानैर्नानाव्यंजनलक्षणैः ॥ ३६ ॥ तैर्मेघपटलाचलकूटसन्निभैर्महाबलैर्वानरयूथपाधिपैः ॥ बभूवभूर्भीमशरीररूपैःसमाहृतारामसहायहेतोः ॥ ३७ ॥ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेसप्तदशःसर्गः ॥ १७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

निर्वृत्तेतुक्रतौतस्मिन्हयमेधेमहात्मनः ॥ प्रतिगृह्यामराभागान्प्रतिजग्मुर्यथागतं ॥ १ ॥ समाप्तदीक्षानियमःपत्नीगणसमन्वितः ॥
प्रविवेशपुरींराजासभृत्यबलवाहनः ॥ २ ॥ यथार्हपूजितास्तेनराज्ञाचपृथिवीश्वराः ॥ मुदिताःप्रययुर्देशान्प्रणम्यमुनिपुंगवं ॥ ३ ॥ श्रीमतांगच्छतांतेषांस्वगृहाणिपुरात्ततः ॥ बलानिराज्ञांशुभ्राणिप्रहृष्टानिचकाशिरे ॥ ४ ॥ गतेषुपृथिवीशेषुराजादशरथःपुनः ॥ प्रविवेशपुरींश्रीमान्पुरस्कृत्यद्विजोत्तमान् ॥ ५ ॥

णयुतैः ॥ ३६ ॥ अचलकूटः पर्वतशृंगं ॥ यूथपाधिपैः यूथपानामधिपैरित्यर्थः ॥ भीमशरीररूपैः भयजनकशरीराकृतिभिः ॥ ३७ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामायेरा० वा० बा० सप्तदशःसर्गः ॥ १७ ॥ ॥ ७ ॥ प्रासंगिकदेवतावतारमुक्त्वा प्रकृतंप्रधानावतारउच्यते ॥ निर्वृत्तेइत्यादि ॥ निर्वृत्ते समाप्ते ॥ पुत्रोत्पत्तिविचिंतयन्नित्यंतोक्तानुवादः ॥ हयमेधेइत्यस्यपुत्रेष्टियुतइतिशेषः ॥ १ ॥ प्रविवेश प्रवेशाभिमुखोबभूव ॥ २ ॥ मुनिपुंगवं वसिष्ठंकश्यशृंगंच ॥ ३ ॥ शुभ्राणि दशरथदत्तवस्त्राभरणादिनाऽत्युज्ज्वलानि ॥ अतएवप्रहृष्टानि ॥ ४ ॥ द्विजोत्तमान्वसिष्ठादीन् ॥ ५ ॥

सानुयात्रेण सभृत्येनराज्ञादशरथेन अनुगम्यमानकश्यशृंगः प्रययौ स्वस्थानमितिशेषः ॥ ६ ॥ सर्वान्वसिष्ठादीनपि ॥ तत्र पुरे ॥ ७ ॥ ऋतूनामितिप्रथमार्थेषष्ठी ॥ समत्ययुः समतीताः ॥ नावमिके नवम्यांतिथौ ॥ स्वार्थेठक् ॥ ८ ॥ अदितिदैवत्ये पुनर्वसौ ॥ पंचसु रविभौमशनिगुरुशुक्रेषुउच्चसंस्थेषु ॥ मेषमकरतुलाकर्कमीनस्थेषु सचंद्रगुरौ कर्कटेलग्नेस्थितेसति ॥ ९ ॥ प्रोद्यमाने तत्रलग्ने उदयंगच्छतिसतीत्यर्थः ॥ सर्वलोकनमस्कृतं ॥ अस्यसर्वलोकरूपश्चासौनमस्कृतश्चतमित्यप्यर्थः ॥ तेनादौप्रादुर्भावसमये माद्याविराड्रूपस्यदर्शनं ततस्तद्रूपदर्शनविस्मयात्तयानमस्कृतःसन्मायायाबालभावंदधाविति सूचितं ॥ १० ॥ विष्णोः शंखचक्रानंतविशिष्टस्यविष्णोरित्यर्थः ॥ अर्ध

शांतयाप्रययौसार्धमृष्यशृंगःसुपूजितः ॥ अनुगम्यमानोराज्ञाचसानुयात्रेणधीमता ॥ ६ ॥ एवंविसृज्यतान्सर्वान्राजासंपूर्णमानसः ॥ उवाससुखितस्तत्रपुत्रोत्पत्तिंविचिंतयन् ॥ ७ ॥ ततोयज्ञेसमाप्तेतुऋतूनांषट्समत्ययुः ॥ ततश्चद्वादशेमासेचैत्रेनावमिकेतिथौ ॥
॥ ८ ॥ नक्षत्रेऽदितिदैवत्येस्वोच्चसंस्थेषुपंचसु ॥ ग्रहेषुकर्कटेलग्नेवाक्पतौविंदुनासह ॥ ९ ॥ प्रोद्यमानेजगन्नाथंसर्वलोकनमस्कृतं ॥
कौसल्याजनयद्रामंदिव्यलक्षणसंयुतं ॥ १० ॥ विष्णोरर्धंमहाभागंपुत्रमैक्ष्वाकुनंदनं ॥ लोहिताक्षंमहाबाहुंरक्तोष्ठंदुंदुभिस्वनं ॥
॥ ११ ॥ कौसल्याशुशुभेतेनपुत्रेणामिततेजसा ॥ यथावरेणदेवानामदितिर्वज्रपाणिना ॥ १२ ॥ भरतोनामकैकेय्यांजज्ञेसत्यपराक्रमः ॥ साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागःसर्वैःसमुदितोगुणैः ॥ १३ ॥ अथलक्ष्मणशत्रुघ्नौसुमित्राऽजनयत्सुतौ ॥ वीरौसर्वास्त्रकुशलौविष्णोरर्धसमन्वितौ ॥ १४ ॥

किंचिन्न्यूनमर्धमित्यर्थः ॥ शंखचक्रादेरभावादितिभावः ॥ ११ ॥ देवानांवरेण देवश्रेष्ठेन ॥ १२ ॥ चतुर्भागः चतुर्न्यूनोभागश्चतुर्भागः पायसार्धस्यचतुर्थांशन्यूनोभागः अतएवसाक्षाद्विष्णोःसर्वैर्गुणैःसमुदितः युक्तः अस्यपांचजन्यावतारतया स्वधारकस्यविष्णोःसाक्षाद्विष्णुत्वमुक्तं ॥ अनेनपांचजन्यस्यापि विष्णुत्वमेवेतिसूचितं ॥ तदीयसर्वगुणवत्तासूचनेनास्यापि रामतुल्यत्वं रामपायसांशसमपायसांशजन्यत्वंचसूचितं ॥ १३ ॥ विष्णोरर्धमिति ॥ विष्णोः रामस्य॥ अर्धशब्दोत्रभागवाची नसमांशवाची तेनपायसाष्टमांशौ लक्ष्मणशत्रुघ्नाविति बोध्यं ॥ १४॥

सार्पआश्लेषा ॥ कुलीरः कर्कटः अभ्युदितेइत्यस्योच्चस्थेइत्यर्थः सौमित्रीइतिद्विवचनेन तयोर्यमजत्वंसूच्यते ॥ १५ ॥ राज्ञइति ॥ पृथक्गुणवंतः प्रत्येकंअनन्यसाधारणगुणवंतः ॥ अनुरूपाः ज्येष्ठकनिष्ठत्वादियोग्यव्यवहारवंतः ॥ रुच्या कांत्या प्रोष्ठपदाइतिपूर्वाभाद्रपदोत्तरपदयोर्नाम तयोश्चप्रत्येकं द्वेद्वेतारेइतिज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धं तैत्तिरीयश्रुतिरपि ॥ चत्वारएकमभिकर्मदेवाः ॥ प्रोष्ठपदासइतियान्वदंतीति तदुपमाइत्यर्थः ॥ १६ ॥ जगुरिति ॥ रामायुत्पत्तिकालेइतिशेषः ॥ पतदित्यत्र अडभावश्छांदसः ॥ १७ ॥ १८ ॥ गायनैः गायकैः ॥ वादनैः वादकैः ॥ विराविण्यः सशब्दाः ॥ रथ्याइतिविशेष्यं ॥ सर्वरत्नसमन्विताः ॥ नटाद्युद्देशेन क्षिप्तैरत्नैर्युक्ताः ॥ १९ ॥ प्रदेयान्पारितोषिकान् ॥ सूताः पौराणिकाः ॥ मागधावंशावलीकीर्तकाः ॥ वंदिनः स्तुतिपाठकाः ॥ संबंधसामान्येषष्ठी सूतादिसंबंधियद्देयंपारितोषिकं तत्तेभ्योददावित्यन्वयः ॥

पुष्येजातस्तुभरतोमीनलग्नेप्रसन्नधीः ॥ सार्पेजातौतुसौमित्रीकुलीरेऽभ्युदितेरवौ ॥ १५ ॥ राज्ञःपुत्रामहात्मानश्चत्वारोजज्ञिरेपृथक् ॥
गुणवंतःसुरूपाश्चरुच्याप्रोष्ठपदोपमाः ॥ १६ ॥ जगुःकलंचगंधर्वानन्नृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ देवदुंदुभयोनेदुःपुष्पवृष्टिश्चखात्पतत् ॥
॥ १७ ॥ उत्सवश्चमहानासीदयोध्यायांजनाकुलः ॥ रथ्याश्चजनसंबाधानटनर्तकसंकुलाः ॥ १८ ॥ गायनैश्चविराविण्योवादनैश्चत
थापरैः ॥ विरेजुर्विपुलास्तत्रसर्वरत्नसमन्विताः ॥ १९ ॥ प्रदेयांश्चददौराजासूतमागधवंदिनां ॥ ब्राह्मणेभ्योददौवित्तंगोधनानिसह
स्रशः ॥ २० ॥ अतीत्यैकादशाहंतुनामकर्मतथाऽकरोत् ॥ ज्येष्ठंरामंमहात्मानंभरतंकैकयीसुतं ॥ २१ ॥ सौमित्रेलक्ष्मणमितिशत्रुघ्नम
परंतथा ॥ वसिष्ठःपरमःप्रीतोनामानिकुरुतेतदा ॥ २२ ॥

॥ ४४ ॥

॥ २० ॥ अतीत्येति ॥ एकादशाहशब्दः सूतकांतोपलक्षणं ॥ अन्यथाक्षत्रियस्यद्वादशाहंसूतकमितिस्मृतिविरोधःस्यात् ॥ तथाचरामजन्मतस्त्रयोदशेदिने नामकरणमकरोदित्यर्थः ॥ अस्यनिरुक्तिःपूर्वदर्शिता श्रियःकमलवासिन्यारमणोयंयतोहरिः ॥ तस्मात् श्रीरामइत्यस्यनामसिद्धंपुरातनं ॥ सहस्रनामसदृशंस्मरणान्मुक्तिदंनृणामितिपाद्मेउक्तं ॥ २१ ॥ नामानिकुरुते नामकरणमकारयदित्यर्थः ॥ वर्तमानसामीप्येलट् अंतर्भावितण्यर्थताच ॥ यत्तुकतकेनराज्ञोनामकरणादावनधिकारइयुक्तं ॥ अकरोदित्यत्रचपुरोहितद्वारेतिशेषपूरणं कृतंतत्रमानंचिंत्यं ॥ २२ ॥

ब्राह्मणान्भोजयामासेति राजाज्ञयेतिशेषः ॥ बहु बहुमानपूर्वकमित्यर्थः ॥ २३ ॥ जन्मक्रियादीनि तदायुपनयनांतानीत्यर्थः ॥ अकारयत् वसिष्ठेराज्ञेतिशेषः ॥ केतुः बिरुदध्वजः सयथाअन्नदानादिकीर्तिख्यापयति एवंइक्ष्वाकुकुलवैभवप्रकाशकः ॥ रतिः प्रीतिः ॥ २४ ॥ स्वयंभूर्हिरण्यगर्भः सइवसर्वशक्तिमत्त्वेनसंमतः ॥ २५ ॥ ज्ञानोपसंपन्नाः तत्त्वज्ञानयुक्ताइतिकेचित् ॥ गुणैः साधारणैः क्षत्रासाधारणैश्चसद्गुणैरित्यर्थः ॥ तेषामितिनिर्धारणेषष्ठी ॥ रामः सर्वसद्गुणइतिशेषः ॥ २६ ॥ इष्टःसर्वस्येत्यादि

ब्राह्मणान्भोजयामासपौरजानपदानपि ॥ अददद्ब्राह्मणानांचरत्नौघममलंबहु ॥ २३ ॥ तेषांजन्मक्रियादीनिसर्वकर्माण्यकारयत् ॥
तेषांकेतुरिवज्येष्ठोरामोरतिकरःपितुः ॥ २४ ॥ बभूवभूयोभूतानांस्वयंभूरिवसंमतः ॥ सर्वेवेदविदःशूराःसर्वेलोकहितेरताः ॥ २५ ॥
सर्वेज्ञानोपसंपन्नाःसर्वेसमुदितागुणैः ॥ तेषामपिमहातेजारामःसत्यपराक्रमः ॥ २६ ॥ इष्टःसर्वस्यलोकस्यशशांकइवनिर्मलः ॥
गजस्कंधेश्वपृष्ठेचरथचर्यासुसंमतः ॥ २७ ॥ धनुर्वेदेचनिरतःपितुःशुश्रूषणेरतः ॥ बाल्यात्प्रभृतिसुस्निग्धोलक्ष्मणोलक्ष्मिवर्धनः ॥ २८ ॥
रामस्यलोकरामस्यभ्रातुर्ज्येष्ठस्यनित्यशः ॥ सर्वप्रियकरस्तस्यरामस्यापिशरीरतः ॥ २९ ॥ लक्ष्मणोलक्ष्मिसंपन्नोबहिःप्राणइवापरः ॥
नचतेनविनानिद्रांलभतेपुरुषोत्तमः ॥ ३० ॥ मृष्टमन्नमुपानीतमश्नातिनहितंविना ॥ यदाहिहयमारुढोमृगयांयातिराघवः ॥ ३१ ॥
अथैनंपृष्ठतोभ्येतिसधनुःपरिपालयन् ॥ भरतस्यापिशत्रुघ्नोलक्ष्मणावरजोहिसः ॥ ३२ ॥ प्राणैःप्रियतरोनित्यंतस्यचासीत्तथाप्रियः ॥ सचतुर्भिर्महाभागैःपुत्रैर्दशरथःप्रियैः ॥ ३३ ॥

गुणकथनेपौनरुक्त्यंदाढ्यार्थं ॥ रथचर्यासु रणोचितरथप्रचारेषु ॥ २७ ॥ लक्ष्मिवर्धन इतिह्रस्वआर्षः ॥ २८ ॥ रामस्य सुस्निग्धइतिप्राक्तनेनान्वयः ॥ स्वशरीरादपि तस्यस्वात्मभूतस्यरामस्यप्रियकरः ॥ २९ ॥ रामस्यअपरः बहिःसंचरन् प्राणइव लक्ष्मणः प्रियः तदेवाह नचेति ॥ ३० ॥ मृगयां आखेटमुद्दिश्येत्यर्थः ॥ ३१ ॥ परिपालयन् रामशरीरमितिशेषः ॥ अनेनलक्ष्मणस्यभक्त्यतिशयउक्तः ॥ हियतःशत्रुघ्नोलक्ष्मणावरजोऽतो रामावरजस्यभरतस्यप्रियइतिशेषः ॥ रामलक्ष्मणाविव भरतशत्रुघ्नौ परस्परप्रियावित्यर्थः ॥ ३२ ॥ तस्यशत्रुघ्नस्य सभरतइतिशेषः ॥ तथातस्यभरतस्य शत्रुघ्नःप्रियआसीत् ॥ ३३ ॥

देवैः चतुर्भिर्दिक्पालैः ॥ यद्वावसुरुद्रादित्यविश्वेदेवैः ॥ ते सर्वेरामादयः ॥ गुणैःसमुदितायुक्ताआसन्नितिशेषः॥३४॥ एवंप्रभावाणां प्रागुक्तप्रभाववतां लाभेनेतिशेषः॥पितादृष्टइत्यन्वयः ॥ ३५॥ वैदिकाध्ययने वेदसंबंध्यध्ययने ॥ ३६ ॥ दारक्रिया विवाहः कुमारस्यविशालाक्षंपांडुतांमुखमादधे कपोलतलसंलीनपाणिःपद्मासनस्थितइत्यादि योगवासिष्ठोक्तरीत्या संसारासारत्वदर्शनेनजातानां मुखपांडुतादीनां कामकृतत्वसंभावनया विवाहक्रियाचिंतनमितिबोध्यं ॥३७॥ सोपाध्यायः सपुरोहितः॥ ३८ ॥३९॥

बभूवपरमप्रीतोदेवैरिवपितामहः॥ तेयदाज्ञानसंपन्नाःसर्वेसमुदितागुणैः ॥ ३४ ॥ ह्रीमंतःकीर्तिमंतश्चसर्वज्ञादीर्घदर्शिनः ॥ तेषामेवंप्रभावाणांसर्वेषांदीप्ततेजसां॥ ३५॥ पितादशरथोदृष्टोब्रह्मालोकाधिपोयथा॥ तेचापिमनुजव्याघ्रावैदिकाध्ययनेरताः ॥ ३६॥ पितुश्शुश्रूषणरताधनुर्वेदेचनिष्ठिताः ॥ अथराजादशरथस्तेषांदारक्रियांप्रति ॥ ३७॥ चिंतयामासधर्मात्मासोपाध्यायःसबांधवः॥ तस्यचिंतयमानस्यमंत्रिमध्येमहात्मनः ॥ ३८॥ अभ्यागच्छन्महातेजाविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ सराज्ञोदर्शनाकांक्षीद्वाराध्यक्षानुवाचह ॥ ३९॥ शीघ्रमाख्यातमांप्राप्तंकौशिकंगाधिनःसुतं॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यराज्ञोवेश्मप्रदुद्रुवुः॥४०॥संभ्रांतमनसःसर्वेतेनवाक्येनचोदिताः॥ तेगत्वाराजभवनंविश्वामित्रमृषिंतदा॥ ४१ ॥ प्राप्तमावेदयामासुर्नृपायेक्ष्वाकवेतदा॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वासपुरोधाः समाहितः॥ ४२॥ प्रत्युज्जगामसंहृष्टोब्रह्माणमिववासवः॥ सदृष्ट्वाज्वलितंदीप्त्यातापसंसंशितव्रतं॥ ४३॥ प्रहृष्टवदनोराजाततोर्घ्यमुपहारयत्॥ सराज्ञःप्रतिगृह्यार्घ्यंशास्त्रदृष्टेनकर्मणा॥ ४४॥

कौशिकं कुशिकगोत्रापत्यं ॥ विलंबेशापत्रासात् द्वाराध्यक्षाः राजवेश्मत्वरया प्रविविशुः ॥ तदागमननिवेदनायेतिशेषः ॥ ४० ॥ संभ्रांतमनसः क्षुभितचित्ताः ॥ तेननदीयेनविश्वामित्रसंबंधिना ॥ ४१ ॥ इक्ष्वाकवे तद्वंशजत्वात्ताच्छब्द्य ॥ समाहितः एकाग्रचित्तः ॥ ४२ ॥ ब्रह्माणं बृहस्पतिं ॥ बृहस्पतिर्देवानांब्रह्मेतिश्रुतेः ॥ संशितव्रतं तीक्ष्णनियमं ॥ ४३ ॥ उपहारयदिति वसिष्ठेनेतिशेषः अडभावआर्षः राज्ञोर्घ्यं राजप्रेरणयावसिष्ठानीतं ॥ ४४ ॥

कुशलपदं अनामयोपलक्षणं ॥ क्षत्रबंधुमनामयमितिश्रुतेः ॥ अव्ययं वृद्धिं ॥४५॥ पुनर्विशिष्यपृच्छति ॥ कुशलमिति ॥ विशेषप्रकारमाह ॥ अपितेइति ॥ अपिप्रश्ने ॥ एवमन्येपि सामंताःसन्नताः नम्राःअपिरिपवोजिताः ॥४६ ॥ अपिदैवंकर्म होमदेवतार्चनादिकं ॥ मानुषंकर्म सामभेदादिकं ॥ राज्ञःप्रेरितार्घ्यदानृत्वेन प्रथमतोराज्ञेऽनामयादिपृष्ट्वा ततोवसिष्ठेनसमागम्यालिंगनादिकृत्वा कुशलमित्यस्यपप्रच्छेतिशेषः ॥ अनेनराजपुरोहितत्वकृतःपूर्वस्पर्धयेषदपमानोवसिष्ठस्यविश्वामित्रकृतःसूचितः ॥ वसिष्ठश्चसमागम्यप्रहसन्मुनिपुंगवः ॥ यथार्हंपूजयित्वैनंपप्रच्छकुशलंतदेतिक्वचित्पाठः ॥ तत्रपूर्वंमांस्पर्धमानोपि मद्राजसंन्निधावागतइतिहासः ॥ ४७ ॥ ऋषीन्वामदेवादीन्य

कुशलंचाव्ययंचैवपर्यपृच्छन्नराधिपं॥ पुरेकोशेजनपदेबांधवेषुसुहृत्सुच ॥४५॥ कुशलंकौशिकोराज्ञःपर्यपृच्छत्सुधार्मिकः॥ अपितेसन्नताःसर्वेसामंतरिपवोजिताः॥४६॥ दैवंचमानुषंचैवकर्मतेसाध्वनुष्ठितं॥ वसिष्ठंचसमागम्यकुशलंमुनिपुंगवः॥४७॥ ऋषींश्चतान्यथान्यायंमहाभागउवाचह॥ तेसर्वेहृष्टमनसस्तस्यराज्ञोनिवेशनं॥ ४८॥ विविशुःपूजितास्तेननिषेदुश्चयथार्हतः॥ अथहृष्टमनाराजाविश्वामित्रंमहामुनिं ॥ ४९॥ उवाचपरमोदारोहृष्टस्तमभिपूजयन् ॥ यथाऽमृतस्यसंप्राप्तिर्यथावर्षमनूदके॥ ५०॥ यथासदृशदारेषुपुत्रजन्माप्रजस्यवै॥ प्रनष्टस्ययथालाभोयथाहर्षोमहोदयः॥ ५१ ॥ तथैवागमनंमन्येस्वागतंतेमहामुने ॥ कंचतेपरमंकामंकरोमिकिमुहर्षितः॥५२॥

थान्यायंसंगत्य कुशलंचोवाच ॥ अत्रवामदेवादिभिः स्वस्थानस्थैरेवसमागम्य स्वकार्यसिद्धये तान्गृहीत्वैवतेस्वयंचराजसदनंविविशुरित्यन्वयः ॥ ४८ ॥ ४९॥ पूजिताइत्यस्य राज्ञेतिशेषः ॥ परमोदारः परमदाता ॥ हृष्टः पुलकितः ॥ अनूदकेइत्यार्षंदीर्घत्वं ॥५०॥ सदृशदारेषु जातिवयोरूपगुणतुल्येषु ॥ प्रणष्टस्य निध्यादेरितिशेषः ॥ महः पुत्रजन्मायुत्सवः तस्मादुदयोयस्यसहर्षः ॥५१॥ यथा तथातेआगमनंमन्ये ॥ अत्रस्वकार्यहर्षसादृश्यस्यागमनेउक्त्या तवागमनजहर्षस्यानिर्वाच्यत्वंव्यज्यते ॥ स्वागतंतेइतिभिन्नंवाक्यं ॥ चपरं कंकामं किमुकेनप्रकारेण करोमि कुर्यामित्यर्थः वर्तमानसामीप्येलट् ॥ ५२ ॥

पात्रभूतः सर्वसेवायोग्यः ॥ दिष्ट्या शुभादृष्टेन ॥ सुजीवितं अद्यैवतत्फललाभादितिभावः ॥ ५३ ॥ पूर्वमिति ॥ राजर्षिशब्दसाधकेनतपसा पूर्वंअतिशयितकांतिमान् ॥ ॥५४॥ अनु पश्चात् ॥ ब्रह्मर्षित्वसाधकेनतपसा ब्रह्मर्षित्वंप्राप्तोऽतोमयाबहुधा बहुप्रकारेण राजर्षिब्रह्मर्षिप्रकारेणपूज्योसीत्यन्वयः ॥ तदिति परमंपवित्रमिदंत्वदागमनं यन्ममपुरोऽभूत् तदद्भुतमत्याश्चर्यमित्यर्थः ॥ ५५ ॥ हेप्रभो तवसंदर्शनात् शुभक्षेत्रं सकलपापाभावविशिष्टसकलशुभसाधनपुण्यवद्देहं गतः प्राप्तवान् ॥ तेन सफलजन्मता निष्पापताचध्वनिता ॥ इदंशरीरंकौंतेयक्षेत्रमित्यभिधीयते इतिभगवद्गीतोक्तेः ॥ ब्रूहीति ॥ तुभ्यमितिषष्ठ्यर्थेचतुर्थी तेयत्कार्यंप्रति यत्कार्यार्थमागमनं तन्मयाप्रार्थितःसन्

पात्रभूतोसिमेब्रह्मन्दिष्ट्याप्राप्तोसिमानद॥अद्यमेसफलंजन्मजीवितंचसुजीवितं॥५३॥यस्माद्दिष्टेंद्रमद्राक्षंसुप्रभातानिशाममम॥
पूर्वंराजर्षिशब्देनतपसाद्योतितप्रभः ॥ ५४ ॥ ब्रह्मर्षित्वमनुप्राप्तःपूज्योसिबहुधामया ॥ तदद्भुतमभूद्विप्रपवित्रंपरमंमम ॥ ५५॥
शुभक्षेत्रगतश्चाहंतवसंदर्शनात्प्रभो ॥ब्रूहियत्प्रार्थितंतुभ्यंकार्यमागमनंप्रति ॥ ५६ ॥ इच्छाम्यनुगृहीतोहंत्वदर्थेपरिवृद्धये॥ कार्यस्यनविमर्शंचगंतुमर्हसिसुव्रत॥५७॥कर्ताचाहमशेषेणदैवतंहिभवान्मम ॥ ममचायमनुप्राप्तोमहानभ्युदयोद्विज ॥ तवागमनजःकृत्स्नोधर्मश्चानुत्तमोद्विज॥५८ ॥ इतिहृदयसुखंनिशम्यवाक्यंश्रुतिसुखमात्मवतांविनीतमुक्तं ॥प्रथितगुणयशागुणैर्विशिष्टः
परमऋषिःपरमंजगामहर्षं॥५९॥इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेऽष्टादशःसर्गः॥ १८॥ ॥७॥

ब्रूहि कथय ॥५६॥ त्वाभिमतकार्ययोगेन अनुगृहीतोहं त्वत्प्रयोजनपरिवृद्धिं निष्पत्तिं कर्तुमिच्छामि ॥ विमर्शं करिष्यतिनवेतिसंदेहं ॥ ५७ ॥ तत्रहेतुमाह ॥ दैवतंहीति॥ इतश्चनसंदेहइत्याह ॥ ममचेति ॥ तवागमनजः कृत्स्नोधर्मः ममहानभ्युदयःप्राप्तः हर्षातिशयाद्विजेतिपुनरुक्तिर्नदोषाय ॥ ५८ ॥ इतीति ॥ यतो हृदयसुखं अतएवश्रुतिसुखं ॥ आत्मवता त्वाधीनेन ॥ विनीतं विनययुक्तं ॥ प्रथितैर्गुणैः त्रिशंकुस्वर्गारोहणादिभिः यशोयस्य ॥ गुणैः शमदमादिभिः परमऋषिः ऋत्यकइतिप्रकृतिभावः ॥५९॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेबालकांडेऽष्टादशःसर्गः ॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७॥

तदिति ॥ अद्भुतविस्तरं ॥ दैवतंहिभवान्ममेत्याद्युक्तिरूपमाश्चर्यप्रपंचं ॥१ ॥ एतत्तवैवसदृशं नान्यतः नान्यस्य ॥ तत्रहेतुगर्भंविशेषणं महावंशेत्यादि ॥ वसिष्ठव्यपदेशिनः वसिष्ठनियोगवर्तिनः ॥२॥ यत्त्विति ॥ तस्य तत्प्रतिपाद्यस्यकार्यस्य निश्चयं कर्तव्यत्वनिश्चयं ॥ सर्वथाकरिष्यामीत्यंगीकारंकुरुष्व ॥ कृत्वाचसत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिज्ञो भव॥३॥ अहमिति॥ विघ्यर्थं यागार्थं ॥ नियमं दीक्षां ॥ आतिष्ठे आस्थितोस्मि ॥ तस्य यज्ञस्य ॥ ४ ॥ व्रतेत्विति ॥ बहुशश्चीर्णे समाप्तिकल्पे ॥ समाप्तां समाप्तिसमये ॥५॥ नियमनिश्चये व्रतसंकल्पे ॥ अवधूते नाशिते तस्मिन् तत्संकल्पविषये ॥ यज्ञेचतथाभूते नाशितेसति ॥६॥ कृतश्रमः कृतदथाप्रयासः ॥अतएवनिरुत्साहः तस्माद्देशा

तच्छ्रुत्वाराजसिंहस्यवाक्यमद्भुतविस्तरं॥हृष्टरोमामहातेजाविश्वामित्रोभ्यभाषत॥ १ ॥ सदृशंराजशार्दूलतवैवभुविनान्यतः ॥ महावंशप्रसूतस्यवसिष्ठव्यपदेशिनः॥ २ ॥ यत्तुमेहृद्गतंवाक्यंतस्यकार्यस्यनिश्चयं॥कुरुष्वराजशार्दूलभवसत्यप्रतिश्रवः॥ ३ ॥ अहं नियममातिष्ठेविध्यर्थंपुरुषर्षभ ॥तस्यविघ्नकरौद्वौतुराक्षसौकामरूपिणौ ॥ ४ ॥ व्रतेतुबहुशश्चीर्णेसमाप्त्यांराक्षसाविमौ ॥ मारीचश्चसुबाहुश्चवीर्यवंतौसुशिक्षितौ॥ ५॥ तौमांसरुधिरौघेणवेदिंतामभ्यवर्षताम्॥ अवधूतेतथाभूतेतस्मिन्नियमनिश्चये ॥ ६ ॥ कृतश्रमोनिरुत्साहस्तस्माद्देशादपाक्रमे॥नचमेक्रोधमुत्स्रष्टुंबुद्धिर्भवतिपार्थिव ॥ ७॥ तथाभूताहिसाचर्यानशापस्तत्रमुच्यते॥ स्वपुत्रं राजशार्दूलरामंसत्यपराक्रमं॥ ८॥ काकपक्षधरंवीरंज्येष्ठमेदातुमर्हसि॥ शक्तोह्येषमयागुप्तोदिव्येनस्वेनतेजसा॥ ९॥

दपाक्रमे निर्गतोस्मि ॥ ननुभवद्भिःशापेनैवकुतस्तौननाशितौतत्राह ॥ नचेति ॥ क्रोधमुत्स्रष्टुं शमुं ॥७॥ तत्रहेतुमाह ॥ यथाभूतेति ॥ शापादिप्रदत्त्यनर्हेत्यर्थः ॥ अतः स्वपुत्रमित्यादि॥ ८ ॥ बालानांकपोलसमीपशिखा काकपक्षः ॥ ननु अनेन बालेन किंकरिष्यसीत्यत्राह ॥ शक्तइत्यादि ॥ मयापितृस्थानीयेनेतिशेषः ॥ दिव्यंतेजोवैष्णवं ॥ तेनयुक्तइतिशेषः ॥ ९ ॥

विकर्तारः विघ्नकर्तारः ॥ तेषांविनाशनेपिशक्तः किंपुनर्मद्यज्ञरक्षणे मारीचसुबाहुसेनाभिप्रायेणतेषामितिबहुवचनं ॥ राज्ञोदानप्ररोचनायाह ॥ श्रेयश्चेति ॥ बहुरूपं अस्त्रदानविवाहादिरूपं ॥ किंच मुखपांडुत्वादिनिवर्तकं बहुरूपं विपुलतरं परमार्थरूपंच श्रेयआत्मस्वरूपंप्रदास्यामि वसिष्ठद्वारादापयिष्यामि बोधयिष्यामीत्यर्थः ॥ रामस्य शुद्धमुक्तस्वभावत्वेपि लोकानांतत्त्वबोधनमेवरामबोधनस्यफलं ॥ सनत्कुमारशापवशात्तिरोहितस्यज्ञानस्य प्रादुर्भूतिश्चफलमितिबोध्यं ॥ तदुक्तमादित्यपुराणे ॥ विज्ञानमेतदखिलंविश्वाकारमबुद्धयः ॥ पश्यंतिज्ञानिनस्त्वेकमात्मरूपमिदंजगत् ॥ दुर्विज्ञेयंवसिष्ठेनरामायकथितंपुरेतिस्कंदंप्रतिशिवोक्तेः ॥ योगवासिष्ठेस्फुटतरमेतत् ॥ त्रयाणामित्यादि ॥ मुख्यश्रेयश्चविष्णुपुराणेद्वितीयांशे ॥ तन्मह्यंप्रणतायत्वंयच्छ्रेयःपरमंद्विज ॥ तद्वदाखिलविज्ञानजलवीच्युदधिर्भवानिति राजप्रश्नेपुत्रस्वर्गादीनामपेक्षिकश्रेय

राक्षसायेविकर्तारस्तेषामपिविनाशने ॥ श्रेयश्चास्मैप्रदास्यामिबहुरूपंनसंशयः ॥ १० ॥ त्रयाणामपिलोकानांयेनख्यातिंगमिष्यति ॥ नचतेरामामासाद्यशक्तास्थातुंकथंचन ॥ ११ ॥ नचतेराघवादन्योहंतुमुत्सहतेपुमान् ॥ वीर्योत्सिक्तोहितेपापोकालपाशवशंगतः ॥ १२ ॥

स्वेपि नपरमार्थरूपंश्रेयस्त्वमित्युक्त्वा एकोव्यापीसमःशुद्धोनिर्गुणःप्रकृतेःपरः ॥ जन्मवृद्ध्यादिरहितआत्मासर्वगतोऽव्ययः ॥ परंज्ञानमयोसद्भिर्नामजात्यादिभिर्विभुः ॥ नयोगवान्नयुक्तोभून्नैवपार्थिवयोक्ष्यते ॥ तस्यात्मपरदेहेषुसतोप्येकमयंहियत् ॥ विज्ञानंपरमार्थोसाविति जडभरतोक्त्यात्मस्वरूपमेवपरमार्थश्रेयस्त्वेनदर्शितं तथात्रैव ॥ आत्माध्येयःसदाभूपयोगयुक्तैस्तथापरं ॥ श्रेयस्तस्यैवसंयोगःश्रेयोयःपरमात्मनेतिउक्तं प्रघट्टकांतरे ॥ तथाजीवपरमात्मनोर्यःसंयोगः उपाधिनिर्गमरूपः सपरंश्रेयइतितदर्थः ॥ विभेदजनकेऽज्ञानेनाशमात्यंतिकंगते ॥ आत्मनोब्रह्मणोभेदमसंतंकःकरिष्यतीतिप्रघट्टकांतरोक्तेः परमात्मात्मनोर्योगःपरमार्थइतीर्यते इतितेनैवोक्तत्वाच्चेत्यलं ॥ १० ॥ त्रयाणां त्रिष्वित्यर्थः ॥ येन महत्तास्त्रादिना ॥ आसाद्य युद्धेइतिशेषः ॥ ११ ॥ नचेति ॥ तत्रहेतुमाह ॥ वीर्येत्यादि ॥ रामस्तर्हिकथंहन्यादित्यत्राह कालेति ॥ १२ ॥

रामस्य रामवीर्यस्य ॥ पुत्रगतं पुत्रविषयं रामेइतिशेषः ॥ नायंतवपुत्रः किंतर्हि दिव्यमेतत्तेजइतितात्पर्यं ॥ १३ ॥ तत्रहेतुमाह ॥ अहमिति ॥ हताविति ॥ भूतप्रत्ययेन वधस्यसुकरत्वंध्वन्यते ॥ रामं निरतिशयवैभवविष्णुतेजोंशावतारूपं ॥ १४ ॥ स्वज्ञानेसंवादमाह ॥ वसिष्ठोपीत्यादि ॥ तेप्येवंविदुरितिशेषः ॥ नेइतित्वमित्यर्थं ॥ धर्मलाभं परमंयशश्च यदिस्थिरमिच्छसीत्यन्वयः ॥ तेनरामदानंतवापिफलदमित्याशयः ॥ १५ ॥ मे मह्यं किंचमंत्रिणांसंमतेपिदातुमर्हसीत्याह ॥ यदीत्यादि ॥ अभ्यनुज्ञां रामदानविषयकानुमतिं ॥ १६ ॥ ततः तदा ॥ अभिप्रेतं ममेष्टं ॥ तवचअसंसक्तं अतीतबाल्यत्वान्मातापितृसक्तिरहितं ॥ ईश्वरत्वात् क्वाप्यनासक्तमितिव्यंग्यं ॥ १७ ॥ ना

रामस्यराजशार्दूलनपर्याप्तोमहात्मनः ॥ नचपुत्रगतंस्नेहंकर्तुमर्हसिपार्थिव ॥ १३ ॥ अहंतेप्रतिजानामिहतौतौविद्धिराक्षसौ ॥ अहंवेद्म्यिमहात्मानंरामंसत्यपराक्रमं ॥ १४ ॥ वसिष्ठोपिमहातेजायेचेमेतपसिस्थिताः ॥ यदितेधर्मलाभंतुयशश्चपरमंभुवि ॥ १५ ॥ स्थिरमिच्छसिराजेंद्ररामंमेदातुमर्हसि ॥ यद्यभ्यनुज्ञांकाकुत्स्थददतेतवमंत्रिणः ॥ १६ ॥ वसिष्ठप्रमुखाःसर्वेततोरामंविसर्जय ॥ अभिप्रेतमसंसक्तमात्मजंदातुमर्हसि ॥ १७ ॥ दशरात्रंहियज्ञस्यरामंराजीवलोचनं ॥ नात्येतिकालोयज्ञस्ययथायंममराघव ॥ १८ ॥ तथाकुरुष्वभद्रंतेमाचशोकेमनःकृथाः ॥ इत्येवमुक्त्वाधर्मात्माधर्मार्थसहितंवचः ॥ १९ ॥ विरराममहातेजाविश्वामित्रोमहामतिः ॥ सन्निशम्यराजेंद्रोविश्वामित्रवचःशुभं ॥ २० ॥ शोकेनमहताविष्टश्चचालचमुमोहच ॥ लब्धसंज्ञस्ततोत्थायव्यषीदतभयान्वितः ॥ २१ ॥

पितातिचिरविप्रयोगस्तेपुत्रेणेत्याह ॥ दशेति ॥ यज्ञसंबंधिदशरात्रात्मकःकालएव राममपेक्षतइतिशेषः ॥ हेराघव मम अयंयज्ञस्यकालः ॥ यथा यथोक्तंकालंनात्येति नातिक्रामति ॥ ततोऽधिकोविलंबोनभवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ तथेति ॥ अत्रापिपूर्वश्लोकांत्यार्धंआवृत्त्यासंबध्यते ॥ हेराघव ममायंयज्ञस्यकालोनात्येति नातिपतेत् तथाकुरुष्वेत्यन्वयः ॥ धर्मार्थसहितं अर्थोरामस्यास्त्रादिलाभरूपः ॥ १९ ॥ २० ॥ चलनं कंपः ॥ ततोत्थायेतिछांदसं ॥ व्यषीदतेत्यप्येवं ॥ भयान्वितः रक्षोनिमित्तपुत्रवियोगभयान्वितः ॥ २१ ॥

इतीति ॥ अतीव अत्यर्थं ॥ हृदयस्य हृदयपुंडरीकवर्त्यात्मनः मनसोंतःकरणस्यच विदारणं पीडाजनकं शुश्रुवान् शुश्राव ॥ महान्नरपतिः सार्वभौमइतियावत् ॥ महात्मा महाबुद्धिः व्यथितमनाः मूर्छितचित्तः अभवत् ॥ अवस्थातुमशक्तः आसनात्प्रचचालच निःसंज्ञःपपातेत्यर्थः ॥ २२ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरा०रा०वा०बा०एकोनविं शःसर्गः ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तदिति ॥ निःसंज्ञइव निष्प्राणइव रामे प्राकृतत्वबुध्याराक्षसेभ्योभयसंभावनया दानप्रतिज्ञयाच व्याकुलत्वान्मू र्छितइत्यर्थः ॥ ततः संज्ञावानतमूर्छेइदंवक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ १ ॥ ऊनेति ॥ किंचिदूनानि षोडशवर्षाणियस्यसः इदंचयुद्धायोग्यत्वंप्रतिपादितं ॥ षोडशवर्षःक्षत्रियकु मारएवकवचधरोयुद्धार्हइतिशास्त्रादितिकतककृतः ॥ अन्येतु ऊनषोडशवर्षशब्दस्य द्वादशवर्षइत्यर्थः ॥ कौशिकयागरक्षणार्थमागतस्यरामस्य वयोविशेषमुद्दिश्य ॥

इतिसत्हृदयमनोविदारणंमुनिवचनंतदतीवशुश्रुवान्॥ नरपतिरभवन्महान्महात्माव्यथितमनाःप्रचचालचासनात्॥ २२॥ इत्यार्षे श्रीरा०वा०वा०एकोनविंशःसर्गः॥ १९॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ तच्छ्रुत्वाराजशार्दूलोविश्वामित्रस्यभाषितं॥ मुहू र्तमिवनिःसंज्ञःसंज्ञावानिदमब्रवीत्॥ १॥ ऊनषोडशवर्षोमेरामोराजीवलोचनः॥ नयुद्धयोग्यतामस्यपश्यामिसहराक्षसैः॥ २॥ इयमक्षौहिणीसेनायस्याहंपतिरीश्वरः॥ अनयासहितोगत्वायोद्धाहंतैर्निशाचरैः॥ ३॥ इमेशूराश्चविक्रांताभृत्यामेऽस्त्रविशारदाः॥ योग्यारक्षोगणैर्योद्धुंनरामंनेतुमर्हसि॥ ४॥

बालोद्वादशवर्षोयमकृतास्त्रश्चराघवइत्यारण्यकंडिरावणंप्रतिमारीचोक्तेरित्याहुः॥ आरण्ये ॥ बालोषोड शवर्षोयमित्येवपाठोरावणस्यभयातिशयार्थंवा मारीचस्यात्युक्तिःसाइतिकतकाशयः ॥ २ ॥ इयमिति ॥ एकोरथोगजश्चैकोनराःपंचपदातयः ॥ त्रयश्चतुरगास्तज्ज्ञैःपत्तिरि त्यभिधीयते ॥ पत्तितुत्रिगुणामेकंविदुःसेनामुखंबुधाः ॥ त्रीणिसेनामुखान्येकोगुल्मइत्यभिधीयते ॥ त्रयोगुल्मागणोनामवाहिनीतुगणास्त्रयः ॥ स्मृतास्तिस्रस्तुवाहिन्यःपृतने तिविचक्षणैः ॥ चमूस्तुपृतनास्तिस्रश्चम्वस्तिस्रस्त्वनीकिनी ॥ अनीकिनींदशगुणांप्राहुरक्षौहिणींबुधाइति ॥ यस्याहमितिसंधिरार्षः ॥ पतिःपालकः ईश्वरः स्वामी योद्धेत्य स्यअस्मीतिशेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥

गोप्ता यज्ञस्येतिशेषः ॥ प्राणान्धरिष्यामि जीविष्यामीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ रामगमनेअनुपपत्तिमाह ॥ बालइत्यादि ॥ ऊनषोडशवर्षत्वादेवबालत्वव्यवहारः ॥ स्नेहातिश येनच तेनैवअकृतवियत्वव्यवहारः ॥ अन्यथासर्ववेदविदःशूराःसर्वेज्ञानोपसंपन्नाइतिपूर्वोक्त्याविरोधःस्यात् ॥ ७ ॥ नचेति ॥ रक्षसामित्यस्य रणेइतिशेषः ॥ कूटं कप टं ॥ रामनयनेबाधकमप्याह विप्रेत्यादि ॥८॥ उक्तानुपपत्तिपरिहारायाह ॥ यदिवेति ॥ ९ ॥ इतोपिरामनयनमयुक्तमित्याह॥ षष्टिरिति अतीतानीतिशेषः ॥ १० ॥ कृच्छ्रे ण दुःखेन क्वचिद्दुःखेनेत्येवपाठः ॥ यज्ञदीक्षादिलक्षणेन परमिका अतिशयिता स्वार्थेकः ॥ चतुर्णामितिनिर्धारणेषष्ठी ॥ तेषांमध्ये. अस्मिन्ममप्रीतिरधिकेत्यर्थः ॥११॥

अहमेवधनुष्पाणिर्गोप्तासमरमूर्धनि ॥ यावत्प्राणान्धरिष्यामितावद्योत्स्येनिशाचरैः ॥ ५ ॥ निर्विघ्नाव्रतचर्यासाभविष्यतिसुरक्षि ता॥ अहंतत्रगमिष्यामिनरामंनेतुमर्हसि ॥६॥ बालोह्यकृतविद्यश्चनचवेत्तिबलाबलं॥ नचास्त्रबलसंयुक्तोनचयुद्धविशारदः॥७॥ नचासोरक्षसांयोग्यःकूटयुद्धाहिराक्षसाः ॥ विप्रमुक्तोहिरामेणमुहूर्तमपिनोत्सहे ॥ ८ ॥ जीवितुंमुनिशार्दूलनरामंनेतुमर्हसि ॥ य दिवाराघवंब्रह्मन्नेतुमिच्छसिसुव्रत ॥ ९ ॥ चतुरंगसमायुक्तंमयासहचतंनय ॥ षष्टिर्वर्षसहस्राणिजातस्यममकौशिक॥ १० ॥ कृ च्छ्रेणोत्पादितश्चायंनरामंनेतुमर्हसि॥ चतुर्णामात्मजानांहिप्रीतिःपरमिकामम॥ ११ ॥ ज्येष्ठेधर्मप्रधानेचनरामंनेतुमर्हसि॥ किंवी र्याराक्षसास्तेचकस्यपुत्राश्चकेचते॥ १२॥ कथंप्रमाणाःकेचैतान्रक्षंतिमुनिपुंगव॥ कथंचप्रतिकर्तव्यंतेषांरामेणरक्षसां॥ १३॥मा मकैर्वाबलैर्ब्रह्मन्मयावाकूटयोधिनां॥ सर्वमेशंसभगवन्कथंतेषांमयारणे॥ १४॥

प्रीत्याधिक्येकारणमाह ॥ ज्येष्ठेइति ॥ अनेन राज्ययो ग्यताध्वनिता ॥ धर्मप्रधाने त्रिषुपुरुषार्थेषु धर्माधीनप्रवृत्तिके राक्षसैर्युद्धेहि पाक्षिकनाशसंभावनया राज्यविच्छेदएवभवेत् ॥ धर्मेणप्रजापालनंच नान्यतोनिर्वहेत अतोरा मोनेतुमयोग्यः ॥ अथरामनयनस्यसर्वथाअयोग्यत्वंप्रतिपादयितुं रक्षःस्वरूपंपृच्छति ॥ किंवीर्याइति ॥ केचते किंनामानः ॥१२॥ कथंप्रमाणाः कीदृक्शरीरप्रमाणाः॥ रक्षं तिस्वामित्वेनेतिशेषः ॥ प्रतिकर्तव्यं प्रतिविधेयं संहारःकथंकर्तव्यइत्यर्थः ॥ १३ ॥ मयारणेइत्यत्र प्रतिकर्तव्यमित्यनुषंगः॥ १४ ॥

स्थातव्यमिति ॥ दुष्टभावानांतेषांसंबंधिनिरणे कथंस्थातव्यमितिचशंसेतिसंबंधः॥ तत्रहेतुः वीर्येत्यादि ॥ १५॥ १६ ॥ प्रसिद्धश्चायंरावणइत्याह ॥ श्रूयतेइत्यादि ॥१७॥ यतोमहाबलः ततोयदाअनादरात्स्वयंयज्ञस्यविघ्नकर्तानखलु अनादरात्स्वयंविघ्नायनागच्छति तदा ॥ १८ ॥ तेनरावणेन प्रेरितौ मारीचसुबाहू यज्ञविघ्नंकरिष्यतइतिसंबंधः॥ १९ ॥ अथरावणनामश्रुत्वा स्वयमेवनिवृत्तप्रतीकारप्रत्याशोराजाआह ॥ इत्युक्तइति ॥ २० ॥ अल्पभाग्यस्य त्वन्नियोगाकरणादितिशेषः ॥ प्रसादयितुमाह ॥ दै

स्थातव्यंदुष्टभावानांवीर्योत्सिक्ताहिराक्षसाः॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाविश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १५॥ पौलस्त्यवंशप्रभवोरावणोनामराक्षसः॥ सब्रह्मणादत्तवरस्त्रैलोक्यंबाधतेभृशं ॥ १६॥ महाबलोमहावीर्योराक्षसैर्बहुभिर्वृतः॥ श्रूयतेचमहाराजरावणोराक्षसाधिपः ॥ १७॥ साक्षाद्वैश्रवणभ्रातापुत्रोविश्रवसोमुनेः॥ यदानखलुयज्ञस्यविघ्नकर्तामहाबलः॥ १८॥ तेनसंचोदितौतौतुराक्षसौचमहाबलौ॥ मारीचश्चसुबाहुश्चयज्ञविघ्नंकरिष्यतः॥ १९॥ इत्युक्तोमुनिनातेनराजोवाचमुनिंतदा॥ नहिशक्तोस्मिसंग्रामेस्थातुंतस्यदुरात्मनः॥ २०॥ सत्वंप्रसादंधर्मज्ञकुरुष्वममपुत्रके॥ ममचैवाल्पभाग्यस्यदैवतंहिभवान्गुरुः॥ २१॥ देवदानवगंधर्वायक्षाःपतगपन्नगाः॥ नशक्तारावणंसोढुंकिंपुनर्मानवायुधि ॥ २२ ॥ सतुवीर्यवतांवीर्यमादत्तेयुधिरावणः ॥ तेनचाहंनशक्तोस्मिसंयोढुंतस्यवाबलैः॥ २३॥ सबलोवामुनिश्रेष्ठसहितोवाममात्मजैः॥ कथमप्यमरप्रख्यंसंग्रामाणामकोविदं॥ २४॥

वतमित्यादि ॥ २१ ॥ २२ ॥ सत्विति ॥ वीर्यमादत्ते नाशयतीत्यर्थः ॥ अतस्तत्संग्रामाद्वैमुख्यमपि नदोषायेतिभावः ॥ तस्यबलैः मारीचादिभिः ॥ २३ ॥ हेमुनिश्रेष्ठ सबलः ससैन्यः॥ ममपुत्रैःसहितोवाभवानपि तेनयोढुंनशक्तइत्यनुषंगः ॥ अस्तुवाकथंचिद्भवतस्तथासामर्थ्यं पुत्रंतुसर्वथानदास्यामीत्याह ॥ कथमपीत्यादि ॥ अमरप्रख्यं अमरतुल्यरूपमेव नत्वमरमितितात्पर्यं ॥ नैवदास्यामीत्यन्वयः ॥ २४ ॥

अतिदुःखितोक्तित्वात्तस्य पुत्रकशब्दयोःपौनरुक्त्यंनदोषः ॥ पुत्रकमित्यनुकंपायांकन् ॥ अदानेहेत्वंतरमप्याह ॥ अथेत्यादि ॥ यतः सुंदोपसुंदपुत्रौ कालोपमौ यमतुल्यौ मारीचसुबाहू दैत्यकुलजसुंदोपसुंदाभ्यां यक्षकन्यायांजातत्वेन अगस्त्यशापेनच अतिक्रूरतमौ राक्षसत्वंप्राप्तौ यतस्तौयज्ञविघ्नकरौ अतःसुतंनैवदास्यामीत्यन्वयः ॥ ॥ २५ ॥२६॥ अन्यथा भवतामसानयने ॥ अनुनेष्यामि रामागमनायेतिशेषः ॥ २७॥ इतीति ॥ सुहुतः प्रथमंशुष्कसमिद्भिःहुतः पश्चादाज्यसिक्तोअग्निरिवेतियोजना ॥

बालंमेतनयंब्रह्मन्नैवदास्यामिपुत्रकं॥ अथकालोपमौयुद्धेसुतौसुंदोपसुंदयोः ॥ २५॥ यज्ञविघ्नकरौतौतेनैवदास्यामिपुत्रकं॥ मारीचश्चसुबाहुश्चवीर्यवंतौसुशिक्षितौ॥ २६॥तयोरन्यतरंयोढुंयास्यामिससुहृद्गणः॥ अन्यथात्वनुनेष्यामिभवंतंसहबांधवः॥२७॥ इतिनरपतिजल्पनाद्विजेंद्रंकुशिकसुतंसुमहान्विवेशमन्युः॥ सुहुतइवमखेग्निराज्यसिक्तःसमभवदुज्ज्वलितोमहर्षिवह्निः॥२८॥इत्यार्षेश्रीरा०वा०बा०विंशतिःसर्गः॥ २०॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यस्नेहपर्याकुलाक्षरं॥ समन्युःकौशिको वाक्यंप्रत्युवाचमहीपतिं॥ १॥ पूर्वमर्थंप्रतिश्रुत्यप्रतिज्ञांहातुमिच्छसि॥ राघवाणामयुक्तोयंकुलस्यास्यविपर्ययः॥ २॥ यदीदंतेक्षमंराजन्गमिष्यामियथागतं॥ मिथ्याप्रतिज्ञःकाकुत्स्थसुखीभवसुहृद्वृतः॥ ३॥ तस्यरोषपरीतस्यविश्वामित्रस्यधीमतः॥ चचाल वसुधाकृत्स्नादेवानांचभयंमहत्॥ ४॥ त्रस्तरूपंतुविज्ञायजगत्सर्वंमहानृषिः॥ नृपतिंसुव्रतोधीरोवसिष्ठोवाक्यमब्रवीत्॥ ५॥

उज्ज्वलितः रोषजज्वालाख्यचित्तवृत्तियुक्तः ॥२८॥ इतिरामाभिरामे०रा०वा०बा०विंशतिसर्गः॥२०॥ ॥७॥ तदिति॥ स्नेहेन पुत्रस्नेहेन पर्याकुलानि गद्गदानि अक्षराणि यस्मिन्तत्तस्य वचनंश्रुत्वेत्यन्वयः ॥ १ ॥ अयंविपर्ययः प्रतिज्ञाहानिरूपः राघवाणामयुक्तः ॥ यतोऽयंअस्यकुलस्य विपर्ययः नाशः ॥ विपर्ययपदाद्वृत्तिर्बोध्या ॥ २ ॥ यदिइदं प्रतिज्ञाहानिरूपं क्षमं युक्तं ॥ इदंतत्फलंच यदिक्षमं सह्यंतदा यथागतंगमिष्यामि मिथ्यावादीत्वंसुहृद्वृतःसुखीभवेति विपरीतलक्षणयोक्तिः ॥३॥ धीमतइत्यत्र रोषंदृष्ट्वेतिशेषः ॥ जगदन्यथाकरणसमर्थोयमद्यकुद्धःकिंकरिष्यतीतिदेवानांभयं ॥ ४ ॥ त्रस्तरूपं अतिशयेनत्रस्तं॥ जगत् त्रैलोक्यं ॥ ५ ॥

साक्षाद्धर्मइव ॥ इवशब्दएवार्थे ॥ दृढारोरूपकमिदं ॥ ६ ॥ स्वधर्मं सत्यप्रतिज्ञत्वं ॥ ७ ॥ इष्टं अश्वमेधांतयागः ॥ आपूर्तं वापीकूपादिनिर्माणं तद्वधः तत्फलनाशः भूयाद्भवेत् भविष्यतीतियावत् ॥ करिष्येइतिप्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय संधिरार्षः॥ उक्तवाक्यंअकुर्वतः अननुतिष्ठतः ॥ ८ ॥ कृतास्त्रं शिक्षितास्त्रं॥ शक्ष्यंति सहिष्यंते॥ प्रधर्षयितुमितिशेषोवा ॥ अग्निनारक्षितमस्तमिवेत्युपमा ॥ अनेनपुत्रविपत्तिभीत्यपनयः ॥ ९ ॥ नकेवलंविश्वामित्रकृतसंरक्षणेनैवरामस्यदुर्धर्षत्वं किंतुस्वतोपीत्याह ॥ रामविश्वामित्रयोःश्लिष्टवर्णनेन ॥ एषः रामः विश्वामित्रश्च रामपक्षेविद्याधिकः सहजज्ञानशक्तिः ॥ तपसः मननादेः परायणं प्राप्यः विश्वामित्रपक्षेतपसआश्रयः॥ १० ॥ रामपक्षे

इक्ष्वाकूणांकुलेजातःसाक्षाद्धर्मइवापरः॥ धृतिमान्सुव्रतःश्रीमान्नधर्महातुमर्हसि॥ ६॥ त्रिपुलोकेपुविख्यातोधर्मात्माइतिराघवः॥ स्वधर्मंप्रतिपद्यस्वनाधर्मंवोढुमर्हसि॥७॥ प्रतिश्रुत्यकरिष्येतिउक्तंवाक्यमकुर्वतः॥ इष्टापूर्तवधोभूयात्तस्माद्रामंविसर्जय॥८॥ कृतास्त्रमकृतास्त्रंवानैनंशक्ष्यंतिराक्षसाः॥ गुप्तंकुशिकपुत्रेणज्वलनेनामृतंयथा॥ ९॥ एषविग्रहवान्धर्मएषवीर्यवतांवरः॥ एषविद्याधिकोलोकेतपसश्चपरायणं॥ १०॥ एषोऽस्त्रान्विविधान्वेत्तित्रैलोक्येसचराचरे॥ नैनमन्यःपुमान्वेत्तिनचवेत्स्यंतिकेचन॥ ११॥ नदेवानर्षयःकेचिन्नामरानचराक्षसाः॥ गंधर्वयक्षप्रवराःसकिन्नरमहोरगाः॥ १२॥ सर्वास्त्राणिकृशाश्वस्यपुत्राःपरमधार्मिकाः॥ कौशिकाय पुरादत्तायदाराज्यंप्रशासति ॥ १३ ॥ तेपिपुत्राःकृशाश्वस्यप्रजापतिसुतासुताः॥ नैकरूपामहावीर्यादीप्तिमंतोजयावहाः॥ १४॥ जयाचसुप्रभाचैवदक्षकन्येसुमध्यमे॥ तेसूतेऽस्त्राणिशस्त्राणिशतंपरमभास्वरं॥ १५॥

अन्यःपुमान् अविद्यावतःपुमानित्यर्थः ॥ विश्वामित्रपक्षे एनं अस्त्रगणं ॥ ११ ॥ १२ ॥ ननुदेवाद्यनवगतसर्वास्त्रप्राप्तिः ऋषेःकथमित्यतआह ॥ कृशाश्वः प्रजापतिष्वेकः ॥ परमधार्मिकाइतिपाठे परमधार्मिकप्रतिष्ठावंतइत्यर्थः ॥ एतेनापिदुर्लभत्वंध्वनितं ॥ दत्ताः शिवेनेतिशेषः ॥ प्रशासति प्रशास्तिस्मेत्यर्थः शबार्षः ॥ १३ ॥ अस्त्राणांमातृप्राशस्त्यमप्याह ॥ तेषीति ॥ प्रजापतिसुतेदक्षकन्ये तयोःसुताः नैकरूपाः अनेकरूपाः ॥ १४ ॥ ते सूते सुवातेइत्यर्थः ॥ शस्त्राणि परविशासनकर्तॄणि ॥ १५ ॥

वरान् श्रेष्ठान् अप्रमेयान्गुणेयत्तयाअपरिच्छेद्यान्॥ अरूपिणः अदृश्यमानरूपान् ॥ १६॥ संहारान् अन्वर्थसंहारनामकान्॥ दुर्धर्षान्परैःसोढुमशक्यान्॥ दुराक्रामान् दीर्घआर्षः दुराक्रमान् अमोघान् ॥ १७॥ अपूर्वाणां अस्त्रविद्याविशेषाणामितिशेषः ॥ १८॥ १९॥ २०॥ वस्तुतोरक्षोनियहेशक्तोपि विश्वामित्रःत्वत्पुत्रानुग्रहायैव तंचयाचतइत्याह ॥ तेषामिति ॥ हितं अतिरहस्यानन्यदुर्लभानेकविद्याप्रदानादिरूपं ॥ २१॥ मुमोदेति परस्मैपदमार्षं ॥ चस्त्वर्थः प्रसन्नचित्तइत्युत्तरंयोज्यः ॥ राघवस्य रामस्य ॥ कुशिकात्मजा

पंचाशतंसुतान्लेभेजयालब्ध्वरावरान्॥ वधायासुरसैन्यानामप्रमेयानरूपिणः॥ १६॥ सुप्रभाऽजनयच्चापिपुत्रान्पंचाशतंपुनः॥ संहारान्नामदुर्धर्षान्दुराक्रामान्बलीयसः॥ १७॥ तानिचास्त्राणिवेत्स्येषयथावत्कुशिकात्मजः॥ अपूर्वाणांचजननेशक्तोभूयश्चधर्मवित्॥ १८॥ तेनास्यमुनिमुख्यस्यधर्मज्ञस्यमहात्मनः॥ नकिंचिदस्त्यविदितंभूतंभव्यंचराघव॥ १९॥ एवंवीर्योमहातेजाविश्वामित्रो महायशाः॥ नरामगमनेराजन्संशयंगंतुमर्हसि॥ २०॥ तेषांनिग्रहणेशक्तःस्वयंचकुशिकात्मजः॥ तवपुत्रहितार्थायत्वामुपेत्याभियाचते॥ २१॥ इतिमुनिवचनात्प्रसन्नचित्तोरघुवृषभश्चमुमोदपार्थिवः॥ गमनमभिरुरोचराघवस्यप्रथितयशाःकुशिकात्मजायबुध्या॥ २२॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडेएकविंशःसर्गः॥ २१॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ तथावसिष्ठेब्रुवतिराजादशरथःस्वयं॥ प्रहृष्टवदनोराममाजुहावसलक्ष्मणं॥ १॥ कृतस्वस्त्ययनंमात्रापित्रादशरथेनच॥ पुरोधसावसिष्ठेनमंगलैरभिमंत्रितं॥ २॥ सपुत्रंमूर्ध्न्युपाघ्रायराजादशरथस्तदा॥ ददौकुशिकपुत्रायसुप्रीतेनांतरात्मना॥ ३॥

य रामंदातुंबुबुध्या अचिंतयदितिशेषः ॥ २२ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरा० वा० बा० एकविंशःसर्गः ॥ २१ ॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ तथेति॥ सलक्ष्मणंरामं आजुहाव तयोरविनाभावज्ञानादितिशेषः ॥ १ ॥ कृतस्वस्त्ययनं कृतमंगलाचरणं ॥ मंगलैर्मंगलसूचकैर्मंत्रैः किंचतत्त्वज्ञानप्रतिपादकवाक्यैरभिमंत्रितं बोधितमित्यर्थः ॥ तद्बोधनंच योगवासिष्ठप्रसिद्धं ॥ २ ॥ राजापि तद्वाक्यश्रवणेन सुप्रीतमनाःसन् रामंददौ ॥ ३ ॥

यात्रायां शकुनमाह ततइति ॥ ववौ इत्यस्यपृष्ठतइतिशेषः ॥ विश्वामित्रगतं तत्संबद्धं ॥ राजीवं पद्मं ॥ ४ ॥ प्रयाते प्रयाणोन्मुखे ॥ स्वप्रयोजनोपक्रमात् देवानांदुंदुभिःस्व
नसहितापुष्पवृष्टिः ॥ शंखादिघोषस्तु स्वनगरजः ॥ ५ ॥ धन्वी धनुर्विद्याकृतश्रमः ॥ ६ ॥ कलापिनौ सतूणीरौ ॥ शोभयानौ प्रकाशयंतौ शस्त्रतेजसा मुगभावआर्षः ॥ त्रि
शीर्षाविव पन्नगौ ॥ स्कंधस्थितधनुपापृष्ठबद्धतूणीरेण मस्तकेनच त्रिशीर्षत्वं ॥ यद्वा प्रत्येकंतूणीरद्वयधारणात्त्रिशीर्षत्वं ॥ धनुषःपाणावुक्तत्वात् ॥ अत्रेदंतूणीरादिवैष्णवं ग
रुडेनदत्तंरामाय ताटकासुबाहुवधाय मारीचस्यसमुद्रेपातनायच ॥ नहिप्राकृतशस्त्रसाध्यमेतत् ॥ तदुक्तंपाद्मे ॥ पक्षीताक्ष्यःसमागम्यत्रीणिचास्त्राणिकार्मुकं ॥ सर्वभूतैरदृश्यःसन्

ततोवायुःसुखस्पर्शोनीरजस्कोववौतदा ॥ विश्वामित्रगतंरामंदृष्ट्वाराजीवलोचनं ॥ ४ ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्देवदुंदुभिनिस्वनैः ॥ शंख दुंदुभिनिर्घोषःप्रयातेतुमहात्मनि ॥ ५ ॥ विश्वामित्रोययावग्रेततोरामोमहायशाः ॥ काकपक्षधरोधन्वीतंचसौमित्रिरन्वगात् ॥ ६ ॥ कलापिनौधनुष्पाणीशोभयानौदिशोदश ॥ विश्वामित्रंमहात्मानंत्रिशीर्षाविवपन्नगौ ॥ ७ ॥ अनुजग्मतुरक्षुद्रौपितामहमिवाश्वि नौ ॥ अनुयातौश्रियादीप्तौशोभयंतावनिंदितौ ॥ ८ ॥ तदाकुशिकपुत्रंतुधनुष्पाणीस्वलंकृतौ ॥ बद्धगोधांगुलित्राणौखड्गवंतौमहाद्युती ॥ ९ ॥ कुमारौचारुवपुषौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ अनुयातौश्रियादीप्तौशोभयेतामनिंदितौ ॥ १० ॥ स्थाणुंदेवमिवार्चित्यंकुमाराविवपा वकी ॥ अध्यर्धयोजनंगत्वासरय्वादक्षिणेतटे ॥ ११ ॥ रामेतिमधुरांवाणींविश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ गृहाणवत्ससलिलंमाभूत्कालस्यप र्ययः ॥ १२ ॥

दत्वाताभ्यांपुनर्ययाविति ॥ अस्त्राणि शस्त्राणि खड्गचर्मतूणीररूपाणि ॥ ७ ॥ अक्षुद्रौ अनल्परूपवीर्यादिमंतौ ॥ शोभयंतौ विश्वामित्रमितिशेषः ॥ ॥ ८ ॥ बद्धगोधा चर्मकृतं अंगुलित्राणं ययोस्तौ ॥ गोधाहस्तत्राणमितिकश्चित् अंगुलित्राणस्यपौनरुक्त्यापत्तेस्तच्चिंत्यं ॥ ९ ॥ शोभयेतामित्यडभावश्छांदसः ॥ १० ॥ स्थाणुं रुद्रं पावकी स्कंदविशाखौ ॥ अध्यर्धयोजनं अर्धाधिकयोजनं ॥ षट्क्रोशमितियावत् ॥ ११ ॥ तावदूरगमनेन बालकयोःक्षुत्तृट्पीडाप्रादुर्भावस्यावश्यकत्वान्महर्षिर्विना प्यन्नं परमतृप्तये दिव्येविद्ये उपदेष्टुमाह ॥ वत्सरामेत्यादि ॥ सलिलंगृहाण शुद्धाचमनंकुरु ॥ कालस्य अन्नभोजनकालस्य पर्ययोऽतिक्रमः ॥ १२ ॥

मंत्रग्रामं बलाविद्यासंज्ञकंमंत्रसमूहं तथाअतिबलासंज्ञकंच ॥ अन्येतु प्रागुक्तदिव्यास्त्रशतरूपंमंत्रसमूहं ॥ तथाप्रकृतोपयोगिन्यौ बलाअतिबलाख्येचविद्येइत्यर्थः ॥ परंतु अत्रबलातिबलयोरेवदानं ॥ अन्येषांतुदानंअग्रेभविष्यतीत्याहुः ॥ गृहाणत्वमित्युपलक्षणं लक्ष्मणस्यापि क्षुत्पिपासाक्षांतिरूपफलस्य उभयोरपिदर्शनात् अपे क्षणाच्च ॥ श्रमोबहुदूरगमनादौ ॥ तन्मूलकोज्वरोपि नविपर्ययः अन्यथाभावः तद्विद्याजपेनभविष्यतीतिशेषः ॥ १३ ॥ प्रमत्तं अकृताचमनादिकं धर्षणमभिभवः ॥ अस्तीतिवर्तमानसामीप्ये भविष्यतिलट् ॥ सर्वत्रतद्विद्यालाभोहेतुः ॥ १४ ॥ नकेवलंपृथिव्यामेवेत्याह ॥ त्रिष्वित्यादि ॥ १५ ॥ ज्ञानं तत्वज्ञानं ॥ बुद्धिनिश्चयः ऐहिक

मंत्रग्रामंगृहाणत्वंबलामतिबलांतथा ॥ नश्रमोनज्वरोवातेनरूपस्यविपर्ययः ॥ १३ ॥ नचसुप्तंप्रमत्तंवाधर्षयिष्यंतिनैर्कृताः ॥ नवा ह्रोःसदृशोवीर्येपृथिव्यामस्तिकश्चन ॥ १४ ॥ त्रिपुलोकेषुवारामनभवेत्सदृशस्तव ॥ बलामतिबलांचैवपठतस्तातराघव ॥ १५ ॥ नसौ भाग्येनदाक्षिण्येनज्ञानेबुद्धिनिश्चये ॥ नोत्तरेप्रतिवक्तव्येसमोलोकेतवानघ ॥ १६ ॥ एतद्विद्याद्वयेलब्धेनभवेत्सदृशस्तव ॥ बलाचा तिबलाचैवसर्वज्ञानस्यमातरौ ॥ १७ ॥ क्षुत्पिपासेनतेरामभविष्येतेनरोत्तम ॥ बलामतिबलांचैवपठतस्तातराघव ॥ १८ ॥ विद्याद्वय मधीयानेयशश्चाथभवेद्भुवि ॥ पितामहसुतेह्येतेविद्येतेजःसमन्विते ॥ १९ ॥ प्रदातुंतवकाकुत्स्थसदृशस्त्वंहिपार्थिव ॥ कामंबहुगुणाः सर्वेत्वय्येतेनात्रसंशयः ॥ २० ॥ तपसासंभृतेचैतेबहुरूपेभविष्यतः ॥ ततोरामोजलंस्पृष्ट्वाप्रहृष्टवदनःशुचिः ॥ २१ ॥

विषयः वादिनंप्रति वक्तव्येउत्तरेइत्यर्थः ॥ १६ ॥ तवसदृशोनकेनापिगुणेनेतिशेषः ॥ सर्वज्ञानस्यमातराविति ॥ अप्रतिभामूलक्षुधादिनिवृत्तिसामर्थ्यवत्त्वात्सर्वज्ञानजनके इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ विद्याद्वयमधीयाने त्वयीतिशेषः ॥ यशश्चाप्यतुलंभुवीतिपाठे भविष्यतीत्यपिशेषः ॥ तयोर्विद्ययोः तादृशसामर्थ्यैकारणमाह ॥ पितामहेत्यादि ॥ त न्निर्मितत्वात्तत्सुते ॥ १९ ॥ प्रदातुं ममबुद्धिरितिशेषः ॥ सदृशः तद्दानयोग्यइत्यर्थः ॥ एते एतद्विद्याप्रदानयोग्याः ॥ बहुतिलुप्तविभक्तिकं बहवइत्यर्थः विपुलाइतियावत् ॥ २० ॥ तपसा मदीयेन संभृते पूर्णे ॥ बहुरूपे शास्त्रोक्तफलादधिकफलप्रदे ॥ यद्वा तपसा सर्वतपःप्राप्यत्वेन तपोरूपेणभवता संभृते धृतेइत्यर्थः ॥ जलंस्पृष्ट्वा आचम्य ॥ २१ ॥

विद्यासमुदितः विद्यासंबद्धः स्वतोविक्रमवानपि विद्यासंबंधादधिकविक्रमइत्यर्थः २१ ॥ सहस्रेत्यादिपूर्वान्वयि कुशिकात्मजोविश्वामित्रः ॥ गुरुकार्याणि गुरुविषयाणि कार्याणि पूर्वोत्थायपश्चात्सन्निवेशीत्यादीनि तानिसर्वाणि ॥ नियुज्य उपदिश्येत्यर्थः ॥ सप्तम्यंतपाठे गुरुकार्याणि पादोपसंग्रहणादीनि कुशिकात्मजेनियुज्य कृत्वेत्यर्थः ॥ सरय्वां तत्तीरे ॥ २३ ॥ दशरथेत्यादि ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्यः ॥ तृणाद्यनुचितशयनोपितयोरपि रात्रेःसुखव्युष्टत्वेहेतुः कुशिकसुतवचोनुलालितत्वं ॥ विबभौ व्युष्टे

प्रतिजग्राहतेविद्येमहर्षेर्भावितात्मनः॥ विद्यासमुदितोरामःशुशुभेभीमविक्रमः॥ २२॥ सहस्ररश्मिर्भगवान्शरदीवदिवाकरः॥ गुरुकार्याणिसर्वाणिनियुज्यकुशिकात्मजे॥ऊषुस्तांरजनींतत्रसरय्वांससुखंत्रयः॥ २३॥ दशरथनृपसूनुसत्तमाभ्यांतृणशयनेऽनुचितेतदोपिताभ्यां॥ कुशिकसुतवचोनुलालिताभ्यांसुखमिवसाविबभौविभावरी॥ २४॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे० वा० आ० वा० द्वाविंशः सर्गः॥ २२॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ प्रभातायांतुशर्वर्योविश्वामित्रोमहामुनिः॥ अभ्यभाषतकाकुत्स्थौशयानौपर्णसंस्तरे॥ १ ॥ कौसल्यासुप्रजारामपूर्वासंध्याप्रवर्तते ॥ उत्तिष्ठनरशार्दूलकर्तव्यंदैवमान्हिकं ॥ २ ॥ तस्यर्षेःपरमोदारंवचःश्रुत्वानरोत्तमौ॥ स्नात्वाकृतोदकौवीरौजेपतुःपरमंजपं॥ ३॥ कृताह्निकौमहावीर्यौविश्वामित्रंतपोधनं ॥ अभिवाद्यातिसंहृष्टौगमनायाभितस्थतुः॥ ४॥ तौप्रयांतौमहावीर्यौदिव्यांत्रिपथगांनदीं॥ ददृशातेततस्तत्रसरय्वाःसंगमेशुभे॥ ५॥

तियावत् ॥ २४ ॥ इतिरामायणेश्रीरामीये रामायणतिलके आदिकाव्येबालकांडेद्वाविंशःसर्गः ॥ २२ ॥ ॥ ७॥ ॥ ७ ॥ प्रभातायामिति ॥ पर्णसंस्तरे मृदुपर्णादिपरिकल्पितेशयनीये ॥ पूर्वश्लोकेतृणशयनइत्युपलक्षणंबोध्यं ॥ १ ॥ कौसल्येति॥ हेराम त्वयापुत्रेण कौसल्या सुपुत्रा शोभनपुत्रवती ॥ अतस्तादृशस्य सुपुत्रस्यतव अस्मिन्समये निद्राअनुचिता यतःपूर्वासंध्याप्रवर्तते प्रातःसंध्याप्रवर्तते अतउत्तिष्ठ दैवंदेवताध्यानं आह्निकं शौचादिक्रिया ॥ २ ॥ स्नात्वा कृतोदकौ कृताचमनौ ॥ इदं तावत्पर्यंतकर्तव्यक्रियामात्रोपलक्षणं ॥ परमंजपं सावित्रीं ॥ ३ ॥ अभितस्थतुः संमुखौस्थितावित्यर्थः ॥ ४ ॥ प्रयांतौ गच्छंतौ ॥ ५ ॥

तत्र गंगासरयूसंगमप्रदेशे ॥ तप्यतां तपतां यश्छांदसः ॥ ऋषीणामाश्रमपदं ददृशातेइत्यनुकर्षः ॥ ६ ॥ तं परमरमणीयं ॥ ७ ॥ वसते वसति तद्वच्छांदसः ॥ ८ ॥ प्रहस्य बालकवचनश्रवणजसंतोषात्हासः सर्वज्ञोप्येवंनाटयतीतिवा ॥ यस्यपूर्वः यस्यपूर्वकालाधिष्ठेयः अभूत् सञ्जूयतामित्यन्वयः ॥९॥ मूर्तिमान् शरीरधरः॥ समाहितं समाहित चित्तं ॥ स्थाणुं रुद्रं ॥ १० ॥ कृतोद्वाहं समाधेःकृतव्युत्थानं ॥ कालोचितविलासदेशं गच्छंतं देवेशं ॥ दुर्मेधाः कामः धर्षयामास चित्तविकारोत्पादनेनअभिभूतवान् ॥

तत्राश्रमपदंपुण्यमृषीणांभावितात्मनां॥ बहुवर्षसहस्राणितप्यतांपरमंतपः॥ ६॥ तंदृष्ट्वापरमप्रीतौराघवौपुण्यमाश्रमं॥ ऊचतुस्तं महात्मानंविश्वामित्रमिदंवचः॥ ७॥ कस्यायमाश्रमःपुण्यःकोन्वस्मिन्वसतेपुमान्॥ भगवन्श्रोतुमिच्छावःपरंकौतूहलंहिनौ॥ ८॥ तयोस्तद्वचनंश्रुत्वाप्रहस्यमुनिपुंगवः॥ अब्रवीच्छूयतांरामयस्यायंपूर्वआश्रमः॥ ९॥ कंदर्पोमूर्तिमानासीत्कामइत्युच्यतेबुधैः॥ तपस्यंतमिहस्थाणुंनियमेनसमाहितं॥ १०॥ कृतोद्वाहंतुदेवेशंगच्छंतंसमरुद्गणं॥ धर्षयामासदुर्मेधाहुंकृतश्चमहात्मना॥ ११॥ अवध्यातश्चरुद्रेणचक्षुषारघुनंदन॥ व्यशीर्यतशरीरात्स्वात्सर्वगात्राणिदुर्मतेः॥ १२॥ तत्रगात्रंहतंतस्यनिर्दग्धस्यमहात्मनः॥ अशरीरःकृतःकामःक्रोधाद्देवेश्वरेणह॥ १३॥ अनंगइतिविख्यातस्तदाप्रभृतिराघव॥ सचांगविषयःश्रीमान्यत्रांगंसमुमोचह॥ १४॥ तस्यायमाश्रमःपुण्यस्तस्यैमेमुनयःपुरा॥ शिष्याधर्मपरावीरतेषांपापंनविद्यते॥ १५॥ इहाद्यरजनींरामवसेमशुभदर्शन॥ पुण्ययोःसरितोर्मध्येश्वस्तरिष्यामहेवयं॥ १६॥

ततोमहात्मना रुद्रेण ज्ञातापराधेन हुंकृतः चक्षुषाअवध्यातोदृष्टश्चेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ११ ॥ व्यशीर्यंत विशीर्णानि सर्वगात्राणि सर्वेऽवयवाः ॥ १२ ॥ तत्र प्रसिद्धतरेऽस्मिन्नाश्रमे हतं नष्टं ॥ हशब्दःप्रसिद्धौ ॥ १३ ॥ ततोभयात्पलायमानोयत्रदेशेसकामोअंगंमुमोच ॥ सोअंगविषयः अंगदेशइतिविख्यातइतिशेषः ॥ १४ ॥ तस्य स्थाणोः इमेमुनयः इदानीमिहतपस्यंतः ॥ तस्य रुद्रस्य पुरा पूर्वकालसंतानपरंपरयाशिष्याः अतएवधर्मपराः अतएवतेषांपापंनविद्यते ॥ १५ ॥ सरितोः गंगासरय्वोः ॥ १६ ॥

स्नानादिनाशुचयोभूत्वा पुण्यमाश्रममभिगच्छामहे ॥ व्यत्ययात्तङ् हेइतिपृथक्पदंवा ॥ परः युक्ततरः ॥ १७ ॥ स्नाताइत्यादीनि तदाश्रममुनिविशेषणानि ॥ तेषांसंवदतां तेषुसंवदत्सु ॥ तान्अदृष्ट्वापि तपोमहिमजातदीर्घत्ववता अतएवविप्रकृष्टार्थग्राहिणाचक्षुषा रामाद्यागमनंविज्ञायेत्युत्तरेणान्वयः ॥ १८ ॥ आतिथ्यमतिथ्यर्हं भोजनादि ॥ १९ ॥ पश्चाद्भगवतोपि मनुष्यरूपधारित्वेन विश्वामित्रेगुरुत्वनाटनेनच आदौविश्वामित्रेअर्घ्यादिदत्वा पश्चाद्रामेददुः अभ्यरंजयन् अडभावआर्षः ॥ तदाश्र

अभिगच्छामहेसर्वेशुचयःपुण्यमाश्रमं ॥ इहवासःपरोस्माकंसुखंवत्स्यामहेनिशां ॥ १७ ॥ स्नाताश्चकृतजप्याश्चहुतहव्यानरोत्तम ॥
तेषांसंवदतांतत्रतपोदीर्घेणचक्षुषा ॥ १८ ॥ विज्ञायपरमप्रीतामुनयोहर्षमागमन् ॥ अर्घ्यंपाद्यंतथातिथ्यंनिवेद्यकुशिकात्मजे ॥ १९ ॥
रामलक्ष्मणयोःपश्चादकुर्वन्नतिथिक्रियां ॥ सत्कारंसमनुप्राप्यकथाभिरभिरंजयन् ॥ २० ॥ यथार्हमजपन्संध्यामृषयस्तेसमाहिताः ॥
तत्रवासिभिरानीतामुनिभिःसुव्रतैःसह ॥ २१ ॥ न्यवसंत्सुसुखंतत्रकामाश्रमपदेतथा ॥ कथाभिरभिरामाभिरभिरामौनृपात्मजौ
॥ २२ ॥ रमयामासधर्मात्माकौशिकोमुनिपुंगवः ॥ २३ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे वा० बा० त्रयोविंशःसर्गः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
ततःप्रभातेविमलेकृताह्निकमरिंदमौ ॥ विश्वामित्रंपुरस्कृत्यनद्यास्तीरमुपागतौ ॥ १ ॥ तेचसर्वेमहात्मानोमुनयःसंशितव्रताः ॥ उप
स्थाप्यशुभंनावंविश्वामित्रमथाब्रुवन् ॥ २ ॥ आरोहतुभवान्नावंराजपुत्रपुरस्कृतः ॥ अरिष्टंगच्छपंथानंमाभूत्कालस्यपर्ययः ॥ ३ ॥

मस्थानृषीनितिशेषः यद्वा सत्कारंसमनुप्राप्य तंप्रापय्य विश्वामित्रादीन् तदाश्रमस्थाऋषयोऽभ्यरंजयन्नित्यर्थः ॥ २० ॥ अजपन् नदीतीरे तेविश्वामित्राद्याःऋषयश्च तद्वासिभिर्मुनिभिःसह स्वसाहित्येनआनीताः संवेशनाय स्वाश्रमंप्रापिताः ॥ २१ ॥ कामाश्रमपदे सर्वकामपरिपूरके भर्गाश्रमे ॥ २२ ॥ २३ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामीये रा० वा० बा० त्रयोविंशःसर्गः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ततइति ॥ नद्याः गंगायाः ॥ १ ॥ उपस्थाप्य आनाय्य ॥ २ ॥ राजपुत्रपुरस्कृतइतितृतीयातत्पुरुषः ॥ तीर्त्वेतिशेषः ॥ अरिष्टं शुभंयथाभवतितथा रिषेर्हिंसार्थत्वात् ॥ ३ ॥

ततार तर्तुमुपक्रांतः ॥ सरितं गंगां ॥ सागरं गच्छति जलपूर्णत्वरूपस्वरूपं प्रापयतितां अंतर्भाविण्यर्थः ॥ अगस्तिशोषितस्य समुद्रस्य गंगयापूरणंकृतमितिप्रसिद्धेः ॥ ४ ॥ तोय संरंभेण परस्परंतरंगसंघट्टक्षोभेण वर्धितं अतिप्रवृद्धं ॥ निश्चयं सहजऔपाधिकोवेत्येतदन्यतरनिश्चयं ॥ ५ ॥ ज्ञातुकामइत्यस्य जातइतिशेषः ॥ ६ ॥ भिद्यमानस्य परस्परसंघट्टमानस्य ॥ ७ ॥ निश्चयं निश्चयजनकहेतुं ॥ ८ ॥ तेन मनोनिर्मितत्वेन ॥ तस्मात् सरसः यासुस्राव सेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ सरसोयौति प्रवर्ततइतिसरयूः ॥ सरःप्रवृत्तेतियोग

विश्वामित्रस्तथेत्युक्त्वातानृषीन्प्रत्यपूज्यच ॥ ततारसहितस्ताभ्यांसरितंसागरंगमां ॥ ४ ॥ तत्रशुश्रावनैशब्दंतोयसंरंभवर्धितं ॥ मध्य
मागम्यतोयस्यतस्यशब्दस्यनिश्चयं ॥ ५ ॥ ज्ञातुकामोमहातेजाःसहरामःकनीयसा ॥ अथरामःसरिन्मध्येपप्रच्छमुनिपुंगवं ॥ ६ ॥
वारिणोभिद्यमानस्यकिमयंतुमुलोध्वनिः ॥ राघवस्यवचःश्रुत्वाकौतूहलसमन्वितं ॥ ७ ॥ कथयामासधर्मात्मातस्यशब्दस्यनिश्चयं ॥
कैलासपर्वतेराममनसानिर्मितंपरं ॥ ८ ॥ ब्रह्मणानरशार्दूलतेनेदंमानससंसरः ॥ तस्मात्सुस्रावसरसःसाऽयोध्यामुपगूहते ॥ ९ ॥ सरःप्र
वृत्तासरयूःपुण्याब्रह्मसरश्च्युता ॥ तस्यायमतुलःशब्दोजान्हवीमभिवर्तते ॥ १० ॥ वारिसंक्षोभजोरामप्रणामंनियतःकुरु ॥ ताभ्यांतु
तावुभौकृत्वाप्रणामंसमतिधार्मिकौ ॥ ११ ॥ तीरंदक्षिणमासाद्यजग्मतुर्लघुविक्रमौ ॥ सवनंघोरसंकाशंदृष्ट्वानरवरात्मजः ॥ १२ ॥ अ
विप्रहतमैक्ष्वाकःपप्रच्छमुनिपुंगवम् ॥ अहोवनमिदंदुर्गंझिल्लिकागणसंयुतं ॥ १३ ॥ भैरवैःश्वापदैःकीर्णंशकुंतैर्दारुणारवैः ॥ नाना
प्रकारैःशकुनैर्वाश्यद्भिर्भैरवस्वनैः ॥ १४ ॥ सिंहव्याघ्रवराहैश्चवारणैश्चापिशोभितं ॥ धवाश्वकर्णककुभैर्बिल्वतिंदुकपाटलैः ॥ १५ ॥

निर्वचनं ॥ पुण्यत्वेहेतुर्ब्रह्मसरश्च्युतत्वं ॥ तस्याअयंसंधिरार्षः ॥ याजान्हवीमभिवर्तते तयासहसंगच्छते तस्याअयंशब्दइत्यर्थः ॥ १० ॥ ताभ्यां सरयूगंगाभ्यां ॥ ११ ॥ विक्रमः पादविक्षेपः ॥ घोरसंकाशं भयंकरदर्शनं ॥ १२ ॥ अविप्रहतं सार्थगमागमाभावात् अक्षुण्णं ॥ झिल्लिका कीटविशेषः ॥ १३ ॥ भैरवैः भयंकरैः ॥ श्वापदानि दुष्टमृगाः ॥ दारुणारवैः दारुणशब्दैः ॥ शकुंतैः भासैः ॥ शकुनैः सर्वपक्षिभिः ॥ भैरवस्वनैः वाश्यद्भिः अतिभैरवंशब्दंकुर्वद्भिः ॥ १४ ॥ शोभितं युक्तं ॥ धवादयोदक्षविशेषाः ॥ १५ ॥

किंनु कुतोनु ॥ १६ ॥ यस्यप्राणिनः सश्रूयतामित्यन्वयः स्फीतौ समृद्धौ ॥ १७ ॥ मलदाःकरूषाइतिबहुवचनं शब्दस्वभावकृतं ॥ देवनिर्माणेन देवयत्नेननिर्मितौ ॥ मलेन अशुच्याचारेण ॥ १८ ॥ क्षुधा बुभुक्षया ॥ समभिप्लुतमित्यनुकृष्यते ॥ ब्रह्महत्या वृत्रस्यब्रह्मसंतानत्वात् ॥ देवाः वस्वादयः ॥ १९ ॥ कलशैः गंगाजलपूर्णघटैः ॥ प्रमोचयन् प्रामोचयन् ॥ कारूपं क्षुत् ॥ दत्वा त्यक्त्वेत्यर्थः ॥ २० ॥ शरीरजमितिपूर्वान्वयि ॥ प्रपेदिरे देवाइतिशेषः ॥ २१ ॥ ततः तदेत्यर्थः ॥ २२ ॥ यस्मान्ममांगमलधारिणौ

संकीर्णेवदरीभिश्चकिंत्विदंदारुणंवनं ॥ तमुवाचमहातेजाविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ १६ ॥ श्रूयतांवत्सकाकुत्स्थयस्यैतद्दारुणंवनं ॥ एतौजनपदौस्फीतौपूर्वमास्तांनरोत्तम ॥ १७ ॥ मलदाश्चकरूषाश्चदेवनिर्माणनिर्मितौ ॥ पुरावृत्रवधेरामममलेनसमभिप्लुतं ॥ १८ ॥ क्षुधाचैवसहस्राक्षंब्रह्महत्यासमाविशत् ॥ तमिंद्रंमलिनंदेवाःकृपयश्चतपोधनाः ॥ १९ ॥ कलशैःस्नापयामासुर्मलंचास्यप्रमोचयन् ॥ इहभूम्यांमलंदत्वादेवाःकारूपमेवच ॥ २० ॥ शरीरजंमहेंद्रस्यततोहर्षंप्रपेदिरे ॥ निर्मलोनिष्करूपश्चशुद्धइंद्रोयथाभवत् ॥ २१ ॥ ततोदेशस्यसुप्रीतोवरंप्रादादनुत्तमं ॥ इमौजनपदौस्फीतौख्यातिंलोकेगमिष्यतः ॥ २२ ॥ मलदाश्चकरूपाश्चममांगमलधारिणौ ॥ साधुसाध्वितितंदेवाःपाकशासनमब्रुवन् ॥ २३ ॥ देशस्यपूजांतांदृष्ट्वाकृतांशक्रेणधीमता ॥ एतौजनपदौस्फीतौदीर्घकालमरिंदम ॥ २४ ॥ मलदाश्चकरूपाश्चमुदिताधनधान्यतः ॥ कस्यचित्त्वथकालस्ययक्षिणीकामरूपिणी ॥ २५ ॥ बलंनागसहस्रस्यधारयंतीतदाभवत् ॥ ताटकानामभद्रंतेभार्यासुंदस्यधीमतः ॥ २६ ॥ मारीचोराक्षसःपुत्रोयस्याःशक्रपराक्रमः ॥ वृत्तबाहुर्महाशीर्षोविपुलास्यतनुर्महान् ॥ २७ ॥

तस्मात् ख्यातिंगमिष्यतइतिपूर्वेणान्वयः ॥ २३ ॥ शक्रेणकृतां देशस्यपूजांदृष्ट्वा पाकशासनं साध्वितिअब्रुवन्नितिपूर्वेणान्वयः ॥ ॥ २४ ॥ कस्यचित्कियतःकालस्य अपगमेइतिशेषः ॥ २५ ॥ भद्रंतेइति विश्वामित्रस्यआशीर्वचनं बालकत्वेन ॥ तादृशयक्षिणीनामश्रवणेनत्रासोमाभूदिति ॥ यद्वा ताटकानामतेभद्रं प्रथमशौर्यस्थानत्वेनशौर्यप्रसिद्धिकत्वरूपंभद्रत्वमस्याइतिबोध्यं ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ सेयं याविनाशयतिसेत्यर्थः ॥ आदृत्य निरुध्य ॥ अर्द्धंअतिक्रांतमत्यर्थं तादृशे योजने ॥ २९ ॥ यतश्चेदंताटकावनंअस्माभिर्गंतव्यं अतएवचहेतोर्हेराम स्वबाहुबलमाश्रित्यइमांजहि ॥ ३० ॥ ननुस्त्रीकथंहंतव्यातत्राह ॥ मन्नियोगादिति ॥ मदाज्ञया स्त्रीवधशंकांत्यज ॥ ईदृशं ताटकाकांतं ॥ ३१ ॥ अद्यापिननिवर्तते अत्रपूर्वस्थितोजनइतिशेषः ॥ ३२ ॥ इतिरामाभिरामे०रा०वा०बा०चतुर्विंशःसर्गः ॥ २४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अथेति ॥ अप्रमेयस्य अप्रमेयप्रभावस्य ॥ शार्दूलः

राक्षसोभैरवाकारोनित्यंत्रासयतेप्रजाः ॥ इमौजनपदौनित्यंविनाशयतिराघव ॥ २८ ॥ मलदांश्चकरूपांश्चताटकादुष्टचारिणी ॥ सेयंपंथानमावृत्यवसत्यत्यर्धयोजने ॥ २९ ॥ अतएवचगंतव्यंताटकायावनंयतः ॥ स्वबाहुबलमाश्रित्यजहीमांदुष्टचारिणीं ॥ ३० ॥ मन्नियोगादिमंदेशंकुरुनिष्कंटकंपुनः ॥ नहिकश्चिदिमंदेशंशक्तोत्र्यागंतुमीदृशं ॥ ३१ ॥ यक्षिण्याघोरयारामउत्सादितमसत्यया ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंयथैतद्दारुणंवनं ॥ यस्याचोत्सादितंसर्वमद्यापिननिवर्तते ॥ ३२ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये०वा०चतुर्विंशःसर्गः ॥ २४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अथतस्याप्रमेयस्यमुनेर्वचनमुत्तमं ॥ श्रुत्वापुरुषशार्दूलःप्रत्युवाचशुभां गिरं ॥ १ ॥ अल्पवीर्यायदायक्षीश्रूयतेमुनिपुंगव ॥ कथंनागसहस्रस्यधारयत्यबलाबलं ॥ २ ॥ इत्युक्तंवचनंश्रुत्वाराघवस्यामितौजसः ॥ हर्षयन्श्लक्ष्णयावाचासलक्ष्मणमरिंदमं ॥ ३ ॥ विश्वामित्रोऽब्रवीद्वाक्यंशृणुयेनबलोत्कटा ॥ वरदानकृतंवीर्यंधारयत्यबलाबलं ॥ ४ ॥ पूर्वमासीन्महायक्षःसुकेतुर्नामवीर्यवान् ॥ अनपत्यःशुभाचारःसचतेपेमहत्तपः ॥ ५ ॥ पितामहस्तुसुप्रीतस्तस्ययक्षपतेस्तदा ॥ कन्यारत्नंददौरामतादृशीनामनामतः ॥ ६ ॥

श्रेष्ठः ॥ १ ॥ यदा यतः ॥ यक्षी यक्षजातिः ॥ श्रूयते पुराणादाविति शेषः ॥ अबलेतिसाभिप्रायं ॥ २ ॥ ३ ॥ वीर्यं शौर्यादि ॥ बलमात्रप्रश्ने वीर्याभिधानं शौर्यादयोन्येपि गुणाःतस्यांसंतीतिज्ञापनार्थं ॥ ४ ॥ वरप्राप्तिमूलमाह ॥ पूर्वमिति ॥ तेपे पुत्रार्थंपितामहमुद्दिश्येतिशेषः ॥ ५ ॥ कन्यारत्नं दिव्यरूपवतींकन्यां ॥ ६ ॥

तदभिसंहितगुणवतापुत्रेणात्यंतंजनपीडाभवेदितिविचार्य पुत्रंनददौ ॥ ७ ॥ विवर्धंतीं वर्धमानां ॥ जंभपुत्रायेत्यत्र खंजुपुत्रायेतिपाठे खंजोःपुत्रः खंजुपुत्रः ॥ असुरयक्षयोः देवयोनित्वेनोचितःसंबंधः ॥ ८ ॥ व्यजायत प्रासोष्ट असूत ॥ ९ ॥ शापंदर्शयति ॥ सुंदेत्विति ॥ निहते अगस्त्येनशापंदत्वेतिशेषः ॥ इच्छति इच्छतिस्म ॥ १० ॥ जातसंरंभा स्वभर्तृवधजकोपवती ॥ ११ ॥ भजस्व ॥ शुद्धदेवयोनिस्वरूपंमुक्त्वेतिशेषः ॥ शप्तवान् राक्षसत्वंभजस्वेति ॥ १२ ॥ तदेवविस्तरेणाह ॥ पुरुषादीति ॥ भवेतिशेषः ॥

ददौनागसहस्रस्यबलंचास्याःपितामहः ॥ नत्वेवपुत्रंयक्षायददौचासौमहायशाः ॥ ७ ॥ तांतुबालांविवर्धंतींरूपयौवनशालिनीं ॥ जंभपुत्रायसुंदायददौभार्यांयशस्विनीं ॥ ८ ॥ कस्यचित्त्वथकालस्ययक्षीपुत्रंव्यजायत ॥ मारीचंनामदुर्धर्षंयःशापाद्राक्षसोभवत् ॥ ९ ॥ सुंदेतुनिहतेरामअगस्त्यमृषिसत्तमं ॥ ताटकासहपुत्रेणप्रधर्षयितुमिच्छति ॥ १० ॥ भक्ष्यार्थंजातसंरंभागर्जंतीसाभ्यधावत ॥ आपतंतींतुतांदृष्ट्वाअगस्त्योभगवानृषिः ॥ ११ ॥ राक्षसत्वंभजस्वेतिमारीचंव्याजहारसः ॥ अगस्त्यःपरमामर्षस्ताटकामपिशप्तवान् ॥ १२ ॥ पुरुषादीमहायक्षीविकृताविकृतानना ॥ इदंरूपंविहायाशुदारुणंरूपमस्तुते ॥ १३ ॥ सैषाशापकृतामर्षाताटकाक्रोधमूर्छिता ॥ देशमुत्सादयत्येनमगस्त्याचरितंशुभं ॥ १४ ॥ एनांराघवदुर्वृत्तांयक्षींपरमदारुणां ॥ गोब्राह्मणहितार्थायजहिदुष्टपराक्रमां ॥ १५ ॥ नह्येनांशापसंसृष्टांकश्चिदुत्सहतेपुमान् ॥ निहंतुंत्रिपुलोकेपुत्वामृतेरघुनंदन ॥ १६ ॥

तदेवोपपादयति ॥ इदमिति ॥ इदंरूपं यक्षिणीरूपं ॥ विहाय त्याजयित्वा ॥ दारुणंरूपं राक्षसीरूपंअस्तु भवतु ॥ एतदेवाभिप्रेत्यपाद्मेउक्तं ॥ तौरामलक्ष्मणौवीरावायांतींपथिराक्षसीं ॥ ताटकांनामघोरांतांसुंदभार्यांसुकेतुजामिति ॥ ॥ १३ ॥ अमर्षात् असहनात् ॥ देशोत्सादनेहेतुगर्भंविशेषणं अगस्त्याचरितमिति ॥ अगस्त्यतपस्थानमित्यर्थः ॥ १४ ॥ गोब्राह्मणहितार्थायेति स्त्रीवधशंकानिरासाय तद्धितायक्रियमाणंपापवदाभासमानमपि धर्मायेतिभावः ॥ १५ ॥ शापसंसृष्टां अगस्तिशापव्याप्तां ॥ १६ ॥

हेनरोत्तम ॥ तेस्त्रीवधनिमित्ताघृणा नकार्या ॥ अत्रनरोत्तमेत्यनेन पुरुषोत्तमेश्वररूपत्वात्तवपापसंबंधाभावइतिध्वनितं ॥ चातुर्वर्ण्यहितार्थं तद्धिताय ॥ कर्तव्यमित्यस्य नृशंसमित्याद्युत्तरेणान्वयः ॥ वाशब्दइवार्थे ॥ अनृशंसमिव नृशंसं क्रूरमपिकार्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥ प्रजारक्षणकारणात् प्रजारक्षणाद्धेतोः ॥ एषधर्मइति धर्मबहुलकत्वादितिभावः ॥ रक्षतासदेति रक्षाधर्मसद्विशेषत्वेनेतिशेषः ॥ १८ ॥ पातकंवा मुख्यपातकंवा ॥ सदोषंवा यज्ञादिवत्सदोषईषत्पापयुतंधर्मंवा सदोषवधरूपमितियावत् ॥ अतोप्यस्यावधोन्याय्यइत्याह ॥ अधर्म्यामिति धर्मादपेतां ॥ तदेवोपपादयति धर्मोहीति ॥ १९ ॥ अधर्म्यःस्त्रीवधोपिधर्मएवेत्यर्थं संमतिभिरुपपादयति ॥

नहितेस्त्रीवधकृतेघृणाकार्यानरोत्तम ॥ चातुर्वर्ण्यहितार्थंहिकर्तव्यंराजसूनुना ॥ १७ ॥ नृशंसमनृशंसंवाप्रजारक्षणकारणात् ॥ पातकंवासदोषंवाकर्तव्यंरक्षतासदा ॥ १८ ॥ राज्यभारनियुक्तानामेषधर्मःसनातनः ॥ अधर्म्यांजहिकाकुत्स्थधर्मोह्यस्यांनविद्यते ॥ १९ ॥ श्रूयतेहिपुराशक्रोविरोचनसुतांनृप ॥ पृथिवींहंतुमिच्छंतींमंथरामभ्यसूदयत् ॥ २० ॥ विष्णुनाचपुरारामभृगुपत्नीपतिव्रता ॥ अनिंद्रंलोकमिच्छंतीकाव्यमातानिषूदिता ॥ २१ ॥ एतैश्चान्यैश्चबहुभीराजपुत्रैर्महात्मभिः ॥ अधर्मसहितानार्योहताःपुरुषसत्तमैः ॥ तस्मादेनांघृणांत्यक्त्वाजहिमच्छासनान्नृप ॥ २२ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०वा०पंचविंशःसर्गः ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥ मुनेर्वचनमक्लीबंश्रुत्वानरवरात्मजः ॥ राघवःप्रांजलिर्भूत्वाप्रत्युवाचदृढव्रतः ॥ १ ॥ पितुर्वचननिर्देशात्पितुर्वचनगौरवात् ॥ वचनंकौशिकस्येतिकर्तव्यमविशंकया ॥ २ ॥

श्रूयतइति ॥ पृथिवीं तदधिष्ठात्रींदेवतां ॥ यद्वा तस्याःप्रजाइत्यर्थः ॥ २० ॥ अनिद्रं निद्रासुखरहितं ॥ अनिंद्रमितिपाठे इंद्ररहितं ॥ काव्यः शुक्रः ॥ २१ ॥ एतैः एतादृशैः यद्वा आर्षंबहुत्वं ॥ एताभ्यां शक्रविष्णुभ्यामित्यर्थः ॥ मच्छासनादिति ॥ यथा परशुरामस्यजमदग्नेर्गुरोराज्ञयामातृवधेपिनदोषस्तथा बलादिदातृत्वेनगुरोर्ममाज्ञया स्त्रीवधेतवनदोषइतिभावः ॥ २२ ॥ इतिश्री रा०वा०बा०पंचविंशःसर्गः ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥ मुनेरिति ॥ अक्लीबं धृष्टं ॥ १ ॥ पितुरिति ॥ कौशिकस्य वचनं अविशंकयाकर्तव्यंत्वयेत्येवंरूपान्निर्देशात् नियोगात्पितुर्वचनगौरवात् ॥ परमाप्तवाक्यत्वेन अतिप्रमाणत्वात् ॥ त्वद्वचनंअवश्यंकर्तव्यत्वेननिश्चितमितिशेषः ॥ २ ॥

कदैवंनियोगःकृतइत्यत्राह ॥ अन्विति ॥ गुरवोवसिष्ठवामदेवाद्याः ॥ अनवज्ञानहेतुरुक्तएव ॥ तद्वचोविश्वामित्रवचइत्यनुशिष्टइत्यन्वयः ॥ ३ ॥ सोहमिति ॥ ब्रह्मवादिनः तस्यापापरपर्योनतत्संकल्पादन्यस्यापिपापमपापंपुण्यंचेत्याह ॥ उत्तममिति उत्कृष्टधर्ममित्यर्थः ॥ ४ ॥ पुण्यत्वमेवोपपादयति ॥ गोब्राह्मणेति ॥ अप्रमेयस्यहितवचहिताय ॥ अस्यहितं स्वाज्ञापरिपालनेनसंतोषरूपं इदमावर्तते ॥ तववचनंकर्तुमुद्यतोविचिकित्सारहितोहं ताटकावधंकरिष्यामीतिपूर्वेणान्वयः ॥ ५ ॥ तीव्रं परुषश्रवणं

अनुशिष्टोस्म्ययोध्यायांगुरुमध्येमहात्मना॥पित्रादशरथेनाहंनावज्ञेयंहितद्वचः॥३॥सोहंपितुर्वचःश्रुत्वाशासनाद्ब्रह्मवादिनः॥क
रिष्यामिनसंदेहस्ताटकावधमुत्तमं॥४॥गोब्राह्मणहितार्थायदेशस्यचहितायच॥तवचैवाप्रमेयस्यवचनंकर्तुमुद्यतः॥५॥एवमु
क्त्वाधनुर्मध्येबध्वामुष्टिमरिंदमः॥ज्याघोषमकरोत्तीव्रंदिशःशब्देननादयन्॥६॥तेनशब्देनवित्रस्तास्ताटकावनवासिनः॥ताटका
चसुसंक्रुद्धातेनशब्देनमोहिता॥७॥तंशब्दमभिनिध्यायराक्षसीक्रोधमूर्छिता॥श्रुत्वाचाभ्यद्रवत्क्रुद्धायत्रशब्दोविनिःसृतः॥८॥तां
दृष्ट्वाराघवःक्रुद्धांविकृतांविकृताननां॥प्रमाणेनातिवृद्धांचलक्ष्मणंसोभ्यभाषत॥९॥पश्यलक्ष्मणयक्षिण्याभैरवंदारुणंवपुः॥भि
द्येरन्दर्शनादस्याभीरुणांह्रदयानिच॥१०॥एतांपश्यदुराधर्षांमायाबलसमन्वितां॥विनिवृत्तांकरोम्यद्यश्रुतकर्णाग्रनासिकां॥
॥११॥नह्येनामुत्सहेहंतुंस्त्रीस्वभावेनरक्षितां॥वीर्यंचास्यागतिंचैवहन्यामितिहिमेमतिः॥१२॥

॥ ६ ॥ वित्रस्ताः भीताः॥ मोहिता व्याकुलचित्ताजाता ॥ ७ ॥ तंशब्दंश्रुत्वाच क्रुद्धा सशब्दोयत्र यतोविनिःसृतः तंतमभिनिध्याय शब्दनिःसरणावधिदेशंलक्षीकृत्य अभ्य द्रवदितियोजना ॥ ८ ॥ प्रमाणेन शरीरप्रमाणेन ॥ ९ ॥ भैरवं भयंकरं ॥ दारुणं घोरं ॥ अस्य वपुषः चोप्यर्थः अभीरूणामपीत्यर्थः ॥ १० ॥ एतामिति ॥ विनिवृत्तां अस्मत्सन्मुखागमनात्पराङ्मुखीं पलायितामितियावत् ॥ ११ ॥ कर्णादिहरणमत्रहेतुमाह ॥ नहीति ॥ वीर्यं परपराभवशक्तिं ॥ गतिं आकाशादिगतिं ॥ पाणिपादच्छेदेनेतिशेषः ॥ तावतैवदेशहितस्य गुरुवचनानुष्ठानस्यचसिद्ध्या शूरविगर्हितःस्त्रीवधोनुचितइतिभावः ॥ १२ ॥

राममेव विश्वामित्रस्यदुर्धर्षत्वेनतंविसृज्य मानुषबुध्याराममेवेत्यर्थः ॥१३॥ तां रामसन्मुखमभिधावंतीं॥ जयंच जयविषयकाशिषंच ॥१४॥ घोरंरजःउद्धुन्वानेत्यन्वयः रजोमेघेन रजोंधकारेण ॥ १५ ॥ मायांसमास्थाय अंतर्धानंगत्वेतियावत् ॥ चुक्रोध स्त्रीत्वप्रयुक्तदाक्षिण्यंविसृज्येतिशेषः ॥ १६ ॥ पत्त्रिभिरिति एकैकस्यबहुधाखंडनाभिप्रायेण ॥ १७ ॥ स्तने कर्णाग्रे नासिकाच यस्यास्तां ॥१८॥ अनेकशःरूपाणिकृत्वा अंतर्धानंगतासती स्वमायायाराघवौमोहयंती ॥१९॥ भैरवं अश्मवर्षमित्यन्वयः ॥

एवंब्रुवाणेरामेतुताटकाक्रोधमूर्छिता॥उद्यम्यबाहुंगर्जंतीराममेवाभ्यधावत॥१३॥विश्वामित्रस्तुब्रह्मर्षिर्हुंकारेणाभिभर्त्स्यतां॥स्व
स्तिराघवयोरस्तुजयंचैवाभ्यभाषत॥१४॥उद्धुन्वानारजोघोरंताटकाराघवावुभौ॥रजोमेघेनमहतामुहूर्तंसाव्यमोहयत्॥१५॥त
तोमायांसमास्थायशिलावर्षेणराघवौ॥अवाकिरत्सुमहतातताश्चुक्रोधराघवः॥१६॥शिलावर्षंमहत्तस्याःशरवर्षेणराघवः॥प्रति
वार्योपधावंत्याःकरौचिच्छेदपत्त्रिभिः॥१७॥ततश्छिन्नभुजांश्रांतामभ्याशेपरिगर्जतीं॥सौमित्रिरकरोत्क्रोधाद्धृतकर्णाग्रनासिकां
॥१८॥कामरूपधरासातुकृत्वारूपाण्यनेकशः॥अंतर्धानंगतायक्षीमोहयंतीस्वमायया॥१९॥अश्मवर्षंविमुंचंतीभैरवंविचचा
रसा॥ततस्तावश्मवर्षेणकीर्यमाणौसमंततः॥२०॥दृष्ट्वागाधिसुतःश्रीमानिदंवचनमब्रवीत्॥अलंतेघृणयारामपापैषादुश्चारिणी
॥२१॥यज्ञविघ्नकरीयक्षीपुरावर्धतमायया॥वध्यतांतावदेवैषापुरासंध्याप्रवर्तते॥२२॥रक्षांसिसंध्याकालेतुदुर्धर्षाणिभवंति
हि॥इत्युक्तःमनुतांयक्षीमश्मवृष्ट्याभिवर्षिणीं॥२३॥दर्शयन्शब्दवेधित्वंतांरुरोधससायकैः॥सारुद्धाबाणजालेनमायाबलसम
न्विता॥२४॥

॥ २० ॥ घृणयाअलं स्त्रीइतिघृणामास्त्वित्यर्थः ॥ दुश्चारिणी मायाशक्त्या अंतर्धानेन पाषाणादिदृष्टिकर्त्री अतोघृणाअनुचिता ॥ २१ ॥ यज्ञविघ्नकरीति ॥ मायया पुरायावद्धर्धत तावत्तत्कालात्पुरैव पूर्वमेव एषावध्यतां सायंसंध्यापुराप्रवर्तते प्रवर्तयिष्यतइत्यर्थः ॥ २२ ॥ किंच अश्मवृष्ट्येतिकरणेतृतीया ॥ २३ ॥ शब्दमात्रेणलक्ष्यं सम्यङ्निश्चित्य वेधकर्तृत्वसामर्थ्यं दर्शयन्नित्यर्थः ॥ २४ ॥

अभिदुद्रावेति ॥ अंतर्धानं हित्वेतिशेषः ॥ २५ ॥ भीमसंकाशां भीमरूपां ॥ २६ ॥ अभिपूजयन् अडभावआर्षः ॥ सहस्राक्षः विश्वामित्रमुवाचेत्यन्वयः ॥ २७ ॥ कि मुक्तवंतस्तदाह ॥ मुनेइति ॥ २८ ॥ तोषितावयमितिशेषः ॥ अनेनकर्मणा त्वत्प्रवर्तिततादकावधरूपेण ॥ स्नेहंदर्शय मदीयोयमात्मःशिष्यइतिस्नेहमूलंव्यापारंप्रवर्तय ॥ तमे वव्यापारमाह ॥ प्रजापतेरिति ॥ २९ ॥ तपसा ज्ञानेन बलेनचभूतः पूर्णः॥ तेतवदानस्य पात्रभूतश्चराघवः अतस्तस्मैकुशाश्वपुत्रान्निवेदय ॥ तथालब्धानामेवास्त्राणांकार्य

अभिदुद्रावकाकुत्स्थंलक्ष्मणंचविनेदुषी॥तामापतंतींवेगेनविक्रांतामशनीमिव॥ २५॥शरेणोरसिविव्याधपपातचममारच॥तां हतांभीमसंकाशांदृष्ट्वासुरपतिस्तदा ॥ २६ ॥ साधुसाध्वितिकाकुत्स्थंसुराश्चाप्यभिपूजयन् ॥ उवाचपरमप्रीतःसहस्राक्षःपुरंदरः ॥ २७॥ सुराश्चसर्वेसंदृष्टाविश्वामित्रमथाब्रुवन्॥ मुनेकौशिकभद्रंतेसेंद्राःसर्वेमरुद्गणाः॥ २८॥ तोषिताःकर्मणाऽनेनस्नेहंदर्शयराघवे॥ प्रजापतेःकुशाश्वस्यपुत्रान्सत्यपराक्रमान्॥ २९॥ तपोबलभृतोब्रह्मन्राघवायनिवेदय॥ पात्रभूतश्चतेब्रह्मंस्तवानुगमनेरतः ॥ ३०॥ कर्तव्यंसुमहत्कर्मसुराणांराजसूनुना॥ एवमुक्तासुराःसर्वेजग्मुर्दृष्टाविहायसं॥ ३१॥ विश्वामित्रंपूजयंतस्ततःसंध्याप्रव र्तते॥ ततोमुनिवरःप्रीतस्ताटकावधतोषितः ॥ ३२ ॥ मूर्ध्निराममुपाघ्रायइदंवचनमब्रवीत् ॥ इहाद्यरजनींरामवसामशुभदर्शन ॥ ३३॥ श्वःप्रभातेगमिष्यामस्तदाश्रमपदंमम ॥ विश्वामित्रवचःश्रुत्वाहृष्टोदशरथात्मजः॥ ३४॥ उवासरजनींतत्रताटकायावने सुखं॥ मुक्तंशापंवनंतच्चतस्मिन्नेवतदाहनि॥ रमणीयंविबभ्राजयथाचैत्ररथंवनं ॥ ३५॥ निहत्यतांयक्षसुतांसरामःप्रशस्यमानः सुरसिद्धसंघैः॥ उवासतस्मिन्मुनिनासहैवप्रभातवेलांप्रतिबोध्यमानः॥ २६॥ इत्यार्षेश्रीरा०वा०वा०षड्विंशःसर्गः॥ २६॥ ॥७॥

क्षमत्वमितिभावः ॥ अनुगमने शुश्रूषणे दृढनिश्चयः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ पूजयंतस्तुवंतोजग्मुरित्यन्वयः ॥ प्रवर्ततेइत्यस्य स्मेतिशेषः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ मुक्तशापं अपग तोपद्रवं ॥ यद्वा लब्धशापयाताटकयामुक्तं ॥ ३५ ॥ प्रभातवेलांप्रतिबोध्यमानइति ॥ विश्वामित्रेणेत्यादि जजागरेतिशेषः ॥ ३६ ॥ इतिरा०वा०बा०षड्विंशःसर्गः॥२६॥

अथेति ॥ उप्येति आर्षं ॥ प्रहस्य विजयशालिरामदर्शनजसंतोषजोहासः॥१॥ सर्वशः सर्वाणि ॥ २ ॥ देवासुरगणान्वापि ॥ वाशब्दश्चार्थे गंधर्वोरगसहितदेवासुरगणरूप शत्रूनपि प्रसह्य बलेन जयिष्यसि जेष्यसि ॥ यदिवधेदया तदावशीकृत्य संमोहनास्त्रादिनाजेष्यसि ॥ अन्येषांतुकागणनेतिभावः ॥ ३ ॥ दंडचक्रादयोऽस्त्रभेदाः ॥४॥५॥ शूलवतं शूलवतनामकं ॥ क्वचित्तुशूलवरमितिपाठः ॥ ब्रह्मशिरोस्त्रं ब्रह्मास्त्रादन्यत् ॥ ६ ॥ गदेद्वे मोदकीशिखरीसंज्ञे द्वेगदे गदासंज्ञेकेऽस्त्रे ॥ ७ ॥ ८ ॥ अस्त्रंच वारुणास्त्रं

अथतांरजनीमुष्यविश्वामित्रोमहायशाः॥ प्रहस्यराघवंवाक्यमुवाचमधुरस्वरं ॥ १ ॥ परितुष्टोस्मिभद्रंतेराजपुत्रमहायशः॥ प्रीत्या परमयायुक्तोददाम्यस्त्राणिसर्वशः॥ २॥ देवासुरगणान्वापिसगंधर्वोरगान्भुवि॥ यैरमित्रान्प्रसह्याजौवशीकृत्यजयिष्यसि॥ ३॥ ता निदिव्यानिभद्रंतेददाम्यस्त्राणिसर्वशः॥ दंडचक्रंमहद्दिव्यंतवदास्यामिराघव॥ ४॥ धर्मचक्रंततोवीरकालचक्रंतथैवच॥ विष्णुचक्रं तथात्युग्रमैंद्रंचक्रंतथैवच ॥ ५॥ वज्रमस्त्रंनरश्रेष्ठशैवंशूलवतंतथा ॥ अस्त्रंब्रह्मशिरश्चैवऐषीकमपिराघव॥ ६॥ ददामितेमहाबाहो ब्राह्ममस्त्रमनुत्तमं॥ गदेद्वेचैवकाकुत्स्थमोदकीशिखरीशुभे॥ ७ ॥ प्रदीप्तेनरशार्दूलप्रयच्छामिनृपात्मज ॥ धर्मपाशमहंरामकालपा शंतथैवच॥ ८॥ वारुणंपाशमस्त्रंचददाम्यहमनुत्तमं ॥ अशनीद्वेप्रयच्छामिशुष्कार्द्रेरघुनंदन॥ ९॥ ददामिचास्त्रंपैनाकमस्त्रंनाराय णंतथा॥ आग्नेयमस्त्रंदयितंशिखरंनामनामतः ॥ १०॥ वायव्यंप्रथमंनामददामितवचानघं ॥ अस्त्रंहयशिरोनामक्रौंचमस्त्रंतथैव च॥ ११॥ शक्तिद्वयंचकाकुत्स्थददामितवराघव॥ कंकालंमुसलंघोरंकापालमथकिंकिणीं॥ १२॥ वधार्थंरक्षसांयानिददाम्येतानि सर्वशः॥ वैद्याधरंमहास्त्रंचनंदनंनामनामतः॥ १३॥

चेत्यर्थः ॥ शुष्कार्द्रसंज्ञके द्वेअशनी अशनिसंज्ञकेऽस्त्रे ॥ ९ ॥ पिनाकिनइदं पैनाकं ॥ दयितं अग्नेरितिशेषः ॥ शिखरंनाम शिखरमितिप्रसिद्धं ॥ १० ॥ प्रथमं मुख्यं ॥ ११ ॥ कंकालादीन्यसुरधार्यास्त्राणि ॥ १२ ॥ यानि रक्षसांवधार्थंसमर्थानि एतानि ददामीत्यन्वयः ॥ १३ ॥

वैद्याधरं विद्याधरसंबंधि ॥ नंदनंनाम असिरत्नमित्यन्वयः ॥ यतोऽस्त्रादसीनांप्रादुर्भावइतिभावः ॥ १४ ॥ दक्षीत्यार्षं ॥ प्रशमनं रिपूणांक्रोधशामकमस्त्रं ॥ विलापनं परिदेव नकारकं ॥ १५ ॥ मादनं शत्रूणांमदजनकं दुर्धर्षमित्याद्यस्यविशेषणं ॥ १६ ॥ प्रतीच्छ गृहाण ॥ १७ ॥ मौसलं आसुरमुसलादन्यत् ॥१८॥१९॥ २० ॥ २१ ॥ मंत्र ग्रामं अस्त्राणांमंत्रमूर्तित्वात् ॥ ननु · बलातिबलादानप्रसंगेपि मंत्रग्रामंगृहाणेत्युक्तमितिपुनरत्रदानंविफलमितिचेन्न गृहाणेत्येवतत्रोक्तत्वात् नतुददाविति ॥ तेन तत्का

अस्त्रिरत्नंमहाबाहोददामित्ववरात्मज ॥ गांधर्वमस्त्रंदयितंमोहनंनामनामतः॥ १४॥ प्रस्वापनंप्रशमनंदक्षिसौम्यंचराघव ॥ वर्षणं शोषणंचैवसंतापनविलापने॥ १५॥ मादनंचैवदुर्धर्षंकंदर्पदयितंतथा॥ गांधर्वमस्त्रंदयितंमानवंनामनामतः॥ १६॥ पैशाचमस्त्रंद यितंमोहनंनामनामतः॥ प्रतीच्छनरशार्दूलराजपुत्रमहायशः॥ १७॥ तामसंनरशार्दूलसौमनंचमहाबलं॥ संवर्तंचैवदुर्धर्षंमौसलं चनृपात्मज॥ १८॥ सत्यमस्त्रंमहाबाहोतथामायामयंपरं॥ सौरंतेजःप्रभंनामपरतेजोपकर्षणं॥ १९॥ सोमास्त्रंशिशिरंनामत्वाष्ट्रमस्त्रं सुदारुणं॥ दारुणंचभगस्यापिशीतेषुमथमानदं॥ २०॥ एतान्रामममहाबाहोकामरूपान्महाबलान्॥ गृहाणपरमोदारान्क्षिप्रमेवनृ पात्मज॥ २१॥ स्थितस्तुप्राङ्मुखोभूत्वाशुचिर्मुनिवरस्तदा॥ ददौरामायसुप्रीतोमंत्रग्राममनुत्तमं॥ २२॥ सर्वसंग्रहणंयेषांदैवतैर पिदुर्लभं॥ तान्यस्त्राणितदाविप्रोराघवायन्यवेदयत्॥२३॥

लोपयोगिबलातिबलयोरेवतत्रदानं इतरेषांत्वत्रेतिविवेकइतिकतककृतः॥ वस्तु तोबलातिबले मंत्रसमूहात्मकेइतितद्रूपं मंत्रग्राममितितत्रार्थइतिनदोषइतिपरे॥ २२ ॥ सर्वैति ॥ येषां उक्तदिव्यास्त्राणां सर्वसंग्रहणं सर्वधारणंकर्तुं दैवतैरपिदुर्लभं दुष्करं देवाअपियत्किंचिदस्त्रमेवजानंतीतिभावः ॥ तानिसर्वाण्यस्त्राणि राघवाय रामाय विश्वामित्रः न्यवेदयत् दत्तवान् ॥ राघवाय रामाय लक्ष्मणायचेत्यपिबोध्यं युगपदेवो भयोरुपदेशइतिबोध्यं ॥ २३ ॥

जपतः रामायदातुंतेषांवीर्यवत्तासंपादनाय तान्यस्त्राणिजपतइत्यर्थः ॥ उपतस्थुः गृहीतभामंडलवपूंषि उपतस्थुः उपस्थितानि ॥ विश्वामित्रनियोगेन रामंचउपतस्थुः ॥ ॥ २४ ॥ सर्वेस्त्रदेवाः मुदिताः ॥ स्वाधिदैवतरामसंबंधेनतुष्टाः किंकराः अंगीकृतदासत्वाः ॥ २५॥ २६॥ समालभ्य उपस्पृश्य ॥ मानसाः सदामनस्थिताः ॥ यद्यपि भगव तोरामस्य सर्वंविदितमेव तथापि विद्यागुरूपदेशगृहीतैवफलदा नान्यथेति लोकान्बोधयितुं विश्वामित्रउपदेशग्रहणमितिबोध्यं ॥ २७ ॥ २८ ॥ इतिरामाभिरा०वा०

जपतस्तुमुनेस्तस्यविश्वामित्रस्यधीमतः॥ उपतस्थुर्महार्हाणिसर्वाण्यस्त्राणिराघवं ॥ २४॥ ऊचुश्चमुदितारामंसर्वेप्रांजलयस्तदा॥ इमेचपरमोदारकिंकरास्तवराघव॥ २५॥ यद्यदिच्छसिभद्रंतेतत्सर्वंकरवामवै ॥ ततोरामःप्रसन्नात्मातैरित्युक्तोमहाबलैः ॥ २६॥ प्रतिगृह्यचकाकुत्स्थःसमालभ्यचपाणिना॥ मानसामेभविष्यध्वमितितान्यभ्यचोदयत्॥ २७॥ ततःप्रीतमनारामोविश्वामित्रंमहा मुनिं॥ अभिवाद्यमहातेजागमनायोपचक्रमे॥ २८॥ इत्यार्षेश्रीमद्रा०वा०वा० सप्तविंशःसर्गः॥ २७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥

प्रतिगृह्यततोस्त्राणिप्रहृष्टवदनःशुचिः॥ गच्छन्नेवचकाकुत्स्थोविश्वामित्रमथाब्रवीत्॥ १॥ गृहीतास्त्रोऽस्मिभगवन्दुराधर्षःसुरैरपि॥ अस्त्राणांत्वहमिच्छामिसंहारान्मुनिपुंगव ॥ २ ॥ एवंब्रुवतिकाकुत्स्थेविश्वामित्रोमहातपाः॥ संहारान्व्याजहाराथधृतिमान्सुव्रतःशु चिः॥३॥ सत्यवंतंसत्यकीर्तिंधृष्टंरभसमेवच॥ प्रतिहारतरंनामपराङ्मुखमवाङ्मुखं॥४॥ लक्ष्यालक्ष्यौविमौचैवदृढनाभसुनाभकौ॥ दशाक्षशतवक्त्रौचदशशीर्षशतोदरौ॥५॥ पद्मनाभमहानाभौदुंदुनाभस्वनाभकौ॥ ज्योतिषंशकुनंचैवनैरास्यविमलावुभौ॥ ६॥

वा०सप्तविंशःसर्गः ॥ २७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ गच्छन्नमिष्यन् ॥ १ ॥ संहारान् ज्ञातुमितिशेषः ॥ उपसंहारापरिज्ञाने पुनःप्रयोगानर्हतया अप्राप्तप्राय त्वात्तज्ज्ञानेच्छा संहारोनामप्रयुक्तस्यास्त्रस्य मंत्रविशेषेणपुनःस्वात्मनिस्थापनं ॥ २ ॥ एवमिति ॥ उक्तास्त्राणां संहारमार्गमुपदिश्य ॥ अथ अनंतरं तत्प्रभृतसंतुष्टः परमऋषिः अन्यान्यप्यस्त्राण्युपदिशतिस्म ॥ ३ ॥ तदाह सत्यवंतमित्यादि ददामीतिसर्वत्रशेषः ॥ ४ ॥ ५॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ सार्चिमाल्यादयोन्येतांश्चददामीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ भास्वरान्तेजोमयान्प्रतीच्छ गृहाण ॥ पात्रभूतः अस्त्रदानस्येतिशेषः ॥ मम मत्तः ॥१०॥ बाढमित्यंगीकारे ॥ प्रहृष्टेनांतरात्मना प्रत्यग्रहीदितिशेषः ॥ मूर्तिमंतः स्वस्वदेवतारूपेण ॥ ११ ॥ प्रद्धांजलिपुटाः प्रद्धाः नम्राः तेचते अंजलेःपुटं संश्लेषोयेषांतादृशाः ॥ १२ ॥ इमे स्मसन्निहितावयमितिशेषः ॥ शाधि आज्ञापय ॥ १३ ॥ गम्यतां इदानीमितिशेषः ॥ कार्यकालेषु मानसाः मनसिसंनिहिताभूत्वा सहायंकरिष्यथ ॥ १४ ॥ प्रदक्षिणं सकलस्वदे

यौगंधरविनिद्रौचदैत्यप्रमथनौतथा ॥ शुचिवाहुर्महावाहुर्निष्कलिर्विरुचस्तथा ॥ सार्चिमालीधृतिमालीवृत्तिमान्रुचिरस्तथा ॥ ७ ॥
पित्र्यःसौमनसश्चैवविधूतमकरावुभौ ॥ करवीरंरतिंचैवधनधान्यौचराघव ॥ ८ ॥ कामरूपंकामरुचिंमोहमावरणंतथा ॥ जृंभकंसर्प
नाथंचपंथानवरुणौतथा ॥ ९ ॥ कुशाश्वतनयान्रामभास्वरान्कामरूपिणः ॥ प्रतीच्छममभद्रंतेपात्रभूतोसिराघव ॥ १० ॥ वाढमित्येव
काकुत्स्थःप्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ दिव्यभास्वरदेहाश्चमूर्तिमंतःसुखप्रदाः ॥ ११ ॥ केचिदंगारसदृशाःकेचिद्धूमोपमास्तथा ॥ चंद्रार्कसद
शाःकेचित्प्रद्धांजलिपुटास्तथा ॥ १२ ॥ रामंप्रांजलयोभूत्वाऽब्रुवन्मधुरभाषिणः ॥ इमेस्मनरशार्दूलशाधिकिंकरवामते ॥ १३ ॥ गम्य
तामितितानाहयथेष्टंरघुनंदनः ॥ मानसाःकार्यकालेषुसाहाय्यंमेकरिष्यथ ॥ १४ ॥ अथतेराममामंत्र्यकृत्वाचापिप्रदक्षिणं ॥ एवम
स्त्वितिकाकुत्स्थमुक्ताजग्मुर्यथागतं ॥ १५ ॥ सचतान्राघवोज्ञात्वाविश्वामित्रंमहामुनिं ॥ गच्छन्नेवाथमधुरंश्लक्ष्णंवचनमब्रवीत्
॥ १६ ॥ किमेतन्मेघसंकाशंपर्वतस्याविदूरतः ॥ वृक्षखंडमितोभातिपरंकौतूहलंहिमे ॥ १७ ॥ वनाऽधिदैवतरूपत्वाद्रामस्यप्रदक्षिणकरणं ॥

॥ १५ ॥ एतदुत्तरं ॥ ततस्तुरामःकाकुत्स्थःशासनाद्वल्लवादिनः ॥ लक्ष्मणायचतान्सर्वान्सचास्त्रान्रघुनंदनः ॥ ससंहारान्ससंहृष्टःश्रीमांस्तस्मैन्यवेदयदित्यधिकंदृश्यते तत्प्रक्षि
प्तं बलातिबलयोरिवास्त्राणामपियुगपदुभयोर्विश्वामित्रेणैवोपदेशदानसंभवात् ॥ सतान् उपदिष्टान् अस्त्रान् राघवोरामःज्ञात्वा मंत्रतोमूर्तितः प्रयोगतश्चेतिशेषः ॥ १६ ॥ मे
घसंकाशं काष्णर्यात् नैबिड्याच्च ॥ वृक्षखंडं वृक्षसमूहं किंवनसंबंधि उतआश्रमसंबंधीतिप्रश्नः ॥ १७ ॥

वल्गुभाषैः मधुरभाषैः ॥ १८ ॥ रोमहर्षणात् ॥ ताटकयानिर्जनीकरणात् तस्यभयानकत्वेनरोमहर्षणत्वं ॥ अनया देशस्यसुखवत्तया इदमाश्रमपदंत्ववगच्छामि ॥ १९ ॥
आश्रमपदंनिर्णीय तत्कस्येतिशंसेतिपृच्छति सर्वंचशंस ॥ सर्वशब्दविवक्षितं जिज्ञासांतरं स्वयमेवाह ॥ संप्राप्ताइति ॥ तेवह्मघ्नाः तवयज्ञस्यविघ्नाययत्रसंप्राप्ताः सदेशःकः
॥ २० ॥ यत्रचतवयाज्ञिकीक्रिया मयारक्षितव्या यत्रचराक्षसावध्याः ॥ भगवंस्तस्य त्वदाश्रमस्य कोदेशः प्रदेशइत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरा०वा०

दर्शनीयंमृगाकीर्णमनोहरमतीवच ॥ नानाप्रकारैःशकुनैर्वल्गुभाषैरलंकृतं ॥ १८ ॥ निःसृताःस्ममुनिश्रेष्ठकांताराद्रोमहर्षणात् ॥ अ
नयात्ववगच्छामिदेशस्यसुखवत्तया ॥ १९ ॥ सर्वमेशंसभगवन्कस्याश्रमपदंत्विदं ॥ संप्राप्तायत्रतेपापावह्मघ्नादुष्टचारिणः ॥ २० ॥
तवयज्ञस्यविघ्नायदुरात्मानोमहामुने ॥ भगवंस्तस्यकोदेशःसायत्रतवयाज्ञिकी ॥ २१ ॥ रक्षितव्याक्रियात्रह्मन्मयावध्याश्चराक्ष
साः ॥ एतत्सर्वंमुनिश्रेष्ठश्रोतुमिच्छाम्यहंप्रभो ॥ २२ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०वा० अष्टाविंशःसर्गः ॥ २८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
अथतस्याप्रमेयस्यवचनंपरिपृच्छतः ॥ विश्वामित्रोमहातेजाव्याख्यातुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ इहरामहावाहोविष्णुर्देवनमस्कृतः ॥ व
र्षाणिसुबहूनीहतथायुगशतानिच ॥ २ ॥ तपश्चरणयोगार्थमुवाससुमहातपाः ॥ एषपूर्वाश्रमोरामवामनस्यमहात्मनः ॥ ३ ॥ सिद्धा
श्रमइतिख्यातःसिद्धोह्यत्रमहातपाः ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुराजावैरोचनिर्बलिः ॥ ४ ॥ निर्जित्यदैवतगणान्सेंद्रान्सहमरुद्गणान् ॥ का
रयामासतद्राज्यंत्रिपुलोकेपुविश्रुतः ॥ ५ ॥ बा०अष्टाविंशःसर्गः ॥ २८ ॥ ॥ ७ ॥ तस्य रामस्य परिपृच्छतोवचनंश्रुत्वेतिशेषः ॥

व्याख्यातुं पृष्टोत्तरमितिशेषः ॥ १ ॥ इह वने ॥ इह प्रदेशे ॥ २ ॥ तपश्चरणयोगार्थं स्वाचारेणलोकप्रवर्तनाय स्वतपश्चरणं ॥ वामनस्य करिष्यमाणवामनावतारस्यविष्णोः पूर्वा
श्रमः वामनावतारात्पूर्वकालेतपोयोगार्थंपरिगृहीतआश्रमः ॥ ३ ॥ सिद्धाश्रमत्वव्यवहारेबीजमाह ॥ हियस्मात् अत्रमहातपाविष्णुः तपःसिद्धोजातइति ॥ एतस्मिन्काले वि
ष्णोःतपःकाले ॥ ४ ॥ मरुद्गणान् आवहादिवायुगणान् ॥ कारयामास स्वार्थेणिच् चकारेत्यर्थः ॥ यद्वा इंद्रादिराज्यं स्वीयैः कैश्चिदेवकारयामासेत्यन्वयः ॥ ५ ॥

बलेयजमानस्य ॥ व्यवहारंदर्शयतिशेषः ॥ साग्निपुरोगमाः पुरोगमेनाग्निनासहिताइत्यर्थः ॥ अग्निमुखत्वाच्चदेवानांतस्मिन्पुरोगमत्वं स्वयमेवागम्य ननुदूतमुखेन ॥ ६ ॥ यजते कर्त्रभिप्रायत्वादात्मनेपदं ॥ ननुअसुरस्य बलेर्देवद्विषोयागाद्यनुपपत्तिः यागतर्पणीयदेवताभावात् इंद्रादीनांतद्वेष्यत्वात् ॥ नचशब्दमात्रंदेवतेतियुक्तं ॥ अर्थवादप्रामाण्येन देवतायावियहवत्वस्योत्तरमीमांसायां सिद्धांतितत्वादितिचेन्न ॥ कर्मदेवाजानदेवभेदेनदेवानांद्वैविध्यात् ॥ तत्रयेकर्मणादेवत्वंप्राप्ताः तेकर्मदेवाः ॥ आजानदेवास्तु यज्ञमंत्रार्थभूताः मंत्रेणनित्यसंबद्धाः कर्मदेवेभ्यःप्राचीनाएव ॥ तत्कर्मदेवानांद्वेष्यत्वेपि आजानदेवानांयज्ञेतर्प्यत्वेनदोषः ॥ विघ्नकर्तारोप्यत्रकर्मदेवाएव यज्ञाद्यधिकारा

यज्ञंचकारसुमहानसुरेंद्रोमहाबलः॥ बलेस्तुयजमानस्यदेवाःसाग्निपुरोगमाः ॥ समागम्यस्वयंचैवविष्णुमूचुरिहाश्रमे ॥६॥ बलिर्वै रोचनिर्विष्णोयजतेयज्ञमुत्तमं॥ असमाप्तव्रतेतस्मिन्स्वकार्यमभिपद्यतां॥ ७॥ येचैनमभिवर्तंतेयाचितारइतस्ततः॥ यच्चयत्रयथा वच्चसर्वंतेभ्यःप्रयच्छति॥ ८॥ सत्वंसुरहितार्थायमायायोगमुपाश्रितः॥ वामनत्वंगतोविष्णोकुरुकल्याणमुत्तमं॥ ९॥ एतस्मिन्नंत रेरामकश्यपोग्निसमप्रभः॥ अदित्यासहितोरामदीप्यमानइवौजसा॥ १०॥

भावोप्याजानदेवानामेवस्वयष्टव्यदेवतांतराभावात् कर्मदेवानांत्वस्येव ॥ अतएवेंद्रादीनां यज्ञादिश्रवणंनानुपपन्नंइत्यन्यत्रविस्तरः ॥ असमाप्तव्रते असमाप्तयज्ञे ॥ स्वकार्यं आत्मीयानां देवानांकार्यं अभिपद्यतां संपाद्यतां ॥ ७ ॥ असमाप्तव्रतइत्युक्तेः प्रयोजनंदर्शयंतस्तत्संपादने उपायमपि स्वयमेववदंति ॥ येचेति ॥ अभिवर्तंते प्राप्नुवंति ॥ इतस्ततः नानादेशेभ्यः ॥ यत्र गोभूहिरण्यादिविषये यच्चवस्तुयाचंते तेभ्यः तत्सर्वंयथावत् यज्ञसाद्गुण्याय अवमानादिरहितं सत्कारपूर्वंप्रयच्छति ॥ चौएवार्थौ ॥ ८ ॥ माया स्वतत्वाच्छादनेन प्राकृतमर्त्यादिभावप्रकाशिकाशक्तिः ॥ तस्यायोगः संबंधः तमाश्रितः ॥ वामनत्वप्राप्तावयंहेतुः ॥ वामनरूपस्यात्याश्चर्यत्वेन तत्प्रार्थनाविषयस्यावश्यंयजमानकर्तव्यतया तद्रूपप्रार्थनं ॥ ९ ॥ एतस्मिन्नंतरे देवैर्वामनावतारप्रार्थनसमये ॥ रामेतिद्विःसंबोधनं स्वाश्रमसंनिधानेन रामपृष्ठतन्महत्त्वकथनेनहर्षातिशयाच्चबोध्यं ॥ १० ॥

अदित्यासहितोव्रतंसमाप्य देवीसहायस्तुष्टावेत्यन्वयः ॥ देवीअदितिरेव ॥ यद्वा देवी सरस्वती ॥ वरदं विष्णुरूपपुत्रप्राप्त्युद्देशेनकृतव्रतांतेवरदानोन्मुखं ॥ ११ ॥ स्तोत्रप्रकारमाह ॥ तपोमयमित्यादि ॥ अन्नमयोयज्ञइतिवत् प्रचुरतपोयुक्तमित्यर्थः ॥ तावतापरेषांकिमतआह ॥ तपोराशिं द्रष्टॄणांसकलतपोजन्यफलप्राप्त्याभगवतस्तपोराशित्वं ॥ ननुतपसोन्यत्वेअद्वैतश्रुतिबाधः अतआह ॥ तपोमूर्तिमिति ॥ एवंचतपसस्तदनन्यत्वेननाद्वैतहानिः ॥ तपात्मकमितिघञर्थेकविधानमितिकप्रत्यये तपनं तपःज्ञानं तपआलोचनइतिधात्वनुसारात् ॥ तदात्मकं ज्ञानस्वरूपमित्यर्थः ॥ अतएवअनन्ततपसाद्रष्टुमशक्यइत्यतस्तपसात्वामिति ॥ १२ ॥ दृश्यमानंच वैराजंरूपमित्या

देवीसहायोभगवान्दिव्यंवर्षसहस्रकं ॥ व्रतंसमाप्यवरदंतुष्टावमधुसूदनं ॥ ११ ॥ तपोमयंतपोराशिंतपोमूर्तितपात्मकं॥ तपसात्वां सुतमेनपश्यामिपुरुषोपमं॥ १२॥ शरीरेतवपश्यामिजगत्सर्वमिदंप्रभो ॥ त्वमनादिरनिर्देश्यस्त्वामहंशरणंगतः॥ १३॥ तमुवाच हरिःप्रीतःकश्यपंधृतकल्मषं॥ वरंवरयभद्रंतेवरार्होसिमतोमम॥ १४॥तच्छ्रुत्वावचनंतस्यमारीचःकश्यपोब्रवीत्॥ अदित्यादेवतानांचममचैवानुयाचितं॥ १५॥वरंवरदसुप्रीतोदातुमर्हसिसुव्रत॥ पुत्रत्वंगच्छभगवन्नदित्याममचानघ॥ १६॥भ्राताभवयवीयांस्त्वंशक्रस्यासुरसूदन॥ शोकार्तानांतुदेवानांसाहाय्यंकर्तुमर्हसि॥ १७॥ अयंसिद्धाश्रमोनामप्रसादात्तेभविष्यति॥ सिद्धेकर्मणिदेवेशउत्तिष्ठभगवन्नितः॥ १८॥ अथविष्णुर्महातेजाअदित्यांसमजायत॥ वामनंरूपमास्थायवैरोचनिमुपागमत्॥ १९॥

ह ॥ शरीरेइत्यादि ॥ अनिर्देश्यः अशक्यपरिच्छेदः ॥ १३ ॥ वरं अभीष्टं ॥ वरार्हः दिव्यवर्षसहस्रतपसावरदानयोग्यः ॥ १४ ॥ मारीचः मरीचिपुत्रः ॥ अदित्याइत्यादेःयाचमानायाइत्यादिशेषः ॥ १५ ॥ याच्यमानवरमाह ॥ पुत्रत्वमित्यादि ॥ १६ ॥ यवीयान्कनिष्ठः ॥ साहाय्यं बलिच्छलरूपं ॥ १७ ॥ अयं यत्राश्रमे तपोमयस्त्वं मयादेवैश्चअनुभूयसेइत्यर्थः ॥ सिद्धे एतदाश्रमस्थितिसाध्येतपःकर्मणिसिद्धेसति निष्पन्नेसति प्रयोजनाभावात् इतउत्तिष्ठ देवकार्यायेतिशेषः ॥ १८ ॥ अथ देवकार्यनियोगानंतरं ॥ १९ ॥

आक्रम्य त्रिभिःपदैरितिशेषः ॥ लोकार्थी त्रैलोक्याक्रमणार्थी ॥ २० ॥ नियम्य बध्वा २१ ॥ तेनैव वामनावतारकर्त्रा ॥ मया विश्वामित्रेण ॥ २२ ॥ पूर्वसर्गोक्तवृद्धितीयप्रश्नोत्तरमाह ॥ एनमिति ॥ २३ ॥ अनुत्तमं सर्वोत्तमं ॥ हेतात तदेतदाश्रमपदं यथाममस्वभूतं तथात्वापि विष्णववतारत्वादितिगूढोपसंधिः ॥ २४ ॥ पुनर्वसुद्वैतारे ॥ २५ ॥ उत्पत्त्योत्पत्त्य संतोषातिशयादितिशेषः ॥ २६ ॥२७ ॥ २८ ॥ अद्यैव प्रवेशादिनएव ॥ कालविलंबेफलाभावात् ॥ सिद्धः त्वद्यज्ञसित्व्या अन्वर्थसिद्धसंज्ञः ॥

त्रीन्पदानथभिक्षित्वाप्रतिगृह्यचमेदिनीं॥ आक्रम्यलोकान्लोकार्थीसर्वलोकहितेरतः॥ २० ॥ महेंद्रायपुनःप्रादान्नियम्यबलिमोजसा॥ त्रैलोक्यंसमहातेजाश्चक्रेशक्रवशंपुनः॥ २१ ॥ तेनैवपूर्वमाक्रांतआश्रमःश्रमनाशनः॥ मयापिभक्त्यातस्यैववामनस्योपभुज्यते॥ २२॥ एनमाश्रममायांतिराक्षसाविघ्नकारिणः॥ अत्रतेपुरुषव्याघ्रहंतव्यादुष्टचारिणः॥ २३॥ अद्यगच्छामहेरामसिद्धाश्रममनुत्तमं॥ तदाश्रमपदंनाततवाप्येतद्यथामम॥ २४॥ इत्युक्त्वापरमप्रीतोगृह्यरामंसलक्ष्मणं॥ प्रविशन्नाश्रमपदंव्यरोचतमहामुनिः॥ शशीवगतनीहारःपुनर्वसुसमन्वितः॥ २५॥ तंदृष्ट्वामुनयःसर्वेसिद्धाश्रमनिवासिनः॥ उत्पत्योत्पत्यसहसाविश्वामित्रमपूजयन्॥ २६॥ यथार्हंचक्रिरेपूजांविश्वामित्रायधीमते॥ तथैवराजपुत्राभ्यामकुर्वन्नतिथिक्रियां॥ २७॥ मुहूर्तमथविश्रांतौराजपुत्रावरिंदमौ॥ प्रांजलीमुनिशार्दूलमूचतूरघुनंदनौ॥ २८॥ अद्यैवदीक्षांप्रविशभद्रंतेमुनिपुंगव॥ सिद्धाश्रमोयंसिद्धःस्यात्सत्यमस्तुवचस्तव॥ २९॥ एवमुक्तोमहातेजाविश्वामित्रोमहानृपिः॥ प्रविवेशतदादीक्षांनियतोनियतेंद्रियः॥ ३०॥ कुमाराविवतांरात्रिमुषित्वासुसमाहितौ॥ प्रभातकालेचोत्थायपूर्वांसंध्यामुपास्यच॥ ३१॥

तववचः अत्रैवपुरुषव्याघ्रहंतव्यादुष्टचारिणइतियत् तत्सत्यमस्तु॥

राक्षसान्सर्वथाहनिष्येइतिभावः ॥ २९ ॥ नियतः निगृहीतांतःकरणः ॥ ३० ॥ कुमाराविव स्कंदविशाखाविव ॥ ३१ ॥

प्रशुची अवतारत्वादशुचित्वसंभावनाराहित्येन प्रकर्षतः शुची नियमेनकर्तव्यं जाप्यंसमाप्येत्यन्वयः ॥ दीक्षामध्येनाग्निहोत्रमितिनिषेधादग्निहोत्रपदमौपासनहोमपरमितिकेचित् ॥ ३२ ॥ इतिरामाभिरा०श्रीरा०वा०बा०एकोनत्रिंशःसर्गः॥ २९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अथेति कौशिकंवचोब्रूतामित्यन्वयः ॥ १ ॥ नौनिशाचरौ संरक्षणीयौ यज्ञसंरक्षणायनिवारणीयौ गृहादित्वाच्छः ॥ तत्क्षणं सक्षणःयथानातिवर्तेत नातिक्रमेत तथाब्रूहीत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ एवं विश्वामित्रेपृष्टे दीक्षया

प्रशुचीपरमंजाप्यंसमाप्यनियमेनच॥ हुताग्निहोत्रमासीनंविश्वामित्रमवंदतां॥ ३२॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे वा०वा०एकोनत्रिंशःसर्गः॥ २९॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ अथतौदेशकालज्ञौराजपुत्रावरिंदमौ॥ देशेकालेचवाक्यज्ञावब्रूतांकौशिकंवचः॥ १॥ भगवंश्छ्रोतुमिच्छावोयस्मिन्कालेनिशाचरौ॥ संरक्षणीयौतौब्रूहिनातिवर्तेततत्क्षणं॥ २॥ एवंब्रुवाणौकाकुत्स्थौत्वरमाणौ युयुत्सया॥ सर्वेतेमुनयःप्रीताःप्रशशंसुर्नृपात्मजौ॥ ३॥ अद्यप्रभृतिपद्मात्रंरक्षतांराघवौयुवां॥ दीक्षांगतोत्थेपमुनिर्मौनित्वंचगमिष्यति॥ ४॥ तौतुतद्वचनंश्रुत्वाराजपुत्रौयशस्विनौ॥ अनिद्रंषडहोरात्रंतपोवनमरक्षतां॥ ५॥ उपासांचक्रतुर्वीरौयत्तौपरमधन्विनौ॥ ररक्षतुर्मुनिवरंविश्वामित्रमरिंदमं॥ ६॥ अथकालेगतेतस्मिन्षष्ठेहनितथागते॥ सौमित्रिमब्रवीद्रामोयत्तोभवसमाहितः॥ ७॥ रामस्यैवंब्रुवाणस्यत्वरितस्ययुयुत्सया॥ प्रजज्वालततोवेदिःसोपाध्यायपुरोहिता॥ ८॥ सदर्भचमससुक्कासस्समिक्कुसुमोच्चया॥ विश्वामित्रेणसहितावेदिर्जज्वालसत्विजा॥ ९॥

तस्यमौनित्वादृषयऊचुः ॥ अद्येति ॥ मौनित्वंचगमिष्यति अद्यापिदीक्षितत्वान्मौन्येव अतःपरमपिपद्मात्रपर्यंतंमौनित्वंप्राप्स्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ यतौ सन्नद्धौ ॥ परमधन्विनावित्यार्षं ॥ विश्वामित्रं तद्यज्ञं ॥ ६ ॥ काले पंचाहोरात्रलक्षणे ॥ षष्ठेऽहनि आगतेइति छेदः प्राप्तेइत्यर्थः ॥ यद्वा षष्ठेहनिगते रात्रावित्यर्थः ॥ यत्तः सज्जः ॥ समाहितः एकाग्रचित्तः ॥ ७ ॥ उपाध्यायोब्रह्मा ॥ पुरोहितउपद्रष्टा ॥ इदं ऋत्विगंतराणामप्युपलक्षणं ॥ इदंज्वलनं राक्षसागमनसूचकउत्पातइत्याहुः ॥ ८ ॥ दर्भसहितचमससुग्वती ॥ समिक्कुसुमोच्चयैश्चसहिता ॥ इदंवेदीज्वलनं यज्ञोद्देश्यकं ॥ ९ ॥

संप्रवर्ततेस्म ॥ आकाशे महांछब्दःप्रादुरासीच्च ॥ १० ॥ यथाप्रावृषिगगनमावार्यं गगनमावृत्त्यं ॥ महाशनिमहागर्जमहावर्षादिविचित्रकारीदृश्यते ॥ तथामायांप्रकटीकुर्वाणौ राक्षसौ अभ्यधावतां ॥ ११ ॥ कौतौ काचसामायेत्यत्राह ॥ मारीचइत्यादि ॥ अवासृजन्ववर्षुः ॥ १२ ॥ समुक्षितां अभ्याशेइतिशेषः ॥ अभिद्रुतः अभितःशालांप्र धावत् तत्रादृष्ट्वा ततोदिवि तानपश्यत् ॥ १३ ॥ आपतंतौ स्वसंमुखमागच्छंतौ ॥ १४ ॥ मानवास्त्रसमाधूतान्करिष्यामि पश्येतियोजना ॥ १५ ॥ ईदृशान्स्थितायुःशे

मंत्रवच्चयथान्यायंयज्ञोऽसौसंप्रवर्तते ॥ आकाशेचमहांछब्दःप्रादुरासीद्भयानकः ॥ १० ॥ आवार्यगगनंमेघोयथाप्रावृषिदृश्यते ॥ तथामायांविकुर्वाणौराक्षसावभ्यधावतां ॥ ११ ॥ मारीचश्चसुबाहुश्चतयोरनुचरास्तथा ॥ आगम्यभीमसंकाशारुधिरौघानवास्रुज न् ॥ १२ ॥ तांतेनरुधिरौघेणवेदींवीक्ष्यसमुक्षितां ॥ सहसाभिद्रुतोरामस्तानपश्यत्ततोदिवि ॥ १३ ॥ तावापतंतौसहसादृष्ट्वाराजीवलो चनः ॥ लक्ष्मणंत्वभिसंप्रेक्ष्यरामोवचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ पश्यलक्ष्मणदुर्वृत्तान्राक्षसान्पिशिताशनान् ॥ मानवास्त्रसमाधूतानिले नयथाघनान् ॥ १५ ॥ करिष्यामिनसंदेहोनोत्सहेहंतुमीदृशान् ॥ इत्युक्त्वावचनंरामश्चापेसंधायवेगवान् ॥ १६ ॥ मानवंपरमोदारम स्त्रंपरमभास्वरं ॥ चिक्षेपपरमक्रुद्धोमारीचोरसिराघवः ॥ १७ ॥ सतेनपरमास्त्रेणमानवेनसमाहतः ॥ संपूर्णयोजनशतंक्षिप्तःसागरसं प्लुवे ॥ १८ ॥ विचेतनंविघूर्णंतंशीतेषुबलपीडितं ॥ निरस्तंदृश्यमारीचंरामोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १९ ॥ पश्यलक्ष्मणशीतेषुंमानवंमनुसं हितं ॥ मोहयित्वानयत्येनंनचप्राणैर्वियुज्यते ॥ २० ॥ इमानपिवधिष्यामिनिर्घृणान्दुष्टचारिणः ॥ राक्षसान्पापकर्मस्थान्यज्ञघ्नान्रु धिराशनान् ॥ २१ ॥ इत्युक्त्वालक्ष्मणंचाशुलाघवंदर्शयन्निव ॥ विगृह्यसुमहच्चास्त्रमाग्नेयंरघुनंदनः ॥ २२ ॥

षान् दुर्बलान्वा ॥ १६ ॥ परमोदारं परमश्रेष्ठं ॥ १७ ॥ सतेनेति ॥ समारीचः सागरसंप्लुवे समुद्रमध्ये ॥ १८ ॥ विचेतनं चैतन्यरहितं अतएवविघूर्णमानं ॥ शीतेषुरितिमान वास्त्रनामांतरं ॥ दृश्य दृष्ट्वा ॥ १९ ॥ शीतेषुं शीतेष्वित्यपरनामकंमानवास्त्रं ॥ मनुसंहितं मनुप्रयुक्तं ॥ वियुज्यते वियोजयतीतियावत् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

निजघान दूरोत्सारणपूर्वकंनाशनंवायव्यास्त्रफलंबोध्यं ॥ २३ ॥ २४ ॥ निरीतिकाः निराबाधाः ॥ २५ ॥ सत्यंकृतं अन्वर्थनामकंकृतमित्यर्थः ॥ २६ ॥ इतिरामाभिरा मे रा० वा० बा० त्रिंशःसर्गः ॥ ३० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एवंस्वयज्ञविघ्नविनाशफलकं सर्वास्त्रसंबंधानुग्रहंकृत्वा भगवान्विश्वामित्रः सहजलक्ष्मीशक्तिसंबं धानुग्रहायप्रवर्ततइत्याह ॥ अथेति ॥ तत्र यज्ञशालायां ॥ १ ॥ कृतापौर्वाह्णिकीक्रियायाभ्यांतौ ॥ अभिजग्मतुः अभिवादार्थमितिशेषः ॥ तदुक्तंपूर्वसर्गांते संध्यामुपागम

सुबाहूरसिचिक्षेपसविद्धःप्रापतद्भुवि ॥ शेषान्वायव्यमादायनिजघानमहायशाः ॥ राघवःपरमोदारोमुनीनांमुदमावहन् ॥ २३ ॥ स हत्वाराक्षसान्सर्वान्यज्ञघ्नान्रघुनंदनः ॥ ऋषिभिःपूजितस्तत्रयर्थेंद्रोविजयेपुरा ॥ २४ ॥ अथयज्ञेसमाप्तेतुविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ निरीतिकादिशोदृष्ट्वाकाकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ २५ ॥ कृतार्थोस्मिमहाबाहोकृतंगुरुवचस्त्वया ॥ सिद्धाश्रममिदंसत्यंकृतंवीरमहाय शः ॥ सहिरामंप्रशस्यैवंताभ्यांसंध्यामुपागमत् ॥ २६ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० बा० त्रिंशःसर्गः ॥ ३० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अथतांरजनींतत्रकृतार्थौरामलक्ष्मणौ ॥ ऊषतुर्मुदितौवीरौप्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ १ ॥ प्रभातायांतुशर्वर्यांकृतपौर्वाह्णिकक्रियौ ॥ विश्वा मित्रंऋषिंश्रान्यान्सहितावभिजग्मतुः ॥ २ ॥ अभिवाद्यमुनिश्रेष्ठंज्वलंतमिवपावकं ॥ ऊचतुःपरमोदारंवाक्यंमधुरभाषिणौ ॥ ३ ॥ इमौस्ममुनिशार्दूलकिंकरौसमुपागतौ ॥ आज्ञापयमुनिश्रेष्ठशासनंकरवावकिं ॥ ४ ॥ एवमुक्तयोर्वाक्येसर्वएवमहर्षयः ॥ विश्वा मित्रंपुरस्कृत्यरामंवचनमब्रुवन् ॥ ५ ॥ मैथिलस्यनरश्रेष्ठजनकस्यभविष्यति ॥ यज्ञःपरमधर्मिष्ठस्तत्रयास्यामहेवयं ॥ ६ ॥ त्वंचैव नरशार्दूलसहास्माभिर्गमिष्यसि ॥ अद्भुतंचधनूरत्नंतत्रत्वंद्रष्टुमर्हसि ॥ ७ ॥ इति सहगतोविश्वामित्रोहोमार्थंत्वरयाशालामागतइतिबोध्यं ॥ २ ॥ मुनिश्रेष्ठं विश्वामित्रं ॥ ३ ॥ स्मेत्यव्ययं ॥ ४ ॥ तयोरिति ताभ्यामित्यर्थे ॥ विश्वामित्रंपुरस्कृत्य कृतविश्वामित्रानुमतिकाइतियावत् ॥ ५ ॥ मैथिलस्य मैथिलाधिपतेः ॥ परमधर्मिष्ठः उत्कटातिशयितधर्मवान् ॥ परमेतिपृथक्पदंवा परा मा यस्मिन्नित्यर्थंकरामसंबोधनं ॥ ६ ॥ ७ ॥

पूर्वं पूर्वस्मिन्काले ॥ देवरातारव्यप्राचीनजनकस्य यज्ञे सदसि ॥ दैवतैर्दक्षयज्ञवधेप्रसादिताच्छिवाद्धनुर्यज्ञप्रसादितैः शिवसहितैर्देवैर्दत्तं ॥ अतस्तत्रतिष्ठतीतिशेषः ॥८॥ तस्याद्भुतत्वमाह नास्येति ॥ आरोपणं शरप्रक्षेपयोग्यज्यासंबंधः ॥ नकथंचन नकथमपीत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ तत्र मिथिलायां ॥ यज्ञंचेति यज्ञंद्रक्ष्यसिचेत्यन्वयः ॥ च कारेणजानकीस्वीकारसमुच्चयः ॥ ११ ॥ कुतस्तादृशधनुषस्तत्रस्थितिस्तत्राह ॥ तद्धीति ॥ उत्तमंतद्धनुः मैथिलेन निजयज्ञप्रीतदेवेभ्यः यज्ञफलत्वेनयाचितं ॥ युद्धेरिपूणां जयाय सर्वदैवतैः शिवसहितैः सर्वदेवतैर्दत्तं ॥ अतस्तत्रतिष्ठतीत्यर्थः ॥ तदुक्तंपाद्मे ॥ चापंशांभोर्दयादत्तमिति ॥ कौर्मेपि ॥ प्रीतश्चभगवानीशस्त्रिशूलीनीललोहितः ॥

तद्धिपूर्वंनरश्रेष्ठदत्तंसदसिदैवतैः॥ अप्रमेयबलंघोरंमखेपरमभास्वरं॥८॥ नास्यदेवानगंधर्वानासुरानचराक्षसाः॥ कर्तुमारोपणं शक्तानकथंचनमानुषाः॥ ९॥ धनुषस्तस्यवीर्येहिजिज्ञासंतोमहीक्षितः॥ नशेकुरारोपयितुंराजपुत्रामहाबलाः॥ १०॥ तद्धनुर्नरशार्दूलमैथिलस्यमहात्मनः॥ तत्रद्रक्ष्यसिकाकुत्स्थयज्ञंचपरमाद्भुतं॥ ११॥ तद्धियज्ञफलंतेनमैथिलेनोत्तमंधनुः॥ याचितंनरशार्दूलसुनाभंसर्वदैवतैः॥ १२॥ आयागभूतंनृपतेस्तस्यवेश्मनिराघव॥ अर्चितंविविधैर्गंधैर्धूपैश्चागरुगंधिभिः॥ १३॥ एवमुक्त्वामुनिवरः प्रस्थानमकरोत्तदा॥ सर्षिसंघःसकाकुत्स्थआमंत्र्यवनदेवताः॥ १४॥ स्वस्तिवोस्तुगमिष्यामिसिद्धःसिद्धाश्रमादहं॥ उत्तरेजाह्नवी तीरेहिमवंतंशिलोच्चयं॥ १५॥ इत्युक्त्वामुनिशार्दूलःकौशिकःसतपोधनः॥ उत्तरांदिशमुद्दिश्यप्रस्थातुमुपचक्रमे॥ १६॥

प्रददौशत्रुनाशार्थंजनकायाद्भुतंधनुरिति ॥ सुनाभं शोभनमुष्टिबंधनस्थानं ॥ १२ ॥ आयागभूतं यजनीयदेवताभूतमित्यर्थः ॥ वेश्मनीत्यस्य तिष्ठतीतिशेषः ॥ अतएवाह अर्चितमित्यादि ॥ न्यासभूतंनरपतेरितिक्वचित्पाठः ॥ तत्रापिन्यस्यते अस्मिन्देवतेतिव्युत्पत्त्यासएवार्थः ॥ देवतान्यासश्च यागार्थएवप्रतिमादौ ॥ १३ ॥ एवमुक्तेति ॥ महर्षिगणद्वारेतिशेषः ॥ मुनिवरोविश्वामित्रः ॥ वनदेवताः वनदुर्गाद्याः ॥ १४ ॥ सिद्धः निर्विघ्नयज्ञसित्यर्थेतिभावः ॥ क्वगमिष्यसीत्यत्राह ॥ उत्तरेति ॥ १५ ॥ १६ ॥

अनुसारिणां उक्तदिगनुसारिणां पश्चाद्गामिनामितिवा ॥ शकटीशतमात्रं शतपरिच्छिन्नशकट्यारोपिताग्निहोत्रसंभारादिमत् ॥ ब्रह्मवादिनांयूथं अन्वगादितिसंबंधः ॥ १७ ॥ १८ ॥ पक्षिणोनिवर्तयामासेत्यनेन ऋषीणामनिवर्तनमुक्तं ॥ तदेवाह तेगत्वेति ॥ १९ ॥ शोणनदस्यैव शोणाइत्यपिनामेत्याहुः ॥ वस्तुतःशोणाइतिगिरिव्रजसमीप स्थोनदीविशेषः इत्येतदुत्तरसर्गेस्पष्टं ॥ अस्तंगते अस्तंजिगमिषतीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ अयंदेशः शोणाकूलस्थः ॥ २३ ॥ निखिलं वैभवमितिशेषः ॥ २४ ॥

तंव्रजंतंमुनिवरमन्वगादनुसारिणां॥ शकटीशतमात्रंतुप्रयाणेब्रह्मवादिनां॥ १७॥ मृगपक्षिगणाश्चैवसिद्धाश्रमनिवासिनः॥ अनुजग्मुर्महात्मानोविश्वामित्रंतपोधनं॥ १८॥ निवर्तयामासततःसर्षिसंघःसपक्षिणः॥ तेगत्वादूरमध्वानंलंबमानेदिवाकरे॥ १९॥ वासंचक्रुर्मुनिगणाःशोणाकूलेसमाहिताः॥ तेऽस्तंगतेदिनकरेस्नात्वाहुतहुताशनाः॥ २०॥ विश्वामित्रंपुरस्कृत्यनिषेदुरमितौजसः॥ रामोपिसहसौमित्रिर्मुनींस्तानभिपूज्यच॥ २१॥ अग्रतोनिषसादाथविश्वामित्रस्यधीमतः॥ अथरामोमहातेजाविश्वामित्रंतपोधनं॥ २२॥ पप्रच्छमुनिशार्दूलंकौतूहलसमन्वितं॥ भगवन्कोन्वयंदेशःसमृद्धवनशोभितः॥ २३॥ श्रोतुमिच्छामिभद्रंतेवक्तुमर्हसितत्त्वतः॥ नोदितोरामवाक्येनकथयामाससुव्रतः॥ तस्यदेशस्यनिखिलमृषिमध्येमहातपाः॥ २४॥ इत्यार्षेश्रीमद्रा०वा०वा०एकत्रिंशःसर्गः॥ ३१॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ब्रह्मयोनिर्महानासीत्कुशोनाममहातपाः॥ अक्लिष्टव्रतधर्मज्ञःसज्जनप्रतिपूजकः॥ १॥ समहात्माकुलीनायांयुक्तायांसुमहाबलान्॥ वैदर्भ्यांजनयामासचतुरःसदृशान्सुतान्॥ २॥ कुशांबंकुशनाभंचअसूर्तरजसंवसुं॥ दीप्तियुक्तान्महोत्साहान्क्षत्रधर्मचिकीर्षया॥ ३॥

इतिरामाभिरामे श्रीरा०वा०बा०एकत्रिंशःसर्गः ॥ ३१ ॥ ॥ ७॥ शोणाकूलदेशवैभवप्रश्ने मद्वंश्यानामयंदेशइत्युत्तरमाह ॥ ब्रह्मयोनिरिति ब्रह्मपुत्रइत्यर्थः ॥ अक्लिष्टव्रतश्चासौ धर्मज्ञश्चेतिविग्रहः ॥ १॥ युक्तायां अशेषस्त्रीगुणयुक्तायामित्यर्थः ॥ २ ॥ असूर्तरजसं ॥ नविद्यतेसूर्तं प्रसूतं रजोयस्यतं अजितियोगविभागादचू ॥ क्षत्रधर्मचिकीर्षया तद्धर्मवद्धिकरणेच्छया ॥ ३ ॥

पालनं प्रजापालनं ॥ ४ ॥ निवेशं सन्निवेशं ॥५ ॥ महोदयं महोदयनामकं ॥ ६ ॥ ७ ॥ एषा गिरिव्रजापरपर्याया ॥ ८ ॥ सुमागधी तत्संज्ञा ॥ आयया वितिपरिच्छेदः ॥ ॥ ९॥ सामागधी ॥ मगधादागततया मागधीत्वेनप्रसिद्धा साएषाशोणा ॥ तस्यमद्वंश्यस्यवसोर्भवति ॥ पूर्वाभिचरिता पूर्वदिग्गामिनी ॥ सुक्षेत्रा पार्श्वद्वयेपीतिशेषः ॥ १० ॥ घृताच्यां तन्नामिकासरःसु ॥ ११ ॥ ताः शतंकन्याः ॥१२॥ आमोदं संतोषं ॥१३॥ घनांतरे मेघमध्ये ताराइवेरजुरितिशेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ मत्कामनापूरणे ॥ ममदेव

तानुवाचकुशःपुत्रान्धर्मिष्ठान्सत्यवादिनः ॥ क्रियतांपालनंपुत्राधर्मंप्राप्स्यथपुष्कलं ॥ ४ ॥ कुशस्यवचनंश्रुत्वाचत्वारोलोकसत्तमाः॥ निवेशंचक्रिरेसर्वेपुराणांनृवरास्तदा ॥ ५ ॥ कुशांबस्तुमहातेजाःकौशांबीमकरोत्पुरीं ॥ कुशनाभस्तुधर्मात्मापुरंचक्रेमहोदयं ॥ ६ ॥असूर्तरजसोनामधर्मारण्यंमहामतिः॥ चक्रेपुरवरंराजावसुर्नामगिरिव्रजं॥७॥ एपावसुमतीनामवसोस्तस्यमहात्मनः॥ एतेशैलवराःपंचप्रकाशंतेसमंततः॥ ८॥ सुमागधीनदीरम्यामगधान्विश्रुतायया॥ पंचानांशैलमुख्यानांमध्येमालेवशोभते॥ ९॥ सैषाहिमागधीरामवसोस्तस्यमहात्मनः ॥ पूर्वाभिचरितारामसुक्षेत्रासस्यमालिनी ॥ १० ॥ कुशनाभस्तुराजर्षिःकन्याशतमनुत्तमं॥ जनयामासधर्मात्माघृताच्यांरघुनंदन ॥ ११ ॥ तास्तुयौवनशालिन्योरूपवत्यःस्वलंकृताः ॥ उद्यानभूमिमागम्यप्रावृषीवशतह्रदाः ॥ १२ ॥ गायंत्योनृत्यमानाश्चवादयंत्यस्तुराघव॥ आमोदंपरमंजग्मुर्वराभरणभूषिताः॥ १३॥ अथताश्चारुसर्वांग्योरूपेणाप्रतिमा भुवि॥ उद्यानभूमिमागम्यताराइवघनांतरे ॥ १४॥ ताःसर्वागुणसंपन्नारूपयौवनसंयुताः ॥ दृष्ट्वासर्वात्मकोवायुरिदंवचनमब्रवीत्॥ १५॥ अहंवःकामयेसर्वाभार्याममभविष्यथ॥ मानुपस्त्यज्यतांभावोदीर्घमायुरवाप्स्यथ॥ १६॥

स्य मानुष्योपि भार्याभविष्यथेत्यादिर्वशीकरणायार्थवादः॥ ननुमानुषीणांदेवसंबंधोऽनुचितस्तत्राह ॥ मानुषस्त्यज्यतांभावइति ॥ मदंगीकारमात्रेण विलक्षणशक्त्याविर्भावान्मानुषभावत्यागे स्वतएवभवतीनांसामर्थ्यंभविष्यति ॥ तत्फलमाह दीर्घमिति ॥ १६ ॥

मानुषेपुहि यतःविशेषेणनित्यमनुक्षणं यौवनं चलं चंचलं क्षीयमाणमितियावत्॥ अतःमत्संबंधेन अक्षयंयौवनमित्याद्यन्वयः॥ १७ ॥ अपहास्य हासपूर्वकमपमान्य ॥ ॥ १८ ॥ अंतश्चरसीतिपूर्वार्धेन स्वभावज्ञतावायोःसूचिता ॥ ननुयुष्मत्स्वभावापेक्षया मत्स्वभावोधिकइतिचेत्तत्राह ॥ प्रभावज्ञाश्चतेसर्वाः तथाभ्रमंमाकार्षीरितिभावः ॥ तस्मादेवमनुचितप्रार्थनयाअस्मदवमाननमनुचितमित्याह ॥ किमर्थमित्यादि ॥ १९ ॥ स्वप्रभावंदर्शयंति ॥ कुशनाभेत्यादि ॥ स्थानात् वायुपदात् ॥ देवमपित्वांच्यावयितुं

चलंहियौवनंनित्यंमानुषेपुविशेषतः॥ अक्षयंयौवनंप्राप्ताअमर्यश्चभविष्यथ॥ १७॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वावायोरक्लिष्टकर्मणः॥ अपहास्यततोवाक्यंकन्याशतमथाब्रवीत् ॥ १८॥ अंतश्चरसिभूतानांसर्वेषांसुरसत्तम ॥ प्रभावज्ञाश्चतेसर्वाःकिमर्थमवमन्यसे॥ १९॥ कुशनाभसुतादेवसमस्ताःसुरसत्तम॥ स्थानाच्च्यावयितुंदेवंरक्षामस्तुतपोवयं॥ २०॥ माभूत्सकालोदुर्मेधःपितरंसत्यवादिनं॥ अवमन्यस्वधर्मेणस्वयंवरमुपास्महे॥ २१॥ पिताहिप्रभुरस्माकंदैवतंपरमंचसः ॥ यस्यनोदास्यतिपितासनोभर्ताभविष्यति॥ २२॥ तासांतुवचनंश्रुत्वाहरिःपरमकोपनः॥ प्रविश्यसर्वगात्राणिबभंजभगवान्प्रभुः॥ २३॥ ताःकन्यावायुनाभग्नाविविशुर्नृपतेर्गृहं॥ प्रविश्यचसुसंभ्रांताःसलज्जाःसास्रलोचनाः॥ २४॥सचतादयिताभग्नाःकन्याःपरमशोभनाः॥ दृष्ट्वादीनास्तदाराजासंभ्रांतइदमब्रवीत्॥ २५॥

समर्थाइतिशेषः ॥ रक्षामस्त्वितिशापेन तथाकरणेहि तत्क्षयःस्यादितिभावः ॥ २० ॥ हेदुर्मेधः दुर्बुद्धे॥ यत्रकाले पितरमवमन्य अपमानविषयंकृत्वा स्वधर्मेण कामेन ॥ स्वयंवरमुपास्महे ॥ आत्मना स्वातंत्र्येण वयंवरमंगीकुर्मः ॥ सकालःकदाचिदपिमाभूदित्यन्वयः॥ नावमन्येतिपाठस्तुक्वचित्कोऽपपाठः॥ तथापाठेनइतिच्छेदः ॥ छांदसंदीर्घत्वं ॥ नः अस्माकं सकालोमाभूदित्यन्वयः ॥ क्वचित्तुनोवमन्यस्वेतिपाठः ॥ अतएवमाभूत्सकालोयद्वा नोपितरंसत्यवादिनं कामतःसमतिक्रम्य वरयेमस्वयंवरंइत्येतदर्थविवरणश्लोकोदृश्यतेक्वचित् ॥ २१ ॥ तत्रबीजमाह ॥ पिताहीति ॥ २२ ॥ हरिः वायुः ॥ क्वचित्तुवायुरित्येवपाठः ॥ २३ ॥ सलज्जाः अन्याय्यपतिप्रसंगतःसलज्जाः ॥ २४ ॥ भग्नाः भग्नांगाः ॥ २५ ॥

धर्ममवमन्यते बलात्कारंकरोतीतियावत् ॥ रोदनादिनाचेष्टंत्यः किन्नाभिभाषथेत्यन्वयः ॥ २६ ॥ एवंपृष्ठेतिशेषः ॥ समाधिंसंदधइति ॥ तद्वचः श्रवणैकाग्रचित्तोभूदित्यर्थः ॥ २७ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरा० वा० बा० द्वात्रिंशःसर्गः ॥ ३२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तस्येति ॥ चरणौस्पृष्ट्वा नमस्कृत्य ॥ १ ॥ प्रधर्षयितुं अभिभवितुंइच्छतिस्म ॥ अशुभं बलात्काररूपं अवेक्षतेस्म ॥ २ ॥ पितृमत्यः पित्रधीनाः ॥ स्वच्छंदेन पतिस्वीकारविषयेस्वातंत्र्येनस्थिताः ॥ नवर्तामहेयतः अतोनःपितरं वृणीष्वत्वं यदिनःअस्मान् तुभ्यंसदास्यति तदा तवत्वदीयाःभविष्यामः तेतवभद्रंअस्तुइतियोजना ॥ ३ ॥ एवंब्रुवंतीनां नोवचनं नप्रतीच्छता अनंगीकुर्वता पापानुबंधेन अध

किमिदंकथ्यतांपुत्र्यःकोधर्ममवमन्यते ॥ कुब्जाःकेनकृताःसर्वाश्चेष्टंत्योनाभिभाषत ॥ २६ ॥ एवंराजाविनिश्चस्यसमाधिंसंदधेततः ॥ १७ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रा० वा० बा० द्वात्रिंशःसर्गः ॥ ३२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाकुशनाभस्यधीमतः ॥ शिरोभिश्चरणौस्पृष्ट्वाकन्याशतमभाषत ॥ १ ॥ वायुःसर्वात्मकोराजन्प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ अशुभंमार्गमास्थायनधर्मंप्रत्यवेक्षते ॥ २ ॥ पितृमत्यःस्मभद्रंतेस्वच्छंदेनवयंस्थिताः ॥ पितरंनोवृणीष्वत्वंयदिनोदास्यतेतव ॥ ३ ॥ तेनपापानुबंधेनवचनंनप्रतीच्छता ॥ एवंब्रुवंत्यःसर्वाःस्मवायुनाभिहताभृशं ॥ ४ ॥ तासांतुवचनंश्रुत्वाराजापरमधार्मिकः ॥ प्रत्युवाचमहातेजाःकन्याशतमनुत्तमं ॥ ५ ॥ क्षांतंक्षमावतांपुत्र्यःकर्तव्यंसुमहत्कृतं ॥ ऐकमत्यमुपागम्यकुलंचावेक्षितंमम ॥ ६ ॥ अलंकारोहिनारीणांक्षमातुपुरुषस्यवा ॥ दुष्करंतच्चवैक्षांतंत्रिदशेषुविशेषतः ॥ ७ ॥

॥ ६५ ॥

र्मबद्धचित्तेन एवंधर्मंब्रुवंत्यःसर्वाः वायुनाअभिहताःस्मइतियोजना ॥ ४ ॥ ५ ॥ हेपुत्र्यः क्षमावतां क्षमावद्भिः कर्तुमर्हंयत्क्षांतं क्षमा तत्सुमहत्कृतं महतीक्षमाकृतेतियावत् ॥ गात्रभंगोत्थक्रोधवेगसहनमतिदुष्करमितिभावः ॥ यच्चकुलंअवेक्षितं कामवेगसहनंकृतं तदपिसुमहत् ॥ ॥ ६ ॥ पुरुषस्यवेति ॥ अविशेषेणेतिशेषः ॥ तत्तुदुष्करं यत्त्रिदशविषयेक्षांतं कामवेगसहनंकृतं तत्अतिदुष्करं तेषां अभिरूपादिकमनीयगुणबाहुल्यात् ॥ ७ ॥

स्वकन्यानांक्षमांश्लाघयन् तादृशींक्षमांस्वकुलेप्रार्थयते यादृशीति ॥ भोपुत्र्यः यादृशीयुष्माकंक्षमा तादृशीअस्मत्कुलेसर्वासामस्त्वितिशेषः ॥ अथवाविशेषतः सकलस्त्रीपुरुषाविशेषेणेत्यर्थः ॥ क्षमायाःप्रार्थनीयत्वे निमित्तमाह ॥ क्षमेत्यादि ॥ दानसत्यवचनयज्ञसमाधिजसकलधर्मफलाक्षमा ॥ सकलजगदाधारभूताचक्षमाऽतःसोपादेयेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९॥ प्रदानं कन्याप्रदानं उचिते देशेकाले सदृशे स्वकुलादिसदृशेपात्रे प्रदानंकर्तव्यंइतिमंत्रणप्रक्रमः ॥ १० ॥ ऊर्ध्वरेताः ब्रह्मचारी ॥ ब्राह्मंतपः ब्रह्मविषयेचित्तै

यादृशीवःक्षमापुत्र्यःसर्वासामविशेषतः ॥ क्षमादानंक्षमासत्यंक्षमायज्ञाश्चपुत्रिकाः ॥ ८ ॥ क्षमायशःक्षमाधर्मःक्षमायांविष्ठितं जगत् ॥ विसृज्यकन्याःकाकुत्स्थराजात्रिदशविक्रमः ॥ ९ ॥ मंत्रज्ञोमंत्रयामासप्रदानंसहमंत्रिभिः ॥ देशेकालेचकर्तव्यंसदृशेप्रतिपादनं ॥ १० ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुचूलीनाममहायुतिः ॥ ऊर्ध्वरेताःशुभाचारोब्राह्मंतपउपागमत् ॥ ११ ॥ तपस्यंतमृषिंतत्रगंधर्वीपर्युपासते ॥ सोमदानामभद्रंतेऊर्मिलातनयातदा ॥ १२ ॥ साचतंप्रणताभूत्वाशुश्रूषणपरायणा ॥ उवासकालेधर्मिष्ठातस्यास्तुष्टोभवद्गुरुः ॥ १३ ॥ सचतांकालयोगेनप्रोवाचरघुनंदन ॥ परितुष्टोस्मिभद्रंतेकिंकरोमितवप्रियं ॥ १४ ॥ परितुष्टंमुनिंज्ञात्वागंधर्वीमधुरस्वरं ॥ उवाचपरमप्रीतावाक्यज्ञावाक्यकोविदं ॥ १५ ॥ लक्ष्म्यासमुदितोब्राह्म्याब्रह्मभूतोमहातपाः ॥ ब्राह्म्येणतपसायुक्तंपुत्रमिच्छामिधार्मिकं ॥ १६ ॥

काम्यं मनसश्चेंद्रियाणांचऐकाग्र्यंपरमंतपइतिस्मृतिः ॥ ११ ॥ यदाचूलीतपश्चरति तदाऊर्मिलातनया सोमदानाम गंधर्वीतंपर्युपास्तेस्म ॥ मय्यनुग्रहंकुर्वितिप्रार्थनयासेवतेस्म ॥ पर्युपासतइत्यशबलुगार्षः ॥ १२ ॥ तमिति ॥ प्रतियोगेद्वितीया तत्समीपेआसेत्यर्थः ॥ १३ ॥ कालयोगेन शुश्रूषाजनितधर्मपरिपाकार्हकालसंबंधेन ॥ अनेनदिव्ययोगिनीयोगिनोः अकल्मषतपःप्रवृत्तिःसूचिता ॥ १४ ॥ १५ ॥ ब्राह्म्यालक्ष्म्या ब्रह्मवर्चसेन ॥ ब्रह्मभूतः ब्रह्मात्मभावनया ॥ अतएवमहातपाः यतस्त्वमीदृशः ॥ ब्राह्म्येणतपसायुक्तंपुत्रमिच्छामि ब्राह्म्यंतपः ब्रह्मविषयमैकाग्र्यं ॥ यद्वा ब्राह्म्यंतपः स्वाध्यायः ॥ १६ ॥

ननुपुत्रप्रार्थनापत्यावुचितातत्राह ॥ अपतिश्चास्मि ॥ इतःपरमपिअस्मि अहंनकस्यचित्भार्याभविष्यामीतिशेषः ॥ अनेन नैष्ठिकब्रह्मचारिणीत्वंसूचितं ॥ अथापि यथा पुत्रावाप्तिर्भवति तथातेभद्रं अनुग्रहोस्तु नन्वेवंनैष्ठिकब्रह्मचर्यैकथंपुत्रलाभःसंभाव्येतअतआह ॥ ब्राह्म्येणेति ॥ उपगतायाः किंकरत्वंप्राप्तायाः ॥ ब्राह्म्येण ब्रह्मसंबंधिना उपायेन मेसुतंदातुमर्हसि ॥ सनकादयइव मानसपुत्रोदेयइतिभावः ॥ १७ ॥ तस्याः सोमदायाः प्रसन्नः चूलिननामाब्रह्मर्षिः ब्राह्मं ब्रह्मतपसायुक्तं ब्राह्मणदत्तत्वाद्ब्रह्मदत्तइ

अपतिश्चास्मिभद्रंतेभार्याचास्मिनकस्यचित्॥ब्राह्म्येणोपगतायाश्चदातुमर्हसिमेसुतं ॥ १७ ॥ तस्याःप्रसन्नोब्रह्मर्षिर्ददौब्राह्ममनुत्तमं॥ब्रह्मदत्तइतिख्यातंमानसंचूलिनःसुतं॥ १८ ॥ सराजाब्रह्मदत्तस्तुपुरीमध्यवसत्तदा ॥ कांपिल्यांपरयालक्ष्म्यादेवराजोयथा दिवं॥ १९ ॥ सबुद्धिंकृतवान्राजाकुशनाभःसुधार्मिकः॥ब्रह्मदत्तायकाकुत्स्थदातुंकन्याशतंतदा॥ २० ॥ तमाहूयमहातेजाब्रह्मदत्तं महीपतिः॥ददौकन्याशतंराजासुप्रीतेनांतरात्मना॥ २१ ॥ यथाक्रमंतदापाणिंजग्राहरघुनंदन॥ब्रह्मदत्तोमहीपालस्तासांदेवपतिर्यथा॥ २२॥स्पृष्टमात्रेतदापाणौविकुब्जाविगतज्वराः॥युक्तंपरमयालक्ष्म्याबभौकन्याशतंतदा॥ २३ ॥ सदृष्ट्वावायुनामुक्ताःकुशनाभोमहीपतिः॥बभूवपरमप्रीतोहर्षलेभेपुनःपुनः॥ २४ ॥रुतोद्वाहंतुराजानंब्रह्मदत्तंमहीपतिं ॥ सदारंप्रेषयामाससोपाध्यायगणं तदा॥ २५॥

तिख्यातं ॥ मानसंसुतं ददावित्यन्वयः ॥ फलीफलिनइतिवत् चूलीचूलीनइति ऋषेर्नामद्वयंसाधु ॥ १८ ॥ राजा गंधर्व्याःसोमदायाः क्षत्रियात्वात् ॥ कांपिल्यां कंपिलेननिर्वृत्तां ॥ १९ ॥२० ॥ २१ ॥ देवपतिर्यथा इंद्रसदृशोमहीपालइत्यर्थः ॥ २२ ॥ तदातेनराज्ञा पाणौस्पृष्टमात्रे ताःकन्याःविकुब्जाः कुब्जत्वरहिताः आसन्नितिशेषः ॥ ब्राह्मतपोयुक्तत्वादेवंसामर्थ्यराज्ञः ॥ एवंचसतितत्कन्याशतंपरमयालक्ष्म्या बभावित्यन्वयः ॥ २३ ॥ सराजा वायुनामुक्तादृष्ट्वेत्यन्वयः ॥ भग्नाइतिपाठस्तुचित्यः ॥ केचित्तुतत्पाठेपूर्वंभग्नाइतिव्याचख्युः ॥ २४ ॥ प्रेषयामास कांपिल्यंप्रतीतिशेषः ॥ २५ ॥

सदृशींक्रियां दारक्रियामित्यर्थः ॥ प्रतिनंदनप्रकारमाह ॥ स्पृष्ट्वेत्यादि ॥ प्रशस्यचगतेत्यर्थः ॥ आश्चर्यमासांधैर्यं यद्देवश्रेष्ठस्याप्यनादरः धन्योयंराजायस्यकन्याईदृश्यअहोमेभाग्यंयस्यामेईदृश्यःस्नुषाःइत्येवंप्रतिनंदनं ॥ अनेनस्त्रीमाहात्म्यं तपोमाहात्म्यंचदर्शितं ॥ २६॥२७॥ इतिरामाभिरा०श्रीरा०वा०वा०त्रयस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३३ ॥ ७ ॥ ब्रह्मदत्तेचेति ॥ चस्त्वर्थः कन्याशतसमुच्चयार्थोवा पुत्रलाभाय पुत्रप्राप्तये ॥ १॥ कुशः कुशनाभपिता ॥ २ ॥ कुशवाक्यमाह ॥ पुत्रइत्यादि ॥ सदृशः त्वत्सदृशः ॥ कोसौ तत्राह ॥ गाधिं गाधिनामानंप्राप्स्यसि तेनलोकेशाश्वतींकीर्तिंचप्राप्स्यसि ॥ ३ ॥ कुशोनामेतिपाठे एतत्कुशदत्तंनामप्रसिद्धमित्यर्थः ॥ आकाशमाविश्य आकाशरूपोभू

सोमदापिसुतंदृष्ट्वापुत्रस्यसदृशींक्रियां॥ यथान्यायंचगंधर्वीःस्नुषास्ताःप्रत्यनंदत॥ २६॥ स्पृष्ट्वास्पृष्ट्वाचताःकन्याःकुशनाभंप्रशस्य च॥ २७॥इत्यार्षेश्रीम०वा०वा०त्रयस्त्रिंशःसर्गः॥ ३३॥ ॥७॥ ॥७॥ कृतोद्वाहेगतेतस्मिन्ब्रह्मदत्तेचराघव॥ अपुत्रःपुत्रलाभायपौत्रीमिष्टिमकल्पयत्॥ १॥ इष्ट्यांतुवर्तमानायांकुशनाभंमहीपतिं॥ उवाचपरमोदारःकुशोब्रह्मसुतस्तदा॥ २॥ पुत्रस्तेसदृशःपुत्रभविष्यतिसुधार्मिकः॥ गाधिंप्राप्स्यसितेनत्वंकीर्तिंलोकेचशाश्वतीं॥ ३॥ एवमुक्त्वाकुशोरामकुशनाभंमहीपतिं॥ जगामाकाशमाविश्यब्रह्मलोकंसनातनं॥ ४॥ कस्यचित्त्वथकालस्यकुशनाभस्यधीमतः॥ जज्ञेपरमधर्मिष्ठोगाधिरित्येवनामतः॥ ५॥ सपितामममकाकुत्स्थगाधिःपरमधार्मिकः॥ कुशवंशप्रसूतोस्मिकौशिकोरघुनंदन॥ ६॥ पूर्वजाभगिनीचापिममराघवसुव्रता॥ नाम्नासत्यवतीनामऋचीकेप्रतिपादिता॥ ७॥ सशरीरागतास्वर्गंभर्तारमनुवर्तिनी॥ कौशिकीपरमोदाराप्रवृत्ताचमहानदी॥ ८॥

त्वा अनेनतस्यमुक्तत्वंसूचितं ॥ तेनत्ववंशस्यमाहात्म्यातिशयःसूचितः ॥ ४ ॥ कस्यचित्त्वथकालस्य कस्यचित्कालस्यअनंतरमित्यर्थः ॥ ५ ॥ मम विश्वामित्रस्य कुशवंशप्रसूतत्वादहंकौशिकः ॥६॥ नकेवलमहमेवगाधेःपुत्रः ममपूर्वजाज्येष्ठा नाम्नासत्यवतीतिप्रसिद्धा ऋचीकेप्रतिपादिता ऋचीकायदत्ताइति नामप्रसिद्धं ॥ ७ ॥ सशरीरस्वर्गतौहेतुर्भर्तारमनुवर्तिनीति सहगमनंकृतवतीत्यर्थः ॥ अपिच अन्यदपितस्याश्चरितं कौशिकीनाम्नीमहानदी तद्रूपा प्रवृत्ताच जाता ॥ ८ ॥

हितकार्यार्थं हितकामार्थमितिपाठे हितं आमुष्मिकं कामः ऐहिकं तदुभयदानार्थं ॥ ९ ॥ यतोभगिन्यांस्नेहसंयुक्तः अतःहिमवत्पार्श्वेकौशिक्यांनियतः ॥ नित्यं सुखंव सामीत्यन्वयः ॥ १० ॥ इतश्चतस्यांवासइत्याह ॥ सात्विति ॥ सत्येधर्मेप्रतिष्ठिता तज्जलपानादिना सत्यात् मनोननिवर्ततइतिभावः ॥ ११ ॥ नन्वेवं कथंसिद्धाश्रमेस्थिति रतआह ॥ अहंहीति ॥ नियमात् गयापिंडदानवत्सिद्धाश्रमैकसाध्ययागजन्यसिद्धिहेतोः ॥ आगमनकार्यंच त्वदनुग्रहात्सिद्धमित्याह सिद्धाश्रममित्यादि ॥ १२ ॥ उप संहरति ॥ एषेति ॥ ममगाधेः सकाशादुत्पत्तिः कीर्तिता स्वस्यवंशस्यउत्पत्तिः ब्रह्मपुत्रात् कुशात् उत्पत्तिः कीर्तिता ॥ देशस्य शोणाकुलीयगिरिव्रजदेशस्य ॥ पृच्छसि

दिव्यापुण्योदकारम्याहिमवंतमुपाश्रिता ॥ लोकस्यहितकार्यार्थंप्रवृत्ताभगिनीमम ॥ ९ ॥ ततोहंहिमवत्पार्श्वेवसामिनियतःसुखं ॥ भ
गिन्यांस्नेहसंयुक्तःकौशिक्यांरघुनंदन ॥ १० ॥ सातुसत्यवतीपुण्यासत्येधर्मेप्रतिष्ठिता ॥ पतिव्रतामहाभागाकौशिकीसरितांवरा ॥ ११ ॥
अहंहिनियमाद्रामहित्वातांसमुपागतः ॥ सिद्धाश्रममनुप्राप्तःसिद्धोस्मितवतेजसा ॥ १२ ॥ एषारामममोत्पत्तिःस्वस्यवंशस्यकीर्ति
ता ॥ देशस्यहिमहाबाहोयन्मात्वंपरिपृच्छसि ॥ १३ ॥ गतोर्धरात्रःकाकुत्स्थकथाःकथयतोमम ॥ निद्रामभ्येहिभद्रंतेमाभूद्विघ्नोध्वनीह
नः ॥ १४ ॥ निष्पंदास्तरवःसर्वेनिलीनाम्रगपक्षिणः ॥ नैशेनतमसाव्याप्तादिशश्चरघुनंदन ॥ १५ ॥ शनैर्विसृज्यतेसंध्यानभोनेत्रैरि
वावृतं ॥ नक्षत्रतारागहनंज्योतिर्भिरवभासते ॥ १६ ॥ उत्तिष्ठतेचशीतांशुःशशीलोकतमोनुदः ॥ ह्लादयन्प्राणिनांलोकेमनांसिप्रभया
स्वया ॥ १७ ॥

पर्यपृच्छः तत्सर्वमुक्तमितिशेषः ॥ १३ ॥ अतःपरंनप्रष्टव्यमित्याह ॥ गतइति ॥ विघ्नः गंतव्याध्वनिनिद्राभावप्रयुक्तजाड्यमूल ॥ १४ ॥ अर्धरात्रचिह्नान्याह ॥ निष्पंदाइति ॥ पक्षिचलनाभावादितिभावः ॥ तदाह निलीनाइति ॥ १५ ॥ शनैर्विसृज्यते वियुंक्तेत्यर्थः ॥ वर्तमानसामीप्येभूतेलट् ॥ संध्याशब्देन तदुपासनयोग्यगौणकालराहित्येन सार्धयामरूपः ॥ नक्षत्रतारागहनं नभः सहस्राक्षवत् ॥ नेत्रैराचितमिव तज्ज्योतिर्भिः तद्रश्मिभिः अवभासते ॥ १६ ॥ उत्तिष्ठते उदेानूर्ध्वकर्मणिइतितङ् ॥ १७ ॥

नैशानि निशाप्रभवानि ॥ तान्येवाह यक्षेत्यादि ॥ १८ ॥ अभ्यपूजयन् अस्तुवन् ॥ १९ ॥ स्तुतिप्रकारमाह ॥ कुशिकानामित्यादि ॥ ब्रह्मोपमाः ब्रह्मर्षितुल्याः ॥ ॥ २० ॥ हेमहायशोविश्वामित्र भवानेवविशेषेण महात्मेतिशेषः ॥ यस्तपसाब्राह्मणत्वंप्राप्तइतिभावः ॥ किंचयस्यतवभगिनी तवकुलस्य द्योतकरी उद्धारकर्त्री ॥ सरितांश्रेष्ठा ॥ अनेनसकलजगदुद्धारकत्वंसूचितं ॥ २१ ॥ प्रशस्तः स्तुतः ॥ अस्तंगतइवांशुमानितिपाठः ॥ २२ ॥ सेवते सेवतेस्म ॥ २३ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायण

नैशानिसर्वभूतानिप्रचरंतितनस्ततः ॥ यक्षराक्षससंघाश्चरौद्राश्चपिशिताशनाः ॥ १८ ॥ एवमुक्तामहातेजाविश्वाममहामुनिः ॥
साधुसाध्वितितेसर्वेमुनयोभ्यपूजयन् ॥ १९ ॥ कुशिकानामयंवंशोमहान्धर्मपरःसदा ॥ ब्रह्मोपमामहात्मानःकुशवंश्यानरोत्त
माः ॥ २० ॥ विशेषेणभवानेवविश्वामित्रमहायशः ॥ कौशिकीसरितांश्रेष्ठाकुलोद्योतकरीतव ॥ २१ ॥ मुदितैर्मुनिशार्दूलैःप्रशस्तः
कुशिकात्मजः ॥ निद्रामुपागमच्छ्रीमानस्तंगतइवांशुमान् ॥ २२ ॥ रामोपिसहसौमित्रिःकिंचिदागतविस्मयः ॥ प्रशस्यमुनिशार्दू
लंनिद्रांमुपसेवते ॥ २३ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०बा०चतुस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ उपास्यरात्रिशे
षंतुशोणाकूलेमहर्षिभिः ॥ निशायांसुप्रभातायांविश्वामित्रोभ्यभाषत ॥ १ ॥ सुप्रभातानिशारामपूर्वासंध्याप्रवर्तते ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ
भद्रंतेगमनायाभिरोचय ॥ २ ॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यकृतपूर्वाह्णिककृियः ॥ गमनंरोचयामासवाक्यंचेदमुवाचह ॥ ३ ॥ अयंशोणःशुभ
जलोगाधःपुलिनमंडितः ॥ कतरेणपथाब्रह्मन्संतरिष्यामहेवयं ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तुरामेणविश्वामित्रोब्रवीदिदं ॥ एषपंथामयोद्दिष्टोये
नयांतिमहर्षयः ॥ ५ ॥ तेगत्वादूरमध्वानंगतेर्धदिवसेतदा ॥ जाह्नवींसरितांश्रेष्ठांददृशुर्मुनिसेवितां ॥ ६ ॥

तिलके वा०बा०चतुस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ रात्रिशेषंउपास्य निद्रयाअतिवाह्य ॥ १ ॥ गमनाय गमनंकर्तुं ॥ २ ॥ ३ ॥ अयंशोणइति ॥ शोणेव शोणइतिव्यपदिष्टः ॥ कतरेणपथा संतरिष्यामहेइत्यन्वयः ॥ प्रश्नबीजमगाधइति ॥ अतलस्पर्शइत्यर्थः ॥ ४ ॥ उद्दिष्टः गंतव्यत्वेननिश्चितः ॥ ५ ॥ ६ ॥

सारसः पक्षिविशेषः ॥ ७ ॥ वासपरियहं संमार्जनादिनाआवासस्थानंचक्रुरित्यर्थः ॥ ८ ॥ अमृतवत् अमृततुल्यं पंचयज्ञाद्यवशिष्टमन्नं ॥ यद्वाःमृतवत् तत्सदृशंगंगाजलं हविश्वप्रागुक्तंप्राश्येत्यर्थः ॥ ९ ॥ विष्ठिताः विशेषेणस्थिताः यथार्हतः यथावस्थानमर्हतस्तथास्थितावित्यर्थः ॥ १० ॥ गगांश्रोतुं गंगाविषयकंकिंचिच्छ्रोतुमित्यर्थः ॥ श्रोतव्यंविषयमाह त्रैलोक्यमित्यादि ॥ ११ ॥ वृद्धिं त्रैलोक्यव्याप्तिरूपां ॥ १२ ॥ धातूनां स्वर्णादीनां ॥ १३ ॥ यामेरुदुहिता मेनानाम सातयोःकन्ययोर्मातेत्यन्वयः ॥ १४ ॥

तांदृष्ट्वापुण्यसलिलांहंससारससेवितां॥ बभूवुर्मुनयःसर्वेमुदिताःसहराघवाः॥ ७॥ तस्यास्तीरेतदासर्वेचक्रुर्वासपरिग्रहं ॥ ततःस्नात्वायथान्यायंसंतर्प्यपितृदेवताः॥८॥ हुत्वाचैवाग्निहोत्राणिप्राश्यचामृतवद्धविः॥ विविशुर्जाह्नवीतीरेशुभामुदितमानसाः ॥ ९ ॥ विश्वामित्रंमहात्मानंपरिवार्यसमंततः॥ विष्ठिताश्चयथान्यायंराघवौचयथार्हतः॥ संप्रहृष्टमनारामोविश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १० ॥ भगवन्श्रोतुमिच्छामिगंगांत्रिपथगांनदीं॥ त्रैलोक्यंकथमाक्रम्यगतानदनदीपतिं ॥ ११ ॥ चोदितोरामवाक्येनविश्वामित्रोमहामुनिः॥ वृद्धिंजन्मचगंगायावक्तुमेवोपचक्रमे ॥ १२ ॥ शैलेंद्रोहिमवान्रामधातूनामाकरोमहान्॥ तस्यकन्याद्वयंरामरूपेणाप्रतिमं भुवि॥ १३ ॥ यामेरुदुहितारामतयोर्मातासुमध्यमा॥ नाम्नामेनामनोज्ञावैपत्नीहिमवतःप्रिया॥ १४ ॥ तस्यांगंगेयमभवज्ज्येष्ठाहिमवतःसुता ॥ उमानामद्वितीयाभूत्कन्यातस्यैवराघव॥ १५॥ अथज्येष्ठांसुराःसर्वेदेवकार्यचिकीर्षया ॥ शैलेंद्रंवरयामासुर्गंगांत्रिपथगांनदीं ॥ १६ ॥ ददौधर्मेणहिमवांस्तनयांलोकपावनीं॥ स्वच्छंदपथगांगंगांत्रैलोक्यहितकाम्यया ॥ १७॥

तस्यां मेनायां याज्येष्ठाहिमवतःसुता कुटिलानाम साद्वयंगंगाःभवदित्यर्थः ॥ तस्यैव हिमवतः ॥ १५ ॥ देवकार्यं वक्ष्यमाणंभववीर्यधारणं ॥ त्रिपथगां स्वर्गभूपातालमार्गगां ॥ इदंवर्तमानापदेशेनवरणंच यस्याःशिवभार्यात्वाय ॥ १६ ॥ धर्मेण कन्यादानधर्मेण स्वच्छंदपथगामित्यपिवर्तमानापदेशेन ॥ स्वेच्छामात्रेणप्रवहादिवायुमार्गगमनशीलां ॥ १७ ॥

त्रिलोकार्थं ॥ तारकतोभीतत्रिलोकरक्षकपुत्रोत्पत्त्यर्थं ॥ अगच्छन् ब्रह्मलोकं ॥ तत्रब्रह्मशापवशाज्जलरूपताप्राप्तिरितीत्यादिवामनपुराणोक्तदिशामध्येऊह्यं ॥ वामनपुराणवृत्तांतस्य प्रायेणाऽप्रत्यभिज्ञानात् ॥ एवंहितत्राख्यायिका उमाज्येष्ठाकुटिलानामहिमवत्कन्या देवैःशिववीर्यधारणायहिमवंतंप्रार्थिता तेनदत्तयातयासहदेवाब्रह्मलोकं गत्वा ब्रह्मणेनिवेदितवंतः ॥ ब्रह्मणाचासमर्थेयंतद्धारणेइत्युक्ताःवश्यंधारयामीतिकथितवाक्यावज्ञानेनब्रह्मणाजलरूपाभवेतिशप्ता तत्रैवब्रह्मांडोर्ध्वकटाहेजलरूपेणलग्नास्थिता तस्यामेवाग्निनाशिववीर्यंक्षिप्तमिति ॥ विष्णवंघ्रिणाप्रसरताकटाहेभेदितेंबरात्॥ कुटिलाविष्णुपादांतात्पपाताकुलितातताः ॥ तस्माद्विष्णुपदीख्यातेतिवामनपुराणोक्तेरेव॥ ब्रह्मांडोर्ध्वकटाहेलग्नेतिज्ञायते ॥ पतनसमयेच ब्रह्मांडबाह्यजलेनसहैवपतितंतज्जलं ब्रह्मणाकमंडलुधृतंबाह्यजलंच शिवानंदबाष्पजातंनारायणात्मकमिति कामिकासं

प्रतिगृह्यत्रिलोकार्थंत्रिलोकहितकांक्षिणः॥ गंगामादायतेऽगच्छन्कृतार्थेनांतरात्मना॥ १८॥ याचान्याशैलदुहिताकन्यासीद्रघुनंदन॥ उग्रंसुव्रतमास्थायतपस्तेपेतपोधना॥ १९॥ उग्रेणतपसायुक्तांददौशैलवरःसुतां॥ रुद्रायाप्रतिरूपायउमांलोकनमस्कृतां॥ २०॥ एतेतेशैलराजस्यसुतेलोकनमस्कृते॥ गंगाचसरितांश्रेष्ठाउमादेवीचराघव॥ २१॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंयथात्रिपथगामिनी॥ खंगतात्रथमंतातगतिंगतिमतांवर॥ २२॥ सुरलोकंसमारूढाविपापाजलवाहिनी॥ २३॥ इ० श्रीम० वा० पंचत्रिंशःसर्गः॥ ३५॥ ॥ ७॥

हितादौस्पष्टं ॥ ततोभगवतापदारोपणे तेनैवकमंडलुजलेनतत्पादप्रक्षालनंकृत्वा तज्जलंकमंडलावेवक्षिप्तं ॥ शंकरसंहितोक्तरीत्यागौरीविवाहोत्तरं लीलयागौर्यापाणिभ्यांशिवनयनाच्छादनेकृते शिवेनललाटनेत्रंप्रकाशितं ॥ ततोभयाद्गौरीपाणिस्वेदजलंस्रुतं तदपित्रह्मणा कमंडलौस्थापितमित्यप्यत्रोक्तं गौरीविवाहकथनेनसूचितंच ॥ भगीरथप्रार्थनयाच ब्रह्मरूपःसर्वपवित्रजलसमूहस्तस्मैदत्तः ॥ सर्वमुक्तजलमुपक्रम्य पुराणेषुभगीरथसंबंधश्रवणात् विस्तरस्त्वस्मत्कृतगंगामाहात्म्यप्रकाशेद्रष्टव्यः ॥ १८ ॥ कन्या अवतपतिः ॥ अग्नेशिववीर्यस्खलनादिवक्तुंचैतद्वर्णनं उग्रंसुव्रतं पर्णभोजनस्यापित्यागसंकल्परूपं ॥ तपःशिवध्यानरूपं ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ यथात्रिपथगामिनीगंगा तथाप्रतिपादयामीतिशेषः ॥ तदेवविवृणोति ॥ खमित्यादि ॥ प्रथमंखंगतिं आकाशमार्गं गता ॥ २२ ॥ पश्चात्सुरलोकंसमारूढाःभवत् जलवाहिनी तत्स्वभावाजाता ॥ विपापा सकलपापहंत्री ॥ २३ ॥ इतिरामाभिरामे० पंचत्रिंशःसर्गः ॥ ३५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

उक्तवाक्येइति उपरतेइत्यर्थः ॥ १ ॥ वक्तुमर्हसीत्यस्य विस्तरमित्यनेनान्वयः ॥ दिव्यमानुषसंभवं दिव्यलोकनिबंधनंच ॥ २ ॥ शुश्रूषितंविस्तरमाह ॥ त्रीनित्यादि ॥ भूर्भुवःस्वर्मार्गानित्यर्थः ॥ प्लावयेत् व्याप्नुयात् ॥ इत्येकोविस्तरः ॥ द्वितीयमाह ॥ कथमिति ॥ त्रिपथगेति ॥ प्रसिद्धिःकिंनिबंधनेतिद्वितीयः ॥ ३ ॥ कर्मभिश्चरितैःसमन्विते तितृतीयः ॥ द्वयोर्हिमवत्कन्ययोःप्रस्तावेपि स्ववंशोद्धारकत्वाद्गंगाविषयकएवभगवतःप्रश्नइत्यूह्यं ॥ ४ ॥ निखिलेन कात्स्न्र्येन विस्तरेणेतियावत् ॥ उद्वाहोविवाहः ॥ ५ ॥

उक्तवाक्येमुनौतस्मिन्नृभौराघवलक्ष्मणौ ॥ प्रतिनंद्यकथांवीरावूचतुर्मुनिपुंगवं ॥ १ ॥ धर्मयुक्तमिदंब्रह्मन्कथितंपरमंत्वया ॥ दुहितुः शैलराजस्यज्येष्ठायावक्तुमर्हसि ॥ विस्तरंविस्तरज्ञोसिदिव्यमानुषसंभवं ॥ २ ॥ त्रीन्पथोहेतुनाकेनप्लावयेल्लोकपावनी ॥ कथंगंगात्रिपथगाविश्रुतासरिदुत्तमा ॥ ३ ॥ त्रिपुलोकेपुधर्मज्ञकर्मभिःकैःसमन्विता ॥ तथाब्रुवतिकाकुत्स्थेविश्वामित्रस्तपोधनः ॥ ४ ॥ निखिलेनकथांसर्वामृषिमध्येन्यवेदयत् ॥ पुरारामकृतोद्वाहःशितिकंठोमहातपाः ॥ ५ ॥ दृष्ट्वाचभगवान्देवींमैथुनायोपचक्रमे ॥ तस्यसंक्रीडमानस्यमहादेवस्यधीमतः ॥ शितिकंठस्यदेवस्यदिव्यंवर्षशतंगतं ॥ ६ ॥ नचापितनयोरामतस्यामासीत्परंतप ॥ सर्वेदेवाःसमुद्युक्ताःपितामहपुरोगमाः ॥ ७ ॥ यदिहोत्पद्यतेभूतंकस्तत्प्रतिसहिष्यति ॥ अभिगम्यसुराःसर्वेप्रणिपत्येदमब्रुवन् ॥ ८ ॥ देवदेवमहादेव लोकस्यास्यहितेरत ॥ सुराणांप्रणिपातेनप्रसादंकर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥ नलोकाधारयिष्यंतितवतेजःसुरोत्तम ॥ ब्राह्म्येणतपसायुक्तोदेव्या सहतपश्चर ॥ १० ॥

गतं क्रीडयेतिशेषः ॥ ६ ॥ समुद्युक्ताः सेनानीप्राप्त्यर्थं परमयत्नेनरुद्रोमयोःसंयोजनंकृत्वापि तस्यारौद्रतेजसोमोचनंवारयितुं समुद्युक्तावभूवुरित्यर्थः ॥ समुद्विग्नाइतिपाठस्तुसुगमएव ॥ ७ ॥ पुत्रार्थसंयोजनोद्योगवतां तन्निवारणोद्योगोनुचितस्तत्राह ॥ यदिहेति ॥ इह उमायां ॥ उत्पद्यते उत्पत्स्यते अब्रुवन् इतिविचार्येत्यादि ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रसादविषयमाह ॥ नलोकाइति ॥ भूरादिलोकास्तस्थप्रजाश्चेत्यर्थः ॥ ब्राह्म्येणतपसा ब्रह्मानन्यतालक्षणेनतपसेत्यर्थः ॥ १० ॥

तेजोरेतः ॥ तेजसि आत्मनि ॥ मत्तेजसिमयाधृतेकोलाभस्तत्राह ॥ रक्षसर्वानिति ॥ धृत्वेतिशेषः ॥ ननुरुद्रेणस्वतेजोधारणे कथंलोकरक्षेतिचेत्शृणु यदेतत्पुरुषेरेतोभवतिआदित्यस्यतद्रूपंइतिश्रुतेस्तद्रेतोरूपंतेजएवआदित्यमंडलं तद्धौतसकलंजगद्रक्षितंभवति विपर्ययेविपर्ययइत्याहुः ॥ तदेवाह नालोकमिति ॥ आदित्यविनाशेहि सर्वलोकविनाशप्रसंगइतिभावः ॥ ११ ॥ १२ ॥ धारयिष्यामीति ॥ सहोमया उमापिस्वरजोरूपंतेजोग्निं स्वस्वरूपेणतेजसाधारयिष्यति ॥ यदेतत्स्त्रियांलोहितंभवति अग्नेस्तद्रूपमितिश्रुतेः ॥ भोत्रिदशाः अनेनतेजोधारणेन पृथिवी चकारात् सर्वोलोकः निर्वाणं सुखं प्राप्नोतु ॥ अन्यथाऐश्वरतेजोजन्यस्यदुर्धार्यत्वेनदुर्दर्शत्वेनच पृथिव्याःलोकस्यचपी

त्रैलोक्यहितकामार्थंतेजस्तेजसिधारय ॥ रक्षसर्वानिमाँल्लोकान्नालोकंकर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ देवतानांवचःश्रुत्वासर्वलोकमहेश्वरः ॥ वाढमित्यब्रवीत्सर्वान्पुनश्चेदमुवाचह ॥ १२ ॥ धारयिष्याम्यहंतेजस्तेजसैवसहोमया ॥ त्रिदशाःपृथिवीचैवनिर्वाणमधिगच्छतु ॥ ॥ १३ ॥ यदिदंक्षुभितंस्थानान्ममतेजोत्यनुत्तमं ॥ धारयिष्यतिकस्तन्मेब्रुवंतुसुरसत्तमाः ॥ १४ ॥ उवमुक्तास्ततोदेवाप्रत्यूचुर्वृषभध्वजं ॥ यत्तेजःक्षुभितंह्यद्यतद्धराधारयिष्यति ॥ १५ ॥ एवमुक्तःसुरपतिःप्रमुमोचमहाबलः ॥ तेजसापृथिवीयेनव्याप्तासगिरिकानना ॥ १६ ॥ ततोदेवाःपुनरिदमूचुश्चापिहुताशनं ॥ आविशत्वंमहातेजोरौद्रंवायुसमन्वितः ॥ १७ ॥

ङास्यादितिभावः ॥ १३ ॥ दिव्यवर्षशतभोगवशात्स्थानतःच्युतस्यशुक्रांशस्य धारणासंभवेन तद्धारणासमर्थमोक्षस्थानंनिरूपयंस्त्वित्याह ॥ यदिदमिति ॥ स्थानात् हृदय पुंडरीकलक्षणात् क्षुभितं चिरकालभोगवशात्स्खलितं ॥ अनुत्तमं देवकार्यार्हसुतसमर्थत्वेनसर्वोत्तमं ॥ भवत्प्रार्थनयाउमागर्भानर्हकोधारयिष्यति ॥ १४ ॥ उत्तरमाहुः एवमिति धराधारयिष्यतीति ॥ तस्याअशेषधारणाशक्तिमत्त्वादितिभावः ॥ १५ ॥ १६ ॥ पृथिव्यांमुक्तस्यतेजसोधारणार्थं अग्नेःपृथिव्यधिपतित्वेन पृथिव्यभिमानित्वात् तंनियुंजतेततइति ॥ पुनःशब्दोवाक्यालंकारे हुताशनं देवीक्लेदांशरूपं ॥ अन्यादृशाग्नेः रौद्रतेजःप्रवेशासंभवात् ॥ वायुसमन्वितइत्यनेन चालनलक्षणःप्रवेशोपायउक्तः ॥ १७ ॥

तदग्निनेति ॥ उक्ताग्निनाचालनपूर्वकप्रवेशात्तत्तेजोबद्धंसत्केवलश्वेतपर्वतरूपंजातं ॥ तद्रूपंतेजःप्रवेशप्रदेशे तन्महिम्ना दिव्यं पावकादित्यसंनिभं शरवणंचाभूत् ॥ १८ ॥ यत्रेति ॥ किंचित्कालंधृतत्वात् कार्तिकेयत्ववदेव अग्निसंभवत्वंबोध्यं ॥१९॥ सुप्रीतमनसः लोकानुग्रहायमूलतेजसोधृतत्वात् ॥ देवकार्यायस्कन्नतेजसश्चदत्तत्वात्संतोषः ॥ क्रियमाणामपिपूजां उमादेवीनांगीकरोतिस्म ॥ प्रत्युतक्रुद्धैवाभूदित्याह ॥ अथशैलेति ॥ किमब्रवीत् तदाहाशपदिति शापरूपंवचोब्रवीदित्यर्थः ॥२०॥ मन्युकारणमाह॥

तदग्निनापुनर्व्याप्तंसंजातंश्वेतपर्वतं॥ दिव्यंशरवणंचैवपावकादित्यसन्निभं॥ १८॥ यत्रजातोमहातेजाःकार्तिकेयोग्निसंभवः॥ अथोमांचशिवंचैवदेवाःसर्षिगणास्तथा ॥ १९ ॥ पूजयामासुरत्यर्थंसुप्रीतमनसस्तदा ॥ अथशैलसुतारामत्रिदशानिदमब्रवीत् ॥ ॥ २० ॥ समन्युरशपत्सर्वाक्रोधसंरक्तलोचना॥ यस्मान्निवारिताचाहंसंगतापुत्रकाम्यया॥ २१ ॥ अपत्यंस्वेपुदारेषुनोत्पादयितुमर्हथ॥ अद्यप्रभृतियुष्माकमप्रजाःसंतुपत्नयः॥ २२॥ एवमुक्त्वासुरान्सर्वान्शशापपृथिवीमपि॥ अवनेनैकरूपात्वंबहुभार्याभविष्यसि॥ २३॥ नचपुत्रकृतांप्रीतिंमत्क्रोधकलुषीकृता॥ प्राप्स्यसेत्वंसुदुर्मेधोममपुत्रमनिच्छती॥ २४॥ तान्सर्वान्पीडितान्दृष्ट्वासुरान्सुरपतिस्तदा॥ गमनायोपचक्रामदिशंवरुणपालितां॥ २५॥ सगत्वातपआतिष्ठत्पार्श्वेतस्योत्तरेगिरेः॥ हिमवत्प्रभवेशृंगेसहदेव्याम हेश्वरः॥ २६॥

यस्मादिति ॥ २१ ॥ शापस्वरूपमाह ॥ अपत्यमित्यादि ॥ २२ ॥ एवमुक्त्वा शपथरूपंवचइतिशेषः ॥ अवनेपृथ्वी नैकरूपा एक त्रैवक्षेत्रेऽनेकबीजजफलजनकत्वात् ॥ बहुभार्या अनेकभूपतिभोग्या ॥२३॥ नचपुत्रकृतांप्रीतिं ॥ वराहादुत्पन्नस्यापिनरकासुरस्य भौमस्य कृष्णावतारतेनैवहननात् ॥ सुदुर्मेधइति ॥ नित्यमसिच्प्रजामेधयोरित्यसिच् ॥ सुतरांदुष्टामेधायस्यास्तत्संबोधनं सुदुर्मेधः ॥ ममपुत्रमनिच्छती तेजोधरणानुमत्या यद्येषातत्तोजोधरणंनानुमन्येत तर्हिसपुत्रोममैवस्यादित्याशयः ॥ २४ ॥ पीडितान्देवीशापदुःखितान् ॥ उपचक्राम पादन्यासंकृतवान् ॥ २५ ॥ तस्यगिरेः हिमालयस्य उत्तरपार्श्वे हिमवत्प्रभवाख्येशृंगे ॥२६॥

उपसंहरति एषइति ॥ त्रिषुलोकेषुधर्मज्ञकर्मभिःकैःसमन्वितेतिप्रश्नोत्तरतया वक्तव्यस्यधारणरूपगंगाचरितस्यशेषतया शैलपुत्र्याविस्तारोनिवेदितः प्रकृतंप्रश्नोत्तरंवक्तुंप्रतिजानीते गंगायाइति ॥ प्रभवमितिछांदसोऽहत्वः ऐशतेजोधारणरूपंप्रभावमित्यर्थः ॥२७॥ इतिरामाभिरामेश्रीरा०षट्त्रिंशःसर्गः ॥३६॥ ॥७॥ ॥७॥ देवे शिवे ॥ सेंद्राः देवाइतिशेषः ॥ साग्निपुरोगमाः अग्निनापुरोगमेनसहिताइत्यर्थः ॥ सेंद्राःसर्षिगणाःपुराइतिकचित्पाठः ॥ १ ॥ अत्रसुराःसर्वेइतिपुनरुक्तं अतःपाठांतर

एषतेविस्तरोरामशैलपुत्र्यानिवेदितः॥ गंगायाःप्रभवंचैवशृणुमेसहलक्ष्मण ॥ २७॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेवालकांडे षट्त्रिंशःसर्गः ॥३६॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ तप्यमानेतदादेवेसेंद्राःसाग्निपुरोगमाः॥ सेनापतिमभीप्संतःपितामहमुपागमन्॥१॥ततोऽब्रुवन्सुराःसर्वेभगवंतंपितामहं॥ प्रणिपत्यसुरारामसेंद्राःसाग्निपुरोगमाः॥२॥ येनसेनापतिर्देवदत्तोभगवतापुरा॥ सतपःपरमास्थायतप्यतेस्मसहोमया॥ ३॥ यदत्रानंतरंकार्यंलोकानांहितकाम्यया॥ संविधत्स्वविधानज्ञत्वंहिनःपरमागतिः॥ ४॥ देवतानांवचःश्रुत्वासर्वलोकपितामहः॥ सांत्वयन्मधुरैर्वाक्यैस्त्रिदशानिदमब्रवीत्॥५॥ शैलपुत्र्यायदुक्तंतन्नप्रजाःस्वासुपत्निषु ॥ तस्यावचनमक्लिष्टंसत्यमेवनसंशयः॥ ६॥ इयमाकाशगंगाचयस्यांपुत्रंहुताशनः॥ जनयिष्यतिदेवानांसेनापतिमरिंदमं॥ ७॥

मन्वेषणीयं ॥ द्वितीयार्धेसुरारामेतिपाठः रामसंबोधनंचैतत् ॥ २ ॥ येनरुद्रेणसेनापतिर्बीजात्मनादत्तः सपरमास्थाय परंमौनमंगीकृत्य ॥ तपः तप्यते अनुतिष्ठति ॥३॥ अनंतरं बीजदातुरुपरमानंतरं यत्कार्यं पुत्राकारसंपत्तयेविधेयं तत्संविधत्स्व ॥ ४ ॥ सांत्वयन् ॥ इष्टकार्यालाभखिन्नानितिशेषः ॥ ५॥ यत् यस्मात् शैलपुत्र्या अप्रजाभविष्यथेत्युक्तं तत् तस्मात् युष्माकंस्वासुपत्निषु नप्रजाः संतीतिशेषः ॥ पत्निष्वितिऽहस्त्वंछांदसं ॥ यतस्तस्यावचनमक्लिष्टं अमोघं ॥ एवंचप्रजास्थेतिपाठकल्पनाछांदसत्वकल्पनाचविफलैव ॥ ६ ॥ तर्हिकागतिस्तत्राह ॥ इयमिति ॥ यस्यांहुताशनः पुत्रंजनयिष्यति सेयंआकाशगंगाआस्तेइतिशेषः ॥ ७ ॥

ज्येष्ठाउमा स्वकनिष्ठापत्यत्वात्स्वापत्यवन्मानयिष्यतीत्यर्थइतिकतकस्तन्न पूर्वंगंगायाएवज्येष्ठत्वोक्त्यातेनविरोधात् ॥ तस्माज्ज्येष्ठागंगा स्वकनिष्ठोमापत्यत्वान्मानयिष्यतीत्यर्थः ॥ उमाशिवसंयोगेनच्युतरेतोरजोभ्यामुत्पत्तेरुमापत्यत्वं अतएवाह ॥ उमायाइति ॥ तत् स्वापत्यसंमाननं ॥ ८ ॥ ९ ॥ कैलासपर्वतंगत्वेत्यन्वयः ॥ १० ॥ समाधत्स्व कुरु ॥ महातेजइतिसंबुद्धिः ॥ शैलपुत्र्यांगंगायां ऐशंतेजःउत्सृजेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ प्रतिज्ञाय तथाकरोमीतिप्रतिज्ञाय ॥ इदंगर्भधारणं देवतानांप्रियमित्यन्वयः ॥ १२ ॥ दिव्यंरूपंअधारयत् स्रोतोरूपंमुक्तेतिशेषः ॥ तस्यामहिमां दिव्यरूपंवैभवं ॥ सः ऐश्वरतेजोराशिःपारदः ॥ अवशीर्यत शीर्णः उत्तमस्त्रीदर्शने रसेश्वरस्य तद्ग्रहणाय उच्छलद्वि

ज्येष्ठाशैलेंद्रदुहितामानयिष्यतितंसुतं ॥ उमायास्तद्वदुमतंभविष्यतिनसंशयः ॥८॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यकृतार्थारघुनंदन ॥ प्रणिपत्य सुराःसर्वेपितामहमपूजयन् ॥ ९ ॥ तेगत्वापरमंरामकैलासंधातुमंडितं ॥ अग्निंनियोजयामासुःपुत्रार्थेसर्वदेवताः ॥ १० ॥ देवकार्यमिदंदेवसमाधत्स्वहुताशन ॥ शैलपुत्र्यांमहातेजोगंगायांतेजउत्सृज ॥ ११ ॥ देवतानांप्रतिज्ञायगंगामभ्येत्यपावकः ॥ गर्भंधारयवैदेविदेवतानामिदंप्रियं ॥ १२ ॥ इत्येतद्वचनंश्रुत्वादिव्यंरूपमधारयत् ॥ सतस्यामहिमांदृष्ट्वासमंतादवशीर्यत ॥ १३ ॥ समंततस्तदादेवीमभ्यषिंचतपावकः ॥ सर्वस्रोतांसिपूर्णानिगंगायारघुनंदन ॥ १४ ॥ तमुवाचततोगंगासर्वदेवपुरोगमं ॥ अशक्ताधारणेदेवं तेजस्तवसमुद्भवं ॥ १५ ॥ दह्यमानाग्निनातेनसंव्यथितचेतना ॥ अथाब्रवीदिदंगंगांसर्वदेवहुताशनः ॥ १६ ॥ इहहैमवतेपार्श्वेग भेयिंसन्निवेश्यतां ॥ श्रुत्वात्वग्निवचोगंगातंगर्भमतिभास्वरं ॥ १७ ॥

योजनपर्यंतमितिसुप्रसिद्धं ॥ यद्वासअग्निःअवशीर्यत ऐश्वरं तेजस्यक्तवानित्यर्थः ॥ १३ ॥ अभ्यषिंचतेति रसेश्वरेणेतिशेषः ॥ स्रोतांसि नाड्यः ॥ १४ ॥ पुरोगमः पुरोयायी हितकरश्च ॥ तवआग्नेयेनतेजसा संबंधात् समुद्भवं अत्युग्रं तेजःशैवं यतोऽतस्तस्यधारणेऽहमशक्तेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ संव्यथितचेतना अस्मीतिशेषः ॥ सर्वदेवहुताशनः सर्वदेवोद्देशेनहुतस्यभक्षकः ॥ १६ ॥ सन्निवेश्यतां स्थाप्यतां ॥ १७ ॥

स्रोतोभ्यउत्कृष्य तत्तेजःहिमवत्पार्श्वेउत्ससर्जेत्यन्वयः ॥ यत् यस्मात् अस्याःनिर्गतं तत् तस्मात् गंगागर्भतोनिर्गमात् तत्तेजः ॥ जांबूनदाकारसुमेरुकन्यापत्यत्वाद्गंगायास्तप्तं जांबूनदं सुवर्णं तेनसमप्रभं आसीदितिशेषः ॥ १८ ॥ अतएवधरणींप्राप्तं साक्षात्स्वसंबद्धधरणीस्थंवस्तु कांचनमकरोत् ॥ तत्समीपवर्तिभूसंस्थंअतुलप्रभंहिरण्यं रजतंअकरोत् ॥ तत्तेजःसंबंधितैक्ष्ण्यादेवतद्व्यवहितभूस्थंवस्तुजातं ताम्रं कार्ष्णायसं लोहं अभिजायत अडभावआर्षः ॥ १९ ॥ तत्तस्यगर्भस्यमलं त्रपु सीसंचअभवत् ॥ अयंभावः ॥ तैक्ष्ण्यमलगंधयुक्तेनशुद्धेन स्पर्शतोविद्धं स्वर्णं ॥ गंधयुक्तेनविद्धं रजतं ॥ तैक्ष्णयुक्तेनविद्धं ताम्रं लोहंच ॥ मलयुक्तेनविद्धंत्रपुसीसेइति ॥ नानाधातुः तद्रूपं ॥

उत्ससर्जमहातेजाःस्रोतोभ्योहितदानघ ॥ यदस्यानिर्गतंतस्मात्तप्तजांबूनदप्रभं ॥ १८ ॥ कांचनंधरणींप्राप्तंहिरण्यमतुलप्रभं ॥ ताम्रं कार्ष्णायसंचैवतैक्ष्ण्यादेवाभिजायत ॥ १९ ॥ मलंतस्याभवत्तत्रत्रपुसीसकमेवच ॥ तदेतद्धरणींप्राप्यनानाधातुरवर्धत ॥ २० ॥ निक्षिप्तमात्रेगर्भेतुतेजोभिरभिरंजितं ॥ सर्वंपर्वतसन्नद्धंसौवर्णमभवद्वनं ॥ २१ ॥ जातरूपमितिख्यातंतदाप्रभृतिराघव ॥ सुवर्णपुरुषव्याघ्रहुताशनसमप्रभं ॥ २२ ॥ तंकुमारंततोजातंसेंद्राःसहमरुद्गणाः ॥ क्षीरसंभावनार्थायकृत्तिकाःसमपूजयन् ॥ २३ ॥ ताःक्षीरं जातमात्रस्यकृत्वासमयमुत्तमं ॥ ददुःपुत्रोयमस्माकंसर्वासामितिनिश्चिताः ॥ २४ ॥ ततस्तुदेवताःसर्वाःकार्तिकेयइतिब्रुवन् ॥ पुत्रस्त्रैलोक्यविख्यातोभविष्यतिनसंशयः ॥ २५ ॥

॥ २० ॥ नचस्पर्शवेधित्वमेवतस्य अपितुरूपवेधित्वमपीत्याह निक्षिप्तेत्यादि ॥ संनद्धं संबद्धं ॥ ॥ २१ ॥ जातरूपं रूपेणजातमित्यर्थः ॥ २२ ॥ तंकुमारमिति ॥ ततः रुद्रतेजसःजातं क्रमेणसाकारतांप्राप्तं ॥ क्षीरसंभावनार्थाय क्षीरपानप्रयोजनसिद्धये ॥ कृत्तिकाः कृत्तिकाभिः ॥ यद्वासमयोजयन्नित्यस्यशेषःप्रेरयन्नित्यर्थः ॥ २३ ॥ अथताःकृत्तिकाः अस्माकंसर्वासांपुत्रोभवत्विति उत्तमंसमयंकृत्वा निश्चिताः तद्विषयकनिश्चयवत्यः ॥ जातमात्रस्यतस्यक्षीरंददुरित्यन्वयः ॥ २४ ॥ ततःसर्वदेवताः युष्माकमयंपुत्रःकार्तिकेयइति त्रैलोक्यविख्यातोभविष्यति ॥ अत्रसंदेहःन इतिब्रुवन् अब्रुवन्नित्यर्थः अडभावआर्षः ॥ २५ ॥

तेषांदेवानां तत् स्वेटानुकूलंवचनंश्रुत्वा ॥ स्कन्नं आदौईश्वरयोःसकाशात्स्कन्नं पश्चाद्गंगायागर्भात् परिस्रवेसति परयालक्ष्म्यादीप्यमानंअनलमिव ॥ दुस्पर्शं दुस्पर्शतानि वृत्तिप्रयोजनकं ॥ शैत्यसिद्धयेताःस्नापयन् अस्नापयन्नित्यर्थः ॥२६॥ ततःस्कन्नपरिस्रुतत्वहेतोः पूर्वंकार्तिकेयत्वेनोक्तंस्कंदइत्यन्वर्थनाम्ना अब्रुवन्नित्यन्वयः ॥ स्कन्नपरिस्रु तइत्यर्थे स्कंदइतिपृषोदरादित्वात्साधु ॥ २७ ॥ ततःकृत्तिकानां क्षीरंप्रादुर्भूतंआसीतिशेषः ततःषण्णामपिस्तनजंपयः क्षुधातिशयेनषडाननोभूत्वाजग्राह ॥ २८ ॥ एवं तदाषड्भिर्मुखैःयावदपेक्षितंक्षीरंगृहीत्वा एकाङ्गाएकदिनेनैव सुकुमारवपुरपि स्वतेजसैव दैत्यसैन्यगणान्अजयत् ॥ २९ ॥ ततः सकलासुरजयाद्धेतोः ॥ सर्वेग्निपुरोगमादेवाः

तेषांतद्वचनंश्रुत्वास्कन्नंगर्भपरिस्रवे॥ स्नापयन्परयालक्ष्म्यादीप्यमानंयथानलं ॥ २६ ॥ स्कंदइत्यब्रुवन्देवाःस्कन्नंगर्भपरिस्रवे ॥ का र्तिकेयंमहाबाहुंकाकुत्स्थज्वलनोपमं ॥ २७ ॥ प्रादुर्भूतंततःक्षीरंकृत्तिकानामनुत्तमं ॥ षण्णांपडाननोभूत्वाजग्राहस्तनजंपयः ॥ २८ ॥ गृहीत्वाक्षीरमेकाङ्गासुकुमारवपुस्तदा ॥ अजयत्स्वेनवीर्येणदैत्यसैन्यगणान्विभुः ॥ २९ ॥ सुरसेनागणपतिमभ्यषिंचन्महाद्युतिं ॥ त तस्तममराःसर्वेसमेत्याग्निपुरोगमाः ॥ ३० ॥ एषतेरामगंगायाविस्तरोभिहितोमया ॥ कुमारसंभवश्चैवधन्यःपुण्यस्तथैवच ॥ ३१ ॥ भक्तश्चयःकार्तिकेयेकाकुत्स्थभुविमानवः ॥ आयुष्मान्पुत्रपौत्रैश्चस्कंदसालोक्यतांव्रजेत् ॥ ३२ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रा०वा०वा०सप्त त्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तांकथांकौशिकोरामेनिवेद्यमधुराक्षरां ॥ पुनरेवापरंवाक्यंकाकुत्स्थमिदम ब्रवीत् ॥ १ ॥

समेत्य सुरसेनागणपतिंतंअभ्यषिंचन्नित्यन्वयः ॥ ३० ॥ उपसंहरति ॥ एषइत्यादि ॥ ३१ ॥ धन्यत्वपुण्यत्वेविवृणोति ॥ भक्त श्चेति ॥ ऐहलौकिकफलेनधन्यत्वमामुष्मिकेनपुण्यत्वं ॥ पुत्रपौत्रैश्चेत्यस्य युक्तःसन्देहत्यागेइतिशेषः ॥ ३२ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामायणे रामायणतिलकेबालकांडे सप्त त्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अथत्रीन्पथोहेतुनाकेनेत्यादिप्रश्नस्योत्तरंवक्तुमाह ॥ तांकथामिति ॥ अपरवाक्यं वक्ष्यमाणंप्रश्नोत्तरं ॥ १ ॥

यस्मादप्रजः तस्मात्प्रजाकामोऽभूदित्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ अरिष्टनेमिः कश्यपः ॥ अस्यांसुपर्णभगिनीत्यनुपदप्रयोगात् ॥ ४ ॥ भृगुप्रस्रवणे भृग्वधिष्ठितंप्रस्रवणंप्रवाहोयस्मि न्गिरौ हिमवत्पादपर्वते ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ तानेत्युपलालने ॥ जनयिता जनयिष्यति ॥ षष्टिमितिनित्यैकवचनांतत्वात्सहस्राणीत्यनेनसामानाधिकरण्यं ॥ ८ ॥ राजपुत्र्यावित्यत्रछ

अयोध्याधिपतिर्वीरःपूर्वमासीन्नराधिपः॥ सगरोनामधर्मात्माप्रजाकामःसचाप्रजः ॥ २ ॥ वैदर्भदुहितारामकेशिनीनामनामतः ॥ ज्ये ष्ठासगरपत्नीसाधर्मिष्ठासत्यवादिनी ॥ ३ ॥ अरिष्टनेमेर्दुहितासुपर्णभगिनीतुसा ॥ द्वितीयासगरस्यासीत्पत्नीसुमतिसंज्ञिता ॥ ४ ॥ ता भ्यांसहमहाराजःपत्नीभ्यांतपवांस्तपः ॥ हिमवंतंसमासाद्यभृगुप्रस्रवणेगिरौ ॥ ५ ॥ अथवर्षशतेंपूर्णेतपसाराधितोमुनिः ॥ सगराय वरंप्रादाद्भृगुःसत्यवतांवरः ॥ ६ ॥ अपत्यलाभःसुमहान्भविष्यतितवानघ ॥ कीर्तिंचाप्रतिमांलोकेप्राप्स्यसेपुरुषर्षभ ॥ ७ ॥ एकाजन यितातातपुत्रंवंशकरंतव ॥ षष्टिपुत्रसहस्राणिअपराजनयिष्यति ॥ ८ ॥ भाषमाणंनरव्याघ्रंराजपुत्र्यौप्रसाद्यतं ॥ ऊचतुःपरमप्रीतेकृ तांजलिपुटेतदा ॥ ९ ॥ एकःकस्याःसुतोब्रह्मन्कावहूजनयिष्यति ॥ श्रोतुमिच्छावहेब्रह्मन्सत्यमस्तुवचस्तव ॥ १० ॥ तयोस्तद्वचनंश्रु त्वाभृगुःपरमधार्मिकः ॥ उवाचपरमांवाणींस्वच्छंदोव्रविधीयतां ॥ ११ ॥ एकोवंशकरोवास्तुबहवोवामहाबलाः ॥ कीर्तिमंतोमहोत्सा हाःकावाकंवरमिच्छति ॥ १२ ॥ मुनेस्तुवचनंश्रुत्वाकेशिनीरघुनंदन ॥ पुत्रंवंशकरंरामजग्राहनृपसन्निधौ ॥ १३ ॥ षष्टिपुत्रसहस्रा णिसुपर्णभगिनीतदा ॥ महोत्साहान्कीर्तिमतोजग्राहसुमतिःसुतान् ॥ १४ ॥ प्रदक्षिणम्मुनिंकृत्वाशिरसाभिप्रणम्यतं ॥ जगामस्वपुरंरा जासभार्योरघुनंदन ॥ १५ ॥ अथकालेगतेतस्यज्येष्ठापुत्रंव्यजायत ॥ असमंजइतिख्यातंकेशिनीसगरात्मजं ॥ १६ ॥

त्रिन्यायेनप्रयोगः ॥ ९ ॥ इच्छावहे इच्छावः ॥ १० ॥ स्वच्छंदः स्वेच्छा ॥ विधीयतां ज्ञाप्यतां ॥ स्वेच्छयैव एकपुत्रताबहुपुत्रतावाब्रियतामितितात्पर्यं ॥ ११ ॥ तदेवाह ॥ एकोवंशक रोवेति ॥ वंशकरः वंशदृद्धिहेतुः ॥ १२ ॥ नृपसन्निधावित्यनेन तस्यापिसाक्षित्वमात्रं नतुवरणनियमकर्तृत्वेतिसूचितं ॥ १३ ॥ सुपर्णोगरुडः ॥ १४ ॥ १५ ॥ व्यजायत प्रसूतवती ॥ १६ ॥

गर्भतुंबं तुंबफलाकारगर्भपिंडं ॥ व्यजायत प्रसूतवती ॥ कथंततःपुत्रोदयइत्यतआह षष्टिरित्यादि ॥१७॥ १८ ॥ दीर्घेणकालेन यौवनशालित्वेहेतुत्वात्तृतीया ॥ १९ ॥ ज्येष्ठः असमंजः ॥ बालान्गृहीत्वाजले ॥२०॥ प्रक्षिप्य मज्जतःतान्समीक्ष्य नित्यंप्राहसत् ॥ प्रहसन्नितिपाठेस्थितोभवतीतिशेषः ॥ सज्जनप्रतिबाधकः सज्जनपीडकः ॥

सुमतिस्तुनरव्याघ्रगर्भतुंबंव्यजायत ॥ षष्टिंपुत्रसहस्राणितुंबभेदाद्विनिःसृताः ॥ ॥ १७॥ घृतपूर्णेषुकुंभेषुधाव्यस्तान्समवर्धयन् ॥ कालेनमहतासर्वेयौवनंप्रतिपेदिरे ॥ १८ ॥ अथदीर्घेणकालेनरूपयौवनशालिनः ॥ षष्टिःपुत्रसहस्राणिसगरस्याभवंस्तदा ॥ १९ ॥ सचज्येष्ठोनरश्रेष्ठःसगरस्यात्मसंभवः ॥ बालान्गृहीत्वातुजलेसरय्वारघुनंदन ॥ २० ॥ प्रक्षिप्यप्राहसन्नित्यंमज्जतस्तान्निरीक्ष्यवै ॥ एवंपापसमाचारःसज्जनप्रतिबाधकः ॥ २१ ॥ पौराणामहितेयुक्तःपित्रानिर्वासितःपुरात् ॥ तस्यपुत्रोंशुमान्नामअसमंजस्यवीर्यवान् ॥ २२ ॥ संमतःसर्वलोकस्यसर्वस्यापिप्रियंवदः ॥ ततःकालेनमहतामतिःसमभिजायत ॥ २३ ॥ सगरस्यनरश्रेष्ठयजेयमिति निश्चिता ॥ सकृत्वानिश्चयंराजासोपाध्यायगणस्तदा ॥ २४ ॥ यज्ञकर्मणिवेदज्ञोयष्टुंसमुपचक्रमे ॥ २५ ॥ इत्यार्षेश्रीम०रा०वा० अष्टत्रिंशःसर्गः ॥ ३८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ विश्वामित्रवचःश्रुत्वाकथांतेरघुनंदनः ॥ उवाचपरमप्रीतोमुनिंदीप्तमिवानलं ॥ १ ॥ श्रोतुमिच्छामिभद्रंतेविस्तरेणकथामिमां ॥ पूर्वजोमेकथंब्रह्मन्यज्ञंवैसमुपाहरत् ॥ २ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाकौतूहलसमन्वितः ॥ विश्वामित्रस्तुकाकुत्स्थमुवाचप्रहसन्निव ॥ ३ ॥

॥ २१ ॥ निर्वासितोनिष्कासितः ॥ तस्य असमंजस्य ॥ एतद्वाचीअसमंजशब्दोऽदंतःसांतश्चेतिबोध्यं ॥ २२ ॥ समभिजायत अडभावआर्षः ॥ २३ ॥ २४ ॥ यज्ञकर्मणीत्यस्य निश्चयंकृत्वेतिप्राक्तनेनान्वयः ॥ २५ ॥ इत्यार्षेश्रीम०रा० वा० बालकांडे अष्टत्रिंशःसर्गः ॥ ३८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ कथांते यज्ञोपक्रमकथांतेइत्यर्थः ॥ १ ॥ इमां यज्ञसंबंधिनीं ॥ २ ॥ प्रहसन्निव विकसितवदनः स्वपूर्वजवृत्तांततया श्रवणकौतुकेनरामभद्रस्यायंप्रश्नः ॥ अतएवमुनेर्हासः स्ववंश्यइतिरामस्यापिलोकवत्स्नेहःसंपन्नइति ॥ ३ ॥

सगरस्य सगरयज्ञस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥ मध्येमहापर्वतविरोधाभावाद्विंध्यपर्वतंहिमवान् तथाविंध्योपिहिमवंतं इत्येवंपरस्परमासाद्य उच्चत्वेनसाम्यंप्राप्य औन्नत्यातिशयेनवीक्षानिरोधकाभावात् ॥ परस्परंनिरीक्षेतेपश्यतइत्यर्थः ॥ तयोर्मध्ये आर्यावर्तभूमौ ॥ आर्यावर्तःपुण्यभूमिर्मध्यंविंध्यहिमालयोरितिवचनात् ॥ ५ ॥ प्रशस्तः प्रशस्तत्वेनप्रसिद्धः ॥ उक्तवचनात् अश्वचर्यारक्षार्थमश्वानुगमनं ॥ ६ ॥ मते शासने ॥ पर्वणि उक्थ्याहे अश्वमेधेउक्थ्यसंस्थात्रयं ॥ तत्रद्वितीयेअश्वालंभनदिवसे अश्वविशसनात्पाक् ॥ तं यज्ञं विहंतुमितिशेषः ॥ ७ ॥ यज्ञियाश्वं यज्ञार्हमश्वं ॥ ८ ॥ अयंयज्ञियोश्वः पर्वणिवेगेन अपनीयते अपह्रियते ॥ ९ ॥ अतःहर्तारं अश्वहर्तारं जहि ॥ अश्वश्वशीघ्रमुपनी

श्रूयतांविस्तरोरामसगरस्यमहात्मनः ॥ शंकरश्वशुरोनाम्नाहिमवानितिविश्रुतः ॥ ४ ॥ विंध्यपर्वतमासाद्यनिरीक्षेतेपरस्परं ॥ तयोर्मध्येसमभवद्यज्ञःसपुरुषोत्तम ॥ ५ ॥ सहिदेशोनरव्याघ्रप्रशस्तोयज्ञकर्मणि ॥ तस्याश्वचर्योकाकुत्स्थदृढधन्वामहारथः ॥ ६ ॥ अंशुमानकरोत्तातसगरस्यमतेस्थितः ॥ तस्यपर्वणितंयज्ञंयजमानस्यवासवः ॥ ७ ॥ राक्षसींतनुमास्थाययज्ञियाश्वमपाहरत् ॥ ह्रियमाणेतुकाकुत्स्थतस्मिन्नश्वेमहात्मनः ॥ ८ ॥ उपाध्यायगणाःसर्वेयजमानमथाब्रुवन् ॥ अयंपर्वणिवेगेनयज्ञियाश्वोपनीयते ॥ ९ ॥ हर्तारं जहिकाकुत्स्थहयश्चैवोपनीयतां ॥ यज्ञश्छिद्रंभवत्येतत्सर्वेषामशिवायनः ॥ १० ॥ तत्तथाक्रियतांराजन्यज्ञोऽच्छिद्रःकृतोभवेत् ॥ सोपाध्यायवचःश्रुत्वातस्मिन्सदसिपार्थिवः ॥ ११ ॥ पष्टिंपुत्रसहस्राणिवाक्यमेतदुवाचह ॥ गतिंपुत्रानपश्यामिरक्षसांपुरुषर्षभाः ॥ १२ ॥

यतां ॥ यज्ञश्छिद्रं यज्ञस्यविघ्नः ॥ १० ॥ अच्छिद्रइतिच्छेदः यथायज्ञःअच्छिद्रोभवेदित्यन्वयः ॥ सोपाध्यायवचः उपाध्यायसहितर्त्विग्गणवचः ॥ ११ ॥ भोपुरुषर्षभाः पुत्रकाः ॥ मंत्रपूतैर्महाभागैः यद्यपिमहाक्रतुः ॥ आस्थितः अधिष्ठितः ॥ तथापिरक्षसांमायया यदिछिद्रंस्यात्तदाआत्मनोगतिंनपश्यामि तस्मात् गच्छथ विचिन्वध्वं अन्वेषयतेत्यर्थइतिकेचित् ॥ परेतुआस्थितोहीतिपाठः ॥ हियस्मात् ईदृशैर्महाभागैः आस्थितोऽयंक्रतुः अतःअतोत्रक्रतौरक्षसांगतिंनपश्यामि ॥ तत्तस्मात्केनापिदेवेनदृत इतितमन्वेषयतेत्यर्थइत्याहुः ॥ १२ ॥

॥१३॥ अनुगच्छथ अन्वेषयत यस्यतादेशाभावआर्षत्वात् ॥१४॥ यदिभूमौनलभ्यतेतदाआह ॥ यावत्तुरगेत्यादि ॥१५॥ स्वस्यतुरगानुगमनमयुक्तंइत्याह ॥ दीक्षितइत्यादि ॥ तस्यप्रवासनिषेधात् पौत्रस्यबालकत्वाच्चेतिभावः ॥१६॥ यंत्रितानियुक्ताः ॥१७॥ आयामोदैर्घ्यं विस्तारोविशालता तयुक्तं ॥ धरणीतलमेकैकोन्वेषयामासेत्यर्थः॥ बिभिदुरिति पृथिव्यामदृष्ट्वेतिशेषः॥१८॥ म्रियमाना सर्वतइतिशेषः ॥ १९॥२० ॥ अनुत्तमंरसातलंविचेतुमिव धरणींयोजनानांषष्टिसहस्राणिबिभिदुरित्यन्वयः ॥ २१ ॥

मंत्रपूतैर्महाभागैरास्थितोपिमहाक्रतुः॥तद्गच्छथविचिन्वध्वंपुत्रकाभद्रमस्तुवः॥ १३॥ समुद्रमालिनींसर्वांपृथिवीमनुगच्छथ॥ एकैकंयोजनंपुत्राविस्तारमभिगच्छत॥ १४॥ यावत्तुरगसंदर्शस्तावत्खननमेदिनीं॥ तमेवहयहर्तारंमार्गमाणाममाज्ञया॥ १५॥ दीक्षितःपौत्रसहितःसोपाध्यायगणस्त्वहं॥ इहस्थास्यामिभद्रंवोयावत्तुरगदर्शनं॥ १६॥ तेसर्वेहृष्टमनसोराजपुत्रामहाबलाः॥ जग्मुर्महीतलंरामपितुर्वचनयंत्रिताः॥१७॥ योजनायामविस्तारमेकैकोधरणीतलं॥ बिभिदुःपुरुषव्याघ्रावज्रस्पर्शसमैर्भुजैः॥१८॥ शूलैरशनिकल्पैश्चहलैश्चापिसुदारुणैः॥ म्रियमानावसुमतीननादरघुनंदन॥ १९॥ नागानांवध्यमानानामसुराणांचराघव॥ राक्षसानांदुराधर्षंसत्वानांनिनदोभवत्॥ २०॥ योजनानांसहस्राणिषष्टिंतुरघुनंदन॥ बिभिदुर्धरणींरामरसातलमनुत्तमं॥ २१॥ एवंपर्वतसंबाधंजंबूद्वीपंनृपात्मजाः॥ खनंतोनृपशार्दूलसर्वतःपरिचक्रमुः॥ २२॥ ततोदेवाःसगंधर्वाःसासुराःसहपन्नगाः॥ संभ्रांतमनसःसर्वेपितामहमुपागमन्॥ २३॥ तेप्रसाद्यमहात्मानंविषण्णवदनास्तदा॥ ऊचुःपरमसंत्रस्ताःपितामहमिदंवचः॥ २४॥ भगवन्पृथिवीसर्वाखन्यतेसगरात्मजैः॥ बहवश्चमहात्मानोवध्यंतेजलचारिणः॥ २५॥ अयंयज्ञहरोस्माकमनेनाश्वोपनीयते॥ इतितेसर्वभूतानिहिंसंतिसगरात्मजाः २६॥ इ०श्री०वा०वा०एकोनचत्वारिंशःसर्गः॥३९॥ ॥७॥

॥७४॥

पर्वतसंबाधं पर्वतनिबिडं ॥२२॥२३॥२४॥ महात्मानः सिद्धगंधर्वादयः॥२५॥ यज्ञहनइतिपाठे हंतीतिहनः ॥अपनीयते अपनीयतेस्म ॥ सर्वभूतानि तत्रसंगरहितान्यपि॥२६॥ इ०रा०वा०एकोनचत्वारिंशःसर्गः ३९ ॥ ७ ॥

कृतांतबलमोहितान् कृतःसर्वलोकस्य अंतोनाशोयैः तादृशानियानिबलानि सगरसुतबलानि तैर्मोहितान्मूर्छितचित्तान्॥१॥ एषा वसुधा॥२॥ धारयति योगबलेनेतिशेषः॥३॥ पृथिव्याविभेदश्चसनातनः प्रतिकल्पमवश्यंभाव्यः ॥ श्रौतस्मार्तसागरादिशब्दैर्दृष्टएव ॥ अतस्तत्रनशोकःकार्यइतिभावः ॥ एवंदीर्घदर्शिनांदीर्घदर्शिभिः ॥ सगरपुत्रविनाशोयंदृष्टएव ॥ अतस्तत्रापिशोकोनुचितः ॥ शेषेषष्ठी ॥ यद्वा अदीर्घदर्शिनामितिच्छेदः ॥४॥ त्रयस्त्रिंशत् ॥ अष्टौवसवः ॥ एकादशरुद्राः ॥ द्वादशादित्याः ॥ अश्विनौच ॥५॥

देवतानांवचःश्रुत्वाभगवान्वैपितामहः॥ प्रत्युवाचसुसंत्रस्तान्कृतांतबलमोहितान्॥ १॥ यस्येयंवसुधाकृत्स्नावासुदेवस्यधीमतः॥ महिषीमाधवस्यैषासएवभगवान्प्रभुः॥ २॥ कापिलंरूपमास्थायधारयत्यनिशंधरां॥ तस्यकोपाग्निनादग्धाभविष्यंतिनृपात्मजाः॥३॥ पृथिव्याश्चापिनिर्भेदोदृष्टएवसनातनः॥ सगरस्यचपुत्राणांविनाशोदीर्घदर्शिनां॥४॥ पितामहवचःश्रुत्वात्रयस्त्रिंशदरिंदमाः॥ देवाःपरमसंहृष्टाःपुनर्जग्मुर्यथागतं॥ ५॥ सगरस्यचपुत्राणांप्रादुरासीन्महास्वनः॥ पृथिव्यांभिद्यमानायांनिर्घातसमनिस्वनः॥ ६॥ ततोभित्वामहींसर्वांकृत्वाचापिप्रदक्षिणं॥ सहिताःसागराःसर्वेपितरंवाक्यमब्रुवन्॥ ७॥ परिक्रांतामहीसर्वासत्ववंतश्चसूदिताः॥ देवदानवरक्षांसिपिशाचोरगपन्नगाः॥ ८॥ नचपश्यामहेऽश्वंतेअश्वहर्तारमेवच॥ किंकरिष्यामभद्रंतेबुद्धिरत्रविचार्यतां॥ ९॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वापुत्राणांराजसत्तमः॥ समन्युरब्रवीद्वाक्यंसगरोरघुनंदन॥ १०॥ भूयःखनतभद्रंवोविभेद्यवसुधातलं॥ अश्वहर्तारमासाद्यकृतार्थाश्चनिवर्तत॥ ११॥ पितुर्वचनमासाद्यसगरस्यमहात्मनः॥ षष्टिःपुत्रसहस्राणिरसातलमभिद्रवन्॥ १२॥ खन्यमानेतत्तस्मिन्ददृशुःपर्वतोपमं॥ दिग्गजंविरूपाक्षंधारयंतंमहीतलं॥ १३॥

निर्घातसमनिस्वनः ॥ निर्घातनिस्वनसदृशइत्यर्थः ॥६॥ ततोभित्वेतिपाठः ॥७॥ सत्ववंतोबलवंतः ॥८॥ ते अस्मासु परंअनुग्रहबुद्धिरस्तु ॥ वयंकिंकरिष्याम सलोपश्छांदसः ॥ बुद्धिरुपायः ॥ ९॥१०॥ भूयोविभेद्येत्यन्वयः॥ कृतार्थाश्चकृतार्थाश्चेत् ॥तदानिवर्तत निवर्तध्वमित्यर्थेआर्षमेतत् अन्यथाननिवृत्तिरित्यर्थः॥११॥१२॥ खन्यमानेइति॥ षष्टियोजनसहस्रपरमपीतिशेषः॥ दिग्गजइत्याबंतं ॥१३॥

कृत्स्नां तदेकप्रदेशावच्छिन्नामितिशेषः ॥ १४ ॥ यदापर्वणि यस्मिन्कालेयस्मिन्क्षणे ॥ तिथिर्भेदेक्षणेपर्वइत्यमरः ॥ १५ ॥ मानयंतः दिग्गजमितिशेषः ॥ हिःस्वार्थे ॥ १६ ॥ १७ ॥१८॥ प्रदक्षिणंकृत्वा दिग्गजमितिशेषः ॥१९॥२०॥ निरामयं कुशलं ॥ सोमवतीं उदीचीं ॥२१॥ भद्रं भद्राख्यं ॥२२॥ समालभ्य स्पृष्ट्वा ॥ २३ ॥

सपर्वतवनांकृत्स्नांपृथिवींरघुनंदन ॥ धारयामासशिरसाविरूपाक्षोमहागजः ॥ १४ ॥ यदापर्वणिकाकुत्स्थविश्रमार्थंमहागजः ॥
खेदाच्चालयतेशीर्षंभूमिकंपस्तदाभवेत् १५ ॥ तेतंप्रदक्षिणंकृत्वादिशापालंमहागजं ॥ मानयंतोहितेरामजग्मुर्भित्वारसातलं ॥ १६ ॥
ततःपूर्वांदिशंभित्वादक्षिणांविभिदुःपुनः ॥ दक्षिणस्यामपिदिशिदद्दशुस्तेमहागजं ॥ १७ ॥ महापद्मंमहात्मानंसुमहत्पर्वतोपमं ॥ शि
रसाधारयंतंगांविस्मयंजग्मुरुत्तमं ॥ १८ ॥ तेतंप्रदक्षिणंकृत्वासगरस्यमहात्मनः ॥ षष्टिःपुत्रसहस्राणिपश्चिमांविभिदुर्दिशं ॥ १९ ॥
पश्चिमायामपिदिशिमहांतमचलोपमं ॥ दिशागजंसौमनसंददृशुस्तेमहाबलाः ॥ २० ॥ तेतंप्रदक्षिणंकृत्वापृष्ट्वाचापिनिरामयं ॥
खनंतःसमुपाक्रांतादिशंसोमवतींतदा ॥ २१ ॥ उत्तरस्यांरघुश्रेष्ठदद्दशुर्हिमपांडुरं ॥ भद्रंभद्रेणवपुषाधारयंतंमहीमिमां ॥ २२ ॥ स
मालभ्यततःसर्वेकृत्वाचैनंप्रदक्षिणं ॥ षष्टिःपुत्रसहस्राणिविभिदुर्वसुधातलं ॥ २३ ॥ ततःप्रागुत्तरांगत्वासागराःप्रथितांदिशं ॥ रोषा
दभ्यखनन्सर्वेपृथिवींसगरात्मजाः ॥ २४ ॥ तेतुसर्वेमहात्मानोभीमवेगामहाबलाः ॥ ददृशुःकपिलंतत्रवासुदेवंसनातनं ॥ २५ ॥ हयं
चतस्यदेवस्यचरंतमविदूरतः ॥ प्रहर्षमतुलंप्राप्ताःसर्वेतेरघुनंदन ॥ २६ ॥ तेतंयज्ञहनंज्ञात्वाक्रोधपर्याकुलेक्षणाः ॥ खनित्रालांगलध
रानानावृक्षशिलाधराः ॥ २७ ॥ अभ्यधावंतसंक्रुद्धास्तिष्ठतिष्ठेतिचाब्रुवन् ॥ अस्माकंत्वंहितुरगंयज्ञियंहृतवानसि ॥ २८ ॥ दुर्मेधस्त्वं
हिंसप्राप्तान्विद्धिनःसगरात्मजान् ॥ श्रुत्वानद्दचनंतेषांकपिलोरघुनंदन ॥ २९ ॥

प्रागुत्तरां ऐशानीं ॥ प्रथितां सर्वकर्मार्हत्वेनप्रसिद्धां ॥ २४ ॥ कपिलं कपिलरूपधारिणं ॥ २५ ॥ तस्य कपिलस्य ॥ २६ ॥ तं कपिलं ॥ हंतीतिहनः ॥ पचाद्यच् ॥ अविचारितस्तमेव अश्वापहारद्वारायज्ञहंतारंज्ञात्वेत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ इतिरामा०वा०बा० चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ चिरगतान् अप्रत्यागच्छतइतिशेषः ॥ नप्तारं पौत्रं ॥ १ ॥ पूर्वैः पितृभिः ॥ गतिं वृत्तांतं येनचअश्वोपवाहितः देशांतरंप्रापितः तद्गतिंच ॥ अन्विच्छ अन्वेषय ॥ २ ॥ अंतर्भौमानि भूमेरंतर्जातानि ॥ सत्वानि प्राणिनः ॥ ३ ॥ अभिवाद्यान् नमस्कारार्हान् ॥ ममयज्ञस्य

रोषेणमहताविष्टोहुंकारमकरोत्तदा ॥ ततस्तेनाप्रमेयेणकपिलेनमहात्मना ॥ भस्मराशीकृताःसर्वेकाकुत्स्थसगरात्मजाः ॥ ३० ॥
इत्यार्षे०वा०वा०चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ पुत्रांश्चिरगतान्ज्ञात्वासगरोरघुनंदन ॥ नप्तारमब्रवीद्राजा
दीप्यमानंस्वतेजसा ॥ १ ॥ शूरश्चकृतविद्यश्चपूर्वैस्तुल्योऽसितेजसा ॥ पितॄणांगतिमन्विच्छयेनचाश्वोपवाहितः ॥ २ ॥ अंतर्भौमानि
सत्वानिवीर्यवंतिमहांतिच ॥ तेषांतुप्रतिघातार्थंसासिंगृह्लीष्वकार्मुकं ॥ ३ ॥ अभिवाद्याभिवाद्यांस्त्वंहत्वाविघ्नकरानपि ॥ सिद्धार्थःस
न्निवर्तस्वममयज्ञस्यपारगः ॥ ४ ॥ एवमुक्तोंशुमान्सम्यक्सगरेणमहात्मना ॥ धनुरादायखड्गंचजगामलघुविक्रमः ॥ ५ ॥ सखातंपिट
भिर्मार्गमंतर्भौमंमहात्मभिः ॥ प्रापद्यतनरश्रेष्ठतेनराज्ञाभिचोदितः ॥ ६ ॥ देवदानवरक्षोभिःपिशाचपतगोरगैः ॥ पूज्यमानंमहातेजा
दिशागजमपश्यत ॥ ७ ॥ सतंप्रदक्षिणंकृत्वापृष्ट्वाचैवनिरामयं ॥ पितॄन्सपरिपप्रच्छवाजिहर्तारमेवच ॥ ८ ॥ दिशागजस्तुतच्छ्रुत्वा
प्रत्युवाचमहामतिः ॥ आसमंजकृतार्थस्त्वंसहाश्वःशीघ्रमेष्यसि ॥ ९ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वासर्वानेवदिशागजान् ॥ यथाक्रमंयथान्या
यंप्रष्टुंसमुपचक्रमे ॥ १० ॥ तैश्चसर्वैर्दिशापालैर्वाक्यज्ञैर्वाक्यकोविदैः ॥ पूजितःसहयश्चैवागंतासीत्यभिचोदितः ॥ ११ ॥

पारगः पारप्रापकश्चभवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ पितृभिःखातं भूमेरंतर्विद्यमानंमार्गं ॥ पितृवृत्तांतपरिज्ञानाय प्रापद्यत प्राप्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥ निरामयं कुशलं ॥ ८ ॥ आसमंज असमंजपुत्रइतिसंबोधनं ॥ इत्रभावआर्षः ॥ ९ ॥ १० ॥ वाक्यं वक्तुमर्हं ॥ कालदेशोचितवक्तव्यतत्वज्ञैः तदुचितवचनसमर्थैश्चेत्यर्थः ॥ द्वितीयवाक्येकृत्यः ॥ सहयःआगं तासीत्यभिचोदितश्च बोधितश्च ॥ ११ ॥

यत्रपितरःसागराःभस्मराशीकृताः ॥ तत्रदेशेजगामेत्यन्वयः ॥१२॥ चुक्रोश भस्मीभूतपितॄनितिशेषः ॥१३॥१४॥१५॥ विसार्य समंतात्प्रसार्येत्यर्थः ॥ निपुणां दूरविवेचन समर्थां ॥ पितॄणांमातुलं सुपर्णभगिनीसुमतिरितिप्रागुक्तत्वात् ॥ अनिलोपमं वेगेनवायूपमं ॥ १६ ॥ लोकसंमतः लोकहितः एतन्मूलकतया सर्वलोकहितगंगायाभूलोकेअवतारणात् ॥ १७ ॥ हियस्मात्कपिलेनदग्धाः ॥ यतश्चमहाबलाः महाबलवत्त्वेन प्रायश्चित्तमर्यादातिक्रांतपापवंतोऽतोलौकिकंसलिलंदातुंनार्हसि ॥ चंडालादुदका

तेषांतद्वचनंश्रुत्वाजगामलघुविक्रमः ॥ भस्मराशीकृतायत्रपितरस्तस्यसागराः ॥ १२ ॥ सदुःखवशमापन्नस्त्वसमंजसुतस्तदा ॥ चुक्रोशपरमार्तस्तुवधात्तेषांसुदुःखितः ॥ १३ ॥ यज्ञियंचहयंतत्रचरंतमविदूरतः ॥ ददर्शपुरुषव्याघ्रोदुःखशोकसमन्वितः ॥ १४ ॥ स तेषांराजपुत्राणांकर्तुकामोजलक्रियां ॥ सजलार्थीमहातेजानचापश्यज्जलाशयं ॥ १५ ॥ विसार्यनिपुणांदृष्टिंततोऽपश्यत्खगाधिपं ॥ पितॄणांमातुलंरामसुपर्णमनिलोपमं ॥ १६ ॥ सचैनमब्रवीद्वाक्यंवैनतेयोमहाबलः ॥ माशुचःपुरुषव्याघ्रवधोयंलोकसंमतः ॥ १७ ॥ कपिलेनाप्रमेयेणदग्धाहीमेमहाबलाः ॥ सलिलंनार्हसेप्राज्ञदातुमेषांहिलौकिकं ॥ १८ ॥ गंगाहिमवतोज्येष्ठादुहितापुरुषर्षभ ॥ तस्यां कुरुमहाबाहोपितॄणांसलिलक्रियां ॥ १९ ॥ भस्मराशीकृतानेतान्प्लावयेल्लोकपावनी ॥ तयाक्लिन्नमिदंभस्मगंगयालोककांतया ॥ षष्टिंपुत्रसहस्राणिस्वर्गलोकंगमिष्यति ॥ २० ॥

त्सर्पाद्वैद्युताद्ब्राह्मणादपि ॥ दंष्ट्रिभ्यश्चपशुभ्यश्चमरणंपापकर्मणां ॥ उदकंपिंडदानंचनतेषांतुविधीयतेइतिस्मृतेः ॥ प्रकृतेब्राह्मणाद्वधःमहापापित्वंच ॥ १८ ॥ १९ ॥ तर्हिदेवलोकंगत्वा गंगोदकेनक्रियाकार्यानेत्याह ॥ भस्मेति ॥ यदाप्लावयेत् तदागंगयाक्लिन्नंसिक्तं इदं भस्म हेपुत्र षष्टिंसहस्राणिसागरान् स्वर्गलोकंगमिष्यति प्रापयिष्यतीत्यर्थः ॥ नयिष्यतीतिपाठेनेष्यतीत्यर्थः ॥ अनेनसगरपुत्राणांमन्वाद्युक्तप्रायश्चित्ताविषयत्वंसूचितं ॥ तत्प्रायश्चित्तविषयाणामपिपापिनांपुद्गलस्य गंगाजलस्पर्शःसर्वपापप्रायश्चित्तमितिसूचितं ॥ अकृतप्रायश्चित्तानामपि महापातकिनामौर्ध्वदेहिकायोग्यानां गंगाजलस्पृष्टपुद्गलानां विनापिप्रायश्चित्तांतरं तत्कालेएव सकलौर्ध्वदेहिकक्रियायोग्यत्वंचसूचितं ॥ २० ॥

अश्वंगृहीत्वानिर्गच्छ निर्वर्तयितुं समापयितुं ॥ २१ ॥ २२ ॥ वृत्तं पितृव्यवृत्तं ॥ तथासुपर्णवचनंचयथा तथान्यवेदयत् ॥ २३ ॥२४॥ इष्टयज्ञइतिबहुव्रीहिः ॥ २५॥ आगमे भूमावागमे ॥ निश्चयं उपायविषयं ॥ नाध्यगच्छतेतितङार्षः ॥ २६ ॥ इतिश्रीरा०रा०वा०बा०एकचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

निर्गच्छाश्वंमहाभागसंगृह्यपुरुषर्षभ ॥ यज्ञंपैतामहंवीरनिर्वर्तयितुमर्हसि ॥ २१ ॥ सुपर्णवचनंश्रुत्वासोंऽशुमानतिवीर्यवान् ॥ त्वरितं हयमादायपुनरायान्महातपाः ॥ २२ ॥ ततोराजानमासाद्यदीक्षितंरघुनंदन ॥ न्यवेदयद्यथावृत्तंसुपर्णवचनंतथा ॥ २३ ॥ तच्छ्रुत्वाघोरसंकाशंवाक्यमंशुमतोनृपः ॥ यज्ञंनिर्वर्तयामासयथाकल्पंयथाविधि ॥ २४ ॥ स्वपुरंत्वगमच्छ्रीमानिष्टयज्ञोमहीपतिः ॥ गंगायाश्चागमेराजानिश्चयंनाध्यगच्छत ॥ २५ ॥ अगत्वानिश्चयंराजाकालेनमहतामहान् ॥ त्रिंशद्वर्षसहस्राणिराज्यंकृत्वादिवंगतः ॥ २६ ॥ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेएकचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ कालधर्मंगतेरामसगरेप्रकृतीजनाः ॥ राजानंरोचयामासुरंशुमंतंसुधार्मिकं ॥ १ ॥ सराजासुमहानासीदंशुमान्रघुनंदन ॥ तस्यपुत्रोमहानासीद्दिलीपइतिविश्रुतः ॥ २ ॥ तस्मैराज्यंसमादिश्यदिलीपेरघुनंदन ॥ हिमवच्छिखरेरम्येतपस्तेपेसुदारुणं ॥ ३ ॥ द्वात्रिंशच्छतसाहस्रंवर्षाणिसुमहायशाः ॥ तपोवनगतोराजास्वर्गंलेभेतपोधनः ॥ ४ ॥ दिलीपस्तुमहातेजाःश्रुत्वापैतामहंवधं ॥ दुःखोपहतयाबुद्ध्यानिश्चयंनाध्यगच्छत ॥ ५ ॥ कथंगंगावतरणंकथंतेषांजलक्रिया ॥ तारयेयंकथंचैतानितिचिंतापरोभवत् ॥ ६ ॥ तस्यचिंतयतोनित्यंधर्मेणविदितात्मनः ॥ पुत्रोभगीरथोनामजज्ञेपरमधार्मिकः ॥ ७ ॥

कालधर्मोमृत्युः ॥ प्रकृतीजनाः आमात्यवर्गाःदीर्घश्छांदसः ॥ रोचयामासुः न्यायप्राप्तत्वादेवऐच्छन् ॥ १ ॥ २ ॥ दिलीपे दिलीपाय ॥ तपस्तेपे पितृगतये गंगायाभूलोकावतारणायेतिशेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ पैतामहंवधं पितामहानांसागराणामपमृत्युं ॥ ५ ॥ निश्चयानधिगममभिनयति ॥ कथमिति ॥ ६ ॥ धर्मेणविदितेति ॥ धर्मेणप्रसिद्धइत्यर्थः ॥ ७ ॥

अकारयत् कृतवान् ॥८॥ व्याधिना पितॄणामुद्धरणालाभजन्यदुःखजेन ॥ तद्दिलीपवंशजोरघुपुत्रकोदिलीपः कालिदासोक्तोऽन्यएवेतिबोध्यं ॥ ९ ॥ १० ॥ सचप्रजाइत्यस्यमंत्रिष्वाधायेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ११ ॥ प्रजास्तद्राज्यंच मंत्रिष्वाधाय गंगावतरणेच्छुस्तपआतिष्ठत् ॥ गोकर्णोहिमवत्पादविशेषः ॥ दक्षिणादिक्स्थतीर्थविशेषोवा ॥ ॥ १२ ॥ पंचतपाः पंचाग्निमध्येतपोयस्य ॥ मासाहारः मासेगतेआहारोयस्य ॥ वर्षसहस्राणि अतीतानीत्यन्वयः ॥१३॥ तस्यराज्ञः सुप्रीतइत्यन्वयः ॥ १४ ॥ १५ ॥ त

दिलीपस्तुमहातेजायज्ञैर्बहुभिरिष्टवान्॥ त्रिंशद्वर्षसहस्राणिराजाराज्यमकारयत्॥ ८॥ अगत्वानिश्चयंराजातेषामुद्धरणंप्रति॥ व्याधिनानरशार्दूलकालधर्ममुपेयिवान्॥ ९॥ इंद्रलोकंगतोराजास्वार्जितेनैवकर्मणा॥ राज्येभगीरथंपुत्रमभिषिच्यनरर्षभः॥ १०॥ भगीरथस्तुराजर्षिर्धार्मिकोरघुनंदन॥ अनपत्योमहाराजःप्रजाकामःसचप्रजाः॥ ११॥ मंत्रिष्वाधायतद्राज्यंगंगावतरणेरतः॥ तपोदीर्घंसमातिष्ठद्गोकर्णेरघुनंदन॥ १२॥ ऊर्ध्ववाहुःपंचतपामासाहारोजितेंद्रियः॥ तस्यवर्षसहस्राणिघोरेतपसितिष्ठतः॥ १३॥ अतीतानिमहाबाहोतस्यराज्ञोमहात्मनः॥ सुप्रीतोभगवान्ब्रह्माप्रजानांप्रभुरीश्वरः॥ १४॥ ततःसुरगणैःसार्धमुपागम्यपितामहः॥ भगीरथंमहात्मानंतप्यमानमथाब्रवीत्॥ १५॥ भगीरथमहाराजप्रीतस्तेऽहंजनाधिप॥ तपसाचसुतश्रेनवरंवरयसुव्रत॥ १६॥ तमुवाचमहातेजाःसर्वलोकपितामहः॥ भगीरथोमहाबाहुःकृतांजलिपुटस्थितः॥ १७॥ यदिमेभगवान्प्रीतोयद्यस्तितपसःफलं॥ सगरस्यात्मजाःसर्वेमत्तःसलिलमाप्नुयुः॥ १८॥ गंगायाःसलिलक्लिन्नेभस्मन्येषांमहात्मनां॥ स्वर्गंगच्छेयुरत्यंतंसर्वेचप्रपितामहाः॥ १९॥

पसाचेतिचस्वर्थे ॥ १६ ॥ १७ ॥ यद्यस्तीत्यादि असंदिग्धेसंदिग्धवचनं वेदाश्चेत्प्रमाणंस्युरितिवत् ॥ सलिलं स्पर्शमात्रेणस्वर्गतिसाधनंसलिलं ॥ १८ ॥.अभीष्टोक्तगुणकसलिलप्राप्तिंदर्शयति ॥ गंगायाइति ॥ एषांभस्मनि गंगायाःसलिलेनक्लिन्नेसति ॥ एतेअत्यंतं अक्षय्यंयथाभवंतितथा स्वर्गंगच्छेयुर्नान्यथेत्यर्थः ॥ १९ ॥

इक्ष्वाकूणांकूलेजातस्यमम संततिर्देया ॥ यथानःकुलं नावसीदेत् ॥ संतत्यैइतिचतुर्थीप्रथमार्थे ॥ एषपरोवरः द्वितीयवरइत्यर्थः ॥ परेतुसंतत्यैतदर्थं नःकुलंनावसीदेदितिचयाचे ॥ मत्कुलेऽसंततिःकोपिमाभूदित्यर्थः ॥ उपसंहरति ॥ इक्ष्वाकूणामिति ॥ तत्कुलेजातस्य एषएवपरोवरोस्तु ॥ नातोधिकंतृतीयंवरांतरंयाचेइत्यर्थः ॥ एतेनपूर्वपरोपकारिता भगीरथस्यदर्शितेत्याहुः ॥ २० ॥ २१ ॥ मनोरथः तावकइतिशेषः ॥ २२ ॥ स्वसमीपेस्थितत्वादियमितिनिर्देशः ॥ २३ ॥ हरनियोगहेतुमाह ॥ गंगायाइति ॥ तां

देवयाचेहसंतत्यैनावसीदेत्कुलंचनः॥ इक्ष्वाकूणांकुलेदेवएषमेस्तुवरःपरः ॥ २० ॥ उक्तवाक्यंतुराजानंसर्वलोकपितामहः॥ प्रत्युवाचशुभांवाणींमधुरांमधुराक्षरां॥ २१॥ मनोरथोमहानेषभगीरथमहारथ॥ एवंभवतुभद्रंतेइक्ष्वाकुकुलवर्धन॥ २२॥ इयंहैमवतीज्येष्ठागंगाहिमवतःसुता॥ तांवैधारयितुंराजन्हरस्तत्रनियुज्यतां॥ २३॥ गंगायाःपतनंराजन्पृथिवीनसहिष्यते॥ तांवैधारयितुंराजन्नान्यंपश्यामिशूलिनः॥ २४॥ तमेवमुक्त्वाराजानंगंगांचाभाष्यलोककृत्॥ जगामत्रिदिवंदेवैःसर्वैःसहमरुद्गणैः॥ २५॥ इत्यार्षे० वा०द्विचत्वारिंशःसर्गः॥ ४२॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ देवदेवेगतेतस्मिन्सोंगुष्ठाग्रनिपीडितां॥ कृत्वावसुमतींरामवत्सरं समुपासत॥ १॥ अथसंवत्सरेपूर्णेसर्वलोकनमस्कृतः॥ उमापतिःपशुपतीराजानमिदमब्रवीत्॥ २॥ प्रीतस्तेहंनरश्रेष्ठकरिष्यामितव प्रियं॥ शिरसाधारयिष्यामिशैलराजसुतामहं॥३॥ ततोहैमवतीज्येष्ठासर्वलोकनमस्कृता॥ तदासातिमहद्रूपंकृत्वावेगंचदुःसहं॥ ४॥ आकाशादपतद्रामशिवेशिवशिरस्युत॥ अचिंतयच्चसादेवीगंगापरमदुर्धरा॥ ५॥

गंगां ॥ २४ ॥ गंगामाभाष्य राजानंयथाकालमनुगृह्णीष्वेत्युक्त्वा देवैराजानजैः ॥ मरुद्गणैः कर्मदेवैः ॥ २५ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामायेरामायणतिलकेवा०बा०द्विचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४२ ॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ देवदेवे आजानजानामपिदेवानां देवेपूज्ये ॥ अंगुष्ठाग्रेणनिपीडितां ॥ समुपासतेत्यार्षबहुवचनं समुपास्तेत्यर्थः ॥ उमापतिमितिशेषः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ तदासातीति ॥ ईश्वरेणधारणांगीकारेकृते गर्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥ शिवे शोभने तादृशरूपकरणेहेतुमाह ॥ अचिंतयदित्यादि ॥ ५ ॥

तस्यावलेपनमितिसंधिरार्षः ॥ अवलेपनं स्वस्यापिस्रोतसाअभिभवनचिंताल्पंगर्वं ॥ ६ ॥ तिरोभावयितुं जटामंडलेतिरोधानेनअभिभूतांकर्तुं ॥ ७ ॥ जटामंडलेनगङ्गरे हुः प्रवेशे निर्गमेयत्नमास्थितापि महींगंतुंनाशक्नोदित्यन्वयः ॥ ८ ॥ नैवेति ॥ जटामंडलंभ्रांत्वा प्रांतभागतापि अंततःतत्प्रांतभागतोपि निर्गमंनलेभे प्रांतभागेपितन्मध्यत्वभ्रम स्य मायया भगवतोत्पादनात् ॥ यद्यपिब्रह्मैवमायया गंगाजलरूपमितिपुराणेतिहासादिषुप्रसिद्धं ॥ तस्यचाहंममेत्यभिमानहीनस्यायमहंकारः शिवस्यचतादृशस्यतत्पराभ वाहंकारोऽत्यंतमनुचितस्तथातादृश्यागंगायाःप्रांतभागेमध्यत्वभ्रमोप्यत्यंतमनुचितः ॥ अतएवोक्तमन्यत्र ॥ परमात्माशिवोह्यन्यस्तस्मादन्याचजाह्नवी ॥ इतियःसेवतेगंगांनस

विशाम्यहंहिपातालंस्रोतसागृह्यशंकरं॥तस्यावलेपनंज्ञात्वाक्रुद्धस्तुभगवान्हरः॥६॥तिरोभावयितुंबुद्धिंचक्रेत्रिनयनस्तदा॥सातस्मि न्पतितापुण्यापुण्येरुद्रस्यमूर्धनि॥ ७॥ हिमवत्प्रतिमेरामजटामंडलगह्वरे॥ साकथंचिन्महींगंतुंनाशक्नोद्यत्नमास्थिता ॥ ८ ॥ नैव सानिर्गमंलेभेजटामंडलमंततः॥ तत्रैवावभ्रमद्देवीसंवत्सरगणान्बहून्॥ ९ ॥ तामपश्यत्पुनस्तत्रतपःपरममास्थितः॥ सतेनतोषित श्चासीदत्यंतंरघुनंदन॥ १० ॥ विससर्जततोगंगांहरोबिंदुसरःप्रति॥ तस्यांविसृज्यमानायांसप्तस्रोतांसिजज्ञिरे॥ ११ ॥ ह्लादिनीपा वनीचैवनलिनीचतथैवच॥ तिस्रःप्राचींदिशंजग्मुर्गंगाःशिवजलाःशुभाः॥ १२॥ सुचक्षुश्चैवसीताचसिंधुश्चैवमहानदी॥ तिस्रश्चै तादिशंजग्मुःप्रतीचींतुदिशंशुभाः॥ १३॥ सप्तमीचान्वगात्तासांभगीरथरथंतदा॥ भगीरथोपिराजर्षिर्दिव्यंस्यंदनमास्थितः॥१४॥

मोक्षस्यभाजनमिति ॥ तथापिलीलामात्रत्वाददोषः ॥ शिवविष्णवोःपरस्परमुपास्योपासकभाववदितिबोध्यम् ॥ तर्हिकिंकृतवती तत्राह ॥ तत्रैवेति ॥ अवभ्रमत् ॥ आर्षत्वा त्सन्वदित्वंन ॥ ९ ॥ अथतां जटाटवीतिरोहितांगंगां भगीरथः अपश्यत् ॥ पुनश्चतत्रतत्प्राप्तिविषये हरमुद्दिश्यपरमंतपआस्थितः ॥ सहरःतेन तपसा ॥ १० ॥ ततस्तुष्टः सन्हरःबिंदुसरःप्रति हिमवत्स्थितब्रह्मनिर्मितसरोविशेषंप्रति गंगांविससर्जेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ एतेनभगीरथतपोहेतुकंत्रिपथगमनमुक्तं ॥ अथचरितप्रश्नो त्तरमाह भगीरथोपीति ॥ १४ ॥

अनुव्रजदित्यडभावआर्षः ॥ १५ ॥ तीव्रशब्दपुरस्कृतमित्यत्रहेतुर्गगनादित्यादिनाउक्तः ॥ शिंशुमारः कप्याकारोजलचरविशेष ॥ १६ ॥ १७ ॥ गगनाद्गंगतां रुद्रजटा काशाद्भुवमित्यर्थः ॥ विमानैरित्यादेश्चरंतइतिशेषः ॥ १८ ॥ पारिप्लवगताः संभ्रमंगताः संभ्रमंप्राप्ताइत्यर्थइत्येके ॥ पारिप्लवोयानभेदःशिबिकादिरूपः ॥ शिबिकादियान स्थाइत्यर्थइत्यन्ये ॥१९॥ देवगणावस्त्रादयः ॥ संपतद्भिः आगच्छद्भिः ॥२०॥ तन्मूलिकामुपमामाह ॥ शतादित्यमिवेति ॥२१॥ विक्षिप्तैः निसृतैः ॥ विद्युच्छब्दःपुल्लिंगो

प्रायादग्रेमहातेजागंगातंचाप्यनुव्रजत्॥ गगनाच्छंकरशिरस्ततोधरणिमागता॥ १५॥ असर्पतजलंतत्रतीव्रशब्दपुरस्कृतं॥ मत्स्य कच्छपसंघैश्चशिंशुमारगणैस्तथा॥ १६॥ पतद्भिःपतितैश्चैवव्यरोचतवसुंधरा॥ ततोदेवर्षिगंधर्वायक्षसिद्धगणास्तथा॥ १७॥ व्य लोकयंततेतत्रगगनाद्गांगतांतदा॥ विमानैर्नगराकारैर्हयैर्गजवरैस्तदा ॥ १८॥ पारिप्लवगताश्चापिदेवतास्तत्रविष्ठिताः॥ तदद्भुतमि मंलोकेगंगावतरमुत्तमं॥ १९॥ दिदृक्षवोदेवगणाःसमीयुरमितौजसः॥ संपतद्भिःसुरगणैस्तेपांचाभरणौजसा॥ २०॥ शतादित्य मिवाभातिगगनंगततोयदं॥ शिंशुमारोरगगणैर्मीनैरपिचचंचलैः॥ २१॥ विद्युद्भिरिवविक्षिप्तैराकाशमभवत्तदा॥ पांडुरैःसलि लोत्पीडैःकीर्यमाणैःसहस्रधा॥ २२॥शारदाभ्रैरिवाकीर्णंगगनंहंससंप्लवैः॥ क्वचिद्ददृततरंयातिकुटिलंक्वचिदायतं॥ २३॥ विनतंक्व चिद्दुद्रूतंक्वचिद्यातिशनैःशनैः॥ सलिलेनैवसलिलंक्वचिदभ्याहतंपुनः॥२४॥ मुहुरूर्ध्वपथंगत्वापपातवसुधांपुनः॥तच्छंकरशिरोभ्र ष्टंभ्रष्टंभूमितलेपुनः॥ २५॥ व्यरोचततदातोयंनिर्मलंगतकल्मषं॥ तत्रर्षिगणगंधर्वावसुधातलवासिनः॥ २६॥

पिएतत्प्रामाण्यात् ॥ सलिलोत्पीडैः फेनैः॥ सहस्रधाकरणंवाय्वायुपाधितः आकाशमभवत् व्याप्तमितिशेषः॥ २२ ॥ शारदाभ्रैरिव हंससंप्लवैर्हसमूहैःसंकीर्णगगनंअभवदि ति पूर्वेणान्वयः॥ आयतं विस्तृतप्रवाहं ॥२३॥ विनतं॥ अगाधदेशेसंकुचितं उद्धूतं पाषाणादियोगात् ॥२४॥ मुहुरिति॥ ऊर्ध्वपथगमनेसलिलयोरभ्याघातोनिमित्तं शंक रशिरसिभ्रष्टं ॥ २५ ॥ निर्मलं नैर्मल्येप्रागुक्तभ्रंशद्वयहेतुः ॥ गतकल्मषं स्वजलस्पर्शवतांप्राणिनांनाशितपापं॥ २६ ॥

भवांगंशिवमूर्धा ॥ पस्पृशुः सस्नुः ॥ नकेवलंपापसंहारमात्रेगंगायाःकृत्यं ॥ अपितु पुण्यलोकप्रापणमपीत्याह ॥ शापादित्यादि ॥ गगनात् उच्चस्थानात् ॥ २७ ॥ गतकल्मषाः मुक्तशापाः ॥ अनेनब्रह्मशापपरिहारोपि गंगास्नानफलमितिकृतपापानां तज्जलस्पर्शेतत्पापनाशपूर्वकंस्वर्गप्राप्तिः कैमुतिकन्यायेनैवसिद्धेतिबोध्यं ॥ २८ ॥ मुदितः दर्शनमात्रेण ॥ मुमुदे स्नानपानादिना ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ भगीरथरथानुगाःसंतोगंगामन्वमगन्नित्यन्वयः ॥ यतः येनमार्गेण ॥ ३३ ॥ अद्भुतकर्मणः ॥ वक्ष्यमा

भवांगपतितंतोयंपवित्रमितिपस्पृशुः ॥ शापात्पतितायेचगगनाद्वसुधातलं ॥ २७ ॥ कृत्वातत्राभिषेकंतेवभूवुर्गतकल्मषाः ॥ धूतपापाःपुनस्तेनतोयेनाथशुभान्विताः ॥ २८ ॥ पुनराकाशमाविश्यस्वान्लोकान्प्रतिपेदिरे ॥ मुमुदेमुदितोलोकस्तेनतोयेनभास्वता ॥ २९ ॥ कृताभिषेकोगंगायांबभूवगतकल्मषः ॥ भगीरथोहिराजर्षिर्दिव्यंस्यंदनमास्थितः ॥ ३० ॥ प्रायादग्रेमहाराजस्तंगंगापृष्ठतोन्वगात् ॥ देवाःसर्षिगणाःसर्वेदैत्यदानवराक्षसाः ॥ ३१ ॥ गंधर्वयक्षप्रवराःसकिन्नरमहोरगाः ॥ सर्पाश्चाप्सरसोरामभगीरथरथानुगाः ॥ ३२ ॥ गंगामन्वगमन्प्रीताःसर्वेजलचराश्चये ॥ यतोभगीरथोराजाततोगंगायशस्विनी ॥ ३३ ॥ जगामसरितांश्रेष्ठासर्वपापप्रणाशिनी ॥ ततोहियजमानस्यजह्नोरद्भुतकर्मणः ॥ ३४ ॥ गंगासंप्लावयामासयज्ञवाटंमहात्मनः ॥ तस्यावलेपनंज्ञात्वाक्रुद्धोजह्नुश्चराघव ॥ ३५ ॥ अपिबत्तुजलंसर्वंगंगायाःपरमाद्भुतं ॥ ततोदेवाःसगंधर्वाऋषयश्चसुविस्मिताः ॥ ३६ ॥ पूजयंतिमहात्मानंजह्नुंपुरुषसत्तमं ॥ गंगांचापिनयंतिस्मदुहितृत्वेमहात्मनः ॥ ३७ ॥ ततस्तुष्टोमहातेजाःश्रोत्राभ्यामसृजत्प्रभुः ॥ तस्माज्जह्नुसुतागंगाप्रोच्यतेजाह्नवीतिच ॥ ३८ ॥

णगंगोपसंहाराभिप्रायमेतत् ॥ ३४ ॥ तस्यावलेपनं तस्याअवलेपनंगर्वमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ अपिबत् अगस्त्यःसमुद्रजलमिव ॥ योगशक्त्येतिभावः ॥ परमाद्भुतंतदभवत् लोकस्येतिशेषः ॥ ३६ ॥ पूजयंति स्तोत्रादिनेतिशेषः ॥ अनुनयंतीतिपाठे शैलराजदुहितुः कथमन्यदुहितृत्वमितिविमतिवारणायगंगानुनयः ॥ ३७ ॥ तुष्टः गंगायाःस्वदुहितृत्वप्रापणात् ॥ तस्मात् यतःपीतांपुनरसृजत्तस्मादित्यर्थः ॥ ३८ ॥

सागरं सगरसुतखातं ॥ संप्राप्ता तत्पूरणायेतिशेषः ॥ क्षारत्वंतुतस्यागस्त्येनपानोत्तरमित्यन्यत्रस्फुटं ॥ ३९ ॥ तस्यकर्मणःसिध्यर्थं भगीरथस्यस्ववंशोद्धारकर्मणः प्रयत्नतः प्रागुक्तयत्नैः ॥ ४० ॥ भस्मसात्कृतान् कपिलकोपाग्निनाभस्मभावंप्रापितान् ॥ ४१ ॥ प्लावयत् सेचयतिस्म ॥ अतएवपूतपाप्मानः ॥ ४२ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामीये रा० ति०वा०बा०त्रिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ उक्तमेवविस्तरेणाह ॥ सगत्वेति ॥ भस्मसात्कृताः कात्स्न्र्येनभस्मकृताः ॥ भूमेस्तलं पा

जगामचपुनर्गंगाभगीरथरथानुगा ॥ सागरंचापिसंप्राप्तासासरित्प्रवरातदा ॥ ३९ ॥ रसातलमुपागच्छत्सिद्ध्यर्थंतस्यकर्मणः ॥ भगीरथोपिराजर्षिर्गंगामादाययत्नतः ॥ ४० ॥ पितामहान्भस्मकृतानपश्यद्गतचेतनः ॥ अथतद्भस्मनांराशिंगंगासलिलमुत्तमं ॥ ४१ ॥ प्लावयत्पूतपाप्मानःस्वर्गंप्राप्तारघूत्तम ॥ ४२ ॥ इत्यार्षे०वा०आ०वा०त्रिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
सगत्वासागरंराजागंगयानुगतस्तदा ॥ प्रविवेशतलंभूमेर्यत्रतेभस्मसात्कृताः ॥ १ ॥ भस्मन्यथाप्लुतेरामगंगायाःसलिलेनवै ॥ सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्माराजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ तारितानरशार्दूलदिवंयाताश्चदेववत् ॥ षष्टिःपुत्रसहस्राणिसगरस्यमहात्मनः ॥ ३ ॥ सागरस्यजलंलोकेयावत्स्थास्यतिपार्थिव ॥ सगरस्यात्मजाःसर्वेदिविस्थास्यंतिदेववत् ॥ ४ ॥ इयंचदुहिताज्येष्ठातवगंगाभविष्यति ॥ त्वत्कृतेनचनाम्नायलोकेस्थास्यतिविश्रुता ॥ ५ ॥ गंगात्रिपथगानामदिव्याभागीरथीतिच ॥ त्रीन्पथोभावयंतीतितस्मात्त्रिपथगास्मृता ॥ ६ ॥

तालं ॥ १ ॥ २ ॥ तारिताःप्रेतत्वात् ॥ देववत्स्वर्गंप्राप्ताश्च ॥ अनेनप्रेतत्वविमुक्तिस्वर्गप्राप्ती भस्मनोपिगंगास्पर्शस्यफलं किमुतास्थिपुद्गलादेरित्युक्तं ॥ ३ ॥ यावत्सागरस्य जलंस्थास्यति तावद्दिविस्थास्यंतीत्यर्थः ॥ तन्निमित्तमपितयागंगया तत्खातस्यसागरस्यपूरणमितिभावः ॥ ४ ॥ ५ ॥ तत्कृतनामादिविश्रुतत्वमेवदर्शयति ॥ गंगेत्यादि ॥ त्रिपथगेतिनाम्नोऽन्वर्थत्वंदर्शयति ॥ त्रीनित्यादि ॥ अनेनकथंगंगात्रिपथगेत्यस्यउत्तरंसंवृतं ॥ ६ ॥

कुरुष्वेति ॥ गंगाजलसेकतःजातप्रायश्चित्तत्वात् ॥ सलिलदानयोग्यतासंपत्तेःप्रतिज्ञां गंगासलिलप्रदानेनसागरांस्तारयेइत्येवंरूपां गरुत्मदुपदिष्टां ॥ अपवर्जय समाप्तां कुर्वित्यर्थः ॥ ७ ॥ पूर्वकेण सगरेण ॥ एषः गंगालाभरूपः ॥ पूर्वकेणेतिकप्रत्ययेन एषैवकुत्साद्योत्यते ॥ ८ ॥ गंगांनेतुं भूलोकंप्रापयितुं प्रार्थयतापतिज्ञा नअपवर्जिता न फलपर्यवसायिनीकृता ॥९॥ मत्तुल्येति ॥ ब्रह्मतुल्येत्यर्थः ॥१०॥ गंगानेतुंप्रार्थयता सागंगानेतुंनशकितेत्यर्थः॥ यत्तुगंगामानेतुंनशकितानविचारितापतिज्ञेतिशेषः ॥चिंता विषयमपिनप्रापितेत्यर्थइति ॥ तत्प्रार्थयतेतिपदस्वरसविरोधाच्चिंत्यं ॥११॥ समतिक्रांता निस्तीर्णा ॥ परमसंमतं ॥ परममुत्कृष्टंचतत्संमतं सर्वलोकसंमतमित्यर्थः ॥१२॥

पितामहानांसर्वेषांत्वमत्रमनुजाधिप॥ कुरुष्वसलिलंराजन्प्रतिज्ञामपवर्जय ॥ ७ ॥ पूर्वकेणहितेराजंस्तेनातियशसातदा ॥ धर्मिणांप्रवरेणाथनैषःप्राप्तोमनोरथः॥ ८ ॥ तथैवांशुमतावत्सलोकेऽप्रतिमतेजसा॥ गंगांप्रार्थयतानेतुंप्रतिज्ञानापवर्जिता॥ ९॥ राजर्षिणागुणवतामहर्षिसमतेजसा॥ मत्तुल्यतपसाचैवक्षत्रधर्मस्थितेनच॥ १० ॥ दिलीपेनमहाभागतवपित्रातितेजसा ॥ पुनर्नशकितानेतुंगंगांप्रार्थयतानघ॥ ११ ॥ सात्वयासमतिक्रांताप्रतिज्ञापुरुषर्षभ॥ प्राप्तोसिपरमंलोकेयशःपरमसंमतं॥ १२ ॥ तच्चगंगावतरणंत्वयाकृतमरिंदम॥ अनेनचभवान्प्राप्तोधर्मस्यायतनंमहत् ॥ १३ ॥ प्लावयस्वत्वमात्मानंनरोत्तमसदोचिते ॥ सलिलेपुरुषश्रेष्ठ शुचिःपुण्यफलोभव॥ १४॥ पितामहानांसर्वेषांकुरुष्वसलिलक्रियां॥ स्वस्तितेऽस्तुगमिष्यामिस्वंलोकंगम्यतांनृप॥१५॥

धर्मस्यायतनं धर्मप्राप्यस्थानं महद्ब्रह्मलोकरूपं ॥ १३ ॥ यथास्याब्रह्मलोकप्रापकत्वंतदाह ॥ प्लावयस्वेति ॥ आत्मानं स्वदेहं ॥ सदोचिते सिंहकर्कटमध्येपिस्नानादिव्यवहारोचिते ॥ भूप्रवहनदीनामेव तत्कालेभौमत्वमूलरजःसंबंधात् स्नानार्हत्वं॥ पुण्यफलइतिमत्वर्थीयाजंतोबहुव्रीहिर्वा॥ अनेनस्नानमात्रेण गंगाब्रह्मलोकप्राप्तिकरीतिसूचितं ॥ १४ ॥ सागराणांजातप्रायश्चित्तत्वसंदेहापनुत्तये गंगाजलसंबंधस्य सर्वपापप्रायश्चित्तत्वबोधनायच पुनस्तेषांसलिलंकार्यमित्याह ॥ पितामहानामित्यादि ॥ स्वंलोकं ब्रह्मलोकं ॥ गम्यतां कृतोदककियेण स्वपुरमितिशेषः ॥ अयंनियोगोराजधर्मपरिपालनाय ॥ १५ ॥

यथाआगतमितिछेदः ॥ देवलोकं ब्रह्मलोकं ॥१६॥ यथाक्रमं ज्येष्ठक्रमेण ॥ यथान्यायं स्मृत्युक्तक्रमेण ॥ उत्तमं उत्तमलोकप्रापकं ॥१७॥ कृतोदकइति अन्येषामपीतिशेषः ॥ १८ ॥ नष्टशोकः नष्टतद्वियोगजशोकः ॥ विगतज्वरः कथमस्मत्पालनंभविष्यतीतिविगतचिंतः ॥ १९ ॥ उपसंहरतिएषइति ॥ स्वस्तिभद्रयोःतत्प्रीत्यादर

इत्येवमुक्त्वादेवेशःसर्वलोकपितामहः॥ यथागतंतथागच्छद्देवलोकंमहायशाः ॥ १६॥भगीरथस्तुराजर्षिःकृत्वासलिलमुत्तमं॥ यथाक्रमंयथान्यायंसागराणांमहायशाः॥ १७॥ कृतोदकःशुचीराजास्वपुरंप्रविवेशह॥ समृद्धार्थोनरश्रेष्ठस्वराज्यंप्रशशासह॥ १८॥ प्रमुमोदचलोकस्तंनृपमासाद्यराघव॥ नष्टशोकःसमृद्धार्थोबभूवविगतज्वरः॥१९॥एषतेरामगंगायाविस्तरोऽभिहितोमया॥स्वस्ति प्राप्नुहिभद्रंतेसंध्याकालोतिवर्तते॥२०॥धन्यंयशस्यमायुष्यंपुत्र्यंस्वर्ग्यमथापिच॥यःश्रावयतिविप्रेषुक्षत्रियेष्वितरेषुच॥२१॥ प्रीयंतेपितरस्तस्यप्रीयंतेदैवतानिच ॥ इदमाख्यानमायुष्यंगंगावतरणंशुभं॥ २२ ॥ यःशृणोतिचकाकुत्स्थसर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ सर्वेपापाःप्रणश्यंतिआयुःकीर्तिश्चवर्धते॥ २३॥इत्यार्षेश्रीराम० वा० वा० चतुश्चत्वारिंशःसर्गः॥ ४४॥ ॥ ७ ॥ ७॥

विश्वामित्रवचःश्रुत्वाराघवःसहलक्ष्मणः ॥ विस्मयंपरमंगत्वाविश्वामित्रमथाब्रवीत्॥ १ ॥ अत्यद्भुतमिदंब्रह्मन्कथितंपरमंत्वया॥ गंगावतरणंपुण्यंसागरस्यापिपूरणं॥ २॥ क्षणभूतेवनौरात्रिःसंवृत्तेयंपरंतप॥ इमांचिंतयतःसर्वांनिखिलेनकथांतव॥ ३॥तस्यसा शर्वरीसर्वाममसौमित्रिणासह॥ जगामचिंतयानस्यविश्वामित्रकथांशुभां॥ ४॥ सूचनार्थंग्रहणं ॥ २० ॥ आख्यानश्रवणफलमाह ॥ धन्यंइत्यादि ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इतिरामाभि० चतुश्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अब्रवीत् राज्यंतेइतिशेषः ॥ १ ॥ पूरणं गंगयेतिशेषः ॥ २ ॥ इमांतवकथां त्वदुक्तांकथां चिंतयतोममरामस्य रात्रिःक्षणभूतेव संवृत्ता अतीता ॥ एवमाश्चर्यभूतात्वदुक्तागंगाकथेतिभावः ॥ ३ ॥ विश्वामित्रेतिसंबोधनं उक्तस्यैवार्थस्यआदरातिशयबोधनाय पुनरुपादानं ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ भगवती गंगाकथाश्रवणात्पूज्या ॥ ६ ॥ सुखास्तीर्णा सुखंशुभंआस्तीर्णंयस्यांसा ॥ त्वरितमागता सर्वैस्तवसेवार्थमित्याशयः ॥७ ॥ कारयामास नाविकैरितिशेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ संपूज्यऋषिगणं तत्तीरस्थमितिशेषः ॥ विशालांजगाम पूर्वदृष्टामितिशेषः ॥ १० ॥ विशालांपरिपप्रच्छ विशालाविषयेप्रश्नंकृतवानित्यर्थः ॥११ ॥ विशा

ततःप्रभातेविमलेविश्वामित्रंतपोधनं॥उवाचराघवोवाक्यंकृतान्हिकमरिंदमः॥ ५ ॥ गताभगवतीरात्रिःश्रोतव्यंपरमाद्भुतं॥तराम सरितांश्रेष्ठांपुण्यांत्रिपथगांनदीं ॥ ६ ॥ नौरेषाहिसुखास्तीर्णाऋषीणांपुण्यकर्मणां ॥भगवंतमिहप्राप्तंज्ञात्वात्वरितमागता ॥ ७॥त स्यतद्वचनंश्रुत्वाराघवस्यमहात्मनः॥संतारंकारयामाससर्षिसंघस्यकौशिकः॥ ८ ॥ उत्तरंतीरमासाद्यसंपूज्यर्षिगणंततः॥गंगाकूले निविष्टास्तेविशालांदद्दशुःपुरीं ॥ ९ ॥ततोमुनिवरस्तूर्णंजगामसहराघवः ॥ विशालांनगरींरम्यांदिव्यांस्वर्गोपमांतदा॥ १० ॥अथ रामोमहाप्राज्ञोविश्वामित्रंमहामुनिं ॥ पप्रच्छप्रांजलिर्भूत्वाविशालामुत्तमांपुरीं॥११ ॥ कतमोराजवंशोयंविशालायांमहामुने ॥ श्रोतुमिच्छामिभद्रंतेपरंकौतूहलंहिमे॥१२॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वारामस्यमुनिपुंगवः॥ आख्यातुंतत्समारेभेविशालस्यपुरातनं॥१३॥ शृणुतांरामशक्रस्यकथांकथयतःश्रुतां॥ अस्मिन्देशेहियद्वृत्तंशृणुतत्वेनराघव ॥ १४॥पूर्वंकृतयुगेरामदितेःपुत्रामहाबलाः॥ अदि तेश्चमहाभागावीर्यवंतःसुधार्मिकाः ॥ १५ ॥ तत्रस्तेषांनरव्याघ्रबुद्धिरासीन्महात्मनां ॥ अमराविजराश्चैवकथंस्यामोनिरामयाः॥ ॥ १६॥तेषांचिंतयतांतत्रबुद्धिरासीद्विपश्चितां॥ क्षीरोदमथनंकृत्वारसंप्राप्स्यामतत्रवै॥१७॥ लायां संप्रतिवर्ततइतिशेषः ॥ १२ ॥ विशा

लायाःपुरातनमितिपाठः ॥ पुरातनं तत्पुरीनिर्मितेःप्राक्तनंवृत्तांतं॥ विशालस्येतिपाठे तन्नगरीनिर्मिताराजाविशालोनाम ॥ यद्वाविशालस्य विशालानगर्यधिष्ठानदेशस्येत्यर्थः ॥१ ३॥शक्रस्यकथां विशालावैभवप्रतिपादिकांकथां कथयतःसकाशात् मयाश्रुतां ॥ अस्मिन्देशे विशालानगर्यधिष्ठानदेशे यद्वृत्तंपुरातनं तद्विषयां तत्वेनशृण्वितियोजना ॥१ ४ ॥ सुधार्मिकाइत्यदितिपुत्रविशेषणं ॥ आसन्निितिशेषः ॥१ ५॥ अमराः मरणरहिताः॥विजराः जरारहिताः॥निरामयाः रोगरहिताः॥१ ६॥ रसं अमृतरूपंरसायनं॥१ ७॥

योक्त्रं मथनरज्जुं ॥ १८ ॥ योक्त्रंसर्पः मथनरज्जुभूतःसर्पः वमंतइतिपुंस्त्वमार्षं अति अतिशयितंविषं ॥ १९ ॥ उत्पपातेति ततइत्यादिः शिलादशनादित्यर्थः दष्टशिलाखं डाएव महाविषरूपंभूत्वा उत्पपात ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रभुर्महादेवः ततः महादेवप्रादुर्भावानंतरं ॥ २२ ॥ स्मितंकृत्वा छलेनविषदानात्स्मितं ॥ २३ ॥ यत्यतोभवान्सुरा

ततोनिश्चित्यमथनंयोक्त्रंकृत्वाचवासुकिं॥मंथानंमंदरंकृत्वाममंथुरमितौजसः॥१८॥ अथवर्षसहस्रेणयोक्त्रसर्पशिरांसिच॥वमं तोतिविषंतत्रददंशुर्दशनैःशिलाः॥ १९ ॥ उत्पातााग्निसंकाशंहालाहलमहाविषं॥तेनदग्धंजगत्सर्वंसदेवासुरमानुषं॥ २० ॥ अथ देवामहादेवंशंकरंशरणार्थिनः॥ जग्मुःपशुपतिंरुद्रंत्राहित्राहीतितुष्टुवुः॥ २१ ॥एवमुक्तस्ततोदेवैर्देवदेवेश्वरःप्रभुः॥ प्रादुरासीत्ततो ऽत्रैवशंखचक्रधरोहरिः॥ २२॥उवाचैनंस्मितंकृत्वारुद्रंशूलधरंहरिः॥ दैवतैर्मथ्यमानेतुयत्पूर्वंसमुपस्थितं ॥ २३॥तत्त्वदीयंसुरश्रे ष्ठसुराणामग्रतोहियत्॥ अग्रपूजामिहस्थित्वागृहाणेदंविषंप्रभो ॥ २४ ॥इत्युक्काचसुरश्रेष्ठस्तत्रैवांतरधीयत॥देवतानांभयंदृष्ट्वाश्रु त्वावाक्यंतुशार्ङ्गिणः॥ २५॥हालाहलंविषंघोरंसंजग्राहामृतोपमं॥देवान्विसृज्यदेवेशोजगामभगवान्हरः॥ २६॥ततोदेवासुराःस र्वेममंथूरघुनंदन॥ प्रविवेशाथपातालंमंथानःपर्वतोत्तमः॥ २७ ॥ ततोदेवाःसगंधर्वास्तुष्टुवुर्मधुसूदनं॥त्वंगतिःसर्वभूतानांविशेषे णदिवौकसां॥ २८॥पालयास्मान्महाबाहोगिरिमुद्धर्तुमर्हसि ॥ इतिश्रुत्वाहृषीकेशःकामठंरूपमास्थितः॥ २९ ॥ पर्वतंपृष्ठतःकृत्वा शिश्येतत्रोदधौहरिः॥ पर्वताग्रंतुलोकात्माहस्तेनाक्रम्यकेशवः॥ ३० ॥ णामग्रतः ॥ तेषांमध्येश्रेष्ठइत्यर्थः ॥ २४ ॥ सुरश्रेष्ठः वि

ष्णुः ॥ २५ ॥ अमृतोपमंयथाभवतितथा संजग्राहेत्यन्वयः ॥ पूर्वंदेवेषुमथनसहायतयास्थितोपि विषपानानंतरं तत्पीडयातांस्त्यक्त्वाजगामामृतकुंडमितिशेषः ॥ २६ ॥ मं थानः पर्वतोत्तमःमंदरः ॥ २७ ॥ २८ ॥ कामठं काच्छपं ॥ २९ ॥ शिश्ये स्थितवान् ॥ जलाशइत्यादौस्थित्यर्थस्यशेतेर्दर्शनात् ॥ ३० ॥

ममंथपुरुषोत्तमः ॥ अनेनशक्तिवैचित्र्यंप्रकटीकृतं ॥३१॥ धन्वंतरिरुदतिष्ठदित्यन्वयः ॥ अप्सरइत्यार्षं ॥ उदतिष्ठन्नित्यनुकर्षः ॥ ३२ ॥ अप्सु क्षीररूपासु ॥ तस्मात्क्षीरोदसारभूतादित्यर्थः ॥ ३३ ॥ षष्टिःकोट्यः षष्टिकोटिसंख्याः प्रधानाअप्सरसामभवन् ॥ अपरिमितपरिचारकोपेताःषष्टिकोट्यप्सरसोजाताइत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ताः उक्ताप्सर

देवानांमध्यतःस्थित्वाममंथपुरुषोत्तमः॥ अथवर्षसहस्रेणआयुर्वेदमयःपुमान्॥ ३१ ॥ उदतिष्ठत्सुधर्मात्मासदंडःसकमंडलुः॥ अथधन्वंतरिर्नामअप्सराश्चसुवर्चसः॥ ३२॥ अप्सुनिर्मथनादेवरसात्तस्माद्वरस्त्रियः॥ उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठतस्मादप्सरसोऽभवन्॥ ३३॥ षष्टिःकोट्योभवंस्तासामप्सराणांसुवर्चसां॥ असंख्येयास्तुकाकुत्स्थयास्तासांपरिचारिकाः॥ ३४॥ नताःस्मप्रतिगृह्णंतिसर्वेतेदेवदानवाः॥ अप्रतिग्रहणादेवतावैसाधारणाःस्मृताः॥ ३५॥ वरुणस्यततःकन्यावारुणीरघुनंदन॥ उत्पपातमहाभागामार्गमाणापरिग्रहं ॥ ३६॥ दितेःपुत्रानतांरामजगृहुर्वरुणात्मजां ॥ अदितेस्तुसुतावीरजगृहुस्तामनिंदितां ॥ ३७॥ असुरास्तेनदैतेयाःसुरास्तेनादितेःसुताः॥ हृष्टाःप्रमुदिताश्चासन्वारुणीग्रहणात्सुराः॥ ३८॥ उच्चैःश्रवाहयश्रेष्ठोमणिरत्नंचकौस्तुभं॥ उदतिष्ठन्नरश्रेष्ठतथैवामृतमुत्तमं ॥३९॥ अथतस्यकृतेराममहानासीत्कुलक्षयः॥ अदितेस्तुततःपुत्रादितिपुत्रानयोधयन्॥४०॥ एकतामगमन्सर्वेअसुराराक्षसैःसह॥युद्धमासीन्महाघोरंवीरत्रैलोक्यमोहनं ॥ ४१ ॥

सः नप्रतिगृह्णंति ममैवेमाःनान्यस्येतिनांगीकुर्वंति ॥ सर्वेदेवादानवाश्चेत्यर्थः ॥ तासांविशिष्यपत्यनिच्छयैव संमुग्धाकारतयास्थितत्वात्तासांविशिष्यप्रतिग्रहाभावः ॥ अतएवतासांसाधारण्यं ॥३५॥ वारुणी सुराधिदेवता ॥ परिग्रहं केनचिदसाधारण्येनांगीकारं ॥३६॥ अदितिसुतांगीकारे हेतुरनिंदितामिति ॥ निषेधशास्त्रंतुमानुषविषयं शास्त्रंदेवतानामनधिकारात् ॥ ३७॥ असुराः सुरापरिग्रहराहित्यात् ॥ सुराः सुरापरिग्रहसत्वात् ॥ ३८ ॥ ३९॥ तस्य अमृतस्य ॥ कृते ग्रहणनिमित्तं ॥४०॥ कलहप्रवृत्त्यनंतरं असुराराक्षसैःसह एकतांअगमन् बलसित्यर्थमितिशेषः ॥ वीरेतिसंबुद्धिः परमितिकचित्पाठः ॥ ४१ ॥

सर्वेपरस्परप्रहारेणदेवासुरात्मकं क्षयंगतं क्षयप्रायंगतं तदादैत्याराक्षसैरेकत्वेनबलवत्त्वत् ॥ माहरंत्वितित्वुध्या मोहिनीं काममोहजननीं मायां मायातनुं आस्थायतूर्णंशीघ्रं अमृतमहरत् ॥ ४२ ॥ गताभिमुखमितिसंधिरार्षः ॥ येसुराअसुरावा मायामूर्त्यागृहीतामृतंविष्णुंअमृतजिघृक्षया ॥ अभिमुखंगताःप्राप्ताः तेसर्वेमूर्त्यंतरास्थानेन प्रभविष्णुनाविष्णुना युद्धेसंपिष्टाः ॥ ४३ ॥ दितेःपुत्रान्निजघ्निरे धार्मिकत्वात् ॥ विष्ववनुग्रहाच्च दैतेयादित्ययोः सुरासुरवर्गयोः ॥ ४४ ॥ तुश्चार्थे राज्यमित्यनंतरंयोज्यः राज्यममृतंचप्राप्येत्यर्थः ॥ ४५ ॥ अत्रममंथुरमितौजसइतिश्लोकानंतरं ॥ अथवर्षेत्यादिआयुर्वेदमंयःपुमानित्यंतत्रयोदशश्लोकाःप्रक्षिप्ताइतिबहवः अमृतदानरुद्रशिरलेदाद्यवर्णनवत् ॥ हालाहलोत्पत्त्याद्यवर्णनमितितदाशयः ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरा० ति० बा० पंचचत्वारिंशःसर्गः ॥४५॥ ॥७॥ ॥७॥ किंततदित्यत्राह ॥ हतेष्वित्यादि ॥ मारीचं मरीचेरपत्यं ॥१॥ दीर्घेणतपसा अर्जितं ॥२॥ ईश्वरं त्रैलोक्यनाथं ईदृशमितिपाठांतरं ॥ तत्रईदृशमित्यस्यैवविवरणं शक्रहंतारमिति ॥३॥४॥ शुचिर्भव पुत्रोत्पत्तियावदितिशेषः ॥ ५ ॥

पूर्णेवर्षसहस्रेत्विति जनयिष्यसीत्यनेनान्वयः ॥ शुचिर्यदिभविष्यसीति वत्सरसहस्रमपीतिशेषः ॥ त्रैलोक्येहंतारं तदधिपशक्रहंतारं ॥ ६ ॥ पाणिनासंममार्ज तांदृशपुत्र प्रतिबंधहेतुपापक्षयार्थमितिशेषः ॥ अथतां आलभ्य स्पृष्ट्वा स्वस्तिगर्भभद्रंतवास्तुइत्युक्त्वा सकश्यपःतपसेययावित्यन्वयः ॥ ७ ॥ कुशप्लवं विशालाख्यंपूर्वदेशस्थतपोवनं ॥ ८ ॥ गुणसंपदा शुश्रूषोपयोगिगुणसंपदा ॥ ९ ॥ तामेवगुणसंपदमाह ॥ अग्निमित्यादि ॥ १० ॥ पुत्रत्वाद्गात्रसंवाहनादिसर्वेषुकालेषु ॥ तस्याअशुचित्वप्रतीक्षये

पूर्णेवर्षसहस्रेतुशुचिर्यदिभविष्यसि ॥ पुत्रंत्रैलोक्यहंतारंमत्तस्त्वंजनयिष्यसि ॥ ६ ॥ एवमुक्कामहातेजाःपाणिनासंममार्जतां ॥ तामालभ्यततःस्वस्तिइत्युक्कातपसेययौ ॥ ७ ॥ गतेतस्मिन्नरश्रेष्ठदितिःपरमहर्षिता ॥ कुशप्लवंसमासाद्यतपस्तेपेसुदारुणं ॥ ८ ॥ तपस्तस्यांहिकुर्वेत्यांपरिचर्यांचकारह ॥ सहस्राक्षोनरश्रेष्ठपरयागुणसंपदा ॥ ९ ॥ अग्निंकुशान्काष्ठमपःफलंमूलंततथैवच ॥ न्यवेदयत्सहस्राक्षोयच्चान्यदपिकांक्षितं ॥ १० ॥ गात्रसंवाहनैश्चैवश्रमापनयनैस्तथा ॥ शक्रःसर्वेषुकालेषुदितिंपरिचचारह ॥ ११ ॥ पूर्णेवर्षसहस्रेसादशोनेरघुनंदन ॥ दितिःपरमसंहृष्टासहस्राक्षमथाब्रवीत् ॥ १२ ॥ तपश्चरंत्यावर्षाणिदशवीर्यवतांवर ॥ अवशिष्टानिभद्रंतेभ्रातरं द्रक्ष्यसेततः ॥ १३ ॥ यमहंत्वत्कृतेपुत्रतमाधास्येजयोत्सुकं ॥ त्रैलोक्यविजयंपुत्रसहभोक्ष्यसिविज्वरः ॥ १४ ॥ याचितेनसुरश्रेष्ठपि त्रातवमहात्मना ॥ वरोवर्षसहस्रांतेममदत्तःसुतंप्रति ॥ १५ ॥ इत्युक्काचदितिस्तत्रप्राप्तेमध्यंदिनेश्वरे ॥ निद्रयापरतादेवीपादौकृत्वा थशीर्षतः ॥ १६ ॥

तिभावः ॥ ननुतद्धंतूपुत्रप्रेप्सोर्दितेःकथंतत्परिचर्यांगीकारइतिचेत् देवमाययैवेतिगृहाण ॥ ११ ॥ दशोने दशभिर्न्यूने ॥ १२ ॥ १३ ॥ हेपुत्रयंपुत्रं अहं त्वत्कृते त्वन्नाशार्थं याचितवती ॥ तंतवजयोत्सुकं आधास्येति ॥ विगतवैरं भ्रातृस्नेहवंतमेवकरिष्येइत्यन्वयः ॥ त्रैलोक्यविजयं भ्रातृकृतं सह तेनभ्रात्रासह ॥ १४ ॥ १५ ॥ दिनेश्वरे सूर्ये मध्यंप्राप्तेसति शय्यायां शीर्षस्थाने पादौकृत्वा दितिःनिद्रयाअपरतागृहीतेत्यर्थः ॥ अनेनदिवास्वापरूपपापेन शय्यापादस्थानेमस्तककरणेनचाशुचित्वंसूचितं ॥ केचित्तुउपविष्टायाएव प्रच्छतयापादपर्यंतंशिरःसंबंधेनशीर्षेपादसंबंधः ॥ तेनब्राह्मणस्यशूद्रस्पर्शइव शिरसःपादस्पर्शेअशुचित्वंसूचितं ॥ तपसिस्थितायाःशय्यासंबंधाभावेन पूर्वव्याख्यायाअयुक्तत्वादित्याहुः ॥ परेतुभूशयनेपि दक्षिणपूर्वदिशोःशिरःस्थापनयोग्यतायाःस्मृतीपूक्तेः ॥ तद्विपरीत्येनशयनस्याशुचित्वसूचकत्वमस्येवेत्याहुः ॥ १६ ॥

पादयोःतत्स्थापनदेशे कृतमूर्धजां ॥ मूर्धजसंबंधेमूर्धसंबंधोपिजातएव अतएवाशुचिं ॥ तथाशिरस्थाने तयापादौकृतावतस्तामशुचिंदृष्ट्वेत्यर्थः ॥ अत्रैकेनैवोभयलाभे उभयोपादानंस्पष्टार्थं वस्तुतोवक्रयोवतयावक्रपादतयावाशयने परस्परस्थानव्यत्ययाभावेनतथाअशुचित्वमित्यत्रेताशुचित्वप्रतिपादनायोभयोपादानमितिबोध्यं ॥ मुमोद प्राप्तछिद्रत्वादितिभावः ॥ मोदवशादेवजहासच ॥ १७ ॥ शरीरविवरं योनिविवरं आत्मवान्सावधानः ॥ १८ ॥ शतपर्वणा शतकोटिना ॥ अबुध्यत भियमानगर्भस्यरो

दृष्ट्वातामशुचिंशक्रःपादयोःकृतमूर्धजां ॥ शिरस्थानेकृतौपादौजहासचमुमोदच ॥ १७ ॥ तस्याःशरीरविवरंप्रविवेशपुरंदरः ॥ गर्भंच सप्तधारामचिच्छेदपरमात्मवान् ॥ १८ ॥ भिद्यमानस्ततोगर्भोवज्रेणशतपर्वणा ॥ रुरोदसुस्वरंरामततोदितिरबुध्यत ॥ १९ ॥ मारुदो मारुदश्चेतिगर्भंशक्रोभ्यभाषत ॥ विभेदचमहातेजारुदंतमपिवासवः ॥ २० ॥ नहंतव्यंनहंतव्यमित्येवदितिरब्रवीत् ॥ निष्पपाततनःशक्रोमातुर्वचनगौरवात् ॥ २१ ॥ प्रांजलिर्वज्रसहितोदितिंशक्रोभ्यभाषत ॥ अशुचिर्देविसुप्तासिपादयोःकृतमूर्धजा ॥ २२ ॥ तदंतरमहं लब्ध्वाशक्रहंतारमाहवे ॥ अभिदंसप्तधादेवितन्मेत्वंक्षंतुमर्हसि ॥ २३ ॥ इत्यार्षेश्रीरा०वा०बा०षट्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४६ ॥ ॥ ७ ॥

सप्तधातुकृतेगर्भेदितिःपरमदुःखिता ॥ सहस्राक्षंदुराधर्षवाक्यंसानुनयाब्रवीत् ॥ १ ॥ ममापराधाद्गर्भोयंसप्तधाशकलीकृतः ॥ नापराधोहिदेवेशतवात्रबलसूदन ॥ २ ॥ प्रियंत्वत्कृतमिच्छामिममगर्भविपर्यये ॥ मरुतांसप्तसप्तानांस्थानपालाभवंतुते ॥ ३ ॥

दनशब्देनेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ नहंतव्यमिति ॥ विभागेपि प्राणवियोजनंमाकुर्वित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ तदंतरं छिद्रं ॥ आहवे शक्रस्यमम हंतारं अंकुरच्छेदनन्यायेनाभिदं ॥ तन्मेअपराधकर्म त्वंक्षंतुमर्हसि ॥ पूर्वतनींसेवांस्मृत्वेतिशेषः ॥ २३ ॥ इतिरामा०बा०षट्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ सप्तधात्विति ॥ दुराधर्षन्यायोपायेन जेतृत्वादित्याशयः ॥ १ ॥ ममापराधात् अशुचित्वरूपात् ॥ २ ॥ गर्भविपर्यये गर्भविपत्तौ ॥ यत्त्वयाकृतंकर्मतत्तवचममच यथाप्रियंभवतितथाइच्छामितु तत्प्रकारमाह ॥ मरुतामिति ॥ सप्तानांमरुतांवा तत्स्थानविशेषाणांसप्तइमे तेत्वदधीनाःस्थानपालालोकरक्षिणोभवंत्वित्यन्वयः ॥ ३ ॥

तदर्थमेव हेपुत्रक मारुताइतिनाम्नाप्रसिद्धाःदिव्यरूपाममपुत्राः येइमेवातस्कंधाइतिसप्तप्रसिद्धाः ॥ तेपुचरंत्वित्यन्वयः ॥ ४ ॥ एकइति ॥ एकोगणइत्यर्थः ॥ प्रथमंसप्तधा विभज्य पुनरेकशःसप्तधाकरणमित्यस्यार्थस्य पुराणांतरेस्पष्टमुक्तत्वात् ॥ इहापि बिभेदचमहातेजारुदंतमपीत्यादिनाध्वनितत्वाच्चेतिबोध्यं एवमपरइत्याद्यपिव्याख्येयं ॥ इंद्रलोकमिति ॥ रुद्रलोकमितिप्रचुरःपाठः ॥ दिव्यवायुः दिविअंतरिक्षेभवइत्यर्थः॥ ५ ॥ दिशः पूर्वादिमहादिशः ॥ ६ ॥ त्वत्कृतेन मारुदोमारुदइतिवचनमूलेन ॥ ७ ॥

वातस्कंधाइमेसप्तचरंतुदिविपुत्रक॥ मारुताइतिविख्यातादिव्यरूपाममात्मजाः॥ ४॥ ब्रह्मलोकंचरत्वेकइंद्रलोकंतथापरः॥ दिव्य वायुरितिख्यातस्तृतीयोपिमहायशाः॥ ५॥ चत्वारस्तुसुरश्रेष्ठदिशोवैतवशासनात्॥ संचरिष्यंतिभद्रंतेकालेनहिममात्मजाः॥ ६॥ त्वत्कृतेनैवनाम्नावैमारुताइतिविश्रुताः॥ तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वासहस्राक्षःपुरंदरः॥ ७॥ उवाचप्रांजलिर्वाक्यमितीदंबलसूदनः॥ सर्व मेतद्यथोक्तंतेभविष्यतिनसंशयः॥ ८॥ विचरिष्यंतिभद्रंतेदेवरूपास्तवात्मजाः॥ एवंतौनिश्चयंकृत्वामातापुत्रौतपोवने॥ ९॥ जग्म तुस्त्रिदिवंरामकृतार्थाविनिःश्रुतं॥ एषदेशःसकाकुत्स्थमहेंद्राध्युषितःपुरा॥ १०॥ दितिंयत्रतपःसिद्धामेवंपरिचचारसः॥ इक्ष्वा कोस्तुनरव्याघ्रपुत्रःपरमधार्मिकः॥ ११॥ अलंबुषायामुत्पन्नोविशालइतिविश्रुतः॥ तेनचासीदिहस्थानेविशालेतिपुरीकृता॥ १२॥ विशालस्यसुतोरामहेमचंद्रोमहाबलः॥ सुचंद्रइतिविख्यातोहेमचंद्रादनंतरः॥ १३॥ सुचंद्रतनयोरामधूम्राश्वइतिविश्रुतः॥ धूम्रा श्वतनयश्चापिसृंजयःसमपद्यत॥ १४॥ सृंजयस्यसुतःश्रीमान्सहदेवःप्रतापवान्॥ कुशाश्वःसहदेवस्यपुत्रःपरमधार्मिकः॥ १५॥

यथोक्तं ब्रह्मादिस्थानपालकत्वं ॥ ८ ॥ मातापुत्रौ दितींद्रौ ॥ ९ ॥ वर्णितेंद्रचरितस्य प्रकृतशेषत्वमाह ॥ एषइति सएषइत्यन्वयः ॥ १० ॥ एवं प्रागुक्तरीत्याएवंभूतेदेशे ॥ विशालोत्पत्तिप्रकारमाह इक्ष्वाकोस्विति ॥ ११ ॥ विशालेतिकृता आसीदित्यन्वयः ॥ १२ ॥ कतरोत्रवंशइतिप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ विशालस्येत्यादि ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ इमांपुरीं संप्रत्यावसतीत्यन्वयः ॥ १७ ॥ वैशालिकाः ॥ विशालायांनिवासोयेषांतेइत्यर्थः ॥ अनेनत्वत्समानवंश्योयमितिसूचितं ॥ १८ ॥ अतएवाह ॥ इहाद्येति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ मम मत्तइत्यर्थः ॥ २२ ॥ इतिश्रीरामा० वा० बा० सप्तचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ पृष्ट्वेति ॥ सुमतिर्नाम विशा लाराजा ॥ महामुनिं विश्वामित्रं ॥ कथांते विश्वामित्रेणकथ्यमानकथांते ॥ १ ॥ गजसिंहगती गजवद्धीरमंदगती सिंहवदप्रतिहतगती ॥ यद्वाप्रभुत्वाद्गजगतीरामोऽन्य

कुशाश्वस्यमहतेजाःसोमदत्तःप्रतापवान्॥ सोमदत्तस्यपुत्रस्तुकाकुत्स्थइतिविश्रुतः॥ १६॥ तस्यपुत्रोमहातेजाःसंप्रत्येषपुरीमिमां आवसत्परमप्रख्यःसुमतिर्नामदुर्जयः॥ १७॥ इक्ष्वाकोस्तुप्रसादेनसर्ववैशालिकानृपाः॥ दीर्घायुषोमहात्मानोवीर्यवंतःसुधार्मि काः॥ १८॥ इहाद्यरजनीमेकांसुखंस्वप्स्यामहेवयं॥ श्वःप्रभातेनरश्रेष्ठजनकंद्रष्टुमर्हसि॥ १९॥ सुमतिस्तुमहातेजाविश्वामित्रमु पागतं॥ श्रुत्वानरवरश्रेष्ठःप्रत्यागच्छन्महायशाः॥ २०॥ पूजांचपरमांकृत्वासोपाध्यायःसबांधवः॥ प्रांजलिःकुशलंपृष्ट्वाविश्वामि त्रमथाब्रवीत्॥ २१ धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मियस्यमेविषयंमुने॥ संप्राप्तोदर्शनंचैवनास्तिधन्यतरोमम॥ २२॥ इत्यार्षे श्रीरामा० वा० वा० सप्तचत्वारिंशःसर्गः॥ ४७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ पृष्ट्वातुकुशलंतत्रपरस्परसमागमे॥ कथांतेसुमतिर्वाक्यंव्याज हारमहामुनिं॥ १॥ इमौकुमारौभद्रंतेदेवतुल्यपराक्रमौ॥ गजसिंहगतीवीरौशार्दूलवृषभोपमौ॥ २॥ पद्मपत्रविशालाक्षौखड्गतूणध नुर्धरौ॥ अश्विनाविवरूपेणसमुपस्थितयौवनौ॥ ३॥ यदृच्छयेवगांप्राप्तौदेवलोकादिवामरौ॥ कथंपद्भ्यामिहप्राप्तौकिमर्थंकस्यवा मुने॥ ४॥

गतिर्लक्ष्मणः ॥ तथाशार्दूलाकृतीरामोवृषभाकृतिर्लक्ष्मणः ॥ २ ॥ पद्मपत्रविशालाक्षावित्यनेन भाग्यसंपत्सूचिता ॥ वीरधर्मसूचकंखड्गेत्या दि ॥ ३ ॥ यदृच्छया दैववशसंपन्ननिमित्तविशेषेण ययाकयाचित्स्वेच्छयेत्यर्थोवा ॥ देवलोकाद्भांभुवंप्राप्तौअवतीर्णौ अमराविवस्थितौ किमर्थं किंवाप्रयोजनमुद्दिश्य कथंअतिसुकुमारचरणत्वात्केनप्रकारेणपद्भ्यामिहप्राप्तौ ॥ कस्यवासुतावितिशेषः ॥ ४ ॥

भूषयंतौ स्वतेजसेतिशेषः ॥ प्रमाणं शरीरोन्नत्यादि ॥ इंगितं आंतराशयबोधकं ॥ चेष्टितं वचनगमनादि ॥ तैस्तादृशपुरुषांतराभावात्परस्परसदृशौ ॥५॥ आदरातिशयात्पुनःपृच्छति किमर्थंचेत्यादि ॥ दुर्गमे कांतारसंबंधात् ॥ ६ ॥ यथावृत्तंन्यवेदयत् दशरथकुमारावस्मद्यज्ञविघ्ननिवारणाय मदाकारणान्मदुपलालनात्सिद्धाश्रमंप्राप्य तत्रविघ्नकर्तॄराक्षसादीन्हत्वा पथिताटकांचहत्वा जनकदिदृक्षया एतद्देशमागतावितिन्यवेदयत् ॥ ७ ॥ परमत्यंतमादरणीयौ ॥ प्राप्तावतिथीतौपूजयामासेत्यन्वयः ॥ ८ ॥ सुम

भूषयंताविमंदेशंचंद्रसूर्याविवांबरं॥ परस्परेणसदृशौप्रमाणेंगितचेष्टितैः॥ ५॥ किमर्थंचनरश्रेष्ठौसंप्राप्तौदुर्गमेपथि॥ वरायुधधरौ वीरौश्रोतुमिच्छामितत्वतः॥ ६॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वायथावृत्तंन्यवेदयत् ॥ विश्वामित्रवचःश्रुत्वाराजापरमविस्मितः॥ ७॥ अतिथी परमंप्राप्तौपुत्रौदशरथस्यतौ॥ पूजयामासविधिवत्सत्कारार्हौमहाबलौ॥ ८॥ ततःपरमसत्कारंसुमतेःप्राप्यराघवौ॥ उष्यतत्रनिशामेकांजग्मतुर्मिथिलांततः॥ ९॥ तांदृष्ट्वामुनयःसर्वेजनकस्यपुरींशुभां॥ साधुसाध्वितिशंसंतोमिथिलांसमपूजयन्॥ १०॥ मिथिलोपवनेतत्रआश्रमंदृश्यराघवः॥ पुराणंनिर्जनंरम्यंपप्रच्छमुनिपुंगवं ॥ ११ ॥ इदमाश्रमसंकाशंकिंन्विदंमुनिवर्जितं ॥ श्रोतुमिच्छामिभगवन्कस्यायंपूर्वआश्रमः॥ १२॥ तच्छ्रुत्वाराघवेणोक्तंवाक्यंवाक्यविशारदः॥ प्रत्युवाचमहातेजाविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ १३॥ हंततेकथयिष्यामिशृणुतत्वेनराघव ॥ यस्यैतदाश्रमपदंशप्तंकोपान्महात्मनः ॥ १४॥ गौतमस्यनरश्रेष्ठपूर्वमासीन्महात्मनः॥ आश्रमोदिव्यसंकाशःसुरैरपिसुपूजितः॥ १५॥ तेरितिपंचमी ॥ उष्य उषित्वा आर्षमेतत् ॥ ९ ॥ पूजाप्रकारः साधुसाध्वितिशंसनं ॥ १० ॥ मिथिलोपवने मिथिलासमीपवने ॥ दृश्य दृष्ट्वा ॥ पुराणमित्यादित्रयमाश्रमविशेषणं ॥ ११ ॥ मुनिराहित्यादाश्रमवादस्याशक्यमतएवाश्रमसंकाशमाश्रमवदवभासमानं अतइदंकिंनुतस्यैवविवरणं कस्यायंपूर्वः पूर्वस्वभूतः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अहल्यानुग्रहहेतुकालस्मृतिजसंतोषे हंतेति ॥ यस्यैतदाश्रमपदंभवति ॥ महात्मनःकोपाद्यथाशप्तं प्राप्तशापंतत्तेकथयिष्यामीत्यन्वयः ॥ १४ ॥ दिव्यसंकाशः द्युभवाश्रमतुल्यः ॥ १५ ॥

अनेकानिवर्षपूगानिअनेकवर्षसमूहान् ॥ १६ ॥तस्यआश्रमस्य अंतरं मुनिसंनिधानरहितंकालं ॥ शचीपतिरित्यनेनशचीतोपि सौंदर्यमहल्यायाध्वनितं ॥ मुनिवेषधरः गौतमवेषधरः ॥ ममरूपंसमास्थायेतिवक्ष्यमाणत्वात्॥ १७॥ऋतुकालं शास्त्रोक्तरतिकालं अर्थिनोरत्यर्थिनः ॥ सुसमाहिते संगमोचितरूपप्रसाधनवति अतिसुंदरीतिवा॥तेनस्वाभिलष्यदिव्यस्त्रीत्वंसूचितं॥ १८॥सहस्राक्षंविज्ञाय॥ऋतुकालंप्रतीक्षंतेनार्थिनइतिवचनात्तपसाचाश्रमवर्तिसर्वप्राणिजातस्यशंकाभावायगौतमवेषोयमिंद्रइतिज्ञात्वेत्यर्थः॥

सचात्रतपआतिष्ठदहल्यासहितःपुरा॥ वर्षपूगान्यनेकानिराजपुत्रमहायशः॥ १६॥ तस्यांतरंविदित्वाचसहस्राक्षःशचीपतिः॥ मुनिवेषधरोभूत्वाअहल्यामिदमब्रवीत्॥ १७॥ऋतुकालंप्रतीक्षंतेनार्थिनःसुसमाहिते॥संगमंत्वहमिच्छामित्वयासहसुमध्यमे॥ १८॥ मुनिवेषंसहस्राक्षंविज्ञायरघुनंदन॥ मतिंचकारदुर्मेधादेवराजकुतूहलात्॥ १९ ॥ अथाब्रवीत्सुरश्रेष्ठंकृतार्थेनांतरात्मना ॥ कृतार्थास्मिसुरश्रेष्ठगच्छशीघ्रमितःप्रभो॥ २०॥ आत्मानंमांचदेवेशसर्वथारक्षगौतमात्॥ इंद्रस्तुप्रहसन्वाक्यमहल्यामिदमब्रवीत्॥ २१॥ सुश्रोणिपरितुष्टोस्मिगमिष्यामियथागतं॥ एवंसंगम्यतुतदानिश्चक्रामोटजात्ततः॥ २२॥ससंभ्रमात्त्वरन्रामशंकितोगौतमंप्रति॥ गौतमंसददर्शाथप्रविशंतंमहामुनिं॥ २३॥ देवदानवदुर्धर्षंतपोबलसमन्वितं॥ तीर्थोदकपरिक्लिन्नंदीप्यमानमिवानलं॥ २४॥ गृहीतसमिधंतत्रसकुशंमुनिपुंगवं॥ दृष्ट्वासुरपतिस्त्रस्तोविषण्णवदनोभवत्॥ २५॥ देवराजकुतूहलात्समामभिलषतीतिकौतुकात् दिव्यरतिकौतुकाच्चेत्यर्थः ॥ दुर्मेधाअहल्या तेनसहरत्यर्थंमतिंचकारेत्यन्वयः ॥ १९ ॥ कृतार्था तादृशदिव्यपुरुषलाभात्प्राप्ततपःफला ॥ २० ॥ शीघ्रगमनेहेतुर्ममअहल्यायाआत्मनइंद्रस्यच शापतोरक्षणं तदाह ॥ आत्मानमित्यादि ॥ प्रसहन्निति विशिष्टस्त्रीचरितेनप्रहासः रक्षणस्यदुर्लभत्वाद्वा ॥ गौतमतपोभंगस्यस्वेष्टस्यकरणेन अग्रिमशापादिभयमल्पमितिवा ॥ २१ ॥ संगम्य अहल्ययासहेतिशेषः ॥ २२ ॥ सइंद्रः संभ्रमात् गौतमभयात् त्वरन्निश्चक्रामेत्यन्वयः ॥ निर्गमसमये गौतमंप्रति तदागमनंप्रति शंकितश्वासीदितिशेषः ॥ अथ निष्क्रमणसमनंतरमेव ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ मम गौतमस्य कृतवानसि मद्भार्याभोगरूपमकार्यं ॥ तस्मात् विफलः विगतदृषणः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ शापस्वरूपं वातभक्षेत्यादि ॥ तप्यंती स्वकृता कार्यस्मरणेनपीडिता ॥ पुराणादिप्रसिद्धशिलारूपप्राप्तिशापस्तु कल्पांतरीणइतिनविरोधः ॥ अत्रशिलारूपत्वेतात्पर्यकल्पने वातभक्षेत्यनेनविरोधःस्पटएवेतिकेचित् ॥ वस्तुतस्तुअदृश्येत्यस्य स्वरूपेणादृश्या शिलाप्रतिमारूपेणसर्वदृश्येत्यर्थः ॥ नचतावता चैतन्यहानिरिति क्षुधादिपीडास्यादेवेत्यतोवातभक्ष्या तदतिरिक्ताहाराभावाच्च निरा हारा तप्यंती स्वकर्मणेतिशेषः ॥ तादृश्यपिभस्मशायिनी ननुस्थिताइतिनकश्चिद्विरोधः ॥ इंद्रशापोप्युपलक्षणमत्र अनंतभगवतःशापस्य ॥ तदुक्तंपाद्मे ॥ शापदग्धापुराभ

अथदृष्ट्वासहस्राक्षंमुनिवेषधरंमुनिः॥ दुर्वृत्तंवृत्तसंपन्नोरोषाद्वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥ ममरूपंसमास्थायकृतवानसिदुर्मते ॥ अक र्तव्यमिदंयस्माद्विफलस्त्वंभविष्यसि॥ २७॥ गौतमेनैवमुक्तस्यसुरोषेणमहात्मना ॥ पेततुर्वृषणौभूमौसहस्राक्षस्यतत्क्षणात्॥ २८॥ तथाशप्त्वाचवैशक्रंभार्यामपिचशप्तवान्॥ इहवर्षसहस्राणिबहूनिनिवसिष्यसि॥ २९॥ वातभक्षानिराहारातप्यंतीभस्मशायिनी ॥ अदृश्यासर्वभूतानामाश्रमेऽस्मिन्वसिष्यसि॥ ३० ॥ यदैतच्चवनंघोरंरामोदशरथात्मजः ॥ आगमिष्यतिदुर्धर्षस्तदापूताभविष्यसि ॥ ३१ ॥ तस्यातिथ्येनदुर्वृत्तेलोभमोहविवर्जिता॥ मत्सकाशंमुदायुक्तास्वंवपुर्धारयिष्यसि॥ ३२ ॥ एवमुक्कामहातेजागौतमोदुष्ट चारिणीं॥ इममाश्रममुत्सृज्यसिद्धचारणसेविते॥ ३३॥

॥ ८६॥

त्रीरामशक्रापराधतः ॥ अहल्याख्याशिलाजज्ञेशतलिंगःकृतःस्वराडिति ॥ शि ला तत्प्रतिमाकारा ॥ शतशब्दोनंतवाची लिंगशब्देनभगाकारंचिह्नं स्वराडिंद्रः॥३०॥ शापांतमाह ॥ यदेति ॥ घोरमित्यनेन मुनिराहित्यसूचनं ॥ रामोयदाआगमिष्यति तदाआगमनकाले जायमानचरणविन्यासेनानायासतस्तत्पादस्पर्शात्पूता व्यभिचारकृतपापनाशेनपवित्रा भविष्यसि पावित्र्येणचतपस्विनांदृश्याभविष्यसि ॥ ३१ ॥ त तोमत्सकाशं मत्सान्निध्यंप्राप्ता स्वंवपुःपूर्ववत्सर्वदृश्यं भस्मनाहृतंधारयिष्यसि प्राप्स्यसीत्यर्थः इतरत्स्पष्टं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ कतककारस्तु ॥ यदात्वित्यादिशापांतप्रतिपादकं स्वंवपुर्धारयिष्यसीत्यंतश्लोकद्वयंप्रक्षिप्तमित्याह ॥ एवमुक्त्वेत्यादिसार्धश्लोकस्तु प्रामाणिकएव ॥ एवंचद्वात्रिंश त्श्लोकाएवात्रेत्याहुः ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरा० वा० अष्टचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ धर्मधुरंधरस्यापिशक्रस्याधर्मेप्रवृत्तौ बीजंदर्शयितुमाह अफलइति अदृषणइत्यर्थः ॥ त्रस्तेतित्रासेनस्वकारणंदैन्यंव्यज्यते ॥१॥ सुरकार्यमिति ॥ अन्यथाद्युग्रतपसा सकलदेवस्थानापहारस्तेनकृतःस्यादितिभावः ॥२॥ सा अह ल्या दुष्टचारित्रेतिनिराकृता उक्तशापपूर्वंत्यक्ता ॥ एवमपिसुरकार्यनिष्पत्तिःकथंतत्राह ॥ शापेति ॥ स्वस्मिन्गौतमकर्तृकशापमोक्षणेनास्यतपोमयाहृतं ॥ महतः

हिमवच्छिखरेरम्येतपस्तेपेमहातपाः॥ ३४॥ इत्यार्षेश्रीरामायणे वा० वा० अष्टचत्वारिंशःसर्गः॥ ४८॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥
अफलस्तुततःशक्रोदेवानग्निपुरोगमान् ॥ अब्रवीत्रस्तनयनःसिद्धगंधर्वचारणान् ॥ १ ॥ कुर्वतातपसोविघ्नंगौतमस्यमहात्मनः॥
क्रोधमुत्पाद्यहिमयासुरकार्यमिदंकृतं ॥ २ ॥ अफलोस्मिकृतस्तेनक्रोधात्साचनिराकृता ॥ शापमोक्षेणमहतातपोस्यापहृतंमया
॥ ३॥ तन्मांसुरवराःसर्वेसर्षिसंघाःसचारणाः॥ सुरकार्यकरंयूयंसफलंकर्तुमर्हथ॥ ४ ॥ शतक्रतोर्वचःश्रुत्वादेवाःसाग्निपुरोगमाः॥
पितृदेवानुपेत्याहुःसर्वेसहमरुद्गणैः॥ ५॥ अयंमेषःसवृषणःशक्रोत्यवृषणःकृतः॥ मेषस्यवृषणौगृह्यशक्रायाशुप्रयच्छत ॥ ६॥
अफलस्तुकृतोमेषःपरांतुष्टिंप्रदास्यति॥ भवतांहर्षणार्थंचयेचदास्यंतिमानवाः॥ अक्षयंहिफलंतेषांयूयंदास्यथपुष्कलं ॥ ७ ॥

शापेनविनानतपोव्ययइतिभावः ॥ तपोव्ययसंपादककोधोत्पादनमेवकार्यमयाकृतमितितात्पर्यं ॥ ३ ॥ सफलंमांसवृषणं॥ सर्वेइत्यस्यवारद्वयपाठे हेसर्वेसुरवराःसर्वेयूयमि त्यन्वयोज्ञेयः परत्रयूयमित्येवपाठःप्रायेण ॥४॥ पितृदेवाःकव्यवाहनादयः तानुपेत्य हव्यवाहनाग्निमुखेनाहुः॥ अग्नेस्तुवचनंश्रुत्वेतिवक्ष्यमाणत्वात्॥ ५ ॥ अयंमेषःयोभव तांहविष्टेन कल्पितः॥ गृह्य गृहीत्वा॥६॥अफलस्त्वितिनन्विदमयुक्तं नहिमेषाअवृषणादृश्यंतइतिचेन्न भवदुद्देशेनकृतोहविष्टेन कल्पितोयोऽफलःषंढोमेषः यद्वावृषणभिन्नो योमेषोमेषावयवोभवद्धविष्टेनकल्पितः सभवतांपरांतुष्टिंदास्यतीत्यन्वयात् ॥ येवाफलंमेषंभवतांहर्षणार्थं तोषायभवद्भ्योदास्यंति तेषामक्षयंफलंयूयंदास्यथेत्यन्वयः॥ ७ ॥

समागताः मिलिताः ॥ ८ ॥ अफलान्वंढान् तदंशरहितान्वायतस्तेषां फलैः फलाभ्यां दृषणाभ्यामिंद्रमयोजयन् ॥ ९ ॥ तदाप्रभृति ततोहेतोः इंद्रोमेषदृषणइत्यन्वयः ॥ तपसाप्रभावेन तपःकृतप्रभावेनच स्वापचारेणच ॥ १० ॥ महातेजइतिरामसंबोधनं ॥ पुण्यकर्मणोगौतमस्य ॥ ननुताटकयेव घोररूपयाऽहल्ययावष्टब्धमाश्रमं कथंगच्छेयमतआह ॥ देवरूपिणीमिति शापस्यैतदवधिकत्वात् ॥ अथत्वत्पादस्पर्शनान्मुक्तशापतयादेवरूपिणीमित्यर्थः ॥ एनांतारय भर्तृप्रत्यापत्तिफलकमातिथ्यंगृहीत्वा भर्तृप्रापणेनैनामनुगृहाण ॥ ११ ॥ १२ ॥ ददर्शेति ॥ आश्रमप्रवेशकालेऽनायासतः स्वचरणस्पर्शाद्व्यभिचारकृतपापनाशेन शापनिवृत्त्याशापवशात्सुरासुरैः समागम्यमिलि

अग्नेस्तुवचनंश्रुत्वापितृदेवाःसमागताः॥उत्पाट्यमेषवृषणौसहस्राक्षेन्यवेशयन्॥८॥तदाप्रभृतिकाकुत्स्थपितृदेवाःसमागताः॥ अफलान्भुंजतेमेषान्फलैस्तेषामयोजयन्॥ ९॥इंद्रस्तुमेषवृषणंस्तदाप्रभृतिराघव॥ गौतमस्यप्रभावेनतपसाचमहात्मनः॥१०॥तदागच्छमहातेजआश्रमंपुण्यकर्मणः॥तारयैनांमहाभागामहल्यांदेवरूपिणीं॥ ११॥विश्वामित्रवचःश्रुत्वाराघवःसहलक्ष्मणः॥विश्वामित्रंपुरस्कृत्यआश्रमंप्रविवेशह॥ १२॥ददर्शचमहाभागांतपसाद्योतितप्रभां॥लोकैरपिसमागम्यदुर्निरीक्ष्यांसुरासुरैः॥१३॥ प्रयत्नान्निर्मितांधात्रादिव्यांमायामयीमिव॥ धूमेनाभिपरीतांगींदीप्तामग्निशिखामिव॥ १४॥सतुपारावतांसाभ्रांपूर्णचंद्रप्रभामिव॥ मध्येंऽभसोदुराधर्षांदीप्तांसूर्यप्रभामिव॥१५॥

॥८७॥

त्वापि सर्वलोकैर्दुर्निरीक्ष्यां विश्वामित्रोयथावद्देवरूपिणीमिति तथाददर्शेत्यर्थः ॥ तदुक्तं तपसाद्योतितप्रभामिति ॥ एवंदर्शनं तत्समयेरामलक्ष्मणविश्वामित्राणामेव ॥ सर्वदृश्यत्वंतुभगवदातिथ्यकार्यमितिबोध्यं ॥ १३ ॥ प्रयत्नादित्यादिना दिव्यरूपत्वमुक्तं रामादेरपिदर्शनंनात्यंतस्पष्टतया किंत्वेवंरूपेण भर्तृसंतोषकरस्यभर्तृसान्निध्यस्य शापांतकरणस्याभावादित्याह ॥ धूमेनेति ॥ धूमेनाभिपरीतानि व्याप्तान्यंगानियस्याःसा उपमात्रयं भस्मावृतत्वेन अंभसः लक्षणयायुक्तमेघस्य मध्यस्थांरविप्रभामिवददर्श दुराधर्षां स्पष्टुमशक्यां ॥ १४ ॥ १५ ॥

तथादर्शनेहेतुमाह ॥ साहीति ॥ त्रयाणामपिलोकानां दुर्निरीक्ष्यत्वशापवशाद्रामादीनामप्येवंदर्शनविषयाजाता ॥ अन्येषांत्वदृश्यैव ॥ रामादीनांतुदुःखदृश्येत्यर्थः ॥ १६॥ शापस्यांतं तदंतस्यावधिकालंप्राप्य तेषांरामादीनां दर्शनं पूर्वोक्तप्रकारेणदर्शनविषयत्वंप्राप्तेत्यर्थः ॥ तथाचपाद्मे ॥ गच्छतस्तस्यरामस्यपादस्पर्शान्महाशिला ॥ काचिद्योषाभवत्सोपिविस्मितोमुनिरब्रवीत् ॥ शिलातत्यतिमाकारा सोपिरामः विस्मितःसएवासीत् ॥ तथाभूतंतंदृष्ट्वा मुनिरवददित्यर्थः ॥ शापदग्धापुराभर्त्रारामशक्रापराधतः ॥ अहल्याख्याशिलाजज्ञेशतलिंगीकृतःस्वराट् ॥ त्वदंघ्रिस्पर्शनात्तस्यैशापांतंप्राहगौतमः ॥ तस्मादियंतेपादाब्जस्पर्शाच्छुद्धाभवत्वभोइति ॥ यदुद्धारार्थंत्वंमयेहानीतः ॥ सैषेवेतिशेषः ॥ एवंमदुक्तरीत्यासर्वेषामविरोधेसंभवति कल्पांतरपरत्वेनाविरोधवर्णनं कतकाद्युक्तंचिंत्यं ॥ यदपितेनधूमेनेत्यादिसार्धश्लोके तामेवदुर्निरीक्ष्यामितिशेषंपूरयि

साहिगौतमवाक्येनदुर्निरीक्ष्यावभूवह ॥ त्रयाणामपिलोकानांयावद्रामस्यदर्शनं ॥ १६॥ शापस्यांतमुपागम्यतेषांदर्शनमागता ॥ १७॥ राघवौतुतदातस्याःपादौजग्राहतुर्मुदा ॥ स्मरंतीगौतमवचःप्रतिजग्राहसाहितौ॥ १८॥ पाद्यमर्घ्यंतथातिथ्यंचकारसुसमाहिता॥ प्रतिजग्राहकाकुत्स्थोविधिदृष्टेनकर्मणा ॥ १९॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्देवदुंदुभिनिःस्वनैः॥ गंधर्वाप्सरसांचैवमहानासीत्समुत्सवः॥ २०॥ साधुसाध्वितिदेवास्तामहल्यांसमपूजयन्॥ तपोबलविशुद्धांगींगौतमस्यवशानुगां॥ २१॥

त्वा दुर्निरीक्ष्यत्वेहेतुमाह ॥ साहीति ॥ तेषांदर्शनमित्यत्र तेषांत्रयाणांलोकानामितिव्याख्यातं तदपिक्लिष्टं ॥ १७ ॥ तदा स्वपदस्पर्शमात्रेणशिलारूपतापरित्यागे गौतमवचःस्मरंती मदाश्रमप्राप्तराघव पूजयापुनर्मत्संबंधइत्येवं तद्वचःस्मरंतीत्यर्थः ॥ स्वशिलारूपतापरित्यागमात्रेणतुतस्मिन्रामत्वनिश्चयोस्याः ॥ तौरामपादौप्रतिजग्राह स्पृष्ट्वाप्रणनाम ॥ यत्तुतौरामलक्ष्मणौ प्रतिजग्राह पूज्यत्वबुद्धिमकरोदितितन्न ॥ अग्रेकाकुत्स्थइत्येकवचनप्रयोगात् ॥ १८ ॥ सुसमाहिता अप्रमत्ता ॥ काकुत्स्थोरामः तस्यैवमुख्यतयापूजनात् ॥ १९॥ देवदुंदुभिनिस्वनैःसह पुष्पवृष्टिरासीत् रामस्यअहल्यायाश्चेत्यर्थः ॥ २० ॥ रामपूजयानिष्पापत्वादहल्यायाःपूजा तपोबलविशुद्धांगीं तद्बललब्धरामस्पर्शेनशुद्धांगीं अत एवगौतमस्यवशां तद्गतचित्तां ॥ अतएवपूर्वपरत्रकालेशरीरेणापितदनुगां ॥ २१ ॥

अहल्यासहितःसुखीत्यनेन योगबलाद्रामगमनंज्ञात्वा तद्बलादेवझटितितदाश्रमंप्राप्तिर्गौतमस्येतिबोध्यं ॥२२॥ २३ ॥ इतिरामाभि०रा०बा०एकोनपंचाशःसर्गः ॥ ४९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ प्रागुत्तरां ऐशानीं ॥ ततः गौतमाश्रमात् ॥ १ ॥ २ ॥ बहूनीति दृश्यंतइतिशेषः ॥ ३ ॥ शकटीशतं अग्निहोत्रसंभारवाहकं ॥ ऋषिवाटाः यज्ञार्थमागतानांसाग्निहोत्रऋषीणांनिवासाः ॥एवंनैर्बिद्यात्त्वावासदेशविचारः ॥ देशइत्यादि देशोनिवासस्थानं ॥ विधीयतां विचार्यतां ॥ ४ ॥ विविक्तेसलि

गौतमोपिमहातेजाअहल्यासहितःसुखी॥ रामंसंपूज्यविधिवत्तपस्तेपेमहातपाः॥ २२ ॥ रामोपिपरमांपूजांगौतमस्यमहामुनेः ॥ सकाशाद्विधिवत्प्राप्यजगामामिथिलांततः॥ २३॥ इत्यार्षेश्रीरा०वा०वा०एकोनपंचाशःसर्गः॥ ४९॥ ॥७॥ ॥७॥ ततःप्रागुत्तरांगत्वारामःसौमित्रिणासह॥विश्वामित्रंपुरस्कृत्ययज्ञवाटमुपागमत् ॥ १ ॥ रामस्तुमुनिशार्दूलमुवाचसहलक्ष्मणः॥ साध्वीयज्ञसमृद्धिर्हिजनकस्यमहात्मनः॥ २॥ बहूनीहसहस्राणिनानादेशनिवासिनां॥ ब्राह्मणानामहाभागवेदाध्ययनशालिनां॥ ॥ ३॥ ऋषिवाटाश्चदृश्यंतेशकटीशतसंकुलाः॥ देशोविधीयतांब्रह्मन्यत्रवत्स्यामहेवयं॥ ४॥ रामस्यवचनंश्रुत्वाविश्वामित्रोमहामुनिः॥ निवासमकरोद्देशेविविक्तेसलिलान्विते॥ ५॥ विश्वामित्रमनुप्राप्तंश्रुत्वानृपवरस्तदा॥ शतानंदंपुरस्कृत्यपुरोहितमनिंदितः॥ ॥ ६॥ ऋत्विजोपिमहात्मानस्त्वर्घ्यमादायसत्वरं॥ प्रत्युज्जगामसहसाविनयेनसमन्वितः॥ ७॥विश्वामित्रायधर्मेणददौधर्मपुरस्कृतं प्रतिगृह्यतुतांपूजांजनकस्यमहात्मनः॥ ८॥पप्रच्छकुशलंराज्ञोयज्ञस्यचनिरामयं॥सतांश्चाथमुनीन्पृष्ट्वासोपाध्यायपुरोधसः॥ ९॥

विविक्तेसलिलान्वितइत्यनेनानुष्ठानसौकर्यं ॥ ५ ॥ ६ ॥ ऋत्विजोपीत्यत्र पुरस्कृत्येत्यनुकर्षः ॥ ७ ॥ धर्मेण शास्त्रमार्गेण ददौ अर्घमितिशेषः ॥ धर्मपुरस्कृतमित्यर्घविशेषणं ॥ महाजंवामहोक्षंवाश्रोत्रियायोपकल्पयेदितिशास्त्रोक्तेन धर्मसाधनेनपुरस्कृतं तत्सहितमितियावत् ॥८॥ राज्ञः कुशलं निरामयं ॥ यज्ञस्यनिरामयं कुशलंनिर्विघ्नत्वमविकलत्वंवा यज्ञस्यकुशलं सविश्वामित्रः तान् अर्घ्यदातॄन् पृष्ट्वा कुशलमितिशेषः ॥ ९ ॥

यथार्हं यथान्यायं ॥ प्रहृष्टवत्प्रहर्षवत् तोषसहितंयथाभवतितथेत्यर्थः ॥ समागच्छत् संतोषसहितमालिंगनंयथाभवतितथा सर्वैःसंगतोबभूवेत्यर्थः ॥१०॥११॥१२ ॥ यज्ञसमृद्धिरंगवैकल्यराहित्यं साद्गुण्यंच ॥ अतएवसफलाकृता इष्टिरितिशेषः ॥१३ ॥ १४ ॥ तत्रहेतुमाह ॥ यज्ञोपसदनमिति ॥ यज्ञस्थानं द्वादशाहं द्वादशदिनानि दीक्षां

यथार्हमृषिभिःसर्वैःसमागच्छत्प्रहृष्टवत्॥ अथराजामुनिश्रेष्ठंकृतांजलिरभाषत॥ १० ॥ आसनेभगवानास्तांसहैभिर्मुनिपुंगवैः ॥ जनकस्यवचःश्रुत्वानिषसादमहामुनिः॥ ११ ॥पुरोधाऋत्विजश्चैवराजाचसहमंत्रिभिः॥ आसनेपुयथान्यायमुपविष्टाःसमंततः ॥ १२॥दृष्ट्वासनृपतिस्तत्रविश्वामित्रमथाब्रवीत्॥ अद्ययज्ञसमृद्धिर्मेसफलादैवतैःकृता॥ १३॥ अद्ययज्ञफलंप्राप्तंभगवद्दर्शनान्मया॥ धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मियस्यमेमुनिपुंगव ॥ १४॥ यज्ञोपसदनेब्रह्मन्प्राप्तोऽसिमुनिभिःसह॥ द्वादशाहंतुब्रह्मर्षेदीक्षामाद्रुर्मनीषिणः॥ १५॥ ततोभागार्थिनोदेवान्द्रष्टुमर्हसिकौशिक ॥ इत्युक्तामुनिशार्दूलंप्रहृष्टवचनस्तदा॥ १६॥ पुनस्तंपरिपप्रच्छप्रांजलिःप्रयतोनृपः॥ इमौकुमारौभद्रंतेदेवतुल्यपराक्रमौ॥ १७॥ गजतुल्यगतीवीरौशार्दूलवृषभोपमौ ॥ अश्विनाविवरूपेणसमुपस्थितयौवनौ॥ १८॥यद्दृच्छयेवगांप्राप्तौदेवलोकादिवामरौ॥ कथंपद्भ्यामिहप्राप्तौकिमर्थंकस्यवामुने॥ १९॥ वरायुधधरौवीरौकस्यपुत्रौमहामुने॥ भूषयंताविमंदेशंचंद्रसूर्याविवांबरं॥ २० ॥ परस्परस्यसदृशौप्रमाणेंगितचेष्टितैः॥ काकपक्षधरौवीरौश्रोतुमिच्छामितत्त्वतः ॥ २१॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाजनकस्यमहात्मनः॥ निवेदयदमेयात्मापुत्रौदशरथस्यतौ॥ २२॥

कर्तव्यत्वेनाहुः॥ दीक्षायास्तावंतिदिनान्यव शिष्टानिऋत्विजआहुः॥ १५॥ विश्वामित्रस्ययोगेनसर्वसामर्थ्यादाह देवानिद्रष्टुमर्हसीति॥ १६॥ इमौकुमारावित्यादि व्याख्यातप्रायं ॥१७॥१८ ॥ पद्भ्यां वाहनरहिताभ्यां पद्मपत्रकोमलत्वात्कथमेतदूरंप्राप्ताविति विस्मयः ॥ किमर्थमिति प्रयोजनप्रश्नः ॥ कस्यवेति पुत्रावितिशेषः ॥ उत्तरश्लोकोयदिप्रमाणं तर्ह्यस्यैव विवरणंबोध्यं ॥ केचित्तुकस्येत्यस्यपुरुषस्यकार्यं साधयितुमितिशेषमाहुस्तत्प्रयोजनप्रश्नेनैवगतार्थं ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ निवेदयदितिपाठेऽडभावआर्षः ॥ २२ ॥

सिद्धाश्रमनिवासंचराक्षसानांवधंतथा ॥ तत्रागमनमव्यग्रंविशालायाश्चदर्शनं ॥ २३ ॥ अहल्यादर्शनंचैवगौतमेनसमागमं ॥ महाधनुषिजिज्ञासांकर्तुमागमनंतथा ॥ २४ ॥ एतत्सर्वंमहातेजाजनकायमहात्मने ॥ निवेद्यविररामाथविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वा० वा० पंचाशःसर्गः ॥ ५० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाविश्वामित्रस्यधीमतः ॥ हृष्टरोमामहातेजाःशतानंदोमहातपाः ॥ १ ॥ गौतमस्यसुतोज्येष्ठस्तपसाद्योतितप्रभः ॥ रामसंदर्शनादेवपरंविस्मयमागतः ॥ २ ॥ एतौनिपण्णौसंप्रेक्ष्यशतानंदोनृपात्मजौ ॥ सुखासीनौमुनिश्रेष्ठंविश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ ३ ॥ अपितेमुनिशार्दूलमममातायशस्विनी ॥ दर्शिताराजपुत्रायतपोदीर्घमुपागता ॥ ४ ॥ अपिरामेमहातेजाममममातायशस्विनी ॥ वन्यैरुपाहरत्पूजांपूजार्होसर्वदेहिनां ॥ ५ ॥ अपिरामायकथितंयद्वृत्तंतत्पुरातनं ॥ ममममातुर्महातेजोदेवेनदुरनुष्ठितं ॥ ६ ॥ अपिकौशिकभद्रंतेगुरुणाममसंगता ॥ ममममातामुनिश्रेष्ठरामसंदर्शनादितः ॥ ७ ॥ अपिमेगुरुणारामःपूजितःकुशिकात्मज ॥ इहागतोमहातेजाःपूजांप्राप्यमहात्मनः ॥ ८ ॥

नपुनःपृच्छतिदार्ढ्याय अपितेइति ॥ अपिःप्रश्ने ॥ ते त्वया ॥ ४ ॥ रामे रामविषये पूजार्होइतिरामविशेषणं ॥ ५ ॥ देवेन इंद्रेण दुरनुष्ठितं गौतमवेषधारणपूर्वकं तत्कर्तृकदुरनुष्ठानरूपं मातुर्यद्वृत्तंचरितं पुरातनं तद्रामायकथितमित्यन्वयः ॥ महातेजइतिविश्वामित्रसंबोधनं ॥ ६ ॥ ममगुरुणा ममममातेत्यन्वयः ॥ अत्रवारद्वयंममेतिप्रयोगोहर्षातिशयात् ॥ रामसंदर्शनादितइत्यस्य गतशापेतिशेषः ॥ आदिनापूजापादस्पर्शौ ॥ ७ ॥ महातेजारामः मद्गुरोःसकाशात्पूजांप्राप्य इहयज्ञभूमावागतइतिपृटस्यैवार्थस्य भंग्यंतरेणप्रश्नः ॥ ८ ॥

शांतेनमनसाउपलक्षितोमेगुरुरिहागतेन गौतमाश्रमेआगतेन गौतमपूजितेनरामेणाभिवादितः ॥ ननुमन्मातृदोषात्तिरस्कृतइतिप्रश्नांतरं ॥ पूजांगीकारवंदने अतिरस्कारचिह्नमितिभावः ॥ ९ ॥ १० ॥ यत्कर्तव्यं तन्नातिक्रांतं नविस्मृतं किंतुमयाकृतमेवेत्यर्थः ॥ भार्गवोजमदग्निः तत्कोपहतारेणुका परशुराममाता यथाजमदग्निनासंगतातद्वदित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ दिष्ट्या भाग्येन ॥ १३ ॥ विश्वामित्रयत्नतएव तेनसहप्राप्तिस्ततएवच मातुःशापोद्धारइतितंस्तौति अचिंत्येत्यादिना मनसाप्यन्येनाशक्यचिंतनमतिसृष्ट्या

अपिशांतेनमनसागुरुर्मेकुशिकात्मज ॥ इहागतेनरामेणपूजितेनाभिवादितः ॥ ९ ॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ प्रत्युवाचशतानंदंवाक्यज्ञोवाक्यकोविदं ॥ १० ॥ नातिक्रांतंमुनिश्रेष्ठयत्कर्तव्यंकृतंमया ॥ संगतामुनिनापत्नीभार्गवेणेवरेणुका ॥ ११ ॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यविश्वामित्रस्यधीमतः ॥ शतानंदोमहातेजारामंवचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥ स्वागतंतेनरश्रेष्ठदिष्ट्याप्राप्तोसिराघव ॥ विश्वामित्रंपुरस्कृत्यमहर्षिमपराजितं ॥ १३ ॥ अचिंत्यकर्मातपसाब्रह्मर्षिरमितप्रभः ॥ विश्वामित्रोमहातेजावेद्म्येनंपरमांगतिं ॥ ॥ १४ ॥ नास्तिधन्यतरोरामत्वत्तोन्योभुविकश्चन ॥ गोप्ताकुशिकपुत्रस्तेयेनतप्तंमहत्तपः ॥ १५ ॥ श्रूयतांचाभिधास्यामिकौशिकस्य महात्मनः ॥ यथाबलंयथातत्त्वंतन्मेनिगदतःशृणु ॥ १६ ॥ राजासीदेषधर्मात्मादीर्घकालमरिंदमः ॥ धर्मज्ञःकृतविद्यश्चप्रजानांचहितेरतः ॥ १७ ॥ प्रजापतिसुतस्त्वासीत्कुशोनाममहीपतिः ॥ कुशस्यपुत्रोबलवान्कुशनाभःसुधार्मिकः ॥ १८ ॥ कुशनाभसुतस्त्वासीद्गाधिरित्येवविश्रुतः ॥ गाधेःपुत्रोमहातेजाविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ १९ ॥ विश्वामित्रोमहातेजाःपालयामासमेदिनीं ॥ बहुवर्षसहस्राणिराजाराज्यमकारयत् ॥ २० ॥

दिकर्ता परमांगतिंजगतः परमहितप्रदं ॥ अन्येतवममचेत्याहुः ॥ १४ ॥ गोप्ता अस्त्रदानादिना ॥ १५ ॥ बलं तपोबलं ॥ यथा यादृशं तत्वं ब्रह्मर्षित्वंचयथा तच्छृणुत्वित्यर्थः ॥ वृत्तमितिकचित्पाठः ॥ वृत्तंचरितं ॥ १६ ॥ १७ ॥ सराजाकस्यपुत्रस्तचाह ॥ प्रजापतीत्यादि १८ ॥ ॥ १९ ॥ अकारयत् ॥ स्वार्थेणिः ॥ २० ॥

वरूथिनीं चतुरंगबलं ॥ योजयित्वा समुपस्थाय तद्दूपाक्षौहिणीसंख्यसेनापरिवृतोभूत्वा ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ तपोतिशयात्प्रशांतहरिणत्वं ॥ २४ ॥ ज्ञानमात्राधिक्य
नानारदाद्यादेवलोकसंचारिणोदेवर्षयः ॥ ज्ञानकर्मोभयाधिक्यताब्रह्मर्षयोभूप्रतिष्ठाः ॥ अग्नितुल्यैर्ऋषिभिः संकुलंव्याप्तमित्यन्वयः ॥ २५ ॥ तथाब्रह्मकल्पैः चतुर्मुखतुल्यैः

कदाचित्तुमहातेजायोजयित्वावरूथिनीं॥ अक्षौहिणीपरिवृतःपरिचक्राममेदिनीं॥ २१॥नगराणिचराष्ट्राणिसरितश्चमहागिरीन्॥
आश्रमाक्रमशोराजाविचरन्नाजगामह॥ २२॥वसिष्ठस्याश्रमपदंनानापुष्पलताद्रुमं ॥ नानामृगगणाकीर्णंसिद्धचारणसेवितं
॥ २३॥देवदानवगंधर्वैःकिन्नरैरुपशोभितं॥ प्रशांतहरिणाकीर्णंद्विजसंघनिषेवितं॥ २४॥ब्रह्मर्षिगणसंकीर्णंदेवर्षिगणसेवितं॥ त
पश्चरणसंसिद्धैरग्निकल्पैर्महात्मभिः ॥ २५ ॥ सततंसंकुलंश्रीमद्ब्रह्मकल्पैर्महात्मभिः ॥ अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्चशीर्णपर्णाशनैस्तथा॥
॥ २६॥फलमूलाशनैर्दांतैर्जितदोषैर्जितेंद्रियैः॥ ऋषिभिर्वालखिल्यैश्चजपहोमपरायणैः॥२७॥अन्यैर्वैखानसैश्चैवसमंतादुपशो
भितं॥ वसिष्ठस्याश्रमपदंब्रह्मलोकमिवापरं॥ २८॥ददर्शजयतांश्रेष्ठोविश्वामित्रोमहाबलः॥ २९॥इत्यार्षेश्रीरामायणेवा०बा०
एकपंचाशःसर्गः॥ ५१॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ तंदृष्ट्वापरमप्रीतोविश्वामित्रोमहाबलः॥ प्रणतोविनयाद्वीरोवसिष्ठंजप

तांवरं॥ १॥स्वागतंतवचेत्युक्तोवसिष्ठेनमहात्मना॥ आसनंचास्यभगवान्वसिष्ठोव्यादिदेशह॥ २॥उपविष्टायचतदाविश्वामित्रा
यधीमते॥ यथान्यायंमुनिवरःफलमूलमुपाहरत्॥ ३॥ प्रतिगृह्यतुतांपूजांवसिष्ठाद्राजसत्तमः॥ तपोग्निहोत्रशिष्येषुकुशलंपर्यपृ
च्छत॥ ४॥ तस्यैवसहजतपोवैभवात् ॥ अब्भक्षैस्तन्मात्रभक्षैःसंकुलं ॥ २६ ॥ ब्रह्मरोमनखजावालखिल्यावैखानसाश्च ॥ येनखाः तेवैखानसाः॥
येवालाः तेवालखिल्याइतिश्रुतेरितिकतकः ॥ २७ ॥ परमकल्याणस्वभावत्वाद्ब्रह्मलोकोपमाश्रमस्य ॥ जयतां शूराणां ॥ २८ ॥ २९ ॥ इतिरामाभिरामे वा०बा०एकपं
चाशःसर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वसिष्ठंप्रणतोवसिष्ठेनस्वागतमित्युक्तश्चेतियोजना ॥१॥व्यादिदेश अदापयत् ॥२॥ फलमूलमितिजातित्वादेकवत्त्वं ॥३॥४

वनस्पतिशब्देनवृक्षमात्रं ॥ ननुविनापुष्पंफलवतएव ॥ तद्विषयेपिकुलंपर्यपृच्छत ॥ सर्वत्र तत्पृष्टसर्वविषये ॥५॥ जपतां तपस्विनां ॥६॥ कच्चिदितिप्रश्ने हेधार्मिक धर्मे
ण तदनुष्ठानेन प्रजारंजयन् ॥ राजवृत्तेन न्यायेनार्जितमर्थस्यवर्धनंपालनंतथा ॥ सत्पात्रेप्रतिपत्तिश्चराजवृत्तंचतुर्विधमित्युक्तेन राजवृत्तेन पालयसेइत्यन्वयः ॥ ७ ॥

विश्वामित्रोमहातेजावनस्पतिगणेतदा॥ सर्वत्रकुशलंप्राहवसिष्ठोराजसत्तमं ॥ ५ ॥ सुखोपविष्टंराजानंविश्वामित्रंमहातपाः॥ प
प्रच्छजपतांश्रेष्ठोवसिष्ठोब्रह्मणःसुतः॥ ६॥कच्चित्तेकुशलंराजन्कच्चिद्धर्मेणरंजयन्॥ प्रजाःपालयसेराजन्राजवृत्तेनधार्मिक॥७॥
कच्चित्तेसंभृताभृत्याःकच्चित्तिष्ठंतिशासने॥कच्चित्तेविजिताःसर्वेरिपवोरिपुसूदन ॥ ८ ॥कच्चिद्बलेषुकोशेषुमित्रेषुचपरंतप ॥कुश
लंतेनरव्याघ्रपुत्रपौत्रेतथानघ॥ ९॥सर्वत्रकुशलंराजावसिष्ठंप्रत्युदाहरत् ॥ विश्वामित्रोमहातेजावसिष्ठंविनयान्वितं॥ १०॥कृ
त्वातौसुचिरंकालंधर्मिष्ठौताःकथास्तदा॥मुदापरमयायुक्तौप्रीयेतांतौपरस्परं॥ ११ ॥ततोवसिष्ठोभगवान्कथांतेरघुनंदन ॥ विश्वा
मित्रमिदंवाक्यमुवाचप्रहसन्निव ॥ १२ ॥आतिथ्यंकर्तुमिच्छामिबलस्यास्यमहाबल ॥ तवचैवाप्रमेयस्ययथार्हंप्रतीच्छमे॥
॥ १३॥सत्क्रियांहिभवानेतांप्रतीच्छतुमयाकृतां ॥ राजंस्त्वमतिथिश्रेष्ठःपूजनीयःप्रयत्नतः॥ १४॥एवमुक्तोवसिष्ठेनविश्वामित्रो
महामुनिः॥कृतमित्यब्रवीद्राजापूजावाक्येनमेत्वया ॥ १५ ॥ फलमूलेनभगवन्विद्यतेयत्तवाश्रमे॥पाद्येनाचमनीयेनभगवद्दर्श
नेनच॥ १६॥ संभृताः वेतनदानादिना ॥ ८ ॥ बलेषु चतुरंगेषु ॥कोशेषु अर्थसमूहेषु ॥ पुत्रपौत्रे गवाश्वप्रभृतित्वादेकवत्त्वं ॥ ९ ॥ एकोवसिष्ठ
शब्दोवरिष्ठवाची ॥ १० ॥ तौ उक्तविशेषणकौवसिष्ठविश्वामित्रौ ॥ ताःकथाः अन्योन्यकुशलप्रश्नोत्तरादिरूपाः ॥ प्रीयेतां अडभावआर्षोलङि ॥११॥ प्रहसन्निव उत्त
मातिलाभजहर्षेण ॥ १२ ॥ संप्रतीच्छमे मत्कृतमातिथ्यमंगीकुरु ॥ १३ ॥ हेतुगर्भंविशेषणमतिथिश्रेष्ठइति ॥ १४ ॥ पूजावाक्येन आतिथ्यंकरिष्यामीत्येवंरूपेणैव ममपू
जनंकृतमितिराजाब्रवीत् ॥ १५ ॥ विद्यतेयत्तवाश्रमेफलमूलंतेनपूजितइत्यनेन राजभोज्याभावादनेनैव वयंसंतुष्टाइतिध्वनिः ॥ १६ ॥

पूजार्हेण त्वयेतिशेषः॥ मैत्रेण स्नेहयुक्तेन मत्वर्थीयो जतं ॥१७॥ निमन्त्रणं भोजनांगीकारायर्थार्थन ॥१८॥ बाढमित्यस्यविवरण यथाप्रियमित्यादि ॥१९॥तेन विश्वामित्रेण कल्माषीं चित्रवर्णांहोमधेनुं ॥२०॥ शबले तन्नामे ॥ अस्यराजर्षेर्महार्हेणभोजनेन सत्कारंकर्तुंव्यवसितोस्मि उद्युक्तोस्मि ॥ तमेव्यवसाय संविधत्स्व संपादय तदुपयोगिपदार्थ दानेनेतिशेषः॥२१॥ षड्रसेषु मधुरादिषु॥ यस्ययस्ययदभिपूजितं अभीष्टं ॥२२॥ तत्सर्वंयथाकामं तत्तत्यनतिक्रमेण॥ ममकृते मत्तोपार्थं ॥ रसेनान्नेन रसयुतान्नेन भक्षराष्कु

सर्वथाचमहाप्राज्ञपूजार्हेणसुपूजितः॥ नमस्तेस्तुगमिष्यामिमैत्रेणेक्षस्वचक्षुषा॥१७॥एवंब्रुवंतंराजानंवसिष्ठःपुनरेवहि॥ न्यमंत्र यतधर्मात्मापुनःपुनरुदारधीः॥ १८॥बाढमित्येवगाधेयोवसिष्ठंप्रत्युवाचह॥ यथाप्रियंभगवतस्तथास्तुमुनिपुंगव॥१९॥एवमुक्तस्त थातेनवसिष्ठोजपतांवरः॥ आजुहावततःप्रीतःकल्माषींधृतकल्मषाम्॥२०॥एह्येहिशबलेक्षिप्रंशृणुचापिवचोमम॥ सबलस्यास्य राजर्षेःकर्तुंव्यवसितोस्म्यहं॥२१॥ भोजनेनमहार्हेणसत्कारंसंविधत्स्वमे॥ यस्ययस्ययथाकामंषड्रसंष्वभिपूजितं॥२२॥तत्सर्वंका मधुग्दिव्येअभिवर्षकृतेमम॥ रसेनान्नेनपानेनलेह्यचोष्येणसंयुतं॥ अन्नानांनिचयंसर्वंसृजस्वशबलेत्वर॥ २३॥इत्यार्षे श्रीरा० वा० बा० द्विपंचाशःसर्गः॥५२॥ ॥७॥ ॥७॥ एवमुक्तावसिष्ठेनशबलाशत्रुमूदन॥ विदधेकामधुक्कामान्यस्ययस्येप्सितं यथा॥१॥ इक्षून्मधूंस्तथालाजान्मैरेयांश्चवरासवान्॥ पानानिचमहार्हाणिभक्ष्यांश्चोच्चावचानपि॥ २॥ उष्णाढ्यस्यौदनस्याचराश यःपर्वतोपमाः॥ सृष्टान्यन्नानिसूपांश्चदधिकुल्यास्तथैवच॥ ३॥

॥ ९१ ॥

ल्यादिना॥ रसेनेतिसर्वान्वयि पानेन पानकरसादिना॥ लेह्यं जिह्वायाह्यं क्षोद्रा दि॥ चोष्यं अधरपुटयाह्यं आम्रफलादि॥ अन्नानांशाल्यन्नादीनां निचयं राशिं ॥२३॥ इतिरामा० वा० बा० द्विपंचाशःसर्गः॥५२॥ ॥७॥ यस्ययस्य यथायथे प्सितं तथातथासर्वान्कामान्विदधेदित्यर्थः ॥ १ ॥ तदेवप्रपंचयति॥ इक्षूनिति सविकारानिक्षून् मधून्क्षौद्राणि ॥ मैरेयंच धात्वीधातकीगुडवारिभिः कृतंमद्यं॥ भक्ष्यानपूपादीन् उच्चावचाननेकविधान्॥२॥ उष्णाढ्यस्य उष्णत्वगुणयुक्तस्य ॥ राशयः आसन्नितिशेषः ॥ सृष्टान्यन्नानि पायसभेदाः दधिकुल्याइत्युपलक्षणंदुग्धादेरपि ॥ ३ ॥

अनेकविधस्वादुरसयुतानां खांडवानां भक्ष्यविशेषाणां ॥ पूर्णानि शेषेषष्ठी तैःपूर्णानि भोजनानि भोजनपात्राणि ॥ गौडानि राजतानि आसन्नितिशेषः ॥ रजतेगुडइ त्यभिधानमितिकतक्कृत् ॥ ४ ॥ हर्षश्चित्तसंतोषः ॥ पुष्टिर्देहपुष्टिस्तद्युक्तजनैरासमंताद्युक्तं ॥ अंतःपुरश्रेष्ठैःसहितः ॥ ५ ॥ ६ ॥ अमात्याः कर्मसचिवाः ॥ मंत्रिणोमंत्र स्यसचिवाः ॥ पूजितः आतिथ्येनसत्कृतः ॥७॥ पूजार्हेण मादृशपूजाकरणयोग्येन ॥ पूजितइत्यस्यैवविवरणमादरातिशयद्योतनाय सुसत्कृतइति ॥ हर्षाद्वा पुनरुक्तिरदोषः

नानास्वादुरसानांचखांडवानांतथैवच॥ भोजनानिसुपूर्णानिगौडानिचसहस्रशः ॥ ४ ॥ सर्वमासीत्सुसंतुष्टंहृष्टपुष्टजनायुतं॥ वि श्वामित्रबलंरामवसिष्ठेनसुतर्पितं॥५॥ विश्वामित्रोहिराजर्षिर्हृष्टपुष्टस्तदाभवत्॥ सांतःपुरवरोराजासब्राह्मणपुरोहितः॥६॥ सामा त्योमंत्रिसहितःसभृत्यःपूजितस्तदा॥ युक्तःपरमहर्षेणवसिष्ठमिदमब्रवीत्॥७॥पूजितोहंत्वयाब्रह्मन्पूजार्हेणसुसत्कृतः॥श्रूयतामभि धास्यामिवाक्यंवाक्यविशारद॥८॥ गवांशतसहस्रेणदीयतांशबलाममं॥ रत्नंहिभगवन्नेतद्रत्नहारीचपार्थिवः ॥ ९ ॥ तस्मान्मेशब लांदेहिममैषाधर्मतोद्विज॥ एवमुक्तस्तुभगवान्वसिष्ठोमुनिपुंगवः॥१०॥ विश्वामित्रेणधर्मात्माप्रत्युवाचमहीपतिं॥ नाहंशतसहस्रे णनापिकोटिशतैर्गवां॥ ११ ॥ राजन्दास्यामिशबलांराशीभीरजतस्यवा ॥ नपरित्यागमर्हेयंमत्सकाशादरिंदम॥ १२ ॥ शाश्वतीश बलामद्यंकीर्तिरात्मवतोयथा॥ अस्यांहव्यंचकव्यंचप्राणयात्रातथैवच॥ १३॥ आयत्तमग्निहोत्रंचबलिहोमस्तथैवच॥ स्वाहाकार वषट्कारौविद्याश्चविविधास्तथा॥ १४॥

॥ ८ ॥ शतसहस्रेण निष्क्रयभूतेनेतिशेषः ॥ ९ ॥ धर्मतोन्यायतः पार्थिवस्यरत्नस्वामित्वात्रत्नहरत्वाच्च ममैषा योग्येतिशेषः॥१०॥११॥१२॥ कुतइयंपरित्यागनार्हेत्याह॥शाश्वतीति ॥ यथाआत्मवतोराजयोगवतोविद्यादिजाकीर्तिः ॥ शाश्वती नित्यसंबद्धा ॥ एवंमह्यं ब्रह्मदत्ता शबलानित्यंमत्संबद्धा॥ एवमादरेबीजमाह ॥ हव्यंदैवं कव्यं पित्र्यं॥ प्राणयात्रा जीवनं॥१३॥ आयत्तमधीनं॥ बलिर्भूतबलिः॥ होमोवैश्वदेवादिः ॥ आयत्तइत्यस्यसर्व त्रानुकर्षः ॥ स्वाहाकारवषट्कारौ तत्साध्ययज्ञौ ॥ विद्याइति॥ एतत्पयःप्राशनेनचित्तशुद्धेःप्राणतृप्तेर्देहपाटवाच्च तत्साध्यविद्यानामेतदायत्तत्वं ॥ १४ ॥

आयत्तमत्रराजर्षेसर्वमेतन्नसंशयः ॥ सर्वस्वमेतत्सत्येनममतुष्टिकरीतथा ॥ १५ ॥ कारणैर्बहुभीराजन्नदास्येशबलांतव ॥ व
सिष्ठेनैवमुक्तस्तुविश्वामित्रोब्रवीत्तदा ॥ १६ ॥ संरब्धतरमत्यर्थंवाक्यंवाक्यविशारदः ॥ हैरण्यकक्ष्यग्रैवेयान्सुवर्णांकुशभूषितान्
॥ १७॥ ददामिकुंजराणांतेसहस्राणिचतुर्दश॥हैरण्यानांरथानांचश्वेताश्वानांचतुर्युजां॥ १८॥ ददामितेशतान्यष्टौकिंकिणीकवि
भूषितान्॥हयानांदेशजातानांकुलजानांमहौजसां॥ १९॥सहस्रमेकंदशचददामितवसुव्रत॥नानावर्णविभक्तानांवयस्थानांत
थैवच॥ २०॥ददाम्येकांगवांकोटिंशबलादीयतांमम॥यावदिच्छसिरत्नानिहिण्यंवाद्विजोत्तम ॥ २१ ॥ तावद्ददामितेसर्वंदीयतां
शबलाममम॥एवमुक्तस्तुभगवान्विश्वामित्रेणधीमता॥ २२॥नदास्यामीतिशबलांप्राहराजन्कथंचन॥एतदेवहिमेरत्नमेतदेवहिमे
धनं॥ २३॥एतदेवहिसर्वस्वमेतदेवहिजीवितं॥दर्शश्चपौर्णमासश्चयज्ञाश्चैवाप्तदक्षिणाः॥ २४॥एतदेवहिमेराजन्विविधाश्चक्रि
यास्तथा॥अतोमूलाःक्रियाःसर्वाममराजन्नसंशयः॥ २५॥

दीनां गंधर्वकुलंवा ॥ गंधर्वकुलजातस्त्वमितिपुराणवचनात् ॥ १९ ॥ अनेकवर्णैर्विभक्तानां प्राप्तभेदानां वयस्थानां तरुणीनां ॥ वयस्थस्तरुणोयुवेतिकोशात् ॥ २० ॥ एकांकोटिमित्यन्वयः ॥ यावदिति इतोप्यधिकंवा यावदिच्छसीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ एतत् शबलारूपंवस्तु ॥ २३ ॥ आप्तदक्षिणाइत्यनेन हव्यादिवद्दक्षिणाप्येतदधीनेतिसूचितं ॥ २४ ॥ एतदेवक्रियाइत्यस्यैवविवरणं ॥ अतोमूलाः एतन्मूलाइत्यर्थः ॥ २५ ॥

सर्वथादानाभावेहेतुगर्भविशेषणं ॥ कामदोहिनीं इच्छाविषयदोहनशीलां काव्यलिंगमलंकारः ॥ २६ ॥ इतिरामाभिरा० बा० त्रिपंचाशःसर्गः ॥ ५३ ॥ ॥७॥ ॥७॥

अथ दंडोपायप्रवृत्तिमाह ॥ कामधेनुमिति ॥ नात्यजते नात्यजत् ॥ अन्वकर्षत् बलादितिशेषः ॥ १ ॥ २ ॥ राजभूतैः राजसेवकैः भटैरितिक्वचित्पाठः ॥ ह्रियेय कर्मणिलिङ् ॥ भृशदुःखिता भृशेन अतिशयेन दुःखितास्मीतिशेषः ॥ भृशशब्दोबहुपर्यायोवा ॥ ३ ॥ अपकृतं अपराधं दृष्ट्वा ज्ञात्वापि ॥ भक्तां सेवापरां ॥ ४ ॥ ५ ॥

बहुनाकिंप्रलापेननदास्येकामदोहिनीं ॥ २६॥इत्यार्षेश्रीरामा०वा०वा०त्रिपंचाशःसर्गः॥ ५३॥ ॥७॥ ॥७॥
कामधेनुंवसिष्ठोपियदानत्यजतेमुनिः ॥ तदाऽस्यशबलांरामविश्वामित्रोन्वकर्षत ॥ १॥नीयमानातुशबलारामराज्ञामहात्मना॥
दुःखितार्चिंतयामासरुदंतीशोककर्शिता॥२॥परित्यक्तावसिष्ठेनकिमहंसुमहात्मना॥याहंराजभृतैर्दीनाह्रियेयभृशदुःखिता॥३॥
किंमयापकृतंतस्यमहर्षेर्भावितात्मनः॥यन्मामनागसंदृष्ट्वाभक्तांत्यजतिधार्मिकः॥ ४॥इतिसंचिंतयित्वातुनिःश्वस्यचपुनःपुनः॥
जगामवेगेननदावसिष्ठंपरमौजसं॥५॥निर्धूयतांस्तदाभृत्यान्शतशःशत्रुसूदन॥जगामानिलवेगेनपादमूलंमहात्मनः॥ ६॥श
बलासारुदंतीचक्रोशंतीचेदमब्रवीत्॥वसिष्ठस्याग्रतःस्थित्वारुदंतीमेघनिःस्वना॥ ७॥ भगवन्किंपरित्यक्तास्मयाहंब्रह्मणःसुत॥य
स्माद्राजभटामांहिनयंतेत्वत्सकाशतः॥८॥एवमुक्तस्तुब्रह्मर्षिरिदंवचनमब्रवीत्॥शोकसंतप्तहृदयांस्वसारमिवदुःखितां॥ ९॥न
त्वांत्यजामिशबलेनापिमेऽपकृतंत्वया॥एषत्वांनयतेराजाबलान्मत्तोमहाबलः॥१०॥

शतशोभृत्यान्स्वकर्षकान् ॥ पादमूलं पादसमीपं ॥ महात्मनोवसिष्ठस्य ॥ ६ ॥ रोदनमश्रुपातः ॥ क्रोशनमार्तशब्दः रुदंत्याएवऋषिसमीपगमनंरुदंत्यैवचकथनमित्येतदर्थंद्वीरुदंतीति ॥ ७ ॥ ८ ॥ सकाशः समीपं ॥ स्वसा भगिनी ॥ ९ ॥ बलात्क्षात्रात् ॥ मत्तोऽविवेकी ॥ १० ॥

तदेवाह ॥ यःकीर्त्यात्मनासंभूतां पताकां ध्वजं लोके त्रैलोक्येपि भ्रामयति प्रवर्तयति ॥ प्रभुः सर्वभूतपालकोदयया सतवात्मजः साक्षाद्धर्मस्तद्रूपोयतःसत्यव्रतपरोऽतः किंनप्राप्तः किंतच्छ्रेयोयन्नप्राप्तः ॥ अनेन तदेवव्यंग्यं दृढीकृतं ॥ सर्वश्रेयस्थानत्वस्य भगवदतिरिक्तेऽभावात् ॥ ७ ॥ एतदेवध्वनयंती सकलदेवसेव्यत्वंतस्याह ॥ व्यक्तमिति ॥ शौचं अपहतपाप्मत्वादिलक्षणं माहात्म्यं सर्वनियंतृत्वं ॥ यद्वीषोदेतिसूर्यइतिश्रुतेः ॥ ८ ॥ युक्तशीतोष्णः अतएवसुखः सुखस्पर्शइत्यर्थः ॥ ९ ॥ चंद्रमाश्चंद्रः ह्लाद

कीर्तिंभूतांपताकांयोलोकेभ्रामयतिप्रभुः॥ धर्मःसत्यव्रतपरःकिंनप्राप्तस्तवात्मजः॥७॥ व्यक्तंरामस्यविज्ञायशौचंमाहात्म्यमुत्तमं॥ नगात्रमंशुभिःसूर्यःसंतापयितुमर्हति॥ ८॥ शिवःसर्वेषुकालेषुकाननेभ्योविनिःसृतः॥ राघवंयुक्तशीतोष्णःसेविष्यतिसुखोऽनिलः॥ ९॥ शयानमनघंरात्रौपितेवाभिपरिष्वजन्॥ घर्मघ्नःसंस्पृशन्शीतश्चंद्रमाह्लादयिष्यति॥ १०॥ ददौचास्त्राणिदिव्यानियस्मैब्रह्मा महौजसे॥ दानवेंद्रंहतंदृष्ट्वातिमिध्वजसुतंरणे॥ ११॥ सशूरःपुरुषव्याघ्रःस्वबाहुबलमाश्रितः॥ असंत्रस्तोत्यरण्येसौवेश्मनीवनिवत्स्यते॥ १२॥ यस्येषुपथमासाद्यविनाशंयांतिशत्रवः॥ कथंनपृथिवीतस्यशासनेस्थातुमर्हति॥ १३॥ याश्रीःशौर्यंचरामस्ययाच कल्याणसत्वता॥ निवृत्तारण्यवासःक्षिप्रंराज्यमवाप्स्यति॥ १४॥

यिष्यति सुखयिष्यति ॥ १० ॥ ब्रह्मा ब्राह्मणोविश्वामित्रः ब्रह्मेव सृष्टिकर्तावा ॥ तिमिध्वजः शंबरस्तत्सुतः सुबाहुरित्यर्थइतिकतककृतः ॥ तीर्थंतु कदाचिद्रामोवैजयंतं नगरंनिरुध्य तत्रत्यतिमिध्वजाख्यशंबरपुत्रस्य दानवस्यपुत्रंहतवान् तेनप्रीतोब्रह्मा रामाय दिव्यास्त्राणि ददावित्येतद्बलात्कल्पयति ॥ कतकोक्तंतु नयुक्तं ॥ ताटकावधोत्तरं सुबाहुवधात्पागेवविश्वामित्रेणास्त्रोपदेशस्यप्रागुक्तत्वात्सुबाहोर्मारीचभ्रातृत्वस्यपूर्वमुक्तत्वेन शंबरपुत्रत्वानौचित्याच्च ॥ ११ ॥ १२ ॥ तस्यशासने पृथिवी तत्स्थाःप्राणिनः कथंनशासनेस्थास्यंति॥ अतस्तस्य कुतोपिनभयमितिभावः ॥ ॥ १३ ॥ या यादृशीश्रीः शरीरशोभा यादृशंच शौर्यं यादृशीच कल्याणसत्वता दृश्यते तयाज्ञायते निवृत्तवनवासः क्षिप्रमेव स्वं राज्यंप्राप्स्यति ॥ १४ ॥

इदानीं साक्षादेव सर्वौतर्यामित्वंरामस्यदर्शयति ॥ सूर्यस्यापीति॥ सर्वस्यापि स्वस्वकार्यजनकत्वं एतदधीनमेवेतिभावः ॥ क्षमाक्षमेतिषष्ठीतत्पुरुषः ॥ १५ ॥ अगुणाः दोषजनकाइत्यर्थः ॥ १६ ॥ रामएताभिस्तिसृभिःसह अभिषेक्ष्यते वसिष्ठादिभिरितिशेषः ॥ श्रिया विजयलक्ष्म्या ॥ १७ ॥ कालांतरेपि राज्यार्हतां जनानुरागप्रदर्शनेनाह दुःखजमिति ॥ यतः अयोध्यायांविद्यमानः सर्वोजनः यं निष्क्रामंतमुदीक्ष्य दुःखजमश्रुविसृजति ॥ अतस्तस्य राज्यमवश्यंभावीतिशेषः ॥ १८ ॥ अथ तस्यवने

सूर्यस्यापिभवेत्सूर्योत्यग्नेरग्निःप्रभोःप्रभुः॥ श्रियाश्रीश्चभवेदग्र्याकीर्त्याकीर्तिःक्षमाक्षमा॥ १५॥ दैवतंदेवतानांचभूतानांभूतसत्तमः॥ तस्यकेत्यगुणादेविवनेवाप्यथवापुरे॥ १६॥ पृथिव्यासहवैदेह्याश्रियाचपुरुषर्षभः॥ क्षिप्रंतिसृभिरेताभिःसहरामोभिषेक्ष्यते॥ १७॥ दुःखजंविसृजत्यश्रुनिष्क्रामंतमुदीक्ष्ययं॥ अयोध्यायांजनःसर्वःशोकवेगसमाहतः॥ १८॥ कुशचीरधरंवीरंगच्छंतमपराजितं॥ सीतेवानुगतालक्ष्मीस्तस्यकिंनामदुर्लभं॥ १९॥ धनुर्ग्रहवरोयस्यबाणखड्गास्त्रभृत्स्वयं॥ लक्ष्मणोव्रजतित्यग्रेतस्यकिंनामदुर्लभं॥ २०॥ निवृत्तवनवासंतंद्रष्टासिपुनरागतं॥ जहिशोकंचमोहंचदेविसत्यंब्रवीमिते॥ २१॥ शिरसाचरणावेतौवंदमानमनिंदिते॥ पुनर्द्रक्ष्यसिकल्याणिपुत्रंचंद्रमिवोदितं॥ २२॥ पुनःप्रविष्टंदृष्ट्वातंअभिषिक्तंमहाश्रियं॥ समुत्स्रक्ष्यसिनेत्राभ्यांशीघ्रमानंदजंजलं॥ २३॥ माशोकोदेविदुःखंवानरामेदृश्यतेऽशिवं॥ क्षिप्रंद्रक्ष्यसिपुत्रंत्वंससीतंसहलक्ष्मणं॥ २४॥ त्वयाशेषोजनश्चायंसमाश्वास्योयतोनघे॥ किमिदानीमिदंदेविकरोषिदुर्विक्लवं॥ २५॥

विषयसुखंनास्तीतिशोचंतीमाह ॥ कुशचीरादिधरमपि यंलक्ष्मीरिवसीतानुगता तस्यकिंदुर्लभं इवशब्दएवार्थे ॥ सीतारूपेणलक्ष्मीरेवैषेतिभावः ॥ एतेन सविष्णुरेवेतिध्वनितं ॥ १९ ॥ धनुर्यहाणां शूराणां वरः श्रेष्ठः॥ पुरुषोत्तमत्वंविना नलक्ष्मणोऽयेसरःस्यादितिभावः ॥ २० ॥ द्रष्टासिलुट् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ रामे रामविषये शोकप्रलापादिदुःखं व्यथा मास्तु ॥ यतस्तस्मिन्नशिवं अशुभं नदृश्यते ॥ २४ ॥ हे अनघे यस्मात्त्वयाऽशेषोयंजनः ॥ त्वत्परिवाररूपत्वात्त्वयासमाश्वास्यः ॥ अतोदेवि त्वंहृदि विक्लवं दुःखंकिंकरोषि ॥ २५ ॥

हतसर्वबलोत्साहः सर्वाणिबलानि शारीरबौद्धास्त्रादीनि तज्जन्योत्साहहीनः ॥ निर्वेदं सर्वत्रनिष्फलत्वबुद्धिजंचित्तखेदं ॥ १० ॥ एकं अवशिष्टमितिशेषः ॥ राज्याय रा ज्यंरक्षितुं ॥ पृथिवींक्षत्रधर्मेणपालयेतिनियुज्येत्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ दर्शयामास आत्मानमितिशेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ साक्षादुपकारकाणि अंगानि ॥ आरा

हतपुत्रबलोदीनोलूनपक्षइवद्विजः॥हतसर्वबलोत्साहोनिर्वेदंसमपद्यत ॥ १० ॥ सपुत्रमेकंराज्यायपालयेतिनियुज्यच॥ पृथिवींक्ष त्रधर्मेणवनमेवाभ्यपद्यत॥ ११ ॥ सगत्वाहिमवत्पार्श्वेकिन्नरोरगसेविते॥ महादेवप्रसादार्थंतपस्तेपेमहातपाः॥ १२ ॥ केनचित्त्वथ कालेनदेवेशोवपभध्वजः ॥ दर्शयामासवरदोविश्वामित्रंमहामुनिं ॥ १३ ॥ किमर्थंतप्यसेराजन्ब्रूहियत्तेविवक्षितं॥ वरदोस्मिवरो यस्तेकांक्षितःसोभिधीयतां॥ १४॥ एवमुक्तस्तुदेवेनविश्वामित्रोमहातपाः॥ प्रणिपत्यमहादेवंविश्वामित्रोब्रवीदिदं॥ १५ ॥ यदितु ष्टोमहादेवधनुर्वेदोममानघ॥ सांगोपांगोपनिषदःसरहस्यःप्रदीयतां॥ १६ ॥ यानिदेवेपुचास्त्राणिदानवेपुमहर्षिपु॥ गंधर्वयक्षरक्षः सुप्रतिभांतुममानघ॥ १७॥ तवप्रसादाद्भवतुदेवदेवममेप्सितं ॥ एवमस्त्वितिदेवेशोवाक्यमुक्त्वागतस्तदा॥ १८ ॥ प्राप्यचास्त्राणि देवेशाद्विश्वामित्रोमहाबलः॥ दर्पेणमहतायुक्तोदर्पपूर्णोभवत्तदा॥ १९॥ विवर्धमानोवीर्येणसमुद्रइवपर्वणि ॥ हतंमेनेतदारामव सिष्ठमृषिसत्तमं॥ २० ॥ ततोगत्वाश्रमपदंमुमोचास्त्राणिपार्थिवः॥ यैस्तत्तपोवनंनामनिर्दग्धंचास्त्रतेजसा॥ २१ ॥ उदीर्यमाणमस्त्रं तद्विश्वामित्रस्यधीमतः॥ दृष्ट्वाविप्रद्रुताभीतामुनयःशतशोदिशः॥ २२॥

दुपकारकाणि उपांगानि ॥ मंत्राउपनिषदः ॥ समाहा रद्वंद्वे द्वंद्वाच्युदेतिटच् तेनसहितोधनुर्वेदइत्यर्थः ॥ रहस्यं आचार्यमुखैकगम्यंविद्याजातं ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रसादात् नतूपदेशापेक्षेतिभावः ॥ १८ ॥ क्षत्रियत्वात्सहजएव दर्पस्तस्यमूर्तिरस्त्रलाभात् ॥ १९ ॥ २० ॥ यैरस्त्रैरस्त्रतेजसा स्वीयतेजसा तपोवनंनिर्दग्धंभवेत्तान्यस्त्राणिमुमुचेइत्यन्वयः ॥ २१ ॥ विश्वामित्रस्य शेषेषष्ठी ॥ ते नोदीर्यमाणं विसृज्यमानं ॥ २२ ॥

भयात् भयहेतोरस्त्रजालात् ॥ नानादिग्भ्यः व्यत्ययेनद्वितीयार्थेचतुर्थी पंचमीवा ॥ २३॥ शून्यं सर्वप्राणिपलायनात् ॥ अतएवनिशब्दमिव ॥ ईरिणमूषरं निर्वृक्षनिर्मानुष कांतारसदृशमितियावत् ॥२४॥ वदतोवैवदतोपीत्यर्थः ॥ तादृशस्यापि वसिष्ठस्यवचनमनादृत्य दुद्रुवुरित्यर्थः ॥ २५ ॥ एवमुक्ता पलायमानप्राणिजातंप्रतीतिशेषः ॥ इदं वक्ष्यमाणं ॥२६॥ यत्यस्मान्मेआश्रमंविनाशितवानसि यत्यस्माच्चहिंप्रसिद्धं दुराचारोमूढस्त्वं तस्मान्नभविष्यसि नंक्ष्यसीत्यर्थः ॥२७॥ विधूमः कालाग्निरिव क्रोधाद्वसि

वसिष्ठस्यचयेशिष्यायेचवैमृगपक्षिणः॥ विद्रवंतिभयाद्भीतानानादिग्भ्यःसहस्रशः॥ २३ ॥ वसिष्ठस्याश्रमपदंशून्यमासीन्महात्म नः॥ मुहूर्तमिवनिःशब्दमासीदीरिणसन्निभं॥ २४॥ वदतोवैवसिष्ठस्यमाभैरितिमुहुर्मुहुः॥ नाशयाम्यद्यगाधेयंनीहारमिवभास्क रः॥ २५॥ एवमुक्तामहातेजावसिष्ठोजपतांवरः ॥ विश्वामित्रंतदावाक्यंसरोपमिदमब्रवीत्॥ २६॥ आश्रमंचिरसंवृद्धंयद्विनाशि तवानसि॥ दुराचारोहियन्मूढस्तस्मात्त्वंनभविष्यसि॥ २७ ॥ इत्युक्त्वापरमक्रुद्धोदंडमुद्यम्यसत्वरः ॥ विधूमइवकालाग्निर्यमदंडमि वापरं॥ २८॥ इत्यार्षेश्रीरामा०वा०वा०पंचपंचाशःसर्गः॥ ५५॥ ॥७॥ ॥७॥ एवमुक्तोवसिष्ठेनविश्वामित्रो महाबलः॥ आग्नेयमस्त्रमुद्दिश्यतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ॥ १ ॥ ब्रह्मदंडंसमुद्यम्यकालदंडमिवापरं॥ वसिष्ठोभगवान्क्रोधादिदंवचनम ब्रवीत्॥ २॥ क्षत्रबंधोस्थितोस्म्येपयद्बलंतद्विदर्शय ॥ नाशयाम्यद्यतेदर्पंशस्त्रस्यतवगाधिज॥ ३॥ क्वचतेक्षत्रियबलंक्वचब्रह्मबलंम हत्॥ पश्यब्रह्मबलंदिव्यंममक्षत्रियपांसन॥ ४॥ तस्यास्त्रंगाधिपुत्रस्यघोरमाग्नेयमुत्तमं॥ ब्रह्मदंडेनतच्छांतमग्नेर्वेगइवांभसा॥ ५॥

ष्टोऽपरंयमदंडमिव दंडमुद्यम्य तस्थाविति शेषः ॥ २८ ॥ इतिश्रीरामाभिरा०वा०बा०पंचपंचाशःसर्गः ॥ ५५ ॥ ॥७॥ ॥७॥ एवमुक्तोनभविष्यसीत्युक्तः ॥ १ ॥ २ ॥ तिष्ठतिष्ठेतिभीषयंतंप्रति स्वभीत्यभावमाह स्थितोस्म्येषइति ॥ तवशस्त्रस्यदर्पं त्वयालब्धंयत् अस्त्ररूपंशस्त्रं तत्मामिजं तेतवदर्पं ॥ ३ ॥ ४ ॥ क्षत्रियपांसनेत्युक्त्वा स्थितस्यतस्यवसिष्ठस्य ब्रह्मदंडेनगाधिपुत्रस्याग्नेयंशांतमासीत् ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ दयितं शिवस्येतिशेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ यसतेस्म ॥ १३ ॥ अग्निपुरोगमोवायुस्तत्सहिताः ॥ अग्निसहितोवायुः पुरोगमोयेषां युद्धइति वा ॥१४॥ समुदीरिते प्रयुक्ते ॥१५॥ ब्राह्मेणतेजसा ब्रह्मविद्याभ्यासजेनतेजसायुक्तेन ब्रह्मदंडेन करधृतेन यसतेस्मेत्यन्वयः॥ ब्राह्मेणैवतेजसा ब्राह्मतेजःशमनस्यसाध्यत्वा

वारुणंचैवरौद्रंचऐंद्रंपाशुपतंतथा॥ ऐषीकंचापिचिक्षेपकुपितोगाधिनंदनः ॥ ६ ॥ मानवंमोहनंचैवगांधर्वंस्वापनंतथा॥ जृंभणंमोहनंचैवसंतापनविलापने॥ ७॥ शोषणंदारणंचैववज्रमस्त्रंसुदुर्जयं ॥ ब्रह्मपाशंकालपाशंवारुणंपाशमेवच॥ ८॥ पिनाकमस्त्रंदयितंशुष्कार्द्रेअशनीतथा॥ दंडास्त्रमथपैशाचंक्रौंचमस्त्रंतथैवच॥ ९॥ धर्मचक्रंकालचक्रंविष्णुचक्रंतथैवच॥ वायव्यंमथनंचैवअस्त्रं हयशिरस्तथा ॥ १० ॥ शक्तिद्वयंचचिक्षेपकंकालंमुसलंतथा ॥ वैद्याधरंमहास्त्रंचकालास्त्रमथदारुणं॥ ११ ॥॥ त्रिशूलमस्त्रंघोरंच कापालमथकंकणं॥ एतान्यस्त्राणिचिक्षेपसर्वाणिरघुनंदन॥ १२॥ वसिष्ठेजपतांश्रेष्ठेतद्भुतमिवाभवत् ॥ तानिसर्वाणिदंडेनग्रसते ब्रह्मणःसुतः॥ १३॥ तेपुशांतेपुब्रह्मास्त्रंक्षिप्तवान्गाधिनंदनः॥ तदस्त्रमुद्यतंदृष्ट्वादेवाःसाग्निपुरोगमाः॥ १४॥ देवर्षयश्चसंभ्रांतागंधर्वाः समहोरगाः॥ त्रैलोक्यमासीत्संत्रस्तंब्रह्मास्त्रेसमुदीरिते॥ १५॥तदप्यस्त्रंमहाघोरंब्राह्मंब्राह्मेणतेजसा॥वसिष्ठोग्रसतेसर्वंब्रह्मदंडेनराघव ॥ १६॥ब्रह्मास्त्रंग्रसमानस्यवसिष्ठस्यमहात्मनः॥ त्रैलोक्यमोहनंरौद्रंरूपमासीत्सुदारुणं॥ १७॥रोमकूपेपुसर्वेपुवसिष्ठस्यमहात्मनः॥ मरीच्यइवनिष्पेतुरग्नेर्धूमाकुलार्चिषः ॥ १८ ॥ प्राज्वलद्ब्रह्मदंडश्चवसिष्ठस्यकरोद्यतः॥ विधूमइवकालाग्निर्यमदंडइवापरः॥ १९॥

दितिभावः ॥१६ ॥ त्रैलोक्यमोहनं ॥ भयात्त्रिलोकीचित्तमूर्च्छाकरं॥ रौद्रं स्मरणेपिभयदं ॥ सुदारुणं दुर्दर्शं नृसिंहवीरभद्रादिवत् ॥ घोरमितिपाठांतरं तुल्योर्थः ॥ १७ ॥ रौद्रदारुणत्वेउपपादयति ॥ रोमेत्यादि रोमकूपेपु रोमकूपेभ्यः मरीच्योविस्फुलिंगाः ॥ ऋषेर्विश्वामित्रब्रह्मास्त्राकुलत्वात् ॥ धूम्राकुलार्चिष्त्वमग्नेर्विशेषणं ॥ १८ ॥ विधूमः कालाग्निरिव ब्रह्मदंडश्चप्राज्वलत् ॥ तत्समर्पितब्रह्मतेजसेतिभावः ॥ १९ ॥

ततोऽस्तुवन्साधुसाध्वित्युपश्लोकितवंतः ॥ हेब्रह्मन्तेबलंअमोघमस्तु अरातावविसर्जनेनाक्षीणमस्तु प्रतिब्रह्मास्त्रंमाप्रयुंक्ष्वेतियावत्॥ पारक्यंतेजः स्वतेजसा सहजेन धारय विलाप्यैकीकुरु ॥ २० ॥ नन्वरौस्थिते कथमप्रतियोगोतआह ॥ निगृहीतइति ॥ ब्रह्मास्त्रग्रासेन नष्टसामर्थ्यः स्वतएवस्तप्तप्रायोजातइत्यर्थः ॥ २१ ॥ शमंचक्रे प्रतियोगतोऽरातिनाशनादुपरतइत्यर्थः ॥ विनिकृतः निरस्तसर्वशक्तिः ॥२२॥ क्षत्रियबलंधिक् केवलंनिंद्यंबलमित्यर्थः ॥ ब्रह्मतेजोबलं प्रशस्तंबलं ॥२३॥ प्रसन्नेंद्रियमानसः ॥

ततोऽस्तुवन्मुनिगणावसिष्ठंजपतांवरं॥ अमोघंतेबलंब्रह्मंस्तेजोधारयतेजसा॥ २०॥ निगृहीतस्त्वयाब्रह्मन्विश्वामित्रोमहाबलः॥ अमोघंतेबलंश्रेष्ठलोकाःसंतुगतव्यथाः॥ २१॥ एवमुक्तोमहातेजाःशमंचक्रेमहातपाः॥ विश्वामित्रोविनिकृतोविनिश्वस्येदमब्रवीत्॥ ॥ २२॥ धिग्बलंक्षत्रियबलंब्रह्मतेजोबलंबलं॥ एकेनब्रह्मदंडेनसर्वास्त्राणिहतानिमे॥ २३॥ तदेतत्समवीक्ष्याहंप्रसन्नेंद्रियमानसः॥ तपोमहत्समास्थास्येयद्धैब्रह्मत्वकारणं॥ २४॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणेवा० आ० वा० षट्पंचाशःसर्गः॥ ५६॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ततःसंतप्तहृदयःस्मरन्निग्रहमात्मनः॥ विनिश्वस्यविनिश्वस्यकृतवैरोमहात्मना॥ १॥ सदक्षिणांदिशंगत्वामहिष्यासहराघव॥ ततापपरमंघोरंविश्वामित्रोमहातपाः॥ २॥ फलमूलाशनोदांतश्चचारपरमंतपः॥ अथास्यजज्ञिरेपुत्राःसत्यधर्मपरायणाः॥ ३ ॥ हविष्पंदोमधुष्पंदोदृढनेत्रोमहारथः॥ पूर्णेवर्षसहस्रेतुब्रह्मालोकपितामहः॥ ४॥ अब्रवीन्मधुरंवाक्यंविश्वामित्रंतपोधनं॥ जितारोजर्षिलोकास्तेतपसाकुशिकात्मज॥ ५॥ अनेनतपसात्वांहिराजर्षिरितिविद्महे॥ एवमुक्तामहातेजाजगामसहदैवतैः॥ ६॥

परित्यक्तक्षत्रस्वभावइतियावत् ॥ २४ ॥ इतिश्रीरामाभिरामे० वा० बा० षट्पंचाशःसर्गः ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ततइति ॥ कृतवैरइति ॥ इदमेवतपोनाशकमस्य ॥ १ ॥ ततापतपश्चकारेत्यर्थः ॥ २ ॥ तपसोघोरत्वंदर्शयति ॥ फलेत्यादि ॥ दांतोजितेंद्रियः ॥ पुत्राहविष्पंदादयः ॥३॥ ब्रह्मर्षित्वाय ब्रह्मविद्ययातपःकरणात् ॥ तदधिदैवतत्वात् ब्रह्माब्रवीत् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

त्रिविष्टपंब्रह्मलोकंलोकानांपरमेश्वरः ॥ विश्वामित्रोपितच्छ्रुत्वाह्रियाकिंचिदवाङ्मुखः ॥ ७ ॥ दुःखेनमहताविष्टःसमन्युरिदमब्रवीत् ॥ तपश्चसुमहत्तप्तंराजर्षिरितिमांविदुः ॥ ८ ॥ देवाःसर्षिगणाःसर्वेनास्तिमन्येतपःफलं ॥ एवंनिश्चित्यमनसाभृयएवमहातपाः ॥ ९ ॥ तपश्चचारधर्मात्माकाकुत्स्थपरमात्मवान् ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुसत्यवादीजितेंद्रियः ॥ १० ॥ त्रिशंकुरितिविख्यातइक्ष्वाकुकुलवर्धनः ॥ तस्यबुद्धिःसमुत्पन्नायजेयमितिराघव ॥ ११ ॥ गच्छेयंस्वशरीरेणदेवतानांपरांगतिं ॥ वसिष्ठंससमाहूयकथयामासचिंतितं ॥ १२ ॥ अशक्यमितिचाप्युक्तोवसिष्ठेनमहात्मना ॥ प्रत्याख्यातोवसिष्ठेनसययौदक्षिणांदिशं ॥ १३ ॥ ततस्तत्कर्मसिद्ध्यर्थंपुत्रांस्तस्यगतोनृपः ॥ वासिष्ठादीर्घतपसस्तपोयत्रहितेपिरे ॥ १४ ॥ त्रिशंकुस्तुमहातेजाःशतंपरमभास्वरं ॥ वसिष्ठपुत्रानदृशेतप्यमानान्मनस्विनः ॥ ॥ १५ ॥ सोभिगम्यमहात्मानःसर्वानेवगुरोःसुतान् ॥ अभिवाद्यानुपूर्व्येणह्रियाकिंचिदवाङ्मुखः ॥ १६ ॥

र्म तस्यवसिष्ठस्य पुत्रायत्र तेपिरे तत्रगत्वेतिशेषः ॥ तस्यपुत्रान्गतः प्राप्तः ॥ १४ ॥ शतशब्देन स्तावयवगतबहुत्वेनबहुवचनं अनभिधानात् ॥ शतशब्दःसंख्यावाची संख्येयवाचीच विंशत्यादिवत् अद्यतुसंख्येयवाची ॥ शतंवसिष्ठपुत्रान् शतसंख्याकानित्यर्थः ॥ अत्रावयवप्राधान्येन तद्बहुत्वेनबहुवचनंप्राप्तं तदनभिधानान्नभवति ॥ एकवचनमेवभवति ॥ यथाविंशतिर्ब्राह्मणाःसंख्यावाचिनोपिएकवचनं ब्राह्मणानांशतंइतियथा ॥ अतः वसिष्ठपुत्रानित्यनेन शतमित्यनेनच सामानाधिकरण्यं ॥ १५ ॥ ह्रिया तत्पितृकृतप्रत्याख्यानजया महात्मनइतिद्वितीयार्थेमहात्मानइत्यार्षं ॥ १६ ॥

अब्रवीत्समहात्मानःसर्वानेवकृतांजलिः ॥ शरणंवःप्रपन्नोहंशरण्यान्शरणंगतः ॥ १७ ॥ प्रत्याख्यातोहिभद्रंवोवसिष्ठेनमहात्मना ॥ यष्टुकामोमहायज्ञंतदनुज्ञातुमर्हथ ॥ १८ ॥ गुरुपुत्रानहंसर्वान्नमस्कृत्यप्रसादये ॥ शिरसाप्रणतोयाचेब्राह्मणांस्तपसिस्थितान् ॥ १९ ॥ तेमाभवंतःसिद्ध्यर्थंयाजयंतुसमाहिताः ॥ सशरीरोयथाहंवैदेवलोकमवाप्नुयां ॥ २० ॥ प्रत्याख्यातोवसिष्ठेनगतिमन्यांतपोधनाः ॥ गुरुपुत्रान्तृतेसर्वान्नाहंपश्यामिकांचन ॥ २१ ॥ इक्ष्वाकूणांहिसर्वेषांपुरोधाःपरमागतिः ॥ तस्मादनंतरंसर्वेभवंतोदैवतंमम ॥ २२ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०वा०सप्तपंचाशःसर्गः ॥ ५७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ततस्त्रिशंकोर्वचनंश्रुत्वाक्रोधसमन्वितं ॥ ऋषिपुत्रशतंरामराजानमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ प्रत्याख्यातोसिदुर्मेधोगुरुणासत्यवादिना ॥ तंकथंसमतिक्रम्यशाखांतरमुपेयिवान् ॥ २ ॥ इक्ष्वाकूणांहिसर्वेषांपुरोधाःपरमागतिः ॥ नचातिक्रमितुंशक्यंवचनंसत्यवादिनः ॥ ३ ॥ अशक्यमितिसोवाचवसिष्ठोभगवानृषिः ॥ तंवयंवैसमार्हंतुक्रतुंशक्ताःकथंचन ॥ ४ ॥ बालिशस्त्वंनरश्रेष्ठगम्यतांस्वपुरंपुनः ॥ याजनेभगवान्शक्तस्त्रैलोक्यस्यापिपार्थिव ॥ ५ ॥ अवमानंकथंकर्तुंतस्यशक्ष्यामहेवयं ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वाक्रोधपर्याकुलाक्षरं ॥ ६ ॥

शरण्यान् रक्षणसमर्थान् शरणंगतः ॥ अन्येषां रक्ष्याणां शरणंगतोपि शरणत्वंप्राप्तोपीत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ ब्राह्मणान् अन्वर्थब्राह्मणान् ॥ १९ ॥ सिद्ध्यर्थं स्वशरीरस्वर्गगमनसिद्ध्यर्थं ॥ २० ॥ गुरुपुत्रानृते ॥ तान्विना अन्यान्कांचनगतिमहंनपश्यामीत्यन्वयः ॥ २१ ॥ अयंश्लोकःप्रक्षिप्तइतिकतकस्वरसः ॥ तस्मात् इक्ष्वाकूणांपरमगतिरूपात्पुरोधसोवसिष्ठादनंतरमित्यर्थः ॥ २२ ॥ इतिरामा०रा०वा०बा०सप्तपंचाशःसर्गः ॥ ५७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ क्रोधसमन्वितमिति ऋषिपुत्रश

तविशेषणं ॥ १ ॥ दुर्मेधः दुर्बुद्धे शाखांतरं याजनादिनारक्षकांतरं ॥ २ ॥ नचातिक्रमितुंशक्यमिक्ष्वाकुंभिरितिशेषः ॥ ३ ॥ सोवाचेति ॥ सोचिलोपेचेदितिसाधु ॥ तंकर्तुं यमशक्यमित्युवाच तंयज्ञमित्यर्थः ॥ कथंचकथमपिनशक्ताइत्यर्थः ॥ ४ ॥ बालिशोऽज्ञः त्रैलोक्यस्यापिसित्यर्थंयाजनेइत्यर्थः ॥ भगवान्वसिष्ठः ॥ ५ ॥ अवमानं तेनासाध्यतयोक्तार्थस्यसाधनरूपं ॥ ६ ॥

एतान्वासिष्ठान् ॥ ७ ॥ अन्यांगतिं याजकांतरं ॥ घोराभिसंहितं घोराभिप्रायसंयुक्तं कुलगुर्वतिक्रमेण अन्याश्रयस्यकुलनाशहेतुतया तदभिप्रायस्यघोरत्वं ॥ ८ ॥ चंडालत्वंगमिष्यसीति शेषुरितियोजना ॥ तादृशपापिष्ठदर्शनस्यपापजनकत्वात् स्वस्वाश्रमप्रवेशस्तेषां ॥ ९ ॥ परुषोरुक्षांगः ॥ ध्वस्तमूर्धजः खर्वकेशः ॥ १० ॥ चिता श्मशानं तत्रभवंपुष्पभस्मादिमाल्यांगरागोयस्य ॥ अयोविकारआयसं नदाभरणः ॥ त्यज्य त्यक्त्वा ॥ ११ ॥ अनुगामिनः सहगताः ॥ प्राद्रवन् तंत्यक्त्वागताः ॥ परमात्मवान्

सराजापुनरेवैतानिदंवचनमब्रवीत् ॥ प्रत्याख्यातोभगवतागुरुपुत्रैस्तथैवहि ॥ ७ ॥ अन्यांगतिंगमिष्यामिस्वस्तिवोस्तुतपोधनाः ॥ ऋषिपुत्रास्तुतच्छ्रुत्वावाक्यंघोराभिसंहितं ॥ ८ ॥ शेषुःपरमसंक्रुद्धाश्चंडालत्वंगमिष्यसि ॥ इत्युक्तेमहात्मानोविविशुःस्वंस्वमाश्रमं ॥ ९ ॥ अथराज्यांव्यतीतायांराजाचंडालतांगतः ॥ नीलवस्त्रधरोनीलःपरुषोध्वस्तमूर्धजः ॥ १० ॥ चित्यमाल्यांगरागश्चआयसाभरणोऽभवत् ॥ तंदृष्ट्वामंत्रिणःसर्वेत्यज्यचंडालरूपिणं ॥ ११ ॥ प्राद्रवन्सहितारामपौरायेस्यानुगामिनः ॥ एकोहिराजाकाकुत्स्थजगामपरमात्मवान् ॥ १२ ॥ दह्यमानोदिवारात्रंविश्वामित्रंतपोधनं ॥ विश्वामित्रस्तुतंदृष्ट्वाराजानंविफलीकृतं ॥ १३ ॥ चंडालरूपिणंराममुनिःकारुण्यमागतः ॥ कारुण्यात्समहातेजावाक्यंपरमधार्मिकः ॥ १४ ॥ इदंजगादभद्रंतेराजानंघोरदर्शनं ॥ किमागमनकार्यंतेराजपुत्रमहाबल ॥ १५ ॥ अयोध्याधिपतेवीरशापाच्चंडालतांगतः ॥ अथतद्वाक्यमाकर्ण्यराजाचंडालतांगतः ॥ १६ ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यंवाक्यज्ञोवाक्यकोविदं ॥ प्रत्याख्यातोस्मिगुरुणागुरुपुत्रैस्तथैवच ॥ १७ ॥ अनवाप्यैवतंकामंमयाप्राप्तोविपर्ययः ॥ सशरीरोदिवंयायामितिमेसौम्यदर्शन ॥ १८ ॥

धीरः ॥ १२ ॥ दह्यमानइत्यस्यदुःखेत्यादि ॥ विश्वामित्रंजगामेतिपूर्वेणान्वयः वसिष्ठवैरित्वात् ॥ विफलीकृतं वसिष्ठतत्पुत्रैर्विनाशितैहिकामुष्मिकार्थं ॥ १३ ॥ १४ ॥ यस्त्वंशापात्चंडालतांगतस्तस्य तेइहागमनकार्यंकिमित्यन्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ यंकाममुद्दिश्यगतस्तं काममनवाप्य ॥ नैतावदेव अपितुविपर्ययोजातिभ्रंशरौरवंवेषरूपः ॥ काममाहसशरीरइत्यादि इतीत्यस्यकामइतिशेषः ॥ सौम्यदर्शनेतिसंबोधनं ॥ १८ ॥

तच्च तथापि ॥ तत्फलं सशरीरस्वर्गप्राप्तिरूपं नावाप्यतइत्यन्वयः ॥ क्रतुशतं नक्रतंत्वयेतिचेत्तत्राह अनृतमिति ॥ १९ ॥ कृच्छ्रेष्वपिगतोऽनृतंनवक्ष्येइत्यन्वयः ॥ क्षत्रधर्मेण तत्प्राप्तिया ॥ २० ॥ शीलंसद्गुणः वृत्तमाचारः ॥ इच्छतोममेतिशेषः ॥ २१ ॥ नगच्छंति नगच्छंतिस्म ॥ यदेवमतोदैवमेव प्रारब्धफलमदृष्टमेव ॥ परं श्रेष्ठं हिताहितप्रापणं ॥ पौरुषं इदानींतनधर्मानुष्ठानं निरर्थकं प्रारब्धतिरस्कारे दुर्बलमित्यर्थः ॥ २२ ॥ दैवमुक्तं ॥ आक्रम्यते अभिभूयते ॥ परमागतिः ॥ साक्षादितरतिरस्कारेणैहिकसुखदुःखदं प्रसादं

मयाचेष्टंक्रतुशतंतच्चनावाप्यतेफलं ॥ अनृतंनोक्तपूर्वंमेनचवक्ष्येकदाचन ॥ १९ ॥ कृच्छ्रेष्वपिगतःसौम्यक्षत्रधर्मेणतेशपे ॥ यज्ञैर्बहुविधैरिष्टंप्रजाधर्मेणपालिताः ॥ २० ॥ गुरवश्चमहात्मानःशीलवृत्तेनतोषिताः ॥ धर्मेप्रयतमानस्ययज्ञंचाहर्तुमिच्छतः ॥ २१ ॥ परितोषंनगच्छंतिगुरवोमुनिपुंगव ॥ दैवमेवपरंमन्येपौरुषंतुनिरर्थकं ॥ २२ ॥ दैवेनाक्रम्यतेसर्वंदैवंहिपरमागतिः ॥ तस्यमेपरमार्तस्यप्रसादमभिकांक्षतः ॥ कर्तुमर्हसिभद्रंतेदैवोपहतकर्मणः ॥ २३ ॥ नान्यांगतिंगमिष्यामिनान्यच्छरणमस्तिमे ॥ दैवंपुरुषकारेणनिवर्तयितुमर्हसि ॥ २४ ॥ इत्यार्षेश्रीरामा० वा० बा० अष्टपंचाशःसर्गः ॥ ५८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ उक्तवाक्यंतुराजानंकुशिकात्मजः ॥ अब्रवीन्मधुरंवाक्यंसाक्षाच्चंडालतांगतं ॥ १ ॥ इक्ष्वाकोस्वागतंवत्सजानामित्वांसुधार्मिकं ॥ शरणंतेप्रदास्यामिमाभैषीर्नृपपुंगव ॥ २ ॥ अहमामंत्रयेसर्वान्महर्षीन्पुण्यकर्मणः ॥ यज्ञसाह्यकरान्राजंस्ततोयक्ष्यसिनिर्वृतः ॥ ३ ॥ गुरुशापकृतंरूपंयदिदंत्वयिवर्तते ॥ अनेनसहरूपेणसशरीरोगमिष्यसि ॥ ४ ॥ हस्तप्राप्तमहंमन्येस्वर्गंतवनराधिप ॥ यस्त्वंकौशिकमागम्यशरण्यं शरणागतः ॥ ५ ॥

दैवानुकूल्यसमर्थं त्वदीयं प्रसादमिच्छतोमेप्रसादंकर्तुमर्हसि ॥ दैवेनोपहतं तिरस्कृतमिहानुष्ठीयमानंकर्मयस्य ॥ २३ ॥ २४ ॥ इतिरामा० वा० बा० अष्टपंचाशःसर्गः ॥ ५८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ उक्तेति ॥ १ ॥ २ ॥ यज्ञसाह्यं यज्ञसाहाय्यं ॥ ३ ॥ अनेनरूपेण गुरुपुत्रशापकृतेन चंडालरूपेण ॥ ऋषिशापस्यान्यथाकर्तुमशक्यत्वात् गमिष्यसि स्वर्गमितिशेषः ॥ जातिचांडालत्वाभावाच्च यज्ञप्रवृत्तिः ॥ ४ ॥ हस्तप्राप्तं अनायासलभ्यं तत्रहेतुःयस्त्वमित्यादि ॥ ५ ॥

यज्ञसंभारकारणात् यज्ञसामग्रीसंपादनार्थं ॥ ६ ॥ शिष्याणां ऋष्यानयनेआज्ञा ॥ ७ ॥ सुहृदः स्वस्य ॥ स्वस्वऋत्विक्सहितान् तद्विशेषणं सुबहुश्रुतानिति ॥ यदिति ॥ आहूतो न्योवा ॥ अनादृतं उपेक्षारूपं ॥ चंडालयाजनरूपं ॥ निंदात्मकंवा यद्वाक्यंब्रूयात्तत्सर्वमुक्तमखिलेनममाख्येयं ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ तेतव ॥ ११ ॥ सर्वदेशेष्वित्यस्य स्थिताइतिशेषः ॥ आगच्छन्नित्यस्य केचिदितिशेषः ॥ महोदयं तन्नामानमृषिं वासिष्ठं यच्छतंसर्वं तच्चवर्जयित्वेतियोजना ॥ तद्वासिष्ठशतं क्रोधपर्याकुलाक्षरंयथा येनप्रकारेणवचनमा

एवमुक्तामहातेजाःपुत्रान्परमधार्मिकान् ॥ व्यादिदेशमहाप्राज्ञान्यज्ञसंभारकारणात् ॥ ६ ॥ सर्वान्शिष्यान्समाहूयवाक्यमेतदुवाच ह ॥ सर्वान्नृपीन्सवासिष्ठानानयध्वंममाज्ञया ॥ ७ ॥ सशिष्यान्सुहृदश्चैवसर्त्विजःसुबहुश्रुतान् ॥ यदन्योवचनंब्रूयान्महाक्ष्यबलचोदितः ॥ ८ ॥ तत्सर्वमखिलेनोक्तंममाख्येयमनादृतं ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वादिशोजग्मुस्तदाज्ञया ॥ ९ ॥ आजग्मुरथदेशेभ्यःसर्वेभ्यो ब्रह्मवादिनः ॥ तेचशिष्याःसमागम्यमुनिंज्वलिततेजसं ॥ १० ॥ ऊचुश्चवचनंसर्वेसर्वेषांब्रह्मवादिनां ॥ श्रुत्वातेवचनंसर्वेसमायां तिद्विजातयः ॥ ११ ॥ सर्वदेशेषुचागच्छन्वर्जयित्वामहोदयं ॥ वासिष्ठंयच्छतंसर्वंक्रोधपर्याकुलाक्षरं ॥ १२ ॥ यथाहवचनंसर्वंश्रु णुत्वंमुनिपुंगव ॥ क्षत्रियोयाजकोयस्यचंडालस्यविशेषतः ॥ १३ ॥ कथंसदसिभोक्तारोहविस्तस्यसुरर्षयः ॥ ब्राह्मणावामहात्मानो भुक्ताचांडालभोजनं ॥ १४ ॥ कथंस्वर्गंगमिष्यंतिविश्वामित्रेणपालिताः ॥ एतद्वचननैर्घृर्यमूचुःसंरक्तलोचनाः ॥ १५ ॥ वासिष्ठामु निशार्दूलसर्वेसहमहोदयाः ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वासर्वेषांमुनिपुंगवः ॥ १६ ॥ क्रोधसंरक्तनयनःसरोषमिदमब्रवीत् ॥ यद्दूषयंत्यदुष्टंमां तपउग्रंसमास्थितं ॥ १७ ॥

ह ॥ तत्सर्वंशृण्वित्यर्थः ॥ क्षत्रियइत्यादि ॥ ब्राह्मणस्यैवयाजनाधिकारात् ॥ चंडालस्य यज्ञेःनधिकाराच्च ॥ १२ ॥ १३ ॥ सुरार्षयोदे वतात्वेनभोक्तृत्वं ऋषीणां ऋत्विक्त्वेनयज्ञशिष्टभोक्तृत्वं ॥ १४ ॥ पालिताइतिव्यंगोक्तिः ॥ वचननैर्घृर्यं अर्शआद्यजंतनैर्घृर्यवद्वचनमित्यर्थः ॥ १५ ॥ वासिष्ठाइत्याद्यर्धंपूर्वा न्वयि ॥ समहोदयाः महोदयेनसहिताः ॥ १६ ॥ अदुष्टत्वेहेतुः तपउग्रमिति ॥ तपस्तेजसा क्षत्रियस्यचंडालयाजनमपि नदोषायेतिज्ञात्वापि यद्दूषयंतिस्म ॥ १७ ॥

तस्माद्भस्मीभूताइत्यादि ॥ १८ ॥ सप्तजातिशतानि सप्तजन्मशतानि ॥ मृतपाः शववस्त्रादिहारिणः ॥ मुष्टिकानाम तन्नामानः ॥ इदानींडोंबाइतिप्रसिद्धाः ॥ १९ ॥ विकृता विकृतव्यापाराः ॥ विरूपाः विकृताकाराः अदूष्यंह्यदूषयन्निति प्राग्वत् ॥ २० ॥ प्राणातिपातनिरतः प्राणिनांप्राणनाशोद्यतः ॥ अनुक्रोशोदया ॥ २१ ॥ वर्तयिष्यति प्राप्स्य ति ॥ अत्रेदंबोध्यं ॥ क्षत्रियत्वेपियाजनेप्रवृत्तिः तत्रापिशापदूषितचंडालयाजनेप्रवृत्तिः ब्राह्मणेषुवासिष्ठेषुवधादिकृच्छापकृत्याप्रवृत्तिः एतत्सर्वं ब्राह्मणत्वेच्छयाप्रवर्त

भस्मीभूताद्दुरात्मानोभविष्यंतिनसंशयः ॥ अद्यतेकालपाशेननीतावैवस्वतक्षयं ॥ १८ ॥ सप्तजातिशतान्येवमृतपाःसंभवंतुते ॥ श्व मांसनियताहारामुष्टिकानामनिर्घृणाः ॥ १९ ॥ विरुताश्चविरूपाश्चलोकाननुचरंत्विमान् ॥ महोदयश्चदुर्बुद्धिर्मामदूष्यंह्यदूषयत् ॥ २० ॥ दूषितःसर्वलोकेषुनिपादत्वंगमिष्यति ॥ प्राणातिपातनिरतोनिरनुक्रोशतांगतः ॥ २१ ॥ दीर्घकालंममक्रोधाद्दुर्गतिंवर्तयिष्य ति ॥ एतावदुक्त्वावचनंविश्वामित्रोमहातपाः ॥ विरराममहातेजाऋषिमध्येमहामुनिः ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीरा० वा० आ० वा० एकोन षष्टितमःसर्गः ॥ ५९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तपोबलहतान्ज्ञात्वावासिष्ठान्समहोदयान् ॥ ऋषिमध्येमहातेजाविश्वामि त्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥ अयमिक्ष्वाकुदायादस्त्रिशंकुरितिविश्रुतः ॥ धर्मिष्ठश्चवदान्यश्चमांचैवशरणंगतः ॥ २ ॥ स्वेनानेनशरीरेणदे वलोकजिगीषया ॥ यथायंस्वशरीरेणदेवलोकंगमिष्यति ॥ ३ ॥ तथाप्रवर्त्यतांयज्ञोभवद्भिश्चमयासह ॥ विश्वामित्रवचःश्रुत्वासर्वए वमहर्षयः ॥ ४ ॥ ऊचुःसमेताःसहसाधर्मज्ञाधर्मसंहितं ॥ अयंकुशिकदायादोमुनिःपरमकोपनः ॥ ५ ॥

मानतपसोविनाशाय दैवकृतमितिबोध्यं ॥ २२ ॥ इतिरामाभिरामेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेएकोनषष्टितमःसर्गः ॥ ५९ ॥ ॥ ७ ॥ ज्ञात्वा योगबलेन ॥ १ ॥ इक्ष्वाकुदायादः तद्वंश्यः ॥ एवमादिगुणैर्यागाधिकारित्वंसूचितं ॥ २ ॥ स्वंप्रतिशरणमागमनेहेतुमाह ॥ स्वेनेत्यादि ॥ ३ ॥ प्रवर्त्यतां आरभ्यतां ॥ ४ ॥ धर्मसंहितमिति क्रियाविशेषणं ॥ ऊचुरित्यस्य अन्योन्यमितिशेषः ॥ यदूचुस्तदाह ॥ अयमित्यादि ॥ ५ ॥

॥ ९७॥

अग्निकल्पः अजितकामक्रोधत्वात् ॥ शापंदास्यतियतः ॥ ६ ॥ तस्मादिति ॥ ७ ॥ ततः सशरीरस्यस्वर्गगमनाययज्ञःप्रवर्त्यतां ॥ सर्वेभवंतः स्वस्वकल्पं अधितिष्ठत प्रारभ्यं ॥ ताःक्रियाः स्वस्वार्त्विज्यकर्माणि ॥८॥ याजकः अध्वर्युरितियावत् ॥ अतएववक्ष्यति सुवमुद्यम्येति ॥९॥ यथाकल्पं शास्त्रानुसारेण ॥ यथाविधि यथासंप्रदायानुष्ठानं ॥ कल्पशास्त्रे नानापक्षोपन्यासस्थले अनुष्ठेयांशे संप्रदायस्यैवशरणत्वात् ॥ महताकालेन अधिककालसाध्ययत्नपूर्वकमत्रपाठेन ॥१०॥ सर्वेदेवताः प्रतीतिशेषः ॥ तत्रा

यदाह्यवचनंसम्यगेतत्कार्यंनसंशयः ॥ अग्निकल्पोह्यभगवान्शापंदास्यतिशेषतः ॥ ६ ॥ तस्मात्प्रवर्त्यतांयज्ञःसशरीरोयथादिवि ॥ गच्छेदिक्ष्वाकुदायादोविश्वामित्रस्यतेजसा ॥ ७ ॥ ततःप्रवर्त्यतांयज्ञःसर्वेसमधितिष्ठत ॥ एवमुक्तामहर्षयःसंजह्रुस्ताःक्रियास्तदा ॥ ८ ॥ याजकश्चमहातेजाविश्वामित्रोऽभवत्क्रतौ ॥ ऋत्विजश्चानुपूर्व्येणमंत्रवन्मंत्रकोविदाः ॥ ९ ॥ चक्रुःसर्वाणिकर्माणियथाकल्पं यथाविधि ॥ ततःकालेनमहताविश्वामित्रोमहातपाः ॥ १० ॥ चकारावाहनंतत्रभागार्थंसर्वदेवताः ॥ नाभ्यागमंस्तदातत्रभागार्थंसर्वदेवताः ॥ ११ ॥ ततःकोपसमाविष्टोविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ सुवमुद्यम्यसक्रोधस्त्रिशंकुमिदमब्रवीत् ॥ १२ ॥ पश्यमेतपसोवीर्यंस्वार्जितस्यनरेश्वर ॥ एषत्वांस्वशरीरेणनयामिस्वर्गमोजसा ॥ १३ ॥ दुष्प्रापंस्वशरीरेणस्वर्गंगच्छनरेश्वर ॥ स्वार्जितंकिंचिदप्यस्तिमयाहि तपसःफलं ॥ १४ ॥ राजंस्त्वंतेजसातस्यसशरीरोदिवंव्रज ॥ उक्तवाक्येमुनौतस्मिन्सशरीरोनरेश्वरः ॥ १५ ॥ दिवंजगामकाकुत्स्थ मुनीनांपश्यतांतदा ॥ स्वर्गलोकंगतंदृष्ट्वात्रिशंकुंपाकशासनः ॥ १६ ॥ तथापि अनधिकारिणा याजनायजनाच्च ॥ ११ ॥ उद्यम्य ऊर्ध्वंकोधेनप्रक्षिप्य कोपस्यैवाधिक्यावस्थाक्रोधः ॥ १२ ॥ पश्यमेइति ॥ भागार्थं देवानामनागमनेनअसाध्यत्वेपि स्वतपोऽभ्ययेनत्वामभीष्टंस्वर्गंनयामीतिभावः ॥ १३ ॥ स्वशरीरेणदुःप्रापमित्यन्वयः ॥ हि यदि मयास्वार्जितं स्वार्थमर्जितं यत्किंचिदपितपसःफलं सुकृतमस्ति ॥, १४ ॥ तदाह ॥ हेराजन् त्वतस्यतेजसा वैभवेन सशरीरोदिवंगच्छ कुद्धत्वात्पुनरुक्त्यादिनदोषः ॥ १५ ॥ मुनीनांपश्यतां मुनिषुपश्यत्सु ॥ १६ ॥

स्वर्गकृतालयः ॥ स्वर्गेनिजपुण्यकर्मणाकृतआलयोयस्य तादृशः ॥ स्वर्गवासार्होनासीत्यर्थः ॥ १७ ॥ तत्रहेतुः गुरुशापेत्यादि ॥१८ ॥१९ ॥ आहारयत् अकरोत् ॥२०॥ सृजन्निति ॥ यथाउत्तरतोध्रुवः अचलस्तिष्ठति एवंत्रिशंकुस्तिष्ठतु ॥ तस्यपरितोयथासप्तर्षिमंडलं तथाअस्यापिभवत्वित्याशयः ॥ सृजन्नितिहेतौशतृप्रत्ययः ॥ सृष्टिकुर्वन् तद्धेतोःदक्षिणमार्गस्थान् परानसृजत् ॥ पुनःसप्तविंशतिनक्षत्रमालामसृजत् ॥ २१ ॥ नक्षत्रवंशं क्षुद्रनक्षत्रगणं ॥ २२ ॥ अन्यमिंद्रं स्वसृज्यमानस्वर्गस्येतिशेषः ॥ अ

सहसर्वैःसुरगणैरिदंवचनमब्रवीत् ॥ त्रिशंकोगच्छभूयस्त्वंनासिस्वर्गकृतालयः ॥ १७ ॥ गुरुशापहतोमूढपतभूमिमवाक्शिराः ॥ एव मुक्तोमहेंद्रेणत्रिशंकुरपतत्पुनः ॥ १८ ॥ विक्रोशमानस्त्राहीतिविश्वामित्रंतपोधनं ॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यक्रोशमानस्यकौशिकः ॥ १९ ॥ रोषमाहारयत्तीव्रंतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ॥ ऋषिमध्येसतेजस्वीप्रजापतिरिवापरः ॥ २० ॥ सृजन्दक्षिणमार्गस्थान्सप्तर्षीनपरान्पुनः ॥ नक्षत्रवंशमपरमसृजत्क्रोधमूर्च्छितः ॥ २१ ॥ दक्षिणांदिशमास्थायऋषिमध्येमहायशाः ॥ सृष्ट्वानक्षत्रवंशंचक्रोधेनकलुषीकृतः ॥ २२ ॥ अन्यमिंद्रंकरिष्यामिलोकोवास्यादनिंद्रकः ॥ दैवतान्यपिसक्रोधात्सृष्टुंसमुपचक्रमे ॥ २३ ॥ ततःपरमसंभ्रांताःसर्षिसंघाः सुरासुराः ॥ विश्वामित्रंमहात्मानमूचुःसानुनयंवचः ॥ २४ ॥ अयंराजामहाभागगुरुशापपरिक्षतः ॥ सशरीरोदिवंयातुंनार्हत्येवतपोधन ॥ २५ ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वादेवानांमुनिपुंगवः ॥ अब्रवीत्सुमहद्वाक्यंकौशिकःसर्वदेवताः ॥ २६ ॥ सशरीरस्यभद्रंवस्त्रिशंकोरस्यभूपतेः ॥ आरोहणंप्रतिज्ञातंनानृतंकर्तुमुत्सहे ॥ २७ ॥ स्वर्गोस्तुसशरीरस्यत्रिशंकोरस्यशाश्वतः ॥ नक्षत्राणिचसर्वाणिममकानिध्रुवाण्यथ ॥ २८ ॥ थवा मयासृज्यमानस्वर्गः अनिंद्रएवास्तु ॥ त्रिशंकुरेवतत्रेंद्रोभवत्वित्याशयः ॥ एवमिंद्रस्थाने त्रिशंकुंप्रतिष्ठाप्य तस्यपरिवारभूतदैवतानि सृष्टुमुपचक्रमे ॥ २३ ॥ ततइति ॥ देवप्रतिस्वर्गवत् स्वस्यापिप्रतिस्वर्गंकुर्यात् इतिहेतोः सुराअसुराश्चसंभ्रांताः पर्याकुलचित्ताइत्यर्थः ॥ २४ ॥ अनुनयप्रकारमाह ॥ अयंराजेत्यादि ॥ गुरुशापेनपरिक्षतः चंडालत्वंप्राप्तः ॥ दिवं ब्रह्मसृष्टं त्वत्सृष्टंवास्वर्गं ॥ २५ ॥ २६ ॥ भद्रंवइत्यनेनअनुनयः ॥ २७ ॥ स्वर्गोस्तु स्वर्गपदवाच्यसुखविशेषानुभवोस्तु ॥ २८ ॥

लोकाः भूरादिसत्यांताः॥ २९॥ वैश्वानरपथात् ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धानादिज्योतिश्चक्रमार्गाद्बहिः बहिर्देशे एतानितानिनक्षत्राणि तिष्ठंतितिपूर्वेणान्वयः॥ ३०॥ तेषुत्वदीये षुज्योतिःषु नक्षत्रेषु जाज्वलन् भृशंज्वलन् ॥३१ ॥ अवाक्शिराः ॥ अस्मदुक्तावाक्शिरस्त्वबानेवत्रिशंकुः ॥ देवतुल्यसुखवान्तिष्ठतु ॥ एतानितवज्योतींषितंअनुयास्यंति च स्वर्गलोकगतं यथास्वर्गलोकगतमिवेत्यंतपूर्वान्वयि ॥३२॥ बाढमित्येवआहेतिशेषः ॥ दुरायहस्यानर्थहेतुतांप्रतिसंधाय देवतावचनमंगीचकार ॥ ३३॥३४॥ इतिरामा

यावल्लोकाधरिष्यंतितिष्ठंत्वेतानिसर्वशः॥ मत्कृतानिसुराःसर्वेतदनुज्ञातुमर्हथ ॥ २९ ॥ एवमुक्ताःसुराःसर्वेप्रत्यूचुर्मुनिपुंगवं॥ एवं भवतुभद्रंतेतिष्ठंत्वेतानिसर्वशः॥ गगनेतान्यनेकानिवैश्वानरपथाद्बहिः॥३०॥ नक्षत्राणिमुनिश्रेष्ठतेषुज्योतिःपुजाज्वलन्॥ अवाक् शिरास्त्रिशंकुश्चनिष्ठत्वमरसन्निभः॥ ३१ ॥ अनुयास्यंतिचैतानिज्योतींषिनृपसत्तमं ॥ कृतार्थकीर्तिमंतंचस्वर्गलोकगतंयथा॥ ३२॥ विश्वामित्रस्तुधर्मात्मासर्वदेवैरभिष्टुतः ॥ ऋषिमध्येमहातेजावाढमित्येवदेवताः॥ ३३॥ ततोदेवामहात्मानोऋषयश्चतपोधनाः॥ जग्मुर्यथागतंसर्वेयज्ञस्यांतेनरोत्तम॥ ३४॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वा०वा० षष्टितमःसर्गः॥ ६०॥ ॥७॥ विश्वामित्रोमहा तेजाःप्रस्थितान्वीक्ष्यतान्नृपीन्॥ अब्रवीन्नरशार्दूलसर्वास्तान्वनवासिनः॥ १॥ महाविघ्नःप्रवृत्तोयंदक्षिणामास्थितोदिशं॥ दिशम न्यांप्रपत्स्यामस्तत्रतप्स्यामहेतपः॥ २॥ पश्चिमायांविशालायांपुष्करेषुमहात्मनः॥ सुखंतपश्चरिष्यामःसुखंतद्धितपोवनं॥ ३॥

॥ १८ ॥

भिरामे श्रीरा० षष्टितमःसर्गः॥६०॥ ॥७॥ वनवासिनः तपोवनवासिनः तान्स्वाज्ञया यज्ञार्थमागतान् प्रस्थितान्वीक्ष्य सर्वान् तानब्रवीदित्यन्वयः॥ वनवासिनइत्यस्य स्थाने विनयान्वितानितिपाठांतरं॥१॥ दक्षिणांदिशमासमंतांद्व्याप्यास्थितोयंत्रिशंकुरूपोमहाविघ्नोस्माकं तपोनाशकत्वात्प्रवृत्तस्तच्छायाक्रांतत्वाच्चायंदेशोऽतःपरंतपोऽयोग्यइतिभा वः॥ २॥ विशालायां विशालतपोवनवत्यां पश्चिमायां वर्तमानेषु पुष्करेषु तत्तीरेतपोवनेष्वित्यर्थः॥ महात्मनइति महात्मानइत्यर्थके ऋषिसंबोधनमदीर्घत्वमार्षं॥ ३॥

॥४॥ ५॥ विप्रः पुरोहितः॥ ६॥ अभ्याहृतइदानीमस्माभिरानीतःपशुस्तवदुर्नयात् त्वत्पापवशात्तावत्करक्षिणांप्रमादाच्च प्रनष्टइत्यन्वयः॥ राजपापमाह॥ अरक्षितारं प्रजानामितिशेषः॥७॥ एतत्पशुनाशरूपं महत्प्रायश्चित्तं महतःप्रायश्चित्तस्यकारणं प्रक्रांतं कर्मयावत्प्रवर्तते प्रवर्तिष्यते तावत्ततःप्रागेव नष्टंपशुमन्विष्यानय तत्प्रतिनिधि त्वेनकीत्वा नरंवापशुमानयेत्यर्थः॥८॥ सहस्रशोगोभिर्निक्रयभूताभिरित्यर्थः॥९॥१०॥ सपुत्रेति॥ सइतिपृथक्पदं सोऽंबरीषः॥ भृगुतुंगंपर्वतशृंगविशेषः॥११॥१२॥ तं

एवमुक्तामहातेजापुष्करेषुमहामुनिः॥ तपउग्रंदुराधर्षंतेपेमूलफलाशनः॥४॥ एतस्मिन्नेवकालेतुअयोध्याधिपतिर्महान्॥ अंबरी षइतिख्यातोयष्टुंसमुपचक्रमे॥५॥ तस्यवैयजमानस्यपशुमिंद्रोजहारह॥ प्रनष्टेतुपशौविप्रोराजानमिदमब्रवीत्॥ ६॥ पशुरभ्या हृतोराजन्प्रनष्टस्तवदुर्नयात्॥ अरक्षितारंराजानंघ्नंतिदोषानरेश्वर॥ ७॥ प्रायश्चित्तंमहद्ध्येतन्नरंवापुरुषर्षभ॥ आनयस्वपशुंशीघ्रं यावत्कर्मप्रवर्तते॥ ८॥ उपाध्यायवचःश्रुत्वासराजापुरुषर्षभः॥ अन्विष्येपमहाबुद्धिःपशुंगोभिःसहस्रशः॥ ९॥ देशाञ्जनपदांस्तां स्तान्नगराणिवनानिच॥ आश्रमाणिचपुण्यानिमार्गमाणोमहीपतिः॥ १०॥ सपुत्रसहितंतातसभार्यंरघुनंदन॥ भृगुतुंगंसमासी नश्चीकंसंददर्शह॥ ११॥ तमुवाचमहातेजाःप्रणम्याभिप्रसाद्यच॥ महर्षितपसादीप्तंराजर्षिरमितप्रभः॥१२॥ पृष्ट्वासर्वंचकुशल मृचीकंतमिदंवचः॥ गवांशतसहस्रेणविक्रीणीषेसुतंयदि॥ १३॥ पशोरर्थेमहाभागकृतकृत्योऽस्मिभार्गव॥ सर्वेपरिगतादेशायज्ञि यंनलभेपशुं॥ १४॥ दातुमर्हसिमूल्येनसुतमेकमितोमम॥ एवमुक्तोमहातेजाऋचीकस्त्वब्रवीद्वचः॥१५॥ नाहंज्येष्ठंनरश्रेष्ठविक्री णीयांकथंचन॥ ऋचीकस्यवचःश्रुत्वातेषांमातामहात्मनां॥१६॥ उवाचनरशार्दूलमंबरीषमिदंवचः॥ अविक्रेयंसुतंज्येष्ठंभगवाना हभार्गवः॥ १७॥ प्रसिद्धतपसमृचीकं इदंवक्ष्यमाणंवचोब्रवीदितिशेषः॥ यदिविक्रीणीषे तदाकृतकृत्योस्मि भवेयं॥ यतोयज्ञियं यज्ञेपूर्वंपरिकल्पितंपशुं कापिनलभे॥१३॥१४॥ इतः एतेषु सार्वविभक्तिकस्तसिः॥१५॥ कथंचन बहुनापिमूल्येन अनेनेतरयोरनुमतिःसूचिता अप्रतिषिद्धमनुमतमितिन्यायात्॥ १६॥१७॥

शुनकइति कनिष्ठपुत्रनाम ॥१८॥ पितृषु पितृणां ॥ रक्षिष्यामीत्यर्थेरक्ष्येइत्यार्षं ॥१९॥ रामेतिसंबुद्धिः ॥२०॥ मध्यमं मध्यमपुत्रंविक्रेयं मातापित्रोर्विक्रेयत्वेनसंम

तंमन्येऽर्थादितिशेषः ॥ २१ ॥ ब्रह्मवादिनः मध्यमपुत्रस्य ॥ २२ ॥ गृहीत्वा क्रीत्वा यद्यप्यपत्यस्यदानक्रयौशास्त्रनिषिद्धौतथापि अनेनकुलहानौधर्मार्थमपत्यदानमि

व यज्ञायापत्यक्रयेनविगीतइतिसूचितं ॥ पुत्रस्यचैवंपित्रधीनतोचितेतिचबोधितं ॥ २३ ॥ शुनःशेपं रथमारोप्येत्यन्वयः ॥ २४ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामीये रा०वा०

ममापिदयितंविद्धिकनिष्ठंशुनकंप्रभो॥ तस्मात्कनीयसंपुत्रंनदास्येतवपार्थिव॥ १८॥ प्रायेणहिनरश्रेष्ठज्येष्ठाःपितृपुवल्लभाः॥ मातॄणांचकनीयांसस्तस्माद्रक्ष्येकनीयसं॥ १९॥ उक्तवाक्येमुनौतस्मिन्मुनिपत्न्यांतथैवच॥ शुनःशेपःस्वयंराममध्यमोवाक्यमब्रवीत्॥ २०॥ पिताज्येष्ठमविक्रेयंमाताचाहकनीयसं॥ विक्रेयंमध्यमंमन्येराजपुत्रनयस्वमां॥ २१॥ अथराजामहावाहोवाक्यांतेब्रह्मवादिनः॥ हिरण्यस्यसुवर्णस्यकोटिभीरत्नराशिभिः॥ २२॥ गवांशतसहस्रेणशुनःशेपंनरेश्वरः॥ गृहीत्वापरमप्रीतोजगामरघुनंदन॥ २३॥ अंबरीपस्तुराजर्षीरथमारोप्यसत्वरः॥ शुनःशेपंमहातेजाजगामाशुमहायशाः॥ २४॥ इत्यार्षेश्रीरामा० वा० आ० वा०एकषष्टितमःसर्गः॥ ६१॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ शुनःशेपंनरश्रेष्ठगृहीत्वातुमहायशाः॥ व्यश्रमत्पुष्करेराजामध्यान्हेरघुनंदन॥ १॥ तस्यविश्रममाणस्यशुनःशेपोमहायशाः॥ पुष्करंज्येष्ठमागम्यविश्वामित्रंददर्शह॥ २॥ तप्यंतमृषिभिःसार्धं मातुलंपरमातुरः॥ विषण्णवदनोदीनस्तृष्णयाचश्रमेणच॥ ३॥ पपातांकेमुनेरामवाक्यंचेदमुवाचह॥ नमेस्तिमातानपिताज्ञातयोवांधवाःकुतः॥ ४॥

बा०एकषष्टितमःसर्गः॥ ६१॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ व्यश्रमत्॥ व्यश्राम्यदितिपाठांतरं॥ १॥ विश्रममाणस्येति विश्रामतइत्यर्थेआर्षं॥ २॥ तृष्णया पिपासया॥ जिजीविषयाच॥ श्रमेणचेति विषण्णवदनत्वे दीनत्वे परमातुरत्वेचहेतुः॥ ३॥ अंके उत्संगे॥ मातुलत्वात्तत्रपातः बांधवाःकुतोदूरादेवसर्वथानसंत्येवेत्यर्थः॥ ४॥

धर्मेण स्वार्जितेन सर्वेषां शरणागतानांभावनः सर्वेष्टसाधनं एकोहिस्वर्थे ॥५॥ यथाचराजाकृतकार्यःस्यात्॥ अहंच अव्ययोधर्मलोपाभाववान्॥ दीर्घायुस्तपस्तप्त्वा स्वर्गंप्राप्नुयां तथाकुर्वितिशेषः॥ ६॥ किल्बिषात् जीवविपत्तिरूपात्॥ भव्येन प्रसन्नेन॥ पुत्रं ज्येष्ठं॥७॥ ८॥ यत्कृते यत्प्रयोजनाय॥ तदेवप्रयोजनमाह परलोकहितार्थाय परलोकहितरूपप्रयोजनाय॥ तस्य प्रयोजनस्य॥९॥ परलोकहितंप्रयोजनमाह॥ अयमिति॥ शरणं रक्षणं॥ जीवितमात्रेण जीवितप्रदानमात्रेण प्रियमित्यस्यम

त्रातुमर्हसिमांसौम्यधर्मेणमुनिपुंगव॥ त्रातात्वंहिनरश्रेष्ठसर्वेषांत्वंहिभावनः॥ ५॥ राजाचकृतकार्यःस्यादहंदीर्घायुरव्ययः॥ स्वर्गलोकमुपाश्नीयांतपस्तप्त्वात्यनुत्तमं॥ ६॥ समेनाथोत्यनाथस्यभवभव्येनचेतसा॥ पितेवपुत्रंधर्मात्मंस्त्रातुमर्हसिकिल्बिषात्॥ ७॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाविश्वामित्रोमहातपाः॥ सांत्वयित्वावदद्विधंपुत्रानिदमुवाचह॥ ८॥ यत्कृतेपितरःपुत्रान्जनयंतिशुभार्थिनः॥ परलोकहितार्थायतस्यकालोयमागतः॥ ९॥ अयंमुनिसुतोबालोमत्तःशरणमिच्छति॥ अस्यजीवितमात्रेणप्रियंकुरुतपुत्रकाः॥ १०॥ सर्वेसुकृतकर्माणःसर्वेधर्मपरायणाः॥ पशुभूतानरेंद्रस्यत्वमिमग्नेःप्रयच्छत॥ ११॥ नाथवांश्चशुनःशेपोयज्ञश्चाविघ्नतोभवेत्॥ देवतास्तर्पिताश्चस्युर्ममचापिकृतंवचः॥ १२॥ मुनेस्तद्वचनंश्रुत्वामधुछंदादयःसुताः॥ साभिमानंनरश्रेष्ठसलीलमिदमब्रुवन्॥ १३॥ कथमात्मसुतान्हित्वात्रायसेन्यसुतंविभो॥ अकार्यमिवपश्यामःश्वमांसमिवभोजने॥ १४॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वापुत्राणांमुनिपुंगवः॥ क्रोधसंरक्तनयनोव्याहर्तुमुपचक्रमे॥ १५॥

मत्स्यस्यजीवतोवाक्यकारणादितिस्मृतेः॥ शुनकवत्परलोकसाधनत्वेनपियमित्यर्थः॥ १०॥ तत्रप्रवृत्त्यर्थंस्तौति॥ सर्वेइति॥ पशुभूताः अस्य राज्ञापशुत्वेनग्रहणादेतत्प्रतिनिधित्वेनपशुभूतानरेंद्रस्ययज्ञेऽग्नेस्तृप्तिंप्रयच्छथेत्यर्थः॥ ११॥ नाथवान्मयारक्षकवान्ममयुष्मत्पितुः जीवितोवाक्यकरणात् वचःकृतंभवति॥ १२॥ साभिमानं साहंकारं॥ सलीलं सपरिहासं॥ १३॥ लोकतः शास्त्रतश्चानुचितानुष्ठातृत्वे दृष्टांतमाह॥ श्वमांसमिवेति॥ १४॥ १५॥

साध्वसं भयं पितृत्वप्रयुक्तभीतिरहितं ॥ जीवतोवाक्यकारणात् धर्मादपिविगर्हितं भ्रष्टं ॥ एवंमद्वाक्यमतिक्रम्य यतोदारुणं परुषं रोमहर्षणं रोमांचरूपविकारजनकमुक्तं तस्मादितिशेषः ॥ १६ ॥ जातिषु मुष्टिकजातिषु ॥ १७ ॥ निरामयां सर्वदुःखनाशिकां रक्षांकृत्वा शुनःशेपमुवाच ॥१८॥ वाक्यमाह ॥ पवित्रेति पवित्रपाशाः दर्भरशनाः वैष्णवं विष्णुदैवत्यं ॥ वैष्णवोवैदेवतयायूपइतिश्रुतेः ॥ वाग्भिराग्नेयमंत्रैरग्निमुदाहर स्तुहि ॥१९॥ इमे मयोपदिश्यमाने इंद्रोपेंद्रदैवत्ये ॥ सिद्धिं जीवितसिद्धिं ॥ २० ॥

निःसाध्वसमिदंप्रोक्तंधर्मादपिविगर्हितं ॥ अतिक्रम्यतुमद्वाक्यंदारुणंरोमहर्षणं॥१६॥श्वमांसभोजिनःसर्वेवासिष्ठाइवजातिषु॥पूर्णेवर्षसहस्रंतुपृथिव्यामनुवत्स्यथ॥१७॥कृत्वाशापसमायुक्तान्पुत्रान्मुनिवरस्तदा॥शुनःशेपमुवाचार्तंकृत्वारक्षांनिरामयां॥१८॥ पवित्रपाशैरावद्धोरक्तमाल्यानुलेपनः॥वैष्णवंयूपमासाद्यवाग्भिरग्निमुदाहर॥१९॥इमेचगाथेहृद्दिव्येगायेथामुनिपुत्रक॥ अंबरीषस्ययज्ञेस्मिंस्ततःसिद्धिमवाप्स्यसि॥२०॥शुनःशेपोगृहीत्वातेद्वेगाथेसुसमाहितः॥त्वरयाराजसिंहंतमंबरीषमुवाचह॥२१॥ राजसिंहमहाबुद्धेशीघ्रंगच्छावहेवयं॥निवर्तयस्वराजेंद्रदीक्षांचसमुपाहर॥२२॥तद्वाक्यंऋषिपुत्रस्यश्रुत्वाहर्षसमन्वितः॥जगामनृपतिःशीघ्रंयज्ञवाटमतंद्रितः॥२३॥ सदस्यानुमतेराजापवित्रकृतलक्षणं ॥ पशुंरक्तांबरंकृत्वायूपेतंसमबंधयत्॥ २४ ॥ सबद्धो वाग्भिरस्याभिरभितुष्टाववैसुरौ॥इंद्रमिंद्रानुजंचैवयथावन्मुनिपुत्रकः॥२५॥ततःप्रीतःसहस्राक्षोरहस्यस्तुतितोषितः॥दीर्घमायुस्तदाप्रादाच्छुनःशेपायवासवः॥ २६॥

॥ २१ ॥ गच्छावहेइत्यार्षस्तङ् ॥ निवर्तयस्व यज्ञमितिशेषः समुदाहरकुरु ॥ २२॥२३॥ पवित्रैर्दर्भरज्जुभिः कृतपाशुत्वज्ञापनं पशुंकृत्वा यज्ञपशुत्वेनसंपाद्य अबंधयत् राजेतिशेषः ॥ २४ ॥ इंद्रानुजोविष्णुर्यूपदेवः ॥ अत्रपूर्वमग्निंस्तुत्वा ततएतौ उपदेशकालेतथोक्तत्वात् ॥ २५ ॥ सहस्राक्षइत्युपलक्षणंविष्णोरपि रहस्यस्तुतिर्विश्वामित्रोपदिष्टा ॥२६ ॥

समाप्तवान्फलं सम्यगाप्तवानित्यर्थः ॥ यद्यपिबहुचब्राह्मणे हरिश्चंद्रोहवैधसऐक्ष्वाकोराजेत्यादिना हरिश्चंद्रयज्ञेशुनःपुच्छस्याजीगर्तिसुतस्यपशुत्वं प्राजापत्यादिस्तुत्याचमोक्षःश्रूयते तथापिअंबरीषविषयमप्येतत् एतत्सामान्यात् तन्मूलश्रुतिश्चान्वेष्येतिबहवः ॥ केचित्तुहरिश्चंद्रपदं सादृश्यादंबरीषएवप्रयुक्तं ॥ अजीगर्तिपदंच ऋचीकेप्रयुक्तं श्रुतावस्मादेवोपबृंहणादित्याहुः ॥ २७ ॥भूयः पूर्वतपसः पुत्रेषुक्रोधेननाशात्क्रोधंनकरिष्यामीतिसंकल्प्य पुनस्तपोकरोत् ॥ २८ ॥ इतिरामाभिरामे ०रा०वा०बा०द्वि

सचराजानरश्रेष्ठयज्ञस्यचसमाप्तवान्॥ फलंबहुगुणंरामसहस्राक्षप्रसादजं ॥ २७ ॥ विश्वामित्रोपिधर्मात्माभूयस्तेपेमहातपाः॥ पुष्करेपुनरश्रेष्ठदशवर्षशतानिच ॥ २८ ॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०बा० द्विषष्टितमःसर्गः॥ ६२॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ पूर्णे वर्षसहस्रेतुव्रतस्नातंमहामुनिं॥ अभ्यगच्छन्सुराःसर्वेतपःफलचिकीर्षवः॥ १ ॥ अब्रवीत्सुमहातेजाब्रह्मासुरुचिरंवचः॥ ऋषिस्त्वमसिभद्रंतेस्वार्जितैःकर्मभिःशुभैः॥ २ ॥ तमेवमुक्त्वादेवेशस्त्रिदिवंपुनरभ्यगात्॥ विश्वामित्रोमहातेजाभूयस्तेपेमहत्तपः ॥ ३ ॥ ततः कालेनमहतामेनकापरमाप्सरा॥ पुष्करेषुनरश्रेष्ठस्नातुंसमुपचक्रमे ॥ ४ ॥ तांददर्शमहातेजामेनकांकुशिकात्मजः॥ रूपेणाप्रतिमांतत्रविद्युतंजलदेयथा॥ ५॥ कंदर्पदर्पवशगोमुनिस्तामिदमब्रवीत्॥ अप्सरःस्वागतंतेस्तुवसचेहममाश्रमे॥ ६॥ अनुगृह्णीष्वभद्रंतेमदनेनविमोहितं॥ इत्युक्तासावरारोहातत्रावासमथाकरोत्॥ ७॥ तपसोहिमहाविघ्नोविश्वामित्रमुपागमत् ॥ तस्यांवसंत्यांवर्षाणि पंचपंचचराघव ॥ ८ ॥ विश्वामित्राश्रमेसौम्येसुखेनव्यतिचक्रमुः॥ अथकालेगतेतस्मिन्विश्वामित्रोमहामुनिः॥ ९ ॥

षष्टितमःसर्गः ॥ ६२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ व्रतस्नातं समाप्तव्रतं ॥ तपःफलचिकीर्षवः तपःफलंदातुकामाः ॥ १ ॥ ऋषिस्त्वमसि अत्रराजशब्दानुपादानेनक्षत्रजातिविश्लेषःसूचितः ॥ २ ॥ ३ ॥ परमा रूपादिभिःसर्वोत्तमा ॥ अप्सराइत्यार्षं ॥ ४ ॥ तत्र सरसि जलदेविद्युतमिव ॥ ५ ॥ कंदर्पकृतोदर्पोदमः ॥६॥ अनुगृह्णीष्व भोगदानेनेतिशेषः ॥ वरारोहा श्रेष्ठजघना ॥ ७ ॥ पंचपंच दशवर्षाणि ॥ ८ ॥ ९ ॥

सामर्षा देवेषु विघ्नस्यतत्कृत्वज्ञानात् ॥ १० ॥ तदाहसर्वमिति ॥ अहोरात्रापदेशेन एकाहोरात्रतुल्यतया ॥ ११ ॥ १२ ॥ वेपंतीं वेपमानां ॥ मधुरैः मत्प्रार्थनयास्थितासीति तवनकश्चनदोषइत्यादिवाक्यैः क्रोधस्यसंकल्पपूर्वत्यक्तत्वादत्रशापादानं तेनास्यक्रोधजयोजातइत्युक्तं ॥ १३ ॥ ततस्तत्रबहुविघ्नदर्शनादुत्तरगमनं ॥ नैष्ठिकीं कामस्याप्यकरणंसंकल्प्य अत्युत्कटब्रह्मचर्यविषयांबुद्धिं दृढनिश्चयंजेतुकामः काममितिशेषः ॥ १४ ॥ कौशिकी विश्वामित्रभगिनीनदी ॥ १५ ॥ उत्तरेपर्वतेइत्येतत्पूर्वान्वयि

सव्रीडइवसंवृत्तश्चिंताशोकपरायणः॥ बुद्धिर्मुनेःसमुत्पन्नासामर्षारघुनंदन॥ १० ॥ सर्वंसुराणांकर्मैतत्तपोपहरणंमहत्॥ अहोरात्रापदेशेनगताःसंवत्सरादश॥ ११ ॥ काममोहाभिभूतस्यविघ्नोयंप्रत्युपस्थितः॥ सनिश्वसन्मुनिवरःपश्चात्तापेनदुःखितः॥ १२ ॥ भीतामप्सरसंदृष्ट्वावेपंतींप्रांजलिंस्थितां॥ मेनकांमधुरैर्वाक्यैर्विसृज्यकुशिकात्मजः॥ १३ ॥ उत्तरंपर्वतंरामविश्वामित्रोजगामह ॥ सकृत्वानैष्ठिकींबुद्धिंजेतुकामोमहायशाः॥ १४ ॥ कौशिकीतीरमासाद्यतपस्तेपेदुरासदं॥ तस्यवर्षसहस्राणिघोरंतपउपासतः ॥ १५॥ उत्तरेपर्वतेरामदेवतानामभूद्भयं॥ अमंत्रयन्समागम्यसर्वेसर्षिगणाःसुराः॥ १६ ॥ महर्षिशब्दंलभतांसाध्वयंकुशिकात्मजः ॥ देवतानांवचःश्रुत्वासर्वलोकपितामहः॥ १७॥ अब्रवीन्मधुरंवाक्यंविश्वामित्रंतपोधनं॥ महर्षेस्वागतंवत्सतपसोग्रेणतोषितः॥ १८॥ महत्त्वमृषिमुख्यत्वंददामितवकौशिक॥ ब्रह्मणस्तुवचःश्रुत्वाविश्वामित्रस्तपोधनः॥ १९॥ प्रांजलिःप्रणतोभूत्वाप्रत्युवाचपितामहं॥ ब्रह्मर्षिशब्दमतुलंस्वार्जितैःकर्मभिःशुभैः॥ २०॥ यदिमेभगवान्नाहततोहंविजितेंद्रियः॥ तमुवाचततोब्रह्मानतावत्त्वंजितेंद्रियः॥ २१॥

समागम्य ब्रह्मणेतिशेषः ॥ १६ ॥ लभतां भगवन्निति शेषः ॥ १७ ॥ देवप्रार्थनयामहर्षिशब्देनैवसंबोधयति महर्षेइति ॥ १८ ॥ महत्त्वस्यविवरणं ऋषिमुख्यत्वमिति ॥ १९ ॥ प्रत्युवाचेति पितामहमितिशेषः ॥ अतुलं सर्वोत्तमंब्रह्मर्षिशब्दं मदभीष्टं स्वार्जितैःकर्मभिःप्राप्यं यदियतोभगवान्नाह नवदति ततोमन्येहंविजितेंद्रियः ॥ अत्रकाकुः ॥ नविजितेंद्रियइत्यर्थः ॥ नतावदिति विकारहेतुसंनिधाने विकाराभावेहितत्वमितिभावः ॥ नतावदितिलोकोक्तौ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२॥ घर्मे ग्रीष्मे॥ आकारां निरावरणदेशः ॥ २३ ॥ २४ ॥२५॥ आत्महितं आत्माइंद्रः ॥ २६ ॥ इतिश्रीरामा०रा०वा०बा०त्रिषष्टितमःसर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ ७ ॥

लोभनं प्रवारणं ॥ काममोहेन कामज्वलितचित्तवैवश्येन॥ समन्वितं युक्तं ॥१॥ व्रीडिता असामर्थ्यवचननिमित्तव्रीडा ॥२ ॥ उत्सृज्यतेइतिपाठेपि उत्सक्ष्यतइत्येवार्थः ॥

यतस्वमुनिशार्दूलइत्युक्त्वात्रिदिवंगतः॥ विप्रस्थितेतुदेवेषुविश्वामित्रोमहामुनिः॥ २२॥ ऊर्ध्ववाहुर्निरालंवोवायुभक्षस्तपश्चरन्॥ घर्मेपंचतपाभूत्वावर्षास्वाकाशसंश्रयः॥ २३॥ शिशिरेसलिलेशायीरात्र्यहानितपोधनः॥ एवंवर्षसहस्रंहितपोघोरमुपागमत्॥ २४॥ तस्मिन्संतप्यमानेतुविश्वामित्रेमहामुनौ ॥ संतापःसुमहानासीत्सुराणांवासवस्यच॥ २५॥ रंभामप्सरसंशक्रःसर्वैःसहमरुद्गणैः॥ उवाचात्महितंवाक्यमहितंकौशिकस्यच॥ २६॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०वा०त्रिषष्टितमःसर्गः ॥ ६३॥ ॥ ७॥ ॥ ७ ॥

सुरकार्यमिदंरंभेकर्तव्यंसुमहत्त्वया॥ लोभनंकौशिकस्येहकाममोहसमन्वितं॥ १॥ तयोक्तासाप्सरारामसहस्राक्षेणधीमता॥ व्रीडितात्रांजलिर्वाक्यंप्रत्युवाचसुरेश्वरं ॥ २ ॥ अयंसुरपतेघोरोविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ क्रोधमुत्सृज्यतेघोरंमयिदेवनसंशयः ॥ ३ ॥ ततोहिमेभयंदेवप्रसादंकर्तुमर्हसि॥ एवमुक्तस्तयारामसभयंभीतयातदा॥ ४॥ तामुवाचसहस्राक्षोवेपमानांकृतांजलिं॥ मारीपीरंभेभद्रंतेकुरुष्वममशासनं॥ ५॥ कोकिलोहृदयग्राहीमाधवेरुचिरद्रुमे॥ अहंकंदर्पसहितःस्यास्यामितवपार्श्वतः॥ ६॥ त्वंहिरूपंबहुगुणंकृत्वापरमभास्वरं॥ तमृषिंकौशिकंभद्रेभेदयस्वतपस्विनं॥ ७॥ साश्रुत्वावचनंतस्यकृत्वारूपमनुत्तमं॥ लोभयामासललितावि श्वामित्रंशुचिस्मिता॥ ८॥ कोकिलस्यतुसुश्रावव्यल्गुव्याहरतःस्वन॥ संप्रहृष्टेनमनसासचैनामन्ववैक्षत॥ ९॥

॥३॥ हियतोऽतःप्रसादं एवंनियोगाभावरूपं ॥ ४ ॥५॥ माधवे वसंते॥ कोकिलोभूत्वाहमित्यन्वयः ॥ ६ ॥ बहुगुणं हावभावादिगुणोपेतं॥ रूपं रूपपरिकारं ॥ भेदयस्व कामोत्पादनेनतपसश्चालय ॥ ७ ॥ ललिता ललिताख्यभावयुक्ता ॥ ८ ॥ वल्गु मनोहरं कमनीयविषयलाभाच्चेतसोहर्षः ॥ ९ ॥

तस्य कोकिलस्य ॥ गीतेन रंभायाइतिशेषः ॥ संदेहं स्वतएवास्यायदृच्छयाआगमनं उतेंद्रप्रेरितायामत्तपोभंगार्थमित्येवंरूपं ॥१०॥ तत्सर्वं रंभागमनंतत्कृतप्रलोभनंच सहस्राक्षप्रेरणामूलमितियुक्त्या ध्यानेनचविज्ञाय निश्चित्य रंभांशशापेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ शैली शिलाप्रतिमारूपा ॥ १२ ॥ यद्यपिस्वामिनियोगतःप्रवृत्तायारंभायाः शापदानमनुचितं इंद्रेएवतद्दानमुचितं तथापिक्रोधावेशेनयुक्तायुक्तविवेकाभावः ॥ अतएवपश्चाद्विवेकंलब्ध्वा तामनुगृह्णाति ब्राह्मणइति वसिष्ठइत्यर्थइतिकतकः ॥ एतेन

अथतस्यचशब्देनगीतेनाप्रतिमेनच॥ दर्शनेनचरंभायामुनिःसंदेहमागतः॥ १० ॥ सहस्राक्षस्यतत्सर्वंविज्ञायमुनिपुंगवः ॥ रंभां क्रोधसमाविष्टःशशापकुशिकात्मजः ॥ ११ ॥ यन्मांलोभयसेरंभेकामक्रोधजयैषिणं॥ दशवर्षसहस्राणिशैलीस्थास्यसिदुर्भगे ॥ १२ ॥ ब्राह्मणःसुमहातेजास्तपोबलसमन्वितः॥ उद्धरिष्यतिरंभेत्वांमत्क्रोधकलुषीकृतां॥ १३ ॥ एवमुक्कामहातेजाविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ अशक्नुवन्धारयितुंकोपसंतापमात्मनः॥ १४ ॥ तस्यशापेनमहतारंभाशैलीतदाभवत्॥ वचःश्रुत्वाचकंदर्पोमहर्षेःसचनिर्गतः॥ १५॥ कोपेनचमहातेजास्तपोपहरणेकृते॥ इंद्रियैरजितैरामनलेभेशांतिमात्मनः॥ १६॥ बभूवास्यमनश्चिंतातपोपहरणेकृते॥ नैवंक्रोधंगमिष्यामिनचवक्ष्येकथंचन॥ १७॥ अथवानोच्छ्वसिष्यामिसंवत्सरशतान्यपि॥ अहंहिशोषयिष्यामिआत्मानंविजितेंद्रियः॥ १८॥ तावद्यावद्धिमेप्राप्तंब्राह्मण्यंतपसार्जितं॥ अनुच्छ्वसन्नभुंजानस्तिष्ठेयंशाश्वतीःसमाः॥ १९॥

कामादपिक्रोधोदुर्जेयइतिसूचितं ॥ १३ ॥ आत्मनःकोपंधारयितुंअशक्नुवन् तांशप्त्वा तपोव्ययजन्यदुःखेनसंतापं पश्चात्तापमुपागतइतिशेषः ॥ १४ ॥ महर्षेर्वचः श्रुत्वा कंदर्पः सचइंद्रश्च निर्गतइत्यन्वयः ॥ १५ ॥ कोपेन चात्कामेनच तपोपहरणेकृतेसति कामक्रोधहतत्वादेवाजितैरिंद्रियैरित्यन्वयः ॥ आपाततोरंभादर्शनप्रवृत्त्याकामेनापितपःक्षयः ॥ आत्मनोमनसः शांतिं दुःखोपशमं ॥ १६ ॥ नचवक्ष्ये शापादिवचनमितिशेषः ॥ १७ ॥ आत्मानं शरीरं ॥१८॥ यावत् यावताकालेन ब्राह्मण्यंप्राप्तंभवेत् तावत्शाश्वतीःसमाः बहून्वत्सरान् ॥ १९ ॥

मूर्तयः शरीरावयवाः॥तपोर्थत्वादनुच्छ्वासाभोजनयोःतद्बलेनस्थास्यंत्येवेतिभावः॥ दीक्षां अनुच्छ्वासाभोजनेउद्दिश्य ॥ अप्रतिमांप्रतिज्ञां सर्वथैवंकरिष्यइत्यध्यवसायं ॥२०॥ इतिरामाभिरामे० चतुःषष्टितमःसर्गः ॥ ६४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अथप्रतिज्ञोत्तरं हैमवतीं उत्तरां ॥ १ ॥ मौनरूपंव्रतं वर्षसहस्ररूपसंबंधिमौनंचात्रकाष्ठमौनं ॥ २ ॥ आधूतमाकुलीकृतमपि ॥ आंतरमंतःकरणं ॥३॥ निश्चयं क्रोधाकरणविषयकं वर्षसहस्रसंबंधिनिव्रतेपूर्णेसति ॥४॥ तस्मिन्काले व्रतपारणाकाले ॥ ५ ॥

नहिमेतप्यमानस्यक्षयंयास्यंतिमूर्तयः॥ एवंवर्षसहस्रस्यदीक्षांसमुनिपुंगवः॥ चकाराप्रतिमांलोकेप्रतिज्ञांरघुनंदन॥ २० ॥ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेचतुःषष्टितमःसर्गः॥ ६४॥ ॥७॥ ॥७॥ अथहैमवतींरामदिशंत्यक्कामहामुनिः॥ पूर्वांदिशमनुप्राप्यतपस्तेपेसुदारुणं॥ १॥ मौनंवर्षसहस्रस्यकृत्वाव्रतमनुत्तमं॥ चकाराप्रतिमंरामतपःपरमदुष्करं॥ २॥ पूर्णेवर्षसहस्रेतुकाष्ठभूतंमहामुनिं॥ विघ्नैर्बहुभिराधूतंक्रोधोनांतरमाविशत्॥ ३ ॥ सकृत्वानिश्चयंरामतपआतिष्ठताव्ययं॥ तस्यवर्षसहस्रस्यव्रतेपूर्णेमहाव्रतः॥ ४॥ भोक्तुमारब्धवानन्नंतस्मिन्कालेरघूत्तम॥ इंद्रोद्विजातिर्भूत्वातंसिद्धमन्नमयाचत॥ ५॥ तस्मैदत्वातदासिद्धंसर्वंविप्रायनिश्चितः॥ निःशेषितेऽन्नेभगवानभुक्त्वैवमहानपाः॥ ६॥ नकिंचिदवदद्विप्रंमौनव्रतमुपास्थितः॥ तथैवासीत्पुनर्मौनमनुच्छ्वासंचकारह॥ ७॥ अथवर्षसहस्रंचनोच्छ्वसन्मुनिपुंगवः॥ तस्यानुच्छ्वसमानस्यमूर्ध्निधूमोव्यजायत॥ ८॥ त्रैलोक्यंयेनसंभ्रांतमातापितमिवाभवत्॥ ततोदेवर्षिगंधर्वाःपन्नगोरगराक्षसाः ॥ ९॥

सिद्धं पक्वं ॥ निःशेषिते निरवशेषतोदत्ते अभुक्त्वैव पुनःपाकाकरणादभुक्त्वैव ॥ ६ ॥ मौनंकृत्वा आसीदित्यन्वयः ॥ ७ ॥ नोच्छ्वसन् श्वासोच्छ्वासरहितः ॥ धूमइति धूमकेतुरित्यर्थः अग्निरितियावत् ॥ अतएवाग्ने आतापितमिवेतिवक्ष्यति ॥ अयंशुद्धसत्वगुणप्रभवोग्निरितरेषां रजस्तमः प्रधानानां तन्मिश्रसत्वप्रधानानांच देवादीनांतापजनकइतिबोध्यं ॥ ८ ॥ येनवन्हिना यथातापितःपुमान्संभ्रांतोव्याकुलोभवति ॥ तद्वत्त्रैलोक्यंसंभ्रांतमभूदित्यर्थः ॥ ९ ॥

तपसा तेजसा तपोरूपेणतेजसा ॥ मोहिताः विषयग्राहिचित्ताःकृताः ॥ मंदरश्मयः क्षीणतेजसः ॥ कश्मलं दुःखं ॥ १०॥ तत्तद्विषयैर्लोभितः क्रोधितोपि निर्विघ्नमेवतौ त्यक्त्वा तपसाभिवर्धतइत्यन्वयः ॥ ११ ॥ सूक्ष्ममपिदृजिनं अल्पमपिकामक्रोधरूपं ॥ यदभीप्सितं ब्रह्मर्षित्वं ॥ १२ ॥ अन्यथालोकनाशइत्याह ॥ विनाशयतीति ॥ तेर्लघुनरपाठान्नलंदोभंगः नाशप्रकारमाह ॥ व्याकुलाइति ॥ १३ ॥ १४ ॥ प्रतिजानीमः प्रतिक्रियांनजानीमइत्यर्थः ॥ नास्तिकोजायते जगत्क्षोभवशान्नास्तिकइव

मोहितास्तपसानस्येतेजसामंदरश्मयः॥ कश्मलोपहताःसर्वेपितामहमथाब्रुवन्॥१०॥बहुभिःकारणैर्देवविश्वामित्रोमहामुनिः॥ लोभितःक्रोधितश्चैवतपसाचाभिवर्धते ॥ ११ ॥ नह्यस्यदृजिनंकिंचिद्दृश्यतेसूक्ष्ममप्युत ॥ नदीयतेयदित्वस्यमनसायदभीप्सितं ॥ १२ ॥ विनाशयतित्रैलोक्यंतपसासचराचरं॥ व्याकुलाश्चदिशःसर्वानचकिंचित्प्रकाशते॥ १३ ॥ सागराःक्षुभिताःसर्वेविशीर्यंते चपर्वताः॥ प्रकंपतेचवसुधावायुर्वातीहसंकुलः॥ १४॥ ब्रह्मन्नप्रतिजानीमोनास्तिकोजायतेजनः॥ संमूढमिवत्रैलोक्यंसंप्रक्षुभित मानसं॥१५॥ भास्करोनःप्रभश्चैवमहर्षेस्तस्यतेजसा॥ बुद्धिंनकुरुतेयावन्नाशेदेवमहामुनिः॥१६॥ नावत्प्रसाद्योभगवन्नग्निरूपो महाद्युतिः॥ कालाग्निनायथापूर्वंत्रैलोक्यंदह्यतेऽखिलं॥ १७॥ देवराज्यंचिकीर्षेतदीयतामस्ययन्मनः॥ ततःसुरगणाःसर्वेपितामह पुरोगमाः॥१८॥ विश्वामित्रंमहात्मानंवाक्यंमधुरमब्रुवन्॥ ब्रह्मर्षेस्वागतंतेऽस्तुतपसास्मसुतोषिताः॥१९॥ ब्राह्मण्यंतपसोग्रेणप्राप्त वानसिकौशिक॥ दीर्घमायुश्चतेब्रह्मन्ददामिसमरुद्गणः॥२०॥

कर्मानुष्ठानशून्यइत्यर्थः ॥ तदाहसंमूढमिवेति ॥ संप्रक्षुभितमानसं व्याकुलचित्तं ॥ नाशे जगन्नाशे ॥ १५ ॥ १६ ॥ पूर्वं युगांतकाले ॥ १७ ॥ यद्यसौदेवराज्यमपिचिकीर्षेत तदातदप्यस्यदीयतामित्यर्थइतिकेचित् ॥ यद्यस्यअभीष्टंनदीयते तदासौदेवराज्यंचिकीर्षेतातोऽस्ययन्मनस्तत्स्थंब्रह्मर्षित्वं तद्दीयतामित्यर्थइत्यन्ये ॥ १८ ॥ स्वागतं भद्रं ॥ स्मेतिविसर्गलोपआर्षः ॥ १९ ॥ दीर्घायुर्दानं स्वदर्शनफलं ॥ २० ॥

स्वस्ति सुखं ॥ यथासुखं तपसउपरतेइतिशेषः॥२१॥ यदिइत्यसंदिग्धे संदिग्धवचनंवेदाःप्रमाणंचेदितिवत् ॥२२॥ ओमितिब्रह्मज्ञानसाधनं वषडितियज्ञसाधनं ॥ वेदाश्च तदपेक्षितांगोपांगादिप्रतिपादकाः वरयंतु यथावसिष्ठादीन्सहजब्राह्मणान्वरयंति तथावरणंचाध्यापनयाजनयोरनुमतिः ॥ ब्रह्मार्थनुग्रहेपि जातिब्राह्मण्याभावात् वसिष्ठे नानंगीकारेत्यर्थमेवसर्वमतआह ॥ क्षत्रेत्यादि ॥ सूर्यवंशानादिपुरोहितत्वात्तदध्यापकत्वाच्च तेषांयुद्धजयादिप्रयोजनसंपत्तये क्षत्रवेदविदां उक्तप्रयोजनधनुर्वेदविदां श्रेष्ठः ब्र ह्मवेदावेदचतुष्टयी ॥ ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषद्भागवत्वात् ॥ २३ ॥ अन्यदपिश्रैष्ठ्यबीजं ॥ ब्रह्मपुत्रइति एवंब्रह्मर्षेइति ॥ एवंवसिष्ठमुखेन ब्रह्मर्षित्ववादरूपे ममपरमःका

स्वस्तिप्राप्नुहिभद्रंतेगच्छसौम्ययथासुखं॥ पितामहवचःश्रुत्वासर्वेषांत्रिदिवौकसां ॥२१॥ कृत्वाप्रणामंमुदितोव्याजहारमहामुनिः ब्राह्मण्यंयदिमेप्राप्तंदीर्घमायुस्तथैवच॥२२॥ ओंकारोथवषट्कारोवेदाश्चवरयंतुमां॥ क्षत्रवेदविदांश्रेष्ठोब्रह्मवेदविदामपि॥ २३॥ ब्रह्मपुत्रोवसिष्ठोमामेवंवदतुदेवताः॥ यद्येवंपरमःकामःकृतोयांतुसुरर्षभाः ॥ २४॥ ततःप्रसादितोदेवैर्वसिष्ठोजपतांवरः ॥ सख्यंच कारब्रह्मर्षिरेवमस्त्वितिचाब्रवीत्॥ २५॥ ब्रह्मर्षिस्त्वंनसंदेहःसर्वंसंपद्यतेतव ॥ इत्युक्तादेवताश्चापिसर्वाजग्मुर्यथागतं॥२६॥ विश्वा मित्रोपिधर्मात्मालब्ध्वाब्राह्मण्यमुत्तमं॥पूजयामासब्रह्मर्षिंवसिष्ठंजपतांवरं॥ २७॥ कृतकामोमहींसर्वांचचारतपसिस्थितः॥ एवंत्व नेनब्राह्मण्यंप्राप्तंराममहात्मना॥ २८॥

मोमनोरथोयदिकृतस्तदामद्विषये कृतकृत्याःसुरर्षभायांतु नान्यथेतिभावः अन्यथापुनस्तपश्चरिष्यामीतिता त्पर्यं ॥ २४ ॥ ततोविश्वामित्रोक्त्यनंतरं ॥ प्रसादितोविश्वामित्रस्य ब्रह्मर्षित्वानुमतये ॥ एवंब्रह्मर्षित्वं सख्यं विश्वामित्रेण ॥२५ ॥ सर्वं ब्राह्मण्यप्रयोजकं ब्राह्मणाज्जन्म तत्संस्कारादि ॥ संपद्यतेसंपन्नं ॥ अनेनत्रिपुरुषपर्यंतंविश्वामित्रस्यब्राह्मण्यलाभःसूचितः॥ एतच्चानृष्यानंतर्ययोरितिसूत्रेमहाभाष्येस्पष्टं॥ इतिवसिष्ठोक्तंदेवताआप्युक्ताज ग्मुरित्यन्वयः॥ २६ ॥ पूजयामास ॥ सपरिवारस्यममसत्कारकरणेन ब्रह्मर्षितात्रापकसाधनौमुख्यसंपादनेनकृतार्थीकृतोस्मिभगवतेतिपूजयामासेत्यर्थः ॥ २७ ॥ चचा रेति विश्वामित्रइतिशेषः ॥ अथप्रकृतशतानंदवचनमेवंत्वित्यादि ॥ २८ ॥

नित्यमिदानीमपि ॥ वीर्यस्य तपोवीर्यस्य ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ पावितः पवित्रःकृतः ॥ ३२ ॥ गुणाः कर्मश्रैष्ठ्यज्ञातिश्रैष्ठ्यलक्षणाः ॥ ३३ ॥ महातेजइतिसंबुद्धिः ॥ मया जनकेन रामेणच सदःप्राप्य स्थितैःसदस्यैश्च तेगुणाःश्रुताः॥ ३४ ॥ तुभ्यमिति तवेत्यर्थे ॥ अप्रमेयं इयत्ताज्ञानाविषयं ॥३५॥ कथानामिति ॥ शृण्वतइतिशेषः ॥

एषराममुनिश्रेष्ठएषविग्रहवांस्तपः॥एषधर्मोपरोनित्यंवीर्यस्यैषपरायणं॥ २९ ॥ एवमुक्तामहातेजाविररामद्विजोत्तमः ॥ शतानंदवचःश्रुत्वारामलक्ष्मणसन्निधौ॥३०॥जनकःप्रांजलिर्वाक्यमुवाचकुशिकात्मजं॥धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मियस्यमेमुनिपुंगव॥३१॥ यज्ञंकाकुत्स्थसहितःप्राप्तवानसिकौशिक॥पावितोहंत्वयाब्रह्मन्दर्शनेनमहामुने॥ ३२ ॥ गुणावहुविधाःप्राप्तास्तवसंदर्शनान्मया ॥ विस्तरेणचवैब्रह्मन्कीर्त्यमानंमहत्तपः॥३३॥श्रुतंमयामहातेजोरामेणचमहात्मना॥सदस्यैःप्राप्यचसदःश्रुतास्तेबहवोगुणाः॥३४॥ अप्रमेयंतपस्तुभ्यमप्रमेयंचतेबलं॥ अप्रमेयागुणाश्चैवनित्यंतेकुशिकात्मज ॥ ३५ ॥ तृप्तिराश्चर्यभूतानांकथानांनास्तिमेविभो॥ कर्मकालोमुनिश्रेष्ठलंघतेरविमंडलं॥ ३६ ॥ श्वःप्रभातेमहातेजोद्रष्टुमर्हसिमांपुनः॥ स्वागतंजयतांश्रेष्ठमामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३७ ॥ एवमुक्तोमुनिवरःप्रशस्यपुरुषर्षभं॥ विससर्जाशुजनकंप्रीतंप्रीतमनास्तदा॥ ३८॥ एवमुक्तामुनिश्रेष्ठंवैदेहोमिथिलाधिपः॥ प्रदक्षिणंचकाराशुसोपाध्यायःसबांधवः॥ ३९॥ विश्वामित्रोपिधर्मात्मासहरामःसलक्ष्मणः ॥ स्वावासमभिचक्रामपूज्यमानोमहात्मभिः॥ ४० ॥ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेपंचषष्टितमःसर्गः॥ ६५॥ ॥०॥ ॥०॥ ॥०॥

ततःप्रभातेविमलेकृतकर्मानराधिपः॥ विश्वामित्रंमहात्मानमाजुहावसराघवं॥ १ ॥ कर्मकालइति अतिवर्ततइतिशेषः ॥ तदेवाह ॥ ३६ ॥ स्वागतं भद्रं ॥ अनुज्ञातुं कर्मणेइतिशेषः ॥३७॥३८॥३९॥ स्ववासं स्वनिवेशं ॥ स्ववाटमितिपाठेप्ययमेवार्थः ॥४०॥ इत्यार्षेश्रीरामाभिरामे श्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेबालकांडेपंचषष्टितमःसर्गः ॥ ६५ ॥ ॥ ० ॥ ॥ ० ॥ कृतकर्मा कृतनित्यक्रियः ॥ १ ॥

कर्मणा अर्घ्यपाद्यादिलक्षणेन ॥ राघवोचसंपूज्य वाक्यमुवाच विश्वामित्रंप्रतीतिशेषः ॥ २ ॥ आज्ञाप्यः आज्ञापयितुंयोग्यः ॥ भवतेतिकृत्यानांकर्तरिषष्ठीविकल्पात्तृतीया ॥ आगमनप्रयोजनंबोधनीयइतितात्पर्यं ॥ ३ ॥ ४ ॥ द्रष्टुकामौ आगताविति शेषः ॥ ५ ॥ कृतकामौ प्राप्तकामौ ॥ ६ ॥ ततोधनुर्दत्तांतमाहजनकः ॥ एवमिति अस्य दिदृक्षितस्यधनुषः श्रूयतामागमनादिदत्तांतइतिशेषः ॥ यदर्थं यत्प्रयोजनायतिष्ठति तच्चश्रूयतां ॥७॥ निमिः कूटस्थः ॥ तस्यज्येष्ठःपुत्रोदेवरातः ॥ न्यासोनिक्षेपः

तमर्चयित्वाधर्मात्माशास्त्रदृष्टेनकर्मणा॥ राघवौचमहात्मानौतदावाक्यमुवाचह ॥ २॥ भगवन्स्वागतंतेस्तुकिंकरोमितवानघ॥ भवानाज्ञापयितुमामाज्ञाप्योभवतात्यहं॥३॥एवमुक्तःसधर्मात्माजनकेनमहात्मना॥प्रत्युवाचमुनिश्रेष्ठोवाक्यंवाक्यविशारदः॥ ४॥ पुत्रौदशरथस्येमौक्षत्रियौलोकविश्रुतौ॥ द्रष्टुकामौधनुःश्रेष्ठंयदेतत्त्वयितिष्ठति॥५॥एतद्दर्शयभद्रंतेकृतकामौनृपात्मजौ॥ दर्शनादस्यधनुषोयथेष्टंप्रतियास्यतः॥६॥ एवमुक्तस्तुजनकःप्रत्युवाचमहामुनिं॥ श्रूयतामस्यधनुषोयदर्थमिहतिष्ठति॥७॥ देवरातइतिख्यातोनिमेर्ज्येष्ठोमहीपतिः॥ न्यासोयंतस्यभगवन्हस्तेदत्तोमहात्मनः॥८॥दक्षयज्ञवधेपूर्वंधनुरायम्यवीर्यवान्॥विध्वस्यत्रिदशान्रोषात्सलीलमिदमब्रवीत्॥९॥ यस्माद्भागार्थिनोभागान्नाकल्पयतमेसुराः॥वरांगानिमहार्हाणिधनुषाशातयामिवः॥१०॥ततोविमनसःसर्वेदेवावैमुनिपुंगव॥ प्रसादयंतदेवेशंतेषांप्रीतोभवद्धवः ॥ ११ ॥ अयंधनुरूपः॥ अपरेतु नितरामास्तेदेवस्यायत्रेतिव्युत्पत्त्या न्यासोदेवपूजास्थानं तत्पूजार्थं शत्रुवधार्थंचदत्तइत्यर्थः ॥ निक्षेपपरतयाव्याख्यानेतु निक्षेपस्यशुल्कीकरणमनुचितं भगवतातद्भंगेचनिक्षेपारक्षणप्रयुक्तदोषभागिताजनकस्यस्यादितिप्राहुः ॥ ८ ॥ कैर्दत्तस्तत्राह ॥ दक्षेत्यादि ॥ दक्षयज्ञवधेइतिनिमित्तसप्तमी ॥ आयम्य नमनसज्जीकरणपूर्वमाकृष्य ॥ सलीलमितिवधविषयाऽप्रयासोद्योत्यते ॥ ९ ॥ भागार्थिनः स्विष्टकृदादियज्ञभागार्थिनोममभागंयतोनाकल्पयंतसुराअतोवरांगानि शिरांसि ॥ अकल्पयंतेत्येकवचनमार्षं ॥ महार्हाणि महापूजायोग्यानि ॥ १० ॥ विमनसोदीनाः ॥ भवोरुद्रः ॥ ११ ॥

ददौ संहारार्थंगृहीतंधनुरितिशेषः ॥ देवदेवस्य रुद्रस्य देवैर्लब्धंधनूरत्नं ॥१२॥ अस्मत्पूर्वजे देवराते ॥ तैःशिवसहितैर्देवैर्न्यासभूतं देवपूजास्थानभूतं न्यस्तं दत्तं॥तदुक्तंकौ र्मे एकविंशोध्याये ॥ प्रीतश्चभगवानीशस्त्रिशूलीनीललोहितः ॥ प्रददौशत्रुनाशार्थंजनकायाद्भुतंधनुरिति ॥ पाद्मेपिच ॥ चापंशंभोर्दयादत्तंकन्याशुल्कीकृतंमयेति ॥ यद र्थमिहतिष्ठतीत्यस्याप्युत्तरं न्यासभूतमित्यंतेनजातं पूजास्थानत्वेनपूजार्थमित्यर्थलाभात् ॥ अथेतिकृषतइति ॥ अग्निचयनार्थमितिशेषः षड्भवेनकृषतीत्यादिशास्त्रात् ॥ लांगलात् लांगलपद्धतेः ॥ उत्थिता कन्येतिशेषः ॥ १३॥ यतःक्षेत्रंशोधयता सीतायाः लांगलपद्धतेर्मयालब्धाऽतोनाम्नासीतेतिप्रसिद्धा ॥ भूतलात् यज्ञियात् ॥ व्यवर्धत

प्रीतियुक्तस्तुसर्वेषांददौतेषांमहात्मनां॥तदेतद्देवदेवस्यधनूरत्नंमहात्मनः॥ १२ ॥न्यासभूतंतदान्यस्तमस्माकंपूर्वजेविभो ॥अथ मेकृषतःक्षेत्रंलांगलादुत्थितातनः॥१३॥क्षेत्रंशोधयतालब्धानाम्नासीतेतिविश्रुता॥भूतलादुत्थितासातुव्यवर्धतममात्मजा॥१४॥ वीर्यशुल्केतिमेकन्यास्थापितेयमयोनिजा॥भूतलादुत्थितांतांतुवर्धमानांममात्मजां॥१५॥वरयामासुरागत्यराजानोमुनिपुंगव॥ तेषांवरयतांकन्यांसर्वेषांपृथिवीक्षितां॥१६॥वीर्यशुल्केतिभगवन्नददामिसुतामहं॥ततःसर्वेनृपतयःसमेत्यमुनिपुंगव ॥१७॥ मिथिलामप्युपागम्यवीर्यंजिज्ञासवस्तदा ॥तेषांजिज्ञासमानानांशैवंधनुरुपाहृतं॥१८॥नशेकुर्ग्रहणेतस्यधनुषस्तोलनेपिवा॥ तेषांवीर्यवतांवीर्यमल्पंज्ञात्वामहामुने॥१९॥प्रत्याख्यातानृपतयस्तन्निबोधतपोधन॥ततःपरमकोपेनराजानोमुनिपुंगव॥२०॥

वृद्धिंप्राप्ता ॥ पाद्मेपि ॥ अथलोकेश्वरीलक्ष्मीर्जनकस्यपुरेस्वतः ॥ शुभक्षेत्रेहलोत्खातेतारेचोत्तरफाल्गुने ॥ अयोनिजापद्मकराबालार्कशतसन्निभा ॥ सीतामुखेसमुत्पन्ना बालभावेनसुंदरी ॥ सीतामुखोद्भवात्सीताइत्यस्यैनामचाकरोत् ॥ ततोभूद्दौरसीतस्यऊर्मिलानामकन्यकेति ॥ १४ ॥ वीर्यशुल्का धनुःसज्जीकरणादिक्षमं वीर्यमेव शुल्कं मूल्यं यस्याः ॥१५॥१६॥नददामि नप्रादां ॥१७॥ वीर्यं धनुषःसारं जिज्ञासवइत्यस्याभूवन्निितिशेषः॥ उपाहृतं दर्शितमानीयेत्यर्थः॥१८॥ ग्रहणं धारणं॥ तोलनं भारपरी क्षणार्थंहस्तेनचालनं ॥१९॥ प्रत्याख्याताः कन्यानदत्तेतियावत् ॥ तदित्यव्ययं ततोनंतरंयद्दत्तंतन्निबोध जानीहिततइति ॥ २०॥

अरुंधन्तुपरुद्धवंतः॥वीर्यसंदेहं धनुरारोपणलक्षणवीर्यविषयेऽन्येषांसंदेहविषयत्वंगताः॥ अतोबलेनैवकन्यांगृहीष्यामइत्यरुंधन्नित्यर्थः॥तेचसर्वेनृपाआत्मानं स्वस्यमात्मा नं ममयाऽवधूतं वीर्यशुल्ककरणेनतिरस्कृतंविज्ञाय ॥ २१ ॥ रोषेणाविष्टाः मिथिलामपीडयन् अडभावआर्षः ॥ क्षयंयातानि दुर्गस्थित्यायुद्धवशादितिशेषः ॥ २२ ॥ सा धनानि दुर्गरक्षणसाधनानि ॥ प्रसादयं प्रसादितवान् लब्धडभावआर्षः ॥२३॥ सुरादद्युः जगन्मातुःरक्षणार्थं स्वकार्यसिध्यर्थंचेदंबलदानं ॥ दिशोययुः समूहंविसृज्येति

अरुंधन्मिथिलांसर्वेवीर्यसंदेहमागताः॥ आत्मानमवधूतंमेविज्ञायनृपपुंगवाः॥ २१ ॥रोषेणमहताविष्टाःपीडयन्मिथिलांपुरीं ॥ त तःसंवत्सरेपूर्णेक्षयंयातानिसर्वशः॥२२॥ साधनानिमुनिश्रेष्ठततोऽहंभृशदुःखितः॥ ततोदेवगणान्सर्वांस्तपसाऽहंप्रसादयं॥ २३॥ ददुश्चपरमप्रीताश्चतुरंगबलंसुराः॥ ततोभग्नानृपतयोहन्यमानादिशोययुः॥ २४॥ अवीर्यावीर्यसंदिग्धाःसामात्याःपापकारिणः॥ तदेतन्मुनिशार्दूलधनुःपरमभास्वरं॥ २५॥ रामलक्ष्मणयोश्चापिदर्शयिष्यामिसुव्रत॥ यद्यस्यधनुषोरामःकुर्यादारोपणंमुने॥२६॥ सुतामयोनिजांसीतांदद्यांदाशरथेरहं॥२७॥ इत्यार्षे०षट्षष्टितमःसर्गः॥ ६६॥ ॥७॥ ॥७॥ जनकस्यवचःश्रुत्वाविश्वा मित्रोमहामुनिः॥ धनुर्दर्शयरामायइतिहोवाचपार्थिवं॥ १ ॥ततःसराजाजनकःसचिवान्व्यादिदेशह॥ धनुरानीयतांदिव्यंगंधमा ल्यानुलेपितं॥२॥जनकेनसमादिष्टाःसचिवाःप्राविशन्पुरं॥तद्धनुःपुरतःकृत्वानिर्जग्मुरमितौजसः॥३॥नृणांशतानिपंचाशद्भायना नांमहात्मनां॥ मंजूषामष्टचक्रांतांसमूहुस्तेकथंचन॥ ४॥ शेषः ॥२४॥ अवीर्याः अल्पवीर्याः ॥ स्ववीर्यसंदिग्धाः संदिग्धवीर्याः आहिताग्न्या दित्वान्निष्ठायाःपरनिपातः॥तदेतत् उक्तवंत्तांतकं ॥२५॥२६॥२७॥ इतिरामाभि०षट्षष्टितमःसर्गः ॥६६॥ ॥७॥ ॥७॥ रामायइतिहेत्यसंधिरैच्छिकः ॥ आरोप यिष्यति सीतांग्रहीष्यतिचेतिभावः ॥१॥ सचिवान्समीपेविद्यमानान्॥ अनुलेपितं युक्तं ॥२॥ प्राविशन् पुरं यज्ञवाटादित्यर्थः ॥३॥ शतानिपंचाशत् पंचसहस्राणीत्यर्थः ॥ अनेनधनुषोदुर्ग्रहत्वादिदर्शितं ॥ आयताः दीर्घाः महात्मानोदृष्टपुष्टशरीराः॥ अष्टचक्रां रथांगाष्टयुक्तां तांदृढत्वेनप्रसिद्धां ॥ कथंचन तत्संख्याअपिमहताप्रयत्नेनेत्यर्थः ॥ ४॥

आयसीं अष्टलोहनिर्मितां ॥ सुरोपममितिजनकविशेषणं ॥ ५ ॥ यदिदर्शनीयमितीच्छसि तदादर्शयेत्यर्थः ॥ ६ ॥ उभौ रामलक्ष्मणौ ॥ तदाश्चर्यं धनुःप्रदर्शनमुद्दिश्य विश्वामित्रमभाषतेतियोजना ॥ ७ ॥ पूरितुं अशक्तैस्तोलनादिवक्ष्यमाणव्यापाराशक्तैः ॥ राजभिस्तुजनकैर्देवरातातिरिक्तैःपूजितं ऐश्वरत्वादीश्वरवदेवकेवलंपूजितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ नैतदिति ॥ एतद्धनुः सुरादयोनसज्जीकर्तुंशक्ताइतिशेषः ॥९॥ गतिः शक्तिः सामर्थ्यं ॥ चस्त्वर्थे प्रपूरणं आकर्णाकर्षणं ॥ आरोपणं सज्जीकरणं ॥ समायोगः

तामादायसमंजूषामायसींयत्रतद्धनुः॥ सुरोपमंतेजनकमूचुर्नृपतिमंत्रिणः॥ ५॥ इदंधनुर्वरंराजन्पूजितंसर्वराजभिः ॥ मिथिलाधिपराजेंद्रदर्शनीयंयदिच्छसि॥६॥तेषांनृपोवचःश्रुत्वाकृतांजलिरभाषत॥ विश्वामित्रंमहात्मानंतावुभौरामलक्ष्मणौ॥७॥ इदंधनुर्वरंब्रह्मन्जनकैरभिपूजितं॥ राजभिश्चमहावीर्यैरशक्तैःपूरितुंतदा॥ ८॥ नैतत्सुरगणाःसर्वेसासुरानचराक्षसाः॥ गंधर्वयक्षप्रवरासकिन्नरमहोरगाः॥ ९॥ क्वगतिर्मानुषाणांचधनुषोस्यप्रपूरणे॥ आरोपणेसमायोगेवेपनेतोलनेतथा ॥ १०॥ तदेतद्धनुषांश्रेष्ठमानीतंमुनिपुंगव॥ दर्शयैतन्महाभागअनयोराजपुत्रयोः॥ ११॥ विश्वामित्रःसरामस्तुश्रुत्वाजनकभाषितं॥ वत्सरामधनुःपश्यइति राघवमब्रवीत्॥ १२॥ महर्षेर्वचनाद्रामोयत्रतिष्ठतितद्धनुः॥ मंजूषांतामपावृत्यदृष्ट्वाधनुरथाब्रवीत्॥ १३॥ इदंधनुर्वरंदिव्यंसंस्पृशामीहपाणिना॥ यत्नवांश्चभविष्यामितोलनेपूरणेपिवा॥ १४॥ बाढमित्यब्रवीद्राजामुनिश्चसमभाषत ॥ लीलयासधनुर्मध्येजग्राहवचनान्मुनेः॥ १५॥ शरेणयोजनं॥ वेपनं ज्यास्फालनं॥तोलनमुक्तं॥१०॥आनीतंअथापि त्वदाज्ञयेत्यादिः ॥११॥१२॥ यत्रधनुस्तिष्ठति तांमंजूषां अपावृत्य अपगतावरणांकृत्वा॥१३॥स्पृशामीति दर्शनौत्सुक्यस्यनिवृत्तेः वाचारार्थे यत्नवान्भविष्यामिकिमित्यब्रवीत् अपृच्छदित्यर्थः ॥१४॥ तंराजामुनिश्चबाढमित्येवचाब्रवीत् समभाषतेतिप्रत्येकमन्वयः॥ मध्ये मध्यप्रदेशे॥ लीलया अनायासेन ॥ जग्राह पादांगुलेनोन्नतंकृत्वा करेणजग्राह॥तदुक्तंपाद्मे॥रामोपितद्धनुःकोटिंस्पृष्ट्वापादांगुलात्ततः॥ उन्नतंचापमारोप्यबभंजेमोहिताजनाइति॥ अतिभारवद्धनुःपादांगुल्या मध्यभागपर्यंतमुन्नमनं मध्येगृहीत्वोद्धारश्च महाबलसाध्यइतिमहाबलत्वमनेनसूचितं ॥१५॥

पश्यतामनादरेषष्ठी ॥ १६ ॥ पूरणमाकर्षणं ॥ १७ ॥ निर्घातोशनिध्वनिस्तन्निस्वनसमःशब्दआसीत् दीर्यतःपर्वतस्यसमीपदेशेयथाभूमिकंपस्तथाभूकंपआसीत् ॥१८॥ मुनिवरोविश्वामित्रः राजा जनकः ॥ १९ ॥ विगतसाध्वसः ॥ रामेणधनुरनारोपणेकन्याऽविवाहितैवस्थास्यतीतियाभीःस्थिता सागतेत्यर्थः ॥ २० ॥ अतर्कितमिदंमया एतदारोपणमित्यर्थः ॥२१ ॥ आहरिष्यति संपादयिष्यति ॥२२॥ ममेतिज्ञासत्याजातेतिशेषः ॥ प्राणैः प्राणेभ्यः ॥२३॥ ममंत्रिणइत्यन्वयः ॥ अनुमते अनुमतंकृत्य सा

पश्यतांनृसहस्राणांबहूनांरघुनंदनः॥ आरोपयत्सधर्मात्मासलीलमिवतद्धनुः॥१६॥ आरोपयित्वामौर्वींचपूरयामासतद्धनुः॥ तद्बभंजधनुर्मध्येनरश्रेष्ठोमहायशाः॥ १७॥ तस्यशब्दोमहानासीन्निर्घातसमनिस्वनः॥ भूमिकंपश्चसुमहान्पर्वतस्येवदीर्यतः॥ १८ ॥ निपेतुश्चनराःसर्वेतेनशब्देनमोहिताः॥ वर्जयित्वामुनिवरंराजानंतौचराघवौ॥१९॥ प्रत्याश्वस्तेजनेतस्मिन्राजाविगतसाध्वसः॥ उवाचप्रांजलिर्वाक्यंवाक्यज्ञोमुनिपुंगवं॥२०॥भगवन्दृष्टवीर्योमेरामोदशरथात्मजः॥अत्यद्भुतमचिंत्यंचअतर्कितमिदंमया॥२१॥ जनकानांकुलेकीर्तिमाहरिष्यतिमेसुता॥ सीताभर्तारमासाद्यरामंदशरथात्मजं ॥ २२ ॥ ममसत्याप्रतिज्ञासावीर्यशुल्केतिकौशिक॥ सीताप्राणैर्बहुमतादेयारामायमेसुता॥ २३ ॥ भवतोनुमतेब्रह्मन्शीघ्रंगच्छंतुमंत्रिणः ॥ ममकौशिकभद्रंतेअयोध्यांत्वरितारथैः॥ २४॥ राजानंप्रश्रितैर्वाक्यैरानयंतुपुरंमम॥ प्रदानंवीर्यशुल्कायाःकथयंतुचसर्वशः॥२५॥ मुनिगुप्तौचकाकुत्स्थौकथयंतुनृपायवै॥ प्रीतियुक्तंतुराजानमानयंतुसुशीघ्रगाः॥ २६॥ कौशिकस्तुतथेत्याहराजाचाभाष्यमंत्रिणः ॥ अयोध्यांप्रेषयामासधर्मात्माकृतशासनान्॥ २७॥ यथावत्संसमाख्यातुमानेतुंचनृपंतथा॥ २८॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०वा०सप्तषष्टितमःसर्गः॥६७॥ ॥७॥

धननिमित्तमित्यर्थः॥ भवतोऽनुमत्येतिवार्थः॥ २४ ॥ प्रश्रितैर्विनयसहितैः ॥ सर्वशश्च सर्वमप्यत्रत्यंदत्तांतमित्यर्थः॥ २५ ॥ गुप्तौ रक्षितौ ॥ प्रीतियुक्तमितिक्रिया विशेषणं ॥२६॥ आभाष्य आहूय॥ कृतशासनान् ॥ दत्तकल्याणसंदेशपत्रान् ॥२७॥२८॥ इतिरामाभिरामे०रा०वा०बा०सप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ ॥ ७॥

त्रिरात्रं रात्रित्रयंउषित्वा मार्गेकृतवासाः ॥ तावद्वासकरणेनिमित्तंक्रांतवाहनत्वं तेदूतकर्मणिनियुक्तामंत्रिणः ॥ तदनंतरंतेऽयोध्यायांप्राविशन् ॥ १ ॥ राजवचनात् जनकोस्मानिहप्रेषितवानिति स्वराजनामसंकीर्तनात् राजवेश्म दशरथवेश्म प्रवेशितास्तदीयैर्द्वारपालैरितिशेषः ॥ २ ॥ विगतसाध्वसाः महाराजदूतत्वेनतद्भृत्यवत्तत्सन्निधौभयरहिताः ॥ ३ ॥ साग्निहोत्रपुरस्कृतः पुरस्कृताग्निहोत्रसहितः ॥ आहिताग्न्यादिः पुरस्कृतामंत्र्यादयः ॥ अग्निहोत्रपदेनतत्साधनकृत्विजस्तैःसहितइत्यर्थइत्यन्ये ॥ ४ ॥ कुश

जनकेनसमादिष्टादूतास्तेक्रांतवाहनाः॥ त्रिरात्रमुषितामार्गेतेऽयोध्यांप्राविशन्पुरीं॥१॥ तेराजवचनाद्गत्वाराजवेश्मप्रवेशिताः॥ददृशुर्देवसंकाशंवृद्धंदशरथंनृपं॥ २॥ वद्धांजलिपुटाःसर्वेदूताविगतसाध्वसाः॥ राजानंप्रश्रितंवाक्यमब्रुवन्मधुराक्षरं ॥ ३ ॥ मैथिलोजनकोराजासाग्निहोत्रपुरस्कृतः॥ मुहुर्मुहुर्मधुरयास्नेहसंरक्तयागिरा॥ ४॥ कुशलंचाव्ययंचैवसोपाध्यायपुरोहितं ॥ जनकस्त्वां महाराजापृच्छतेसपुरःसरं॥५॥ पृष्ट्वाकुशलमव्यग्रंवैदेहोमिथिलाधिपः॥कौशिकानुमतेवाक्यंभवंतमिदमब्रवीत्॥६॥ पूर्वंप्रतिज्ञाविदितावीर्यशुल्काममात्मजा॥राजानश्चकृतामर्षानिर्वीर्याविमुखीकृताः॥७॥ सेयंममसुताराजन्विश्वामित्रपुरस्कृतैः॥ यदृच्छयागतैराजन्निर्जितातवपुत्रकैः॥ ८॥ तच्चरत्नंधनुर्दिव्यंमध्येभग्नंमहात्मना॥ रामेणहिमहाबाहोमहत्यांजनसंसदि ॥ ९॥ अस्मैदेयामयासीतावीर्यशुल्कामहात्मने॥प्रतिज्ञांतर्तुमिच्छामितदनुज्ञातुमर्हसि॥१०॥

लं क्षेमं ॥ अव्ययमनपायं ॥ हेमहाराज आपृच्छतेआङिनुपृछ्येरित्यात्मनेपदं ॥ पुरःसराभूत्यास्तत्सहितं ॥५॥ अनुमते अनुमतकृत्यसाधननिमित्तं ॥ ६ ॥ वीर्यशुल्केति प्रतिज्ञापूर्वंयुष्माकंविदितेत्यन्वयः ॥ विमुखीकृताइत्यपिविदितं ॥ ७ ॥ तवपुत्रकैरिति तवपुत्रेणरामेणेत्यर्थः ॥ कप्रत्ययेनाल्पार्थकेनबाल्यद्योतनं ॥ जामातृबुध्यामहाबलत्वेनेश्वरबुध्याच पूज्यत्वेन बहुवचनप्रयोगः॥ ८ ॥ तच्च ॥ पूर्वंदक्षाध्वरध्वंससमये रुद्रेणयद्धलाच्छकादिपुरःसरसकलसुरजयःकृतस्तच्चेत्यर्थः ॥ रत्नंधनुः उत्तमंधनुः ॥ ९ ॥ प्रतिज्ञां वीर्यशुल्कतयासीतादानप्रतिज्ञां तर्तुं पूरयितुं ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ उभयोरेव उभयोरपि पुत्रयोः नकेवलंरामस्यैवेत्यर्थः ॥ प्रीतिं विवाहजां ॥ एतेनलक्ष्मणायोर्मिलाप्रदानंसूचितं ॥ १२ ॥ अभ्यनुज्ञातः अभ्यनुज्ञातकन्याप्रदानकृत्यः ॥ १३ ॥ एवं वक्ष्यमाणं ॥ १४ ॥ विदेहेषु विदेहानांनिवासभूते जनपदे ॥१५॥ १६॥ यदिवोरोचते दत्तं ॥ यौनसंबंधयोग्यमित्यर्थः ॥ पर्ययोऽतिक्रमः ॥१७॥ श्वोयात्रेतिमंत्रिणोब्रुवीदित्यन्वयः ॥ तदर्थउद्यमःक्रियतामितिशेषः ॥ १८ ॥ मंत्रिणोजनकमंत्रिणः गुणैः सत्कारातिशयैः ॥ नरेंद्रश्चेतिपाठे सचमुदितउवासेतिविपरिणा

सोपाध्यायोमहाराजपुरोहितपुरस्कृतः॥ शीघ्रमागच्छभद्रंतेद्रष्टुमर्हसिराघवौ ॥ ११ ॥ प्रतिज्ञांममराजेंद्रनिर्वर्तयितुमर्हसि॥ पुत्रयोरुभयोरेवप्रीतिंत्वमुपलप्स्यसे॥ १२॥ एवंविदेहाधिपतिर्मधुरंवाक्यमब्रवीत्॥ विश्वामित्राभ्यनुज्ञातःशतानंदमतेस्थितः॥ १३॥ दूतवाक्यंतुतच्छ्रुत्वाराजापरमहर्षितः ॥ वसिष्ठंवामदेवंचमंत्रिणश्चैवमब्रवीत् ॥ १४ ॥ गुप्तःकुशिकपुत्रेणकौसल्यानंदवर्धनः ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्राविदेहेषुवसत्यसौ॥ १५॥ द्दष्टवीर्यस्तुकाकुत्स्थोजनकेनमहात्मना॥ संप्रदानंसुतायास्तुराघवेकर्तुमिच्छति॥ १६॥ यदिवोरोचतेदत्तंजनकस्यमहात्मनः॥ पुरींगच्छामहेशीघ्रंमाभूत्कालस्यपर्ययः॥ १७॥ मंत्रिणोवाढमित्याहुःसहसर्वैर्महर्षिभिः॥ सुप्रीतश्चाब्रवीद्राजाश्वोयात्रेतिचमंत्रिणः॥ १८ ॥ मंत्रिणस्तुनरेंद्रस्यराज्ञिपरमसत्कृताः ॥ ऊषुःप्रमुदिताःसर्वेगुणैःसर्वैःसमन्विताः॥ १९॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०वा० अष्टषष्टितमःसर्गः॥ ६८॥ ॥ओ३म्॥ ॥ओ३म्॥ ततोरात्र्यांव्यतीतायांसोपाध्यायःसबांधवः॥ राजादशरथोद्दष्टःसुमंत्रमिदमब्रवीत्॥ १ ॥ अद्यसर्वेधनाध्यक्षाधनमादायपुष्कलं॥ व्रजंत्वग्रेसुविहितानानारत्नसमन्विताः॥ २॥ चतुरंगबलंचापिशीघ्रंनिर्यातुसर्वशः॥ ममाज्ञासमकालंचयानंयुग्यमनुत्तमं॥ ३॥

मः ॥ नरेंद्रस्येतिपाठे जनकस्येत्यर्थः ॥ इतिश्रीम० वा०बा० अष्टषष्टितमःसर्गः॥ ६८॥ ॥ओ३म्॥ ॥ओ३म्॥ ततइति ॥१॥ धनाध्यक्षाः कोशरक्षाधिकारिणः ॥ पुष्कलं बहुश्रेष्ठंच ॥ सुविहिताः सुरक्षिताः सुसंपादितकल्याणोचितकर्माणोवा ॥२॥ यानं शिबिकादि ॥ युग्यमश्वादि ॥ अनुत्तमानि श्रेष्ठानि यानानियुग्यानिचयांतु वसिष्ठाद्यर्थमितिशेषः ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ अग्रेद्विजप्रयाणं प्रयाणेकल्याणाय ॥ प्रयांतु उक्तयानयुग्यैरितिशेषः ॥ दूताजनकदूताः ॥५ ॥ चद्वयंचित्यफलंपादपूरणमात्रार्थं ॥६ ॥ दूतानांत्रिदिनगम्योपिमार्गश्चतुरंगबलोपेतप्रयाणत्वाच्चतुर्दिनंवासोमध्येश्रुत्वादशरथागमनं ॥ ७ ॥ राजानमासाद्य मुदितोहर्षंययौ ॥ मोदस्यैवाधिकावस्था हर्षइतिभेदः ॥ ८ ॥ ९ ॥ वीर्यं शौर्यं ॥१०॥ वसिष्ठे इंद्रसादृश्यंपूर्णधर्मत्वेन ॥ विघ्नाः कन्यादानप्रतिबंधाः ॥ ११ ॥ राघवैःसहसंबंधंप्राप्य पूजितंमेकुलं नरेंद्र सर्वराजश्रेष्ठ ॥ संवर्तयितुं निर्वर्तयितुं विवाहमित्य

वसिष्ठोवामदेवश्चजाबालिरथकश्यपः ॥ मार्कंडेयस्तुदीर्घायुर्ऋषिःकात्यायनस्तथा ॥४ ॥ एतेद्विजाःप्रयांत्वग्रेस्यंदनंयोजयस्वमे ॥ यथाकालात्ययोनस्याद्दूताहित्वरयंतिमां ॥५ ॥ वचनाच्चनरेंद्रस्यसेनाचचतुरंगिणी ॥ राजानमृषिभिःसार्धंव्रजंतंपृष्ठतोन्वयात् ॥६ ॥ गत्वाचतुरहंमार्गेविदेहानभ्युपेयिवान् ॥ राजाचजनकःश्रीमान्श्रुत्वापूजामकल्पयत् ॥७ ॥ ततोराजानमासाद्यवृद्धंदशरथंनृपं ॥ मुदितोजनकोराजाप्रहर्षंपरमंययौ ॥ ८ ॥ उवाचवचनंश्रेष्ठोनरश्रेष्ठंमुदान्वितं ॥ स्वागतंतेनरश्रेष्ठदिष्ट्याप्राप्तोसिराघव ॥ ९ ॥ पुत्रयोरुभयोःप्रीतिंलप्स्यसेवीर्यनिर्जितां ॥ दिष्ट्याप्राप्तोमहातेजावसिष्ठोभगवानृषिः ॥ १० ॥ सहसर्वैर्द्विजश्रेष्ठैर्देवैरिवशतक्रतुः ॥ दिष्ट्यामेनिर्जिताविघ्नादिष्ट्यामेपूजितंकुलं ॥ ११ ॥ राघवैःसहसंबंधाद्दीर्यश्रेष्ठैर्महाबलैः ॥ श्वःप्रभातेनरेंद्रत्वंसंवर्तयितुमर्हसि ॥ १२ ॥ यज्ञस्यांतेनरश्रेष्ठविवाहमृषिसत्तमैः ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाऋषिमध्येनराधिपः ॥ १३ ॥ वाक्यंवाक्यविदांश्रेष्ठोप्रत्युवाचमहीपतिं ॥ प्रतिग्रहोदातृवशःश्रुतमेतन्मयापुरा ॥ १४ ॥ यथावक्ष्यसिधर्मज्ञतत्करिष्यामहेवयं ॥ तद्धर्मिष्ठंयशस्यंचवचनंसत्यवादिनः ॥ १५ ॥ श्रुत्वा विदेहाधिपतिःपरंविस्मयमागतः ॥ ततःसर्वेमुनिगणाःपरस्परसमागमे ॥ १६ ॥ यिमेणान्वयः ॥ १२ ॥ यज्ञांते अवभृथे ॥ १३ ॥ प्रतिग्रहः कन्या

गवादीनां दातृवशः यदिदातादद्दाति तदाप्रतिग्राह्यंप्रतिगृह्णीयेतिस्थितः ॥ एतद्वाक्यंमयाश्रुतंक्षत्रियतयाप्रतिग्रहधर्मस्याद्याप्यज्ञानमेव सांप्रतमेवानुभवोभविष्यतिइतिश्रुतमित्युक्तं ॥ १४ ॥ अतोयथात्वंवक्ष्यसि तद्वयंकरिष्यामहे ॥ १५ ॥ विस्मयं कन्यायावीर्येणशुल्केनजितत्वात् मदनुमत्यनुपेक्षायामपि राज्ञोविनयेनतादृशवचनाद्विस्मयः ॥ १६ ॥

निशाम्य दृष्ट्वा ॥ १७ ॥ यज्ञस्यावशिष्टाःक्रियाः ॥ सुताभ्यां दुहित्रोः ॥ कन्यादानशेषतया यत्कर्तव्यमंकुरारोपणादिलौकिकालौकिकं तत्सर्वंकृत्वोवास ॥ १८ ॥ इतिरामाभिरामे० एकोनसप्ततितमःसर्गः ॥ ६९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥७॥ अथब्राह्मसंबंधसदृशोयौनसंबंधे वध्वपेक्षितःपरस्परकुलाचारःसर्गाभ्यां ॥ ततइति ॥ कृतकर्मा कृतनित्यक्रियः ॥ १ ॥ पुरीमध्यवसत् ॥ उपान्वध्याङितिकर्मत्वं ॥ २ ॥ परबलंवारयितुमर्होवार्यः प्राकारः तत्स्थाःआफलकायंत्रफलकास्तद्युक्तः पर्यंतः परिसरोयस्याःसातथा इक्षुमतीं ॥

हर्षेणमहतायुक्तास्तांरात्रिमवसन्सुखं ॥ राजाचराघवौपुत्रौनिशाम्यपरिहर्षितः ॥ १७ ॥ उवासपरमप्रीतोजनकेनाभिपूजितः ॥ जनकोपिमहातेजाःक्रियाधर्मेणतत्त्ववित् ॥ यज्ञस्यचसुताभ्यांचकृत्वारात्रिमुवासह ॥ १८ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० वा० एकोनसप्ततितमःसर्गः ॥ ६९ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ततःप्रभातेजनकःकृतकर्मामहर्षिभिः ॥ उवाचवाक्यंवाक्यज्ञःशतानंदंपुरोहितम् ॥ १ ॥ भ्रातामममहातेजावीर्यवानतिधार्मिकः ॥ कुशध्वजइतिख्यातःपुरीमध्यवसच्छुभां ॥ २ ॥ वार्याफलकपर्यंतांपिबन्निक्षुमतींनदीं ॥ सांकाश्यांपुण्यसंकाशांविमानमिवपुष्पकं ॥ ३ ॥ तमहंद्रष्टुमिच्छामियज्ञगोसमेततः ॥ प्रीतिंसोपिमहातेजाइमांभोक्तामयासह ॥ ४ ॥ एवमुक्तेतुवचनेशतानंदस्यसन्निधौ ॥ आगताःकेचिदव्यग्राजनकस्तान्समादिशत् ॥ ५ ॥ शासनात्तुनरेंद्रस्यप्रययुः शीघ्रवाजिभिः ॥ समानेतुंनरव्याघ्रंविष्णुमिंद्राज्ञयायथा ॥ ६ ॥ सांकाश्यांतेसमागम्यदृष्ट्वाश्वकुशध्वजं ॥ न्यवेदयन्यथावृत्तंजनकस्यचचिंतितं ॥ ७ ॥ तद्दृत्तंनृपतिःश्रुत्वादूतश्रेष्ठैर्महाजवैः ॥ आज्ञयातुनरेंद्रस्यआजगामकुशध्वजः ॥ ८ ॥ पिबन् तज्जलंपिबन् ॥ सांकाश्यां तदाख्यांनगरीं ॥ वार्यामलकपर्यंतामितिपाठे वार्यामलकाआमलविशेषाः पर्यंतेषुयस्याइत्यर्थः ॥ पुण्यसंकाशां पुण्यशब्देनतत्फलंस्वर्गः तत्संकाशां तदुपमामित्यर्थः ॥ पुष्पकंविमानं कौबेरंप्रसिद्धं ॥ ३ ॥ तं उक्तपुरवासिनं ॥ यज्ञगोत्रा मिथिलायांक्रियमाणयज्ञस्यसांकाश्यायामेवस्थित्वाऽस्मद्यज्ञापेक्षितसामग्रीसंपादकत्वेनरक्षिता ॥ इमां प्रीतिं जानकीपरिणयजां ॥ ४ ॥ अव्यग्राः समर्थाः ॥ समादिशत् शतानंदेनगंतुंप्रैरयत् ॥ ५ ॥ नरेंद्रशासनात् शतानंदप्रेरिताः प्रययुर्दूताइतिशेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ नृपतिः कुशध्वजः ॥ ८ ॥

पूर्वं शतानंदमभिवाद्य ततोजनकंचाभिवाद्येत्यर्थः ॥ ९ ॥ अध्यारोहत् पुरोहितजनकयोरनुमत्येतिशेषः ॥ १० ॥ सुदामनं सुदामनाख्यं ॥ औपकार्यां उपकार्याशब्दात्स्वार्थेऽण् दशरथशिबिरसन्निवेशइत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४॥ १५॥ इदंवाक्यं वक्ष्यमाणं ॥ वसिष्ठमुखेनकन्यांवरयितुं ॥ इक्ष्वाकुकुलदैवतं भगवान्वसिष्ठः॥

सददर्शमहात्मानंजनकंधर्मवत्सलं॥ सोऽभिवाद्यशतानंदंजनकंचातिधार्मिकं॥९॥ राजार्हंपरमंदिव्यमासनंसोऽध्यरोहत॥ उपविष्टावुभौतौतुभ्रातरावमितद्युती॥१०॥ प्रेषयामासतुर्वीरौमंत्रिश्रेष्ठंसुदामनं॥ गच्छमंत्रिपतेशीघ्रमिक्ष्वाकुममितप्रभं॥११॥ आत्मजैःसहदुर्धर्षमानयस्वसमंत्रिणं॥ औपकार्यांसगत्वातुरघूणांकुलवर्धनं॥ १२॥ ददर्शशिरसाचैनमभिवाद्येदमब्रवीत्॥ अयोध्याधिपतेवीरवैदेहोमिथिलाधिपः॥ १३॥सत्वांद्रष्टुंव्यवसितःसोपाध्यायपुरोहितं॥ मंत्रिश्रेष्ठवचःश्रुत्वाराजासर्षिगणस्तथा॥१४॥ सबंधुरगमत्तत्रजनकोयत्रवर्तते॥ राजाचमंत्रिसहितःसोपाध्यायःसबांधवः॥ १५॥ वाक्यंवाक्यविदांश्रेष्ठोवैदेहमिदमब्रवीत्॥ विदितंतेमहाराजइक्ष्वाकुकुलदैवतं॥ १६॥ वक्तासर्वेपुरुत्येपुवसिष्ठोभगवानृषिः॥ विश्वामित्राभ्यनुज्ञातःसहसर्वैर्महर्षिभिः॥१७॥ एषवक्ष्यतिधर्मात्मावसिष्ठोमेयथाक्रमं॥ तूष्णींभूतेदशरथेवसिष्ठोभगवानृषिः॥ १८॥ उवाचवाक्यंवाक्यज्ञोवैदेहंसपुरोधसं॥ अव्यक्तप्रभवोब्रह्माशाश्वतोनित्यअव्ययः॥१९॥ तस्मान्मरीचिःसंजज्ञेमरीचेःकश्यपःसुतः॥ विवस्वान्कश्यपाज्जज्ञेमनुर्वैवस्वतःस्मृतः॥ २०॥ मनुःप्रजापतिःपूर्वमिक्ष्वाकुश्चमनोःसुतः॥ तमिक्ष्वाकुमयोध्यायांराजानंविद्धिपूर्वकं॥ २१॥

इक्ष्वाकूणां सर्वेषुकृत्येषु वक्तेतितेविदितमित्यन्वयः ॥ अतोविश्वामित्राभ्यनुज्ञया ऋषिभिःसह कुलप्रभवधर्मक्रममनतिक्रम्य क्रमं ज्येष्ठानुक्रमंचानतिक्रम्य दशपूरुषविख्यातादितिन्यायेन यौनसंबंधापेक्षितवंशपारंपर्यमेषवक्ष्यति ॥१६॥१७॥१८॥ अव्यक्तशब्देनमायाशबलंब्रह्म ॥ ब्रह्मा चतुर्मुखः शाश्वतत्वनित्यत्वाव्ययत्वान्यस्यअपेक्षिकाणि द्रष्टव्यानि ॥१९॥२०॥ मनोःप्रजापतित्वं प्रजासर्गाधिकारित्वेन पूर्वकं आद्यं ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥२७॥ यस्य असितस्य ॥ प्रतिराजानः शत्रुभूताराजानः ॥ २८ ॥ सोसितःप्रतियुध्यन् प्रतिपक्षतयायुध्यन् ॥ प्रवासितः राज्याच्चिःसारितः ॥ २९ ॥ इतिश्रुतिः पुरातनकथाइत्यर्थः ॥ ३० ॥ सगरं गरसहितंभक्ष्यं शैलवरेहिमवत्यभिरतोबभूव ॥ ३१ ॥ तत्र हिमवति ॥ एका प्राशितगरा ॥ ३२ ॥

इक्ष्वाकोस्तुसुतःश्रीमान्कुक्षिरित्येवविश्रुतः॥कुक्षेरथात्मजःश्रीमान्विकुक्षिरुदपद्यत॥२२॥विकुक्षेस्तुमहातेजाबाणःपुत्रःप्रतापवान्॥ बाणस्यतुमहातेजाअनरण्यःप्रतापवान्॥ २३॥ अनरण्यात्पृथुर्जज्ञेत्रिशंकुस्तुपृथोरपि॥ त्रिशंकोरभवत्पुत्रोधुंधुमारोमहायशाः॥२४॥ धुंधुमारान्महातेजायुवनाश्वोमहारथः॥ युवनाश्वसुतश्चासीन्मांधातापृथिवीपतिः॥२५॥मांधातुस्तुसुतःश्रीमान्सुसंधिरुदपद्यत॥ सुसंधेरपिपुत्रौद्वौध्रुवसंधिःप्रसेनजित्॥ २६॥ यशस्वीध्रुवसंधेस्तुभरतोनामनामतः॥ भरतात्तुमहातेजाअसितोनामजायत॥२७॥ यस्यैतेप्रतिराजानउदपद्यंतशत्रवः॥ हैहयास्तालजंघाश्चशूराश्चशशबिंदवः॥२८॥तांश्चसंप्रतियुध्यन्वैयुद्धेराजाप्रवासितः॥ हिमवंतमुपागम्यभार्याभ्यांसहितस्तदा॥ २९॥ असितोल्पबलोराजाकालधर्ममुपेयिवान्॥ द्वेचास्यभार्येगर्भिण्योबभूवतुरितिश्रुतिः॥ ३०॥ एकागर्भविनाशार्थंसपत्न्यैसगरंददौ॥ ततःशैलवरेरम्येबभूवाभिरतोमुनिः॥ ३१॥ भार्गवश्च्यवनोनामहिमवंतमुपाश्रितः॥ तत्रचैकामहाभागाभार्गवंदेववर्चसं॥३२॥ ववंदेपद्मपत्राक्षीकांक्षंतीसुतमुत्तमं॥ तस्मैर्षिंसाभ्युपागम्यकालिंदीचाभ्यवादयत्॥ ३३॥ सतामभ्यवदद्विप्रःपुत्रेप्सुंपुत्रजन्मनि॥ तवकुक्षौमहाभागेसुपुत्रःसुमहाबलः॥ ३४॥ महावीर्योमहातेजाअचिरात्संजनिष्यति॥ गरेणसहितःश्रीमान्माशुचःकमलेक्षणे॥ ३५॥

कालिंदीतितस्यानाम ॥ अभ्युपागम्य शरणंगत्वा ॥ अभ्यवादयच्च चेनशुश्रूषणमप्यकरोत् ॥ ३३ ॥ पुत्रजन्मनितद्विषयेऽभ्यवदत् उक्तवान् ॥ ३४ ॥ गरेणसहितोजनिष्यतीत्यन्वयः ॥ माशुचः पतिमरणजंगरदानजंचशोकं त्यज पुत्रेणैवसुखिनीभविष्यसीतिभावः ॥ ३५ ॥

च्यवनंचनमस्कृत्यराजपुत्रीपतिव्रता॥ पतिनारहितातस्मात्पुत्रंदेवीव्यजायत॥३६॥सपत्न्यातुगरस्तस्यैदत्तोगर्भजिघांसया॥ सहते
नगरेणैवसंजातःसगरोभवत्॥ ३७॥ सगरस्यासमंजस्तुअसमंजादथांशुमान्॥ दिलीपोंशुमतःपुत्रोदिलीपस्यभगीरथः॥ ३८॥
भगीरथात्ककुत्स्थश्चककुत्स्थाच्चरघुस्तथा॥ रघोस्तुपुत्रस्तेजस्वीप्रवृद्धःपुरुषादकः॥ ३९॥ कल्माषपादोप्यभवत्तस्माज्जातस्तुशंख
णः॥ सुदर्शनःशंखणस्यअग्निवर्णःसुदर्शनात्॥ ४०॥ शीघ्रगस्त्वग्निवर्णस्यशीघ्रगस्यमरुःसुतः॥ मरोःप्रशुश्रुकस्त्वासीदंबरीषःप्र
शुश्रुकात्॥ ४१॥ अंबरीषस्यपुत्रोभून्नहुषश्चमहीपतिः॥ नहुषस्ययथातिस्तुनाभागस्तुययातिजः॥ ४२॥ नाभागस्यबभूवाज
अजाद्दशरथोभवत्॥ अस्माद्दशरथाज्जातौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ॥ ४३॥ आदिवंशविशुद्धानांराज्ञांपरमधर्मिणां॥ इक्ष्वाकुकुलजा
तानांवीराणांसत्यवादिनां॥ ४४॥ रामलक्ष्मणयोरर्थेत्वत्सुतेवरयेनृप॥ सदृशाभ्यांनरश्रेष्ठसदृशेदातुमर्हसि॥ ४५॥ इत्यार्षेश्रीम०
वा०बा०सप्ततितमःसर्गः॥ ७०॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एवंब्रुवाणंजनकःप्रत्युवाचकृतांजलिः॥ श्रोतुमर्हसिभ
द्रंतेकुलंनःपरिकीर्तितं॥ १॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ यद्यपिवंशपरंपरापुराणादिष्वन्यथादृश्यते तथापि तत्रकल्पभेदेनविरोधपरिहारः॥ एक

स्यानेकनामकत्वाद्वा॥ आदीति आदितोब्रह्माणमारभ्यवंशेनशुद्धानां वीराणां सत्यवादिनां संबंधिनोरामलक्ष्मणयोरित्यर्थः॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इतिश्रीम०वा०बा०सप्त
तितमःसर्गः॥ ७० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अथजनकः कन्यापितृत्वात् जामातृवर्गेप्रभुतायाअनौचित्येन स्ववंशंस्वयमेवाह॥ एवमिति ब्रुवाणं वसिष्ठं
अस्माभिःपरिकीर्तितं नोस्माकंकुलंश्रोतुमर्हसि॥ १॥

कुलजातेन सत्कुलप्रसूतेन॥ प्रदाने कन्यादानविषये कुलंवक्तव्यमित्यन्वयः॥ २॥३॥ तस्य निमेः॥ मिथिनाम्नाचमिथिलेति प्रथमोजनकः सर्वेषामस्माकंजनकशब्द
व्यवहारार्थत्वेमूलभूतः॥ ४॥ नाम प्रसिद्धं नामतःसुकेतुरित्यर्थः॥५॥६॥७॥ ८॥ ९॥ १०॥११॥ १२॥ तस्य ह्रस्वरोम्णः ज्येष्ठोहं ममानुजः कुशध्वजः॥१३॥

प्रदानेहिमुनिश्रेष्ठकुलंनिरवशेषतः॥ वक्तव्यंकुलजातेननन्निबोधमहामते॥ २॥ राजाभूत्त्रिपुलोकेषुविश्रुतःस्वेनकर्मणा॥ निमिः
परमधर्मात्मासर्वसत्ववतांवरः॥ ३॥ तस्यपुत्रोमिथिर्नामजनकोमिथिपुत्रकः॥ प्रथमोजनकोराजाजनकाद्व्युदावसुः॥ ४॥ उ
दावसोस्तुधर्मात्माजातोवैनंदिवर्धनः॥ नंदिवर्धसुतःशूरःसुकेतुर्नामनामतः॥ ५॥ सुकेतोरपिधर्मात्मादेवरातोमहाबलः॥ देवरात
स्यराजर्षेर्बृहद्रथइतिस्मृतः॥ ६॥ बृहद्रथस्यशूरोभून्महावीरःप्रतापवान्॥ महावीरस्यधृतिमान्सुधृतिःसत्यविक्रमः॥ ७॥ सुधृतेर
पिधर्मात्माधृष्टकेतुःसुधार्मिकः॥ धृष्टकेतोश्चराजर्षेर्हर्यश्वइतिविश्रुतः॥ ८॥ हर्यश्वस्यमरुःपुत्रोमरोःपुत्रःप्रतींधकः॥ प्रतींधकस्यध
र्मात्माराजाकीर्तिरथःसुतः॥ ९॥ पुत्रःकीर्तिरथस्यापिदेवमीढइतिस्मृतः॥ देवमीढस्यविबुधोविबुधस्यमहीध्रकः॥ १०॥ महीध्रक
सुतोराजाकीर्तिरातोमहाबलः॥ कीर्तिरातस्यराजर्षेर्महारोमाव्यजायत॥ ११॥ महारोम्णस्तुधर्मात्मास्वर्णरोमाव्यजायत॥ स्वर्णरो
म्णस्तुराजर्षेर्ह्रस्वरोमाव्यजायत॥ १२॥ तस्यपुत्रद्वयंराज्ञोधर्मज्ञस्यमहात्मनः॥ ज्येष्ठोहमनुजोभ्रातामममवीरःकुशध्वजः॥ १३॥
मांतुज्येष्ठंपितराज्येसोभिषिच्यपितामम॥ कुशध्वजंसमावेश्यभारंमयिवनंगतः॥ १४॥ वृद्धेपितरिस्वर्यातेधर्मेणधुरमावहं॥ भ्रा
तरंदेवसंकाशंस्नेहात्पश्यन्कुशध्वजं॥ १५॥ कस्यचित्त्वथकालस्यसांकाश्यादागतःपुरात्॥ सुधन्वावीर्यवान्राजामिथिलामवरोध
कः॥ १६॥ सममर्पिता मांज्येष्ठंतुराज्येभिषिच्य कुशध्वजंभारंभरणीयं॥ यद्वा कुशध्वजंभारं राज्यभारंच मयिसमावेश्य स्थापयित्वा वनंगतइत्यन्वयः
॥१४॥ धुरं राज्यभारं॥ स्नेहात्पश्यन् पालयन्॥१५॥ सांकाश्यमिति सुधन्वनगरनाम अवरोधकोऽगमत् अवरोद्धुमागतवानित्यर्थः॥ १६॥

शैवंधनुः सीताचकन्यामह्यंदीयतामितिदूतान्प्रेषयामासमेइत्यन्वयः ॥ १७ ॥ तस्य उक्तवस्तुद्वयस्य ॥ विमुखोयुद्धविमुखः ॥ १८ सांकाश्ये सुधन्वनगरे ॥ १९ ॥ २० ॥ ऊर्मिलां योनिजां निजपुत्रीं ॥ २१ ॥ त्रिर्वदामि उक्तमपिदार्ढ्यायेत्याशयः ॥ २२ ॥ गोदानं समावर्तनं ॥ वैवाहिकं विवाहादौकर्तव्यं ॥ पितृकार्यं नांदीमुखश्राद्धं ॥ ॥ २३॥अद्यतृतीयदिवसे तत्रमिथिलाप्रवेशात्तृतीयदिवसे यज्ञसमाप्तेस्तृतीयदिवसेवाद्यमघानक्षत्रं ॥ फाल्गुन्यां पूर्वफाल्गुनीनक्षत्रे ॥ उत्तरे श्रेष्ठे ॥ अतएवभगोयत्रप्रजापतिरित्यनेनअविरोधः ॥ भगोहिपूर्वफल्गुनीदेवः उत्तरफल्गुन्यास्त्वर्यमेतिबोध्यं ॥ वैवाहिकं विवाहं ॥ विनयादित्वात्ठक् ॥ मघानक्षत्रंपितरोदेवताफल्गुनीनक्षत्रमर्यमादेव

सचमेप्रेषयामासशैवंधनुरनुत्तमं॥ सीताचकन्यापद्माक्षीमह्यंवैदीयतामिति ॥ १७॥ तस्याप्रदानान्महर्षेयुद्धमासीन्मयासह ॥ सहतोविमुखोराजासुधन्वातुमयारणे ॥ १८ ॥ निहत्यतंमुनिश्रेष्ठसुधन्वानंनराधिपं ॥ सांकाश्येभ्रातरंशूरमभ्यषिंचंकुशध्वजं॥ १९॥ कनीयानेषमेभ्राताअहंज्येष्ठोमहामुने॥ ददामिपरमप्रीतोवध्वौतेमुनिपुंगव ॥२०॥ सीतांरामायभद्रंतेऊर्मिलांलक्ष्मणायवै ॥ वीर्यशुल्कांममसुतांसीतांसुरसुतोपमां॥२१॥ द्वितीयामूर्मिलांचैवत्रिर्वदामिनसंशयः॥ ददामिपरमप्रीतोवध्वौतेमुनिपुंगव॥२२॥ रामलक्ष्मणयोराजन्गोदानंकारयस्वह ॥ पितृकार्यंचभद्रंतेततोवैवाहिकंकुरु ॥ २३ ॥ मघाह्यद्यमहाबाहोतृतीयदिवसेप्रभो ॥ फल्गुन्यामुत्तरेराजंस्तस्मिन्वैवाहिकंकुरु ॥ २४॥

ताफल्गुनीनक्षत्रंभगोदेवतेतितैत्तिरीयसंहितायां ॥ अर्यम्णःपूर्वेफल्गुनीभगस्योत्तरेइतितद्ब्राह्मणेचोक्तत्वेनयथाश्रुतमेवसम्यगितितत्वं ॥ उत्तरेइतिपुंस्त्वमार्षं ॥ यद्यप्युत्तराफल्गुनीसीतायाःजन्मर्क्षं तथापि तदृक्षेप्रथमचरणंविहाय तज्जन्मसत्वेनतस्याःकन्याराशित्वात् तृतीयैकादशरूपभकूटशुद्धेस्तस्यनदोषः ॥ भकूटशुद्धौतन्नदुष्टमितिज्योतिःशास्त्रेप्रसिद्धं ॥ किंच पूर्वासुतस्याद्वादशश्चंद्रइति तत्रविवाहोऽनुचितएव एकनाडीदोषेणचरामसीतयोर्वियोगइतिध्येयं ॥ २४ ॥

रामलक्ष्मणयोरर्थे तदभ्युदयाय॥ सुखोदयं सुखोदर्कं॥ दानं गोभूतिलहिरण्यादेर्दानंकार्यं त्वयेतिशेषः ॥२५ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामायणे०वा०बा०एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वीरं जनकं ॥ १ ॥ एषांतुल्यः परस्परव्यतिरेकेणापरोनास्ति ॥ २ ॥ धर्मसंबंधोयुवयोर्विवाहसंबंधःसदृशोऽनुरूपः किंचोर्मिलयासह वर्तमानायासीता तस्याः यथायोग्ययोरामलक्ष्मणयोर्यःसंबंधः स्वरूपसंपदासदृशः॥ सीतयोर्मिलयेतिपाठस्तुसुगमएव ॥३॥ किंचिदन्यद्वक्तव्यमस्ति त

रामलक्ष्मणयोरर्थेदानंकार्यंसुखोदयं॥ २५॥ इत्यार्षेश्रीरामायणेवा०आ०बा०एकसप्ततितमःसर्गः॥ ७१ ॥ ॥७॥ तमुक्तवंतंवैदेहंविश्वामित्रोमहामुनिः॥ उवाचवचनंवीरंवसिष्ठसहितोनृपं॥ १ ॥ अचिंत्यान्यप्रमेयाणिकुलानिनरपुंगव ॥ इक्ष्वाकूणांविदेहानांनैषांतुल्योस्तिकश्चन॥ २॥ सदृशोधर्मसंबंधःसदृशोरूपसंपदा॥ रामलक्ष्मणयोराजन्सीताचोर्मिलयासह ॥ ३॥ वक्तव्यंचनरश्रेष्ठश्रूयतांवचनंमम॥ भ्रातायवीयान्धर्मज्ञएषराजाकुशध्वजः॥ ४॥ अस्यधर्मात्मनोराजन्रूपेणाप्रतिमंभुवि॥ सुताद्वयंनरश्रेष्ठपत्न्यर्थंवरयामहे॥ ५॥ भरतस्यकुमारस्यशत्रुघ्नस्यचधीमतः॥ वरयेतेसुतेराजंस्तयोरर्थेमहात्मनोः॥ ६॥ पुत्रादशरथस्येमेरूपयौवनशालिनः॥ लोकपालसमाःसर्वेदेवतुल्यपराक्रमाः॥ ७॥ उभयोरपिराजेंद्रसंबंधेनानुबध्यतां॥ इक्ष्वाकुकुलमव्यग्रंभवतःपुण्यकर्मणः॥ ८॥ विश्वामित्रवचःश्रुत्वावसिष्ठस्यमतेतदा॥ जनकःप्रांजलिर्वाक्यमुवाचमुनिपुंगवौ ॥ ९॥ कुलंधन्यमिदंमन्येयेषांतौमुनिपुंगवौ॥ सदृशंकुलसंबंधंयदाज्ञापयतःस्वयं॥ १०॥

च्छ्रूयतामित्यन्वयः ॥ ४॥५ ॥ कयोःपत्नीत्वार्थंतत्राह ॥ भरतस्येत्यादि ॥ आद्यार्धंपूर्वान्वयि ॥ तथातेसुते सीतोर्मिले तयोरर्थे रामलक्ष्मणयोरर्थे ॥ ६ ॥ दशरथपुत्रेषु नकस्मिन्नपिवरगुणन्यूनतेत्याह पुत्राइति ॥ ७ ॥ उभयोर्भ्रात्रोःसंबंधेन इक्ष्वाकुकुलं संबध्यतां ॥ तत्रचसंबंधे पुण्यकर्मणोभवतोऽव्यग्रंचित्तंभवत्वितिशेषः ॥ कथमीदृशेन महाराजेन युगपन्मयासंबंधचतुष्टयंकार्यमिति व्यग्रतामास्त्वित्यर्थः ॥८ ॥ ९ ॥ स्वयं नतुशिष्यादिमुखतोयत्यस्मादाज्ञापयतस्तस्मादिदंकुलंधन्यंमन्ये ॥ १० ॥

सहितौ नित्यसहचरौ अत्रक्रमे नतात्पर्यं ॥११॥ एकाङ्केति ॥ टजभावोऽनित्याःसमासांताइति॥ सप्तम्यर्थेतृतीया एकदिवसेइत्यर्थः॥ चतसृणामितिदीर्घत्वमार्षं ॥१२॥ फल्गुनीभ्यामुत्तरफल्गुनीभ्यामुपलक्षिते उत्तरेदिवसे द्वितीये दिवसे प्रजापतिर्देवताप्राशस्त्यंच विवाहप्रजोत्पत्तिसाधनयोनिर्लिंगाधिष्ठातृभगदैवत्यत्वेनेतिकतकः॥१३॥ प्रत्युत्थाय आसनादुत्थाय ॥ १४ ॥ परोधर्मः कन्यादानरूपः ॥ अहंभवतोःशिष्योस्मि ॥ तथा यथादशरथश्चयुवयोःशिष्यः स्वस्यशिष्यत्वे कनीयसःकुशध्वजस्यशिष्यत्वमर्थसिद्धं ॥ आसनमुख्यानि त्रयाणां त्रीणिसिंहासनानि॥ आस्यतामित्यार्षंपरिपालयेतामित्यर्थकं ॥ राज्यत्रयमपि युष्मदीयमित्यर्थः ॥ १५॥ ननु दशरथसिंहास

एवंभवतुभद्रंवःकुशध्वजसुतेइमे॥पत्न्योभजेतांसहितौशत्रुघ्नभरतावुभौ ॥ ११॥एकाङ्काराजपुत्रीणांचतसृणांमहामुने ॥ पाणीन्गृह्णंतुचत्वारोराजपुत्रामहाबलाः॥ १२॥उत्तरेदिवसेब्रह्मन्फल्गुनीभ्यांमनीषिणः॥ वैवाहिकंप्रशंसंतिभगोर्यत्रप्रजापतिः॥१३॥ एवमुक्त्वावचःसौम्यंप्रत्युत्थायकृतांजलिः॥उभौमुनिवरौराजाजनकोवाक्यमब्रवीत्॥ १४॥परोधर्मःकृतोमह्यंशिष्योस्मिभवतोस्तथा॥इमान्यासनमुख्यानिआस्यतांमुनिपुंगवौ॥१५॥यथादशरथस्येयंतथाऽयोध्यापुरीमम॥प्रभुत्वेनास्तिसंदेहोयथार्हंकर्तुमर्हथ॥१६॥तथाब्रुवतिवैदेहेजनकेरघुनंदनः॥राजादशरथोहृष्टःप्रत्युवाचमहीपतिं ॥ १७॥युवामसंख्येयगुणौभ्रातरौमिथिलेश्वरौ॥ऋषयोराजसंघाश्चभवद्भ्यामभिपूजिताः ॥ १८॥स्वस्तिप्राप्नुहिभद्रंतेगमिष्यामःस्वमालयं ॥ श्राद्धकर्माणिविधिवद्विधास्यइतिचाब्रवीत्॥ १९॥

नंकथंत्वयाशक्यदानमतआह ॥ यथेति ॥ यथेयंमिथिलादशरथस्य यथेष्टविनियोगार्हा एवमयोध्यापुरीमम अतोयुष्माकंत्रिसिंहासनप्रभुत्वेनास्तिसंदेहः ॥ अतोयथायोग्यंप्रभुत्वंकर्तुमर्हथ ॥ पूजायांबहुवचनं वयंसर्वेभवदधीनाइत्याशयः ॥ १६ ॥ हृष्टः एवमैक्यवादेनेतिशेषः ॥ १७ ॥ ऋषिरूपाभवद्वंश्याराजसंघास्तेभवद्भ्यामभिपूजिताः अनेनविनयेन सर्वोत्कर्षंप्रापिताः भवद्वंशएवैवंविनीतोनायमपूर्वोर्थस्त्वयीतिभावः ॥ १८ ॥ क्षत्रियत्वेपिप्रतिगृहीतृत्वात् दातरिजनकेआशीः स्वस्तीत्यादि ॥ १९ ॥

आपृष्ट्वा आपृच्छ्य ॥२०॥ प्रभातेउत्थाय कार्यं प्रातःकालकर्तव्यं गोदानाख्यंकर्म चक्रे ॥२१॥ तदंगत्वेनप्रसिद्धगोदानमाह ॥ गवामित्यादि ॥ एकैकशइत्यार्षं ॥२२॥ संपन्नाबहुदुग्धाः ईदृश्योयागावः तासांगवां चत्वारिलक्षाणिददावित्युत्तरेणान्वयः॥ २३ ॥ गोदानं तदाख्यंकर्मविशेषं ॥ गोदानंचौलवत्कार्यंषोडशेब्देतदुच्यते ॥ अंकोपवेशनंनास्तिश्मश्रूणांमुंडनंभवेत् ॥ स्नात्वाचवाग्यतस्तिष्ठन्नहःशेषंनयेदथ ॥ आदित्येस्तमितेवाचंविसृजेतांतिकेगुरोः॥ अहंवरंददामीतिदद्याद्गोमिथुनंततइत्याश्वलायनका

तमापृष्ट्वानरपतिंराजादशरथस्तदा॥मुनींद्वौतौपुरस्कृत्यजगामाशुमहायशाः॥२०॥सगत्वानिलयंराजाश्राद्धंकृत्वाविधानतः॥प्रभातेकाल्यमुत्थायचक्रेगोदानमुत्तमं॥२१॥गवांशतसहस्रंचब्राह्मणेभ्योनराधिपः॥एकैकशोददौराजापुत्रानुद्दिश्यधर्मतः॥२२॥सुवर्णशृंग्यःसंपन्नाःसवत्साःकांस्यदोहनाः॥गवांशतसहस्राणिचत्वारिपुरुषर्षभः ॥ २३॥ वित्तमन्यच्चसुबहुद्विजेभ्योरघुनंदनः॥ददौगोदानमुद्दिश्यपुत्राणांपुत्रवत्सलः॥ २४॥ससुतैःकृतगोदानैर्वृतःसन्नृपतिस्तदा ॥ लोकपालैरिवाभातिवृतःसौम्यःप्रजापतिः॥ २५॥ इत्यार्षेश्रीरा०वा०वा०द्विसप्ततितमःसर्गः॥७२॥ ॥७॥ ॥७॥ यस्मिंस्तुदिवसेराजाचक्रेगोदानमुत्तमं॥तस्मिंस्तुदिवसेवीरोयुधाजित्समुपेयिवान्॥ १॥पुत्रःकेकयराजस्यसाक्षाद्भरतमातुलः ॥दृष्ट्वापृष्ट्वाचकुशलंराजानमिदमब्रवीत्॥ २॥केकयाधिपतीराजास्नेहात्कुशलमब्रवीत्॥येषांकुशलकामोसितेषांसंप्रत्यनामयं॥ ३॥स्वस्तीयंममराजेंद्रद्रष्टुकामोमहीपतिः॥तदर्थमुपयातोहमयोध्यांरघुनंदन॥ ४॥

रिकायां ॥ इदंसमावर्तनपूर्वांगं ॥ वेदव्रतानिवापारंनीत्वात्युभयमेववा॥ गुरवेतुवरंदत्वात्मायीततदनुज्ञयेतियाज्ञवल्क्यात् ॥ २४ ॥ सौम्यः सोमइवसौम्यः सौम्यएवसौम्यः ॥२५॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामीये रा०बा०द्विसप्ततितमःसर्गः॥ ७२ ॥ ॥७॥ सयुपेयिवान्दशरथमितिशेषः ॥ १ ॥ २ ॥ केकयाधिपतिर्युधाजित्पिता कुशलमब्रवीदिति युष्मान्प्रतीतिशेषः ॥ येषामस्माकं त्वंकुशलकामोसि तेषामस्माकंसंप्रत्यनामयमितिचाब्रवीत् ॥ ३ ॥ आगमनप्रयोजनमाह ॥ स्वस्तीयं भरतं ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ अयोध्यायामदृष्ट्वा भरतंद्रष्टुकामइहाभ्युपयातइत्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥ यज्ञवाटं यज्ञशालाद्वारं ॥ ८ ॥ युक्तेइत्यादिसार्धश्लोकस्योपागमदितिपूर्वेणान्वयः ॥ युक्ते शुभलग्नादियुक्ते ॥ विजये तदाख्ये ॥९॥ एत्य यज्ञवाटांतर्वर्तिनंवैदेहं ॥ १० ॥ दातारं ॥ दातुस्तवाज्ञांप्रवेष्टुमाकांक्षते ॥ ११ ॥ दातृप्रतिगृहीतृभ्यां योगेइतिशेषः ॥ सर्वार्थादानधर्माः॥ हियतोऽतःउत्तमंवैवाह्यं ॥ आर्षःष्यञ् ॥ विवाहोपयोगि लौकिकालौकिकंकर्मकृत्वा ततःस्वधर्मं प्रवेशाज्ञादानरूपं प्रतिपद्यस्व तावद्वार्यैवतिष्ठामइतिभा

श्रुत्वात्वहमयोध्यायांविवाहार्थंतवात्मजान्॥ मिथिलामुपयातांस्तुत्वयासहमहीपते॥५॥ त्वरयाभ्युपयातोहंद्रष्टुकामःस्वमुःसुतं॥ अथराजादशरथःप्रियातिथिमुपस्थितं॥ ६॥ दृष्ट्वापरमसत्कारैःपूजनार्हमपूजयत्॥ ततस्तामुषितोरात्रिंसहपुत्रैर्महात्मभिः॥ ७॥ प्रभातेपुनरुत्थायकृत्वाकर्माणितत्त्ववित्॥ ऋषींस्तदापुरस्कृत्ययज्ञवाटमुपागमत्॥८॥ युक्तेमुहूर्तेविजयेसर्वाभरणभूषितैः॥ भ्रातृभिःसहितोरामःकृतकौतुकमंगलः॥ ९॥ वसिष्ठंतुपुरस्कृत्वामहर्षीनपरानपि॥ वसिष्ठोभगवानेत्यवैदेहमिदमब्रवीत्॥ १०॥ राजा दशरथोराजन्कृतकौतुकमंगलैः॥ पुत्रैर्नरवरःश्रेष्ठोदातारमभिकांक्षते॥ ११॥ दातृप्रतिगृहीतृभ्यांसर्वार्थाःसंभवंतिहि॥ स्वधर्मंप्रतिपद्यस्वकृत्वावैवाह्यमुत्तमं॥ १२॥ इत्युक्तःपरमोदारोवसिष्ठेनमहात्मना॥ प्रत्युवाचमहातेजावाक्यंपरमधर्मवित्॥ १३॥ कःस्वितःप्रतिहारोमेकस्याज्ञांसंप्रतीक्षते॥ स्वगृहेकोविचारोस्तियथाराज्यमिदंतव॥ १४॥ कृतकौतुकसर्वस्वावेदिमूलमुपागताः॥ ममकन्यामुनिश्रेष्ठदीप्तावङ्गेरिवार्चिषः॥ १५॥ सद्योहंत्वत्प्रतीक्षोस्मिवेद्यामस्यांप्रतिष्ठितः॥ अविघ्नंक्रियतांसर्वंकिमर्थंहिविलंब्यते॥ १६॥

वः ॥ १२ ॥ परमोदारः परमदाता ॥ १३ ॥ प्रतिहारोद्वारपालः येनराजागमनंप्रतिबध्यतेइतिशेषः॥ यथेदंममराज्यं तथातव तत्रस्वगृहेप्रवेशेकोविचारइत्यर्थः॥ १४॥ अपिचकृतस्वकर्तव्येन मयैवयुष्मत्प्रतीक्षाक्रियतइत्याह ॥ कृतेति ॥ कृतं कौतुकसर्वस्वं वैवाहिककृत्यमंगलानुष्ठानं यासांताः ॥ वेदिमूलं वेदिसमीपं ॥ १५॥ सद्यः अस्मिन्काले त्वांप्रतीक्षतइतित्वत्प्रतीक्षः ॥ अविघ्नमविलंबंयथातथा सर्वंविवाहकर्मभवताक्रियतां ॥ किमर्थंद्वार्यवस्थानेनविलंब्यते भवतेतिशेषः ॥ १६ ॥

श्रुत्वा वसिष्ठमुखात् ॥ १७ ॥ सर्वांवैवाहिकीमित्युत्तरेणान्वयः ॥ १८ ॥ लोकरामस्य लोकप्रियस्येतियावत् ॥ १९ ॥ प्रपामध्ये यज्ञशालामध्ये इतिकतकः ॥ प्रपामंडपइत्यन्ये तृष्णाशामकत्वेनप्रपात्वारोपः ॥ वेदिं विवाहवेदिं इयंवेदिरम्यर्था ॥२०॥ सुवर्णपालिकाभिः सांकुराभिरित्यनुकर्षः चित्रकुंभैः नानावर्णादियुतकुंभैः अच्छिद्रकुंभैरितिपाठे स्फुटनादिदोषरहितैः ॥ स्वर्णकुंभैरित्यर्थइतिकतकः अच्छिद्रकुंभैःकरकैरितितीर्थः ॥ २१ ॥ अर्घ्यादिपूजितैस्तथुक्तैः ॥ २२ ॥ लाजपूर्णैश्चपात्रीभिरि

तद्वाक्यंजनकेनोक्तंश्रुत्वादशरथस्तदा॥ प्रवेशयामाससुतान्सर्वान्ऋषिगणानपि ॥ १७॥ ततोराजाविदेहानांवसिष्ठमिदमब्रवीत्॥ कारयस्वक्रमेसर्वान्ऋषिभिःसहधार्मिक॥ १८॥ रामस्यलोकरामस्यक्रियांवैवाहिकींप्रभो॥ तथेत्युक्तातुजनकंवसिष्ठोभगवान्ऋषिः॥ १९॥ विश्वामित्रंपुरस्कृत्यशतानंदंचधार्मिकं॥ प्रपामध्येतुविधिवद्वेदिंकृत्वामहातपाः ॥ २० ॥ अलंचकारतांवेदिंगंधपुष्पैःसमंततः॥ सुवर्णपालिकाभिश्चाच्छिद्रकुंभैश्चसांकुरैः॥२१॥ अंकुराद्यैःशरावैश्चधूपपात्रैःसधूपकैः॥ शंखपात्रैःस्रुवैःस्रुग्भिःपात्रैरर्घ्यादिपूजितैः॥ २२॥ लाजपूर्णैश्चपात्रीभिरक्षतैरपिसंस्कृतैः॥ दर्भैःसमैःसमास्तीर्यविधिवन्मंत्रपूर्वकं॥ २३॥ अग्निमाधायतांवेद्यांविधिमंत्रपुरस्कृतं॥ जुहावाग्नेोमहातेजावसिष्ठोमुनिपुंगवः॥ २४॥ ततःसीतांसमानीयसर्वाभरणभूषितां ॥ समक्षमग्नेःसंस्थाप्यराघवाभिमुखेतदा॥ २५॥ अब्रवीज्जनकोराजाकौसल्यानंदवर्धनं॥ इयंसीताममसुतासहधर्मचरीतव॥ २६॥

त्यार्षं ॥ संस्कृतैर्हरिद्रालेपादिसंस्कारवद्भिः समैः समप्रमाणैः ॥ समास्तीर्य वेदिमितिशेषः॥२३॥ विधिना कल्पोक्ततंत्रकलापेन ॥ मंत्रैश्चपुरस्कृतं हविरितिशेषः ॥ विवाहहोमादीनांवरकृत्यत्वात्तत्पुरोहितोवसिष्ठोजुहाव ॥ २४ ॥ अग्नेःसमक्षं राघवाभिमुखेदेशे संस्थाप्येत्यन्वयः ॥२५॥ इयंत्वद्भुजवीर्यनिर्जिता ममसुतेत्यभिजात्यसूचनं॥ सहधर्मचरीअनेनकर्तव्यंतदनयासहेतिस्मारितं ॥ २६ ॥

प्रतीच्छ प्रतिगृह्णाण तदुपयोगित्वेनपाणिनापाणिंगृह्णीष्व ॥ पाणिगृहीतीहिसर्वथानतिक्रमणीयेतिएवमुक्तं ॥ छायेवानुगताभविष्यतीत्यन्वयः॥ २७॥ मंत्रपूतं कन्यादा-
नमंत्रेणपूतं जलंप्राक्षिपत् रामहस्तेइतिशेषः ॥ वदतांशब्दआसीदितिशेषः ॥२८॥ दानीयमंत्रोदकाभ्यांपुरस्कृतां ॥२९॥ उद्यतां दातुंकृतनिश्चयां ॥३०॥ प्रतीच्छेत्यादि
प्राग्व्याख्यातं ॥ ज्येष्ठाद्भरतात्पूर्वंलक्ष्मणपाणिग्रहस्तु भिन्नोदरत्वान्नदोषाय ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सुचरितं व्रतं ब्रह्मचर्यादियैः ॥ ३३ ॥ पत्नीभिःसहिताःसंतु भवंतुइत्यध्यर्थः

प्रतीच्छचैनांभद्रंतेपाणिंगृह्णीष्वपाणिना ॥ पतिव्रतामहाभागाछायेवानुगतासदा ॥ २७ ॥ इत्युक्काप्राक्षिपद्राजामंत्रपूतंजलंत
दा॥ साधुसाध्वितिदेवानामृषीणांवदतांतदा॥ २८ ॥ देवदुंदुभिनिर्घोषःपुष्पवर्षोमहानभूत् ॥ एवंदत्वासुतांसीतांमंत्रोदकपुरस्कृतां
॥ २९ ॥ अब्रवीज्जनकोराजाहर्षेणाभिपरिप्लुतः॥ लक्ष्मणागच्छभद्रंतेऊर्मिलामुद्यतांमया॥ ३० ॥ प्रतीच्छपाणिंगृह्णीष्वमाभूत्का
लस्यपर्ययः ॥ तमेवमुक्काजनकोभरतंचाभ्यभाषत॥ ३१ ॥ गृहाणपाणिमांडव्याःपाणिनारघुनंदन॥ शत्रुघ्नंचापिधर्मात्माअब्रवी
न्मिथिलेश्वरः॥ ३२ ॥ श्रुतकीर्तेर्महाबाहोपाणिंगृह्णीष्वपाणिना॥ सर्वेभवंतःसौम्याश्चसर्वेसुचरितव्रताः॥ ३३॥ पत्नीभिःसंतुकाकु
त्स्थामाभूत्कालस्यपर्ययः॥ जनकस्यवचःश्रुत्वापाणीन्पाणिभिरस्पृशन्॥ ३४॥ चत्वारस्तेचतसृणांवसिष्ठस्यमतेस्थिताः ॥ अग्निं
प्रदक्षिणंकृत्वावेदिंराजानमेवच ॥ ३५॥ ऋषींश्चापिमहात्मानःसहभार्यारघूद्वहाः॥ यथोक्तेनततश्चक्रुर्विवाहंविधिपूर्वकं॥ ३६॥पु
ष्पवृष्टिर्महत्यासीदंतरिक्षात्सुभास्वरा॥ दिव्यदुंदुभिनिर्घोषैर्गीतवादित्रनिःस्वनैः॥ ३७॥ ननृतुश्चाप्सरःसंघागंधर्वाश्चजगुःकलं॥
विवाहेरघुमुख्यानांतदद्भुतमदृश्यत॥३८॥ ईदृशेवर्तमानेतुतूर्येह्युष्टनिनादिते॥ त्रिरग्निंतेपरिक्रम्यऊहुर्भार्यामहौजसः॥ ३९॥

॥ ३४ ॥ वेदिं विवाहवेदिं ॥ राजानं जनकं ॥३५॥ ऋषींश्चापि प्रदक्षिणंकृत्वेतिशेषः ॥ यथोक्तेन शास्त्रोक्तेनप्रकारेण विवाहं तत्कृत्यशेषं होमादि ॥३६॥३७॥ तदद्भुतं दुंदु
भिनिर्घोषादिसहितपुष्पवृष्ट्यादि ॥३८॥ तूर्याणांयद्धुष्टं घोषस्तन्निनादिते काले ॥ त्रिरग्निमित्युपसंहारेण पुनर्वादः ॥ ३९ ॥

उपकार्यं शिबिरं पश्यन् वधूवरसंबंधकल्याणं ॥ ४० ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरा०वा०बा० त्रिसप्ततितमःसर्गः ॥ ७३ ॥ ॥७॥ ॥७॥ आपृच्छ्य आपृच्छ्य ॥ तौ दश
रथजनकौ ॥ उत्तरपर्वतं कौशिकीतटावच्छिन्नं ॥ १ ॥ जगाम गंतुमुद्यतोभूत् ॥ २॥ कन्याधनं विवाहकालेकन्यायैदेयंधनं यौतकाख्यं तस्यैवप्रपंचोगवामित्यादि ॥ ३॥
मुख्यानां कंबलानां नेपालादिभवानां कंबलानां बहूनिइतिसंबंधः ॥ क्षौमान्बहून्बहूनीतिविपरिणामः ॥ कोट्यंबराणि कोटिसंख्यानि सामान्यवासांसि ॥ ४ ॥ क

अथोपकार्यंजग्मुस्तेसभार्यारघुनंदनाः॥ राजाप्यनुययौपश्यन्सर्षिसंघःसबांधवः ॥ ४० ॥ इत्यार्षेश्रीरा०वा०बा०त्रिसप्ततितमः
सर्गः॥ ७३ ॥ ॥७॥ ॥७॥ अथराज्ञ्यांव्यतीतायांविश्वामित्रोमहामुनिः॥ आपृच्छ्यातोचराजानोजगामोत्तरप
र्वतं॥ १ ॥ विश्वामित्रेगतेराजाविदेहंमिथिलाधिपं॥ आपृच्छ्यैवजगामाशुराजादशरथःपुरीं॥ २ ॥ अथराजाविदेहानांददौकन्याधनं
बहु॥ गवांशतसहस्राणिबहूनिमिथिलेश्वरः॥३॥ कंबलानांचमुख्यानांक्षौमान्कोट्यंबराणिच॥ हस्त्यश्वरथपादातंदिव्यरूपंस्वलंकृ
तं॥ ४॥ ददौकन्याशतंतासांदासीदासमनुत्तमं॥ हिरण्यस्यसुवर्णस्यमुक्तानांविद्रुमस्यच ॥५॥ ददौराजासुसंहृष्टःकन्याधनमनु
त्तमं॥ दत्वाबहुविधंराजासमनुज्ञाप्यपार्थिवं॥ ६॥ प्रविवेशस्वनिलयंमिथिलांमिथिलेश्वरः ॥ राजाप्ययोध्याधिपतिःसहपुत्रैर्महा
त्मभिः॥ ७॥ ऋषीन्सर्वान्पुरस्कृत्यजगामसबलान्वितः॥ गच्छंतंतुनरव्याघ्रंसर्षिसंघंसराघवं ॥ ८॥ घोरास्तुपक्षिणोवाचोव्याहरंति
समंततः॥ भौमाश्चैवमृगाःसर्वेगच्छंतिस्मप्रदक्षिणं॥ ९॥

न्याशतंसखीत्वेन ॥ तासां राजकुमारीणां प्रत्येकमितिशेषः ॥
दासीदासमिति गवाश्वादित्वादेकत्वं ॥ हिरण्यं रजतं ॥ सुवर्णं हेम ॥ षष्ट्यंतानांकोटिपदाध्याहारेणान्वयः ॥ ५ ॥ पार्थिवं दशरथं ॥६॥ ७ ॥ बलैश्चतुरंगैरनुगैः किंकरैश्च
सहितः ॥ तथागच्छंतं दशरथमितिशेषः ॥ ८ ॥ पक्षिणः करटादयः ॥ तत्रपक्षिणांघोरव्याहरणमादौदुर्निमित्तं ततोमृगप्रदक्षिणगमनं सुनिमित्तं ॥ ९ ॥

तान् शुभाशुभसूचकोत्पातान् ॥ असौम्याःपक्षिणोघोराः घोरशब्दाइत्यर्थः ॥ १० ॥ इदं हृदयकंपजनकं किमिदंदुःखोदर्कंसुखोदर्कंवेतिप्रश्नः अनिश्चयान्मेमनोविषीदति ॥ ११ ॥ दिवि खेभवंदिव्यं ॥ पक्षिमुखात् च्युतं वचनं घोरंभयमुपस्थितं प्राप्तमाशुवेदयतीतिशेषः ॥ १२ ॥ प्रशमयंति प्रशमंसूचयंतीत्यर्थः ॥ तेषां संवदतामित्यस्यपुरइतिशेषः ॥ १३ ॥ तमोभस्मचोभयमप्युत्पातजं ॥ १४ ॥ १५ ॥ ससंज्ञाइव ईषत्संज्ञाइत्यर्थः ॥ अन्यत्तुबलं निःसंज्ञमेव ॥ भस्मच्छन्नेवाभूदितिशेषः ॥ १६ ॥

तान्दृष्ट्वाराजशार्दूलोवसिष्ठंपर्यपृच्छत ॥ असौम्याःपक्षिणोघोरान्मृगाश्चापिप्रदक्षिणाः ॥ १० ॥ किमिदंहृदयोत्कंपिमनोममविषीदति ॥ राज्ञोदशरथस्यैतच्छ्रुत्वावाक्यंमहान्मुनिः ॥ ११ ॥ उवाचमधुरांवाणींश्रूयतामस्ययत्फलं ॥ उपस्थितंभयंघोरंदिव्यंपक्षिमुखाच्युतं ॥ १२ ॥ मृगाःप्रशमयंत्येतेसंतापस्त्यजतामयं ॥ तेषांसंवदतांतत्रवायुःप्रादुर्बभूवह ॥ १३ ॥ कंपयन्मेदिनींसर्वांपातयंश्चमहाद्रुमान् ॥ तमसासंवृतःसूर्यःसर्वेनावेदिपुर्दिशः ॥ १४ ॥ भस्मनाचावृतंसर्वंसंमूढमिवतद्बलं ॥ वसिष्ठक्रपयश्चान्येराजाचससुतस्तदा ॥ १५ ॥ ससंज्ञाइवतत्रासन्सर्वमन्यद्विचेतनं ॥ तस्मिंस्तमसिघोरेतुभस्मच्छन्नेवसाचमूः ॥ १६ ॥ ददर्शभीमसंकाशंजटामंडलधारिणं ॥ भार्गवंजामदग्न्येयंराजाराजविमर्दनं ॥ १७ ॥ कैलासमिवदुर्धर्षंकालाग्निमिवदुःसहं ॥ ज्वलंतमिवतेजोभिर्दुर्निरीक्ष्यंपृथक्जनैः ॥ १८ ॥ स्कंधेचासज्यपरशुंधनुर्विद्युद्गणोपमं ॥ प्रगृह्यशरमुग्रंचत्रिपुरघ्नंयथाशिवं ॥ १९ ॥ तंदृष्ट्वाभीमसंकाशंज्वलंतमिवपावकं ॥ वसिष्ठप्रमुखाविप्राजपहोमपरायणाः ॥ २० ॥

भीमसंकाशं भयंकरदर्शनं ॥ १७ ॥ कैलासमिवेत्यनेन महाकारत्वं ॥ दुर्धर्षमशक्यातिक्रमं ॥ पृथग्जनः पामरजनः ॥ १८ ॥ प्रभातिशयेन विद्युद्गणोपमं ॥ धनुरुग्रं शरंचप्रगृह्य त्रिपुरघ्नं शिवमिवस्थितमित्यर्थः ॥ १९ ॥ जपहोमपरायणाआसन्नितिशेषः ॥ यद्यपि होमोम्यधिकरणस्तदापथि चलनसमयेबाधितस्तथाप्यपानेजुह्वतिप्राणमित्यादिर्बोध्यइतिकेचित् ॥ परेतुजपहोमपरायणत्वमुपलक्षणं ॥ अतएवायेसंजजल्पुरितिसंगच्छतेऽन्यथातादृशहोमादिपरायणानांजल्पासंभवादित्याहुः ॥ २० ॥

ऋषीणांपरस्परंजल्पमाह ॥ कच्चिदित्यादि ॥ श्लोकद्वयेपिनशब्दोननुशब्दैकदेशोनन्वित्यर्थकोवितर्के ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरा०वा०बा०चतुःसप्ततितमःसर्गः ॥ ७४ ॥ ॥७॥ ॥७॥ किमभाषतेत्यत्राह ॥ रामेति ॥ निखिलेन कात्स्न्यैन चेनताटकावधादिसमुच्चयः ॥ १ ॥ यत्त्वया तथाऽनायासेनधनुषोभेदनंकृतं तदद्भुतमचिंत्यंचान्येनमनसापिअशक्यं अतस्तच्छ्रुत्वेत्यादि ॥ गृह्य गृहीत्वा ॥ २ ॥ जामदग्न्यं जमदग्नेःस्वपितुरागतं अत्रार्थेष्यञ्आर्षः ॥ शरेणयुक्तं

संगतामुनयःसर्वेसंजजल्पुरथोमिथः ॥ कच्चित्पितृवधामर्षीक्षत्रंनोत्सादयिष्यति ॥ २१ ॥ पूर्वंक्षत्रवधंकृत्वागतमन्युर्गतज्वरः ॥ क्षत्रस्योत्सादनंभूयोनखल्वस्यचिकीर्षितं ॥ २२ ॥ एवमुक्त्वार्घ्यमादायभार्गवंभीमदर्शनं ॥ ऋषयोरामरामेतिमधुरंवाक्यमब्रुवन् ॥ २३ ॥ प्रतिगृह्यतुतांपूजान्ऋषिदत्तांप्रतापवान् ॥ रामंदाशरथिंरामोजामदग्न्योभ्यभाषत ॥ २४ ॥ इत्यार्षेश्रीरा०वा०वा०चतुःसप्ततितमःसर्गः ॥ ७४ ॥ ॥७॥ ॥७॥ रामदाशरथेवीरवीर्यंतेश्रूयतेऽद्भुतं ॥ धनुषोद्भेदनंचैवनिखिलेनमयाश्रुतं ॥ १ ॥ तदद्भुतमचिंत्यंचभेदनंधनुषस्तथा ॥ तच्छ्रुत्वाहमनुप्राप्तोधनुर्गृह्यापरंशुभं ॥ २ ॥ तदिदंघोरसंकाशंजामदग्न्यंमहद्धनुः ॥ पूरयस्व शरेणैवस्ववलंदर्शयस्वच ॥ ३ ॥ तदहंतेबलंदृष्ट्वाधनुषोप्यस्यपूरणे ॥ द्वंद्वयुद्धंप्रदास्यामिवीर्यश्लाघ्यमहंतव ॥ ४ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वा राजादशरथस्तदा ॥ विषण्णवदनोदीनःप्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥ क्षत्ररोषात्प्रशांतस्त्वंब्राह्मणश्चमहातपाः ॥ बालानांममपुत्राणामभयंदातुमर्हसि ॥ ६ ॥ भार्गवाणांकुलेजातःस्वाध्यायव्रतशालिनां ॥ सहस्राक्षेप्रतिज्ञायशस्त्रंप्रक्षिप्तवानसि ॥ ७ ॥ सत्वंधर्मपरोभूत्वाकश्यपायवसुंधरां ॥ दत्वावनमुपागम्यमहेंद्रकृतकेतनः ॥ ८ ॥

पूरयस्वैवआकर्षयस्व ॥ ३ ॥ अस्यापिधनुषःपूरणेसति ॥ वीर्यश्लाघ्यं ॥ वीर्यवत्श्लाघ्यच ॥ वीर्येणतद्वत्तयाश्लाघ्यमित्यन्ये ॥ ४ ॥ तद्वचनं द्वंद्वयुद्धवचनं ॥ ५ ॥ क्षत्ररोषात् तज्जक्षत्रवधात् ॥ ६ ॥ सहस्राक्षे तत्सन्निधौ ॥ प्रतिज्ञाय अतःपरंशस्त्रंनगृहीष्यामीत्येवंपक्षेपस्त्यागः ॥ ७ ॥ तपसेमहेंद्रकृतकेतनत्वं ॥ ८ ॥

ममसर्वविनाशायसंप्राप्तस्त्वंमहामुने॥ नचैकस्मिन्हतेरामेसर्वेजीवामहेवयं॥ ९॥ ब्रुवत्येवंदशरथेजामदग्न्यःप्रतापवान्॥ अनादृत्यतुतद्वाक्यंराममेवाभ्यभाषत॥ १०॥ इमेद्वेधनुषीश्रेष्ठेदिव्येलोकाभिपूजिते॥ दृढेबलवतीमुख्येसुकृतेविश्वकर्मणा॥ ११॥ अनुस्तृष्टंसुरैरेकंज्यंवकाययुयुत्सवे॥ त्रिपुरघ्नंनरश्रेष्ठभग्नंकाकुत्स्थयत्त्वया॥ १२॥ इदंद्वितीयंदुर्धर्षंविष्णोर्दत्तंसुरोत्तमैः॥ तदिदंवैष्णवंरामधनुःपरपुरंजयं॥ १३॥ समानसारंकाकुत्स्थरौद्रेणधनुषात्विदं॥ तदातुदेवताःसर्वाःपृच्छंतिस्मपितामहं॥ १४॥ शितिकंठस्यविष्णोश्चबलाबलनिरीक्षया॥ अभिप्रायंतुविज्ञायदेवतानांपितामहः॥ १५॥ विरोधंजनयामासतयोःसत्यवतांवरः॥ विरोधेतुमहद्युद्धमभवद्रोमहर्षणं॥ १६॥ शितिकंठस्यविष्णोश्चपरस्परजयैषिणोः॥ तदातुजृंभितंशैवंधनुर्भीमपराक्रमं॥ १७॥ हुंकारेणमहादेवस्तंभितोथत्रिलोचनः॥ देवैस्तदासमागम्यसर्षिसंघैःसचारणैः॥ १८॥ याचितौप्रशमंतत्रजग्मतुस्तौसुरोत्तमौ॥ जृंभितंतद्धनुर्दृष्ट्वाशैवंविष्णुपराक्रमैः॥ १९॥

शितिकंठविष्णोर्बलाबलज्ञानाय देवताः पितामहंपृच्छंतिस्म सचपितामहस्तेषां देवानां उक्तमभिप्रायंविज्ञाय ॥१५॥ सत्यवतांवरः सत्यसंकल्पः॥ स्वसंकल्पेनदेवानांमोहंनिरसितुमेकात्मनोरपि रुद्रविष्णवोर्विरोधंजनयामास॥ तावपि तत्संकल्पसिध्यर्थमेव विरोधंचक्रतुः॥ इदंयुद्धंदक्षयज्ञवधेबोध्यं अतःपूर्वेणनविरोधः॥ १६॥ तदाहुंकारेणविष्णुना शैवंधनुर्विजृंभितं शिथिलीकृतं॥ महादेवश्चस्तंभितः॥ १७॥ १८॥ याचिताविति एतावत्यर्थे दृष्ट्वा प्राप्तनिश्चयैर्देवैर्युद्धादुपरतिंयाचितौ देवतानुग्रहायप्रशमंजग्मतुः॥ १९॥

विष्णुंअधिकंश्रेष्ठं सेव्यत्वेनमेनिरे ज्ञातवंतः॥ वस्तुतस्तु प्रकृतयुद्धेविष्णोराधिक्यदर्शनाद्विपूरवधे शिवस्याधिक्यदर्शनात्तयोःसाम्यग्रहणमितितात्पर्यम्॥ अधिकमित्यस्य स्वीयपूर्वज्ञानविषयस्वरूपापेक्षयाधिकमित्यर्थः॥ धनूरुद्रस्त्विति॥ एवंयुद्धदशायांक्रुद्धः पश्चाद्देवप्रार्थनया प्रसन्नःशिवः देवेभ्योदत्वा ततःसर्वैर्देवैःसह युद्धार्थंधनुरिच्छतोदेवरातस्यददौ॥ अतएव वरुणेनदत्तमितिवक्ष्यमाणेन रुद्रेणदेवानांदत्तमिति उक्तग्रंथेनच नविरोधइत्याहुः॥२०॥ एवंचशैवस्यधनुषस्तदारभ्य शिथिलत्वेनतद्भंगकृतंनतेवीर्याधिक्यमितिभार्गवाभिप्रायः अथस्वधनुषआगममाह॥ इदंचेत्यादि॥ परपुरंजयमित्यार्षमसंज्ञायां॥ २१॥ भार्गवे भृगुपुत्रे॥ सउक्तरूपोविष्णुः न्यासंप्रादात्॥ अ

अधिकंमेनिरेविष्णुंदेवाःसर्षिगणास्तथा॥ धनूरुद्रस्तुसंक्रुद्धोविदेहेषुमहायशाः॥ २०॥ देवरातस्यराजर्षेर्ददौहस्तेससायकं॥ इदंचवैष्णवंरामधनुःपरपुरंजयं॥ २१॥ ऋचीकेभार्गवेप्रादाद्विष्णुःसन्यासमुत्तमं॥ ऋचीकस्तुमहातेजाःपुत्रस्याप्रतिकर्मणः॥ २२॥ पितुर्ममददौदिव्यंजमदग्नेर्महात्मनः॥ न्यस्तशस्त्रेपितरिमेतपोबलसमन्विते॥ २३॥ अर्जुनोविदधेमृत्युंप्राकृतांबुद्धिमास्थितः॥ वधमप्रतिरूपंतुपितुःश्रुत्वासुदारुणं॥ क्षत्रमुत्सादयंरोषाज्जातंजातमनेकशः॥ २४॥ पृथिवींचाखिलांप्राप्यकश्यपायमहात्मने॥ यज्ञस्यांतेददंरामदक्षिणांपुण्यकर्मणे॥ २५॥ दत्वामहेंद्रनिलयस्तपोबलसमन्वितः॥ श्रुत्वातुधनुषोभेदंततोहैहयमागतः॥ २६॥ तदेववैष्णवंरामपितृपैतामहंमहत्॥ क्षत्रधर्मंपुरस्कृत्यगृह्णीष्वधनुरुत्तमं॥ २७॥

प्रतिकर्मणः स्वहंतर्यपिशापादिप्रतिक्रियारहितस्य॥ २२॥ न्यस्तशस्त्रे॥ न्यस्तं त्यक्तं विष्णुधनूरूपंशस्त्रंयेन तथाभूते॥ तपोबलयुतेपिपितरि प्राकृतींबुद्धिमास्थितोर्जुनः कार्तवीर्यः मत्पितुर्मृत्युंविदधे॥ २३॥ तमयोग्यं पितुर्वधं श्रुत्वाहंरोषात् क्षत्रमुत्सादयं उत्सादितवान् अडभावआर्षः॥२४॥ प्राप्य स्वबलेनेतिशेषः॥ पुण्यकर्मणे यज्ञरूपपुण्यसाद्गुण्यार्थं॥२५॥ दत्वा भूमिमितिशेषः॥ महेंद्रोमहेंद्रपर्वतः॥ धनुषः शैवस्य॥ २६॥ पितृपैतामहं पितृपितामहक्रमादागतं उत्तरपदवृद्धिरार्षी॥ क्षत्रधर्मं मद्वर्तित्वं मयापूर्वमंगीकृतं क्षत्रधर्मं नतुब्राह्मणधर्ममाश्रित्य त्यजेत्यर्थः॥ ब्राह्मणवत्शांतिमास्थाय नाहंशक्तइति माब्रूहीत्यर्थइतिकतकः॥ २७॥

शक्तोसि शरयोजनेइतिशेषः ॥ तावतापिनत्वांत्यक्ष्याम्यपितु द्वंद्वंदास्यामि द्वंद्वयुद्धंदास्यामीत्यर्थः ॥ अन्यथा मांशरणंव्रजेतितात्पर्यं ॥२८॥ इतिरामाभिरामेश्रीरा०वा० बा०पंचसप्ततितमःसर्गः ॥ ७५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ पितुर्गौरवात् पितृसंनिधिवशात् ॥ यंत्रिता नियमिता कथोच्चैःकथनं येनसः ॥१ ॥ पितुरानृण्यं पितृहंतृक्षत्रवधेनपितृवैरशुद्धिमास्थितःसन् यत्कर्म त्रिःसप्तकृत्वःक्षत्रियवधरूपं कृतवानसि तदनुरुध्यामहेंऽगीकुर्मः ॥ शूरेणावश्यंवैरशुद्धेःकर्तव्यत्वात् ॥ २ ॥ यन्मां क्षत्रधर्मेणयुक्तं वीर्यहीनमशक्तमिव मन्यमानोऽवजानासि तन्नानुरुध्यामहे ॥ अतोद्यमेतेजः पराभिभवासहनं तन्मूलंमेपराक्रमंचपश्य ॥ ३॥ क्रुद्धः प्रागुक्तरूपावमान

योजयस्वधनुःश्रेष्ठेशरंपरपुरंजयं ॥ यदिशक्तोसिकाकुत्स्थद्वंद्वंदास्यामितेततः ॥२८॥ इत्यार्षेश्रीरामाय०वा०बा०पंचसप्ततितमः सर्गः॥७५॥ ॥७॥ ॥७॥ श्रुत्वातुजामदग्न्यस्यवाक्यंदाशरथिस्तदा ॥गौरवाद्यंत्रितकथःपितूराममथाब्रवीत्॥ १ ॥ श्रुतवानसियत्कर्मकृतवानसिभार्गव ॥ अनुरुध्यामहेब्रह्मन्पितुरानृण्यमास्थितः॥ २॥ वीर्यहीनमिवाशक्तंक्षत्रधर्मेणभार्गव॥ अवजानासिमेतेजःपश्यमेद्यपराक्रमं ॥ ३ ॥इत्युक्काराघवःक्रुद्धोभार्गवस्यवरायुधं॥शरंचप्रतिजग्राहहस्ताल्लघुपराक्रमः ॥४॥ आरोप्य सधनूरामःशरंसज्यंचकारह॥ जामदग्न्यंततोरामंरामःक्रुद्धोब्रवीदिदं॥५॥ ब्राह्मणोसीतिपूज्योमेविश्वामित्रकृतेनच॥ तस्माच्छक्तो नतेराममोक्तुंप्राणहरंशरं॥ ६॥ इमांवाव्द्गतिंरामतपोबलसमर्जितान्॥ लोकानप्रतिमान्वापिहनिष्यामीतिमेमतिः॥ ७॥

॥११७॥

वचनेन क्रोधादेवतद्धस्तात्स्वयमेवधनुः चात्भार्गवनिष्ठां वैष्णवींशक्तिं जयाह तदुक्तंपाद्मे ॥ इत्युक्तादेविवैष्णव्याशक्त्यातद्गतयासह ॥ जयाहवैष्णवंचापंविनयेनचलीलयेति ॥ अत्राप्ययेवक्ष्यति ॥ निर्वीर्योजामदग्न्योसाविति ॥ लघुः शीघ्रः पराक्रमोयस्यसः॥ ४॥ आरोप्य ज्यारोपंकृत्वा ॥ शरंसज्यं ज्यायुक्तंचकार ॥५॥ जमदग्निपुत्रत्वेन ब्राह्मणोसीति विश्वामित्रभगिन्याः पौत्रोसीतिपूज्यस्त्वंमेऽसिवधानर्होसि अतस्तेप्राणहरंशरं मोक्तुंनशक्तोस्मीतिशेषः॥ ६॥ इमां प्रत्यक्षसिद्धांगतिं ॥ गति साधनपादौ तच्छक्तिचाकाशगमनादिरूपां ॥ लोकान् लोकप्राप्तिसाधनंधर्मं ॥ त्वत्पादकमलेहन्मिब्रूहि तेद्याथवाद्दषमितिपाद्मोक्तेः ॥ दृषोधर्मः उभयोर्मध्येयदिच्छसि यत्तवेष्टंतद्वदेत्यर्थः ॥७॥

कृतएवमतआह ॥ नहीति ॥ वीर्येण स्वशक्त्या शत्रूणांबलदर्पविनाशनः मोघोव्यर्थः ॥८॥ वरायुधं वैष्णवंधनुः ॥ समेतामिलिताः ॥९॥ तद्दृष्टुमागताइतिशेषः ॥ १० ॥ वरधनुर्धरेरामेधिकरणे तस्यभार्गवस्यालोकेतेजसि संक्रांतेसतीतिशेषः ॥ ततःपरशुरामस्यदेहान्निर्गत्यवैष्णवं ॥ पश्यतांसर्वदेवानांतेजोराममुपागमदितिनृसिंहपुराणात् ॥ पूर्वोक्तपाद्माच्च ॥ अतएवभार्गवेजडीकृतेसति निर्वीर्यःसरामोराममुदैक्षत ॥ उद्भूतविष्णुतेजस्कमपश्यदित्यर्थः॥ ११ ॥ तदेवविवृणोति तेजोभिरित्यादि ॥ रामसंक्रांतैस्तेजोभिर्हेतुभिः गतवीर्यतयाजडीकृतःपरशुरामउवाच ॥ शरवध्यप्रश्नोत्तरमितिशेषः ॥ १२ ॥ विषयेदेशएवमुक्तिश्चक्षत्रभीत्यादिनिदर्शनये ॥ १३ ॥ गुरुवचः काश्यपवचः ॥ नि

नत्ययंवैष्णवोदिव्यःशरःपुरपुरंजयः ॥ मोघःपततिवीर्येणबलदर्पविनाशनः ॥ ८ ॥ वरायुधधरंरामंद्रष्टुंसर्षिगणाःसुराः ॥ पितामहंपुरस्कृत्यसमेतास्तत्रसर्वशः ॥ ९ ॥ गंधर्वाप्सरसश्चैवसिद्धचारणकिन्नराः ॥ यक्षराक्षसनागाश्चतद्रष्टुंमहदद्भुतं ॥ १० ॥ जडीकृतेतदा लोकेरामेवरधनुर्धरे ॥ निर्वीर्योजामदग्न्योसौरामोराममुदैक्षत ॥ ११ ॥ तेजोभिर्गतवीर्यत्वाज्जामदग्न्योजडीकृतः॥ रामंकमलपत्राक्षंमंदंमंदमुवाचह॥ १२ ॥ काश्यपायमयादत्तायदापूर्ववसुंधरा ॥ विषयेमेनवस्तव्यमितिमांकाश्यपोब्रवीत् ॥ १३ ॥ सोहंगुरुवचः कुर्वन्पृथिव्यांनवसेनिशां ॥ तदाप्रभृतिकाकुत्स्थकृतामेकाश्यपस्यह॥ १४ ॥ तामिमांमद्गतिंवीरहंतुंनार्हसिराघव ॥ मनोजवंगमिष्यामिमहेंद्रंपर्वतोत्तमं ॥ १५ ॥ लोकास्त्वप्रतिमारामनिर्जितास्तपसामया ॥ जहितांच्छरमुख्येनमाभूत्कालस्यपर्ययः ॥ १६ ॥

शां रात्रिं नवसे तद्वार्षः ॥ तदा यदादत्तायदाचनवस्तव्यमित्युक्तं तदाप्रभृतीतिशेषः ॥ पृथिव्यांनवसेइत्यर्थः ॥ यतोहप्रसिद्धं काश्यपस्यअये प्रतिज्ञाकृताइतिशेषः ॥ पृथिव्यां रात्रौनवसामीत्येवंरूपाप्रतिज्ञाकृता ॥१४॥ यदेवमतस्तामिमामित्यादि ॥ तां मद्गतिं आकाशगमनसाधनौपादौचेन्नहनिष्यसि ॥ तदामनोजवंपादमास्थाय कश्यपेन समुद्रेणच दत्तंमहेंद्रंगमिष्यामि अन्यथाप्रतिज्ञाहान्यामहत्संकटंस्यादितिभावः ॥१५॥ तपसा यज्ञादिरूपेण निर्जिताअर्जिताः ॥ अत्रपुण्यार्जितलोकहननाभ्यनुज्ञया स्वस्य तत्त्वज्ञत्वंव्यंग्यं ॥ रामस्यलोकदानप्रतिबंधयोः स्यातंत्र्यदर्शनेनपरेशत्वबोधनंच ॥ पाद्मेपि ॥ शतयज्ञकृतंपुण्यंतदस्मायन्यवेदयदिति ॥ १६ ॥

यतउतामृतत्वस्येशानइतिश्रुतिप्रसिद्धंब्रह्मैवत्वमित्याह ॥ अक्षय्यं अनाद्यंतं केनापिपराजयंनेतुमशक्यंच ॥ एवंनिश्चयेहेतुर्धनुषइत्यादि ॥ अस्यवैष्णवस्येतरदुरारोपस्य प रामर्शोग्रहणाकर्षणादि ॥ १७ ॥ अप्रतिद्वंद्वं प्रतिभटरहितं ॥१८॥ इयं त्वद्विषयेऽशक्तिः ॥व्रीडा व्रीडार्हा ॥ तत्रहेतुस्त्वयेत्यादि ॥ विमुखीकृतस्वशक्तिःतस्मिन्योजनेनाश क्तःकृतः ॥ एतेनस्वस्यभगवदंशत्वं ॥ रामस्यच पूर्णभगवदवतारत्वंसूचितं ॥ स्वातिरिक्तेनविमुखीकरणेहिव्रीडा ननुस्वात्मनामाययातथाकरणेइतिभावः ॥ एतद्व्यवहारप्रयोज

अक्षय्यंमधुहंतारंजानामित्वांसुरेश्वरं॥ धनुषोस्यपरामर्शात्स्वस्तितेस्तुपरंतप॥ १७॥ एतेसुरगणाःसर्वेनिरीक्षंतेसमागताः ॥ त्वाम प्रतिमकर्माणमप्रतिद्वंद्वमाहवे॥ १८॥ नचेयंतवकाकुत्स्थव्रीडाभवितुमर्हति॥ त्वयात्रैलोक्यनाथेनयदहंविमुखीकृतः ॥ १९॥शर मप्रतिमंराममोक्तुमर्हसिसुव्रत॥ शरमोक्षेगमिष्यामिमहेंद्रंपर्वतोत्तमं॥ २०॥तथाब्रुवतिरामेतुजामदग्न्येप्रतापवान्॥ रामोदाशर थिःश्रीमांश्चिक्षेपशरमुत्तमं॥ २१॥ सहतानदृश्यरामेणस्वांल्लोकांस्तपसार्जितान्॥ जामदग्न्योजगामाशुमहेंद्रंपर्वतोत्तमं॥२२॥ त तोविमिराःसर्वादिशश्चोपदिशस्तथा॥ सुराःसर्षिगणारामंप्रशशंसुरुदायुधं ॥ २३॥रामंदाशरथिंरामोजामदग्न्यःप्रपूजितः॥ त तःप्रदक्षिणीकृत्यजगामात्मगतिंप्रभुः॥ २४॥ इत्यार्षे०षट्सप्ततितमःसर्गः॥ ७६॥ ॥७॥ ॥७॥

॥११८॥

नंच दययादशरथादीन्प्रतिस्वरूप

बोधनं रामस्यपूर्णतेजोवत्त्वसंपादनंचेतिभाति ॥ वैष्णवतेजसोंशेनान्यत्रसत्वेरावणवधस्यदुष्करत्वात् ॥ एतदर्थमेवरावणवधेच्छुदेवगंधर्वादीनांद्रष्टुमागमनंपूर्वमुक्तं ॥ १९ ॥ शरमोक्षेगमिष्यामि ॥ पापस्यतपसादग्धत्वात् पुण्यस्यचशरमोक्षेणफलप्रतिबंधेजीवन्मुक्तोभूत्वागमिष्यामीत्यर्थः ॥ अनेनलोकावरोधःस्वेष्टएवेतिदर्शितं ॥२०॥२१॥ दृश्य दृष्ट्वा॥२२॥२३॥ रामः दाशरथिनाब्राह्मणत्वात्पूजितोनमस्कृतश्च ॥ प्रशस्येहेतिपाठांतरं ॥ दाशरथिं प्रदक्षिणीकृत्य अंतर्यामित्वेनज्ञानात् प्रदक्षिणकरणंच॥ क्षत्रियत्वाच्चतस्य प्रणत्यकरणंकायेनेतिबोध्यं ॥ आत्मगतिं तत्त्वज्ञानं ॥ स्वस्थानंजगामेत्यर्थः॥ प्रभुरिति ब्रह्मत्वेनसर्वलोकप्रभुत्वं ॥२४॥ इतिरामाभिरामे०षट्सप्ततितमःसर्गः ॥७६॥ ॥७॥

रामे परशुरामे॥ प्रशांतोगतक्रोधआत्माचित्तंयस्य ॥ हस्ते स्वहस्ते स्थितंधनुर्वरुणायदत्तैःसहकौतुकदर्शनार्थमंतरिक्षेस्थितायददौ न्यासात्मनेतिशेषः ॥ वरुणस्याप्रमेयत्वं भृ गवेसाक्षाद्ब्रह्मविद्याप्रदत्वात् ॥ इदंचतैत्तिरीयोपनिषदिस्पष्टं ॥ १ ॥ विकलं परशुरामभयेन ॥ धनुर्दानवृत्तांतस्य मायया तिरोधानमन्यान्प्रति ॥२॥ ३ ॥४॥ हर्षएवाधिका वस्थःप्रमोदः ॥५॥ तांसेनां प्रथमंक्षुभितां पश्चात्प्राप्ताश्वासांचेत्यर्थः ॥ जगाम सेनेतिशेषः॥ पताका ध्वजपटः ध्वजोदंडः ॥ पताकायुक्तध्वजवतीं ॥ पताकाः क्षुद्रध्वजाः

गतेरामेप्रशांतात्मारामोदाशरथिर्धनुः॥ वरुणायाप्रमेयायददौहस्तेमहायशाः॥ १ ॥ अभिवाद्यततोरामोवसिष्ठप्रमुखान्मुनीन् ॥ पि तरंविकलंदृष्ट्वाप्रोवाचरघुनंदनः॥ २ ॥ जामदग्न्योगतोरामःप्रयातुचतुरंगिणी ॥ अयोध्याभिमुखीसेनात्वयानाथेनपालिता ॥ ३॥ रामस्यवचनंश्रुत्वाराजादशरथःसुतं॥ बाहुभ्यांसंपरिष्वज्यमूर्ध्न्युपाघ्रायराघवं ॥ ४ ॥ गतोरामइतिश्रुत्वाहृष्टःप्रमुदितोनृपः॥ पुन र्जातंतदामेनेपुत्रमात्मानमेवच ॥ ५॥ चोदयामासतांसेनांजगामाशुततःपुरीं॥ पताकाध्वजिनींरम्यांतूर्योद्घुष्टनिनादितां॥ ६॥ सि क्तराजपथांरम्यांप्रकीर्णकुसुमोत्करां॥ राजप्रवेशसुमुखैःपौरैर्मंगलपाणिभिः॥ ७॥ संपूर्णांप्राविशद्राजाजनौघैःसमलंकृतां॥ पौ रैःप्रत्युद्गतोदूरंद्विजैश्चपुरवासिभिः॥८॥पुत्रैरनुगतःश्रीमान्श्रीमद्भिश्चमहायशाः॥ प्रविवेशगृहंराजाहिमवत्सदृशंप्रियं॥९॥ननंदस्व जनैराजागृहंकामैःसुपूजितः॥ कौसल्याचसुमित्राचकैकयीचसुमध्यमा॥ १० ॥वधूप्रतिग्रहेयुक्तायाश्चान्याराजयोषितः॥ततःसी तांमहाभागामूर्मिलांचयशस्विनीं॥ ११॥ कुशध्वजसुतेचोभेजगृहुर्नृपयोषितः॥ मंगलालापनैर्होमैःशोभिताःक्षौमवाससः॥ १२॥

ध्वजामहांतइत्यन्ये ॥ रम्यां स्वभावतः ॥ उद्घुष्टं घोषः॥६॥ सिक्तेन राजपथेन आसमंताद्रम्यां॥७॥८॥ श्रीमद्भिः दारपरिग्रहादधिकलक्ष्मीवद्भिः पुत्रैः ॥ सुधालेपजधावल्यादौ न्यत्याच्च हिमवत्सादृश्यंगृहे ॥ ९ ॥ कामैः विषयभोगपरिकरस्रक्चंदनादिभिः ॥ सुपूजितः प्राप्तपूजः ननंद ॥१०॥ वधूनां स्नुषाणां प्रतिग्रहे मंगलाचरणपूर्वकंदर्शनस्पर्शने ॥११॥मंगलालापनैर्मंगलार्थमालापनैराशीर्वादैरुपलक्षिताइतिशेषः ॥ होमैर्गृहप्रवेशनीयहोमैः प्राप्तशोभनाः ॥ १२ ॥

देवतायतनानि पुरगृहदेवतायतनानि ॥ ताः सर्वाराजसुताःस्नुषाः सर्वाराजपत्न्यः प्रत्यपूजयन्प्रणामयंतिस्म ॥ अभिवाद्यान् अभिवादनार्हान्॥ अभिवाद्य नमस्कार्य ॥ १३॥ कृतास्त्राः लब्धास्त्राः ॥ कृताज्ञाइतिपाठे अनुष्ठितपित्रभियोगाः ॥ १४॥ वर्तयंति पित्रुक्तंकुर्वंति ॥ नरर्षभाः रामादयः ॥ कस्यचित्कालस्य अत्ययेइतिशेषः ॥१५॥१६॥ मातुलस्तवेति ॥ अतस्तंनगरंगत्वा आगच्छेतिशेषः ॥ एतद्वाक्यं ॥ १७ ॥ अक्लिष्टं कस्यापिदुःखंयथानभवतितथाकर्तुंशीलमस्य तं रामं ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥२१॥

देवतायतनान्याशुसर्वास्ताःप्रत्यपूजयन्॥अभिवाद्याभिवाद्यांश्चसर्वाराजसुतास्तदा॥१३॥ रेमिरेमुदिताःसर्वाभर्तृभिर्मुदितारहः॥ कृतदाराःकृतास्त्राश्चसधनाःससुहृज्जनाः॥१४॥शुश्रूषमाणाःपितरंवर्तयंतिनरर्षभाः॥कस्यचित्त्वथकालस्यराजादशरथःसुतं॥१५॥ भरतंकैकयीपुत्रमब्रवीद्रघुनंदनः॥ अयंकैकयराजस्यपुत्रोवसतिपुत्रक॥१६॥त्वांनेतुमागतोवीरोयुधाजिन्मातुलस्तव॥श्रुत्वाद शरथस्यैतद्भरतःकैकयीसुतः॥१७॥गमनायाभिचक्रामशत्रुघ्नसहितस्तदा॥आपृच्छ्यपितरंशूरोरामंचाक्लिष्टकारिणं॥१८॥मा तॄश्चापिनरश्रेष्ठःशत्रुघ्नसहितोययौ॥युधाजित्प्राप्यभरतंसशत्रुघ्नंप्रहर्षितः॥१९॥स्वपुरंप्राविशद्वीरःपितातस्यतुतोषह॥गतेचभरते रामोलक्ष्मणश्चमहाबलः॥२०॥पितरंदेवसंकाशंपूजयामासतुस्तदा॥पितुराज्ञांपुरस्कृत्यपौरकार्याणिसर्वशः॥२१॥चकाररामः सर्वाणिप्रियाणिचहितानिच॥मातृभ्योमातृकार्याणिकृत्वापरमयंत्रितः॥२२॥गुरूणांगुरुकार्याणिकालेकालेन्ववैक्षत॥एवंदश रथःप्रीतोब्राह्मणानैगमास्तथा॥२३॥

प्रियाणि हितानि ॥ हितानि पथ्यैतइष्टजनकानि ॥ पौराणां परममत्यंतं यंत्रितः श्रुतिस्मृतिमर्यादाऽ लंघी ॥ २२ ॥ गुरूणां तद्विषयेपरमयंत्रितः ॥ गुरुकार्याणि गुरुसंबंधिशुश्रूषादीनि ॥ नैगमावणिजः ॥ २३ ॥

विषयवासिनः प्रीताइतिशेषः ॥ तेषांचतुर्णांपुत्राणांमध्ये सत्यपराक्रमोरामएवातियशाः ॥ भूतानांमध्येस्वयंभूरिव गुणवत्तरोबभूवेत्युत्तरेणान्वयः ॥ २४ ॥ बहूनृतून् द्वा दशवर्षाणीत्यर्थइतिबहवः ॥ २५ ॥ मनस्वी अनुकूलमनस्कः अतएवतद्गतमनानित्यंसीतागतमनाः ॥ तस्याहृदिसमर्पितः संबंधसामान्येषष्ठी तयेत्यर्थः ॥ एतेनपरस्परानु रागोदर्शितः ॥ पितृकृताः ब्राह्मविवाहसदृशविवाहेनपितृदत्ताः ॥ सविवाहएवसर्वथा श्लाघ्यइतिभावः ॥ २६ ॥ नैतावदेव किंतु गुणात् हितकारित्वपातिव्रत्यादिरूपा

रामस्यशीलवृत्तेनसर्वेविषयवासिनः॥तेषामतियशालोकेरामःसत्यपराक्रमः॥ २४ ॥स्वयंभूरिवभूतानांबभूवगुणवत्तरः॥ राम श्चसीतयासार्धंविजहारबहूनृतून्॥ २५॥ मनस्वीतद्गतमनास्तस्याहृदिसमर्पितः ॥प्रियातुसीतारामस्यदाराःपितृकृताइति ॥ २६॥ गुणाद्रूपगुणाच्चापिप्रीतिर्भूयोभिवर्धते॥तस्याश्चभर्ताद्विगुणंहृदयेपरिवर्तते॥ २७॥ अंतर्गतमपिव्यक्तमाख्यातिहृदयंहृदा ॥ तस्य भूयोविशेषेणमैथिलीजनकात्मजा॥देवताभिःसमारूपेसीताश्रीरिवरूपिणी ॥ २८॥ तयासराजर्षिसुतोभिकामयासमेयिवानुत्त मराजकन्यया॥ अतीवरामःशुशुभेमुदान्वितोविभुःश्रियाविष्णुरिवामरेश्वरः॥ २९॥

तृ ॥ रूपं सौंदर्यं ॥ तद्रूपाद्गुणा च्च ॥ भूयोधिकं रामस्यप्रीतिर्वर्धतेस्म तस्याश्चहृदयेगुणाद्रूपगुणाच्च भर्ताद्विगुणंपरिवर्ततेस्म ॥२७ ॥ तस्यरामस्यांतर्गतं हृदयं हृदयाभिप्रायं मैथिली हृदा स्वहृदयेन भूयो धिकं विशेषेणमैथिली जनकात्मजा रूपिणीश्रीरिव रूपेदेवताभिःसमासीता ॥ आख्याति जानाति॥ अतोज्ञायतेभर्तातद्धृदयस्थइति ॥२८॥ अभिकामया स्वविषयेच्छा वत्या स्वेच्छाविषययाच ॥ समेयिवान्संयुक्तः ॥ विभुःविभुत्वशक्तिमान् अमरेश्वरोविष्णुःश्रियेव ॥ तत्रद्वादशवर्षाणिराघवःसहसीतया ॥ रमयामासधर्मात्मानारायणइव श्रियेति पाद्मेउक्तं ॥ एकोनषोडशवर्षस्यविश्वामित्रेणनयनात् पंचदशवर्षसमाप्तौविवाहइतिबोध्यं ॥ २९ ॥

इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेबालकांडेसप्तसप्ततितमःसर्गः ॥ ७७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ बालकांडेतुसर्गाणांकथितासप्तसप्ततिः ॥
श्लोकानांद्वेसहस्रेचपंचाशच्चशतद्वयं ॥ १ ॥ अयंकंठकुठारस्तेकुरुरामयथोचितं ॥ गवाभ्यजन्मनांतातनशूराराघवोवयं ॥ २ ॥ बालेबालेनकल्पेनकृत्वासंरक्षणंकृतोः ॥

इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येचतुर्वि
शसहस्रिकायांबालकांडेरामक्रीडाख्यानंनामसप्त
सप्ततितमःसर्गः॥ ७७॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
अतःपरमयोध्याकांडं तस्यायमाद्यःश्लोकः॥ ग
च्छतामातुलकुलंभरतेनतदानघः ॥ शत्रुघ्नोनित्य
शत्रुघ्नोनीतःप्रीतिपुरस्कृतः॥ १॥ ॥ ७॥

॥१२०॥

सीताअंकेधृतायेनसरामःपातुनःसदा ॥३॥ बालकांडव्याख्यासमाप्ता ग्रंथसंख्या ॥५०५०॥ मूळ ॥२२५०॥ टीका ॥२८००॥ ॥ ७ ॥ श्रीसीतारामः प्रसन्नोस्तु॥

इतिश्रीवाल्मीकिरामायणेबालकांडंसमाप्तम्

॥ अथवाल्मीकिरामायणेअयोध्याकांडप्रारंभः ॥

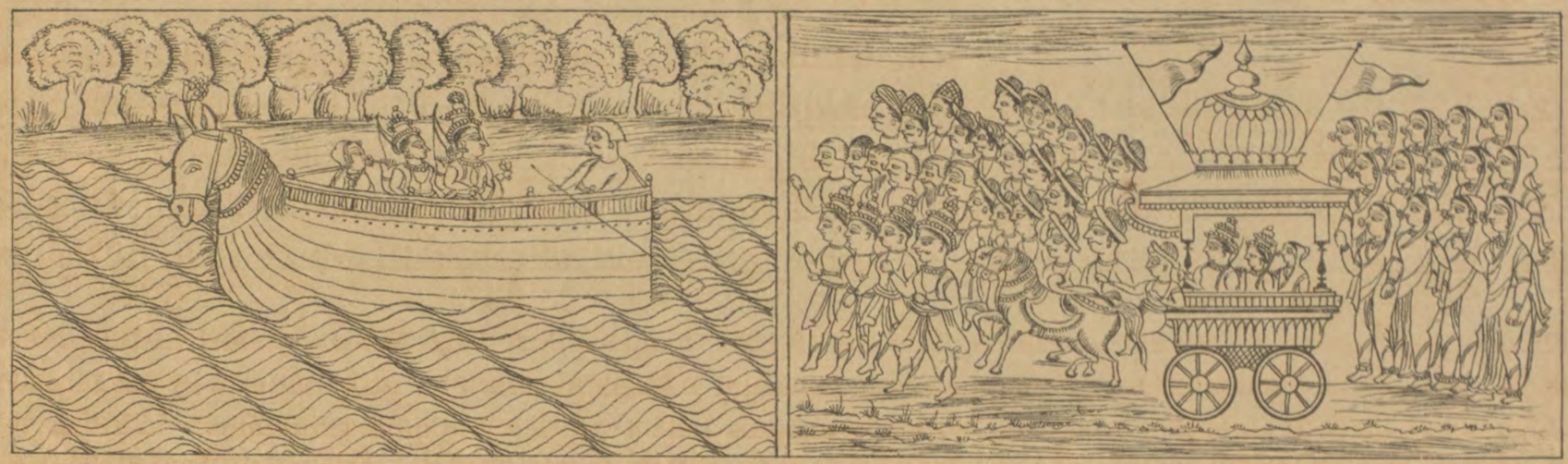

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ अयोध्याख्येतुगुर्वर्थेत्यत्कराज्यंगिरौवसन् ॥ पादुकेभरतायादात्सरामःशरणंमम ॥ अथ रामस्य राज्याभिषेकार्हगुणान्प्रतिपादयितुं राज्याभिषेकादिच प्रतिपादयितुमेतदारंभः ॥ मातुलकुलं मातुलगृहं ॥ अनघः सोदरस्य लक्ष्मणस्य ॥ बलवद्रामाश्रयप्रयुक्तेर्ष्यारहितः नित्यशत्रवः कामादयस्तद्धंता ॥ नीतः अनेनविना मातुलगृहभुज्यमानसुखमसत्कल्पमितिधिया नीतइत्यर्थः ॥ प्रीत्या भरतविषयस्नेहेन पुरस्कृतोयुक्तः तेन भरतनिर्बंधेन गमनशंकावारिता किंच भरतेन प्रीत्या पुरस्कृतःअग्रेसरःकृतः तेन परस्परानुरागसूचनं ॥ १ ॥ भरतः तत्र मातुलकुले विशिष्टवस्त्राभरणभोजनादिरूपसत्कारेण सत्कृतः पुत्रस्नेहेन पुत्रादप्यधिकस्नेहेनेत्यर्थइत्येके ॥ २ ॥ तत्रापि तादृशसत्कारवत्यपि मातुलगृहे कामतः कामैरभिमतविषयैः सार्वविभक्तिकस्तसिः तर्प्यमाणौ ॥ अनेन सार्वदिकीविषयसुखानिवृत्तिर्बोधिता ॥ वृद्धं

श्रीगणेशायनमः॥ गच्छतामातुलकुलंभरतेननदानघः॥ शत्रुघ्नोनित्यशत्रुघ्नोनीतःप्रीतिपुरस्कृतः॥ १॥ सतत्रन्यवसद्वात्रासहसत्कारसत्कृतः॥ मातुलेनाश्वपतिनापुत्रस्नेहेनलालितः॥ २॥तत्रापिनिवसंतौतौतर्प्यमाणौचकामतः॥ भ्रातरौस्मरतांवीरौवृद्धंदशरथंनृपं॥ ३॥ राजापितौमहातेजाःसस्मारप्रेषितौसुतौ॥ उभौभरतशत्रुघ्नौमहेंद्रवरुणोपमौ॥ ४॥ सर्वएवतुतस्येष्टाश्चत्वारःपुरुषर्षभाः॥ स्वशरीराद्विनिर्वृत्ताश्चत्वारइववाहवः॥ ५॥ तेषामपिमहातेजारामोरतिकरःपितुः॥ स्वयंभूरिवभूतानांबभूवगुणवत्तरः॥ ६॥ सहिदैवैरुदीर्णस्यरावणस्यवधार्थिभिः॥ अर्थितोमानुषेलोकेजज्ञेविष्णुःसनातनः॥ ७॥

अनेन शुश्रूषाकालात्ययेन धर्मलोपभयात्पितृस्मरणमितिसूचितं ॥ स्मरतामस्मरतां ॥ अडभावआर्षः ॥ ३ ॥ प्रेषितौ विदेशगतौ ॥ ४ ॥ विनिर्वृत्ताः विनिर्गताः अनेन राज्ञोविष्णुरूपकध्वनिः ॥ ५ ॥ तत्रापि रामस्यात्यंताभिमतत्वमुत्कर्षंचाह तेषामिति ॥ तेषामपिमध्ये पितूरामोरतिकरोबभूव ॥ भूतानां प्राणिनां मध्ये स्वयंभूश्चतुर्मुखइव गुणवत्तरश्च बभूव ॥ ६ ॥ गुणवत्तरत्वे हेतुः सहीति ॥ उदीर्णस्य दृप्तस्य ॥ अर्थितः प्रार्थितः जज्ञे आविर्भूतः ॥ ७ ॥

देवानांवरेणेति वज्रपाणिविशेषणं ॥ वज्रपाणिना प्रार्थितेन देवानांवरेण वामनेनादितिरिवेत्यर्थइत्यन्ये ॥ ८ ॥ गुणवत्तरइत्युक्तगुणानेवाह सहीति ॥ रूपं लावण्यं सौंदर्यंच असूया गुणेषुदोषत्वाविष्करणं तद्रहितः भूमावनुपमः उक्तगुणविषये ॥ सूनुः कौसल्यायाइतिशेषः॥ दशरथोपमत्वं वक्ष्यमाणगुणैर्बोध्यं ॥ ९ ॥ मृदुपूर्वं मृदूक्तिपूर्वं स्वजनेन परुषमुच्यमानोपि परुषमुत्तरं नप्रतिपद्यते नप्रयच्छति ॥ १० ॥ शतमनंतं ॥ आत्मवत्तया स्वाधीनांतःकरणतया ॥ ११ ॥ शीलं सुचरितं ज्ञानमात्मानात्मविवेकज्ञानं वेदतदर्थज्ञानंच ॥ अस्त्रयोग्यांतरेष्वपि अस्त्रशस्त्रपरिश्रमयोग्यकालस्य यदंतरं मध्यं तेष्वपि सज्जनैरेव शास्त्ररहस्यं कथयन्नास्त ॥ अन्यदातु कैमुतिकन्या

कौसल्याश्शुभेतेनपुत्रेणामिततेजसा॥ यथावरेणदेवानामदितिर्वज्रपाणिना ॥ ८ ॥ सहिरूपोपपन्नश्चवीर्यवाननसूयकः॥ भूमावनुपमःसूनुर्गुणैर्दशरथोपमः॥ ९ ॥ सचनित्यंप्रशांतात्मामृदुपूर्वंचभाषते॥ उच्यमानोपिपरुषंनोत्तरंप्रतिपद्यते॥ १० ॥ कदाचिदुपकारेणकृतेनैकेनतुष्यति ॥ नस्मरत्यपकाराणांशतमप्यात्मवत्तया॥ ११ ॥ शीलवृद्धैर्ज्ञानवृद्धैर्वयोवृद्धैश्चसज्जनैः॥ कथयन्नास्तवैनित्यंअस्त्रयोग्यांतरेष्वपि ॥ १२ ॥ बुद्धिमान्मधुराभाषीपूर्वभाषीप्रियंवदः॥ वीर्यवान्नचवीर्येणमहतास्वेनविस्मितः॥ १३ ॥ नचानृतकथोविद्वान्वृद्धानांप्रतिपूजकः॥ अनुरक्तःप्रजाभिश्चप्रजाश्चाप्यनुरज्यते॥ १४ ॥ सानुक्रोशोजितक्रोधोब्राह्मणप्रतिपूजकः॥ दीनानुकंपीधर्मज्ञोनित्यंप्रग्रहवांछुचिः॥ १५ ॥

यसिद्धं सज्जनैकसंभाषणं ॥१२॥ मधुराभाषी मधुरमाभाषितुंशीलमस्य ॥ पूर्वभाषी आगतान्प्रतिप्रथमभाषणेन स्वाभिमुख्यप्रदर्शकः ॥ मधुरं शब्दतः ॥ प्रियमर्थतः ॥ नचविस्मितः अप्राप्तगर्वः ॥ १३ ॥ नचानृतकथः तेन सदासत्यवचनायोगव्यवच्छेदोबोध्यते ॥ अनुरक्तोनुरंजितः॥ अंतर्भावितण्यर्थः ॥ अनुरज्यते अनुरंजयति ॥ तेनपरस्परानुरागः ॥ १४ ॥ अनुक्रोशोदया दुःखिषु तद्वान् ॥ दीनानुकंपी ॥ दीनानुकंपया तदभिलषितप्रापकः अतोनपौनरुक्त्यं ॥ प्रग्रहोदुष्टनिग्रहइंद्रियनिग्रहश्च ॥ १५ ॥

कुलोचितमतिः स्वकुलोचितदयादाक्षिण्यशरणागतसंरक्षणादिधर्मैकप्रवणबुद्धिः ॥ अतएव क्षात्रं धर्मं प्रजापालनादि बहु मन्यते ॥ ततः क्षात्रधर्मात्प्रजापालनजन्यया शत्रुसंहारजन्ययाच कीर्त्या महत्स्वर्गरूपं फलं साध्यं मन्यते ॥ यतोऽतः क्षात्रं धर्मं बहुमन्यतइत्येत्यर्थः ॥ १६ ॥ नाश्रेयसि अश्रेयस्करे निषिद्धकर्मणीत्यर्थः धर्मविरुद्धकथारुचिर्न वादादिषु बृहस्पतिरिव स्वोक्तनिर्वाहकयुक्तिवक्ता॥ १७ ॥ अरोगइत्यनेन सत्कर्मानुष्ठानसामर्थ्यंच ॥ वपुष्मान्विपुलांसत्वादिलक्षणवपुर्विशेषवान् देशकालविदिति ॥ तत्तत्कर्मयोग्यदेशकालज्ञाता नियहानुग्रहायपुरुषाणां धर्मिष्ठत्वाधर्मिष्ठत्वरूपसारज्ञाता ॥ सएकएवरामोलोके साधुः सर्वगुणयुक्तोब्रह्मणा कृ

कुलोचितमतिःक्षात्रंस्वधर्मंबहुमन्यते॥ मन्यतेपरयाप्रीत्यामहत्स्वर्गफलंततः॥ १६॥ नाश्रेयसिरतोयश्चनविरुद्धकथारुचिः॥ उत्तरोत्तरयुक्तीनांवक्तावाचस्पतिर्यथा ॥ १७ ॥ अरोगस्तरुणोवाग्मीवपुष्मान्देशकालवित्॥ लोकेपुरुषसारज्ञःसाधुरेकोविनिर्मितः ॥ १८ ॥ सतुश्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तःप्रजानांपार्थिवात्मजः॥ बहिश्चरइवप्राणोबभूवगुणतःप्रियः॥ १९ ॥ सर्वविद्याव्रतस्नातोयथावत्सांगवेदवित्॥ इष्वस्त्रेचपितुःश्रेष्ठोबभूवभरताग्रजः॥ २० ॥ कल्याणाभिजनःसाधुरदीनःसत्यवागृजुः॥ वृद्धैरभिविनीतश्चद्विजैर्धर्मार्थदर्शिभिः॥ २१ ॥ धर्मकामार्थतत्वज्ञःस्मृतिमान्प्रतिभानवान्॥ लौकिकेसमयाचारेकृतकल्पोविशारदः॥ २२॥ निभृतःसंवृताकारोगुप्तमंत्रःसहायवान्॥ अमोघक्रोधहर्षश्चत्यागसंयमकालवित्॥ २३॥

तः ॥१८॥ एवंश्रेष्ठगुणैर्युक्तत्वोपदेशेपि दार्ढ्याय सत्यत्वप्रत्यापनायच पुनरुपदिशति ॥ संवृति ॥ श्रेष्ठगुणैर्युक्तैर्वक्ष्यमाणैश्च प्राणसादृश्यकथनात्प्रजानां रामाधिकमिष्टं नास्तीतिसूचितं॥ गुणतः गुणैः ॥१९॥ सर्वविद्येति ॥ तत्तद्विद्यापेक्षितब्रह्मचर्यव्रतानंतरमेव स्नातः कृतसमावर्तनः अतएव यथावदित्यादि॥ इष्वोर्मंत्रहीनाः समंत्रास्तेऽस्त्राणि समाहारे द्वंद्वः पितुः श्रेष्ठस्तदपेक्षया श्रेष्ठः ॥ २० ॥ कल्याणानामभिजनोजन्मभूमिः॥ अदीनः क्षोभहेतावपि अक्षुब्धांतःकरणः ॥सत्यवाक् कृच्छ्रेपि सत्यवक्ता अभिविनीतः शिक्षितः॥२१॥ स्मृतिप्रतिभानयोर्भेदः संक्षेपेव्याकृतः॥ लौकिके कृतकल्पः संपादितसामर्थ्यः समयाचारे धर्मे विशारदः कुशलः ॥ २२ ॥ निभृतोविनीतः संवृताकारोगुढाभिप्रायः॥ गुप्तमंत्रइतिपाठे फलपर्यंतमन्याविदितमंत्रः गुप्तैर्मित्रैरितिपाठः प्रचुरः ॥ गुप्तैः मित्रत्वेनसर्वाज्ञातैः तादृशाहि परराष्ट्रभेदादौ मुख्यसहायाः ॥ त्यागोवित्तादेःसत्पात्रे दानं ॥ संयमोन्यायेनार्जनं तत्समयज्ञः ॥ २३ ॥

दृढभक्तिर्गुर्वादिषु ॥ स्थिरप्रज्ञः विस्मृतिहीनः ॥ नासद्ग्राही असद्वस्तुग्रहणशीलोन नदुर्वचः परोद्वेजकवचनहीनः ॥ निस्तंद्रीः निरालस्यः स्वीयानां दोषः स्वदोषः ॥ २४ ॥ कृतज्ञः परेणअल्पमपि कृतमुपकारं जानाति तथा ॥पुरुषाणामंतरं तारतम्यं तद्विवेचने कोविदः॥ यद्वा पुरुषाणामंतरमभिप्रायस्तज्ञः॥ ग्रहोनिग्रहः यथान्यायं यथोचितंकर्तुं विचक्षणः ॥२५॥ उक्तमर्थमेव विवृणोति ॥ सत्संग्रहानुग्रहणे संग्रहःस्वीकारस्ततोनुग्रहणं सपरिवारस्य पालनं ॥ ग्रहणेइतिपाठेप्ययमेवार्थः ॥ तत्र निग्रहस्य दुष्टनिग्रहस्यच करणे स्थानवित् देशकालज्ञः आयकर्मणिउपायज्ञः ॥ पुष्पेभ्योमधुकरइव प्रजाभ्यः करेण धनग्रहणकर्मणि चतुरइत्यर्थः ॥ कश्चिद्व्ययस्यचार्धेनचतुर्भागेनवापु

दृढभक्तिस्थिरप्रज्ञोनासद्ग्राहीनदुर्वचः॥ निस्तंद्रीरप्रमत्तश्चस्वदोषपरदोषवित्॥ २४॥ शास्त्रज्ञश्चकृतज्ञश्चपुरुषांतरकोविदः॥ यःप्रग्रहानुग्रहयोर्यथान्यायंविचक्षणः॥ २५॥ सत्संग्रहानुग्रहणेस्थानविन्निग्रहस्यच॥ आयकर्मण्युपायज्ञःसंदृष्टव्ययकर्मवित्॥ २६॥ श्रेष्ठ्यंचास्रसमूहेषुप्राप्तोव्यामिश्रकेषुच॥ अर्थधर्मौचसंगृह्यसुखतंत्रोनचालसः ॥ २७॥ वैहारिकाणांशिल्पानांविज्ञातार्थविभागवित्॥ आरोहेविनयेचैवयुक्तोवारणवाजिनां॥ २८॥ धनुर्वेदविदांश्रेष्ठोलोकेऽतिरथसंमतः॥ अभियाताप्रहर्ताचसेनानयविशारदः॥ २९॥ अप्रधृष्यश्चसंग्रामेक्रुद्धैरपिसुरासुरैः॥ अनसूयोजितक्रोधोनदृप्तोनचमत्सरी॥ ३०॥ नावज्ञेयश्चभूतानांनचकालवशानुगः॥ एवंश्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तःप्रजानांपार्थिवात्मजः॥ ३१॥ नः ॥ पादभागैस्त्रिभिर्वापिव्ययःकार्योनृपैरिहेतिशास्त्रसंदृष्टव्ययकर्मज्ञः ॥ २६ ॥ व्यामिश्रकेषु प्राकृतादिभाषामिश्रितनाटकादिषुश्रेष्ठ्यं निपुणतां ॥ अर्थधर्मौ संगृह्य तदविरोधेन सुखतंत्रः कामसेवीत्यर्थः॥ कर्तव्येष्वालस्यरहितः ॥२७॥ वैहारिकाणांक्रीडाप्रयोजनानांशिल्पानां गीतवाद्यचित्रकर्मादीनां विज्ञाता अर्थविभागवित् ॥ धर्मायशसेऽर्थायआत्मनेस्वजनायच ॥पंचधाविभजन्वित्तमिहामुत्रचशोभनइत्युक्तरीत्यातद्विभजनज्ञः॥ विनयोविविधगत्या नयनं शिक्षणंवा॥२८॥ अभियाता परसेनाभिमुखंयाता ॥ प्रहर्ता शत्रूणां॥ सेनानयःचक्रादिव्यूहेन सेनान्यासस्तत्र विशारदोनिपुणः ॥ २९ ॥ मत्सरः परसंपद्दूषः॥३०॥ भूतानां प्राणिनां ॥ सिद्धानामितिपाठे सिद्धादेवभेदाइतिकतककृत्॥ कालवशः कालपारतंत्र्यं प्राकृतवत्तदनुसारी न स्वायत्तसर्वपरिकरइतियावत्॥३१॥

एवं द्विवारं गुणश्रैष्ठ्यमुपपाद्य पुनरतिदार्ढ्याय तदुपपादयति ॥ संमतइत्यादि ॥ क्षमांप्रधानैर्गुणैर्वसुधायास्तुल्यइतिपरेणान्वयः ॥ ३२॥ तथेति ॥ कांतैरिष्टैः ॥ तथा पितुः प्रीतिसंजननैर्गुणैःकरणैः विरुरुचइत्यन्वयः ॥ ३३ ॥एवमभिषेकोपयोगिगुणश्रैष्ठ्यमुक्त्वा राज्ञोभिषेकेच्छां दर्शयति॥ तमेवमिति मेदिनी तद्वेवतद्वर्तिप्रजाश्च॥ ३४ ॥ ३५ ॥ चिंताप्रकारमाह ॥ अथेति ॥ मयि जीवति रामोराजा कथंभवेत् ॥ तादृशस्य तस्य दर्शनजा एषा अत्युत्कटाऽनिर्वचनीया प्रीतिर्मेकथंस्यादितिचिंताबभूवेत्यन्वयः॥

संमतश्चिपुलोकेषुवसुधायाःक्षमागुणैः ॥ बुद्ध्याबृहस्पतेस्तुल्योवीर्येचापिशचीपतेः॥ ३२ ॥ तथासर्वप्रजाकांतैःप्रीतिसंजननैःपितुः॥ गुणैर्विरुरुचेरामोदीप्तःसूर्यइवांशुभिः॥ ३३ ॥ तमेवंवृत्तसंपन्नमप्रधृष्यपराक्रमं ॥ लोकनाथोपमंनाथमकामयतमेदिनी ॥ ३४ ॥ एतैस्तुवृत्तभिर्युक्तंगुणैरनुपमैःसुतं॥ दृष्ट्वादशरथोराजाचक्रेचिंतांपरंतपः॥ ३५ ॥ अथराज्ञोबभूवैवंवृद्धस्यचिरजीविनः॥ प्रीतिरेषाकथंरामोराजास्यान्मयिजीवति॥ ३६॥ एषाह्यस्यपराप्रीतिर्हृदिसंपरिवर्तते॥ कदानामसुतंद्रक्ष्याम्यभिषिक्तमहंप्रियं॥ ॥ ३७॥ वृद्धिकामोहिलोकस्यसर्वभूतानुकंपकः॥ मत्तःप्रियतरोलोकेपर्जन्यइववृष्टिमान्॥ ३८ ॥ यमशक्रसमोवीर्येबृहस्पतिसमोमतौ॥ महीधरसमोधृत्यांमत्तश्चगुणवत्तरः॥ ३९ ॥ महीमहमिमांकृत्स्नामधितिष्ठंतमात्मजं॥ अनेनवयसादृष्ट्वायथास्वर्गमवाप्नुयां॥ ४० ॥इत्येवंविविधैस्तैस्तैरन्यपार्थिवदुर्लभैः॥ शिष्टैरपरिमेयैश्चलोकेलोकोत्तमैर्गुणैः ॥ ४१ ॥ तंसमीक्ष्यतदाराजायुक्तंसमुदितैर्गुणैः॥ निश्चित्यसचिवैःसार्धंयौवराज्यममन्यत॥ ४२॥ ॥ ३६ ॥ प्रीतिरभिलाषः अभिलाषाकारमाह कदानामेति ॥ पूर्वपक्षेप्रीतिरानंदः॥ ॥ ३७ ॥ पर्जन्योमेघः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अनेनवयसा वार्धकेन ॥ तथाभूतमात्मजं दृष्ट्वा यथास्वर्गं यथाकालं यथायोग्यंवा स्वर्गमवाप्नुयामिति चिंतां चक्रे इत्यनुकर्षेणान्वयः ॥ ४० ॥ तैस्तैरुक्तैः ॥ एतैरितिपाठेप्येवमेव ॥ शिष्टैरुक्तादन्यैश्चापरिच्छिन्नैर्लोके लोकोत्तमत्वेन प्रसिद्धैर्गुणैरुपलक्षितं ॥ ४१ ॥ तमुक्तानुक्तैःसमुदितैर्गुणैर्युक्तं पुत्रं समीक्ष्य दृष्ट्वा सचिवैःसार्धं निश्चित्य तादृशगुणवत्त्वेन पुत्रस्य यौवराज्यं अमन्यत विचारितवान् ॥ ४२ ॥

दिव्युत्पातग्रहनक्षत्रादिवैकृतं ॥ अंतरिक्षे महावातदिग्दाहादयः ॥ भूम्युत्पाताः भूकंपादयः तज्जं तत्सूचितं भयमात्मनिष्ठं मंत्रिभ्यः संचचक्षे उक्तवान् ॥ तथारामाभिषेककारणांतरमात्मनः शरीरे जरांचावोचत् ॥ अनेनोत्पातसूचितानिष्टयोग्यताध्वननं ॥ ४३ ॥ अथात्मनः शोकापनुदं शोकहर्तृ पूर्णचंद्रमुखस्य महात्मनोरामस्य संप्रियत्वं राज्याभिषेकेण सर्वानंदकरत्वं बुबुधे ज्ञातवान् ॥ ४४ ॥ अतआत्मनश्चश्रेयसे प्रजानांच श्रेयसे प्रियेणच प्रजानिष्ठरामविषयप्रीतिरूपहेतुनाच भक्त्याच रामपालनेन प्रजाधन्याभवंतितिप्रजाविषयस्नेहेनच सनृपोमंत्रिणः रामाभिषेकाय त्वरितवान् ॥ ४५ ॥ त्वरयित्वाच नानानगरवासिनस्तत्राधिकृतान्भिन्नभिन्नजनपदस्वामिनश्च

दिव्यंतरिक्षेभूमौचघोरमुत्पातजंभयं॥ संचचक्षेथमेधावीशरीरेचात्मनोजरां॥ ४३ ॥ पूर्णचंद्राननस्याथशोकापनुदमात्मनः॥ लोकेरामस्यबुबुधेसंप्रियत्वंमहात्मनः ॥ ४४ ॥ आत्मनश्चप्रजानांचश्रेयसेचप्रियेणच ॥ प्राप्तेकालेसधर्मात्माभक्त्यात्वरितवान्नृपः ॥४५॥ नानानगरवास्तव्यान्पृथग्जानपदानपि ॥ समानिनायमेदिन्यांप्रधानान्पृथिवीपतिः॥ ४६ ॥ तान्वेश्मनानाभरणैर्यथार्हंप्रतिपूजितान्॥ ददर्शालंकृतोराजाप्रजापतिरिवप्रजाः॥४७॥ नतुकेकयराजानंजनकंवानराधिपः॥ त्वरयाचानयामासपश्चात्तौश्रोष्यतःप्रियं॥ ४८॥ अथोपविष्टेनृपतौतस्मिन्परपुरार्दने॥ ततःप्रविविशुःशेषाराजानोलोकसंमताः॥ ४९ ॥ अथराजवितीर्णेषुविविधेष्वासनेषुच॥ राजानमेवाभिमुखानिषेदुर्नियतानृपाः॥५०॥ सलब्धमानैर्विनयान्वितैर्नृपैःपुरालयैर्जानपदैश्चमानवैः॥ उपोपविष्टैर्नृपनिर्वृतोबभौसहस्रचक्षुर्भगवानिवामरैः॥५१॥ मंत्रिद्वाग समानिनाय ॥ ४६ ॥ वेश्म नानाभरणैस्तद्वानैः प्रजापतिर्ब्रह्मा ॥ ४७ ॥ केकयाद्यनानयने हेतुस्त्वरयाचेति चस्त्वर्थेऽभिषेकविषयत्वरयात्वित्यर्थः॥ प्रियं रामाभिषेकं अस्येति विचार्येतिशेषः॥ अत्र भरतजनकयोरागमने विघ्नभिया देवास्तथाबुद्धिं राज्ञेदत्तवंतइतितात्पर्यं ॥ ४८ ॥ शेषाः कैकेयजनकव्यतिरिक्ताआसन्नाः ॥ ४९ ॥ राजवितीर्णेषु राजदर्शितेषु नियतानियतदेशाधिपत्या॥यद्वा राजमुखमात्रनिरीक्षकाः॥ ५० ॥ मानः सत्कारः पुरालयैः राजसेवार्थं सदायोध्यास्थितैः जानपदैः स्वस्वदेशस्थैः उपोपविष्टैः सभायां स्वसमीपोपविष्टैःसहस्रचक्षुरिंद्रः॥ राज्ञोपि चारैस्तथा तैरेवच सर्वप्रजाराजचित्तस्थज्ञानं ॥ ५१ ॥

इतिरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके अयोध्याकांडे आद्यःसर्गः ॥ १ ॥ ७ ॥ ७ ॥ अथ राज्याभिषेकस्य सर्वप्रजार्थत्वात् तदनुमतयेआहराजेत्याह ॥ ततइति ॥ आमंत्र्य अभिमुखीकृत्य ॥ हितं श्रेयस्करं अतएवोद्धर्षणं उत्कृष्टहर्षजनकं ॥ प्रथितं सर्वजनश्राव्यंयथाभवतितथोवाच ॥ १ ॥ तदेवाह दुंदुभीति ॥ अनुनादः प्रतिध्वनिः ॥ नादयन् दिशइतिशेषः ॥ २ ॥ स्वरे राजलक्षणयुक्तत्वं स्निग्धगंभीरत्वादियुक्तत्वं कांतत्वं मृदुमधुरत्वादिना ॥ रसयुक्तेन अद्भुतरसयुक्तेन ॥ ३ ॥ मे राज्य मया संप्रतिपाल्यमानं मम पूर्वैर्मन्वादिभिःपालितमितिविदितमित्यन्वयः ॥ ४ ॥ ततःकिंतत्राह ॥ सोहमिति श्रेयसा रामराज्याभिषेकद्वारा विशिष्टेन सुखेन यतइ

इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेप्रथमःसर्गः॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ततःपरिषदंसर्वामामंत्र्यवसुधाधिपः ॥ हितमुद्धर्षणंचैवमुवाचप्रथितंवचः ॥ १ दुंदुभिस्वरकल्पेनगंभीरेणानुनादिना ॥ स्वरेणमहताराजाजीमूतइवनादयन् ॥ २ ॥ राजलक्षणयुक्तेनकांतेनानुपमेनच ॥ उवाचरसयुक्तेनस्वरेणनृपतिर्नृपान्॥ ३॥ विदितंभवतामेतद्यथामेराज्यमुत्तमं॥ पूर्वैर्ममराजेंद्रैःसुतवत्परिपालितं॥ ४॥ सोहमिक्ष्वाकुभिःसर्वैर्नरेंद्रैःप्रतिपालितं॥ श्रेयसायोक्तुमिच्छामिसुखार्हमखिलंजगत्॥ ५॥ मयाप्याचरितंपूर्वैःपंथानमनुगच्छता॥ प्रजानित्यमनिद्रेणयथाशक्त्यभिरक्षिताः॥ ६॥ इदंशरीरंकृत्स्नस्यलोकस्यचरताहितं॥ पांडुरस्यातपत्रस्यच्छायायांजरितंमया॥ ७॥ प्राप्यवर्षसहस्राणिबहून्यायूंषिजीवतः ॥ जीर्णस्यास्यशरीरस्यविश्रांतिमभिरोचये॥ ८॥ राजप्रभावजुष्टांचदुर्वहामजितेंद्रियैः॥ परिश्रांतोस्मिलोकस्यगुर्वीधर्मधुरंवहन् ॥ ९ ॥ क्ष्वाकुभिः प्रतिपालितमतएव सुखार्हं ॥ ५ ॥ पूर्वैर्मन्वादिभिः पंथानं प्रजापालनमार्गं अनिद्रेण स्वसुखनिरपेक्षेण ॥ यथाशक्तीतिविनयप्रदर्शनं ॥ ६ ॥ जरितं प्रापितजरं कृतं नकदापि प्रजापालनविरोधेन विषयासक्तिःकृतेतिभावः ॥ ७ ॥ वर्षसहस्राणि षष्टिवर्षसहस्राणि बहून्यायूंषि वत्सरशतरूपानेकपुरुषायूंषि विश्रांतिं प्रजाचिंताराहित्यरूपिणीं ॥ ८ ॥ राजप्रभावाः शौर्यादयस्तयुक्तैर्जुष्टां वहन्निति हेतौशता ॥ ९ ॥

प्रजाहिते पुत्रं कृत्वा तंनियुज्य अनुमान्य कृतानुमतिकान्कृत्वा ॥ १० ॥ राज्याईत्वं पुत्रस्य दर्शयति ॥ अनुजातइति ॥ मत्संबंधिसर्वगुणविशिष्टोजातइत्यर्थः ॥ इत्थं भूताख्यानविषयेऽनुःकर्मप्रवचनीयइति मामितिद्वितीया स्वदत्तिगुणाधिकगुणवत्तामप्याह पुरंदरेति ॥ ११ ॥ पुष्येण युक्तं चंद्रमिव सर्वकार्यसिद्धिदक्षं यौवराज्ये तत्पदे प्रातः नियोक्तास्मीति लट् ॥ पुंगवं श्रेष्ठं ॥ १२॥ सवोयुष्माकं राजा अनुरूपोयोग्यः ॥ येन राज्ञा नकेवलं यूयमेव नाथवंतोऽपितु त्रैलोक्यमपि नाथवत्तरं ॥ एव प्रभावोरामइतिभावः ॥१३॥ श्रेयसा प्रशस्ततरेण रामेण महींसंयोक्ष्ये राज्याभिषेकद्वारेणेत्यर्थः ॥ एवंसति तस्मिन्सुते तत्पालनभारं निवेश्य गतक्लेशोभविष्यामि ॥१४॥

सोहंविश्राममिच्छामिपुत्रंकृत्वाप्रजाहिते ॥ सन्निरुष्टानिमान्सर्वाननुमान्यद्विजर्षभान्॥ १० ॥ अनुजातोहिमांसर्वैर्गुणैःश्रेष्ठोम मात्मजः॥ पुरंदरसमोवीर्यरामःपरपुरंजयः॥ ११ ॥ तंचंद्रमिवपुष्येणयुक्तंधर्मभृतांवरं ॥ यौवराज्येनियोक्तास्मिप्रातःपुरुषपुंगवं ॥ १२॥ अनुरूपःसवोनाथोलक्ष्मीवान्लक्ष्मणाग्रजः॥ त्रैलोक्यमपिनाथेनयेनस्यान्नाथवत्तरं॥ १३॥ अनेनश्रेयसासद्यःसंयोक्ष्येह मिमांमहीं॥ गतक्लेशोभविष्यामिसुतेतस्मिन्निवेश्यवै॥ १४॥ यदिदंमेनुरूपार्थंमयासाधुसुमंत्रितं॥ भवंतोमेनुमन्यंतांकथंवाकर वाण्यहं॥ १५॥ यद्यप्येषाममप्रीतिर्हितमन्यद्विचिंत्यतां॥ अन्यामध्यस्थचिंतातुविमर्दाभ्यधिकोदया॥ १६॥ इतिब्रुवंतंमुदिताःप्रत्य नंदन्नृपानृपं॥ दृष्टिमंतंमहामेघंनर्दंतइववर्हिणः ॥ १७॥ मे इदं अभिषेकरूपं कार्यं यत् यदि मया साधु सुमंत्रितं भवतामनुरूपार्थं अनुकूलप्रयोजना वहंच तदा भवंतोमे मम अनुमन्यंतां अनुमतिंप्रयच्छंतु॥ हर्षयुक्तत्वाद्वुक्तरस्मच्छब्दपौनरुक्त्यमदोषाय॥ इतोतिरिक्तंवा कथंकेन प्रकारेण किंकरवाणि तद्वदंत्वितिशेषः॥ ॥ १५ ॥ ननु त्वदधिकः कोहिताहितविचारसमर्थोतआह ॥ यद्यपीति ॥ एषा चिंता यद्यपि मम प्रीतिस्तद्विषया तथापि अन्यद्धितं यद्यस्ति तदाविचिंत्यतां ॥ यतोम ध्यस्थानां रागद्वेषहीनानांचिंतातु विचारस्तु तद्वतां चिंतापेक्षयाऽन्या विलक्षणा तदेवाह विमर्देन पूर्वापरपक्षसंघर्षेणाभ्यधिकोदया अधिकार्थप्रादुर्भाववती॥ १६ ॥ दृष्टि मंतं महामेघं दृष्ट्वा नर्दंतोबर्हिणइव मुदितानृपानृपंप्रत्यनंदन् प्रशंसापूर्वमंगीचक्रुः ॥ १७ ॥

अनुनादः सामंतकृतहर्षजवाक्यप्रतिध्वनिः संजज्ञे सभायामितिशेषः ॥ जनौघानाप्रहृष्टेन शब्देन सन् संभवन् नादः प्रतिध्वनिः पृथिवीं कंपयन्निव संजज्ञे बहिरि तिशेषः ॥विमानंइतिपाठे राजस्थानमित्यर्थः ॥ १८ ॥ भावं धर्मविषयमभिप्रायं ॥ बलं सेना तपोबलंवा चान्नृपाः ॥ १९ ॥ समतांएकरूपतां गताःप्राप्ताबुद्धयोयेषांते ॥ मंत्रयितुं प्रवृत्ताइतिशेषः ॥ मंत्रणोत्तरं ज्ञात्वा पुनःपुनःपर्यालोचनेननिश्चित्य ॥ २० ॥ अनेकेत्यादिपदं बहुव्रीहिः ॥ साहस्रेरित्यर्थिकोण् ॥ युवराजानमितिसमासांतवि धेरनित्यत्वाद्राजभावः ॥ २१ ॥ इच्छामः कृताभिषेकं द्रष्टुमितिशेषः ॥ २२ ॥ अजानन्निव तदभिषेकस्य सर्वमनःप्रियत्वं जानन्नपि अजानन्निव प्रजामुखात्स्पष्टंजि

स्निग्धोनुनादःसंजज्ञेततोहर्षसमीरितः॥ जनौघोहृष्टसन्नादोमेदिनींकंपयन्निव॥१८॥तस्यधर्मार्थविदुषोभावमाज्ञायसर्वशः॥ब्रा ह्मणाबलमुख्याश्चपौरजानपदैःसह॥ १९॥समेत्यतेमंत्रयितुंसमतागतबुद्धयः॥ ऊचुश्चमनसाज्ञात्वावृद्धंदशरथंनृपं॥ २०॥अनेक वर्षसाहस्रोवृद्धस्त्वमसिपार्थिव॥ सरामंयुवराजानमभिषिंचस्वपार्थिवं॥ २१॥इच्छामोहिमहाबाहुंरघुवीरंमहाबलं॥ गजेनमहता यांतंरामंछत्रावृताननं॥ २२॥इतितद्वचनंश्रुत्वाराज्ञातेषांमनःप्रियं॥ अजानन्निवजिज्ञासुरिदंवचनमब्रवीत्॥ २३॥श्रुत्वैतद्वचनंय न्मेराघवंपतिमिच्छथ॥ राजानःसंशयोयंमेतदिदंब्रूततत्त्वतः॥ २४॥कथंनुमयिधर्मेणपृथिवीमनुशासति॥ भवंतोद्रष्टुमिच्छंतियुव राजंमहाबलं॥ २५॥तेतमूचुर्महात्मानःपौरजानपदैःसह॥ बहवोनृपकल्याणगुणाःसंतिसुतस्यते॥ २६॥ गुणानुणवतोदेवदेवक ल्पस्यधीमतः॥ प्रियानानंदनान्कृत्स्नान्प्रवक्ष्यामोद्यतान्छृणु॥ २७॥ज्ञासुः ॥ २३ ॥ हेराजानोमेवचनंश्रुत्वा तन्निर्बंधादेव केवलं रामं पतिमिच्छथ नत्वन्यंइतिसंशयः ॥ २४ ॥ संशयबीजमाह ॥ कथन्विति ॥ युवराजं तेनयुवत्वात्तत्र नानाविधाधर्माणामभिसंभवइतिभावः ॥ २५ ॥ अस्मिन्नाधर्मलेशसंभावनापी त्याशयेनोत्तरयंति तेइति ते नृपाः कल्याणगुणाः प्रजाकल्याणजनकागुणाः ॥ २६ ॥ देवकल्पस्य देवतुल्यस्य रामस्य प्रियान् शत्रूणामपिआनंदनान् ॥ अनिष्टनिवारण पूर्वकेष्टप्रापकत्वेनानंदजनकान् ॥ २७ ॥

दिव्यैरमानुषैः इक्ष्वाकुभ्यस्तद्वंश्येभ्यः अतिरिक्तोधिकः ॥ २८ ॥ साक्षाद्रामाद्विनिर्वृत्तः रामेणैव प्रतिष्ठापितइत्यर्थः ॥ श्रिया अर्थेन ॥ २९ ॥ सुखत्वइत्यादेस्तु ल्यइत्यनेनान्वयः ॥ प्रत्येकगुणेषु एकैकस्योपमानत्वदर्शनेन रामनिष्ठगुणानामन्यत्रैकत्रवासासंभवोदर्शितः ॥ ३० ॥ संधा प्रतिज्ञा ॥ अनसूयकोऽन्यविषयासूयारहितः ॥ सांत्वयिता दुःखितानांदुःखंशमयिता ॥ श्लक्ष्णः प्रियवचनः ॥ ३१ ॥ मृदुः सुकरोपासनः स्थिरचित्तत्वमतिसंकटेऽपिअंगीकृतापरित्यागः ॥ भव्योदृश्यः अनसूयको

दिव्यैर्गुणैःशक्रसमोरामःसत्यपराक्रमः॥इक्ष्वाकुभ्योपिसर्वेभ्योत्यतिरिक्तोविशांपते॥ २८ ॥ रामःसत्पुरुषोलोकेसत्यःसत्यपराय णः॥ साक्षाद्रामाद्विनिर्वृत्तोधर्मश्चापिश्रियासह॥२९॥ प्रजासुखत्वेचंद्रस्यवसुधायाःक्षमागुणैः॥ बुद्ध्याबृहस्पतेस्तुल्योवीर्येसाक्षा च्छचीपतेः॥ ३० ॥ धर्मज्ञःसत्यसंधश्चशीलवाननसूयकः॥ क्षांतःसांत्वयिताश्लक्ष्णःकृतज्ञोविजितेंद्रियः॥ ३१ ॥ मृदुश्चस्थिरचि त्तश्चसदाभव्योनसूयकः॥ प्रियवादीचभूतानांसत्यवादीचराघवः॥३२॥बहुश्रुतानांवृद्धानांब्राह्मणानामुपासिता॥तेनास्येहातुला कीर्तिर्यशस्तेजश्चवर्धते ॥ ३३॥ देवासुरमनुष्याणांसर्वास्त्रेषुविशारदः ॥ सम्यग्विद्याव्रतस्नातोयथावत्सांगवेदवित् ॥ ३४ ॥ गांधर्वे चभुविश्रेष्ठोबभूवभरताग्रजः॥ कल्याणाभिजनःसाधुरदीनात्मामहामतिः॥ ३५॥ द्विजैरभिविनीतश्चश्रेष्ठैर्धर्मार्थनैपुणैः॥ यदाव्रज तिसंग्रामंग्रामार्थेनगरस्यवा॥ ३६॥ गत्वासौमित्रिसहितोनाविजित्यनिवर्तते॥ संग्रामात्पुनरागत्यकुंजरेणरथेनवा॥ ३७॥ पौरान्स्व जनवन्नित्यंकुशलंपरिपृच्छति॥ पुत्रेष्वग्निषुदारेषुप्रेष्यशिष्यगणेषुच॥ ३८॥ न्यनिष्ठासूयायाअविषयः॥ भूतानां प्राणिनां ॥ ३२ ॥ तेनोक्तगु णसमूहेन कीर्तिः शौर्यादिजा यशोदानादिजाप्रसिद्धिः तेजः शौर्यं ॥ ३३ ॥ देवासुरेत्यादिनिर्धारणेषष्ठी॥ ३४ ॥ गांधर्वे संगीतशास्त्रे कल्याणानामभिजनोवासस्थानं अ दीनः क्षोभहेतावप्यक्षुभितआत्मा चित्तं यस्य ॥ ३५ ॥ अभिविनीतः शिक्षितः॥ धर्मेऽर्थेच नैपुणंनैपुण्यं येषांतैः॥ ग्रामेतिलुप्तषष्ठीकं पृथक्पदं ॥ ग्रामस्य नगरस्यवा रक्षा र्थंसंग्रामं यदा व्रजतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

पिता औरसान्पुत्रानिव पौरान्कुशलं पृच्छतीत्यन्वयः ॥ शुश्रूषंतेचवःशिष्याइति ब्राह्मणान्प्रतिप्रश्नः॥ वर्मसु दंशिताअवहिताभृत्यावःसेवंतइतिक्षत्रियान्प्रतिप्रश्नः कच्चिदितिप्रश्ने ॥ क्वचिद्धर्मेषुदंशिताइतिपाठः॥ ३९ ॥ व्यसनं दुःखं ॥ ४० ॥ यथा पुत्रसुखेन पिता आनंदवान्भवति तथा प्रजासुखेन रामइतिभावः ॥ ४१ ॥ न विगृह्यकथारुचिः विग्रहोदृथाकलहस्तंकृत्वा जल्पवितंडादिकथारुचिर्यथाप्राकृतस्तथानेत्यर्थः ॥ नविगर्ह्यकथारुचिरितिपाठे निंद्यकथारुचिर्नेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३॥

निखिलेनानुपूर्व्याचपितापुत्रानिवौरसान् ॥ शुश्रूषंतेचवःशिष्याःकच्चिद्धर्मेषुदंशिताः॥ ३९॥ इतिवःपुरुषव्याघ्रःसदारामोभिभाष ते ॥ व्यसनेषुमनुष्याणांभृशंभवतिदुःखितः ॥ ४० ॥ उत्सवेषुचसर्वेषुपितेवपरितुष्यति॥ सत्यवादीमहेष्वासोवृद्धसेवीजितेंद्रियः ॥ ४१ ॥ स्मितपूर्वाभिभाषीचधर्मसर्वात्मनाश्रितः ॥ सम्यग्योक्ताश्रेयसांचनविगृह्यकथारुचिः ॥ ४२ ॥ उत्तरोत्तरयुक्तोचवक्तावा चस्पतिर्यथा॥ सुभ्रूरायतताम्राक्षःसाक्षाद्विष्णुरिवस्वयं॥४३॥रामोलोकाभिरामोयंशौर्यवीर्यपराक्रमैः॥ प्रजापालनसंयुक्तोनरागो पहितेंद्रियः॥ ४४ ॥ शक्तश्चैलोक्यमप्येषभोक्तुंकिंनुमहीमिमां॥ नास्यक्रोधःप्रसादश्चनिरर्थोस्तिकदाचन॥ ४५॥ हंत्येषनियमाद्ध्या नवध्येषुनकुप्यति॥ युनक्त्यर्थैःप्रहृष्टश्चतमसौयत्रतुष्यति॥ ४६॥ दांतैःसर्वप्रजाकांतैःप्रीतिसंजननैर्नृणां॥ गुणैर्विरोचतेरामोदीप्तः सूर्यइवांशुभिः॥ ४७॥ तमेवंगुणसंपन्नंरामंसत्यपराक्रमं॥ लोकपालोपमंनाथमकामयतमेदिनी ॥ ४८॥ वत्सःश्रेयसिजातस्तेदि ष्ट्यासौतवराघवः॥ दिष्ट्यापुत्रगुणैर्युक्तोमारीचइवकश्यपः॥ ४९॥ शौर्यं युद्धेनिर्भयप्रवेशसामर्थ्यं ॥ वीर्यं स्वस्याविकारेएव परस्यविकारापादनं परा क्रमोयुद्धेलघुसंचारः॥ रागोविषयेच्छा ॥ ४४॥ ४५॥ क्रोधप्रसादसार्थक्यमेवोपपादयति ॥ हंतीत्यादि यत्र यस्मिन्विषये संतोषस्तमर्थैः पूरयतीत्यर्थः ॥ ४६॥ दांतैः स्वमनोदम नैः॥ ४७ ॥ मेदिनी तत्स्थोजनः॥ ४८॥ असौ तेवत्सोदिष्ट्याऽस्मद्भाग्येन श्रेयसि प्रजारक्षणरूपे समर्थोजातः॥ किंचासौराघवस्तवदिष्ट्या भाग्येन मरीचिप्रजापतेः पुत्रः क श्यपइव पुत्रगुणैर्युक्तोजातइत्यर्थः॥ ४९॥

देवासुरादिषु राष्ट्रेपुरवरेचवर्तमानः सर्वोपिजनोरामस्य बलादि आशंसते आभ्यंतरः सेवकः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ रामस्यार्थे रामस्य बलादिप्रयोजनार्थे ॥ ५२ ॥ याचितं अभिप्रार्थितं रामाभिषेकरूपं समृध्यतां संपद्यतां ॥ ५३ ॥ राजोत्तमेतिसंबोधनं ॥ ५४ ॥ देवदेवोविष्णुस्तत्सदृशं अतएव सर्वलोकहिते निविष्टं ॥ उदारैर्गुणैर्युष्टं युक्तं उदारैर्महद्भिश्च परिगृहीतं ॥ ५५ ॥ इतिरामाभिरामे वा० अ० द्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अंजलिपद्मानि अंजलिरूपाणि पद्मानि

बलमारोग्यमायुश्चरामस्यविदितात्मनः॥ देवासुरमनुष्येषुसगंधर्वोरगेषुच ॥ ५० ॥ आशंसतेजनःसर्वोराष्ट्रेपुरवरेतथा॥ आभ्यंत रश्चवाह्यश्चपौरजानपदोजनः ॥ ५१ ॥ स्त्रियोवृद्धास्तरुण्यश्चसायंप्रातःसमाहिताः ॥ सर्वादेवान्नमस्यंतिरामस्यार्थेमनस्विनः ॥ ५२ ॥ तेषांतद्याचितंदेवत्वत्प्रसादात्समृध्यतां ॥ राममिंदीवरश्यामंसर्वशत्रुनिबर्हणं ॥ ५३ ॥ पश्यामोयौवराज्यस्थंतवराजोत्तमात्मजं ॥ ५४ ॥ तंदेवदेवोपममात्मजंतेसर्वस्यलोकस्यहितेनिविष्टं ॥ हितायनःक्षिप्रमुदारजुष्टंमुदाभिषेक्तुंवरदत्वमर्हसि ॥ ५५ ॥ इत्यार्षेश्रीरामायणे वा० आ० अ० द्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तेषामंजलिपद्मानिप्रगृहीतानिसर्वशः ॥ प्रतिगृह्याब्रवीद्राजातेभ्यःप्रियहितंवचः ॥ १ ॥ अहोस्मिपरमप्रीतःप्रभावश्चातुलोमम ॥ यन्मेज्येष्ठंप्रियंपुत्रंयौवराज्यस्थमिच्छथ ॥ २ ॥ इतिप्रत्यर्चितान्राजाब्राह्मणानिदमब्रवीत् ॥ वसिष्ठंवामदेवंचतेषामेवोपशृण्वतां ॥ ३ ॥ चैत्रःश्रीमानयंमासःपुण्यःपुष्पितकाननः ॥ यौवराज्यायरामस्यसर्वमेवोपकल्प्यतां ॥ ४ ॥ राज्ञस्तूपरतेवाक्येजनघोषोमहानभूत् ॥ शनैस्तस्मिन्प्रशांतेचजनघोषेजनाधिपः ॥ ५ ॥

पद्माकाराअंजलीरितियावत् ॥ प्रगृहीतानि प्रकर्षेणशिरसिबद्धानि ॥ प्रतिगृह्य वीक्षणवचनप्रत्यंजलिभिर्यथायोगं तासां प्रतिग्रहः ॥ १ ॥ २ ॥ इति प्रत्यर्चितान्पौर जानपदान्कृत्वा ब्राह्मणानिदमब्रवीत् ॥ तेषांपौरादीनांशृण्वतां पुरइत्यर्थः ॥ चकारसंपाद्यमपेक्ष्य ब्राह्मणानितिबहुवचनं ॥ ३ ॥ ४ ॥ जनघोषः रामाभिषेकसंभारो पकल्पनाज्ञाश्रवणजः ॥ ५ ॥

वसिष्ठमितिवामदेवोपलक्षणं ॥ अग्ये एवंव्यादिश्यविप्रौत्वित्युक्तेः परिच्छदः उपकरणं ॥ ६ ॥ ७ ॥ युक्तान्सावधानान्मंत्रिणइतिशेषः ॥ बलीन्पूजाद्रव्याणि वि घ्नशामकबल्यर्थानि ॥ ८ ॥ पृथक्पृथक्पात्रगृहीते ॥ अहतानि सदृशानि तदानीमेवतंतुवाययंत्राद्धृतानि ॥ ९ ॥ चामरव्यजने चमरपुच्छनिर्मिते व्यजने ॥ १० ॥ शा तकुंभानां सौवर्णानां ॥ अग्निवर्चसामित्यनेन सुवर्णस्यात्युत्तमत्वं ध्वनितं ॥ समग्रं नखादिसहितमखंडं ॥ ११ ॥ अन्यत् अनुक्तमपि लोकप्रसिद्धं गंधपुष्पादि एष्टव्यमव

वसिष्ठंमुनिशार्दूलंराजावचनमब्रवीत्॥ अभिषेकायरामस्ययत्कर्मसपरिच्छदं ॥ ६ ॥ तदद्यभगवन्सर्वमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ तच्छ्रुत्वाभूमिपालस्यवसिष्ठोमुनिसत्तमः ॥ ७ ॥ आदिदेशाग्रतोराज्ञःस्थितान्युक्तान्कृतांजलीन् ॥ सुवर्णादीनिरत्नानिवलीन्सर्वौषधीरपि ॥ ८ शुक्लमाल्यानिलाजांश्चपृथक्चमधुसर्पिषी॥ अहतानिचवासांसिरथंसर्वायुधान्यपि ॥ ९ ॥ चतुरंगबलंचैवगजंचशुभलक्षणं॥ चामरव्यजनेचोभेध्वजंछत्रंचपांडुरं॥ १० ॥ शतंचशातकुंभानांकुंभानामग्निवर्चसां ॥ हिरण्यशृंगमृषभंसमग्रंव्याघ्रचर्मच॥ ११ ॥ यच्चान्यत्किंचिदेष्टव्यंतत्सर्वमुपकल्प्यतां॥ उपस्थापयतप्रातरग्न्यगारेमहीपतेः॥ १२ ॥ अंतःपुरस्यद्वाराणिसर्वस्यनगरस्यच ॥ चंदनस्रग्भिरर्च्यतां धूपैश्चघ्राणहारिभिः॥ १३ ॥ प्रशस्तमन्नंगुणवद्दधिक्षीरोपसेचनं ॥ द्विजानांशतसाहस्रंयत्प्रकामफलंभवेत्॥ १४ ॥ सत्कृत्यद्विजमुख्यानांश्वःप्रभातेप्रदीयतां ॥ घृतंदधिचलाजाश्चदक्षिणाश्चापिपुष्कलाः ॥ १५ ॥ सूर्येभ्युदितमात्रेश्वोभवितास्वस्ति वाचनं ॥ ब्राह्मणाश्चनिमंत्र्यतांकल्प्यंतामासनानिच ॥ १६ ॥ आबध्यंतांपताकाश्चराजमार्गश्चसिच्यतां ॥ सर्वेचतालाचरागणिकाश्चस्वलंकृताः ॥ १७ ॥ श्वापेक्षितंतदित्यर्थः ॥ अग्न्यगारे अग्निहोत्रगृहे उपस्थापयत प्रापयत ॥ १२ ॥ अंतःपुरं राजवेश्म ॥ घ्राणहारिभिरतिसुगंधैः ॥ ॥ १३ ॥ प्रशस्तं दृश्यं गुणवत् युक्तसंस्कारं ॥ दध्नाक्षीरेणचोपसेचनं संस्कारोयस्य तत् ॥ द्विजानां शतसाहस्रंप्रति यत्प्रकाममभिमतमलंपर्याप्तंचभवेत् तत्संपाद्य द्विज मुख्यानां तेभ्यः सत्कृत्य प्रातर्दीयतां ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ तालाचरातालजीविनः ॥ १७ ॥

कक्ष्यां द्वितीयां ॥ अंतःकक्ष्यायामभिषेकस्थाने ब्राह्मणानामेववासादितिभावः ॥ चैत्यारथ्यावृक्षाः ॥ अन्नं ओदनं भक्ष्यंच तत्सहिताः ॥ दक्षिणा तत्सहिताः ॥ १८ ॥ माल्ययोग्याः मालामर्हतिमाल्यमर्चनं तद्योग्यागंधपुष्पादयः ॥ देवायतनचैत्ययोः पृथक्पृथक्उपस्थापयितव्याः ॥ तत्तद्देवतापूजापूर्वकं तत्रतत्र ब्राह्मणतर्पणंकार्यमिति तात्पर्यं ॥ दीर्घासयोयेषां ते बद्धगोधाचर्माणश्चेतिद्वंद्वः ॥ दीर्घासिबद्धायोधाइतिपाठे बद्धदीर्घासयोयोधाइत्यर्थः ॥ सृष्टवाससइत्युपलक्षणमलंकाराणां ॥ १९ ॥ महो

कक्ष्यांद्वितीयामासाद्यतिष्ठंतुनृपवेश्मनः॥ देवायतनचैत्येषुसान्नभक्षाःसदक्षिणाः॥ १८॥ उपस्थापयितव्याःस्युर्माल्ययोग्याःपृथक्पृथक्॥ दीर्घासिबद्धायोधाश्चसन्नद्धाःसृष्टवाससः ॥ १९ ॥ महाराजांगणंशूराःप्रविशंतुमहोदयं॥ एवंव्यादिश्यविप्रौतुक्रियास्तत्रविनिष्ठितौ॥ २० ॥ चक्रतुश्चैवयच्छेषंपार्थिवायनिवेद्यच॥ कृतमित्येवचाब्रूतांअभिगम्यजगत्पतिं॥ २१ ॥ यथोक्तवचनंप्रीतोहर्षयुक्तौद्विजोत्तमौ॥ ततःसुमंत्रंद्युतिमान्राजावचनमब्रवीत्॥ २२ ॥ रामःकृतात्माभवताशीघ्रमानीयतामिति॥ सतथेतिप्रतिज्ञायसुमंत्रोराजशासनात्॥ २३॥ रामंतत्रानयांचक्रेरथेनरथिनांवरं॥ अथतत्रसहासीनास्तदादशरथंनृपं॥ २४॥ प्राच्योदीच्याःप्रतीच्याश्चदाक्षिणात्याश्चभूमिपाः॥ म्लेंछाश्चार्याश्चयेचान्येवनशैलांतवासिनः॥ २५ ॥ उपासांचक्रिरेसर्वेतंदेवावासवंयथा॥ तेषांमध्येसराजर्षिर्मरुतामिववासवः॥ २६ ॥ प्रासादस्थोददर्शायांतमात्मजं॥ गंधर्वराजप्रतिमंलोकेविख्यातपौरुषं ॥ २७ ॥

दयं महोत्सवविशिष्टमंगणं ॥ विप्रौ वसिष्ठवामदेवौ ॥ व्यादिश्य अधिकारिणइतिशेषः॥ तत्र नृपवेश्मनि स्थितौ क्रियाः पुरोहितकर्तव्याश्चक्रतुरित्युत्तरेणान्वयः ॥ २० ॥ यच्चैवशेषं राजोक्तादन्यदवश्यकर्तव्यं तदपि पार्थिवाय निवेद्य चक्रतुः ततोजगत्पतिमभिगम्य यथोक्तवचनं उक्तवचनमनतिक्रम्य सर्वं कृतं सिद्धंजातमित्यब्रूतां प्रीतिर्मानसआनंदः तदुन्नायकोमुखविकासादिर्हर्षः ॥ २१ ॥ २२ ॥ कृतात्मा धर्मैकृतबुद्धिः प्रतिज्ञाय उक्त्वा॥ २३ ॥ तत्र प्रासादे ॥ प्रासादस्थोददर्शेतिवक्ष्यमाणत्वात्॥ २४॥ आर्यामध्यदेशवासिनः ॥ २५ ॥ २६ ॥ गंधर्वराजप्रतिमत्वं सौंदर्यत्वेन सुस्वरत्वेनच ॥ विख्यातपौरुषत्वेन वीरत्वं ॥ २७ ॥

वीरानुगुणंदीर्घबाहुत्वं महासत्वं महाबलवत्त्वंच ॥ तदनुमापकं मत्तेत्यादि ॥ तेन सगर्वसलीलगमनमुक्तं ॥ चंद्रकांताननमितिवाचकमात्रेलुप्तोपमा अतएवातींवप्रियदर्शनं॥ रामं जनानूरमयंतं॥ २८॥ रूपौदार्यगुणैः क्रमाद्दृष्टिचित्तहरं ग्रीष्मतप्ताः प्रजाः ल्हादयंतंपर्जन्यमिवस्थितं ॥२९॥ पश्यमानइत्यार्षं ॥ नततर्पेत्यनेनानुक्षणं नवनवप्रेमास्पदत्वं ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सहसा वेगेन ॥ तेन सुमंत्रेणसहेतिशेषः ॥ सप्रांजलिः सांजलिः ॥ अभिप्रेत्य प्राप्य प्रणतः कृतसाष्टांगनमस्कारः ॥ ३२ ॥ स्वं नाम श्रावय

दीर्घबाहुंमहासत्वंमत्तमातंगगामिनं ॥ जंद्रकांताननंराममतीवप्रियदर्शनं॥ २८॥ रूपौदार्यगुणैःपुंसांदृष्टिचित्तापहारिणं॥ घर्माभितप्ताःपर्जन्यंल्हादयंतमिवप्रजाः॥ २९ ॥ नततर्पसमायांतंपश्यमानोनराधिपः॥ अवतार्यसुमंत्रस्तुराघवंस्यंदनोत्तमात्॥ ३० ॥ पितुःसमीपंगच्छंतंप्रांजलिःपृष्ठतोन्वगात् ॥ सतंकैलासशृंगाभंप्रासादंरघुनंदनः॥ ३१ ॥ आरुरोहनृपंद्रष्टुंसहसातेनराघवः॥ सप्रांजलिरभिप्रेत्यप्रणतःपितुरंतिके॥ ३२॥ नामस्वंश्रावयन्रामोववंदेचरणौपितुः॥ तंदृष्ट्वाप्रणतंपार्श्वेकृतांजलिपुटंनृपः॥ ३३॥ गृह्यांजलौसमाकृष्यसस्वजेप्रियमात्मजं ॥ तस्मैचाभ्युदितंसम्यङ्मणिकांचनभूषितं॥ ३४ ॥ दिदेशराजारुचिरंरामायपरमासनं॥ तथासनवरंप्राप्यव्यदीपयतराघवः॥ ३५॥ स्वयैवप्रभयामेरुमुदयेविमलोरविः ॥ तेनविभ्राजितातत्रसासभापिव्यरोचत ॥ ३६॥ विमलग्रहनक्षत्राशारदीद्यौरिवेंदुना॥ तंपश्यमानोनृपतिस्तुतोषप्रियमात्मजं ॥ ३७॥ अलंकृतमिवात्मानमादर्शतलसंस्थितं ॥ सतंसुस्थितमाभाष्यपुत्रंपुत्रवतांवरः॥ ३८॥ उवाचेदंवचोराजादेवेंद्रमिवकश्यपः॥ ज्येष्ठायामसिमेपत्न्यांसदृश्यांसदृशःसुतः॥ ३९॥

न् रामवर्माहमस्मीत्येवं ॥ प्रणम्यपार्श्वेवस्थानं पुत्रधर्मः ॥३३॥ अंजलौ अंजलिप्रदेशे रामं स्वयमेव गृह्य गृहीत्वा समाकृष्य स्वसंमुखमानीय ॥ अभ्युद्यतं उपस्थापितं ॥३४॥ परं उत्कृष्टं व्यदीपयत अशोभयत ॥ अत्रासनं कर्म ॥३५॥ स्वयैवप्रभयेतिदीपनेकरणं उदयकाले रविर्मेरुमिव ॥ सावसिष्ठदशरथादिभ्राजिता सभापि नकेवलमासनमेवेत्यर्थः ॥ व्यरोचत विशेषेणचकाशे ॥ ३६॥ ग्रहनक्षत्रादियुक्तमप्याकाशमिंदुनेव ॥ ३७ ॥ आदर्शतलप्रतिबिंबितमालंकृतमात्मानं पश्यन्निव तंपश्यन् तुतोष ॥ तेन पितृसदृशावयवत्वं सूचितंरामस्य ॥ आभाष्य रामेतिसंबोध्य ॥ ३८ ॥ तदाह यदुवाचज्येष्ठायामिति ॥ ३९ ॥

गुणैःज्येष्ठोऽतएव ममप्रियः यतस्त्वयेत्यन्वयः ॥ ४०॥ पुष्ययोगेन चंद्रस्यपुष्ययोगोपलक्षितकाले अधिकरणस्य करणत्वविवक्षयातृतीया ॥ प्रकृत्या स्वभावेन ॥ कामतः प्रकामं अत्यर्थमितियावत् ॥ ४१ ॥ गुणवतिसत्यपि स्नेहात्तु स्नेहादेव विनीतएवसन् भूयोधिकंविनयमास्थाय ॥ ४२ ॥ कामजानि स्त्रीद्यूतमृगयामधुसेवनादीनि ॥ क्रोधजानि वाक्पारुष्योयदंडत्वार्थदूषणानि व्यसनानि त्यजेथाः ॥ तत्रार्थदूषणं पित्रादिसंचितार्थस्यनाशनं ॥ परोक्षया चारमुखतःपरोक्षानुभवसिद्धयावृत्त्या स्वपरराष्ट्रद

उत्पन्नस्त्वंगुणज्येष्ठोममरामात्मजःप्रियः ॥ त्वयायतःप्रजाश्चेमाःस्वगुणैरनुरंजिताः ॥ ४० ॥ तस्मात्त्वंपुष्ययोगेनयौवराज्यमवाप्नुहि॥कामतस्त्वंप्रकृत्यैवनिर्णीतोगुणवानिति॥ ४१ ॥गुणवत्यपितुस्नेहात्पुत्रवक्ष्यामितेहितं॥भूयोविनयमास्थायभवनित्यंजितेंद्रियः॥ ४२॥कामक्रोधसमुत्थानित्यजस्वव्यसनानिच॥परोक्षयावर्तमानोवृत्त्याप्रत्यक्षयातथा॥ ४३॥अमात्यप्रभृतीःसर्वाःप्रजाश्चैवानुरंजय॥कोष्ठागारायुधागारैःकृत्वासन्निचयान्बहून्॥ ४४ ॥ इष्टानुरक्तप्रकृतिर्यःपालयतिमेदिनीं ॥ तस्यनंदंतिमित्राणिलब्ध्वामृतमिवामराः॥ ४५॥तस्मात्पुत्रत्वमात्मानंनियम्यैवंसमाचर॥तच्छ्रुत्वासुहृदस्तस्यरामस्यप्रियकारिणः॥ ४६॥त्वरिताःशीघ्रमागत्यकौसल्यायैन्यवेदयन्॥साहिरण्यंचगाश्चैवरत्नानिविविधानिच॥ ४७॥ व्यादिदेशप्रियाख्येभ्यःकौसल्याप्रमदोत्तमा॥अथाभिवाद्यराजानंरथमारुह्यराघवः॥ययौस्वंद्युतिमद्वेश्मजनौघैःप्रतिपूजितः॥ ४८॥ त्तांतविचारेण प्रत्यक्षया सदासभायांस्थित्वा स्वप्रत्यक्षयावृत्त्या प्रजान्यायादिविचारेण युक्तोभव ॥४३॥ तेनामात्यप्रभृतीरमात्यसेनापतिपुरराष्ट्रादिरक्षकपौरजानपदसर्वप्रजाअनुरंजयच॥ अयुतनियुतादिसंख्यखर्वादिपरिच्छिन्नधान्यग्राहीणि कोष्ठरूपाण्यगाराणि॥ आयुधागाराणि शस्त्रगृहाणि तैःसह॥ सम्यक्निचीयंतेऽस्मिन्निितिसन्निचयारत्नहेमाभरणरजतवस्त्रादिकोशगृहाणि बहूनि विपुलानि कृत्वा संपूर्य प्रजाअनुरंजयेतिपूर्वेणान्वयः ॥ ४४ ॥ इष्टाः स्वस्यअनुरक्ताः स्वस्मिन्प्रकृतयः प्रजायस्य ॥ तस्यमित्राणि अमृतंलब्ध्वाऽमराइव तंलब्ध्वानंदंति ॥ ४५॥तत् अभिषेकप्रयोजनं पित्र्युपदेशं॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ प्रियाख्येभ्यः रामाभिषेकरूपप्रियवक्तृभ्यः ॥ ४८ ॥

इष्टंलाभमिव स्पष्टवस्तुप्राप्तिरूपमिव आनर्चुः रामाभिषेकनिर्विघ्नतायै ॥ ४९ ॥ इतिरामाभिरा० वा० आ० अ० तृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ निश्चयज्ञः तत्तत्कार्यार्हदेशकालनियमज्ञः ॥ निश्चयं रामाभिषेककालविषयं ॥ १ ॥ तदाह ॥ श्वएवेति ॥ युवराजइतिप्रभुरितिनिश्चयमितिपूर्वेणान्वयः ॥ उभाभ्यां प्रजान्यायदर्शनदंडादिष्वयमेवाधिकारीतिसूचितं ॥ २ ॥ आमंत्रयामास आनयेत्याज्ञापयामास ॥ ३ ॥ पूर्वागमनापेक्षया पूर्वानयनापेक्षयापुनस्त्वं ॥ ४ ॥ आवेदितं विज्ञापितं ॥ प्रा

तेचापिपौरानृपतेर्वचस्तच्छ्रुत्वातदालाभमिवेष्टमाशु॥नरेंद्रमामंत्र्यगृहाणिगत्वादेवान्समानर्चुरभिप्रहृष्टाः॥४९॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे तृतीयःसर्गः॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ गतेष्वथनृपोभूयःपौरेषुसहमंत्रिभिः॥ मंत्रयित्वाततश्चक्रेनिश्चयज्ञःसनिश्चयं॥ १ ॥ श्वएवपुष्योभविताश्वोभिषेच्यस्तुमेसुतः॥ रामोराजीवपत्राक्षोयुवराजइतिप्रभुः॥ २ ॥ अथांतर्गृहमाविश्यराजादशरथस्तदा॥ सूतमामंत्रयामासरामंपुनरिहानय ॥ ३ ॥ प्रतिगृह्यतुतद्वाक्यं सूतःपुनरुपाययौ॥ रामस्यभवनंशीघ्रंराममानयितुंपुनः॥ ४॥ द्वास्थैरावेदितंतस्यरामायागमनंपुनः॥ श्रुत्वैवचापिरामस्तंप्राप्तंशंकान्वितोभवत्॥ ५॥ प्रवेश्यचैनंत्वरितोरामोवचनमब्रवीत्॥ यदागमनकृत्यंतेभूयस्तद्ब्रूह्यशेषतः॥ ६॥ तमुवाचततःसूतोराजात्वांद्रष्टुमिच्छति॥ श्रुत्वाप्रमाणंतत्रत्वंगमनायेतरायवा॥ ७ ॥ इतिसूतवचःश्रुत्वारामोपित्वरयान्वितः ॥ प्रययौराजभवनंपुनर्द्रष्टुंनरेश्वरं॥८॥तंश्रुत्वासमनुप्राप्तंरामंदशरथोनृपः॥प्रवेशयामासगृहंविवक्षुःप्रियमुत्तमं॥ ९॥प्रविशन्नेवचश्रीमान्राघवोभवनंपितुः॥ ददर्शपितरंदूरात्प्रणिपत्यकृतांजलिः॥ १० ॥

मं पुनरागतं ॥ शंकान्वितः राज्ञआपच्छंकान्वितः ॥ ५॥ ६ ॥ ततः रामोक्तिश्रवणानंतरं श्रुत्वा राजोक्तार्थानुवादिनीं मदुक्तिं तत्र राजसन्निधौ इतरायागमनाय असर्वनामत्वमार्ष ॥ प्रमाणं निर्णेता ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्रियं स्वप्रियं ॥ ९ ॥ दूरात्प्रणिपातःकिंवदिष्यतीतिभीत्या ॥ १० ॥

प्रणमंतंसमुत्थाप्य तंपरिष्वज्येत्यन्वयः ॥ प्रदिश्य हस्तेनदर्शयित्वा चाद्वचसाप्युक्त्वा अस्मै रामाय ॥ चासुमंत्राय रामंच रामंतु ॥ ११ ॥ यथाईप्सितास्तथाभुक्ताः ॥ विधिहीनम सृष्टान्नंमंत्रहीनमदक्षिणं ॥ श्रद्धाविरहितंयज्ञंतामसंपरिचक्षतइत्युक्तेरन्नवदादिविशेषणं ॥ यथा यथावत् ॥ इष्टं देवानांपूजनं कृतं ॥ १२ ॥ इष्टं वस्तु दत्तं ॥ १३ ॥ यागाध्ययनपु त्रदानोपभोगैःपंचभिर्देवर्षिपितृविप्राणामात्मनश्चेत्येवंपंचानामनृणोस्मि आत्मासेंद्रियग्रामोजीवस्तस्य तत्तत्सुखाधिकारिणस्तददाने ऋणित्वमर्थसिद्धांतेनसर्वऋणाद्विनिर्मु क्तोस्मीतिभावः ॥ ऋप्यृणेविप्रर्णस्य देवर्णे जीवर्णस्यांतर्भावंकृत्वा ऋणानित्रीण्यपाकृत्येतिस्मृतिवादः ॥ १४ ॥ यद्यूयां तन्मेवचः कर्तुमर्हसि अविलंबेनेतिशेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥

प्रणमंतंतमुत्थाप्यसंपरिष्वज्यभूमिपः ॥ प्रदिश्यचासनंचास्मैरामंचपुनरब्रवीत् ॥ ११ ॥ रामदृष्टोस्मिदीर्घायुर्भुक्ताभोगायथेप्सि ताः ॥ अन्नवद्भिःक्रतुशतैर्ययेष्टंभूरिदक्षिणैः ॥ १२ ॥ जातमिष्टमपत्यंमेत्वमद्यानुपमंभुवि ॥ दत्तमिष्टमधीतंचमयापुरुषसत्तम ॥ १३ ॥ अनुभूतानिचेष्टानिमयावीरसुखान्यपि ॥ देवर्षिपितृविप्राणामनृणोस्मितथात्मनः ॥ १४ ॥ नाकिंचिन्ममकर्तव्यंतवान्यत्रा भिषेचनात् ॥ अतोयत्त्वामहंब्रूयांतन्मेत्वंकर्तुमर्हसि ॥ १५ ॥ अद्यप्रकृतयःसर्वास्त्वामिच्छंतिनराधिपं ॥ अतस्त्वांयुवराजानंअभिषे क्ष्यामिपुत्रक ॥ १६ ॥ अपिचाद्याशुभान्रामस्वप्नान्पश्यामिराघव ॥ सनिर्घातादिवोल्काश्चपतंतिहिमहास्वनाः ॥ १७ ॥ अवष्टब्धंच मेरामनक्षत्रंदारुणग्रहैः ॥ आवेदयंतिदैवज्ञाःसूर्यांगारकराहुभिः ॥ १८ ॥ प्रायेणचनिमित्तानामीदृशानांसमुद्भवे ॥ राजाहिमृत्युमा प्नोतिघोरांचापदमृच्छति ॥ १९ ॥ तद्यावदेवमेचेतोनविमुह्यतिराघव ॥ तावदेवाभिषिंचस्वचलाहिप्राणिनांमतिः ॥ २० ॥ अविलंबकरणे हे त्वंतरमाह ॥ अपिचेति ॥ अशुभान् अशुभसूचकान् सनिर्घाताः अशनिपातसहिताः दिवोल्काः दिवउल्काः संधिरार्षः दिवादिवसेइत्यन्ये ॥ उल्काज्वालाःपतंति ॥ १७ ॥ नक्ष त्रं जन्मर्क्षं ॥ अवष्टब्धमाक्रांतं ॥ १८ ॥ घोरामापदमृच्छति पूर्वं ततोमृत्युंचाप्नोतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ तत्तस्माद्यावन्मेचेतोनविमुह्यति त्वदभिषेकविमुखंनभवति तावत्ततःपूर्वमेवाभि षिंचस्व कृताभिषेकमात्मानंकुरु ॥ ननुतेचेतसः का मदभिषेकवैमुख्यचिंता तत्राह चलाहीति ॥ त्वद्विमातृतत्सुतोप्यजायस्यसंभावितत्वात्तद्देववक्ष्यति ॥ विप्रोषितश्च भरतइत्यादिना ॥ २० ॥

पुष्ययोगं चंद्रस्यनियतं शुद्धगणितनिश्चितं अभिषेकेप्रशस्तंवा दैवचिंतकाः ज्योतिर्विदः ॥ वक्ष्यंते वदंतीत्यर्थेआर्षं ॥ २१ ॥ अभिषिंचस्व अभिषिक्तोभव मेमनश्चि त्तं मांत्वरयतीव त्वदभिषेकार्थमितिशेषः ॥ २२ ॥ अद्यप्रभृतिप्रदोषमारभ्य ॥ अनेनाद्विर्भोजनरूपःप्राग्दिननियमोदर्शितः ॥ २३ ॥ रक्षणेहेतुर्भवंतीत्यादि ॥ एवंविधानि शुभो दर्काणि ॥ बहुविघ्नानीतिबहुव्रीहिः ॥ २४ ॥ इतःपुरात् अस्मात्पुरात् ॥ यावद्विप्रोषितएवतिष्ठति ॥ तावदेवविप्रोषितस्यतस्यागमनात्पूर्वमेव प्राप्तकालः योग्यः ॥ अन्यथा भरतः प्रतिबध्नीयादितिभावः ॥ २५ ॥ ननुभरते एषाशंकानयुक्तेत्यताह काममिति ॥ काममिति यद्यपीत्यर्थे ॥ २६ ॥ किन्नुइति तथापीत्यर्थे ॥ मनुष्याणांचित्तं स्नेहादिमदपि ॥

अद्यचंद्रोभ्युपगमत्पुष्यात्पूर्वंपुनर्वसु ॥ श्वःपुष्ययोगंनियतंवक्ष्यंतेदैवचिंतकाः ॥ २१ ॥ तत्रपुष्येभिषिंचस्वमनस्त्वरयतीवमां ॥ श्व स्त्वाहमभिषेक्ष्यामियौवराज्येपरंतप ॥ २२ ॥ तस्मात्त्वयाद्यप्रभृतिनिशेयंनियमात्मना ॥ सहवध्वोपवस्तव्यादर्भप्रस्तरशायिना ॥ २३ ॥ सुहृदश्चाप्रमत्तास्त्वांरक्षंत्वद्यसमंततः ॥ भवंतिबहुविघ्नानिकार्याण्येवंविधानिहि ॥ २४ ॥ विप्रोषितश्चभरतोयावदेवपुरादि तः ॥ तावदेवाभिषेकस्तेप्राप्तकालोमतोमम ॥ २५ ॥ कामंखलुसतांवृत्तेभ्रातातेभरतस्थितः ॥ ज्येष्ठानुवर्तीधर्मात्मासानुक्रोशोजितेंद्रियः ॥ २६ ॥ किन्नुचित्तंमनुष्याणामनित्यमितिमेमतं ॥ सतांचधर्मनित्यानांकृतशोभिचराघव ॥ २७ ॥ इत्युक्तःसोभ्यनुज्ञातःश्वो भाविन्यभिषेचने ॥ व्रजेतिरामःपितरमभिभाष्याभ्ययाद्गृहं ॥ २८ ॥ प्रविश्यचात्मनोवेश्मराज्ञादिष्टेभिषेचने ॥ तत्क्षणादेवनिष्क्रम्य मातुरंतःपुरंययौ ॥ २९ ॥ तत्रतांप्रवणामेवमातरंक्षौमवासिनीं ॥ वाग्यतांदेवतागारेददर्शायाचतींश्रियं ॥ ३० ॥ अनित्यं विकारनिमित्तेस ति विक्रियतैवेत्यर्थः ॥ यतः सतांधर्मनित्यानामपि चित्तं तत्तन्निमितकृतेन रागद्वेषादिना शोभते युज्यतेतथा ॥ ननुसर्वथास्वतोनियतकिंचित्स्वभावमित्यर्थः ॥ २७ ॥ अ भिषेचने अभिषेचनविषये इत्युक्तोव्रजेत्यभ्यनुज्ञातइतिसंबंधः ॥ अभिभाष्य आमंत्र्य ॥ २८ ॥ राज्ञादिष्टे आज्ञप्तेऽभिषेचने सीतायै तदपेक्षितराजोपदिष्टसभार्योपवासानु ष्ठाननिवेदनाय स्वगृहंप्रविश्य तत्रसीतामदृष्ट्वा तत्क्षणादेव मातुरंतःपुरंययौ ॥ २९ ॥ प्रवणां देवताराधनतत्परां ॥ आयाचतीमितिछेदः ॥ श्रियं रामायराज्यलक्ष्मीं ॥ ३० ॥

आनायिता कौसल्ययेतिशेषः ॥ ३१ ॥ तस्मिन्काले पि रामागमनविशिष्टेकालेपि आमीलितेक्षणा ध्यानवशात् ॥ अन्वास्यमानोपास्यमाना ॥ ३२ ॥ पुष्येतिपाठे तद्युक्तकाल स्याधिकरणस्यापिकरणत्वविवक्षाबोध्या ॥ ३३ ॥ वरं श्रेष्ठं अतएवहर्षयन् ॥ ३४ ॥ यथामेपितुःस्वसंबंधेन राज्ञोदशरथस्यात्युत्कृष्टत्वध्वननं शासनमाज्ञा तथाश्वोमेभिषेकोभवि तेतिसंबंधः॥ ३५ ॥ सहीति ॥ हिरण्यर्थे सपितापि मामेवमुक्तवानित्यर्थः॥ ३६ ॥ मंगलानि महार्हगंधमाल्याभरणादिरूपाणि मंगलस्नानादीनिच ॥ ३७ ॥ चिरकालाभिकांक्षित

प्रागेवचागतातत्रसुमित्रालक्ष्मणस्तथा॥ सीताचानायिताश्रुत्वाप्रियंरामाभिषेचनं॥ ३१ ॥ तस्मिन्कालेपिकौसल्यातस्थावामीलि तेक्षणा॥ सुमित्रयान्वास्यमानासीतयालक्ष्मणेनच॥ ३२॥ श्रुत्वापुष्येचपुत्रस्ययौवराज्येभिषेचनं ॥ प्राणायामेनपुरुषंध्यायमा नाजनार्दनं॥ ३३॥ तथासनियमामेवसोभिगम्याभिवाद्यच॥ उवाचवचनंरामोहर्षयंस्तामिदंवरं॥ ३४॥ अंबपित्रानियुक्तोस्मिप्र जापालनकर्मणि॥ भविताश्वोभिषेकोमेयथामेशासनंपितुः॥ ३५॥सीतयाप्युपवस्तव्यारजनीयंमयासह॥ एवमुक्तमुपाध्यायैःस हिमामुक्तवान्पिता॥ ३६॥ यानियान्यत्रयोग्यानिश्वोभाविन्यभिषेचने॥ तानिमेमंगलान्यद्यवैदेह्याश्चैवकारय॥ ३७॥ एतच्छ्रुत्वा तुकौसल्याचिरकालाभिकांक्षितं॥ हर्षबाष्पाकुलंवाक्यमिदंराममभाषत॥ ३८॥ वत्सरामचिरंजीवहतास्तेपरिपंथिनः॥ ज्ञातीन्मेत्वं श्रियायुक्तःसुमित्रायाश्चनंदय॥ ३९॥ कल्याणेबतनक्षत्रेमयाजातोसिपुत्रक॥ येनत्वयादशरथोगुणैराराधितःपिता॥ ४०॥ अ मोघंबतमेक्षांतंपुरुषेपुष्करेक्षणे॥ येयमिक्ष्वाकुराज्यश्रीःपुत्रत्वांसंश्रयिष्यति॥ ४१॥ इत्येवमुक्तोमात्रातुरामोभ्रातरमब्रवीत्॥ प्रांजलिंप्रव्हमासीनमभिवीक्ष्यस्मयन्निव॥४२॥ मेतदभिषेकरूपं॥ हर्षजबाष्पेना कुलमव्यक्तमधुरं॥ ३८॥ हताः भवंत्वितिशेषः॥ मे मम सुमित्रायाश्च ज्ञा तीन्बंधूनभिनंदय ॥ ३९ ॥ कल्याणे नक्षत्रे ॥ शुभयुक्ते काले जातोजनितः येन शुभकालजननेन ॥ ४० ॥ पुष्करनेत्रे पुरुषे विष्णौ यन्मेक्षांत कामंपरित्यज्य तत्प्रीति मात्रफलकं व्रतोपवासादिकृतं तदमोघं सफलंजायते ॥ बतेतिहर्षे साफल्येहेतुर्येयमित्यादि इदमभाषतेत्यन्वयः ॥ ४१ ॥ स्मयन्निव ॥ ईषद्धसन्नेवेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

स्वनिविष्टंराज्यं सौभ्रात्रेणसाधारणंकरोति लक्ष्मणेति ॥ ४३ ॥ राज्यफलरूपान् इष्टान् मनोनुकूलान् भोगान् विषयान् ॥ यद्वा राज्यफलानि धर्मार्थौ तौच प्रामुहि ॥ त्व दर्थं नस्वप्रयोजनाय ॥ ४४ ॥ सीतांच स्वंच अभ्यनुज्ञाप्य सीतायैस्वस्मैचमातृभ्यामनुज्ञां दापयित्वा निवेशनंस्वगृहं ययौ चस्वर्थे ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरा० वा० आ० अ० चतुर्थःसर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संदिश्य रामंउपवासादिकुर्वित्युक्ता ॥ १ ॥ गच्छेति ॥ उपवाससंकल्पादेःपुरोहितसाध्यत्वादितिभावः॥

लक्ष्मणेमांमयासार्धंप्रशाधित्वंवसुंधरां॥ द्वितीयंमेंतरात्मानंत्वामियंश्रीरुपस्थिता॥ ४३॥ सौमित्रेभुंक्ष्वभोगांस्त्वमिष्टान्राज्यफ लानिच॥ जीवितंचापिराज्यंचत्वदर्थमभिकामये॥ ४४॥इत्युक्तालक्ष्मणंरामोमातरावभिवाद्यच॥ अभ्यनुज्ञाप्यसीतांचययौस्वं चनिवेशनं॥ ४५॥ इत्यार्षेश्रीरा० वा० आ० अ० चतुर्थःसर्गः॥ ४॥ ॥७॥ ॥७॥ संदिश्यरामंनृपतिःश्वोभावि न्यभिषेचने॥पुरोहितंसमाहूयवसिष्ठमिदमब्रवीत्॥ १ ॥गच्छोपवासंकाकुत्स्थंकारयाद्यतपोधन॥ श्रेयसेराज्यलाभायवध्वासहय तव्रत॥ २॥ तथेतिचसराजानमुक्त्वावेदविदांवरः॥ स्वयंवसिष्ठोभगवान्ययोरामनिवेशनं॥ ३॥ उपवासयितुंवीरंमंत्रविन्मंत्रकोवि दं॥ ब्राह्मंरथवरंयुक्तमास्थायसुधृतव्रतः॥ ४॥ सरामभवनंप्राप्यपांडुराभ्रघनप्रभं॥ तिस्रःकक्ष्यारथेनैवविवेशमुनिसत्तमः॥ ५॥ तमागतम्ऋषिंरामस्त्वरन्निवससंभ्रमं॥ मानयिष्यन्समानार्हंनिश्चक्रामनिवेशनात्॥ ६॥ अभ्येत्यत्वरमाणोथरथाभ्याशंमनीषिणः॥ ततोवतारयामासपरिगृह्यरथात्स्वयं॥ ७॥ सचैनंप्रश्रितंदृष्ट्वासंभाष्याभिप्रसाद्यच॥ प्रियार्हंहर्षयन्रामंमित्युवाचपुरोहितः॥ ८॥ प्रसन्नस्तेपितारामयत्त्वंराज्यमवाप्स्यसि॥ उपवासंभवानद्यकरोतुसहसीतया॥ ९॥ श्रेयसे विघ्ननिवृत्तिरूपश्रेयोर्थं ॥ २ ॥ ३ ॥ब्राह्मं ब्राह्मणारोह णयोग्यं युक्तं अश्वैः ययाविति पूर्वेणान्वयः ॥ ४ ॥ पांडुराभ्रवत् निबिडप्रभं ॥ कक्ष्याः द्वाराणि ॥ ५ ॥ त्वरन्निव त्वरन्नेव ॥ ससंभ्रमं सादरं ॥ ६ ॥ परिगृह्य हस्तेनहस्ते धृत्वा ॥ ७ ॥ संभाष्य वत्सेत्यादिसंबोध्य ॥ अभिप्रसाद्य स्तुतिभिरितिशेषः ॥ प्रियार्हं प्रियोक्त्यर्हं ॥ ८ ॥ ९ ॥

अभिषेक्ता लुट् ॥ १० ॥ राममुपवासंतत्संकल्पंकारयामासेतिहृक्रोरितिद्विकर्मकत्वं ॥ ११ ॥ राज्ञोदशरथस्य ॥ १२ ॥ प्रियंवदैः सुहृद्भिः सभाजितः पूजितः ॥ विवेश स्ववेश्म तान्सुहृदः ॥ १३ ॥ १४ ॥ राजभवनं मूलराजभवनं ॥ प्रख्यं सदृशं ॥ १५ ॥ वंदानां वंदैः अभिसंबाधाः संमर्दयुक्ताः कुतूहलजनैः रामाभिषेकदर्शनजकौतुक संपन्नैर्जनैः ॥ १६ ॥ जनवंदान्येवोर्मयस्तेषां संघर्षोन्योन्यसंघर्षणं तेन हर्षेण जातोयःस्वनस्तद्वृतः ॥१७॥ सिक्ताः सुगंधिजलसिक्ताः संमृष्टाः शोधितारथ्याःयस्यां ॥

प्रातस्त्वामभिषेक्ताहियौवराज्येनराघिपः॥ पितादशरथःप्रीत्याययातिंनहुपोयथा॥ १० ॥इत्युक्कासतदारामुपवासंयतव्रतः॥ मंत्रवत्कारयामासवैदेह्यासहितंशुचिः ॥ ११ ॥ ततोयथावद्रामेणसराज्ञोगुरुरर्चितः ॥ अभ्यनुज्ञाप्यकाकुत्स्थंययौरामनिवेशनात् ॥ १२॥ सुहृद्भिस्तत्रारामोपिसहासीनःप्रियंवदैः॥ सभाजितोविवेशाथताननुज्ञाप्यसर्वशः॥ १३ ॥ दृष्टनारीनरयुतंरामवेश्मतदाबभौ॥ यथामत्तद्विजगणंप्रफुल्लनलिनंसरः॥ १४॥ सराजभवनप्रख्यात्तस्माद्रामनिवेशनात् ॥ निर्गत्यदृदृशेमार्गंवसिष्ठोजनसंवृतं॥ १५॥ वंदवंदैरयोध्यायांराजमार्गाःसमंततः ॥ बभूवुरतिसंबांधाःकुतूहलजनैर्वृताः॥ १६ ॥ जनवंदोर्मिसंघर्षहर्षस्वनवृतस्तदा॥ बभूवराजमार्गस्यसागरस्येवनिस्वनः॥ १७॥ सिक्तसंमृष्टरथ्याहितथाचवनमालिनी ॥ आसीदयोध्यातदहःसमुच्छ्रितगृहध्वजा॥ १८ ॥ तदात्वयोध्यानिलयःसस्त्रीवालाकुलोजनः ॥ रामाभिषेकमाकांक्षन्नाकांक्षन्नुदयंरवेः॥ १९ ॥ प्रजालंकारभूतंचजनस्यानंदवर्धनं॥ उत्सुकोभूज्जनोद्रष्टुंतमयोध्यामहोत्सवं॥ २० ॥ एवंतज्जनसंबाधंराजमार्गपुरोहितः ॥ व्यूहन्निवजनौघंतंशनैराजकुलंययौ॥२१ ॥ तदहस्तस्मिन्नहनि तथाच तथैववनमालिनी तोरणमालावती ॥ समुच्छ्रितागृहेषुध्वजायस्यांसा ॥ १८ ॥ स्त्रीबालैःसहितश्चासावाकुलःसंतोषात्संभ्रांतचित्तः ॥ सस्त्रीबालाबलइतिपाठे अबलावृद्धाः स्त्रीबालवृद्धसहितोजनइत्यर्थः ॥ रामाभिषेकमाकांक्षन् द्रष्टुमिच्छन् स्वेरुदयमाकांक्षन् अभूदितिशेषः ॥ १९ ॥ महोत्सवं रामाभिषेकसंभूतं ॥ २० ॥ व्यूहन्इव राजमार्गंव्याप्यस्थितान् एकतःकुर्वन्निव ॥ २१ ॥

सिताभ्रसदृशं हिमगिरिशिखरसदृशं ॥ २२ ॥ राजासनंहित्वा प्रत्युत्थायेत्यर्थः ॥ स्वमतं स्वानुमतं कृत्यं पप्रच्छसचयदाज्ञप्तंतत्कृतमितिन्यवेदयत्॥ २३॥ तुल्यं तुल्यकालं ॥ २४ ॥ अभ्यनुज्ञातः सर्वस्यकर्तव्यस्यकृतत्वाद्विश्रम्यतामित्युक्तः ॥ २५ ॥ अभ्युत्तमः ॥ २६ ॥ इतिरामाभिरामे श्रीरा०रा०वा०अ०पंचमःसर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ आदरात्पुनरभिषेकसामग्रीवर्णनं॥ उपागमत् उपासांचक्रे॥ नारंजीवसमूहोऽयनमंतर्यामितया स्थानंयस्य तेनांतर्यामिणमित्यर्थः॥ १॥ शिरसापात्रींप्रगृह्य नमस्कारपूर्वमित्य

सिताभ्रशिखरप्रख्यंप्रासादमधिरुह्यच॥ समीयायनरेंद्रेणशक्रेणेववृहस्पतिः॥ २२॥तमागतमभिप्रेक्ष्यहित्वाराजासनंनृपः॥पप्रच्छस्वमतंतस्मैकृतमित्यभिवेदयत्॥ २३॥तेनचैवतदातुल्यंसहासीनाःसभासदः॥ आसनेभ्यःसमुत्तस्थुःपूजयंतःपुरोहितं॥ २४॥ गुरुणात्वभ्यनुज्ञातोमनुजौघंविसृज्यतं ॥ विवेशांतःपुरंराजासिंहोगिरिगुहामिव ॥ २५ ॥ तदग्र्यवेषप्रमदाजनाकुलंमहेंद्रवेश्मप्रतिमंनिवेशनं॥ व्यदीपयंश्चारुविवेशपार्थिवःशशीवतारागणसंकुलंनभः॥ २६॥ इत्यार्षेश्रीरामायणे वा०आ०अ०पंचमःसर्गः॥ ॥५॥ ॥७॥ ॥७॥गतेपुरोहितेरामःस्नातोनियतमानसः॥ सहपत्न्याविशालाक्ष्यानारायणमुपागमत्॥ १ ॥ प्रगृह्यशिरसा पात्रींहविषोविधिवत्ततः ॥ महतेदैवतायाज्यंजुहावज्वलितानले ॥ २ ॥ शेषंचहविषस्तस्याघ्राश्याशास्यात्मनःप्रियं ॥ ध्यायन्नारायणंदेवंस्वास्तीर्णेकुशसंस्तरे॥ ३॥ वाग्यतःसहवैदेह्याभूत्वानियतमानसः॥ श्रीमत्यायतनेविष्णोःशिश्येनरवरात्मजः॥ ४॥ एकयामावशिष्टायांरात्र्यांप्रतिविबुध्यसः॥ अलंकारविधिंसम्यक्कारयामासवेश्मनः॥ ५॥ र्थः ॥ महतेदेवायनारायणाय॥ २॥ आशास्य प्रार्थ्य ॥ आत्मनः प्रियं राज्याभिषेकाविघ्नरूपं ॥ वस्तुतोरावणवधफलकवनगमपनरूमाशास्यसंकल्प्येत्यर्थः ॥ वैदेह्यासहेत्यत्राप्यपकृष्टव्यं ॥ नहिचतुर्दशभुवनाधिपतेरेतद्यौवराज्यंप्रियंभवति ॥ सकलतद्देशमनुष्यप्रियत्वादात्मनइत्यस्यवैफल्यंचाऽग्रव्याख्यानेप्रामोतीतिदिक् ॥ कुशसंस्तरे कुशमयेशयनीये ॥ ३ ॥ नियतमीश्वरमात्रविषयं ॥ विष्णोरायतने निजभवनवर्तिनिदेवपूजालये ॥ ४ ॥ ५ ॥

सूतापौराणिकाः मागधावंशावलीकीर्तकाः बंदिनस्तुतिपाठकाः ॥ पूर्वांसंध्यामुपासीनस्तदुपासनंकुर्वन् ॥ जजाप गायत्रीजपस्यैवतदुपासनरूपत्वात् ॥ ६ ॥ वाचयामास स्वस्तिवाचनंपुण्याहंच ॥ ७ ॥ तूर्यघोषानुनादितः तूर्यघोषेणसंजातानुवादः ॥ ८ ॥ ९ ॥ शोभयितुमलंकर्तुं चक्रे बुद्धिमितिशेषः ॥ १० ॥ अट्टालकाः प्राकारोपरितनयुद्ध

तत्रशृण्वन्सुखावाचःसूतमागधवंदिनां ॥ पूर्वांसंध्यामुपासीनोजजापसुसमाहितः ॥ ६ ॥ तुष्टावप्रणतश्चैवशिरसामधुसूदनं ॥ विम
लक्षौमसंवीतोवाचयामाससद्विजान् ॥ ७ ॥ तेपांपुण्याहघोषोथगंभीरमधुरस्तथा ॥ अयोध्यांपूरयामासतूर्यघोषानुनादितः ॥ ८ ॥
कृतोपवासंतुतदावैदेह्यासहराघवं ॥ अयोध्यानिलयःश्रुत्वासर्वःप्रमुदितोजनः ॥ ९ ॥ ततःपौरजनःसर्वःश्रुत्वारामाभिषेचनं ॥ प्रभा
तांरजनींदृष्ट्वाचक्रेशोभयितुंपुरीं ॥ १० ॥ सिताभ्रशिखराभेषुदेवतायतनेषुच ॥ चतुष्पथेपुरथ्यासुचैत्येष्वट्टालकेषुच ॥ ११ ॥ नाना
पण्यसमृद्धेषुवणिजामापणेषुच ॥ कुटुंबिनांसमृद्धेषुश्रीमत्सुभवनेषुच ॥ १२ ॥ सभासुचैवसर्वासुवृक्षेष्वालक्षितेषुच ॥ ध्वजाःसमु
च्छ्रिताःसाधुपताकाश्चाभवंस्तथा ॥ १३ ॥ नटनर्तकसंघानांगायकानांचगायतां ॥ मनःकर्णसुखावाचःशुश्रावजनततः ॥ १४ ॥
रामाभिषेकयुक्ताश्चकथाश्चक्रुर्मिथोजनाः ॥ रामाभिषेकेसंप्राप्तेचत्वरेषुगृहेषुच ॥ १५ ॥ बालाअपिक्रीडमानागृहद्वारेषुसंघशः ॥ रा
माभिषवसंयुक्ताश्चक्रुरेवकथामिथः ॥ १६ ॥ कृतपुष्पोपहारश्चधूपगंधाधिवासितः ॥ राजमार्गःकृतःश्रीमान्पौरैरामाभिषेचने ॥
॥ १७ ॥ प्रकाशीकरणार्थंचनिशागमनशंकया ॥ दीपवृक्षांस्तथाचक्रुरनुरथ्यासुसर्वशः ॥ १८ ॥ स्थानानिइतिकेचित् ॥ ११ ॥ १२ ॥ आल

॥१२॥

क्षितेषु सर्वतोलक्षितेष्वत्युच्चेष्वितियावत् ॥ ध्वजाःसचिन्हाःपताकाश्चिन्हरहिताः इत्याहुः ॥ १३ ॥ नटाः सूत्रधाराः ॥ जनता जनसमूहः ॥ ततस्तत्र अयोध्यायां ॥ १४ ॥
॥ १५ ॥ रामाभिषवः रामाभिषेकः ॥ १६ ॥ १७ ॥ अभिषेकानंतरं गजस्कंधादिरूढस्य नगरालंकारदर्शनार्थंनिर्गमनात्पूर्वं यदि निशा नयाति तदा तदलंकारप्रदर्शना
र्थं स्वयंरामंद्रष्टुंच दीपवृक्षान् वृक्षवन्नानाशाखान् दीपस्तंभान् ॥ अनुरथ्यासु रथ्यापार्श्वयोः ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ अनुगृहीताः ईश्वरेण ॥ दृष्टलोकपरावरः भावप्रधानोनिर्देशः यथावद्दवगततज्जनप्राशस्त्याप्राशस्त्यः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ शुश्रुवुः कथाइतिशे

अलंकारंपुरस्यैवंकृत्वातत्पुरवासिनः ॥ आकांक्षमाणारामस्ययौवराज्याभिषेचनं ॥ १९ ॥ समेत्यसंघशःसर्वेचत्वरेषुसभासुच ॥
कथयंतोमिथस्तत्रप्रशशंसुर्जनाधिपं ॥ २० ॥ अहोमहात्माराजायंदृक्ष्वाकुकुलनंदनः ॥ ज्ञात्वावृद्धंस्वमात्मानंरामंराज्येभिषेक्ष्यति
॥ २१ ॥ सर्वेत्यनुगृहीतास्मयन्नोरामोमहीपतिः ॥ चिरायभवितागोप्तादृष्टलोकपरावरः ॥ २२ ॥ अनुद्धतमनाविद्वान्धर्मात्माभ्रातृ
वत्सलः ॥ यथाचभ्रातृषुस्निग्धस्तथास्मास्वपिराघवः ॥ २३ ॥ चिरंजीवतुधर्मात्माराजादशरथोनघः ॥ यत्प्रसादेनाभिषिक्तंरामंद्रक्ष्या
महेवयं ॥ २४ ॥ एवंविधंकथयतांपौराणांशुश्रुवुःपरे ॥ दिग्भ्योविश्रुतवृत्तांताःप्रातराजानपदाजनाः ॥ २५ ॥ तेतुदिग्भ्यःपुरींप्राप्ताद्रष्टुं
रामाभिषेचनं ॥ रामस्यपूरयामासुःपुरींजानपदाजनाः ॥ २६ ॥ जनौघैस्तैर्विसर्पद्भिःशुश्रुवेतत्रनिस्वनः ॥ पर्वसूदीर्णवेगस्यसागर
स्येवनिस्वनः ॥ २७ ॥ ततस्तादृद्रक्षयसन्निभंपुरंदिदृक्षुभिर्जानपदैरुपाहितैः ॥ समंततःसस्वनमाकुलंबभौसमुद्रयादोभिरिवार्णवो
दकं ॥ २८ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेषष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

षः ॥ श्रुतवृत्तांताः श्रुतरामाभिषेकवृत्तांताः ॥ २५ ॥ तेजानपदाः रामस्य पुरीमित्यन्वयः ॥ २६ ॥ विसर्पद्भिः प्रवेशार्थं ॥ २७ ॥ इंद्रक्षयइंद्रनिवासअमरावती आ
हितैरागतैरित्यर्थः ॥ हिगतावित्यस्यरूपं समुद्रयादोभिः समुद्रतुल्यैर्महद्भिः यादोभिरित्यर्थः ॥ २८ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेआदिकाव्येअयोध्याकां
डेषष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

अथ सीतायालंकापुरप्रवेशंविना रावणवधस्याशक्यतया तत्सिद्धये देवैःप्रेरितायाः कृतकुब्जावेषायामंथरायारामाभिषेकविघ्नप्रवृत्तिं तद्व्याघ्रितंकैकेयीदत्तांतंच वक्तुमुपक्रमते ज्ञातीत्यादि ॥ ज्ञातिदासीयतोनित्यमितिपाठे ॥ यतःकैकेय्याज्ञातेर्मातृकुलस्य दासी यतश्च कैकेय्यानित्यंसहोषिता अतः जनकोलाहलंश्रुत्वा कैकेय्यै तदर्थंनिवेदयितुं यदृच्छयास्वयमेव नत्वन्यप्रेरणया प्रासादमारुरोहेत्यन्वयः ॥ यत्तु अतः कुब्जाक्षिप्रममर्षितेत्यनेन द्वादशश्लोकस्थपदेनान्वयः स्वीयाभ्युदयस्यसर्वेष्टत्वात् ॥ रामाभ्युदयजदुःखेन तद्विघटकोमर्षइतिकतकस्तन्न ॥ रामाभ्युदयस्याद्ये धात्रीमुखेन श्रवणस्य वक्ष्यमाणतया तस्यैवचामर्षहेतुत्वस्यच वक्ष्यमाणतयात्रत्यस्यतत्रान्वयानौचित्यात् ॥ यतोजातेतिपाठे यतोयत्रकुत्रचिज्जाता अविज्ञातवेश्ममातापितृकेत्यर्थः ॥ एवंचकैकेयीज्ञातिदासीत्वमपि कार्यार्थमुदरभरणव्याजेन स्वकृतमस्याइतिबोध्यं इदंतुयुक्तं ॥ मंथरानामकार्यार्थमप्सराःप्रेषितासुरैः ॥ दासीकाचनकैकेय्यैदत्ताकेकयभूभृतेतिपाद्मोक्तेः ॥ कार्यार्थं रावणवधरूपकार्यार्थं दासी स्वयमागत्य केकयराजस्य जाते

ज्ञातिदासीयतोजाताकैकेय्यातुसहोषिता ॥ प्रासादंचंद्रसंकाशमारुरोहयदृच्छया ॥ १ ॥ सिक्तराजपथांकृत्स्नांप्रकीर्णकमलोत्पलां ॥
अयोध्यांमंथरातस्मात्प्रासादादन्ववैक्षत ॥ २ ॥ पताकाभिर्वरार्हाभिर्ध्वजैश्चसमलंकृतां ॥ कृतांछन्नपथैश्चापिस्वछंदकपथैर्वृतां ॥
सिक्तांचंदनतोयैश्चशिरःस्नातजनैर्युतां ॥ ३ ॥ माल्यमोदकहस्तैश्चद्विजेंद्रैरभिनादितां ॥ शुक्लदेवगृहद्वारांसर्ववादित्रनादितां ॥ ४ ॥

तिशेषः ॥ नित्यमितिपाठेपि जातेतिशेषपूरणेनैवव्याख्योचिता पाद्मैकवाक्यत्वात् ॥ चंद्रसंकाशं सुधाधवलितत्वात् ॥ १ ॥ प्रकीर्णानिकमलानि उत्पलानिचयस्यां तस्मात्सर्वोत्कृष्टात्प्रासादात् ॥ प्रासादेस्थित्वेत्यर्थः ॥ ल्यब्लोपेपंचमी ॥ २ ॥ वरार्हाभिः श्रेष्ठयोग्याभिःराजयोग्याभिरितियावत् ॥ एतदुत्तरं कृतांछन्नपथैश्चापिस्वछंदकपथैर्वृतामित्यर्धंपठंति ॥ छन्नपथैः निम्नोन्नतप्रदेशमार्गैः कृतामलंकृतां स्वछंदकपथैरुत्सवादिषु जनभूयस्त्वेन स्वैरप्रवेशनिर्गमार्थं प्राकारादिभंगेन कृतैर्मार्गैरितिव्याचक्षतेचकेचित् ॥ चंदनयुक्ततोयैःसिक्तां शिरःस्नातजनैः कृताभ्यंगस्नानैः ॥ ३ ॥ माल्यमोदकहस्तैःदानप्राप्तमाल्यमोदकहस्तैः रामोपायनमाल्यमोदकरूपमंगलद्रव्यहस्तैरित्यर्थोवा ॥ सुधाचंदनादिलेपेन शुक्लानि देवगृहद्वाराणि यस्यां ॥ ४ ॥

ब्रह्मघोषोवेदघोषः ॥ प्रहृष्टेत्यादिना तिरश्चामपि रामाभिषेकाद्धर्षइतिसूचितं ॥ ५ ॥ हृष्टैर्जातरोमांचादिभिर्मुदितैरानंदयुक्तैःपौरैरुपलक्षितां ॥ ६ ॥ अविदूरे स्वाधिरूढहर्म्यांत्या सन्नहर्म्ये धात्रीं रामस्येतिशेषः ॥ अतएव हर्षोत्फुल्लनयनत्वादितस्याः वक्ष्यतिच हर्षेणविदीर्यमाणेत्यादि ॥ ७ ॥ अर्थपरा स्वेष्टार्थपरा स्वेष्टार्थकामेवेतिशेषः ॥ किन्नु कस्मात् ॥ ८ ॥ किं कुतोजनस्य प्रहर्षः ॥ अभिषेकप्राग्दिनीयसायंकाले मंथरायास्तद्दर्शनेन राजासंप्रहृष्टइत्युक्तिः ॥ ९ ॥ विदीर्यमाणा अंतर्गतानंदौत्कट्याद्देहपोषमुख

संप्रहृष्टजनाकीर्णांब्रह्मघोषनिनादितां ॥ प्रहृष्टवरहस्त्यश्वांसंप्रणर्दितगोवृषां ॥ ५ ॥ हृष्टप्रमुदितैःपौरैरुच्छ्रितध्वजमालिनीं ॥ अयोध्यांमंथराद्दृष्ट्वापरंविस्मयमागता ॥ ६ ॥ साहर्षोत्फुल्लनयनांपांडुरक्षौमवासिनीं ॥ अविदूरेस्थितांदृष्ट्वाधात्रींपप्रच्छमंथरा ॥ ७ ॥ उत्तमेनाभिसंयुक्ताहर्षेणार्थपरासती ॥ राममाताधनंकिंनुजनेभ्यःसंप्रयच्छति ॥ ८ ॥ अतिमात्रंप्रहर्षःकिंजनस्यास्यचशंसमे ॥ करियिष्यतिकिंवापिसंप्रहृष्टोमहीपतिः ॥ ९ ॥ विदीर्यमाणाहर्षेणधात्रीतुपरयामुदा ॥ आचचक्षेथकुब्जायैभूयसींराघवेश्रियं ॥ १० ॥
श्वःपुष्येणजितक्रोधंयौवराज्येनचानघं ॥ राजादशरथोराममभिषेक्ताहिराघवं ॥ ११ ॥ धात्र्यास्तुवचनंश्रुत्वाकुब्जाक्षिप्रममर्षिता ॥
कैलासशिखराकारात्प्रासादादवरोहत ॥ १२ ॥ सादह्यमानाक्रोधेनमंथरापापदर्शिनी ॥ शयानामेवकैकेयीमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १३ ॥
उत्तिष्ठमूढकिंशेषेभयंत्वामभिवर्तते ॥ उपप्लुतमघौघेननात्मानमवबुद्ध्यसे ॥ १४ ॥ अनिष्टेसुभगाकारेसौभाग्येनविकत्थसे ॥ चलं
हितवसौभाग्यंनद्याःस्रोतइवोष्णगे ॥ १५ ॥ विकासादिना तस्याआनंदस्यबहिःप्रसारणाद्विदीर्यमाणत्वोत्प्रेक्षा ॥ राघवे राज्ञा न्यस्यमानांभूयसींश्रियं राज्यलक्ष्मीं ॥ १० ॥ अनघं काप्यकारणेर्ष्यादिरहितं ॥ ११ ॥ अवरोहत अवारुहत् ॥ १२ ॥ क्रोधेनदह्यमाना सैव पापदर्शिनी रामाभिषेके कैकेय्यै भरतविषयपापप्रदर्शिका ॥ १३ ॥ अघौघेन दुःखसमूहेन उपप्लुतं पीडितं कारणकार्ययोःपौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिः ॥ अघंदुरितदुःखयोरितिकोशः ॥ १४ ॥ सुभगाकारे त्वद्विषयेसौभाग्यद्योतकाकारवति आकारेणैवतवसौभाग्यदे वस्तुतोनिष्टेऽप्रियकर्तरि किंसौभाग्येनविकत्थसे ॥ मय्येवानुरक्तोमेस्वामी मदाज्ञावशंवदइत्यादिप्रकारेण वृथाश्लाघसे ॥ उष्णगे ग्रीष्मगे रवौसति नद्याःस्रोतइव सौभाग्यंचलं ॥ रामाभिषेकात्क्षीणप्रायमित्याशयः ॥ १५ ॥

पापदर्शिन्या पापंदर्शयंत्या ॥ विषादमगमत् स्वस्मिन्राजवैरस्योद्भावनात् ॥ १६ ॥ कच्चित्क्षेमंन मस्मामितिशेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ विषण्णतराभूत्वा तदाकारेवभूत्वा ॥ अप्सरस्त्वेसर्वज्ञत्वाद्वास्तवविषादाभावात् ॥ विषादयंती राज्यश्रियोन्यगामित्वरूपानिष्टप्रकाशेन कैकेय्याविषादंजनयंती भेदयंती राघवंप्रति पुत्रत्वप्रयुक्तंतस्याःस्नेहंनाशयंती ॥ १९ ॥ अक्षयं क्षयःप्रतीकारोऽशक्यप्रतीकारमित्यर्थः ॥ त्वद्विनाशनं त्वत्सौभाग्यनाशकारणंप्रवृत्तं तदेवाह ॥ राममिति ॥ २० ॥ शत्रोराज्यलाभात् दुःखं ॥ स्वेष्टस्यत दलाभात् शोकः ॥ शत्रुराज्यलाभतएवततोभयं ॥ त्वद्धितार्थं त्वद्धितबोधनार्थं ॥ २१ ॥ ननुदास्यास्तवकुतोभयमतआह तवेत्यादि ॥ २२ ॥ किंमेदुःखंतत्राह नरा

एवमुक्तातुकैकेयीरुष्टयापरुषंवचः ॥ कुब्जयापापदर्शिन्याविषादमगमत्परं॥ १६॥ कैकेयीत्वब्रवीत्कुब्जांकच्चित्क्षेमंनमंथरे॥ विषण्णवदनांहित्वांलक्षयेभृशदुःखितां॥ १७॥ मंथरातुवचःश्रुत्वाकैकेय्यामधुराक्षरं॥ उवाचक्रोधसंयुक्तावाक्यंवाक्यविशारदा॥ १८॥ साविषण्णतराभूत्वाकुब्जातस्यांहितैषिणी ॥ विषादयंतीप्रोवाचभेदयंतीचराघवं॥ १९॥ अक्षयंसुमहद्देविप्रवृत्तंत्वद्विनाशनं॥ रामं दशरथोराजायौवराज्येभिषेक्ष्यति॥ २०॥ सास्म्यगाधेभयेमग्नादुःखशोकसमन्विता॥ दह्यमानानलेनेवत्वद्धितार्थमिहागता॥ २१॥ तवदुःखेनकैकेयिममदुःखंमहद्भवेत्॥ त्वद्द्वौममवद्विश्वभवेदिहनसंशयः ॥ २२॥ नराधिपकुलेजातामहिषीत्वंमहीपतेः॥ उग्रत्वं राजधर्माणांकथंदेविनबुध्यसे ॥ २३ ॥ धर्मवादीशठोभर्ताश्लक्ष्णवादीचदारुणः ॥ शुद्धभावेनजानीपेतेनैवमतिसंधिता॥ २४॥

धिपेति ॥ एतद्विशेषणद्वयमत्रेपिराजमातृत्वाप्रच्युतयेयत्नावश्यकत्वद्योतनाय ॥ ननु रामराज्येपि महिषीत्वंमे दुष्परिहरमित्यतआह ॥ उग्रत्वमिति ॥ सापत्न्योहिसरा ज्यलाभे त्वांत्वत्पुत्रंचनाशयिष्यतीतिभावः ॥ २३ ॥ ननु राज्ञोरामस्यचात्यंतंमदनुरक्तत्वात् समत्पुत्रस्यैवराज्यलाभोतआह ॥ धर्मवादीति वाङ्मात्रेणधार्मिकः ॥ श्लक्ष्ण वादीच सस्मितमधुरभाषी ॥ अंततस्तुशठः असूयावान् ॥ अतएव दारुणः क्रूरहृदयःआंतरकौर्यगोपनायैव सस्मितमृदुमधुरभाषी ॥ एवंभूतंतं शुद्धभावेनोपलक्षितं जा नीषे ॥ सर्वथा तेन एवंउक्तरीत्या अतिसंधिता वंचिता असीतिशेषः ॥ २४

उपस्थितः कौसल्यार्थसाधने त्वदयेनसावधानः त्वत्समीपेस्थितोवा ॥ उपस्थितमितिपाठेतत्कालोचितसांत्वमित्यर्थः अनर्थकं फलरहितं ॥ सांत्वं प्रियवचनं त्वयिप्रयुं जानः अर्थेन राज्यरूपेण कौसल्यामेव योजयिष्यतीत्यन्वयः ॥ २५ ॥ कौसल्यार्थप्रापणार्थमेव तेनोपायांतरमप्यनुष्ठितमित्याह ॥ अपवाद्येति उद्वास्येत्यर्थः ॥ काल्पे अन्यत्रोपसंक्रमणकालार्हे ॥ कौल्पइतिपाठःकुलक्रमागतइत्यर्थेआर्षः ॥ २६ ॥ आत्मनोहितेच्छया त्वयामात्रेव भोजनदानादिना पोषितः ॥ आशीविषइव क्रूरः शत्रुः

उपस्थितःप्रयुंजानस्त्वयिसांत्वमनर्थकं॥ अर्थेनैवाद्यतेभर्ताकौसल्यांयोजयिष्यति॥ २५॥ अपवाद्यतुदुष्टात्माभरतंतववंधुषु॥ काल्पेस्थापयितारामंराज्येनिहतकंटके॥ २६॥ शत्रुःपतिप्रवादेनमात्रेवहितकाम्यया॥ आशीविषइवांगेनबालेपरिधृतस्त्वया॥ २७॥ यथाहिकुर्याच्छत्रुर्वासर्पोवाप्रत्युपेक्षितः॥ राज्ञादशरथेनाद्यसपुत्रात्वंतथाकृता॥ २८॥ पापेनानृतसांत्वेनबालेनित्यंसुखोचिता॥ रामंस्थापयितराज्येसानुबंधाहतात्यसि ॥ २९ ॥ साप्राप्तकालंकैकेयिक्षिप्रंकुरुहितंतव ॥ त्रायस्वपुत्रमात्मानंमांचविस्मयदर्शने ॥ ३० ॥ मंथरायावचःश्रुत्वाशयनात्साशुभानना॥ उत्तस्थौहर्षसंपूर्णाचंद्रलेखेवशारदी॥ ३१ ॥ अतीवसातुसंतुष्टाकैकेयीविस्मया न्विता॥ दिव्यमाभरणंतस्यैकुब्जायैप्रददौशुभं॥ ३२ ॥ दत्वात्वाभरणंतस्यैकुब्जायैप्रमदोत्तमा ॥ कैकेयीमंथरांहृष्टापुनरेवाब्रवीदि दं॥ ३३॥ पतिप्रवादेन पतिव्यपदेशेन त्वयांगेनपरिधृतइत्यन्वयः ॥ २७ ॥ तद्धरणेनचतेऽनर्थःसंघटतइत्याह यथेति ॥ प्रत्युपेक्षितः उपेक्षितनाशः ॥ २८ ॥ कथंकृ तेत्यत्राह ॥ पापेनेति ॥ अनुबंधः पुत्रादिपरिकरः ॥ २९ ॥ सा त्वं प्राप्तकालं प्राप्तानुष्ठानकालं यत्तवहितंतत्कुरु ॥ विस्मयदर्शने अतिदुःखजनकवार्ताश्रवणेपिस्वेष्टाद्भुत वार्ताश्रवणेनेवविस्मयसूचकदर्शने ॥ एवंविस्मयंहित्वा स्वेष्टंविभावयेतितात्पर्यं ॥ ३० ॥ एवंमंथरयाऽनर्थत्वेन प्रकाशिते रामाभिषेके महाकुलप्रसूतानिसर्गकल्याणगुणा सर्वथा तं स्वेष्टार्थमेव मन्यतेस्मेत्याह ॥ मंथरायाइत्यादि ॥ ३१ ॥ विस्मयअत्यद्भुतस्वेष्टश्रवणात् कौसल्यावदेवेतिभावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

प्रियमाख्यातमित्यस्यपुनरुक्तिर्वक्ष्याहर्षातिशयवत्त्वान्नदोषावहा ॥ भूयोभ्यधिकं किंप्रीतिदानंकरोमि तच्छ्रावितप्रियसमाभ्यधिकप्रियवस्त्वभावादित्यर्थः ॥ ननुसापत्नश्चेयःश्रुतिः कथंतेप्रियमित्यत्राह ॥ रामेवेति ॥ विशेषं पुत्रत्वमयुक्तस्नेहविशेषं ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ प्रियार्हे प्रियदानार्हे ॥ इतउक्ताद्रामाभिषेकाद्वरमधिकंप्रियंवचोऽमृतं परमन्यत् नसुवचं तादृशंहित्वमवोचः यतोधिकंप्रियं नसुवचं ॥ अतःप्रियोत्तरं प्रियाख्यानोत्तरं पारितोषिकरूपं परंश्रेष्ठं वरं वृणु ते तव तंवरं प्रददामि ॥ मयातु स्ववुध्या एतत्

इदंतुमंथरेमत्र्यमाख्यातंपरमंप्रियं॥ एतन्मेप्रियमाख्यातंकिंवाभूयःकरोमिते॥ ३४॥ रामेवाभरतेवाहंविशेषंनोपलक्षये॥ तस्मात्तुष्टास्मियद्राजारामंराज्येभिषेक्ष्यति॥ ३५॥ नमेपरंकिंचिदितोवरंपुनःप्रियंप्रियार्हेसुवचंवचोऽमृतं ॥ तथात्यवोचस्त्वमतःप्रियोत्तरं वरंपरंतेप्रददामितंवृणु॥ ३६ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे वा० आ० अ० सप्तमःसर्गः॥ ७॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ मंथरात्वभ्यसूयैनामुत्सृज्याभरणंहितत्॥ उवाचेदंततोवाक्यंकोपदुःखसमन्विता॥ १ ॥ हर्षंकिमर्थमस्थानेकृतवत्यसिबालिशे॥ शोकसागरमध्यस्थंनात्मानमवबुध्यसे॥ २॥ मनसाप्रसहामित्वांदेविदुःखार्दितासती॥ यच्छोचितव्येहृष्टासिप्राप्यत्वंव्यसनंमहत्॥३॥ शोचामिदुर्मतित्वंतेकाहिप्राज्ञाप्रहर्षयेत्॥ अरेःसपत्नीपुत्रस्यवर्द्धिंमृत्योरिवागतां॥ ४ ॥

प्रियाख्यानपारितोषिकयोग्यंवस्तु नदृश्यतेऽतस्त्वं यद्वरयिष्यसे तद्दास्यामीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामीये वा० आ० अ० सप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अथ चलंचित्तंमनुष्याणामितिन्यायेन द्विस्त्रिर्मंथरयाहितवदुपदेशात्कल्याणमतेरपि कैकेय्याश्चित्तं चलितमित्याह ॥ मंथरात्विति ॥ अभ्यसूय असूयाविषयांकृत्वा हिताश्रवणात्कोपः ॥ एतदहितंजायतेइतिदुःखं तत्समन्विते व ॥१॥ अस्थाने तदनुचितकाले ॥ बालिशे मूर्खे शोककालेहर्षोदयात् ॥२॥ मनसेति ॥ अतइत्यादिः दुःखार्दितासती तावकदुःखेनपीडितासती प्रसहामीत्यन्वयः ॥ व्यसनं विपदं ॥३॥ मतेर्दुष्टत्वं अनर्थकरेप्रियताविषयत्वं ॥ प्रहर्षयेत् प्रहृष्येत् ॥ अरित्वेहेतुः सपत्नीपुत्रत्वं मृत्योर्वर्द्धिमिव तस्यवर्द्धिं दृष्ट्वेतिशेषः ॥ ४ ॥

मृत्योरिवेतिव्युत्पादयति ॥ रामस्य भरतादेवभयमस्ति ॥ तत्रहेतुः राज्यसाधारणात् राज्यरूपसाधारणभोग्याद्धेतोः तत्भरतहेतुकं रामभयं ॥ हियतोभीताद्भयंजायते ॥ योयस्माद्भीतस्तस्मात्पदस्थात्तस्यभयंभवत्येव ॥ एवंच राज्यस्य निष्कंटकत्वाय स्वभयहेतुंभरतं राज्यंप्राप्य रामः सर्वथानाशयिष्यतीतिभावः ॥ ५ ॥ ननुभरतादेवेत्यवधारणमयुक्तमतआह ॥ लक्ष्मणोहीति ॥ सर्वात्मनागतः मनोवाक्कायव्यापारैरामेणैक्यंगतोतोनततोभीप्रसंगः ॥ शत्रुघ्नस्यापिभरतशेषतयानततःपृथग्भीप्रसंगस्तन्नाशेनैवतन्नाशादितिभावः ॥ ६ ॥ भरतादेवेत्यवधारणे हेत्वंतरमाह ॥ प्रत्यासन्नेति ॥ प्रत्यासन्नोयःक्रमउत्पत्तिक्रमस्तेनापिहेतुना भरतस्यैवराज्यक्रमस्तदाक्रमणंप्रसक्तं ॥ तयोस्तुयवीयस्त्वा

भरतादेवरामस्यराज्यसाधारणाद्भयं॥ तद्विचिंत्यविषण्णास्मिभयंभीताद्धिजायते॥ ५ ॥ लक्ष्मणोहिमहावाहूरामंसर्वात्मनागतः॥ शत्रुघ्नश्चापिभरतंकाकुत्स्थंलक्ष्मणोयथा॥ ६॥ प्रत्यासन्नक्रमेणापिभरतस्यैवभामिनि॥ राज्यक्रमोविसृष्टस्तुतयोस्तावद्यवीयसोः॥ ७॥ विदुषःक्षत्रचारित्रेप्राज्ञस्यप्राप्तकारिणः॥ भयात्प्रवेपेरामस्यचिंतयंतीतवात्मजं॥ ८॥ सुभगाकिलकौसल्यायस्याःपुत्रोभिषेक्ष्यते॥ यौवराज्येनमहताश्वःपुष्येणद्विजोत्तमैः॥ ९॥ प्राप्तांवसुमतींप्रीतिंप्रतीतांहतविद्विषं॥ उपस्थास्यसिकौसल्यांदासीवत्वंकृतांजलिः॥ १० ॥ एवंचत्वंसहास्माभिस्तस्याःप्रेष्याभविष्यसि॥ पुत्रश्चतवरामस्यप्रेष्यत्वंह्यगमिष्यति॥ ११ ॥ हृष्टाःखलुभविष्यंतिरामस्यपरमास्त्रियः॥ अप्रहृष्टाभविष्यंतिस्नुषास्तेभरतक्षये ॥ १२ ॥

स्वविसृष्टोदूरत्यक्तइत्यर्थः ॥ ७ ॥ पुनःरामाद्भयमुपसंहरति ॥ विदुषः सर्वशास्त्रज्ञस्य विशिष्यक्षत्रचारित्रे बलसंपाद्ये संधिविग्रहादिप्रयोगेच प्राज्ञस्य प्राप्तकारिणअविलंबेनकालोचितकर्तव्यार्थकारिणोरामस्य त्वदात्मजंप्रति भाव्यनर्थंचिंतयंती तन्निमित्ताद्भयात्प्रवेपे कंपे ॥ ८ ॥ एवं पुत्रानर्थं प्रदर्श्य तस्याअप्यनर्थंदर्शयितुं कौसल्यानर्थमाह सुभगेति ॥ यौवराज्येनेतिहेतौतृतीया ॥ पुष्येण पुष्ये ॥ ९ ॥ वसुमतीं प्राप्तां तत्प्राप्तिनिमित्तांप्रीतिंचप्राप्तां हतायुष्मदादिसपत्नीरूपाविद्विषोययायतां ॥ अतएव प्रतीतां प्रसिद्धां ॥ उपस्थास्यसि गत्वासेविष्यसे ॥ १० ॥ अयमनर्थोममापीत्याह ॥ एवंचेति ॥ ११॥ परमास्त्रियइति बहुवचनेनसीतासख्यः ॥ भरतक्षये भरतप्रभावनाशे ॥ १२ ॥

एवंद्विःकृतोपतापापिकैकेयी निसर्गपुण्यस्वभावान्नचचालेत्याह तामित्यादि ॥ परमप्रीतांपरंरामेऽप्रीतामित्यर्थः ॥ देवी पुण्यस्वभावा ॥ १३ ॥ मंथरोक्तयुक्तीःप्रतिक्षिपति धर्मज्ञइति ॥ दांतः शिक्षितः कृतज्ञः तेनबाल्येस्वकृतपालनाद्युपकारस्मरणेन स्वानिष्टशंकानिरासः ॥ ज्येष्ठइत्यनेन तस्यैवराज्ययोग्यतेतिसाधारण्यंपरिहृतं ॥ ॥ १४ ॥ भरतानर्थोपिनेत्याह ॥ भ्रातृनिति ॥ कथं व्यर्थमेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ पितृवद्भ्रातृनविभागेनपालयतोरामस्यवर्षशतात्परमपि यदाविभागेच्छा तदाभरतोराज्यमवा

तांदृष्ट्वापरमप्रीतांब्रुवंतीमंथरांततः॥ रामस्यैवगुणान्देवीकैकेयीप्रशशंसह॥ १३॥ धर्मज्ञोगुणवान्दांतःकृतज्ञःसत्यवांश्शुचिः॥ रामोराजसुतोज्येष्ठोयौवराज्यमतोर्हति॥ १४॥ भ्रातॄन्भृत्यांश्चदीर्घायुःपितृवत्पालयिष्यति ॥ संतप्यसेकथंकुब्जेश्रुत्वारामाभिषेचनं ॥ १५॥ भरतश्चापिरामस्यध्रुवंवर्षशतात्परं॥ पितृपैतामहंराज्यमवाप्स्यतिनरर्षभः ॥ १६॥ सात्वमभ्युदयेप्राप्तेदह्यमानेवमंथरे॥ भविष्यतिचकल्याणेकिमिदंपरितप्यसे ॥ १७ ॥ यथावैभरतोमान्यस्तथाभूयोपिराघवः ॥ कौसल्यातोतिरिक्तंचममश्नुश्रूपतेवहु ॥ १८॥ राज्यंयदिहिरामस्यभरतस्यापितत्तदा॥ मन्यतेहियथात्मानंतथाभ्रातॄंस्तुराघवः॥ १९॥ कैकेय्यावचनंश्रुत्वामंथराभृशदुःखिता॥ दीर्घमुष्णंविनिश्वस्यकैकेयीमिदमब्रवीत्॥ २० ॥ अनर्थदर्शिनीमौर्ख्यान्नात्मानमवबुध्यसे॥ शोकव्यसनविस्तीर्णेमज्जंती दुःखसागरे ॥ २१ ॥

प्स्यति ॥ ध्रुवापिशब्दाभ्यां लक्ष्मणशत्रुघ्नयोरपिराज्यप्राप्तिर्ध्रुवेतिसूचितं ॥ १६ ॥ अभ्युदये रामाभिषेकरूपेउत्सवे कल्याणेभरताभिषेकरूपे कियताकालेन भविष्यति ॥ १७ ॥ मान्यः प्रार्थनीयश्रेयस्कः तथा तद्वत् ॥ यद्वाभूयोपिअभ्यधिकमपि ॥ तत्रहेतुः कौसल्यातइति ॥ अतिरिक्तमधिकं ॥ १८ ॥ संप्रत्यपिभरतस्यराज्यमस्त्येवेत्याह ॥ राज्यमिति ॥ १९ ॥ एवंराज्यापहारंपरिहृतवंतीं कैकेयींमंथरातृतीयपर्यायेणपुनर्भेदयति ॥ कैकेय्याइति ॥ २० ॥ अनर्थदर्शिनी अर्थस्यैवानर्थत्वेनदर्शनशीला ॥ शोकइष्टवियोगजः ॥ अनिष्टाप्तिजंदुःखं व्यसनं ॥ ताभ्यांविस्तीर्णेव्याप्तेसकलदुःखसमष्टिः दुःखसागरः तत्रमज्जंतीत्वमात्मानंनावबुध्यसेइत्यर्थः ॥ २१ ॥

कुतएवंवारंवारंकथयसीत्यत्राह ॥ भवितेति ॥ परिहास्यते हीनोभविष्यति ॥ भरततत्सुतादेराज्यहान्यैवंदुःखंकथयामीतिभावः ॥ २२ ॥ तत्रहेतुमाह ॥ नहीति ॥ सर्वेषांराज्येस्थितौबाधकमाह स्थाप्यमानेष्विति ॥ अनयोऽन्यायः ईर्ष्ययापरस्परप्रजापीडनरूपः ॥ २३ ॥ राज्यतंत्राणि राज्यनिर्वाहणक्षमाधिकारप्राधान्यानि ॥ सर्वनिरूपितप्राधान्याश्रयत्वमेकस्यैवेतिभावः ॥ ज्येष्ठस्यागुणवत्त्वेतुगुणवत्कनीयःस्वपि ॥ २४ ॥ यदेवमतोऽसाविति ॥ निर्भग्नोहीनः सुखेभ्योराजवंशाच्चनिर्भग्नोभविष्यतीत्यन्वयः ॥ वत्सलेसर्वत्रदयाशीले ॥ २५ ॥ त्वदर्थं त्वत्पुत्रराज्यभ्रंशेप्राप्तेतत्परिहारकथनार्थं ॥ सपत्निवद्भावित्यार्षोऽह्स्वः ॥ प्रदेयंपारितोषिकं अतोमांत्वमलुब्ध्वास्वहितेतिनवु

भवितारावोराजारावस्यचयःसुतः॥ राजवंशात्तुभरतःकैकेयिपरिहास्यते॥ २२॥ नहिराज्ञःसुताःसर्वेराज्येतिष्ठंतिभामिनि॥ स्थाप्यमानेपुसर्वेषुसुमहाननयोभवेत् ॥ २३ ॥ तस्माज्ज्येष्ठेहिकैकेयिराज्यतंत्राणिपार्थिवाः॥ स्थापयंत्यनवद्यांगिगुणवत्स्वितरेष्वपि ॥ २४॥ असावत्यंतनिर्भग्नस्तवपुत्रोभविष्यति॥ अनाथवत्सुखेभ्यश्चराजवंशाच्चवत्सले ॥ २५॥ साहंत्वदर्थेसंप्राप्तात्वंतुमांनावबुध्यसे॥ सपत्निवद्वौयामेत्वंप्रदेयंदातुमर्हसि ॥ २६ ॥ ध्रुवंतुभरतंरामःप्राप्यराज्यमकंटकं ॥ देशांतरंनाययितालोकांतरमथापिवा ॥ २७॥ बालएवतुमातुल्यंभरतोनायितस्त्वया ॥ सन्निकर्षाच्चसौहार्दंजायतेस्थावरेष्विव ॥ २८ ॥ भरतानुगतःसोपिशत्रुघ्नस्तत्समंगतः॥ लक्ष्मणोहियथारामंतथायंभरतंगतः॥ २९॥

ध्यसेइत्यर्थः ॥ २६ ॥ नाययिता लुट् ॥ लोकांतरमिति हनिष्यतीतियावत् ॥ २७ ॥ यस्तुरामे राज्ञःपक्षपातः सभरतासन्निधानतस्तच्च त्वयैवकृतमित्याह ॥ बालएवेति ॥ मातुल्यंमातुलगृहं ॥ ननुकिंतावताअतआह ॥ सन्निकर्षादिति ॥ स्थावरेषु तृणगुल्मलतावृक्षादिषु ॥ तत्रसौहार्दंअन्योन्याश्लेषरूपं ॥ एवंच भरतस्थितौ विभज्यसमंराज्यलाभः स्यादितिभावः ॥ २८ ॥ शत्रुघ्नस्थितौवा भरतकार्यस्यननाशःस्यात्सोपि दैववशाद्गतइत्याह ॥ भरतानुगतइति ॥ शत्रुघ्नोपिसमंगतइतिपाठे अनुवशात् अनुरोधवशादित्यर्थः॥ आद्योपिरत्रैवयोज्यः ॥ अनुवशादपि अपिनादैववशाच्चेत्यर्थः ॥ गतः एकहृदयतयेतिशेषः ॥ २९ ॥

कस्यचित्सन्निकर्षात्कस्यचिदनर्थनिवृत्तिर्लोकेदृष्टेत्यतआह ॥ श्रूयतेहीति ॥ छेत्तव्यः प्राप्तछेदनकालः ॥ इषीकाभिः कंटकबल्लगुल्मैः सन्निकर्षात् परितःपरिवारणरूपात् भयात् छेदनरूपात् ॥ स्वस्यसदांतःपुरवर्त्तित्वेनश्रूयतेहीत्युक्तिः ॥ ३० ॥ नन्वेषदोषोलक्ष्मणस्यापिसमानोऽतआह ॥ गोप्तेति ॥ ३१ ॥ पापं वधं ॥ ३२ ॥ तस्मात् वधसंभावनासत्वात् ॥ राजगृहात् राजगृहाख्यान्मातुलनगरात् ॥ एतदेवमग्रेरोचते त्वदिष्टत्वात् ॥ एकपुत्रायाः पुत्रमरणापेक्षया वनेपुत्रजीवनं सम्यक् ॥ तदेवाह भृशं तवहितमेतत् ॥ जीवन्भद्राणिपश्यतीतिन्यायात् ॥ ३३ ॥ एवं एवंसति मातुलगृहादेववनगमनेसति ते ज्ञातिपक्षस्यास्मदादेः श्रेयश्चभविष्यत्येव ॥ श्रेयोजीवनरूपंकल्याणं

श्रूयतेहिद्रुमःकश्चिच्छेत्तव्योवनजीवनैः॥ सन्निकर्षादिपीकाभिर्मोचितःपरमाद्भयात्॥३०॥गोप्तारंसौमित्रिर्लक्ष्मणंचापिरा घवः॥ अश्विनोरिवसौभ्रात्रंतयोर्लोकेषुविश्रुतं॥ ३१ ॥तस्मान्नलक्ष्मणेरामःपापंकिंचित्करिष्यति ॥रामस्तुभरतेपापंकुर्याद्देवनसं शयः॥ ३२ ॥ तस्माद्राजगृहादेववनंगच्छतुराघवः ॥एतद्धिरोचतेमह्यंभृशंचापिहितंतव॥ ३३॥ एवंतेज्ञातिपक्षस्यश्रेयश्चैवभवि ष्यति॥ यदिचेद्भरतोधर्मात्पित्र्यंराज्यमवाप्स्यति॥३४॥ सतेसुखोचितोबालोरामस्यसहजोरिपुः॥समृद्धार्थस्यनष्टार्थोजीविष्यति कथंवशे॥ ३५॥ अभिद्रुतमिवारण्येसिंहेनगजयूथपं॥ प्रच्छाद्यमानंरामेणभरतंत्रातुमर्हसि॥ ३६॥ दर्पान्निराकृतापूर्वंत्वयासौभा ग्यवत्तया॥ राममातासपत्नीतेकथंवैरंनयापयेत्॥ ३७॥ चात्सुखं भरताद्वनस्थादपिभयशंकयास्मदादिपीडायाःकर्तुमशक्यत्वादितिभावः ॥ यदिचेदि ति यदिवेत्यर्थः ॥ धर्मात् पितृदीयमानत्वरूपात् ॥ तदावाज्ञातिपक्षस्यश्रेयइत्यर्थः ॥ यद्वा एवमेवतेपक्षस्यश्रेयोभविष्यति ॥ एवमेवेत्येतदुपपादयति यदिचेति ॥ ॥ ३४ ॥ अन्यथादुःखमेवेत्याह ॥ सतेइति ॥ समृद्धार्थस्य रामस्य वशेस्थितोनष्टार्थःकथंजीविष्यतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तस्मादरण्ये सिंहेनाभिद्रुतं गजयूथपमिव राज्य प्राप्त्या प्रबलेनरामेण प्रच्छाद्यमानमभिभूयमानं भरतं तदभिषेकनिरोधेन त्रातुमर्हसि ॥ ३६ ॥ अन्यथा तवाप्यनर्थइत्याह ॥ दर्पादिति ॥ सौभाग्यवत्ता पतिवात्सल्यं वै रयापनं वैरशुद्धिं त्वयि दास्यसंपादनेन कथंनकुर्यादित्यर्थः पातयेदितिपाठेप्ययमेवार्थः ॥ ३७ ॥

अशुभंपराभवं दास्यं ॥ ३८ ॥ एवं यतःसपुत्रायास्तेऽनर्थः अतएवात्मजे राज्यं राज्यप्राप्तिकारणं चिंतय ॥ शत्रुशेषोनस्थाप्यइतिन्यायेन परस्यअस्य रामस्य चाल्लक्ष्म णसीतयोः विवासकारणंच चिंतय ॥ ३९ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरा०वा०आ०अ०अष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एवं त्रिवारोपदेशेन दुष्टेऽसत्येए वार्थेउपादेयत्वसत्यत्वनिश्चयात् स्वकार्याय देवैश्चक्षुभितचित्तायास्तदुपायंप्रश्नमाह ॥ एवमिति ॥ १ ॥ प्रस्थापयामि प्रस्थापनोद्यमंकरोमि एवमभिषेचयेइत्यपि ॥ २ ॥ अथ तदुपप्रंपृच्छति ॥ इदंत्विति ॥ उत्तरार्धार्थं केनोपायेनसाधये इदमिदानीं संपश्य विचारय ॥ उत्साहमात्रेणनेदं साध्यमितिभावः ॥ ३ ॥ रामार्थं लोकदृष्ट्या

यदाचरामःपृथिवीमवाप्स्यतेप्रभूतरत्नाकरशैलसंयुतां ॥ तदागमिष्यस्यशुभंपराभवंसहैवदीनाभरतेनभामिनि ॥ ३८ ॥ यदाहि रामःपृथिवीमवाप्स्यतेध्रुवंप्रणष्टाभरतोभविष्यति ॥ अतोहिसंचिंतयराज्यमात्मजेपरस्यचैवास्यविवासकारणं॥ ३९ ॥इत्यार्षेश्री रामायणेवा०आ०अ०अष्टमःसर्गः॥८॥ ॥७॥ ॥७॥ एवमुक्तातुकैकेयीक्रोधेनज्वलितानना॥ दीर्घमुष्णंवि निश्वस्यमंथरामिदमब्रवीत्॥ १ ॥ अद्यराममितःक्षिप्रंवनंप्रस्थापयाम्यहं॥ यौवराज्येनभरतंक्षिप्रमद्याभिषेचये॥ २ ॥ इदंत्विदानीं संपश्यकेनोपायेनसाधये॥ भरतःप्राप्नुयाद्राज्यंननुरामःकथंचन॥ ३ ॥ एवमुक्तातुसादेव्यामंथरापापदर्शिनी॥ रामार्थमुपहिंसंती कैकेयीमिदमब्रवीत्॥ ४॥ हंतेदानींप्रपश्यत्वंकैकेयिश्रूयतांवचः॥ यथातेभरतोराज्यंपुत्रःप्राप्स्यतिकेवलं॥ ५॥ किंनस्मरसिकैके यिस्मरंतीवानिगूहसे॥ यदुच्यमानमात्मार्थंमत्तस्त्वंश्रोतुमिच्छसि॥ ६॥ रामहितमभिषेकरूपमर्थं ॥ ४ ॥ त्वं प्रपश्य मत्सामर्थ्यमितिशेषः ॥ प्रव क्ष्यामीतिपाठांतरं॥ श्रूयतां मद्वचइतिशेषः ॥ चस्त्वर्थे केवलंभरतोनतुरामइत्यर्थः ॥ यद्वाहंवक्ष्याम्येवोपायं त्वमपि प्रपश्य विचारय ॥ ५ ॥ ननु ममनप्रतिभाति तदुपाय इतितत्राह ॥ किंनेति ॥ स्मृत्वावा संमतये मन्मुखाच्छ्रवणायनिगूहसे यत् यतः आत्मार्थमात्मप्रयोजनोपायं उच्यमानं ॥ वर्तमानसामीप्येलट् ॥ त्वयानेकशउक्तमपिम त्तःश्रोतुमिच्छसि ॥ ६ ॥

छंदः इच्छा विधीयतां क्रियतां विमृश्यउक्तंचेत्क्रियतां ॥ ७॥ श्रवणेऽनुष्ठानेचोत्साहंदर्शयति॥ उत्थायेत्यादि ॥८॥१॥१०॥ देवासुरे देवासुरसंबंधिनि उपाद्राव गृहीत्वासाह्यं सहायत्वं ॥११॥ दक्षिणांदिशमास्थाय स्थितान्दंडकान्जनपदान्प्रति तत्संबंधिवैजयंतमितिपुरंख्यातं यत्रतिमिध्वजनामराजाऽभवत् ॥१२॥ सएवलोकेशंबरइतिख्यातः देवसंघैःसहितस्य शक्रस्य॥१३॥ क्षतैरस्त्रशस्त्रवेर्धैर्विक्षतान् विशेषेणविद्धान् रात्रौप्रसुप्तान् दिनकृतयुद्धश्रांत्या॥ अपास्य आस्तरणादाकृष्य ॥ १४ ॥ तत्र तद्राज्ञ्यां शक

मयोच्यमानंयदितेश्रोतुंछंदोविलासिनि ॥ श्रूयतामभिधास्यामिश्रुत्वाचैतद्विधीयतां ॥ ७ ॥ श्रुत्वैवंवचनंतस्यामंथरायास्तुकैकेयी॥ किंचिदुत्थायशयनात्स्वास्तीर्णादिदमब्रवीत् ॥ ८॥ कथयस्वममोपायंकेनोपायेनमंथरे॥ भरतःप्राप्नुयाद्राज्यंनतुरामःकथंचन॥ ९॥ एवमुक्तातदादेव्यामंथरापापदर्शिनी॥ रामार्थमुपहिंसंतीकैकेयीमिदमब्रवीत्॥ १०॥ पुरादेवासुरेयुद्धेसहराजर्षिभिःपतिः॥ आगच्छत्त्वामुपादायदेवराजस्यसाह्यकृत् ॥ ११ ॥ दिशमास्थायकैकेयिदक्षिणांदंडकान्प्रति॥ वैजयंतमितिख्यातंपुरंयत्रतिमिध्वजः ॥ १२॥ सशंबरइतिख्यातःशतमायोमहासुरः॥ ददौशक्रस्यसंग्रामेदेवसंघैरनिर्दितः॥ १३॥ तस्मिन्महतिसंग्रामेपुरुषान्क्षतविक्षतान्॥ रात्रौप्रसुप्तान्घ्नंतिस्मतरसाऽपास्यराक्षसाः॥ १४॥ तत्राकरोन्महायुद्धंराजादशरथस्तदा॥ असुरैश्चमहाबाहुःशस्त्रैश्चशकलीकृतः॥ १५॥ अपवाह्यत्वयादेविसंग्रामान्नष्टचेतनः॥ तत्रापिविक्षितःशस्त्रैःपतिस्तेरक्षितस्त्वया॥ १६॥ तुष्टेनतेनदत्तौतेद्वौवरौशुभदर्शने॥ सत्वयोक्तःपतिर्देवियदिच्छेयंतदावरं॥ १७॥ गृह्णीयांतुतदाभर्तस्तथेत्युक्तंमहात्मना॥ अनभिज्ञात्वहंदेवित्वयैवकथितंपुरा॥ १८॥

लीकृतः सर्वांगेषुविक्षतः ॥ १५॥ त्वया सारथ्यंकुर्वाणया अपवाह्य संग्रामादन्यत्रनीत्वा॥ तत्रापि तादृशापत्कालेपि शस्त्रैर्विक्षतोऽतएवनष्टचेतनोमूर्च्छितस्तेपतिस्त्वयारक्षितइत्यन्वयः॥ केचित्तुसंग्रामादपवाह्यमूर्च्छितस्तेपतिस्त्वयारक्षितः ॥ तत्रापिदूरपातिभिरसुरैर्यैः शस्त्रैर्विक्षितस्ततोप्यन्यत्रापवाह्य रक्षितः ॥ एवंद्विःप्राणरक्षणतोतोषेणवरद्वयदानमित्याह ॥ १६ ॥ तेन राज्ञा यत् यदा इच्छेयंभर्तस्तदा वरं गृह्णीयांतुइत्यन्वयः ॥ १७ ॥ तदा महात्मना राज्ञा तथेतिउक्तं अनभिज्ञा अस्याःकथायाइतिशेषः ॥ १८ ॥

॥१८॥

निगृह्य भर्तारंवरबलेननिगृह्य अभिषेकसंभारान्निवर्तय अभिषेकरूपफलादितिशेषः ॥१९॥ निवृत्तिप्रकारमाह ॥ ताविति ॥ तेनचदानेऽनुमते ताभ्यांक्रमेण भरताभिषेचनरामप्रव्राजने दृणुइतिशेषः ॥२०॥ चतुर्दशसंख्याफलमाह चतुर्दशेति ॥ प्रजानांभावेनःकरणे गतः प्राप्तःस्नेहोयस्य तादृशस्तेपुत्रस्थिरोराज्येभविष्यति॥२१॥वरदानप्रवर्तनोपायमाह॥ क्रोधागारमिति॥ क्रोधवतीनां शयनस्थानंक्रोधागारं॥ क्रुद्धेव इवशब्दएवार्थे क्रुद्धैवसतीउक्तंक्रोधहेतुं शतशोऽन्यथातत्सांत्वनेप्यविस्मरंती ॥ तदेवविशृणोति ॥ शेष्वे

कथैपातवतुस्नेहान्मनसाधार्यतेमया॥ रामाभिषेकसंभारान्निगृह्यविनिवर्तय॥ १९ ॥ तोचयाचस्वभर्तारंभरतस्याभिषेचनं॥ प्रव्राजनंचरामस्यवर्षाणिचचतुर्दश॥ २०॥ चतुर्दशहिवर्षाणिरामेप्रव्राजितेवनं॥ प्रजाभावगतस्नेहःस्थिरःपुत्रोभविष्यति॥ २१॥ क्रोधागारंप्रविश्याद्यकुद्धेवाश्वपतेःसुते॥ शेष्वानंतर्हितायांत्वंभूमौमलिनवासिनी॥ २२॥ मास्मैनंप्रत्युदीक्षेथामाचैनमभिभाषथाः॥ रुदंतीपार्थिवंदृष्ट्वाजगत्यांशोकलालसा ॥ २३ ॥ दयितात्वंसदाभर्तुरत्रमेनास्तिसंशयः ॥ त्वत्कृतेचमहाराजोविशेदपिहुताशनं ॥२४॥ नत्वांक्रोधयितुंशक्तोनकुद्धांप्रत्युदीक्षितुं॥ नवप्रियार्थंराजातुप्राणानपिपरित्यजेत्॥ २५॥ नत्वतिक्रमितुंशक्तस्तववाक्यंमहीपतिः॥ मंदस्वभावेबुध्यस्वसौभाग्यबलमात्मनः॥ २६॥ मणिमुक्तासुवर्णानिरत्नानिविविधानिच॥ दद्याद्दशरथोराजामास्मतेषुमनःकृथाः॥ २७॥ योतौदेवासुरेयुद्धेवरौदशरथोददौ॥ तौस्मारयमहाभागेसोर्थोनातिक्रमेदिति॥ २८॥

ति ॥ अनास्तृतायां भूमौशेष्वेत्यर्थः ॥ मलिनवासिनी मलिनवस्त्रधारणवती ॥ २२॥ रुदंतीत्यस्यभवेतिशेषः ॥ तंदृष्ट्वेतिपूर्वार्धान्वयि ॥ २३॥ एवंसति सर्वथाकार्यसिद्धिर्भवत्येवेत्याह ॥ दयितेति ॥ त्वत्कृतेत्वत्क्षीणननिमित्तं ॥ २४॥ २५॥ ननूक्तमपिवाक्यं राजाचेन्नशृणुयात् ॥ तदामहतीहानिस्यात्तत्राह ॥ नहीति ॥ स्वसौभाग्यवैभवविस्मरणमूलिका ते एषा मदाशंकेतिभावः ॥ २६॥ वरदानातिरिक्तमनुमयं मास्वीकुर्वित्याह ॥ मणीत्यादि ॥ २७॥ सर्वानुनयानंगीकारे तर्हिदासेनमया किंकर्तव्यमितिराजप्रश्ने उत्तरमुपदिशति ॥ यावेति ॥ सोर्थःरामविवासनभरताभिषेकरूपोर्थः॥ त्वा त्वामित्यर्थः ॥ मात्वेतिपाठेऽतिक्रमेत् तमर्थं माविस्मरेत्यर्थः॥ नातिक्रामेदितिपाठे सर्वथासिध्यत्येव राज्ञःसत्यप्रतिज्ञत्वादित्याशयइतिकतकः ॥ २८ ॥

राघवोदशरथः उत्थाप्य त्वामितिशेषः ॥ ते तुभ्यं तदा त्वं महाराजं व्यवस्थाप्य शपथैःसत्येस्थापयित्वा ॥ २९ ॥ वरमभिनयति रामेति ॥ ३० ॥ सर्वथा प्रव्राजनस्या तिघोरतया लोकविरुद्धत्वंमत्वाह ॥ चतुर्दशेति ॥ यथाचतुर्दशवर्षपालितः प्ररूढशाखः कृतमूलोदृढमूलोदक्षोदुरुन्मूलोभवति एवंभरतस्तावताकालेन रूढोदृढराज्यः कृ तमूलोवशीकृतमूलबलः चतुर्दशोत्तरशेषायुःकालं स्थास्यत्येव ननुपुनरागतेनापि रामेणशक्योन्मूलनोभविष्यति ॥ नचरामस्यराज्यप्रत्याशयेतितात्पर्यं ॥ ३१ ॥ तं राजा

यदातुतेवरंदद्यात्स्वयमुत्थाप्यराघवः॥ व्यवस्थाप्यमहाराजंत्वमिमंवृणुयावरं ॥ २९ ॥ रामप्रव्रजनंदूरंनववर्षाणिपंचच ॥ भरतः क्रियतांराजापृथिव्यांपार्थिवर्षभ॥ ३० ॥ चतुर्दशहिवर्षाणिरामेप्रव्राजितेवनं ॥ रूढश्चकृतमूलश्चशंपंस्थास्यतितेसुतः॥ ३१ ॥ रा मप्रव्राजनंचैवदेवियाचस्वतंवरं॥ एवंसेत्स्यंतिपुत्रस्यसर्वार्थास्तवकामिनि ॥ ३२ ॥ एवंप्रव्राजितश्चैवरामोरामोभविष्यति॥ भरत श्चगतामित्रस्तवराजाभविष्यति॥ ३३ ॥ येनकालेनरामश्चवनात्प्रत्यागमिष्यति ॥ अंतर्बहिश्चपुत्रस्तेकृतमूलोभविष्यति॥ ३४॥ संगृहीतमनुष्यश्चसुहृद्भिःसाकमात्मवान्॥ प्राप्तकालंनुमन्येहंराजानंवीतसाध्वसा ॥ ३५ ॥ रामाभिषेकसंकल्पान्निगृह्यविनिवर्त य॥ अनर्थमर्थरूपेणग्राहितासाततस्तया॥ ३६॥ दृष्टाप्रतीताकैकेयीमंथरामिदमब्रवीत् ॥ साहिवाक्येनकुब्जायाःकिशोरीवोत्पथं गता॥ ३७॥ नं ॥ ३२ ॥ रामः अरामइतिछेदः अप्रियः प्रजानांभविष्यतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ अंतर्बहिश्च प्रकृतीनामितिशेषः ॥ चिरसंयोगाद्धरते स्नेहानांदृद्धिश्चि रविप्रयोगतश्चरामे स्नेहनाशइतिभावः ॥ ३४ ॥ कृतमूलत्वमेवविवृणोति ॥ संगृहीतेति ॥ सम्यक्पालनेनाऽनुरंजितमनुष्यइत्यर्थः ॥ सुहृद्भिःसाकं कृतमूलोभविष्यतीतिपूर्वे णान्वयः ॥ अभिषेकतोनिवर्तनंप्राप्तकालंमन्येइत्यर्थः ॥ अभिषेकनिवर्तनस्यायमेवकालइतिभावः ॥ तस्माद्राजानं तदभिषेकान्निवर्तयेत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ प्रतीता अंगीकृततदर्था कैकेयी केकयराजकन्या किशोरी बालवत्सावडवा सायथा स्वकिशोरार्थे उत्पथंगच्छति कशाहस्तेनारूढापि तथेयंराजाधीनापि भरतार्थे उन्मा र्गंगतेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

परंविस्मयंप्राप्ता परमदर्शना अत्यंतविशेषदर्शनवती यद्वापरमत्यर्थमदर्शना विरुद्धदर्शना मंथरामिदमब्रवीदित्यन्वयः ॥ अत्रकैकेयीतन्नामिका हेश्रेष्ठाभिधा यिनि हितोपदेशकुशलेइतियावत् ॥ अतएव तेप्रज्ञांनावजानामीत्यर्थः ॥ कुब्जेत्वांनाभिजानामीतिपाठे श्रेष्ठाभिधायिनीत्वादिविशिष्टांनाज्ञासिषमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ कुब्जानां कुब्जत्वविशिष्टराजदासीनांमध्ये बुद्धिनिश्चये बुद्धिविषयकार्याकार्यनिश्चये उत्तमा ईदृश्यएव दास्योराजपत्नीनामिष्टाः सुरूपासुसापत्न्यस्फूर्तेः श्रेष्ठत्वमभि धाय श्रेष्ठाभिधायिनीत्वमुपपादयति ॥ त्वमेवेति ॥ हितैषिणी इच्छापूर्वंहितवक्त्री ॥ ३९ ॥ समवबुध्येयं त्वत्कृतबोधनाभावेइतिशेषः ॥ चिकीर्षितं रामाभिषे कायभरतस्यविवासनादि ॥ कैकेय्याएवंमतिकारणंक्वचित्पठ्यते ॥ नहितद्बुबुधेपापंशापदोषेणमोहिता ॥केकयेषुहिसाबाल्येब्राह्मणंरूक्षरूपिणं ॥ असूयितवतीबाला

कैकेयीविस्मयंप्राप्यपरंपरमदर्शना॥ कुब्जेत्वांनाभिजानामिश्रेष्ठेश्रेष्ठाभिधायिनि॥ ३८॥ पृथिव्यामसिकुब्जानामुत्तमाबुद्धिनिश्च ये॥त्वमेवतुममार्थेषुनित्ययुक्ताहितैषिणी॥३९॥नाहंसमवबुध्येयंकुब्जेराज्ञश्चिकीर्षितं॥संतिदुःसंस्थिताःकुब्जेवक्राःपरमपापिकाः ॥ ४० ॥ त्वंपद्ममिववातेनसन्नताप्रियदर्शना॥ उरस्तेभिनिविष्टंवैयावत्स्कंधात्समुन्नतं॥ ४१ ॥ अधस्ताच्चोदरंशांतंसुनाभमिवल ज्जितं॥प्रतिपूर्णंचजघनंसुपीनौचपयोधरौ॥४२॥विमलेंदुसमंवक्त्रंअहोराजसिमंथरे॥जघनंतवनिर्घृष्टंरशनादामभूषितं॥४३॥

तेनशप्तामहात्मना ॥ यस्मादसूयसेविप्रंत्वंरूपमदर्पिता ॥ तस्मादसूयांत्वमपिलोकेप्राप्स्यसिकुत्सितां ॥ इतिशापसमाक्रान्तामंथरावशमागतेति ॥ असूयां असूयाविषयतां ॥ अथ कुब्जांकुब्जांतरवैलक्षण्येनस्तौति ॥ संतीत्यादि ॥ त्वद्व्यतिरिक्ताइतिशेषः ॥ दुःसंस्थिताद्दुःसंस्थावयवसन्निवेशाः अतएवपरमपापिकाः परमपापदर्शनाः ॥ ४० ॥ नैवंत्वमि त्याह ॥ त्वमिति ॥ वातेन सन्नतंपद्ममिव त्वं सन्नतापि प्रियदर्शना तेउरोवक्षअभिनिविष्टं स्थगुनाव्याप्तं ॥ अतएवयावत्स्कंधात्स्कंधपर्यंतमुन्नतंउरः यावत्संस्थानमुन्नतमि तिपाठे स्तनावधिसमस्थानरूपसर्वसाधारणसंस्थानंयावत्समुन्नतं एतेनस्थगुमत्कुब्जत्वंप्रतिपादितं ॥ ४१ ॥ अधस्तात् वक्षसोधस्तात् शोभननाभिमदुदरं लज्जितमिवशांतं उरसउन्नतिंदृष्ट्वा लज्जितमिवकृशमित्यर्थः ॥ प्रतिपूर्णं विस्तीर्णं ॥ ४२ ॥हर्षातिशयाद्वर्णितमपिजघनं पुनर्वर्णयति ॥ जघनमिति निर्मृष्टं रोमादिकृश्मलहीनं ॥ निर्घृष्टमि तिपाठे रशनास्थक्षुद्रघंटाभिःशब्दायमानं ॥ ४३ ॥

उपन्यस्तेजान्वोरितिशेषः ॥ यद्वा लोकैःस्तुते सुंदरत्वेन ॥ सक्थिनीपृष्ठफलकेइतिकतकः ॥४३॥ राजहंसीवराजसेइतिक्वचित्पाठः ॥ स्थगुंस्तोतुमुत्प्रेक्षते आसन्निति ॥४५॥ यास्तास्तवल्ददये निविष्टामायास्तदेवेदं यत् दीर्घस्थगुइत्यन्वयः ॥ रथघोणं रथचक्रपिंडिकातद्वदायतं विस्तीर्णं ॥४६॥ अतोत्रमत्यादिकंवसति यतएवमतोत्रमालांप्रमोक्ष्यामि॥ मतयोमतिस्मृतिबुद्धयः ॥ स्मृतिर्व्यतीतविषयामतिरागामिगोचरा बुद्धिस्तात्कालिकीज्ञेयेति ॥ क्षत्रविद्या राजनीतिः॥ मायाः प्रसिद्धाःअत्र स्थगुनि हृदिस्थविकृतो

जंघेभृशमुपन्यस्तेपादौचव्यायतावुभौ॥त्वमायताभ्यांसक्थिभ्यांमंथरेक्षौमवासिनि॥४४॥ अग्रतोममगच्छंतीराजःसेतीवशोभने॥ आसन्याःशंवरेमायाःसहस्रमसुराधिपे॥४५॥हृदयेतेनिविष्टास्ताभृयश्चान्याःसहस्रशः॥तदेवस्थगुयद्दीर्घंरथघोणमिवायतं॥४६॥मतयःक्षत्रविद्याश्चमायाश्चात्रवसंतिते॥अत्रतेहंप्रमोक्ष्यामिमालांकुब्जेहिरण्मयीं॥४७॥अभिषिक्तेचभरतेराघवेचवनंगते॥जात्येनचसुवर्णेनसुनिष्टप्तेनसुंदरि॥ ४८॥ लब्ध्यार्थाचप्रतीताचलेपयिष्यामितेस्थगु॥मुखेचतिलकंचित्रंजातरूपमयंशुभं ॥४९॥कारयिष्यामितेकुब्जेशुभान्याभरणानिच॥परिधायशुभेवस्त्रेदेवतेवचरिष्यसि॥५०॥चंद्रमाव्हयमानेनमुखेनाप्रतिमानना॥गमिष्यसिगतिंमुख्यांगर्वयंतीद्विषज्जने॥ ५१॥तवापिकुब्जाःकुब्जायाःसर्वाभरणभूषिताः॥ पादौपरिचरिष्यंतियथैवत्वंसदा मम॥५२॥इतिप्रशस्यमानासाकैकेयीमिदमब्रवीत्॥शयानांशयनेशुभ्रेवेद्यामग्निशिखामिव॥५३॥गतोदकेसेतुबंधोनकल्याणिविधीयते॥उत्तिष्ठकुरुकल्याणंराजानमनुदर्शय॥५४॥

न्नतमांसास्थिपिंडे ॥४७॥ जात्येनोत्तमेन सुनिष्टप्तेन संदृब्धेन सुवर्णेन निर्मितां हिरण्मयींमालामितिसंबंधः॥४८॥ लब्ध्यार्था लब्धोक्तार्था अतएवप्रतीता संतुष्टा लेपयिष्यामि उत्तमचंदनेनेतिशेषः ॥ यद्वा जात्याद्भुतस्वर्णकृतभूषणेन ते स्थगु लेपयिष्यामि गुप्तंकरिष्यामीत्यर्थः ॥४९॥५०॥ आव्हयमानेन स्पर्धमानेन द्विषज्जनेगर्वयंती गर्वंकुर्वंती ॥ मुख्यांगतिं श्रैष्ठ्यं ॥ ५१ ॥५२॥५३॥ एवंदथावार्ताभिः कालात्ययोनकार्यइत्याह ॥ गतेत्यादि ॥ रामाभिषेकेदत्ते वरग्रहणादिव्यर्थमितिभावः॥ राजानमनुदर्शय क्रोधागारेआत्मानमितिशेषः ॥ ५४॥

॥ ५५ ॥ अनेकशतसाहस्रं तावत्स्वर्णमूल्यं वरार्हाणि बहुमूल्यानि ॥५६॥ हेमोपमा स्वर्णवर्णा कैकेयी ॥ ५७ ॥ इह क्रोधागारे मदभीष्टासिद्धौ मदुपेक्षकाय राज्ञे दशरथाय मां मृतामावेदयिष्यसि तुर्वार्थे राघवे वनंप्राप्ते भरतःक्षितिंप्राप्स्यतेवा नतुपक्षांतरमस्तीतिभावः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ महापराक्रमैरतिक्रूरैः भरतस्येत्यादृत्याहितान्व

तथाप्रोत्साहितादेवीगत्वामंथरयासह॥ क्रोधागारंविशालाक्षीसौभाग्यमदगर्विता॥ ५५॥ अनेकशतसाहस्रंमुक्ताहारंवरांगना॥ अवमुच्यवरार्हाणिशुभान्याभरणानिच॥५६॥तदोहेमोपमातत्रकुब्जावाक्यवशंगता ॥ संविश्यभूमौकैकेयीमंथरामिदमब्रवीत् ॥५७॥ इहवामांमृतांकुब्जेनृपायावेदयिष्यसि ॥ वनंतुराघवेप्राप्तेभरतःप्राप्स्यतेक्षितिं ॥५८॥ सुवर्णेननमेत्यर्थेनिरत्नैर्नचभोजनैः॥ एषमेजीवितस्यांतोरामोयद्यभिषिच्यते ॥५९॥ अथोपुनस्तांमहिषींमहीक्षितोवचोभिरत्यर्थमहापराक्रमैः॥उवाचकुब्जाभरतस्यमातरंहितंवचोराममुपेत्यचाहितं॥ ६०॥ प्रपत्स्यतेराज्यमिदंहिराघवोयदिध्रुवंत्वंससुताचतप्स्यसे ॥ ततोहिकल्याणियतस्वतत्तथायथासुतस्तेभरतोभिषेक्ष्यते॥ ६१॥ तथातिविद्धामहिषीतिकुब्जयासमाहतावागिषुभिर्मुहुर्मुहुः॥ विधायहस्तौहृदयेंतिविस्मिताशशंसकुब्जांकुपितापुनःपुनः॥ ६२ ॥ यमस्यवामांविषयंगतामितोनिशम्यकुब्जेप्रतिवेदयिष्यसि ॥ वनंगतेवासुचिरायराघवेसमृद्धकामाभरतोभविष्यति॥ ६३॥ अहंहिनैवास्तरणानिनस्रजोनचंदनंनांजनपानभोजनं॥ नाकिंचिदिच्छामिनचेहजीवनंनचेदितोगच्छतिराघवोवनं॥ ६४॥ अथैवमुक्तावचनंसुदारुणंनिधायसर्वाभरणानिभामिनी॥असंस्कृतामास्तरणेनमेदिनींतदाधिशिश्येपतितेवकिन्नरी॥ ६५॥

व्यपि राममुपेत्य तंप्राप्य अहितं रामविषये लोकदृष्ट्याअहितमितियावत् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ कुब्जया मुहुर्मुहुरितिवागिषुभिःपूर्वोक्तैर्वचनरूपैर्बाणैः समाहता ताडिताऽतिविद्धाच अतिविस्मिता राजा मामेवंप्रतारितवानितीतिशेषः ॥ शशंस उवाच ॥ ६२ ॥ निशम्य दृष्ट्वा प्रतिवेदयिष्यसि दशरथायेतिशेषः ॥ ६३ ॥ नांजनपानभोजनमितिसमाहारद्वंद्वः ॥ ६४ ॥ अथ क्रोधागारप्रवेशानंतरं निधाय त्यक्त्वा पुण्यक्षयाद्भूमौपतिताकिन्नरीव॥ ६५ ॥

उदीर्णउत्कटःसंरंभः कोपएवतमस्तेनदृत्तं व्याप्तमाननंयस्याः अवमुक्तानि त्यक्तानि उत्तममाल्यभूषणानियया सा विमनादुर्मनाः मग्नतारका अस्तमितनारका घोराका शं ॥ ६६ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरा० वा० आ० अ० नवमःसर्गः ॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अथोक्तानुवादपूर्वं राज्ञःकैकेयीदर्शनायाह ॥ विदर्शिता विपरीतं बोधिता दिग्धविद्धेव विषदिग्धबाणविद्धेव॥ किन्नरी कामरूपप्रधानोजातिविशेषः ॥ १ ॥ मंथरोपदिष्टंनिश्चित्य युक्तमेतदितिनिर्धार्य यत्त्वयोक्तं तत्सर्वंसम्यगितिमंथ

उदीर्णसंरंभतमोदृताननातदावमुक्तोत्तममाल्यभूषणा॥ नरेंद्रपत्नीविमनाबभूवसातमोदृताद्यौरिवमग्नतारका॥ ६६॥इत्यार्षेरा० वा० आ० अ० नवमःसर्गः॥९॥ ॥७॥ ॥७॥ विदर्शितायदादेवीकुब्जयापापयाभृशं॥तदाशेतेस्मसाभूमौदिग्धविद्धेवकिन्नरी ॥१॥ निश्चित्यमनसाकृत्यंसासम्यगितिभामिनी॥ मंथरायैशनैःसर्वमाचचक्षेविचक्षणा॥२॥ सादीनानिश्चयंकृत्वामंथरावाक्यमो हिता॥ नागकन्येवनिश्वस्यदीर्घमुष्णंचभामिनी॥३॥मुहूर्तंचिंतयामासमार्गमात्मसुखावहं॥ सासुदृच्चार्थकामाचतंनिशम्यविनि श्चयं॥ ४ ॥ बभूवपरमप्रीतासिद्धिंप्राप्येवमंथरा॥ अथसारुषितादेवीसम्यक्कृत्वाविनिश्चयं॥ ५॥ संविवेशाबलाभूमौनिवेश्य भृकुटिंमुखे॥ततश्चित्राणिमाल्यानिदिव्यान्याभरणानिच॥ ६॥ अपविद्धानिकैकेय्यातानिभूमिंप्रपेदिरे॥ तयातान्यपविद्धानिमा ल्यान्याभरणानिच॥ ७॥ अशोभयंतवसुधांनक्षत्राणियथानभः॥ क्रोधागारेचपतितासाबभौमलिनांवरा॥ ८॥ रायै आविष्टदुःखत्वात् शनैःआचचक्षे॥ २ ॥ तदेवप्रपंचयति सादीनेत्यादि ॥३ ॥ मार्गं मंथरोक्तमात्मसुखावहमितिचिंतयामास ॥ सा मंथरा सुहृत्कैकेय्याः तस्याएवार्थकामाच कैकेय्यास्तं निश्चयंनिशम्य ज्ञात्वा ॥४॥ सिद्धिं रसरसायनादिसिद्धिं ॥ निधिमितिपाठे धनंप्राप्येव परमप्रीताबभूव वस्तुतोयद्देवकार्यार्थंस्वयंभूलोकमागता दासीचजाता तद्विषयां सिद्धिंप्राप्येवेत्यर्थः ॥ रामागमनस्यसंभावनामात्रविषयत्वादिवेति ॥ ५ ॥ मुखेभृकुटिनिवेशःक्रोधातिशयेन ॥६॥ यानि कैकेय्याअपविद्धानि उत्सृष्टानि तानि भूमि मित्यन्वयः ॥ यान्यपविद्धानितानीत्यन्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥

एकवेणीं पुरोभागीयवेणीद्वयमुन्मुच्यपृष्ठैकवेणीं ॥ गतसत्वा क्षीणबला ॥ कैकेयीदृत्तांतंप्रदोषकालिकमुपवर्ण्य राजदृत्तांतमाह आज्ञाप्येति ॥ ९ ॥ उपस्थानं कृता ज्ञापनाविषयस्यमंत्रिपुरोहितादेःस्वस्वगृहंप्रतिगमनमनुज्ञाप्य स्वनिवेशनं प्रविवेश यद्वोपस्थानं सदःसभा तामनुज्ञाप्य स्वगृहगमने तदनुज्ञांगृहीत्वा अद्यैवरामाभिषेकः प्रसि द्धःनिश्चितइतिइतःपूर्वंकैकेय्यानश्रुतिगोचरइतिजज्ञिवान् ज्ञातवान् ॥ १० ॥ अतस्तस्मियमाख्यातुंतामंतःपुरं प्रविवेश ॥ वशी स्वस्त्रीव्यतिरिक्तविषयेइतिबोध्यं ॥ ११ ॥

एकवेणींदृढांबध्वागतसत्वेवकिन्नरी॥ आज्ञाप्यतुमहाराजोराघवस्याभिषेचनं॥ ९॥ उपस्थानमनुज्ञाप्यप्रविवेशनिवेशनं॥ अद्यरा माभिषेकोवैप्रसिद्दइतिजज्ञिवान्॥ १०॥प्रियार्हांप्रियमाख्यातुंविवेशांतःपुरंवशी॥ सकैकेय्यागृहंश्रेष्ठंप्रविवेशमहायशाः॥ ११ ॥ पांडुराभ्रमिवाकाशंराहुयुक्तंनिशाकरः॥ शुकबर्हिसमायुक्तंक्रौंचहंसरुतायुतं॥ १२॥ वादित्ररवसंघुष्टंकुब्जावामनिकायुतं॥ लतागृ हैश्चित्रगृहैश्चंपकाशोकशोभितैः॥ १३॥ दांतराजतसौवर्णवेदिकाभिःसमायुतं॥ नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्वापीभिरुपशोभितं॥ १४॥ दांत राजतसौवर्णैःसंवृतंपरमासनैः॥ विविधैरन्नपानैश्चभक्ष्यैश्चविविधैरपि॥ १५॥ उपपन्नंमहार्हैश्चभूषणैस्त्रिदिवोपमं॥ सप्रविश्यमहा राजःस्वमंतःपुरमृद्धिमत्॥ १६॥ नददर्शस्त्रियंराजाकैकेयींशयनोत्तमे॥ सकामबलसंयुक्तोरत्यर्थीमनुजाधिपः॥ १७॥ अपश्यन्द यितांभार्यांपप्रच्छविषसादच॥ नहितस्यपुरादेवीतांवेलामत्यवर्तत॥ १८॥ नचराजागृहंशून्यंप्रविवेशकदाचन॥ ततोगृहगतोरा जाकैकेयींपर्यपृच्छत॥ १९॥ अत्रगृहस्यरुष्टकैकेयीयुक्ततया सुधाधवलतयाच राहुयुक्तपांडुराभ्राकाशसादृश्यं ॥ रुतायुतं रुतयुक्तं ॥ १२ ॥ ज्ञस्याःवामनि काःकुब्जाभिःवामनिकाभिश्च ताभिर्युतं सुरूपदासीनांसापल्यसंभावनयांतःपुरेऽवासात् ॥ चित्रगृहैः चित्रयुक्तगृहैः ॥१३॥ गजदंतरजतस्वर्णनिर्मितवेदिकाभिः दक्षाणांनि त्यपुष्पफलत्वंच देवराजसाहाय्यकरणेनतत्प्रसादात् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ कामबलसंयुक्तः कामबलेनदुर्द्रेकस्तत्संयुक्तः अतएवरत्यर्थी ॥ १७ ॥ अपश्यन् रत्यर्थम न्विष्यापश्यन्विषादहेतुमाह नहीति ॥ तां वेलां कामवशात्स्वशयनागमवेलां नात्यवर्तत नातिक्रांतवती अद्यच तामतिक्रांतेतिविषादः॥१८॥ शून्यं कैकेयीरहितं ॥१९॥

अपंडितां कार्याकार्यविवेकरहितां स्वार्थलिप्सुं भरताभिषेकेच्छावतीं अविज्ञाय ॥ यथापुरं यथापूर्वं पूर्वमदर्शनकालेयथाऽपृच्छततथाऽपृच्छतेत्यन्वयः ॥ प्रतिहारी द्वारि की ॥ २० ॥ अभिद्रुताइत्युवाचेतिसंबंधः ॥ २१ ॥ अदर्शनमात्रेणविषण्णस्य क्रोधादिश्रवणाद्भूयोधिकोविषादः इष्टादर्शनजविषादेन चक्षुरादेर्लुलितत्वमतिचंचलत्वंचित्त स्य किंनिमित्तःक्रोधइतिशंकयाव्याकुलत्वं ॥ तत्र क्रोधागारे अतथोचितां तथाशयनानुचितां ॥ २२ ॥ इवशब्दएवार्थे ॥ २३ ॥ पापसंकल्पां रामाभिषेकविघातादिमनोर

यथापुरमविज्ञायस्वार्थलिप्सुमपंडितां ॥ प्रतिहारीत्वथोवाचसंत्रस्तातुकृतांजलिः ॥ २० ॥ देवदेवीभृशंक्रुद्धाक्रोधागारमभिद्रुता ॥ प्रतीहार्यावचःश्रुत्वाराजापरमदुर्मनाः ॥ २१ ॥ विषसादपुनर्भूयोलुलितव्याकुलेंद्रियः ॥ तत्रतांपतितांभूमौशयानामतथोचितां ॥ २२ ॥ प्रतप्तइवदुःखेनसोपश्यज्जगतीपतिः ॥ सदृद्धस्तरुणींभार्यांप्राणेभ्योपिगरीयसीं ॥ २३ ॥ अपापःपापसंकल्पांददर्शधरणी तले ॥ लतामिवविनिष्कृत्तांपतितांदेवतामिव ॥ २४ ॥ किन्नरीमिवनिर्धूतांच्युतामप्सरसंयथा ॥ मायामिवपरिभ्रष्टांहरिणीमिवसं यतां ॥ २५ ॥ करेणुमिवदिग्धेनविद्धांमृगयुनावने ॥ महागजइवारण्येस्नेहात्परमदुःखितां ॥ २६ ॥ परिमृज्यचपाणिभ्यामभिसंत्रस्त चेतनः ॥ कामीकमलपत्राक्षींउवाचवनितामिदं ॥ २७ ॥ नतेहमभिजानामिक्रोधमात्मनिसंश्रुतं ॥ देविकेनाभियुक्तासिकेनवासि विमानिता ॥ २८ ॥ यदिदंममदुःखायशेषेकल्याणिपांसुषु ॥ भूमौशेषेकिमर्थंत्वंमयिकल्याणचेतसि ॥ २९ ॥ थां विनिष्कृत्तां च्छिन्नां ॥ २४ ॥ निर्धूतां पुण्यक्षयेस्वलोकात्पतितां ॥ च्युतां स्वर्गात् ॥ परिभ्रष्टां परमोहनायप्रयुक्तां मध्येएवस्थितां मायामिव स्थितां ॥ संयतां वागुरावद्धां ॥ २५ ॥ मृगयु ना व्याधेन दिग्धेन विषलिप्तेनबाणेन विद्धां करेणुमिवस्थितांददर्शेतिपूर्वेणान्वयः ॥ अरण्येमहागजःपूर्वोक्तांकरेणुमिवस्थितां ॥ २६ ॥ पाणिभ्यां परिमृज्य स्पृष्ट्वा किंव क्ष्यति किंकरिष्यतीतिशंकया त्रस्तबुद्धिः उवाच ॥ २७ ॥ आत्मनि मयि संश्रितं ते क्रोधं क्रोधकारणं नाभिजानामि ॥ अभियुक्ता कृतपराभवा विमानोनिंदा ॥ २८ ॥ यत्यतःइदंएवंप्रकारेण कल्याणि ममदुःखाय पांसुषु शेषे किंचकल्याणचेतसि अनपकारिणि मयि जीवतिसति किंमर्थंभूमौशेषे ॥ २९ ॥

भूतोपहतचित्तेव ग्रहाविष्टेव ॥ कुशलाः सर्वव्याधिनिवारणकुशलाः ॥ अभितुष्टाः मत्कृतसत्कारैरितिशेषः ॥ ३० ॥ व्याधिमाचक्ष्व व्याधिकृतंचेच्छयनमितिशेषः ॥ प्रियं कार्यं कर्तव्यमितिमनसिवर्ततेइतिशेषः ॥ विप्रियंकृतं तवयस्यअप्रियंकर्तव्यत्वेन तव मनसिवर्ततेइतिशेषः ॥ ३१ ॥ पक्षद्वयनिमित्तोपि क्रोधोमास्त्वित्याह ॥ कःप्रियमिति त्वत्प्रियोदरिद्रइतिशेषः ॥ अप्रियंलभतां त्वद्विप्रियकारीतिशेषः ॥ मारौत्सीः ॥ आत्मनोऽभिप्रायंरुद्धं गुप्तंमाकार्षीरित्यर्थः ॥ संपरिशोषणं कायस्येतिशेषः ॥ ३२ ॥ तदेव

भूतोपहतचित्तेवममचित्तप्रमाथिनि ॥ संतिमेकुशलावैद्यास्त्वभितुष्टाश्चसर्वशः ॥ ३० ॥ सुखितांत्वांकरिष्यंतिव्याधिमाचक्ष्वभामि नि ॥ कस्यवापिप्रियंकार्यंकेनवाविप्रियंकृतं ॥ ३१ ॥ कःप्रियंलभतामद्यकोवासुमहदप्रियं ॥ मारौत्सीर्माचकार्षीस्त्वंदेविसंपरिशो षणं ॥ ३२ ॥ अवध्योवध्यतांकोवावध्यःकोवाविमुच्यतां ॥ दरिद्रःकोभवेदाढ्योद्रव्यवान्वाप्यकिंचनः ॥ ३३ ॥ अहंचहिमदीयाश्चस र्वेतववशानुगाः ॥ ननेकंचिदभिप्रायंव्याहंतुमहमुत्सहे ॥ ३४ ॥ आत्मनोजीवितेनापिब्रूहियन्मनसिस्थितं ॥ बलमात्मनिजानंतीन मांशंकितुमर्हसि ॥ ३५ ॥ करिष्यामितवप्रीतिंसुकृतेनापितेशपे ॥ यावदावर्ततेचक्रंतावतीमेवसुंधरा ॥ ३६ ॥ द्राविडाःसिंधुसौवीराः सौराष्ट्रादक्षिणापथाः ॥ वंगांगमगधामत्स्याःसमृद्धाःकाशिकोसलाः ॥ ३७ ॥ तत्रजातंबहुद्रव्यंधनधान्यमजाविकं ॥ ततोवृणीष्वकै केयियद्यत्त्वंमनसेच्छसि ॥ ३८ ॥ किमायासेनतेभीरुउत्तिष्ठोत्तिष्ठशोभने ॥ तत्त्वंमेब्रूहिकैकेयीयतस्तेभयमागतं ॥ ३९ ॥ प्रपंचयति ॥ अ वध्यइत्यादि ॥ ३३ ॥ आत्मनोजीवितेनहेतुनापि तेकंचिदभिप्रायं तद्विषयं व्याहंतुंनोत्सहेऽतोमनसि यस्थितं तद्विषयेच्छास्ति तद्बूहि ॥ आत्मनि स्वस्मिन्बलं मत्तेमरूपं जा नंती ॥ अयंमदुक्तंकरिष्यतिनवेति मांशंकितुंनार्हसि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ सुकृतेनापि स्वपुण्येनापि ते तव शपे शपथंददामि ॥ यदित्वदुक्तंनकुर्यां तर्हिसर्वंसुकृतं मेवृथेतिशपथंद दामीत्यर्थः ॥ अथात्मनि दुष्करसंपादनसामर्थ्यंदर्शयति ॥ यावदिति चक्रं सूर्यमंडलं आवर्तते प्रकाशयति तावतीसर्वापिवसुंधरा मे मदधीना ॥ ३६ ॥ द्राविडसिंध्वादयोदे शाःसर्वेमदधीनाएव ॥ ३७ ॥ अतस्तत्रेत्यादि ॥ तत्रजातंद्रव्यमपि मदधीनमेव ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

रश्मिवान्सूर्यः॥ ४० ॥ भूयः परिपीडयितुं निजभूशयनादिनापूर्वंपीडितमेवाप्रियवचनादिनापुनःपीडयितुमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके अयोध्याकांडेदशमःसर्गः ॥ १० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तमिति ॥ १ ॥ विप्रकृता प्रियायापराभूता अवमानःशब्देनतिरस्कारः ॥ मेममाभिप्रायोभिप्रार्थनीयो स्तित्वदेकसंपाद्यस्तंत्वयाकृतं संपादितमिच्छामि ॥ २ ॥ यदि त्वंकर्तुमिच्छसिमदभिप्रेतं तदातद्विषयावश्यकर्तव्यतारूपां प्रतिज्ञां प्रतिजानीष्वकुरु॥ अथानंतरं मयाभिप्रेतं स्वप्रार्थितं यथायत्प्रकारवत्तथावक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ३ ॥ आज्ञाकारिणिमयि शपथाकांक्षावथेत्युत्स्मयः ॥ मूर्धजेषु संगृह्य शिरोंकेकृत्वेतियावत् ॥ ४ ॥ स्त्रीणांमध्येत्वत्तः

तत्तेव्यपनयिष्यामिनीहारमिवरश्मिवान्॥ तथोक्तासासमाश्वस्तावक्तुकामातदप्रियं॥ ४०॥ परिपीडयितुंभूयोभर्तारमुपचक्रमे ॥ ४१॥ इत्यार्षेश्रीरामायणेवा० आ० अ० दशमःसर्गः॥ १०॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥तंमन्मथशरैर्विद्धंकामवेगवशानुगं॥ उवाचपृथिवीपालंकैकेयीदारुणंवचः॥ १॥ नास्मिविप्रकृतादेवकेनचिन्नावमानिता॥ अभिप्रायस्तुमेकश्चित्तमिच्छामित्वयाकृतं ॥ २॥ प्रतिज्ञांप्रतिजानीष्वयदित्वंकर्तुमिच्छसि॥ अथतेव्याहरिष्यामियथाभिप्रार्थितंमया॥ ३॥ तामुवाचमहाराजःकैकेयीमीषदुत्स्मयः॥ कामीहस्तेनसंगृह्यमुर्धजेषुभुविस्थितां॥ ४॥ अवलिप्तेनजानासित्वत्तःप्रियतरोमम॥ मनुजोमनुजव्याघ्रान्नामादन्योन विद्यते॥५॥ तेनाजय्येनमुख्येनराघवेणमहात्मना॥ शपेतेजीवनार्हेणब्रूहियन्मनसेप्सितं॥ ६॥ यंमुहूर्तमपश्यंस्तुनजीवेयमहंध्रुवं॥ तेनरामेणकैकेयिशपेतेवचनक्रियां॥ ७॥ पुंसांमध्येरामादन्यइतियोज्यं ॥ यद्वा रामादन्यस्त्वत्तोधिकःप्रियतरोनेत्यर्थः ॥ रामेऽस्याद्वेषमजानतः एवमुक्तिः ॥ रामएवत्वत्तोधिकःप्रियइत्याशयः ॥ ५ ॥ तदाह तेनेति॥ त्वत्तोपिप्रियतरेणेत्यर्थः ॥ अतएव मुख्येन ॥ अजय्येन अरीणामशक्यजयेन ॥ जीवनार्हेण मज्जीवनसाधनीभूतेन अनेन परमप्रियत्वंदर्शयति ॥ शपे शपथेनत्वदभिप्रेतकर्तव्यताविषयं स्वाभिप्रायंज्ञापये ॥ ते तुभ्यं ॥ ६ ॥ भाव्यर्थंसूचयन् परमप्रियत्वमेवदर्शयति ॥ यमिति ॥ अनेनतद्विषयकदुष्टप्रार्थनानकार्यैतिसूचयति ॥ वचनक्रियां त्वद्वचनकरणंप्रति ॥ ७ ॥

आत्मना स्वेन अन्यैः आत्मजैः पुत्रैरपि यंदृणे असमंजाने सर्वतोधिकंप्रियंजानेइतियावत् ॥ ८ ॥ यन्मनसाध्यायतितद्वाचावदतीत्युक्तेर्वागिव हृदयमपि त्वद्वचनानुष्ठानप्रवणं अनुमृश्य विचार्य स्वाभीष्टकथनेन मामस्मात् दुःखादुद्धर ॥ एतद्रामस्य प्रियतमत्वंसमीक्ष्य यत्साधुमन्यसे तत् ब्रूहि त्वमेव युक्तंविचार्यवद ॥ ममतु त्वद्वचनमावंकर्तव्यमेवेत्याशयः ॥ ९॥ अत्र शंकानकार्यैत्याह ॥ बलमिति मत्प्रेमरूपं ॥ तथात्वयिमेप्रेमास्ति येनत्वदुक्तंनकुर्यामित्यसंभावितं सर्वथातव प्रीतिं प्रीतिविषयं करिष्यामि ॥ यद्यन्यथेदं तदामेधर्मोनफलदोभवेदितिभावः ॥ १० ॥ तदर्थमनाः तस्मिन्निजाभिमतेऽर्थेमनोयस्याःसा तदभिप्रायं स्वाभिमतार्थसंपादनाभिप्रायमागतं प्राप्त

आत्मनाचात्मजैश्चान्यैर्दृणेयंमनुजर्षभं॥ तेनरामेणकैकेयिशपेतेवचनक्रियां॥ ८ ॥ भद्रेहृदयमप्येतदनुमृश्योद्धरस्वमे॥ एतत्समीक्ष्यकैकेयिब्रूहियत्साधुमन्यसे॥ ९॥ बलमात्मनिपश्यंतीनविशंकितुमर्हसि॥ करिष्यामितवप्रीतिंसुकृतेनापितेशपे॥ १० ॥ सातदर्थमनादेवितमभिप्रायमागतं ॥ निर्माध्यस्थाच्चहर्षाच्चबभाषेदुर्वचंवचः॥ ११ ॥ तेनवाक्येनसंहृष्टातमभिप्रायमात्मनः॥ व्याजहारमहाघोरमभ्यागतमिवांतकं॥ १२॥ यथाक्रमेणशपसेवरंममददासिच॥ तच्छृण्वंतुत्रयस्त्रिंशद्देवाःसेंद्रपुरोगमाः॥ १३॥ चंद्रादित्यौनभश्चैवग्रहाराज्यहनीदिशः॥ जगच्चपृथिवीचेयंसगंधर्वाःसराक्षसाः॥ १४॥ निशाचराणिभूतानिगृहेषुगृहदेवताः॥ यानिचान्यानिभूतानिजानीयुर्भापितंतव॥ १५॥ विषयं ज्ञात्वा निर्माध्यस्थात् माध्यस्थाभावमवलंब्य ॥ ल्यब्लोपेऽव्ययीभावात्पंचमी ॥ स्वपुत्रपक्षपातेनेतियावत् ॥ हर्षात् राज्ञःस्ववशत्वदर्शनजात् ॥ दुर्वचं शत्रुभिरपिवक्तुमशक्यं ॥ ११ ॥ तेनवाक्येन त्रिवाचारामशपथपूर्वकस्ववचनक्रियावाक्येन अभ्यागतमंतकमिव घोरं राज्ञःप्राणहरं तमात्मनोभिप्रायं व्याजहार व्याहर्तुंनिश्चितवती ॥ १२ ॥ राजप्रतिज्ञायादुष्करार्थविषयत्वेन वैपरीत्यमाशंक्य तांप्रतिज्ञामशेषसाक्षीकरणेन स्थिरयति ॥ यथाक्रमेणेति ॥ अतिप्रियपुत्रसुकृतादिक्रमेणशपसि शपथंकरोषि तत्पूर्वकवरंच ममददासि दातुंनिश्चितवानसि तत्तववाक्यं ॥ १३ ॥ जगत्परोक्षस्वर्गादिभुवनदेवता पृथिवी प्रत्यक्षभुवनदेवता ॥ १४॥ १५ ॥

सर्वेदेवताः देवाः ॥ दैवतानिवापुंसीतिकोशः ॥ १६ ॥ परिगृह्य परिवर्तनान्निवर्त्य अभिशस्य सत्यसंधइत्यादिना स्वकार्यस्थैर्यायस्तुत्वाच ॥ १७ ॥ तद्वाक्यमाह ॥ स्मरेत्यादि ॥ तत्र राज्ञियुद्धे शत्रुः शंबरः ॥ तवजीवितमंतरा प्राणंविना त्वामच्यावयत् प्रच्युतवीर्यमकरोत् ॥ अडभावआर्षः ॥ १८ ॥ जाग्रत्या मया यत् यतस्त्वंसमभिरक्षितः ततःस्वजीवनाय यतमानायाममभवान्वरौ प्रददौ ॥ १९ ॥ तौ वरौ तवैवसकाशे निक्षेपभूतौ त्वय्येवस्थापितौ इदानीं त्वयादत्तौ स्वीकर्तुं मृगयामि अन्वेषयामि ॥

सत्यसंधोमहातेजाधर्मज्ञःसत्यवाक्शुचिः॥ वरंममददात्येषसर्वैश्रृण्वंतुदैवताः॥ १६॥इतिदेवीमहेष्वासंपरिगृह्याभिशस्यच॥ ततःपरमुवाचेदंवरदंकाममोहितं॥ १७॥स्मरराजन्पुरावृत्तंतस्मिन्देवासुरेरणे॥ तत्रत्वांच्यावयच्छत्रुस्तवजीवितमंतरा॥ १८॥तत्र चापिमयादेवयत्त्वंसमभिरक्षितः॥ जाग्रत्यायतमानायास्ततोमेप्रददौवरौ॥ १९॥ तौदत्तौचवरौदेवनिक्षेपौमृगयाम्यहं॥ तवैवपृथिवीपालसकाशेरघुनंदन॥ २०॥ तत्प्रतिश्रुत्यधर्मेणनचेद्दास्यसिमेवरं॥ अद्यैवहिप्रहास्यामिजीवितंत्वद्विमानिता॥ २१॥ वाङ्मात्रेणतदाराजाकैकेय्यास्ववशंकृतः॥ प्रचस्कंदविनाशायपाशंमृगइवात्मनः॥ २२॥ततःपरमुवाचेदंवरदंकाममोहितं॥ वरौदेयौत्वयादेवतदादत्तौमहीपते॥ २३॥तौतावदहमद्यैववक्ष्यामिश्रृणुमेवचः॥ अभिषेकसमारंभोराघवस्योपकल्पितः॥ २४॥अनेनैवाभिषेकेणभरतोमेभिपिच्यतां॥ योद्वितीयोवरोदेवदत्तःप्रीतेनमेत्वया॥ २५॥तदादेवासुरेयुद्धेतस्यकालोयमागतः॥ नवपंचच वर्षाणिदंडकारण्यमाश्रितः॥ २६॥चीराजिनधरोधीरोरामोभवतुतापसः॥ भरतोभजतामद्ययौवराज्यमकंटकं॥ २७॥ ॥ २० ॥ धर्मेण प्रतिश्रुत्य धर्मशपथपूर्वकंदानप्रतिज्ञांकृत्वा ॥ २१ ॥ कैकेय्या स्वसौंदर्यनिमित्तकाममोहेन स्ववशेकृतोराजा वाङ्मात्रेण पूर्वकालिकवरदानप्रतिवचनमात्रेण स्वविनाशाय मृगइव ॥ तत्प्रतिवचनदानरूपं पाशं प्रचस्कंद प्रगतवान् ॥ प्रकृत्यादित्वात्प्रातिपदिकार्थेपितृतीया वाङ्मात्रेणेति ॥ २२ ॥ २३ वक्ष्यामि ममदातव्यौवराविमाविति विभज्य वक्ष्यामि तद्वचआह ॥ अभिषेकेति ॥ २४ ॥ यःकल्पितोऽनेनेतियोजना ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

दत्तमेवदूणेनत्वपूर्वं नद्युत्तमर्णेनाधमर्णात्स्वार्थमहणेतस्यपीडाभवतीतिनकश्चिद्दोषः ॥ अद्यचैवेत्यनेन कालविलंबोनिराकृतः॥२८॥ सत्यसंगरः सत्यवचाः ॥ संपूर्वात्गिरतेः कथनार्थात्कर्मण्यप् तेनैवहेतुना कुलादिकंरक्ष जन्मात्रभावितदेवाह परत्रेति॥ २९ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामे रा० वा० आ० अ० एकादशःसर्गः ॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥ ॥७॥ दारुणं वज्रपाततुल्यं ॥ श्रुतार्थस्यवास्तवत्वासंभावनयाभ्रमइत्येवनिश्चित्य किंदोषजोयंभ्रमइतिचिंतांप्रपेदे ॥ युक्त्याभ्रमत्वज्ञानेपि तदधिष्ठानापरोक्षंयावत् अहिभ्रमादेस्तत्कार्यभयादिकारितायादृष्टत्वात्ततापच ॥ १ ॥ अथ भ्रमत्वनिश्चयात्त्यक्ततापोभ्रमहेतून्चिंतयति ॥ स्वमार्थस्यस्वक्रियाकरणासामर्थ्यात् भ्रमविषयत्वं ॥ स्वमद

एषमेपरमःकामोदत्तमेववरंवृणे॥ अद्यचैवहिपश्येयंप्रयांतंराघवंवने॥ २८॥ सराजराजोभवसत्यसंगरःकुलंचशीलंचहिजन्मरक्षच॥ परत्रवासेहिवदंत्यनुत्तमंतपोधनाःसत्यवचोहितंनृणां॥ २९॥इत्यार्षेश्री० वा० आ० अ० एकादशःसर्गः॥११॥ ॥७॥७॥

ततःश्रुत्वामहाराजःकैकेय्यादारुणंवचः॥ चिंतामभिसमापेदेमुहूर्तंप्रततापच॥ १॥ किंनुमेयंदिवास्वप्नश्चित्तमोहोपिवाममा॥ अनुभूतोपसर्गोवामनसोवाप्युपद्रवः॥ २॥इतिसंचिंत्यतद्राजानाध्यगच्छत्तदासुखं॥ प्रतिलभ्यततःसंज्ञांकैकेयीवाक्यतापितः॥ ३॥ व्यथितोविक्लवश्चैवव्याघ्रीदृष्ट्वायथामृगः॥ असंवृतायामासीनोजगत्यांदीर्घमुच्छ्वसन्॥ ४॥ मंडलेपन्नगोरुद्धोमंत्रैरिवमहाविषः॥ अहोधिगितिसामर्षोवाचमुक्त्वानराधिपः॥ ५॥ दृष्टोयमर्थोमिथ्यैव नकदापिभवतीतिभावः॥ स्वमोपिकदाचित्संवादीत्यतोदिवेति दिवास्वमोनकदापिसंवादीतिभावः॥ अपिवा अथवा ममजायत्यपि दुरदृष्टजचित्तमोहोवैचित्त्यापरपर्यायः ॥ वस्तुतत्वज्ञानासामर्थ्यअनुपश्चात्जातः सभास्थितिपर्यंतमसत्वाद्भूतोपसर्गोवा यहावेशजचित्तेवैकल्प्यंवा ॥ यत्त्वनुभूतोपसर्गोनुभूतनाशःसुषुप्तिरित्यर्थइतितन्न॥ सुषुप्तौ ज्ञानाभावात्॥ मनसउपद्रवोवा आधिव्याधिजनितोपद्रवोवा॥ २॥ राजा इतिसंचिंत्य तत् भ्रमकारणं नाध्यगच्छत्॥ अतस्तदाऽसुखं मूर्छाकरं महद्दुःखंचाध्यगच्छत्॥ ततः संज्ञांस्मृतिं लब्ध्वा कैकेयीवाक्यस्मरणतापितः ॥ ३ ॥ अतएवव्यथितत्वादिगुणविशिष्टः विक्लवोदीनः ॥ ४ ॥ मंडले यंत्रमंडलेमंत्रकृते ॥ अहोधिगितिवाचमुक्त्वा भूयः पुनर्मोहमापेदिवान् ॥ ५ ॥

॥६॥तेजसा दुःखजनेन निर्दहन्निव ज्वलन्निव॥ अनेनमृगदुःखशमनस्य व्याघ्रीदंडेनैवकैकयीदंडेन स्वदुःखशमनस्याशक्यताव्यन्यते ॥ नृशंसे क्रूरे दुष्टचारित्रे दुष्टव्यापारे ॥७॥ पापमनिष्टं पापे पापमते ते त्वयि दृत्तिं शुश्रूषां वहति करोति ॥८॥ तस्यानर्थचिंतानर्हस्य एवमनर्थाय उक्तानर्थाय किन्निमित्तं केननिमित्तेन अयंस्वकृतएवानर्थइत्याह त्वमिति ॥९॥ अविज्ञानात् इष्टसाधनत्वभ्रांत्या॥ यदा यतः॥१०॥ उद्दिश्य व्याजीकृत्य त्यक्ष्यामि॥ श्रियं राज्यं ॥ ११ ॥ आत्मना स्वव्यापारेण जीवितं तत्साधनं रामं न

मोहमापेदिवान्भूयःशोकोपहतचेतनः॥ चिरेणतुनृपःसंज्ञांप्रतिलभ्यसुदुःखितः ॥ ६ ॥ कैकेयीमब्रवीत्क्रुद्धोनिर्दहन्निवतेजसा॥ नृशंसेदुष्टचारित्रेकुलस्यास्यविनाशिनि॥ ७॥ किंकृतंतवरामेणपापेपापंमयापिवा॥ सदातेजननीतुल्यांवृत्तिंवहतिराघवः॥ ८॥ तस्यैवंत्वमनर्थायकिन्निमित्तमिहोद्यता ॥ त्वंमयात्मविनाशायभवनंस्वंनिवेशिता॥ ९ ॥ अविज्ञानान्नृपसुताव्यालीतीक्ष्णविषायथा॥ जीवलोकोयदासर्वोरामस्याहगुणस्तवं॥ १० ॥ अपराधंकमुद्दिश्यत्यक्ष्यामीष्टमहंसुतं ॥ कौसल्यांचसुमित्रांचत्यजेयमपिवाश्रियं॥ ११ ॥ जीवितंचात्मनारामंनत्वेवपितृवत्सलं॥ पराभवतिमेप्रीतिर्दृष्ट्वातनयमग्रजं॥ १२ ॥ अपश्यतस्तुमेरामंनष्टंभवतिचेतनं॥ तिष्ठेल्लोकोविनासूर्यंसस्यंवासलिलंविना॥ १३॥ नतुरामंविनादेहेतिष्ठेत्तुममजीवितं ॥ तदलंत्यज्यतामेषनिश्चयःपापनिश्चये ॥ १४॥ अपितेचरणौमूर्ध्नास्पृशाम्येषप्रसीदमे ॥ किमर्थंचिंतितंपापेत्वयापरमदारुणं॥ १५ ॥ अथजिज्ञाससेमांत्वंभरतस्यप्रियाप्रिये॥ अस्तुतत्त्वयापूर्वंव्याहृतंराघवंप्रति॥ १६॥ त्वेवत्यजेयं ॥ परा उत्कृष्टा॥१२॥चेतनं चैतन्यं ॥१३॥ यतोमद्विनाशे वैधव्यप्राप्तिस्तत्तस्मादेवनिश्चयोरामविवासनरूपस्यज्यतां ॥ १४॥ अपितेचरणाविति धर्मशास्त्रतोऽत्यनुचितमपि कामशास्त्रमर्यादयात्वत्प्रीत्यर्थमितिशेषः ॥ १५ ॥ अथेत्यादि ॥ अथ भरतस्यपि यात्प्रियविषयेमांत्वं जिज्ञाससे भरतोराज्ञःप्रियोनवेति तदास्तु॥ राघवं भरतंप्रति यत्त्वयाव्याहृतं तत्सर्वं भरतस्य॥ रामविवासनंत्वयोग्यमेवेतिशेषः॥ त्वयापि पूर्वं तस्य बहुशोगुणानांकथनादित्याशयः ॥ १६ ॥

इतीव इत्येतत्प्रकारं यत्त्वयाकथितं पूर्वं तत् मच्चित्तावर्जनेन सेवार्थमेव मयास्वसेवाकरणार्थमेवभवेदितिवितर्कः संप्रत्यन्यथोक्तेरितिभावः॥ १७ ॥ यतस्तूरामाभिषेचनंश्रुत्वा इदानींशोकसंतप्तासि मांचवरनिर्बंधेन ततोनिवारयंती भृशंतापयसि अतोमयात्वत्सेवाकरणाय मद्वंचनार्थएवतेरामसाधुत्ववादइत्याशयः ॥ अथवा एवंविधचिंतापि महाकुलजायांत्वयि असंभावितैव किंतर्हीदंतत्राह शून्येगृहे भूतादिभिराविष्टासि तत्तुल्येनवाक्येनचिदावेशितदुष्टमतिरसि ॥ अतःपरवशंगताएवंवदसीत्यर्थः॥ १८॥

समेज्येष्ठसुतःश्रीमान्धर्मज्येष्ठइतीवमे॥ तत्त्वयाप्रियवादिन्यासेवार्थंकथितंभवेत्॥१७॥तच्छ्रुत्वाशोकसंतप्तासंतापयसिमांभृशं॥ आविष्टासिगृहेशून्येसात्वंपरवशंगता॥१८॥ इक्ष्वाकूणांकुलेदेविसंप्राप्तःसुमहानयं॥ अनयोनयसंपन्नेयत्रतेविकृतामतिः॥ १९॥ नहिकिंचिदयुक्तंवाविप्रियंवापुराममं॥ अकरोस्त्वंविशालाक्षितेननश्रद्दधामिते ॥ २० ॥ ननुतेराघवस्तुल्योभरतेनमहात्मना॥ बहुशोहिस्मबालेत्वंकथाःकथयसेमम॥ २१ ॥ तस्यधर्मात्मनोदेविवनेवासंयशस्विनः॥ कथंरोचयसेभीरुनववर्षाणिपंचच॥ २२॥ अत्यंतसुकुमारस्यतस्यधर्मेकृतात्मनः॥ कथंरोचयसेवासमरण्येभृशदारुणे॥ २३॥ रोचयस्यभिरामस्यरामस्यशुभलोचने॥ तवशुश्रूषमाणस्यकिमर्थंविप्रवासनं॥ २४॥ रामोहिभरताद्भूयस्तवशुश्रूषतेसदा॥ विशेषंत्वयितस्मात्तुभरतस्यनलक्षये॥ २५॥ शुश्रूषांगौरवंचैवप्रमाणंवचनक्रियां॥ कस्तुभूयस्तरंकुर्यादन्यत्रपुरुषर्षभात्॥ २६॥तदेवाह॥ इक्ष्वाकूणामिति ॥ यतइक्ष्वाकुकुले महानयंअनयःज्येष्ठाभिषेकनिवृत्तिरूपःसंप्राप्तः हेनयसंपन्ने यत्रानये ते तव विकृतामतिः कारणमितिशेषः॥ अतस्त्वंयद्दाविष्टेतिभावः॥ १९ ॥ नन्वनाविष्टेवाहंवदामिनेत्याह ॥ नहीति ॥ नश्रद्दधामि अस्यानयस्यानाविष्टत्वबुद्धिकृतत्वमितिशेषः ॥२०॥ तदेवोपपादयति ॥ नन्विति आमंत्रणे ॥ एतत्कथयसे ॥ वर्तमानसामीप्येलट् ॥ अनेन यामात्पूर्वंतथाकथनंध्वन्यते ॥ २१ ॥ तस्य भरततुल्यप्रियस्य ॥ २२ ॥२३॥२४॥ शुश्रूषते सेवते तस्माद्रामाद्रामकियमाणगौरवाद्भरतस्य त्वयि विशेषंअधिकंगौरवं नलक्षये ॥२५॥ शुश्रूषां सेवां गौरवं बहुमानं ॥ प्रमाणं प्रतिपत्तिः ॥ प्रामाण्यबुद्धिरित्यन्ये वचनक्रिया उक्तकरणं पुरुषर्षभात् रामात् ॥ २६ ॥

बहूनां स्त्रीसहस्राणांमध्ये एकयापिकृतःपरिवादोऽकार्यकरणनिमित्तंसमूलमयशः ॥ उपजीविनांमध्ये एकेनापिकथितोऽपवादः॥ असूयाकल्पितं निर्मूलमयशोराघवे नोप पद्यते नविद्यते ॥२७॥ कुतस्तत्राह सांत्वयन्निति ॥ प्रियैरिष्टसंपादनैर्गृह्णाति वशीकरोति ॥२८॥ जयति ॥ जयोत्रस्वाधीनत्वकरणं॥२९॥ सत्यं सत्यवचः ॥दानं पारलौकिकं त्यागऐहिकप्रयोजनंदानं ॥ मित्रता सत्सु ॥ शौचं बाह्यांतरशुद्धिः ॥ आर्जवं वंचनाराहित्यं॥३०॥ पापं वनवासरूपं स्वस्यपापजनकं ॥ आशंससे प्रार्थयसे शमदमादिसंपत्त्या

बहूनांस्त्रीसहस्राणांबहूनांचोपजीविनां॥ परिवादोपवादोवाराघवेनोपपद्यते॥ २७॥ सांत्वयन्सर्वभूतानिरामःशुद्धेनचेतसा॥ गृह्णातिमनुजव्याघ्रःप्रियैर्विषयवासिनः ॥ २८ ॥ सत्येनलोकान्जयतिद्विजान्दानेनराघवः ॥ गुरून्शुश्रूषयावीरोधनुषायुधिशात्रवान् ॥ २९॥ सत्यंदानंतपस्त्यागोमित्रताशौचमार्जवं॥ विद्याचगुरुशुश्रूषाध्रुवाण्येतानिराघवे॥ ३०॥ तस्मिन्नार्जवसंपन्नेदेविदेवोपमेकथं॥ पापमाशंससेरामेमहर्षिसमतेजसि॥ ३१ ॥ नस्मराम्यप्रियंवाक्यंलोकस्यप्रियवादिनः ॥ सकथंत्वत्कृतेरामंवक्ष्यामिप्रियमप्रियं॥ ३२ ॥ क्षमायस्मिंस्तपस्त्यागःसत्यंधर्मःकृतज्ञता ॥ अप्यहिंसाचभूतानांतमृतेकागतिर्मम॥ ३३॥ ममदद्वस्यकैकेयीगतांतस्यतपस्विनः॥ दीनंलालप्यमानस्यकारुण्यंकर्तुमर्हसि ॥ ३४ ॥ पृथिव्यांसागरांतायांयत्किंचिदधिगम्यते ॥ तत्सर्वंतवदास्यामिमाचत्वंमृत्युमाविश॥ ३५॥ अंजलिंकुर्मिकैकेयिपादौचापिस्पृशामिते ॥ शरणंभवरामस्यमाधर्मोमामिहस्पृशेत्॥ ३६॥ इतिदुःखाभिसंतप्तंविलपंतमचेतनं॥॥ घूर्णमानंमहाराजंशोकेनसमभिप्लुतं॥ ३७॥ महर्षिसमतेजस्त्वं ॥३१॥ लोकस्य लोकंप्रति प्रियवादिनः स्वस्यकंप्रत्यप्युक्तमप्रियं वाक्यं नस्मरामि ॥ सोहं त्वत्कृते त्वद्वचनक्रियासंपादननिमित्तं प्रियं राममप्रियं कथंवक्ष्यामीतिसंबंधः॥ प्रियवादिनोरामस्य यत्कर्तृकं तद्विषयकंचेत्यर्थइतिकश्चित् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ गतांतस्य प्राप्तचरमकालस्य तपस्विनः शोचनीयावस्थस्य दीनस्य ॥ कारुण्यं दयां ॥ ३४ ॥ मृत्युमत्मृत्युसंपादिकानिष्टाभिनिवेशं ॥३५॥ कुर्मि करोमि शरणं रक्षिका अधर्मोज्येष्ठातिक्रमेणकनीयसोभिषेककृतः निरपराधस्यत्यागकृतश्च ॥३६॥ अचेतनं मूर्च्छाप्राप्तं ॥ घूर्णमानं घूर्णमानशरीरं ॥ ३७॥

पारं निस्तारं॥ प्रलपंतं प्रार्थयंतं रौद्रतरं दारुणतरं ॥३८॥ प्रत्यनुतप्यसे उक्तकरणाशक्त्या कथयिष्यसि लोकैरितिशेषः ॥ स्वार्थण्यंताद्धेतुमण्णौरूपं ॥३९॥ यदा बहवोमिलितारजर्षयस्त्वयासहमद्विषयवरदानादिविषयगोष्ठींकरिष्यंति ॥ तत्र तत्प्रश्ने किंप्रतिवक्ष्यसि किमुत्तरयिष्यसि ॥ ४० ॥ नकिमप्युत्तरंशक्यमित्याह ॥ यस्याइति ॥ प्रसादे शंबरमायानिवर्तनलक्षणानुग्रहेसति ॥ प्रयत्नेइतिपाठेरथापनयनादिप्रयत्नइत्यर्थः ॥ या मामभ्यपालयत् शीतोपचारादिनाररक्ष॥ मयामिथ्याकृता प्रतिज्ञेतिशेषः ॥ इतिवक्ष्यसिकिमितिसोपहासंवाक्यं ॥ ४१ ॥ नरेंद्राणां स्ववंश्यानां किल्बिषमयशोरूपं मालिन्यंकरिष्यसि ॥ तत्रहेतुर्यइत्यादि ॥ यद्वंशस्थईदृशःपापी तद्वंशःसर्वोपीदृश

पारंशोकार्णवस्याशुप्रलपंतंपुनःपुनः॥ प्रत्युवाचाथकैकेयीरौद्रारौद्रतरंवचः॥३८॥ यदिदत्वावरौराजन्पुनःप्रत्यनुतप्यसे॥ धार्मिकत्वंकथंवीरपृथिव्यांकथयिष्यसि ॥ ३९॥यदासमेतावहवस्त्वयाराजर्षयःसह॥ कथयिष्यंतिधर्मज्ञतत्राकिंप्रतिवक्ष्यसि ॥ ४० ॥ यस्याःप्रयत्नेजीवामियाचमामभ्यपालयत्॥ तस्याःकृतामयामिथ्याकैकेय्याइतिवक्ष्यसि॥ ४१ ॥ किल्बिषंत्वंनरेंद्राणांकरिष्यसिनराधिप॥ योदत्वावरमद्यैवपुनरन्यानिभाषसे ॥ ४२॥ शैब्यःश्येनकपोतीयेस्वमांसंपक्षिणेददौ॥ अलर्कश्चक्षुषीदत्वाजगामगतिमुत्तमां॥ ४३॥ सागरःसमयंकृत्वानवेलामतिवर्तते॥ समयंमाऽनृतंकार्षीःपूर्ववृत्तमनुस्मरन्॥ ४४॥ सत्वंधर्मंपरित्यज्यरामंराज्येभिषिच्यच॥ सहकौसल्ययानित्यंरंतुमिच्छसिदुर्मते॥ ४५॥ एवेतिवदिष्यंति लोकाइतिभावः ॥ ४२ ॥ प्रतिज्ञायाअपालनस्याधर्मत्वंबोधयंती पूर्वेषां दुःकरप्रतिज्ञापालनं दर्शयति ॥ शैब्यइति ॥ अत्रेयंकथा ॥ इंद्राग्नीश्येनकपोतरूपौशैब्यस्यौदार्यजिज्ञासया भक्ष्यभक्षकभावापन्नौ शैब्यसमीपगतौ ॥ ततः कपोतोभयार्थी शैब्यांकंप्रविवेश तस्मैच सोऽभयंददौ ॥ ततःश्येनेन मद्भक्ष्यंदेवविहितंत्यजेत्युक्ते नाहंतंत्यजेयं अपितु तत्प्रतिनिधिभूतं स्वमांसमेवददामीत्युक्त्वा सर्वस्वमांसं श्येनाय दत्तवानिति ॥ अलर्कश्वराजर्षिर्ब्राह्मणायांधाय वरंप्रतिश्रुत्य तेन राजचक्षुषा स्वचक्षुःसंधानरूपेवरे उक्ते स्वचक्षुषीदत्तवानिति ॥ ४३ ॥ सागरःसमुद्रोवेलाऽनतिलंघनाय देवैःप्रार्थितस्तेभ्यस्तत्प्रतिश्रुत्य नवेलामतिवर्तते ॥ एवंपूर्वेषांशैब्यादीनांवृत्तंस्मरन् ॥ समयं प्रतिज्ञामनृतां माकार्षीः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

सिद्धांतमाह भवत्विति ॥ मदुक्तोरामविवासनपूर्वकोभरताभिषेकोधर्मोवाअधर्मोवाभवतु॥ नन्वियंरत्यर्थमिथ्यैवमेप्रतिज्ञा तत्कालेमिथ्यावचनस्यशास्त्रानुमतत्वादितिचेत्तत्रा ह ॥ त्वया यन्मह्यंसत्यमनृतंवासंश्रुतं प्रतिज्ञातं तस्य व्यतिक्रमोऽकरणंनास्ति ॥ ४६ ॥ विपक्षेबाधकमाह अहमित्यादि ॥ पश्यतः पश्यंतंत्वामनादृत्य ॥ ४७ ॥ अंज लिंप्रतिगृह्णंतीं राजमातृत्वेन सर्वलोकानामितिशेषः ॥ नन्वितिनिश्चये नक्रियांसमुपाददेइतिपाठेपि मरिष्यामीत्येवफलति ॥ ४८ ॥ ते तवसमीपे आत्मना प्राण

भवत्वधर्मोधर्मोवासत्यंवायदिवानृतं॥ यत्त्वयासंश्रुतंमह्यंतस्यनास्तिव्यतिक्रमः ॥ ४६॥ अहंहिविषमद्यैवपीत्वावह्रुतवाग्रतः॥ प श्यतस्तेमरिष्यामिरामोयद्यभिपिच्यते॥ ४७॥ एकाहमपिपश्येयंयद्यहंराममातरं॥ अंजलिंप्रतिगृह्णंतींश्रेयोननुस्मृतिर्मम॥ ४८॥ भरतेनात्मनाचाहंशपेतेमनुजाधिप॥ यथानान्येनतुष्येयंकृतेरामविवासनात्॥ ४९॥ एतावदुक्त्वावचनंकैकेयीविररामह॥ विलपं तंचराजानंनप्रतिव्याजहारसा॥ ५०॥ श्रुत्वातुराजाकैकेय्यावाक्यंपरमशोभनं॥ रामस्यचवनेवासमैश्वर्यंभरतस्यच॥ ५१॥ ना भ्यभाषतकैकेयींमुहूर्तंव्याकुलेंद्रियः॥ प्रैक्षितानिमिषोदेवींप्रियामप्रियवादिनीं॥ ५२॥ तांहिवज्रसमांवाचमाकर्ण्यहृदयाप्रियां॥ दुःखशोकमयींश्रुत्वाराजानसुखितोऽभवत्॥ ५३॥ सदेव्याव्यवसायंचघोरंचशपथंकृतं॥ ध्यात्वारामेतिनिश्चस्यछिन्नस्तरुरिवा पतत्॥ ५४॥ नष्टचित्तोयथोन्मत्तोविपरीतोयथातुरः॥ हृततेजायथासर्पोबभूवजगतीपतिः॥ ५५॥ दीनयातुरयावाचाइतिहोवाच कैकयीं॥ अनर्थमिममर्थाभंकेनत्वमुपदेशिता॥ ५६॥ भूतेनभरतेन शपे॥ तच्छपथपूर्वकं कथयामि ॥ रामविवासनादृतेऽन्येनरत्नादिना नतुष्येइति ॥ ४९ ॥ ५० ॥ अशोभनं परं रामवनवासभरतैश्वर्यविषयंवाक्यं श्रुत्वेत्यन्वयः ॥ ५१ ॥ प्रैक्षत कोपादितिशेषः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ व्यवसायं रामविवासनविषयंनिश्चयं घोरं शपथं भरतशपथरूपं विकृतराममुक्तादिशपथंवा ॥ ५४ ॥ विपरीतः सन्निपातादिनाविपरीतप्रकृतिः ॥ आतुरोव्याधियस्तः हृततेजामंत्रेणेतिशेषः ॥ ५५ ॥ उप देशिता उपदिष्टा ॥ ५६ ॥

मांनलज्जसे पतिसमक्षमीदृशलोकव्यवहारस्यलोकविगीतत्वात् ॥ शीलव्यसनं सद्वृत्तस्यविशेषेणासनंत्यागः ॥ अतएवेदानींभूतोपघातोपेक्षा ॥५७॥ बालायाइति ॥बाला याअपीत्यर्थकंपूर्वान्वयि॥ तत्तु शीलंतु इदानींप्रौढत्वावस्थायामपिविपरीतवत् विपरीताहँ दुःशीलार्हं लक्षये॥ कुतोनिमित्तात् केननिमित्तेन रामादीदृशं भयंजातमित्यर्थः ॥ ५८ ॥ वरमाह ॥ राष्ट्रेइति ॥ राष्ट्रेभरतमासीनं वनेराघवमासीनं वृणीषे ॥ एतेन निर्धूतपातिव्रत्यलक्षणेनभावेनोपलक्षिता ॥ किंच एतेनाशक्यवरद्वारकेण अनृतेन म मानृततासंपादकेन कर्मणोपलक्षितात्वमेवंवराद्विरम ॥५९॥ यदिभर्तुर्मम लोकस्यभरतस्यचप्रियंकार्यंकर्तव्यं तदाविरमेतिसंबंधः ॥६०॥ दुःखं तत्साधनं ॥ अलीकं अप राधं ॥ अयं तवक्लेशः सर्वोऽथैव त्वदिष्टस्यभरताभिषेकस्यासिद्धेरित्याह ॥ नेति ॥रामंविना राज्यंनावसेत्॥ अनेन चतुर्णामपियथाभागं राज्यमनुमन्यस्व ॥ यद्वास्तुभरतएव

भूतोपहतचित्तेवब्रुवंतीमांनलज्जसे॥ शीलव्यसनमेतत्तेनाभिजानाम्यहंपुरा॥ ५७॥ बालायास्तत्त्विदानींतेलक्षयेविपरीतवत्॥ कु तोवातेभयंजातंयात्वमेवंविधंवरं॥ ५८॥ राष्ट्रेभरतमासीनंवृणीषेराघवंवने॥ विरमैतेनभावेनत्वमेतेनानृतेनच॥ ५९॥ यदिभर्तुःप्रि यंकार्यंलोकस्यभरतस्यच॥ नृशंसेपापसंकल्पेक्षुद्रेदुष्कृतकारिणि॥ ६० ॥ किन्नुदुःखमलीकंवामयिरामेचपश्यसि॥ नकथंचिद्धृते रामाद्भरतोराज्यमावसेत्॥ ६१ ॥ रामादपिहितंमन्येधर्मतोबलवत्तरं॥ कथंवक्ष्यसिरामस्यवनंगच्छेतिभाषिते॥ ६२॥ मुखवर्णंवि वर्णंतुयथैवेंदुमुपप्लुतं॥ तांतुमेसुकृतांबुद्धिंसुहृद्भिःसहनिश्चितां ॥ ६३॥ कथंद्रक्ष्याम्यपावृत्तांपरैरिवहतांचमूं॥ किंमांवक्ष्यंतिराजा नोनानादिग्भ्यःसमागताः॥ ६४॥ राजारामस्तुवृद्धस्यममसमीपेतिष्ठत्वितिमन्यस्व नान्यथात्वदिष्टासिद्धिरित्युपदेशः ॥ ६१ ॥ तत्रहेतुः रामादपीति॥ हियत स्तंभरतं रामादपिधर्मतोबलवत्तरं अतिशयेनधर्मवंतंमन्ये ॥ भाषितेमयोक्तेसत्यपित्वं कथंवक्ष्यसि तवतस्यातिप्रियत्वादितिभावः ॥६२॥ उपप्लुतंइंदुंयथा तमिवविवर्णं मुखवर्णमादर्शादौ कथंद्रक्ष्यामिइतिसंबंधः॥ किंचसुकृतां सम्यक्प्रवर्तितांतांबुद्धिं रामाभिषेकविषयां तत्रहेतुः सुहृद्भिःसहनिश्चितां ॥६३॥ अपावृत्तां पराभूतां नानादि ग्भ्यःसमागतानराजानः॥ ६४ ॥

अयंबालऐक्ष्वाकः किंकथंराज्यमकारयत्अपालयदितिमांवक्ष्यंतीतियोजना बतेतिखेदः ॥६५॥ परिप्रक्ष्यंति करामइतिप्रातरितिशेषः ॥ कैकेय्या वरार्थंक्लिश्यमानेन क्लेश्यमानेन तांप्रति कृतप्रतिज्ञायाः सत्यत्वरक्षणाय प्रव्राजितइत्युत्तरं लोकोनगृह्णीष्यतीत्याह ॥ कैकेय्येति ॥ पूर्वदत्तेनेदानीं रामप्रव्राजनपरतया तया प्रकटीकृतेन वरेणेति शेषः ॥ ६६ ॥ यदि यद्यपि तत्तथापि एतत्असत्यंभविष्यति ॥ तस्यांकामहतस्तद्वचसा प्रव्राजितवानितिलोकोवदिष्यतीतिभावः ॥ ६७ ॥ किंचैनामिति ॥ मया मत्पुत्रेणवा तेकिमपराद्धमिति यदावक्ष्यति तदैनांप्रति निरुत्तरएवेत्यर्थः ॥ यदायदाचयतोयतश्चेत्यर्थः ॥ दासीवद्व्रतिव्यवहारे सखीवद्रहस्यकथने भार्यावत्धर्माचरणे भ

वालोवतायमैक्ष्वाकश्चिरंराज्यमकारयत्॥ यदाहिवहवोवृद्धागुणवंतोबहुश्रुताः॥६५॥ परिप्रक्ष्यंतिकाकुत्स्थंवक्ष्यामीहकथंतदा॥ कैकेय्याक्लिश्यमानेनपुत्रःप्रव्राजितोमया ॥ ६६ ॥ यदिसत्यंब्रवीम्येतत्तदसत्यंभविष्यति ॥ किंमांवक्ष्यतिकौसल्याराघवेवनमास्थिते॥ ६७॥ किंचैनांप्रतिवक्ष्यामिकृत्वाविप्रियमीदृशं॥ यदायदाचकौसल्यादासीवच्चसखीवच॥ ६८ ॥ भार्यावद्भगिनीवच्चमातृवच्चोपतिष्ठति॥ सततंप्रियकामामेप्रियपुत्राप्रियंवदा॥ ६९॥ नमयासत्कृतादेवीसत्कारार्हाकृतेतव ॥ इदानींतत्तपतिमांयन्मया सुकृतंत्वयि॥ ७० ॥ अपथ्यव्यंजनोपेतंभुक्तमन्नमिवातुरं॥ विप्रकारंचरामस्यसंप्रयाणंवनस्यच॥ ७१ ॥ सुमित्राप्रेक्ष्यवैभीताक थंमेविश्वसिष्यति॥ कृपणंबतवैदेहीश्रोष्यतिद्वयमप्रियं॥७२॥ गिनीवत् हिताशंसने मातृवत्भोजनदाने उपतिष्ठति सेवते ॥ केचित्तु दासीवत्गृह कार्यकरणे सखीवत्क्रीडायां भार्यावदुक्तेएव भगिनीवत्ज्ञानयोगानुष्ठाने मातृवत्तत्त्वकथनेइत्याहुः ॥ अतउत्तरमशक्यदानमितिबोध्यं॥प्रियःपुत्रोयस्यांमम सा उक्तप्रकारैः सत्कारार्हापि तवकृते त्वद्धेमनस्यपरिहाराय नसत्कृता तत्इदानीं रामविवासनवरे त्वयोक्तेसति यत्त्वयि मयासुकृतं शोभनंकर्म त्वदनुसरणरूपंकृतं तन्मांतपति पीडयति ॥ ६८ ॥६९ ॥ ७० ॥ किमिव ॥ आतुरं रुग्णं अपथ्यव्यंजनोपेतं भुक्तमन्नंयथा तपति पीडयति रामस्य विप्रकारमभिषेकनिवृत्तिं वनस्य तदुद्देश्यकं संप्रयाणंच प्रेक्ष्येत्यन्वयः ॥ ७१ ॥ राज्ञोनकिंचिदकर्तव्यमस्तीतिविचार्य स्वपुत्रविषये ममविश्वासं नकरिष्यति ॥ कृपणं कष्टं ॥ ७२ ॥

अप्रियद्वयमेवाह मांचेति ॥ मे मदर्थंउपलक्षणमेतत् रामार्थंचशोचंती स्वस्यप्राणान्क्षपयिष्यति ॥७३॥ किन्नरेण श्वशुरभूतेन भर्तृभूतेनच ॥ तवमरणं कुतस्तत्राहनहीति ॥ ७४ ॥ नूनं ध्रुवं ॥ ७५ ॥ असतीमेवसतीं पतिमारिकात्वेनअसतीत्ववतीमेवसतीं सर्वदाविद्यमानां सतीं ॥ आपाततःसतीं व्यवस्यामि निश्चिनोमि रूपिणीं दृष्टिप्रियां मदिरांपीत्वा पश्चाद्विकारेण विषसंयुक्तां यथाजानाति तथेत्यर्थः ॥ ७६ ॥ यच्चत्वं अनृतैः सांत्वैरिष्टवचनैः सांत्वयंती यत् मांभाषसे तत् ॥ गीतशब्देन मृगंसंरुध्य लुब्ध इव मामवधीः ॥ ७७ ॥ पुत्रविक्रायकं पुत्रेणमूल्येन स्त्रीसुखक्रेतारं ॥ अनार्यः पापीति रथ्यासु विकरिष्यंति विगर्हिष्यंति ॥ ७८ ॥ दुःखं कष्टं कृच्छ्रं कष्टं ॥ अहोकष्ट

मांचपंचत्वमापन्नंरामंचवनमाश्रितं ॥ वैदेहीवतमेप्राणान्शोचंतीक्षपयिष्यति ॥७३॥ हीनाहिमवतःपार्श्वेकिन्नरेणेवकिन्नरी॥ न हिराममहंदृष्ट्वाप्रवसंतंमहावने॥ ७४॥ चिरंजीवितुमाशंसेरुदंतींचापिमैथिलीं ॥ सानूनंविधवाराज्यंसपुत्राकारयिष्यसि॥ ७५॥ सतींत्वामहमत्यंतंव्यवस्याम्यसतींसतीं॥ रूपिणींविषसंयुक्तांपीत्वेवमदिरांनरः॥ ७६ ॥ अनृतैर्वतमांसांत्वैःसांत्वयंतीस्मभाषसे॥ गीतशब्देनसंरुध्यलुब्धोमृगमिवावधीः ॥ ७७ ॥ अनार्यइतिमामार्याःपुत्रविक्रायकंध्रुवं॥ विकरिष्यंतिरथ्यासुसुरापंब्राह्मणंयथा ॥ ७८॥ अहोदुःखमहोकृच्छ्रंयत्रवाचःक्षमेतव॥ दुःखमेवंविधंप्राप्तंपुराकृतमिवाशुभं ॥ ७९ ॥ चिरंखलुमयापापेत्वंपापेनाभिरक्षिता॥ अज्ञानादुपसंपन्नारज्जुरुद्बंधनीयथा॥८०॥ रममाणस्त्वयासार्धंमृत्युंत्वांनाभिलक्षये॥ बालोरहसिहस्तेनकृष्णसर्पमिवास्पृशं ॥ ८१ ॥ तंतुमांजीवलोकोयंनूनमाक्रोष्टुमर्हति ॥ मयात्यपितृकःपुत्रःसमहात्मादुरात्मना॥ ८२॥ महोकष्टमितियावत् ॥ यत्र वरविषये रामविवासनवरविषयास्तववाचः क्षमे यतोतःपुराकृतमशुभमिव तत्फलमिव ॥ इवशब्दएवार्थे॥एवंविधं अपरिहार्यत्वेनावश्यानुभाव्यं दुःखंप्राप्तमितिसंबंधः ॥ ७९ ॥ पापेन मया उपसंपन्ना कंठसंलग्ना सौख्याय कृतं तद्रक्षणं स्वनाशायपरिणतमित्याशयः ॥ ८० ॥ बालइवेतियोजना ॥ ८१ ॥ तं त्वय्यनुरक्तं जीवतापि मया समहात्मापुत्रोऽपितृकः पितृप्रयुक्तराज्यरहितःकृतोयतोऽतआक्रोष्टुं निंदितुं ॥८२॥

निंदाप्रकारमाह ॥ बालिशइति ॥ प्रस्थापयिष्यतीतिउपलक्षणं त्रिकालनिंदायाः ॥ ८३ ॥ उपकर्शितः कार्श्यंप्रापितः ॥ कृच्छ्रं जटाभ्युपेततया वनेवासक्लेशं ॥ ८४ ॥ द्वितीयं वचनं परिहासरूपं वचनं ॥ अलंसमर्थः ॥ अहमिव धर्मयंत्रितत्वात् ॥ ८५ ॥ यदिमे राघवः प्रतिकूलंकुर्यात्तन्मेप्रियंस्यादितिसंबंधः ॥ ८६ ॥ ततःकिमतआह ॥ राघवेहीति ॥ अक्षमणीयं दुःसहदत्तमतएव सर्वलोकस्यधिक्कृतं ॥ ८७ ॥ शेषेऽवशिष्टे ममेष्टे कौसल्यादिरूपेजने किंपापं मनोवागगोचरं दुःखसाधनं प्रति

वालिशोबतकामात्माराजादशरथोभृशं ॥ स्त्रीकृतेयःप्रियंपुत्रंवनंप्रस्थापयिष्यति ॥ ८३ ॥ वेदैश्चब्रह्मचर्यैश्चगुरुभिश्चोपकर्शितः ॥ भोगकालेमहत्कृच्छ्रंपुनरेवप्रपत्स्यते ॥ ८४ ॥ नालंद्वितीयंवचनंपुत्रोमांप्रतिभाषितुं ॥ सवनंप्रव्रजेत्युक्तोबाढमित्येववक्ष्यति ॥ ८५ ॥ यदिमेराघवःकुर्याद्वनंगच्छेतिचोदितः ॥ प्रतिकूलंप्रियंमेस्यान्नतुवत्सःकरिष्यति ॥ ८६ ॥ राघवेहिवनंप्राप्तेसर्वलोकस्यधिक्कृतं ॥ मृत्युरक्षमणीयंमांनयिष्यतियमक्षयं ॥ ८७ ॥ मृतेमयिगतेरामेवनंमनुजपुंगवे ॥ इष्टंममजनेशेषेकिंपापंप्रतिपत्स्यसे ॥ ८८ ॥ कौसल्यामांचरामंचपुत्रौचयदिहास्यति ॥ दुःखान्यसहतीदेवीमामेवानुगमिष्यति ॥ ८९ ॥ कौसल्यांचसुमित्रांचमांचपुत्रैस्त्रिभिःसह ॥ प्रक्षिप्यनरकेसात्वंकैकेयीसुखिताभव ॥ ९० ॥ मयारामेणचत्यक्तंशाश्वतंसत्कृतंगुणैः ॥ इक्ष्वाकुकुलमक्षोभ्यमाकुलंपालयिष्यसि ॥ ९१ ॥ प्रियंचेद्ररतस्यैतद्रामप्रव्राजनंभवेत् ॥ मास्ममेभरतःकार्षीत्येतकृत्यंगतायुषः ॥ ९२ ॥ पत्स्यसे करिष्यसि ॥ ८८ ॥ यदिकौसल्यामां रामंच हास्यति ताभ्यांहीनाभविष्यति ॥ चासुमित्रा यदिपुत्रौच चाद्रामं मांच ॥ एतैर्यदिहीनाभविष्यति तदादुःखान्यसहती देवी कौसल्या सुमित्राच मामेवानुमरिष्यति ॥ लक्ष्मणस्यरामेणसहनियतंगमनात् शत्रुघ्नस्यभरतानुयायित्वेपि अतीवत्वदनुरंजनंकुर्वतोरामस्येवतस्यापि त्वया क्रूरतयानिराकरणात्पुत्रौहास्यतीत्युक्तं ॥ तेन तस्याः क्रौर्यातिशयोव्यंग्यः ॥ राज्ञःशोकातिशयवत्त्वाद्विसंष्ठुलवाक्यप्रयोगोनदोषाय ॥ ८९ ॥ पुत्राणांनरकवासोराज्यहान्याराज्ञोराज्ञश्चशोकरूपपापमृत्युमरणादित्याहुः ॥ ९० ॥ मयारामेणेत्यादिव्यंग्योक्तिः आकुलं क्षुभितं ॥ ९१ ॥ रामप्रव्रजनस्यभरतसंमतत्वे समेपुत्रएवनेत्याशयेनाहप्रियंचेत्यादि ॥ ९२ ॥

॥ २९ ॥

॥ ९३ ॥ राजपुत्रि दैवेन मामकदुरदृष्टवशेन ममवेश्मनिन्यवसः ॥ राजपुत्रीवादेनेतिपाठे राजपुत्र्योव्यपदेशमात्रेणेत्यर्थः ॥ मेअकीर्तिः परोक्षापयशोत्राकीर्तिः महाजनसमक्षंधिक्कारः ॥ परिभवः सर्वभूतेष्ववज्ञा क्षुद्रत्वेनप्रतिपत्तिः ॥ यतोन्यवसेऽतएतत्सर्वंभविष्यतीतिशेषः ॥ ९४ ॥ कथमिति ॥ ९५ ॥ यस्यचेति ॥ ९६ ॥ सकथमिति कषायादीनि कंदमूलानीत्यध्याहारः ॥ तद्रूपं वन्यमाहारंवर्तयिष्यति जीविष्यति ॥ ९७ ॥ महार्हेति ॥ ९८ ॥ कस्येति ॥ इदमेवंविधं दारुणं एतदुत्तरार्धरूपं रामस्यार

मृतेमयिगतेरामेवनंपुरुषपुंगवे ॥ सेदानींविधवाराज्यंसपुत्राकारयिष्यसि ॥ ९३ ॥ त्वंराजपुत्रिदैवेनन्यवसोममवेश्मनि ॥ अकीर्तिश्चातुलालोकेध्रुवःपरिभवश्चमे ॥ ९४ ॥ सर्वभूतेषुचावज्ञायथापापकृतस्तथा ॥ कथंरथैर्विभुर्यात्वागजाश्वैश्चमुहुर्मुहुः ॥ पद्भ्यांरामो महारण्येवत्सोमेविचरिष्यति ॥ ९५ ॥ यस्यचाहारसमयेसूदाःकुंडलधारिणः ॥ अहंपूर्वाःपचंतिस्मप्रसन्नाःपानभोजनं ॥ ९६ ॥ सकथंनुकषायाणितिक्तानिकटुकानिच ॥ भक्षयन्वन्यमाहारंसुतोमेवर्तयिष्यति ॥ ९७ ॥ महार्हवस्त्रसंवद्धोभूत्वाचिरसुखोचितः ॥ कापायपरिधानस्तुकथंरामोभविष्यति ॥ ९८ ॥ कस्येदंदारुणंवाक्यमेवंविधमपीरितं ॥ रामस्यारण्यगमनंभरतस्याभिषेचनं ॥ ९९ ॥ धिगस्तुयोषितोनामशठाःस्वार्थपरायणाः ॥ नत्रवीमित्रियःसर्वाभरतस्यैवमातरं ॥ १०० ॥ अनर्थभावेर्थपरेनृशंसेममानुतापायनिवेशितासि ॥ किमप्रियंपश्यसिमन्निमित्तंहितानुकारिण्यथवापिरामे ॥ १०१ ॥

ण्यगमनमित्यादिवाक्यं वाक्यश्रवणं कस्यापीरितं अनिर्वचनीयस्य मम दुष्कर्मणःफलमित्यर्थः ॥ ९९ ॥ कैकेयीदौर्जन्यंदृष्ट्वाराजा शोकेन स्त्रीमात्रंनिंदतिधिगिति निंद्यत्वमस्त्रित्यर्थः ॥ पुनः स्वाभाविकविवेकेनाहनेति कौसल्यादीनां निंदानर्हत्वादितिभावः ॥ १०० ॥ अनर्थे जगदनर्थसाधनेभावोयस्याः अर्थपरे स्वार्थसाधनपरे ममानुतापाय मदनुतापार्थं निवेशितासि निवेशितदुर्भावासि ईश्वरेणेतिशेषः ॥ मन्निमित्तमितिबहुव्रीहिः ॥ रामेवा जगद्धितानुकारिणि किमप्रियं तत्साधनं पश्यसीत्यर्थः ॥ १०१ ॥

रामरण्यवासरूपे व्यसने निमग्नं दृष्ट्वा कृत्स्नंजगत्कुपितंस्यात् विपरीतंस्यात्॥ कोपप्रकारमाह॥ कृतानुरागाः पितरः पुत्रान् तादृशान्विभक्तिविपरिणामेनात्रापितत्संबंधात् बालानपित्यजेयुः रामेणसहगमनार्थं अपिनातादृशाःपुत्रास्तादृशान्बुद्धान् तादृश्योभार्यास्तादृश्यान्पतीन्॥ अपिनातादृशाःपतयस्तादृशीर्भार्याअपि त्यजेयुः॥ एतेन जगदनर्थसाधनभावक्तोपपादिता॥ १०२॥ स्वस्य रामंविना जीवनव्यतिरेकंदर्शयिष्यन् तदन्वयेस्वजीवनान्वयं दर्शयति॥ अहमिति॥ आव्रजंतं मत्समीपे आगच्छंतमस्यश्रुत्वेतिशेषः॥ आगच्छंतंश्रुत्वा दर्शनेन चक्षुषापश्यन्निव नंदामि श्रवणमात्रेणदर्शनजन्यंसुखमुक्तं दृष्ट्वैव दृष्ट्वातुपुनःचिरबद्धोपि पुनर्युवेव हृष्टपुष्टांतर्बहिःपरिकरोभवामि॥ १०३॥

परित्यजेयुःपितरोपिपुत्रान्भार्याःपतींश्चापिकृतानुरागाः॥ कृत्स्नंहिसर्वंकुपितंजगत्स्याद्दृष्ट्वैवरामंव्यसनेनिमग्नं॥ १०२॥ अहंपुनर्देवकुमाररूपमलंकृतंतंसुतमाव्रजंतं॥ नंदामिपश्यन्निवदर्शनेनभवामिदृष्ट्वैवपुनर्युवेव॥ १०३॥ विनाहिसूर्येणभवेत्प्रवृत्तिरवर्षतावज्रधरेणवापि॥ रामंतुगच्छंतमितःसमीक्ष्यजीवेन्नकश्चित्प्रितिचेतनामे॥ १०४॥ विनाशकामामहितांममित्रामावासयंमृत्युमिवात्मनस्त्वां॥ चिरंबतांकेनधृतासिसर्पीमहाविषातेनहतोस्मिमोहात्॥ १०५॥ मयाचरामेणसलक्ष्मणेनप्रशास्तुहीनोभरतस्त्वयासह॥ पुरंचराष्ट्रंचनिहत्यबांधवान्ममाहितानांचभवाभिहर्षिणी॥ १०६॥ हिरपीत्यर्थे॥ सूर्येणविनापि लोकस्य प्रवृत्तिर्व्यवहारःस्यात् वज्रधरेण अवर्षतापि प्रवृत्तिर्लोकस्यजीवनंस्यात्॥ वाइत्यथवा॥ इंद्रेण स्वरूपसत्तांविनापि प्रवृत्तिर्भवेत्॥ रामंतुविना नकस्यापिजीवनमितिमेमतिः॥ अंतर्यामिणंविना कस्यापिव्यवहारस्यासिद्धेः एवंच स्याजीवनं कैमुतिकन्यायसिद्धमितिभावः॥ १०४॥ किंच त्वामात्मनोमृत्युमिव स्वगृहेहमावासयं किंच त्वंमहाविषा सर्पी मयांकेनमोहात्तत्वेनाज्ञानात् धृतासि तेनांकधरणेनाहंहतोस्मि॥ १०५॥ पुरंचराष्ट्रंचेत्यस्य प्रशास्त्वित्यनेनसहान्वयः॥ त्वंच बांधवान्पतिपुत्रादीन् निहत्य ममाहितानां शत्रूणामभिभाषणशीला भव॥ वार्ताकरणयोग्यबांधवाभावादितिभावः॥ अभिहर्षिणीतिपाठे तेषां हर्षदाभव॥ १०६॥

व्यसनप्रहारिणि वार्धकरूपापदिपुत्रवियोगरूपप्रहारकारिणि प्रसह्य पतिपत्नीभावंतिरस्कृत्य इहदेशे अद्यकाले यद्वाषसेक्रूरं अतस्तेमुखादवश्यपातादंताः केननाम हेतुना सहस्रधाविशीर्यमाणाःसंतोनपतंतीतिनजानइतिशेषः॥ १०७॥ अप्रियवचोऽकथने हेतुर्नवेत्तीत्यादि दोषान्जटाचीरधारणवनवासादीनात्मनोदोषजनकान्गुणैर्नित्यं सर्वेषां संमते॥ १०८॥ प्रताम्य ग्लायस्व॥ प्रज्वल अग्निप्रवेशेन॥ प्रणश्य विषेण॥ कुद्दालप्रहारैःसहस्रशःस्फुटितां कृतगर्तांवा महीं व्रज॥ अथापि तेवचोनकरिष्यइतिसंबंधः॥ १०९॥ असत्प्रियंवदां मिथ्याप्रियभाषिणीं प्रदुष्टभावां दुष्टांतःकरणां अतएव अमनोरमां सबंधनं सप्राणं हृदयं दिधक्षमाणां त्वां जीवितुं जीवयितुं नवि

नृशंसवत्तेव्यसनप्रहारिणिप्रसह्यवाक्यंयदिहाद्यभाषसे॥ ननामतेतेनमुखात्पतंत्यधोविशीर्यमाणादशनाःसहस्रधा॥ १०७॥ न किंचिदाहाहितमप्रियंवचोनवेत्तिरामःपरुषाणिभाषितुं॥ कथंतुरामेत्यभिरामवादिनिब्रवीपिदोषान्गुणनित्यसंमते॥ १०८॥ प्रताम्यवाप्रज्वलवाप्रणश्यवासहस्रशोवास्फुटितांमहींव्रज॥ नतेकरिष्यामिवचःसुदारुणंसमाहितंकेकयराजपांसने॥ १०९॥ क्षुरोपमांनित्यमसत्प्रियंवदांप्रदुष्टभावांस्वकुलोपघातिनीं॥ नजीवितुंत्वांविषहेमनोरमांदिधक्षमाणांहृदयंसबंधनं॥ ११०॥ नजीवितंमेस्तिकुतःपुनःसुखंविनात्मजेनात्मवतांकुतोरतिः॥ ममाहितंदेविनकर्तुमर्हसिस्पृशामिपादावपितेप्रसीदमे॥ १११॥ सभूमिपालोविलपन्ननाथवत्स्त्रियागृहीतोत्कदयेतिमात्रया॥ पपातदेव्याश्चरणौप्रसारितौउभावसंप्राप्ययथातुरस्तथा॥ ११२॥ इत्यार्षेश्रीरा०वा०अ०द्वादशःसर्गः॥ १२॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ षहे नोत्सहे॥ तवनाशमेवाशासेइत्यर्थः प्राणबंधनंहिसौम्यमनइतिछांदोग्यश्रुतिः॥ ११०॥ दंडवाक्यमुक्त्वा पुनःसामाह नेति॥ आत्मवतां आत्मज्ञानां अत्रापिःपूरणीयः यदेवमतोममेत्यादिः॥ १११॥ अतिमात्रया अतिक्रांतसौंदर्यपरिच्छेदया॥ यद्वातिक्रांतमर्यादया हृदये मर्मणि गृहीतः॥ प्रसारितावित्यनेन पत्यावप्यधमर्णदृष्टिर्द्योत्यते॥ असंप्राप्येत्यनेन पिस्पृक्षोरपिचित्तमूर्छाजनितवैवश्यंद्योतितं॥ तदेवाह॥ यथातुरइति॥ आतुरोयथा किंचित्स्पृष्टुकामोऽस्पृष्ट्वैव मध्येयथामूर्छयापतति तथेत्यर्थः॥ ११२॥ इतिरामाभिरामेश्रीरा०द्वादशःसर्गः॥ १२॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥

अथ सत्यपाशबद्धतया प्रणामवाक्येनच ननेवचःकरिष्यामिइतिवचसि दार्ढ्याभावंनिश्चित्य पुनरप्याह ॥ अतदर्हं स्त्रीप्रणामानर्हं अतथोचितं भूशयनानर्हं ॥१ ॥ अनर्थरूपा कुलस्येतिशेषः ॥ असिद्धोर्थः प्रयोजनं यस्याः ॥ अभीता जनापवादादभीता भयदर्शिनी रामाङ्गतस्येतिशेषः ॥ नमेववरं पूर्वदत्तमेववरंउद्दिश्य राजानमाकारयामास संबोधयामास ॥ २ ॥ कत्थसे श्लाघसे पूर्वार्धांतेइतिरध्याहार्यः विधारयितुं ऋणत्वेनेतिशेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ रामप्रवासदुःखेनमृत्वा स्वर्गगतस्यापि मेसुखं

अतदर्हंमहाराजंशयानमतथोचितं॥ययातिमिवपुण्यांतेदेवलोकात्परिच्युतं॥ १ ॥ अनर्थरूपासिद्धार्थाह्यभीताभयदर्शिनी॥पुनराकारयामासतमेववरमंगना॥ २॥ त्वंकत्थसेमहाराजसत्यवादीदृढव्रतः ॥ ममचेदंवरंकस्माद्विधारयितुमिच्छसि॥ ३॥एवमुक्तस्तुकैकेय्याराजादशरथस्तदा॥प्रत्युवाचततःक्रुद्धोमुहूर्तंविह्वलन्निव ॥ ४॥ मृतेमयिगतेरामेवनंमनुजपुंगवे॥ हंतानार्येममामित्रेसकामासुखिनीभव ॥ ५ ॥ स्वर्गेपिखलुरामस्यकुशलंदैवतैरहं॥ प्रत्यादेशादभिहितंधारयिष्येकथंवन ॥ ६ ॥ कैकेय्याःप्रियकामेनरामःप्रव्राजितोवनं॥ यदिसत्यंब्रवीम्येतत्तदसत्यंभविष्यति॥ ७ ॥ अपुत्रेणमयापुत्रःश्रमेणमहतामहान्॥ रामोलब्धोमहातेजाःसकथंत्यज्यतेमया॥ ८॥ शूरश्चकृतविद्यश्चजितक्रोधःक्षमापरः॥ कथंकमलपत्राक्षोमयारामोविवास्यते॥ ९॥ कथमिंदीवरश्यामंदीर्घबाहुंमहाबलं॥ अभिरामंमहंरामंस्थापयिष्यामिदंडकान॥ १०॥ नास्तीत्याह ॥ स्वर्गेति ॥ रामस्य कुशलं दैवतैः पृष्टोहं किमुत्तरंवदिष्यइतिशेषः ॥ वनंप्रत्यादिष्टइत्युत्तरंदेयंचेत् प्रत्यादेशात् तद्रूपादुत्तरादूर्ध्वं यद्देवैरभिहितंभविष्यति ज्येष्ठं श्रेष्ठगुणैर्युक्तं कथंप्रत्याख्यातवानसीत्येवंरूपंवाक्यं तत्कथंधारयिष्येहृदयेइतिशेषः ॥ अतस्तदप्रत्याख्यानमेववरमितिभावः ॥ ६ ॥ ननुसत्यवशात्प्रत्यादिष्टइत्युत्तरंतत्राह ॥ कैकेय्याइति ॥ प्रियकामेन प्रियेणवरेण एतत्सत्यं यदियद्यपित्रवीमि तत्तथापिएतत् मेवाक्यं असत्यंभविष्यति ॥ असत्यंमंस्यंतीत्यर्थः ॥ कामुकतयाप्रत्याख्यातइत्येवमंस्यंतइत्याशयः ॥ ७ ॥ त्यज्यते त्यक्ष्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥ स्थापयिष्यामि प्रस्थापयिष्यामि ॥ १० ॥

दुःखैरितिषष्ठ्यर्थेतृतीया दुःखं वनगमनरूपंदुःखसाधनं ॥ ११ ॥ सर्वथा रामस्यादुःखकरणमेवमेश्रेयइत्याह ॥ यदीति ॥ अदुःखार्हस्य रामस्य दुःखमकृत्वा यदि मम संक्रमणं स्वर्गप्रतिगमनं भवेत् ॥ तदा स्वर्गेसुखमाप्नुयामित्यन्वयः ॥ मरणेवराप्रदानजन्यदोषोपिन जीवतोहिसाप्रतिज्ञेतिभावः ॥ १२ ॥ ममप्रियं रामविप्रियेण कियोजयसेइत्यन्वयः ॥ १३ ॥ अकीर्तिःस्त्रीजितइत्यकीर्तिर्जन्मसंपादितां कीर्तिं परिभविष्यतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ यत्संबंधिप्रदोषे स्वनिवेशप्रवेशात्पूर्वंसूर्योस्तमगमत् रजनीचाभ्यवर्तत सात्रियामा चंद्रमंडलमंडितापि आर्तस्य दुःखवतः विलपमानस्यच नव्यभासत नप्रकाशेनसुखदाःभूत् विलापेनैवरात्रिकालोव्यतीतइतिभावः ॥

सुखानामुचितस्यैवदुःखैरनुचितस्यच॥दुःखंनामानुपश्येयंकथंरामस्यधीमतः॥ ११॥यदिदुःखमकृत्वातुममसंक्रमणंभवेत्॥अदुःखार्हस्यरामस्यततःसुखमवाप्नुयां॥ १२ ॥ नृशंसेपापसंकल्पेरामंसत्यपराक्रमं॥ किंविप्रियेणकैकेयिप्रियंयोजयसेमम॥ १३॥ अकीर्तिरतुलालोकेध्रुवंपरिभविष्यति ॥ तथाविलपतस्तस्यपरिभ्रमितचेतसः॥ १४ ॥ अ[redacted]गमत्सूर्योरजनीचाभ्यवर्तत ॥ सात्रियामातदार्तस्यचंद्रमंडलमंडिता॥ १५ ॥ राज्ञोविलपमानस्यनव्यभासतशर्वरी ॥ [redacted]विनिश्चस्यदृष्ट्वोदशरथोनृपः॥ ॥ १६॥ विललापार्तवद्दुःखंगगनासक्तलोचनः॥ नप्रभातंत्वयेच्छामिनिशेनक्षत्रभूषिते॥ १७ ॥ क्रियतांमेदयाभद्रेमयायंरचितोंजलिः॥ अथवागम्यतांशीघ्रंनाहमिच्छामिनिर्घृणां॥ १८॥ नृशंसांकैकयींद्रष्टुंयत्कृतेव्यसनंमम॥ एवमुक्कातताराजाकैकेयींसंयतांजलिः॥ १९॥ यतः सार्शर्वरी हिंसिका तस्येतिशेषः ॥ शृणातीतियोगात् ॥ १५॥ १६॥ आर्तवत् रोगपीडितवत् ॥ यद्वा स्वार्थेवतिः ॥ शृण्वतां दुःखंयथाभवति तथाविललाप ॥ यद्वा दुःखंप्राप्येतिशेषः ॥ अथ दुःखवशाद्राज्ञाअव्युष्टिंप्रार्थयते नप्रभातमिति ॥ त्वयेतिपाठे त्वयागतया जायमानं प्रातःकालमित्यर्थः ॥ तवेतिपाठे त्वत्संबंधिप्रातःकालमित्यर्थः ॥ १७॥ मे मह्यं भद्रे निशे एवंहितस्याःकल्याणदत्वं ॥ प्रभाते रामविवासनभयमितिभावः ॥ गम्यतां त्रियामयात्वया ॥ राज्ञ्यपगमे प्रजासन्निधानेनैतद्दर्शनाभावइतिभावः ॥ यद्वा प्रभाते रामगमनेन झटितिमरणेसत्यस्याअदर्शनमितिभावः ॥ नाहमिच्छामि द्रष्टुमित्यन्वयः ॥ १८ ॥ १९ ॥

त्वद्गतस्य सत्यवशत्वात्त्वद्वशंगतस्येत्यर्थः ॥ गतायुषः अल्पावशिष्टायुषः ॥२०॥ राज्ञोविशेषतः राजत्वाद्विशेषेणप्रसादउचितः ॥ इदं पूर्वोक्तकटुकवाक्यं शून्येन दुःखव शाद्वक्तव्यावक्तव्यविवेकरहितेन ॥ यद्वा इदं रामाभिषेचनं शून्ये एकांते निर्जने नोक्तं किंतु सभायामतःप्रसादंकुरु सभ्योपहास्योयथानभवतितथेत्यर्थः ॥ २१ ॥ सह दया मद्वचनशून्यहृदया तदेवाह ॥ प्रसीदेति ॥ त्वया वरबलात् गृहीतमेवराज्यं मह्यीतये रामायदेहीत्याशयः ॥ २२ ॥ गुरूणां वसिष्ठादीनां गुरुश्रोणीतिपाठे गुर्वीति ॥

प्रसादयामासपुनःकैकेयीराजधर्मवित्॥ साधुवृत्तस्यदीनस्यत्वद्गतस्यगतायुषः ॥ २० ॥ प्रसादःक्रियतांभद्रेदेविराज्ञोविशेषतः॥
शून्येनखलुसुश्रोणिमयेदंसमुपाहृतं॥ २१ ॥ कुरुसाधुप्रसादंमेबालेसहृदयात्यसि॥ प्रसीददेविरामोमेत्वद्गतंराज्यमव्ययं॥ २२॥
लभतामसितापांगेयशःपरमवाप्स्यसि॥ ममरामस्यलोकस्यगुरूणांभरतस्यच ॥ प्रियमेतद्गुरुश्रोणिकुरुचारुमुखेक्षणे॥ २३॥
विशुद्धभावस्यहिदुष्टभावादीनस्यतास्राश्रुकलस्यराज्ञः ॥ श्रुत्वाविचित्रंकरुणंविलापंभर्तु[illegible]प्रकारवाक्यं ॥ २४ ॥ ततःसरा
जापुनरेवमूर्छितःप्रियामतुष्टांप्रतिकूलभाषिणीं॥ समीक्ष्यपुत्रस्यविवासनंप्रतिक्षितौविस[illegible]ातदुःखितः॥ २५॥ इतीवराज्ञो
व्यथितस्यसानिशाजगामघोरंश्वसतोमनस्विनः॥ विबोध्यमानःप्रतिबोधनंतदानिवारयामाससराजसत्तमः॥ २६॥ इत्यार्षेश्रीरा०
वा० आ० अ० त्रयोदशःसर्गः॥ १३॥ ॥ ७॥ ७॥ पुत्रशोकार्दितंपापाविसंज्ञंपतितंभुवि॥ विचेष्टमानमुत्प्रेक्ष्यऐक्ष्वाकमिदम
ब्रवीत्॥ १॥ पाठांतरे उर्वी महतीश्रोणीर्यस्यास्तादृशि ॥ २३॥ रोदनेनाक्ष्णोस्ताम्रत्वात्ताम्रस्य ॥ अश्रुकलस्य अश्रुपूर्णस्य हिरण्यर्थे ॥ २४॥ तद्राज्ञेःप्राक्सदाप्रियां॥
अतुष्टां एवंविधविनयवाक्येनापिसंतोषमप्राप्तां ॥ विवासनंप्रति याच्यमानं वरं समीक्ष्य दुःखितः चिरपरिचितप्रेमत्वात्तां धिक्कर्तुमशक्नुवन् प्रयासलब्धपुत्रंच त्यक्तुमश
क्नुवन्॥ कर्तव्यमूढतया दुःखितोविसंज्ञोमूर्छितः क्षितौ पपात ॥ २५॥ दीर्घं घोरमुष्णंच श्वसतः सानिशा जगाम ॥ प्रतिबोधनं तत्साधनमंगलगीतादिकं दुःखवशादितिभावः
॥ २६ ॥ इतिरामाभिरामे० वा० अ० त्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एवंदशांप्राप्तेपिराजनि कैकेयी मन्निमित्ततोराजाम्रियतेचेत् म्रियतां
दद्धोनतुमयोक्तमन्यथाकार्यमितिनिश्चित्याह ॥ पुत्रेत्यादि ॥ पापाकैकेयी विचेष्टमानं मरणकालइव विकृतमुत्प्रेक्ष्य सम्यक्दृष्ट्वापीत्यर्थः ॥ १ ॥

मम संश्रवं वरदानरूपं संश्रुत्य प्रतिश्रुत्य अंगीकृत्य पापंकृत्वेव सन्नः पीडितःसन् शेषे इदंकिं इदंनोचितमित्यर्थः॥ अतः स्थित्यां सत्यपालनरूपायां सतांमर्यादायां ॥२॥ स
त्यरूपंधर्ममाश्रित्य उद्दिश्य त्वंच त्वंतु मया प्रतिचोदितः वरदानविषयेप्रेरितः॥ तवसत्यंरक्षितुमेषामेप्रेरणा अन्यथा प्रतिज्ञातवरदानंविनैवमरणे तवाधर्मःस्यादितिभावः ॥३॥
यद्यपि सत्यपालने प्राणसंशयस्तथापि तमंगीकृत्य सत्यरक्षणमेवज्यायइत्याह॥संश्रुत्येत्यादि॥४॥५॥सरितांपतिः सत्यमन्वितः सत्यंप्राप्तः॥सत्यानुरोधात् सत्यत्यागभयात्॥
स्वल्पां मर्यादां सुलंघ्यामपि वेलां समये चंद्रोदयरूपेदृद्धिसमयेपि नातिवर्तते ॥६॥ प्रणवरूपैकपदवाच्यत्वाद्वाच्यवाचकयोश्चाभेदाद्यत्प्रणवरूपंब्रह्मशास्त्रेतत्सत्यवाक्यमेव ॥

पापंकृत्वेवकिमिदंममसंश्रुत्यसंश्रवं ॥ शेषेक्षितितलेसन्नःस्थित्यांस्थातुंत्वमर्हसि॥ २ ॥ आहुःसत्यंहिपरमंधर्मंधर्मविदोजनाः॥
सत्यमाश्रित्यचमयात्वंधर्मंप्रतिचोदितः॥ ३॥ संश्रुत्यशैव्यश्येनायस्वांतनुंजगतीपतिः ॥ प्रदायपक्षिणेराजाजगामगतिमुत्तमां॥
॥ ४॥ तथात्यलर्कस्तेजस्वीब्राह्मणेवेदपारगे ॥ याचमानेस्वकेनेत्रेउद्धृत्याविमनाददौ ॥ ५ ॥ सरितांतुपतिःस्वल्पांमर्यादांसत्यमन्वि
तः ॥ सत्यानुरोधात्समयेवेलांस्वांनातिवर्तते ॥ ६ ॥ सत्यमेकपदंब्रह्मसत्येधर्मःप्रतिष्ठितः ॥ सत्यमेवाक्षयावेदाःसत्येनावाप्यतेपरं
॥ ७॥ सत्यंसमनुवर्तस्वयदिधर्मेधृतामतिः॥ स्वरःसफलोमेस्तुवरदोत्यसिसत्तम॥ ८ ॥ धर्मस्यैवाभिकामार्थंममचैवाभिचोदना
त्॥ प्रव्राजयसुतंरामंत्रिःखलुत्वांब्रवीम्यहं॥ ९॥ समयंचममार्येमंयदित्वंनकरिष्यसि॥ अग्रतस्तेपरित्यक्तापरित्यक्ष्यामिजीवितं
॥ १०॥एवंप्रचोदितोराजाकैकेय्यानिर्विशंकया॥ नाशकत्पाशमुन्मोक्तुंवलिरिंद्रकृतंयथा॥ ११॥ अक्षयावेदाः अक्षयंतद्ज्ञानफलं सत्येनैवपरंप
दं ब्रह्मस्वरूपं प्राप्यते चित्तशुद्धिद्वारेतिभावः ॥७॥ तस्मात्सत्यमिति ॥८॥ धर्मस्य परलोकसिद्धिफलकस्य अभिकामार्थं प्रार्थनीयफलसिद्ध्यर्थं क्रियमाणान्ममअभिचोद
नात् प्रेरणाच्च त्वं सुतं रामं प्रव्राजय एवं त्वां ब्रिभ्रेवीमि अतोनाहमस्माद्वरग्रहणान्निवर्तयितुंशक्येतिभावः॥९॥ विपक्षे स्त्रीवधदोषश्चाधिकस्तेइत्याह समयंचेति॥ मद्वरविषय
मर्थंपरित्यक्ता त्वयोपेक्षिता ते अयतोजीवितं त्यक्ष्यामि॥१०॥एवं न्यायोपेतप्रकारेण पाशं सत्यपाशबंधनं इंद्रकृतं इंद्रप्रेरितोपेंद्रकृतं पदत्रयमितदेवप्रतिश्रवरूपंपाशं॥११॥

युगचक्रयोरंतरं मध्यं प्राप्य परिस्पंदन् तिर्यक्चेष्टमानोधुर्यइव उद्भ्रांतहृदयत्वादिविशिष्टोऽभवत् ॥ १२ ॥ संस्तभ्य विकलंचित्तमितिशेषः ॥ १३ ॥ ईदृश्याः सपुत्रायास्त्याग एवोचितइत्याशयेनाह ॥ यस्तेइति ॥ मंत्रकृतः गृह्णामीतिमंत्रेणसंस्कृतः संत्यजामि तत्प्रयुक्तंव्यवहारं त्यजामि ॥ स्वजं स्वस्माज्जातं तवपुत्रंच त्वयासहत्यजामि ॥ १४ ॥ किंच रामाभिषेकोमयाऽशक्यनिवारणइत्याह ॥ प्रयातेत्यादि ॥ उदयनंप्रति उदयंप्रतिलभ्य तदर्थं अभिषेकार्थं कल्पितैरामाभिषेकसंभारैरभिषेकंकर्तुं गुरुजनोमां त्वरयिष्यति ॥ अतोगुरुजनानुरोधेन मया रामःकारयितव्यः कृताभिषेकःकारयितव्यः एवंसति रुष्टया मत्सलिलक्रियानकार्येत्याह ॥ मृतस्येत्यादि ॥ माकुर्वितिशेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ क्रोधातिशयेनोक्तमेवार्थं पुनराह ॥ सपुत्रयेतिद्वाभ्यां कृतकर्तीर्थौ ॥ ममतु प्रतिभाति सूर्योदयंप्रलभ्याभिषेकंकर्तुं त्वरयिष्यति अतःसएव मयाकर्तव्यइ

उद्भ्रांतहृदयश्चापिविवर्णवदनोऽभवत् ॥ सधुर्याविपरिस्पंदन्युगचक्रांतरंयथा ॥ १२ ॥ विकलाभ्यांचनेत्राभ्यामपश्यन्निवभूमिपः ॥ कृच्छ्राद्धैर्येणसंस्तभ्यकैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १३ ॥ यस्तेमंत्रकृतःपाणिरग्नौपापेमयाधृतः ॥ संत्यजामिस्वजंचैवतवपुत्रंसहत्वया ॥ १४ ॥ प्रयातारजनीदेविसूर्यस्योदयनंप्रति ॥ अभिषेकायहिजनस्त्वरयिष्यतिमांध्रुवं ॥ १५ ॥ रामाभिषेकसंभारैस्तदर्थमुपकल्पितैः ॥ रामःकारयितव्योमेमृतस्यसलिलक्रियां ॥ १६ ॥ सपुत्रयात्वयानैवकर्तव्यासलिलक्रिया ॥ व्याहंतास्यशुभाचारेयदिरामाभिषेचनं ॥ १७ ॥ नशक्तोह्यस्म्यहंद्रष्टुंदृष्ट्वापूर्वंतथामुखं ॥ हतहर्षंतथानंदंपुनर्जनमवाङ्मुखं ॥ १८ ॥ त्याद्यार्थः ॥ त्वंतु त्याज्यैवेतिभावः ॥ ननु मयिजीवत्यां कथंरामाभिषेकोभविष्यति तत्राह ॥ यदि गुरूनप्यवज्ञाय रामाभिषेचनं व्याहंतासि तद्विघातंकरिष्यसि तदाभिषेकार्थं कल्पितैरामाभिषेकसंभारैःमृतस्यमे सलिलक्रियां मया रामःकारयितव्यः ॥ क्रोधादाह ॥ सपुत्रयेति ॥ ननुकिमनेनात्मवैधव्यव्यवसायेन पुत्रादप्यात्मनःप्रियत्वादात्मनःकामायसर्वंप्रियंभवतीतिश्रुतेरत आह ॥ नशक्तइति ॥ तथामुखं तादृशमुखवंतं ऊर्ध्वविकसितमुखंदृष्ट्वा पुनरिदानीं आवाङ्मुखं म्लानं द्रष्टुंनशक्नोमि ॥ एवंच तादृशजीवनापेक्षया मरणंमेश्रेयइति सर्वथामयामर्तव्यमितिभावः ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥३३॥

तां कैकेयीं पुण्यप्रभाता पुण्यसाधनप्रभातकालावच्छिन्ना जातेत्यर्थः ॥ यद्वा निरंतररामचिंतासमेतत्वात्पुण्याशर्वरी तथाजातेत्यर्थः ॥ १९ ॥ रोषमूर्छिता क्रोधव्याप्ता परुषं मदीयंऋणंदत्वाइनउत्तिष्ठेत्येवंरूपं ॥ २० ॥ गरोविषं रुजाशूलादि तद्वद्दुःखदं किंभाषसे व्यर्थमेवेतिभावः ॥ वाक्यमंगरुजोपममितिपाठे ॥ अंगेतिराजामं ऋणं इहानाययितुंमदृणदानंविना इतोबहिर्गमनमशक्यमितितात्पर्यं ॥ २१ ॥ कृतकृत्यः कृतशौचादिकृत्यः ॥ कृत्यइत्यावश्यकेकृत्यप्रत्ययः ॥ २२ ॥ तुन्नः व्यथांप्रापितः तुन्नइतिपाठे प्रेरितः तीक्ष्णप्रतोदप्रेरितोहयोयथाश्वारोहाधीनस्तथातद्वाक्यप्रेरितोराजा तदधीनोभूत्वाहेत्यर्थः ॥ २३ ॥ तदाह ॥ धर्मेति ॥ एवंच ममाचेतनत्वात्त्वमेव

तांतथाब्रुवतस्तस्यभूमिपस्यमहात्मनः ॥ प्रभाताशर्वरीपुण्याचंद्रनक्षत्रमालिनी ॥ १९ ॥ ततःपापसमाचाराकैकेयीपार्थिवंपुनः ॥ उवाचपरुषंवाक्यंवाक्यज्ञारोषमूर्छिता ॥ २० ॥ किमिदंभाषसेराजन्वाक्यंगररुजोपमं ॥ आनाययितुमक्लिष्टंपुत्रंराममिहार्हसि ॥ २१ ॥ स्थाप्यराज्येममसुतंकृत्वारामंवनेचरं ॥ निःसपत्नांचमांकृत्वाकृतकृत्योभविष्यसि ॥ २२ ॥ सतुन्नइवतीक्ष्णेनप्रतोदेनहयोत्तमः ॥ राजाप्रचोदितोऽभीक्ष्णंकैकेय्यावाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥ धर्मबंधेनबद्धोस्मिनष्टाचममचेतना ॥ ज्येष्ठंपुत्रंप्रियंरामंद्रष्टुमिच्छामिधार्मिकं ॥ २४ ॥ ततःप्रभातांरजनींउदितेचदिवाकरे ॥ पुण्येनक्षत्रयोगेचमुहूर्तेचसमागते ॥ २५ ॥ वसिष्ठोगुणसंपन्नःशिष्यैःपरिवृतस्तथा ॥ उपगृह्याशुसंभारान्प्रविवेशपुरोत्तमं ॥ २६ ॥ सिक्तसंमार्जितपथांपताकोत्तमभूषितां ॥ संहृष्टमनुजोपेतांसमृद्धविपणापणां ॥ २७ ॥ महोत्सवसमायुक्तांराघवार्थेसमुत्सुकां ॥ चंदनागुरुधूपैश्चसर्वतःपरिधूपितां ॥ २८ ॥ स्वाभीष्टं यथासिध्यति तथाकुरु ॥ अहं न किमपिवक्ष्यामीतिभावः ॥ सर्वथाचेतनानाशात्पाक्रामंद्रष्टुंपरमिच्छामि ॥ तद्यथासंपद्यतेतथाकुरु एतावद्वा मदिष्टंकुर्वितिभावः ॥ २४ ॥ प्रभातांरजनींदृष्ट्वा सरघ्वांक्तस्नानादिनित्यक्रियइतिशेषः ॥ वसिष्ठः पुरोत्तमंप्रविवेशेतिउत्तरश्लोकेनान्वयः ॥ कवेरपिवर्णनीयमपिभावेन शोकाविष्टत्वात्न्यूनपदादिकमदोषः ॥ २५ ॥ संभारान्कुशादीन् ॥ २६ ॥ संमार्जनं मार्जन्याधूलिनिराकरणं ॥ समृद्धाविपणाःक्रेयपदार्थायेषु तादृशाआपणायस्यांसा ॥ २७ ॥ समुत्सुकां समुत्सुकजनां ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ यष्टिमद्भिरितिब्राह्मणविशेषणं ॥ धारयेद्वेणवींयष्टिमितिस्नातकधर्मप्रकरणोक्तेः ॥ यद्वा यष्टिमद्भिरित्यस्य तद्धरैराजसेवकैरित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ विनिष्क्रांतं अंतःपुरात् ॥ द्वारेंऽतःपुरद्वारे ॥ ३२ ॥ वसिष्ठःसूतपुत्रमुवाच ॥ किमुवाचेत्याह क्षिप्रमित्यादि ॥३३॥ कांचनाः सौवर्णाः गंगोदकघटाः तदुदकपूर्णाघटाः सागरेभ्यश्च तज्जलपूर्णाघटाआहृताइतिशेषः ॥ औदुंबरं भद्रपीठं ॥ औदुंबर्यासंदीतस्यैपादेशमात्राःपादाइतिवद्भूचब्राह्मणप्रसिद्धं ॥ ३४ ॥ क्षौद्रं मधु ॥ सुमनसः पुष्पाणि ॥ ३५ ॥

तांपुरींसमतिक्रम्यपुरंदरपुरोपमां ॥ ददर्शांतःपुरंश्रीमान्नानाध्वजगणायुतं ॥ २९ ॥ पौरजानपदाकीर्णंब्राह्मणैरुपशोभितं ॥ यष्टिमद्भिःसुसंपूर्णंसदश्वैःपरमार्चितैः ॥ ३० ॥ तदंतःपुरमास्राव्यव्यतिचक्रामतंजनं ॥ वसिष्ठःपरमप्रीतःपरमर्षिभिरावृतः ॥ ३१ ॥ सत्वपश्यद्विनिष्क्रांतंसुमंत्रंनामसारथिं ॥ द्वारेमनुजसिंहस्यसचिवंप्रियदर्शनं ॥ ३२ ॥ तमुवाचमहातेजाःसूतपुत्रंविशारदं ॥ वसिष्ठःक्षिप्रमाचक्ष्वनृपतेर्मामिहागतं ॥ ३३ ॥ इमेगंगोदकघटाःसागरेभ्यश्चकांचनाः ॥ औदुंबरंभद्रपीठंअभिषेकार्थमाहृतं ॥ ३४ ॥ सर्ववीजानिगंधाश्चरत्नानिविविधानिच ॥ क्षौद्रंदधिघृतंलाजादर्भाःसुमनसःपयः ॥ ३५ ॥ अष्टौचकन्यारुचिरामत्तश्चवरवारणः ॥ चतुरश्चोरथःश्रीमान्निस्त्रिंशोधनुरुत्तमं ॥ ३६ ॥ वाहनंनरसंयुक्तंछत्रंचशशिसन्निभं ॥ श्वेतेचवालव्यजनेभृंगारंचहिरण्मयं ॥ ३७ ॥ हेमदामपिनद्धश्चककुद्मान्पांडुरोहरिः ॥ केसरीचचतुर्दंष्ट्रोहरिश्रेष्ठोमहाबलः ॥ ३८ ॥ सिंहासनंव्याघ्रतनुःसमिधश्चहुताशनः ॥ सर्ववादित्रसंघाश्चवेश्याश्चालंकृतास्त्रियः ॥ ३९ ॥ आचार्याब्राह्मणागावःपुण्याश्चमृगपक्षिणः ॥ पौरजानपदश्रेष्ठानैगमाश्चगणैःसह ॥ ४० ॥ एतेचान्येचबहवःप्रीयमाणाःप्रियंवदाः ॥ अभिषेकायरामस्यसहतिष्ठंतिपार्थिवैः ॥ ४१ ॥ कन्याकुमार्यः ॥ निस्त्रिंशः खड्गः ॥ ३६ ॥ नरसंयुक्तंवाहनं शिविका ॥ भृंगारं कनकालुका स्वर्णकरकपात्रं ॥ ३७ ॥ चतुर्दंष्ट्रत्वादेवहरिश्रेष्ठः ॥ यद्वाहरिश्रेष्ठउत्तमाश्वः ॥ ३८ ॥ व्याघ्रतनुर्व्याघ्रचर्म ॥ ३९ ॥ नैगमाः वणिजः गणैः स्वस्वगणैः ॥ ४० ॥ प्रीयमाणाः प्रीतियुक्ताः पार्थिवैः सहेत्यन्वयः ॥ ४१ ॥

समुदिते मुहूर्तगुणैः ॥ यथा रामोराज्यमवाप्नुयात्तथा राजानंत्वरयस्वेतिसंबंधः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ पूर्वोदितं अयं कदापिननिवारणीयइति पूर्वमेवराज्ञाज्ञापितं ॥ एवमाज्ञायाहेतुर्दृष्टमिति ॥ ४४ ॥ तामवस्थां कैकेयीकृतां घोरामवस्थां अजज्ञिवान् नज्ञातवान् ॥ यतोअतोवाग्भिरित्यादि ॥ परमतुष्टाभिः तोषकृताभिः तापजनकाभिश्चेतियावत् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ भास्करोदये तत्काले प्रत्यूर्मिप्रतिफलितरवितेजसा तेजस्वी सागरोयथा स्नातुकामान् नंदति नंदयति ॥ तथा नोस्मान् प्रीतेन तुष्टेन मनसा प्रीतोःस्मद्विषयकप्रीत्याश्रयःसन् नंदय ॥ यत्तुभास्करश्चंद्रइतितत्प्रसिद्धिविरुद्धं ॥ तथानंदघनइतिपाठे आनंदघनः आनंदपूर्णस्त्वं नंद नंदय प्रजाइतिशेषः ॥ नंद्यानंदतिचतंत्रेणबोध्यं ॥ ४७ ॥ अस्यांवेलायां उदय

त्वरयस्वमहाराजंयथासमुदितेऽहनि ॥ पुष्येनक्षत्रयोगेचरामोराज्यमवाप्नुयात् ॥ ४२ ॥ इतितस्यवचःश्रुत्वासूतपुत्रोमहाबलः ॥ स्तुवन्नृपतिशार्दूलंप्रविवेशनिवेशनं ॥ ४३ ॥ तंतुपूर्वोदितंद्वंद्वंद्वारस्थाराजसंमताः ॥ नशेकुरभिसंरोद्धुंराज्ञःप्रियचिकीर्षवः ॥ ४४ ॥ सससमीपस्थितोराज्ञस्तामवस्थामजज्ञिवान् ॥ वाग्भिःपरमतुष्टाभिरभिष्टोतुंप्रचक्रमे ॥ ४५ ॥ ततःसूतोयथापूर्वंपार्थिवस्यनिवेशने ॥ सुमंत्रःप्रांजलिर्भूत्वातुष्टावजगतीपतिं ॥ ४६ ॥ यथानंदतितेजस्वीसागरोभास्करोदये ॥ प्रीतःप्रीतेनमनसातथानंदयनस्ततः ॥ ४७ ॥ इंद्रमस्यांतुवेलायामभितुष्टावमातलिः ॥ सोजयद्बानवांस्सर्वांस्तथात्वांबोधयाम्यहं ॥ ४८ ॥ वेदाःसहांगाविद्याश्चयथात्वात्मभुवंप्रभुं ॥ ब्रह्माणंबोधयंत्यद्यतथात्वांबोधयाम्यहं ॥ ४९ ॥ आदित्यःसहचंद्रेणयथाभूतधरांशुभां ॥ बोधयत्यद्यपृथिवींतथात्वांबोधयाम्यहं ॥ ५० ॥ उत्तिष्ठसुमहाराजकृतकौतुकमंगलः ॥ विराजमानोवपुषामेरोरिवदिवाकरः ॥ ५१ ॥ वेलायां ॥ तयास्तुत्याचोत्साहयुक्तःसन् यथादानवान् ॥ सोजयति ॥ तथा रिपुजयकलकंबोधनं तेकरोमीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ अंगैःसहितावेदाविद्याश्च मीमांसादयः यथा ब्रह्माणं सृष्ट्यैबोधयंति एवं त्वांबोधयामि वेदेभ्यएवभूरादीन् पदार्थान्ज्ञात्वावेधास्तान्सृजतीतिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं यथा चंद्रसहितोरविरुदयास्तमयाभ्यां पृथिवीं तत्स्थंजनं बोधयति तद्वच्च ॥ ४९ ॥ ५० ॥ कृतकौतुकमंगलः कृतानि कौतुकेअभिषेकोत्सवे मंगलानि विचित्रवस्त्राभरणधारणादिरूपाणियेन कौतुकंत्वभिलाषेस्यादुत्सवेनर्महर्षयोः ॥ अतएव वपुषाविराजमानस्त्वंमेरोर्दिवाकरइवोत्तिष्ठ ॥ ५१ ॥

कर्तव्यं यद्यदाज्ञप्तं तत्सर्वंकृतमित्याह ॥ उदतिष्ठतेति ॥ उत्थितं संपन्नमभूदित्यर्थः ॥ अभिषेचनं तदुपकरणं नैगमोवणिग्वर्गः ॥५२॥ ५३ ॥५४ ॥ भविता लुट् ॥ तस्माच्छीघ्रमुत्तिष्ठेतिभावः ॥ इवशब्दएवार्थे ॥ ५५ ॥ अभ्यकीर्यत व्याप्तोभवत् ॥ सन्नहर्षः नष्टहर्षः ॥ ५६ ॥ शोकरक्तेक्षणः शोकजरोदनेनरक्तनेत्रः ॥ भूयः कैकेयीवाक्यैःकृतानि मर्माणि पुनरधिकं स्तुतिवाक्यैरित्यर्थः ॥ अनुचितकालप्रयुज्यमानत्वादितिभावः ॥ ५७ ॥ अपाक्रमत् बद्धांजलिःसन् भीतोऽपाक्रमत् ॥ ५ ८ ॥ दैन्यं

उदतिष्ठतरामस्यसमग्रमभिषेचनं ॥ पौरजानपदाश्चापिनैगमश्चकृतांजलिः ॥ ५२ ॥ अयंवसिष्ठोभगवान्ब्राह्मणैःसहतिष्ठति ॥ क्षिप्रमाज्ञाप्यतांराजन्रघवस्याभिषेचनं ॥ ५३ ॥ यथाह्यप्राप्तःपशवोयथासेनाह्यनायका ॥ यथाचंद्रंविनारात्रिर्यथागावोविनावृषं ॥ ५४ ॥ एवंहिभवितारा ष्ट्रंयत्रराजानदृश्यते ॥ एवंतस्यवचःश्रुत्वासांत्वपूर्वमिवार्थवत् ॥ ५५ ॥ अभ्यकीर्यतशोकेनभूयएवमहीपतिः ॥ ततस्तुराजातंसूतंसन्नहर्षःसुतंप्रति ॥ ५६ ॥ शोकरक्तेक्षणःश्रीमानुद्वीक्ष्योवाचधार्मिकः ॥ वाक्यैस्तुखलुमर्माणिममभूयोनिरुंतसि ॥ ५७ ॥ सुमंत्रःकरुणंश्रुत्वादृष्ट्वादीनंचपार्थिवं ॥ प्रगृहीतांजलिःकिंचित्तस्मादेशादपाक्रमत् ॥ ५८ ॥ यदावक्तुंस्वयंदैन्यान्नशशाकमहीपतिः ॥ तदासुमंत्रंमंत्रज्ञाकैकेयीप्रत्युवाचह ॥ ५९ ॥ सुमंत्रराजारजनींरामहर्षसमुत्सुकः ॥ प्रजागरपरिश्रांतोनिद्रावशमुपागतः ॥ ६० ॥ तद्गच्छत्वरितंसूतराजपुत्रंयशस्विनं ॥ राममानयभद्रंतेनात्रकार्याविचारणा ॥ ६१ ॥ अश्रुत्वाराजवचनंकथंगच्छामिभामिनि ॥ तच्छ्रुत्वामंत्रिणोवाक्यंराजामंत्रिणमब्रवीत् ॥ ६२ ॥ सुमंत्ररामंद्रक्ष्यामिशीघ्रमानयसुंदरं ॥ समन्यमानः कल्याणंहृदयेननननंदच ॥ ६३ ॥ सत्यपाशबंधनजं ॥ मंत्रज्ञा स्वकार्येवक्तव्यज्ञा ॥५९॥ अतएव मिथ्याप्याह ॥ रामहर्षेति ॥ रामाभिषेकहर्षेत्यर्थः ॥६०॥ ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ कल्याणंमन्यमानः कदाचिद्रामंदृष्ट्वातस्मिन्प्रीतिंकरिष्यतीतिमन्यमानः ॥ यद्वा अस्मिन्नवसरे रामदर्शनमेवकल्याणंमन्यमानः स्मृतिसमयत्वात् ॥यद्वा देवानां ऋषीणांच कल्याणंमन्यमानः ॥ अतएव हृदयेन ननंद ॥ ननुबहिस्तच्चिन्हमितिभावः ॥ ६३ ॥

निर्गमनकालेपुनस्त्वरितमानयेति तया कैकेय्या प्रेरितः ॥ चिंतयामास किमित्येषाभूयस्त्वरयतीतिचिंता ॥ ६४ ॥ व्यक्तं रामाभिषेकार्थएव एषा त्वरयति ॥ इहधर्मराट् दशरथः आयस्यति आयासवान्भवति ॥ प्रयासबाहुल्येन प्रायोवहिर्नागमिष्यतीतिमतिंकृत्वेत्यन्वयः ॥ ६५ ॥ पुरांतर्वर्तित्वादंतःपुरस्यसागरांतर्वर्तिह्रदतुल्यत्वं ॥ ६६ ॥ ततइति ॥ महीपतेर्द्वारगतानधिकारिणोविलोकयन् ॥ पौरान्महाजनान्पुरस्तादये ददर्श ततः निर्गमनोत्तरं ॥६७॥ इतिश्रीरा०वा०आ०अ०चतुर्दशःसर्गः॥१४॥ ॥ ७ ॥

निर्जगामचसप्रीत्यात्वरितोराजशासनात् ॥ सुमंत्रश्चिंतयामासत्वरितंचोदितस्तया ॥ ६४ ॥ व्यक्तंरामाभिषेकार्थेइहायस्यतिधर्मराट् ॥ इतिसूतोमतिंकृत्वाहर्षेणमहतापुनः ॥ ६५ ॥ निर्जगाममहातेजाराघवस्यादिदृक्षया ॥ सागरह्रदसंकाशात्सुमंत्रोंतःपुराद्बुभात् ॥ ६६ ॥ ततःपुरस्तात्सहसाविनिःसृतोमहीपतेर्द्वारगतान्विलोकयन् ॥ ददर्शपौरान्विविधान्महाधनानुपस्थितान्द्वारमुपेत्यविष्ठितान् ॥ ६७ ॥ इत्यार्षेश्रीरा०आ०अ०चतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तेतुतांरजनीमुष्यब्राह्मणावेदपारगाः ॥ उपतस्थुरुपस्थानंसहराजपुरोहिताः ॥ १ ॥ अमात्यावलमुख्याश्चमुख्यायेनिगमस्यच ॥ राघवस्याभिषेकार्थेप्रीयमाणाःसुसंगताः ॥ २ ॥ उदितेविमलेसूर्येपुष्येचाभ्यागतेहनि ॥ लग्नेकर्कटकेप्राप्तेजन्मरामस्यचस्थिते ॥ ३ ॥ अभिषेकायरामस्यद्विजैर्दैवैरुपकल्पितं ॥ कांचनाजलकुंभाश्चभद्रपीठंस्वलंकृतं ॥ ४ ॥ रथश्चसम्यगास्तीर्णोभास्वताव्याघ्रचर्मणा ॥ गंगायमुनयोःपुण्यात्संगमादाहृतंजलं ॥ ५ ॥

अथ कैकेय्या राज्ञाच गुप्तहृदयतया प्रवर्तितस्य सुमंत्रस्य यथापूर्वंप्रवृत्तिवदन् ॥ राजाज्ञया राजद्वारिमिलितानां जनानां परस्परसंभाषणप्रकारमाह ॥ तेत्वित्यादि ॥ ते राजप्रेरिताः उप्यउषित्वा ॥ उपस्थानं राजद्वारं ॥ अधिकरणेल्युट् ॥ १ ॥ निगमोवणिक्समूहः ॥ २ ॥ अहनि पुष्यनक्षत्रे आगते रामस्यजन्मजन्मनिस्थिते ॥ जन्मकालस्थे कर्कटलग्नेच प्राप्ते भावितेइतिशेषः ॥ ३ ॥ अभिषेकाय अभिषेकार्थमुपकरणमुपकल्पितं सिद्धंकृतमित्यर्थः ॥ कांचनाजलकुंभाआनीताः अलंकृतं भद्रपीठं स्थापितं ॥ ४ ॥ ५ ॥

प्राग्वहाइत्योदेर्नद्यइतिशेषः ॥ पर्वतघटनादिनोर्ध्वप्रवाहवत्प्रदेशवत्यऊर्ध्ववाहाः तिर्यग्वाहाः दक्षिणोत्तरप्रवाहाः क्षीरिणः क्षीरपूर्णाःक्षीरमत्रजलं ॥ ङीबभावआर्षः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ क्षीरिभिः क्षीरिवृक्षपल्लवैः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अभिषेकपुरःसरं अभिषेकसामग्रीमुख्यं ॥ ११ ॥ इक्ष्वाकूणां राज्येऽभिषेचनमुद्दिश्य यथावस्तुजातं संभ्रियेत संभ्रियते ॥ १२ ॥ तथाजातीयं वस्तुजातं रामाभिषेकमुद्दिश्यादाय गृहीत्वा राजवचनात् राजद्वारे समवेतामिलिताब्राह्मणादयोमहीपतिमपश्यंतोनोस्मान् राज्ञःकःप्र

याश्चान्याःसरितःपुण्याह्रदाःकूपाःसरांसिच ॥ प्राग्वहाश्चोर्ध्ववाहाश्चतिर्यग्वाहाश्चक्षीरिणः ॥ ६ ॥ ताभ्यश्चैवाहृतंतोयंसमुद्रेभ्यश्चस
र्वशः ॥ क्षौद्रंदधिघृतंलाजादर्भाःसुमनसःपयः ॥ ७ ॥ अक्षौचकन्यारुचिरामत्तश्चवरवारणः ॥ सजलाःक्षीरिभिश्छन्नाघटाःकांचन
राजताः ॥ ८ ॥ पद्मोत्पलयुताभांतिपूर्णाःपरमवारिणा ॥ चंद्रांशुविकचप्रख्यंपांडुरंरत्नभूषितं ॥ ९ ॥ सज्जंतिष्ठतिरामस्यबालव्यजनमु
त्तमं ॥ चंद्रमंडलसंकाशमातपत्रंचपांडुरं ॥ १० ॥ सज्जंद्युतिकरंश्रीमदभिषेकपुरःसरं ॥ पांडुरश्चवृषःसज्जःपांडुराश्वश्चसंस्थितः
॥ ११ ॥ वादित्राणिचसर्वाणिवंदिनश्चतथापरे ॥ इक्ष्वाकूणांयथाराज्येसंभ्रियेताभिषेचनं ॥ १२ ॥ तथाजातीयमादायराजपुत्राभि
षेचनं ॥ तेराजवचनात्तत्रसमवेतामहीपतिं ॥ १३ ॥ अपश्यंतोऽब्रुवन्कोनुराज्ञोनःप्रतिवेदयेत् ॥ नपश्यामश्चराजानमुदितश्चदिवा
करः ॥ १४ ॥ यौवराज्याभिषेकश्चसज्जोरामस्यधीमतः ॥ इतितेपब्रुवाणेपुसर्वास्तांश्चमहीपतीन् ॥ १५ ॥ अब्रवीत्तानिदंवाक्यंसुमं
त्रोराजसत्कृतः ॥ रामंराज्ञोनियोगेनत्वरयाप्रस्थितोत्यहं ॥ १६ ॥ पूज्याराज्ञोभवंतश्चरामस्यतुविशेषतः ॥ अयंपृच्छामिवचनात्सुख
मायुष्मतामहं ॥ १७ ॥ तिवेदयेदित्यब्रुवन् ॥ १३ ॥ १४ ॥ यौवराज्याभिषेकस्तत्सामग्री सर्वान्जनान्महीपतींश्च अब्रवीदित्यन्वयः ॥ १५ ॥ रामं आने
तुमितिशेषः ॥ १६ ॥ यद्यपिप्रस्थितस्तथापि भवंतोराज्ञोरामस्यचपूज्याइतिकृत्वा आयुष्मतां युष्माकंवचनात्सर्वेराजानोब्राह्मणादयश्च महाराजं सुखं सुखशयनंपृच्छं
तीतिविज्ञापयामि जायतोपिबहिरनागमनकारणंकिमितिचपृच्छंतीति विज्ञापयामि ॥ १७ ॥

पुराणवित् चिरकालकथाभिज्ञोऽतिवृद्धइतियावत् ॥ १८ ॥ सदाऽसक्तं अवारितद्वारं ॥ १९ ॥ शयनीयं शयनगृहं ॥ तिरस्करणिं जवनिकामंतराकृत्वेतिशेषः ॥ एते
न तावत्पर्यंतंगमनंसूचितं ॥ अत्यासाद्य अतिसमीपंगत्वा ॥ २० ॥ राजविज्ञापनस्य स्तुतिपूर्वकत्वात्पुनःस्तुतिप्रवृत्तिः ॥ २१ ॥ २२ ॥ निगमोवाणिज्यं तत्संबंधिनोनैगमाः
॥ २३ ॥ २४ ॥ प्रतिबुध्य जवनिकांतर्हितमपि सुमंत्रं ध्वनिनाज्ञात्वा ॥ यदस्यभिहितोनयेतिपाठेअनयेत्युपलक्षणं मयाचेत्यर्थः ॥ अतएव ममाज्ञेतिसंगच्छते ॥ पूर्वं

राज्ञःसंप्रतिबुद्धस्यचानागमनकारणं ॥ इत्युक्तांतःपुरद्वारमाजगामपुराणवित् ॥ १८ ॥ सदासक्तंचतद्वेश्मसुमंत्रःप्रविवेशह ॥ तुष्टा
वास्यतदावंशंप्रविश्यसविशांपतेः ॥ १९ ॥ शयनीयंनरेंद्रस्यतदासाद्यव्यतिष्ठत ॥ सोत्यासाद्यतुतद्वेश्मतिरस्करणिमंतरा ॥ २० ॥
आशीर्भिर्गुणयुक्ताभिरभितुष्टावराघवं ॥ सोमसूर्यौचकाकुत्स्थशिववैश्रवणावपि ॥ २१ ॥ वरुणश्चाग्निरिंद्रश्चविजयंप्रदिशंतुते ॥
गताभगवतीरात्रिरहःशिवमुपस्थितं ॥ २२ ॥ बुध्यस्वराजशार्दूलकुरुकार्यमनंतरं ॥ ब्राह्मणावलमुख्याश्चनैगमाश्चागतास्त्विह ॥ २३ ॥
दर्शनंतेऽभिकांक्षंतेप्रतिबुध्यस्वराघव ॥ स्तुवंतंतंतदासूतंसुमंत्रंमंत्रकोविदं ॥ २४ ॥ प्रतिबुध्यततोराजाइदंवचनमब्रवीत् ॥ राममान
यसूतेतियदस्यभिहितोमया ॥ २५ ॥ किमिदंकारणंयेनममाज्ञाप्रतिवात्यते ॥ नचैवसंप्रसुप्तोहमानयेहाशुराघवम् ॥ २६ ॥ इतिराजा
दशरथःसूतंतत्रान्वशात्पुनः ॥ सराजवचनंश्रुत्वाशिरसाप्रतिपूज्यतं ॥ २७ ॥ निर्जगामनृपावासान्मन्यमानःप्रियंमहत् ॥ प्रपन्नोरा
जमार्गंचपताकाध्वजशोभितं ॥ २८ ॥ हृष्टःप्रमुदितःसूतोजगामाशुविलोकयन् ॥ ससूतस्तत्रशुश्रावरामाधिकरणाःकथाः ॥ २९ ॥

राज्ञास्वयमप्युक्तेः ॥ कतकादयस्तु कैकेय्याज्ञैव ॥ अप्रतिषिद्धमनुमतमितिन्यायेनममाज्ञा ननुनिद्रापरवशत्वेनराज्ञोनुमतंनवेति मेसंदेहस्तत्राह ॥ नचेति ॥ इतिव्याचक्षते ॥
तेषामितिराजेतिश्लोकेपुनःपदासंगतिःस्पष्टैव ॥ पूर्वसर्गांते अश्रुत्वाराजवचनमित्यादि ननंदचेत्यंतश्लोकद्वयस्य सर्वपुस्तकेषूपलंभाच्च तद्व्याख्यानमसंगतमितिध्येयं ॥ २५ ॥
॥ २६ ॥ २७ ॥ प्रियंमन्यमानः हार्दाभिप्रायज्ञानात् ॥ २८ ॥ हृष्टः पुलकितगात्रः प्रमुदितआनंदचित्तः राजमार्गंविलोकयन्निति संबंधः ॥ रामाधिकरणाः रामविषयाः ॥ २९ ॥

ल्टवत्हृटानांजनानां ॥ स्वार्थेवतिआर्षः ॥ ३० ॥ प्रातःसमयत्वान्महाकपाटेनपिहितं स्वल्पद्वारस्यैवोद्घाटितत्वात् वितर्दिर्वेदिका ॥ ३१ ॥ कांचनाभिः प्रतिमाभिर्युक्तं एकं प्रधानमयं पुरोभागोयस्य तत् ॥ मणिविद्रुमयुक्तं तोरणं बहिर्द्वारंयस्य तत् ॥ शारदाभ्रवत्घनप्रख्यं निविड्प्रभं ॥ ३२ ॥ वरमाल्यानां स्वर्णपुष्पमालानामंतरालव र्तिभिर्महद्भिर्महादीप्तिमद्भिर्मणिभिरलंकृतं ॥ ३३ ॥ दार्दुरं दर्दुरोमलयसंनिकृष्टश्चंदनगिरिः ॥ ३४ ॥ सुकृतैः स्वर्णादिनामुष्टुनिर्मितैरीहामृगैर्वृकैराकीर्णं व्याप्तं ॥ कोक

अभिषेचनसंयुक्ताःसर्वलोकस्यदृष्टवत् ॥ ततोददर्शरुचिरंकैलाससदृशप्रभं ॥ ३० ॥ रामवेश्मसुमंत्रस्तुशक्रवेश्मसमप्रभं ॥ म
हाकपाटपिहितंवितर्दिशतशोभितं ॥ ३१ ॥ कांचनप्रतिमैकाग्रंमणिविद्रुमतोरणं ॥ शारदाभ्रघनप्रख्यंदीप्तंमेरुगुहासमं ॥ ३२ ॥ म
णिभिर्वरमाल्यानांसुमहद्भिरलंकृतं ॥ मुक्तामणिभिराकीर्णंचंदनागुरुभूषितं ॥ ३३ ॥ गंधान्मनोज्ञान्विसृजद्दार्दुरंशिखरंयथा ॥ सारसै
श्चमयूरैश्चविनदद्भिर्विराजितं ॥ ३४ ॥ सुकृतैहामृगाकीर्णंसूत्कीर्णंभक्तिभिस्तथा ॥ मनश्चक्षुश्चभूतानांआददत्तिग्मतेजसा ॥ ३५ ॥ चं
द्रभास्करसंकाशंकुबेरभवनोपमं ॥ महेंद्रधामप्रतिमंनानापक्षिसमाकुलं ॥ ३६ ॥ मेरुशृंगसमंसूतोरामवेश्मददर्शह ॥ उपस्थितैःस
माकीर्णंजनैरंजलिकारिभिः ॥ ३७ ॥ उपादायसमाक्रांतैस्तदाजानपदैर्जनैः ॥ रामाभिषेकसुमुखैरुन्मुखैःसमलंकृतं ॥ ३८ ॥ महामे
घसमप्रख्यमुदग्रंसुविराजितं ॥ नानारत्नसमाकीर्णंकुञ्जकैरपिचावृतं ॥ ३९ ॥ सवाजियुक्तेनरथेनसारथिःसमाकुलंराजकुलंविरा
जयन् ॥ वरूथिनाराजगृहाभिपातिनापुरस्यसर्वस्यमनांसिहर्षयन् ॥ ४० ॥ स्त्रीहामृगोवृकः ॥ भक्तिभिः वर्धकीनांसूक्ष्मचित्रशिल्पैरुत्कीर्णचित्रवत् तिग्मतेजसा अतिशयितशोभया ॥ यद्वा प्रतिबिंबितसूर्यकिरणैः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ उपस्थितैरागतैः ॥ अंजलिकारिभिः नमस्कारार्थं ॥ ३७ ॥ उपादाय उपायना नीतिशेषः ॥ आगतैरितिचशेषः ॥ समाक्रांतैर्द्वारपालनिरुद्धैः उन्मुखैरुत्सुकैः ॥ ३८ ॥ उदग्रं प्रशस्तं ॥ कुञ्जकैर्दासैः ॥ ३९ ॥ राजकुलं राजमार्गं विराजयन् शोभयन् वरूथोरथगुप्तिस्तयुतेन रामगृहं समासददितिशेषः ॥ ४० ॥

महाधनं महताधनेनयुक्तं ॥ समाकुलैरितस्ततःप्रसृतैरुल्बणंअधिकशोभावत् ॥ वरार्हस्य उत्तमवस्त्वर्हस्य ॥ ४१ ॥ व्यपोह्य अतिक्रम्य ॥ शुद्धांतमंतःपुरं ॥ ४२ ॥ रामस्याभि
षेकार्थं अभिषेकप्रयोजनकंकर्मकुर्वतां जनानां गिरोनरेंद्रसूनोः रामस्याभितोमंगलंतत्प्रतिपादनमर्थोयासांताः शुश्राव सतथालोकस्यच गिरस्तादृश्यः शुश्राव ॥ ४३ ॥
॥ ४४ ॥ कोट्या तत्संख्ययापरार्धैः तत्संख्ययोपलक्षितैर्जनैरनेनातिसंमर्दोदर्शितः ॥ ४५ ॥ महामेघाधिरूढपर्वतसदृशं ॥ प्रभिन्नं मत्तं ॥ शत्रुंजयं तद्गुणकं तन्नामानंच रामउपवा

ततःसमासाद्यमहाधनंमहत्प्रहृष्टरोमासवभूवसारथिः ॥ मृगैर्मयूरैश्चसमाकुलोल्बणंगृहंवरार्हस्यशचीपतेरिव ॥ ४१ ॥ सतत्रकैला
सनिभाःस्वलंकृताःप्रविश्यकक्ष्यास्त्रिदशालयोपमाः ॥ प्रियान्वरान्राममतेस्थितान्बहून्व्यपोह्यशुद्धांतमुपस्थितोरथी ॥ ४२ ॥ सत
त्रशुश्रावचहर्षयुक्तारामाभिषेकार्थकृतांजनानां ॥ नरेंद्रसूनोरभिमंगलार्थाःसर्वस्यलोकस्यगिरःप्रहृष्टाः ॥ ४३ ॥ महेंद्रसद्मप्रतिमं
चवेश्मरामस्यरम्यंमृगपक्षिजुष्टं ॥ ददर्शमेरोरिवशृंगमुच्चंविभ्राजमानंप्रभयासुमंत्रः ॥ ४४ ॥ उपस्थितैरंजलिकारिभिश्चसोपाय
नैर्जानपदैर्जनैश्च ॥ कोट्यापरार्धैश्चविमुक्तयानैःसमाकुलंद्वारपदंददर्श ॥ ४५ ॥ ततोमहामेघमहीधराभंप्रभिन्नमत्यंकुशमत्यसह्यं ॥
रामोपवाह्यंरुचिरंददर्शशत्रुंजयंनागमुदग्रकायं ॥ ४६ ॥ स्वलंकृतान्साश्वरथान्सकुंजरानमात्यमुख्यांश्चददर्शवल्गुभान् ॥ व्यपोह्य
सूतःसहितान्समंततःसद्दृमंतःपुरमाविवेशह ॥ ४७ ॥ ततोद्रिकूटाचलमेघसन्निभंमहाविमानोपमवेश्मसंयुतं ॥ अवार्यमाणःप्र
विवेशसारथिःप्रभूतरत्नंमकरोयथार्णवं ॥ ४८ ॥ इत्यार्षे० वा० रा० आ० अ० पंचदशःसर्गः ॥ १५ ॥ ॥७॥ श्लोयस्य तं ॥ ४६ ॥ वल्ग
भान् राज्ञइतिशेषः ॥ व्यपोह्य रथागमनेनमार्गादेकदेशेकृत्वा ॥ ४७ ॥ अद्रिकूटे अद्रिशृंगे आरूढोऽचलोयोमहामेघस्तत्सदृशमौन्नत्येन ॥ तदेंद्रकूटेतिपाठे तन्नामापर्वतविशेष
स्तदारूढेत्यादिप्राग्वत् ॥ महाविमानोपमवेश्मभिःसंयुतं ॥ महाविमानानां तत्संज्ञकानामुत्तमवेश्मनां संघोयत्र महाविमानेभ्यउत्तमानांवेश्मनां संघोयत्रेतिवा विमानोत्तमवे
श्मसंघवदितिपाठांतरेऽर्थः ॥ विमानोल्लीदेवयानेसप्तभूमौचसद्मनि ॥ ४८ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरा० वा० आ० अ० पंचदशःसर्गः ॥ १५ ॥ ॥७॥ ॥७॥

प्रविविक्तां जनासंबाधां ॥ १॥ प्रासकार्मुकानां विभ्रद्भिः तेषांधारकैरित्यर्थः ॥ एकाग्रैरेकाग्रचित्तैः ॥ २॥ कापायिणः कौसुंभादिकषायरक्तवस्त्रधारिणइत्यर्थः ॥ ३॥ ४॥ प्रदक्षिणः प्रकर्षेणसेवादौनिपुणः आख्यात कथयत ॥ ५॥ ६ ॥ प्रतिवेदितं द्वास्थैःविज्ञापितं पितुरभ्यंतरं अत्यंतमंतरंगं ॥ तत्रैव सीतावस्थितिदेशएव प्रियकाम्यया पितुरिलिशेषः ॥ ७॥ ८॥ वराहरुधिरवदतिरक्तेन परार्घ्येन श्रेष्ठेन ॥ ९॥ भूयोवारंवारं ददर्शेत्यन्वयः ॥ तथाभूतस्य दर्शनेतृप्त्यभावात् ॥ चित्रयासहितंशशिनंयथा लोकोभूयोभूयःपश्यति

सतदंतःपुरद्वारंसमतीत्यजनाकुलं ॥ प्रविविक्तांततःकक्ष्यामाससादपुराणवित् ॥ १ ॥ प्रासकार्मुकविभ्रद्भिर्युवभिर्मृष्टकुंडलैः ॥ अप्रमादिभिरेकाग्रैःस्वानुरक्तैरधिष्ठितां ॥ २ ॥ अत्रकापायिणोवृद्धान्वेत्रपाणीन्सुवेलंकृतान् ॥ ददर्शविष्ठितान्द्वारिरुयध्यक्षान्सुसमाहितान् ॥ ३ ॥ तेसमीक्ष्यसमायांतंरामप्रियचिकीर्षवः ॥ सहसोत्पतिताःसर्वेत्यासनेभ्यःससंभ्रमाः ॥ ४ ॥ तानुवाचविनीतात्मासूतपुत्रःप्रदक्षिणः ॥ क्षिप्रमाख्यातरामायसुमंत्रोद्वारितिष्ठति ॥ ५ ॥ तेराममुपसंगम्यभर्तुःप्रियचिकीर्षवः ॥ सहभार्यायरामायक्षिप्रमेवाचचक्षिरे ॥ ६ ॥ प्रतिवेदितमाज्ञायसूतमभ्यंतरंपितुः ॥ तत्रैवानाययामासराघवःप्रियकाम्यया ॥ ७ ॥ तंवैश्रवणसंकाशमुपविष्टं स्वलंकृतं ॥ ददर्शसूतःपर्यंकेसौवर्णेसोत्तरच्छदे ॥ ८ ॥ वराहरुधिराभेणशुचिनाचसुगंधिना ॥ अनुलिप्तंपरार्घ्येनचंदनेनपरंतपं ॥ ९ ॥ स्थितयापार्श्वतश्चापिवालव्यजनहस्तया ॥ उपेतंसीतयाभूयश्चित्रयाशशिनंयथा ॥ १० ॥ तंतपंतमिवादित्यमुपपन्नंस्वतेजसा ॥ ववंदेवरदंवंदीविनयज्ञोविनीतवत् ॥ ११ ॥ प्रांजलिःसुमुखंदृष्ट्वाविहारशयनासने ॥ राजपुत्रमुवाचेदंसुमंत्रोराजसत्कृतः ॥ १२ ॥ कौसल्यासुप्रजारामपितात्वांद्रष्टुमिच्छति ॥ महिष्यापिहिकैकेय्यागम्यतांतत्रमाचिरं ॥ १३ ॥ तथेत्यर्थः ॥ १० ॥ बंदी सुमंत्रः विनीतवद्विनीतःसन् ॥ ११ ॥ सुमुखं प्रसन्नवदनं ॥ विहारशयनस्थानरूपे आसने विद्यमानं राजपुत्रमित्यन्वयः ॥ यद्वा विहारशयनासने समाहारद्वंद्वः ॥ तेषु राज्ञासत्कृतः सुमंत्रइत्यन्वयः ॥ १२ ॥ सुप्रजाः सुपुत्रेणत्वयेतिशेषः ॥ १३ ॥

संमानयामास सुमंत्रवचोंगीचकारेत्यर्थः ॥ १४ ॥ देवश्च देवीच मातापितरौ मदंतरे मदर्थे समागम्य मिलित्वा ॥ अभिषेचनस्य सम्यक्हितं किंचित् ध्रुवं निश्चयेनमंत्रयेते विचारयतः ॥ अत्राभिषेचनसंहितं तत्संबद्धं ॥ अभिषेकद्वारकमितियावत् ॥ किंचिद्वनगमनरूपं तद्विरुद्धं संप्रत्येवास्माभिश्चित्यमानं मंत्रयेतइत्यप्यर्थोगर्भितोज्ञेयः ॥ १५ ॥ तत्रतर्कयति ॥ लक्षयित्वेति ॥ राज्ञोभिप्रायं मदभिषेकविषयं लक्षयित्वा ज्ञात्वा सुदक्षिणा समर्था अतएवराज्ञःप्रियकामा ॥ अतएवप्रहृष्टा हितवचनेन कामेनच राजानमनुवर्तितुंशीलंयस्यास्तादृशी मेजननी मदर्थकामा महाराजं राजानंइतिहर्षवशात्पुनरुक्तिरदोषाय मदर्थं मदभिषेकार्थं राजानं संचोदयति त्वरयति ॥ भर

एवमुक्तस्तुसंहृष्टोनरसिंहोमहाद्युतिः ॥ ततःसंमानयामाससीतामिदमुवाचह ॥ १४ ॥ देविदेवश्चदेवीचसमागम्यमदंतरे ॥ मंत्रयेतेध्रुवंकिंचिदभिषेचनसंहितं ॥ १५ ॥ लक्षयित्वाह्यभिप्रायंप्रियकामासुदक्षिणा ॥ संचोदयतिराजानंमदर्थमसितेक्षणा ॥ १६ ॥ साप्रहृष्टामहाराजंहितकामानुवर्तिनी ॥ जननीचार्थकामामेकैकयाधिपतेःसुता ॥ १७ ॥ दिष्ट्याखलुमहाराजोमह्यांप्रियचिकीर्षया ॥ सुमंत्रंप्राहिणोद्दूतंअर्थकामकरंमम ॥ १८ ॥ यादृशीपरिषत्तत्रतादृशोदूतआगतः ॥ ध्रुवमद्यैवमांराजायौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ १९ ॥ हंतशीघ्रमितोगत्वाद्रक्ष्यामिचमहीपतिं ॥ सहत्वंपरिवारेणसुखमास्वरमस्वच ॥ २० ॥ पतिसंमानितासीताभर्तारमसितेक्षणा ॥ आद्वारमनुवव्राजमंगलान्यभिदध्युषी ॥ २१ ॥ राज्यंद्विजातिभिर्जुष्टंराजसूयाभिषेचनं ॥ कर्तुमर्हतितेराजावासवस्येवलोककृत् ॥ २२ ॥ दीक्षितंव्रतसंपन्नंवराजिनधरंशुचिं ॥ कुरंगशृंगपाणिंचपश्यंतीत्वांभजाम्यहं ॥ २३ ॥ तासन्निधे रामाभिषेकस्त्वत्संमतोनवेतिराज्ञापृष्टे सर्वथामत्संमतस्त्वयाक्रियतां भरतःपश्चात् श्रोष्यतीतिमन्येइत्याशयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ कुतःएवंज्ञायते तत्राह ॥ दिष्ट्येति ॥ मम कामविषयमर्थंकरोति ॥ तादृशं सुमंत्रं यतोदूतं प्राहिणोदतएवंज्ञायतइतिभावः ॥ १८ ॥ ह्रदेवविदृणोति ॥ यादृशी मदर्थपरा तत्र राजांतःपुरे परिषत्सभा ॥ १९ ॥ परिवारेण सखीसमूहेन ॥ २० ॥ अभिदध्युषी अभिध्यायंतीत्यर्थेआर्षमिदं ॥ २१ ॥ द्विजातिभिर्जुष्टं राज्यं यौवराज्याभिषेकंकृत्वा कालांतरेण राजसूयार्हं महाराज्याभिषेचनं कर्तुमर्हति ॥ लोककृत् इंद्रस्येव ॥ २२ ॥ २३ ॥

लक्षयित्वेत्यादिभिरष्टभिश्लोकैरर्थांतरमपिगर्भितं ॥ तथाहि अभिप्रायं ममरावणवधरूपमभिप्रायमंतर्यामिप्रेरणया लक्षयित्वा अनेनमत्प्रेरणयैवतस्याएवंप्रवृत्तिरितिसूचितं मम देवानां जगतश्च प्रियकामा राज्ञश्चांतकालेनिरंतरं मद्ध्यानसंपादनेन प्रियकामा ॥ अतएवसुदक्षिणा समर्था ॥ राज्ञआपाततोविपरीतत्वेपि जगतःप्रियत्वेन राज्ञोपिपर्यंतसुखदत्वेन तद्वाक्यकथने समर्था ॥ अतएवप्रवृद्धा ममहितकामे तदर्थमवतारग्रहणाद्धितकाम्यंच तदनुवर्तनशीला अतएवमेऽर्थकामा मदवतारप्रयोजनसिद्धिकामा महाराजं राजानं मदर्थमदवतारप्रयोजनरावणवधफलकवनगमनार्थंत्वरयतिइत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ अर्थकामकरं मत्कामविषयार्थकरंयथाभवतितथाप्राहिणोत् ॥ १८ ॥ तादृशःहृष्टोद्विग्नचित्तः ॥ एतदीयेनैवहृष्टोद्विग्नचित्तत्वेननत्परिषदस्तत्वानुमानं ॥ यौवराज्ये देवर्षिपरिपालनफलके ॥ १९ ॥ २० ॥ मंगलान्यभिदध्युर्षी ॥ प्रस्थानमंगलानिअभिध्यायंती ॥ २१ ॥ तदेवाह ॥ राज्यमिति ॥ द्विजातिभिराश्रमस्थैर्ऋषिभिर्जुष्टं ॥ राज्यं वनेराज्यं तथाराजसूयाभिषेचनं ॥ सर्वतोबलवान् सर्वपीडकोराजा सूयते कंड्यते यत्र तादृशकर्मणि अभिषेकंकर्तुमर्हति तदेवमनसाभिलषतिदीक्षितमित्यादि ॥ तत्रराजसूये दीक्षितत्वादिधर्मकं त्वांपश्यंती ॥ अहंत्वांभजिष्येइत्यर्थः ॥ अनेनाहमपि त्वयासहवनंयास्यामीतिसूचितं ॥ अत्रराजसूयाभिषेचनंकर्तुमर्हतीत्यनेनसंकल्पेन दीक्षितमित्यादिसंकल्पेन मदुक्तार्थगर्भितत्वमेषांश्लोकानां सूचितं ॥ अन्यथा सत्यसंकल्पायाभगवत्याअग्रेकदापिरामेणराजसूयाननुष्ठानात् ॥ ईदृशसंकल्पविषयार्थासिध्यास्तत्वंभज्येत ॥ वक्तृश्रोत्रोः सीतारामयोर्वैशिष्ट्याच्चेदृशार्थावगतिर्बोध्या ॥ २२ ॥ २३ ॥

पूर्वोदिशंवज्रधरोदक्षिणांपातुतेयमः ॥ वरुणःपश्चिमामाशांधनेशस्तूत्तरांदिशं ॥ २४ ॥ अथसीतामनुज्ञाप्यकृतकौतुकमंगलः ॥ निश्चक्रामसुमंत्रेणसहरामोनिवेशनात् ॥ २५ ॥ पर्वतादिवनिष्क्रम्यसिंहोगिरिगुहाशयः ॥ लक्ष्मणंद्वारिसोऽपश्यत्प्रद्धांजलिपुटंस्थितं ॥ २६ ॥ अथमध्यमकक्ष्यायांसमागच्छत्सुहृज्जनैः ॥ ससर्वानर्थिनोदृष्ट्वासमेत्यप्रतिनंद्यच ॥ २७ ॥ ततःपावकसंकाशमारुरोह रथोत्तमं ॥ वैय्याघ्रंपुरुषव्याघ्रोराजितंराजनंदनः ॥ २८ ॥

॥ २४ ॥ कृतकौतुकमंगलः अनुष्ठिताभिषेकोत्सवार्थमंगलः ॥ २५ ॥ प्रद्धांजलिपुटं प्रद्धत्वसूचकांजलिपुटवंतं ॥ २६ ॥ अर्थिनः स्वदर्शनस्याभिषेकायार्थिनः ॥ २७ ॥ वैय्याघं व्याघ्रचर्मपरिवृतं अतएवराजितं शोभावंतं ॥ २८ ॥

मेघनादसदृशनादं असंबाधं विपुलं ॥ प्रभया रविकिरणसंयुक्तत्वप्रभया ॥ मेरुवर्चसमित्यनेनरथस्यसौवर्णत्वंध्वन्यते ॥ २९ ॥ करेणुशिशवः कलभाः ॥ अनेन स्पष्टपुष्टोन्नतमहाबलवत्त्वंसूचितं ॥ इंद्रः परमैश्वर्यवान् सहस्राक्षइव ॥ नानाविधदेहवर्त्याभरणस्थरत्नसमूहैः रामस्य सहस्राक्षत्वंबोध्यं ॥ ३० ॥ ज्वलितः दीपितः उज्वलितइतिवा तदासंधिरार्षः ॥ आकाशे स्वनवान् नादवान् पर्जन्योमेघइव रथस्वनेन दिशोनादयन् प्रययावित्यन्वयः ॥ ३१ ॥ चंद्रचामरेतिपाठे चंद्रवच्छ्वेतचामरेत्यर्थः ॥ चित्र

मेघनादमसंबाधंमणिहेमविभूषितं ॥ मुष्णंतमिवचक्षूंषिप्रभयामेरुवर्चसं ॥ २९ ॥ करेणुशिशुकल्पैश्चयुक्तंपरमवाजिभिः ॥ हरियुक्तंसहस्राक्षोरथमिंद्रइवाशुगं ॥ ३० ॥ प्रययौतूर्णमास्थायराघवोज्वलितश्रिया ॥ सपर्जन्यइवाकाशेस्वनवानभिनादयन् ॥ ३१ ॥ निकेतान्निर्ययौश्रीमान्महाभ्रादिवचंद्रमाः ॥ चित्रचामरपाणिस्तुलक्ष्मणोराघवानुजः ॥ ३२ ॥ जुगोपभ्रातरंभ्रातारथमास्थायपृष्ठतः ॥ ततोहलहलाशब्दस्तुमुलःसमजायत ॥ ३३ ॥ तस्यनिष्क्रममाणस्यजनौघस्यसमंततः ॥ ततोहयवरामुख्यानागाश्चगिरिसंनिभाः ॥ ३४ ॥ अनुजग्मुस्तथारामंशतशोथसहस्रशः ॥ अग्रतश्चास्यसन्नद्धाश्चंदनागुरुभूषिताः ॥ ३५ ॥ खड्गचापधराःशूराजग्मुराशंसवोजनाः ॥ ततोवादित्रशब्दाश्चस्तुतिशब्दाश्चनंदिनां ॥ ३६ ॥ सिंहनादाश्चशूराणांततःशुश्रुविरेपथि ॥ हर्म्यवातायनस्थाभिर्भूषिताभिःसमंततः ॥ ३७ ॥ कीर्यमाणःसुपुष्पौघैर्ययौस्त्रीभिररिंदमः ॥ रामंसर्वानवद्यांग्योरामपिप्रीषयाततः ॥ ३८ ॥ वचोभिरग्र्यैर्हर्म्यस्थाःक्षितिस्थाश्चववंदिरे ॥ नूनंनंदतितेमाताकौसल्यामातृनंदन ॥ ३९ ॥

चामरेतिपाठे चित्रदंडयुतचामरेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ हलहलेत्यनुकरणं ॥ ३३ ॥ तस्य निष्क्रममाणस्य पुरतइतिशेषः ॥ तस्मिन्निष्क्रममाणेइतियावत् ॥ जनौघस्य हलहलाशब्दइत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ आशंसवः भद्रमितिशेषः ॥ ३६ ॥ ततइत्यावर्तते ततस्ततः ॥ तत्रतत्रदेशे शुश्रुविरे ॥ वातायनं बहिरवलोकनयोग्यानिसूक्ष्मद्वाराणि ॥ ३७ ॥ पिप्रीषा प्रीणनेच्छा ॥ ३८ ॥ ववंदिरे अस्तुवन् ॥ स्तुतिप्रकारमाह नूनमिति ॥ ३९ ॥

सिद्धयात्रं सफलगमनं उपस्थितं प्राप्तवंतं ॥ सीता सीमंतिनीषु वरा श्रेष्ठाइतिअमन्यंतेत्यन्वयः ॥ ४० ॥ हियतएवममन्यंतअतस्तयेत्यादि तदुच्चरितावाचःशुश्रावेत्यन्वयः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ आत्माधिकाराआत्मानमधिकृत्यप्रवृत्ताः ॥ ४३ ॥ श्रियं गमिष्यन्प्राप्स्यन् ॥ गच्छति पितृगृहमितिशेषः ॥ सर्वसमृद्धकामाःसमृद्धसर्वकामाइत्यर्थः ॥ प्रशास्ता राजा ॥ ४४ ॥ सर्वराट्पदंएषः प्रपत्स्यतइतियत् अयमेवलाभः ॥ अस्मिन्रामे मनुजाधिपेसति कश्चित्कश्चिदपि किंचन स्वल्पमपि अप्रियं प्रियाभावः दुःखमनिष्टप्रा

पश्यंतीसिद्धयात्रंत्वांपिच्यंराज्यमुपस्थितं॥ सर्वसीमंतिनीभ्यश्चसितासीमंतिनीवरा॥ ४० ॥ अमन्यंतहितानार्योरामस्यहृदयप्रियां॥तयासुचरितंदेव्यापुरानूनंमहत्तपः॥४१॥ रोहिणीवशशांकेनरामसंयोगमापया॥इतिप्रासादशृंगेषुप्रमदाभिर्नरोत्तमः॥ शुश्रावराजमार्गस्थःप्रियावाचउदाहृताः ॥ ४२॥ सराघवस्तत्रतदाप्रलापान्शुश्रावलोकस्यसमागतस्य॥ आत्माधिकाराविविधाश्चवाचःप्रहृष्टरूपस्यपुरेजनस्य॥ ४३॥ एषश्रियंगच्छतिराघवोद्यराजप्रसादाद्विपुलांगमिष्यन्॥ एतेवयंसर्वसमृद्धकामायेषामयंनोभविताप्रशास्ता॥ ४४ ॥ लाभोजनस्यास्ययदेषसर्वंप्रपत्स्यतेराट्पदमिदंचिराय ॥ नत्वप्रियंकिंचनजातुकश्चित्पश्येन्नदुःखंमनुजाधिपेऽस्मिन्॥ ४५॥ सघोषवद्भिश्चहयैःसनागैःपुरःसरैस्वस्तिकसूतमागधैः॥ प्रहीयमानःप्रवरैश्चवादिकैरभिष्टुतोवैश्रवणोयथा ययौ॥ ४६॥ करेणुमातंगरथाश्वसंकुलंमहाजनौघैःपरिपूर्णचत्वरं ॥ प्रभूतरत्नंबहुपण्यसंचयंददर्शरामोविमलंमहापथं॥ ४७॥ इत्यार्षेश्रीरा०वा०आ०अ०षोडशःसर्गः॥ १६॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ सरामोरथमास्थायसंप्रहृष्टसुहृज्जनः॥ पताकाध्वजसंपन्नंमहार्हागुरुधूपितं॥ १ ॥ अपश्यन्नगरंश्रीमान्नानाजनसमन्वितं॥ सगृहैरभ्रसंकाशैःपांडुरैरुपशोभितं॥ २ ॥ नि जातु कदापि नपश्येत् न प्राप्नुयात् ॥ ४५ ॥ स्वस्तिकाजयजयेतिवादिनोवंदिनः सूताइतरस्तुतिपाठकाः मागधाः वंशपाठकाः एतैर्वादिकैस्तत्तच्छब्दप्रयोक्तृभिः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ इतिरामाभिरामे श्रीरा०रा०ति०वा०आ०अ०षोडशःसर्गः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ७ सरामइति ॥ १ ॥ २ ॥

मध्येन उभयश्रेणीमध्येन ॥ ३ ॥ उत्तमानां गंधवद्द्रव्याणांसंचयैः ॥ क्षौमकौशांबरस्यच संचयैरित्यन्वयः ॥ क्षौममतसीजं ॥ कौशं पट्टवस्त्रं ॥ आविद्धाभिः कृतछिद्राभिः ॥ अविद्धाभिरितिपाठे अकृतछिद्राभिः ॥४॥ असंबाधं विस्तीर्णं संवृतं व्याप्तं ॥ अत्रत्यराजपथमित्यस्य ददर्शेत्यनेनान्वयः ॥५॥ एवंदृष्टवान्तंराजपथं ययाविनिसंबंधः ॥६॥ ७॥ यथार्हं दर्शनभ्रूक्षेपवचनादिभिर्यथोचितमित्यर्थः ॥ आचरितमनुष्ठितं ॥८॥ अनुपालयेत्यादिर्वृद्धानांवादः ॥ ९ ॥ यदि राज्येप्रतिष्ठितं प्राप्तराज्याभिषेकं

राजमार्गंययौरामोमध्येनागुरुधूपितं॥ चंदनानांचमुख्यानामगुरूणांचसंचयैः॥३॥ उत्तमानांचगंधानांक्षौमकौशांवरस्यच॥ आविद्धाभिश्चमुक्ताभिरुत्तमैस्फाटिकैरपि॥ ४॥ शोभमानमसंबाधंतंराजपथमुत्तमं ॥ संवृतंविविधैःपुष्पैर्भक्ष्यैरुच्चावचैरपि॥ ५ ॥ ददर्शतंराजपथंदिविदेवपतिर्यथा॥ दध्यक्षतहविर्लाजैर्धूपैरगुरुचंदनैः॥६॥ नानामाल्योपगंधैश्चसदाभ्यर्चितचत्वरं॥ आशीर्वादान्बहून्शृण्वन्बहुभिःसमुदीरितान्॥ ७॥ यथार्हंचापिसंपूज्यसर्वानेवनरान्ययौ॥ पितामहैराचरितंतथैवप्रपितामहैः॥ ८॥ अद्योपादाय तंमार्गमभिषिक्तोऽनुपालय॥ यथास्मपोषिताःपित्रायथासर्वैःपितामहैः॥ ततःसुखतरंसर्वैरामेवत्स्यामराजनि॥९॥ अलमद्यहिभुक्तेनपरमार्थैरलंचनः ॥ यदिपश्यामनिर्यांतंरामंराज्येप्रतिष्ठितं ॥ १० ॥ ततोहिनःप्रियतरंनान्यत्किंचिद्भविष्यति ॥ यथाभिषेकोरामस्यराज्येनामिततेजसः॥ ११ ॥ एताश्चान्याश्चसुहृदामुदासीनःशुभाःकथाः॥ आत्मसंपूजनीःशृण्वन्ययौरामोमहापथं॥ १२॥ नहितस्मान्मनःकश्चिच्चक्षुषीवानरोत्तमान्॥ नरःशक्नोत्यपाकृष्टुमतिक्रांतेपिराघवे॥ १३॥ रामं यथागतं पितुर्गेहान्निर्यांतं निःसरंतं पश्यामः तर्हि नोऽस्माकंभुक्तेन ऐहिकविषयभोगजसुखेन तथापरमार्थैः परमार्थस्वर्गसाधनैश्च कर्मभिरलं ॥ नकिंचित्तैःफलं सर्वसुखस्यैतेनैवलब्धत्वात्॥ अत्रयद्यंतर्भावेनविपरीतसंभावनासूचनं ॥१०॥ तदेवाह ॥ ततोहीति ॥ अमिततेजसोरामस्य राज्येन राज्यफलकोभिषेकोयथाप्रियतरस्तथाततोन्यन्नकिंचित्प्रियतरंप्रेमास्पदमित्यन्वयः ॥ सद्राजमूलकत्वात्सर्वसुखस्येतिभावः ॥ ११ ॥ उदासीनः स्तुतिजहर्षविकाररहितः ॥ १२ ॥ अतिक्रांते दृष्टिपथमितिशेषः ॥ अत्यंतासक्त्यापुरइवपरिस्फुरणात् ॥ १३ ॥

एवंलोकानुरागेकविर्हेतुंदर्शयति ॥ यश्चेति ॥ रामंनपश्येत् आत्मस्वरूपत्वेनांतर्यामित्वेनवा नपश्येत् ॥ यथास्थितवेषधारिणंवा तद्देशस्थं नपश्येत् ॥ रामोयंनपश्येत् यन्निष्ठज्ञानविषयतां नप्राप्नुयात् ॥ ज्ञानविषयत्वप्राप्तिरत्रदृश्यइत्यर्थः ॥ अत्यंततद्विषयज्ञानाययतमानोपि यस्तंनलभेदित्यर्थः ॥ यथास्थितवेषधारीवा यंस्वदेशस्थंनपश्येत् ॥ यद्विषयकज्ञानवान् नभवेत् ॥ ससर्वलोकनिंदास्पदं ॥ स्वात्मा स्वांतःकरणमपि एनंविगर्हते धिग्मांभगवज्ज्ञानायोग्यमिति ॥ रामज्ञानंबिना सर्वोपिनिंद्यइतिविनोक्तिरलंकारोत्रज्ञेयं ग्यः ॥ अनेनभगवद्विषयकज्ञानवानेवधन्यइतिवस्तुव्यज्यते ॥ १४ ॥ किंच हियतःसधर्मात्मा चतुर्णांहि चतुर्णामपि वर्णानांसर्वेष्वप्याश्रमेषु ॥ वयस्थानां वयोरूपं स्थानं य

यश्चरामंनपश्येत्तुयंचरामोनपश्यति ॥ निंदितःसर्वलोकेषुस्वात्माप्येनंविगर्हते ॥ १४ ॥ सर्वेषुसहिधर्मात्मावर्णानांकुरुतेदयां ॥ चतुर्णांहिवयस्थानांतेननेतमनुव्रताः ॥ १५ ॥ चतुष्पथान्देवपथांश्चैत्यांश्चायतनानिच ॥ प्रदक्षिणंपरिहरन्जगामनृपतेःसुतः ॥ १६ ॥ सराजकुलमासाद्यमेघसंघोपमैःशुभैः ॥ प्रासादशृंगैर्विविधैःकैलासशिखरोपमैः ॥ १७ ॥ आवारयद्भिर्गगनंविमानैरिवपांडुरैः ॥ वर्धमानगृहैश्चापिरत्नजालपरिष्कृतैः ॥ १८ ॥ तत्पृथिव्यांगृहवरंमहेंद्रसदनोपमं ॥ राजपुत्रःपितुर्वेश्मप्रविवेशश्रियाज्वलन् ॥ १९ ॥ सकक्ष्याधन्विभिर्गुप्तास्तिस्रोऽतिक्रम्यवाजिभिः ॥ पदातिरपरेकक्ष्येद्वेजगामनरोत्तमः ॥ २० ॥ ससर्वाःसमतिक्रम्यकक्ष्यादशरथात्मजः ॥ सन्निवर्त्यजनंसर्वंशुद्धांतःपुरमत्यगात् ॥ २१ ॥ तस्मिन्प्रविष्टेपितुरंतिकंतदाजनःससर्वोमुदितोनृपात्मजे ॥ प्रतीक्षतेतस्यपुनःस्मनिर्गमंयथोदयंचंद्रमसःसरित्पतिः ॥ २२ ॥ इत्यार्षेश्रीरा० वा० आ० अ० सप्तदशःसर्गः ॥ १७ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ स्यास्तां वयोनुरूपां दयां कुरुतेइत्यर्थः ॥ तेन तेसर्वलोकास्तंरामं कायवाङ्मनोभिरनुव्रतास्तत्पराइत्यर्थः ॥ १५ ॥ प्रदक्षिणं परिहरन्निति चतुष्पथाद्यपेक्षया स्वस्यदक्षिणभागगमनंपरिहरन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥ प्रासादशृंगैः प्रासादस्थशृंगैः ॥ १७ ॥ आवारयद्भिः आक्रमद्भिः वर्धमानगृहैः क्रीडागृहैः ॥ रत्नसमूहालंकृतैरतैःपरिवृतं ॥ १८ ॥ पितुर्वेश्म पृथिव्यांसर्वगृहेषुश्रेष्ठं प्रविवेशेत्यन्वयः ॥ १९ ॥ वाजिभिः रथयुक्तैः ॥ २० ॥ सर्वाउक्तपंचकक्ष्याः ॥ २१ ॥ अंतिकं समीपदेशं ॥ २२ ॥ इतिरा० वा० आ० अ० सप्तदशःसर्गः ॥ १७ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥

शुभे आसने पर्यंके परिशुष्यता मुखेनोपलक्षितं ॥ १ ॥ विनीतवत् विनीतःसन्नितियावत् ॥ सुसमाहितः तस्याअतिस्नेहकरत्वेन जगद्धितकरत्वेनच तस्यांप्रसन्नचित्तः ॥ २ ॥ नाभिभाषितुं रामेत्यक्षरद्वयाधिकमितिशेषः ॥ ३ ॥ रामोपि भयमापन्नः दशरथविषादस्यस्वापराधजन्यत्वशंकया ॥ ४ ॥ इंद्रियैरित्यादिश्लोकद्वये दृष्ट्वाभयमापन्नइत्यनुकृष्यते ॥ अप्रहृष्टैः खिन्नैःउपलक्षितं ॥ व्यथितं खिन्नं आकुलं संभ्रांतंचेतोयस्यतं ॥ ५ ॥ ऊर्मिमालायुतमक्षोभ्यमपि क्षुभ्यंतं सागरमिवस्थितं ॥ उपप्लुतंराहुग्रस्तं ॥ उक्तमनृतं

सददर्शासनेरामोविपण्णंपितरंशुभे ॥ कैकेय्यासहितंदीनंमुखेनपरिशुष्यता ॥ १ ॥ सपितुश्चरणौपूर्वमभिवाद्यविनीतवत् ॥ ततोववंदेचरणौकैकेय्याःसुसमाहितः ॥ २ ॥ रामेत्युक्तातुवचनंबाष्पपर्याकुलेक्षणः ॥ शशाकनृपतिर्दीनोनेक्षितुंनाभिभाषितुं ॥ ३ ॥ तदपूर्वंनरपतेर्दृष्ट्वारूपंभयावहं ॥ रामोपिभयमापन्नःपदास्पृष्ट्वेवपन्नगं ॥ ४ ॥ इंद्रियैरप्रहृष्टैस्तंशोकसंतापकर्शितं ॥ निश्वसंतंमहाराजं व्यथिताकुलचेतसं ॥ ५ ॥ ऊर्मिमालिनमक्षोभ्यंक्षुभ्यंतमिवसागरं ॥ उपप्लुतमिवादित्यमुक्कान्नृतमृषिंयया ॥ ६ ॥ अचिंत्यकल्पंनृपतेस्तंशोकमुपधारयन् ॥ बभूवसंरब्धतरःसमुद्रइवपर्वणि ॥ ७ ॥ चिंतयामासचतुरोरामःपितृहितेरतः ॥ किंस्विदद्यैवनृपतिर्नमांप्रत्यभिनंदति ॥ ८ ॥ अन्यदामांपितादृष्ट्वाकुपितोपिप्रसीदति ॥ तस्यमामद्यसंप्रेक्ष्यकिमायासःप्रवर्तते ॥ ९ ॥ सदीनइवशोकार्तोविषण्णवदनद्युतिः ॥ कैकेयीमभिवाद्यैवरामोवचनमब्रवीत् ॥ १० ॥ क्वचिन्मयानापराद्धंअज्ञानाद्येनमेपिता ॥ कुपितस्तन्ममाचक्ष्वत्वमेवैनंप्रसादय ॥ ११ ॥ अप्रसन्नमनाःकिन्नुसदामांप्रतिवत्सलः ॥ विषण्णवदनोदीनोसदामांप्रतिभाषते ॥ १२ ॥ येन तद्वन्निस्तेजस्कं ॥ ॥ ६ ॥ अचिंत्यकल्पमत्यंतमसंभावितं ॥ उपधारयन् किंहेतुकोयंशोकइतिचिंतयन् ॥ संरब्धतरोऽत्यंतंक्षुभितः ॥ यद्यपि पर्वणिसमुद्रस्यचंद्रोदयात्क्षोभस्तथापि क्षोभमात्रेदृष्टांतः ॥ ७ ॥ किंस्वित्किंतु ॥ ८ ॥ अद्यैवेत्येवकारव्यवच्छेद्यमाह ॥ अन्यदेत्यादि ॥ तस्य मद्दर्शनेऽतिप्रीतिमतः ॥ आयासः खेदः ॥ ९ ॥ दीनइव विषण्णवदनद्युतिरिव सरामःशोकार्तइव वचनमब्रवीदितिसंबंधः ॥ १० ॥ नापराद्धं ॥ काकुः अपराद्धं ॥ अज्ञानात्प्रमादात् प्रसादय मत्कृतापराधशांत्यैइतिशेषः ॥ ११ ॥ सदा मांप्रति वत्सलोपि अद्यकिमप्रसन्नमनाः हियतोमांनभाषतेऽतोऽप्रसन्नमनस्त्वनिर्णयः ॥ १२ ॥

शारीरः शरीरव्याधिजःसंतापः मानसोमनोनिष्ठाधिजोभितापः ॥ नबाधतइत्यत्रकाकुः ॥ कुतएतत्तत्राह ॥ दुर्लभंहीति ॥ मनुष्यशरीरस्य पापपुण्यारब्धत्वादितिभावः ॥१३॥ भरते शत्रुघ्नेवा मातॄणां मममातृषुवा किंचिदशुभंनपश्यतिकच्चिदित्यन्वयः ॥१४॥ कुपितेअतोषेण वचनाकरणाद्वा ॥१५॥ यतोमूलं यन्मूलमित्यर्थे आर्षमेतत् ॥ प्रादुर्भावं जन्म यत्कारणकंपश्येत् जानीयात् तस्मिन्त्यक्षेदैवतेसति तस्मिन्कथमानुकूल्येननवर्ततेत्यर्थः ॥ १६ ॥ ते संबंधसामान्येषष्ठी ॥ त्वयाभिमानात् गर्वान्मम

शारीरोमानसोवापिकच्चिदेनंनबाधते॥ संतापोवाभितापोवादुर्लभंहिसदासुखं॥ १३॥ कच्चिन्नकिंचिद्भरतेकुमारेप्रियदर्शने॥ शत्रुघ्नेवामहासत्वेमातॄणांवाममाशुभं॥ १४॥ अतोपयन्महाराजमकुर्वन्वापितुर्वचः॥ मुहूर्तमपिनेच्छेयंजीवितुंकुपितेनृपे॥ १५॥ यतोमूलंनरःपश्येत्प्रादुर्भावमिहात्मनः॥ कथंतस्मिन्नवर्ततप्रत्यक्षेसतिदैवते॥ १६॥ कच्चित्तेपरुषंकिंचिदभिमानात्पितामम॥ उक्तोभवत्यारोषेणयेनास्यलुलितंमनः॥ १७॥ एतदाचक्ष्वमेदेवितत्वेनपरिपृच्छतः॥ किन्निमित्तमपूर्वोयंविकारोमनुजाधिपे॥ १८॥ एवमुक्तातुकैकेयीराघवेणमहात्मना॥ उवाचेदंसुनिर्लज्जाधृष्टमात्महितंवचः॥ १९॥ नराजाकुपितोरामव्यसनंनास्याकिंचन॥ किंचिन्मनोगतंत्वस्यत्वद्भयान्नानुभाषते॥ २०॥ प्रियंत्वामप्रियंवक्तुंवाणीनास्यप्रवर्तते॥ तदवश्यंत्वयाकार्यंयदनेनश्रुतंमम॥ २१॥ एषमह्यंवरंदत्वापुरामामभिपूज्यच॥ सपश्चात्तप्यतेराजायथाऽन्यःप्राकृतस्तथा॥ २२॥ अतिसृज्यददानीतिवरंममविशांपतिः॥ सनिरर्थंगतजलेसेतुंबंधितुमिच्छति॥२३॥ पिता परुषमुक्तोथवा भवत्या कोपेन किंचिन्निमित्तकोपेन परुषमुक्तोयेनास्यमनोलुलितं कलुषितं दुःखितोक्तित्वादधिकपदत्वादिनदोषः॥ १७॥१८॥ सुनिर्लज्जा पत्युरेवंविधक्लेशकरणऊज्जारहिता ॥ धृष्टं प्रत्यक्षतोवनंगच्छेत्येवंरूपं ॥१९॥ मनोगतं त्वदप्रियकरमितिशेषः ॥२०॥ तदेवाह ॥ प्रियमिति ॥ श्रुतं प्रतिज्ञातं ॥ तदप्रियमपि त्वयावश्यंकार्यं ॥ यदिपितृभक्तोसीतिशेषः ॥२१॥ किंतत्राह ॥ एषइति ॥ अभिपूज्य तेनैववरदानेन पश्चात्प्रतिज्ञातवरदानकाले २२ ॥अतिसृज्य प्रतिज्ञाय गतजले नद्यादौ॥ दानस्यपूर्वमेवदत्तत्वात्तद्विषयव्यवहारपरिहारचिंताव्यर्थेत्यर्थः ॥ २३ ॥

इदंसत्यं धर्मस्यमूलं ॥ अपिच सतामपि सत्यंधर्ममूलमित्येतद्विदितं त्वत्कृते त्वत्प्रयोजनांतरायवशेन मयिकुपितोराजा कोपदोषण यथानत्यजेत्तथाकुर्वितिशेषः ॥ एतेन पितुरधर्माद्रामंपित्राज्ञापरिपालनंच पुत्रस्यमहान्धर्मइतिसूचितं ॥ २४ ॥ दशरथमिवराममपि निर्बध्नाति ॥ यदीति ॥ राजायद्वक्ष्यते तद्यदिकरिष्यसि ततोहंसर्वंपुनर्विशिष्याख्यास्यामि ॥ २५ ॥ राज्ञा राजानुमत्यामया यदभिहितं तत्त्वयि नविपत्स्यते व्यर्थंनभविष्यति तदहंवक्ष्यामि ॥ राजैववदतुतत्राह ॥ नहीत्यादि ॥ त्वदप्रियत्वा

धर्ममूलमिदंरामविदितंचसतामपि ॥ तत्सत्यंनत्यजेद्राजाकुपितस्त्वत्कृतेयथा॥ २४॥ यदितद्वक्ष्यतेराजाशुभंवायदिवाशुभं॥ करिष्यसितततःसर्वमाख्यास्यामिपुनस्त्वहं॥२५॥ यदित्वभिहितंराज्ञात्वयितन्नविपत्स्यते॥ ततोहमभिधास्यामिनत्वेषत्वयिवक्ष्यति॥ २६॥ एतत्तुवचनंश्रुत्वाकैकेय्यासमुदाहृतं॥ उवाचव्यथितोरामस्तांदेवींनृपसन्निधौ॥ २७॥ अहोधिङ्मार्हसेदेविवक्तुंमामीदृशंवचः॥ अहंहिवचनाद्राज्ञःपतेयमपिपावके॥ २८॥ भक्षयेयंविषंतीक्ष्णंपतेयमपिचार्णवे॥ नियुक्तोगुरुणापित्रानृपेणचहितेनच॥ २९॥ तद्ब्रूहिवचनंदेविराज्ञोयदभिकांक्षितं॥ करिष्येप्रतिजानेचरामोद्विर्नाभिभाषते॥ ३०॥ तमार्जवसमायुक्तमनार्यासत्यवादिनं॥ उवाचरामंकैकेयीवचनंभृशदारुणं॥ ३१॥ पुरादेवासुरेयुद्धेपित्रातेममराघव॥ रक्षितेनवरौदत्तौसशल्येनमहारणे॥ ३२॥ तत्रमेयाचितोराजाभरतस्याभिषेचनं॥ गमनंदंडकारण्येतवचाद्यैवराघव॥ ३३॥ त्वत्समक्षंसाक्षादितिशेषः॥ २६ ॥ रामोपि दशरथवदेव घोरत्वंज्ञात्वापि महापुरुषत्वाद्धीरोदात्तत्वात् सर्वथैवकरिष्यामीतिप्रतिजानीते एतदिति ॥ व्यथितः गुरुवचनोल्लंघनमनयापिशंकितमितिसंतप्तः ॥ २७ ॥ ईदृशं अकरणंशंकावचनं यदितद्वक्ष्यतइत्यादिकमित्यर्थः ॥ २८ ॥ गुरुणा इहामुत्रहितोपदेष्ट्रा ॥ २९ ॥ प्रतिजाने कृतसुकृतादिसाक्षितयेतिशेषः ॥ तदेवस्थिरयति ॥ रामोद्विरितियदुक्तंतदुक्तमेव तद्विरुद्धंनपुनर्वदतीत्यर्थः॥ तत्तदभावविषयतयाद्विरादत्तंभाषणंनकरोतीतियावत् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ पूर्वं सशल्येन पश्चाच्छल्यापाकरणपूर्वंमयारक्षितेन ॥ ३२ ॥ तत्र तयोर्वरयोरेकेन ॥ अद्यैव एतत्क्षणएव ॥ ३३ ॥

यदीति ॥ राज्ञा त्वयाच मदुक्तकरणेःसशपथंप्रतिज्ञातत्वादितिभावः ॥ ३४ ॥ सन्निदेशे पितृप्रतिज्ञासंपादने ॥ ३५ ॥ अभिषचेनं अभिषेकोपकरणं ॥ ३६ ॥ अभिषेकं तदुपकरणं ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ एतेन वरद्वयप्रदानेननिमित्तेन ॥ ३९ ॥ सत्येन सत्यपरिपालनेन ॥ ४० ॥ शोकं तमूचकंविकारं नप्रविव्यथेच मनसेतिशेषः ॥ राजा च ॥ राजातु पुत्रव्यसनाभितप्तः ॥ भावितद्वियोगव्यसनेनाभितप्तोबभूवेतिशेषः ॥४१॥ इतिरामाभिरामेश्रीरा० ति० वा० आ० अ० अष्टादशःसर्गः ॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥

यदिसत्यप्रतिज्ञंत्वंपितरंकर्तुमिच्छसि ॥ आत्मानंचनरश्रेष्ठममवाक्यमिदंशृणु ॥ ३४ ॥ सन्निदेशेपितुस्तिष्ठयथानेनप्रतिश्रुतं ॥ त्वयारण्यंप्रवेष्टव्यंनववर्षाणिपंचच ॥ ३५ ॥ भरतश्चाभिषिच्येतयदेतदभिषेचनं ॥ त्वदर्थंविहितंराज्ञातेनसर्वेणराघव ॥ ३६ ॥ सप्तसप्तचवर्षाणिदंडकारण्यमाश्रितः ॥ अभिषेकमिदंत्यक्त्वाजटाचीरधरोभव ॥ ३७ ॥ भरतःकोसलपतेःप्रशास्तुवसुधामिमां ॥ नानारत्नसमाकीर्णांसवाजिरथसंकुलां ॥ ३८ ॥ एतेनत्वांनरेंद्रोऽयंकारुण्येनसमाप्लुतः ॥ शोकैःसंक्लिष्टवदनोनशक्नोतिनिरीक्षितुं ॥ ३९ ॥ एतत्कुरुनरेंद्रस्यवचनंरघुनंदन ॥ सत्येनमहताराममातरंयस्त्वनरेश्वरं ॥ ४० ॥ इतीवतस्यांपरुषंवदंत्यांनचैवरामःप्रविवेशशोकं ॥ प्रविव्यथेचापिमहानुभावोराजाचपुत्रव्यसनाभितप्तः ॥ ४१ ॥ इत्यार्षेश्रीरा० वा० आ० अ० अष्टादशःसर्गः ॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

तदप्रियममित्रघ्नोवचनंमरणोपमं ॥ श्रुत्वानविव्यथेरामःकैकेयींचेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ एवमस्तुगमिष्यामिवनंवस्तुमहंत्वितः ॥ जटाचीरधरोराज्ञःप्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ २ ॥ इदंतुज्ञातुमिच्छामिकिमर्थंमांमहीपतिः ॥ नाभिनंदतिदुर्धर्षोयथापूर्वमरिंदमः ॥ ३ ॥ मन्युर्नचत्वयाकार्योदेविब्रूमितवाग्रतः ॥ यास्यामिभवसुप्रीतावनंचीरजटाधरः ॥ ४ ॥ अथाभिषेकवनवासयोःसमचित्ततयाधीरोदात्तमहापुरुषत्वंरामस्याह ॥ तदिति ॥ मरणोपमं लोकदृशा ॥ १ ॥ नद्विर्भाषतइत्युक्त्वादेवमस्त्वित्येवकेवलमाह ॥ यद्वा एवमस्तु भरताभिषेकोस्तु ॥ २ ॥ ३ ॥ मन्युर्नेति ॥ राजाभिप्रायज्ञानेच्छया प्रश्नेनेतिशेषः ॥ ब्रूमि ब्रवीमि ॥ एतावत्ज्ञात्वा ॥ सर्वथायाष्याम्येव नत्वन्यथाशंकितव्यमितिभावः ॥ ४ ॥ ॥४३॥

कृतज्ञेन त्वत्कृतस्यापत्राणज्ञेन विस्रब्धः निर्विशंकः ॥ ५ ॥ किंत्विदंमानसं मनसिवर्तमानं ॥ अलीकं दुःखं किंनत्राह ॥ स्वयमित्यादि ॥ ६ ॥ अयमर्थस्त्वदुःखावह त्वाद्राज्ञा तवसाक्षाद्वक्तुमशक्यइतिचेत्तत्राह ॥ अहंहीति ॥ प्रचोदितः त्वयापीतिशेषः ॥ प्रतिज्ञाकारणंविनापि त्वदुक्तिमात्रेण राज्यादि दद्यां ॥ ७ ॥ तत्रकिंवक्तव्यं त्वत्प्रियार्थंराज्ञाप्रेरितःस्वकृतप्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ हेतौशता तत्पालनाद्धेतोराज्यंदद्यामित्यर्थः ॥ ८ ॥ मद्विषयकनियोगसंकोचेन व्रीमंतं राजानमाश्वासय ॥ इदंकिं ॥

हितेनगुरुणापित्राकृतज्ञेननृपेणच ॥ नियुज्यमानोविस्रब्धःकिन्नकुर्यामहंप्रियं ॥ ५ ॥ अलीकंमानसंह्येकंहृदयंदहतेमम ॥ स्वयंयन्नाहमांराजाभरतस्याभिषेचनं ॥ ६ ॥ अहंहिसीतांराज्यंचप्राणानिष्टान्धनानिच ॥ त्वष्टोभ्रात्रेस्वयंदद्यांभरतायप्रचोदितः ॥ ७ ॥ किंपुनर्मनुजेंद्रेणस्वयंपित्राप्रचोदितः ॥ तवचप्रियकामार्थंप्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ ८ ॥ तथाश्वासयव्रीमंतंकिंत्विदंयन्महीपतिः ॥ वसुधासक्तनयनोमंदमश्रूणिमुंचति ॥ ९ ॥ गच्छंतुचैवानयितुंदूताःशीघ्रजवैर्हयैः ॥ भरतंमातुलकुलाद्यैवनृपशासनात् ॥ १० ॥ दंडकारण्यमेषोहंगच्छाम्येवहिसत्वरः ॥ अविचार्यपितुर्वाक्यंसमावस्तुंचतुर्दश ॥ ११ ॥ सादृष्टातस्यतद्वाक्यंश्रुत्वारामस्यकैकयी ॥ प्रस्थानंश्रद्दधानासात्वरयामासराघवं ॥ १२ ॥ एवंभवतुयास्यंतिदूताःशीघ्रजवैर्हयैः ॥ भरतंमातुलकुलादिहावर्तयितुंनराः ॥ १३ ॥ तवत्वहंक्षमंमन्येनोत्सुकस्यविलंबनं ॥ रामतस्मादितःशीघ्रंवनंत्वंगंतुमर्हसि ॥ १४ ॥ व्रीडान्वितःस्वयंयच्चनृपस्त्वांनाभिभाषते ॥ नैतत्किंचिन्नरश्रेष्ठमन्युरेषोपनीयतां ॥ १५ ॥ किंहेतुकं तदेवाह ॥ यदित्यादि ॥ ९ ॥ अनिर्वृत्तत्वत्स्वकार्या कथमाश्वासयामीत्यतआह गच्छंत्वित्यादि ॥ १० ॥ अविचार्य युक्तायुक्तविचारमकृत्वैवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ प्रस्थानं वनगमनं ॥ श्रद्दधाना अवश्यमयंप्रस्थानंकरिष्यतीतिनिश्चयवती ॥ १२ ॥ १३ ॥ उत्सुकस्य वनगमनोत्सुकस्य क्षमं युक्तं ॥ १४ ॥ राजानभिनंदनहेतुमाह ॥ व्रीडेति ॥ स्वसत्यस्यपारप्राप्यदर्शनजलज्जायुक्तः चोहेतौ अतस्त्वां नाभिभाषते ॥ एतदनभिभाषणंनकिंचित् नान्यकारणकं ॥ त्वदविलंबगमनाभावएवास्यकारणमतएवमन्युः राज्ञोदैन्यं स्वाविलंबगमनेनापनीयतां त्वयेतिशेषः ॥ १५ ॥

इतोपि नयुक्तोविलंबइत्याह ॥ यावदिति ॥ मया दरिद्राधमर्णत्वेन तथाशपथैःप्रतिबंधादितिभावः ॥ १६ ॥ १७ ॥ कृतत्वरोभूदितिशेषः ॥ १८ ॥ दारुणोदयं दारुणार्थकंप्रश्नोत्तरं ॥ १९ ॥ लोकमावस्तुं लोकेवस्तुंनोत्सहे ॥ अर्थपरोधनपरः ॥ विमलं धर्ममास्थितं तत्वज्ञानरूपंधर्ममाश्रितं ऋषयोत्रतत्वज्ञाएतेनस्वस्यसुखदुःखयोःसमतानिवृत्तिमार्गस्थताच स्वाभाविकीतिध्वनितं ॥ २० ॥ तत्रभवतः पूज्यस्यपितुः ॥ वनगमनं कियत् यत्किंचिदतोधिकमपि प्रियंकर्तुं शक्यं तत्कृतमेव विद्धीतिशेषः ॥ ॥ २१ ॥ तथानिश्चये हेतुमाह ॥ नहीति ॥ हिर्हेतौ ॥ शुश्रूषा पादसंवाहनादिरूपा वचनक्रिया ॥ आज्ञप्तकरणं ॥ २२ ॥ अत्रभवता पूज्येनपित्रा भवत्यावचनात् पि

यावत्त्वंनवनंयातःपुरादस्मादतित्वरन्॥ पितांतावन्नतेरामस्नास्यतेभोक्ष्यतेपिवा॥ १६॥ धिक्कष्टमितिनिश्वस्यराजाशोकपरिप्लुतः॥ मूर्छितोन्यपतत्तस्मिन्पर्यंकेहेमभूषिते॥ १७॥ रामोप्युत्थाप्यराजानंकैकेय्याभिप्रचोदितः॥ कशयेवहतोवाजीवनंगंतुंकृतत्वरः॥ ॥१८॥ तदप्रियमनार्यायावचनंदारुणोदयं॥ श्रुत्वागतव्यथोरामःकैकेयींवाक्यमब्रवीत्॥ १९॥नाहमर्थपरोदेविलोकमावस्तुमुत्सहे॥ विद्धिमान्मुनिभिस्तुल्यंविमलंधर्ममास्थितं॥ २०॥ यत्तत्रभवतःकिंचिच्छक्यंकर्तुंप्रियंमया॥ प्राणानपिपरित्यज्यसर्वथाकृतमेवतत्॥ २१॥ नह्यतोधर्मचरणंकिंचिदस्तिमहत्तरं॥ यथापितरिशुश्रूषातस्यवावचनक्रिया॥ २२॥ अनुक्तोप्यत्रभवताभवत्यावचनादहं॥ वनेवत्स्यामिविजनेवर्षाणीहचतुर्दश॥ २३॥ ननूनंमयिकैकेयिमुख्यानाशंससेगुणान्॥ यद्राजानमवोचस्त्वंममेश्वरतरासती॥ २४॥ यावन्मातरमापृच्छेसीतांचानुनयाम्यहं॥ ततोद्यैवगमिष्यामिदंडकानांमहद्वनं॥ २५॥ तृवचनवत् तत्पत्नीवचनस्याप्यवश्यकर्तव्यत्वात् ॥ अनेन सापत्नमातुरप्यनिष्टनिष्ठमपिवचनमेवपरिपाल्यं किमुतमातापित्रोरितिसूचितं ॥ २३ ॥ हेकैकेयि नूनंमयि किंचित् कमपि गुणं नाशंससे नजानासि ॥ तत्रहेतुर्यदित्यादि ॥ मुख्यानितिपाठे पितृपत्न्याद्याज्ञापरिपालनादिरूपानित्यर्थः ॥ २४ ॥ यावदितिपूर्वार्धे तावत्क्षमांकुर्वितिशेषः ॥ ततस्तदनंतरं ॥ दंडकानां तन्नामकक्षत्रियाणां तन्नामकजनपदरूपं शापवशाद्वनत्वंप्राप्तं ॥ २५ ॥

सहि पितृशुश्रूषारूपः ॥ २६ ॥ बाष्परोद्धुमशकुवन् ॥ २७ ॥ अनार्यायाः लोकदृष्ट्यातादृश्याअपि स्वयंतद्दोषमगणयन्नितिशेषः ॥ निष्पपात निश्चक्राम ॥ २८ ॥ कैकेयीप्रदक्षिणं सम्यगाचरितं मदिष्टंत्वयेत्यंतःसंतोषात् शिष्टाचाराच्चेतिबोध्यं ॥ २९ ॥ बाष्पपरिपूर्णाक्षः समीपस्थित्यावगतवृत्तांतत्वात् ॥ परमक्रुद्धइत्यनेन लक्ष्मणेऽविद्याविक्षेपशक्तिमतीदर्शिता ॥ रामेचनसाइतिध्वनितं ॥ ३० ॥ अभिषेचनिकं अभिषेकप्रयोजनकं ॥ भांडमुपकरणजातं तद्युक्ताभिषेकशालामितियावत् ॥

भरतःपालयेद्राज्यंशुश्रूषेच्चपितुर्यथा॥ तथाभवत्याकर्तव्यंसहिधर्मःसनातनः॥ २६॥ रामस्यतुवचःश्रुत्वाभृशंदुःखगतःपिता॥ शोकादशक्नुवन्वक्तुंप्ररुरोदमहास्वनं॥ २७॥ वंदित्वाचरणौराज्ञोविसंज्ञस्यपितुस्तदा॥ कैकेय्याश्चाप्यनार्यायानिष्पपातमहाद्युतिः॥ २८॥ सरामःपितरंकृत्वाकैकेयींचप्रदक्षिणं॥ निष्क्रम्यांतःपुरात्तस्मात्स्वंददर्शसुहृज्जनं॥ २९॥ तंवाष्पपरिपूर्णाक्षःपृष्ठतोनुजगामह॥ लक्ष्मणःपरमक्रुद्धःसुमित्रानंदवर्धनः॥ ३०॥ अभिषेचनिकंभांडंकृत्वारामःप्रदक्षिणं॥ शनैर्जगामसापेक्षोदृष्टिंतत्राविचालयन्॥ ३१॥ नचास्यमहतींलक्ष्मींराज्यनाशोऽपकर्षति॥ लोककांतस्यकांतत्वाच्छीतरश्मेरिवक्षयः॥ ३२॥ नवनंगंतुकामस्यत्यजतश्चवसुंधरां॥ सर्वलोकातिगस्येवलक्ष्यतेचित्तविक्रिया॥ ३३॥ प्रतिषिध्यशुभंछत्रंव्यजनेचस्वलंकृते॥ विसर्जयित्वास्वजनंरथं पौरांस्तथाजनान्॥ ३४॥ सन्निहितगंगादिपुण्यतीर्थकत्वात् ॥ तत्र अभिषेकशालायां दृष्टिमविचालयन् अप्रवर्तयन्सापेक्षः वनंप्रतीतिशेषः ॥ यद्वा लोकसमाधानाय तदनुग्रहाय नटवत् आत्मगोपनाय ॥ लोकव्यवहारात्यागायच सापेक्षःसइव तत्रदृष्टिमविचालयन् अत्यजन् अतएवशनैर्जगाम ॥ ३१ ॥ धीरोदात्तत्वाच्च नतद्विघातप्रयुक्तक्रोधदुःखादीत्याह ॥ नचेति ॥ लक्ष्मीं सहजांशोभां कांतत्वात् अविनाशिकांतियुक्तत्वात् लोककांतस्य शीतरश्मेः इंदोःक्षयोयथा लक्ष्मींनापकर्षति तद्वत् ॥ ३२ ॥ सर्वलोकातिगस्येव जीवन्मुक्तस्येव ॥ ३३ ॥ छत्रादिप्रतिषेधः स्वप्रतिज्ञाविरोधात् ॥ व्यजने चामरे ॥ ३४ ॥

मनसा दुःखंधारयन् ॥ इंद्रियाणिनिगृह्य मनस्थदुःखाभिव्यंजकचेष्टारहितानिकृत्वा ॥ आत्मवान् धीरोदात्तः ॥ मनसाऽदुःखं परमसुखं ॥ दुःखलेशेनापिरहितं वन गमनजंधारयन् इंद्रियाणिनिगृह्य ॥ तस्य सुखस्य लोकदृष्ट्या राज्यभंगजदुःखस्यवा यथायथाभिव्यक्तिर्नभवति तथामध्यस्थतयास्थापयित्वा आत्मवान्साक्षात्कृत नित्यनिर्दुःखस्वतत्वइत्यप्यर्थांतरमत्रव्यंग्यंबोध्यं ॥ दुःखमित्यस्यकैकेय्यालोकापवादजमित्यर्थइतिकश्चित् ॥ अप्रियशंसिवान् अप्रियंशंसिष्यन् ॥ कसुःआर्षः ॥ ३५ ॥

धारयन्मनसादुःखमिंद्रियाणिनिगृह्यच॥प्रविवेशात्मवान्वेश्ममातुरप्रियशंसिवान्॥३५॥सर्वोप्यभिजनःश्रीमान्श्रीमतःसत्यवादिनः॥नालक्षयतरामस्यकंचिदाकारमानने ॥ ३६ ॥ उचितंचमहाबाहुर्नजहौहर्षमात्मवान् ॥ शारदःसमुदीर्णांशुश्चंद्रस्तेजइवात्मजं॥ ३७॥वाचामधुरयारामःसर्वसंमानयन्जनम्॥ मातुःसमीपंधर्मात्माप्रविवेशमहायशाः॥३८॥तंगुणैःसमतांप्राप्तोभ्राताविपुलविक्रमः॥सौमित्रिरनुवव्राजधारयन्दुःखमात्मजं ॥ ३९ ॥ प्रविश्यवेश्मातिभृशंमुदायुतंसमीक्ष्यतांचार्थविपत्तिमागतां ॥ नचैवरामोन्यजगामविक्रियांसुहृज्जनस्यात्मविपत्तिशंकया॥ ४० ॥इत्यार्षेश्रीरा०वा०आ०अ०एकोनविंशःसर्गः॥ १९॥ ७॥

तस्मिंस्तुपुरुषव्याघ्रेनिष्क्रामतिकृतांजलौ ॥ आर्तशब्दोमहान्जज्ञेस्त्रीणामंतःपुरेतदा॥ १ ॥ कृत्येष्वचोदितःपित्रासर्वस्यांतःपुरस्यच॥गतिश्चशरणंचासीत्सरामोद्यप्रवत्स्यति॥ २॥ अभिजनोभितोवर्तमानोजनः श्रीमान् रामाभिषेकप्रसंगेनकृतैरलंकरणैःशोभावान् ॥ आकारं विकृताकारं नालक्षयत असत्वादेवेत्यर्थः॥ ३६॥ उचितं सहजसत्वगुणोचितं वनगमनलाभोचितंच ॥ आत्मजं हर्षं आत्मनिशरीरेजातं स्वभावसिद्धंहर्षचिन्ह॥ ३७॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ लोकदृष्ट्या अर्थविपत्तिमर्थभ्रंशं वीक्ष्यापि रामोविक्रियां नजगाम ॥ किंतु सुहृज्जनकौसल्यादशरथादिरूपस्यात्मनां प्राणानां विपत्तिशंकया चिंतां जगामेतिशेषः ॥ ४० ॥इतिरामाभि०श्रीरामीये वा०आ०अ०एकोनविंशःसर्गः ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तस्मिन्निति ॥ १ ॥ यः पित्राऽचोदितोपि सर्वस्यजनस्यांतःपुरस्यच कृत्येषु प्रवर्ततइतिशेषः ॥ योगतिः प्राप्यस्यवस्तुनः प्राप्तिमार्गः शरणं रक्षणं ॥ २ ॥

युक्तः सेवातत्परः ॥ ३ ॥ अभिशप्तोपि अन्येनकृतवाक्पारुष्योपि नक्रुध्यति ॥ क्रोधनीयानि अन्यस्यक्रोधोत्पादकानि अनुकंपयावर्जयन् ॥ अनेन क्रोधक्रिया कर्तृकत्वकर्मत्वयोःप्रतिषेधः ॥ यत्रकुत्रापिक्रुद्धान्स्वयंप्रसादयन् तिष्ठतीतिशेषः ॥४॥ जीवलोकं सर्वप्रजारूपं चरति भक्षयति नाशयतीतियावत् ॥ ५ ॥ पतिमाचुक्रुशुः निर्निदुः सस्वरंचुक्रुशुः रुरुदुः ॥६॥ व्यालीयत देहमवगुंठ्यावाङ्मुखोविलीनइवाभूदित्यर्थः ॥७॥ आयत्तः स्वजनदुःखतःप्राप्तखेदः कुंजरइवनिश्वसन् ॥ आयत्तइतिपाठे

कौसल्यायांयथायुक्तोजनन्यांवर्ततेसदा॥तथैववर्ततेस्मासुजन्मप्रभृतिराघवः॥ ३॥नक्रुध्यत्यभिशप्तोपिक्रोधनीयानिवर्जयन्॥क्रुद्धान्प्रसादयन्सर्वान्सइतोद्यप्रवत्स्यति॥ ४॥ अबुद्धिर्वतनोराजाजीवलोकंचरत्ययं॥ योगतिंसर्वभूतानांपरित्यजतिराघवं॥ ५॥ इतिसर्वामहिष्यस्तावित्सइवधेनवः॥ पतिमाचुक्रुशुश्चापिसस्वनंचापिचुक्रुशुः॥ ६॥ सहिचांतःपुरेघोरमार्तशब्दंमहीपतिः॥पुत्रशोकाभिसंतप्तःश्रुत्वाव्यालीयताःसने ॥ ७॥ रामस्तुभृशमायस्तोनिश्वसन्निवकुंजरः॥ जगामसहितोभ्रात्रामातुरंतःपुरंवशी॥८॥सोपश्यत्पुरुषंतत्रवृद्धंपरमपूजितं॥उपविष्टंगृहद्वारितिष्ठतश्चापरान्बहून्॥ ९॥दृष्ट्वैवतुनदारामंतेसर्वेसमुपस्थिताः॥ जयेनजयतांश्रेष्ठंवर्धयंतिस्मराघवं॥१०॥प्रविश्यप्रथमांकक्ष्यांद्वितीयायांददर्शसः॥ब्राह्मणान्वेदसंपन्नान्वृद्धान्राज्ञाभिसत्कृतान्॥ ११ ॥ प्रणम्यरामस्तान्वृद्धान्तृतीयायांददर्शसः॥स्त्रियोबालाश्चवृद्धाश्चद्वाररक्षणतत्पराः॥ १२॥वर्धयित्वाप्रहृष्टास्ताःप्रविश्यचगृहंस्त्रियः॥न्यवेदयंतत्वरितंराममातुःप्रियंतदा॥ १३॥ कौसल्यापितदादेवीरात्रिंस्थित्वासमाहिता॥ प्रभातेचाकरोत्पूजांविष्णोःपुत्रहितैषिणी॥ १४॥ साक्षौमवसनाहृष्टानित्यंव्रतपरायणा॥ अग्निंजुहोतिस्मतदामंत्रवत्कृतमंगला॥ १५॥ आयत्तः पराधीनोयःकुंजरः सयथानिश्वसिति तद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥ पुरुषं द्वाराध्यक्षं ॥ ९ ॥ जयेन विजयीभवेतिशब्देनेत्यर्थः ॥ जयेतीतिपाठे जयेतिशब्देनेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ सरामः तृणीकृत्यराज्योरामः ॥ १२ ॥ वर्धयित्वा जयशब्देनेत्यर्थः ॥ प्रियं रामागमनं ॥ १३॥ १४ ॥ अग्निं अग्निहोत्रं मंत्रवत्जुहोतिस्म ज्येष्ठपत्नीत्वादृत्विजेतिशेषः ॥ १५ ॥

प्रविश्यतुतदारामोमातुरंतःपुरंशुभं॥ददर्शमातरंतत्रहावयंतींहुताशनं॥ १६॥ देवकार्यनिमित्तंचतत्रापश्यत्समुद्यतं॥ दध्यक्षतघृतंचैवमोदकान्हविषस्तथा॥ १७॥ लाजान्माल्यानिशुक्लानिपायसंकुसरंतथा॥ समिधःपूर्णकुंभांश्चददर्शरघुनंदनः॥ १८॥ तांशुक्लक्षौमसंवीतांव्रतयोगेनकर्शितां॥ तर्पयंतींददर्शाद्भिर्देवतांवरवर्णिनीं॥ १९॥ साचिरस्यात्मजंदृष्ट्वामातृनंदनमागतं॥ अभिचक्रामसंहृष्टाकिशोरंवडवायथा॥ २०॥ समातरमुपक्रांतामुपसंगृह्यराघवः॥ परिष्वक्तश्चबाहुभ्यामवघ्रातश्चमूर्धनि॥ २१॥ तमुवाचदुराधर्षंराघवंसुतमात्मनः॥ कौसल्यापुत्रवात्सल्यादिदंप्रियहितंवचः॥ २२॥ वृद्धानांधर्मशीलानांराजर्षीणांमहात्मनां॥ प्राप्नुह्यायुश्चकीर्तिंचधर्मंचाप्युचितंकुले॥ २३॥ सत्यप्रतिज्ञंपितरंराजानंपश्यराघव॥ अद्यैवत्वांसधर्मात्मायौवराज्येभिषेक्ष्यति॥ २४॥ दत्तमासनमालभ्यभोजनेननिमंत्रितः॥ मातरंराघवःकिंचित्प्रसार्योजलिमब्रवीत्॥ २५॥ सत्त्वभावविनीतश्चगौरवाच्चतथानतः॥ प्रस्थितोदंडकारण्यमाप्रष्टुमुपचक्रमे॥ २६॥ भुक्त्वाराजानंद्रष्टुंगच्छेतिभोजनेनफलेन निमंत्रितोराघवः ॥ केवलमासनमालभ्य स्पृष्ट्वा ननूपविष्टोव्रीडयाकिंचिदंजलिंप्रसार्यावाङ्मुखएवाब्रवीत् ॥ प्रसाद्यांजलिरितिपाठे प्रकर्षेणसन्नांजलिर्विशीर्णांजलिरित्यर्थइतिकश्चित् ॥ मातुःप्रसादनयोग्यांजलिरित्यर्थउचितः ॥ किंचिदित्यस्यचावाङ्मुखइतिशेषः ॥ २५ ॥ गौरवाच्च मातृत्वप्रयुक्तगौरवाच्च ॥ आनतःसन् ॥ प्रस्थितः प्रस्थातुमुपक्रांतः आप्रष्टुं अनुज्ञांकारयितुं उपचक्रमे ॥ २६ ॥

तत्रच तत्रैवअज्ञत्वात् लोकदृष्ट्याह वैदेह्याइत्यादि ॥ २७ ॥ विष्टरस्तपस्विनामासनविशेषः ॥ पंचाशद्भिर्भवेद्ब्रह्मातदर्धेनतुविष्टरइत्युक्तेः ॥ २८ ॥ मुनिवदामिषं सूदैर्विशिष्टसंस्कारसंस्कृतंमांसं ॥ तेनेदंमेध्यमिदं स्वादुनिष्टप्तमिदमग्निनेतिवक्ष्यमाणेननविरोधः ॥ तस्य शुद्धमांसपरत्वात् ॥ मुनिवदित्युक्त्या श्राद्धीयादिमांसपरत्वाच्च ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ वन्यानि वानप्रस्थयोग्यकर्माणि ॥ आसेवमानः आचरन् ॥ यद्वा वन्यानि वल्कलानि दधानःवर्तयन् ॥ जीवयन् ॥ ३१ ॥ यष्टिः शाखा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

देविनूनंनजानीषेमहद्भयमुपस्थितं॥ इदंतवचदुःखायवैदेह्यालक्ष्मणस्यच॥ २७॥ गमिष्येदंडकारण्यंकिमनेनासनेनमे॥ विष्टरासनयोग्योहिकालोयंमामुपस्थितः॥ २८॥ चतुर्दशहिवर्षाणिवत्स्यामिविजनेवने॥ कंदमूलफलैर्जीवन्हित्वामुनिवदामिषं॥ २९॥ भरतायमहाराजोयौवराज्यंप्रयच्छति॥ मांपुनर्दंडकारण्यंविवासयतितापसं॥ ३०॥ सपट्टचाष्टौचवर्षाणिवत्स्यामिविजनेवने॥ आसेवमानोवन्यानिफलमूलैश्चवर्तयन्॥ ३१॥ सानिकृत्तेवसालस्ययष्टिःपरशुनावने॥ पपातसहसादेवीदेवतेवदिवश्च्युता॥ ३२॥ तामदुःखोचितांदृष्ट्वापतितांकदलीमिव॥ रामस्तूत्थापयामासमातरंगतचेतसं॥ ३३॥ उपावृत्त्योत्थितांदीनांवडवामिववाहितां॥ पांसुगुंठितसर्वांगींविममर्शचपाणिना॥ ३४॥ साराघवमुपासीनमसुखार्तासुखोचिता॥ उवाचपुरुषव्याघ्रमुपशृण्वतिलक्ष्मणे॥ ३५॥ यदिपुत्रनजायेथाममशोकायराघव॥ नस्मदुःखमतोभूयःपश्येयमहमप्रजाः॥ ३६॥ एकएवहिवंध्यायाःशोकोभवतिमानसः॥ अप्रजास्मीतिसंतापोनत्वन्यःपुत्रविद्यते॥ ३७॥ वाहितां पूर्ववाहितभारां ततःश्रमनिवृत्तये उपावृत्त्य भुविलुंठनंकृत्वोत्थितां वडवामिव ॥ ॥ ३४ ॥ असुखेन सुखनारोनार्ता ॥ उपासीनं समीपेस्थितं ॥३५॥ अप्रजाः वंध्या ॥ अतः वंध्यात्वात् भूयःवंध्यादिकं पुत्रवियोगदुःखं नपश्येयं ॥३६ ॥ वंध्यात्वदुःखमितःसुसहमित्याह ॥ एकएवेति ॥ अप्रजास्मीतिमानसशोकाभिनयः समासांताभावोऽनित्यत्वात् ॥ संधिर्वार्षत्वात् ॥ ३७ ॥

स्वस्य सदादुःखित्वमितिशोचति ॥ नेति ॥ पत्युःपौरुषं अनुरागकृतंरंजनं तस्मिन्यत्प्राप्यंकल्याणं प्रशस्तवस्त्राभरणादिजसौभाग्याधिक्यं सुखंवापतिसंभोगजं तन्मयानदृष्टपूर्वं ॥ अपीतिलोकोक्तौ पुत्रेजाते तदुभयंउक्तकल्याणं पुत्रदर्शनजंसुखंच पश्येयमित्याशया राम मया आस्थितं जीवनंस्थापितं॥३८॥ साऽहं अवराणां कनिष्ठानांसपत्नीनां त्वद्वलादिदानींपरासती ॥ हृदयच्छिदां हृदयविदारिकाणां तासाममनोज्ञानि वाक्यान्येवंजीर्णापि श्रोष्ये ॥ ३९ ॥ अतः सपत्नीधिक्कारवाक्यश्रवणजात् ॥ परं दुःखं स्त्रीणांनास्ति ॥ ममायमनंतकोऽपारःशोकोयादृशस्तादृशोवाचापिवक्तुमशक्यइतिशेषः ॥४०॥ निराकृता सपत्न्येतिशेषः ॥ ध्रुवं प्राप्तमितिशेषः ॥ शोकयस्तत्वान्न्यून

नदृष्टपूर्वंकल्याणंसुखंवापतिपौरुषे ॥ अपिपुत्रेविपश्येयमितिरामस्थितंमया॥ ३८ ॥ साबहून्यमनोज्ञानिवाक्यानिहृदयच्छिदां॥ अहंश्रोष्येसपत्नीनामवराणांपरासती॥३९॥अतोदुःखतरंकिन्नुप्रमदानांभविष्यति॥ममशोकोविलापश्चयादृशोयमनंतकः॥४०॥ त्वयिसन्निहितेप्येवमहमासंनिराकृता॥ किंपुनःप्रोषितेतातध्रुवंमरणमेवहि॥ ४१ ॥ अत्यंतंनिगृहीतास्मिभर्तुर्नित्यमसंमता ॥ परिवारेणकैकेय्याःसमावाप्ययवावरा॥४२॥ योहिमांसेवतेकश्चिद्दृपिवाप्यनुवर्तते॥ कैकेय्याःपुत्रमन्वीक्ष्यसजनोनाभिभाषते ॥४३॥ नित्यंक्रोधतयातस्याःकथंनुखरवादिनं॥ कैकेय्याऽवदनंद्रष्टुंपुत्रश्क्ष्यामिदुर्गता॥ ४४॥

पदतानदोषः ॥ ४१ ॥ निगृहीता भर्तृकृत निग्रहप्रकारमाह ॥ परिवारेणेति ॥ कैकेय्यादासीजनेनसमा अथवाऽवरा ॥ ततोपिनिकृष्टाकृतास्मीइतिशेषः ॥ प्यधरावरेतिपाठे ॥ वरा श्रेष्ठाअपि अधरा निकृष्टा कृतास्मीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ससर्वोपिइष्टःजनः कदाचिदागतं कैकेय्याः पुत्रमवलोक्य मांनाभिभाषते ॥ इदानीमप्येवमवस्थाममवर्तते ॥ त्वयिगतेतु किंवक्तव्यमितिभावः ॥ ४३ ॥ खरवादिनं लुगभावआर्षः ॥ खरवादि परुषवदनशीलं ॥ तस्यावदनं कथंद्रष्टुंशक्ष्यामि ॥ दुर्गता त्वद्वियोगेनदुर्दशामापन्ना ॥ ४४ ॥

जातस्यउपनयनाख्यद्वितीयजन्मनेतिशेषः ॥ ऊनषोडशवर्षोमेरामोराजीवलोचनइतिविश्वामित्रमुद्दिश्यदशरथोक्त्या विवाहकालेपंचदशवर्षत्वोक्तेः ॥ तत्रद्वादशवर्षाणि राघवःसहसीतया ॥ रमयामासधर्मात्मानारायणइवश्रिया॥ तस्मिन्कालेमहाराजःप्रीतोरामस्यसद्गुणैः ॥ ज्येष्ठंराज्येनसंयोक्तुमैच्छत्सर्वनृपाज्ञयेतिपाद्मोक्तेश्च ॥ उपनयनंचगर्भैकादशेएकादशेवाराजन्यमितिस्मृतेः दशमेवर्षेइतिबोध्यं ॥ एवमुपनयनोत्तरं सप्तदशवर्षाणि अतीतानि जातस्यतव ॥ अतःपरं यौवराज्येन दुःखपरिक्षयं प्रकांक्षंत्या मया तद्विघाते तस्यावदनं कथंनुद्रष्टव्यमित्यनुकर्षः ॥ वस्तुतस्तु इग्यणःसंप्रसारणमितिसूत्रस्थभाष्योक्तरीत्या प्रविशपिंडीमित्यादौयथाप्रविशगृहंपिंडींभक्षयेतिवाक्यार्थेप्रविशेतिपिंडीमितिचवाक्यैकदेशस्य प्रयोगस्तथाद्विर्दशेतिवाक्यस्यार्थेवाक्यैकदेशप्रयोगोयं द्विराद्दत्तादशविंशतिःसप्तचेत्यर्थः ॥ अत्रतात्पर्यग्राहिका विश्वामित्रंप्रतिदशर

सप्तदशचवर्षाणिजातस्यतवराघव ॥ अतीतानिप्रकांक्षंत्यामयादुःखपरिक्षयं ॥ ४५॥ तदक्षयंमहद्दुःखंनोत्सहेसहितुंचिरात् ॥ विप्रकारंसपत्नीनामेवंजीर्णापिराघव ॥ ४६ ॥ अपश्यंतीतवमुखंपरिपूर्णशशिप्रभं ॥ कृपणावर्तयिष्यामिकथंकृपणजीविका॥ ४७॥ उपवासैश्चयोगैश्चबहुभिश्चपरिश्रमैः॥दुःखसंवर्धितोमोघंत्वंहिदुर्गतयामया॥४८॥ स्थिरंनुहृदयंमन्येममेदंयन्नदीर्यते॥ प्रावृषीव महानद्यास्पृष्टंकूलंनवांभसा॥ ४९॥ ममैवनूनंमरणंनविद्यतेनचावकाशोस्तियमक्षयेमम॥ यदंतकोऽद्यैवनमांजिहीर्षतिप्रसह्यसिंहोरुदतींमृगीमिव॥ ५०॥

थोक्तिः ॥ पाद्मोक्तिश्च तादृशप्रयोगश्चकौसल्यायाः पुत्रवियोगदुःखार्थतया वाल्मीकेश्चवर्णनीयमयीभावेन नदोषायेतिध्येयं ॥ ४५ ॥ दुःखं त्वद्वियोगजं अक्षयं तवराज्यनाशात् क्षयसंभावनारहितमपि ॥ अपिच एवंजीर्णा सपत्नीनांविप्रकारं सहितुं सोढुं नोत्सहे ॥ ४६ ॥ कृपणजीविका शोच्यजीवना ॥ ४७ ॥ दुर्गतया भाग्यहीनया मया बहुपरिश्रमजनकैरुपवासैर्योगैर्देवताध्यानैर्दुःखंयथातथा मोघंवर्धितोसि ॥ यदिविप्रवत्स्यसीतिशेषः ॥ त्वद्वर्धनजफलालाभादितिभावः ॥ ४८ ॥ नदीर्यते त्वद्वियोगश्रवणेपीतिशेषः ॥ ४९ ॥ ममैवेति ॥ लौकिक्यतिदृढोक्तिजातिरियं मरणंनविद्यतएव ॥ नजिहीर्षत्येवेत्यन्वयः ॥ अवकाशः अवस्थितयेस्थलं ॥ ५० ॥

आयसमयसानिर्मितं ॥ यत् यतोनभिद्यते ॥ भुविपतित्वानोविदीर्यते ॥ भेदोद्विधाभवनं विदारणं अनेकच्छिद्ररेखावत्त्वं ॥ अनेन दुःखेनार्पितं व्याप्तं देहं देहोनभिद्यतइ त्याद्यन्वयः ॥ अर्धर्चादिर्देहशब्दः हियतोनभिद्यतेऽतोऽकालेमरणंनविद्यतइतिजानेइतिशेषः ॥ ५१ ॥ यद्व्रतादीन्यनर्थकानि तदिदंमहद्दुःखं ॥ ऊषरे उप्तमतएवनिष्फलंबी जमिव ॥ ५२ ॥ गुरुदुःखेनकर्शितः पीडितः परेतसंसदं यमसभां ॥ अहं गतास्यां तत्तुनलभ्यतइतिशेषः ॥ ५३ ॥ अथापि मरणाभावेपि त्वयाविना त्वत्सन्निधिंविना

स्थिरंहिनूनंहृदयंममायसंनभिद्यतेयद्भुविनोविदीर्यते॥ अनेनदुःखेनचदेहमर्पितंध्रुवंह्यकालेमरणंनविद्यते॥ ५१ ॥इदंतुदुःखंयद नर्थकानिमेव्रतानिदानानिचसंयमाश्चहि॥ तपश्चतप्तंयदपत्यकाम्ययासुनिष्फलंबीजमिवोप्तमूषरे॥ ५२ ॥ यदिह्यकालेमरणंयदृ च्छयालभेतकश्चिद्गुरुदुःखकर्शितः॥ गताहमद्यैवपरेतसंसदंविनात्वयाधेनुरिवात्मजेनवै॥ ५३ ॥ अथापिकिंजीवितमद्यमेवृथात्व याविनाचंद्रनिभाननप्रभ॥ अनुव्रजिष्यामिवनंत्वयैवगौःसुदुर्बलावत्समिवाभिकांक्षया॥५४॥ भृशमसुखममर्पितायदाबहुविल लापसमीक्ष्यराघवं॥व्यसनमुपनिशाम्यसामहत्सुतमिवबद्धमवेक्ष्यकिन्नरी॥५५॥इत्यार्षेश्रीरा०वाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्या कांडेविंशःसर्गः॥ २०॥॥७॥ ॥ ७ ॥ तथातुविलपंतींतांकौसल्यांराममातरं॥ उवाचलक्ष्मणोदीनस्तत्कालसदृशंवचः॥ १ ॥ नरोच तेममाप्येतदार्येयद्राघवोवनं॥त्यक्त्वाराज्यश्रियंगच्छेत्स्त्रियावाक्यवशंगतः॥ २ ॥

किंजीवितंकुत्सितं जीवितं वृथाव्यर्थमतोऽनुव्रजिष्या मि ॥ अभिकांक्षया वात्सल्येन ॥ ५४ ॥ भृशमसुखं दुःखममर्पिता असहमाना रामवियोगमूलं सपत्न्यादिकृतं महद्व्यसनं दुःखं निशाम्य पर्यालोच्य सत्यपाशबद्धं सुतमवेक्ष्य यथोक्तनिमित्तवती किन्नरीव विललाप ॥ ५५ ॥ इतिरामाभिरामेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेविंशःसर्गः ॥ २० ॥७॥ ॥७॥ तत्कालसदृशं रामवियोगहेतुककौसल्यादुःखप्रवृत्तिकालोचितं ॥ १ ॥ आर्ये कौसल्ये गच्छेदितियत्तन्ममापि नरोचते ॥ २ ॥

स्त्रियाइत्याद्युत्तरान्वयि ॥ अतएवविपरीतः प्राप्तप्रकृतिवैपरीत्यः ॥ चोद्यमानः स्त्रियाक्रोशवशात् पुनरुक्तिर्नदोषाय ॥ किमिवनब्रूयादनुचितशतमपिब्रूयात् अतस्तद्वचोन श्रद्धेयमिति ॥ एतेन राजाज्ञाभंगःकथंकार्यइतिशंकासमाहिता ॥ ३ ॥ ननुरामदोषप्रयुक्तंविवासनंस्यात्तत्राह ॥ नास्येति ॥ रामस्येत्यर्थः ॥ अपराधं पितृविषयकंदो षमसमंजादेरिवप्रजावधादिपातकं ॥ ४ ॥ सुतराममित्रोपि शत्रुरपि ॥ निरस्तोपि महापातकादिवशंगत्वात्यक्तोपि ॥ परोक्षमपि रामस्यदोषं योवदेत्तंनपश्यामि ॥ ५ ॥ यदेवमतोदेवतुल्यं दांतं गुरुभिःशिक्षितं ॥ एवमुक्तगुणंपुत्रं धर्ममवेक्षमाणः कस्त्यजेदित्यन्वयः ॥ रिपूणां कैकेय्यादीनांविषयेपि वत्सलं स्निग्धं ॥ ६ ॥ बाल्यं बाल

विपरीतश्चवृद्धश्चविषयैश्चप्रधर्षितः॥ नृपःकिमिवनब्रूयाच्चोद्यमानःसमन्मथः॥ ३ ॥ नास्यापराधंपश्यामिनापिदोषंतथाविधं॥ ये ननिर्वास्यतेराष्ट्राद्वनवासायराघवः॥ ४ ॥ नतंपश्याम्यहंलोकेपरोक्षमपियोनरः॥ स्वमित्रोपिनिरस्तोपियोऽस्यदोषमुदाहरेत्॥ ५॥ देवकल्पमृजुंदांतंरिपूणामपिवत्सलं॥ अवेक्षमाणःकोधर्मंत्यजेत्पुत्रमकारणात्॥ ६ ॥ तदिदंवचनंराज्ञःपुनर्बाल्यमुपेयुषः॥ पुत्रः कोहृदयेकुर्याद्राजवृत्तमनुस्मरन्॥ ७॥ यावदेवनजानातिकश्चिदर्थमिमंनरः॥ तावदेवमयासार्धमात्मस्थंकुरुशासनं॥८॥ मया पार्श्वेसधनुषातवगुप्तस्यराघव॥ कःसमर्थोधिकंकर्तुंकृतांतस्येवतिष्ठतः॥ ९॥ निर्मनुष्यामिमांसर्वामयोध्यांमनुजर्षभ॥ करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैर्यदिस्थास्यतिविप्रिये॥१०॥भरतस्याथपक्ष्योवायोवाऽस्यहितमिच्छति॥सर्वांस्तांश्चवधिष्यामिमृदुर्हिपरिभूयते॥११॥

भावमविमृश्यकारित्वंकामपरवशत्वंवोपेयुषः प्राप्तस्य राजवृत्तं पूर्वराजाचरितं ॥ ७ ॥ अतोयावत् इममर्थं त्वत्प्रवासनरूपं कश्चिदपिनजानाति तावत्ततःपूर्वमेव शासनंराज्यमभिषेकेनात्मस्थं आत्माधीनंकुरु ॥ शोभनमितिपाठे राज्यफलकमभिषेकं ॥८॥ कथमेवंशक्यंतत्राह ॥ मयेति ॥ अधिकं त्वदाज्ञोल्लंघनपूर्वमभिषेकविघ्नं ॥ ॥ ९ ॥ विप्रिये तवविपक्षभावे ॥१०॥ पक्ष्योमातुलादिः योवान्यःकश्चिदस्य हितमिच्छति॥मृदुर्हीति अतोमार्दवंनयुक्तं ॥ मार्दवानुचितकालइतिभावः ॥११॥

ननु राज्ञाराज्यस्थभरतायदीयमानत्वादपरिहार्योयमर्थस्तत्राह ॥ प्रेति ॥ कैकेय्याप्रोत्साहितस्तस्यांसंतुष्टोयदिपितानोस्माकं अमित्रभूतोजायते ॥ तदाऽसौबंधनंप्राप्यतां अथवास्यवधएवक्रियतां ॥ त्रेताद्वापरयोःसंधावयमवतारस्तदाचकिंचिदधिकपादेनाधर्मप्रवेशइति ॥ तदनुसारेण लक्ष्मणस्यैवयुक्तिः कैकेय्याश्चपरोपदेशेनैवंमतिः ॥ छलेन वालिवधेप्रवृत्तिश्चभगवतइतिबोध्यं ॥ १२ ॥ ननुएवंदोषस्यात्तत्राह ॥ गुरोरिति ॥ एवंचशास्त्रसंमतत्वान्नात्रदोषइतिभावः ॥ १३ ॥ ननुराज्ञोबलवत्त्वाद्बंधनायश

प्रोत्साहितोऽयंकैकेय्यासंतुष्टोयदिनःपिता॥ अमित्रभूतोनिःसंगंवध्यतांवध्यतामपि ॥ १२॥ गुरोरप्यवलिप्तस्यकार्याकार्यमजानतः॥ उत्पथंप्रतिपन्नस्यकार्यंभवतिशासनं ॥ १३ ॥ बलमेषकिमाश्रित्यहेतुंवापुरुषोत्तम ॥ दातुमिच्छतिकैकेय्यैउपस्थितमिदंतव ॥ १४ ॥ त्वयाचैवमयाचैवकृत्वावैरमनुत्तमं॥ काऽस्यशक्तिःश्रियंदातुंभरतायारिशासन॥ १५॥ अनुरक्तोस्मिभावेनभ्रातरंदेवित त्वतः॥ सत्येनधनुषाचैवदत्तेनेष्टेनतेशपे ॥ १६॥ दीप्तमग्निमरण्यंवायदिरामःप्रवेक्ष्यति॥ प्रविष्टंतत्रमांदेवित्वंपूर्वमवधारय॥ १७॥ हरामिवीर्याद्दुःखंतेतमःसूर्यइवोदितः ॥ देवीपश्यतुमेवीर्यंराघवश्चैवपश्यतु॥ १८ ॥ हनिष्येपितरंवृद्धंकैकेय्यासक्तमानसं॥ कृपणं चस्थितंबाल्येवृद्धभावेनगर्हितं ॥ १९ ॥ एतत्तुवचनंश्रुत्वालक्ष्मणस्यमहात्मनः॥ उवाचरामंकौसल्यारुदंतीशोकलालसा॥ २० ॥ भ्रातुस्तेवदतःपुत्रलक्ष्मणस्यश्रुतंत्वया॥ यदत्रानंतरंतत्त्वंकुरुष्वयदिरोचते॥ २१ ॥ क्यमतआह ॥ बलमिति ॥ उपस्थितं ज्येष्ठत्वेन न्यायतस्तवैवप्राप्तं इदं राज्यं ॥ एवंच बलहेत्वोरभावाद्बंधनादिशक्यमेवेतिभावः ॥ १४ ॥ बलाभावमेवाह ॥ त्वयेत्यादि ॥ १५॥ ननु तवाप्येवंवदतोनविश्वासोज्ञातित्वाविशेषादतआह ॥ अनुरक्तइति ॥ भावआंतरोभिप्रायः ॥ १६ ॥ संप्रत्येवानुरागनिर्णयइत्याह ॥ दीप्तमग्निं क्रोधमित्यर्थः ॥ अरण्यंवा पित्राज्ञया ॥ १७ ॥ राघवश्चेतिचात्मबोधनं ॥ १८॥ कैकेय्यासक्तमानसमतएवकृपणं ॥ वृद्धभावेन वृद्धत्वेनगर्हितंयथाभवतितथाबाल्ये कामुकत्वे स्थितं ॥ १९॥ २०॥ अनंतरं युक्तंकार्यंतत्त्वंकुरुष्व यदिरोचते तर्हिलक्ष्मणवाक्यंकुरुष्वेतिशेषः ॥ अनेनकौसल्यायागूढंस्वानभिमतत्वंलक्ष्मणोक्तस्यसूचितं ॥ २१ ॥

पुनःरामाभिप्रायनिर्णयाय लक्ष्मणवाक्यमेवोपोद्बलयितुमेतद्राजवाक्यमपिन येनतवदोषःस्यात् किंतुमत्सपत्न्याइत्याह ॥ नचेति ॥ अधर्म्यं कनिष्ठस्यराज्यरूपं ॥ मम सपत्न्याभाषितं वचःश्रुत्वा ॥ मांविहायेतोवनंगंतुंनार्हसि ॥ २२ ॥ अथ यदिसापत्नमातृवाक्योल्लंघनेप्यधर्मबुद्ध्यातत्राप्यादरस्तर्हिराज्यंपरित्यज्यैवेहतिष्ठेत्याह ॥ धर्मज्ञेति ॥ २३ ॥ शुश्रूषुः शुश्रूषांकुर्वन् ॥ पुत्रेतिरामसंबोधनं ॥ त्रिदिवंगतः मातृसेवयाप्राजापत्यपदंप्राप्तइतिभावः ॥ २४॥ तथाहि ततोपिगौरवेणाहंपूज्येत्यर्थः ॥ पितुर्दशगुणं मातागौरवेणातिरिच्यतइतिस्मृतेः ॥ नानुजानामि वनंगंतुमितिशेषः ॥ किंच प्रतिषेधामीत्याह नगंतव्यमित्यादि ॥ २५ ॥ अथवनगमनपर्यंतं तदाज्ञासत्वादत्रसर्वथा

नचाधर्म्यंवचःश्रुत्वासपत्न्याममभाषितं ॥ विहायशोकसंतप्तांगंतुमर्हसिमामितः॥ २२ ॥ धर्मज्ञइतिधर्मिष्ठधर्मंचरितुमिच्छसि॥ शुश्रूषमामिहस्थस्त्वंचरधर्ममनुत्तमं॥२३॥ शुश्रूषुर्जननींपुत्रस्वगृहेनियतोवसन्॥ परेणतपसायुक्तःकाश्यपस्त्रिदिवंगतः॥२४॥ यथैवराजापूज्यस्तेगौरवेणतथात्यहं॥ त्वांसाहंनानुजानामिनगंतव्यमितोवनं॥ २५॥ त्वद्वियोगान्ममैकार्येजीवितेनसुखेनच॥ त्व यासहममश्रेयस्तृणानामपिभक्षणं॥ २६॥ यदित्वंयास्यसिवनंत्यक्त्वामांशोकलालसां॥ अहंप्रायमिहाशिष्येनचशक्ष्यामिजीवितुं॥ २७॥ ततस्त्वंप्राप्स्यसेपुत्रनिरयंलोकविश्रुतं॥ ब्रह्महत्यामिवाधर्मात्समुद्रःसरितांपतिः॥ २८॥ विलपंतींतयादीनांकौसल्यांजननींततः॥ उवाचरामोधर्मात्मावचनंधर्मसंहितं॥२९॥ नास्तिशक्तिःपितुर्वाक्यंसमतिक्रमितुंमम॥ प्रसादयेत्वांशिरसागंतुमिच्छाम्यहंवनं॥ ३० ॥ स्यातुमशक्यमितिचेत्तत्राप्याह ॥ त्वद्वियोगादिति ॥ त्वद्वियोगात्परंजीवितादिना मेनकिंचित्कार्यं॥ अतस्त्वयेत्यादि एवंच मामपिसहनयेतिभावः ॥ २६ ॥ प्रायं अनशनदीक्षां ॥ चोहेतौ यतोजीवितुंनशक्ष्यामि ॥ २७ ॥ ततः मातुर्मरणांतदुःखदानात् ॥ समुद्रोहिकस्मिंश्चित्कल्पे मातुर्दुःखजननरूपाधर्मात्पिप्पलादब्रह्मर्षिकृतांकृत्यांप्राप्य नरकवासतुल्यंदुःखं प्राप्तवानितिकचिंत्पुराणेप्रसिद्धमित्याहुः ॥ २८ ॥ २९ ॥ तद्वचनस्यकर्तव्यत्वेपि युगपदनुष्ठानासंभवात्पितृवचसःप्रथमप्राप्तत्वेनप्राबल्यात्तदतिक्रमोशक्यइत्याह ॥ नास्तीति ॥ ३० ॥

किंच पितृवाक्येन गोमातृवधोपि पूर्वैर्महात्मभिःकृतः मयातु दुःखमात्रंमातुःसंपाद्यतइतिनकिंचिदेतदित्याह ॥ ऋषिणेति ॥ अधर्मंजानतापि ऋषिणापि मंत्रद्रष्ट्रापि पितृवाक्यतोगौर्हता ॥ तस्मात्पितृवाक्याकरणेमहानधर्मइतिसूचितं ॥ ३१ ॥ महान्वधः ब्राह्मणसकाशादतिनिंद्योवधः ॥ अनेन प्राणत्यागेनापि पितृवाक्यंपालनीयमिति सूचितं ॥ ३२ ॥ परशुना स्वयंस्वहस्तेनछिन्ना ॥ अरण्ये तपोवने ॥ एवंपित्राज्ञया मातृवधोपियद्यधर्मोन तदादुःखमात्रंनतथेतिकिंवक्तव्यं ॥ ३३ ॥ अक्लीबं कातर्यर

ऋषिणाचपितुर्वाक्यंकुर्वतावनचारिणा॥ गौर्हताजानताधर्मंकंदुनाचविपश्चिता॥ ३१॥ अस्माकंतुकुलेपूर्वंसगरस्याज्ञयापितुः॥
खनद्भिःसागरैर्भूमिमवाप्तःसुमहान्वधः ॥ ३२ ॥ जामदग्न्येनरामेणरेणुकाजननीस्वयं ॥ कृत्तापरशुनाऽरण्येपितुर्वचनकारणात्
॥ ३३ ॥ एतैरन्यैश्चबहुभिर्दिविदेवसमैःकृतं॥ पितुर्वचनमक्लीबंकरिष्यामिपितुर्हितं॥ ३४॥ नखल्वेतन्मयैकेनक्रियतेपितृशासनं॥
एतैरपिकृतंदेवियेमयापरिकीर्तिताः॥ ३५॥ नाहंधर्ममपूर्वंतेप्रतिकूलंप्रवर्तये॥ पूर्वैरयमभिप्रेतोगतोमार्गोऽनुगम्यते॥ ३६॥ तदेत
त्तुमयाकार्यंक्रियतेभुविनान्यथा॥ पितुर्हिवचनंकुर्वन्नकश्चिन्नामहीयते॥ ३७॥ तामेवमुक्काजननींलक्ष्मणंपुनरब्रवीत्॥ वाक्यंवा
क्यविदांश्रेष्ठःश्रेष्ठःसर्वधनुष्मतां ॥ ३८ ॥ तवलक्ष्मणजानामिमयिस्नेहमनुत्तमं ॥ विक्रमंचैवसत्त्वंचतेजश्चसुदुरासदं ॥ ३९ ॥
मममातुर्महद्दुःखमतुलंशुभलक्षण॥ अभिप्रायंनविज्ञायसत्यस्यचशमस्यच॥ ४० ॥

हितं ॥ अतःपितुर्हितंकरिष्यामि ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ तेप्रतिकूलमपूर्वं पूर्वानाचरितंधर्मं नाहंप्रवर्तये ॥ उक्तस्यैवार्थस्यान्वयेनप्रतिपादनं ॥ पूर्वैरिति ॥ अयमभिप्रेतः धर्मजनकत्वेनेष्टः पितृवाक्यपालनरूपः पूर्वैरयं मार्गोगतःप्राप्तोमयापि तेषामनुपश्चाद्गम्यते ॥ ३६ ॥ तस्माद्धेतोः भुवि भूलोके कार्यंकर्तुंयोग्यमेवतत् ॥ एतत्पितृवाक्यंमयाक्रियते नान्यथाऽकृत्यंनक्रियतइत्यर्थः ॥ नामप्रसिद्धं कश्चिन्नहीयते मातुःकिंचिद्दुःखोत्पादनेपि धर्मेणेतिशेषः ॥ ३७ ॥ पुनः अनंतरं ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ मममातुर्यन्महद्दुःखंतत्सत्यशमयोरभिप्रायं तद्विषयम दभिप्रायमज्ञात्वेत्यतस्तवेदृशंवाक्यं तत्त्वज्ञस्यानुचितमितिभावः ॥ ४० ॥

तदेवाह ॥ धर्मइति ॥ धर्मः सर्वपुरुषार्थेपुउत्तमःश्रेष्ठः ॥ प्रतिष्ठितं प्रशस्तंकारणं ॥ एतदुत्तमं पितुर्वचनं धर्मसंश्रितमपि वने तपस्यया तपस्विरक्षणेनच धर्मलाभात् ॥ अ तोऽवश्यंकर्तव्यंतद्वचइतिभावः ॥ अत्रोत्तममित्यस्य त्रैलोक्यसुखदत्वेनोत्तममितिव्यंग्यं ॥ ४१ ॥ पितृवाक्यकरणस्य प्रतिज्ञातत्वादपि तदुल्लंघनमनुचितमित्याह ॥ संश्रुत्ये ति ॥ प्रतिज्ञाय वृथा मोघं ॥ ४२ ॥ इदं सपत्न्याः कैकेय्यावचनं नपितुस्तत्राह ॥ सोहमित्यादि ॥ ४३ ॥ अनार्यामतिं पितरंबध्वा हत्वावा राज्यंकर्तव्यमित्येवमधर्म

धर्मोहिपरमोलोकेधर्मेसत्यंप्रतिष्ठितं॥ धर्मसंश्रितमप्येतत्पितुर्वचनमुत्तमं॥ ४१॥ संश्रुत्यचपितुर्वाक्यंमातुर्वाब्राह्मणस्यवा॥ नक
र्तव्यंवृथावीरधर्ममाश्रित्यतिष्ठता॥ ४२॥ सोहंनशक्ष्यामिपुनर्नियोगमतिवर्तितुं॥ पितुर्हिवचनाद्वीरकैकेय्याहंप्रचोदितः॥ ४३॥
तदेतांविसृजानार्यांक्षत्रधर्माश्रितांमतिं॥ धर्ममाश्रयमातैक्ष्यंमद्बुद्धिरनुगम्यतां ॥ ४४॥ तमेवमुक्कासौहार्दाद्भ्रातरंलक्ष्मणाग्रजः
उवाचभूयःकौसल्यांप्रांजलिःशिरसानतः॥ ४५ ॥ अनुमन्यस्वमांदेविगमिष्यंतमितोवनं॥ शापितासिममप्राणैःकुरुस्वस्त्ययना
निमे॥४६॥ तीर्णप्रतिज्ञश्चवनात्पुनरेष्याम्यहंपुरीं॥ ययातिरिवराजर्षिःपुराहित्वापुनर्दिवं॥४७॥ शोकःसंधार्यतांमानर्हृदयेसाधुमा
शुचः॥ वनवासादिहेष्यामिपुनःकृत्वापितुर्वचः॥ ४८॥ त्वयामयाचवैदेह्यालक्ष्मणेनसुमित्रया॥ पितुर्नियोगेस्थातव्यमेषधर्मःस
नातनः॥४९॥ अवसंभृत्यसंभारान्दुःखंहृदिनिगृह्यच॥ वनवासकृताबुद्धिर्ममधर्म्यानुवर्त्यतां॥ ५०॥ एतद्वचस्तस्यनिशम्यमाता
सुधर्म्यमव्यग्रमविक्लवंच॥ मृतंवसंज्ञांप्रतिलभ्यदेवीसमीक्ष्यरामंपुनरित्युवाच॥ ५१॥

विषयांमतिं ॥ मद्बुद्धिः पितृवाक्यकरणरूपा ॥ अनु गम्यतां अनुवर्त्यतां ॥ ४४॥ ४५॥ शापितासि शपथंप्रापितासि ॥ गमननिरोधंमाकुर्वितिशेषः॥ ४६॥ दिवंहित्वा भूमौपतितः पुनर्दिवंयथागतस्तथेत्यर्थः॥ ४७॥ पुनरे ष्यामीत्यन्वयः॥ ४८ ॥ पितुः राज्ञोदशरथस्य ॥ ४९ ॥ संभारानभिषेकसंभारान् निगृह्य निवार्य अनुवर्त्यतां त्वयाऽनुमन्यतामित्यर्थः ॥ ५० ॥ सुधर्म्यं धर्मयुक्तं ॥ अव्ययं धैर्ययुक्तं ॥ अविक्लवं अकातरं ॥ मृतंव मूर्छितेतियावत् ॥ ५१ ॥

स्वधर्मेण पालनादिरूपमातृधर्मेण ॥ सुदत्तया पितुरिवस्नेहवत्तया ॥ ५२ ॥ लोकेन इतरबंधुजनेन स्वधया पितृपूजनेन ॥ इदमुपलक्षणंदेवपूजादेरपि ॥ अमृतेन अमृतत्वसाधनेन तत्वज्ञानेनापिकिं ॥ कृत्स्नादपिजीवलोकात् कृत्स्नलोकसान्निध्यात् मुहूर्तमपि तवसन्निधानमेवश्रेयः ॥ ५३ ॥ नरैरुल्काभिरलातैरपोह्यमानस्तुद्यमानो निशिध्वांतमभिप्रविष्टोगजइव भूयः प्रजज्वाल ॥ किमिदं यन्मामधर्मेप्रवर्तयितुंविलपतीतिक्रोधः ॥ ५४ ॥ तत्ररामस्यधर्मेनिष्ठांवाल्मीकिःश्लाघते यथा सएवेति ॥

यथैवतेपुत्रपितातथाहंगुरुःस्वधर्मेणसुदत्तयाच॥नत्वानुजानामिनमांविहायसुदुःखितामर्हसिपुत्रगंतुं॥५२॥ किंजीवितेनेहविना त्वयामेलोकेनवाकिंस्वधयाऽमृतेन॥ श्रेयोमुहूर्तंतवसन्निधानंममैवकृत्स्नादपिजीवलोकात् ॥ ५३ ॥ नरैरिवोल्काभिरपोह्यमानोम हागजोध्वांतमभिप्रविष्टः॥ भूयःप्रजज्वालविलापमेवंनिशम्यरामःकरुणंजनन्याः॥ ५४ ॥ समातरंचैवविसंज्ञकल्पामार्तंचसौमि त्रिमभिप्रतप्तं ॥ धर्मेस्थितोधर्म्यमुवाचवाक्यंयथासएवार्हतितत्रवक्तुं ॥ ५५॥ अहंहितेलक्ष्मणनित्यमेवजानामिभक्तिंचपराक्रमं च॥ ममत्वभिप्रायमसंनिरीक्ष्यमात्रासहाभ्यर्दसिमासुदुःखं ॥ ५६ ॥ धर्मार्थकामाःखलुजीवलोकेसमीक्षितादर्मफलोदयेषु॥ येत त्रसर्वेस्युरसंशयंमेभार्येववश्याभिमतासपुत्रा ॥ ५७॥

तत्र तथाविधघोरदशायां अनन्वयालंकारोत्र ॥५५ ॥ ममाभिप्रायं धर्मैकनिष्ठत्वरूपं ॥ अभ्यर्दसि पीडयसि ॥ अभ्यर्थसीतिपाठे प्रेरयसीत्यर्थः ॥ सर्वथांतर्भावितण्यर्थता ॥ एवंसुतरांदुःखं मा माकुर्वित्यर्थः॥ ५६ ॥ धर्मफलोदयेषु पूर्वकृतधर्मफलोत्पत्तिकालेषु ये धर्मार्थकामास्त्रयोपिलोकेसमीक्षिताः दृष्टाः मन्वादिभिर्धर्मफलत्वेन येत्रयोपिदृष्टास्तेसर्वे तत्रधर्मेसतिअवश्यंभवेयुरितिमेमतिः ॥ ननुतत्रमेकश्चित्संदेहइतिभावः ॥ एकतोऽनेककार्यलाभेदृष्टांतमाह ॥ भार्येवेति ॥ वश्या अनुकूला अतिथिपूजादिधर्मसाधनं॥ अभिमताऽभिप्रिया कामसाधनं ॥ सपुत्रा परमलोकगमनरूपार्थसाधनंचभवति तद्वत् ॥ तस्मात्धर्मएवमुख्यइति सएवरक्ष्यइतिभावः ॥ ५७ ॥

अमुमेवार्थं भंग्यंतरेणदृढयति ॥ यस्मिन्निति ॥ यस्मिन्कर्मणि सर्वेधर्मादयोऽसन्निविष्टाअसंबद्धास्तन्नोपक्रमेत नारभेतैवेतिशेषः एकैकफलकानेककर्मसंभवेपि यतोधर्मःस्यात्तदुपक्रमेत तदेवकुर्यान्नापरं कुतस्तत्राह ॥ द्वेष्यइति ॥ अर्थपरः धर्मविरुद्धकेवलार्थपरः कामात्मता धर्मविरुद्धकामपरता नप्रशस्ता गर्हिता राज्ञइव ॥५८ ॥ यदेवमतोगुरुश्चेत्यादि ॥ गुरुरुपनेता धनुर्वेदाद्युपदेष्टाच ॥ सयत्कार्यं व्यादिशेत् ॥ तद्धर्ममवेक्ष्य पितृवचनकरणं धर्मइतिज्ञात्वा कोनकुर्यात् ॥ ५९ ॥ इमां सकलां संपूर्णां नकर्तुं नशक्नोमि ॥ नियोगेप्रभुरितिशेषः ॥ मातुःस्वेनसहगमननिषेधायाह ॥ देव्याश्चेति ॥ भर्तृत्वात्सएवास्यागतिर्नतुपुत्रः ॥ सगतिः सधर्मइतिपाठे तेनसगतिःसमान

यस्मिंस्तुसर्वेस्युरसन्निविष्टाधर्मोयतःस्यात्तदुपक्रमेत ॥ द्वेष्योभवत्यर्थपरोहिलोकेकामात्मताखल्वतिनप्रशस्ता ॥ ५८ ॥गुरुश्चरा जाचपिताचदृष्टःक्रोधात्प्रहर्षादथवापिकामात्॥ यद्यादिशेत्कार्यमवेक्ष्यधर्मंकस्तंनकुर्यादनृशंसवृत्तिः ॥५९॥ नतेनशक्नोमिपितुः प्रतिज्ञामिमांनकर्तुंसकलांयथावत्॥ सत्यावयोस्तातगुरुर्नियोगेदेव्याश्चभर्तासगतिश्चधर्मः॥ ६० ॥तस्मिन्पुनर्जीवतिधर्मराजेवि शेषतःस्वेपथिवर्तमाने॥ देवीमयासार्धमितोऽभिगच्छेत्कथंस्विदन्याविधवेवनारी॥ ६१॥सामानुमन्यस्ववनंव्रजंतंकुरुष्वनःस्वस्त्य यनानिदेवि॥ यथासमाप्तेपुनराव्रजेयंयथाहिसत्येनपुनर्ययातिः ॥ ६२॥ यशोत्यहंकेवलराज्यकारणान्नपृष्ठतःकर्तुमलंमहोदयं॥ अदीर्घकालेनतुदेविजीवितेवृणेऽवरामद्यमहीमधर्मतः॥ ६३॥ गतिरेषा ॥ सः तच्छब्दस्य बुद्धिस्थपरामर्शकत्वात्तेनसहवासएवास्याधर्मः नतुमयासहवासइत्यर्थः ॥ ६० ॥ तदेवाह ॥ तस्मिन्निति ॥ स्वेपथि इष्टपुत्रंपरित्यज्यापिसत्यरक्षणीयमित्येवंरूपेसत्यमार्गे अन्येत्यस्यविवरणं विधवेति ॥ ६१ ॥ मा मामित्यर्थः ॥ पुनर्ययातिः स्वर्गमापेतिशेषः ॥ ६२ ॥ केवलराज्यकारणात् धर्महीनराज्यहेतोः महोदयं महाफलं ॥ यशःप्राप्तमपि राज्यंत्यक्त्वा पितृवाक्यपालनंकृतवानित्येवंयशः पृष्ठतःकर्तुंनालं ॥ जीविते मनुष्यजीवनेऽदीर्घकालेऽल्पकालतयानिश्चितेसति ॥ तदर्थमवरां अवरप्रयोजनिकां, महीमधर्मतः परमपुरुषार्थत्यागेन नतुवृणेइति संबंधः ॥ ६३ ॥

पराक्रमात् धैर्यात् दर्शनं स्वसंमतंधर्मरहस्यं अनुशास्य उपदिश्य तांजननींप्रदक्षिणंकृत्वा हृदिचकार गंतुंमनश्चकारेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके वा०अ० एकविंशःसर्गः ॥ २१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अथरामःसौमित्रेः कैकेयीविषयं रोषंशमयतीत्याह ॥ अथेति ॥ व्यथया रामस्यराज्यहानिजन्यया सविशेषं रामेष्टजनांतरापेक्षयेतिशेषः ॥ अमर्षितं प्राप्तासहनं ॥ विस्फारणंविस्तारः ॥ १ ॥ आसाद्य अभिमुखीकृत्य धैर्येण सत्वं चित्तं अविकारितयाधारयन् प्रकटयन् ॥ २ ॥ किमुवाचेत्यत्राह निगृह्येति ॥ रोषं पित्राविवधहेतुं ॥ अवमानं वनप्रवासनरूपं निरस्य शत्रुकृतत्वाभावात् उत्तमंहर्षं सत्यपालनेनपितुःपुण्य

प्रसादयन्नरवृषभःसमातरंपराक्रमाज्जिगमिषुरेवदंडकान्॥ अथानुजंभृशमनुशास्यदर्शनंचकारतांहृदिजननींप्रदक्षिणं॥ ६४॥
इत्यार्षे० वा०रा०आ०अ०एकविंशःसर्गः २१॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ अथतंव्यथयादीनंसविशेषममर्षितं॥ सरोषमिवनागेंद्रंरोषविस्फारितेक्षणं॥ १॥ आसाद्यरामःसौमित्रिंसुहृदंभ्रातरंप्रियं॥ उवाचेदंसधैर्येणधारयन्सत्वमात्मवान्॥ २॥ निगृह्यरोषंशोकंचधैर्यमाक्रम्यकेवलं॥ अवमानंनिरस्यैनंगृहीत्वार्हर्षमुत्तमं॥ ३॥ उपक्लृप्तंयदेतन्मेअभिषेकार्थमुत्तमं॥ सर्वंनिवर्तयक्षिप्रंकुरुकार्यंनिरव्ययं॥ ४॥ सौमित्रेयोऽभिषेकार्थेममसंभारसंभ्रमः॥ अभिषेकनिवृत्त्यर्थेसोऽस्तुसंभारसंभ्रमः॥५॥ यस्यामदभिषेकार्थेमानसंपरितप्यति॥ मातानःसायथानस्यात्सविशंकातथाकुरु॥ ६॥ लोकसिद्धिर्जनहर्षं ॥ ३ ॥ तादृशहर्षसिद्ध्यर्थमेव हेलक्ष्मण अभिषेकप्रयोजनकं निवर्तय ॥ कार्यं वनगमनोपयुक्तं ॥ ४ ॥ तदेवाह ॥ सौमित्रेइति ॥ संभारसंपादनाय यःसंभ्रमस्त्वरा साभिषेकनिवृत्त्यर्थेस्तु वनगमनपरिकरसंपादनायास्तितियावत् ॥ ५ ॥ किंच यस्यामदभिषेकार्थे मदभिषेकनिवृत्तौ ॥ अर्थशब्दोनिवृत्तिवचनइह ॥ अर्थोभिधेयैरवस्तुप्रयोजननिवृत्तिष्वित्यमरः ॥ सविशंका कथमयंवनेस्थास्यतीतिशंकयासदुःखा ॥ तथाकुरु ॥ अल्पेनैवकालेन रामंद्रष्टासि पित्राज्ञाभंगश्चातिनिंद्यइत्यादिवाक्यैरितिशेषः ॥ यद्वा यस्याः कैकेय्याः ॥ नो माता कैकेयी सशंका अयंवनंनगमिष्यतीतिशंकासहिता ॥ ६ ॥

कृतएवंतत्राह ॥ तस्याइति ॥ तस्यामनसि प्रतिसंजातं शंकामयंदुःखं मुहूर्तमपि उपेक्षितुं नोत्सहे ॥ उदीक्षितुमितिपाठेद्रष्टुमित्यर्थः ॥७॥ तदेवोपपादयति ॥ नबुद्धीति ॥ अबुद्धं अज्ञानपूर्ववा ॥ अल्पंच अल्पमपि विप्रियं विप्रियकरं कदाचन कदापिकृतंनस्मरामीत्यन्वयः ॥ समारब्धमितिपाठे नारब्धवानस्मीत्यर्थः ॥ ८ ॥ सत्यः सत्यवचनस्वभावः सत्याभिसंधः सत्यप्रतिज्ञः परलोकभयात् परलोकभयहेतोरसत्याद्भीतः पिता निर्भयोस्तु मयातत्कृतसत्यपरिपालनात् ॥ ९ ॥ अस्मिन्कर्मणि अभिषेकविषयेकर्मणि अप्रतिसंहृते अनिवर्तिते ममवचःसत्यंनवृत्तमितिमनस्तापोभवेत् ॥ तस्यच मनस्तापोमामपितपेत् पितृहितमकुर्वतोमम जन्मव्यर्थमितिपीडयेत्

तस्याःशंकामयंदुःखंमुहूर्तमपिनोत्सहे॥ मनसिप्रतिसंजातंसौमित्रेःहमुदीक्षितुं ॥ ७॥ नबुद्धिपूर्वंनाबुद्धंस्मरामीहकदाचन॥ मातृणांवापितुर्वाहंकृतमल्पंचविप्रियं ॥ ८ ॥ सत्यःसत्याभिसंधश्चनित्यंसत्यपराक्रमः॥ परलोकभयाद्भीतोनिर्भयोस्तुपितामम॥ ९॥
तस्यापिहिभवेदस्मिन्कर्मण्यप्रतिसंहृते ॥ सत्यंनेतिमनस्तापस्तस्यतापस्तपेच्चमां॥ १० अभिषेकविधानंतुतस्मात्संहृत्यलक्ष्मण॥ अन्वगेवाहमिच्छामिवनंगंतुमितःपुरः॥ ११ ॥ममप्रव्राजनादद्यकृतकृत्यानृपात्मजा ॥ सुतंभरतमव्यग्रमभिषेचयतांततः॥ १२॥ मयिचीराजिनधरेजटामंडलधारिणि ॥ गतेरण्यंचकैकेय्याभविष्यतिमनःसुखं॥ १३॥ बुद्धिःप्रणीतायेनेयंमनश्चानुसमाहितं॥ तं नुनार्हामिसंक्लेष्टुंप्रव्रजिष्यामिमाचिरं॥ १४॥

॥ १०॥ यतएवमतोभिषेकेति ॥ संहृत्य त्यक्त्वा अन्वगेव शीघ्रमेव ॥ इतःपुरः अस्मान्नगरात् ॥११॥ नृपात्मजा कैकेयी अव्यग्रं अव्याकुलं ॥१२॥ गतेगतेएव ॥१३॥ कैकेय्याअत्र नापराधः ॥ अन्यप्रेरितत्वात्तर्हिसएवदंड्यस्तत्राह ॥ येनेश्वरेणविधात्रेयंबुद्धिः कैकेय्याःप्रणीता मंथराद्वारादत्ता मनश्च तद्बुद्धिविषयेर्थेसुसमाहितं स्थिरीकृतं तं संक्लेष्टुं मत्कृतमन्यथाजातमितिक्लेशयितुं नार्हामि ॥ तस्य मदधिकारित्वान्मद्भूपत्वाद्धेतिगूढआशयः ॥ मत्संकल्पकृतमेव तदितिगूढंव्यंग्यं अशक्यत्वादित्यापाततोर्थः ॥ अतोवनंप्रव्रजिष्यामि चिरंविलंबोमामास्त्वित्यर्थः ॥१४॥

तत्प्रेरयितारमाह ॥ कृतांतइत्यादि ॥ मद्विवासने मद्विवासनप्रेरणाया एवमभिषेकनिवर्तनप्रेरणाया कृतांतादैवमेवेदानीं दुःखनिवर्तकादृष्टमवतिगंड ॥ मत्प्रजानां मत्कृतपरिपालनलाभाभावजनकमदृष्टमितिस्फुटं ॥ द्रष्टव्यः कारणत्वेनद्रष्टव्यः ॥ यत्तु रामस्यप्राक्कृतदुरदृष्टदैवमितितन्न भगवतस्तस्याभावात् ॥ १५ ॥ तदुपपादयति ॥ कैकेय्याइति ॥ प्रतिपत्तिरध्यवसायः यदि कृतांतविहितस्तत्प्रेरितोऽयभावोभिप्रायोनभवेत् ॥ १६ ॥ ईदृशस्य कैकेय्याभावस्यदैवकारणकत्वासिद्धये तस्याः सहजभावमाह ॥ जानासीत्यादि ॥ अतरं वैषम्य ॥ भूतपूर्वं तस्यावामयिसुते भरतेपिवा नविशेषोभूतपूर्वस्तस्माद्दैवकृतमेववैषम्यमितिभावः ॥ १७ ॥ तस्मात्सइति ॥ सोहरामः दुर्वचः

कृतांतएवसौमित्रेद्रष्टव्योमत्प्रवासने ॥ राज्यस्यचवितीर्णस्यपुनरेवनिवर्तने ॥ १५ ॥ कैकेय्याःप्रतिपत्तिर्हिकथंस्यान्ममवेदने ॥ यदितस्यानभावोयंकृतांतविहितोभवेत् ॥ १६ ॥ जानासिहियथासौम्यनमातृषुममांतरं ॥ भूतपूर्वंविशेषोवातस्यामयिसुतेपिवा ॥ १७ ॥ सोभिषेकनिवृत्त्यर्थैःप्रवासार्थैश्चदुर्वचैः ॥ उग्रैर्वाक्यैरहंतस्यानान्यद्दैवात्समर्थये ॥ १८ ॥ कथंप्रकृतिसंपन्नाराजपुत्रातथागुणा ॥ ब्रूयात्साप्राकृतेवस्त्रीमत्पीड्यंभर्तृसन्निधौ ॥ १९ ॥ यदचिंत्यंतुतद्दैवंभूतेष्वपिनहन्यते ॥ व्यक्तंमयिचतस्यांचपतितोहिविपर्ययः ॥ २० ॥

सामान्येनापिनवक्तुंशक्यैः किंपुनर्वाच्यं दशरथपत्न्या कैकेयकन्यया ॥ तादृशैर्वाक्यैराज्ञः कैकेय्याप्रेरणे दैवादन्यत्कारणंसोहरामोनसमर्थयइत्यन्वयः ॥ १८ ॥ तदेवदृढयति ॥ कथमिति ॥ प्रकृतिसंपन्ना सत्त्वप्रकृतियुक्ता तथागुणा प्रागनुभूततादृक्कल्याणगुणा ॥ तत्रापि भर्तृसन्निधौ मत्पीड्यं मत्पीडाजनकं तदेव ॥ मदघमितिपाठेप्ययमेवार्थः ॥ वाक्यंब्रूयात् यदिनदैवप्रेरितेतिभावः ॥ १९ ॥ ननु तद्दैवक्वास्ति कीदृक्चेत्यतआह ॥ यदिति ॥ देशकालवृत्तितया यदचिंत्यइदृग्विधमितिचिंतयितुमशक्यं तद्दैवं यद्भूतेषु भूताधिष्ठातृषु ब्रह्मादिष्वपि नहन्यते नप्रतिहतंभवति ॥ हि अतस्तत्कृतएव तस्या मयिच विपर्ययः पूर्वस्थितवात्सल्यापगमरूपः हस्तगतराज्यभ्रंशरूपश्च पतितः ॥ २० ॥

ननु शौर्येणदैवंहनिष्यामीतिचेत्तत्राह ॥ कश्चेति ॥ यस्यदैवस्य ग्रहणंज्ञानं ज्ञानजनकं ॥ कर्मणः फलादन्यन्नदृश्यते ॥ एवच नित्यकार्यानुमेयतया प्रागज्ञानत्वात् योद्धुमशक्यं जातेतुफले विफलंयुद्धं ॥ फलेनतस्यनाशाच्चेतिभावः ॥ २१ ॥ सर्वतोदैवमेवप्रबलं ॥ पौरुषंतुकाकतालीयमित्याह ॥ सुखेत्यादि ॥ भवाभवौ बंधमोक्षौ ॥ एषांमध्ये यस्ययत् तथाभूतं अचिंत्यकारणकं किंचित्कार्यं तत् ननु निश्चयेन दैवस्य कर्म फलं ॥ २२ ॥ दैवप्राबल्यमेव दृढयति ॥ ऋषयइति ॥ विश्वामित्रादयः ॥ मन्युः क्रोधः ॥ बहुवचनं व्यक्तिबहुत्वात् ॥ तैर्भ्रश्यंते अभिभूयंते ॥ २३ ॥ पुनरपि स्ववनवासस्य दैवजत्वं दृढयितुं ॥ दैवकार्यलक्षणमाह ॥ असंकल्पितमिति ॥ आरंभैर्यत्नैः आ

कश्चदैवेनसौमित्रेयोद्धुमुत्सहतेपुमान् ॥ यस्यनुग्रहणंकिंचित्कर्मणोन्यन्नदृश्यते ॥ २१ ॥ सुखदुःखेभयक्रोधौलाभालाभौभवाभवौ ॥ यस्यकिंचित्तथाभूतंननुदैवस्यकर्मतत् ॥ २२ ॥ ऋषयोप्युग्रतपसोदैवेनाभिप्रचोदिताः ॥ उत्सृज्यनियमान्तीव्रान्भ्रश्यंतेकाममन्युभिः ॥ २३ ॥ असंकल्पितमेवेहयदकस्मात्प्रवर्तते ॥ निवर्त्यारब्धमारंभैर्ननुदैवस्यकर्मतत् ॥ २४ ॥ एतयातत्त्वयाबुद्ध्यासंस्तभ्यात्मानमात्मना ॥ व्याहतेप्यभिषेकेमेपरितापोनविद्यते ॥ २५ ॥ तस्मादपरितापःसन्त्वमप्यनुविधायमां ॥ प्रतिसंहारयक्षिप्रमाभिषेचनिकांक्रियां ॥ २६ ॥ एभिरेवघटैःसर्वैरभिषेचनसंभृतैः ॥ ममलक्ष्मणतापस्येव्रतस्नानंभविष्यति ॥ २७ ॥

रब्धमुपक्रांतं कार्यंनिवर्त्य यदसंकल्पितमेवाचिंतितमेवाकस्मात्दृष्टहेतुंविना प्रवर्तते तद्दैवस्यकर्मननु ॥ २४ ॥ उपसंहरति ॥ एतयेति ॥ तत्त्वया यथार्थया बुद्ध्या बुद्धियोगेन आत्मनांतःकरणस्थेनात्मानमंतःकरणं संस्तभ्य यदितिष्ठसीतिशेषः ॥ तदामेभिषेकेव्याहतेपि तवपरितापोनविद्यते नभवति ॥ २५ ॥ अथ तत्कालकर्तव्यंनियुंक्ते ॥ तस्मादिति ॥ उपदिष्टबुद्धियोगबलादित्यर्थः ॥ अपरितापः परितापहीनःसन् त्वमपि मामनुविधाय मामनुसृत्याभिषेचनिकींतत्प्रयोजनकांक्रियामलंकारं ॥ प्रतिसंहारय निवर्तय ॥ अनेन गूढं लक्ष्मणस्यापि वनगमनंसूचितं ॥ २६ ॥ तापस्ये तद्रूपव्रतस्यसंकल्पे व्रतस्नानं व्रतसंकल्पायाऽपेक्षितंस्नानं व्रतस्नानं तदेभिर्भविष्यतीतियोजना ॥ २७ ॥

तापस्यव्रतस्नानेप्येभिःक्रियमाणे राज्यलिप्सयात्मानंकृतवानितिकैकेय्याःशंकामाभूदितितन्निषेधति ॥ अथवेति ॥ राज्यद्रव्यमयेन राज्याभिषेकसाधनमंगलद्रव्यप्रचुरेण स्वयं स्वहस्तेनोद्धृतं तोयं मेव्रतादेशं व्रतसंकल्पाधिकारं ॥ २८ ॥ राज्यवनवासयोर्वनवासोमहोदयः महाफलः प्रजानांकृत्याकृत्यचिंताव्याक्षेपराहित्येनसततंतपः प्रवृत्त्या पितृवाक्यपरिपालनेनचेतिभावः ॥ २९ ॥ उपदेशस्यपरमप्रयोजनमाह ॥ नेति ॥ नमाताभिशंकितव्या नपिताभिशंकितव्योयतोदैवाभिपन्नाः दैवग्रस्ताः एवमभिशंकंतइतिशेषः ॥ यद्वा दैवाभिपन्नत्वं मातापित्रोर्विशेषणं ॥ त्वंच दैवंतथाप्रभावमितिजानासि अतोनातिशंकनीया ॥३०॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके

अथवाकिंममैतेनराज्यद्रव्यमयेनतु ॥ उद्धृतंमेस्वयंतोयंव्रतादेशंकरिष्यति ॥ २८ ॥ माचलक्ष्मणसंतापंकार्षीर्लक्ष्म्याविपर्यये ॥ राज्यंवावनवासोवावनवासोमहोदयः ॥ २९ ॥ नलक्ष्मणास्मिन्ममराज्यविघ्नेमातायवीयस्यभिशंकितव्या ॥ दैवाभिपन्नानपिताकथंचिज्ज्ञानासिदैवंहितथाप्रभावं ॥३०॥ इत्यार्षे० वा० रा० आ० अ० द्वाविंशःसर्गः ॥ २२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ इतिब्रुवतिरामेतुलक्ष्मणोऽवाक्शिराइव ॥ ध्यात्वामध्यंजगामाशुसहसादैन्यहर्षयोः ॥ १ ॥ तथातुवध्वाभ्रुकुटींभ्रुवोर्मध्येनरर्षभः ॥ निश्श्वासमहासर्पो बिलस्थइवरोषितः ॥ २ ॥ तस्यदुष्प्रतिवीक्ष्यंतद्भ्रुकुटीसहितंतदा ॥ बभौकुद्धस्यसिंहस्यमुखस्यसदृशंमुखं ॥ ३ ॥ अग्रहस्तंविधुन्वंस्तु हस्तीहस्तमिवात्मनः ॥ तिर्यगूर्ध्वंशरीरेचपातयित्वाशिरोधरां ॥ ४ ॥ वा० आ० अ० द्वाविंशःसर्गः ॥ २२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

दुःखहर्षयोर्मध्यंजगाम ॥ रामस्य धर्मैर्धैर्यदृष्ट्वा हर्षः तस्य राज्यभ्रंशात्दुःखमित्येषामध्यगतिः लक्ष्मणस्य शेषावतारत्वेन तमोगुणप्रधानता ॥ ज्येष्ठस्य विवेकवाक्यश्रवणेन सत्वोदयश्चेतिभावः ॥ अधःशिरस्त्वेनोक्तार्थस्यार्धांगीकारध्वननं ॥ इवेन तमसःस्वाभाविकत्वात्तस्यस्थिरताध्वन्यते ॥ १ ॥ तामेवदर्शयति ॥ तथात्विति ॥ तथा भयंकरामित्यर्थः ॥ बिलमत्रपरबिलं ॥ २ ॥ दुष्प्रतिवीक्ष्यं संमुखतयाद्रष्टुमशक्यं सादृश्यं दुर्दर्शत्वेन ॥ ३ ॥ अग्रहस्तं हस्ताग्रं रामेण क्षमापनायगृहीतमित्यर्थः ॥ तिर्यगित्यादिक्रोधातिशयेनविविधंशिरोधूननंकृत्वेत्यर्थः चादधदित्यपि ॥ ४ ॥

अग्राक्ष्णा कटाक्षेण ॥ तिर्यग्वक्रंभ्रातरमीक्षमाणः ॥ धर्मदोषोधर्मविरोधस्तत्प्रसंगेन तत्परिहारशेषतया ॥ पितृवचनमकुर्वन् कथमस्मान् धर्मेणपालयिष्यतीति या लोकस्यातिशंका तदभावसंपादनहेतुना मयापि पितृवचसोऽकरणेऽन्योपि पितृवच्चोनकरिष्यतीतिलोकनाशशंकाहेतुनाच यस्यनेसुमहान् अयं वनगमनंप्रतिसंभ्रमोजातः सोऽस्थानेऽयुक्तोभ्रांतिमूलएव ॥ भ्रांतिमूलत्वमेवाह ॥ कथंहीति अशौंडीरं असमर्थं दैवमितिकिंचिद्वस्तुप्रबलमिति ॥ एवंजातीयकं यथाहि यथैव त्वंवदसि ॥ एतत् एतज्जातीयं त्वद्विधःशौंडीरः दैवनिराकरणेपिसमर्थः क्षत्रियर्षभोयद्यसंभ्रांतःस्यात् कथमेतद्वक्तुमर्हति नकथमपि ॥ अतः कृपणं असमर्थैकपरिग्राह्यतयाशोच्यं ॥ अशक्तं पौरुष

अग्राक्ष्णावीक्षमाणस्तुतिर्यक्भ्रातरमब्रवीत् ॥ अस्थानेसंभ्रमोयस्यजातोवैसुमहानयं ॥ ५ ॥ धर्मदोषप्रसंगेनलोकस्यानतिशंकया ॥ कथंत्वेतदसंभ्रांतस्त्वद्विधोवक्तुमर्हति ॥ ६ ॥ यथात्वेवमशौंडीरंशौंडीरःक्षत्रियर्षभः ॥ किंनामकृपणंदैवमशक्तमभिशंससि ॥ ७ ॥ पापयोस्तेकथंनामतयोःशंकानविद्यते ॥ संतिधर्मोपधासक्ताधर्मात्मन्किंनबुध्यसे ॥ ८ ॥

सन्निधौकार्यासमर्थं दैवपदार्थं प्राकृतवत् किमभिशंससि अभिष्टौषि ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ एवं दैवावलंबनंप्रतिक्षिप्य धर्मदोषप्रसंगं परिहरति ॥ पापयोरिति ॥ पापात्मनोस्तयोः कैकेयीदशरथयोर्विषये तेकथंनाम शंका पापात्मत्वशंका नविद्यते नजायते ॥ ननुधर्मव्यवहारवतोः कथमेषाशंका तत्राह ॥ संतीति ॥ हेधर्मात्मन् धर्मैकस्वभाव ॥ धर्मउपधाछलं तत्रासक्तमासक्तिर्लोकप्रतारणायथेषां तादृशाबहिर्धर्मपराः अंतःपापासक्ताःसंति तान् किंकथं नबुध्यसे ॥ ८ ॥

तयोर्धर्मोपधत्वंदर्शयति ॥ तयोरिति ॥ स्वार्थं स्वकार्यसिध्यर्थं ॥ सुचरितं त्वां ॥ शाठ्यात् मृषाकल्पधर्मव्यवहारात् ॥ परिजिहीर्षतोस्यक्तुमिच्छतोस्तयोः कृत्यं किंनवुध्य सइत्यनुकर्षः ॥ अमुमर्थमर्थापत्त्यासाधयति ॥ यदीति ॥ यदि तयोरेवंशाठ्येन त्वदर्थप्रच्यावनं व्यवसितमभिप्रेतंनस्यात् तदाभिषेकारंभंकृत्वा तद्विघ्नकरणंनस्यादिति शेषः ॥ हियस्मात्पागेव पूर्वकालएव तयोः दातृप्रतिगृहीतृभावेनसंबद्धः सवरः प्रकृतः प्रदत्तप्रसंगस्तथ्यःस्यात्तदा प्रागेवाभिषेकारंभात्पूर्वमेव दत्तःस्यात् ॥ त्वदभिषेकारंभं विनैव भरताभिषेकत्वद्वनवासौकृतौस्यातां ॥ तस्माद्वरप्रदानकथामिथ्यैवेतिभावः ॥ यद्यपि दत्तोपिवरोराज्ञाविस्मृतइति तेनमदभिषेकारंभःकृतइत्यादिसमाधानंशक्यं तथापि ईदृशवरदानस्य लोकविद्विष्टत्वेनानौचित्यादनुचितकर्तृत्वेन राजा त्याज्यएवेत्याह ॥ लोकेति ॥ ज्येष्ठे श्रेष्ठगुणेजायति कनिष्ठविषयकत्वात्तदभिषेचनस्य लोक विद्विष्टत्वं प्रत्यक्षव्यवहारविरोधाच्छास्त्रविरोधाच्चेतिभावः ॥ ९ ॥ १० ॥ मेऽपराधइतिशेषः ॥ त्वद्विषये प्रतिवचनदानरूपं ममापराधं क्षंतुमर्हसि ॥ ११ ॥ प्रतिवचनमेवाह ॥

तयोःसुचरितंस्वार्थंशाठ्यात्परिजिहीर्षतोः॥ यदिनैवंव्यवसितंस्याद्विप्रागेवराघव॥ ९॥ तयोःप्रागेवदत्तश्चस्याद्वरःप्रकृतश्चसः॥ लोकविद्विष्टमारब्धंत्वदन्यस्याभिषेचनं॥ १०॥ नोत्सहेसहितुंवीरतत्रमेक्षंतुमर्हसि॥ ११॥ येनैवमागताद्वैधंतवबुद्धिर्महामते॥ सोपिधर्मोममद्वेष्योयत्प्रसंगाद्विमुह्यसि॥ १२॥ कथंत्वंकर्मणाशक्तःकैकेयीवशवर्तिनः॥ करिष्यसिपितुर्वाक्यमधर्मिष्ठंविगर्हितं॥ १३॥ यदयंकिल्बिषाद्भेदःकृतोप्यंवनगृह्यते॥ जायतेतत्रमेदुःखंधर्मसंगश्चगर्हितः॥ १४॥ येनेत्यादि ॥ यत्प्रसंगात् यस्यपितृवचनस्यप्रसंगात् धर्मत्व प्रसंगकल्पनाद्धेतोर्विमुह्यसि तदकरणेप्रत्यवायःस्यादितिमोहंप्राप्नोसि ॥ येनचमोहेन तवबुद्धिरेवंद्वैधमागता पूर्वंराज्यग्रहणविषयत्वमधुनातत्त्यागविषयत्वरूपं प्रकारद्वयं प्राप्ता ॥ सधर्मोपि ममद्वेष्यः धर्माभासत्वादितिभावः ॥ १२ ॥ तस्यधर्माभासत्वमेवाह ॥ कथमिति ॥ कर्मणा अचिंत्यवैभवस्वक्रियाशक्त्या कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुंच शक्तः समर्थस्त्वं कैकेयीवशवर्तिनः स्त्रीजितस्य अतएव गर्हितं लोकनिंद्यं अधर्मिष्ठंच वचः करिष्यसि ॥ १३ ॥ एवं स्पष्टेप्यधर्मे तवाधर्मबुद्धिर्नजायतइति मेदुःखमित्याह ॥ यदिति ॥ अयंभेदोऽभिषेकविघटनात्मा किल्बिषात् मृषावरप्रकल्पनात्कृतोपियत् यतस्त्वया एवंमृषावरप्रकल्पितत्वेन नगृह्यतेऽतोमे तत्र तद्विषये दुःखंजायते कपटकृ तमप्यर्थमसौ साधुतयागृह्णातीति ममव्यथेतिभावः ॥ किंचैवंविधधर्मसंगएवंविधधर्मासक्तिर्निंद्या ॥ १४ ॥

तदेवाह ॥ तवेत्यादिना ॥ अयं वनवासरूपः ॥ दोषस्यदोषत्वायहमेवशोचति ॥ त्वां त्वांविना ॥ तत्कृतेकर्मणि देवकृतत्वबुद्धिं त्वांविना अन्यःकामवृत्तयोरहितयोर्नित्यंपितृनाम कशब्दोः कामं मनोरथंमनसापिकथंकुर्यात् ॥ अनुष्ठानंतु दूरतइतिभावः ॥ १५ ॥ वरस्य वास्तवंदैवकृतत्वमभ्युपेत्याप्याह ॥ यद्यपीति ॥ तयोः पित्रोः प्रतिपत्तिस्त्वदभिषेकविघ टनविषयाबुद्धिरपि दैवीचदैव्येवेति यद्यपि तेमतं तथापि तेत्वया स्वमतमप्येतदुपेक्षणीयं यतस्तदपि ईदृशं विरुद्धकारिदैवमपि नरोचते ॥ एवंच प्रियभ्रातुर्ममासंमतत्वादिदं त्वयात्याज्यमितिभावः ॥ १६ ॥ किंच त्वादृशस्य दैवालंबनवादोप्ययुक्तइत्याह ॥ विक्लवइति ॥ लोकाप्रसिद्धइत्यर्थः संभावितात्मानः सर्वलोकश्लाघ्यशौर्यादिमंतः ॥ १७ ॥

तवायंधर्मसंयोगोलोकस्यास्यविगर्हितः ॥ मनसापिकथंकामंकुर्यात्त्वांकामवृत्तयोः॥ तयोस्त्वद्धितयोर्नित्यंश्वश्वोःपित्रभिधानयोः ॥ १५॥ यद्यपिप्रतिपत्तिस्तेदैवीचापितयोर्मतं ॥ तथाप्युपेक्षणीयंतेनमेतदुपरोचते॥ १६॥ विक्लवोवीर्यहीनोयःसदैवमनुवर्तते॥ वीराःसंभावितात्मानोनदैवंपर्युपासते ॥ १७ ॥ दैवंपुरुषकारेणयःसमर्थःप्रबाधितुं॥ नदैवेनविपन्नार्थःपुरुषःसोवसीदति॥ १८॥ द्रक्ष्यंतित्वद्यदैवस्यपौरुषंपुरुषस्यच॥ दैवमानुषयोरद्यव्यक्ताव्यक्तिर्भविष्यति॥ १९॥ अद्यमेपौरुषहतंदैवंद्रक्ष्यंतिवैजनाः॥ यैर्दैवादाहृतंतेऽद्यदृष्टंराज्याभिषेचनं॥ २० ॥ अत्यंकुशमिवोद्दामंगजंमदजलोद्धतं॥ प्रधावितमहंदैवंपौरुषेणनिवर्तये॥ २१॥ लोकपालाः समस्तास्तेनाद्यरामाभिषेचनं॥ नचकृत्स्नास्त्रयोलोकाविहन्युःकिंपुनःपिता॥ २२॥ समर्थः त्वादृशः विपन्नार्थः हतप्रयोजनः सत्वादृशः ॥ १८ ॥ ननु दैवबाधनसामर्थ्यं नकस्यापिइतिचेत्तत्राह ॥ द्रक्ष्यंतीति ॥ पौरुषं बलं द्रक्ष्यंति लोकाइतिशेषः ॥ व्यक्तिः प्रबलदुर्बलत्वविवेकः ॥ अद्य मत्पौरुषेणेतिशेषः ॥ १९ ॥ त देवाहअद्येति ॥ यैर्दैवादाहतं राज्याभिषेचनं ते दृष्टं तेजनाअद्यमत्पौरुषहतं दैवं द्रक्ष्यंति ॥ यद्दैवादितिपाठे ॥ यस्माद्दैवादाहतं येनदैवेनाहतमितियावत् ॥ दृष्टं यैर्जनैर्दृष्टं ते जनास्तद्दैवं मत्पौरुषहतंद्रक्ष्यंतीत्यर्थः ॥ २० ॥ अत्यंकुशं अतिक्रांतांकुशव्यापारं उद्दामं उत्कृष्टदामं निःशृंखलमितियावत् ॥ प्रधावितं अभिमुखंधावितं पौरुषेण स्वग तबलेन निवर्तये ॥ २१ ॥ दैवनिवर्तनं स्वबलस्येषत्करमित्याह ॥ लोकेत्यादि ॥ २२ ॥

मिथः परस्परैकवाक्यतया स्वपौरुषेण ॥ राजत्वंसिद्धवत्कृत्याह राजन्निति ॥ २३ ॥ तदाशां तामाशां तां कां या तवाभिषेकविघातेनपुत्रराज्याय पुत्रराज्यप्रापणार्थं वर्तते तामित्यर्थः ॥ २४ ॥ मद्बलत्वपक्षभूतेन मया विरुद्धाय जनाय यथा ममेयं पौरुषं दुःखाय प्रभविष्यति ॥ तथा दैवबलं नस्यात्तन्निरासक्षमर्थमितिशेषः ॥ २५ ॥ अथ वनवासोचितंकालं स्वयमेवाह ॥ ऊर्ध्वमिति ॥ एतद्विवरणं ॥ वर्षसहस्रांतेइति तस्मिन्नतीते ॥ त्वयि वनवासंगतेऽनंतरं आर्यपुत्राः आर्यस्य तवपुत्राः प्रजापाल्यं प्रजापालनरूपंराज्यं करिष्यंति ॥ तदानीमप्यन्येषां नावकाशइतिभावः ॥ २६ ॥ इदमेवयुक्तमित्याह ॥ पूर्वेति ॥ हि यतःपुत्रवत्परिपालननिमित्तं पुत्रेषु प्रजानिक्षिप्य प

यैर्विवासस्तवारण्येमिथोराजन्समर्थितः॥ अरण्येनेविवत्स्यंतिचतुर्दशसमास्तथा ॥ २३ ॥ अहंतदाशांधक्ष्यामिपितुस्तस्याश्चयात व ॥ अभिषेकविघातेनपुत्रराज्यायवर्तते ॥ २४ ॥ मद्बलेनविरुद्धायनस्याद्दैववलंतथा ॥ प्रभविष्यतिदुःखाययथोग्रंपौरुषंमम ॥ २५ ॥ ऊर्ध्ववर्षसहस्रांतेप्रजापाल्यमनंतरं॥ आर्यपुत्राःकरिष्यंतिवनवासंगतेत्वयि॥ २६॥पूर्वराजर्षिवृत्त्याहिवनवासोभिधीयते प्रजानिक्षिप्यपुत्रेषुपुत्रवत्परिपालने॥ २७॥ सचेद्राजन्यनेकाग्रेराज्यविभ्रमशंकया॥ नैवमिच्छसिधर्मात्मन्राज्यंरामत्वमात्मनि ॥ २८॥ प्रतिजानेचतेवीरमाभूवंवीरलोकभाक्॥ राज्यंचतवरक्षेयमहंवेलेवसागरं ॥ २९ ॥ श्वाद्यनवासः॥ पूर्वराजर्षिवृत्त्या तदाचारेण अभिधीयते॥ विधीयतइत्येवकचित्पाठः ॥ २७॥ राजनि दशरथे अनेकाग्रे कामवशादुक्तवानप्रस्थधर्मानुष्ठानेकाग्यतारहित्येन चलचित्ततया प्रतिकूलेसति ॥ राज्यविभ्रमशंकया तद्वचोविरोधेन राज्यग्रहणे सकललोकक्षोभेण स्वस्मिन्राज्यस्यविभ्रमशंकया चलनशंकयाऽस्थैर्यशंकया सवनवासधर्मस्त्वयाचेदंगीक्रियतेइतिशेषः ॥ किंच हे राम एवंश्रेष्ठत्वाद्धर्मतःप्राप्तंराज्यं तयैवशंकया यद्यात्मनिनेच्छसि ॥ तदा तांशंकांत्यजेतिशेषः ॥ राज्यकामत्वमितिपाठे एवंप्राप्तंराज्यभोक्तृत्वं राज्यरूपभोग्यसंबंधंवा ॥ यदिनेच्छसीत्यादिप्राग्वत् ॥ २८ ॥ तत्रहेतुः ॥ प्रतिजानेइत्यादि ॥ अहं वेलासागरमिव तवराज्यंच त्वांच रक्षेयं ॥ अन्यथा वीरलोकभाक्माभूवमिति ते तवाग्रे प्रतिजाने ॥ २९ ॥

तस्मात्त्वंमंगलैरभिषेकसाधनैरात्मानमभिषिंचस्व वसिष्ठादिभिरितिशेषः ॥ तत्राभिषेकव्यापारे व्यापृतोव्यापृतचित्तोभव ॥ तत्प्रतिबंधकानहंवारयिष्यामीत्याह ॥ अहमिति ॥ अलं समर्थः ॥ ३० ॥ तदेवदर्शयति ॥ नेति ॥ आबंधनार्थाय काष्ठानांपरस्परंबंधनहेतुछिद्रादिकरणाय ॥ स्तंभः कस्यचित्काष्ठादेरधःपतनप्रतिबंधः ॥३१॥ नचेत्यादिसार्धश्लोकएकंवाक्यं योऽत्यर्थंममतः संमतः शत्रुःस्यात्तं यंकंचिच्छत्रुं वज्रिणंवा इंद्ररूपंवा प्रगृहीतेन तीक्ष्णधारत्वादिविशिष्टेनासिना नकल्पये नखंडशःकल्पये एवमहंनकामयेच एवंकामनामपिनकरोमि सर्वथाखंडयाम्येवेतिभावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ खड्गनिष्पेषनिष्पिष्टैः खड्गकृताघातेनखंडितैः महीं गहना निरंतरत्वात् ॥ अत

मंगलैरभिषिंचस्वतत्रत्वंव्यापृतोभव ॥ अहमेकोमहीपालानलंवारयितुंवलात्॥ ३० ॥ नशोभार्थाविमोवाहूनधनुर्भूषणायमे ॥ नासिरावंधनार्थायनशरास्तंभहेतवः॥ ३१ ॥ अमित्रमथनार्थायसर्वमेतच्चतुष्टयं॥ नचाहंकामयेत्यर्थयःस्याच्छत्रुर्मतोमम॥ ३२ ॥ असिनातीक्ष्णधारेणविद्युच्चलितवर्चसा॥ प्रगृहीतेनवैशत्रुंवज्रिणंवानकल्पये ॥ ३३ ॥ खड्गनिष्पेषनिष्पिष्टैर्गहनादुश्चराचमे ॥ हरयश्चरथिहस्तोरुशिरोभिर्भवितामही ॥ ३४ ॥ खड्गधाराहतामेद्यदीप्यमानाइवाग्नयः ॥ पतिष्यंतिद्विषोभूमौमेघाइवसविद्युतः ॥ ३५॥ बद्धगोधांगुलित्राणेप्रगृहीतशरासने ॥ कथंपुरुषमानीस्यात्पुरुषाणांमयिस्थिते ॥ ३६ ॥ बहुभिश्चैकमत्यस्यन्नेकेनचबहून्जनान्॥ विनियोक्ष्याम्यहंबाणान्नृवाजिगजमर्मसु॥३७॥ अद्यमेस्त्रप्रभावस्यप्रभावःप्रभविष्यति॥ राज्ञश्चाप्रभुतांकर्तुप्रभुत्वंचतवप्रभो॥ ३८॥ एव दुश्चरा हस्त्यादीनां हस्त्यादिभिः क्रमात्संबंधः ॥ भवितेतिलुट् ॥३४ ॥ हताः विच्छिन्नाः अग्नयइव दीप्यमानाः रक्तधारया अतएव सविद्युतोमेघाइव ॥ ३५ ॥ उक्तधर्मविशिष्टेमयिस्थितेसति ॥ पुरुषाणांमध्ये कश्चिदपि कथंपुरुषमानी आत्मानंपुरुषंमन्यमानःशूराभिमानीकथंस्यादित्यर्थः ॥ ३६ ॥ अत्यस्यन्पातयन् ॥ बहुभिः बाणैः एकेनबाणेन विनियोक्ष्यामि त्यक्ष्यामि ॥ ३७ ॥ अस्त्रप्रभावस्य अस्त्रसामर्थ्यस्य प्रभावः प्रतापः राज्ञोदशरथस्य प्रभविष्यति उज्जृंभितोभविष्यति ॥ ३८ ॥

चंदनसारस्य चंदनसारानुलेपनस्य ॥ केयूरामोक्षणस्य अंगदधारणस्य ॥ वसूनांमोक्षणस्य दानस्य ॥ सुहृज्जनपालनस्य अनुरूपौ अर्हौ मेबाहू इमौ पीनप्रलंबौ तेऽभिषेचन विघ्नस्यकर्तृणांनिवारणे कर्म स्वानुरूपंकर्म करिष्यतः ॥ ३९ ॥४० ॥ ब्रवीहीत्यार्षईट् ॥ वियुज्यतां वियोज्यतां ॥ ४१ ॥ एवंवादिनं लक्ष्मणं रामोनायमेतस्यकालइत्याह ॥ विमृज्येति ॥ बाष्पं लक्ष्मणनयनजं विमृज्य परिमृज्य ॥ विसृज्येतिपाठे अंतर्भावितण्यर्थतया विसर्जयित्वा चक्षुषी परिमृज्येतियावदितिकतकः ॥ पित्रोर्वचनेव्यवस्थितं प्रतिष्ठितंमां निबोध हेसौम्य एषहिसत्पथः ॥ जीवितोर्वाक्यकरणात्यत्यब्दंभूरिभोजनात् ॥ गयायांपिंडदानाच्चत्रिभिःपुत्रस्यपुत्रतेतिन्यायादितिभावः ॥ निबोधेत्य

अद्यचंदनसारस्यकेयूरामोक्षणस्यच ॥ वसूनांचविमोक्षस्यसुहृदांपालनस्यच ॥ ३९ ॥ अनुरूपाविमौबाहूरामकर्मकरिष्यतः॥ अभिषेचनविघ्नस्यकर्तृणांतेनिवारणे॥ ४० ॥ब्रवीहिकोद्यैवमयावियुज्यतांतवासुहृत्प्राणयशःसुहृज्जनैः॥ यथातवेयंवसुधावशाभवेत्तथैवमांशाधितवास्मिकिंकरः॥ ४१ ॥ विमृज्यबाष्पंपरिसांत्व्यचासकृत्संलक्ष्मणंराघववंशवर्धनः॥ उवाचपित्रोर्वचनेव्यवस्थितंनिबोधमामेपहिसौम्यसत्पथः॥ ४२ ॥ इत्यार्षेश्रीरा० वा० आ० अ० त्रयोविंशःसर्गः॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तंसमीक्ष्यव्यवसितंपितुर्निर्देशपालने॥ कौसल्याबाष्पसंरुद्धावचोधर्मिष्ठमब्रवीत्॥ १ ॥ अदृष्टदुःखोधर्मात्मासर्वभूतप्रियंवदः॥ मयिजातोदशरथात्कथमुंछेनवर्तयेत्॥ २ ॥ यस्यभृत्याश्चदासाश्चमृष्टान्यन्नानिभुंजते ॥ कथंसभोक्ष्यतेरामोवनेमूलफलान्ययं॥ ३ ॥ क एतच्छ्रद्धेच्छ्रुत्वाकस्यवानभवेद्भयं॥ गुणवान्दयितोराज्ञोकाकुत्स्थोयद्विवास्यते॥ ४ ॥

स्य नितरामतिशयेनावतरणकालिकवृत्तांतस्मरणपूर्वकंजानीहि ॥ एषहि एषएव सत्पथः सतांरक्षकःपंथाइत्यप्यर्थोत्रगूढः ॥ ४२ ॥ इतिरामाभिरामे० त्रयोविंशःसर्गः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७॥ व्यवसितं निश्चितमतिं ॥ निदेशोनिर्देशआज्ञा बाष्पसंरुद्धा बाष्पसंरुद्धवाक् ॥ धर्मिष्ठंरामं ॥ १ ॥ उंछः क्षेत्रपतितकणिशग्रहणं ॥ वर्तयेत् जीवेत् भवानितिशेषः ॥२॥ भृत्याः भर्तव्याः अयं उपस्कृतमांसादिभोजनशीलः ॥३॥ विवास्यतइतियत् एतच्छ्रुत्वा कःश्रद्दधेत् सत्यंमन्वीत सत्यमितिवाज्ञात्वा कस्य स्यपित्रादिभ्योभयंनभवेत् ॥ ४ ॥

सर्वमादिशन् सुखदुःखेनयोजयन् ॥ कृतांतोदैवंबलवानितिनूनमहंमन्ये ॥ यत्र यस्मात् हेराम अभिरामस्त्वं लोके कर्मलोकेस्थितोवनंगमिष्यसि ॥ ५ ॥ आत्मभवः आत्मजः स्वमनःसंभूतः ॥ तवादर्शनमेववर्धकत्वान्मारुतोयस्यसः ॥ विलापदुःखैः समिधः समिधनं यस्यसः ॥ घञर्थेकः ॥ रुदिताश्रूण्येव हुताआहुतयोयस्मिन्सः ॥ चिंताहेतुकबाष्पमेव महाधूमोयस्यसः ॥ तवागमनचिंतजः ॥ चिंतजइतिबाह्वुलकात्ह्रस्वः ॥ तव या आगमनचिंता तयाजनितः ॥ अदर्शनचिंतजइतिपाठेपि अदर्शनजातचिंताजनितइत्यर्थः ॥ परेत्वदर्शनस्य मारुतत्वेननिरूपणात्सचिंत्यइत्याहुः ॥ निश्वासरूपायासेनसंधुक्षणात् संभवोद्वृद्धिर्यस्यसः ॥ त्वयाविहीनां मामधिकंकर्शयित्वा क

नूनंतुबलवान्लोकेकृतांतःसर्वमादिशन् ॥ लोकेरामाभिरामस्त्वंवनंयत्रगमिष्यसि॥ ५॥ अयंतुमामात्मभवस्तवादर्शनमारुतः ॥ विलापदुःखसमिधोरुदिताश्रुहुताहुतिः॥ ६॥ चिंताबाष्पमहाधूमस्तवागमनचिंतजः ॥ कर्शयित्वाधिकंपुत्रनिश्वासायाससंभवः ॥ ७॥ त्वयाविहीनामिहमांशोकाग्निरतुलोमहान्॥ प्रधक्ष्यतियथाकक्षंचित्रभानुर्हिमात्यये ॥८॥ कथंहिधेनुःस्ववत्संगच्छंतमनुगच्छति॥ अहंत्वानुगमिष्यामियत्रवत्सगमिष्यसि॥ ९॥ यथानिगदितंमात्रातद्वाक्यंपुरुषर्षभः॥ श्रुत्वारामोऽब्रवीद्वाक्यंमातरंभृशदुःखितां॥ १०॥ कैकेय्यावंचितोराजामयिचारण्यमाश्रिते॥ भवत्याचपरित्यक्तोननूनंवर्तयिष्यति ॥ ११ ॥ भर्तुःपुनःपरित्यागोनृशंसःकेवलंस्त्रियाः॥ सभवत्यानकर्तव्योमनसापिविगर्हितः॥ १२॥ यावज्जीवतिकाकुत्स्थःपितामेजगतीपतिः॥ शुश्रूषाक्रियतांतावत्सहिधर्मःसनातनः॥ १३॥ एवमुक्तातुरामेणकौसल्याशुभदर्शना॥ तथेत्युवाचसुप्रीतारामंअक्लिष्टकारिणं॥ १४॥ शांकृत्वा॥ अतुलः युक्तगुणः शोकाग्निर्माधक्ष्यति ॥ हिमात्यये ग्रीष्मे चित्रभानुर्वह्निः सूर्योवा ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ कथमिति ॥ यथेत्यर्थः ॥ क्वचित्तथैवपाठः ॥ ९ ॥ यथानिगदितं येनप्रकारेणनिगदितं तद्वाक्यंश्रुत्वा आत्मानुगमनंश्रुत्वेतियावत् ॥ १० ॥ वंचितः वंचनयामद्वियोजनाद्दुःखंप्रापितः ॥ नवर्तयिष्यति नजीविष्यति ॥ ११ ॥ केवलंनृशंसः क्रौर्यमेव नतुतेनेहामुत्रसुखमित्यर्थः॥ मनसापिनकर्तव्यः नचिंतनीयः॥ यतोविगर्हितः महापापहेतुत्वादतिनिंदितः॥१२॥ अतः यावदिति॥१३॥१४॥

एवंवचनमुक्तः भर्तृशुश्रूषांगीकारवचनमुक्तः श्रावितः ॥ १५ ॥ उभयोस्तद्वचनावश्यकर्तव्यत्वे हेतुर्भर्तागुरुरितिचयथायोगं ॥ १६ ॥ पितृवाक्यकरणानंतरं त्वच्छुश्रूषापि कार्येत्याह ॥ इमानीति ॥ विहृत्येत्यनेन वनवासस्यमृगयावल्लीलात्वंदर्शितं ॥ वचनेस्थास्यामि वचनमनुष्ठास्यामि ॥ १७ ॥ एवमुक्ता पुत्रेणेतिशेषः ॥ १८ ॥ अंगीकृत भर्तृसेवापि सपत्नीदुःखस्मरणात्पुनःरामानुगमनमभिलषति ॥ आसामित्यादि ॥ वन्यां वनेभवां ॥ १९ ॥ यदितेइत्याद्यर्धपूर्वान्वयि ॥ तां तथारुदतींदृष्ट्वापि स्वयमरुदन्

एवमुक्तस्तुवचनंरामोधर्मभृतांवरः॥ भूयस्तामब्रवीद्वाक्यंमातरंभृशदुःखितां॥ १५॥ मयाचैवभवत्याचकर्तव्यंवचनंपितुः॥ राजा भर्तागुरुःश्रेष्ठःसर्वेषामीश्वरःप्रभुः ॥ १६॥ इमानितुमहारण्येविहृत्यनवपंचच॥ वर्षाणिपरमप्रीत्यास्थास्यामिवचनेतव॥ १७॥ एवमुक्ताप्रियंपुत्रंवाष्पपूर्णाननातदा॥ उवाचपरमार्तातुकौसल्यासुतवत्सला ॥ १८॥ आसांरामसपत्नीनांवस्तुमध्येनमेक्षमं॥ नयमामपिकाकुत्स्थवनंवन्यांमृगीमिव॥ १९॥ यदितेगमनेबुद्धिःकृतापितुरपेक्षया॥ तांतथारुदतींरामोऽरुदन्वचनमब्रवीत्॥ २०॥ जीवंत्याहिस्त्रियाभर्तादैवतंप्रभुरेवच॥ भवत्याममचैवाद्यराजाप्रभवतिप्रभुः॥ २१॥ नत्यनाथावयंराज्ञालोकनाथेनधीमता॥ भरतश्चापिधर्मात्मासर्वभूतप्रियंवदः॥ २२॥ भवतीमनुवर्तेतसहिधर्मरतःसदा॥ यथामयितुनिष्क्रांतेपुत्रशोकेनपार्थिवः॥ २३॥ श्रमंनावाप्नुयात्किंचिदप्रमत्तातथाकुरु॥ दारुणश्चाप्ययंशोकोयथैनंनविनाशयेत्॥ २४॥

वचोब्रवीत् ॥ रोदनेकातर्यप्रगटनेन मातुःपुनरप्यनुगमनप्रत्याशाप्रसंगात् ॥ २० ॥ प्रभवति ॥ दंडादौसमर्थोभवति ॥ २१॥ धीमतेति ॥ सनाथाइतिशेषः ॥ अथ सपत्नीमध्यवासोदुष्करइत्यत्रपरिहारमाह भरतइति ॥ २२॥ भवतीमिति अतः कैकेयीकोपोअकिंचित्करइतिभावः ॥ यथा मयिनिष्क्रांते श्रमंनामुयात्तथाकुरु॥ यथाचैनं राजानं शोकोनविनाशयेत्तथाचकुरु ॥२३॥२४॥

द्विजस्यगायत्रीजपवत् स्त्रियाभर्तृशुश्रूषैवपरंनित्या नान्यत्किंचित्प्रत्युत तद्विरोध्यन्यदाचर्यमाणंप्रत्यवायजनकमपीत्याह ॥ व्रतेत्यादि ॥ नित्याकरणजप्रत्यवायानर्थं सांगाप्यनित्यधर्मकृतिःपरिहर्तुंनशक्नोतीतिभावः ॥ २५ ॥ २६ ॥ नित्यानुष्ठानेसत्यनित्याकरणेपि नपरलोकनाशइत्याह ॥ अपियेति ॥ निर्नमस्कारा भर्तृव्यतिरिक्तदेवादेर्नमस्काराद्युपचाररहिता ॥ देवपूजनात् विष्ण्वादिदेवपूजनात् ॥ सापिस्वर्गंलभतेइतिप्राक्तनेनान्वयः ॥ एतमेवार्थं नियमविधिद्वारेणदृढयति ॥ शुश्रूषामेवेति ॥ तत्प्रीति

राज्ञोवृद्धस्यसततंहितंचरसमाहिता॥ व्रतोपवासनिरतायानारीपरमोत्तमा॥ २५॥ भर्तारंनानुवर्तेतसाचपापगतिर्भवेत्॥ भर्तुःशुश्रूषयानारीलभतेस्वर्गमुत्तमं ॥ २६॥ अपियानिर्नमस्कारानिवृत्तादेवपूजनात् ॥ शुश्रूषामेवकुर्वीतभर्तुःप्रियहितेरता ॥ २७॥ एषधर्मस्त्रियानित्योवेदेलोकेश्रुतःस्मृतः॥ अग्निकार्येषुचसदासुमनोभिश्चदेवताः॥ २८॥ पूज्यास्तेमत्कृतेदेविब्राह्मणाश्चैवसत्कृताः॥ एवंकालंप्रतीक्षस्वममागमनकांक्षिणी॥ २९॥ नियतानियताहाराभर्तृशुश्रूषणेरता॥ प्राप्स्यसेपरमंकामंमयिपर्यागतेसति॥ ३०॥ यदिधर्मभृतांश्रेष्ठोधारयिष्यतिजीवितं॥ एवमुक्तातुरामेणबाष्पपर्याकुलेक्षणा॥ ३१॥ कौसल्यापुत्रशोकार्तारामंवचनमब्रवीत्॥ गमनेसुकृतांबुद्धिंनतेशक्नोमिपुत्रक॥ ३२॥ विनिवर्तयितुंवीरनूनंकालोदुरत्ययः॥ गच्छपुत्रत्वमेकाग्रोभद्रंतेऽस्तुसदाविभो॥ ३३॥ पुनस्त्वयिनिवृत्तेतुभविष्यामिगतक्लमा॥ प्रत्यागतेमहाभागेकृतार्थेचरितव्रते॥ ३४॥

जनकंकर्मैवेत्यर्थः ॥ तदेवाह ॥ प्रियहितेरतेति हितपदेन पश्चादुक्तेनैतत्ध्वनयति आपाततोऽप्रियमपिहितंकुर्यात् आपाततःप्रियमप्यहितंत्यजेदिति ॥ २७ ॥ तत्रमानमाह ॥ एषभर्तृसेवारूपोधर्मः स्त्रियानित्यइतिवेदेश्रुतः॥ लोके स्मृतौस्मृतः ॥ तर्हिकिंकर्मांतरं सर्वथात्याज्यं नेत्याह ॥ अग्नीत्यादि भर्तृसंमतेषु अग्निकार्येषुच तेष्वेव चएवकारार्थः ॥ २८ ॥ एवं भर्तृसेवातत्परतया ॥ कालं ममागमनकालं ॥ २९ ॥ कामं ऐहिकविषयसुखं ॥ ३० ॥ तस्यपुत्रमात्रासाध्यत्वादाह ॥ यदीति ॥ अनेन दशरथमरणस्य सन्निहितत्वंसूचितं ॥ ३१ ॥ सुकृतां सुष्ठुकृतनिश्चयां ॥ ३२ ॥ कालइटवियोगादिजनकः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

आनृण्यतां ॥ स्वार्थेष्यञ् ॥ ३५ ॥ मेवचआविध्य आच्छिद्य त्वांसंचोदयति वनायेतिशेषः इतियत्अतःकृतांतस्यगतिर्दुर्विभाव्या ॥ ३६ ॥ श्लक्ष्णेन निर्मलेन चारुणा मनोहरेण ॥ साम्ना सांत्वेनवचनेन ॥ शुक्लेनेतिपाठांतरं ॥ अदर्शनासहिष्णुत्वात्प्रत्यागमनकालइदानीमेवभवेदितिप्रार्थयते ॥ अपीति ॥ येन कालेन प्रत्यागतं प्रत्यागमनंभवेत्सइत्यर्थः ॥ अपीदानीमितिलोकोक्तौवाच ॥ ३७ ॥ परमेण आदरवता धर्मशीलत्वाद्देवर्षिरक्षणोद्यतत्वाच्च भगवत्संकल्पेनैव तथाज्ञानंतस्याइतिबोध्यं स्वस्त्यनं

पितुरानृण्यतांप्राप्तेस्वपिष्येपरमंसुखं ॥ कृतांतस्यगतिःपुत्रदुर्विभाव्यासदाभुवि ॥ ३५ ॥ यत्त्वांसंचोदयतिमेवचआविध्यराघव॥
गच्छेदानींमहाबाहोक्षेमेणपुनरागतः॥३६॥ नंदयिष्यसिमांपुत्रसाम्नाश्लक्ष्णेनचारुणा॥ अपीदानींसकालःस्याद्यनात्प्रत्यागतंपुनः
यत्त्वांपुत्रकपश्येयंजटावल्कलधारिणं॥३७॥ तथाहिरामंवनवासनिश्चितंददर्शदेवीपरमेणचेतसा ॥ उवाचरामंशुभलक्षणंवचोब
भूवचस्वस्त्ययनाभिकांक्षिणी ॥ ३८॥ इत्यार्षेश्रीरा०वा०आ०अयो०चतुर्विंशःसर्गः ॥ २४॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
साविनीयतमायासमुपस्पृश्यजलंशुचि॥ चकारमातारामस्यमंगलानिमनस्विनी॥१॥ नशक्यतेवारयितुंगच्छेदानींरघूत्तम॥ शी
घ्रंचविनिवर्तस्ववर्तस्वचसतांक्रमे॥ २॥ यंपालयसिधर्मेत्वंप्रीत्याचनियमेनच॥ सवैराघवशार्दूलधर्मस्त्वामभिरक्षतु ॥ ३॥ येभ्यः
प्रणमसेपुत्रदेवेष्वायतनेषुच॥ तेचत्वामभिरक्षंतुवनेसहमहर्षिभिः॥ ४॥ यानिदत्तानितेस्त्राणिविश्वामित्रेणधीमता ॥ तानित्वाम
भिरक्षंतुगुणैःसमुदितंसदा॥ ५॥ पितृशुश्रूषयापुत्रमातृशुश्रूषयातथा॥ सत्येनचमहाबाहोचिरंजीवाभिरक्षितः॥ ६॥ मंगलमभिकांक्षितुं

शीलमस्यस्याःसा ॥ ३८ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेअयोध्याकांडेचतुर्विंशःसर्गः ॥ २४॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ मंगलकरणमेवाह ॥ सेति ॥ आयासं तज्जनकंशोकं ॥ उपस्पृश्य आचम्य ॥ मंगलानि मंगलवचनानि ॥ १ ॥ सतांक्रमे सतांमार्गे ॥ २ ॥ ३ ॥ देवेष्वायतनेषु देवालयेषु ॥ प्रणमसेच चाद्रक्षितुमिच्छसि च ॥ तेचदेवाः चादृषयः ॥ ४ ॥ गुणैः सद्गुणैः ॥ ५ ॥ मातृशुश्रूषयेति मातात्रकैकेयी ॥ ६ ॥

समिदादिपदेनतदधिष्ठात्र्योदेवताउपलक्ष्यंते ॥ क्षुपाः ह्रस्वशाखास्तरवः शिफायुक्तवृक्षाःक्षुपाइत्यन्ये ॥ ह्रदाइतिजलाशयमात्रोपलक्षणं ॥ त्वांरक्षंत्वित्यग्रिमेणसंबंधः ॥ ७ ॥
पतंगाः पक्षिणः स्वस्तिइत्यस्यकुर्वंत्वित्यग्रिमेणसंबंधः ॥ ८ ॥ धाता विराट् ॥ विधाता सृष्टिविधायकः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ नक्षत्राणि रेवत्यादिनक्षत्राधिष्ठात्र्यो
देवताः ग्रहाः सूर्यादयः ग्रहदेवताः तत्तदधिदेवताः पुनरुक्तिरत्रपुत्रप्रेमपारवश्यान्नदोषाय ॥ पाठांतरेप्ययमेवार्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ सर्वकव्यादसंबं

समिल्कुशपवित्राणिवेद्यश्चायतनानिच ॥ स्थंडिलानिचविप्राणांशैलावृक्षाःक्षुपाह्रदाः॥ ७॥ पतंगाःपन्नगाःसिंहास्त्वांरक्षंतुनरोत्त
म ॥ स्वस्तिसाध्याश्चविश्वेचमरुतश्चमहर्षिभिः॥ ८॥ स्वस्तियाताविधाताचस्वस्तिपूषाभगोर्यमा॥ लोकपालाश्चतेसर्वेवासवप्रमुखा
स्तथा॥ ९॥ ऋतवःषट्चतेसर्वेमासाःसंवत्सराःक्षपाः॥ दिनानिचमुहूर्ताश्चस्वस्तिकुर्वंतुतेसदा॥ १०॥ श्रुतिःस्मृतिश्चधर्मश्चपातुत्वां
पुत्रसर्वतः ॥ स्कंदश्चभगवान्देवःसोमश्चसबृहस्पतिः॥ ११॥ समर्पयानारदश्चतेत्वांरक्षंतुसर्वतः॥ तेचापिसर्वतःसिद्धादिशश्चसदि
गीश्वराः॥ १२ ॥ स्तुतामयावनेतस्मिन्पांतुत्वांपुत्रनित्यशः ॥ शैलाःसर्वेसमुद्राश्चराजावरुणएवच ॥ १३॥ द्यौरंतरिक्षंपृथिवीवायु
श्चसचराचरः॥ नक्षत्राणिचसर्वाणिग्रहाश्चसहदैवतैः॥ १४॥ अहोरात्रेतथासंध्येपांतुत्वांवनमाश्रितं॥ ऋतवश्चापिषट्चान्येमासाः
संवत्सरास्तथा॥ १५॥ कलाश्चकाष्ठाश्चतथातवशर्मदिशंतुते॥ महावनेपिचरतोमुनिवेषस्यधीमतः॥ १६॥ तथादेवाश्चदैत्याश्चभवं
तुसुखदाःसदा॥ राक्षसानांपिशाचानांरौद्राणांक्रूरकर्मणां॥ १७॥ कव्यादानांचसर्वेषांमाभूत्पुत्रकतेभयं॥ प्लवगाद्भश्चिकादंशामश
काश्चैवकानने॥ १८॥ सरीसृपाश्चकीटाश्चमाभूवन्गहनेतव॥ महाद्विपाश्चसिंहाश्चव्याघ्राऋक्षाश्चदंष्ट्रिणः॥ १९॥

धिभयं पुत्रक तेमाभू

दित्यन्वयः ॥ १८ ॥ प्लवगाः वानराः दंशावनमक्षिकाः गहनेतव माभूवन् मासंतु ऋक्षाभल्लूकाः ॥ १९ ॥

तेतुभ्य सर्वजातिया सर्वजातायाः॥ सर्वजातयइतिपाठे कुरजंतवइतिफलितार्थः ॥२०॥ आगमाः मार्गाः तेझटिति त्वदागमनयोग्याभवंत्विति अभिप्रायेणैवमुक्तिः ॥२१॥ सर्वसंपत्तयः वनवासापेक्षिताः फलमूलादिरूपाः संत्वितिशेषः पार्थिवेभ्यः पृथिवीभवसत्वेभ्यः ॥२२॥ देवेभ्यः येच तेपरिपंथिनस्तेभ्यश्च स्वस्त्यस्तु इतियोजना ॥२३॥

महिषाःशृंगिणोरौद्रानतेद्रुह्यंतुपुत्रक॥ नृमांसभोजनारौद्रायेचान्येसर्वजातियाः॥२०॥ माचत्वांहिंसिषुःपुत्रमयासंपूजितास्त्विह॥ आगमास्तेशिवाःसंतुसिध्यंतुचपराक्रमाः॥२१॥ सर्वसंपत्तयोरामस्वस्तिमान्गच्छपुत्रक ॥ स्वस्तितेऽस्त्वांतरिक्षेभ्यःपार्थिवेभ्यःपुनः पुनः॥ २२॥ सर्वेभ्यश्चैवदेवेभ्योयेचतेपरिपंथिनः॥ शुक्रःसोमश्चसूर्यश्चधनदोथयमस्तथा॥ २३॥ पांतुत्वामर्चितारामदंडकारण्य वासिनं॥ अग्निर्वायुस्तथाधूमोमंत्राश्चर्षिमुखच्युताः॥ २४॥ उपस्पर्शनकालेतुपांतुत्वांरघुनंदन॥ सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्माभूतकर्तृतथर्ष यः॥ २५॥ येचशेषाःसुरास्तेतुरक्षंतुवनवासिनं॥ इतिमाल्यैःसुरगणान्गंधैश्चापियशस्विनी॥ २६॥ स्तुतिभिश्चानुरूपाभिरानर्चाय तलोचना॥ ज्वलनंसमुपादायब्राह्मणेनमहात्मना॥ २७॥ हावयामासविधिनाराममंगलकारणात्॥ घृतंश्वेतानिमाल्यानिसमिध श्चैवसर्षपान॥ २८॥ उपसंपादयामासकौसल्यापरमांगना॥ उपाध्यायःसविधिनाहुत्वाशांतिमनामयं॥ २९॥ हुतहव्यावशेषेण बाह्यंबलिमकल्पयत॥ मधुदध्यक्षतघृतैःस्वस्तिवाच्यंद्विजांस्ततः॥ ३०॥ वाचयामासरामस्यवनेस्वस्त्ययनक्रियां ॥ ततस्तस्मै द्विजेंद्रायराममातायशस्विनी॥ ३१॥

ऋषिमुखाच्च्युतानिर्गतास्त्वयागृहीताश्चेतिशेषः ॥ २४ ॥ भूतकर्तृब्रह्मा जगत्कारणंब्रह्मेत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६॥ ॥ २७ ॥ २८ ॥ उपसंपादयामास होमायेतिशेषः ॥ अनामयमारोग्यमुद्दिश्येतिशेषः ॥ २९ ॥ बाह्यंबलिं होमस्थानाद्बहिर्भूतंलोकपालादिबलिं स्वस्तिवाच्यं स्वस्ति वाचनमुद्दिश्यमध्वादिभिरुपलक्षितान्द्विजान्कृत्वा ॥ ३० ॥ रामस्य वनेस्वस्त्यस्त्वित्येवंरूपां वनेस्वस्त्ययनक्रियां वाचयामासेत्यन्वयः ॥३१॥

काम्यां इच्छाविषयां॥३२॥ वृत्रनाशे तद्रूपनिमित्ते ॥ ३३ ॥ प्रार्थयानस्यआर्षत्वान्मुगभावः ॥ अनेन भाविमहद्युद्धं तत्रजयश्चसूचितः ॥ ३४ ॥ विक्रमः पादविक्षे पः ॥३५॥३६॥ शुभे मंगलं मंगलानामपि मंगलं इतिउक्तेतिशेषः ॥ पुत्रस्य शिरसि शेषाअक्षताःशेषाइत्यक्षतनामेतिकतकः ॥ ३७ ॥ समालंभोविलेपनं सिद्धार्थां दृष्टवीर्यां विशल्यकरणीमित्यन्वर्थनामिकां औषधीं गुलुकीकृत्य शुभांरक्षांचकार रक्षाहेतुत्वेनहस्तेबबंधेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ तां मंत्रैरतिशयितांकर्तुंजजाप मंत्रानितिशेषः ॥

दक्षिणांप्रददौकाम्यांराघवंचेदमब्रवीत्॥ यन्मंगलंसहस्राक्षेसर्वदेवनमस्कृते॥३२॥ वृत्रनाशेसमभवत्तत्तेभवतुमंगलं ॥ यन्मंगलं सुपर्णस्यविनताऽकल्पयत्पुरा ॥ ३३॥ अमृतंप्रार्थयानस्यतत्तेभवतुमंगलं ॥ अमृतोत्पादनेदैत्यान्घ्नतोवज्रधरस्ययत् ॥ ३४ ॥ अ दितिर्मंगलंप्रादात्तत्तेभवतुमंगलं॥ त्रिविक्रमान्प्रक्रमतोविष्णोरतुलतेजसः॥ ३५॥ यदासीन्मंगलंरामतत्तेभवतुमंगलं ॥ ऋषयः सागराद्वीपावेदालोकादिशश्चताः॥३६॥ मंगलानिमहाबाहोदिशंतुशुभमंगलं॥ इतिपुत्रस्यशेषाश्चकृत्वाशिरसिभामिनी॥३७॥गं धैश्चापिसमालभ्यराममायतलोचना॥ औषधींचसुसिद्धार्थांविशल्यकरणींशुभां॥३८॥ चकाररक्षांकौसल्यामंत्रैरभिजजापच॥ उवाचापिप्रहृष्टेवसादुःखवशवर्तिनी॥ ३९॥ वाङ्मात्रेणनभावेनवाचासंसज्जमानया॥ आनम्यमुर्ध्निचाघ्रायपरिष्वज्ययशस्विनी ॥ ४० ॥ अवदत्पुत्रमिष्टार्थोगच्छरामयथासुखं॥ अरोगंसर्वसिद्धार्थमयोध्यांपुनरागतं॥४१॥ पश्यामित्वांसुखंवत्ससंधितंराजव र्त्मसु॥ मंगलैरुपसंपन्नोवनवासादिहागतः॥ वध्वाश्चममनित्यंत्वंकामान्संवर्धयाहिभो॥ ४२॥

उवाचापि मंत्रानितिशेषः जपोत्तरंस्पष्ट मपिमंत्रानुच्चारयामासेत्यर्थः ॥ एतच्च तन्मंत्रार्थानुसंधानेन रामस्य हृत्प्रसादार्थं ॥प्रहृष्टेवेतिहर्षापारमार्थ्यद्योतीइवशब्दः ॥३९॥ तदेवाह ॥ वाङ्मात्रेणेति ॥ संसज्जमानया आंतरखेदगद्गदया आनम्येति उच्चत्वात्पुत्रस्य ॥४०॥ यद्वा वाल्मीकेरपिवर्णनीयमयीभावात् उवाचेत्युक्तावपिपुनरवददित्युक्तिर्नदोषाय॥४१॥ संधितंराजवर्त्मसु प्राप्तराज्य मितियावत् ॥ मंगलैराजोचितवस्त्राभरणैः वध्वाः सीतायाः संवर्ध संवर्धय याहिभो गछभो भोइतिनिपातआमंत्रणे ॥४२॥

॥४३॥ मात्राप्रदक्षिणकरणं रक्षार्थं ॥४४॥ निपीड्य नमस्कृत्य तयाश्रिया मातृकृतमंगलजशोभया ॥४५॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा० आ० अ० पंच विंशःसर्गः ॥२५॥ ॥७॥ धर्मिष्ठे अतिशयेनधर्मवति ॥१॥ आममंथ क्षोभयतिस्म तत्रहेतुर्गुणवत्ता ॥२॥ तत्सर्वं वनगमनवृत्तांतं तस्याश्च तस्यास्तु हृदितदेवयौवराज्याभिषेचनं स्थितमभूदितिशेषः ॥३॥ देवकार्यं देवपूजा ॥ देवकार्यकरणेहेतुः कृतज्ञत्वं राजधर्माभिज्ञत्वंच ॥ देवैरेवंराज्यप्रदानेनोपकृतत्वेनकृतज्ञतयातत्पूजा ॥४॥ व्हिया सीतायैकथमिदमन्याध्यंस्वमातापितृकृतंकथयामीतिलज्जयाऽवाङ्मुखइव ॥ ५॥ वेपमाना भर्तुर्विगतहर्षत्वावाङ्मुखत्वादिदर्शनात्कंपमाना ६ ॥ सोढुं गूढंकर्तुं शोकं अन्ये

मयार्चितादेवगणाःशिवादयोमहर्षयोभूतगणाःसुरोरगाः ॥ अभिप्रयातस्यवनंचिरायतेहितानिकांक्षंतुदिशश्चराघव ॥ ४३ ॥ अतीवचाश्रुप्रतिपूर्णलोचनासमाप्यचस्वस्त्ययनंयथाविधि ॥ प्रदक्षिणंचापिचकाररावंपुनःपुनश्चापिनिरीक्ष्यसस्वजे ॥ ४४ ॥ तयाहिदेव्याचकृतप्रदक्षिणोनिपीड्यमातुश्चरणौपुनःपुनः ॥ जगामसीतानिलयंमहायशाःसराघवःप्रज्वलितस्तयाश्रिया ॥ ४५ ॥ इत्यार्षेश्रीरा० वा० आ० अ० पंचविंशतितमःसर्गः ॥२५॥ ॥७॥ ॥७॥ अभिवाद्यतुकौसल्यांरामःसंप्रस्थितोवनं ॥ कृतस्वस्त्ययनोमात्राधर्मिष्ठेवर्त्मनिस्थितः ॥ १ ॥ विराजयन्राजसुतोराजमार्गंनरैर्वृतं ॥ हृदयान्याममंथेवजनस्यगुणवत्तया ॥ २ ॥ वैदेह्यापितत्सर्वंनशुश्रावतपस्विनी ॥ तदेवहृदितस्याश्चयौवराज्याभिषेचनं ॥ ३ ॥ देवकार्यैस्मसात्कृत्वाकृतज्ञाहृष्टचेतना ॥ अभिज्ञाराजधर्माणांराजपुत्रीप्रतीक्षती ॥ ४ ॥ प्रविवेशाथरामस्तुस्ववेश्मसुविभूषितं ॥ प्रहृष्टजनसंपूर्णंह्रियाकिंचिदवाङ्मुखः ॥ ५ ॥ अथसीतासमुत्पत्यवेपमानाचतंपतिं ॥ अपश्यच्छोकसंतप्तंचिंताव्याकुलितेंद्रियं ॥ ६ ॥ तांदृष्ट्वासहिधर्मात्मानशशाकमनोगतं ॥ तंशोकं राघवःसोढुंततोविवृततांगतः ॥ ७ ॥ षां प्राकृतानां शोकजनकंवस्तु शोकरूपकार्याजनकंकर्तुंनशशाक ॥ ततस्तदनंतरं सशोकस्तच्छोकजनकंवस्तु विवृततां प्रकटकार्यत्वंगतः यद्वा सरामोविवृताभिप्रायंगतः ॥ शुद्धमुक्तस्वभावोपि मायाख्यप्रकृत्यवतारसीतासान्निध्याद्दुर्दुद्धविक्षेपशक्तिरिवजातइत्यर्थः ॥ अनेन हिनाद्येन प्रियायाअग्रे नकिंचित्पुंसोगोप्यमितिलोकव्यवहारोदर्शितः ॥ ७ ॥

प्रस्विन्नं प्राप्तदुःखजखेदं अमर्षणं शोकधारणाक्षममिव ॥ यत्तुसीतायादुःखेनकथमेषकालंनयिष्यतीतिधियादुःखितइतिविवर्णवदनत्वादिकमिति तदनुचितं भगवति कथमपिदुःखासंबंधात् तादृशधियोप्यभावाच्च ॥ व्यसनेषुमनुष्याणांभृशंभवतिदुःखितइत्यादावपिदुःखितइवेत्येवार्थइतिममाभाति ॥ ८ ॥ बार्हस्पतोबृहस्पतिदेवताकः युक्तः चंद्रेणेतिशेषः ॥ युक्तस्तेनपुष्येणाभिषेकइतिब्राह्मणैःप्रोच्यतेइत्यन्वयः ॥ तज्जन्यसंतोषंविहाय दुर्मनाःकेनासि ॥ ९ ॥ शतंशलाकायस्मिन्छत्रे तेनछत्रेणावृतं

विवर्णवदनंदृष्ट्वातंप्रस्विन्नममर्षणं ॥ आहदुःखाभिसंतप्तंकिमिदानीमिदंप्रभो ॥ ८ ॥ अद्यबार्हस्पतःश्रीमान्युक्तःपुष्येणराघव ॥ प्रोच्यतेब्राह्मणैःप्राज्ञैःकेनत्वमसिदुर्मनाः ॥ ९ ॥ ननेशतशलाकेनजलफेननिभेनच ॥ आवृतंवदनंवल्गुछत्रेणाभिविराजते ॥ १० ॥ व्यजनाभ्यांचमुख्याभ्यांशतपत्रनिभेक्षणं ॥ चंद्रहंसप्रकाशाभ्यांवीज्यतेननतवाननं ॥ ११ ॥ वाग्मिनोवंदिनश्चापिप्रहृष्टास्त्वांनरर्षभ ॥ स्तुवंतोनाद्यदृश्यंतेमंगलैःसूतमागधाः ॥ १२ ॥ ननेक्षौद्रंचदधिचब्राह्मणावेदपारगाः ॥ मूर्ध्निमूर्धाभिषिक्तस्यदद्यंतिस्मविधानतः ॥ १३ ॥ नत्वांप्रकृतयःसर्वाःश्रेणीमुख्याश्चभूपिताः ॥ अनुव्रजितुमिच्छंतिपौरजानपदास्तदा ॥ १४ ॥ चतुर्भिर्वेगसंपन्नैर्हयैःकांचनभूषणैः ॥ मुख्यःपुष्परथोयुक्तःकिंनगच्छतितेग्रतः ॥ १५ ॥ नहस्तीचाग्रतःश्रीमान्सर्वलक्षणपूजितः ॥ प्रयाणेलक्ष्यतेवीरकृष्णमेघगिरिप्रभः ॥ १६ ॥ नचकांचनचित्रंतेपश्यामिप्रियदर्शन ॥ भद्रासनंपुरस्कृत्ययांतंवीरपुरःसरं ॥ १७ ॥ सन्नविराजतइतियोजना ॥ वल्गु सुंदरं ॥ ॥ १० ॥ व्यजनाभ्यां बालव्यजनाभ्यां शतपत्रं पद्मं तत्समेक्षणं ॥ ११ ॥ १२ ॥ क्षौद्रंच दधिच तीर्थोदकमिश्रितमितिशेषः ॥ मूर्धाभिषिक्तस्य शिरःस्नातस्य ॥ १३ ॥ श्रेणीमुख्याः परिषन्मुख्याः सर्वत्र तत्कृतइतिशेषः ॥ १४ ॥ पुष्परथः लीलागमनप्रयोजनोरथोनतुयुद्धार्हइत्यर्थः ॥ तादृग्रथोनिर्जिगमिषोराज्ञोग्रेभवति ॥ तस्मिन्सत्यामिच्छायामारोहंति नोचेदग्रतोगच्छति ॥ १५ ॥ हस्तीकृष्णमेघप्रभोगिरिप्रभश्च ॥ १६ ॥ भद्रासनं पुरस्कृत्य पूजायुक्तंयथाभवतितथागृहीत्वा यांतं तेपुरःसरं अग्रगं सेवकं नपश्यामि ॥ १७ ॥

यदाभिषेकःसज्जःइदानीं तस्मिन्नेवतस्मिन्वर्तमानकालेउक्तराजचिन्हाभावःमुखवर्णश्चापूर्वः कदाप्यननुभूतः ॥ हर्षकाले हर्षाभावश्चेति इदंकिमित्यर्थः॥१८॥ विलपंतीं दुःखेनभाषमाणां तत्रभवान्पूज्यस्तातोदशरथः अत्रभवत्तत्रभवच्छब्दौ पूजार्थौ ॥१९॥ उत्कटाप्रियश्रवणेन सीतायाअत्यंतमोहोमाभूदितिविविधगुणकीर्तनेनसंबोधयति ॥ कुलेत्यादि॥ येनक्रमेण हेतुना इदं प्रव्राजनमागतं तच्छृणु॥२०॥२१॥ नृपेणोद्यते प्रस्ताविते ममाभिषेके सज्जेसति तयाद्य ससमयःप्राचीनोवरसंकेतः प्रचोदितः प्रवर्तितःतेन प्रवर्तनेन राजा धर्मेण धर्ममार्गेण प्रतिनिर्जितः स्ववशःकृतः॥२२॥ अस्तु प्रकृतेकिं तत्राह ॥ चतुर्दशेत्यादि ॥ पित्रा वरनिर्जितपितृनियोगेन आद्यवरपालनरूपेण भरतश्च द्वि

अभिषेकोयदासज्जःकिमिदानीमिदंतव॥ अपूर्वोमुखवर्णश्चनप्रहर्षश्चलक्ष्यते॥ १८॥ इतीवविलपंतींतांप्रोवाचरघुनंदनः॥ सीते तत्रभवांस्तातःप्रव्राजयतिमांवनं॥ १९॥ कुलेमहतिसंभूतेधर्मज्ञेधर्मचारिणि॥ शृणुजानकियेनेदंक्रमेणाद्यागतंमम॥ २०॥ राज्ञासत्यप्रतिज्ञेनपित्रादशरथेनवै॥ कैकेय्यैमममात्रेतुपुरादत्तौमहावरौ॥ २१॥ तयाद्यममसज्जेस्मिन्नभिषेकेनृपोद्यते॥ प्रचोदितःससमयोधर्मेणप्रतिनिर्जितः॥ २२॥ चतुर्दशहिवर्षाणिवस्तव्यंदंडकेमया॥ पित्रामेभरतश्चापियौवराज्येनियोजितः॥२३॥ सोहंत्वामागतोद्रष्टुंप्रस्थितोविजनंवनं॥ भरतस्यसमीपेतेनाहंकथ्यःकदाचन॥ २४॥ ऋद्धियुक्ताद्हिपुरुषानसहंतेपरस्तवं॥ तस्मान्नतेगुणाःकथ्याभरतस्याग्रतोमम॥ २५॥ अहंतेनानुवक्तव्योविशेषेणकदाचन॥ अनुकूलतयाशक्यंसमीपेतस्यवर्तितुं॥ २६॥

तीयवरपालनरूपपितृनियोगेन यौवराज्ये नियोजितः मयेतिशेषः॥ज्येष्ठाज्ञांविना तस्यतल्लाभासंभवात्॥२३॥ अथ सीतायागृहेऽवस्थितौ सुखजनकबुद्धिरुपदिश्यते भरतस्येत्यादिना॥ नकथ्योनश्लाघनीयः॥२४॥ तेप्रसिद्धाःममगुणाः॥२५॥ अहंतेनानुवक्तव्योविशेषेणकदाचनेतिप्राचीनःपाठःकतकेनदर्शितः॥ अहमस्मत्स्वरूपं तेत्वयाविशेषेण विशिष्यकदाचन कदापि नानुवक्तव्यः सखीभिर्वार्तांप्रसंगेइतिशेषः॥ भरतस्याग्रतइत्यनुकर्षः॥तत्रहेतुरनुकूलतयेति॥ मत्स्वरूपवर्णनंचतस्यप्रतिकूलमितिभावः॥ नापित्वेतेनभर्तव्याविशेषेणकदाचनेतिआधुनिकपाठस्तु नतथाचमत्कारी॥ विशेषेणनभर्तव्या किंतु बंधुसाधारण्येनेत्यर्थेऽनुकूलतयेत्युत्तरार्धस्यतथोपयोगाभावात्॥ २६॥

तदनुकूलाचरणंकिमर्थमतआह ॥ तस्माइति ॥ नृपतिना दशरथेन ॥ सत्यया विशेषतःप्रसाद्यः चोहेतौ यतोनृपतिः॥२७॥२८॥ याते गते॥ २९॥ कल्यं उषसि॥३०॥ त्वयिगतेत्वन्मातुर्नमस्कारेणकिंफलं सतितुत्वत्प्रातिकूल्याकरणेतत्फलमितिचेत्तत्राह ॥ धर्ममेवाग्रतःकृत्वा धर्मएवतत्फलंमुख्यंबुद्धौकृत्वा तत्संमानःकार्यइतिभावः॥३१॥ स्नेहेन मातृत्वप्रयुक्तेनप्रणयेन प्रकृष्टःस्नेहः प्रणयः संभोगः सेवा अन्नपानादिविशेषप्रदानं॥३२॥ भ्रात्रापुत्रेणचसमौ॥ प्राणैः प्राणेभ्यः प्रियतरौ॥ ३३॥ ३४॥ विप

तस्मैदत्तंनृपतिनायौवराज्यंसनातनं॥ सप्रसाद्यस्त्वयासीतेनृपतिश्चविशेषतः॥ २७॥ अहंचापिप्रतिज्ञांतांगुरोःसमनुपालयन्॥ वनमद्यैवयास्यामिस्थिरीभवमनस्विनि॥२८॥ यातेचमयिकल्याणिवनंमुनिनिषेवितं॥ व्रतोपवासपरयाभवितव्यंत्वयानघे॥२९॥ कल्यमुत्थायदेवानांकृत्वापूजांयथाविधि॥ वंदितव्योदशरथःपितामममजनेश्वरः॥३०॥ माताचममकौसल्यावृद्धासंतापकर्शिता॥ धर्ममेवाग्रतःकृत्वात्वत्तःसन्मानमर्हति॥ ३१॥ वंदितव्याश्चतेनित्यंयाःशेषामममातरः॥ स्नेहप्रणयसंभोगैःसमाहिममममातरः॥३२॥ भ्रातृपुत्रसमौचापिद्रष्टव्यौचविशेषतः॥ त्वयाभरतशत्रुघ्नौप्राणैःप्रियतरौमम॥३३॥ विप्रियंचनकर्तव्यंभरतस्यकदाचन सहिराजाचवैदेहिदेशस्यचकुलस्यच॥ ३४॥ आराधिताहिशीलेनप्रयत्नैश्चोपसेविताः॥ राजानःसंप्रसीदंतिप्रकुप्यंतिविपर्यये॥३५॥ औरस्यानपिपुत्रान्हित्यजंत्यहितकारिणः॥ समर्थान्संप्रगृह्णंतिजनानपिनराधिपाः॥३६॥ सात्वंवसेहकल्याणिराज्ञःसमनुवर्तिनी॥ भरतस्यरताधर्मेसत्यव्रतपरायणा॥३७॥ अहंगमिष्यामिमहावनंप्रियेत्वयाहिवस्तव्यमिहैवभामिनि॥ यथाव्यलीकंकुरुषेनकस्यचित्तथात्वयाकार्यमिदंवचोमम॥३८॥

र्यये शीलादिविपर्यये॥ ३५॥ जनान्प्राकृतान्॥ संबंधलेशहीनानितियावत्॥ ३६॥३७॥ यथा कस्यचिन्मद्वचसोव्यलीकं व्यलीकत्वं अनृतत्वं नकुरुषे तथेदमपि मेवचःकार्यं अनुष्ठेयमित्यर्थः॥ वचसोनृतत्वकरणंचाननुष्ठानेभवति॥ ३८॥

इतिरामाभिरामेश्रीरामीये रा० वा० आ० अ० षड्विंशःसर्गः ॥ २६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥७॥ एवंरामेण गृहवासेनियुक्ता ममापिवनवासएव धर्मतोन्यायप्राप्तइतिसीताऽह ॥ एवमित्यादि ॥ प्रणयात्स्नेहादेव संकुद्धा कथंममपृथक्स्थितिमादिशतीत्यामर्षवती ॥१॥ सएवामर्षोदर्श्यते ॥ किमिति ॥ लघुतया मयिक्षुद्रत्वालंबनेन इदंकिंभाषसे ॥ किंच हेनरवरोत्तम त्वयायदुक्तं तच्छ्रुत्वा मेमम अपहास्यं अतिशयितोहासोजायते ॥ २ ॥ यत्त्वयेरितं तत्वीराणांअनर्हमयशस्यंचातोनश्रोतव्यं श्रोतुमयोग्यं ॥ ३ ॥ कुतएवं तत्राह ॥ आर्यपुत्रेत्यादि ॥ पित्रादयः स्वानि पुण्यानि स्वस्यकर्मफलानि भुंजानाः स्वंस्वंभाग्यं स्वानुष्ठितंकर्मैवोपासते उपजीवंति ॥ नपुत्राद्यनुष्ठितं तत्र तेषां

इत्यार्षेश्रीरा० वा० आ० अ० षड्विंशःसर्गः ॥ २६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एवमुक्तातुवैदेहीप्रियार्हाप्रियवादिनी ॥ प्रणयादे वसंकुद्धाभर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ किमिदंभाषसेरामवाक्यंलघुतयाध्रुवं ॥ त्वयायदपहास्यंमेश्रुत्वानरवरोत्तम ॥ २ ॥ वीराणांरा जपुत्राणांशस्त्रास्त्रविदुषांनृप ॥ अनर्हमयशस्यंचनश्रोतव्यंत्वयेरितं ॥ ३ ॥ आर्यपुत्रपितामाताभ्रातापुत्रस्तथास्नुषा ॥ स्वानिपुण्या निभुंजानाःस्वंस्वंभाग्यमुपासते ॥ ४ ॥ भर्तुर्भाग्यंतुनार्येकाप्राप्नोतिपुरुषर्षभ ॥ अतश्चैवाहमादिष्टावनेवस्तव्यमित्यपि ॥ ५ ॥ नपिता नात्मजोवात्मानमातानसखीजनः ॥ इहप्रेत्यचनारीणांपतिरेकोगतिःसदा ॥ ६ ॥ यदित्वंप्रस्थितोदुर्गंवनमद्यैवराघव ॥ अग्रतस्तेग मिष्यामिमृद्नंतीकुशकंटकान् ॥ ७ ॥

सहाधिकाराभावात् ॥ ४ ॥ एकानारीतु भर्त्रासहाधिकारात् भर्तुर्भाग्यं भर्त्रनुष्ठितंकर्मफलं प्राप्नोति ॥ अतस्तववन वासादेशेनैव त्वत्पितृभ्यां सर्वकर्मणिसहाधिकारादहमपिवनेवस्तव्यमित्यादिष्टैव तथैवममापिगुरुत्वात्सआदेशोनुल्लंघ्यएवेतिभावः ॥ ५ ॥ यदैवमतोनपित्रादिरिहलोके प्रेत्यपरलोकेच नारीणांगतिः किंतुएकःपतिरेवसदागतिः ॥ ६ ॥ अतोयदित्वमिति ॥ मृद्नंतीकुशेत्यनेन पद्भ्यामेवगमिष्यामीति नचतेदुःखं दास्यामीतिचध्वनितं ॥ ७ ॥

स्त्रियावनगमनसाहसंकथमित्यक्षांतिरीर्ष्या तांस्ववाक्योल्लंघनेन रोषंच बहिष्कृत्य त्यक्त्वा विस्रब्धोनिःशंकोमांनय ॥ तत्रहेतुगर्भविशेषणं ॥ वीरेति ॥ स्ववीरत्वस्य लोके ख्यापनाय अन्यथाकुतस्तत्ख्यातिरितिध्वनिरत्र ॥ त्यागप्रयोजकंपापंच मयिनविद्यते ॥ ननुभुक्तभोगया त्वया वनेकिंप्रयोजनमतआह ॥ भुक्तशेषमुदकमिव यथादुष्प्रापपानी यकांतारयायिना पीतशेषं कमंडलुनिष्ठमुदकमवश्यंनेयमेव तथाहमपि त्वयानेयैव तरुणत्वादितिगूढहासोक्तिः ॥ ८ ॥ अतोपि मेवनगमनमेवोचितमित्याह ॥ प्रासादाग्रे स्थि तापेक्षयेतिशेषः ॥ विमानैर्वावैहायसगतेनवा आकाशगमनेन उपलक्षिताणिमाद्यष्टसिद्धिपेक्षयेतिशेषः ॥ सर्वावस्थागताभर्तुः अपीतिशेषः ॥ विष्णोरभक्तिकावस्थास र्वावस्थेतिगीयतइत्यभिधानात् तांगतस्याऽतएव आईषद्भर्तुः भर्तुरित्यंतमेकंपदं ॥ अथवा पृथक्पदेश्रुत्युक्तधर्माननुष्ठानरूपांतांगतापीतियोजना ॥ सकलभर्तृधर्मरहितस्या

ईर्ष्यारोषंवहिष्कृत्यभुक्तशेषमिवोदकं ॥ नयमांवीरविस्रब्धःपापंमयिनविद्यते ॥ ८ ॥ प्रासादाग्रेविमानैर्वावैहायसगतेनवा ॥ सर्वाव स्थागताभर्तुःपादच्छायाविशिष्यते ॥ ९ ॥ अनुशिष्टास्मिमात्राचपित्राचविविधाश्रयं ॥ नास्मिसंप्रतिवक्तव्यावर्तितव्यंयथामया ॥ १० ॥ अहंदुर्गंगमिष्यामिवनंपुरुषवर्जितं ॥ नानामृगगणाकीर्णंशार्दूलगणसेवितं ॥ ११ ॥ सुखंवनेनिवत्स्यामियथैवभवनेपि तुः ॥ अचिंतयंतीत्रीन्लोकान्चिंतयंतीपतिव्रतं ॥ १२ ॥ शुश्रूषमाणातेनित्यंनियताब्रह्मचारिणी ॥ सहरंस्येत्वयावीरवनेषुमधुगंधिषु ॥ १३ ॥ त्वंहिकर्तुंवनेशक्तोरामसंपरिपालनं ॥ अन्यस्यापिजनस्येहकिंपुनर्ममममानद ॥ १४ ॥

पितुः पादच्छाया पादसेवनमेवेतर धर्मापेक्षयास्त्रियाविशिष्यते अधिकंभवति ॥ श्रुतिस्मृत्योःसर्वधर्मपरित्यागेन भर्तृसेवायाएव स्त्रीणांनित्यत्वबोधनादितिभावः ॥ ९ ॥ मद्गुरूपदेशोप्येवमेवेत्याह ॥ अनुशिष्टे त्यादि ॥ विविधाश्रयं ॥ नानाविधावस्थभर्तृनित्याश्रयमनुशिष्टास्मि ॥ अतोभर्तरि मयायथोपदिष्टंवर्तितव्यं तथासंप्रतिनोवक्तव्यास्मि नोपदेष्टव्यास्मि ॥ १० ॥ यदेव मतोहमिति ॥ गमिष्यामि त्वद्गमनमन्वितिशेषः ॥ ११ ॥ त्रीन्लोकानचिंतयंती त्रैलोक्यैश्वर्यमप्यगणयंती ॥ पतिव्रतं पत्यासहवासरूपंव्रतं ॥ चिंतयंती अपेक्षमाणा ॥ ब्र ह्मचारिणी तपश्चरणशीला ॥ नियता त्वदुपदिष्टनियमयुक्ता ॥ मधुगंधिषु मकरंदसुरभिषु ॥ १२ ॥ १३ ॥ अन्यस्यापिजनस्य जीवसमूहस्य ॥ १४ ॥

निवर्तयितुंशक्या न्यायप्राप्तानुगमनत्वात् त्वच्छक्तिरूपत्वादितिगूढोभिप्रायः॥ उद्यता वनंगंतुमितिशेषः ॥ १५ ॥ दुःखं नकरिष्यामि विशिष्टान्नपानादीच्छयेतिशेषः ॥ त्वयासहशक्तिरूपत्वात्सदावसंती दुःखमयकार्यापि यथापूर्वंनकदापिदुःखंकृतवती एवमयेपिनकरिष्यामीतिभावः ॥ १६ ॥ सरांसिचेत्यस्य द्रष्टुमित्यनेनान्वयः ॥ १७ ॥ कारंडवाः जलकुक्कुटाः ॥ १८ ॥ अभिषेकंकरिष्यामि तासु पद्मिनीषुइतिशेषः ॥ १९ ॥ वर्षसहस्राणिशतंवा त्वयासहवसंती तेषांव्यतिक्रमं वनवासदुःखं न

साहंत्वयागमिष्यामिवनमद्यनसंशयः॥ नाहंशक्यामहाभागनिवर्तयितुमुद्यता॥ १५॥ फलमूलाशनानित्यंभविष्यामिनसंशयः॥ नतेदुःखंकरिष्यामिनिवसंतीत्वयासदा॥ १६ ॥ अग्रतस्तेगमिष्यामिभोक्ष्येभुक्तवतित्वयि॥ इच्छामिपरतःशैलान्पल्वलानिसरांसि च॥ १७॥ द्रष्टुंसर्वत्रनिर्भीतात्वयानाथेनधीमता॥ हंसकारंडवाकीर्णाःपद्मिनीःसाधुपुष्पिताः॥ १८॥ इच्छेयंसुखिनीद्रष्टुंत्वयावीरेण संगता ॥ अभिषेकंकरिष्यामितासुनित्यमनुव्रता॥ १९॥ सहत्वयाविशालाक्षरंस्यपरमनंदिनी॥ एवंवर्षसहस्राणिशतंवापित्वया सह॥ २०॥ व्यतिक्रमंनवेत्स्यामिस्वर्गोपिहिनमेमतः॥ स्वर्गेपिचविनावासोभवितायदिराघव॥ त्वयाविनानरव्याघ्रनाहंतदपिरोचये॥ २१॥ अहंगमिष्यामिवनंसुदुर्गमंमृगायुतंवानरवारणैश्च॥ वनेनिवत्स्यामियथापितुर्गृहेतवैवपादावुपगृह्यसंमता॥ २२॥ अनन्यभावामनुरक्तचेतसंत्वयावियुक्तांमरणायनिश्चितां॥ नयस्वमांसाधुकुरुष्वयाचनांनातोमयातेगुरुताभविष्यति॥ २३॥

वेत्स्यामि किंतु क्षणमिवतावंतंकालं नेष्यामीतिभावः॥ स्वर्गोपिनमेमतः त्वयाविनेतिशेषः॥ तदेवविवृणोति स्वर्गेपिचेति ॥ २० ॥ २१ ॥ मृगैरायुतंमृगैरासमंतायुतं युक्तं वानरवारणैश्चयुक्तमितिशेषः ॥ संमता तवेतिशेषः ॥ त्वदाज्ञानुवर्तिनीतियावत् ॥ २२ ॥ त्वयावियुक्तामित्यादि ॥ त्वद्वियोगे मरणविषयनिश्चितमतिं याचनां मामिकां वनानुगमनयाचनां साधुकुरुष्व चरितार्थां संपादय मयाक्रियमाणादतोनुगमनात्तेगुरुताभारोनभविष्यति ॥ २३ ॥

तथान्याययुक्तं ननिनीषतिस्मननेतुमैच्छत् ॥ अतएवास्यानिवर्तने निवर्तनरूपप्रयोजननिमित्तं वनवासस्य दुःखतां दुःखजनकतांप्रति सत्संभवत् बहुहेतुजातमुवाचेत्यर्थः॥ ॥ २४ ॥ इतिरामाभिरामे० रा० वा० आ० अ० सप्तविंशःसर्गः ॥ २७॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ सइति ॥ ननेतुंकुरुतेबुद्धिं ननेतुंकुरुतइव ॥ १ ॥ २ ॥ महाकुलीनेत्यायुक्तिः स्ववाक्यांगीकारप्रयोजना ॥ इहैवस्थित्वा यथामे मममनसः सुखंभवति तथा मदागमनसुद्दिश्य स्वधर्मंचर धर्ममेवाचर.॥ ३ ॥ हियतोवने बहवोदोषाः क्लेशाअतो मदुक्तंकार्यमित्यन्वयः ॥ ४ ॥ कांतारं गहनत्वात्दुष्प्रवेशं वनं बहुदोषमित्यभिधीयतइतियोजना॥ सीतेइति कलत्रनामग्रहणमपि दुःखाकुलचित्तत्व

तथाब्रुवाणामपिधर्मवत्सलांनचस्मसीतांनृवरोनिनीषति ॥ उवाचचैनांबहुसन्निवर्तनेवनेनिवासस्यचदुःखितांप्रति ॥ २४॥इत्या र्षे० श्रीरा० वा० आ० अ० सप्तविंशःसर्गः॥ २७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ सएवंब्रुवतींसीतांधर्मज्ञांधर्मवत्सलः ॥ ननेतुंकुरुतेबुद्धिंवनेदुःखानिचिंतयन्॥ १ ॥ सांत्वयित्वाततस्तांतुबाष्पदूषितलोचनां ॥ निवर्तनार्थेधर्मात्मावाक्यमेतदुवाचह ॥ २॥ सीतमहाकुलीनासिधर्मेचनिरतासदा॥ इहाचरस्वधर्मंत्वंयथामेमनसःसुखं ॥ ३॥ सीतेयथात्वांवक्ष्यामितथाकार्यंत्वयाऽबले॥ वनेदोषाहिवहवोवसतस्तान्निबोधमे॥ ४॥ सीतेविमुच्यतामेषावनवासकृतामतिः॥ बहुदोषंहिकांतारंवनमित्यभिधीयते॥ ५॥ हितबुद्ध्याखलुवचोमयैतदभिधीयते॥ सदासुखंनजानामिदुःखमेवसदावनं॥ ६॥ गिरिनिर्झरसंभूतागिरिनिर्दरिवासिनां॥ सिंहानांनिनदादुःखाःश्रोतुंदुःखमतोवनं॥ ७॥ क्रीडमानाश्चविस्रब्धामत्ताःशून्येतथामृगाः॥ दृष्ट्वासमभिवर्तंतेसीतेदुःखमतोवनं ॥ ८॥ नाटनेन नदोषाय ॥ ५॥ हितबुद्ध्या एतदभिधीयते नतुत्वद्भरणादिप्रयासोपाधिनेत्यर्थः ॥ सदा सर्वकाले सुखं वनेनास्ति सुखंसुखदंनभवति किंतु दुःखंदुःखदमेवेत्येव जानामि निश्चिनोमि ॥६॥ गिरिनिर्झरागिरिकन्दरास्तन्निनदैःसंभूताः प्रभूताः गिरिनिर्दरिवासिनां सिंहानां निनदाः श्रोतुंदुःखायातोवनंदुःखं दुःखजनकं ॥७॥ विस्रब्धाः निःशंकाः दृष्ट्वा मनुष्यं दृष्ट्वासमभिवर्तंते हंतुंसंमुखमायांति ॥ ८ ॥

सग्राहकत्वं पंकवत्त्वंच दुस्तरत्वेहेतुः ॥ नित्यंगजैरित्यस्य युक्तमितिशेषः ॥९॥ कृकवाकुर्वनकुक्कुटः सरटइत्यन्ये ॥ निरपाः निर्गतोदकाः ॥ ऋक्पूरित्यसमासांतः ॥१०॥ स्वयंभग्नासु स्वयंपतितशीर्णपर्णमयशय्यास्वितियावत् ॥ श्रमखिन्नेन दिवाफलाद्यानयनश्रमखिन्नेन सुप्यते वनवासिनाजनेनेतिशेषः ॥ तेनतवापिसश्रमस्तदेवश्रायनंचेति सममेवेतिध्वनितं ॥११॥ दक्षावपतितैः दक्षेभ्यःस्वयमेवपतितैः ॥ अहोरात्रं प्रातःसायं ॥ १२॥ यथाप्राणेन यथाबलानुसारेण केशसंस्काराभावाज्जटाभारकरणं ॥१३॥

सग्रहाःसरितश्चैवपंकवत्यस्तुदुस्तराः॥ ४ नैरपिगजैर्नित्यमतोदुःखतरंवनं॥ ९॥ लताकंटकसंकीर्णाःकृकवाकूपनादिताः॥ निरपाश्चसुदुःखाश्चमार्गादुःखमतोवनं ॥ १० ॥ सुप्यतेपर्णशय्यासुस्वयंभग्नासुभूतले॥ रात्रिपुश्रमखिन्नेनतस्मादुःखमतोवनं॥ ११ ॥ अहोरात्रंचसंतोषःकर्तव्योनियतात्मना ॥ फलैर्वक्षावपतितैःसीतेदुःखमतोवनं॥ १२ ॥ उपवासश्चकर्तव्योयथाप्राणेनमैथिलि॥ जटाभारश्चकर्तव्योवल्कलांवरधारणं॥ १३॥ देवतानांपितॄणांचकर्तव्यंविधिपूर्वकं॥ प्राप्तानामतिथीनांचनित्यशःप्रतिपूजनं॥ १४॥ कार्यस्त्रिरभिषेकश्चकालेकालेचनित्यशः॥ चरतांनियमेनैवतस्मादुःखतरंवनं ॥ १५॥ उपहारश्चकर्तव्यःकुसुमैःस्वयमाहृतैः॥ आर्षेणविधिनादेव्यांसीतेदुःखमतोवनं॥ १६॥यथालब्धेनकर्तव्यःसंतोषस्तेनमैथिलि॥ यथाहारैर्वनचरैःसीतेदुःखमतोवनं॥ १७॥ अतीववातस्तिमिरंबुभुक्षाचास्तिनित्यशः॥ भयानिचमहांत्यत्रअतोदुःखतरंवनं॥ १८॥ सरीसृपाश्चबहवोबहुरूपाश्चभामिनि॥ चरंतिपथितेदर्पात्ततोदुःखतरंवनं॥ १९ ॥ नदीनिलयनाःसर्पानदीकुटिलगामिनः॥ तिष्ठंत्यावृत्यपंथानमतोदुःखतरंवनं॥ २०॥

प्रतिपूजनंकार्यं तेन तदर्थसामग्रीसंपादनक्लेशोध्वनितः ॥ १४ ॥ कालेकाले प्रातःकालादौ नियमेनैवचरतां कालक्षेपंकुर्वतां त्रिरभिषेकःकार्यः त्रिषवणस्नानं कर्तव्यमित्यर्थः ॥१५॥ उपहारः पूजा आर्षोविधिरुच्छादिदृत्तिः वेद्यामित्यनेन तत्करणदुःखंध्वनितं ॥ १६ ॥ तेन वन्यपदार्थेन यथाहारैः यथालब्धाहारैः ॥ १७ ॥ तिमिरं रात्रिष्वितिशेषः ॥ ॥ १८ ॥ बहुरूपाः सरीसृपाःसंति तेच मार्गमध्येदर्पाच्चरंति ॥ १९ ॥ निलयनं वासस्थानं नदीवत्कुटिलगतयः ॥ २० ॥

॥ ६५॥

अवलेइत्यनेनतन्निवारणासामर्थ्यंध्वनितं ॥ २१ ॥ व्याकुलशाखात्वं यथायोगं द्रुमेषुकुशकाशयोश्चबोध्यं ॥ २२ ॥ २३ ॥ भेतव्ये भेतव्यविषये ॥ २४ ॥ अलंघ त्वा नगंतव्यमित्यर्थः ॥ विमृशन्दोषान्विचारयन् तान्दोषानिहस्थोपिपश्यामीवातोबहुदोषकरंवनमितिब्रवीमीतिशेषः ॥ २५ ॥ रामेण यदा वनेनेतुंमतिर्नकृताबभूव तदा सीतातस्यवचनं नचकार नांगीचकार ततोहेतोरिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥ इतिरामाभिरा० अष्टाविंशःसर्गः ॥ २८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एतदिति ॥ १ ॥ वनेव

पतंगाद्यश्चिकाकीटादंशाश्चमशकैःसह॥ बाधंतेनित्यमबलेसर्वदुःखमतोवनं॥ २१ ॥ द्रुमाःकंटकिनश्चैवकुशाःकाशाश्चभामिनि ॥ वनेव्याकुलशाखाग्रास्तेनदुःखमतोवनं॥ २२ ॥ कायक्लेशाश्चबहवोभयानिविविधानिच ॥ अरण्यवासेवसतोदुःखमेवसदावनं ॥ २३॥ क्रोधलोभौविमोक्तव्यौकर्तव्यातपसेमतिः॥ नभेतव्यंचभेतव्येदुःखंनित्यमतोवनं ॥ २४॥ तदलंतेवनंगत्वाक्षेमंनहिवनंतव॥ विमृशन्निवपश्यामिबहुदोषकरंवनं॥ २५॥ वनंतुनेतुंनकृतामतिर्यदाबभूवरामेणतदामहात्मना॥ नतस्यसीतावचनंचकारतं ततोब्रवीद्रामामिदंसुदुःखिता॥ २६॥इत्यार्षेश्रीरा०वा० आ० अ० अष्टाविंशःसर्गः ॥ २८॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ एतत्तुवचनंश्रुत्वासीतारामस्यदुःखिता ॥ प्रसक्ताश्रुमुखीमंदमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ येत्वयाकीर्तितादोषावनेवस्तव्यतांप्रति॥ गुणानित्येवतान्विद्धितवस्नेहपुरस्कृता॥ २॥ मृगाःसिंहागजाश्चैवशार्दूलाःशरभास्तथा॥ चमराःस्तमराश्चैवयेचान्येवनचारिणः॥ ३॥ अदृष्टपूर्वरूपत्वात्सर्वेतेतवराघव॥ रूपंदृष्ट्वाऽपसर्पेयुस्तवसर्वेहिबिभ्यति॥ ४॥

स्तव्यतां वासंप्रति त्वयायेदोषाःकीर्तितास्तान्मांप्रति गुणानेवविद्धि यतोहंतवस्नेहेन पुरस्कृता त्वन्निष्ठस्नेहविषया ॥ अनेनत्वत्स्नेहविषयस्यदोषपदार्थोनकोपीतिभावः ॥ यद्वा यतस्त्वद्विषयकस्नेहेनाग्रगाइत्यर्थः ॥२॥ तदेवाह मृगाइत्यादि ॥ ॥ ३॥ अदृष्टपूर्वं तावकंरूपं येषां तत्त्वात् ॥ रूपंदृष्ट्वेति ॥ स्थानेऽषीकेशतवप्रकीर्त्येतिन्यायाद्येषामन्यकर्तृकत्वत्स्मरणेनभयं तेषांसाक्षात्वद्दर्शनेभयमितिअर्थसिद्धमितिध्वनितं ॥ तवसर्वेहिबिभ्यति ॥ अनेनयद्वीषोदेतिसूर्यइत्यर्थोध्वनितः ॥ ४ ॥

गुरुजनाज्ञया इयंसीताममसुताळायेवानुगतासदेतिसूचितं ॥ पित्राद्याज्ञया उक्तरीत्यात्वत्पित्राद्याज्ञया ॥ त्वद्वियोगेनहेतुना ॥ ५ ॥ आद्योपिर्लोकोक्तौ ॥ ६ ॥ एवंविधं पतिहीनायाजीवनमशक्यमित्येवंरूपं त्वयादर्शितं भरतानुकूलतयात्रवासस्थित्युपदेशेनातोहंत्वयासहयास्यामि त्वदुपदिष्टभरतानुकूल्येनस्थातुमशक्यत्वादितिभावः ॥ केचित्तु एवंविधंवनवासदुःखं कामंत्वयाममदर्शितंयद्यपि तथापि तादृशवनेपतिहीना प्रबलभर्तृहीना नजीवितुंशक्ष्यति नतुमादृशीप्रबलभर्तृकेति अहंवनंयास्याम्येवेति भावइत्याहुः ॥ ७ ॥ अथापि वनस्यसदोषत्वेपि वनेत्वयावस्तव्यंकिलेतिब्राह्मणानांसत्यंवचनं पूर्वंपितृगेहेनिवसंत्यामयाश्रुतमतोऽवश्यंभावित्वान्ममवनवासस्यनदो

त्वयाचसहगंतव्यंमयागुरुजनाज्ञया॥ त्वद्वियोगेनमेरामत्यक्तव्यमिहजीवितं ॥ ५॥ नहिमांत्वत्समीपस्थामपिशक्रोपिराघव ॥ सुराणामीश्वरःशक्तःप्रधर्षयितुमोजसा॥ ६॥ तिहीनातुयानारीनसाशक्ष्यतिजीवितुं॥ काममेवंविधंरामत्वयाममनिदर्शितं॥ ७॥ अथापिचमहाप्राज्ञब्राह्मणानांमयाश्रुतं॥पुरापितृगृहेसत्यंवस्तव्यंकिलमेवने॥८॥लक्षणिभ्योद्विजातिभ्यःश्रुत्वाहंवचनंगृहे॥वनवासकृतोत्साहानित्यमेवमहाबल॥ ९॥ आदेशोवनवासस्यप्राप्तव्यःसमयाकिल॥ सात्वयासहभर्त्राहंयास्यामिप्रियनान्यथा॥१०॥ कृतादेशाभविष्यामिगमिष्यामित्वयासह॥ कालश्चायंसमुत्पन्नःसत्यवाग्भवतुद्विजः॥ ११॥

षगणनेतिभावः ॥ ८ ॥ तदेवपुनर्दृढयति लक्षणिभ्यइति सामुद्रिकलक्षणविज्ञः वचनं वनवाससंपादकलक्षणसत्ताविषयकंवचनं नित्यमेवइतःप्रागपि ॥ ९ ॥ सवनवासस्यादेशःब्राह्मणोक्तोमयाप्राप्तव्यःकिल भाविनोन्यथाभावाभावात् तस्मात्त्वयासहयास्यामि ॥ इदमन्यथान कथमप्यन्यथानभविष्यतीत्यर्थः ॥ अत्राज्ञापर्यायादेशशब्देनब्राह्मणोक्तिस्त्वदाज्ञैव तवसर्वोतर्यामित्वादितिसूचितं ॥ किंचावतारकरणसमयकालिकोयंतवादेशोयतनरात्रिशेषकालिकश्चादेशइतिध्वनितं ॥ १०॥ तदेवाह ॥ कृतादेशा अनुष्ठिताज्ञा ॥ अन्यथाप्रतिज्ञाताचरणाभावे दोषाभावोममापितवेवस्यादितिभावः ॥ अतस्त्वयासहगमिष्यामि ॥ समुत्पन्नः संप्राप्तः पूर्वकल्पितवनवासस्येतिशेषः ॥ द्विजइतिजात्यभिप्रायेण ॥ अत्रद्विजपदे नरावणोपि तेनयच्छ्रुतद्वीपेतेनोक्तं ॥ लक्ष्मीनिमित्तंत्वत्तोमेवधोस्त्विति तत्सत्यंभवत्वित्यपिगूढंसूचितं ॥ ११ ॥

इतितात्त्विकमर्थमुक्त्वा पुनर्लोकानुसारेणाह ॥ वनेत्यादि ॥ हिरेवार्थे किलेतिनिश्चये ॥ वनवासे बहुधादुःखानिसंतीतिनिश्चितंजानाम्येव तथापि तान्यकृतात्मभिरजितेंद्रियैःपुरुषैः स्त्रीसाहित्यवशात्प्राप्यंते ॥ अत्रपुरुषप्रकरणाभावेपितदुक्तिस्त्वयापि सावुद्धिर्वनवासदुःखंदृष्ट्वा ननिवर्तनीयेतिध्वनयितुं ॥ १२ ॥ ननुलक्षणज्ञानांभ्रमोभवेत्तत्राह ॥ कन्ययाचेति ॥ भिक्षिण्याः शमवत्तायाःशमवदाचारायास्तापस्याः ॥ तपोयुक्तत्वेन तस्याभ्रमोनसंभवतीतिभावः अत्रत्यमिहेत्युत्तरश्लोकान्वयि ॥ १३ ॥ इह अस्मिन्गृहे पूर्वमेवत्वं मेमया बहुतिथं बहुवारं वनवासस्य लीलार्थंवनगमनंप्रति प्रसादितः अतस्त्वयासंह वनगमनं मेकांक्षितं हि निश्चयेन इतिजानीहीतिशेषः ॥ १४ ॥

वनवासेहिजानामिदुःखानिबहुधाकिल॥ प्राप्यंतेनियतंवीरपुरुषैरकृतात्मभिः॥ १२॥ कन्ययाचपितुर्गेहेवनवासःश्रुतोमया॥ भिक्षिण्याःशमवत्तायामममातुरिहाग्रतः॥ १३॥ प्रसादितश्चवैपूर्वंत्वंमेबहुतिथंप्रभो॥ गमनंवनवासस्यकांक्षितंहिसहत्वया॥ १४॥ कृतक्षणाहंभद्रंतेगमनंप्रतिराघव॥ वनवासस्यशूरस्यममचर्याहिरोचते॥ १५॥ शुद्धात्मन्प्रेमभावाद्विभविष्यामिविकल्मषा॥ भर्तारमनुगच्छंतीभर्ताहिपरदैवतं॥ १६॥ प्रेत्यभावेहिकल्याणःसंगमोमेसदात्वया॥ श्रूतिर्हिश्रूयतेपुण्याब्राह्मणानांयशस्विनां॥ १७॥ इहलोकेचपितृभिर्यास्त्रीयस्यमहाबल॥ अद्भिर्दत्तास्वधर्मेणप्रेत्यभावेपितस्यसा॥ १८॥ एवमस्मात्स्वकांनारींसुवृत्तांहिपतिव्रतां॥ नाभिरोचयसेनेतुंत्वंमांकेनेहहेतुना॥ १९॥

हेराघव तेभद्रं अहंगमनंप्रति कृतक्षणास्मि कृतानुमतिकास्मि ॥ वनेवासो यस्य तादृशस्यशूरस्य तवचर्या शुश्रूषा ममरोचतेहि तादृशस्य शूरस्यतव चर्या रक्षोवधादिरूपा ममरोचते तत्संबंधेनैवशोभते संपद्यते हियतइतिगूढं ॥ १५॥ प्रेमभावाद्भर्तारमनुगच्छंती विकल्मषाभविष्यामीत्यन्वयः त्वयाविनात्रस्थितौहि लोकःकल्मषंसंभावयिष्यतीतिभावः ॥ १६॥ प्रेत्यभावे मृत्वाशरीरांतरपरिग्रहेपि परलोकेपीतियावत् ॥ त्वयासहसंगमः कल्याणः दिव्यसुखहेतुः अतइहसंगमस्यकल्याणत्वं कैमुतिकन्यायसिद्धमितिभावः॥ प्रेत्यसंगमसत्वे मानमाह ॥ ब्राह्मणानां मुखात्पुण्या किलश्रुतिर्यतउक्तार्थप्रतिपादिका श्रूयते ॥ १७॥ तां श्रुतिंपठति ॥ इहेति॥ यास्त्री पितृभिः पितृपितामहमात्रादिभिर्यस्याद्भिःस्वधर्मेण स्वस्वजातीयकन्यादानधर्मेण दत्ता साइहलोकेच तस्यैव प्रेत्यभावेपि तस्यैवभवतीति॥ १८॥ एवंश्रुतिन्यायतोनित्यसंबंधेसतीत्यर्थः ॥ अस्मान्नगरात् स्वकां स्वीयांसुवृत्तामित्यस्यविवरणंपतिव्रतामिति ॥ १९ ॥

सुखदुःखयोःसमां ॥ अस्यैवविवरणंसमानसुखदुःखिनीं॥ नेतुं वनमितिशेषः ॥२०॥ नचेच्छसि नैवेच्छसीत्यर्थः॥२१॥ अननुमतौ हेतुर्विजनत्वं श्वश्रूप्रभृतिरक्षकजनरहितत्वं ॥ २२ ॥ एवमुक्ता अननुमतिबोधकवाक्यमुक्ता स्नापयंतीवेत्युक्त्या तस्याअपि वास्तवदुःखाभावोध्वनितः॥ रामवाक्यस्य नाट्यतयाज्ञानात् ॥ २३ ॥ सांत्वयन् सांत्ववाक्यान्युवाचेत्यर्थः ॥ २४ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके वा०अयो०एकोनत्रिंशःसर्गः ॥ २९॥ ॥७॥ ॥७॥ वनवासनिमित्तार्थं वन

भक्तांपतिव्रतांदीनांमांसमांसुखदुःखयोः ॥ नेतुमर्हसिकाकुत्स्थसमानसुखदुःखिनीं॥ २० ॥ यदिमांदुःखितामेवंवनंनेतुंनचेच्छसि॥ विषमग्निंजलंवाहमास्थास्येमृत्युकारणात्॥ २१ ॥ एवंबहुविधंतंसायाचंतंगमनंप्रति॥ नानुमेनेमहाबाहुस्तांनेतुंविजनंवनं ॥ २२॥ एवमुक्तातुसाचिंतांमैथिलीसमुपागता॥ स्नापयंतीवगामुष्णैरश्रुभिर्नयनच्युतैः॥ २३॥ चिंतयंतींतदानींतुनिवर्तयितुमात्मवान्॥ क्रोधाविष्टांतुवैदेहींकाकुत्स्थोबहुसांत्वयन्॥ २४॥ इत्यार्षेश्रीरामा०वा०आ०अयो०एकोनत्रिंशःसर्गः॥ २९॥ ॥७॥

सांत्व्यमानातुरामेणमैथिलीजनकात्मजा॥ वनवासनिमित्तार्थंभर्तारमिदमब्रवीत्॥ १ ॥ सातमुत्तमसंविग्नासीताविपुलवक्षसं॥ प्रणयाच्चाभिमानाच्चपरिचिक्षेपराघवं॥ २॥ किंत्वाऽमन्यतवैदेहःपितामेमिथिलाधिपः॥ रामजामातरंप्राप्यस्त्रियंपुरुषविग्रहं॥ ३॥ अनृतंवतलोकोयमज्ञानाद्यदिवक्ष्यति॥ तेजोनास्तिपरंरामेतपतीवदिवाकरे॥ ४॥ वासनिमित्तानुमतिसिद्ध्यर्थं ॥ १ ॥ उत्तमसंविग्ना अतिभीता सैवप्रणयात्स्नेहात् अभिमानोत्यंतमिष्टत्वेनरहसिकोपप्रीत्याद्भिप्रयुक्तसकलवचनार्हइत्येवंरूपः परिचिक्षेप सोपहासवचनमुक्तवती ॥ २ ॥ पुरुषविग्रहं आकारेणपुरुषं क्रियायातुस्त्रियमेव त्वांजामातरंप्राप्य मेपिता किममन्यत तवतत्त्वंनज्ञातवानित्यर्थः ॥ यदिजानीयात् मांतुभ्यं नप्रयच्छेदितिशेषः ॥ ३॥ यदिमांविहाय भवान्वनगमनभारंवक्ष्यति प्राप्स्यति वहप्रापणेऽस्यरूपं॥तदायदिदंलोकोवदति रामेयत्तेजस्तत्तपतिदिवाकरेनास्तीवेति तदज्ञानादिवगदितमनृतंभविष्यतीतिशेषः ॥ बतेतिखेदे खेदातिशयव्यंजकतयाच न्यूनपदत्वादिनदोषः ॥ ४ ॥

किंहिकृत्वा किंमनंसिविचार्येत्यर्थः ॥ विषण्णःप्राप्तविषादः ॥ ५ ॥ द्युमत्सेनसुतं सत्यवंतमनुव्रतां तत्परांसावित्रीमिव मांविद्धि ॥ ६ ॥ यथान्याकुलपांसनी अन्यंपश्यति ॥ एवमहंमनसाप्यन्यं नद्रष्टास्मि॥अतस्त्वदृते त्वांविना नान्यस्यास्येऽतः हेराघव त्वयासहगच्छेयं ॥७॥ एवमप्यननुमतिमेवदृष्ट्वा पुनराक्षिपति ॥ स्वयंत्विति ॥ कौमारीं अन्यापूर्वेणविवाहितामन्यापूर्वांच चिरमध्युषितामनेनतरुणीत्वमुक्तं शैलूषइव जायाजीवइव ॥ ८ ॥ तदेवदर्शयति ॥ यस्यभरतस्य मां पथ्यंचरामिष्टानुवर्तिनी

किंहिकृत्वाविषण्णस्त्वंकुतोवाभयमस्तिते॥ यत्परित्यक्तुकामस्त्वंमामनन्यपरायणां ॥ ५॥ द्युमत्सेनसुतंवीरंसत्यवंतमनुव्रतां ॥ सावित्रीमिवमांविद्धित्वमात्मवशवर्तिनीं॥६॥नत्वहंमनसात्वन्यंद्रष्टास्मित्वदृतेऽनघ॥त्वयाराघवगच्छेयंयथान्याकुलपांसनी॥७॥स्वयंतुभार्यांकौमारींचिरमध्युषितांसतीं॥ शैलूषइवमांरामपरेभ्योदातुमिच्छसि॥८॥ यस्यपथ्यंचरामात्ययस्यचार्थेऽवरुध्यसे॥ त्वंतस्यभववश्यश्चविधेयश्चसदानघ॥९॥ समामनादायवनंनत्वंप्रस्थितुमर्हसि॥ तपोवायदिवारण्यंस्वर्गोवास्यात्त्वयासह॥१०॥ नचमेभवितातत्रकश्चित्पथिपरिश्रमः॥ पृष्ठतस्तवगच्छंत्याविहारशयनेष्विव॥११॥ कुशकाशशरेषीकायेचकंटकिनोद्रुमाः॥ तूलाजिनसमस्पर्शामार्गेममसहत्वया॥१२॥ महावातसमुद्धूतंयन्मामवकरिष्यति॥ रजोरमणतन्मन्येपरार्ध्यमिवचंदनं॥ १३॥शाद्वलेषुयदाशिश्येवनांतर्वनगोचरा॥ कुथास्तरणयुक्तेषुकिंस्यात्सुखतरंततः॥ १४॥ मात्थ संप्रत्येवकथितवानसि पथ्यंचरामित्यत्रमुमार्षः॥यस्यचभरतस्यार्थे तदभिषेकरूपप्रयोजननिमित्तं अवरुध्यसे निरुद्धाभिषेकोसि तस्यत्वमेव वश्यइष्टानुवर्तीविधेयोनियोज्यश्चभव नाहंतदिष्टानुवर्तिनीतद्विधेयाचेहवसामीत्याशयः ॥९॥१०॥ विहारशयनेषु सुप्तायाइवारण्येगच्छंत्या नमेपरिश्रमइतियोजना ॥११॥ तूलैरजिनैः प्रियकादिमृगाजिनैश्च समःस्पर्शोयेषांतादृशाभविष्यंतीतिशेषः ॥ १२ ॥ अवकरिष्यति विक्षेप्स्यति व्याप्स्यतीतियावत् ॥ परार्ध्यं अत्युत्तमं ॥ १३ ॥ वनांतः वनमध्ये शिश्ये त्वयासहेतिशेषः ॥ कुथाश्चित्रकंबलास्तदूपास्तरणयुक्तेषुमंचेषु सुप्तायामम ततःशाद्वलशयनात् किंसुखतरंस्यात् किमधिकंसुखंस्यात् नकिमपीत्यर्थः ॥ १४ ॥

स्वयमाहत्यदास्यसेइत्यनेन स्वस्यतदाहरणप्रयुक्तश्रमाभावःसूचितः ॥ १५ ॥ मातुरित्यादिकर्मणःशेषत्वविवक्षया षष्ठी ॥ आर्तवानि तत्तदृतुभवानि ॥ १६ ॥ ततः उक्त हेतोः ॥ १७ ॥ त्वत्साहित्येननरकोपिस्वर्गस्त्वद्राहित्येनस्वर्गोपिनरकइति ममनिश्चयंजानन् ॥ १८ ॥ कैकेयीवन्मथितसिद्धांतमाह ॥ अथेति ॥ अव्ययां वनवासेदोषा नगणयंतीं द्विषतां भरतादीनां ॥ १९ ॥ पश्चात्त्वद्गमनोत्तरकालं अतस्तदैव त्वद्वियोगकालएव ॥ २० ॥ किमितिविगृह्यकथनेन वनवासकालसंख्यायाअतिदुस्तरत्वंध्व

पत्रंमूलंफलंयत्तुअल्पंवायदिवाबहु॥ दास्यसेस्वयमाहृत्यतन्मेऽमृतरसोपमं॥१५॥ नमातुर्नपितुस्तत्रस्मरिष्यामिनवेश्मनः॥ आर्तवान्युपभुंजानापुष्पाणिचफलानिच॥१६॥ नचतत्रततःकिंचिद्द्रष्टुमर्हसिविप्रियं॥ मत्कृतेनचतेशोकोनभविष्यामिदुर्भरा॥१७॥ यस्त्वयासहसस्वर्गोनिरयोयस्त्वयाविना॥ इतिजानन्परांप्रीतिंगच्छराममयासह ॥ १८॥ अथमामेवमव्यग्रांवननैवनयिष्यसे ॥ विषमद्यैवपास्यामिमावशंद्विषतांगमं॥१९॥पश्चादपिहिदुःखेनममनैवास्तिजीवितं॥उज्झितायास्त्वयानाथतदैवमरणंवरं॥ २०॥ इमंहिसहितुंशोकंमुहूर्तमपिनोत्सहे॥ किंपुनर्दशवर्षाणित्रीणिचैकंचदुःखिता॥ २१॥ इतिसाशोकसंतप्ताविलप्यकरुणंबहु॥ चुक्रोशपतिमायस्ताभृशमालिंग्यसस्वरं ॥ २२॥ साविद्धाबहुभिर्वाक्यैर्दिग्धैरिवगजांगना ॥ चिरसंनियतंवाष्पंमुमोचाग्निमिवारणिः ॥ २३॥ तस्याःस्फटिकसंकाशंवारिसंतापसंभवं॥ नेत्राभ्यांपरिसुस्रावपंकजाभ्यामिवोदकं ॥ २४॥ तस्तिामलचंद्राभंमुखमायत लोचनं॥ पर्यशुष्यतवाष्पेणजलोद्धृतमिवांबुजं॥ २५॥ तांपरिष्वज्यबाहुभ्यांविसंज्ञामिवदुःखितां॥ उवाचवचनंरामःपरिविश्वास यंस्तदा॥ २६॥

नयति ॥ २१ ॥ आयस्ता आयासंप्राप्ता ॥ सस्वरं सशब्दं ॥ २२ ॥ दिग्धैर्विषलिप्तबाणैः चिरसंनियतं बहुकालं सन्निरुद्धं ॥ २३ ॥ २४ ॥ सिता पूर्णमासी तत्संबंधीअमलोराह्वाद्यनुपरक्तोयश्चंद्रस्तत्सदृशं जलोद्धृतं जलमुद्धृतंयस्मात्॥ आहिताग्न्यादिः ॥ २५ ॥ परिविश्वासयन् उज्जीवयन् ॥ २६ ॥

तवदुःखेन त्वद्वियोगदुःखेन प्राप्तमपीतिशेषः॥ स्वयंभोः ब्रह्मणः स्वव्यतिरिक्ततत्ववस्त्वंतराभावेन पूर्णबलत्वेनच यथाभयाभावः तद्वदेव ममापिसर्वतोभयाभावः ॥ २७ ॥ सर्वं समयमांतरमभिप्रायमविज्ञाय ततएवहेतोस्तववनवासं नरोचये नांगीकृतवानितःप्रागितिशेषः ॥ २८ ॥ यत्सृष्टासि निश्चितासि मयासार्धं वनवासायगंतुमितिशेषः ॥ यद्वा सृष्टासि अवतीर्णासि अतस्त्वं मयाविहातुं नशक्या ॥ आत्मवता आत्मज्ञेन यथाप्रीतिर्दया हातुमशक्या ॥ २९ ॥ सर्वथात्वांसहनेष्यामीत्याह ॥ धर्मस्त्विति ॥

नदेवितवदुःखेनस्वर्गमप्यभिरोचये॥ नहिमेस्तिभयंकिंचित्स्वयंभोरिवसर्वतः ॥ २७॥ तवसर्वमभिप्रायमविज्ञायशुभानने ॥ वा संनरोचयेऽरण्येशक्तिमानपिरक्षणे॥ २८॥ यत्सृष्ट्वासिमयासार्धंवनवासायमैथिलि ॥ नविहातुंमयाशक्याप्रीतिरात्मवतायथा ॥ २९॥ धर्मस्तुगजनासोरुसद्भिराचरितःपुरा॥ तंचाहमनुवर्तिष्येयथासूर्येसुवर्चला॥३०॥ नखल्वहंनगच्छेयंवनंजनकनंदिनि॥ वचनंतन्नयतिमांपितुःसत्योपबृंहितं ॥ ३१ ॥ एषधर्मश्चसुश्रोणिपितुर्मातुश्चवश्यता ॥ आज्ञांचाहंव्यतिक्रम्यनाहंजीवितुमुत्सहे ॥ ३२॥ अस्वाधीनंकथंदैवंप्रकारैरभिराध्यते॥ स्वाधीनंसमतिक्रम्यमातरंपितरंगुरुं ॥ ३३ ॥ यत्रत्रयंत्रयोलोकाः पवित्रंतत्समंभु वि॥ नान्यदस्तिशुभापांगेतेनेदमभिराध्यते॥ ३४॥

वानप्रस्थधर्मइत्यर्थः ॥ तं पूर्वाचरितधर्मं ॥ त्वंच यथासूर्यंसुवर्चलाऽनुवर्तते तथामामनुवर्तस्व ॥३० ॥ ममतुगमनंनिश्चितमेवेत्याह ॥नखल्विति ॥अहं वननंगच्छेयमितिन किंतुसर्वथागच्छेयमेव यतस्तत्पितुर्वचनं मांनयति ॥३१॥ ननुयदितवनेच्छा तदापितृवचउल्लंघ्यापिति ष्ठेत्याह ॥ एषधर्मइति ॥ एतत्पदार्थः पितुर्मातुश्चवश्यता इष्टानुवर्तिता ॥ अतोहं तदाज्ञांव्यतिक्रम्य जीवितुंनोत्सहे इतिमयानिश्चितं ॥ ३२ ॥ अस्वाधीनमप्रत्यक्षत्वात् ता दृशंदैवं प्रकारैर्भावनामात्रसाध्याराधनप्रकारैः स्वाधीनंप्रत्यक्षदृश्यमानत्वात् ॥ ३३ ॥ यत्र पित्राद्याराधनेसति त्रयं धर्मार्थकामरूपं भवति त्रयोलोकाश्चाराधिताभवंति ॥ अनेनतदाराधनेन लोकत्रयांतर्गतसकलदेवताराधनफलंदर्शितं ॥ अतस्तत्सममन्यत्पवित्रं पुण्यजनकं ॥ यद्वा पविर्महाभयरूपःसंसारः पविर्वज्रंमहाभयमित्यभिधानात् तस्मात्रायतेतत्तेनसंसारतारकमित्यर्थः अन्यत्त्रैलोक्येनास्ति तेनभुविस्थितैरिदमाराध्यते ॥ ३४ ॥

बलकराः परलोकबलकरास्तद्धितावहाइतियावत् ॥ ३५ ॥ गुरुवृत्तिः गुरुचित्तवृत्तिः ॥ ३६ ॥३७॥ मा मां ॥ ३८ ॥ यत्नोवनेवसिष्यामीतिदृढनिश्चयेन त्वंमामनुयातुं निश्चिता अतस्त्वां दंडकावननेनेतुं मम याअमतिस्तद्विरुद्धायामतिरासीत्साइदानींसन्ना विशीर्णा ॥३९॥ सात्वं हियतोऽधुना वनाय वनगमनाय दिष्टा मयाअनुज्ञाताऽतोमा मनुगच्छस्व ॥ सहधर्मचरीभवेत्यनेन वनवासस्य साध्यस्यस्वधर्मस्य रक्षोवधजस्य त्वयाविनाऽसंभवइतिसूचितं ॥ ४० ॥ व्यवसायं भर्त्रनुसरणनिश्चयं अनुक्रांता प्रकर्षेण

नसत्यंदानमानौवायज्ञोवाप्याप्तदक्षिणः॥ तथाबलकराःसीतेयथासेवापितुर्मता॥ ३५॥ स्वर्गोधनंवाधान्यंवाविद्याःपुत्राःसुखानि च॥ गृरुवृत्त्यनुरोधेननकिंचिदपिदुर्लभं॥ ३६॥ देवगंधर्वगोलोकान्ब्रह्मलोकांस्तथापरान्॥ प्राप्नुवंतिमहात्मानोमातापितृपरायणाः ॥ ३७॥ समापितायथाशास्तिसत्यधर्मपथेस्थितः॥ तथावर्तितुमिच्छामिसहिधर्मःसनातनः॥ ३८॥ ममसन्नामतिःसीतेनेतुंत्वांदंडकावनं॥ वसिष्यामीतिसात्वंमामनुयातुंसुनिश्चिता॥ ३९॥ साहिदिष्टानवद्यांगिवनायमदिरेक्षणे ॥ अनुगच्छस्वमांभीरुसहधर्मचरीभव॥४०॥ सर्वथासदृशंसीतेममस्वस्यकुलस्यच॥ व्यवसायमनुक्रांताकांतेत्वमतिशोभनं॥४१॥ आरभस्वशुभश्रोणिवनवासक्षमाःक्रियाः॥ नेदानींत्वदृतेसीतेस्वर्गोपिममरोचते॥४२॥ ब्राह्मणेभ्यश्चरत्नानिभिक्षुकेभ्यश्चभोजनं॥ देहिचाशंसमानेभ्यःसंत्वरस्वचमाचिरं ॥ ४३ भूषणानिमहार्हाणिवरवस्त्राणियानिच ॥ रमणीयाश्चयेकेचित्क्रीडार्थाश्चाप्युपस्कराः॥ ४४॥ शयनीयानियानानिममचान्यानियानिच॥ देहिस्वभृत्यवर्गस्यब्राह्मणानामनंतरं॥ ४५॥

प्राप्ता प्रीत्यतिशयात्संबोधनद्वयं ॥ ४१ ॥ क्रियाः दानादिक्रियाः इदानीमेवंदृढनिश्चये ॥ ४२ ॥ रत्नानि उत्तमवस्तूनि ॥ भोजनमाशंसमानेभ्योभिक्षुकेभ्योभोजनंदेहि ॥ ४३ ॥ क्रीडार्थाउपस्कराः स्वर्णमयपुत्रिकाद्युपकरणानि ॥ ॥ ४४ ॥ शयनीयानि ममच चात्मस्थ अन्यानियानिच वस्तूनीतिशेषः ॥ ब्राह्मणानामनंतरं ब्राह्मणदानोत्तरमवशिष्टानि भृत्यवर्गेभ्योदेहीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अनुकूलमिष्टं गमनं वनानुगमनं ॥ ४६ ॥ इतिरामाभिरा० अयो० त्रिंशःसर्गः ॥ ३० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संवादं रामसीतयोरितिशेषः ॥ पूर्वमागतः कौसल्याग्रहाद्रामसीतासंवादप्रवृत्तेःपूर्वमेवागतः ॥ शोकं स्वस्यवनगमनमंगीकरोतिनवेतिशंकया संभावितरामविरहजं ॥१॥ भ्रातुश्चरणौ गाढंनिपीड्य प्रणम्येतियावत् ॥ अतियशामुत्कटकीर्तिमतीं सीतां चक्षुरादिभिःप्रार्थयन् ॥ महाव्रतं वनवासलक्षणमहाव्रतकृतनिश्चयं रामंतु उवाच ॥ चस्त्वर्थे स्वाभिमतप्राप्तौ सीताशरणगमनमेव मद्गमनमंगी

अनुकूलंतुसाभर्तुर्ज्ञात्वागमनमात्मनः ॥ क्षिप्रंप्रमुदितादेवीदातुमेवप्रचक्रमे ॥ ४६॥ इत्यार्षेश्रीरामायणेवा० आ० अ० त्रिंशः सर्गः॥ ३० ॥ ॥ ७॥ ॥ ७ ॥ एवंश्रुत्वाससंवादंलक्ष्मणःपूर्वमागतः ॥ बाष्पपर्याकुलमुखःशोकंसोढुमशक्नुवन् ॥ १ ॥ सभ्रातुश्चरणौगाढंनिपीड्यरघुनंदनः॥ सीतामुवाचातियशांराघवंचमहाव्रतं ॥ २ ॥ यदिगंतुंकृतावुद्धिर्वनंमृगगजायुतं ॥ अहंत्वानुगमिष्यामिवनमग्रेधनुर्धरः॥३॥ मयासमेतोरण्यानिरम्याणिविचरिष्यसि॥ पक्षिभिर्भृगयूथैश्चसंघुष्टानिसमंततः॥४॥ नदेवलोकाक्रमणंनामरत्वमहंवृणे॥ ऐश्वर्यंचापिलोकानांकामयेनत्वयाविना ॥ ५ ॥ एवंब्रुवाणःसौमित्रिर्वनवासायनिश्चितः ॥ रामंणवहुभिःसांत्वैर्निषिद्धःपुनरब्रवीत्॥६॥ अनुज्ञातस्तुभवतापूर्वमेवयदस्म्यहं॥ किमिदानींपुनरपिक्रियतेमेनिवारणं॥७॥ यदर्थं प्रतिषेधोमेक्रियतेगंतुमिच्छतः॥ एतदिच्छामिविज्ञातुंसंशयोहिममानघ॥८॥ ततोब्रवीन्महातेजारामोलक्ष्मणमग्रतः॥ स्थितंप्राग्गामिनंधीरंयाचमानंकृतांजलिं॥ ९॥

कारयत्येवंमुख्यउपायइतिमत्वा तत्प्रार्थना ॥ २ ॥ बुद्धिर्युवाभ्यामितिशेषः ॥ त्वा त्वां वनगंतारं अनुगमिष्यामि अनुःसहार्थे गमनकालेचायतएवधनुर्धरोगमिष्यामि॥ ३ ॥ ४ ॥नन्विहैवभोगान्भुक्त्वास्थातव्यमित्यत्राह ॥ नेति ॥ आक्रमणमारोहः ॥ ५॥ ६ ॥ पूर्वमेव भवतानुज्ञातः ॥ तस्मादपरितापःसन्त्वमप्यनुविधायमां॥प्रतिसंहारयक्षिप्रमाभिषेचनिकींक्रियामित्युक्तेः॥ किंचपूर्वं अवतरणसमयेइत्यप्यर्थः ॥७॥ एतत्प्रतिषेधप्रयोजनं ॥ संशयः पूर्वकेनाभिप्रायेणानुमतिरिदानींकेनाभिप्रायेणप्रतिषेधइतिसंदेहः ॥ ८ ॥ प्राग्गामिनं वनंप्रतिप्रथमगमनाभिप्रायवंतं ॥ याचमानं तत्रानुमतिमितिशेषः ॥ ९ ॥

वश्यविधेयावसरुद्याख्यातौ ॥ १० ॥ कोभजिष्यतीति ॥ भरिष्यतीतिपाठांतरं ॥ एवंच मातृसेवार्थमेवप्रतिषिध्यते ॥ अलंकारप्रतिसंहारोक्तिश्च उत्सवार्थधृताधिकालं कारविषया ॥ मदनुविधानंच मदिष्टाप्रतिबंधरूपमितिभावः ॥ ११ ॥ कामैरिष्टान्नपानैः ननुभर्तैवास्यारक्षकस्तत्राह ॥ सकामपाशेन पर्यस्तः कैकेय्यनुरागेणबद्धइत्यर्थः ॥ ॥ १२ ॥ १३ ॥ पुत्रत्वाद्भरतोरक्षिष्यतीत्यत्राह ॥ नस्मरिष्यतीति ॥ कैकेय्यां तन्नियोगे सपत्नीतिरस्कारविषयके पर्यवस्थितः प्रतिष्ठितः ॥ १४ ॥ तर्हिमयापि कथंरक्ष

स्निग्धोधर्मरतोधीरःसततंसत्पथेस्थितः॥ प्रियःप्राणसमोवश्योविधेयश्चसखाचमे॥ १०॥ मयाद्यसहसौमित्रेत्वयिगच्छतितद्वनं॥ कोभजिष्यतिकौसल्यांसुमित्रांवायशस्विनीं ॥ ११ ॥ अभिवर्षतिकामैर्यःपर्जन्यःपृथिवीमिव॥ सकामपाशपर्यस्तोमहातेजामहीपतिः॥ १२॥ साहिराज्यमिदंप्राप्यनृपस्याश्वपतेःसुता॥ दुःखितानांसपत्नीनांनकरिष्यतिशोभनं ॥ १३॥ नस्मरिष्यतिकौसल्यांसुमित्रांचसुदुःखितां॥ भरतोराज्यमासाद्यकैकेय्यांपर्यवस्थितः॥ १४॥ तामार्यांस्वयमेवेहराजानुग्रहणेनवा ॥ सौमित्रेभरकौसल्यामुक्तमर्थममुंचर॥ १५॥ एवंमयिचतेभक्तिर्भविष्यतिसुदर्शिता॥ धर्मज्ञगुरुपूजायांधर्मश्चाप्यतुलोमहान् ॥ १६ ॥ एवंकुरुष्वसौमित्रेमत्कृतेरघुनंदन॥ अस्माभिर्विप्रहीनायामातुर्नोनभवेत्सुखं॥ १७॥ एवमुक्तस्तुरामेणलक्ष्मणःश्लक्ष्णयागिरा ॥ प्रत्युवाचत दारामंवाक्यज्ञोवाक्यकोविदं॥ १८॥ तवैवतेजसावीरभरतःपूजयिष्यति॥ कौसल्यांचसुमित्रांचप्रयतोनास्तिसंशयः॥ १९॥ यदि दुःस्थोनरक्षेतभरतोराज्यमुत्तमं॥ प्राप्यदुर्मनसावीरगर्वेणचविशेषतः॥ २०॥

णंकर्तुंशक्यमतआह ॥ राजानुग्रहणेनवा दशरथानुग्रहसंपादनेनेत्यर्थः ॥ १५ ॥ मयिभक्तिः मदाज्ञायाःपालनात् ॥ गुरुः कौसल्यादिः ॥ १६॥ विप्रहीनायाः वियुक्तायाः नः अस्माकं ॥ १७॥ १८॥ मातृसेवायांभरतएवास्तीत्याह ॥ तवैवेति अनेनरामोक्तानुपपत्तिपरिहारः ॥ अप्रमेयबलराममातुरसेवायां ममहानर्थइतिमत्वा भरतएवतांपूजयिष्यतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ तदेवकालांतरभवंभयंदर्शयति ॥ यदीति ॥ दुःस्थः दुर्मार्गस्थः राज्यंप्राप्येत्यन्वयः ॥ दुर्मनसा कैकेय्यनुरोधादुष्टमनसा ॥ २० ॥

त्रैलोक्यमपि तत्पक्षंवधिष्यामीत्यनुकर्षः ॥ किंतुसेत्युत्तरश्लोकान्वयि ॥ २१ ॥ किंच स्वात्मभरणे कौसल्यायाःकस्याप्यपेक्षानेत्याह ॥ किंतुसा कौसल्येत्यादि ॥ कुतस्तस्याएवंशक्तिस्तत्राह ॥ यत्याइति ॥ यस्याउपजीविनां उपजीविभिः ॥ सहस्रंग्रामाणां ग्रामं वर्तते ॥ २२॥ यदेवंतदिति ॥ २३ ॥ यदेवमतोमामनुचरंकुरुष्व मत्से वामनुमन्यस्व ॥ इह मत्सेवानुमतौ वैधर्म्यं वैपरीत्यसाधकं नविद्यते ॥ त्वदुक्तहेतोरन्यथासिद्धेर्दर्शितत्वात् ॥ तवार्थः फलमूलाद्याहरणरूपस्वत्क्रयासंविना प्रकल्प्यते प्रसि

तमहंदुर्मतिंक्रूरंवधिष्यामिनसंशयः ॥ तत्पक्षानपितान्सर्वान्त्रैलोक्यमपिकिंतुसा ॥ २१ ॥ कौसल्याबिभृयादार्यासहस्रंमद्विधानपि॥ यस्याःसहस्रंग्रामाणांसंप्रातमुपजीविनां॥ २२॥ तदात्मभरणेचैवममामातुस्तथैवच ॥ पर्याप्तामद्विधानांचभरणायमनस्विनी ॥ २३॥ कुरुष्वमामनुचरंवैधर्म्येनेहविद्यते ॥ कृतार्थोहंभविष्यामितवचार्थःप्रकल्प्यते॥ २४॥ धनुरादायसगुणंखनित्रपिटकाधरः॥ अग्रतस्तेगमिष्यामिपंथानंतवदर्शयन्॥ २५॥ आहरिष्यामितेनित्यंमूलानिचफलानिच॥ वन्यानिचतथान्यानिस्वाहार्हाणितपस्विनां॥ २६॥ भवांस्तुसहवैदेह्यागिरिसानुपुरंस्यसे॥ अहंसर्वंकरिष्यामिजाग्रतःस्वपतश्चते॥ २७॥ रामस्त्वनेनवाक्येनसुप्रीतःप्रत्युवाचतं॥ व्रजापृच्छस्वसौमित्रेसर्वमेवसुहृज्जनं॥ २८॥ येचराज्ञोददौदिव्येमहात्मावरुणःस्वयं॥ जनकस्यमहायज्ञेधनुर्पारौद्रदर्शने ॥ २९॥

ध्यति ॥ अहंच तेनकृतार्थोभवामि अतउभयहितंमदनुगमनमितिभावः ॥ २४ ॥ तदेवदर्शयति धनुरित्यादिना ॥ श्वापदादिभ्योरक्षार्थंधनुर्ग्रहः ॥ पिटका फलमूलाद्याहरणयोग्यावंशपेटी ॥ २५ ॥ स्वाहार्हाणि होमयोग्यानिहविर्भूतानि ॥ स्वाहाराणीतिपाठे सुष्टुआहारयोग्यानि ॥ २६ ॥ स्वपतश्चेत्यनेन रात्रौस्व स्यनिर्निद्रत्वं ध्वनयति ॥ २७ ॥ अनेनवाक्येन स्वपतश्चेत्यतेन व्रज अनुव्रज ॥ आपृच्छस्व सुहृज्जनानामाज्ञांगृहाण ॥ २८ ॥ महायज्ञे तुष्टोवरुणोराज्ञोजनकस्य धनुरादिकंददौ ॥ तच्च जनकेनास्माकंयौतकत्वेनदत्तं तत्सर्वमाचार्यसद्मनि आचार्यसत्कृत्यनिहितं तदादायक्षिप्रमावज आगच्छ ॥ अत्रैवमनुवादादेव तत्रजनकाय वरुण कर्तृकधनुरादिदानं रामलक्ष्मणाभ्यांच तत्कर्तृकतद्दानंबोध्यं ॥ अयुधमितिजात्या ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ सलक्ष्मणः ॥ ३२ ॥ राजशार्दूलः क्षत्रियश्रेष्ठः ॥ ३३ ॥ ममकांक्षिते मदभीष्टप्रयोजननिमित्तसंपादनोचितकाले आगतः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इह मत्समीपे गुरुषुदृढभक्त्योपेताः ॥ एतेनपूर्णविद्यतयादानपात्रत्वंसूचितं ॥ ३६ ॥ वसिष्ठपुत्रंसुयज्ञमानयेत्यनेन मूलप्रभोर्दशरथस्य वसिष्ठःपुरोहितः तत्पुत्रस्यतत्पुत्रइतिन्यायेनसुयज्ञस्यविशिष्यानयननियोगः ॥ अस्यैवगृहेआयुधस्थापनमितिशेषः ॥ ३७ ॥ इतिरामाभिरामे०वा०अ०एकत्रिंशःसर्गः ॥ ३१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

अभेद्येकवचेदिव्येतूणीचाक्षय्यसायकौ॥ आदित्यविमलाभौद्वौखड्गौहेमपरिष्कृतौ॥ ३० ॥ सत्कृत्यनिहितंसर्वमेतदाचार्यसद्मनि॥ सर्वमायुधमादायक्षिप्रमाव्रजलक्ष्मण॥ ३१ ॥ ससुहृज्जनमामंत्र्यवनवासायनिश्चितः ॥ इक्ष्वाकुगुरुमागम्यजग्राह्यायुधमुत्तमं ॥ ३२ ॥ तद्दिव्यंराजशार्दूलःसत्कृतंमाल्यभूषितं ॥ रामायदर्शयामाससौमित्रिःसर्वमायुधं ॥ ३३ ॥ तमुवाचात्मवान्रामःप्रीत्यालक्ष्मणमागतं॥ कालेत्वमागतःसौम्यकांक्षितेममलक्ष्मण॥ ३४ ॥ अहंप्रदातुमिच्छामियदिदंमामकंधनं॥ ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यस्त्वयासहपरंतप॥ ३५ ॥ वसंतीहदृढंभक्त्यागुरुपुद्विजसत्तमाः॥ तेषामपिचमेभूयःसर्वेषांचोपजीविनां॥ ३६ ॥ वसिष्ठपुत्रंतुसुयज्ञमार्यत्वमानयाशुप्रवरंद्विजानां॥ अपिप्रयास्यामिवनंसमस्तानभ्यर्च्यशिष्टानपरान्द्विजातीन्॥ ३७ ॥ इत्यार्षेश्रीरा०वा०आ०अयो० एकत्रिंशःसर्गः॥ ३१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ततःशासनमाज्ञायभ्रातुःप्रियकरंहितं ॥ गत्वासप्रविवेशाशुसुयज्ञस्यनिवेशनं ॥ १ ॥ तंविप्रमभ्यगारस्थंवंदित्वालक्ष्मणोब्रवीत्॥ सखेभ्यागच्छपश्यत्ववेश्मदुष्करकारिणः॥ २॥ ततःसंध्यामुपास्थायगत्वासौमित्रिणासह॥ ऋद्धंसप्राविशल्लक्ष्म्यारम्यंरामनिवेशनं ॥ ३ ॥ तमागतंवेदविदंप्रांजलिःसीतयासह॥ सुयज्ञमभिचक्रामराघवोग्निमिवार्चितं ॥ ४ ॥ ततइति ॥ १ ॥ अभ्यगारं अग्निहोत्रशाला ॥ हेसखे रामस्यवेश्मआगच्छ ॥ दुष्करकारिणोरामस्य प्राप्तराज्यत्यागपूर्ववंनंजिगमिषोः कृत्यं पश्येतिशेषः ॥ २ ॥ संध्यां माध्याह्निकीं ॥ ३ ॥ अभिचक्राम प्रत्युत्थानादिकृतवान् ॥ अर्चितमग्निमिव होमकालेइतिशेषः ॥ ४ ॥

अंगदं बाहुमूलधार्यंभूषणं केयूरं तदधोभागस्थं ॥ हेमसूत्रैर्मणिभिः स्वर्णसूत्रस्यूतैर्मुक्तादिरत्नमालाभिः ॥ ५ ॥ सीताप्रचोदितः सीतयासुयज्ञपत्न्यैसखीत्वाद्दिव्याभरणदानायप्रचोदितः ॥ ६ ॥ हेमसूत्रं उरोभूषणविशेषः ॥ हारय सेवकद्वाराप्रापय रशना कांची ॥ सा मदनुगामिनीसखी तवभार्यायाइतिशेषः ॥ ७ ॥ तुभ्यं भार्यायैच ॥ गच्छनी मुमभावआर्षः ॥ ८ ॥ त्वयि त्वद्गृहे प्रतिष्ठापयितुं दानपूर्वकंप्रापयितुं ॥ ९ ॥ शत्रुंजयोनाम तथाप्रसिद्धं यंगजं मातुलोममददौ तंगजं नेददामि निष्कसहस्रेण स्वनामांकिननि

जातरूपमयैर्मुख्यैरंगदैःकुंडलैःशुभैः ॥ सहेमसूत्रैर्मणिभिःकेयूरैर्वलयैरपि॥ ५ ॥ अन्यैश्चरत्नैर्बहुभिःकाकुत्स्थःप्रत्यपूजयत्॥ सुयज्ञंसतदोवाचरामःसीताप्रचोदितः॥ ६ ॥ हारंचहेमसूत्रंचभार्यायैसौम्यहारय॥ रशनांचाथसासीतादातुमिच्छतितेसखी॥ ७ ॥ अंगदानिचचित्राणिकेयूराणिशुभानिच॥ प्रयच्छतिसखीतुभ्यंभार्यायैगच्छतीवनं ॥ ८ ॥ पर्येकमग्र्यास्तरणंनानारत्नविभूषितं॥ तमपीच्छतिवैदेहीप्रतिष्ठापयितुंत्वयि॥ ९ ॥ नागःशत्रुंजयोनाममातुलोयंददौमम॥ तंतेनिष्कसहस्रेणददामिद्विजपुंगव॥ १० ॥ इत्युक्तःसतुरामेणसुयज्ञःप्रतिगृह्यतत्॥ रामलक्ष्मणसीतानांप्रयुयोजाशिषःशिवाः॥ ११ ॥ अथभ्रातरमव्यग्रंप्रियंरामःप्रियंवदं॥ सौमित्रिंतमुवाचेदंब्रह्मेवत्रिदशेश्वरं ॥ १२ ॥ अगस्त्यंकौशिकंचैवतावुभौब्राह्मणोत्तमौ॥ अर्चयाह्वयसौमित्रेरत्नैःसस्यमिवांबुभिः॥ १३ ॥ तर्पयस्वमहाबाहोगोसहस्रेणराघव॥ सुवर्णरजतैश्चैवमणिभिश्चमहाधनैः॥ १४ ॥ कौसल्यांचयआशीर्भिर्भक्तःपर्युपतिष्ठति॥ आचार्यस्तैत्तिरीयाणामभिरूपश्चवेदवित् ॥ १५ ॥ तस्ययानंचदासीश्चसौमित्रेसंप्रदापय॥ कौशेयानिचवस्त्राणियावत्तुष्यतिसद्विजः ॥ १६ ॥ ष्कसहस्रदक्षिणया ॥ १० ॥ ११ ॥ ब्रह्मा त्रिदशेश्वरमिव नियोक्तृनियोज्ययोःपरापरप्रभुत्वेदृष्टांतः ॥ १२ ॥ कौशिकोविश्वामित्रः ॥ आहूयार्चय अनंतरं रत्नैस्तर्पय ॥ १३ ॥ १४ ॥ तैत्तिरीयाणां तैत्तिरिशाखाध्येतृणामाचार्यः योद्विजः कौसल्यामाशीर्भिः पर्युपतिष्ठति सेवते अभिरूपः श्लाघ्यगुणः ॥ १५ ॥ यावत् यावताधनेननुष्यति तावद्दापय ॥ कौशेयानि कृमिकोशोत्थानि ॥ १६ ॥

चित्ररथनामा सुमंत्रादन्यःसूतः सुचिरोषितः चिरकालवद्धः ॥ १७ ॥ पशुकाअजाद्यादयोयज्ञपशवः महिष्यादयश्च कठकालापाकठकालापसंबंधिशाखाध्यायिनः दंडमाणवादंडप्रधानामाणवाउपकुर्वाणब्रह्मचारिणः ॥१८ ॥ अन्यद्वृतोपवासादि अलसाः भिक्षादौस्वादुकामाः सदन्नकामाः ॥ तेषांदानयोग्यत्वायाह ॥ महतामिति ॥ तपोहिस्वाध्यायइतिश्रुतेर्नित्यतपस्वित्वेनमहतांसंमताः ॥१९॥ यानानि उष्ट्राः ॥ शालीन्वहंतीतितादृशबलीवर्दानांसहस्रं ॥ भद्रकान्तदाख्यान् धान्यविशेषांश्चणकमुद्रादिरूपान्

सूतश्चित्ररथश्चार्यःसचिवःसुचिरोषितः॥ तोषयैनंमहार्हैश्चरत्नैर्वस्त्रैर्धनैस्तथा ॥ १७॥ पशुकाभिश्चसर्वाभिर्गवांदशशतेनच ॥ येच मेकठकालापावहवोदंडमाणवाः॥ १८॥ नित्यस्वाध्यायशीलत्वान्नान्यत्कुर्वंतिकिंचन ॥ अलसाःस्वादुकामाश्चमहतांचापिसंमताः ॥ १९॥ तेषामशीतियानानिरत्नपूर्णानिदापय ॥ शालिवाहसहस्रंचद्वेशतेभद्रकांस्तथा ॥ २० ॥ व्यंजनार्थंचसौमित्रेगोसहस्रमुपाकुरु॥ मेखलीनांमहासंघःकौसल्यांसमुपस्थितः ॥ २१ ॥ तेषांसहस्रंसौमित्रेप्रत्येकंसंप्रदापय ॥ अंवायथानोनंदेच्चकौसल्याममदक्षिणां॥ २२॥ तथाद्विजातींस्तान्सर्वान्लक्ष्मणार्चयसर्वशः॥ ततःपुरुषशार्दूलस्तद्धनंलक्ष्मणःस्वयं॥ २३ ॥ यथोक्तंब्राह्मणेंद्राणामददाद्धनदोयथा॥ अथाब्रवीद्बाष्पगलांस्तिष्ठतश्चोपजीविनः॥ २४॥ सप्रदायबहुद्रव्यमेकैकस्योपजीवनं॥ लक्ष्मणस्यचयद्वेश्मगृहं चयदिदंमम॥ २५ ॥ अशून्यंकार्यमेकैकंयावदागमनंमम ॥ इत्युक्त्वादुःखितंसर्वंजनंतमुपजीविनं॥ २६॥ उवाचेदंधनाध्यक्षंधनमानीयतांमम॥ ततोस्यधनमाजह्रुःसर्वएवोपजीविनः॥२७॥ सराशिःसुमहांस्तत्रदर्शनीयोत्यदृश्यत॥ ततःसपुरुषव्याघ्रस्तद्धनं सहलक्ष्मणः॥ २८॥

व्यंजनार्हान्दापय॥२०॥व्यंजनार्थं दधिघृतार्थं उपाकुरु देहि॥ मेखलीनां ब्रह्मचारिणां दीर्घआर्षः॥ समुपस्थितः विवाहार्थमितिशेषः॥ ॥२१॥ सहस्रं गवांनिष्काणांवा नोस्माकमंबाकौसल्या यथा ममदक्षिणां मयातदाश्रितब्रह्मचारिवर्गस्यदापितांनंदेत्तथातानर्चयेत्यन्वयः॥ २२॥२३॥ बाष्पगलान्बाष्पगद्गदान् ॥ २४ ॥ उपजीवनं जीवनसाधनं ॥२५॥ एकैकं प्रत्येकं यावन्ममागमनमशून्यंकार्यंपर्यायेणैकशःस्थित्वा पूर्ववद्रक्षणीयमित्यर्थः ॥२६॥२७॥२८॥

कृपणेभ्यः दीनेभ्यः तत्र गार्ग्यः गर्गगोत्रः ॥ २९॥ क्षतेन खननेन वृत्तिर्जीविकायस्य क्षीणवृत्तिरितिवा॥ उंछवृत्तिरितिपाठांतरं ॥ फालं हलावयवविशेषः तत्सदृशं स्रुत्खननार्थं लोहमयमत्रविवक्षितं ॥ कुद्दालकं खननसाधनं॥ लांगलं हलाकारोदंडः फलाऽपाकर्षणार्थः॥ दारकाः पुत्राः ॥३०॥ स्त्रीणांभर्ताहिदेवतेतिपाठे यद्यपिदेवतात्वादाज्ञानर्हस्तथापि प्रीत्यामद्वचनंकुरुष्वेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ यदीत्यस्यदर्शयसितदासर्वथेतिशेषः ॥ दुश्छदां अतिजीर्णत्वाच्छादनायोग्यां ॥ ३२ ॥ यत्र रामनिवेशनं यस्मिन्पथ्या

द्विजेभ्योबालवृद्धेभ्यःकृपणेभ्योत्यदापयत् ॥ तत्रासीत्पिंगलोगार्ग्यस्त्रिजटोनामवैद्विजः ॥ २९॥ क्षतवृत्तिर्वनेनित्यंफालकुद्दालंलांगली॥ तंवृद्धंतरुणीभार्यावालानादायदारकान्॥ ३०॥ अब्रवीद्ब्राह्मणंवाक्यंस्त्रीणांभर्ताहिदेवता॥ अपास्यफालंकुद्दालंकुरुष्ववचनंमम॥ ३१॥ रामंदर्शयधर्मज्ञंयदिकिंचिदवाप्स्यसे॥ सभार्यायावचःश्रुत्वाशाटीमाच्छाद्यदुश्छदां॥३२॥ सप्रातिष्ठतपंथानंयत्र रामनिवेशनं॥ भृग्वंगिरःसमंदीप्त्यात्रिजटंजनसंसदि॥ ३३॥ आपंचमायाःकक्ष्यायानैतंकश्चिदवारयत्॥ सराममासाद्यतदात्रिजटोवाक्यमब्रवीत्॥ ३४॥ निर्धनोबहुपुत्रोस्मिराजपुत्रमहावल ॥ क्षतवृत्तिर्वनेनित्यंप्रत्यवेक्षस्वमामिति॥ ३५॥ तमुवाचततोरामःपरिहाससमन्वितं॥गवांसहस्रमप्येकंनचविश्राणितंमया॥३६॥परिक्षिपसिदंडेनयावत्तावदवाप्स्यसे॥ सशाटींपरितःकट्यांसंभ्रांतःपरिवेष्टयतां॥ ३७॥

श्रिते रामनिवेशनंप्राप्यते तंपंथानमास्थाय प्रातिष्ठत॥ दीप्त्या ब्रह्मवर्चसेन ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ प्रत्यवेक्षस्वमां मयिकृपांकुर्वित्यर्थः ॥ ३५ ॥ परिहाससमन्वितं क्रीडाप्रयोजनव्यवहारविशेषसमन्वितं ॥ अस्त्येकमितिपाठे तावदेवशिष्टमस्तीत्यर्थः अप्येकमितिपाठे गवामसंख्यातानांमध्ये एकमपिसहस्रं मयानविश्राणितंदत्तमतोत्रैवस्थित्वा दंडेन यावद्भवाकीर्णं यावंतंदेशं परिक्षिपसि परिगृह्णासि तावत् तावद्देशावस्थागाअवाप्स्यसे ॥ ब्राह्मणस्य गोग्रहणचापलकौतुकदर्शनार्थमेतद्भगवद्वचनं॥ संभ्रांतः त्वरितः ॥३६॥ ३७ ॥

सर्वप्राणेन सर्वबलेन आविध्य भ्रामयित्वा वेगतः वेगेन सदंडस्तस्यकराच्च्युतः सरयूपारंतीर्त्वाऽतिक्रम्योक्षाणसन्निधौ उक्षणांवृषभाणांसन्निधिर्यत्र ॥ आर्षआनङ् तादृशे गोव्रजेपपात ॥ आ तस्मात्सरयूतटात् परपारस्थसरयूमभिव्याप्य यागावःस्थितास्ताआनयामास त्रिजटाश्रमंप्रतिनाययामासचेतिशेषः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ अयं दंड परिक्षेपवचनरूपः परिहासएवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ इदंहीति ॥ इदं दूरपरिक्षेपजनकं तेजः शक्तिस्तव वृद्धस्यापि यत्तदेव जिज्ञासितुं ज्ञातुं स्वार्थेसन्आर्षः ॥ इच्छता इममर्थं

आविध्यदंडंचिक्षेपसर्वप्राणेनवेगतः॥ सतीर्त्वासरयूपारंदंडस्तस्यकराच्युतः॥३८॥ गोव्रजेबहुसाहस्रेपपातोक्षाणसन्निधौ॥ तंपरिष्वज्यधर्मात्माआवाप्यसरयूतटात् ॥ ३९ ॥ आनयामासतागावस्त्रिजटस्याश्रमंप्रति ॥ उवाचचतदारामस्तंगार्ग्यमभिसांत्वयन् ॥ ४० ॥ मन्युर्नखलुकर्तव्यःपरिहासोह्ययंमम ॥ ४१ ॥ इदंहितेजस्तवयद्दुरत्ययंतदेवजिज्ञासितुमिच्छतामया॥ इदंभवानर्थमभिप्रचोदितोवृणीष्वकिंचेदपरंव्यवस्यसि॥ ४२ ॥ ब्रवीमिसत्येननतेस्मयंत्रणाधनंहियद्यन्ममविप्रकारणात् ॥ भवत्सुसम्यक्प्रतिपादनेनमयार्जितंचैवयशस्करंभवेत् ॥ ४३ ॥ ततःसभार्यस्त्रिजटोमहामुनिर्गवामनीकंप्रतिगृह्यमोदितः ॥ यशोबलप्रीतिसुखोपबृंहिणीस्तथाशिषःप्रत्यवदन्महात्मनः॥ ४४ ॥ सचापिरामःप्रतिपूर्णपौरुषोमहाधनंधर्मबलैरुपार्जितं ॥ नियोजयामाससुहृज्जनेचिरा द्यथार्हसम्मानवचःप्रचोदितः॥ ४५ ॥ दंडप्रक्षेपरूपमर्थं भवान्प्रचोदितोसि ॥ अपरंगोभ्योन्यदपि किंचिद्बहुमूल्यमपि वस्तु वरितुंव्यवस्यसिचेत्तदपि वृणीष्व ॥ ४२ ॥ इदमुपचारमात्रमितिनमंतव्यमित्याह ॥ ब्रवीमीति ॥ यंत्रणा संकोचः ॥ हियतः ॥ ममयद्धनं तद्विप्रकारणात् विप्रप्रयोजनसंपादनार्थं ॥ कथंतथात्वमतआह ॥ भवत्सु विप्रेषु सम्यग्यथाशास्त्रं प्रतिपादनेन दानेन तत्फलरूपेणहेतुना दानरूपफलार्थं मयार्जितंधनं मेयशस्करंभवेत् नतुभूमिनिक्षेपफलकं ॥ ४३ ॥ मोदितः संजातमोदः यशआदीनांउपबृंहिणीः विवर्धनीः महात्मनः रामस्य तदा आशिषः प्रत्यवदत् ॥ ४४ ॥ धर्मबलैर्धर्मयुक्तपराक्रमैः चिरार्हकृतैःसम्मानवचोभिः सुहृज्जनीयैःप्रचोदितः प्रेरितः प्रेरितदानव्यापारः ॥ ४५ ॥

सुहृद्भृत्यजनः तयुक्तअर्शआद्यजंतमेतत् ॥ दरिद्रःसन् भिक्षाचरणकर्ता संभ्रमआदरः ॥ ४६ ॥ इतिरामाभि० श्रीरामाय० वा० अ० द्वात्रिंशःसर्गः ॥ ३२ ॥ ॥७३॥ ॥७३॥

दत्वेति ॥ १ ॥ आयुधेइतिजात्यभिप्रायेण सीतयालंकृते पूजार्थचंदनादिभिः ॥ २ ॥ विमानशिखराणि सप्तभूमिकगृहाग्रभागाः ॥ प्रासादस्त्रिभूमिकः ॥ हर्म्ये राजगृहं ॥ उदासीनः अरक्षितृत्वेननिरुत्सुकः व्यलोकयत् राममितिशेषः ॥ ३ ॥ यतोबहुजनाकुलत्वाद्रथ्यागंतुं नसुखेनशक्यंते तस्मात्प्रासादमारुह्य प्रासादात्तत्रप्रासादेसंस्थाय ॥ ४ ॥

द्विजःसुहृद्भृत्यजनोथवातदादरिद्रभिक्षाचरणश्चयोभवेत्॥ नतत्रकश्चिन्नवभूवतर्पितोयथार्हसम्माननदानसंभ्रमैः॥४६॥इत्यार्षे श्रीरामाय० वा० अ० द्वात्रिंशःसर्गः॥ ३२॥ ॥७३॥ ॥७३॥ दत्वातुसहवैदेह्याब्राह्मणेभ्योधनंबहु॥ जग्मतुःपितरं द्रष्टुंसीतयासहराघवौ॥ १ ॥ ततोगृहीतेप्रेष्याभ्यामशोभेतांतदायुधे ॥ मालादामभिरासक्तेसीतयासमलंकृते ॥ २ ॥ ततःप्रासादहर्म्याणिविमानशिखराणिच॥ अभिरुह्यजनःश्रीमानुदासीनोव्यलोकयत्॥३॥ नहिरथ्याःसुशक्यंतेगंतुंबहुजनाकुलाः॥ आरुह्यतस्मात्प्रासादाद्दीनाःपश्यंतिराघवं॥४॥पदातिंसानुजंदृष्ट्वाससीतंचजनास्तदा॥ ऊचुर्बहुजनावाचःशोकोपहतचेतसः॥५॥ यंयांतमनुयातिस्मचतुरंगबलंमहत्॥ तमेकंसीतयासार्धमनुयातिस्मलक्ष्मणः॥६॥ ऐश्वर्यस्यरसज्ञःसन्कामानांचाकरोमहान्॥ नेच्छत्येवानृतंकर्तुंवचनंधर्मगौरवात्॥७॥ यानशक्यापुराद्रष्टुंभूतैराकाशगैरपि॥ तामद्यसीतांपश्यंतिराजमार्गगताजनाः॥८॥ अंगरागोचितांसीतांरक्तचंदनसेविनीं॥ वर्षमुष्णंचशीतंचनेष्यत्याशुविवर्णतां॥९॥ अद्यनूनंदशरथःसत्त्वमाविश्यभाषते॥ नहिराजाप्रियंपुत्रं विवासयितुमर्हति॥ १० ॥ निर्गुणस्यापिपुत्रस्यकथंस्याद्विनिवासनं॥ किंपुनर्यस्यलोकोयंजितोवृत्तेनकेवलं॥ ११ ॥ दीनत्वेहेतुमाह ॥ पदातिमिति ॥ ५ ॥ ६ ॥ रसज्ञः सुखज्ञः कामानां भोग्यवस्तूनां ॥ वचनं पितृवचनं ॥ ७ ॥ भूतैः प्राणिभिः वनप्रयाणानुमत्यर्थं राजसन्निधौ गमनसमये ॥ ८ ॥ ९ ॥ सत्वं पिशाचं राजा स्वस्वभावेवर्तमानः ॥ हियतः नपुत्रंविवासयितुमर्हति ॥ १० ॥ तदेवाह ॥ निर्गुणस्यापीति ॥ वृत्तेन चरित्रेण तस्मात्पिशाचयस्तएवेतिभावः ॥ ११ ॥

आनृशंस्यमहिंसा ॥ अनुक्रोशोदया ॥ श्रुतं अनुष्ठानपर्यवसायिशास्त्राध्ययनं ॥ शीलं सत्त्वभावः ॥ दमोबाह्येंद्रियनियहः ॥ शमश्चित्तनियहः ॥१२॥ तस्मात्तस्यपङ्गुणव त्त्वात् उपघातः पीडनं ॥ पाठांतरेपिसएवार्थः ॥ १३ ॥ जगत्पालकत्वादपि तस्योपघातेन जगत्पीडितमित्याह ॥ पीडयेति ॥ पुष्पफलोपगः पुष्पफलसहितः मूलस्येवे त्यनेनसर्वजगदधिष्ठानत्वमस्यसूचितं ॥ १४ ॥ मनुष्याणामित्युपलक्षणं प्राणिमात्रस्य वस्तुमात्रस्यच ॥ धर्मएवांतःसारोयस्यसः ॥ १५॥ सपत्न्यः पत्नीसहिताः ते रामोप

आनृशंस्यमनुक्रोशःश्रुतंशीलंदमःशमः॥ राघवंशोभयंत्येतेषड्गुणाःपुरुषर्षभं॥१२॥ तस्मात्तस्योपघातेनप्रजाःपरमपीडिताः॥ औदकानीवसत्वानिग्रीष्मेसलिलसंक्षयात् ॥ १३ ॥ पीडयापीडितंसर्वंजगदस्यजगत्पतेः ॥ मूलस्येवोपघातेनवृक्षःपुष्पफलोपगः ॥१४॥ मूलंह्येषमनुष्याणांधर्मसारोमहाद्युतिः॥ पुष्पंफलंचपत्रंचशाखाश्चास्येतरेजनाः॥१५॥ तेलक्ष्मणइवक्षिप्रंसपत्न्यःसहबांधवाः॥ गच्छंतमनुगच्छामोयेनगच्छतिराघवः॥१६॥ उद्यानानिपरित्यज्यक्षेत्राणिचगृहाणिच॥एकदुःखसुखारामममनुगच्छामधार्मिकं॥ १७॥ समुद्धृतनिधानानिपरिध्वस्ताजिराणिच॥ उपात्तधनधान्यानिहृतसाराणिसर्वशः॥१८॥ रजसाभ्यवकीर्णानिपरित्यक्तानिदैवतैः॥ मूषकैःपरिधावद्भिरुद्विलैरावृतानिच ॥ १९ ॥ अपेतोदकधूमानिहीनसंमार्जनानिच ॥ प्रणष्टबलिकर्मेज्यामंत्रहोमजपानिच॥ २०॥ दुष्कालेनेवभग्नानिभिन्नभाजनवंतिच॥ अस्मत्त्यक्तानिकैकेयीवेश्मानिप्रतिपद्यतां॥ २१॥ वनंनगरमेवास्तुयेनगच्छतिराघवः॥ अस्माभिश्चपरित्यक्तंपुरंसंपद्यतांवनं॥२२॥ घातमसहंतोवयं येन मार्गेण ॥१६ ॥ एकदुःखसुखाः समानदुःखसुखाः ॥१७॥ समुद्धृतनिधानत्वादिधर्मकाणि गृहाणि कैकेयीप्रतिपद्यतामित्यन्वयः॥ निधानानि निक्षेपाः अजिरमंगणं परिध्वस्तं मार्जनादिरहितंयेषुधनं गवादिअनिक्षिप्तं भूषणादिच उपात्तं गृहीतं येभ्योऽतएवहृतसाराणि ॥१८॥ उद्विलैःउद्विन्नबिलैः ॥१९॥ अपेतोदकत्वादिना मनुष्यराहित्यंसूच्यते ॥२०॥ दुष्कालोराजिकदैविकक्षोभकालः॥२१॥ येन वनेनहेतुना ॥ २२ ॥

दंष्ट्रिणः सर्पाः मृगपक्षिणोगिरिस्थाः ॥ २३ ॥ अस्मत्त्यक्तं पुरमितिशेषः ॥ सेव्यमानं अस्माभिः सेव्यमानंवनमित्यर्थः ॥ कर्तारोत्रपूर्वोक्तादंष्ट्र्यादयः ॥ तृणमांसफला नामादानंयस्मात्तं व्यालमृगद्विजं तद्वंतं ॥ अर्शआद्यच् ॥ तादृशंदेशमिमं कैकेयीप्रपद्यतामित्यन्वयः ॥ २४ ॥ २५ ॥ नविचक्रे नविकारंप्राप्तं ॥ २६ ॥ पुनः तद्वार्ता श्रवणानंतरमपि मातुः कैकेय्याः ॥ २७॥ २८ ॥ आर्तं खिन्नं ॥ अभिजनं देशं तत्स्थजनमितियावत् ॥ प्रतीक्षमाणः पश्यन्नपि निदेशमाज्ञां ॥ २९ ॥ तत्पूर्वं सः स्वाका

विलानिदंष्ट्रिणःसर्वेसानूनिमृगपक्षिणः॥ त्यजंत्वस्मद्भयाद्भीतागजाःसिंहावनान्यपि ॥ २३॥ अस्मत्त्यक्तंप्रपद्यंतुसेव्यमानंत्यजंतुच ॥ तृणमांसफलादानंदेशंव्यालमृगद्विजं ॥ २४ ॥ प्रपद्यतांहिकैकेयीसपुत्रासहबांधवैः॥ राघवेणवयंसर्ववनेवत्स्यामनिर्वृताः ॥२५॥ इत्येवंविविधावाचोनानाजनसमीरिताः॥ शुश्रावराघवःश्रुत्वानविचक्रेऽस्यमानसं॥२६॥ सतुवेश्मपुनर्मातुःकैलासशिखरप्रभं॥ अभिचक्रामधर्मात्मामत्तमातंगविक्रमः॥ २७॥ विनीतवीरपुरुषंप्रविश्यतुनृपालयं॥ ददर्शावस्थितंदीनंसुमंत्रमविदूरतः ॥ २८॥ प्रतीक्षमाणोभिजनंतदार्तमनार्तरूपःप्रहसन्निवाथ॥ जगामरामःपितरंदिदृक्षुःपितुर्निदेशंविधिवच्चिकीर्षुः॥ २९॥ तत्पूर्वमैक्ष्वाकसुतोमहात्मारामोगमिष्यन्नृपमार्तरूपं॥ व्यतिष्ठतप्रेक्ष्यतदासुमंत्रंपितुर्महात्माप्रतिहारणार्थं॥ ३०॥ पितुर्निदेशेनतुधर्मवत्सलोवनप्रवेशेकृतबुद्धिनिश्चयः॥ सराघवःप्रेक्ष्यसुमंत्रमब्रवीन्निवेदयस्वागमनंनृपायमे ॥ ३१॥ इत्यार्षेश्रीरा० वा० अयोध्याकांडे त्रयस्त्रिंशःसर्गः॥ ३३॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ततःकमलपत्राक्षःश्यामोनिरुपमोमहान्॥ उवाचरामस्तंसूतंपितुराख्याहिमामिति॥ १॥ रणार्थागमनकालः पूर्वोयस्यार्तरूपत्ववतस्तादृशं तदारभ्यार्तरूपमितियावत्॥ सुमंत्रंप्रेक्ष्य प्रतिहारणार्थं स्वागमननिवेदनार्थं व्यतिष्ठत द्वार्येवेतिशेषः॥३०॥ तदेवसुमंत्रमाह पितुरिति॥३१॥ इतिरामाभिरामेश्रीरा०रा०ति०वा०आ०अ०त्रयस्त्रिंशःसर्गः॥३३॥ ॥७॥ ॥७॥ निरुदरइतिपाठे तनुमध्यइत्यर्थः॥ श्यामः श्यामवर्णस्तरुणश्च ॥ अत्र कवेरपि करुणारसमग्नत्वेन वर्णितस्यैवपुनःपुनःकथनमदोषाय ॥ १ ॥

॥ २ ॥ उपरक्तं राहुग्रस्तं पुनरपश्यदितिवाल्मीकेःप्रयोगोवर्णनीयमयीभावेनतस्यापिशोकयस्तत्वात् ॥३॥ आबोध्य महाराजइतिसंबोध्य राममेवउद्दिश्यशोचंतं ॥४ ॥ वर्धयित्वा संपूज्य भयविक्लवया रामोवनप्रयाणोद्युक्तइतीदंपरमनिष्टंकथंराज्ञेवदिष्यामीतिभयेन विक्लवया कातरया अश्लक्ष्णयेतिछेदः ॥५॥ उपजीविनांच तेभ्यश्च दत्वा सर्वधनंदत्वेत्यनेनसर्वथातिष्ठासाभावोध्वन्यते ॥६॥७॥८॥ सदशरथः निष्पंकोनिष्पापः निष्पंदइतिपाठे निश्चलइत्यर्थः ॥९॥ इह मद्वेश्मनि येकेचिन्मामकादाराः स्त्रियः

सरामप्रेषितःक्षिप्रंसंतापकलुषेंद्रियं ॥ प्रविश्यनृपतिंसूतोनिश्चसंतंददर्शह ॥ २ ॥ उपरक्तमिवादित्यंभस्मच्छन्नमिवानलं ॥ तटाकमिवनिस्तोयमपश्यज्जगतीपतिं ॥ ३ ॥ आबोध्यचमहाप्राज्ञःपरमाकुलचेतनं ॥ राममेवानुशोचंतंसूतःप्रांजलिरब्रवीत् ॥४॥ तंवर्धयित्वाराजानंपूर्वसूतोजयाशिषा ॥ भयविक्लवयावाचामंदयाश्लक्ष्णयाब्रवीत् ॥ ५ ॥ अयंसपुरुषव्याघ्रोद्वारितिष्ठतितेसुतः ॥ ब्राह्मणेभ्योधनंदत्वासर्वंचैवोपजीविनां ॥ ६ ॥ सत्वांपश्यतुभद्रंतेरामःसत्यपराक्रमः ॥ सर्वान्सुहृदआपृच्छ्यत्वांहीदानींदिदृक्षते ॥७॥ गमिष्यतिमहारण्यंतंपश्यजगतीपते ॥ वृतंराजगुणैःसर्वैरादित्यमिवरश्मिभिः ॥८॥ ससत्यवाक्योधर्मात्मागांभीर्यात्सागरोपमः ॥ आकाशइवनिष्पंकोनरेंद्रःप्रत्युवाचतं ॥ ९ ॥ सुमंत्रानयमेदारान्येकेचिदिहमामकाः ॥ दारैःपरिवृतःसर्वैर्द्रष्टुमिच्छामिराघवं ॥ १० ॥ सोंतःपुरमतीत्यैवस्त्रियस्तावाक्यमब्रवीत् ॥ आर्योद्भयतिवोराजागम्यतांतत्रमाचिरं ॥ ११ ॥ एवमुक्ताःस्त्रियःसर्वाःसुमंत्रेणनृपाज्ञया ॥ प्रचक्रमुस्तद्भवनंभर्तुराज्ञायशासनं ॥ १२ ॥ अर्धसप्तशतास्तत्रप्रमदास्ताम्रलोचनाः ॥ कौसल्यांपरिवार्याथशनैर्जग्मुर्धृतव्रताः ॥ १३ ॥ संति तान्दारानिहानय ॥ १० ॥ अतीत्य अतिवेगेनप्राप्य द्रक्ष्यति आद्रक्ष्यति वोयुष्माकं राजा अवैधव्यदत्वात् नतुप्रजानांतासां दुःखदत्वात् ॥ आगम्य तामितिपदं ॥ ११ ॥ प्रचक्रमुः गच्छंतिस्म तद्भवनं तस्याराज्ञोभवनं ॥ १२ ॥ अर्धसप्तशताएकदेशिसमासः ॥ सप्तशतस्यार्धं संख्या यासांताइत्यर्थः ॥ अर्शआद्यजंतः अतएवा येवक्ष्यति त्रयःशतशतार्धाहीति ॥ ताम्रलोचनाः रामप्रयाणश्रवणजदुःखजातरोदनेनेतिशेषः ॥ कौसल्यांपरिवार्येत्यनेन प्राक्लक्ष्मणोक्तं तस्याःसर्वप्रभ्वीत्वंध्वनितं ॥ १३ ॥

समवेक्ष्य दारानितिशेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ आरादूरतः उत्पपात आलिंगनार्थं ॥ १६ ॥ तं आलिलिंगिषितं रामं अप्राप्य मध्येएव दुःखितःपपात ॥ १७ ॥ अभ्यपतत् अभ्यागतवान्विसंज्ञमिव विसंज्ञमेव ॥ १८ ॥ भूषणध्वनिमिश्रितः उरःशिरस्ताडनादिना चंचलतरश्यद्भूषणध्वनिमिलितः मूर्छितइतिपाठेपिसएवार्थः ॥ व्याप्तइत्यर्थोवा ॥ १९ ॥ तौ सीतयासार्धं तंराजानं बाहुभ्यां परिष्वज्य यथापीडानभवतितथालिंगितमुत्थाप्य पर्यंके समवेशयन् स्थापितवंतः ॥ २० ॥ मुहूर्तस्य संबंधसामान्येषष्ठी ॥

आगतेषुचदारेषुसमवेक्ष्यमहीपतिः ॥ उवाचराजातंसूतंसुमंत्रानयमेसुतं ॥ १४ ॥ ससूतोराममादायलक्ष्मणंमैथिलींतथा ॥ जगामाभिमुखस्तूर्णंसकाशंजगतीपतेः ॥ १५ ॥ सराजापुत्रमायांतंदृष्ट्वाचारात्कृतांजलिं ॥ उत्पपातासनात्तूर्णमार्तःस्त्रीजनसंवृतः ॥ १६ ॥ सोऽभिदुद्राववेगेनरामंदृष्ट्वाविशांपतिः ॥ तमसंप्राप्यदुःखार्तःपपातभुविमूर्छितः ॥ १७ ॥ तंरामोभ्यपतत्क्षिप्रंलक्ष्मणश्चमहारथः ॥ विसंज्ञमिवदुःखेनसशोकंनृपतिंतथा ॥ १८ ॥ स्त्रीसहस्रनिनादश्चसंजज्ञेराजवेश्मनि ॥ हाहारामेतिसहसाभूषणध्वनिमिश्रितः ॥ १९ ॥ तंपरिष्वज्यबाहुभ्यांतावुभौरामलक्ष्मणौ ॥ पर्यंकेसीतयासार्धंरुदंतःसमवेशयन् ॥ २० ॥ अथरामोमुहूर्तस्यलब्धसंज्ञंमहीपतिं ॥ उवाचप्रांजलिर्वाष्पशोकार्णवपरिप्लुतं ॥ २१ ॥ आपृच्छेत्वांमहाराजसर्वेषामीश्वरोसिनः ॥ प्रस्थितंदंडकारण्यंपश्यत्वंकुशलेनमां ॥ २२ ॥ लक्ष्मणंचानुजानीहिसीताचान्वेतुमांवनं ॥ कारणैर्बहुभिस्तथ्यैर्वार्यमाणोनचेच्छतः ॥ २३ ॥ अनुजानीहिसर्वान्नःशोकमुत्सृज्यमानद ॥ लक्ष्मणंमांचसीतांचप्रजापतिरिवात्मजान् ॥ २४ ॥ मुहूर्तेन लब्धसंज्ञमित्यर्थः ॥ २१ ॥ कुशलेनमांपश्य सौम्येनचक्षुषा मामनुगृहाणेत्यर्थः ॥ २२ ॥ वनंप्रतिप्रस्थितंमां सीताचान्वेतु गच्छत्वितिलक्ष्मणंच प्रस्थितमनुजानीहीत्यर्थः ॥ ननु लक्ष्मणसीतयोः कुतोवनवासकष्टप्राप्तिर्नह्यसौवरनिर्बंधस्तयोरतआह ॥ कारणैरिति हेतुभिः तथ्यैः व्यवहारदशयासत्यैः नचेच्छतः इहस्थातुमितिशेषः ॥ २३ ॥ अनुजानीहि अनुज्ञांदेहि ॥ प्रजापतिर्ब्रह्मा आत्मजान्सनकादीन् तपांसिचरितुमुद्युक्तान्यथानुज्ञांदत्तवान्तद्वदित्यर्थः ॥ २४ ॥

वनवासाय जगतीपतेः स्वस्यानुज्ञामनुमतिंप्रतीक्षमाणं प्रार्थयमानं॥ अव्ययं लेशतोपिविषादरहितं राघवंप्रेक्ष्य उवाच ॥ २५॥ हेराघव यतोहं कैकेय्यावरदानेनमोहितो निरुत्तरतया शोकपरवशोजातोऽतोराज्यानर्हः अतोमांनिगृह्यबध्वाऽयोध्यायां त्वमेव स्वभुजवैभवेन राजाभव प्रदत्तमभिषेकंसमापयेतियावत्॥ २६॥ २७ ॥ भवान्वर्षसहस्रायपतिर्भवतु अतःपरमप्यनेककालंराजाभवेत्यर्थः ॥ त्वयायोवरोदत्तः तंअनृतंकर्तुं अहंनयोग्यस्तवनरकपातप्रसंगादतोहमरण्येवत्स्यामि मेराज्यस्यकांक्षिता इच्छान

प्रतीक्षमाणमव्यग्रमनुज्ञांजगतीपतेः॥ उवाचराजासंप्रेक्ष्यवनवासायराघवं॥ २५॥ अहंराघवकैकेय्यावरदानेनमोहितः॥ अयोध्यायांत्वमेवाद्यभवराजानिगृह्यमां॥ २६॥ एवमुक्तोनृपतिनारामोधर्मभृतांवरः॥ प्रत्युवाचांजलिंकृत्वापितरंवाक्यकोविदः॥ २७॥ भवान्वर्षसहस्रायपृथिव्यानृपतेपतिः॥ अहंत्वरण्येवत्स्यामिनमेराज्यस्यकांक्षिता॥ २८॥ नवपंचचवर्षाणिवनवासेविहृत्यते॥ पुनः पादौगृहीष्यामिप्रतिज्ञांतेनराघिप॥ २९॥ रुदन्नार्तःप्रियंपुत्रंसत्यपाशेनसंयुतः॥ कैकेय्याचोद्यमानस्तुमिथोराजातमब्रवीत्॥ ३०॥ श्रेयसेवृद्धयेतातपुनरागमनायच॥ गच्छस्वारिष्टमव्यग्रःपंथानमकुतोभयं॥ ३१॥ नहिसत्यात्मनस्तातधर्माभिमनसस्तव॥ सन्निवर्तयितुंबुद्धिःशक्यतेरघुनंदन॥ ३२॥ अद्यत्विदानींरजनींपुत्रमागच्छसर्वथा॥ एकाहंदर्शनेनापिसाधुतावच्चराम्यहं॥ ३३॥ मातरं मांचसंपश्यन्वसेमामद्यशर्वरीं॥ तर्पितःसर्वकामैस्त्वंश्वःकाल्येसाधयिष्यसि॥ ३४॥ ॥ २८॥ प्रतिज्ञांते प्रतिज्ञासमाप्तौ तेपादौ गृहीष्यामीत्यन्वयः॥ २९॥ कैकेय्या अद्यैवगमनमनुमन्यस्वेतिमिथोरहसिचोद्यमानः॥ ३०॥ श्रेयसे परलोकहिताय वृद्धये इहलोकेभ्युदयाय अरिष्टं पापदुःखभिन्नंपुण्यं सुखंचतेऽस्तु अव्ययःसन् अकुतोभयं पंथानं गच्छस्वेत्यार्षं॥ ३१॥ सत्यात्मनः सत्यप्रतिष्ठितस्वभावस्य॥ धर्माभिमनसः धर्मसंपादनाभिनिविष्टमनसः॥ ३२॥ प्रातरेव कैकेय्याप्रस्थितस्य मात्राद्यनुनयदानादिना आचतुर्थप्रहरंव्यापृतस्य तुर्ययामे राजानुमत्यर्थमागतस्य राज्ञा तत्कालसमीपमेव प्रवत्स्यमानरजनीसहवासःप्रार्थ्यते॥ अद्येत्यादि॥ इदानीमितिसमीपलक्षकं रजनीमावस सर्वथामागच्छ किमर्थंतत्राह चरामि त्वयासहभोक्ष्यामि॥ ३३॥ साधयिष्यसि गमिष्यसि॥ ३४॥

मत्प्रियार्थं ममपरलोकहितार्थं॥ ३५॥ तदेवदर्शयति॥ नचेत्यादि॥ छद्मना गूढकूराभिप्रायया॥ चलितोस्मि भ्रंशितोस्मि त्वदभिषेकमनोरथात्॥ भस्माग्निकल्पया भस्मच्छन्नाग्नितुल्यया॥ ३६॥ वंचना सामान्येनप्रतिश्रुतवरयोर्भरताभिषेकत्वद्विवासनरूपविशेषपर्यवसायित्वरूपा यामेलब्धा यतोऽनया दत्तसादिन्याकुलोचितचारित्रनाशिन्याऽभिप्रचोदितोस्मि एवमितिशेषः॥ अतोयावंचना मयालब्धा तांनिस्तर्तुमिच्छसीतियावत्॥ ३७॥ एतदाश्चर्यतमंन अपानृतकथं अपगतानृतवचनं एतच्चनाश्चर्यं यतोज्येष्ठोगुणैर्वयसाचसुतोसि॥ ३८॥ आर्तस्यपितुर्भाषितंश्रुत्वा॥ एकाहदर्शनेनापीत्युक्तरूपंदीनः कैकेय्याअद्यगच्छेतिनियोगस्यावश्यानुष्ठेयत्वप्रतिज्ञानात्तावन्मात्रेपि

दुष्करंक्रियतेपुत्रसर्वथाराघवप्रिय॥ त्वयाहिमत्प्रियार्थंतुवनमेवमुपाश्रितं॥ ३५॥ नचैतन्मेप्रियंपुत्रशपेसत्येनराघव॥ छद्मना चलितस्त्वस्मिन्प्रियाभस्माग्निकल्पया॥ ३६॥ वंचनायातुलब्धामेतांत्वंनिस्तर्तुमिच्छसि॥ अनयावृत्तसादिन्याकैकेय्याभिप्रचोदितः॥ ३७॥ नचैतदाश्चर्यतमंयत्त्वंज्येष्ठःसुतोमम॥ अपानृतकथंपुत्रपितरंकर्तुमिच्छसि॥ ३८॥ अथरामस्तदाश्रुत्वापितुरार्तस्यभाषितं॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रादीनोवचनमब्रवीत्॥ ३९॥ प्राप्स्यामियानद्यगुणान्कोमेश्वस्तान्प्रदास्यति॥ अपक्रमणमेवातःसर्वकामैरहंवृणे॥ ४०॥ इयंसराष्ट्रासजनाधनधान्यसमाकुला॥ मयाविसृष्टावसुधाभरतायप्रदीयतां॥ ४१॥ वनवासकृतावुद्धिर्नचमेद्यचलिष्यति॥ यस्तुयुद्धेवरोदत्तःकैकेय्यैवरदत्वया॥ ४२॥ दीयतांनिखिलेनैवसत्यस्त्वंभवपार्थिव॥ अहंनिदेशंभवतोयथोक्तमनुपालयन्॥ ४३॥ चतुर्दशसमावत्स्येवनेवनचरैःसह॥ माविमर्शोविसुमतीभरतायप्रदीयतां॥ ४४॥ तृभनोरथपूरणाशक्त्याप्राप्तशोकइव॥ ३९॥ तर्पितःसर्वकामैरित्यस्योत्तरमाह॥ प्राप्स्यामीति॥ गुणान्मिष्टान्नादीन् अतःसर्वकामैः सर्वकामप्रतिनिधित्वेनापक्रमणं इतोगमनमेववृणेइत्यर्थः॥ यद्वाऽद्यप्रयाणेसतीमान्गुणान्प्रतिज्ञापालनजधर्मरूपान्प्राप्स्यामि श्वोगमनेकस्तान्दास्यति प्रत्युताधर्मएव अतःसर्वकामैरित्यादिप्राग्वदेव॥ ४०॥ ४१॥ अद्य वनवासकृता तदर्थाबुद्धिर्नचलिष्यति॥ अतोगमनानुज्ञामेवकुर्वित्याशयः अतिदानशूरस्य भवतोऽनुचितमप्येतदित्याह॥ यइति॥ निखिलेनअद्यैवमत्रस्थापनात् निदेशं शासनं॥ ४२॥ ४३॥ वनचरैस्तपस्विभिः माविमर्शः भरतायराज्यदानेमास्तुसंदेहः॥ सर्वथातस्मैवसुमतीदीयतां॥ ४४॥

कथमेवमतआह ॥ नहीति ॥ आत्मनि स्वमनसि सुखं स्वीयानांप्रियंचोद्दिश्य राज्यंनकांक्षितं अपितुतवनिदेशं यथावत्कर्तुमेवकांक्षितं इच्छामि ॥ ४५॥ क्षुभ्यति मर्यादांत्यजति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ अनृतं अनृतयुक्तं एवं सत्यं सत्ययुक्तं तवप्रत्यक्षं तवसन्निधौ सत्येन सुकृतेन तेत्वयाच शपे शपथंकरोमीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ क्षणमपि इहपुरेइति शेषः ॥ सत्वं इमंमद्वचनसंभवंशोकं धारयस्व ॥ विपर्ययः इहाद्यस्थितिरूपं प्रतिज्ञातार्थविपरीतानुष्ठानं ॥४९॥ ५० ॥ उत्कंठां दर्शनादिविषयोत्कंठाजन्यंदुःखं ॥ ५१ ॥

नहिमेकांक्षितंराज्यंसुखमात्मनिवाप्रियं॥ यथानिदेशंकर्तुंवैतवैवरघुनंदन॥ ४५॥ अपगच्छतुतेदुःखंमाभूर्वाष्पपरिप्लुतः॥ नहिक्षुभ्यतिदुर्धर्षःसमुद्रःसरितांपतिः॥ ४६॥ नैवाहंराज्यमिच्छामिनसुखंनचमेदिनीं॥ नैवसर्वानिमान्कामान्नस्वर्गंनचजीवितुं॥ ४७॥ त्वामहंसत्यमिच्छामिनानृतंपुरुषर्षभ॥ प्रत्यक्षंतवसत्येनसुकृतेनचतेशपे॥ ४८॥ नचशक्यंमयातातस्थातुंक्षणमपिप्रभो॥ सशोकंधारयस्वेमंनहिमेस्तिविपर्ययः॥४९॥ अर्थितोत्यस्मिकैकेय्यावनंगच्छेतिराघव॥ मयाचोक्तंव्रजामीतितत्सत्यमनुपालये॥५०॥ माचोत्कंठाकृतादेववनेरंस्यामहेवयं॥ प्रशांतहरिणाकीर्णेनानाशकुनिनादिते॥ ५१॥ पिताहिदैवतंतातदेवतानामपिस्मृतं॥ तस्माद्दैवतमित्येवकरिष्यामिपितुर्वचः॥ ५२॥ चतुर्दशसुवर्षेषुगतेषुनृपसत्तम॥ पुनर्द्रक्ष्यसिमांप्राप्तंसंतापोयंविमुच्यतां॥ ५३॥ येनसंस्तंभनीयोयंसर्वोबाष्पकलोजनः॥ सत्वंपुरुषशार्दूलकिमर्थंविक्रियांगतः॥५४॥ पुरंचराष्ट्रंचमहीचकेवलामयाविसृष्टाभरतायदीयतां॥ अहंनिदेशंभवतोनुपालयन्वनंगमिष्यामिचिरायसेवितुं॥५५॥ मयाविसृष्टांभरतोमहीमिमांससैलखंडांसपुरोपकाननां॥ शिवासुसीमास्वनुशास्तुकेवलंत्वयायदुक्तंनृपतेतथास्तुतत्॥५६॥ ॥५२॥५३॥ येन त्वया ॥५४॥ केवला कृत्स्ना ॥ चिराय वनंसेवितुंगमिष्यामि ॥५५॥ शिवासुसीमास्विति स्थितइतिशेषः ॥ मयाविना तेनात्रपुरेस्थातुमशक्यत्वादितिभावः ॥ केवलमनुशास्तु रक्षणमात्रंकरोतु नतुराज्यत्वाभिमानोराज्यसुखंवातस्येतिध्वनितं ॥ अनेनराज्ञोजीवनंभरतस्यनंदिग्रामवासश्चध्वनितः ॥ शिवासु सीमासु रममाणइत्यापाततोर्थः ॥ त्वयायदुक्तंकैकेयींप्रतीतिशेषः ॥ ५६ ॥

यथाऽशिष्टसंमते तवनिदेशे मयामनोदीयते तथामहत्सुकामेषु काम्यवस्तुषु मनः संकल्पात्मकं मे मया नदीयते ॥ नचनाप्यात्मनोंतःकरणस्यप्रियेऽतोमत्कृते दुःखंव्यपेतु ॥५७॥ त्वामनृतेनयोजयन् राज्यादिकंचिंतितं मद्विषयचिंतावंतं त्वामपि नदूणीय नवरिष्यामिइतिमेसत्यंव्रतं तथातेव्रतं कैकेयीवरदानसंकल्पःसत्यमस्तु ॥ अत्रचिंतितंत्वामित्यनेन चिंतयातवमरणेपि मयानस्थेयं मरणादपि परलोकनाशकानृतत्वस्यातिकष्टत्वंसूचितं तेनतवमरणे नमेदुःखं नापिपापं यथातवानृतत्वकरणेइतिसूचितं ॥५८॥५९॥

नमेतथापार्थिवदीयतेमनोमहत्सुकामेषुनचात्मनःप्रिये॥ यथानिदेशेतवशिष्टसंमतेव्यपेतुदुःखंतवमत्कृतेऽनघ॥५७॥ तदद्यनैवानघराज्यमव्ययंनसर्वकामान्वसुधांनमैथिलीं॥ नचिंतितंत्वामनृतेनयोजयन्वृणीयसत्यंव्रतमस्तुतेतथा॥५८॥ फलानिमूलानिचभक्षयन्वनेगिरींश्चपश्यन्सरितःसरांसिच॥ वनंप्रविश्यैवविचित्रपादपंसुखीभविष्यामितवास्तुनिर्वृतिः॥ ५९॥ एवंसराजाव्यसनाभिपन्नस्तापेनदुःखेनचपीड्यमानः॥ आलिंग्यपुत्रंसुविनष्टसंज्ञोभूमिंगतोनैवविचेष्टकिंचित्॥ ६०॥ देव्यःसमस्तारुरुदुःसमेतास्तांवर्जयित्वानरदेवपत्नीं॥ रुदन्सुमित्रोपिजगाममूर्च्छांहाहाकृतंतत्रबभूवसर्वं॥ ६१॥ इत्यार्षेश्रीरामायणेअयोध्याकांडेचतुस्त्रिंशःसर्गः॥ ३४॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ततोनिर्धूयसहसाशिरोनिश्वस्यचासकृत्॥ पाणिंपाणौविनिष्पिष्यदंतान्कटकट्याच॥ १॥ लोचनेकोपसंरक्तेवर्णंपूर्वोचितंजहत्॥ कोपाभिभूतःसहसासंतापमशुभंगतः॥ २॥

तापस्त्वग्दाहोत्पादकः दुःखमंतर्व्यथोत्पादकं ॥ ६० ॥ समेतामिलिताः ॥ तांकैकेयीं हाहाइतिशब्दःकृतोयेनतथाभूतं सर्वं परिचारिकादिजनजातं ॥ ६१ ॥ इतिश्रीरामाभिरामे० वाल्मीकीये आ० अ० चतुस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एवंसपरिकरस्यराज्ञःपरमशोकेप्राप्ते सुमंत्रः कैकेयींप्रत्याह ॥ ततइति ॥ शिरोनिर्धूननादिकोपविकाराभिनयः कटकटाय्य कटकटाशब्दवतःकृत्वा ॥ १ ॥ कोपसंरक्ते कृत्वेतिशेषः ॥ वर्णं मुखकांतिं पूर्वोचितं पूर्वकालस्थितं राजमंत्रिणउचितंच ॥ २ ॥

दशरथस्यमनः समीक्षमाणः कैकेयीविषयस्नेहरहितंजानन् ॥ ३ ॥ ४ ॥ यस्यास्तव ययात्वया ॥ ५ ॥ अतोनहीति हेदेवि नवातिशयेनकर्तुमशक्यंनकिंचिद्विद्यते ॥ इह संसारे अंततः सर्वांते त्वत्कृत्यसाध्यफलविचारेइत्यर्थः ॥ पतिघ्नीमिति ॥ रामगमनेराजमरणस्यावश्यकत्वादितिभावः ॥ रामस्यविवासनात् राज्ञोमरणाच्च कुलघ्नीं ॥ ६ ॥ अचलमिव दुष्प्रकंप्यं ॥ कर्मभिः क्रूरैः संतापयसि राजानमितिशेषः ॥ ७ ॥ भर्तुरिच्छा भर्तुरिच्छाविषयानुसरणं ॥८॥ यथावयः वयःक्रममनतिक्रम्य नृपक्षये राजभूत

मनःसमीक्षमाणश्चसूतोदशरथस्यच ॥ कंपयन्निवकैकेय्याहृदयंवाक्शरैःशितैः ॥ ३ ॥ वाक्यवज्रैरनुपमैर्निर्भिदन्निवचाशुभैः ॥ कैकेय्यासर्वमर्माणिसुमंत्रःप्रत्यभाषत ॥ ४ ॥ यस्यास्तवपतिस्त्यक्तोराजादशरथःस्वयं ॥ भर्तासर्वस्यजगतःस्थावरस्यचरस्यच ॥ ५ ॥ नत्यकार्यतमंकिंचित्तवदेवीहविद्यते ॥ पतिघ्नींत्वामहंमन्येकुलघ्नीमपिचांततः ॥ ६ ॥ यन्मेंद्रमिवाजय्यंदुष्प्रकंप्यमिवाचलं ॥ महोदधिमिवाक्षोभ्यंसंतापयसिकर्मभिः ॥ ७ ॥ मावमंस्थादशरथंभर्तारंवरदंपतिं ॥ भर्तुरिच्छाहिनारीणांपुत्रकोट्याविशिष्यते ॥ ८ ॥ यथावयोहिराज्यानिप्राप्नुवंतिनृपक्षये ॥ इक्ष्वाकुकुलनाथेऽस्मिंस्तंलोपयितुमिच्छसि ॥ ९ ॥ राजाभवतुतेपुत्रोभरतःशास्तुमेदिनीं ॥ वयंतत्रगमिष्यामोयत्ररामोगमिष्यति ॥ १० ॥ नचतेविषयेकश्चिद्ब्राह्मणोवस्तुमर्हति ॥ तादृशंत्वममर्यादमद्यकर्मकरिष्यसि ॥ ११ ॥ नूनंसर्वैर्गमिष्यामोमार्गंरामनिषेवितं ॥ त्यक्तायावांधवैःसर्वैर्ब्राह्मणैःसाधुभिःसदा ॥ १२ ॥ काप्रीतीराज्यलाभेनतवदेविभविष्यति ॥ तादृशंत्वममर्यादंकर्मकर्तुंचिकीर्षसि ॥ १३ ॥ आश्चर्यमिवपश्यामियस्यास्तेदृत्तमीदृशं ॥ आचरंत्यानविदृतासद्योभवतिमेदिनी ॥ १४ ॥

पितृक्षये राज्यानिप्रामुवंति ज्येष्ठक्रमेणेतियावत् ॥ तमिममनादिप्रवृत्तमाचारं इक्ष्वाकुकुलनाथे दशरथे जीवत्येव लोपयितुमिच्छसीतियोजना ॥ ९ ॥ १० ॥ विषये देशे तादृशं ब्राह्मणवासानर्हं अमर्यादं अतिक्रमितज्येष्ठराज्यादिव्यवहारंकरिष्यसीत्यनेनाद्यापिरामंनिवर्तयेतिसूचयति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ यस्यास्ते ईदृशं घोरं वृत्तमस्ति तयात्वया तदाचरंत्या हेतुभूतया पृथिवी यन्नविदृतानविदीर्णा तदाश्चर्यमिवपश्यामि ॥ १४ ॥

किंच महाब्रह्मर्षिभिःसृष्टाः प्रयुक्ताः ज्वलंतः अग्निवद्भस्मकरणसमर्थाः भीमदर्शनाः भीमंफलंदृश्यतेयेषु तादृशाधिगितिवाभूपादंडाः त्वां नहिंसंति इदमप्याश्चर्यमित्यनुकर्षः ॥ स्थितां कृतनिश्चयां अनेनसर्वेत्वांधिक्कुर्वंतीतिध्वनयति ॥ १५ ॥ अथान्यापदेशेन राजानंनिंदति ॥ आम्रमिति ॥ परिचरेत् आलवालादिकरणेनरोपयेदाम्रस्थानेतंचपुनःपयसासिंचेत् ॥ अस्यैवंनिंबसेवांकुर्वतः प्रीतये समधुरोनभवेत् ॥ अतोऽथैवेदं कैकेय्यनुवर्तनंराज्ञइत्याशयः ॥ १६ ॥ इदानींकैकेय्यामर्मवचनान्यप्याह ॥ आभिजात्यमिति ॥ यथा तेमातुराभिजात्यं प्रशस्तमातापितृजत्वोचितव्यवहाररूपं तथैवतेतव मन्ये कारणानुसारित्वात्कार्यस्येतिभावः ॥ तदुपपादयतिदृष्टांतेन नहीति ॥

महाब्रह्मर्षिसृष्टावाज्वलंतोभीमदर्शनाः ॥ धिग्वाग्दंडानहिंसंतिरामप्रव्राजनेस्थितां ॥ १५ ॥ आम्रंछित्वाकुठारेणनिंबंपरिचरेत्तुकः ॥ यश्चैनंपयसासिंचेन्नैवास्यमधुरोभवत् ॥ १६ ॥ आभिजात्यंहितेमन्येयथामातुस्तथैवच ॥ नहिनिंबात्सवेत्क्षौद्रंलोकेनिगदितंवचः ॥ १७ ॥ तवमातुरसद्ग्राहंविद्मपूर्वंयथाश्रुतं ॥ पितुस्तेवरदःकश्चिद्ददौवरमनुत्तमं ॥ १८ ॥ सर्वभूतरुतंतस्मात्संजज्ञेवसुधाधिपः ॥ तेन तिर्यग्गतानांचभूतानांविदितंवचः ॥ १९ ॥ ततोजृंभस्यशयनेविरुताद्भूरिवर्चसः ॥ पितुस्तेविदितोभावःसतत्रबहुधाऽहसत् ॥ २० ॥

निंबात्क्षौद्रंनस्रवेदितिवचोलोकप्रसिद्धंकिलेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ननु मेमातुः कथमाभिजात्यक्षतिस्तत्राह ॥ नवेति ॥ असद्ग्राहं घोरपापकर्माभिनिवेशं पूर्वं वृद्धेभ्योयथा येनप्रकारेणश्रुतं तथासंप्रति विद्म स्मराम तदेवाह ॥ पितुरित्यादि ॥ कश्चिदृषिः ॥ १८ ॥ तस्माद्वरदानात्सर्वभूतानां व्यक्ताव्यक्तवाचां रुतं शब्दं तद्बोध्यमर्थं संजज्ञे जानीतेस्म तेनसर्वभूतरुतज्ञत्वेनतिर्यग्गतानां तिर्यक्स्रोतसांपशुपक्ष्यादीनां वचोविदितं ज्ञातार्थंभवति ॥ १९ ॥ ततस्ततएवहेतोः शयने शयानस्य तेपितुः भूरिवर्चसः सुवर्णकांतेर्जृंभस्य जृंभाख्यस्य पक्षिणोभावोऽभिप्रायः विरुतात्तदीयशब्दाद्विदितः अथसतेपिता तत्रशयने शयानएव तद्भावपरिज्ञानजसंतोषेण बहुधा द्विस्त्रिर्बहुप्रकारेणचाहसत् ॥ २० ॥

तत्रशयने शयाना तेजननी मामयंहसतीतिक्रुद्धासती मृत्युरूपंपाशमिच्छंती हेनृपते तेहासं हासकारणं ज्ञातुमिच्छामीति तेपितरमब्रवीत् ॥ वरंतेइतिपाठे ॥ तेजननी माम यंहसतीतिबुध्या क्रुद्धाभवत् ॥ ततोराज्ञात्वद्विषयोयंनहासः किंतु वरबलान्मेसर्वरुतज्ञानसामर्थ्यमस्ति अतःकिंचिज्जंतुंविदिततद्भावोऽहासिषमित्युक्ते तद्वरस्वरूपं तद्दातारंच जिज्ञासामीत्यर्थः ॥ २१ ॥ हासं तत्कारणं ॥ वरमितिपाठे तद्दातारं ॥ २२ ॥ सर्वथाशंस जीववा मावा म्रियस्ववा ॥ तस्मिन्नवगते इतःपरंमांकदापिनहसिष्यसि त्वत्कर्तृकमत्क र्मकभाविहासाभावंनिश्चेष्यामीत्यर्थः ॥ २३ ॥ तस्मै वरदाय ऋषये तमर्थंकथननिर्बंधरूपं कथयामासेत्यन्वयः ॥ २४ ॥ ततः साधुः सवरदः प्रत्यभाषत ध्वंसतांवा स्वपि

तत्रतेजननीक्रुद्धामृत्युपाशमभीप्सती ॥ हासंतेनृपतेसौम्यजिज्ञासामीतिचाब्रवीत् ॥ २१ ॥ नृपश्चोवाचतांदेवींवरंशंसामितेयदि ॥
ततोमेमरणंसद्योभविष्यतिनसंशयः ॥ २२ ॥ मातातेपितरंदेवीपुनःकेकयमब्रवीत् ॥ शंसमेजीववामावानमांत्वंप्रहसिष्यसि ॥ २३ ॥
प्रिययाचतयोक्तःसकेकयःपृथिवीपतिः ॥ तस्मैतंवरदायार्थंकथयामासतत्त्वतः ॥ २४ ॥ ततःसवरदःसाधूराजानंप्रत्यभाषत ॥ म्रिय
तांध्वंसतांवेयंमाशंसीस्त्वंमहीपते ॥ २५ ॥ सतच्छ्रुत्वावचस्तस्यप्रसन्नमनसोनृपः ॥ मातरंतेनिरस्याशुविजहारकुबेरवत् ॥ २६ ॥ त
थात्वमपिराजानंदुर्जनाचरितेपथि ॥ असद्ग्राहमिमंमोहात्कुरुषेपापदर्शिनी ॥ २७ ॥ सत्यश्चात्रप्रवादोयंलौकिकःप्रतिभातिमा ॥
पितॄन्समनुजायंतेनरामातरमंगनाः ॥ २८ ॥ नैवंभवगृहाणेदंयदाहवसुधाधिपः ॥ भर्तुरिच्छामुपास्येहजनस्यास्यगतिर्भव ॥ २९ ॥

त्रादिसमीपंगच्छतुवा माकुथाइतिपाठे अस्यावचइतिशेषः ॥ २५ ॥ निरस्य भद्रेत्वमितोगच्छेतितेमातरंपरित्यज्य ॥ २६ ॥ तथात्वमपि दुर्जनाचरितेपथि स्थितेतिशे षः ॥ अतइमंराजानं मोहान्मोहमुत्पाद्य असद्ग्राहं असत्कार्यंग्राहकं कुरुषे ॥ २७ ॥ कन्यानां मातृतुल्यत्वंन्यायप्राप्तमित्याह ॥ सत्यमिति ॥ मा मां ॥ नराः पुत्ररूपाः स मनुजायंते पितृत्वभावानुवर्तिनोजायंते ॥ २८ ॥ नैवंभव मातृवन्माभव यद्वसुधाधिपआह ॥ तद्गृहाण रामाभिषेकरूपंवचः ॥ नेयेतिपाठे विधेयाभवेत्यर्थः ॥ भर्तुरि च्छां तद्विषयं उपास्य तदनुवर्तिनीभूत्वा अस्य जनस्य अस्मदादेः गतिः शरणंभव ॥ २९ ॥

प्रोत्साहिता प्रेरिता असद्धर्मं कनिष्ठाभिषेकपूर्वज्येष्ठस्यविवासनरूपं उपादध ग्राहय उपावहेतिपाठेप्ययमेवार्थः ॥ २८ ॥ तव मिथ्याप्रतिज्ञातं लीलयोक्तं वरद्वयदानरू पंवचोऽतोराजानकरिष्यतितत् ॥ २९ ॥ अतोज्येष्ठत्वादिगुणकोरामोऽभिषिच्यतां ॥ तदभिषेकेऽनुमतिःक्रियतां कर्मण्यः कर्मणिसाधुः ॥ ३० ॥ विपक्षेबाधकमाह ॥ परिवा दइति अपवादः ॥ चरिष्यति प्रचरिष्यति ॥ ३१ ॥ राघवाद्रामादन्यः पुरवरे वसन् तेक्षमोनुकूलोनहिभवेदित्यर्थः ॥ भरतस्त्वत्प्रतिकूलएवभविष्यतीतिभावः ॥ ३२ ॥

मात्वंप्रोत्साहितापापैर्दैवराजसमप्रभं ॥ भर्तारंलोकभर्तारमसद्धर्ममुपावह ॥ २८ ॥ नहिमिथ्याप्रतिज्ञातंकरिष्यतितवानघः ॥ श्री
मान्दशरथोराजादेविराजीवलोचनः ॥ २९ ॥ ज्येष्ठोवदान्यःकर्मण्यःस्वधर्मस्यापिरक्षिता ॥ रक्षिताजीवलोकस्यबलीरामोभिषिच्य
तां ॥ ३० ॥ परिवादोहितेदेविमहान्लोकेचरिष्यति ॥ यदिरामोवनंयातिविहायपितरंनृपं ॥ ३१ ॥ स्वराज्यंराघवःपातुभवत्वंविगतज्व
रा ॥ नहितेराघवादन्यःक्षमःपुरवरेवसन् ॥ ३२ ॥ रामेहियौवराज्यस्थेराजादशरथोवनं ॥ प्रवेक्ष्यतिमहेष्वासःपूर्ववृत्तमनुस्मरन्
॥ ३३ ॥ इतिसांत्वैश्चतीक्ष्णैश्चकैकेयीराजसंसदि ॥ भूयःसंक्षोभयामाससुमंत्रस्तुकृतांजलिः ॥ ३४ ॥ नैवसाक्षुभ्यतेदेवीनचस्मप
रिदूयते ॥ नचास्यामुखवर्णस्यलक्ष्यतेविक्रियातदा ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे० अयो० पंचत्रिंशःसर्गः ॥ ३५ ॥ ॥७९॥ ॥ ७९ ॥
ततःसुमंत्रमैक्ष्वाकःपीडितोत्रप्रतिज्ञया ॥ सवाष्पमतिनिश्वस्यजगादेदंपुनर्वचः ॥ १ ॥ सूतरत्नसुसंपूर्णाचतुर्विधबलाचमूः ॥ राघ
वस्यानुयात्रार्थंक्षिप्रंप्रतिविधीयतां ॥ २ ॥ अतोरामेहीति ॥ पूर्ववृत्तं पूर्वराजाचारं ॥ ३३ ॥ भूयोत्यर्थं ॥ ३४ ॥ सांत्वैः नक्षुभ्यते तीक्ष्णैःनपरिदूयते ॥ ३५ ॥ इतिरामाभि० अयो० पंचत्रिंशःसर्गः ॥ ३५ ॥ ॥७९॥ ॥७९॥ एवंसुमंत्रेण राजप्रतिज्ञायामिथ्यात्वोक्तावपि राजातस्यावास्तवत्वंजानन् रामस्यवनएवसुखवासो पायमादिशति ॥ ततइति कैकेय्यनंगीकारानंतरं ॥ प्रतिज्ञया कैकेयीमुद्दिश्यकृतयावास्तव्या ॥ इदं वक्ष्यमाणं ॥ १ ॥ चतुर्विधबला रथ्यादिचतुर्विधबलवती चमूः सेना ॥ अनुयात्रार्थं सेवार्थं प्रतिविधीयतां नियुज्यतां प्रस्थाप्यतां ॥ २ ॥

वादिन्यः परचित्ताकर्षकवचनचतुराः ॥ रूपाजीवाः वेश्याः सुप्रसारिताः सुप्रसारितापणाः ॥३॥ यैर्मद्भैः वीर्यतः वीर्यपरीक्षयारमतेइत्यर्थः ॥ ४ ॥ नागराजनाः अरण्येको विदाः अरण्यमर्मज्ञाः ॥५॥ राज्यं राज्यस्थितिं देशस्थितिं ॥६॥७॥ आमदक्षिणाः उक्तदक्षिणाः ॥८॥ पालयिष्यतीतिसोपालंभोक्तिः संसाध्यतां प्रस्थाप्यतां ॥९॥ स्वर श्च व्यरुध्यत रुद्धोजातः भयकार्यमेतत् ॥१०॥११॥ मंडः सुरासारांशः ॥ निरास्वाद्यं निर्गतास्वाद्यतमं शून्यं अवस्तुकं ॥१२॥१३॥ हेअहिते मा मां धुरि दासवत् ॥ वर

रूपाजीवाश्ववादिन्योवणिजश्चमहाधनाः॥ शोभयंतुकुमारस्यवाहिनीःसुप्रसारिताः॥३॥येचैनमुपजीवंतिरमतेयैश्ववीर्यतः॥ तेषां बहुविधंदत्वातानप्यत्रनियोजय ॥ ४ ॥ आयुधानिचमुख्यानिनागराःशकटानिच॥ अनुगच्छंतुकाकुत्स्थंव्याधाश्चारण्यकोविदाः ॥५॥ निघ्नन्मृगान्कुंजरांश्चपिबंश्चारण्यकंमधु॥ नदीश्चविविधाःपश्यन्नराज्यंसंस्मरिष्यति॥६॥ धान्यकोशश्चयःकश्चिद्धनकोशश्च मामकः॥ तौराममनुगच्छेतांवसंतंनिर्जनेवने॥७॥ यजन्युष्येषुदेशेषुविसृजंश्चामदक्षिणाः॥ऋषिभिश्चापिसंगम्यप्रवत्स्यतिसुखं वने॥८॥ भरतश्चमहावाहुरयोध्यांपालयिष्यति॥सर्वकामैःपुनःश्रीमान्रामःसंसाध्यतामिति॥ ९॥एवंब्रुवतिकाकुत्स्थेकैकेय्याभ यमागतं॥ मुखंचाप्यगमच्छोषंस्वरश्चापिव्यरुध्यत॥१०॥साविषण्णाचसंत्रस्तामुखेनपरिशुष्यता॥ राजानमेवाभिमुखीकैकेयी वाक्यमब्रवीत्॥११॥ राज्यंगतधनंसाधोपीतमंडांसुरामिव॥ निरास्वाद्यतमंशून्यंभरतोनाभिपत्स्यते॥ १२॥ कैकेय्यांमुक्तलज्जायां वदंत्यामतिदारुणं॥ राजादशरथोवाक्यमुवाचायतलोचनां॥ १३॥ वहंतंकिंतुदसिमांनियुज्यधुरिमाहिते॥ अनार्येकृत्यमारब्धंकिं तुपूर्वमुपारुधः॥१४॥ हेतुकरामविवासनभरताभिषेकरूपभारे नियुज्य तंचभारं वहंतं मां किंतुदसि व्यथयसि ॥ हेअनार्ये यदिदानीमारब्धंकृत्यं सार्व भौमभोगसहितस्य प्रस्थापनप्रतिबंधरूपं तत् तादृशंगमनं पूर्वमेव वनवासप्रार्थनकालेएव नोपारुधः सर्वेत्यक्ष्माकेवलोयात्वितिकिंनप्रार्थितवत्यसि ॥ ततएतन्निरोधे तवसाम र्थ्यंनास्तीतिभावः ॥ क्रुद्धदीनोक्तित्वात्सर्वदोषपरिहारः ॥ १४ ॥

द्विगुणंक्रुद्धा प्रकारांतरेण मत्प्रयोजनंनाशयतीत्याशयेन ॥ १५ ॥ पूर्वमनुक्तमपिकेवलत्वं वनगमनत्वादेवसिद्धमितिदृष्टांतबलेनाह ॥ तवैवेति ॥ उपारुधत् राज्यभोगे भ्यइतिशेषः ॥१६॥ एवमुक्तः असमंजतुल्यतयागमनेउक्तः ॥ स्वप्रतिश्रुतातिरिक्तप्रलापात् राज्ञोधिगित्युक्तिः ॥ जनः कैकेयीसेवकजनः सर्वस्वामिन्याअसंबद्धप्रला पात् नाबबुध्यत क्रोधवशादितिभावः ॥१७॥ तद्वद्गमनस्यनात्रप्रसंगइतिमहामात्रआह ॥ तत्रेति ॥ महामात्रः प्रधानः ॥ १८ ॥ सरय्वां अप्सुप्रक्षिपन्रमते तेनकारणे

तस्यैतत्क्रोधसंयुक्तमुक्तंश्रुत्वावरांगना ॥ कैकेयीद्विगुणंक्रुद्धाराजानमिदमब्रवीत्॥१५॥ तवैववंशेसगरोज्येष्ठपुत्रमुपारुधत्॥ असमंजइतिख्यातंतथाऽयंगंतुमर्हति॥१६॥ एवमुक्तोधिगित्येवराजादशरथोब्रवीत्॥ व्रीडितश्चजनःसर्वःसाचतन्नाववुध्यत॥१७॥ त त्रवृद्धोमहामात्रःसिद्धार्थोनामनामतः॥ शुचिर्बहुमतोराज्ञःकैकेयीमिदमब्रवीत्॥१८॥ असमंजोगृहीत्वातुक्रीडतःपथिदारकान्॥ सरय्वांप्रक्षिपन्नप्सुरमतेतेनदुर्मतिः॥१९॥ तंदृष्ट्वानागराःसर्वेक्रुद्धाराजानमब्रुवन्॥ असमंजंवृणीष्वैकमस्मान्वाराष्ट्रवर्धन॥२०॥ तानुवाचततोराजाकिन्निमित्तमिदंभयं॥ताश्चापिराज्ञासंपृष्टावाक्यंप्रकृतयोऽब्रुवन्॥२१॥क्रीडतस्त्वेषनःपुत्रान्बालानुद्भ्रांतचेतसः॥ सरय्वांप्रक्षिपन्मौर्ख्यादतुलांप्रीतिमश्नुते॥ २२॥ सतासांवचनंश्रुत्वाप्रकृतीनांनराधिपः॥ तंतत्याजाहितंपुत्रंतासांप्रियचिकीर्षया ॥ २३॥ तंयानंशीघ्रमारोप्यसभार्यंसपरिच्छदं॥ यावज्जीवंविवास्योयमितितानन्वशात्पिता॥ २४॥ सफालपिटकंगृह्यगिरिदुर्गा ण्यलोकयत्॥ दिशःसर्वास्त्वनुचरन्सयथापापकर्मकृत्॥२५॥ न दुर्मतिःसः नतादृशोयमितिभावः ॥१९॥ २० ॥ २१ ॥ २२॥ तं प्रकृतीनामहितं पु त्रं तत्याजेत्यन्वयः ॥२३॥ शीघ्रंयानमारोप्य स्वेच्छयागमनेविलंबकरणसंभवात् सपरिच्छदं वनयोग्यफालपिटकादिपरिच्छदसहितं॥ तान्विवासनाधिकारिणः अन्वशात् उ क्तवान्॥२४॥ यथापापकर्मकृत् यथोक्तपापकर्मकृत्सः फालसहितं पिटकं गृहीत्वा कंदाद्यर्थं सर्वादिशः सर्वदिक्षु गिरिदुर्गाणि अनुचरन् भ्रममाणः कंदाद्यलोकयत्॥ सर्वा दिशस्त्वनुचरन्नतिष्ठत्पापकर्मकृदितिपाठे गिरिदुर्गाणिवासार्थमेवविलोकयन् सर्वादिशश्चकंदाद्यर्थमनुचरन् अतिष्ठत्॥ यावज्जीवं निजापराधाद्वनेइतिशेषः ॥ २५ ॥

प्रकृतेतदप्रसंगइत्याह ॥ रामःकिमिति ॥ २६ ॥ अगुणं दोषव्यसनरूपं ॥ निरयः पापं ॥ कल्मषं मालिन्यं ॥२७॥२८॥२९ ॥ त्वया विहतया रामस्यश्रिया ते नकिंचि त्फलमितिशेषः ॥ भरतस्यत्वदनुरूपमतित्वाभावात्तदलंवथाश्रमेण हियतोलोकतःप्राप्तःपरिवादश्चते रक्ष्यःपरिहार्योभवति ॥एवंचलोकापवादमात्रमस्यफलं नान्यत्किंचि दितिभावः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ एतद्वचः सित्यार्थवचः हियतः कृपणंमार्गमास्थाय येयंत्वया कुचेष्टारूपा चेष्टाकृता सा साधुपथादपेता ॥३२ ॥ सर्वेच अयोध्यावासिनोज

इत्येनमत्यजद्राजासगरोवैसुधार्मिकः॥रामःकिमकरोत्पापंयेनैवमुपरुध्यते॥ २६॥ नहिकंचनपश्यामोराघवस्यागुणंवयं॥दुर्लभोत्यस्यनिरयःशशांकस्येवकल्मषं॥२७॥अथवादेवित्वंकंचिद्दोषंपश्यसिराघवे॥त्वमद्यब्रूहितत्त्वेननदारामोविवास्यते॥२८॥अदुष्टस्यहिसंत्यागःसत्पथेनिरतस्यच॥निर्दहेदपिशक्रस्यद्युतिंधर्मविरोधवान्॥२९॥तदलंदेविरामस्यश्रियाविहतयात्वया॥लोकतोपिहितेरक्ष्यःपरिवादःशुभानने॥३०॥श्रुत्वातुसिद्धार्थवचोराजाश्रांततरस्वरः॥शोकोपहतयावाचाकैकेयीमिदमब्रवीत्॥३१॥एतद्वचोनेच्छसिपापरूपेहितंनजानासिममात्मनोथवा॥आस्थायमार्गंकृपणंकुचेष्टाचेष्टाहितेसाधुपथादपेता॥३२॥अनुव्रजिष्याम्यहमद्यरामंराज्यंपरित्यज्यसुखंधनंच॥सर्वेचराज्ञाभरतेनचत्वंयथासुखंभुंक्ष्वचिरायराज्यं॥३३॥इत्यार्षेश्रीरा०वा०आ०अ०षट्त्रिंशःसर्गः॥ ३६॥ ॥७॥ ॥७॥ महामात्रवचःश्रुत्वारामोदशरथंतदा॥अभ्यभाषतवाक्यंतुविनयज्ञोविनीतवत्॥१॥त्यक्तभोगस्यमेराजन्वनेवन्येनजीवतः॥किंकार्यमनुयात्रेणत्यक्तसंगस्यसर्वतः॥२॥

नाः राज्ञाभरतेनच चस्त्वर्थे ॥ ३३ ॥

इतिरामाभिरा०षट्त्रिंशःसर्गः ॥ ३६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ रामोधीरोदात्तत्वेनकैकेयीपरितोषायाह ॥ महामात्रेति ॥ महामात्रः सिद्धार्थः विनीतवत् विनीतःसन् ॥ १ ॥ अनुयात्रेण अनुयात्रावतासैन्येन त्यक्तसंगस्य सर्वतः ॥ असंगोह्ययमात्मेतिश्रुतेः ॥ २ ॥

असंगतंचेदंससैन्यस्यवनगमनमित्याह ॥ योहीति ॥ कक्ष्या गजमध्यबंधनरज्जुः ॥ ३ ॥ ध्वजिन्या कक्ष्यातुल्यया अनुजानामि मातृप्रीतये भरतायददामि ॥ चीराणि वनोपयुक्तवासांसि आनयंतु कैकेयीदास्यः ॥४॥ चतुर्दशवर्षाणि वनेवसतोमम फलाद्यानयनसाधने उभेखनित्रपिटके भोकैकेयिदास्यः समानयत गच्छत शीघ्रंतदानयनायेतिशेषः ॥५॥ एतत्पर्यंतं मंथराप्रेरितंसिद्धंकृत्वा ब्राह्मणशापप्राप्तलोकासूयाविषयत्वसंपादकं कर्म कैकेय्यारभते ॥ अथेति ॥ सचशापोध्यात्मरामायणेस्पष्टः॥ ६ ॥

योहिदत्वाद्विपश्रेष्ठंकक्ष्यायांकुरुतेमनः॥रज्जुःस्नेहेनकिंतस्यत्यजतःकुंजरोत्तमं॥३॥तथाममसतांश्रेष्ठकिंध्वजिन्याजगत्पते॥सर्वाण्येवानुजानामिचीराण्येवानयंतुमे॥४॥खनित्रपिटकेचोभेसमानयतगच्छत॥चतुर्दशवनेवासंवर्षाणिवसतोमम॥५॥अथचीराणिकैकेयीस्वयमाहृत्यराघवं॥उवाचपरिधत्स्वेतिजनौघेनिरपत्रपा॥६॥सचीरेपुरुषव्याघ्रःकैकेय्याःप्रतिगृह्यते॥सूक्ष्मवस्त्रमवक्षिप्यमुनिवस्त्राण्यवस्तह॥७॥लक्ष्मणश्चापितत्रैवविहायवसनेशुभे॥तापसाच्छादनेचैवजग्राहपितुरग्रतः॥८॥अथात्मपरिधानार्थंसीताकौशेयवासिनी॥संप्रेक्ष्यचीरंसंत्रस्तापृषतीवागुरामिव॥९॥साव्यपत्रपमाणेवप्रगृह्यचसुदुर्मनाः॥कैकेय्याःकुशचीरेतेजानकीशुभलक्षणा॥१०॥अश्रुसंपूर्णनेत्राचधर्मज्ञाधर्मदर्शिनी॥गंधर्वराजप्रतिमंभर्तारमिदमब्रवीत्॥११॥कथंनुचीरंवध्नंतिमुनयोवनवासिनः॥इतित्यकुशलासीतासामुमोहमुहुर्मुहुः॥१२॥कृत्वाकंठेस्मसाचीरमेकमादायपाणिना॥तस्थौत्यकुशलातत्रव्रीडिताजनकात्मजा॥१३॥

सरामः चीरे अंतरीयोत्तरीयरूपे अवक्षिप्य परित्यज्य अवस्त धृतवान् वसआच्छादने ॥७॥८ ॥ अथात्मनः परिधानार्थं तयादत्तं चीरं सीतासंप्रेक्ष्य ॥ वागुरांसंप्रेक्ष्य पृषतीमृगीव संत्रस्तासेवाभूत् ॥ ९ ॥ व्यपत्रपमाणेव लज्जमानेव कैकेय्याःसकाशात् तेकुशचीरे प्रगृह्य भर्तुरीदृश्यवस्थेति सुतरांदुर्मनाइव अतएवाश्रुपूर्णनेत्रा ॥ १० ॥ ११ ॥ अकुशला अपरिचयात् चीरबंधनेऽनिपुणा ॥ मुमोह बंधनस्थलनिश्चयंनप्रापेव ॥ १२ ॥ कृत्वाकंठे अनेनेदृश्यांराजकुमार्यामस्याईदृशोव्यवहारइतिकैकेय्यां तत्रजनस्यात्यंतमसूयासूचिता ॥ १३ ॥

कौशेयस्योपरीति तस्याःकौशेयत्यागप्रसक्त्यभावात् ॥ १४ ॥ सीतायाश्चीरंबध्नंतमुत्तमंरामं संप्रेक्ष्येत्यन्वयः ॥१५॥ परमायत्ताः परमखिन्नाः ॥ यत्तःखेदोपस्करयोः ॥ एवंत्वद्वत्इयंनियुक्तान ॥१६॥ विजनंवनंगतस्य यावदागमनं तावदस्यादर्शनंनोस्तु तेनचनोजीवनंसफलंभवतु ॥१७॥१८ ॥ तिष्ठतु अत्रैवेतिशेषः ॥ हियद्यपि धर्मनित्य स्त्वंइदानींस्वयंस्थातुंनेच्छसि तथापीयंतिष्ठतु ॥ १९ ॥ तुल्यशीलया अनंगीकृतनगरस्थित्या सीतयाप्रेरितःसन् चीरंबबंधेत्यन्वयः ॥ २० ॥ चीरेगृहीते समीक्ष्येतिशेषः

तस्यास्तत्क्षिप्रमागत्यरामोधर्मभृतांवरः ॥ चीरंबबंधसीतायाःकौशेयस्योपरिस्वयं ॥ १४ ॥ रामंप्रेक्ष्यतुसीतायाबध्नंतंचीरमुत्त
मं॥ अंतःपुरचरानार्योमुमुचुर्वारिनेत्रजं ॥ १५ ॥ ऊचुश्चपरमायत्तारामंज्वलिततेजसं ॥ वत्सनैवंनियुक्तेयंवनवासेमनस्विनी
॥ १६ ॥ पितुर्वाक्यानुरोधेनगतस्यविजनंवनं॥ तावद्दर्शनमस्यानःसफलंभवतुप्रभो॥ १७॥ लक्ष्मणेनसहायेनवनंगच्छस्वपुत्रक
॥ नेयमर्हतिकल्याणीवस्तुंतापसवद्वने॥१८॥ कुरुनोयाचनांपुत्रसीतातिष्ठतुभामिनी॥ धर्मनित्यःस्वयंस्थातुंनहीदानींत्वमिच्छसि
॥ १९॥ तासामेवंविधावाचःश्रुण्वन्दशरथात्मजः॥ ववंधैवतथाचीरंसीतयातुल्यशीलया॥ २०॥ चीरेगृहीततुतयासवाष्पोनृपतेर्गु
रुः॥ निवार्यसीतांकैकेयींवसिष्ठोवाक्यमब्रवीत्॥२१॥ अतिप्रवृत्तेदुर्मेधेकैकेयिकुलपांसिनि॥ वंचयित्वातुराजानंनप्रमाणेऽवतिष्ठ
सि॥ २२॥ नगंतव्यंवनंदेव्यासीतयाशीलवर्जिते॥ अनुष्ठास्यतिरामस्यसीताप्रकृतमासनं ॥ २३॥ आत्माह्येदाराःसर्वेषांदारसंग्र
हवर्तिनां॥ आत्मेयमितिरामस्यपालयिष्यतिमेदिनीं॥ २४॥ सबाष्पइतिपाठे॥ पाठांतरंतुसम्यगेव ॥२१॥ अतिप्रवृत्ते मर्यादातिक्रमेणप्रवृत्ते यावद्वर
स्तावत्प्रमाणे नअवतिष्ठसिकुतः अस्यावनगमनस्यत्वयादृतत्वादितिभावः॥ सप्रमाणेवेतिपाठः ॥ तद्व्याख्यानंचनप्रकृतोपयोगीतिचिंत्यं ॥२२॥ अतएवनगंतव्यमिति रामस्य
प्रकृतं प्रस्तुतमासनं सीता अनुष्ठास्यति अधिष्ठास्यति राज्यंकरिष्यति यावद्रामागमनमित्यर्थः॥२३॥ ननुस्त्रियाःकथंराज्याधिष्ठानमतआह ॥ आत्माहीति ॥ दारसंग्रहवर्तिनां
गृहस्थानां सर्वेषामात्मा दाराः॥अथोवाएषआत्मनोयत्पत्नीतिश्रुतेः॥अनेनस्त्रीपुरुषोपाध्योःपरस्परावयवमेलनंसूचितं॥अतएवलोकेपिसर्वतस्तयोःपरस्परप्रियत्वंदृश्यते॥२४॥

॥८२॥

अथयास्यति त्वन्निर्बंधादितिशेषः ॥ वयं मदाद्याःब्राह्मणाः ॥ अत्र यत्रारामोत्रस्थातुमेनमनुगमिष्यामः ॥२५॥ अंतपालाः शुद्धांतरक्षकाः राष्ट्रांतस्थितदंडनायकाइत्यन्ये ॥
उपजीव्यं जीवनसाधनंधनं तेनसहितं राष्ट्रं सपरिच्छदं दासीदासादिसहितं पुरंचयास्यति ॥ २६ ॥ भरतश्च पूर्वजमनुवत्स्यति तत्सदृशावस्थयैवस्थास्यति दशरथजात
स्य तत्त्वभावतायाएवौचित्यमितिभावः ॥ २७ ॥ पादपैःसहेत्यनेनाटवीभूतामितिद्योत्यते ॥ २८ ॥ २९ ॥ सर्वथैवतवभरतराज्यप्रयासोव्यर्थइत्याह ॥ नहीति ॥ अ

अथयास्यतिवैदेहीवनंरामेणसंगता ॥ वयमत्रानुयास्यामःपुरंचेदंगमिष्यति॥ २५ ॥ अंतपालाश्चयास्यंतिसदारोयत्रराघवः ॥
सहोपजीव्यंराष्ट्रंचपुरंचसपरिच्छदं ॥ २६ ॥ भरतश्चसशत्रुघ्नश्चीरवासावनेचरः॥ वनेवसंतंकाकुत्स्थमनुवत्स्यतिपूर्वजं ॥ २७॥ त
तःशून्यांगतजनांवसुधांपादपैःसह ॥ त्वमेकाशाधिदुर्वृत्तांप्रजानामहितेस्थिता॥ २८ ॥ नहितद्भविताराष्ट्रंयत्ररामोनभूपतिः॥ तद्व
नंभविताराष्ट्रंयत्ररामोनिवत्स्यति॥ २९॥ नत्वदत्तांमहींपित्राभरतःशास्तुमिच्छति॥ त्वयिवापुत्रवद्वर्तुंयदिजातोमहीपतेः॥ ३० ॥
यद्यपित्वंक्षितितलाद्गगनंचोत्पतिष्यसि ॥ पितृवंशचरित्रज्ञःसोन्यथानकरिष्यति ॥ ३१ ॥ तत्त्वयापुत्रगर्धिन्यापुत्रस्यकृतमप्रियं॥
लोकेनहिसविद्येतयोनराममनुव्रतः॥३२॥ द्रक्ष्यसेद्यैवकैकेयिपशुंव्यालमृगद्विजान्॥गच्छतःसहरामेणपादपांश्चतदुन्मुखान्॥३३॥

दत्तां प्रीतिपूर्वमदत्तां किंतुत्वन्निर्बंधनेनदत्तां त्वयिवापरंपराप्राप्तधर्मनाशिकायां अतःपरंपुत्रवद्वर्तुंनार्हति ॥ कुतस्तत्राह ॥ यदीति ॥ महीपतेर्दशरथाज्ञातोयदि पितॄन्समनु
जायतेनराइतिन्यायादित्याशयः ॥ यदिइत्यसंदिग्धवचनंवेदाश्चेत्यमाणमितिवत् ॥ यद्वाकैकेय्याधिक्कारांतरमिदं ॥ ३० ॥ पितृवंशचरित्रं ज्येष्ठेविद्यमानेकनिष्ठस्य
राज्यानर्हत्वरूपं तज्ज्ञः ॥३१॥ पुत्रगर्धिन्या पुत्रराज्याभिलाषवत्या लोकेसनविद्येत तत्सत्तानसंभाविता योरामंनानुव्रतः ॥३२॥ तत्रप्रत्यक्षंमानमाह द्रक्ष्यसीति ॥ पादपां
श्चेतिकिमुवक्तव्यं मनुष्यानितिशेषः ॥ ३३ ॥

एवंवसिष्ठोभाव्यर्थजातमुक्त्वा प्रकृतमनुष्ठेयमुपदिशति॥ अथेति ॥ प्रविधीयतेइति इतिच्छेदः इकारलोपआर्षः ॥ दातुंयुज्यतेइत्यर्थः॥ इत्युक्त्वा तद्वसनंपरिधानं न्यवारयत् जानक्याइतिशेषः ॥३४॥ दानयोग्यत्वमुपपादयति ॥ एकस्येति ॥ प्रतिकर्म प्रसाधनव्यापारःसनित्यंयस्याःसा अतएवविभूषिता वसत्वरण्ये स्वभर्तृशुश्रूषार्थं ॥ ३५ ॥ विधानैः उपकरणैः ॥ ३६ ॥ तस्मिन्गुरौ तथाजल्पत्यपि भर्तुःप्रतिकारकामा वेषादिभिःतदवस्थासदृशावस्थासंपादनकामासती चीरपरिग्रहाद्विनिवृत्तभावा नैववभूवस्म

अथोत्तमान्याभरणानिदेविदेहिस्नुषायैव्यपनीयचीरं॥ नचीरमस्याःप्रविधीयतेतिन्यवारयत्तद्वसनंवसिष्ठः॥ ३४॥ एकस्यरामस्यव नेनिवासस्त्वयावृतःकेकयराजपुत्रि॥ विभूषितेयंप्रतिकर्मनित्यावसत्वरण्येसहराघवेण ॥ ३५॥ यानैश्चमुख्यैःपरिचारकैश्चसुसंवृ तागच्छतुराजपुत्री॥ वस्त्रैश्चसर्वैःसहितैर्विधानैर्नयंवृतातेवरसंप्रदाने ॥ ३६॥ तस्मिंस्तथाजल्पतिविप्रमुख्यगुरौनृपस्याप्रतिमप्रभा वे ॥ नैवस्मसीताविनिवृत्तभावाप्रियस्यभर्तुःप्रतिकारकामा ॥ ३७॥ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेस प्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तस्यांचीरंवसानायांनाथवत्यामनाथवत् ॥ प्रचुक्रोशजनःसर्वोधिक्कांद शरथंत्विति॥ १ ॥ तेनतत्रप्रणादेनदुःखितःसमहीपतिः ॥ सनिश्वस्योष्णमैक्ष्वाकस्तांभार्यामिदमब्रवीत् ॥ २॥ सुकुमारीचबाला चसतत्तंचसुखोचिता॥ नेयंवनस्ययोग्येतिसत्यमाहगुरुर्मम॥ ३॥ इयंहिकस्यापकरोतिकिंचित्तपस्विनीराजवरस्यपुत्री ॥ याचीर मासाद्यवनस्यमध्येजातावसंज्ञाश्रमणीवकाचित्॥ ४॥

॥ ८३ ॥

॥ ३७॥ इतिरामाभिरा० रा० ति० वा० आ० अयो० सप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥ ॥७॥

तस्यामिति तद्वरानंतर्गतायामीदृशमनिष्टव्यवहारमनिवारयंस्तूष्णींतिष्ठतीतिजनाक्रोशः॥ १ ॥ तेनप्रणादेन जनाक्रोशेन तांभार्यां कैकेयीं ॥२ ॥ ३ ॥ वनस्य वनगमनयो ग्यचीरस्य कस्यापिकिंचित्करोति काकुरपितुनेत्यर्थः ॥ किंचिद्राज्यप्रतिबंधादिविसंज्ञा अपरिचिताशक्यार्थानुष्ठानप्रसंगतःप्राप्तमोहा श्रमणीव भिक्षुकीव ॥ ४ ॥

अपात्यात् त्यजतु ॥ इयंप्रतिज्ञा चीरवासिनीसीतावनंयात्वितित्वदीयाप्रतिज्ञा नममदत्तपूर्वा नमयापूर्वमनुमता वरदानसमये अतोयथासुखंगच्छत्वित्यन्वयः ॥ ५ ॥ अजीवनार्हेण मुमूर्षणा अनेनमतिभ्रंशःसूच्यते ॥ नृशंसा अतिक्रूरा प्रतिज्ञा रामवनवासविषया नियमेन शपथपूर्वं सातावल्कृता ॥ यदेतत् हियतोधिकं सीताचीरग्रहणं त्वयाप्रतिपन्नं आरब्धं तद्बाल्यादज्ञानादेव नात्रतेसामर्थ्यं ॥ तस्माद्वेणुमात्मपुष्पमिव त्वत्कृतातिप्रवृत्तिस्त्वां मादहेत् मानाशयतु ॥ यद्वा एषातवप्रवृत्तिस्तवैवैधव्यप्राप्तये मां दहे

चीराण्यपास्याजनकस्यकन्यानेयंप्रतिज्ञाममदत्तपूर्वा॥ यथासुखंगच्छतुराजपुत्रीवनंसमग्रासहसर्वरत्नैः॥ ५॥ अजीवनार्हेणम यानृशंसाकृताप्रतिज्ञानियमेनतावत्॥ त्वयाहिबाल्यात्प्रतिपन्नमेतत्तन्मादहेद्वेणुमिवात्मपुष्पं ॥ ६॥ रामेणयदितेपापेकिंचित्कृतम शोभनं॥ अपकारःकइहतेवैदेह्यादर्शितोऽधमे॥ ७॥ मृगीवोत्फुल्लनयनामृदुशीलामनस्विनी॥ अपकारंकमिवतेकरोतिजनकात्मजा ॥ ८॥ ननुपर्याप्तमेवंतेपापेरामविवासनं ॥ किमेभिःकृपणैर्भूयःपातकैरपितेकृतैः ॥ ९ ॥ प्रतिज्ञातंमयातावत्त्वयोक्तंदेविशृण्वता ॥ रामंयदभिषेकायत्वमिहागतमब्रवीः ॥ १० ॥ तत्त्वेतत्समतिक्रम्यनिरयंगंतुमिच्छसि ॥ मैथिलीमपियाहित्वमीक्षसेचीरवासिनीं ॥ ११ ॥

त् नाशयेत् ॥ ६ ॥ अशोभनमपराधः ॥ वैदेह्यातेकअपकारः चीरग्रहणपूर्वकवनवासप्रयोजनकोदर्शितः संपादितः ॥ ७ ॥ ८ ॥ तेतव एवंरामविवास नं चीरादिवैशिष्ट्येन रामवनगमनं पर्याप्तं सकलनरकानुभवायालं ॥ तेत्वयाकृतैः एभिरपिकृपणैरनिर्वाच्यदुःखप्रदैः सीताप्रव्राजनादिरूपैःपातकैःकिं किमनुभविष्यसिवा नजानामीतिशेषः॥ ९॥ अभिषेकाय मयाकृतनिश्चयं पश्चात्तत्प्रतिबंधेत्वयाकृते मत्प्रेरणयेहागतंरामंप्रति यत्त्वमब्रवीः जटाचीरधरोवनंगच्छेति तत्त्वयोक्तंशृण्वतामया तावदेव प्रतिज्ञातं तथास्त्वित्यनुमतं तनुसीताप्रव्राजनादि ॥ १० ॥ एतत्त्वोक्तंतदतिक्रम्य अधिकार्थेप्रवृत्तत्वान्निरयंगंतुमर्हसि ॥ कोत्रमेतिक्रमोतआह मैथिलीमिति ॥ ईक्षसे वांछसि ॥ सऐक्षतबहुस्यांप्रजायेयेत्यादाविच्छार्थस्येक्षतेर्दर्शनात् ॥ ११ ॥

एवंब्रुवंतं सीतायथासुखंगच्छत्वितिब्रुवंतं ॥ संप्रस्थितः एवंवादात्तयासहगमनेकृतानुमतिकत्वात्तयागंतुंप्रवृत्तः ॥ १२ ॥ नचगर्हते त्वदाज्ञयामयिवनंगच्छत्यपिइतिशेषः ॥ सत्यरक्षणंधर्मइतिज्ञात्वेतिभावः ॥ १३ ॥ प्रपन्नां प्राप्तां भूयःसंमंतुं प्रधानपत्नीत्वाक्रियमाणसंमानामपिभूयोधिकंसंमंतुमर्हसि ॥ संमंतुं तस्याःसंमानंकर्तुं मत्प्रार्थनयेतिशेषः ॥ १४ ॥ जातगर्धिनीं त्वत्समीपेजातोमद्दर्शनविषयोगृर्धोभिलाषोयस्यास्तां न्यस्य त्यक्त्वा ॥ १५ ॥ इतिरामाभिरा० अयो० अष्टत्रिंशःसर्गः ॥ ३८ ॥ ॥७॥ ॥७॥

एवंब्रुवंतंपितरंरामःसंप्रस्थितोवनं ॥ अवाक्शिरसमासीनमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥ इयंधार्मिककौसल्यामममातायशस्विनी ॥ वृद्धाचाक्षुद्रशीलाचनत्वांदेवगर्हते ॥ १३ ॥ मयाविहीनांवरदप्रपन्नांशोकसागरं ॥ अदृष्टपूर्वव्यसनांभूयःसंमंतुमर्हसि ॥ १४ ॥ इमांमेहेंद्रोपमजातगर्धिनींतथाविधातुंजननींममार्हसि ॥ यथावनस्थेमयिशोककर्शितानजीवितंन्यस्ययमक्षयंव्रजेत् ॥ १५ ॥ इत्यार्षे० अयोध्याकांडेअष्टत्रिंशःसर्गः ॥ ३८ ॥ ॥७॥ ॥७॥ रामस्यतुवचःश्रुत्वामुनिवेषधरंचतं ॥ समीक्ष्यसह भार्याभीराजाविगतचेतनः ॥ १ ॥ नैनंदुःखेनसंतप्तःप्रत्यवेक्षतराघवं ॥ नचैनमभिसंप्रेक्ष्यप्रत्यभाषतदुर्मनाः ॥ २ ॥ समुहूर्तमिवासंज्ञोदुःखितश्चमहीपतिः ॥ विललापमहाबाहूराममेवानुचिंतयन् ॥ ३ ॥ मन्येखलुमयापूर्वंविवत्सावहवःकृताः ॥ प्राणिनोहिंसितावापितन्मामिदमुपस्थितं ॥ ४ ॥ नत्वेवानागतेकालेदेहाच्च्यवतिजीवितं ॥ कैकेय्याक्लिश्यमानस्यमृत्युर्ममनविद्यते ॥ ५ ॥ योहंपावकसंकाशंपश्यामिपुरतःस्थितं ॥ विहायवसनेसूक्ष्मेतापसाच्छादमात्मजं ॥ ६ ॥

रामस्येति ॥ विगतचेतनोऽभूदितिशेषः ॥ १ ॥ प्रत्यवेक्षत द्रष्टुंनाशक्नोत् ॥ २ ॥ ३ ॥ विवत्साइति धेनवइतिशेषः ॥ ४ ॥ कैकेय्याक्लिश्यमानस्यापि ममयतोमृत्युर्नविद्यते तत्रापिनर्दृश्यतेऽतःकालेऽनागतेदेहाज्जीवितंनैवच्यवतइतिजानेइतिशेषः ॥ ५ ॥ आच्छाद्यतेऽनेनेत्याच्छादः तापसानामाच्छादोयस्यतादृशमात्मजंपश्यामि यस्तस्यमेमृत्युर्नविद्यतइत्यन्वयः ॥ ६ ॥

जनः कैकेयीव्यतिरिक्तःसर्वोपि ॥ इमां निकृतिं वरलक्षणशाठ्यं संश्रित्येत्यस्यस्थितायाइतिशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ नेत्राभ्यांउपलक्षितः ॥ ९ ॥ औपवाह्यं वाहनमात्रोपयुक्तं युद्धानर्हमित्यर्थः ॥ युक्त्वा योजयित्वा योज्येतिपाठेप्येवमेव परं दक्षिणस्यामितिशेषः ॥ १० ॥ साधुर्वीरोरामः पित्रामात्राच वनंनिर्वास्यतेयत् अतःगुणवतांपुंसा गुणानांफलं एवंनिर्वासनरूपमुच्यतेशास्त्रेणेतिमन्ये इतिदुःखातिशयादुक्तिः ॥ उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ११ ॥ रथंयोजयित्वा तत्रारामसन्निधौययौ ॥ १२ ॥ आचचक्षे रथउपस्थितइत्युक्त

एकस्याःखलुकैकेय्याःकृतेऽयंविद्यतेजनः ॥ स्वार्थेप्रयतमानायाःसंश्रित्यनिकृतिंत्विमां ॥ ७ ॥ एवमुक्तातुवचनंवाष्पेणविहतेंद्रियः ॥ रामेतिसकृदेवोक्त्वाव्याहर्तुंनशशाकसः ॥ ८ ॥ संज्ञांतुप्रतिलभ्यैवमुहूर्तात्समहीपतिः ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यांसुमंत्रमिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥ औपवाह्यंरथंयोज्यत्वमायाहिह्ययोत्तमैः ॥ प्रापयैनंमहाभागमितोजनपदात्परं ॥ १० ॥ एवंमध्येगुणवतांगुणानांफलमुच्यते ॥ पित्रामात्राचयत्साधुर्वीरोनिर्वास्यतेवनं ॥ ११ ॥ राज्ञोवचनमाज्ञायसुमंत्रःशीघ्रविक्रमः ॥ योजयित्वाययौतत्ररथमश्वैरलंकृतं १२ ॥ तंरथंराजपुत्रायसूतःकनकभूषितं ॥ आचचक्षेऽजलिंकृत्वायुक्तंपरमवाजिभिः ॥ १३ ॥ राजासत्वरमाहूयव्याहृतंवित्तसंचये ॥ उवाचदेशकालज्ञोनिश्चितंसर्वतःशुचिः ॥ १४ ॥ वासांसिचवरार्हाणिभूषणानिमहांतिच ॥ वर्षाण्येतानिसंख्यायवैदेह्याक्षिप्रमानय ॥ १५ ॥ नरेंद्रेणैवमुक्तस्तुगत्वाकोशगृहंततः ॥ प्रायच्छत्सर्वमाहृत्यसीतायैक्षिप्रमेवतत् ॥ १६ ॥ सासुजातासुजातानिवैदेह्यप्रस्थिता वनं ॥ भूषयामासगात्राणितैर्विचित्रैर्विभूषणैः ॥ १७ ॥ व्यराजयतवैदेह्यावेश्मतत्सुविभूषिता ॥ उद्यतोंऽशुमतःकालेखंप्रभेवविवस्वतः ॥ १८ ॥

वान् ॥ १३ ॥ वित्तसंचयेव्यापृतं धनाध्यक्षमित्यर्थः निश्चितंवचउवाचेत्यन्वयःसर्वतःशुचिः इहामुत्रानृणः ॥ १४ ॥ एतानिवर्षाणि चतुर्दशवर्षाणि ॥ एतेन एतावानेववनवासोनाधिकइतिपुनर्दार्ढ्यायध्वनितं ॥ १५ ॥ प्रायच्छत् धनाध्यक्षः ॥ सममेवेतिपाठेवचनसमकालमेवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ सुजाता अयोनिजा सुजातानि सामुद्रिकोक्तलक्षणवंति गात्राणीत्यन्वयः ॥ १७ ॥ उद्यतःउदयंप्राप्नुवतः काले प्रातःकाले ॥ अनेनलेशतोपिविषादराहित्यंतस्याःसूचितं ॥ १८ ॥

कृपणं अनाचरंतीं क्षुद्राचारहीनां तां भर्तृशुश्रूषापरां सीतां ॥१९॥ सततं प्रियैःसत्कृताअपि विनिपातगतं कृच्छ्रगतं भर्तारं याःशुश्रूषितुंनानुमन्यंते ताःसर्वलोके इहलोके परलोकेचासत्यः असतीत्वेनगणिताः ॥२०॥ नारीणां प्रकृतत्वादसतीनां ॥ यत्पुरा अनापदवस्थायां सुखं भर्तृदत्तमनुभूय ॥ तत्स्यअल्पामपि रोगदारिद्र्यादिलक्षणामापदं प्राप्य दृष्ट्वा तंदुष्यंति दूषयंति नानादूषणयुक्तत्वेनवदंति ॥ नैतावदेव प्रजहत्यपि ॥२१॥ असत्यशीलाः असत्यवचनशीलाः विकृताः विकृतोपेताक्ष्यादिव्यापाराः ॥ दुर्गाः दुष्टाभिसरणादिगतिशीलाः ॥ अहृदयाः स्वभर्तरिविरसाः ॥ असत्यः कुलटाः ॥ पापे परपुरुषप्रसंगादौ संकल्पोमनोव्यापारोयासां ॥ क्षणमात्रविरागिणः क्षणमात्रविरागि

नांभुजाभ्यांपरिष्वज्यश्वश्रूर्वचनमब्रवीत् ॥ अनाचरंतींकृपणंमूर्ध्युपाघ्रायमैथिलीं॥ १९॥ असत्यःसर्वलोकेस्मिन्सततंसत्कृताः प्रियैः॥ भर्तारंनाभिमन्यंतेविनिपातगतंस्त्रियः॥ २०॥ एषस्वभावोनारीणामनुभूयपुरासुखं॥ अल्पामप्यापदंप्राप्यदुष्यंतिप्रजहत्यपि॥ २१॥ असत्यशीलाविकृतादुर्गाअहृदयाःसदा॥ असत्यःपापसंकल्पाःक्षणमात्रविरागिणः॥ २२॥ नकूलंनकृतंविद्यानदत्तं नापिसंग्रहः॥ स्त्रीणांगृह्णातिहृदयमनित्यहृदयाहिताः॥ २३॥ साध्वीनांतुस्थितानांतुशीलेसत्येश्रुतेस्थिते॥ स्त्रीणांपवित्रंपरमंपतिरेकोविशिष्यते॥ २४॥

ण्यइत्यर्थः ॥ अल्पनिमित्ततः क्षणमात्रेणत्यक्तानुरागाः ॥ अविश्वसनीयस्नेहाइतियावत् ॥ विरागिणइत्यत्रङीवभावआर्षः ॥ ताअसत्यइतिविधेयं ॥२२॥ कुलं प्रशस्तं ॥ कृतमुपकारः ॥ विद्या गुरूपदिष्टधर्मविद्या ॥ दत्तं भूषणादिदानं ॥ संग्रहः दृष्टेपिदोषेस्वीकारः ॥ यद्वा संग्रहोबंधनादि ॥ एतत्सर्वमपि स्त्रीणामसतीनांहृदयं नगृह्णाति पापवृत्तेर्नप्रतिबध्नाति ॥ नत्रबाहुल्यंअप्रतिबंधदार्ढ्यप्रतिपादनाय ॥ कामातुराणांनभयंनलज्जेतिन्यायात् ॥ कुलायुचितंकृत्यंपृष्ठेकृत्वा लोकगर्हितकृत्येएवप्रवर्तंते ॥ कुतः यतोऽनित्यहृदयाः ॥ अव्यवस्थितचित्ताः ॥ २३॥ साध्वीनांतु पतिव्रतानांतु शीले सच्चरित्रे ॥ सत्ये सत्यवचने ॥ श्रुते गुरुजनोपदेशेस्थिते स्वकुलोचितमर्यादावस्थितौतु तुरेवार्थे॥ एष्वेवस्थितानां स्त्रीणांपरमं पवित्रं उत्तमं पुण्यसाधनं पतिरेकएव॥ अतएवस्त्रियाः सर्वधर्मसाधनेभ्योविशिष्यते॥२४॥

यदेवमतःकिमतआह ॥ सइति ॥ देवसमः देवतुल्यः एषःपतिः ॥ २५ ॥२६॥ यथाभर्तुः भर्तृविषये वर्तितव्यं तथाअभिज्ञास्मि ॥ किंच तथाश्रुतं मे स्वमातापितृभ्यामितिशेषः ॥ २७ ॥ असज्जनेन असतीजनेन समानयितुं समानांकर्तुमार्यानार्हति ॥ नाहमलं नसमर्था ॥ २८ ॥ विद्यते वादनसमर्थाइतिगमनसमर्थइतिचशेषः ॥ शतात्मजेतिबहुव्रीहिः शतपुत्रा ॥ २९ ॥ अमितस्य ऐहिकामुष्मिकसकलसुखस्य कर्मणिषष्ठी ॥ ३० ॥ एवंगता भर्तापरमपूज्यइतिज्ञानवती श्रेष्ठाश्रुतधर्मेतिपाठे ॥ श्रे

सत्वयानावमंतव्यःपुत्रःप्रव्राजितोवनं॥ तवदेवसमस्त्वेषनिर्धनःसधनोपिवा ॥ २५॥ विज्ञायवचनंसीतातस्याधर्मार्थसंहितं॥ कृत्वांजलिमुवाचेदंश्वश्रूमभिमुखेस्थिता॥ २६॥ करिष्येसर्वमेवाहंआर्यायदनुशास्तिमां ॥ अभिज्ञास्मियथाभर्तुर्वर्तितव्यंश्रुतंचमे ॥ २७॥ नमामसज्जनेनार्यासमानयितुमर्हति॥ धर्माद्विचलितुंनाहमलंचंद्रादिवप्रभा ॥ २८॥ नातंत्रीविद्यतेवीणानाचक्रोविद्यते रथः॥ नापतिःसुखमेधेतयास्यादपिशतात्मजा ॥ २९॥ मितंददातिहिपितामितंभ्रातामितंसुतः॥ अमितस्यतुदातारंभर्तारंकानपूजयेत्॥ ३०॥ साहमेवंगताश्रेष्ठाश्रुतधर्मपरावरा॥ आर्येकिमवमन्येयंस्त्रियाभर्ताहिदैवतं ॥३१॥ सीतायावचनंश्रुत्वाकौसल्याहृदयंगमं॥ शुद्धसत्वामुमोचाश्रुसहसादुःखहर्षजं॥३२॥तांप्रांजलिरभिप्रेक्ष्यमातृमध्येतिसत्कृतां॥ रामःपरमधर्मात्मामातरंवाक्यमब्रवीत्॥ ३३॥ अंबमादुःखिताभूत्वापश्येस्त्वंपितरंमम॥ क्षयोपिवनवासस्यक्षिप्रमेवभविष्यति॥ ३४॥ सुमायास्तेगमिष्यंतिनववर्षाणिपंचच॥ समग्रमिहसंप्राप्तंमांद्रक्ष्यसिसुहृद्वृतं॥ ३५॥

भ्याभ्यः श्वश्रूमातृप्रमुख्याभ्यः श्रुतः परावरः सामान्यविशेषरूपोधर्मोयया ॥ श्रेष्ठेइतिपाठःक्वचित् ॥ किमवमन्येयं कस्मादवमंस्यामि ॥ ३१ ॥ शुद्धसत्वा शुद्धचित्ता ॥ पुत्रादेर्वनगमनेन दुःखं सीतावाक्यश्रवणेनच हर्षः ॥ ३२ ॥ अभिप्रेक्ष्य दृष्ट्वा ॥ अतिसत्कृतां सर्वजनैरितिशेषः ॥ ३३ ॥ वनवासस्य वनवासकालस्य ॥ ३४ ॥ सुमायाः सुमायाइव ॥ चतुर्दशघटीवद्गमिष्यंति ॥ समयं भ्रातृभार्यासहितं समयश्रेयस्कंच ॥ पुनरपि सुहृद्भिर्वनंराजत्वेन ॥ ३५ ॥

अभिनीतार्थं निर्णीतार्थं ॥ त्रयःशतानि त्रीणिशतानि शतार्धंच संख्या यासांताः त्रेस्त्रयसादेशआर्षः ॥ एवंभूतायामातरःसंति ताःअवेक्ष्य विविच्यददर्शेत्यर्थः ॥ तथा मातरश्चतंददृशुरितिशेषः ॥ ३६ ॥ तथैव कौसल्यावदेवार्तांतामातृःप्रति इदंजगादेत्यन्वयः ॥ ३७ ॥ संवासः सहवासः परुषमुक्तमितिशेषः ॥ अज्ञानादपियत्कृतंपरुषंकर्म समुपजानीत क्षांतमित्यनुजानीतेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ समाहितं धीरं ॥३९॥ अथ रामवचःश्रवणानंतरं सन्नादः शोकजःशब्दः ॥ ४० ॥ मेघोवाद्यविशेषः मुरजपणवाएव

एतावदभिनीतार्थमुक्तासजननींवचः ॥ त्रयःशतशतार्धाहिददर्शविक्ष्यमातरः ॥३६॥ ताश्चापिसतथैवार्तामातृर्दशरथात्मजः ॥ धर्मयुक्तमिदंवाक्यंनिजगादकृतांजलिः॥ ३७॥ संवासात्पुरुषंकिंचिदज्ञानादपियत्कृतं ॥ तन्मेसमुपजानीतसर्वाश्चार्मंत्रयामिवः ॥ ३८॥ वचनंराघवस्यैतद्धर्मयुक्तंसमाहितं॥ शुश्रुवुस्तास्त्रियःसर्वाःशोकोपहतचेतसः॥ ३९ ॥ जज्ञेऽथतासांसन्नादःक्रौंचीनामिवनिस्वनः॥ मानवेंद्रस्यभार्याणामेवंवदतिराघवे॥ ४० ॥ मुरजपणवमेघघोषवद्दशरथवेश्मबभूवयत्पुरा ॥ विलपितपरिदेवनाकुलंव्यसनगतंतदभूत्सुदुःखितं॥ ४१ ॥ इत्यार्षेश्रीरामायणे वा० आ० अयोध्याकांडेएकोनचत्वारिंशःसर्गः॥ ३९॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

अथरामश्चसीताचलक्ष्मणश्चकृतांजलिः॥ उपसंगृह्यराजानंचकुर्दीनाःप्रदक्षिणं ॥ १ ॥ तंचापिसमनुज्ञाप्यधर्मज्ञःसहसीतया ॥ राघवःशोकसंमूढोजननीमभ्यवादयत्॥ २॥ अन्वक्षंलक्ष्मणोभ्रातुःकौसल्यामभ्यवादयत्॥ अपिमातुःसुमित्रायाजग्राहचरणौपुनः॥ ३॥ तंवंदमानंरुदतीमातासौमित्रिमब्रवीत्॥ हितकामामहाबाहुंमूर्ध्न्युपाघ्रायलक्ष्मणं॥ ४॥ मेघाइतिरूपकंवा ॥ विलपितं रामगुणकैकेयीदुर्गुणप्रतिपादकंवाक्यं ॥ परिदेवनं रोदनं ॥ व्यसनगतं प्राप्तेष्टवियोगं ॥४१॥ इतिरामाभिरामेश्रीरा० रा० ति० आ० अ० एकोनचत्वारिंशःसर्गः ॥ ३९ ॥ ॥ ७ ॥

उपसंगृह्य पादपतनपूर्वकंप्रणम्य ॥ दीनाः मातापित्रोःशोकदर्शनाद्दीनाइव ॥ १ ॥ समनुज्ञाप्य कृतानुमतिकंकृत्वा ॥ शोकसंमूढः मातृदुःखदर्शनात्सइव ॥ २ ॥ अन्वक्षं अनुपदंरामेणकौसल्यावंदनानंतरं ॥ भ्रातुःजननीमितिशेषः ॥ कौसल्यामभ्यवादयत् ॥ पुनः कौसल्यावंदनानंतरं मातुःसुमित्रायाअपिनाऽन्यासांच ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥८६॥

अत्रत्यसुहृज्जने स्वनुरक्तोपित्वं मया वनवासायसृष्टोऽनुमतः ॥ वनंगच्छति भ्रातरि रामे प्रमादमनवधानंमाकार्षीः भ्रातरीत्यनेनसोदरवदेवायंद्रष्टव्यइतिसूचितं ॥ ५ ॥ कनीयसोज्येष्ठानुवर्तनंपरमोधर्मइत्याह व्यसनीवेति राज्याभावेन ॥ ६ ॥ इदं ज्येष्ठानुवर्तनरूपं धर्मांतरमपि क्षत्रोचितमाह ॥ दानमित्यादि ॥ मृधेषु युद्धेषु तनुत्यागः तनावनास्थापूर्वकंयुद्धकरणं ॥७॥ असौ एवंस्वपुत्रंलक्ष्मणमुक्त्वा संसिद्धं वनंगंतुंनिश्चितमनस्कं ॥ प्रियराघवं प्रियरूपंराघवं गच्छगच्छेतिपुनःपुनरुवाच शकुनसंपत्तयेइतिभ्

सृष्टस्त्वंवनवासायस्वनुरक्तःसुहृज्जने॥रामेप्रमादंमाकार्षीःपुत्रभ्रातरिगच्छति॥५॥ व्यसनीवासमृद्धोवागतिरेषतवानघ॥ एषलोकेसतांधर्मोयज्ज्येष्ठवशगोभवेत्॥६॥इदंहिक्षत्तमुचितंकुलस्यास्यसनातनं॥दानंदीक्षाचयज्ञेषुतनुत्यागोमृधेषुहि॥७॥ लक्ष्मणंत्वेवमुक्त्वासौसंसिद्धंप्रियराघवं ॥ सुमित्रागच्छगच्छेतिपुनःपुनरुवाचतं॥ ८ ॥ रामंदशरथंविद्धिमांविद्धिजनकात्मजां ॥ अयोध्यामटवींविद्धिगच्छतातयथासुखं॥९॥ततःसुमंत्रःकाकुत्स्थंप्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत्॥विनितोविनयज्ञश्चमातलिर्वासवंयथा॥१०॥रथमारोहभद्रंतेराजपुत्रमहायशाः ॥ क्षिप्रंत्वांप्रापयिष्यामियत्रमांरामवक्ष्यसे॥ ११ ॥चतुर्दशहिवर्षाणिवस्तव्यानिवनेत्वया ॥ तान्युपक्रमितव्यानियानिदेव्याप्रचोदितः॥१२॥तंरथंसूर्यसंकाशंसीताहृष्टेनचेतसा॥आरुरोहवरारोहाकृत्वालंकारमात्मनः॥१३॥ वनवासंहिसंख्यायवासांस्याभरणानिच॥भर्तारमनुगच्छंत्यैसीतायैश्वशुरोददौ॥१४॥ वः ॥ तंलक्ष्मणंपुनरुवाचेत्यनुकर्षः॥ ८ ॥ तद्वचनमाह ॥ राममिति ॥एवंच पितृमातृनगरस्मरणेन मनश्चांचल्यंमाकुर्वितिध्वनितं॥ रामस्यपितृवत्सेव्यत्वं॥ सीतायांमातृवद्भावकरणं ॥ अटव्याअयोध्यावत्याल्यत्वं ॥ तेनतत्रत्यजंतूनामनुद्वेगकरणंचध्वनितं॥९॥१०॥ यत्र यद्देशप्रापणे मांवक्ष्यसे नियोजयसि तंदेशं क्षिप्रंप्रापयिष्यामि ॥ नेहरजन्यांवस्तव्यमितिशेषः ॥ ११ ॥कुतस्तत्राह॥ चतुर्दशेति॥ यानि चतुर्दशवर्षाणि वनेवस्तव्यानि तान्यद्यैवोपक्रमितव्यानि आरंभणीयानि ॥ यतोदेव्या कैकेय्या अद्यैववनंगच्छेतिप्रेरितोस्मि॥ १२ ॥ हृष्टेनचेतसेत्यनेनांगिरामनउत्साहमित्युक्तोमुख्यःशकुनोध्वनितः ॥१३॥ अलंकारकरणोपायमुक्तंस्मारयति॥वनवासंहीति॥यानि ददौ तानि रथोपस्थेविन्यस्येत्यन्वयः॥ अयमश्लोकेतथैवेतिपदस्वरसात् ॥ १४ ॥

भ्रातृभ्यां भ्रात्रोरित्यर्थः ॥ सचर्म चर्मपिनद्धंपेटकं ॥ कठिनं खनित्रं ॥ प्रविन्यस्य स्थापयित्वा ॥१५॥ अथो अनंतरं आरुरुहतुः ॥ १६ ॥ संमतान् संमतसर्वलक्षणान् ॥ १७ ॥ चिररात्रायेत्यव्ययं चिरकालावस्थित्यर्थमित्यर्थः ॥ नगरेविद्यमानस्य सर्वमनुष्यस्य बलस्य अश्वगजादेर्मूर्च्छा ॥ जनस्य तिर्यग्जंतुरूपस्यच मूर्च्छावभूवेत्यर्थः ॥ १८ ॥ तदेवप्रपंचयति ॥ तदिति ॥ समाकुलमिति॥ कर्तव्यतामूढंच तत्संभ्रांतं रामानुगमनायत्वरायुक्तं ॥ मत्तारामवियोगेन संकुपिताद्विपायस्मिन्॥ हयानां दुःखेनसिंजि

तथैवायुधजातानिभ्रातृभ्यांकवचानिच॥ रथोपस्थेप्रविन्यस्यसचर्मकठिनंचयत्॥१५॥ अथोज्वलनसंकाशंचामीकरविभूषितं॥ तमारुरुहतुस्तूर्णंभ्रातरौरामलक्ष्मणौ॥१६॥सीतातृतीयानारूढान्दृष्ट्वारथमचोदयत्॥सुमंत्रःसंमतानश्वान्वायुवेगसमाञ्जवे॥१७ प्रयातेतुमहारण्यंचिररात्रायराघवे ॥ बभूवनगरेमूर्च्छाबलमूर्च्छाजनस्यच॥ १८॥ तत्समाकुलसंभ्रांतंमत्तसंकुपितद्विपं॥ हयसिं जितनिर्घोषंपुरमासीन्महास्वनं॥ १९॥ ततःसबालवृद्धासापुरीपरमपीडिता॥ राममेवाभिदुद्रावघर्मार्तःसलिलंयथा॥ २०॥पार्श्व तःपृष्ठतश्चापिलंबमानास्तदुन्मुखाः॥ बाष्पपूर्णमुखाःसर्वेतमूचुर्भृशनिस्वनाः ॥ २१॥संयच्छवाजिनांरश्मीन्सूतयाहिशनैःशनैः॥ मुखंद्रक्ष्यामरामस्यदुर्दर्शनोभविष्यति ॥ २२॥ आयसंहृदयंनूनंराममातुरसंशयं॥ यद्देवगर्भप्रतिमेवनंयातिनभिद्यते॥ २३ ॥ कृतकृत्याहिवैदेहीछायेवानुगतापतिं ॥ नजहातिरताधर्मेमेरुमर्कप्रभायथा॥ २४॥ अहोलक्ष्मणसिद्धार्थःसततंप्रियवादिनं॥भ्रातरं देवसंकाशंयस्त्वंपरिचरिष्यसि ॥ २५॥ महत्येषाहितेबुद्धिरेषचाभ्युदयोमहान्॥ एषस्वर्गस्यमार्गश्चयदेनमनुगच्छसि॥ २६॥

तानां शब्दवतांपर्याकुलप्राणिभूषणानां निर्घोषोयस्मिन् ॥ १९ ॥ परमपीडिता रामवियोगदुःखेनेतिशेषः ॥ २० ॥ तं सुमंत्रं ॥ २१ ॥ २२ ॥ तदेवगर्भप्रतिमे स्कंदतुल्ये ॥ यद्वा देवगर्भोदेवनिधिर्हिरण्यगर्भस्तत्प्रतिमे याति गच्छतिसति ॥ २३ ॥ मेरुमित्यादिनित्यं तत्प्रदक्षिणसंचारात् ॥ २४ ॥ यस्त्वंभ्रातरंपरिचरिष्यसि सत्वंसिद्धार्थः कृतार्थः ॥ २५ ॥ तदेवाह ॥ महतीत्यादि ॥ अभ्युदयऐहिकः ॥ २६ ॥

॥ २७॥ २८॥ करेणूनां तत्पालकवृद्धकरिणीनां ॥ २९ ॥ सन्नः खिन्नः यहेण राङ्गणा ॥३० ॥ अचिंत्यात्मा ॥ अहंममताभिमानराहित्येन तद्वद्भिरज्ञेयस्वरूपः ॥ एतेन स र्वथाममताराहित्यंसूचितं ॥ तदेवस्वस्यध्वनयन्नाह ॥ त्वरितंवाह्यतामिति ॥ ३१ ॥ तं सुमंत्रं आहेतिशेषः ॥ उभयंनाशकत् एवंचनातिमंदंनातिवेगमवाहयदित्यर्थः॥३२॥

एवंवदंतस्तेसोढुंनशेकुर्बाष्पमागतं॥ नरास्तमनुगच्छंतिप्रियमिक्ष्वाकुनंदनं॥ २७॥ अथराजावृतःस्त्रीभिर्दीनाभिर्दीनचेतनः॥ नि र्जगामप्रियंपुत्रंद्रक्ष्यामीतिब्रुवन्गृहात्॥२८॥ शुश्रुवेचाग्रतःस्त्रीणांरुदंतीनांमहास्वनः॥ यथानादःकरेणूनांबद्धेमहतिकुंजरे॥ २९॥ पिताहिराजाकाकुत्स्थःश्रीमान्सन्नस्तदावभौ॥ परिपूर्णःशशीकालेग्रहेणोपप्लुतोयथा॥ ३०॥ सचश्रीमानचिंत्यात्मारामोदशरथात्म जः॥ सूतंसंचोदयामासत्वरितंवाह्यतामिति ॥ ३१ ॥ रामोयाहीतितंसूतंतिष्ठेतिचजनस्तथा ॥ उभयंनाशकत्सूतःकर्तुमध्वनिचोदि तः॥ ३२॥ निर्गच्छतिमहाबाहौरामेपौरजनाश्रुभिः॥ पतितैरभ्यवहितंप्रणनाशमहीरजः॥३३॥ रुदिताश्रुपरिद्यूनंहाहाकृतमचेतनं॥ प्रयाणेराघवस्यासीत्पुरंपरमपीडितं॥ ३४॥सुस्रावनयनैःस्त्रीणामस्रमायाससंभवं॥ मीनसंक्षोभचलितैःसलिलंपंकजैरिव॥३५॥ दृष्ट्वातुनृपतिःश्रीमानेकचित्तगतंपुरं॥ निपपातैवदुःखेनकृत्तमूलइवद्रुमः ॥ ३६॥ ततोहलहलाशब्दोजज्ञेरामस्यपृष्ठतः॥ नराणांप्रे क्ष्यराजानंसीदंतंभृशदुःखितं॥ ३७॥ हारामेतिजनाःकेचिद्राममातेतिचापरे॥ अंतःपुरसमृद्धंचक्रोशंतंपर्यदेवयन्॥ ३८॥ अन्वी क्षमाणोरामस्तुविपण्णंभ्रांतचेतसं॥ राजानंमातरंचैवददर्शानुगतोपथि॥ ३९॥

अभ्यवहितं रथनेम्युद्धतं ॥ ३३ ॥ रुदिताश्रुपरिद्यूनं अनुत्साहवत् ॥३४॥ आयासः खेदः॥ चलितैः तिर्यग्भूतैः पंकजैः वर्षसंभूतोदकैरितिबोध्यं ॥ अपादानस्यैवकरणत्वविवक्षा॥ ३५॥ एकचित्तगतं दुःखेनैकचित्ततांप्राप्तं ॥३६॥ सीदंतं मूर्च्छंतं ॥ ३७॥ अंतःपुरसमृद्धं अंतःपुरसहितं क्रोशंतं उच्चैःशब्देनरुदंतं राजानंदृष्ट्वा केचिन्नराहारामेति केचिद्धाराममातेति पर्यदेवयन् शुशुचुः ॥ उपलक्षण मेतत् केचिद्धाराजन्नित्यपि ॥ राममातेत्यार्षं ॥ ३८ ॥ अनुपश्चाद्भागे ईक्षमाणोरामः मातरं राजानंच स्वमनुगतौ ददर्श ॥ ३९ ॥

पाशेन निबद्धःकिशोरोश्वबालोमातरं यथानपश्यति एवंधर्मपाशेनसंयुक्तः सबद्धइव ॥ नित्यमुक्तस्वभावत्वादेवमुक्तिः प्रकाशंनाभ्युदैक्षत संकुचितदर्शनव्यापारो भूदित्यर्थः ॥ ४० ॥ यानार्हत्वादिगुणविशिष्टौ पितरौदृष्ट्वेत्यन्वयः ॥ ४१ ॥ दुःखजं दुःखंजायतेऽस्मात्तादृशं अन्यत्रापिदृश्यतइति दुःखदमितिपाठांतरं ॥ लोकदृष्ट्ये दंसहितुं ॥ तीषसहेतिवेद् ॥ दुःखितौपितरौ द्रष्टुंनशक्तइतियावत् ॥ तोत्रमंकुशः तत्पीडितोद्विपोयथास्वपृष्ठवर्तिवस्तुदर्शनाशक्तस्तद्वत् ॥ अस्यच कैकेयीवाक्यमेवांकुशः ॥

• सबद्धइवपाशेनकिशोरोमातरंयथा ॥ धर्मपाशेनसंयुक्तःप्रकाशंनाभ्युदैक्षत ॥४० ॥ पदातिनौचयानार्हावदुःखार्हौसुखोचितौ॥ दृष्ट्वासंचोदयामासशीघ्रंयाहीतिसारथिं॥४१॥ नहित्पुरुषव्याघ्रोदुःखजंदर्शनंपितुः॥ मातुश्चसहितुंशक्तस्तोत्रैर्नुन्नइवद्विपः॥ ४२॥ प्रत्यगारमिवायांतीसवत्सावत्सकारणात्॥ बद्धवत्सायथाधेनूराममाताभ्यधावत ॥ ४३॥ तथारुदंतींकौसल्यांरथंतमनुधावतीं॥ क्रोशंतींरामरामेतिहासीतेलक्ष्मणेतिच॥ ४४॥ रामलक्ष्मणसीतार्थंस्रवंतींवारिनेत्रजं ॥ असकृत्प्रैक्षतसतांनृत्यंतीमिवमातरं॥ ४५॥ तिष्ठेतिराजाचुक्रोशयाहियाहीतिराघवः ॥ सुमंत्रस्यबभूवात्माचक्रयोरिवचांतरा ॥ ४६॥ नाश्रौषमितिराजानमुपालब्धोपिवक्ष्यसि॥ चिरंदुःखस्यपापिष्ठमितिरामस्तमब्रवीत्॥ ४७॥

॥ ४२ ॥ वत्सकारणात् प्रत्यगारं वत्सावस्थितिमद्गृहमुद्दिश्यागच्छंती सवत्सा बद्धवत्सा धेनुर्यथाधावति एवंराममाताअधावत ॥ एषुसवत्सेत्याद्यधिककथनंकवेरपि शोकाविष्टत्वान्नदोषाय ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ रामलक्ष्मणसीतार्थं तद्वियोगजशोकवशात् नेत्रजंवारि स्रवंतीं मुंचंतीं नृत्यतीमिवेतस्ततःपरिभ्रमंतीं असकृत्प्रैक्षत रामइतिशेषः ॥ ४५ ॥ चक्रयोर्युयुत्सुसेनयोरंतरास्थितः उदासीनः पुरुषइव सुमंत्रस्यात्मा दोलायितोबभूव ॥ ॥ ४६ ॥ ननु राजवचनातिक्रमेदोषःस्यादतआह ॥ नेति ॥ उपालब्धोपि ॥ मयाबहुशस्तिष्ठतिष्ठेत्युक्तोपि मद्वचनंनाकार्षीरितिपुनर्गमनानंतरंराज्ञोपालब्धोपि नाश्रौषमितिवक्ष्यसि ॥ दुःखस्य मद्दुःखस्य हेतुभूतं पापिष्ठं अतिदुःखजनकत्वात् पापिष्ठंचिरविलंबनमितिहेतोः शीघ्रंगच्छेतिरामस्तमब्रवीत् ॥ ४७ ॥

तंजनं अनुव्रजत्यौरजनं अनुज्ञाप्य रामेणकृतां पुनःपरावृत्त्यगमनानुज्ञांप्रापय्य व्रजतोपि स्वतोगच्छतोपि पुनः शीघ्रं शीघ्रगत्यर्थं ॥ ४८ ॥ राज्ञोजनः राजसंबंधीजनः अवरोधजनः उपजीविजनश्च रामंमनसाप्रदक्षिणंकृत्वा न्यवर्तत देहमात्रेणेतिशेषः रथस्यशीघ्रगत्वादितिभावः ॥ आशु वेगेन मनसातु नन्यवर्तत ॥ मानुषं इतरमनुष्यसमूहः ॥ आशुवेगेन मनसापि नन्यवर्तत ॥ अपिनादेहेनच नन्यवर्तत ॥ मनसाप्यशुवेगैश्चेतिपाठांतरं ॥ अत्रपाठे मनसोऽनिरुक्तैरशुवेगोज्ञापकः ॥ ४९ ॥ उत्कटदिदृक्षाव

सरामस्यवचःकुर्वन्ननुज्ञाप्यचतंजनं॥ व्रजतोपिहयांश्छीघ्रंचोदयामाससारथिः ॥४८॥ न्यवर्ततजनोराज्ञोरामंकृत्वाप्रदक्षिणं॥ मनसाप्याशुवेगेननन्यवर्ततमानुषं॥ ४९॥ यमिच्छेत्पुनरायातंनैनंदूरमनुव्रजेत्॥ इत्यमात्यामहाराजमूचुर्दशरथंवचः॥ ५०॥ तेषांवचःसर्वगुणोपपन्नःप्रस्विन्नगात्रःप्रविषण्णरूपः॥ निशम्यराजाकृपणःसभार्योव्यवस्थितस्तंसुतमीक्षमाणः ॥ ५१॥ इत्यार्षेश्रीरा०वा०आ०अ०चत्वारिंशःसर्गः॥ ४०॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तस्मिंस्तुपुरुषव्याघ्रेनिष्क्रामतिकृतांजलौ॥ आर्तशब्दोहिसंजज्ञेस्त्रीणामंतःपुरेमहान्॥ १॥ अनाथस्यजनस्यास्यदुर्बलस्यतपस्विनः॥ योगतिःशरणंचासीत्सनाथःक्वनुगच्छति॥ २॥ नक्कुध्यत्यभिशस्तोपिक्रोधनीयानिवर्जयन्॥ क्षुद्रान्प्रसादयन्सर्वान्समदुःखःक्वगच्छति॥ ३॥ कौसल्यायांमहातेजायथामातरिवर्तते॥ तथायोवर्ततेऽस्मासुमहात्माक्वनुगच्छति॥ ४॥ कैकेय्याक्ष्रिश्यमानेनराज्ञासंचोदितोवनं॥ परित्रातोजनस्यास्यजगतःक्वनुगच्छति ॥५॥

तोराज्ञस्तु सचिववचनान्निवृत्तिरित्याह ॥ यमिच्छेदिति ॥५०॥ व्यवस्थितः अवस्थितः ॥ ५१ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामीये रा०ति०आ०अ०चत्वारिंशःसर्गः॥ ४० ॥ ॥ ७ ॥ ॥७॥ इदानींतत्प्रयाणनिमित्तसर्वप्रजाशोकउच्यते ॥ तस्मिन्निति ॥ मातृवेष्टितपितृद्वेशेनकृतांजलौ ॥ निष्क्रामति नगरान्निर्गच्छतिसति ॥१॥ तदेवाह ॥ अनाथस्येति ॥ तपस्विनः शोच्यस्य गतिः सकलसुखावाप्तिहेतुः शरणं सर्वापद्भ्योरक्षिता ॥ २ ॥ अभिशस्तः मिथ्याभिशंसनंप्रापितः क्रोधनीयानि प्रजाक्रोधकराणि ॥३॥४॥ वनं गंतुमितिशेषः अस्यजनस्येत्युक्त्वा किंविशिष्यकथनेन ॥ सर्वस्य जगतःपरित्रातेतिभगवत्स्वरूपज्ञायाःकस्याश्चिद्वचः ॥ ५ ॥

संक्षयं आधारत्वेनगृहभूत वनवासे तन्निमित्तं प्रवत्स्यति प्रवासयति ॥६॥७॥८॥ नाद्दूयंत अग्निहोत्रिभीरामदुःखादितिशेषः॥अंतरधीयत रामव्यसनात्तद्वंश्यतया दिवसशेषेसत्यपि अंतर्हितोभूत्॥ अकाले दुर्दिनमभूदितिशेषः॥ व्यसृजन् त्यक्तवंतः॥ नागाः गजाः नपाययन् नापाययन् ॥ अडभावआर्षः ॥९॥ दुर्दिनाद्युत्पातात्राज्ञोरावणस्यच नाशसूचकाइतिबोध्यं॥ त्रिशंकुर्दक्षिणदिक्स्थः लोहितांगोभौमः गुरुबुधौ अन्ये सर्वेग्रहाः शनिशुक्रादयः सोममभ्येत्य रात्रौ वक्रगत्याचंद्रंप्राप्य दारुणाः क्रूरार्चिषःसंतोव्य

अहोनिश्चेतनोराजाजीवलोकस्यसंक्षयं॥ धर्म्यसत्यव्रतंरामंवनवासेप्रवत्स्यति॥६॥ इतिसर्वामहिष्यस्ताविवत्साइवधेनवः॥ रुरुदुश्चैवदुःखार्ताःसस्वरंचविचुक्रुशुः॥ ७॥ सतमंतःपुरेघोरमार्तशब्दंमहीपतिः॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तःश्रुत्वाचासीत्सुदुःखितः॥८॥ नाग्निहोत्राण्यदूयंतसूर्यश्चांतरधीयत॥ व्यसृजन्कवलान्नागागावोवत्सान्नपाययन्॥९॥त्रिशंकुर्लोहितांगश्चबृहस्पतिबुधावपि॥ दारुणाः सोममभ्येत्यग्रहाःसर्वेव्यवस्थिताः॥ १०॥नक्षत्राणिगतार्चींषिग्रहाश्चगततेजसः॥ विशाखाश्चसधूमाश्चनभसिप्रचकाशिरे॥ ११॥ कालिकानिलवेगेनमहोदधिरिवोत्थितः॥ रामेवनंप्रव्रजितेनगरंप्रचचालतत्॥ १२॥ दिशःपर्याकुलाःसर्वास्तिमिरेणेवसंवृताः॥ न ग्रहोनापिनक्षत्रंप्रचकाशेनकिंचन॥ १३॥ अकस्मान्नागरःसर्वोजनोदैन्यमुपागमत्॥ आहारेवाविहारेवानकश्चिदकरोन्मनः॥ १४॥ शोकपर्यायसंतप्तःसततंदीर्घमुच्छ्वसन्॥ अयोध्यायांजनःसर्वश्चुक्रोशजगतीपतिं॥ १५॥ वाष्पपर्याकुलमुखोराजमार्गगतोजनः॥ नदृष्टोलभ्यतेकश्चित्सर्वःशोकपरायणः॥ १६॥ नवातिपवनःशीतोनशशीसौम्यदर्शनः॥ नसूर्यस्तपतेलोकंसर्वंपर्याकुलंजगत्॥ ॥ १७॥ वस्थिताः॥ १०॥ गतार्चींषि त्यक्तस्वाभाविककांतीनिग्रहाः शन्यादयः॥ विशाखाः विमार्गस्थाः सधूमाश्च नभसिदृश्यंते॥ ११॥ कालिका मेघपंक्तिः अनिलवेगेन आकाशेउत्थितउदधिरिवदृश्यते॥ नगरंप्रचचालेत्यनेनभूकंपः॥ १२॥ १३॥ अकस्माद्दैन्यहेतुकारणाभावेपि दैन्यं रामवियोगदैन्यादधिकंदैन्यं॥ १४॥ शोकेन रामवियोगजेन पर्यायसंतप्तः पुनःपुनःसंतप्तः प्रतिज्ञापालनरूपधर्मवत्यपिकोपउत्पातः॥ १५॥ पूर्वंतु केषांचित्तत्वज्ञानां हर्षआसीत्संप्रतितु सर्वोप्यहृष्टः॥ १६॥ १७॥

सुताअनर्थिनोऽनपेक्षिणोमातापित्रोरितिशेषः॥ स्त्रीणांभर्तारोऽनर्थिनः भ्रातरोभ्रातृणामनर्थिनइतिशेषः॥ राममेवान्वचिंतयन्॥ तत्ध्यानेन सर्वोजनः सर्वत्रविरक्तोभूदित्याशयः॥ १८॥ १९॥ पुरंदरेणरहिता सपर्वता समेरुः यथामहीचलति तस्यत्रिलोकीपतित्वात् तथा रामेणरहिताऽयोध्या चचाल रक्षकाभावात् ननादच दुःखाच्च क्रंदेत्यर्थः॥ २०॥ इतिरामा० एकचत्वारिंशःसर्गः॥ ४१॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ निर्यतस्तस्य रामस्य संबंधिरजसोरूपं रथ्याधूलेःस्वरूपं यावत्तेनादृश्यतता

अनर्थिनःसुतास्त्रीणांभर्तारोभ्रातरस्तथा॥ सर्वेसर्वंपरित्यज्यराममेवान्वचिंतयन्॥ १८॥ येतुरामस्यसुहृदःसर्वेतेमूढचेतसः॥ शोकभारेणचाक्रांताःशयनंनैवभेजिरे॥ १९॥ ततस्त्वयोध्यारहितामहात्मनापुरंदरेणेवमहीसपर्वता॥ चचालघोरंभयशोकदीपितास नागयोधाश्वगणाननादच॥ २०॥ इत्यार्षेश्रीरामा० वा० आ० अ० एकचत्वारिंशःसर्गः॥ ४१॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ७॥

यावत्तुनिर्यतस्तस्यरजोरूपमदृश्यत॥ नैवेक्ष्वाकुवरस्तावत्संजहारात्मचक्षुषी॥ १॥ यावद्राजाप्रियंपुत्रंपश्यत्यत्यंतधार्मिकं॥ तावद्व्यवर्धतेवास्यधरण्यांपुत्रदर्शने॥ २॥ नपश्यतिरजोप्यस्ययदारामस्यभूमिपः॥ तदार्तश्चविषण्णश्चपपातधरणीतले॥ ३॥ तस्यदक्षिणमन्वागात्कौसल्यावाह्वमंगना॥ परंचास्यान्वगात्पार्श्वंकैकेयीसासुमध्यमा॥ ४॥ तांनयेनचसंपन्नोधर्मेणविनयेनच॥ उवाचराजाकैकेयींसमीक्ष्यव्यथितेंद्रियः॥ ५॥ कैकेयिमामकांगानिमास्प्राक्षीःपापनिश्चये॥ नहित्वांद्रष्टुमिच्छामिनभार्यानचबांधवी ॥ ६॥ वदात्मनश्चक्षुषी नसंजहार॥ इदं रामरथोरजइति प्रीत्यातत्पश्यन्नेवासीदितिभावः॥ १॥ यावत्सियंपुत्रं राजापश्यति रथधूलिदर्शनद्वारेतिशेषः॥ तावत्पुत्रदर्शने तन्निमित्तं धरण्यांस्थितोस्यदेहोव्यवर्धतेव उत्थायस्थितएवाभूदित्यर्थः॥ २॥ रजसोप्यदर्शने तच्छरीरंपतितमभूदित्याह॥ नेति॥ रामस्यरजः रामरथोद्भवंरज इत्यर्थः॥३॥ तस्येति॥ पतितमुत्थाप्य तस्यदक्षिणंबाहुंधृत्वा कौसल्यानुआगात् स्वपुरंप्रतिगम्यमानमनुआसहैवससार॥ कैकेयीत्वस्य वामंपार्श्वमेव केवलमन्वगात्॥ तथात्वंच राज्ञोस्यांपरमवैरस्यात्॥ ४॥ तदेवाह॥ तामिति॥५॥ नचबांधवी॥ बंधूनांस्नेहपात्रदास्यादिरूपापिनेत्यर्थः॥ अणंतत्वान्डीप्॥ ६॥

॥ ७ ॥ नकेवलमैहिकव्यवहारस्यत्यागः किंतुपारलौकिकस्यापीत्याह ॥ अगृह्णामिति ॥ यच्चते पाणिंपरिगृह्णां यच्चत्वामग्निंपर्यणयं प्रदक्षिणमनयं ॥ अग्निहोत्रसंबंधंवा कार्यं तत्सर्वं अस्मिन्लोकेपाणिग्रहणसाध्यक्रीडादि परलोकेऽग्निहोत्रादिसाध्यस्वर्गादिचानुजानामि त्यजामि ॥ ८ ॥ ननुममत्यागेपि मत्पुत्रादेःकथंत्यागोयेचत्वामनुजीवंतीत्यादिनोक्तस्तत्राह ॥ भरतइति ॥ यदि त्वयाप्रापितंराज्यंप्राप्य भरतःप्रतीतःस्यात्तुटःस्यात्तर्हि मेमरणानंतरं सभरतः पित्रर्थं पितृत्वप्रयुक्तश्राद्धार्थं यद्दद्यात्तत्तद्दत्तं मां मा आगमत् माप्रामोत्वित्यर्थः अन्यथातु तंनत्यजामीत्यर्थः ॥ कतकस्तु अनुजानामीत्यादिसार्धश्लोकएकंवाक्यं तत्पूर्वार्धेत्यजामीत्यस्यानुकर्षः ॥ तत्तृतीयार्धंयन्मेसदद्या ॥९०॥

येचत्वामनुजीवंतिनाहंतेषांनतेमम ॥ केवलार्थपरांहित्वांत्यक्तधर्मांत्यजाम्यहं ॥ ७॥ अगृह्णांयच्चतेपाणिंअग्निंपर्यणयंचयत् ॥ अनु जानामितत्सर्वमस्मिन्लोकेपरत्रच ॥ ८॥ भरतश्चेत्प्रतीतस्याद्राज्यंप्राप्येतदव्ययं ॥ यन्मेसदद्यात्पित्रर्थंमामांतद्दत्तमागमत् ॥ ९॥ अथरेणुसमुध्वस्तंसमुत्थाप्यनराधिपं ॥ न्यवर्ततनदादेवीकौसल्याशोककर्शिता॥ १० ॥ हत्वेववाह्मणंकामात्स्पृष्ट्वाग्निमिवपाणिना॥ अन्वतप्यतधर्मात्मापुत्रंसंचिंत्यराघवं॥ ११॥ निवृत्त्यैवनिवृत्त्यैवसीदतोरथवर्त्मसु॥ राज्ञोनानिवभौरूपंग्रस्तस्यांशुमतोयथा॥ १२॥ विलंलापसदुःखार्तःप्रियंपुत्रमनुस्मरन् ॥ नगरांतमनुप्राप्तंबुध्वापुत्रमथाब्रवीत् ॥ १३॥ त्पित्रर्थंमामतद्दत्तमागमदितिपाठः ॥ सदद्यादितिचा वर्तते ॥ भरतस्त्वयाप्रापितं राज्यंप्राप्य प्रतीतः विवेकवान्सन् यत्प्राप्तंराज्यं तत्सपित्रर्थं·पितुर्मम प्रीतिसंपादनाय यदिदद्यात् त्यजेत् मांचातद्दत्तं नकृतं तस्मै दत्तं दानं राज्यस्य येन तादृशंमां प्रीत्यापूर्ववदागमत् प्राप्नुयाच्चेत्तदा यत्समेदद्यादस्मिन्लोके विहारशय्याभोजनादि परत्रच परलोके पिंडदानादि तत्सर्वं अनुजानामि अंगीकरोमि ॥ अन्यथा तंत्यजाम्येवेत्यर्थइत्याह ॥ ९ ॥ रेणुसमुध्वस्तं ॥ भुविलुंठनाद्रजोव्याप्तं न्यवर्तत राज्ञासहेतिशेषः ॥ १० ॥ यथापाणिनाऽग्निंस्पृष्ट्वा स्वकर्तृकदोषेणतत्पीडयानुतप्तोभवति तथास्वकृतमेतद्दुःखमित्यनुतापः ॥ ११ ॥ निवृत्त्यनिवृत्त्य पुनःपुनरित्यर्थः ॥ रथवर्त्मसु सीदतः रथमार्गदर्शनेक्लिश्यतः यस्तस्य राज्ञा ॥ १२ ॥ आत्मानं नगरांतं नगरस मीपंप्राप्तंबुध्वा पुत्रंचाप्राप्तंबुध्वाऽब्रवीदितिकतकः ॥ यद्वापुत्रं नगरांतं नगरबाह्यदेशंप्राप्तंमत्वेत्यर्थः ॥ १३ ॥ ॥९०॥

॥ १४ ॥ महार्हाभिः उत्तमरूपालंकारवतीभिः ॥ १५ ॥ क्वचिन्नदीतीरादौ अश्मा पाषाणः ॥ १६ ॥ बंदिस्तुत्यादिराहित्येन कृपणइव ॥ प्रस्रवणात् गिरिप्रस्थादिप्र देशात् ॥ १७ ॥ १८ ॥ सुखसदोचिता सुखस्यसदाउचिता तादृश्यपि कंटकेष्वाक्रमणेन पादविक्षेपेण क्लांता पीडिता ॥१९॥ श्वापदानां व्याघ्रादीनामासमंतान्नर्दितं ॥ ॥ २० ॥ सकामाभवेतिवक्रोक्त्या अनपकारिणां दुःखदानात्ते कामपूर्तिर्नकदापीतिभावः ॥ विधवात्वेहेतुर्नहीत्यादि ॥ २१ ॥ अपस्नातः मृतस्नानस्नातः अरिष्टं कश्म

वाहनानांचमुख्यानांवहतांतंममात्मजं ॥ पदातिपथिदृश्यंतेसमहात्मानदृश्यते ॥ १४॥ यःसुखेनोपधानेपुशेतेचंदनरूषितः॥ वीज्य मानोमहार्हाभिःस्त्रीभिर्ममसुतोत्तमः॥ १५॥ सनूनंक्वचिदेवाद्यवृक्षमूलमुपाश्रितः॥ काष्ठंवायदिवाश्मानमुपधायशयिष्यते॥ १६॥ उत्थास्यतिचमेदिन्याःकृपणःपांसुगुंठितः॥ विनिश्वसन्प्रस्रवणात्करेणूनामिवर्षभः॥ १७॥ द्रक्ष्यंतिनूनंपुरुपादीर्घबाहुंवनेचराः॥ राम मुत्थायगच्छंतंलोकनाथमनाथवत्॥ १८॥ सानूनंजनकस्येष्टासुतासुखसदोचिता॥ कं[illegible]मणक्लांतावनमद्यगमिष्यति॥ १९॥ अनभिज्ञावनानांसानूनंभयमुपैष्यति॥ श्वापदानर्दितंश्रुत्वागंभीरंरोमहर्षणं॥ २०॥ [illegible]काक[illegible]मवकैकेयिविधवाराज्यमावस॥ नहि तंपुरुषव्याघ्रंविनाजीवितुमुत्सहे॥ २१॥ इत्येवंविलपन्राजाजनौघेनाभिसंवृतः॥ अपश्यमानःवारिष्टंप्रविवेशगृहोत्तमं॥ २२॥ शून्य चत्वरवेश्मांतांसंवृतापणवेदिकां॥ क्लांतदुर्बलदुःखार्तांनात्याकीर्णमहापथां॥ २३॥ तामवेक्ष्यपुरींसर्वांराममेवानुचिंतयन्॥ विलप न्प्राविशद्राजागृहंसूर्यइवांबुदं॥ २४॥ महाह्रदमिवाक्षोभ्यंसुपर्णेनहृतोरगं॥ रामेणरहितंवेश्मवैदेह्यालक्ष्मणेनच ॥ २५॥

लमयं ॥ २२ ॥ तदेवाह ॥ शून्येति ॥ शून्यानिर्मनुष्याश्चत्वरागृहप्रांतभागाः वेश्मांतावेश्ममध्यभागाश्चयस्यां सर्वजनानांरामपृष्ठेगतत्वात्॥ संवृतापणवेदिकां संवृताः आ वृताः पण्यस्थापनवेदिकायस्यांसा ॥ देवतामितिपाठे पिहितापणदेवतागृहामित्यर्थः ॥ क्लांताः गंतुमशक्ताः अतएवदुर्बलाः दुःखार्ताः रामवियोगपीडार्तायस्यां ॥ नात्या कीर्णोत्यंतसंमर्दरहितोमहापथोयस्यांतां ॥ २३ ॥ २४ ॥ सुपर्णेनहृतोरगं महाह्रदमिवेतिरिपूणांनिर्भयप्रवेशद्योतकं ॥ २५ ॥

मृदु मंदोच्चारणात् ॥ अतएव मंदार्थमबुद्धार्थं दीनं शोच्यं अस्वरं शुद्धकंठध्वनिरहितं ॥ २६ ॥ नयंतु येकेचिदत्रमनुष्याइतिशेषः ॥ अन्यत्र रुयंतरगृहे आश्वासः खेदापगमः ॥ २७ ॥ द्वारदर्शिनोवेत्रिणः कौसल्यायागृहमनयन् ॥ तत्रगृहे तैर्विनीतवत् पर्यंके न्यवेश्यत राजेतिशेषः ॥ यद्वा तन्निवेशनोत्तरं राजा विनीतवत् अधोमुखआसेतिशेषः ॥ २८ ॥ कौसल्यायानिवेशनंप्रविष्टस्य स्वापस्थानभूतंशयनं मंचमारुह्यापि लुलितं कलुषं बभूव ॥२९॥ ३० ॥ नौ आवां मातापितरावित्यर्थः ॥ येवत तंका

अथगद्गदशब्दस्तुविलपन्वसुधाधिपः ॥ उवाचमृदुमंदार्थंवचनंदीनमस्वरं ॥ २६ ॥ कौसल्यायागृहंशीघ्रंराममातुर्नयंतुमां ॥ नत्व न्यत्रममाश्वासोहृदयस्यभविष्यति ॥ २७ ॥ इतिब्रुवंतंराजानमनयन्द्वारदर्शिनः ॥ कौसल्यायागृहंतत्रन्यवेश्यतविनीतवत् ॥ २८ ॥ ततस्तत्रप्रविष्टस्यकौसल्यायानिवेशनं ॥ अधिरुह्यापिशयनंबभूवलुलितंमनः ॥ २९ ॥ [illegible]दयविहीनंचस्नुषयाचविवर्जितं ॥ अप श्यद्भवनंराजानष्टचंद्रमिवांबरं ॥ ३० ॥ तच्चदृष्ट्वामहाराजोभुजमुद्यम्यवीर्यवान् ॥ उच्चैः [illegible]क्रोशत्हारामविजहासिनौ ॥ ३१ ॥ सुखितावततंकालंजीविष्यंतिनरोत्तमाः ॥ परिष्वजंतोयेरामंद्रक्ष्यंतिपुनरागतं ॥ ३२ ॥ अथराज्यांप्रपन्नायांकालराज्यामिवात्मनः ॥ अर्धरात्रेदशरथःकौसल्यामिदमब्रवीत् ॥ ३३ ॥ नत्वांपश्यामिकौसल्येसाधुमांपाणिनास्पृश ॥ राममेनुगताद्दृष्टिरद्यापिननिवर्तते ॥ ३४ ॥

लं तावत्कालं रामपरावृत्तिकालपर्यंतं जीविष्यंति ॥ पुनरागतंरामंपरिष्वजंतोरामंद्रक्ष्यंति तेसुखितानरोत्तमाश्चतेनस्वस्याधमत्वादिव्यंग्यं ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ अथ कौसल्यागृहप्रवेशानंतरं ॥ आत्मनः कालराज्यामिव संहारराज्यामिव राज्यांप्रपन्नायां मध्यप्राप्तायां ॥ ३३ ॥ मांस्पृशस्व सत्ताज्ञापनार्थमिति भावः ॥ कौसल्याऽदर्शनेहेतुमाह ॥ राममिति काव्यलिंगमत्रालंकारः ॥ दृष्टेर्दर्शनशक्तेरामविषयेसमनस्कायाविलीनत्वात्पदार्थांतरंनस्फुरतीतिव्यंग्यं परं गुणीभूतं ॥ ३४ ॥

विनिश्वसंतं राजानं उपोपविश्य शयनसमीपेउपविश्य ॥ ३५ ॥ इतिरामाभिरामे०रा०वा०आ०अ० द्विचत्वारिंशःसर्गः ४२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

सन्नं खिन्नं ॥ १ ॥ अहिजिह्मगा सर्पवत्कुटिलगतिः कुटिलचरित्रा ॥ जिह्मतामितिपाठे जिह्मतां कौटिल्यरूपंविषंमुक्त्वेत्यर्थः ॥ निर्मुक्ता त्यक्तकंचुकी ॥ २ ॥ ३॥ भवतुभरतराज्यवरणं ॥ अथापि इहैवनगरे रामोभैक्षंचरन्गृहेवसेदिति यदि अनयाऽतंस्यात्तंवरं दातुं ममापि कामकारइष्टाचरणं ॥ अपिआत्मजंरामं अस्यादासमपि दातुंवरं ममकामकारइष्टमेव तद्वियोगशोकाभावात् ॥ एवंचैवंवरयाचनं ममातित्रासनार्थमेवेतिव्यंग्यं ॥ ४ ॥ कैकेय्याकर्ज्या रामंस्थानात्स्वस्थानाद्यथेष्टतः स्वेच्छानुसारे

तंराममेवानुविचिंतयंतंसमीक्ष्यदेवीशयनेनरेंद्रं ॥ उपोपविश्याधिकमार्तरूपाविनिश्वसंतंविललापकृच्छ्रं ॥ ३५ ॥ इत्यार्षेश्रीरा० वा०आ०अ० द्विचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ततःसमीक्ष्यशयनेसन्नंशोकेनपार्थिवं ॥ कौसल्यापु त्रशोकार्तातमुवाचमहीपतिं ॥ १ ॥ राघवेनरशार्दूलविषंमुक्ताहिजिह्मगा ॥ विचरिष्यतिकैकेयीनिर्मुक्तेवहिपन्नगी ॥ २ ॥ विवास्यरा मंसुभगालब्धकामासमाहिता ॥ त्रासयिष्यतिमांभूयोदुष्टाहिरिववेश्मनि ॥ ३ ॥ अथास्मिन्नगरेरामश्चरन्भैक्षंगृहेवसेत् ॥ कामका रोवरंदातुमपिदासंममात्मजं ॥ ४ ॥ पातयित्वातुकैकेय्यारामंस्थानाद्यथेष्टतः ॥ प्रविद्धोरक्षसांभागःपर्वणीवाहिताग्निना ॥ ५ ॥ नाग राजगतिर्वीरोमहाबाहुर्धनुर्धरः ॥ वनमाविशतेनूनंसभार्यःसहलक्ष्मणः ॥ ६ ॥ वनेत्वदृष्टदुःखानांकैकेय्यनुमतेत्वया ॥ त्यक्तानांवन वासायकान्यावस्थाभविष्यति ॥ ७ ॥ तेरत्नहीनास्तरुणाःफलकालेविवासिताः ॥ कथंवत्स्यंतिकृपणाःफलमूलैःकृताशनाः ॥ ८ ॥

ण पातयित्वा प्रभ्रंश्य पर्वण्याहिताग्निना रक्षसांभागस्तुषादिरूपः विप्रविद्धः प्रक्षिप्तः इतःपरंतद्दर्शनमसंभावितं रक्षोभिर्नाशादितिव्यंग्यं ॥ ५ ॥ ६ ॥ कैकेय्यनुमते स्थितेनेति शेषः ॥ कान्याऽवस्था रक्षोभक्षणातिरिक्तानकापि जीवनंसर्वथानसंभावितमितिभावः ॥ ७ ॥ रत्नहीनाउत्तमवस्तुहीनाः तरुणौचतरुणीचतरुणाः फलकाले युवावस्थत्वेनराज्यभोगकाले ॥ ८ ॥

शोकक्षयः शोकस्यक्षयोयस्मिन्सः अपीदानींस्यात् ॥ इदानीमेवस्यात्सकालइत्यर्थः ॥ अपीदानीमिति लोकोक्तौवा ॥ ९॥ १० ॥ ११ ॥ गोरूपां वधूं ॥ १२ ॥१३ ॥ उद्यायुधनिस्त्रिंशौ आयुधं धनुरादि निस्त्रिंशः खड्गः ॥ १४ ॥ कन्याद्विजातीनामितिद्वंद्वः ॥ तत्रकन्यानां सुमनसः पुष्पाणि द्विजानां फलानिच प्रदिशंतः प्रगृह्णंतःहृष्टाभूत्वा सकलपौरजनोत्सवाय कदा पुरीं प्रदक्षिणंकरिष्यंति ॥ १५ ॥ बुध्यापरिणतः ज्ञानेनवृद्धः वयसाचामरप्रभस्तरुणतरइव ॥ देवानां सदातरुणत्वात् सुवर्षसहस्रकालि

अपीदानींसकालःस्यान्ममशोकक्षयःशिवः॥ सहभार्यसहभ्रात्रापश्येयमिहराघवं ॥ ९॥ श्रुत्वैवोपस्थितौवीरौकदाऽयोध्याभविष्यति॥ यशस्विनीहृष्टजनासूच्छ्रितध्वजमालिनी॥ १० ॥कदाप्रेक्ष्यनरव्याघ्रौअरण्यात्पुनरागतौ ॥ भविष्यतिपुरीहृष्टासमुद्रइवपर्वणि॥ ११ ॥कदायोध्यांमहाबाहुःपुरींवीरःप्रवेक्ष्यति ॥ पुरस्कृत्यरथेसीतांदृष्भोगोवधूमिव॥ १२॥ कदाप्राणिसहस्राणिराजमार्गे ममात्मजौ॥ लाजैरवकरिष्यंतिप्रविशंतावरिंदमौ॥ १३॥ प्रविशंतौकदायोध्यांद्रक्ष्यामिशुभकुंडलौ॥ उदग्रायुधनिस्त्रिंशौसश्रृंगाविवपर्वतौ॥ १४॥कदासुमनसःकन्याद्विजातीनांफलानिच॥ प्रदिशंतःपुरींहृष्टाःकरिष्यंतिप्रदक्षिणं॥ १५॥कदापरिणतोबुध्यावयसाचामरप्रभः॥॥ अभ्युपैष्यतिधर्मात्माभ्रिवर्षइवलालयन्॥ १६॥ निःसंशयंमयामन्येपुरावीरकदर्यया॥ पातुकामेषुवत्सेषुमातृणांशातितास्तनाः॥ १७॥ साहंगौरिवसिंहेनविवत्सावत्सलाकृता॥ कैकेय्यापुरुषव्याघ्रबालवत्सेवगौर्बलात्॥ १८॥ नहितावद्गुणैर्जुष्टंसर्वशास्त्रविशारदं॥ एकपुत्राविनापुत्रमहंजीवितुमुत्सहे॥ १९॥

कः कालिकसुवृष्टिरिव जनान्लालयन् ॥ त्रिवर्षइवलालयन्निति पाठे मामिनिशेषः ॥ मांललन्निितिपाठे प्रतिक्रीडांकुर्वन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥ कदर्यया क्षुद्राचारया ॥ पातुंकामोयेषांतेषु पातुकामेषु शातिताः कृत्ताः ॥ १७ ॥ वत्सला पुत्रवत्सला सिंहेनगौरिव त्वया विवत्साकृता उक्तपातकेनेतिशेषः ॥ एवं कैकेय्या सिंह्या बालवत्सागौरिव बलात्विवत्साकृता ॥ १८ ॥ अतोनहीति ॥ गुणैः सर्वकल्याणगुणैः ॥ १९ ॥

कल्प्यते दैवेनेतिशेषः ॥ कल्पतइतिपाठे विद्यतइत्यर्थः ॥ २० ॥ दीपयते संतापयति ॥ २१ ॥ इतिरामाभि० त्रिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

एवंदुःखितां कौसल्यां सुमित्रा समाश्वासयतीत्याह ॥ विलपंतीमिति ॥ इदं वाक्यमित्यन्वयः ॥ १ ॥ कृपणंयथातथारुदितेनवाकिं अयुक्तमेवेत्यर्थः॥ तत्रहेतुः सद्गुणैर्युक्तइति ॥ तादृशस्यच नक्काप्यपायइतिभावः ॥ पुरुषोत्तमइत्यनेनतस्येश्वरत्वंव्यंग्यं ॥ एवंच सर्वव्यापकत्वेनात्रापि सन्निधानाद्विलापादिव्यर्थमितिचव्यंग्यं ॥ २ ॥

नहिमेजीवितेकिंचित्सामर्थ्यमिहकल्प्यते॥ अपश्यंत्याःप्रियंपुत्रंलक्ष्मणंचमहाबलं॥ २०॥अयंहिमांदीपयतेह्यवन्हिस्तनूजशोकप्रभवोमहाहितः॥ महीमिमांरश्मिभिरुत्तमप्रभोयथानिदाघेभगवान्दिवाकरः॥ २१॥इत्यार्षेश्रीरामायणेवा० आ० अ० त्रिचत्वारिंशःसर्गः॥ ४३॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ विलपंतींतथातांतुकौसल्यांप्रमदोत्तमां॥ इदंधर्मेस्थिताधर्म्यंसुमित्रावाक्यमब्रवीत्॥ १॥ तवार्येसद्गुणैर्युक्तःसपुत्रःपुरुषोत्तमः॥ किंतेविलपितेनैवंकृपणंरुदितेनवा॥ २॥ यस्तवार्येगतःपुत्रस्त्यक्त्वाराज्यंमहाबलः॥ साधुकुर्वन्महात्मानंपितरंसत्यवादिनं॥ ३॥ शिष्टैराचरितेसम्यक्शश्वत्प्रेत्यफलोदये॥ रामोधर्मेस्थितःश्रेष्ठोनसशोच्यःकदाचन॥ ४॥ वर्ततेचोत्तमांवृत्तिंलक्ष्मणोस्मिन्सदानघः॥ दयावान्सर्वभूतेषुलाभस्तस्यमहात्मनः॥ ५॥ अरण्यवासेयद्दुःखंजानंत्येवसुखोचिता॥ अनुगच्छतिवैदेहीधर्मात्मानंतवात्मजं॥ ६॥

तदेवाह ॥ यइति ॥ श्लोकद्वयमेकंवाक्यं ॥ साधु सिद्धसंकल्पं कुर्वन्गतः वनमितिशेषः॥ सत्यवादिनं तत्वेनप्रसिद्धं ॥ ३ ॥ शश्वत् सर्वथा नित्यंप्रेत्य फलस्यामुष्मिकसुखस्योदयोयस्मात्तत्रधर्मे स्थितोऽतोनशोच्यः ॥ ४ ॥ सुसहायसंपत्तेश्च नशोच्यइत्याह ॥ वर्ततेचेति ॥ उत्तमांवृत्तिं पितृतुल्यशुश्रूषाव्यापारं वर्तते वर्तयते करोतीतियावत् ॥ लाभः सुखमेव ॥ ५ ॥ एवंवैदेह्यप्यनुगच्छतितेनलाभएव तस्य ॥ अनेनसर्वभूतदयावत्त्वेन लक्ष्मणस्य सर्वभूताधारभूधारकशेषावतारत्वं धर्मानुगत्याच जानक्याःश्रीत्वंध्वनितं ॥ तेन रामस्यभगवत्त्वंध्वनितं ॥ ६ ॥

तदेवाह ॥ यःकीर्त्यात्मनासंभूतां पताकां ध्वजं लोके त्रैलोक्येपि भ्रामयति प्रवर्तयति ॥ प्रभुः सर्वभूतपालकोदयया सतवात्मजः साक्षाद्धर्मस्तद्रूपोयतःसत्यव्रतपरोऽतः किंनप्राप्तः किंतच्छ्रेयोयन्नप्राप्तः ॥ अनेन तदेवव्यंग्यं दृढीकृतं ॥ सर्वश्रेयस्थानत्वस्य भगवदतिरिक्तेऽभावात् ॥ ७ ॥ एतदेवध्वनयंती सकलदेवसेव्यत्वंतस्याह ॥ व्यक्तमिति ॥ शौचं अपहतपाप्मत्वादिलक्षणं माहात्म्यं सर्वनियंतृत्वं ॥ यद्वीषोदेतिसूर्यइतिश्रुतेः ॥ ८ ॥ युक्तशीतोष्णः अतएवसुखः सुखस्पर्शइत्यर्थः ॥ ९ ॥ चंद्रमाश्चंद्रः ह्लाद

कीर्तिंभूतांपताकांयोलोकेभ्रामयतिप्रभुः॥ धर्मःसत्यव्रतपरःकिंनप्राप्तस्तवात्मजः॥७॥ व्यक्तंरामस्यविज्ञायशौचंमाहात्म्यमुत्तमं॥ नगात्रमंशुभिःसूर्यःसंतापयितुमर्हति॥ ८॥ शिवःसर्वेषुकालेषुकाननेभ्योविनिःसृतः॥ राघवंयुक्तशीतोष्णःसेविष्यतिसुखोऽनिलः॥ ९॥ शयानमनघंरात्रौपितेवाभिपरिष्वजन्॥ घर्मघ्नःसंस्पृशन्शीतश्चंद्रमाह्लादयिष्यति॥ १०॥ ददौचास्त्राणिदिव्यानियस्मैब्रह्मा महौजसे॥ दानवेंद्रंहतंदृष्ट्वातिमिध्वजसुतंरणे॥ ११॥ सशूरःपुरुषव्याघ्रःस्वबाहुबलमाश्रितः॥ असंत्रस्तोत्यरण्येसौवेश्मनीवनिवत्स्यते॥ १२॥ यस्येपुपथमासाद्यविनाशंयांतिशत्रवः॥ कथंनपृथिवीतस्यशासनेस्यातुमर्हति॥ १३॥ याश्रीःशौर्यंचरामस्ययाच कल्याणसत्वता॥ निवृत्तारण्यवासःस्वंक्षिप्रंराज्यमवाप्स्यति॥ १४॥

यिष्यति सुखयिष्यति ॥ १० ॥ ब्रह्मा ब्राह्मणोविश्वामित्रः ब्रह्मेव सृष्टिकर्तावा ॥ तिमिध्वजः शंबरस्तत्सुतः सुबाहुरित्यर्थइतिकतककृतः ॥ तीर्थस्तु कदाचिद्रामोवैजयंतं नगरंनिरुध्य तत्रत्यतिमिध्वजाख्यशंबरपुत्रस्य दानवस्यपुत्रंहतवान् तेनप्रीतोब्रह्मा रामाय दिव्यास्त्राणि ददावित्येतद्बलात्कल्प्यति ॥ कतकोक्तंतु नयुक्तं ॥ ताटकावधोत्तरं सुबाहुवधात्पागेवविश्वामित्रेणास्त्रोपदेशस्यप्रागुक्तत्वात्सुबाहोर्मारीचभ्रातृत्वस्यपूर्वमुक्तत्वेन शंबरपुत्रत्वानौचित्याच्च ॥ ११ ॥ १२ ॥ तस्यशासने पृथिवी तत्स्थाःप्राणिनः कथंनशासनेस्थास्यंति॥ अतस्तस्य कुतोपिनभयमितिभावः॥ ॥ १३ ॥ या यादृशीश्रीः शरीरशोभा यादृशंच शौर्यं यादृशीच कल्याणसत्वता दृश्यते तयाज्ञायते निवृत्तवनवासः क्षिप्रमेव स्वं राज्यंप्राप्स्यति ॥ १४ ॥

इदानीं साक्षादेव सर्वांतर्यामित्वंरामस्यदर्शयति ॥ सूर्यस्यापीति॥ सर्वस्यापि स्वस्वकार्यजनकत्वं एतदधीनमेवेतिभावः ॥ क्षमाक्षमेतिषष्ठीतत्पुरुषः ॥ १५ ॥ अगुणाः दोषजनकाइत्यर्थः ॥ १६ ॥ रामएताभिस्तिसृभिःसह अभिषेक्ष्यते वसिष्ठादिभिरितिशेषः ॥ श्रिया विजयलक्ष्म्या ॥ १७ ॥ कालांतरेपि राज्यार्हतां जनानुरागप्रदर्शनेनाह दुःखजमिति ॥ यतः अयोध्यायांविद्यमानः सर्वोजनः यं निष्क्रामंतमुदीक्ष्य दुःखजमश्रुविसृजति ॥ अतस्तस्य राज्यमवश्यंभावीतिशेषः ॥ १८ ॥ अथ तस्यवने

सूर्यस्यापिभवेत्सूर्योत्यग्नेरग्निःप्रभोःप्रभुः॥ श्रियाश्रीश्चभवेदग्र्याकीर्त्याकीर्तिःक्षमाक्षमा॥ १५॥ दैवतंदेवतानांचभूतानांभूतसत्तमः॥ तस्यकेद्यगुणादेविवनेवाप्यथवापुरे॥ १६॥ पृथिव्यासहवैदेह्याश्रियाचपुरुषर्षभः॥ क्षिप्रंतिसृभिरेताभिःसहरामोभिषेक्ष्यते॥ १७॥ दुःखजंविसृजत्यश्रुनिष्क्रामंतमुदीक्ष्ययं॥ अयोध्यायांजनःसर्वःशोकवेगसमाहतः॥ १८॥ कुशचीरधरंवीरंगच्छंतमपराजितं॥ सीतेवानुगतालक्ष्मीस्तस्यकिंनामदुर्लभं॥ १९॥ धनुर्ग्रहवरोयस्यबाणखड्गास्त्रभृत्स्वयं॥ लक्ष्मणोव्रजतित्यग्रेतस्यकिंनामदुर्लभं॥ २०॥ निवृत्तवनवासंतंद्रष्टासिपुनरागतं॥ जहिशोकंचमोहंचदेविसत्यंब्रवीमिते॥ २१॥ शिरसाचरणावेतौवंदमानमनिंदिते॥ पुनर्द्रक्ष्यसिकल्याणिपुत्रंचंद्रमिवोदितं॥ २२॥ पुनःप्रविष्टंदृष्ट्वातंअभिषिक्तंमहाश्रियं॥ समुत्स्वक्ष्यसिनेत्राभ्यांशीघ्रमानंदजंजलं॥ २३॥ माशोकोदेविदुःखंवानरामेदृश्यतेऽशिवं॥ क्षिप्रंद्रक्ष्यसिपुत्रंत्वंससीतंसहलक्ष्मणं॥ २४॥ त्वयाशेषोजनश्चायंसमाश्वास्योयतोनघे॥ किमिदानीमिदंदेविकरोषिदुर्दिविक्लवं॥ २५॥

विषयसुखंनास्तीतिशोचंतीमाह ॥ कुशचीरादिधरमपि यंलक्ष्मीरिव सीतानुगता तस्यकिंदुर्लभं इवशब्दएवार्थे ॥ सीतारूपेणलक्ष्मीरेवैषेतिभावः ॥ एतेन सविष्णुरेवेतिध्वनितं ॥ १९॥ धनुर्ग्रहाणां शूराणां वरः श्रेष्ठः॥ पुरुषोत्तमत्वंविना नलक्ष्मणोऽयेसरःस्यादितिभावः ॥ २० ॥ द्रष्टासिलुट् ॥ २१ ॥ २२॥ २३ ॥ रामे रामविषये शोकप्रलापादिदुःखं व्यथा मास्तु ॥ यतस्तस्मिन्नशिवं अशुभं नदृश्यते ॥ २४॥ हे अनघे यस्मात्त्वयाऽशेषोयंजनः ॥ त्वत्परिवाररूपत्वात्त्वयासमाश्वास्यः ॥ अतोदेवि त्वंहृदि विक्लवं दुःखंकिंकरोषि ॥ २५ ॥

॥२६॥ मेघरेखा मेघपंक्तिः ॥२७॥२८॥ अभिवाद्य चरणौस्पृष्ट्वा प्रोक्षसे उक्षसेचने वर्तमानसामीप्येलट् ॥ २९॥ वाक्योपचारे वाक्यरचनायां ॥ रामा रमणीया ॥३०॥ ॥ ३१ ॥ इतिरामाभिरा० अयो० चतुश्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ इदानीं दूरमनुगच्छत्पौरजननिवर्तनमाह ॥ अन्विति ॥ वनवासाय प्रयांतमित्यन्वयः ॥१॥ सुहृद्धर्मेण ॥ यमिच्छेत्पुनरायातंनैवदूरमनुव्रजेदित्युक्तिरूपेण ॥ ते अनुरक्ताः पौराः ॥ २ ॥ तदनिवृत्तौ हेतुमाह ॥ अयोध्येति ॥ ३ ॥ याच्यमा

नार्हात्वंशोचितुंदेवियस्यास्तेराघवःसुतः॥ नहिरामात्परोलोकेविद्यतेसत्पथेस्थितः॥ २६॥ अभिवादयमानंतंदृष्ट्वाससुहृदंसुतं॥ मुदाश्रुमोक्ष्यसेक्षिप्रंमेघरेखेववार्षिकी ॥ २७॥ पुत्रस्तेवरदःक्षिप्रमयोध्यांपुनरागतः॥ कराभ्यांमृदुपीनाभ्यांचरणौपीडयिष्यति ॥ २८॥ अभिवाद्यनमस्यंतंशूरंससुहृदंसुतं॥ मुदास्रैःप्रोक्ष्यसेपुत्रंमेघराजिरिवाचलं॥ २९॥ आश्वासयंतीविविधैश्चवाक्यैर्वाक्यो पचारेकुशलाऽनवद्या॥ रामस्यतांमातरमेवमुक्तादेवीसुमित्राविररामरामा ॥ ३० ॥ निशम्यतल्लक्ष्मणमातृवाक्यंरामस्यमातुर्नरदे वपत्न्याः॥ सद्यःशरीरेविननाशशोकःशरद्घनोमेघइवाल्पतोयः॥ ३१ ॥इत्यार्षेरा० वा० अ० चतुश्चत्वारिंशःसर्गः॥ ४४॥ ॥७॥ अनुरक्तामहात्मानंरामंसत्यपराक्रमं॥ अनुजग्मुःप्रयांतंतंवनवासायमानवाः॥१॥निवर्तितेतीववलात्सुहृद्धर्मेणराजनि॥ नैवतेसं न्यवर्तंतरामस्यानुगतारथं॥२॥ अयोध्यानिलयानांहिपुरुषाणांमहायशाः॥ बभूववगुणसंपन्नःपूर्णचंद्रइवप्रियः॥३॥ सयाच्यमानः काकुत्स्थस्ताभिःप्रकृतिभिःस्तदा॥ कुर्वाणःपितरंसत्यंवनमेवान्वपद्यत॥ ४॥ अवेक्षमाणःसस्नेहंचक्षुषाप्रपिबन्निव॥ उवाचरामःस स्नेहंताःप्रजाःस्वाःप्रजाइव॥५॥ याप्रीतिर्बहुमानश्चमय्ययोध्यानिवासिनां॥ मत्प्रियार्थंविशेषेणभरतेसाविधीयतां॥६॥सहिकल्या णचारित्रःकैकेय्यानंदवर्धनः॥ करिष्यतियथावद्वःप्रियाणिचहितानिच॥७॥ नः प्रतिनिवृत्तिमितिशेषः॥ ताभिःप्रकृतिभिः अनुरक्ततमप्रजाभिः ॥ सत्यं सत्यवंतं ॥४॥ स्वाःप्रजाइव स्वपुत्रानिव॥५॥अयोध्यानिवासिनां युष्माकमितिशेषः॥६॥ प्रियाणि ऐहलौकिकसुखजनकानि हितानि परलोकसुखजनकानि ॥७ ॥

वयसाबालोपि ज्ञानवृद्धः वीर्यगुणान्वितोपि मृदुः ॥ ८ ॥ समीक्षितः राज्ञानिश्चितः ॥ मयाशिष्टैः मत्तोधिकैरितियावत् ईदृशैराजगुणैर्युक्तः हियतः अपिचापि अस्मा दपिहेतोः भरते प्रीतिर्विधीयतां ॥ यतोवोयुष्माकं भर्तृशासनं राजाज्ञा कार्या अवश्यकार्याभवति ॥ ९ ॥ तथाकार्यः अनुकूलाचरणेन सदासमाश्वासनीयः ॥ १० ॥ ध र्मं राजवाक्यपरिपालनरूपं ॥ ॥ अकामयन् चित्तेस्वीकृतवंतः अत्यंतधर्मशालित्वात् ॥११ ॥ बाष्पेणपिहितं पिहितनेत्रं रज्जुरूपैः स्वगुणैर्बद्धं पुरनिवासिनं सौमित्रिसहि

ज्ञानवृद्धोवयोबालोमृदुर्वीर्यगुणान्वितः॥ अनुरूपःसवोभर्ताभविष्यतिभयापहः॥ ८॥ सहिराजगुणैर्युक्तोयुवराजसमीक्षितः॥ अ पिचापिमयाशिष्टैःकार्यंवोभर्तृशासनं ॥ ९॥ नसंतप्येद्यथाचासौवनवासंगतेमयि ॥ महाराजस्तथाकार्योममप्रियचिकीर्षया ॥ १० ॥ यथायथादाशरथिर्धर्ममेवाश्रितोभवेत्॥ तथातथाप्रकृतयोरामंपतिमकामयन्॥ ११ ॥ बाष्पेणपिहितंदीनंरामःसौमित्रि णासह॥ चकर्षेवगुणैर्बद्धंजनंपुरनिवासिनं ॥ १२ ॥ तेद्विजास्त्रिविधंवृद्धाज्ञानेनवयसौजसा॥ वयःप्रकंपशिरसोदूराद्वचुरिदंवचः ॥ १३ ॥वहंतोजवनारामंभोभोजात्यास्तुरंगमाः॥ निवर्तध्वंनगंतव्यंहिताभवतभर्तरि॥१४॥ कर्णवंतिहिभूतानिविशेषेणतुरंगमाः॥ यूयंतस्मान्निवर्तध्वंयाचनांप्रतिवेदिताः॥१५॥ धर्मतःसविशुद्धात्मावीरःशुभदृढव्रतः॥ उपवाह्यस्तुवोभर्तानापवाह्यःपुराद्वनं॥१६॥

तोरामश्वकर्षेव ॥ उत्प्रेक्षालंकारः ॥ गुणैरित्यंशेशोकः ॥ १२ ॥ ओजसा तपोबलेन ॥ एवं त्रिविधंयथातथावृद्धाः तेषांमध्ये वयःप्रकंपशिरसः वयसआधिक्यात्कंपयु क्तशिरसः ॥ अतिवृद्धत्वादनुधावनाशक्त्यादूरादिदमूचुः ॥ क्वचित्तु प्रभुग्नशिरसः इतिपाठः ॥ १३ ॥ किमूचुस्तदाह ॥ वहंतइति ॥ रथेनप्रापयंतइत्यर्थः ॥ जात्याः उ त्तमजातीयाः भर्तरि रामविषये हिताभवत ॥ वनंमानयतेतियावत् ॥ ब्राह्मणयाच्ञामतिक्रम्य युष्मद्वचनं भर्तुरहितमितिभावः ॥ १४ ॥ विशेषेणयूयंकर्णवंतइत्यनुकर्षत स्तस्माद्बधिरवन्नगंतव्यं ॥ अपितु याचनामस्मदीयां प्रतिवेदिताः ज्ञातवंतोनिवर्तध्वं ॥ १५ ॥ उपवाह्यः पुरसमीपंप्रापणीयः वः युष्माकं नतुपुरादपनीय वनंवाह्यः प्रापणीयः ॥ १६ ॥

आर्तप्रलापान् आर्तवाक्यानि प्रलपतः कथयतः ॥१७॥ द्विजानांसंगमार्थं सन्निकृष्टपदन्यासोभूत्वा वनपरायणएव शनैर्जगाम ननुनिवृत्तोनापिस्थितः रथेनगमनेब्राह्मणक्लेशेनदोषः ॥ प्रतिनिवृत्त्य ब्राह्मणाश्वासने व्रतभंगोभवतीतिधिया पद्भ्यांमंदगमनोभूत् ॥ यावद्वृद्धसन्निधानमितिभावः ॥ १८ ॥ रथेनपरिमोक्तुं नशशाक अत्यंतंरथवेगालंबनेननिवर्तयितुंनशशाकेत्यर्थः ॥ तत्रघृणाचक्षुष्त्वंहेतुः घृणा दया तत्सूचकचक्षुष्मानित्यर्थः ॥ १९ ॥ गच्छंतमवे स्वप्रार्थनानंतरमपि नस्थितं नापिनिवृत्तमित्यर्थः ॥ २० ॥ ब्राह्मण्यंब्राह्मणसमूहः ब्रह्मण्यं ब्रह्महितं द्विजस्कंधाधिरूढाः पात्रारणिद्वारेणेतिशेषः ॥ २१ ॥ वाजपेयसमुत्थानि वाजपेययाजिनोराजवच्छत्रादिसंबंधस्यश्रुतावुक्तेः ॥ मेघानिव जलात्यये शारदमेघवत्पांडुराणिछत्राणीत्यर्थः ॥ २२ ॥ अनवाप्तातपत्रस्य अप्राप्तश्वेतच्छत्रस्य ॥ वाजपेयैकैःवाजपेययागप्राप्तैः ॥२३॥ वेदमंत्रानुसारिणी तदभ्यासानुसरणशीला ॥ त्वत्कृते त्वन्निमित्तं वनवासानुसारिणी वेदाभ्यासादिपरित्यज्य वनवासोन्मुखीकृतेत्यर्थः ॥२४॥ अस्माकंत्वयासहवनानुगमने नकाप्यनुपपत्तिरित्याहुः॥ हृदयेष्विति॥ येनोस्माकंपरंधनंवेदास्तेऽस्माकंहृदयेएवावतिष्ठंते ॥ चारित्रं पातिव्रत्यं ॥ २५ ॥

एवमार्तप्रलापांस्तान्वृद्धान्प्रलपतोद्विजान्॥ अवेक्ष्यसहसारामोरथादवततारह ॥ १७॥ पद्भ्यामेवजगामाथससीतःसहलक्ष्मणः॥ सन्निकृष्टपदन्यासोरामोवनपरायणः॥ १८॥ द्विजातीन्हिपदातींस्तान्रामश्चारित्रवत्सलः॥नशशाकघृणाचक्षुःपरिमोक्तुंरथेनसः ॥ १९॥ गच्छंतमेवतंदृष्ट्वारामंसंभ्रांतमानसाः॥ ऊचुःपरमसंतप्तारामंवाक्यमिदंद्विजाः॥ २०॥ ब्राह्मण्यंकृत्स्नमेतत्त्वांब्रह्मण्यमनुगच्छति॥ द्विजस्कंधाधिरूढास्त्वामग्नयोप्यनुयांत्यमी ॥ २१॥ वाजपेयसमुत्थानिछत्राण्येतानिपश्यतः॥ पृष्ठतोनुप्रयातानिमेघानिवजलात्यये॥ २२॥ अनवाप्तातपत्रस्यरश्मिसंतापितस्यते॥ एभिश्छायांकरिष्यामःस्वैश्छत्रैर्वाजपेयकैः॥ २३॥ याहिनःसततंबुद्धिर्वेदमंत्रानुसारिणी॥ त्वत्कृतेसाकृतावत्सवनवासानुचारिणी॥ २४॥ हृदयेष्ववतिष्ठंतेवेदायेनःपरंधनं॥ वत्स्यंत्यपिगृहेष्वेवदाराश्चारित्ररक्षिताः॥२५॥

पुनरिति ॥ यद्यपि त्वद्गतौ त्वदनुगमनेऽस्माकंमतिः सुकृता निश्चिता अतःपुनर्वनगमननिश्चयोऽस्माकंनकार्योस्ति कृतत्वादेव तथापि किंचिद्भूमइतिशेषः ॥ त्वयि धर्मव्यपेक्षे ब्राह्मणवचनरूपधर्मनिरपेक्षेसति किंभूतं धर्मपथेस्थितंस्यात् नकिमपि सर्वेधर्ममार्गेव्यतिक्रमेयुः ॥ २६ ॥ तस्मात् अस्माभिर्हंसशुक्लशिरोरुहैः पलितकेशैःशिरोभिः साष्टांगप्रणामेन महीपतनपांसुलैः महीपतनेन पांसुलैरजोव्याप्तैर्दैहैश्च याचितस्त्वं निभृताचार निश्चलधर्मानुष्ठान निवर्तस्व॥ अत्र ब्राह्मणैर्नमस्कारःक्षत्रियस्यकथमिति नशंक्यं तत्त्वज्ञतया भगवदवतारत्वदृष्ट्या नमस्कारेणादोषात् ॥ यद्वा राज्ञोविष्णवंशत्वेन ननौनदोषइत्याहुः ॥ २७ ॥ एवमपि गच्छंतमेवदृष्ट्वाहुः ॥ बहूनामिति ॥ येद्विजाइहागतास्तेषांबहूनां यज्ञाः इहकाले विततांसंति तेषांसमाप्तिस्त्वन्निवर्तनायत्ता अनिवृत्तौ सर्वयज्ञविघ्नकर्तृत्वंत्वय्यापतत्यतीतिभावः ॥२८॥ नकेवलमस्मत्प्रार्थनैवापितु सर्वभूतप्रार्थनापीत्याहुः ॥ भक्तीति ॥ जंगमाजंगमानि सर्वाण्यपिभूतानि भक्तिमंति स्नेहवंति ॥ तेषु त्वन्निवृत्तियाचमानेषु भक्तेषु त्वमपि भक्तिं स्नेहं प्रदर्शय निवृत्त्येतिशेषः ॥२९॥ तेषां याच्ञाप्रकारमाह ॥ मूलैःस्थावरत्वादुन्मूलैरुद्गतवेगिनः॥ उन्नतावायुवेगेनविक्रोशंतीवपादपाः॥३०॥निश्चेष्टाहारसंचारादृक्षैकस्थाननिश्चिताः॥ पक्षिणोपिप्रयाचंतेसर्वभूतानुकंपनं॥३१॥ एवंविक्रोशतांतेषांद्विजातीनांनिवर्तने॥ ददृशेतमसातत्रवारयंतीवराघवं॥ ३२॥ अत्यंतं हतवेगाअतस्त्वामनुगंतुमशक्ताउन्नताउच्छ्रिताः पादपाः वायुवेन वायुवेगजशाखाचलनशब्दैर्विक्रोशंतीव त्वन्निवर्तनायेतिशेषः ॥ ३० ॥ चेष्टा गात्रचलनादिरूपा आहारार्थसंचारश्च तेभ्योनिर्गताः तद्रहिताः वृक्षरूपैकस्थानएवनिश्चितानिश्चयेनस्थिताः नत्वाहारायापिभुवमवतीर्णाः ॥ एवंमरणपर्यंतव्यापारेणत्वांयाचंते निवृत्तिमितिशेषः ॥ ३१ ॥ निवर्तने निवर्तननिमित्तं ॥ विक्रोशतां तेषामनुग्रहाय मार्गेतिर्यक्प्रवाहत्वाद्राघवंवारयंतीव तमसा ददृशे दृष्टा ॥ ३२ ॥

संपरिवर्त्य श्रमापनुत्तये कृतविलुंठनान्विधाय तोयपरिप्लुतांगान्स्नापितान्तमसायाअविदूरेअचारयत् भक्षिततृणानकारयत् ॥ ३३ ॥ इतिरामाभिरा० वा० आ० अ० पंच चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४५ ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ सीतामुद्वीक्ष्य सौमित्रिमब्रवीदित्यनेन सीतोद्देश्यकताप्यस्यवचसोध्वनिता ॥ १ ॥ हेसौमित्रे वनवासस्य व नवाससंबंधिनिशानांमध्येऽद्यप्रवृत्ता इयंनिशा वनं वनवासंप्रति पूर्वा प्रहिता प्राप्ता वनवासकालस्यैतन्निशामारभ्यगणनीयत्वात् ॥ अतस्त्वमुत्कंठितुमद्यप्रभृतिपुरौत्सिक्येना

ततःसुमंत्रोपिरथाद्विमुच्यश्रांतान्हयान्संपरिवर्त्यशीघ्रं॥ पीतोदकांस्तोयपरिप्लुतांगानचारयद्वैतमसाविदूरे॥३३॥इत्यार्षेश्रीरामायणे वा० आ० अ० पंचचत्वारिंशःसर्गः॥ ४५॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ततस्तुतमसातीरंरम्यमाश्रित्यराघवः॥ सीतामुद्वीक्ष्यसौमित्रिमिदंवचनमब्रवीत्॥ १॥ इयमद्यनिशापूर्वासौमित्रेप्रहितावनं॥ वनवासस्यभद्रंतेनचोत्कंठितुमर्हसि॥ २॥ पश्यशून्यान्यरण्यानिरुदंतीवसमंततः॥ यथानिलयमायद्भिर्निलीनानिमृगद्विजैः॥ ३॥ अद्यायोध्यातुनगरीराजधानीपितुर्मम॥ स स्त्रीपुंसागतानस्मांच्छोचिष्यतिनसंशयः॥ ४॥ अनुरक्ताहिमनुजाराजानंवहुभिर्गुणैः॥ त्वांचमांचनरव्याघ्रशत्रुघ्नभरतौतथा॥ ५॥ पितरंचानुशोचामिमातरंचयशस्विनीं॥ अपिनांधौभवेतान्नौरुदंतौतावभीक्ष्णशः॥ ६॥ भरतःखलुधर्मात्मापितरंमातरंचमे॥ धर्मार्थकामसहितैर्वाक्यैराश्वासयिष्यति॥ ७॥ भरतस्यानृशंसत्वंसंचिंत्याहंपुनःपुनः॥ नानुशोचामिपितरंमातरंचमहाभुज॥ ८॥

योध्यादिस्मरणंकर्तुं नार्हसि ॥ २ ॥ यथायोगं स्वस्वनिलयमायद्भिरागच्छद्भिर्मृगद्विजैर्निलीनानि सशब्दमंतर्लीनतयाव्याप्तानि अतएव शून्यानि अरण्यानि रुदंतीव अस्मान्दृष्ट्वाखिन्नानीववर्तंते तानि पश्य ॥ ३ ॥ सस्त्रीपुंसा स्त्रीपुंसैःसहिता ॥ अद्य अद्यप्रभृति ॥ ४ ॥ कुतस्तत्राह ॥ अनुरक्ताइति ॥ बहुभिर्गुणैरितिसर्वान्वयि ॥ ५ ॥ नौ अस्मदर्थे अस्मन्निमित्तं ॥ अभीक्ष्णं मुहुर्मुहुः रुदंतौ पितरौ अंधौनभवेतामपिभवेतामेवातःशोचामितौ ॥ ६ ॥ अथवा तदनुशोकोस्माकं दृथेत्याह ॥ भरतइति ॥ ॥ ७ ॥ अनृशंसत्वमक्रूरत्वं ॥ ८ ॥

अथलक्ष्मणानुगमनेन संतुष्टआह ॥ त्वयेति ॥ मामनुव्रजता त्वयातु यत्कार्यं कर्तव्यं तत्कृतमेव ॥ हियतस्त्वदनुव्रजनाभावे वैदेहीरक्षणार्थं सहायता सहायसमूहोन्वेष्टव्यःस्यात् ॥ त्वमेकोपि सहायसमूहस्थानीयइतिभावः ॥ अतस्त्वस्यैअद्यारभ्यैव सुखाहारादिकंसंपादयेतिशेषः ॥ ९ ॥ अहंतु अत्र तमसातिरे इमांनिशामद्भिरेव कृतप्राणरक्षणोवत्स्यामि प्रथमदिनत्वात् ॥ वनवाससंकल्पांगत्वेनेतिशेषः ॥ तदेवाह ॥ एतद्धीति ॥ वन्येसत्यपीत्यन्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥ संयम्य यथायोग्यंबंधनंकृत्वा प्रभृतय

त्वयाकार्यंनरव्याघ्रमामनुव्रजताकृतं॥ अन्वेष्टव्याहिवैदेह्यारक्षणार्थंसहायता॥९॥ अद्भिरेवहिसौमित्रेवत्स्यांम्यद्यनिशामिमां॥ एतद्धिरोचतेमह्यंवन्येपिविधिरेषति॥१०॥एवमुक्तातुसौमित्रिंसुमंत्रमपिराघवः॥ अप्रमत्तस्त्वमश्वेषुभवसौम्येत्युवाचह॥ ११॥ सोश्वान्सुमंत्रःसंयम्यसूर्येऽस्तंसमुपागते॥ प्रभूतयवसान्कृत्वाबभूवप्रत्यनंतरः॥१२॥ उपास्यतुशिवांसंध्यांदृष्ट्वारात्रिमुपागतां॥ रामस्यशयनंचक्रेसूतःसौमित्रिणासह ॥ १३॥ तांशय्यांतमसातीरेवीक्ष्यदक्षदलैर्वृतां॥ रामःसौमित्रिणासार्द्धंसभार्यःसंविवेशह ॥ १४॥ सभार्यंसंप्रसुप्तंतुश्रांतंसंप्रेक्ष्यलक्ष्मणः॥ कथयामाससूतायरामस्यविविधान्गुणान्॥ १५॥ जाग्रतोरेवतांरात्रिंसौमित्रेरुदितोरविः॥ सूतस्यतमसातीरेरामस्यब्रुवतोगुणान्॥ १६॥ गोकुलाकुलतीरायास्तमसायाविदूरतः॥ अवसत्तत्रतांरात्रिंरामःप्रकृतिभिःसह॥ १७॥ उत्थायचमहतेजाःप्रकृतीस्तानिशाम्यच॥ अब्रवीद्भ्रातरंरामोलक्ष्मणंपुण्यलक्ष्मणं॥ १८॥

वसान्प्रभूतवासान्प्रत्यनंतरः प्रत्यासन्नः ॥ १२ ॥ शयनं शयनस्थलं ॥ शर्करापांसूत्क्षेपणादिनाचक्रे इत्यन्वयः ॥ १३ ॥ दक्षदलैर्दक्षपर्णैः सोमित्रिणासार्धं सूतेनकृतां शय्यां वीक्ष्य सभार्यः संविवेश ॥ १४ ॥ गुणान्कथयामास जागरणार्थमितिभावः ॥ १५ ॥ तांरात्रिमित्यत्यंतसंयोगेद्वितीया ॥ उदितोरविः अरुणोदयकालोजातइत्यर्थः ॥ १६ ॥ गोकुलैराकुलंव्याप्तंतीरंयस्याः तस्यास्तमसायास्तीरे विदूरतः द्विजसंवेशदेशादतिदूरदेशेऽतिसंघाय गमनसौकर्यार्थमवसत् ॥ प्रकृतिसाहित्यं तमसातीरवासमात्रेबोध्यं ॥ १७ ॥ निशाम्य अवलोक्य निद्राणाइतिशेषः ॥ १८ ॥

अस्मद्यपेक्षान् अस्मास्वेवविशेषेणापेक्षावतः अतएव गृहेषु निर्व्यपेक्षान्निरपेक्षान् श्रमात्सांप्रतं अरुणोदयेपि सुप्तान् ॥ १९ ॥ एते पौराअस्मन्निवर्तने यथानियमं यत्नंकुर्वंति तथाजाने अपिप्राणान्त्यसिष्यंति त्यक्ष्यंति नतुअस्मन्निवर्तनविषयंनिश्चयंत्यक्ष्यंतीत्यर्थः ॥ २० ॥ अतोयावदिति ॥ लघु शीघ्रं ॥ २१ ॥ शीघ्रगमनेहेतुमाह ॥ अतइति ॥ एतदनंतरमेते यतोमामनुरक्ताअतोभूयोपि नस्त्वपेयुरतोयावन्नोत्तिष्ठंति तावच्छीघ्रंगच्छामइत्याशयः ॥ २२ ॥ तत्रहेत्वंतरमाह ॥ पौराहीति ॥ आत्मकृतान् आत्मनिमित्तकान् ॥

अस्मद्यपेक्षान्सौमित्रेनिर्व्यपेक्षान्गृहेष्वपि॥ वृक्षमूलेषुसंसक्तान्पश्यलक्ष्मणसांप्रतं ॥ १९ ॥ यथैतेनियमंपौराःकुर्वंत्यस्मन्निवर्तने॥ अपिप्राणान्त्यसिष्यंतिनतुत्यक्ष्यंतिनिश्चयं॥ २० ॥ यावदेवतुसंसुप्तास्तावदेववयंलघु॥ रथमारुह्यगच्छामःपंथानमकुतोभयं ॥ २१ ॥ अतोभूयोपिनेदानीमिक्ष्वाकुपुरवासिनः॥ स्वपेयुरनुरक्तामांवृक्षमूलेषुसंश्रिताः॥ २२॥ पौरान्यात्मकृताद्दुःखाद्विप्रमोच्यानृपात्मजैः॥ नतुखल्वात्मनायोज्यादुःखेनपुरवासिनः॥ २३॥ अब्रवील्लक्ष्मणोरामंसाक्षाद्धर्ममिवस्थितं॥ रोचतेमेतथाप्राज्ञक्षिप्रमारुह्यतामिति॥ २४॥ अथरामोब्रवीत्सूतंशीघ्रंसंयुज्यतांरथः॥ गमिष्यामिततोरण्यंगच्छशीघ्रमितःप्रभो॥ २५॥ सूतस्ततःसंत्वरितःस्यंदनंतैर्हयोत्तमैः॥ योजयित्वातुरामस्यप्रांजलिःप्रत्यवेदयत् ॥ २६ ॥ अयंयुक्तोमहाबाहोरथस्तेरथिनांवर ॥ त्वरयारोहभद्रंतेससीतःसहलक्ष्मणः॥ २७॥तंस्यंदनमधिष्ठायराघवःसपरिच्छदः ॥ शीघ्रगामाकुलावर्तांतमसामतरन्नदीं ॥ २८ ॥ ससंतीर्यमहाबाहुः श्रीमान्शिवमकंटकं॥ प्रापद्यतमहामार्गमभयंभयदर्शिनां॥ २९॥ मोहनार्थंतुपौराणांसूतंरामोब्रवीद्वचः॥ उदङ्मुखःप्रयाहित्वंरथमारुह्यसारथे॥ ३० ॥

आत्मना आत्मनिमित्तकेन योज्याः संयोज्याः ॥ २३ ॥ आरुह्यतां रथइतिशेषः ॥ २४ ॥ ततः संयोजितेन तेनरथेनेत्यर्थः॥ शीघ्रंगच्छ रथयोजनायेतिशेषः प्रभो समर्थ ॥ २५॥ २६॥ युक्तः सज्जः ॥ २७॥ परिच्छदोधनुःकवचादि॥ आकुलावर्तां निबिडावर्तां आवर्तैराकुलामितिवा॥ २८ ॥ भयदर्शिनामप्यभयं मार्गं राजमार्गमित्यर्थः ॥ २९॥ त्वमेव रथमास्थायोदङ्मुखःप्रयाहि मत्प्रतिनिवृत्तिबुध्युत्पादनेन जनमोहनाय नतुवयं व्रतभंगापत्तेः ॥ ३० ॥

तदेवाह ॥ मुहूर्तमिति ॥ नविद्युर्वनमेवगतइतिनज्ञानेयुः ॥ ३१ ॥ तथाचक्रे ॥ उदङ्मुखतयागत्वा मार्गांतरेणनिवृत्तिपूर्वकमागत्य एवंहिरामःप्रतिनिवृत्तइतिपौरभ्रमःसिध्यति ॥ महामायाधिष्ठातुर्भगवतइत्यत्राक्रियया पौरमोहनंनाश्चर्यायेतिमंतव्यं ॥ प्रत्यवेदयत् आरोहणार्थमज्ञापयत् ॥ ३२ ॥ संप्रयुक्तं सम्यगानीयदर्शितं ॥ समास्थितावारूढौ अभूतामितिशेषः ॥ येन पथा मार्गेण तपोवनं प्राप्यतइतिशेषः ॥ ततस्तेनमार्गेण तुरंगमान् प्रचोदयामास ॥ ३२ ॥ उक्तंनिगमयति ॥ ततइति ॥ प्रयाणापेक्षितं ॥

मुहूर्तंत्वरितंगत्वानिवर्तयरथंपुनः॥ यथानविद्युःपौरामांतथाकुरुसमाहितः॥ ३१ ॥ रामस्यतुवचःश्रुत्वातथाचक्रेचसारथिः॥ प्रत्यागम्यचरामस्यस्यंदनंप्रत्यवेदयत्॥ ३२ ॥ तौसंप्रयुक्तंतुरथंसमास्थितौतदाससीतौरघुवंशवर्धनौ ॥ प्रचोदयामासततस्तुरंगमान्ससारथिर्येनपथातपोवनं॥ ३३ ॥ ततःसमास्थायरथंमहारथःससारथिर्दाशरथिर्वनंययौ॥ उदङ्मुखंतंतुरथंचकारप्रयाणमांगल्यनिमित्तदर्शनात्॥ ३४ ॥ इत्यार्षेश्रीरा० वा० आ० अ० षट्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ प्रभातायांतुशर्वर्यांपौरास्तेराघवंविना॥ शोकोपहतनिश्चेष्टाबभूवुर्हतचेतसः॥ १ ॥ शोकजाश्रुपरिद्यूनावीक्षमाणास्ततस्ततः ॥ आलोकमपिरामस्यनपश्यंतिस्मदुःखिताः॥ २ ॥ तेविषादार्तवदनारहितास्तेनधीमता॥ कृपणाःकरुणावाचोवदंतिस्ममनीषिणः॥ ३॥ धिगस्तुखलुनिद्रांतांयाऽपहृतचेतसः॥ नाद्यपश्यामहेरामंपृथूरस्कंमहाभुजं॥ ४॥

मांगल्यं शुभं यन्निमित्तंशकुनं तद्दर्शनात् तदनुभवहेतोरुदङ्मुखं रथंच कार स्थापयामास ॥ ततआरुह्य दक्षिणाभिमुखतया वनंययौ ॥ ३४ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरा० वा० आ० अ० षट्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ शोकेनोपहताअतएवनिश्चेष्टाः॥ हतचेतसोमूर्च्छिताः॥ १ ॥ परिद्यूनाः क्लिन्नाः॥ आलोकंआलोकसाधनं रथोद्धतधूल्याद्यपि॥ २॥ ३॥ यया निद्रया॥ निद्रांभगवतींविष्णोरित्यादिनामार्कंडेयेन तस्याभगवन्मायारूपत्वाभिधानात्॥ तदावरणादेवच विषयाविष्टानां भगवददर्शनंप्रसिद्धंश्रुतिशिरःसु॥ पश्यामहइतितङार्षः॥ हे इतिसंबोधनंवा परस्परं॥ ४॥

तथाऽवितथाऽमोघाक्रियायस्यसः त्यक्त्वागतइदमनुचितंतस्येतिभावः ॥ ५ ॥ ६ ॥ निधनं प्रायोपवेशेनमरणं ॥ महाप्रस्थानं मरणदीक्षापूर्वकमुत्तराभिमुखगमनं ॥ तद्रहितानांजीवितंकिमर्थं कस्मैफलाय हितं नकस्माअपीत्यर्थः अतोमरणमेवश्रेयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ रामदत्तांतंपृच्छंतंजनंप्रति किंवक्ष्यामः ॥ अस्माभीराघवोवननंनीतः प्रापितइतिउत्तरंदेयमितिचेदिदंवक्तुं कथंक्षमं वक्तुमशक्यमयोग्यंचैतत् अन्यच्च नसदुत्तरमितिभावः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अथेभवा अग्र्याःपुरोगामिन्यस्ताश्वतागाश्चेत्य

कथंरामोमहाबाहुःसतथावितथक्रियः ॥ भक्तंजनमभित्यज्यप्रवासंतापसोगतः ॥ ५ ॥ योनःसदापालयतिपितापुत्रानिवौरसान् ॥ कथंरघूणांसश्रेष्ठस्त्यक्तानोविपिनंगतः ॥ ६ ॥ इहैवनिधनंयाममहाप्रस्थानमेववा ॥ रामेणरहितानांनोकिमर्थंजीवितंहितं ॥ ७ ॥ संतिशुष्काणिकाष्ठानिप्रभूतानिमहांतिच ॥ तैःप्रज्वाल्यचितांसर्वेप्रविशामोथवावयं ॥ ८ ॥ किंवक्ष्यामोमहाबाहुरनसूयःप्रियंवदः ॥ नीतःसराघवोस्माभिरितिवक्तुंकथंक्षमं ॥ ९ ॥ सानूनंनगरीदीनादृष्ट्वास्मान्राघवंविना ॥ भविष्यतिनिरानंदासस्त्रीबालवयोधिका ॥ १० ॥ निर्यातास्तेनवीरेणसहनित्यंमहात्मना ॥ विहीनास्तेनचपुनःकथंद्रक्ष्यामतांपुरीं ॥ ११ ॥ इतीववद्बुधावाचोबाष्पमुद्यम्यतेजनाः ॥ विलपंतिस्मदुःखार्तावत्साइवाग्र्यगाः ॥ १२ ॥ ततोमार्गानुसारेणगत्वाकिंचित्ततःक्षणं ॥ मार्गनाशाद्विषादेनमहतासमभिप्लुताः ॥ १३ ॥ रथमार्गानुसारेणन्यवर्तंतमनस्विनः ॥ किमिदंकिंकरिष्यामोदैवेनोपहताइति ॥ १४ ॥ तदायथागतेनैवमार्गेणक्रांतचेतसः ॥ अयोध्यामगमन्सर्वेपुरींव्यथितसज्जनां ॥ १५ ॥

र्थः ॥ यद्वा अग्र्यामुख्याः पुष्टत्वदुग्धवत्त्वादिगुणागावइवेत्यर्थः ॥ गा इत्यार्षं ॥ १२ ॥ ततः मार्गानुसारेण अतिसंधानप्रवर्तितमार्गानुसारेण किंचित्क्षणं किंचित्कालं गत्वा ॥ ततोमार्गनाशात् वंचनया मार्गांतरप्रवृत्त्यारथमार्गादर्शनात् महता विषादेन समभिप्लुताः व्याप्ताः ॥ १३ ॥ किमिदं यद्रथमार्गादर्शनं इतःपरंकिंकरिष्यामः ॥ अहो दैवेनोपहतावयमितिवदंतोन्यवर्ततेत्यन्वयः ॥ १४ ॥ व्यथिताः सज्जनायस्यां तां सत्पदेन कैकेय्याव्याहृत्तिः ॥ १५ ॥

क्षयोहर्षक्षयस्तेन व्याकुलमानसाः ॥ यद्वा क्षयं गृहंप्रति व्याकुलंगंतव्यंनवेत्येवंरूपं मानसं येषां तादृशाः आवर्तयंत अमुंचन् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ दुःखेन रामवियोगदुःखेनोपहताः कथंगृहंप्रवेष्टव्यमिति दुःखेनविशंतोपि नैवप्रजग्मुः ॥ स्ववेश्मपरवेश्मविवेकंनाज्ञासिषुः ॥ तथानिरीक्षमाणाअपि स्वजनपरजनविवेकंनप्राप्नुवंतः ॥ १९ ॥ इतिरामाभिरा० वा० आ० अ० सप्तचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तेषामित्यादि पद्यद्वयमेकंवाक्यं ॥ मुमूर्षयोपलक्षितानां अ

आलोक्यनगरींतांचक्षयव्याकुलमानसाः ॥ आवर्तयंततेश्रूणिनयनैःशोकपीडितैः ॥ १६ ॥ एषारामेणनगरीरहितानातिशोभते ॥ आपगागरुडेनेवह्रदादुद्धृतपन्नगा ॥ १७ ॥ चंद्रहीनमिवाकाशंतोयहीनमिवार्णवं ॥ अपश्यन्निहतानंदंनगरंतेविचेतसः ॥ १८ ॥ तेतानिवेश्मानिमहाधनानिदुःखेनदुःखोपहताविशंतः ॥ नैवप्रजग्मुःस्वजनंपरंवानिरीक्षमाणाःप्रविनष्टहर्षाः ॥ १९ ॥ इत्यार्षेश्रीरा० वा० आ० अ० सप्तचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तेषामेवंविषण्णानांपीडितानामतीवच ॥ बाष्पविप्लुतनेत्राणांसशोकानांमुमूर्षया ॥ १ ॥ अभिगम्यनिवृत्तानांरामंनगरवासिनां ॥ उद्गतानीवसत्वानिबभूवुरमनस्विनां ॥ २ ॥ स्वंस्वंनिलयमागम्यपुत्रदारैःसमावृताः ॥ अश्रूणिमुमुचुःसर्वेबाष्पेणपिहिताननाः ॥ ३ ॥ नचाल्पप्यन्नचामोदन्वणिजोनप्रसारयन् ॥ नचाशोभंतपण्यानिनापचन्गृहमेधिनः ॥ ४ ॥ नष्टंदृष्ट्वानाभ्यनंदन्विपुलंवाधनागमं ॥ पुत्रंप्रथमजंलब्ध्वाजननीनाप्यनंदत ॥ ५ ॥ गृहेगृहेरुदंत्यश्चभर्तारंगृहमागतं ॥ व्यगर्हयंतदुःखार्तावाग्भिस्तोत्रैरिवद्विपान् ॥ ६ ॥

मनस्विनां दुर्मनसां खिन्नानामितियावत् ॥ सत्वान्यसवः उद्गतानीव उत्क्रांतानीव ॥ मृतप्रायाजाताइतिभावः ॥ १ ॥ २ ॥ बाष्पेण पिहिताननाः अश्रुव्याप्तमुखाइत्यर्थः ॥ ३ ॥ हर्षः शारीरोमुखविकासादिरूपः ॥ मोदआंतरोहर्षः ॥ परस्मैपदमार्षं ॥ प्रसारयन् प्रासारयन्नित्यर्थः ॥ प्रसारितान्यपि नाशोभंत ॥ ४ ॥ नष्टमिति ॥ चिरनष्टधनस्य विपुलस्यागमं लाभंदृष्ट्वापि नाभ्यनंदन् ॥ वा शब्दएवार्थे ॥ नाभ्यनंदन्नेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ व्यगर्हयंत ॥ राघवमप्रतिनिवर्त्य किमर्थंयूयमागताइत्येवं वाग्रूपैः तोत्रैः अंकुशैः ॥ ६ ॥

नेषां रामंविनाआगतानां ॥ रामंराजानंविना सर्वस्यास्थिरत्वात् ॥ किंच भगवंतं राममादरेणापश्यंतोयेगृहपुत्रदारसुखादिष्वासक्त्या प्रतिनिवृत्तास्तेषां पुनःपुनःसंसारप्राप्तिरेव नतुकदापिमोक्षइत्याशयः ॥ तस्य मायिकरूपदर्शनेपि चित्तशुद्धिद्वारामोक्षोपयोगिज्ञानाधिकारोभवति ॥ ७ ॥ सत्पुरुषः भाग्यवान्पुरुषः सीताच भाग्यवती ॥ योवने रामंपरिचरन् अनुगच्छति ॥ ८ ॥ सीतालक्ष्मणावेवेतिकिंवाच्यं ॥ अचेतना आपगादयोपि सभाग्याः ननुयूयमित्याहुः ॥ आपगाइति विगाह्य स्नात्वा ॥ ९ ॥ रम्यका

किंनुतेपांगृहैःकार्यंकिंदारैःकिंधनेनवा ॥ पुत्रैर्वापिसुखैर्वापियेनपश्यंतिराघवं ॥ ७ ॥ एकःसत्पुरुषोलोकेलक्ष्मणःसहसीतया ॥ योनुगच्छतिकाकुत्स्थंरामंपरिचरन्वने ॥ ८ ॥ आपगाःकृतपुण्यास्ताःपद्मिन्यश्चसरांसिच ॥ येपुयास्यंतिकाकुत्स्थोविगाह्यसलिलंशुचि ॥ ९ ॥ शोभयिष्यंतिकाकुत्स्थमटव्योरम्यकाननाः ॥ आपगाश्चमहानूपाःसानुमंतश्चपर्वताः ॥ १० ॥ काननंवापिशैलंवायंरामोनुगमिष्यति ॥ प्रियातिथिमिवप्राप्तंनैनंशक्ष्यंत्यनर्चितुं ॥ ११ ॥ विचित्रकुसुमापीडाबहुमंजरिधारिणः ॥ राघवंदर्शयिष्यंतिनगाश्चमरशालिनः ॥ १२ ॥ अकालेचापिमुख्यानिपुष्पाणिचफलानिच ॥ दर्शयिष्यंत्यनुक्रोशाद्गिरयोराममागतं ॥ १३ ॥ प्रस्रविष्यंतितोयानि विमलानिमहीधराः ॥ विदर्शयंतोविविधान्भूयश्चित्रांश्चनिर्झरान् ॥ १४ ॥ पादपाःपर्वताग्रेपुरमयिष्यंतिराघवं ॥ यत्ररामोभयंनात्र नास्तितत्रपराभवः ॥ १५ ॥

ननाः चारुवृक्षसंघाः अनूपोजलप्रायदेशः ॥ १० ॥ ते शैलादयः ॥ अनर्चितुं नशक्ष्यंति ॥ अर्चितुमेवशक्ष्यंतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ तदेवदर्शयति ॥ विचित्रेत्यादि ॥ विचित्रैः कुसुमैरापीडः शिरोभूषणमेषां ॥ बर्ह्मीमंजरीः पुष्पस्तबकान् धर्तुंशीलमेषां ॥ छांदसोऽह्रस्वः ॥ नगाः वृक्षाः दर्शयिष्यंति आत्मानमितिशेषः ॥ एवंचपुष्पांजलिरूपार्चायां तेशक्ताइतिभावः ॥ १२ ॥ गिरयोदर्शयिष्यंति स्वगतवृक्षद्वारेतिशेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ पादपारमयिष्यंति ॥ स्वमूलाकीर्यमाणपल्लवकुसुमरचितशय्यास्थितिशेषः ॥ यत्र रामःवसतीतिशेषः ॥ १५ ॥

भयाभावादहेतुः सहिशूरइत्यादि ॥ नोस्माकमदूरात्पुराभवति यावत्पुरेतिभविष्यतिलुट् आसन्नोभविष्यतीत्यर्थः ॥ अतोराघवमनुगच्छाम प्रार्थनायांलोट् ॥ १६ ॥ पादच्छाया छायापदेनानुग्रहहेतुभूतासेवालक्ष्यते ॥ भर्तूरामचंद्रस्य पादसेवैव नःपरमसुखं सुखसाधनं ॥ गतिः शरणं ॥ परायणं शाश्वतप्रतिष्ठा ॥ १७ ॥ वयंस्त्रियः यूयंपुरुषाः ॥ १८ ॥ अप्राप्तप्राप्तिर्योगः ॥ प्राप्तरक्षणं क्षेमं ॥ १९ ॥ अप्रतीतेन असुखेन सोत्कंठितजनेन उत्कंठितजनसहितेन अतएवामनोज्ञेन हृतचेतसा चित्तनाशकेन वासेन

सहिशूरोमहावाहुःपुत्रोदशरथस्यच ॥ पुराभवतिनोदूरादनुगच्छामराघवं ॥ १६ ॥ पादच्छायासुखंभर्तुस्तादृशस्यमहात्मनः ॥ सहिनाथोजनस्यास्यसगतिःसपरायणं ॥ १७ ॥ वयंपरिचरिष्यामःसीतांयूयंचराघवं ॥ इतिपौरस्त्रियोभर्तृन्दुःखार्तास्तत्तदब्रुवन् ॥ १८ ॥ युष्माकंराघवोरण्येयोगक्षेमंविधास्यति ॥ सीतानारीजनस्यास्ययोगक्षेमंकरिष्यति ॥ १९ ॥ कोन्वनेनाप्रतीतेनसोत्कंठितजनेनच ॥ संप्रीयेतामनोज्ञेनवासेनहृतचेतसा ॥ २० ॥ कैकेय्यायदिचेद्राज्यंस्यादधर्म्यमनाथवत् ॥ नहिनोजीवितेनार्थःकुतःपुत्रैःकुतोधनैः ॥ २१ ॥ यापुत्रश्चभर्ताचत्यक्तावैश्वर्यकारणात् ॥ कंसापरिहरेदन्यंकैकेयीकुलपांसनी ॥ २२ ॥ कैकेय्यानवयंराज्येभृतकाहिवसेमहि ॥ जीवंत्याजातुजीवंत्यःपुत्रैरपिशपामहे ॥ २३ ॥ यांपुत्रंपार्थिवेंद्रस्यप्रवासयतिनिर्घृणा ॥ कस्तांप्राप्यसुखंजीवेदधर्म्यांदुष्टचारिणीं ॥ २४ ॥ उपद्रुतमिदंसर्वमनालंभमनायकं ॥ कैकेय्यास्तुकृतेसर्वंविनाशमुपयास्यति ॥ २५ ॥ नहिप्रव्रजितेरामेजीविष्यतिमहीपतिः ॥ मृतेदशरथेव्यक्तंविलोपस्तदनंतरं ॥ २६ ॥

कोनुसंप्रीयेतेत्यर्थः ॥ २० ॥ यदिचेदिति समुदायोयमर्थः ॥ अधर्म्यमधर्मयुक्तं अतएवानाथवत् नाथवद्भिन्नं ॥ जीवितेनार्थः जीविताभिन्नोऽर्थोपिन पुत्रादिरूपस्तुसुतरांनेत्यर्थः ॥ २१ ॥ पुत्रोरामः परिहरेत् त्यागात्परिहरेत् ॥ पुत्रभर्तृत्यागिन्याइतरत्यागःकियानितिभावः ॥ २२ ॥ जीवंत्याः कैकेय्याराज्ये तयाभृतकाः पोषिताहि अपि जीवंत्योनवसेमहि नवसेम इममर्थंप्रति पुत्रैरपिशपामहे ॥ २३ ॥ अधर्म्यां अधर्मयुतां ॥ २४ ॥ अनालंभं अयज्ञं ॥ तत्रहेतुरनायकमिति कृते तन्निमित्तं ॥ २५ ॥ विलोपोनाशः ॥ २६ ॥

तेयूयं पुरुषाः सस्त्रीकाइतिशेषः ॥ आलोड्य पेषयित्वा ॥ अश्रुतिंवापि यत्रदेशे कैकेय्यानामश्रवणमपिनभवति तादृशं दूरदेशंवा गच्छतेत्यर्थः ॥ २७ ॥ मिथ्याप्र व्राजितः मिथ्यावरकल्पनयाप्रव्राजितोभूत् ॥ ततः कैकेयीवशगे भरतेराजनिवसति ॥ सौनिके सूनापशुवधस्थानं तत्रभवे हिंसके तत्समीपे पशवोयथानिश्चितमरणास्तथा संनिबद्धाःस्मः सन्निविष्टाभवामः ॥ २८ ॥ इदानींतद्गुणवर्णनेनात्मानमाप्यापयंति ॥ पूर्णेत्यादि ॥ २९ ॥ पूर्वाभिभाषी सौहार्दप्रदर्शनाय परभयापगमायच सर्वत्रपूर्वभाष

तेविषंपिबतालोड्यक्षीणपुण्याःसुदुःखिताः॥ राघवंवानुगच्छध्वमश्रुतिंवापिगच्छत॥ २७॥ मिथ्याप्रव्राजितोरामःसभार्यःसहलक्ष्म णः॥ भरतेसन्निबद्धाःस्मसौनिकेपशवोयथा॥२८॥ पूर्णचंद्राननःश्यामोगूढजत्रुररिंदमः॥ आजानुबाहुःपद्माक्षोरामोलक्ष्मणपूर्व जः॥ २९॥ पूर्वाभिभाषीमधुरःसत्यवादीमहाबलः॥ सौम्यश्चसर्वलोक्यश्चचंद्रवत्प्रियदर्शनः॥ ३०॥ नूनंपुरुषशार्दूलोमत्तमातंग विक्रमः॥ शोभयिष्यत्यरण्यानिविचरन्समहारथः॥ ३१॥ तास्तथाविलपंत्यस्तुनगरेनागरस्त्रियः॥ चुक्रुशुर्दुःखसंतप्तामृत्योरिवभ यागमे॥ ३२॥ इत्येवंविलपंतीनांस्त्रीणांवेश्मसुराघवं॥ जगामास्तंदिनकरोरजनीचाभ्यवर्तन॥३३॥ नष्टज्वलनसंतापाप्रशांताध्या यसत्कथा॥ तिमिरेणानुलिप्तेवतदासानगरीबभौ॥ ३४॥ उपशांतवणिक्पण्यानष्टहर्षानिराश्रया॥ अयोध्यानगरीचासीन्नष्टतार मिवांबरं॥ ३५॥ तदास्त्रियोरामनिमित्तमातुरायथासुतेभ्रातरिवाविवासिते॥ विलप्यदीनारुरुदुर्विचेतसःसुतैर्हितासामधिकोपि सोऽभवत्॥ ३६॥

णशीलः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ मृत्योरिव भयागमे मृत्युहेतुकभयागमइवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ विलपंतीनां दुःखंदृष्ट्वेतिशेषः ॥ रविरस्तंज गाम ॥ तदीयदुःखदर्शनासहिष्णुतया रविरपि शीघ्रगतिरभूदित्याशयः ॥ ३३ ॥ नष्टोहोमाद्यर्थोपि ज्वलनसंतापोज्वलनसंगमोयस्यां ॥ प्रशांताअध्यायाअध्ययनानि सत्कथाश्चयस्यांसा ॥३४॥ निराश्रया रामरूपाश्रयराहित्यात् ॥ ३५ ॥ सुतैः तृतीयार्थी ॥ सुतेभ्योपि तासां सअधिकोऽभवत् ॥ ३६ ॥

वादनं वादित्रं प्रशांतानि गीतोत्सववादित्राणि यस्यांसा ॥ पिहितआपणानां पण्यवस्तूनामुदयः प्रसारणं यस्यांसा ॥ संक्षपितोदकः क्षीणोदकः ॥ संक्षुभितोदकइतिपाठे क्षेण्यात्संक्षुभितोदकइत्यर्थः ॥ ३७ ॥ इतिरामाभिरा०रा०वा०आ०अ०अष्टचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अथरामवृत्तांतमाह ॥ रामो पीति ॥ तेनैव यत्र रात्रिशेषे द्विजावंचितास्तेनैव ॥ महदंतरं बहुदूरं ॥ १ ॥ व्यपायात् गता ॥ विषयोदेशः ॥ २ ॥ विशेषेणकृष्टाःसीमांतायेषु ॥ अनेन सौराज्यंध्वनितं ॥

प्रशांतगीतोत्सवनृत्यवादनाविभ्रष्टहर्षापिहितापणोदया॥ तदात्ययोध्यानगरीबभूवसामहार्णवःसंक्षपितोदकोयथा॥ ३७॥ इत्या र्षेश्रीरा०वा०आ०अ०अष्टचत्वारिंशःसर्गः॥ ४८॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ रामोपिरात्रिशेषेणतेनैवमहदंतरं॥ जगाम पुरुषव्याघ्रःपितुराज्ञामनुस्मरन्॥ १॥ तथैवगच्छतस्तस्यव्यपायाद्रजनीशिवा॥ उपास्यतुशिवांसंध्यांविषयानत्यगाद्दृढं॥ २॥ ग्रा मान्विकृष्टसीमान्तान्पुष्पितानिवनानिच॥ पश्यन्नतिययौशीघ्रंशनैरिवहयोत्तमैः॥३॥ शृण्वन्वाचोमनुष्याणांग्रामसंवासवासिनां॥ राजानंधिग्दशरथंकामस्यवशमास्थितं॥ ४॥ हानृशंसाद्यकैकेयीपापापापानुबंधिनी॥ तीक्ष्णासंभिन्नमर्यादातीक्ष्णकर्मणिवर्तते ॥ ५॥ यापुत्रमीदृशंराज्ञःप्रवासयतिधार्मिकं॥ वनवासेमहाप्राज्ञंसानुक्रोशंजितेंद्रियं॥ ६॥ अहोदशरथोराजानिस्नेहःस्वसुतंप्रति॥ प्रजानामनघंरामंपरित्यक्तुमिहेच्छति॥ ७॥ एतावाचोमनुष्याणांग्रामसंवासवासिनां॥ शृण्वन्नतिययौवीरःकोसलान्कोसलेश्व रः॥ ८॥

तान्यतिक्रामत् शनैरिव शीघ्रययौ ॥ रमणीयदेशादिदर्शनपारवश्यात् अतिशीघ्रमपि गमनं शनैरिव प्रत्यभादित्यर्थइतितीर्थः ॥ शरैरिवेतिपाठः ॥ शरसदृशवेगवद्भिरश्वोत्तमैरित्यर्थइतिकतकः ॥ ३ ॥ यामाः महांतः संवासाः स्वल्पयामाः ॥ शृण्वन्ययावित्यन्वयः ॥ तावाचआह ॥ राजानंधिगित्यादि ॥ आस्थितं प्राप्तं ॥ ४ ॥पापा पापकर्मारब्धशरीरा ॥ पापानुबंधिनी पापकर्मनिरता ॥ तीक्ष्णा क्रूरदर्शना ॥ संभिन्नमर्यादा त्यक्तमर्यादा ॥ ५ ॥ ईदृशं अनेककल्याणगुणवंतं सानुक्रोशं सद यं ॥ ६ ॥ प्रजानां प्रियमितिशेषः ॥ यद्वा प्रजाविषयेऽनघं पापरहितं॥ ७ ॥ कोसलानति अतिक्रम्यययौ ॥८॥

शिववारिवहां शिवानिवारीणिवहंतीं ॥ ९ ॥ गोभिर्युतान्यनूपानि जलप्रायदेशायस्यां सागरंगमां ॥ इत्यनेनयमुनावत्तस्याअपि पृथक्सागरप्रवेशं सूचयति ॥ १० ॥ स्यंदिकां तदाख्यां ॥ ११ ॥ सः अतीतस्यंदिकः महीं स्यंदिकासीमां कोसलदेशरूपां राष्ट्रवतां अवांतरजनपदादतां वैदेहीमन्वदर्शयत् ॥ इक्ष्वाकवे मनुनादत्तकोसल देशस्य दक्षिणसीमां कथयामासेत्यर्थः ॥ यद्यपीक्ष्वाकादयः सार्वभौमास्तथापि तेषांस्वराजधानीत्वात्स्यंदःकोसलदेशएव ॥सार्वभौमत्वंतु तद्देशसिंहासनाधिष्ठातृसकलराज पालनीयाज्ञत्वमेवेत्यलं ॥ १२॥ सूत इतः शृणुइत्यादिः ॥ आभाष्य संबोध्य ॥ हंसमत्तस्वरः मत्तहंसस्वरः ॥१३॥ अथ परिगृहीतमनुष्यदेहस्य तद्देहग्रहणानुरूपोऽभिनयः

ततोवेदश्रुतिंनामशिववारिवहांनदीं ॥ उत्तीर्याभिमुखःप्रायादगस्त्याध्युषितांदिशं ॥ ९॥ गत्वातुसुचिरंकालंततःशीतवहांनदीं ॥ गो मतींगोयुतानूपामतरत्सागरंगमां॥ १०॥ गोमतींचाप्यतिक्रम्यराघवःशीघ्रगैर्हयैः॥ मयूरहंसाभिरुतांततारस्यंदिकांनदीं॥ ११॥ स महींमनुनाराज्ञादत्तामिक्ष्वाकवेपुरा॥स्फीतांराष्ट्रवतांरामोवैदेहीमन्वदर्शयत्॥१२॥सूतइत्येवचाभाष्यसारथिंतमभीक्ष्णशः॥हंस मत्तस्वरःश्रीमानुवाचपुरुषोत्तमः॥ १३॥ कदाहंपुनरागम्यसरय्वाःपुष्पितेवने ॥ मृगयांपर्यटिष्यामिमात्रापित्राचसंगतः॥ १४॥ नात्यर्थमभिकांक्षामिमृगयांसरयूवने॥ रतिर्ह्येषातुलालोकेराजर्षिगणसंमता॥१५॥ राजर्षीणांहिलोकेस्मिन्नत्यर्थंमृगयावने ॥ का लेकृतांनांमनुजैर्धन्विनामभिकांक्षितां॥१६॥ कदेति॥ आगम्य अतिक्रांतं स्वदेशमितिशेषः॥१४॥ ननु मृगयायाः स्त्रीद्यूतमृगयामद्यवाक्पारुष्योग्रदंड नाः॥ अर्थस्यदूषणंचेतिराज्ञांव्यसनसप्तकमित्युक्तेर्व्यसनानांनिषेधाच्च कथंतदिच्छेत्यतआह॥ नात्यर्थमिति ॥प्रजान्यायर्चितादिवैमुख्यापादकतया अत्यंतरतेरेवतस्यांनि षेधात्॥ ननु सर्वथैवनिषेधोऽस्तुतआह ॥ एषारतिः क्रीडा लोके राजर्षिगणसंमताऽतोतुला नसर्वथानिषिद्धेत्यर्थः ॥ गजादयोनहंतव्यामृगयायांमहेषुभिरित्यादिनास्याअप्य नुमतत्वमितिभावः॥१५॥राजर्षीणांहीतिश्लोकः पुनरुक्तार्थकइव कतकासंमतश्चेतिबोध्यं ॥एवंहितद्व्याख्या॥ हियतः अस्मिन्लोके राजर्षीणां वनेमृगयारत्यर्थमासीत्॥ अ तोहमपि काले श्राद्धादिकाले॥ मनुजैः मनुपुत्रैः सदाचारपरैरपि कृतां स्वीकृतां धन्विनां चंचललक्ष्येषु इषुसित्यर्थमभिकांक्षितां नात्यर्थमभिकांक्षामीतिसंबंधः॥ १६ ॥

तंतमर्थमभिप्रेत्य विषयीकृत्य मधुरया गिरा सूतंप्रति वाक्यमुदीरयन् सऐक्ष्वाकोरामस्तमध्वानं ययाविति संबंधः ॥ १७ ॥ इतिरामाभि०रा०ति०वा०अयो० एको नपंचाशःसर्गः ॥ ४९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अथ जन्मभूमिप्रयुक्तस्नेहेन निर्गमनकाले शिष्टाचारपरिप्राप्ततयाच स्वदेशमापृच्छतिस्वस्वरूपगोपनाय ॥ विशालानिति ॥ यात्वा तदंतंगत्वा ॥ १ ॥ हेपुरिश्रेष्ठ त्वांत्वत्संबंधिदैवतानिच आपृच्छेप्रार्थयामि ॥ २ ॥ प्रार्थनाप्रकारमाह ॥ निवृत्तेति ॥ ३ ॥ जानपदंजनं स्वदर्शना र्थंतत्रागतं तेषामश्रुपूर्णमुखत्वात् ॥ लोकव्यवहारानुसारेण नटइव स्वयमप्यश्रुपूर्णमुखः ॥ ४ ॥ अनुक्रोशः आदरोनुतापोवा ॥ दया कारुण्यं यथायोग्यं मयि वःयुष्माकं

सतमध्वानमैक्ष्वाकःसूतंमधुरयागिरा॥ तंतमर्थमभिप्रेत्यययौवाक्यमुदीरयन्॥ १७॥ इत्यार्षेश्रीरामायणेवा०आ०अ०एकोनपं चाशःसर्गः॥ ४९॥ ॥७॥ ॥७॥ विशालान्कोसलान्रम्यान्यात्वालक्ष्मणपूर्वजः॥ अयोध्यामुन्मुखोधीमान्प्रांजलि र्वाक्यमब्रवीत्॥ १॥ आपृच्छेत्वांपुरिश्रेष्ठकाकुत्स्थपरिपालिते॥ दैवतानिचयानित्वांपालयंत्यावसंतिच॥ २॥ निवृत्तवनवासस्त्वा मनृणोजगतीपतेः॥ पुनर्द्रक्ष्यामिमात्राचपित्राचसहसंगतः॥३॥ततोरुचिरताम्राक्षोभुजमुद्यम्यदक्षिणं॥ अश्रुपूर्णमुखोदीनोऽब्रवी ज्जानपदंजनं॥ ४॥अनुक्रोशोदयाचैवययार्हमयिवःकृतः॥ चिरंदुःखस्यपापीयोगम्यतामर्थसिद्धये॥५॥तेऽभिवाद्यमहात्मानंकृत्वा चापिप्रदक्षिणं॥ विलपंतोनराघोरंव्यतिष्ठंश्चक्रचिक्रचित्॥ ६॥ तथाविलपतांतेषामतृप्तानांचराघवः॥ अचक्षुर्विषयंप्रायाद्यथार्कः क्षणदामुखे॥ ७॥ ततोधान्यधनोपेतान्दानशीलजनान्शिवान्॥ अकुतश्चिद्भयान्रम्यांश्चैत्ययूपसमावृतान्॥ ८॥ युष्माभिरितियावत्॥ कृ तः कृताच दुःखस्य चिरमनुभवइतिशेषः॥ पापीयः अशोभनं॥ अतोयुष्माभिर्गम्यतां॥ वयमप्यर्थसिद्धये पित्रनुज्ञार्थसिद्धये अवतारप्रयोजनार्थसिद्धयेइतिहृत्स्थं गच्छा मइतिशेषः॥ व्याख्यानांतरंत्वप्रयोजकत्वान्नोक्तं॥ ५॥ ते एवंरामेणबोधिताः॥ ६॥ अतृप्तानां दर्शनतृप्तिरहितानां क्षणदामुखे सायंकालेऽर्कोयथातथाअचक्षुर्विषयंदेशंग तः॥ ७॥ तदेवाह वाल्मीकिः॥ ततइति॥ दानशीलाजनायेषु तान्॥ चैत्यैर्दैवताधिष्ठानवृक्षैर्यूपैश्चसमावृतान्॥ ८॥

गोकुलैराकुलतयासेवितान् ॥ ९ ॥ नरेंद्राणां रक्षणीयान् यामशइतिशेषः ॥ नरेंद्ररक्षणयोग्यैकैकयामान् इतरनरेंद्रराज्यतुल्यैकैकयामानितियावत् ॥ १० ॥ मध्येन मध्यगत्या नरेंद्राणामितरेषां भोज्यंराज्यं देशं ययौ ॥ स्वदेशत्वाभावेन तज्जनानुयानशंकाभावात् ॥ शनैर्देशसौभाग्यंपश्यन् अगमदित्यर्थः ॥ ११ ॥ तत्र अयोध्याराज्याद्दक्षिणराज्ये ॥ १२ ॥ काले क्रीडाकाले सेविताअंभःपूर्णह्रदायस्यांतां ॥ १३ ॥ नागपत्नीभिर्गंधर्वपत्नीभिश्च सेवितां सततंशिवामित्यनेनमहानिशायामपि तस्यांस्नाना

उद्यानाघवणोपेतान्संपन्नसलिलाशयान् ॥ तुष्टपुष्टजनाकीर्णान्गोकुलाकुलसेवितान् ॥ ९ ॥ रक्षणीयान्नरेंद्राणांब्रह्मघोषाभिनादितान् ॥ रथेनपुरुषव्याघ्रःकोसलानत्यवर्तत ॥ १० ॥ मध्येनमुदितंस्फीतंरम्योद्यानसमाकुलं ॥ राज्यंभोज्यंनरेंद्राणांययौधृतिमतांवरः ॥ ११ ॥ तत्रत्रिपथगांदिव्यांशीततोयामशैवलां ॥ ददर्शराघवोगंगांरम्यांऋषिनिषेवितां ॥ १२ ॥ आश्रमैरविदूरस्थैःश्रीमद्भिःसमलंकृतां ॥ कालेऽप्सरोभिर्हृष्टाभिःसेवितांभोह्रदांशिवां ॥ १३ ॥ देवदानवगंधर्वैःकिन्नरैरुपशोभितां ॥ नागगंधर्वपत्नीभिःसेवितांसततं शिवां ॥ १४ ॥ देवाक्रीडशताकीर्णांदेवोद्यानयुतांनदीं ॥ देवार्थमाकाशगतांविख्यातांदेवपद्मिनीं ॥ १५ ॥ जलाघाताट्टहासोग्रांफेननिर्मलहासिनीं ॥ क्वचिद्वेणीकृतजलांक्वचिदावर्तशोभितां ॥ १६ ॥ क्वचित्स्तिमितगंभीरांक्वचिद्वेगसमाकुलां ॥ क्वचिद्भृंगारनिर्घोषां क्वचिद्भैरवनिस्वनां ॥ १७ ॥ यधिकारःसूचितः ॥ तदुक्तंभारते ॥ भुक्त्वावायदिवाऽभुक्त्वारात्रौवायदिवादिवा ॥ नकालनियमःकश्चिद्भगांप्राप्यसरिद्वरामिति ॥ १४ ॥ देवानामाक्रीडैः क्रीडापर्वतैर्हिमवतउभयतीरवर्तिभिर्युक्तां देवार्थं देवानांस्नानपानादिप्रयोजनाय तत्प्रार्थनयाआकाशगंगां देवपद्मिनीं देवभोग्यहेमपद्मवतीं ॥ १५ ॥ शिलामयस्थलेयोजलाघातशब्दस्तद्रूपाट्टहासेनोग्रां ॥ पाठांतरेजलेनाधूताः प्रक्षालिताः गुहायाः गुहामुखानि यया तां ॥ फेनरूपोयोनिर्मलोहासोमंदहासस्तद्वतीं ॥ एवमादिनास्त्रीरूपेणवर्णनं प्रवाहरूपायागंगायाइतिबोध्यं ॥ वेणीकृतजलां द्वित्रिजलसंयोगात् ॥ १६ ॥ स्तिमितानिश्चला साचासौगंभीराचतां गंभीरनिर्घोषां मृदंगादिवत्भैरवनिस्वनां अशन्यादिवत् ॥ १७ ॥

अभोगपुलिनां विशालसैकतां ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ कुड्मलरूपैः कुमुदखंडैः समूहैरित्यर्थः ॥ पुष्परजसा ध्वस्तां संयुक्तां समदामिव मदसहितां प्रमदामिवस्थितां ॥ २१ ॥ व्यपेतोदूरीकृतोमलसंघातःपापसंघातोयया तां ॥ व्यपेतजलसंघातामितिपाठे ॥ तीरे क्रूरप्रवाहरहितामित्यर्थः ॥ मणिर्मुक्तामणिः ॥ अनेनातिस्वच्छशुभ्रजलत्वं दिग्गजाद्यालोडनेपिनिर्मलत्वमित्यतिशयोक्तिरलंकारः ॥ वरवारणैरुत्तमगजैः ॥ २२ ॥ देवराजानस्तेउपवाह्यायेषांतैश्चवरगजैः ॥ औपवाह्यैरितिपाठे तेषांक्रीडार्थयानभूतै

देवसंघाप्लुतजलांनिर्मलोत्पलसंकुलां ॥ क्वचिदाभोगपुलिनांक्वचिन्निर्मलवालुकां ॥ १८ ॥ हंससारससंघुष्टांचक्रवाकोपशोभितां ॥ सदामत्तैश्चविहगैरभिपन्नामनिंदितां ॥ १९ ॥ क्वचित्तीररुहैर्वृक्षैर्मालाभिरिवशोभितां ॥ क्वचित्फुल्लोत्पलच्छन्नांक्वचित्पद्मवनाकुलां ॥ २० ॥ क्वचिल्कुमुदखंडैश्चकुड्मलैरुपशोभितां ॥ नानापुष्परजोध्वस्तांसमदामिवचक्वचित् ॥ २१ ॥ व्यपेतमलसंघातांमणिनिर्मलदर्शनां ॥ दिशागजैर्वनगजैर्मत्तैश्चवरवारणैः ॥ २२ ॥ देवराजोपवाह्यैश्चसन्नादितवनांतरां ॥ प्रमदामिवयत्नेनभूषितांभूषणोत्तमैः ॥ २३ ॥ फलपुष्पैःकिसलयैर्वृतांगुल्मैर्द्विजैस्तथा ॥ विष्णुपादच्युतांदिव्यामपापांपापनाशिनीं ॥ २४ ॥ शिंशुमारैश्चनक्रैश्चभुजंगैश्चसमन्वितां ॥ शंकरस्यजटाजूटाद्भ्रष्टांसागरतेजसा ॥ २५ ॥ समुद्रमहिषींगंगांसारसक्रौंचनादितां ॥ आससादमहाबाहुःशृंगवेरपुरंप्रति ॥ २६ ॥ तामूर्मिकलिलावर्तामन्ववेक्ष्यमहारथः ॥ सुमंत्रमब्रवीत्सूतमिहैवाद्यवसामहे ॥ २७ ॥ अविदूरादयंनद्यावह्वपुष्पप्रवालवान् ॥ सुमहानिंगुदीवृक्षोवसामोऽत्रैवसारथे ॥ २८ ॥ रित्यर्थः ॥ २३ ॥ भूषणान्येवाह ॥ फलेत्यादि ॥ द्विजैः पक्षिभिः ॥ विष्णुपादस्पर्शेन ब्रह्मलोकात् ब्रह्मांडबाह्यजलदेशाच्च्युतां ॥ अपापां कर्मनाशादिवत्केनापिप्रकारेणपापजनकत्वाभाववतीमितिकतकस्तन्न पापजनकत्वसंभावनायाएवाभावात् ॥ वस्तुतोऽपापां पापवज्जंतुरहितां ॥ तत्रहेतुः पापनाशिनीं दर्शनमात्रेणतादृशीं ॥ २४ ॥ शिंशुमारोजलकपिरितिवैजयंती कोशकर्ता ॥ नक्रैर्मकरैः ॥ सागरतेजसा भगीरथतपसा ॥ २५ ॥ शृंगवेरपुरंप्रस्थितामितिशेषः ॥ २६ ॥ ऊर्मिभिः कलिलाः संपृक्ताआवर्तायस्यांसातां ॥ इह गंगातीरे ॥ २७ ॥ नद्यविदूरत्वं बह्वपुष्पप्रवालवत्त्वेहेतुः इंगुदीतापसतरुः ॥ ॥ २८ ॥

देवादीनां संमान्यं सलिलं यस्यास्तां अनेनगंगाजलंप्रवाहादन्यत्रानीतमपि सकलपापक्षयसमर्थमितिध्वनितं ॥ २९ ॥ तत्र गंगातीरे स्थितंइंगुदीवृक्षं हयैर्ययतुः ॥ ३० ॥ तं अभियाय तत्समीपंगत्वेतियावत् ॥ अवतरत् अवातरत् ॥ ३१ ॥ उपतस्थे समीपंसेवार्थंप्राप्तः ॥ ३२ ॥ आत्मसमः प्राणसमः ॥ निषादजात्यः तज्जातौभवः बलवान्या णतःसेनातश्च स्थपतिर्निषादाधिपतिःनिषादजात्यः ॥ स्थपतिरित्यनेननिषादस्थपतियाजयेदित्यत्रकर्मधारयइतिसूचितं ॥ यद्यपीदृशसख्यं हीनप्रेष्यंहीनसख्यमित्यादिनो

प्रेक्षामिसरितांश्रेष्ठांसंमान्यसलिलांशिवां॥ देवमानवगंधर्वमृगपन्नगपक्षिणां ॥ २९ ॥ लक्ष्मणश्चसुमंत्रश्चवाढमित्येवराघवं॥ उक्तामिंगुदीवृक्षंतदोपययतुर्हयैः ॥ ३० ॥ रामोऽभियायतंरम्यंवृक्षमिक्ष्वाकुनंदनः॥ रथादवतरत्तस्मात्सभार्यःसहलक्ष्मणः॥ ३१॥ सुमंत्रोप्यवतीर्याथमोचयित्वाहयोत्तमान्॥वृक्षमूलगतंराममुपतस्थेकृतांजलिः॥३२॥ तत्रराजागुहोनामरामस्यात्मसमःसखा॥ निषादजात्योबलवान्स्थपतिश्चेतिविश्रुतः ॥ ३३॥ सश्रुत्वापुरुषव्याघ्ररामंविषयमागतं॥ वृद्धैःपरिवृतोमात्यैर्ज्ञातिभिश्चाप्युपागतः ॥ ३४॥ ततोनिषादाधिपतिंदृष्ट्वादूरादुपस्थितं॥ सहसौमित्रिणारामःसमागच्छद्गुहेनसः॥ ३५॥ तमार्तःसंपरिष्वज्यगुहोराघवमब्र वीत्॥ यथायोध्यातथेदंतेरामकिंकरवाणिते॥ ३६॥ ईदृशंहिमहाबाहोकःप्राप्स्यत्यतिथिंप्रियं॥ ततोगुणवदन्नाद्यमुपादायपृथग्विधं ॥ ३७॥ अर्घ्यंचोपानयच्छीघ्रंवाक्यंचेदमुवाचह॥ स्वागतंतेमहाबाहोनवेयमखिलामही॥ ३८॥ पपातकेषुगणितं तथापितद्विप्रवि

षयं राज्ञामाटविकबलेनप्रयोजनवत्त्वात् ॥ षड्विधबलसंग्रहस्यराजधर्मत्वाच्चतत्सख्यमेवेतिदिक् ॥ अत्रेदंबोध्यं निषादगुहविषयेरामस्यात्मसमःसखेत्येवंवदतावाल्मीकिना रामसमत्वरामसमानख्यातित्वोक्त्या भगवद्भक्तत्वेननिषादत्वेपि पूर्वकृतश्रवणादिमत्त्वेन तस्यतत्त्वज्ञत्वंसूचितं ॥ ३३ ॥ उपागतः रामसमीपंप्राप्तः ॥ विषयं स्वदेशं ॥ ३४ ॥ समागच्छत् ॥ क्षेमालिंगनादिनासंगतोऽभूत् ॥ ३५ ॥ आर्तः रामीयवल्कलादिधरणदर्शनेननप्तः ॥ इदमस्मत्पुरं ॥ ३६ ॥ ईदृशवचनेकारणमाह ॥ ईदृशंहीति ॥ अनेनभग वत्स्वरूपज्ञत्वमात्मनोध्वनितं ॥ अन्नाद्यं अन्नमोदनस्तदाद्यं भोज्यादीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

नोराज्यं भक्ष्यादिकंच प्रशाधि स्वीकुरु ॥ ३९ ॥ वाजिनां खादनं घासादि ॥ ४० ॥ महाप्रभुरपिसन्स्वगृहादिहदूरंयत्पद्भ्यामागतोसि यच्चतेवयमखिलामहीत्यनेनस्नेहंद र्शयसि ॥ तेनत्वया वयमर्चिताएवहृष्टाश्चवयमित्युवाचेत्यर्थः ॥ सर्वदावयमर्चिताइत्यनेन मत्प्यानमेवमेमहतीपूजा ॥ तच्चसर्वदातवास्तेइत्यप्यर्थोगर्भितः ॥ अतएव वयं त्वयिसर्वदाहृष्टाः ॥ ४१ ॥ अतएवपुनरालिंगति ॥ अत्यंतप्रेमास्पदत्वंबोधयितुं भुजाभ्यामिति ॥ ४२ ॥ वनेषुचेति तस्याटविकत्वाद्वनकुशलप्रश्नः ॥ क्वचिद्वनेष्वितिपाठः

वयंप्रेष्याभवान्भर्तासाधुराज्यंप्रशाधिनः ॥ भक्ष्यंभोज्यंचपेयंचलेह्यंचैतदुपस्थितं॥ ३९॥शयनानिचमुख्यानिवाजिनांखादनंचते॥ गृहमेवंब्रुवाणंतुराघवःप्रत्युवाचह ॥ ४० ॥ अर्चिताश्चैवहृष्टाश्चभवतासर्वदावयं॥ पद्भ्यामभिगमाच्चैवस्नेहसंदर्शनेनच॥ ४१ ॥ भु जाभ्यांसाधुवृत्ताभ्यांपीडयन्वाक्यमब्रवीत्॥ दिष्ट्यात्वांगुहपश्यामित्यरोगंसहबांधवैः॥ ४२॥ अपितेकुशलंराष्ट्रेमित्रेषुचवनेषुच॥ यस्त्विदंभवताकिंचित्प्रीत्यासमुपकल्पितं ॥ ४३ ॥सर्वंतदनुजानामिनहिवर्तेप्रतिग्रहे॥ कुशचीराजिनधरंफलमूलाशनंचमां॥४४॥ विद्धिप्रणिहितंधर्मेतापसंवनगोचरं॥ अश्वानांखादनेनाहमर्थीनान्येनकेनचित्॥४५॥ एतावताचभवताभविष्यामिसुपूजितः॥ एते हिदयिताराज्ञःपितुर्दशरथस्यमे ॥ ४६ ॥ एतैःसुविहितैरश्वैर्भविष्याम्यहमर्चितः ॥ अश्वानांप्रतिपानंचखादनंचैवसोन्वशात्॥ ४७॥ गुहस्तत्रैवपुरुषांस्त्वरितंदीयतामिति॥ ततश्चीरोत्तरासंगःसंध्यामन्वास्यपश्चिमां॥ ४८॥ ॥ ४३ ॥ अनुजानामि ॥ अंगीकृत्यदद्मि ॥ प्रति

ग्रहेभोगफलके ॥ ४४ ॥ धर्मेप्रणिहितं पित्राज्ञापालनलक्षणेधर्मेसावधानं अत्रतद्वत्तस्यागृहेऽप्रतिग्रहे अप्रतिगृहीतृत्वरूपक्षत्रधर्मोपन्यासेन अन्नभोजनायोग्यत्वे व्रतस्थत्व रूपहेतूपन्यासेनच तदन्नस्यभोजनयोग्यत्वंसूचयता तस्यतत्त्वज्ञत्वंसूचितं ॥ अन्यथानिषादत्वेनाभोज्यान्ननया तमेवहेतुमुपन्यसेत् सवाक्यंपक्वान्नमाहरेत् ॥ एतेनतत्त्वज्ञः सर्वोपिभोज्यान्नएवेतिध्वनितं ॥ ४५ ॥ एते अश्वाः ॥४६॥ प्रतिपानं जात्यश्वानांराजौपवाह्यानां घासदानानंतरं यत्पाय्यतेक्षीरादि तत्प्रतिपानं यच्चघृतशर्करादियुतयवचू र्णादिखाद्यतेतत्खादनं ॥ ४७ ॥ त्वरितंदीयतामित्यन्वशादित्यन्वयः ॥ ४८ ॥

जलमेवाददेभोज्यंलक्ष्मणेनाहृतंस्वयं॥ तस्यभूमौशयानस्यपादौप्रक्षाल्यलक्ष्मणः॥ ४९॥ सभार्यस्यततोभ्येत्यतस्थौवृक्षमुपाश्रितः॥ गुहोपिसहसूतेनसौमित्रिमनुभाषयन्॥ अन्वजाग्रत्ततोरामंअप्रमत्तोधनुर्धरः॥ ५०॥ तथाशयानस्यततोयशस्विनोमनस्विनोदाशरथेर्महात्मनः॥ अदृष्टदुःखस्यसुखोचितस्यसातदाव्यतीतासुचिरेणशर्वरी॥ ५१॥ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचाशःसर्गः॥ ५०॥ ॥७॥ ॥७॥ तंजाग्रतमदंभेनभ्रातुरर्थायलक्ष्मणं॥ गुहःसंतापसंतप्तोराघवंवाक्यमब्रवीत्॥ १॥ इयंतातसुखाशय्यात्वदर्थमुपकल्पिता॥ प्रत्याश्वसिहिसाध्वस्यांराजपुत्रयथासुखं॥ २॥ उचितोयंजनःसर्वःक्लेशानांत्वंसुखोचितः॥ गुप्त्यर्थंजागरिष्यामःकाकुत्स्थस्यवयंनिशां॥३॥ नहिरामात्प्रियतमोममास्तेभुविकश्चन॥ ब्रवीम्येवचतेसत्यंसत्येनैवचतेशपे॥ ४॥ अस्यप्रसादादाशंसेलोकेस्मिन्सुमहद्यशः॥ धर्मावाप्तिंचविपुलांअर्थकामौचपुष्कलौ॥५॥ सोहंप्रियसखंरामंशयानंसहसीतया॥ रक्षिष्यामिधनुःपाणिःसर्वथाज्ञातिभिःसह॥६॥ नमेऽस्त्यविदितंकिंचिद्वनेस्मिन्चरतःसदा॥ चतुरंगंत्यतिबलंसुमहत्संतरेमहि॥७॥ लक्ष्मणस्ततोवाचरक्ष्यमाणास्त्वयानघ॥ नात्रभीतावयंसर्वेधर्ममेवानुपश्यता॥८॥ तापेन पीडितः॥१॥ इयमिति॥ प्रत्याश्वसिहि विश्रांतोभव॥ २॥ अयंजनः आटविकः॥ ३॥ नहिरामादिति सर्वात्मभूतात्॥४॥५॥६॥ अविदितमज्ञातं किंचचतुरंगमिति परकीयमितिशेषः॥ तादृशमपि परकीयंबलं संतरेमहि युद्धेनजयेम॥७॥ ततोवाच ततउवाचेतिच्छेदः आर्षःसंधिः अत्र देशे वयंनभीताः यतोधर्ममेवानुपश्यता त्वया रक्ष्यमाणाभवामः॥ ८॥

तथापि जागरणेकारणमाह॥ कथमिति॥ जीवितं विशिष्टसुखजीवितजनकंभोजनादि॥९॥१०॥ मंत्रोगायत्र्यादिः॥ तपः कृच्छ्रादिः॥ पराक्रमैः तज्जन्यैर्वृष्यशृंगाद्यानयनाश्वमेधाद्यनुष्ठानैः एकोमुख्यः तत्रहेतुः सदृशलक्षणः पुरुषोत्तमसदृशलक्षणः दशरथसदृशलक्षणइत्यापाततोर्थः॥ ११॥ विधवा विगतपतिका॥ १२॥ श्रमेणोपरताराजभवनेऽयोध्यानगरेच भविष्यंतीतिशेषः॥ निर्घोषोपरतं उपरतनिर्घोषंभवतीतिमन्ये॥ १३ जीवंतीति नाशंसे नसंभावयामि यदिवाजीवंति एतावत्पर्यंतं तदेमां

कथंदाशरथौभूमौशयानेसहसीतया॥ शक्यानिद्रामयालब्धुंजीवितंवासुखानिवा॥ ९॥ योनदेवासुरैःसर्वैःशक्यःप्रसहितुंयुधि॥ तंपश्यसुखसंसुप्तंतृणेषुसहसीतया॥१०॥ योमंत्रतपसालब्धोविविधैश्चपराक्रमैः॥ एकोदशरथस्यैषःपुत्रःसदृशलक्षणः॥११॥ अस्मिन्प्रव्रजितेराजानचिरंवर्तयिष्यति॥ विधवामेदिनीनूनंक्षिप्रमेवभविष्यति॥१२॥ विनद्यसुमहानादंश्रमेणोपरताःस्त्रियः॥ निर्घोषोपरतंतातमन्येराजनिवेशनं॥१३॥ कौसल्याचैवराजाचतथैवजननीमम॥ नाशंसेयदिजीवंतिसर्वेतेशर्वरीमिमां॥१४॥ जीवेदपिहिमेमाताशत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया॥ तद्दुःखंयदिकौसल्यावीरसूर्विनशिष्यति॥ १५॥ अनुरक्तजनाकीर्णासुखालोकप्रियावहा॥ राजव्यसनसंसृष्टासापुरीविनशिष्यति॥ १६॥ कथंपुत्रंमहात्मानंज्येष्ठपुत्रमपश्यतः॥ शरीरंधारयिष्यंतिप्राणाराज्ञोमहात्मनः॥ १७॥विनष्टेनृपतौपश्चात्कौसल्याविनशिष्यति॥ अनंतरंचमातापिममनाशमुपैष्यति॥ १८॥

शर्वरीमेवजीविष्यंतिनाये अन्नपानाद्यभावादितिसंभावयामीतिशेषः॥१४॥ जीवेदपि एतद्राज्ञ्याःपरमपीतिशेषः॥ यदि यत्॥ वीरसूः कौसल्या एकपुत्रत्वाद्विनशिष्यत्येव तदतिदुःखमित्यर्थः॥१५॥ अनुरक्तैःरामानुरक्तैर्जनैराकीर्णा व्याप्ता सुखालोकरूपं प्रियमावहतिसा सदासुखवल्लोका इदानींराजव्यसनेन दशरथमरणदुःखेन संसृष्टा युक्ता॥१६॥ राजव्यसनमेवदर्शयति॥ कथमिति॥ १७॥ मातापि भर्तृपुत्रवियोगात् सत्यप्येकपुत्रसन्निधौ॥ १८॥

मनोरथं रामराज्याभिषेकमनवाप्य अतिक्रांतमतिक्रांतं नष्टंनष्टमितिक्रोशन्निति शेषः ॥ प्रत्यागतं रामंराज्येऽनिक्षिप्यैव मेपितावनिशिष्यतीत्यन्वयः ॥ १९ ॥ तस्मिन्काले मरणकाले उपस्थिते ये दत्तं मृतंपितरं रघुकुलजं सर्वप्रेतकार्येषु संस्करिष्यंति तेसिद्धार्थाः भाग्यवंतः प्राप्तराज्याश्च भरतादयइतिशेषः ॥ क्रोधात्तन्नामाग्रहणं ॥२०॥ ॥ २१ ॥ २२ ॥ विचरिष्यंति भरतादयइतिशेषः ॥ २३ ॥ अपिजीवेदितिसंभावने लिङ् ॥ अपिच अपिपश्याम अपिद्रक्ष्यामः ॥ २४॥ सत्यप्रतिज्ञेन रामेण ॥ २५ ॥

अतिक्रांतमतिक्रांतमनवाप्यमनोरथं ॥ राज्येराममनिक्षिप्यपितामेविनशिष्यति॥ १९॥सिद्धार्थाःपितरंदत्तंतस्मिन्कालेत्युपस्थिते॥
प्रेतकार्येषुसर्वेषुसंस्करिष्यंतिराघवं ॥ २०॥ रम्यचत्वरसंस्थानांसंविभक्तमहापथां॥ हर्म्यप्रासादसंपन्नांगणिकावरशोभितां॥ २१॥
रथाश्वगजसंबाधांतूर्यनादविनादितां॥ सर्वकल्याणसंपूर्णांहृष्टपुष्टजनाकुलां॥ २२॥ आरामोद्यानसंपन्नांसमाजोत्सवशालिनीं॥
सुखिताविचरिष्यंतिराजधानींपितुर्मम॥२३॥अपिजीवेद्दशरथोवनवासात्पुनर्वयं॥ प्रत्यागम्यमहात्मानमपिपश्यामसुव्रतं॥ २४॥
अपिसत्यप्रतिज्ञेनसार्धंकुशलिनोवयं॥ निवृत्तेवनवासेऽस्मिन्नयोध्यांप्रविशेमहि ॥ २५॥परिदेवयमानस्यदुःखार्तस्यमहात्मनः॥
तिष्ठतोराजपुत्रस्यशर्वरीसाऽत्यवर्तत ॥ २६॥ तथाहिसत्यंब्रुवतिप्रजाहितेनरेंद्रसूनौगुरुसौहृदाद्दृढं॥ मुमोचवाष्पंव्यसनाभिपीडितो
ज्वरातुरोनागइवव्यथातुरः॥ २७॥ इत्यार्षेश्रीरा० वा० आ० अ० एकपंचाशःसर्गः॥ ५१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ प्रभाता
यांतुशर्वर्यांपृथुवक्षामहायशाः ॥ उवाचरामःसौमित्रिंलक्ष्मणंशुभलक्षणं॥ १ ॥ भास्करोदयकालोसौगताभगवतीनिशा॥ असौ
सुकृष्णोविहगःकोकिलस्तातकूजति॥ २॥

परिदेवयमानस्येति इत्थमित्यादिः तिष्ठतः जाग्रतः ॥ २६ ॥ गुरौ रामे सौहृदात्इत्युभयान्वयि अतिस्नेहाज्ज्वरातुरोगुहः व्यथातुरोनागोगजइव ॥ २७ ॥ इतिरामाभिरा० अयो० एकपंचाशःसर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ प्रभातायामिति ॥ १ ॥ सुकृष्णोविहगः काकः कोकिलपालकत्वाच्च कोकिलपदेनोक्तः ॥ काकेतिनामग्रहणस्यप्रातर्निंद्यत्वादेवमुक्तिः ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ विज्ञाय तरणसाधनंशीघ्रमानेयमित्यवंरामवचनतात्पर्यंज्ञात्वा गुहं सूतंचामंत्र्य आमंत्रणेनैवतत्तात्पर्यंबोधयित्वा यथापूर्वंभ्रातुरयतोतिष्ठत् ॥ ४ ॥ सतु गुहस्तु रामस्यवचनं तरामजाह्नवीमित्येवंनिशम्य तात्पर्यतोज्ञात्वा प्रतिगृह्य नमस्कारपूर्वंप्रतिगृह्य सचिवानाहूय तन्मध्येकंचित्पतिअब्रवीत् ॥ ५॥ अस्यवाहनसंयुक्तां अस्य जलंनिरस्य नावंतीरंप्रापयतीत्यस्यवाहनमरित्रं॥मयूरव्यंसकादित्वात्समासः॥कर्णग्राहः कर्णधारः॥सुखेन प्रतारः प्रतरणं ययातां॥दृढां दृढसंधिबंधां तीर्थेऽवतारमार्गेउपाहर समीपंप्राप

वर्हिणानांचनिर्घोषःश्रूयतेनदतांवने॥ तरामजाह्नवींसौम्यशीघ्रगांसागरंगमां॥ ३॥ विज्ञायरामस्यवचःसौमित्रिर्मित्रनंदनः॥ गुह
मामंत्र्यसूतंचसोतिष्ठद्भातुरग्रतः ॥ ४॥ सतुरामस्यवचनंनिशम्यप्रतिगृह्यच ॥ स्थपतिस्तूर्णमाहूयसचिवानिदमब्रवीत्॥ ५॥ अ
स्यवाहनसंयुक्तांकर्णग्राहवतींशुभां॥ सुप्रतारांदृढांतीर्थेशीघ्रंनावमुपाहर॥ ६॥ तंनिशम्यगुहादेशंगुहामात्योगतोमहान्॥ उपोह्यरु
चिरांनावंगुहायप्रत्यवेदयत्॥ ७॥ ततःसप्रांजलिर्भूत्वागुहोराघवमब्रवीत्॥ उपस्थितेयंनौर्देवभूयःकिंकरवाणिते॥ ८॥ तवामरसुत
प्रख्यतर्तुसागरगामिनीं॥ नौरियंपुरुषव्याघ्रशीघ्रमारोहसुव्रत॥९॥अथोवाचमहातेजारामोगुहमिदंवचः॥कृतकामोऽस्मिभवताशी
घ्रमारोप्यतामिति॥ १० ॥ततःकलापान्सन्नह्यखड्गौवध्वाचधन्विनौ॥ जग्मतुर्येनतांगंगांसीतयासहराघवौ॥ ११ ॥ राममेवंतुधर्म
ज्ञमुपागत्यविनीतवत्॥ किमहंकरवाणीतिसूतःप्रांजलिरब्रवीत्॥ १२ ॥ततोऽब्रवीद्दाशरथिःसुमंत्रंस्पृशन्करेणोत्तमदक्षिणेन॥सुमं
त्रशीघ्रंपुनरेवयाहिराज्ञःसकाशेभवचाप्रमत्तः॥ १३॥

य ॥ ६ ॥ उपोह्य समीपंप्रापय्य ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ आरोप्यतां खनित्रपिटकवैदेहीवस्त्राभरणादिकमितिशेषः ॥ १० ॥ सन्नह्य कवचं कलापान्तूणीरान् ॥ येन अवतारेणमार्गेण नावमारुह्य तामनिर्वाच्यगुणां गंगां लोकास्तरंति तमवतारं तर्तुंजग्मतुः ॥ ११ ॥ एवंतु एवंभूतंतुरथादिनिरपेक्षंगच्छंतंतु ॥ १२ ॥ उत्तमश्चासौदक्षिणश्च तेन स्पर्शादिव्यापारेउत्तमेन स्पर्शमात्रेणसकलदुःखहारकत्वाद्दक्षिणेनेदृशेनकरेण दक्षिणकरेण ॥ १३ ॥

गमनप्रत्याशानिवृत्तये पुनःसावधारणांनिवृत्तिमाह ॥ निवर्त्तस्वेति ॥ एतावत्पर्यंतंराजाज्ञयायानेनगमनंकृतं ॥ हि अतःपरं ममानेन नप्रयोजनं यतोरथंविहाय पद्भ्यामेवमहावनंगमिष्यामोऽतस्त्वं सर्वथानिवर्तस्व ॥ १४ ॥ अभ्यनुज्ञातं प्रतिनिवृत्त्यैइतिशेषः ॥ १५ ॥ तदादौ लोकदृष्ट्याशोकापनुदवचनमाह ॥ नातीति ॥ सभ्रातृभार्यस्यतव प्राकृतवत् क्षुद्रवद्वनेवासोयेनदैवेनकृतस्तदिदंदैवं इहलोके केनाप्यतिक्रांतंन लंघितंन अतोहृदयेमाशुचइत्यर्थः ॥ यद्वा तेवनवासोजातइतियदिदं इहलोके अयोध्यास्थलो

निवर्त्तस्वेत्युवाचैनमेतावद्धिकृतंमम ॥ रथंविहायपद्भ्यांतुगमिष्यामोमहावनं ॥ १४ ॥ आत्मानंत्वभ्यनुज्ञातमवेक्ष्यार्तःससारथिः ॥ सुमंत्रःपुरुषव्याघ्रमैक्ष्वाकमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥ नातिक्रांतमिदंलोकेपुरुषेणहकेनचित् ॥ तवसभ्रातृभार्यस्यवासःप्राकृतवद्वने ॥ १६ ॥ नमन्येब्रह्मचर्येवास्वधीतेवाफलोदयः ॥ मार्दवार्जवयोर्वापित्वांचेद्व्यसनमागतं ॥ १७ ॥ सहराघववैदेह्याभ्रात्राचैववनेवसन् ॥ त्वंगतिंप्राप्स्यसेवीरत्रीन्लोकांस्तुजयन्निव ॥ १८ ॥ वयंखलुहतारामयत्त्वयात्युपवंचिताः ॥ कैकेय्यावशमेष्यामःपापायादुःखभागिनः ॥ १९ ॥ इतिब्रुवन्नात्मसमंसुमंत्रःसारथिस्तथा ॥ दृष्ट्वादूरगतंरामंदुःखार्तोरुरुदेचिरं ॥ २० ॥ ततस्तुविगतेबाष्पेसूतंस्पृष्टोदकंशुचिं ॥ रामस्तुमधुरंवाक्यंपुनःपुनरुवाचतं ॥ २१ ॥ इक्ष्वाकूणांत्वयातुल्यंसुहृदंनोपलक्षये ॥ यथादशरथोराजामांनशोचेत्तथाकुरु ॥ २२ ॥

कमध्ये केनापिपुरुषेण नहृदिअत्यंतंक्रांतं स्वीकृतं सर्वासंमतमेवातोऽस्मदादीन्दोषेण मागृह्णीयाइतितात्पर्यं ॥ १६ ॥ किंच यदित्वामीदृशं व्यसनमागतं तदा ब्रह्मचर्यादिनिष्फलमितिमन्ये ॥ १७ ॥ इदानीं रामंभगवंतंमत्वाह ॥ सहेति ॥ गतिमुत्कर्षं एकस्यैवत्रिलोकीजेतुर्जयेन पितृवाक्यपरिपालनेनच त्रीन्लोकान्जयन्निव ॥ एवंच तवायंवनवासोपि महाफलएव ॥ १८ ॥ वयंतु सर्वथापीडिताइत्याह ॥ वयमिति ॥ उपवंचिताः केचिद्रात्रावविदितगमनेन अहंबलान्निवर्तनेन एवंसर्वेत्यक्ताः ॥ १९ ॥ आत्मसमं अतिबुद्धिमन्मंत्रियोग्यं ॥ दूरगतमितिपाठे दूरदेशावस्थानवंतं निश्चित्य तत्समीपे दुःखार्तश्चिरंरुरोद ॥ २० ॥ स्पृष्टोदकमाचामंतं शुचिं पवित्रं ॥ २१ ॥ सुहृदंव्यसनापनोदकं ॥ यतएवमतोयथेत्यादि ॥ २२ ॥

कामभारावसन्नः कामवेगेनपीडितः ॥ यद्वावसन्नः मदभिषेकादिमनोरथसमूहः ॥ तस्मादेतदुक्तं वक्ष्यमाणंच ॥ २३ ॥ कैकेय्याः प्रियोयः कामोविषयोभरताभिषेकादिस्तदर्थं यथा येनप्रकारेण यद्वस्तु आज्ञापयेत् तत् अविकांक्षयाऽस्मदादीनामविशंकया कार्यं सादरमनुष्ठेयं ॥ २४ ॥ एतच्छब्दार्थमाह ॥ यदेषामिति प्रशासतीत्यभ्यस्तत्वादत् ॥ सर्वकृत्येष्वपि कामक्रोधप्रवृत्तेष्वपि ॥ २५ ॥ यत्कार्यंप्रति यथायेनप्रकारेणअलीकमप्रियं ताम्यति ग्लायति ॥ २६ ॥ अभिवाद्य मत्प्रतिनिधितयामदीयनमस्का

शोकोपहतचेताश्चवृद्धश्चजगतीपतिः ॥ कामभारावसन्नश्चतस्मादेतद्ब्रवीमिते ॥ २३ ॥ यद्यथाज्ञापयेत्किंचित्समहात्मामहीपतिः ॥ कैकेय्याःप्रियकामार्थंकार्यंतदविकांक्षया ॥ २४ ॥ एतदर्थंहिराज्यानिप्रशासतिनराधिपाः ॥ यदेषांसर्वकृत्येषुमनोनप्रतिहन्यते ॥ २५ ॥ यद्यथासमहाराजोनालीकमधिगच्छति ॥ नचताम्यतिशोकेनसुमंत्रकुरुतत्तथा ॥ २६ ॥ अदृष्टदुःखंराजानंवृद्धमार्यंजितेंद्रियं ॥ ब्रूयास्त्वमभिवाद्यैवममहेतोरिदंवचः ॥ २७ ॥ नचाहमनुशोचामिलक्ष्मणोनचशोचति ॥ अयोध्यायाश्चुताश्चेतिवनेवत्स्यामहेतिवा ॥ २८ ॥ चतुर्दशसुवर्षेषुनिवृत्तेषुपुनःपुनः ॥ लक्ष्मणंमांचसीतांचद्रक्ष्यसेशीघ्रमागतान् ॥ २९ ॥ एवमुक्तातुराजानंमातरंचसुमंत्रमे ॥ अन्याश्चदेवीःसहिताःकैकेयींचपुनःपुनः ॥ ३० ॥ आरोग्यंब्रूहिकौसल्यामथपादाभिवंदनं ॥ सीतायाममचार्यस्यवचनाल्लक्ष्मणस्यच ॥ ३१ ॥ ब्रूयाश्चापिमहाराजंभरतंक्षिप्रमानय ॥ आगतश्चापिभरतःस्थाप्योनृपमतेपदे ॥ ३२ ॥

रंकृत्वा ॥ २७ ॥ इदंपदार्थमाह ॥ नचेति ॥ वनेवत्स्यामहेतिवेतिसंधिरार्षः ॥ वत्स्यामहेइतिवा नानुशोचामीतिसंबंधः ॥ २८ ॥ पुनरागतानस्मान्पुनस्त्वंद्रक्ष्यसीतिसंबंधः ॥ पुनःपुनरभीक्ष्णं द्रक्ष्यसिवा ॥ २९ ॥ सहिताः मममात्रेतिशेषः ॥ पुनःपुनरभीक्ष्णं पूर्वोक्तंवाक्यमुक्त्वा कौसल्यामित्युपलक्षणं सर्वाःप्रति कैकेयींचारोग्यंअहमरोगोऽदुःखइतिब्रूहि कैकेयीमितिनव्यंगोक्तिः ॥ किंतु दैवकृतत्वेनास्याअनपराधित्वमित्याशयेन ॥ ३० ॥ अथ आरोग्यकथनानंतरं सर्वान्प्रति आर्यस्य ज्येष्ठस्यमम सीतायालक्ष्मणस्यच वचनात्पादाभिवंदनंब्रूहि ॥ ३१ ॥ एवं पितरं मातरंप्रतिच संदिश्य पुनःपितरंप्रतिसंदिशति ॥ ब्रूयाइति महाराजं दशरथं नृपमते राजसंमते पदे राज्ये ॥ ३२ ॥

अथसुमंत्रंप्रत्याह ॥ भरतंचेति ॥ अभिषिच्य अभिषेचय्य ॥ ३३ ॥ राजनि दशरथे ॥ ३४ ॥ अविशेषतः शत्रुघ्नसंबंधात्कैकेय्यविशेषतः ॥ कैकेय्यविशेषेत्यर्थः एवं ममेमातापि कैकेय्याविशेषाद्रष्टव्येत्यर्थः ॥३५॥ अवेक्षता अंगीकुर्वता उभयोर्लोकयोरिहपरलोकयोः ॥ नित्यदा सर्वदा ॥ छांदसोदाप्रत्ययः ॥ सुखंवर्धयितुंशक्यं नेनतथावर्तस्व येनलोकद्वयेपि सुखंभवतीतिव्यंग्यं पर्यायोक्तमत्रालंकारः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ उपचारः स्वामिभृत्योचितःसत्कारः तेननब्रूयाः ब्रूयां छांदसमेतत् ॥ अपितु

॥१०७॥

भरतंचपरिष्वज्ययौवराज्येऽभिषिच्यच ॥ अस्मत्संतापजंदुःखंनत्वामभिभविष्यति ॥ ३३ ॥ भरतश्चापिवक्तव्योयथाराजनिवर्तसे ॥ तथामात्पुवर्तेथाःसर्वास्वेवाविशेषतः ॥ ३४ ॥ यथाचतवकैकेयीसुमित्राचाविशेषतः ॥ तथैवदेवीकौसल्याममेमाताविशेषतः ॥ ३५ ॥ तातस्यप्रियकामेनयौवराज्यमवेक्षता ॥ लोकयोरुभयोःशक्यंनित्यदासुखमेधितुं ॥ ३६ ॥ निवर्त्यमानोरामेणसुमंत्रः प्रतिबोधितः ॥ तत्सर्ववचनंश्रुत्वास्नेहात्काकुत्स्थमब्रवीत् ॥ ३७ ॥ यदहंनोपचारेणब्रूयाःस्नेहादविक्लवं ॥ भक्तिमानितितत्तावद्वाक्यंत्वं क्षंतुमर्हसि ॥ ३८ ॥ कथंहित्वद्विहीनोहंप्रतियास्यामितांपुरीं ॥ तवतातवियोगेनपुत्रशोकातुरामिव ॥ ३९ ॥ सराममपितावन्मे रथंदृष्ट्वातदाजनः ॥ विनारामंरथंदृष्ट्वाविदीर्येतापिसापुरी ॥ ४० ॥ दैन्यंहिनगरीगच्छेद्दृष्ट्वाशून्यमिमंरथं ॥ सूतावशेषंस्वंसैन्यंहतवीरमिवाहवे ॥ ४१ ॥ दूरेपिनिवसंतंत्वांमानसेनाग्रतस्थितं ॥ चिंतयंतोद्यनूनंत्वांनिराहाराःकृताःप्रजाः ॥ ४२ ॥ स्नेहात्विक्लवंवाक्यंब्रवीमि तद्वाक्यं भक्तिमानितिज्ञात्वा क्षंतुमर्हसीतिसंबंधः ॥३८॥ पुत्रशोकः पुत्रवियोगजःशोकः ॥३९॥ मेरथं मत्प्रवर्त्यरथं दूरात्दृष्ट्वा ॥ तदा दर्शनकाले सराममपि ॥ अपिःसंभावने सरामंसंभावयमानोजनः पुरीच निकटगतंरथं विनारामंदृष्ट्वा विदीर्येतापि ॥ अपिःसंभावनायां ॥ ४० ॥ सूतावशेषं हतवीरंरथं दृष्ट्वा स्वसैन्यमिव ॥४१॥ दूरेपि निवसंतं त्वां मानसेनव्यापारेणाग्रतःपुरःस्थितमिवत्वां चिंतयंत्यः रथेनागतप्रायोरामइतिचिंतयंत्यः प्रजाः जनाः अद्य एकस्यमम गमनदिने नूनंनिश्चयेन निराहाराःकृताः निराहारसंकल्पवत्यःकृताः मरिष्यंतीतियावत् ॥ ४२ ॥

॥१०७॥

तस्यैवयुक्त्यासाधनंकरोति ॥ दृष्टमित्यादिना संकुलं आर्तनादादि ॥ ४३ ॥ सरथं मामेवनिशाम्येत्यन्वयः ॥ ४४ ॥ पुनः रामंविना स्वगमनेऽनुपपत्तिमाह ॥ अहमिति ॥ अपिच अहंदेवीं किंवक्ष्यामि ॥ देवींकौसल्यां तवसुतोमयामातुलकुलंप्रापितइतिब्रूहि तत्राह ॥ ईदृशंवचनं प्रियमपि असत्यं नैवाहंब्रूयां वनंप्रापितइत्येव तर्हिब्रूहितत्राह ॥ इदंसत्यमपि अप्रियमेव ॥ अतः कथंब्रूयां ॥ सत्यंब्रूयात्प्रियंब्रूयान्नब्रूयात्सत्यमप्रियमितिस्मृतेः ॥ तस्मात्तवमातरंप्रतिवक्तुं योग्यस्योत्तरस्याभावादहं नगमिष्यामीति

दृष्टंतद्वैत्वयारामयादृशंत्वत्प्रवासने ॥ प्रजानांसंकुलंवृत्तंत्वच्छोकाक्रांतचेतसां ॥ ४३ ॥ आर्तनादोहियःपौरैरुन्मुक्तस्त्वत्प्रवासने ॥ सरथंमांनिशाम्यैवकुर्युःशतगुणंततः ॥ ४४ ॥ अहंकिंचापिवक्ष्यामिदेवींतवसुतोमया ॥ नीतोसौमातुलकुलंसंतापंमाकृथाइति ॥ ४५ ॥ असत्यमपिनैवाहंब्रूयांवचनमीदृशं ॥ कथमप्रियमेवाहंब्रूयांसत्यमिदंवचः ॥ ४६ ॥ ममतावन्नियोगस्थास्त्वद्बंधुजनवाहिनः ॥ कथंरथंत्वयाहीनंप्रवाह्यंतिहयोत्तमाः ॥ ४७ ॥ तन्नशक्ष्याम्यहंगंतुमयोध्यांत्वदृतेनघ ॥ वनवासानुयानायमामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ४८ ॥ यदिमेयाचमानस्यत्यागमेवकरिष्यसि ॥ सरथोग्निंप्रवेक्ष्यामित्यक्तमात्रइहत्वया ॥ ४९ ॥ भविष्यंतिवनेयानितपोविघ्नकराणिते ॥ रथेनप्रतिबाधिष्येतानिसर्वाणिराघव ॥ ५० ॥

भावः ॥ एतदेवध्वनयन्वक्ष्यति ॥ तन्नशक्ष्याम्यहंगंतुमिति ॥ यत्तु कतकेनासत्यमपि मातुलकुलगमनंवक्ष्यामि ननुसत्यमपिवनगमनमप्रियत्वादित्युक्तं तत्तुतन्नशक्ष्यामीत्यादिनोक्तवचसां नगरगमनाभावप्रतिपादकत्वस्यैवलाभाच्चित्यं ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ रथोपि नेतुमशक्यइत्यनुपपत्त्यंतरमाह ॥ ममेति ॥ एतेऽश्वाममनियोगस्थाः मत्प्रेरणमात्राधीनाः मत्प्रेरणयात्वद्बंधुजनवहनशीलाएव नत्वन्यवहनशीलानापित्वद्बंधुरहितरथवहनशीलाः ॥ अतस्त्वयाहीनं रथमेतेकथंप्रवाह्यंति नकथमपिवहंति अतोरथनयनंदुःशक्यमितिभावः ॥ ४७ ॥ उपसंहरति तन्नेति ॥ ४८ ॥ त्यक्तमात्रे त्यागलक्षणएव ॥ ४९ ॥ भविष्यंति संभावितानि रथेनसाधनेनाहमेवरथीभूत्वा प्रतिबाधिष्ये ॥ ५० ॥

ननु सूतेन त्वया कथंरथिकृत्यंकर्तुंशक्यं तत्राह ॥ त्वत्कृतेनेति ॥ नकेवलमहंसूतः किंतु प्रधानभूतोमंत्री सूतत्वंतुत्वत्कृतानुग्रहरूपफलेन तदर्थफलस्यापि हेतुत्वांगीकारा न्मयांगीकृतमितिशेषः ॥ तत्फलंच त्वदीयरथचर्यया त्वदनुग्रहकृतं सुखं मयाप्राप्तमिदानींत्वत्कृतेनत्वदंगीकृतवनानुगमनानुग्रहेण वनवासकृतंसुखं राज्यचिंताद्युःखाभावा न्महत्सुखमाशंसे प्रार्थयामि ॥ एतेन त्वद्वनतारंज्ञात्वैव त्वद्रथचर्यासौभाग्यायसूतत्वं मयांगीकृतमितिध्वनितं ॥ ५१ ॥ प्रत्यनंतरः प्रत्यासन्नोऽनुकूलइतियावत् प्रत्यनंतरो

त्वत्कृतेनमयाप्राप्तंरथचर्याकृतंसुखं॥ आशंसेत्वत्कृतेनाहंवनवासकृतंसुखं॥ ५१ ॥ प्रसीदेच्छामितेऽरण्येभवितुंप्रत्यनंतरः॥ प्रीत्या
भिहितमिच्छामिभवमेप्रत्यनंतरः॥ ५२॥ इमेपिचहयावीरयदितेवनवासिनः॥ परिचर्याकरिष्यंतिप्राप्स्यंतिपरमांगतिं॥ ५३॥ तव
श्रुश्रूषणंमूर्ध्नाकरिष्यामिवनेवसन्॥ अयोध्यांदेवलोकंवासर्वथाप्रजहाम्यहं॥ ५४॥ नहिशक्याप्रवेष्टुंसामयाऽयोध्यात्वयाविना॥ राज
धानीमहेंद्रस्ययथादुष्कृतकर्मणा॥ ५५॥ वनवासेक्षयंप्राप्तेममैषहिमनोरथः ॥ यदनेनरथेनैवत्वांवहेयंपुरींपुनः॥ ५६॥ चतुर्दश
हिवर्षाणिसहितस्यत्वयावने ॥ क्षणभूतानियास्यंतिशतसंख्यानिचान्यथा॥ ५७॥ भृत्यवत्सलतिष्ठंतंभर्तृपुत्रगतेपथि ॥ भक्तंभृत्यं
स्थितंस्थित्यानमांत्वंहातुमर्हसि॥ ५८ ॥ एवंबहुविधंदीनंयाचमानंपुनःपुनः॥ रामोभृत्यानुकंपीतुसुमंत्रमिदमब्रवीत्॥ ५९॥ जाना
मिपरमांभक्तिमहंतेभर्तृवत्सल॥ शृणुचापियदर्थंत्वांप्रेषयामिपुरीमितः॥ ६०॥ नगरींत्वांगतंदृष्ट्वाजननीमेयवीयसी॥ कैकेयीप्रत्य
यंगच्छेदितिरामोवनंगतः॥ ६१॥ भवेतित्वया प्रीत्याभिहितंवाक्यं श्रोतुमिच्छामि ॥ ५२॥ ५३॥ देवलोकंवेत्यनेन त्वद्भक्तानांभक्त्यंतरायभूतदेवलोकप्रा
प्तिरपिहेयैवेतिसूचितं ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ वनवासेक्षयंप्राप्ते वनवासकालेसमाप्ते पुरींवहेयं प्रापयेयमितियत् एषमेमनोरथः ॥ ५६ ॥ अन्यथा त्वयारहितस्यस्थितिपक्षे
॥ ५७ ॥ भर्तृपुत्रगते राजपुत्राश्रितेपथि यथाभृत्येन स्थातव्यं तथात्वद्विषयेतिष्ठंतं सर्वभृत्यमध्येभक्तिमंतंभृत्यं ॥ स्थित्या भृत्ययोग्ययास्थित्या सर्वदास्थितं नियुक्तं का
र्यविषये कदाप्यपराधरहितमितियावत् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ रामोवनंगतइतिप्रत्ययं निश्चयं कैकेयीगच्छेदित्यन्वयः ॥ ६१ ॥

अतिशंका अन्यथाशंका तांनकुर्यात् ॥ ६२ ॥ इत्येषमेप्रथमःकल्पोमुख्यंप्रयोजनं त्वद्गमनस्येत्यन्वयः भरतेनारक्षितं समंताद्रक्षितमीदृशंपुत्रराज्यं तज्जन्यंसुखंप्राप्तु
यादितिच ममत्वद्गमनस्य प्रयोजनं भरतानयनस्यत्वदधीनत्वात् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ सजनेवने वासोनयोग्यइत्युक्तिरत्रैव वनेस्थेयमिति कदाचिद्दुहःप्रार्थयेत्तत्प्रतिबं
धाय आश्रमे जनपदरहिते वासोयोग्योतस्तद्व्रतआश्रमवासोचितोविधिर्जटाधारणादिरूपइदानींकर्तव्यइत्यन्वयः ॥ ६६ ॥ सोहंनियमं वन्याहारभूशयनादिरूपं गृहीत्वा

विपरीतेतुतुष्टिहीनावनवासंगतेमयि॥ राजानंनातिशंकेतमिथ्यावादीतिधार्मिकं॥ ६२॥ एषमेप्रथमःकल्पोयदंवामेयवीयसी॥ भर
तारक्षितंवृत्तंपुत्रराज्यमावाप्स्यते॥ ६३॥ ममप्रियार्थंराज्ञश्चसुमंत्रत्वंपुरींव्रज॥ संदिष्टश्चापियानर्थांस्तांस्तान्ब्रूयास्तथातथा॥ ६४॥
इत्युक्त्वावचनंसूतंसांत्वयित्वापुनःपुनः॥ गुहंवचनमक्लीबोरामोहेतुमदब्रवीत्॥ ६५॥ नेदानींगुहयोग्योयंवासोमेसजनेवने॥ अ
वश्यमाश्रमेवासःकर्तव्यस्तद्व्रतोविधिः॥ ६६॥ सोहंगृहीत्वानियमंतपस्विजनभूषणं॥ हितकामःपितुर्भूयःसीतायालक्ष्मणस्यच॥
॥ ६७॥ जटाःकृत्वागमिष्यामिन्यग्रोधक्षीरमानय॥ तत्क्षीरंराजपुत्रायगुहःक्षिप्रमुपाहरत्॥ ६८॥ लक्ष्मणस्यात्मनश्चैवरामस्तेनाक
रोज्जटाः॥ दीर्घबाहुर्नरव्याघ्रोजटिलत्वमधारयत्॥ ६९॥ तौतदाचीरसंपन्नौजटामंडलधारिणौ॥ अशोभेतांऋषिसमौभ्रातरौरामल
क्ष्मणौ॥ ७०॥ ततोवैखानसंमार्गमास्थितःसहलक्ष्मणः॥ व्रतमादिष्टवान्रामःसहायंगुहमब्रवीत्॥ ७१॥ सीतायालक्ष्मणस्यचानुमत्या न
पस्विजनभूषणं जटाःकृत्वा गमिष्यामि ॥ अतोन्ययोधक्षीरमानय भूयोतिशयेन पितुर्हितकामः तत्प्रतिज्ञारक्षणेन ॥ यत्तु सीतायाहितकामइति तन्न जटाधारणेनसीताहिताप्र
सिद्धेः ॥ अनुमतिस्तुअपेक्षितैव अन्यथा संन्यासवुध्या परमदुःखापत्तेः॥ ६७॥ ६८॥ लक्ष्मणस्याकरोत्॥ तेनापि रामवदवस्थानस्यसंकल्पितत्वात् ॥ ६९॥ ७०॥ वैखानसं मा
र्गं वानप्रस्थाश्रमधर्मं आस्थितः प्रामुंकृतबुद्धिःसन् व्रतं वानप्रस्थव्रतं आदिष्टवानंगीकृतवान् अत्रगंगारूपतीर्थप्राप्तावपेप्रयागरूपतीर्थेप्राप्तौ तदपेपितृमरणश्रवणेपि यन्मुंडना
करणंरामलक्ष्मणयोस्तेनानेनपरकृत्तिरूपार्थवादेन क्षत्रियाणांतीर्थादिषुमुंडननिषेधंप्रतीमइत्यलं ॥सहायं गंगातरणादिकृतसहायं ॥ ७१ ॥

किमब्रवीत्तदाह ॥ अप्रमत्तइति ॥ दुःखेनारक्षारक्षणंयस्यतदुरारक्षं अतिशयेनदुरारक्षंदुरारक्षतमं ॥ दुरारक्ष्यतममितिपाठे ॥ अतिशयेनदुःखेनरक्षितुंयोग्यतममित्यर्थः ॥ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ स्थितामिमांनावं परिगृह्य हस्तेगृहीत्वा सीतामारोपय अन्वक्षं पश्चात्त्वमारोह ॥ ७५ ॥ अप्रतिकूलयन् अनुकूलयन् ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ब्रह्मवत् क्षत्रियवत् ॥ ब्राह्मणक्षत्रियार्हं ब्रह्मक्षत्रदेवताकमित्यर्थोवा आत्मनोहितमुद्दिश्य जजाप ॥ सुत्रामाणमृचानावमारोहेदितिस्मृतेः ॥ क्षत्रियाधिकारेपाठात् ब्रह्मक्षत्रदेवताकत्वं

अप्रमत्तोवलेकोशेदुर्गेजनपदेतथा॥ भवेथागुहराज्यंहिदुरारक्षतममंमतं ॥ ७२॥ ततस्तंसमनुज्ञाप्यगुहमिक्ष्वाकुनंदनः ॥ जगामतूर्णमव्यग्रःसभार्यःसहलक्ष्मणः॥ ७३॥ सतुदृष्ट्वानदीतीरेनावमिक्ष्वाकुनंदनः॥ तितीर्षुःशीघ्रगांगंगामिदंवचनमब्रवीत्॥ ७४॥ आरोहत्वंनरव्याघ्रस्थितांनावमिमांशनैः॥ सीतांचारोपयान्वक्षंपरिगृह्यमनस्विनीं ॥ ७५॥ सभ्रातुःशासनंश्रुत्वासर्वमप्रतिकूलयन्॥ आरोप्यमैथिलींपूर्वमारुरोहात्मवांस्ततः॥ ७६॥ अथारुरोहतेजस्वीस्वयंलक्ष्मणपूर्वजः॥ ततोनिषादाधिपतिर्गुहोज्ञातीनचोदयत्॥ ॥ ७७॥ राघवोपिमहातेजानावमारुह्यतांततः॥ ब्रह्मवत्क्षत्रवच्चैवजजापहितमात्मनः॥ ७८॥ आचम्यचयथाशास्त्रंनदींतांसहसीतया॥ प्रणमत्प्रतिसंतुष्टोलक्ष्मणश्चमहारथः॥ ७९ ॥ अनुज्ञायसुमंत्रंचसबलंचैवतंगुहं ॥ आस्थायनावंरामस्तुचोदयामासनाविकान्॥ ८० ॥ ततस्तैश्चालितानौकाकर्णधारसमाहिता॥ शुभस्फ्यवेगाभिहताशीघ्रंसलिलमत्यगात् ॥ ८१ ॥ मध्यंतुसमनुप्राप्यभागीरथ्यास्त्वनिंदिता ॥ वैदेहीप्रांजलिर्भूत्वातांनदीमिदमब्रवीत्॥ ८२ ॥ पुत्रोदशरथस्यायंमहाराजस्यधीमतः॥ निदेशंपालयित्वेनं गंगेत्वदभिरक्षितः॥ ८३॥

॥ १०९॥

चास्य ब्राह्मणेउक्तमितिकतकः ॥ दैवींनावमित्यादिर्ब्रह्मक्षत्रसाधारणोमंत्रइत्यन्ये ॥ ७८ ॥ प्रणमत् अडभावआर्षः ॥ ७९॥ ॥ ८० ॥ कर्णधारेण नाविकेन समाहिता सज्जीकृता स्फ्यमरित्रं तेनवेगादभिहता प्रणुन्ना ॥ ८१ ॥ गंगायामहादेवतात्वात् स्त्रीदेवतात्वाच्च सीता प्रार्थितवतीत्याह ॥ मध्यमिति ॥ ८२ ॥ पालयतु पारयतु समापयत्वितियावत् रलयोःसमानश्रुतित्वात् ॥ ८३ ॥

पुनः प्रत्यागमिष्यति स्वदेशंयदीतिशेषः ॥ ८४ ॥ सर्वकामसमृद्धिनी सर्वकामसमृद्धं सर्वकामपूरणमस्याअस्तिदातव्यत्वेनेत्यर्थः ॥ ८५ ॥ समक्षसे व्यामोषि अक्षूव्याप्तौसंघातेच तत्वंचास्याबालकांडेनिरूपितं ॥ ८६ ॥ प्रशंसामि स्तौमि शिवेन क्षेमेण ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ मांसभूतोदनेन यक्ष्ये महाबलिदानेनेतिशेषः ॥ ८९ ॥ तीर्थानि प्रयागादीनि आयतनानि काश्यादीनि ॥ ९० ॥ ९१ ॥ दक्षिणा भर्तुरनुकूला ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ संरक्षणार्थं सीतायाइतिशेषः ॥ भव सावधानइतिशेषः ॥ ९४ ॥ यदेवमतोऽयतइति ॥ एवंच कार्य

चतुर्दशहिवर्षाणिसमग्राण्युष्यकानने॥ भ्रात्रासहमयाचैवपुनःप्रत्यागमिष्यति॥ ८४॥ ततस्त्वांदेविसुभगेक्षेमेणपुनरागता॥ यक्ष्येप्रमुदितागंगेसर्वकामसमृद्धिनी ॥ ८५॥ त्वंहित्रिपथगेदेविब्रह्मलोकंसमक्षसे ॥ भार्याचोदधिराजस्यलोकेस्मिन्संप्रदृश्यसे ॥ ८६ ॥ सात्वांदेविनमस्यामिप्रशंसामिचशोभने ॥ प्रातराज्येनरव्याघ्रेशिवेनपुनरागते ॥ ८७॥ गवांशतसहस्रंचवस्त्राण्यन्नंचपेशलं॥ ब्राह्मणेभ्यःप्रदास्यामितवप्रियचिकीर्षया॥ ८८॥ सुराघटसहस्रेणमांसभूतोदनेनच ॥ यक्ष्येत्वांप्रीयतांदेविपुरींपुनरुपागता ॥ ८९ ॥ यानित्वत्तीरवासीनिदैवतानिचसंतिहि॥ तानिसर्वाणियक्ष्यामितीर्थान्यायतनानिच ॥ ९० ॥ पुनरेवमहाबाहुर्मयाभ्रात्राचसंगतः॥ अयोध्यांवनवासात्तुप्रविशत्वनघोऽनघे॥ ९१ ॥ तथासंभाषमाणासासीतागंगामनिंदिता॥ दक्षिणादक्षिणंतीरंक्षिप्रमेवाभ्युपागमत्॥ ९२॥ तीरंतुसमनुप्राप्यनावंहित्वानरर्षभः॥ प्रातिष्ठतसहभ्रात्रावैदेह्याचपरंतपः॥ ९३॥ अथाब्रवीन्महाबाहुःसुमित्रानंदवर्धनं॥ भवसंरक्षणार्थायसजनेविजनेपिवा॥ ९४॥ अवश्यंरक्षणंकार्यमद्यैर्विजनेवने॥ अग्रतोगच्छसौमित्रेसीतात्वामनुगच्छतु ॥ ९५॥ पृष्ठतोनुगमिष्यामिसीतांत्वांचानुपालयन्॥ अन्योन्यस्यहिनोरक्षाकर्तव्यापुरुषर्षभ॥ ९६॥

वशात् लघोरप्ययतोगमनमदोषायेतिध्वनितं ॥ मार्गेएवलघोरप्ययतोगमनमदोषायेत्यन्ये ॥ एवंरूपविश्वसनीयेतिचध्वनितं ॥ ९५ ॥ नः अस्माकं सीतयापिपातिव्रत्यमहिम्नेतररक्षणं ॥ ९६ ॥

कृतएवमतियत्नोऽतआह ॥ नहीति असुकरा दुष्करा काचन कापि क्रियाऽतिक्रांतान किंतुइतःप्रभृतिदुष्करक्रियारंभइतिभावःयद्वा काचनक्रिया अपायलक्षणा अतिक्रांता अस्मानतिक्रम्य प्राप्ताचेत्ततोरक्षासुकरा नहिप्रहृतंप्रहृतमेवेतिन्यायादित्यर्थः ॥ अद्येत्यादिसार्धश्लोकएकंवाक्यं ॥ ९७ ॥ दुःखज्ञानेहेतुः ॥ प्रनष्टेति ॥ क्षेत्रं शाल्यादिक्षेत्रं विषमं निम्नोन्नतं ॥ प्रपातं गर्तादि तयुक्तं ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ वत्स्यान्वत्सदेशान् ॥ १०१ ॥ ऋश्यादयोहरिणभेदाः ॥ काले सायंकाले मांसस्यच

नहितावदतिक्रांताःसुकराकाचनक्रिया॥ अद्यदुःखंतुवैदेहीवनवासस्यवेत्स्यति ॥ ९७ ॥ प्रनष्टजनसंबाधंक्षेत्राराम विवर्जितं॥ विषमंचप्रपातंचवनमद्यप्रवेक्ष्यति॥ ९८ ॥ श्रुत्वारामस्यवचनंप्रतस्थेलक्ष्मणोग्रतः ॥ अनंतरंचसीतायाराघवोरघुनंदनः॥ ९९ ॥ गतं तुगंगापरपारमाशुरामंसुमंत्रःसततंनिरीक्ष्य॥ अध्वप्रकर्षाद्विनिवृत्तदृष्टिर्मुमोचबाष्पंव्यथितस्तपस्वी॥ १०० ॥ सलोकपालप्रतिमप्रभावस्तीर्त्वामहात्मावरदोमहानदीं॥ ततःसमृद्धान्शुभसस्यमालिनःक्षणेनवत्स्यान्मुदितानुपागमत्॥ १०१ ॥ तौतत्रहत्वाचतुरोमहामृगान्वराहमृश्यंपृषतंमहारुरुं॥ आदायमेध्यंत्वरितंबुभुक्षितौवासायकालेययतुर्वनस्पतिं ॥ १०२ ॥ इत्यार्षेश्रीरा०वा०आ०अयोध्याकांडेद्विपंचाशःसर्गः॥ ५२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ सतंदक्षंसमासाद्यसंध्यामन्वास्यपश्चिमां ॥ रामोरमयतांश्रेष्ठ इतिहोवाचलक्ष्मणं॥ १ ॥ अद्येयंप्रथमारात्रिर्यातिजनपदाद्बहिः॥ यासुमंत्रेणरहितातांनोत्कंठितुमर्हति॥ २॥

वन्याहारांतर्गतत्वान्नदोषः ॥ मृगयाधर्मकत्वाच्चनमृगहननेदोषः ॥ बुभुक्षितौहत्वातानादायगतावित्यनेनभोजनमर्थसिद्धमेवेतिनोक्तं ॥ १०२ ॥ इतिरामाभिरा०रा०ति०वा०आ०अयो०द्विपंचाशःसर्गः ॥ ५२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ १ ॥ आजनपदादितिच्छेदः ॥ आइतियातेत्यनेनसंबध्यते अस्मज्जनपदाद्बहिर्देशेऽद्य इयं यारात्रिरायाता प्राप्ता येयंवनवासरात्रिषु प्रथमा सुमंत्रेणरहिताच तामिमांप्राप्य नोत्कंठितुंनगरादिस्मर्तुं ॥ २॥

नविद्यतेतंद्रीययोस्ताभ्यां ॥ इडभावोऽहस्त्वंचार्षं ॥ क्वचित्तु अतंद्राभ्यामित्येवपाठः ॥ आवयोर्वर्ततेऽस्मदायत्तावित्यर्थः ॥ अप्राप्तप्राप्तिर्योगः लब्धपरिपालनंक्षेमः ॥ ३ ॥ कथंचिदेवेमां उटजादिनिर्माणाभावात् स्वयमर्जितैस्तृणपर्णादिभिरितिशेषः ॥ अपवर्तामहे यथाकथंचिच्छयनंकुर्मः ॥ ४ ॥ कथाः वार्ताः ॥ ५ ॥ कृतकामा संपन्नमनोरथा ॥ ६ ॥ राज्यकारणात् महाराज्यपदाभिषेककारणात्प्राणान्अपि नच्यावयेत् अपितुच्यावयेदित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ कामस्य गरीयस्त्वंसाधयति ॥ को

जागर्तव्यमतंद्रिभ्यामद्यप्रभृतिरात्रिषु॥ योगक्षेमौहिसीतायावर्ततेलक्ष्मणावयोः॥ ३॥ रात्रिंकथंचिदेवेमांसौमित्रेवर्तयामहे॥ अपवर्तामहेभूमावास्तीर्यस्वयमर्जितैः ॥ ४ ॥ सतुसंविश्यमेदिन्यांमहार्हशयनोचितः ॥ इमाःसौमित्रयेरामोव्याजहारकथाःशुभाः ॥ ५ ॥ ध्रुवमद्यमहाराजोदुःखंस्वपितिलक्ष्मण ॥ कृतकामातुकैकेयीतुष्टाभवितुमर्हति ॥ ६ ॥ साहिदेवीमहाराजंकैकेयीराज्यकारणात्॥ अपिनच्यावयेत्प्राणान्दृष्ट्वाभरतमागतं॥ ७॥ अनाथश्चहिवद्दृश्चमयाचैवविनाकृतः॥ किंकरिष्यतिकामात्माकैकेय्यावशमागतः॥ ८ ॥ इदंव्यसनमालोक्यराज्ञश्चमतिविभ्रमं॥ कामएवार्थधर्माभ्यांगरीयानितिमेमतिः॥ ९ ॥ कोह्यविद्वानपिपुमान्प्रमदायाःकृतेत्यजेत्॥ छंदानुवर्तिनंपुत्रंतातोमामिवलक्ष्मण॥ १० ॥ सुखीबतसभार्यश्चभरतःकैकयीसुतः ॥ मुदितान्कोसलानेकोयोभोक्ष्यत्यधिराजवत्॥ ११ ॥ सहिराज्यस्यसर्वस्यसुखमेकंभविष्यति॥ तातेतुवयसातीतेमयिचारण्यमाश्रिते॥ १२॥

हीत्यादिना ॥ अत्यज्ञोपि कः पुमान् मामिव छंदानुवर्तिनं आज्ञाकारिणंपुत्रं प्रमदायाःकृते प्रमदातोषनिमित्तं त्यजेत् किंपुनः सर्वज्ञोराजा ॥ तस्मात्सर्वतःप्रबलः कामइतिभावः ॥ १० ॥ एवंवादोहिभगवतोलक्ष्मणमतिपरीक्षार्थं अयोध्यांत्वंप्रविशेति लक्ष्मणंप्रतिवक्तुं तदाशयंज्ञातुंच नवास्तवइतिबोध्यं ॥ ११ ॥ एकं मुख्यं सुखं अनुभवितेतिशेषः ॥ ईदृशोभविष्यति ॥ सुखमेकइतिवापाठः ॥ एकएव राजाभविष्यतीत्यर्थइतितीर्थः ॥ १२ ॥

योभरतः काममनुवर्तते ॥ सयथा राजादशरथोयथाविपदमापन्नएवंविपदमापद्यते प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ अन्येतु राजादशरथोयथाराजत्वमापन्नस्तथाभरतोराजत्वमापद्यतेइत्यर्थमाहुः ॥ १३ ॥१४॥ मल्कते ममदुःखसंपादननिमित्तं ॥१५॥ माता तवेतिशेषः ॥ काले प्रातःकाले उत्थायेत्यर्थः ॥१६॥ नाथोरक्षकः ॥१७॥ क्षुद्रकर्माकैकेयी द्वेषाद न्यायमाचरेत् हि निश्चितं तदेवाह ॥ हेधर्मज्ञ ते ममच मातरंसुमित्रांकौसल्यांचोद्दिश्य गरं विषंहि तु दद्यात् ॥ १८ ॥ जात्यंतरे जन्मांतरे एतत्पुत्रवियोगदुःखं ॥ १९ ॥

अर्थधर्मौपरित्यज्ययःकाममनुवर्तते ॥ एवमापद्यतेक्षिप्रंराजादशरथोयथा ॥ १३ ॥ मन्येदशरथांतायममप्रव्राजनायच ॥ कैकेयी सौम्यसंप्राप्तराज्यायभरतस्यच ॥ १४ ॥ अपीदानींतुकैकेयीसौभाग्यमदमोहिता ॥ कौसल्यांचसुमित्रांचसाप्रवाधेतमल्कते ॥ १५ ॥ मातास्मत्कारणाद्देवीसुमित्रादुःखमावसेत् ॥ अयोध्यामितएवत्वंकालेप्रविशलक्ष्मण ॥ १६ ॥ अहमेकोगमिष्यामिसीतयासहदंडकान् ॥ अनाथायाहिनाथस्त्वंकौसल्यायाभविष्यसि ॥ १७ ॥ क्षुद्रकर्माहिकैकेयीद्वेषादन्यायमाचरेत् ॥ परिदद्याद्धिधर्मज्ञगरंतेमम मातरं ॥ १८ ॥ नूनंजात्यंतरेतातस्त्रियःपुत्रैर्वियोजिताः ॥ जनन्याममसौमित्रेतदद्यैतदुपस्थितं ॥ १९ ॥ मयाहिचिरपुष्टेनदुःखसंवर्धितेनच ॥ विप्रयुज्यतकौसल्याफलकालेधिगस्तुमां ॥ २० ॥ मास्मसीमंतिनीकाचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशं ॥ सौमित्रेयोहमंवायादग्नि शोकमनंतकं ॥ २१ ॥ मन्येप्रीतिविशिष्टासामत्तोलक्ष्मणसारिका ॥ यत्तस्याःश्रूयतेवाक्यंशुकपादमरेर्दश ॥ २२ ॥

फलकाले सुखानुभवकाले ॥ २० ॥ कुतइत्यतःसौमित्रेइति ॥ २१ ॥ हेलक्ष्मण अंबयापालिता कृतवचनशिक्षाचसारिका मत्तोंबायांप्रीतिविशिष्टा अधिकप्रीतियुक्ताइतिमन्ये ॥ यद्यस्मात्तस्याः सारिकायाःसकाशात् ॥ एवं शत्रुनियहविषयं शुकपादमरेर्दशेतिवाक्यंश्रूयते कौसल्ययेतिशेषः ॥ अस्मत्तस्तुतदपिनेतिभावः ॥ अत्रेदंवाक्यं ॥ अरेर्बिडालस्य पादं हेशुक दशेत्यर्थकतयालोकप्रसिद्धं अरेर्मत्पालयितुः ॥ कौसल्यायाःशत्रोः पादं दशेत्यर्थकतया रामेणयोजितमितिवक्रोक्तिरलंकारः ॥ २२ ॥

अपुत्रायाः पुत्रकृतयोजनरहितायाः ॥२३॥ शेते इदानीमितिशेषः ॥२४॥ नन्वेवं हृदयेशोकस्तर्हि मयासर्वनिवारणसहायेनोक्तं राज्यमेवकुतोनांगीकृतमितिचेन्न राज्यकरणेत्वदपेक्षापिमेन किंत्वधर्मभयादेव मयातन्नांगीकृतमित्याह ॥ एकइत्यादि ॥ तरेयं निरस्तारातिकांकर्तुंशक्तइत्यर्थः ॥ ननुवीर्यमकारणं परलोकहितेऽपितुधर्मएवेतिशेषः ॥ २५ ॥ अधर्मात् कैकेय्यैपितृदत्तवरपालनप्रतिज्ञाक्षतिरूपाद्धर्माद्भीतः अतएवपरलोकस्यचनाशाद्भीतइतिशेषः ॥ २६ ॥ अन्यच्च एतज्जातीयं ॥ विजनेइत्यनेन स्वविलापेनलोकदुःखाभावोध्वनितः ॥ अश्रुपूर्णमुखत्वं नटवल्लोकव्यवहारानुसारेणेतिबोध्यं ॥ २७॥ २८ ॥ आयुधिनामितिछेदः ॥२९॥ औपयिकं युक्तं यतस्त्वत्परिता

शोचंत्याश्चाल्पभाग्यायानकिंचिदुपकुर्वता ॥ पुत्रेणकिमपुत्रायामयाकार्यमरिंदम ॥ २३ ॥ अल्पभाग्याहिमेमाताकौसल्यारहिता मया ॥ शेतेपरमदुःखार्तापतिताशोकसागरे ॥ २४ ॥ एकोह्यहमयोध्यांचपृथिवींचापिलक्ष्मण ॥ तरेयमिपुभिःक्रुद्धोननुवीर्यमकारणं ॥ २५ ॥ अधर्मभयभीतश्चपरलोकस्यचानघ ॥ तेनलक्ष्मणनाद्याहमात्मानमभिषेचये ॥ २६ ॥ एतदन्यच्चकरुणंविलप्यविजनेवहु ॥ अश्रुपूर्णमुखोदीनोनिशितूष्णींमुपाविशत् ॥ २७ ॥ विलापोपरतंरामंगतार्चिषमिवानलं ॥ समुद्रमिवनिर्वेगमाश्वासयतलक्ष्मणः ॥ २८ ॥ ध्रुवमद्यपुरीरामअयोध्यायुधिनांवर ॥ निष्प्रभात्वयिनिष्क्रांतेगतचंद्रेवशर्वरी ॥ २९ ॥ नैतदौपयिकंरामयदिदंपरितप्यसे ॥ विषादयसिसीतांचमांचैवपुरुषर्षभ ॥ ३० ॥ नचसीतात्वयाहीनानचाहमपिराघव ॥ मुहूर्तमपिजीवावोजलान्मत्स्याविवोद्धृतौ ॥ ३१ ॥ नहितानंनशत्रुघ्नंनसुमित्रांपरंतप ॥ द्रष्टुमिच्छेयमद्याहंस्वर्गंचापित्वयाविना ॥ ३२ ॥

पेन सीतायाममच विषादोभवति ॥३०॥ अथगंतव्यमितियदुक्तं तदुत्तरं सीतावदहमप्यवर्जनीयइतिवक्तुमात्मनःसीतासाधर्म्यमाह ॥ नचेति ॥ त्वयाहीनासीता त्वयिहीनोहंच जलादुद्धृतौ मत्स्याविव नजीवावोनजीवावइत्यस्याद्दत्त्यानञ्द्वयान्वयः ॥ जीवनाभावस्य सर्वथासत्यत्वप्रतिपादनायद्विरुक्तिः ॥३१॥ अथ नोत्कंठितुमर्हसीत्यस्योत्तरं नहीति नञ्त्रयस्य नेच्छेयं नेच्छेयमितिप्रकारेणेच्छेयमितिपदाद्दत्त्यान्वयः ॥ स्वर्गंचाप्यद्यशप्तं द्रष्टुं त्वयाविना नेच्छेयं किमुत गंतुमितिभावः ॥ ३२ ॥

ततोलक्ष्मणवचनानंतरं तत्र तस्मिन्नेवन्यग्रोधमूले समासीनौ सीतारामौ न्यग्रोधमूले स्वावस्थानदेशादतिसमीपे लक्ष्मणेन सुकृतां सम्यग्रचितां शय्यां भेजाते ॥ वत्सला वत्सलश्च वत्सलौ पुमान्स्त्रियेत्येकशेषः ॥ ३३ ॥ सरामः लक्ष्मणस्यवनवासं प्रत्यादरादुच्यमानं एवंभूतं अतएवोत्तमपुष्कलं अत्यंतश्रेष्ठंवचोनिशम्य सुचिराय स्वयं वनवासरूपं धर्मं प्रपद्यांगीकृत्य समस्ताः समाः वनवासंप्रति विदधे लक्ष्मणस्यानुमतिमितिशेषः ॥ ३४ ॥ भयं तत्कार्यं इतस्ततईक्षणरूपं संभ्रमंच नोपेयतुः ॥ ३५ ॥

ततस्तत्रसुखासीनौनातिदूरेनिरीक्ष्यतां ॥ न्यग्रोधेसुकृतांशय्यांभेजातेधर्मवत्सलौ ॥ ३३ ॥ सलक्ष्मणस्योत्तमपुष्कलंवचोनिशम्यचै
वंवनवासमादरात् ॥ समाःसमस्ताविदधेपरंतपःप्रपद्यधर्मंसुचिरायराघवः ॥ ३४ ॥ ततस्तुतस्मिन्विजनेमहाबलौमहावनेराघववं
शवर्धनौ ॥ नतौभयंसंभ्रममभ्युपेयतुर्यथैवसिंहौगिरिसानुगोचरौ ॥ ३५ ॥ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकां
डेत्रिपंचाशःसर्गः ॥ ५३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तेतुतस्मिन्महावृक्षेउषित्वारजनींशुभां ॥ विमलेभ्युदितेसूर्येतस्मादेशा
त्प्रतस्थिरे ॥ १ ॥ यत्रभागीरथींगंगांयमुनाभिप्रवर्तते ॥ जग्मुस्तंदेशमुद्दिश्यविगाह्यसुमहद्वनं ॥ २ ॥ तेभूमिभागान्विविधान्देशां
श्चापिमनोहरान् ॥ अदृष्टपूर्वान्पश्यंतस्तत्रतत्रयशस्विनः ॥ ३ ॥ यथासुखेनसंपश्यन्पुष्पितान्विविधान्द्रुमान् ॥ निर्वृत्तमात्रेदिवसे
रामःसौमित्रिमब्रवीत् ॥ ४ ॥ प्रयागमभितःपश्यसौमित्रेधूममुत्तमं ॥ अग्नेर्भगवतःकेतुंमन्येसन्निहितोमुनिः ॥ ५ ॥ नूनंप्राप्ताःस्मसं
भेदंगंगायमुनयोर्वयं ॥ तथाहिश्रूयतेशब्दोवारिणोर्वारिघर्षजः ॥ ६ ॥ इतिरामाभिरा०रा०ति०वा०आ०अयो०त्रिपंचाशःसर्गः ॥ ५३ ॥ १ ॥

गंगामभि यमुनाप्रवर्तते तद्देशं प्रयागं गंगायाअतिपुण्यत्वध्वननायैवमुक्तिः ॥ २ ॥ भूमिभागाः भूमिप्रदेशाः तेपश्यंतोजग्मुरितिसंबंधः ॥ ३ ॥ यथा यथासुखं जनानुमान शंकाभावात्क्षेमेण उपविश्योत्थायच शनैःशनैः स्वेच्छानुरोधेन संपश्यन्समपश्यन् ॥ निर्वृत्तमात्रेऽर्धमंडलकाले ॥४॥ भगवतोग्नेः केतुं लिंगं धूमं पश्य यदेवमतोऽयमुनिःस न्निहितइतिमन्ये ॥ ५ ॥ संभेदं संगमं वारिणोर्गंगायमुनजलयोः ॥ वारिघर्षोविजातीयवारिसंबंधः ॥ घट्टइतिपाठेप्येवमेव ॥ ६ ॥

येषांदारूणि भिन्नानि तेद्रुमादृश्यंतइत्यन्वयः ॥७॥ धन्विनांवितताविति पाठे तेषांमध्ये विततौ मुख्याविति यावत् ॥ संधौ अंतर्वेदिदेशे निलयं आवासं तत्समीपदेशं ॥८॥ आश्रमं तत्समीपवनप्रदेशं त्रासयन् धनुर्धरत्वादिस्वरूपमात्रेणकेवलंत्रासयन् ॥ भरद्वाजं तदाश्रमं ॥ ९ ॥ आश्रमं भरद्वाजस्य दुरादेवावतस्थतुः ॥ कार्यवशनिर्गतशिष्य द्वाराविज्ञापनपूर्वकानुमतिलाभार्थमितिभावः ॥१०॥ सः तथालब्धानुमतिः प्रविश्य उटजमितिशेषः ॥ संशितव्रतं तीक्ष्णव्रतं तपसालब्धचक्षुषं त्रैकालिकसर्वजगद्वृत्तांता

दारूणिपरिभिन्नानिवनजैरुपजीविभिः ॥ छिन्नाश्चाप्याश्रमेचैतेदृश्यंतेविविधाद्रुमाः ॥ ७ ॥ धन्विनौतौसुखंगत्वालंबमानेदिवाकरे ॥
गंगायमुनयोःसंधौप्रापतुर्निलयंमुनेः ॥८॥रामस्त्वाश्रममासाद्यत्रासयन्मृगपक्षिणः ॥ गत्वामुहूर्तमध्वानंभरद्वाजमुपागमत् ॥९॥
ततस्त्वाश्रममासाद्यमुनेर्दर्शनकांक्षिणौ ॥ सीतयानुगतौवीरौदू[illegible]नस्थतुः ॥ १० ॥ सप्रविश्यमहात्मानमृषिंशिष्यगणैर्वृतं ॥
संशितव्रतमेकाग्रंतपसालब्धचक्षुषं ॥ ११ ॥ हुताग्निहोत्रंदृष्ट्वैवमहाभागःकृतांजलिः ॥ रामःसौमित्रिणासार्धंसीतयाचाभ्यवादयत्
॥ १२ ॥ न्यवेदयतचात्मानंतस्मैलक्ष्मणपूर्वजः ॥ पुत्रौदशरथस्यावांभगवन्रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥ भार्याममेयंकल्याणीवैदेहीजनका
त्मजा ॥ मांचानुयाताविजनंतपोवनमनिंदिता ॥ १४ ॥ पित्राप्रव्राजमानंमांसौमित्रिरनुजःप्रियः ॥ अयमन्वगमद्भ्रातावनमेवधृत
व्रतः ॥ १५ ॥ पित्रानियुक्ताभगवन्प्रवेक्ष्यामतपोवनं ॥ धर्ममेवाचरिष्यामस्तत्रमूलफलाशनाः ॥ १६ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराजपुत्र
स्यधीमतः ॥ उपानयतधर्मात्मागामर्घ्यमुदकंततः ॥ १७ ॥ नानाविधान्नरसान्वन्यमूलफलाश्रयान् ॥ तेभ्योददौतमतपावासंचैवा
भ्यकल्पयत् ॥ १८ ॥ भिज्ञं ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा अवसरंज्ञात्वा सौमित्रिणासार्धमभ्यवंददितिशेषः ॥ सीतयाच नमस्कारंकारितवान् तदाह ॥ अभ्यवादयत्
॥ १२ ॥ तत्र मूलफलाशनाइत्यंतेन स्वदृत्तांतसहितमात्मानं भरद्वाजाय न्यवेदयत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ धर्ममेव वानप्रस्थधर्ममेव मूलफलग्रहणं मांसस्याप्युपलक्ष
णं ॥ १६ ॥ गां मधुपर्कंगंमहोक्षं ॥ १७ ॥ अन्नमत्रादनीयमात्रं अतएव मूलफलाश्रयान् इतिवक्ष्यति ॥ रसाः पानीयविशेषाः वासं वासस्थानं ॥ १८

आगतं आगतं तेजोविशेषात्मर्यादारक्षणाय मध्येमध्येस्थित्वा निकटंप्राप्तंरामं मृगपक्षिभिर्मुनिभिश्चसहस्वागतेनाभ्यर्च्य मुनिभिःसह मुनिःरामंसमंततआसीनोभवदितियोजना ॥ मृगपक्षिणामर्चाच प्रदक्षिणगमनादिरूपावर्णिता ॥ १९ ॥ २० ॥ चिरस्य चिरकालस्य इहाश्रमे आगतं त्वांपश्यामि ॥ अनेन पूर्वमपि कदाचिदागमनंध्वनितं ॥ पूर्वरामावतारकालिकमागमनंमनसिनिधायवैषोक्तिः ॥ पश्यामि चक्षुषाएवंरूपंपश्यामि यःकेवलंध्यानगोचरएव सोप्येवंभूतइत्याश्चर्यव्यंग्यं अकारणं निर्निमित्तं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इतआसन्नः एतदाश्रमाददूरवर्ती पौरजानपदोजनः मां सुदर्शी सुखेनद्रष्टुंशक्यं प्रेक्ष्य ज्ञात्वा वैदेहीं मांच प्रेक्षकोजनः ॥ वैदेह्यादिदर्शनार्थीजनस्तदर्थमिममाश्रममागमिष्यतीत्यहंमन्ये इत्यन्वयः ॥ २४ ॥ २५ ॥ यत्र यस्मिन्नाश्रमस्थाने तादृशमेकांते वर्तमानं पश्य ज्ञात्वा निर्दिशेत्यर्थः ॥ २६ ॥ अत्र भगवन्नित्यादिश्लोकत्रयस्य

मृगपक्षिभिरासीनोमुनिभिश्चसमंततः ॥ राममागतमभ्यर्च्यस्वागतेनागतंमुनिः ॥ १९ ॥ प्रतिगृह्यतुतामर्चामुपविष्टंसराघवं ॥ भरद्वाजोब्रवीद्वाक्यंधर्मयुक्तमिदंतदा ॥ २० ॥ चिरस्यखलुकाकुत्स्थपश्याम्यहमुपागतं ॥ श्रुतंतवमयाचैवविवासनमकारणं ॥ २१ ॥ अवकाशोविविक्तोयंमहानद्योःसमागमे ॥ पुण्यश्चरमणीयश्चवसत्विहभवान्सुखं ॥ २२ ॥ एवमुक्तस्तुवचनंभरद्वाजेनराघवः ॥ प्रत्युवाचशुभंवाक्यंरामःसर्वहितेरतः ॥ २३ ॥ भगवन्नितआसन्नःपौरजानपदोजनः ॥ सुदर्शमिहमांप्रेक्ष्यमन्येहमिममाश्रमं ॥ २४ ॥ आगमिष्यतिवैदेहीमांचापिप्रेक्षकोजनः ॥ अनेनकारणेनाहमिह [illegible]रोचये ॥ २५ ॥ एकांतेपश्यभगवन्नाश्रमस्थानमुत्तमं ॥ रमेयत्रवैदेहीसुखार्हाजनकात्मजा ॥ २६ ॥ एतच्छ्रुत्वाशुभंवाक्यंभरद्वाजोमहामुनिः ॥ राघवस्यतुतद्वाक्यमर्थग्राहकमब्रवीत् ॥ २७ ॥

तीर्थेनवास्तवस्त्वर्थः ॥ रावणवधार्थं गूढमवतीर्णं मां माप्रकटीकुरु ॥ अन्यथा सर्वोपिजनः सुदर्शी विष्णुं मांज्ञात्वा ॥ वैदेहींच मां लक्ष्मींप्रेक्ष्य ज्ञात्वा तांमांच प्रेक्षकःसन्निहागमिष्यति ॥ अतएवंविधं प्रकटवासं नरोचयेऽतोयत्रवैदेही रमते तं आश्रयतीत्याश्रमं जगत्तस्यस्थानं सर्वोत्तमं मां त्वमेवैकांतेपश्यमत्स्वरूपंनप्रकटयेत्यंतेनव्याख्यातं ॥ तद्युक्तं ॥ मुनिना रामस्वरूपप्रकटनस्य सर्ववेद्यंयथाभवतितथाप्राक्काप्यकरणात् ॥ अक्षरमर्यादयापि तादृशार्थालाभाच्च ॥ पौरजानपदोजनइतिपदास्वारस्याच्चेतिसुधियोविभावयंतु ॥ एतदिति राघवस्यार्थग्राहकं तदुक्तप्रयोजनप्रतिपादकं तद्वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ २७ ॥

दशक्रोशेइतिसम्यंतं इतोमदाश्रयात् ॥ २८ ॥ २९ ॥ यावता यदा शृंगाण्यवेक्षते तदेतिशेषः ॥ समाधत्ते मनसाकर्तुमाशास्ते ॥ ३० ॥ तदुपपादयति ॥ ऋषयइति ॥ बहुदिनस्थतनूकपालवत् शुक्लंशिरस्तेनसह तेनविद्यमानेनोपलक्षितास्तपसाशरदांशतं विहृत्य अतिवार्धकेपि तपसाक्रीडित्वा दिवं स्वर्गमारूढाः केचित्तुकपालशिरसेति शरीरोपलक्षणं सशरीराःस्वर्गंगताइत्याहुः तन्न ॥ धर्मपुत्रादीनामपि कियद्दूरमेव धर्मवैभवदर्शनायैतच्छरीरेणगमनं ततस्तन्निरासपूर्वकमेव स्वर्गगमनश्रवणात् इतिकतकः ॥ ३१ ॥

दशक्रोशइतस्तातगिरिर्यस्मिन्निवत्स्यसि ॥ महर्षिसेवितःपुण्यःपर्वतःशुभदर्शनः ॥ २८ ॥ गोलांगूलानुचरितोवानरर्क्षनिषेवितः ॥ चित्रकूटइतिख्यातोगंधमादनसन्निभः ॥ २९ ॥ यावताचित्रकूटस्यनरःशृंगाण्यवेक्षते ॥ कल्याणानिसमाधत्तेनमोहेकुरुतेमनः ॥ ३० ॥ ऋषयस्तत्रबहवोविहृत्यशरदांशतं ॥ तपसादिवमारूढाःकपालशिरसासह ॥ ३१ ॥ प्रविविक्तमहंमन्येतंवासंभवतःसुखं ॥ इहवावनवासायवसराममयासह ॥ ३२ ॥ सरामंसर्वकामैस्तंभरद्वाजःप्रियातिथिं ॥ सभार्यंसहचभ्रात्राप्रतिजग्राहहर्षयन् ॥ ३३ ॥ तस्यप्रयागेरामस्यतंमहर्षिमुपेयुषः ॥ प्रपन्नारजनीपुण्याचित्राःकथयतःकथाः ॥ ३४ ॥ सीतातृतीयःकाकुत्स्थःपरिश्रांतःसुखोचितः ॥ भरद्वाजाश्रमेरम्येतांरात्रिमवसत्सुखं ॥ ३५ ॥ प्रभातायांतुशर्वर्यांभरद्वाजमुपागमत् ॥ उवाचनरशार्दूलोमुनिंज्वलिततेजसं ॥ ३६ ॥ शर्वरींभगवन्नद्यसत्यशीलतवाश्रमे ॥ उषितास्मोहवसतिमनुजानातुनोभवान् ॥ ३७ ॥ रात्र्यांतुतस्यांव्युष्टायांभरद्वाजोब्रवीदिदं ॥ मधुमूलफलोपेतंचित्रकूटंव्रजेतिह ॥ ३८ ॥ वासमौपयिकंमन्येतवराममहाबल ॥ नानानगगणोपेतःकिन्नरोरगसेवितः ॥ ३९ ॥

वनवासाय वनवासनियमसिद्धये इहवेतिशिष्टाचारमात्रं ॥ ३२ ॥ रामं तद्वज्यांतत्रवसंतं प्रतिजग्राह ॥ अतिथियोग्यसत्कारैर्वशीकृतवान् ॥ ३३ ॥ रजनी प्रपन्ना प्राप्ता ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इहाश्रमे शर्वरीमुषितास्म अहअथेत्यर्थे वसतिं गंतव्यां चित्रकूटरूपां तद्गमनं प्रत्यनुजानातु ॥ ३७ ॥ भरद्वाजः तथारामेणप्रार्थितइतिशेषः ॥ व्रजइत्यनुजगावितिशेषः ॥ ३८ ॥ औपयिकमुचितं नगाः वृक्षाः ॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ विचरंति इदंशत्रंत सरितोनद्यः प्रस्रवणास्तनुतरजलप्रवाहास्तद्युताः प्रस्थाः सानूनि दरीपाषाणनिर्भेदः ॥ कंदरागिरिगुहाः निर्झराः घनप्रवाहाः तान्दृक्ष्य सीत्यन्वयः ॥ ४२ ॥ एते कुंजरादयः ॥ सीतयासार्धं चरतस्तवेत्यन्वयः ॥ ४३ ॥ कोयष्टिभः टिट्टिभः ॥ ४४ ॥ इतिरामाभिरा० अयो० चतुःपंचाशःसर्गः ॥ ५४ ॥ अथभरद्वाजेनमार्गोपदेशः ॥ उषित्वेति ॥ १ ॥ औरसान्पुत्रान्पितेवतान्स्थितान्प्रेक्ष्य तेषांस्वस्त्ययनंचकार चैवौपादपूरणार्थौ ॥ २ ॥ प्रचक्रमे मार्गोपदेशार्थमितिशेषः॥

मयूरनादाभिरतोगजराजनिषेवितः॥ गम्यतांभवताशैलश्चित्रकूटःसविश्रुतः ॥ ४० ॥ पुण्यश्चरमणीयश्चबहुमूलफलायुतः॥ तत्र कुंजरयूथानिमृगयूथानिचैवहि॥ ४१ ॥ विचरंतिवनांतेषुतानिद्रक्ष्यसिराघव॥ सरित्प्रस्रवणप्रस्यान्दरीकंदरनिर्झरान्॥ ४२ ॥ चरतःसीतयासार्धंनंदिष्यतिमनस्तव॥ ४३ ॥ प्रहृष्टकोयष्टिभकोकिलस्वनैर्विनोदयंतंचसुखंपरंशिवं ॥ मृगैश्चमत्तैर्बहुभिश्चकुंजरैःसुरम्यमासाद्यसमावसाश्रयं॥ ४४ ॥ इत्यार्षेश्रीरा० अयो० चतुःपंचाशःसर्गः॥ ५४॥ उषित्वारजनींतत्रराजपुत्रावरिंदमौ॥ महर्षिंपभिवाद्याथजग्मतुस्तंगिरिंप्रति॥ १ ॥तेषांस्वस्त्ययनंचैवमहर्षिःसचकारह ॥ प्रस्थितान्प्रेक्ष्यतांश्चैवपितापुत्रानिवौरसान्॥ २ ॥ततः प्रचक्रमेवक्तुंवचनंसमहामुनिः॥ भरद्वाजोमहातेजारामंसत्यपराक्रमं॥३॥ गंगायमुनयोःसंधिमादायमनुजर्षभ ॥ कालिंदीमनुगच्छेतांनदींपश्चान्मुखाश्रितां॥४॥ अथासाद्यतुकालिंदींप्रतिस्रोतःसमागतां॥ तस्यास्तीर्थंप्रचरितंप्रकामंप्रेक्ष्यराघव ॥ ५॥ तत्रयूयं प्लवंकृत्वातरतांशुमतींनदीं ॥ ततोन्यग्रोधमासाद्यमहांतंहरितच्छदं॥ ६॥

॥३॥ पश्चान्मुखाश्रितां गंगाजलवेगाभिघातेन किंचिद्दूरंपश्चान्मुखं गतामितितीर्थः ॥ संधिः संगमतीर्थं संगमात्पश्चिमात्प्रदेशएवाश्रितस्वप्रयुक्तव्यवहारां संगमपूर्वभागेतुगंगायाएवव्यवहारइतिभावइतिकतकः ॥ अन्येतु पश्चान्मुखयागंगयाश्रितां कालिंदीमनुगच्छेतामित्यर्थः ॥ अतएवायेकालिंदीमासाद्येत्युक्तिरित्याहुः ॥ ४ ॥ अथशुद्धांकालिंदींप्रतिस्रोतोयथाभवतितथासमागतां विपरीतप्रवाहामासाद्य तस्यास्तीर्थमवतरणप्रदेशं प्रचरितं गमनागमनाभ्यामतिक्षुण्णंदृष्ट्वा ॥ ५ ॥ प्लवं तरणसाधनं अंशुमतीं सूर्यतनयां ॥ ६ ॥

श्यामं श्यामनामकं आशिषःक्रियां करणं प्रयुंजीत॥ अस्माकंपुनरागमनंभवत्विति सीता वृक्षं नत्यादिना प्रार्थयेत् ॥७॥ वसेद्वातिक्रमेतवेत्येकवचनंसीताभिप्रायकं श्रमे वसेत् अन्यथायेगच्छेदित्यर्थः ॥ ततः कालिंदीं दक्षिणतीरवर्तिन्यग्रोधात् ॥ ८ ॥ यामुनैर्यमुनातीरजैः ॥ ९ ॥ मार्दवयुक्तः वालुकोपेतत्वात् ॥ कंटकपाषाणादिरहितत्वाच्च दाववैर्विवर्जितः वनाग्निरहितः ॥ १० ॥ तथेत्युक्त्वा त्वदुपदिष्टमार्गेणैवगमिष्यामइत्युक्त्वा ॥ ११ ॥१२॥ १३ ॥ काष्ठसंघाटः काष्ठसंघातस्तद्रूपं महाप्लवं उडुपं ॥१४॥

परीतंबहुभिर्वृक्षैःश्यामंसिद्धोपसेवितं॥ तस्मिन्सीतांजलिंकृत्वाप्रयुंजीताशिषःक्रियां ॥ ७॥ समासाद्यचतंवृक्षंवसेद्वातिक्रमेतवा॥ क्रोशमात्रंततोगत्वानीलंप्रेक्ष्यचकाननं॥ ८॥ शल्लकीबदरीमिश्रंरामवन्यैश्चयामुनैः॥ सपंथाचित्रकूटस्यगतस्यबहुशोमया॥ ९॥ रम्योमार्दवयुक्तश्चदावैश्चैवविवर्जितः॥ इतिपंथानमादिश्यमहर्षिःसन्यवर्तत ॥ १० ॥ अभिवाद्यतथेत्युक्त्वारामेणविनिवर्तितः॥ उपावृत्तेमुनौतस्मिन्रामोलक्ष्मणमब्रवीत्॥ ११॥ कृतपुण्याःस्मभद्रंतेमुनिर्यन्नोऽनुकंपते ॥ इतितौपुरुषव्याघ्रौमंत्रयित्वामनस्विनौ॥ ॥ १२॥सीतामेवाग्रतःकृत्वाकालिंदींजग्मतुर्नदीं॥ अथासाद्यतुकालिंदींशीघ्रस्रोतस्विनींनदीं ॥ १३॥ चिंतामापेदिरेसद्योनदीजलतितीर्षवः॥ तौकाष्ठसंघाटमथोचक्रतुःसुमहाप्लवं ॥ १४ ॥ शुष्कैर्वन्यैःसमाकीर्णमुशीरैश्चसमावृतं ॥ ततोवैतसशाखाश्चजंबुशाखाश्चवीर्यवान्॥ १५॥ चकारलक्ष्मणस्थित्वासीतायाःसुखमासनं॥ तत्रश्रियमिवाचिंत्यांरामोदाशरथिःप्रियां॥ १६॥ईषत्सलज्जमानांतामध्यारोपयतप्लवं॥ पार्श्वेतत्रचवैदेह्यावसनेभूषणानिच ॥ १७॥ प्लवेकठिनकाजंचरामश्चक्रेसमाहितः॥ आरोप्यसीतांप्रथमंसंघाटंपरिगृह्यतौ॥ १८॥ततःप्रतेरतुर्यत्तौप्रीतौदशरथात्मजौ॥ कालिंदीमध्यमायातासीतात्वेनामवंदत॥ १९॥

उशीरैर्नलदैः वेतसैरित्यर्थइतिकतकोक्तमयुक्तं ॥ १५ ॥ अचिंत्यां अचिंत्यप्रभावां ॥ १६ ॥ सःरामः ॥ १७ ॥ कठिनं खनित्रं काजं पेटकं द्वंद्वेएकवद्भावः ॥ कठिनकं खनित्रं ॥ आजं अजचर्मपिनद्धं पेटकमित्यर्थमन्ये संघाटं प्लवं ॥ १८ ॥ १९ ॥

पतिः व्रतं चतुर्दशवर्षावधिकं पारयेत् समापयेत् ॥ २० ॥ स्वस्तिप्रत्यागते यक्ष्यइतिसंबंधः ॥ २१ ॥ उक्तमेवोपसंहरति ॥ ततइति ॥ २२ ॥ तीरजैर्वृक्षैरुपलक्षितां यमुनातीरसंबंधिवनात् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ पर्यगच्छत्परितोगच्छत् प्रदक्षिणंचकारेतियावत् ॥ २६ ॥ विधेयामनुकूलां सीतामायाचंतीं प्रार्थयंतीमवलोक्याब्रवीदित्यन्वयः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ साबला सीता पश्यच्छ कोयंवृक्षइत्यादि रमणीयान्वाख्यात् ॥ कुसुमोत्करान्पादपान् कुसुमस्तोमविशिष्टवृक्षावयवान् ॥ ३० ॥ सीतावचने

स्वस्तिदेवितरामित्वांपारयेन्मेपतिर्व्रतं ॥ यक्ष्येत्वांगोसहस्रेणसुराघटशतेनच ॥ २० ॥ स्वस्तिप्रत्यागतेरामेपुरीमिक्ष्वाकुपालितां ॥ कालिंदीमथसीतातुयाचमानाकृतांजलिः ॥ २१ ॥ तीरमेवाभिसंप्रातादक्षिणंवरवर्णिनी ॥ ततःप्लवेनांशुमतींशीघ्रगामूर्मिमालिनीं ॥ ॥ २२ ॥ तीरजैर्बहुभिर्वृक्षैःसंतरुर्यमुनांनदीं ॥ तेषुतेप्लवमुत्सृज्यप्रस्थाययमुनावनात् ॥ २३ ॥ श्यामंन्यग्रोधमासेदुःशीतलंहरितच्छदं ॥ न्यग्रोधंसमुपागम्यवैदेहीचाभ्यवंदत ॥ २४ ॥ नमस्तेस्तुमहावृक्षपारयेन्मेपतिर्व्रतं ॥ कौसल्यांचैवपश्येमसुमित्रांचयशस्विनीं ॥ ॥ २५ ॥ इतिसीतांजलिंकृत्वापर्यगच्छन्मनस्विनी ॥ अवलोक्यततःसीतामायाचंतीमनिंदितां ॥ २६ ॥ दयितांचविधेयांचरामोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ सीतामादायगच्छत्वमग्रतोभरतानुज ॥ २७ ॥ पृष्ठतोनुगमिष्यामिसायुधोद्विपदांवर ॥ यद्यत्फलंप्रार्थयतेपुष्पंवाजनकात्मजा ॥ २८ ॥ तत्तत्प्रयच्छवैदेह्यायत्रास्यारमतेमनः ॥ एकैकंपादपंगुल्मंलतांवापुष्पशालिनीं ॥ २९ ॥ अदृष्टरूपांपश्यंतीरामंपप्रच्छसावला ॥ रमणीयान्बहुविधान्पादपान्कुसुमोत्करान् ॥ ३० ॥ सीतावचनसंरब्धआनयामासलक्ष्मणः ॥ विचित्रवालुकजलां हंससारसनादितां ॥ ३१ ॥ रेमेजनकराजस्यसुताप्रेक्ष्यतदानदीं ॥ क्रोशमात्रंततोगत्वाभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ बहून्मेध्यान्मृगान्हत्वा चेरतुर्यमुनावने ॥ ३२ ॥

नसंरब्धस्त्वरावानानयामासेत्यन्वयः ॥ आनयामासेत्यानिन्येइत्यर्थेआर्षं ॥ विचित्रेत्यादि नदीविशेषणं ॥ ३१ ॥ नदीं यमुनां ॥ चेरतुः भुक्तवंतौ ॥ ३२ ॥

वप्रं तीरं ॥ ३३ ॥ इतिरामाभिरा० अयोध्या० पंचपंचाशःसर्गः ॥ ५५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अथावसुप्तं स्वमबोधानंतरमपिर्ईषत्सुप्तं ॥ एतेन चतुर्दशवर्षपर्यंतंलक्ष्मणःस्वापहीनोऽनाहरश्चेतिलोकप्रवादोऽपास्तः ॥ १ ॥ वन्यानां शुकपिकादीनां स्वनंशृणु प्रस्थानस्यकालोजातोऽतःसंप्रतिष्ठामहे गच्छामः संप्रतीक्षामहेकालमितिपा

विहृत्यतेबर्हिणपूगनादितेशुभेवनेवारणवानरायुते ॥ समंनदीवप्रमुपेत्यसत्वरंनिवासमाजग्मुरदीनदर्शनाः ॥ ३३ ॥ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचपंचाशःसर्गः ॥ ५५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अथरात्र्यांव्यतीतायांयामवसुप्तमनंतरं ॥ प्रबोधयामासशनैर्लक्ष्मणंरघुपुंगवः ॥ १ ॥ सौमित्रेशृणुवन्यानांवल्गुव्याहरतांस्वनं ॥ संप्रतिष्ठामहेकालःप्रस्थानस्य परंतप ॥ २ ॥ प्रसुप्तस्तुततोभ्रात्रासमयेप्रतिबोधितः ॥ जहौनिद्रांचतंद्रांचप्रसक्तंचपरिश्रमं ॥ ३ ॥ ततउत्थायतेसर्वेस्पृष्ट्वानद्याःशिवं जलं ॥ पंथानमृषिभिर्जुष्टंचित्रकूटस्यतंययुः ॥ ४ ॥ ततःसंप्रस्थितःकालेरामःसौमित्रिणासह ॥ सीतांकमलपत्राक्षीमिदंवचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ आदीप्तानिववैदेहिसर्वतःपुष्पितान्नगान् ॥ स्वैःपुष्पैःकिंशुकान्पश्यमालिनःशिशिरात्यये ॥ ६ ॥ पश्यभल्लातकान्बिल्वान्नरैरनुपसेवितान् ॥ फलपुष्पैरवनतान्नूनंशक्ष्यामजीवितुं ॥ ७ ॥ पश्यद्रोणप्रमाणानिलंबमानानिलक्ष्मण ॥ मधूनिमधुकारीभिःसंभृतानिनगेनगे ॥ ८ ॥ एषक्रोशतिनित्यूहस्तंशिखीप्रतिकूजति ॥ रमणीयेवनोद्देशेपुष्पसंस्तरसंकटे ॥ ९ ॥ मातंगयूथानुसृतंपक्षिसंघानुनादितं ॥ चित्रकूटमिमंपश्यप्रवृद्धशिखरंगिरिं ॥ १० ॥

ठेप्रस्थानकालंजानीमइत्यर्थः ॥ २ ॥ समये प्रबोधसमये ॥ तंद्रां आलस्यं ॥ ३ ॥ नद्याःकालिंद्याः जलंस्पृष्ट्वा स्नानार्थंतंनित्यकृत्यंकृत्वा ॥ ४ ॥ ५ ॥ आदीप्तानिव ज्वलितानिव ॥ मालिनः स्वैःपुष्पैर्मालावतइवस्थितान् ॥ शिशिरात्यये वसंते ॥ ६ ॥ शक्ष्याम जीवितुं जीवनसाधनफलादिसंपत्तेः ॥ ७ ॥ आढकचतुष्टयं द्रोणं ॥ तत्प्रमाणमधुपूर्णानि मधूनि मधुपटलानि मधुकारीभिः मधुमक्षिकाभिः ॥ नगे वृक्षे ॥ ८ ॥ नित्यूहः दात्यूहः ॥ पुष्पसंस्तरसंकटे ॥ पुष्पैःकृतेनसंस्तरेणआच्छादनेनसंकटे निबिडेवनोद्देशे ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ संपन्नसरसोदकं स्वादूदकसहितं ॥ १३ ॥ सुतरांआजीवोजीवनोपायोयस्मिन् ॥ १४ ॥ अयंवासोभवेत् वासयोग्योभवेत् ॥ १५ ॥ वाल्मीकिमभिवादयन् अभ्यवादयन् ॥ चित्रकूटेस्थितएव वाल्मीकीरामराज्यप्राप्तिसमये तमसातीरंगतइतिनविरोधइतिप्राचः ॥ प्राचेतसादयंवाल्मीकिरन्यएवेतितत्वं ॥ १६ ॥ तं रामंप्रति स्वागतं स्वागतप्रश्नं निवेद्य विज्ञाप्य ॥ १७ ॥ आत्मानं संनिवेद्य ॥ अमुकपुत्रःअमुकहेतोरागतोस्मीत्युक्त्वा ॥१८॥ १९ ॥ २० ॥ निष्ठितां अंतर्बहिःका

समभूमितलेरम्येद्रुमैर्बहुभिरावृते ॥ पुण्येरंस्यामहेतातचित्रकूटस्यकानने ॥ ११ ॥ ततस्तौपादचारेणगच्छंतौसहसीतया ॥ रम्यमासेदतुःशैलंचित्रकूटंमनोरमं ॥ १२ ॥ तंतुपर्वतमासाद्यनानापक्षिगणायुतं ॥ बहुमूलफलंरम्यंसंपन्नसरसोदकं ॥ १३ ॥ मनोज्ञोयंगिरिः सौम्यनानाद्रुमलतायुतः ॥ बहुमूलफलोरम्यःस्वाजीवःप्रतिभातिमे ॥ १४ ॥ मुनयश्चमहात्मानोवसंत्यस्मिन्शिलोच्चये ॥ अयंवासो भवेत्तातवयमत्रवसेमहि ॥ १५ ॥ इतिसीताचरामश्चलक्ष्मणश्चकृतांजलिः ॥ अभिगम्याश्रमंसर्वेवाल्मीकिमभिवादयन् ॥ १६ ॥ तान्महर्षिःप्रमुदितःपूजयामासधर्मवित् ॥ आस्यतामितिचोवाचस्वागतंतंनिवेद्यच ॥ १७ ॥ ततोब्रवीन्महावाहुर्लक्ष्मणंलक्ष्मणाग्रजः ॥ सन्निवेद्ययथान्यायमात्मानमृषयेप्रभुः ॥ १८ ॥ लक्ष्मणानयदारूणिदृढानिचवराणिच ॥ कुरुष्वावसथंसौम्यवासेमेऽभिरतंमनः ॥ १९ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वासौमित्रिर्विविधान्द्रुमान् ॥ आजहारततश्चक्रेपर्णशालामरिंदमः ॥ २० ॥ तांनिष्ठितांबद्धकटांदृष्ट्वारामःसुदर्शनां ॥ शुश्रूषमाणमेकाग्रमिदंवचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥ ऐणेयंमांसमाहृत्यशालांयक्ष्यामहेवयं ॥ २२ ॥ कर्तव्यंवास्तुशमनंसौमित्रे चिरजीविभिः ॥ मृगंहत्वानयक्षिप्रंलक्ष्मणेहशुभेक्षण ॥ २३ ॥

॥११६॥

ष्टभित्यासुप्रतिष्ठापितां ॥ बद्धकटां बद्धकवाटां ॥ छांदसोवर्णलोपः ॥ यद्वा बद्धच्छदिषं बद्धःकटोवर्षावारकोयस्यामित्यर्थात् ॥ एकायं लक्ष्मणं ॥ २१ ॥ शालां पर्णशालाधिष्ठातृदेवतां ॥ २२ ॥ वास्तुशमनं वास्तुशांतिः चिरजीविभिः चिरजीवित्वेच्छावद्भिः ॥ २३ ॥

पशुवधदोषशंकांवारयति ॥ कर्तव्यइति ॥ यज्ञार्थपशुहिंसानदोषइतिभावः ॥ शास्त्रदृष्टः शास्त्रबोधितः धर्मशास्त्रबोधितकर्तव्यत्वरूपः ॥२४॥ ऐणेयं मृगमांसं ॥ एतच्छालां एनांशालां तदधिष्ठातृशिखिपर्जन्यादिपंचाशद्देवताः ॥ अयं सौम्योमुहूर्तः ॥ दिवसश्चायंध्रुवसंज्ञकः ॥ २५ ॥ २६ ॥ निष्टप्तं नितरांतप्तं ॥ च्छिन्नशोणितं उपरतरुधिरस्पंदं ॥२७॥ सर्वः सर्वकर्मार्हः ॥ समस्तांगः शिरःपादादिसर्वांगोपेतः श्रितः पक्वः ॥२८॥ गुणवान् ॥ कर्मापेक्षितप्रायत्यादिगुणवान् ॥२९॥ सत्रावसानिकान् ॥ यागसमाप्तिप्रयोज

कर्तव्यःशास्त्रदृष्टोहिविधिर्धर्ममनुस्मर ॥ भ्रातुर्वचनमाज्ञायलक्ष्मणःपरवीरहा ॥ २४ ॥ चकारचयथोक्तंहितंरामःपुनरब्रवीत् ॥ ऐणेयंश्रपयस्वैतत्शालांयक्ष्यामहेवयं ॥ २५ ॥ त्वरसौम्यमुहूर्तोयंध्रुवश्चदिवसोह्ययं ॥ सलक्ष्मणःकृष्णमृगंहत्वामेध्यंप्रतापवान् ॥ २६ ॥ अथचिक्षेपसौमित्रिःसमिद्धेजातवेदसि ॥ तत्तुपक्वंसमाज्ञायनिष्टप्तंच्छिन्नशोणितं ॥ २७ ॥ लक्ष्मणःपुरुषव्याघ्रमथराघवमब्रवीत् ॥ अयंसर्वःसमस्तांगःश्रितःकृष्णमृगोमया ॥ २८ ॥ देवतादेवसंकाशयजस्वकुशलोह्यसि ॥ रामःस्नात्वातुनियतोगुणवाञ्जपकोविदः ॥ २९ ॥ संग्रहेणाकरोत्सर्वान्मंत्रान्सत्रावसानिकान् ॥ इष्ट्वादेवगणान्सर्वान्विवेशावसथंशुचिः ॥ ३० ॥ वभूवचमनोह्लादोरामस्यामिततेजसः ॥ वैश्वदेववलिंकृत्वारौद्रंवैष्णवमेवच ॥ ३१ ॥ वास्तुसंशमनीयानिमंगलानिप्रवर्तयन् ॥ जपंचन्यायतःकृत्वास्नात्वानद्यांयथाविधि ॥ ३२ ॥ पापसंशमनंरामश्चकारबलिमुत्तमं ॥ वेदिस्थलविधानानिचैत्यान्यायतनानिच ॥ आश्रमस्यानुरूपाणिस्थापयामासराघवः ॥ ३३ ॥ तांवृक्षपर्णच्छदनांमनोज्ञांयथाप्रदेशंसुकृतांनिवातां ॥ वासायसर्वेविविशुःसमेताःसभांयथादेवगणाःसुधर्मां ॥ ३४ ॥

नान्मंत्रान् गृहीत्वा संग्रहेणवास्तुशांत्याद्यकरोत् ॥ ३० ॥ एवं गृहाधिष्ठितदेवतापूजामुक्त्वा पुनःस्नानपूर्वकंवैश्वदेवादिप्रकारमाह ॥ वैश्वदेवेत्यादि ॥ ३१ ॥ वास्तुसंशमनीयानि वास्तुदोषशमनार्थं मंगलानि मंगलपाठादीनि ॥ ३२ ॥ पापसंशमनं पापशमनसाधनंबलिं वैश्वदेवबलिमित्युपसंहारेणवादः वेदिस्थलानां बलिहरणवेदिस्थलानां अष्टदिग्वर्तिनां विधानानि ॥ चैत्यं गणपत्यायतनं ॥ आयतनानि विष्ण्वादेः अनुरूपाणि सूक्ष्ममार्गेणेतियावत् ॥ ३३ ॥ वृक्षपर्णैःकृतंछदनं छादनंयस्यांतां ॥ ३४ ॥

मृगपक्षिजुष्टां तांनदीमासाद्य हृष्टः ॥२५॥ इतिरा० वा० आ० यु० षट्पंचाशःसर्गः ॥५६॥ ॥७॥ ॥७॥ एवं रामव्यापारमुक्त्वा विसृष्टसुमंत्रव्यापारमाह ॥ क थयित्वेति ॥ रामे दक्षिणतीरस्थे सुमंत्रेणसहदुःखार्तोगुहश्चिरं रामगुणान्कथयित्वा रामभद्रे दृष्टिपथादतिक्रांते तेनसह स्वगृहंजगाम ॥ १ ॥ भरद्वाजाभिगमनं रामादीनां भरद्वाजमुद्दिश्यगमनं ॥ सभाजनं भरद्वाजेनेतिशेषः ॥ सहासनंइतिपाठांतरं ॥ तत्रस्थैः शृंगवेरपुरस्थैः गुहप्रेषितचारैः करणभूतैस्तन्मुखेनाभिलक्षितं ज्ञातं कत्वा गुहानुज्ञा तः सुमंत्रोयथौइत्यन्वयः ॥ गंगोत्तरणतृतीयदिवसे भरद्वाजाश्रमात्प्रतिनिवृत्तदूतमुखात्तावत्पर्यंतं तद्वृत्तंज्ञात्वा तद्दिनएव शृंगवेरात्सुमंत्रस्यप्रतिनिवृत्तिरितिबोध्यं ॥ अतएव

सुरम्यमासाद्यतुचित्रकूटंनदींचतांमाल्यवतींसुतीर्थां॥ ननंदहृष्टोमृगपक्षिजुष्टांजहौचदुःखंपुरविप्रवासात् ॥२५॥ इत्यार्षेश्रीरा० वा आ० अ० षट्पंचाशःसर्गः॥ ५६॥ ॥७॥ ॥७॥ कथयित्वातुदुःखार्तःसुमंत्रेणचिरंसह॥ रामेदक्षिणकूलस्थेजगा मस्वगृहंगुहः॥१॥ भरद्वाजाभिगमनंप्रयागेचसभाजनं॥ आगिरेर्गमनंतेषांतत्रस्थैरभिलक्षितं॥२॥ अनुज्ञातःसुमंत्रोथयोजयित्वा हयोत्तमान्॥ अयोध्यामेवनगरींप्रययौगाढदुर्मनाः॥ ३॥ सवनानिसुगंधीनिसरितश्चसरांसिच ॥ पश्यन्यत्तोययौशीघ्रंग्रामाणिन गराणिच॥४॥ ततःसायाह्नसमयेद्वितीयेऽहनिसारथिः॥ अयोध्यांसमनुप्राप्यनिरानंदांददर्शह॥५॥ संशून्यामिवनिःशब्दांदृष्ट्वापर मदुर्मनाः॥ सुमंत्रश्चिंतयामासशोकवेगसमाहतः॥ ६॥ कच्चिन्नसगजासाश्वासजनासजनाधिपा॥ रामसंतापदुःखेनदग्धाशोका ग्निनापुरी॥७॥ रामस्यनिर्गमदिनाद्दिनेषष्ठेऽर्धरात्रके ॥ हाहालक्ष्मणहासीतेहारामेतिमृतोनृपइतिपाद्मंसंगच्छते ॥ दिनद्वयेन शृंगवेरपुरेरामागमनं तद्दितीयदिनेगंगो त्तरणं तदादिनत्रयंसुमंत्रस्यतत्रस्थितिः तत्रतृतीयदिवसे मध्याह्नेप्रयागतआगतचारेभ्योरामदत्तांतंलब्ध्वा ततःप्रस्थाय मध्येवस्थानं ततःषष्ठपराह्णेऽयोध्याप्रवेशःसुमंत्रस्य तदर्धरात्रे राज्ञोमरणमिति ॥ २ ॥ अनुज्ञातः गुहेनेतिशेषः ॥ ३ ॥ यत्तः सावधानः शीघ्रमतिवेगेन ॥ ४ ॥ द्वितीयेहनि शृंगवेरपुरतःप्रतिनिवृत्तिदिवसात् ॥ ५ ॥ शून्या मिवशून्यनगरीमिव ॥ ६ ॥ चिंताप्रकारमाह ॥ कच्चिदिति ॥ नशब्दोवितर्के ॥ ७ ॥

॥८॥ अभ्यद्रवन्सूतसंमुखमाजग्मुः ॥९॥ गंगायां शृंगवेरपुरे रामेणानुज्ञातस्तमापृच्छ्य निवृत्तोस्मि ततःपरं वृत्तांतंनजानामीतिशशंस ॥ १० ॥ तीर्णाः गंगामुत्तीर्यगताः ॥ ११ ॥ वंदंवंदं संघशस्तिष्ठतां तेषां जनानां ये इह रथे रामंनपश्यामस्तेहताःखलु इतिवचःशुश्राव ॥ १२ ॥ दानादिव्यवहारेषु धार्मिकंरामं वयमंतरा दानादिव्यवहार मध्ये जातु पुनर्नद्रक्ष्यामइतिचशुश्राव ॥ १३ ॥ पित्रेव रामेणपरिपालितं नगरं ॥ अस्य जनस्यकिंसमर्थमुचितं किंप्रियं तत्करवस्तु किमिहामुत्र सुखावहंवस्त्विति चिं

इतिचिंतापरःसूतोवाजिभिःशीघ्रयायिभिः॥ नगरद्वारमासाद्यत्वरितःप्रविवेशह॥८॥ सुमंत्रमभिधावंतःशतशोथसहस्रशः॥ क्व रामइतिपृच्छंतःसूतमभ्यद्रवन्नराः॥ ९॥ तेषांशशंसगंगायामहमापृच्छ्यराघवं॥ अनुज्ञातोनिवृत्तोस्मिधार्मिकेणमहात्मना॥ १०॥ तेतीर्णाइतिविज्ञायबाष्पपूर्णमुखानराः॥ अहोधिगितिनिश्वस्यहारामेतिविचुक्रुशुः॥ ११॥ शुश्रावचवचस्तेषांवंदंवंदंचतिष्ठतां॥ हतास्मखलुयेनेहपश्यामइतिराघवं॥ १२॥ दानयज्ञविवाहेषुसमाजेषुमहत्सुच॥ नद्रक्ष्यामःपुनर्जातुधार्मिकंराममंतरा॥ १३॥ किंसमर्थंजनस्यास्यकिंप्रियंकिंसुखावहं॥ इतिरामेणनगरंपित्रेवपरिपालितं॥ १४॥ वातायनगतानांचस्त्रीणामन्वंतरापणं॥ राममे वाभितप्तानांशुश्रावपरिदेवनां॥ १५॥ सराजमार्गमध्येनसुमंत्रःपिहिताननः॥ यत्रराजादशरथस्तदेवोपययौगृहं॥ १६॥ सोवतीर्य रथाच्छीघ्रंराजवेश्मप्रविश्यच॥ कक्ष्याःसप्ताभिचक्रामम्हाजनसमाकुलाः॥ १७॥ हर्म्यैर्विमानैःप्रासादैरवेक्ष्याथसमागतं॥ हाहा कारकृतानार्योरामादर्शनकर्शिताः॥ १८॥ आयतैर्विमलैर्नेत्रैरश्रुवेगपरिप्लुतैः॥ अन्योन्यमभिवीक्षंतेव्यक्तमार्ततरास्त्रियः॥ १९॥

ताव्याप्तं बभूवेतिशेषः ॥१४॥ अनु अनंतरं वातायनगतानां स्त्रीणां राममुद्दिश्यअभितप्तानां परिदेवनां अंतरापणं आपणमध्येगच्छन् शुश्राव ॥ १५॥ १६ ॥ कक्ष्याद्वाराणि ॥१७॥ हाहाकारःकृतोयाभिस्ताः ॥ हर्म्यं धनिकगृहं विमानं सप्तभूमिकंगृहं ॥ प्रासादोराजगृहं त्रिभूमिकंगृहमित्यन्ये ॥ तदुपलक्षितामयोध्यां समागतमवेक्ष्येत्यन्वयः ॥ यद्वा तैःकरणैरवेक्ष्य तत्रारोहणपूर्वकमवेक्ष्येत्यन्वयः ॥ १८ ॥ अन्योन्यं अव्यक्तंयथाभवतितथा वीक्षंतेइतिकर्तव्यतामौढ्यादितिशेषः ॥ १९ ॥

प्रासादेभ्यः सुमंत्रस्य राजवेश्मप्रवेशंदृष्ट्वा प्रासादेभ्योवतीर्णानामित्यर्थः ॥ मंदं राजसान्निध्यान्मंदत्वं ॥ २० ॥ किंनामप्रतिवक्ष्यति अतिघोरत्वान्नकिमपिवक्तुंशक्य मितिभावः ॥२१॥ अथ प्रत्येकंराममातॄणां दुःखप्रलापः ॥ यथाचेति यथाजीवंजीवनंदुःखजनकंमन्ये ॥ एवंध्रुवं निश्चयेनसुकरं सुकरनाशंनेतिमन्ये ॥ यत्र यतःपुत्रेरामे आच्छिद्य न्यायप्राप्तमभिषेकमाच्छिद्य त्यक्त्वा निर्यातेसत्यपिकौसल्याजीवति ॥ मन्येइत्येकैकव्यक्त्यपेक्षयैकवचनं ॥२२॥ सत्यरूपं परमार्थरूपं तत्स्त्रीणांवाक्यं निशा

ततोदशरथस्त्रीणांप्रासादेभ्यस्ततस्ततः ॥ रामशोकाभितप्तानांमंदंशुश्रावजल्पितं ॥ २० ॥ सहरामेणनिर्यातोविनारामंमिहागतः॥ सूतःकिंनामकौसल्यांक्रोशंतींप्रतिवक्ष्यति॥ २१॥ यथाचमन्येदुर्जीवमेवंनसुकरंध्रुवं ॥ आच्छिद्यपुत्रेनिर्यातेकौसल्यायत्रजीवति ॥ २२॥ सत्यरूपंतुतद्वाक्यंराजस्त्रीणांनिशामयन्॥ प्रदीप्तइवशोकेनविवेशसहसागृहं ॥ २३॥ सप्रविश्याष्टमींकक्ष्यांराजानंदीनमा तुरं॥पुत्रशोकपरिद्यूनमपश्यत्पांडुरेगृहे ॥ २४ ॥ अभिगम्यतमासीनंराजानमभिवाद्यच ॥ सुमंत्रोरामवचनंयथोक्तंप्रत्यवेदयत् ॥२५॥ सतूष्णीमेवतच्छ्रुत्वाराजाविद्रुतमानसः॥ मूर्च्छितोन्यपतद्भूमौरामशोकाभिपीडितः॥ २६॥ ततोंतःपुरमाविद्धंमूर्च्छितेपृथिवीपतौ॥ उच्छ्रित्यबाहूचुक्रोशनृपतौपतितेक्षितौ॥२७॥ सुमित्रयातुसहिताकौसल्यापतितंपतिं॥ उत्थापयामासतदावचनंचेदमब्रवीत्॥ २८॥ इमंतस्यमहाभागदूतंदुष्करकारिणः॥ वनवासादनुप्राप्तंकस्मान्नप्रतिभाषसे॥ २९॥ अद्येममनयंकृत्वाव्यपत्रपसिराघव॥ उत्तिष्ठसुकृतंतेस्तुशोकेनस्यात्सहायता॥ ३०॥

मयन् शोकेनप्रदीप्तइवसन्राजगृहंविवेश ॥ २३ ॥ अत्रश्लोकद्वये तीर्थकृतकादि व्याख्यानात्यंतसमंजसेत्युपेक्षिता ॥ सइति परिद्यूनं म्लानं ॥ २४ ॥ प्रत्यवेदयत् ॥ विस्तरेणप्रतिपादनमग्रेभविष्यति ॥ २५ ॥ २६ ॥ आविद्धं दुःखाभिहतं ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ २९ ॥ अद्येति ॥ इमं दुःखसाधनं पुत्रप्रवासनरूपमनयंकृत्वा अद्य किंव्यपत्रपसि लज्जसे यन्नप्रतिभाषसे तस्माच्छोकंविधूयोत्तिष्ठ तेसुकृतं सत्यपरिपालन रूपंपुण्यमस्तु ॥ किंच एवं शोकेत्वयाक्रियमाणे तवसहायता सहायसमूहः परिजनः सर्वोपिनस्यात् त्वच्छोकेन सर्वोपिनश्येदित्यर्थः ॥ ३० ॥

कैकेयीभयान्नपृच्छामीतिचेत्तत्राह ॥ देवेति विश्रब्धं निःशंकं ॥ २१ ॥ विप्लुतभाषिणी गद्गदभाषिणी ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरा०वा०आ०अ०स प्तपंचाशःसर्गः ॥ ५७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ प्रत्याश्वस्तइति ॥ प्रत्याश्वस्तः कृतोपचारः मोहात् मोहंपरित्यज्य प्रत्यागतस्मृतिः प्रत्यागतसंज्ञः ॥ प्रत्यागतःपुन

देवयस्याभयाद्रामंनानुपृच्छसिसारथिं॥ नेहतिष्ठतिकैकेयीविश्रब्धंप्रतिभाष्यतां ॥ ३१ ॥ सातथोक्तामहाराजंकौसल्याशोकलालसा॥ धरण्यांनिपपाताशुबाष्पविप्लुतभाषिणी ॥ ३२॥ विलपंतींतथादृष्ट्वाकौसल्यांपतितांभुवि॥ पतिंचावेक्ष्यताःसर्वाःसमंताद्रुरुदुःस्त्रियः॥३३॥ततस्तमंतःपुरनादमुत्थितंसमीक्ष्यवृद्धास्तरुणाश्चमानवाः॥ स्त्रियश्चसर्वारुरुदुःसमंततःपुरंतदासीत्पुनरेवसंकुलं॥३४॥ इत्यार्षेश्रीरा०वा०आ०अ०सप्तपंचाशःसर्गः॥ ५७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ प्रत्याश्वस्तोयदाराजामोहात्प्रत्यागतस्मृतिः॥ तदाजुहावतंसूतंरामवृत्तांतकारणात्॥ १॥ तदासूतोमहाराजंकृतांजलिरुपस्थितः॥ राममेवानुशोचंतंदुःखशोकसमन्वितं॥ २॥ वृद्धंपरमसंतप्तंनवग्रहमिवद्विपं॥ विनिश्वसंतंध्यायंतमस्वस्थमिवकुंजरं॥ ३॥ राजातुरजसासूतंध्वस्तांगंसमुपस्थितं॥ अश्रुपूर्णमुखंदीनमुवाचपरमार्तवत्॥ ४॥ क्वनुवत्स्यतिधर्मात्मावृक्षमूलमुपाश्रितः॥ सोत्यंतसुखितःसूतकिमशिष्यतिराघवः॥ ५॥ दुःखस्यानुचितोदुःखंसुमंत्रशयनोचितः॥ भूमिपालात्मजोभूमौशेतेकथमनाथवत्॥६॥ यंयांतमनुयांतिस्मपदातिरथकुंजराः॥ सवत्स्यतिकथंरामोविजनंवनमाश्रितः॥ ७॥ व्यालैर्मृगैराचरितंकृष्णसर्पनिषेवितं॥ कथंकुमारौवैदेह्यासार्धंवनमुपाश्रितौ॥ ८॥

रितिपाठेप्ययमेवार्थः ॥ रामवृत्तांतकारणात् ॥ आजुहाव रामवृत्तांतंप्रष्टुं ॥ १ ॥२ ॥ नवग्रहं नवं नूतनं ग्रहोग्रहणं यस्यतं द्विपमिव विनिश्वसंतं अस्वस्थं स्वीयमध्येनस्थितं कुंजरमिव ध्यायंतं ॥ ३ ॥ रजसा मार्गरजसा परमार्तवत् परमार्तोहि वचउवाच ॥ ४ ॥ वत्स्यति वनवासकालस्य बहुदीर्घत्वाद्भविष्यप्रयोगः ॥ ५ ॥ दुःखस्यानुचितोपि दुःखंप्राप्तः शयनमुत्तमं ॥ ६ ॥ ७ ॥ व्यालैरजगरैः मृगैर्व्याघ्रादिभिः ॥ ८ ॥

रथादवरुह्य कथंपादैर्गतौ ॥ ९ ॥ अश्विनाविव मंदरं मंदरस्यकाष्ण्यमात्रात्वनसादृश्यं ॥ १० ॥ ११ ॥ आसितादयोभावेनिष्ठांताः ॥ एतेन आसनादिव्यापारश्रवणेन ययातिरिव साधुषु ॥ स्वर्गात्पतन्ययातिर्मासाधुषुपातयेतींद्रंप्रार्थयित्वा यथासाधुषुपतितस्तद्वार्तयासुखजीवनोजातः एवंस्वर्गतुल्यात्पुत्रसंयोगाद्भ्रष्टस्य भवल्लक्षणसाधुसमागमात्पुत्रवार्ताश्रवणेन जीविष्यामीतिभावः ॥ १२ ॥ सज्जमानया स्खलंत्या बाष्पपरिबद्धया कंठगतबाष्पनिरुद्धया ॥ १३ ॥ हेमहाराज राघवोधर्ममेवानुपालयन् तत्पा

सुकुमार्यातपस्विन्यासुमंत्रसहसीतया ॥ राजपुत्र्यौकथंपादैरवरुह्यरथाद्गतौ ॥ ९ ॥ सिद्धार्थःखलुसूतत्वंयेनदृष्टोममात्मजो ॥ वनांतं प्रविशंतौतौअश्विनाविवमंदरं ॥ १० ॥किमुवाचवचोरामःकिमुवाचचलक्ष्मणः ॥ सुमंत्रवनमासाद्यकिमुवाचचमैथिली ॥ ११ ॥ आसितंशयितंभुक्तंसूतरामस्यकीर्तय ॥ जीविष्याम्यहमेतेनययातिरिवसाधुषु ॥ १२ ॥ इतिसूतोनरेंद्रेणचोदितःसज्जमानया ॥ उवाचवाचाराजानंसबाष्पपरिबद्धया ॥ १३ ॥ अब्रवीन्मेमहाराजधर्ममेवानुपालयन् ॥ अंजलिंराघवःकृत्वाशिरसाभिप्रणम्यच ॥ १४ ॥ सूतमद्वचनात्तस्यतातस्यविदितात्मनः ॥ शिरसावंदनीयस्यवंद्यौपादौमहात्मनः ॥ १५ ॥ सर्वमंतःपुरंवाच्यंसूतमद्वचनात्त्वया ॥ आरोग्यमविशेषेणयथार्हमभिवादनं ॥ १६ ॥ माताचममकौसल्याकुशलंचाभिवादनं ॥ अप्रमादंचवक्तव्याब्रूयाश्चैनामिदं वचः ॥ १७ ॥ धर्मनित्यायथाकालमग्न्यगारपराभव ॥ देविदेवस्यपादौचदेववत्परिपालय ॥ १८ ॥

लनाद्धेतोःअब्रवीद्वक्ष्यमाणंवचः

तदाह हेसूत मत्प्रतिनिधित्वेन राज्ञेऽजलिंकृत्वा तथैव शिरसानत्वा विदितात्मनः लोकेधर्मिष्ठत्वेनप्रसिद्धस्य शिरसावंदनयोग्यस्यराज्ञः पादौ मद्वचनाद्रामोभिवादयतइति उक्ता मत्प्रतिनिधित्वेन वंद्यौ ॥ १५ ॥ ततः सर्वमंतःपुरं त्वया मद्वचनात् रामोवःसर्वाअविशेषेणारोग्यंपृच्छतीतिवाच्यं ॥ यथार्हं यथायोग्यं तासां मदभिवादनंच वाच्यं ॥ १६ ॥ ततोममंमाता कौसल्या मद्वचनात्कुशलं प्रणामं धर्मेऽप्रमादंच वक्तव्या किंचैनामिदं वक्ष्यमाणं विशिष्य ब्रूयाः ॥ किंतदित्याह धर्मेत्यादि ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ ११९॥

अभिमानः प्रधानमहिषीत्वप्रयुक्तोऽहंकारः मानस्तत्प्रयुक्तइतररिस्कारकश्चित्तविकारः ॥ मातृष्वित्यस्यमदीयास्वितिशेषः ॥ अनुगतोराजायस्यास्तां कैकेयीं हेअंब आर्यां श्लाघ्यां कारय ॥ धारयेतिपाठेप्ययमेवार्थः तयासहमाविरोत्सीरित्यर्थः ॥ १९ ॥ भरतेच राजवद्वृत्तिःकार्या तत्रहेतुःअज्येष्ठाअपि राजानोहिनिश्चयेनपूज्याइतियावत् ॥ राजधर्ममनुस्मर ॥ अर्थज्येष्ठाहीतिपाठे अर्थेन राजरूपार्थेन ज्येष्ठाहियतोऽतःपूज्याइतिशेषः ॥ इतिराजधर्ममनुस्मरेति ॥ कतकक्तु राजानमनु राज्ञःपश्चात्

अभिमानंचमानंचत्यक्त्वावर्तस्वमातृषु ॥ अनुराजानमार्यांचकैकेयीमंवधारय ॥ १९ ॥ कुमारेभरतेवृत्तिर्वर्तितव्याचराजवत् ॥ अर्थज्येष्ठाहिराजानोराजधर्ममनुस्मर ॥ २० ॥ भरतःकुशलंवाच्योवाच्योमद्वचनेनच ॥ सर्वास्वेवयथान्यायंवृत्तिर्वर्तस्वमातृषु ॥ २१ ॥ वक्तव्यश्चमहाबाहुरिक्ष्वाकुकुलनंदनः ॥ पितरंयौवराज्यस्थोराज्यस्थमनुपालय ॥ २२ ॥ अतिक्रांतवयाराजामास्मैनंव्यपरोरुधः ॥ कुमारराज्येजीवस्वतस्यैवाज्ञाप्रवर्तनात् ॥ २३ ॥ अब्रवीच्चापिमांभूयोभृशमश्रूणिवर्तयन् ॥ मातेवममसातेद्रष्टव्यापुत्रगर्धिनी ॥ ॥ २४ ॥ इत्येवंमांमहाबाहुर्ब्रुवन्नेवमहायशाः ॥ रामोराजीवपत्राक्षोभृशमश्रूण्यवर्तयत् ॥ २५ ॥ लक्ष्मणस्तुसुसंक्रुद्धोनिश्वसन्वाक्यमब्रवीत् ॥ केनायमपराधेनराजपुत्रोविवासितः ॥ २६ ॥

आर्यां कैकेयीमभिवादयेत्यर्थः ॥ कैकेयीमभिवादयेतिपाठः ॥ कुमारेचेत्यादिप्राग्वत् ॥ कैकेय्यावरबलेनाधिकत्वात् भरतस्यच राजदत्तार्थवत्त्वेन ज्येष्ठत्वात्तयोरभिवादनमंबायायुक्तं ॥ तद्वैमुख्यनिवृत्तयेच राजधर्ममनुस्मरेत्याह ॥ २० ॥ भरतोमद्वचनेन कुशलंवाच्यः ॥ सर्वासु मातृषु न्यायमनतिक्रम्यवृत्तिर्वर्तस्वेतिवाच्यः ॥ २१ ॥ वक्तव्यश्चेतिभरतइतिशेषः ॥ राज्यस्थं प्रधानराज्यस्थं ॥ २२ ॥ व्यपरोरुधः राज्याद्भ्रंशयेत्यर्थः ॥ तस्यैवाज्ञाप्रवर्तनात् मदनुग्रहायतस्यैवाज्ञांप्रवर्तयन् ॥ कुमारराज्येजीवस्व तोषंकुरु ॥ २३ ॥ अब्रवीदित्यादिवाक्यंभरतंप्रत्येव अब्रवीदित्यादिश्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमितिकतकः ॥ २४ ॥ २५ ॥ अथलक्ष्मणवाक्यमाह ॥ लक्ष्मणइति ॥ केनेत्यादिसार्धसप्तश्लोकास्तद्वचः ॥ २६ ॥

येनविवासनेन वयंपीडिताः तद्विवासनं राज्ञातु कार्यंवा कार्यमिवाकार्यंकृतं कैकेय्या लघुशासनं आश्रुत्य प्रतिज्ञाय कृतं ॥ यद्वा तद्विवासनंकृतं कार्यं कर्तुंयोग्यंवाभवतु अकार्यमकर्तुंयोग्यंवाभवतु अस्माकंतु पीडा सर्वथैवेत्यर्थः ॥ २७ ॥ उक्तमेवार्थं प्रकारांतरेणाह ॥ यदीति ॥ यदि यत् रामःप्रव्राजितः तत् लोभरूपेण कारणेन कैकेय्या कारितं ॥ यद्वा कैकेय्यै प्रतिश्रुतवरदाननिमित्तकंवाभवतु ॥ सर्वथादुष्कृतंकृतं अनुचितंकृतं ॥ एतत्व्यतिरिक्तंवरयेतिसुवचत्वात् ॥ वरदानकालेविशिष्यनियोगाभावाच्च ॥ पतित्वेनभार्याशिक्षणेसमग्राधिकाराच्च ॥ २८ ॥ ननुदैवप्रेरणयेदंजातमितिनदोषोराज्ञइत्याशंक्य निरपराधपुत्रत्यागेदोषस्त्ववश्यंराज्ञइत्याह ॥ इदमिति ॥ ईश्वरस्यकृ

राज्ञातुखलुकैकेय्यालघुचाश्रुत्यशासनं ॥ कृतंकार्यमकार्यंवावयंयेनाभिपीडिताः ॥ २७ ॥ यदिप्रव्राजितोरामोलोभकारणकारितं ॥ वरदाननिमित्तंवासर्वथादुष्कृतंकृतं ॥ २८ ॥ इदंतावद्यथाकाममीश्वरस्यकृतेकृतं ॥ रामस्यतुपरित्यागेनहेतुमुपलक्षये ॥ २९ ॥ असमीक्ष्यसमारब्धंविरुद्धंबुद्धिलाघवात् ॥ जनयिष्यतिसंक्रोशंराघवस्यविवासनं ॥ ३० ॥ अहंतावन्महाराजेपितृत्वंनोपलक्षये ॥ भ्राता भर्ताचबंधुश्चपिताचममराघवः ॥ ३१ ॥ सर्वलोकप्रियंत्यक्त्वासर्वलोकहितेरतं ॥ सर्वलोकोनुरज्येतकथंचानेनकर्मणा ॥ ३२ ॥

ते ईश्वरप्रेरणायांसत्यां यथाकामं ईश्वरेच्छामनतिक्रम्येदंतावत्कृतंभवतुनाम तथापितु रामस्य परित्यागे हेतुभूतंदोषंनपश्यामि ॥ अतःकेवलंबुद्धिलाघवात् असमीक्ष्य उचितानुचितमनवेक्ष्य विरुद्धं धर्मशास्त्रविरुद्धमारब्धं रामविवासनं संक्रोशं इह परत्रच दुःखंजनयिष्यत्येव निर्हेतुकपुत्रदारत्यागस्योपपातकेषुगणनादितिभावः ॥ २९ ॥ ३० ॥ गुरोरप्यवलिप्तस्यकार्याकार्यमजानतः ॥ उत्पथंप्रतिपन्नस्यपरित्यागोविधीयतेइतिवचनार्थंहृदिनिधायाह ॥ अहमिति ॥ भर्तास्वामीपिताचेति ज्येष्ठोभ्रातापितुःसमइत्युक्तेः वस्तुतस्तुकेवलमायिकत्वाल्लक्ष्मणादिशरीराणांतेषामेवमुक्तौ नदोषइतिबोध्यं ॥ ३१ ॥ सर्वलोकप्रियं रामंत्यक्त्वा स्थितेत्वयि प्राक्सर्वलोकहितेरते ॥ संप्रति सर्वलोकाहिते अरतेवा अनेन क्रूरेणकर्मणा सर्वलोकः कथमनुरज्येत ॥ सर्वलोकहितेरतंइतिपाठे रामविशेषणं सर्वलोकप्रियत्वेहेतुतयेतिबोध्यं ॥ ३२ ॥

कथंराजाभविष्यति पितेतिशेषः ॥ इत्येवं राजानंब्रूहीतिलक्ष्मणोऽवोचदित्यर्थः ॥ ३३ ॥ विस्मृता विस्मृतसर्वप्रयोजनेवस्थिता आश्चर्यमन्यमानेवविष्ठिता स्थिता ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ लक्ष्मणबाहुपालितः लक्ष्मणेनसेव्यमानः ॥ अब्रवीत् उक्तमितिशेषः ॥ निरीक्षते राज्ञस्त्वरथंमांच ॥ ३७ ॥ इतिरामाभि०रा०ति०अयो०अष्टपंचाशःसर्गः ॥५८॥ ॥७॥ ॥७॥ एवंरामवृत्तांतमुक्त्वा प्रत्यागतिसमयानुभूतस्वदेशपुरवृत्तांतमाह ॥ ममत्विति ॥ ममाश्वाः मन्नियम्याश्वाः नप्रावर्तंत यथापूर्वंरथवहनोन्मुखानाभूवन्इत्यर्थः ॥ जात्यश्वस्वभाववर्णनेन स्वभावोक्तिरत्रालंकारः ॥ १ ॥ तद्दुःखं तद्वियोगदुःखं ॥ २ ॥ बहूत्रामस्यगंगोत्तरणदिनादिदिनत्रयं यद्यपिभरद्वाजा

सर्वप्रजाभिरामंहिरामंप्रव्राज्यधार्मिकं ॥ सर्वलोकविरोधेनकथंराजाभविष्यति ॥ ३३ ॥ जानकीतुमहाराजनिश्वसंतीतपस्विनी ॥ भूतोपहतचित्तेवविष्ठिताविस्मृतास्थिता ॥ ३४ ॥ अदृष्टपूर्वव्यसनाराजपुत्रीयशस्विनी ॥ तेनदुःखेनरुदतीनैवमांकिंचिदब्रवीत् ॥ ॥ ३५ ॥ उद्वीक्ष्यमाणाभर्तारंमुखेनपरिशुष्यता ॥ मुमोचसहसाबाष्पंप्रयांतमुपवीक्ष्यसा ॥ ३६ ॥ तथैवरामोश्रुमुखःकृतांजलिःस्थितोब्रवील्लक्ष्मणबाहुपालितः ॥ तथैवसीतारुदतीतपस्विनीनिरीक्षतेराजरथंतथैवमां ॥ ३७ ॥ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेअष्टपंचाशःसर्गः ॥५८॥ ॥७॥ ॥७॥ ममत्वश्वानिवृत्तस्यनप्रावर्तंतवर्त्मनि ॥ उष्णमश्रुविमुंचंतोरामेसंप्रस्थितेवनं ॥ १ ॥ उभाभ्यांराजपुत्राभ्यामथकृत्वाहमंजलिं ॥ प्रस्थितोरथमास्थायतदुःखमपिधारयन् ॥ २ ॥ गुहेनसार्धंतत्रैवस्थितोस्मिदिवसान्बहून् ॥ आशायायदिमांरामःपुनःशब्दापयेदिति ॥ ३ ॥ विपयेतेमहाराजमहाव्यसनकर्शिताः ॥ अपिवृक्षाःपरिम्लानाःसपुष्पांकुरकोरकाः ॥ ४ ॥

श्रमाच्चारप्रतिनिवृत्तिमत्तृतीयदिवसएवसुमंत्रप्रस्थानं तथापि तद्दिनेऽल्पावशिष्टदिनपर्यंतंस्थित्या बहूनित्युक्तं ॥ किमर्थंतत्रस्थितिस्तत्राह शब्दापयेदिति ॥ तत्समीपचरद्बहुमनुष्यमुखेनाकारयेदित्यर्थः ॥ ३ ॥ कैकेयीनिमित्तं रामविवासनं सर्वक्षोभकरमभूदित्याह ॥ विषयेतेइति ॥ तवदेशे पुष्पमपि नविकसितं अंकुरःशाखासुपल्लवोद्भेदः कोरकाः पुष्पमुकुलानि तैःसहिताःवृक्षाः अत्रसर्वत्रहेत्वंशेचोत्प्रेक्षाबोध्या ॥ ४ ॥

उपतप्तोदकाः शुष्कोदकाः ॥ पलाशाः पर्णं ॥ ५ ॥ सत्वानि प्राणिनः नसर्पंति नप्रसरंतीत्यादावाहारार्थमपीतिशेषः ॥ यतस्तत्प्राणिजातं रामशोकाभिभूतं तद्वनं मार्गस्थम त्यंतं पक्षिशब्दवत् निष्कूजमिव पक्षिशब्दरहितं ॥ ६ ॥ लीनं संकुचितं पुष्करपत्रं नलिनीदलं यासुताः संतप्तपद्माः शुष्कपद्माः पद्मिन्यः सरांसि विहंगमाअत्रजलपक्षि णः ॥ ७ ॥ स्थलजानि माल्यानि पुष्पाणियथापुरं यथापूर्वं ॥ ८ ॥ उद्यानानि पुष्पवाटिकाः आरामान् कृत्रिमवनानि ॥ ९ ॥ अनेनमनुष्याणांसर्वशोत्यंतदुःखवत्त्वं

उपतप्तोदकानद्यःपल्वलानिसरांसिच ॥ परिशुष्कपलाशानिवनान्युपवनानिच ॥ ५ ॥ नचसर्पंतिसत्वानिव्यालानप्रसरंतिच ॥ राम शोकाभिभूतंतन्निःकुजमिवतद्वनं ॥ ६ ॥ लीनपुष्करपत्राश्चनद्यश्चकलुषोदकाः ॥ संतप्तपद्माःपद्मिन्योलीनमीनविहंगमाः ॥ ७ ॥ जल जानिचपुष्पाणिमाल्यानिस्थलजानिच ॥ नातिभांत्यल्पगंधीनिफलानिचयथापुरं ॥ ८ ॥ अत्रोद्यानानिशून्यानिप्रलीनविहगानि च ॥ नचाभिरामानारामान्पश्यामिमनुजर्षभ ॥ ९ ॥ प्रविशंतमयोध्यायांनकश्चिदभिनंदति ॥ नरारामम्पश्यंतोनिश्वसंतिमुहुर्मुहुः ॥ १० ॥ देवराजरथंदृष्ट्वाविनारामम्मिहागतं ॥ दूरादश्रुमुखःसर्वोराजमार्गगतोजनः ॥ ११ ॥ हर्म्यैर्विमानैःप्रासादैरवेक्ष्यरथमागतं ॥ हाहाकारकृतानार्योरामादर्शनकर्शिताः ॥ १२ ॥ आयतैर्विमलैर्नेत्रैरश्रुवेगपरिप्लुतैः ॥ अन्योन्यमभिवीक्षंतेव्यक्तमार्ततरास्त्रियः ॥ १३ ॥ नामित्राणांनमित्राणांउदासीनजनस्यच ॥ अहमार्ततयाकंचिद्विशेषंनोपलक्षये ॥ १४ ॥ अप्रहृष्टमनुष्याचदीननागतुरंग मा ॥ आर्तस्वरपरिम्लानविनिश्वसितनिस्वना ॥ १५ ॥ कैमुतिकन्यायेनैव प्रतिपादितंबोध्यं ॥ तदेवाह ॥ प्रविशंतमिति ॥ १० ॥ देवेतिसंबुद्धिः ॥ राज रथं राज्ञस्तवरथं अश्रुमुखः अभूदितिशेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ अव्यक्तमितिच्छेदः ॥ रामप्रवासजनितपीडयार्ताः परस्परंसम्यक्नेक्षंतेइत्यर्थः ॥ १३ ॥ अन्योन्यं शत्रूणां तथामि त्राणां उदासीनजनस्यचार्ततयार्तत्वगुणसाम्येन विशेषंनोपलक्षयेइत्यन्वयः ॥ यद्यपि रामस्यस्वतोऽमित्रासंभवः कैकेयीकुब्जयोस्तत्वस्य दैववशात्संभवेपि तयोरार्तत्वाभावः तथाप्यनयोःशत्रुत्वमनयोर्मित्रत्वमयमुदासीनइतिभेदोनज्ञायतइतितात्पर्यं ॥ १४ ॥ आर्तस्वरपरिम्लानविनिश्वसितनिस्वना दीर्घशब्दवन्निश्वासयुक्तेतियावत् ॥ १५ ॥

पुत्रहीना पुत्रवियुक्ता कौसल्येव अनेनसर्वेषां रामेपुत्रवत्प्रेमध्वनितं ॥ १६ ॥ १७ ॥ राजा सर्वथात्वयामहदकार्यंकृतमितिसुमंत्राभिप्रायं तदीयात्युक्तिवचनैर्निर्णीयांगी कारेणोत्तरमाह ॥ कैकेय्येति ॥ पापाभिजनभावया पापकुलजया पापदेशजया पापाभिप्राययाच ॥ कुलेप्यभिजनोजन्मभूमावित्यमरः ॥ विनियुक्तेन रामप्रव्राजने इतिशेषः ॥ नसमर्थितं नविचारितं ॥ १८ ॥ नत्रोऽनेकधाप्रयोगः शोकेन चित्तवैक्लव्यात् ॥ सहसाझटित्यविचारेणैव ॥ १९ ॥ भवितव्यतया अवश्यप्रापकदूरदृष्टवशात् ॥

निरानंदामहाराजरामप्रव्राजनातुरा ॥ कौसल्यापुत्रहीनेवअयोध्याप्रतिभातिमे ॥ १६ ॥ सूतस्यवचनंश्रुत्वावाचापरमदीनया ॥ बा ष्पोपहतयासूतमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥ कैकेय्याविनियुक्तेनपापाभिजनभावया ॥ मयानमंत्रकुशलैर्वृद्धैःसहसमर्थितं ॥ १८ ॥ नसुहृद्भिर्नचामात्यैर्मंत्रयित्वासनैगमैः ॥ मयायमर्थःसंमोहात्प्रीहेतोःसहसाकृतः ॥ १९ ॥ भवितव्यतयानूनमिदंवाव्यसनंमहत् ॥ कुलस्यास्यविनाशायप्रानंसूतयदृच्छया ॥ २० ॥ सूतयद्यस्तितेकिंचिन्मयापिसुकृतंकृतं ॥ त्वंप्रापयाशुमांरामंप्राणाःसंत्वरयंतिमां ॥ २१ ॥ यद्यद्यापिममैवाज्ञानिवर्तयतुराघवं ॥ नशक्ष्यामिविनारामंमुहूर्तमपिजीवितुं ॥ २२ ॥ अथवापिमहाबाहुर्गतोदूरंभविष्य ति ॥ मामेवरथमारोप्यशीघ्रंरामायदर्शय ॥ २३ ॥ दत्तदंष्ट्रोमहेष्वासःक्वासौलक्ष्मणपूर्वजः ॥ यदिजीवामिसाध्वेनंपश्येयंसीतयास ह ॥ २४ ॥ अतोनुकिंदुःखतरंयोहमिक्ष्वाकुनंदनं ॥ इमामवस्थामापन्नोनेहपश्यामिराघवं ॥ २५ ॥ वाइतिवैशब्दसमानार्थं ॥ यदृच्छया दैवे च्छया ॥ २० ॥ सुकृतं प्रियं ॥ संत्वरयंति निष्क्रमितुमिच्छंतीतियावत् ॥ २१ ॥ यदियदिवा अथवेतियावत् ॥ मदाज्ञया भवान्गत्वाराघवंनिवर्तयतु ॥ ननुभरतायत्वयाराज्य स्यदत्तत्वात्त्वदाज्ञया मयाकथंगंतव्यं तत्राह ॥ अद्यापि ममैवाज्ञा यावद्भरतागमनमितिभावः ॥ निदत्तौहेतुर्नेत्यादि ॥ २२ ॥ पुनरपि रामनिवर्तनस्याशक्यत्वात्त्वनयनमे वाह ॥ अथवापीति ॥ २३ ॥ दत्तदंष्ट्रः कुंदकुड्मलाकारदंष्ट्रः यदिजीवामिइति तत्समीपगमनपर्यंतमपिजीवनेसंदेहइतिभावः ॥ २४ ॥ अतोन्वित्यतःशब्दार्थमाह ॥ इमामि ति ॥ एवमत्यंतसन्निहितमरणकाले उत्तमलोकदत्वस्मरणाभ्याससंपादनायभगवतात्मवियोगःपितुःसंपादितइतितत्वं ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ अर्पितचेतनः गतचेतनः सुदुष्पारं शोकसागरमवगाढःप्रविष्टअब्रवीत् शोकंसागरत्वेनावर्णयदित्यर्थः ॥ २७ ॥ तदाह रामेत्यादि ॥ रामशोकरूपोमहानावे गोवैपुल्यंयस्य ॥ सीताविरहरूपपारगतः तत्पारसंबंधः श्वसितरूपऊर्मियुक्तोमहावर्तोयस्यसः ॥ बाष्पवेगरूपनदीजलैःआविलः ॥ २८ ॥ शोचितॄणां प्रकीर्णकेशाएवशैव लंयत्र कैकेय्येव वडवामुखंयत्र ॥ २९ ॥ अश्रुवेगप्रभवः षष्ठीतत्पुरुषः अश्रुवेगोत्पादकइत्यर्थः ॥ नृशंसायाः कैकेय्याः वरएव वेला मर्यादायस्य ॥ यतःरामप्रव्राजनस

हारामरामानुजहाहावैदेहितपस्विनि॥ नमांजानीतदुःखेनघ्रियमाणमनाथवत्॥ २६॥ सतेनराजादुःखेनभृशमर्पितचेतनः॥ अव
गाढःसुदुष्पारंशोकसागरमब्रवीत्॥ २७॥ रामशोकमहावेगःसीताविरहपारगः॥ श्वसितोर्मिमहावर्तोबाष्पवेगजलाविलः॥ २८॥
बाहुविक्षेपमीनोसौविक्रंदितमहास्वनः॥ प्रकीर्णकेशशैवालःकैकेयीवडवामुखः॥ २९॥ ममाश्रुवेगप्रभवःकुब्जावाक्यमहाग्रहः॥
वरवेलोनृशंसायारामप्रव्राजनायतः॥ ३०॥ यस्मिन्वतनिमग्नोहंकौसल्येराघवंविना॥ दुस्तरोजीवतादेविमयायंशोकसागरः॥
॥ ३१॥ अशोभनंयोहमिहाद्यराघवंदिदृक्षमाणोनलभेसलक्ष्मणं॥ इतीवराजाविलपन्महायशाःपपातनूर्णंशयनेसुमूर्छितः॥ ३२॥
इतिविलपतिपार्थिवेप्रनष्टेकरुणतरंद्विगुणंचरामहेतोः॥ वचनमनुनिशम्यतस्यदेवीभयमगमत्पुनरेवराममाता॥ ३३॥ इत्यार्षेश्री
रा०वा०आ०अ०एकोनषष्टितमःसर्गः॥ ५९॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ततोभूतोपसृष्टेवविवेपमानापुनःपुनः॥ धरण्यांग
तसत्वेवकौसल्यासूतमब्रवीत्॥ १॥ मुद्रात्कालकूटमिवजातेतिकतकः ॥ अन्येतु रामप्रव्राजनमेव आयतं विस्तारोयस्यसरामप्रव्राजनायतः
इत्यर्थमाहुः॥ ३० ॥ ३१ ॥ दिदृक्षमाणोयद्राघवंद्रष्टुं नलभे तदशोभनं ममहत्पापं पापजन्यं तददर्शनमितियावत्॥ ३२ ॥ रामहेतोरितिविलपति पार्थिवे प्रनष्टे मू
र्च्छितेसति तस्यकरुणतरंवचनंनिशम्य देवीद्विगुणंभयमुपागमत् ॥ भर्तृवियोगदुःखस्यापारस्यसंभावनया ॥ ३३ ॥ इतिरामाभिरा०वा०आ०अ०एकोनषष्टितमःस
र्गः ॥ ५९ ॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ततइति ॥ भूतोपसृष्टेव भूताविष्टेव गतसत्वेव गतासुरिव धरण्यांपतितेतिशेषः ॥ १ ॥

॥ २ ॥ अथयदि ॥ ३ ॥ ४ ॥ संभ्रममावेगं ॥ ५ ॥ रामस्यपादौपरिचरन् परलोकमाराधयति संपादयति ॥ ६ ॥ अभीतेतिछेदः ॥ विस्रंभः प्रणयः ॥ ७ ॥ कृतं वन
वासकृतं दैन्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ बालेवेति ॥ दुःखापरिज्ञानेनोपमा तस्यादेहाद्यभिमानाभावान्नाधिजं दुःखमितिभावः ॥ अबालचंद्रेत्यादिछेदः ॥ रामारामे रामरूपे

नयमांयत्रकाकुत्स्थःसीतायत्रचलक्ष्मणः॥ तान्विनाक्षणमप्यद्यजीवितुंनोत्सहेह्यहं॥ २॥ निवर्तयरथंशीघ्रंदंडकान्नयमामपि॥
अथतान्नानुगच्छामिगमिष्यामियमक्षयं॥ ३॥ बाष्पवेगोपहतयासवाचासज्जमानया॥ इदमाश्वासयन्देवींसूतःप्रांजलिरब्रवीत्
॥ ४॥ त्यजशोकंचमोहंचसंभ्रमंदुःखजंतथा॥ व्यवधूयचसंतापंवनेवत्स्यतिराघवः॥ ५॥ लक्ष्मणश्चापिरामस्यपादौपरिचरन्वने॥
आराधयतिधर्मज्ञःपरलोकंजितेंद्रियः॥ ६॥विजनेपिवनेसीतावासंप्राप्यगृहेष्विव॥ विस्रंभंलभतेभीतारामेविन्यस्तमानसा॥ ७॥
नास्यादैन्यंकृतंकिंचित्सुसूक्ष्ममपिलक्ष्यते॥ उचितेवप्रवासानांवैदेहीप्रतिभातिमे॥ ८॥ नगरोपवनंगत्वायथास्मरमतेपुरा॥ तथै
वरमतेसीतानिर्जनेपुवनेष्वपि॥ ९॥ बालेवरमतेसीताबालचंद्रनिभानना॥ रामारामेत्यदीनात्माविजनेपिवनेसती॥ १०॥तद्गतं
त्हृदयंयस्यास्तदधीनंचजीवितं॥ अयोध्याहिभवेदस्यारामहीनातथावनं॥ ११॥ परिपृच्छतिवैदेहीग्रामांश्चनगराणिच॥ गतिंदृष्ट्वा
नदीनांचपादपान्विविधानपि॥ १२॥ रामंवालक्ष्मणंवापिपृष्ट्वाजानातिजानकी॥ अयोध्याक्रोशमात्रेतुविहारमिवसंश्रिता॥ १३॥

आरामेइत्यर्थः ॥ भिन्नपदेवा ॥ १० ॥ रामहीनाऽयोध्या यथावनं तथाभवेदित्यन्वयः ॥ ११ ॥ नदीनांगतिं रामनगरवृक्षान्दृष्ट्वा रामंवा लक्ष्मणंवा पृच्छति पृष्ट्वाच जा
नाति ॥ अयोध्यातः क्रोशमात्रेविद्यमानं विहारं संश्रिता यथारमतेस्म तथैववनेपि अरमतेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

इदमेव सीतायाः संबंधि इदमेव प्रस्तुतवृत्तांतजातमेव स्मरामि ॥ कैकेयीसंश्रितं कैकेयीमुद्दिश्य प्रवृत्तं सहसा हठेन सीतया तस्याःपरमदुःखकारिणीत्वात् मांप्रति यत्त द्विषयं जल्पंवाक्यमुपजल्पितमुक्तं तदिदानीं मांनप्रतिभात्येव इत्येवंरूपेणप्रमादात् पर्युपस्थितं मुखान्निर्गतं कैकेयीविषयंसीतावाक्यं ध्वंसयित्वा व्यवहारांतरेणानुक्तप्रा यमिवकृत्वा देव्याः कौसल्यायाह्लादनंमधुरं वचनंसूतोऽब्रवीदित्याहकविः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ वदान्यायाः दात्र्याः वल्गुवाचश्च वदान्योवल्गुवागपि नविकंपते म्ला

इदमेवस्मराम्यस्याःसहसैवोपजल्पितं॥ कैकेयीसंश्रितंजल्पंनेदानींप्रतिभातिमां॥ १४॥ ध्वंसयित्वातुतद्वाक्यंप्रमादात्पर्युपस्थितं॥ ह्लादनंवचनंसूतोदेव्यामधुरमब्रवीत्॥ १५॥ अध्वनावातवेगेनसंभ्रमेणातपेनच॥ नविगच्छतिवैदेह्याचंद्रांशुसदृशीप्रभा॥ १६॥ सदृशंशतपत्रस्यपूर्णचंद्रोपमप्रभं॥ वदनंतद्वदान्यायावैदेह्यानविकंपते॥ १७॥ अलक्तरसरक्ताभावलक्तरसवर्जितौ॥ अद्यापिचर णौतस्याःपद्मकोशसमप्रभौ॥ १८॥ नूपुरोल्कृष्टलीलेवखेलंगच्छतिभामिनी॥ इदानीमपिवैदेहीतद्रागान्यस्तभूषणा॥ १९॥ गजं वावीक्ष्यसिंहंवाव्याघ्रंवावनमाश्रिता॥ नाहारयतिसंत्रासंबाहूरामस्यसंश्रिता॥ २०॥ नशोच्यास्तेनचात्मातेशोच्योनापिजनाधिपः॥ इदंहिचरितंलोकेप्रतिष्ठास्यतिशाश्वतं॥ २१॥

नतांनयाति ॥ १७॥ अलक्तरसवर्जितावपि तद्वसरक्तकांतीस्वभावरक्तनया पद्मकोशसमप्रभौ नतुमार्गग तिप्रयुक्तकाठिन्यभाजौ ॥ १८॥ नूपुरेणोल्कृष्टातिरस्कृता हंसादिलीलायया सेव ॥ खेलं विलासयुतं अर्शआद्यजंतं तद्रागेण भर्तृप्रीतियोजकभूषणानुरागेणान्यस्तानि अ त्यक्तानि भूषणानि यया ॥ १९॥ नाहारयति नकरोति नसंप्राप्नोतीतिवा ॥ २०॥ अतस्तेरामादयोनशोच्याःतेतवात्माप्यतएवनशोच्यः नराजापि तेषांसुखश्रवणेनतस्यापि जीवनसंभवात् इतोपिनशोच्यांशइत्याह ॥ इदंहीत्यादिं ॥ प्राप्तमपिराज्यं महाबलोपिपरित्यज्य पितृवचनमपालयदित्येवमादिरामचरितं स्वार्थमुद्दिश्य भर्तारमपिपरित्य ज्यातिघोरंकृतवती कैकेयीत्यादि इदं रामचरितं शाश्वतं प्रतिष्ठास्यतीत्यनेन तन्नामवदेवास्यसुस्थिरत्वंवदतातस्येश्वरत्वंध्वनितं ॥ नह्यन्यचरित्रं शाश्वतंप्रतिष्ठांलभते ॥ २१॥

महर्षिभिर्यांते प्राप्ते ॥ २२ ॥ तथापीति ॥ सूतेन निवार्यमाणा सूतोक्तंगृहीतवत्यपि नविरराम दुःखप्राबल्यादितिशेषः ॥ २३ ॥ इतिरामाभिरा० वा० आ० अ० षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ परमपतिव्रतापि कौसल्यादुःखातिशयात्पूर्वंजानत्यपि चेताश्रयव्यवहारवल्लोकाश्रयेण राजानमुपालभते ॥ वनमिति आर्ता खिन्ना स्वार्तेतिपाठे सुतरामार्ता ॥ रुदतीवेतिपाठे इवएवार्थे ॥ यद्वाउक्तार्थध्वननायेवशब्दः ॥ १ ॥ अनुक्रोशादिविशिष्टोराघवइतितेमहद्यशःप्रथितमितियोजना ॥

विधूयशोकंपरिदह्यमानसामहर्षियातेपथिसुव्यवस्थिताः॥ वनेरतावन्यफलाशनापितुःशुभांप्रतिज्ञांप्रतिपालयंतिते॥ २२॥ तथा पिसूतेनसुयुक्तवादिनानिवार्यमाणासुतशोककर्शिता॥ नचैवदेवीविरराम कूजितात्प्रियेतिपुत्रेतिचराघवेतिच॥ २३॥ इत्यार्षेश्री रा० वा० आ० अ० षष्टितमःसर्गः॥ ६०॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ वनंगतेधर्मरतेरामेरमयतांवरे॥ कौसल्यारुदतीचार्तार्ता र्तारमिदमब्रवीत्॥ १॥ यद्यपित्रिपुलोकेपुप्रथितंमेमहद्यशः॥ सानुक्रोशोवदान्यश्चप्रियवादीचराघवः॥ २॥ कथंनरवरश्रेष्ठपुत्रौ तौसहसीतया॥ दुःखितौसुखसंवृद्धौकथंदुःखंसहिष्यतः॥ ३॥ सानूनंतरुणीश्यामासुकुमारीसुखोचिता॥ कथमुष्णंचशीतंचभैथि लीविसहिष्यते॥ ४॥ भुक्त्वाशालिंविशालाक्षीसूपदंशान्वितंशुभं॥ वन्यंनैवारमाहारंकथंसीतोपभोक्ष्यते॥ ५॥ गीतवादित्रनिर्घोषंश्रु त्वाशुभसमन्विता॥ कथंक्रव्यादसिंहानांशब्दंश्रोष्यत्यशोभनं॥ ६॥ महेंद्रध्वजसंकाशःकनुशेतेमहाभुजः॥ भुजंपरिघसंकाशमुप धायमहाबलः॥ ७॥ पद्मवर्णसुकेशांतंपद्मनिश्वासमुत्तमं॥ कदाद्रक्ष्यामिरामस्यवदनंपुष्करेक्षणं॥ ८॥

॥ २॥ अथापि ॥ हेनरवरश्रेष्ठ सीतयासहतौपुत्रौ कथंत्यक्तवानितिशेषः॥ अथ तान्शोचति दुःखितावित्यादि दुःखंप्राप्ताविव्यर्थः॥ ३॥ तरुणी अतिक्रांतकौमारा ॥ श्या माप्राप्तयौवना ॥ ४ ॥ सूपदंशान्वितं शोभनव्यंजनसहितं नैवारं नीवारसंबंधिनं ॥ ५ ॥ ६ ॥ महेंद्रध्वजसंकाशः तद्वत्सर्वलोकस्योत्सवदः ॥ ७ ॥ पद्मवर्णं पद्मदलवर्णं पद्मनिश्वासं पद्मपत्रगंधिनिश्वासं ॥ ८ ॥

यत् यतस्तं अपश्यंत्याइदं सहस्रधा नफलति नविशीर्यतेऽतस्तत् वज्रसारं वज्रवत्कठिनंनूनमित्युत्प्रेक्षा ॥ ९ ॥ त्वया व्यपोह्य दृद्धैरविचार्य यत्करुणं शोचनीयं कर्मानुचितवरदानरूपं त्वयाकृतं तेनहेतुना ममबांधवाः कैकेय्यानिरस्ताः सुखार्हाअपि कृपणाः संतोवनेधावंति ॥ यद्वा व्यपोह्य अनादृत्य राज्यात्प्रभ्रश्यवा त्वया निरस्तावनेपरिधावंतीतियत्तदकरुणं क्रूरंकर्म त्वयाकृतमित्यर्थः ॥ १० ॥ ननु चतुर्दशवर्षानंतरं तवपुत्रस्यैवराज्यंभविष्यतितत्राह ॥ यदीति ॥ तावत्पर्यंतंवनेजीवनमेव नसंभाव्यते तथापि यदिजीवन्पुनरेष्यति तथापि भरतोराज्यंजह्यादितिनोपलक्ष्यते नसंभाव्यतइत्यर्थः ॥ ११ ॥ अथापि कदाचिद्भरतोजह्यात् तथापि रामस्तन्नांगीकरिष्यती

वज्रसारमयंनूनंहृदयंमेनसंशयः॥ अपश्यंत्यानतंयद्वैफलतीदंसहस्रधा ॥ ९॥ यत्त्वयाकरुणंकर्मव्यपोह्यममबांधवाः॥ निरस्ताःपरिधावंतिसुखार्हाःकृपणावने ॥ १० ॥ यदिपंचदशेवर्षेराघवःपुनरेष्यति॥ जह्याद्राज्यंचकोशंचभरतोनोपलक्ष्यते ॥ ११॥ भोजयंतिकिलश्राद्धेकचित्स्वानेववांधवान्॥ ततःपश्चात्समीक्ष्यंतेकृतकार्याद्विजोत्तमान्॥ १२॥ तत्रयेगुणवंतश्चविद्वांसश्चद्विजातयः॥ नपश्चात्तेऽभिमन्यंतेसुधामपिसुरोपमाः ॥ १३ ॥ ब्राह्मणेष्वपिदत्तेषुभुक्तशेषंद्विजोत्तमाः॥ नाभ्युपेतुमलंप्राज्ञाःशृंगच्छेदमिवर्षभाः॥ १४॥

तिसदृष्टांतमाह ॥ भोजयंतीत्यादिना ॥ केचिच्छ्राद्धकर्तारोवयोगुणैरधिकान्विप्रान् श्राद्धेनिमंत्र्य वयोगुणहीनानपि स्वान् बांधवान् श्राद्धेभोजयंति ॥ ततः कृतकार्याःसंतो निमंत्रितान् द्विजर्षभान् पश्चादिष्टपंक्तौभोजयितुं समीक्षंते विचारयंति ॥ १२ ॥ तत्र निमंत्रितेषु येगुणवंतः श्राद्धापेक्षितगुणवंतस्तेसुरोपमाः पश्चात्पंक्तौ सुधासदृशत्वाद्वन्न मपिनानुमन्यंते ॥ १३॥ ननु कुतोनानुमन्यंते ॥ ब्राह्मणशेषभोजने शूद्रशेषभोजनवद्दोषाभावादतआह ॥ ब्राह्मणेष्वपीति ॥ ब्राह्मणेषु दत्तेषु भुक्तवत्सु तद्भुक्तशेषमपि यतो द्विजोत्तमाः प्राज्ञाश्चातस्तद्भोजनमभ्युपेतुमंगीकर्तुंनालं अवमाननात् ॥ ऋषभाः स्वशृंगच्छेदमिव शृंगस्थानीयोहिसतांमानः ॥ १४ ॥

दार्ष्टांतिकेयोजयति ॥ एवमिति ॥ कनीयोपभुक्तत्वात् स्वयंज्येष्ठोवयसागुणैश्चवरिष्ठःसन् तेनत्यक्तमपिराज्यं किमर्थंनावमंस्यते सर्वथातिरस्करिष्यत्येवेत्यर्थः ॥ मद्दर्शनानुरोधेनागतोमज्जीवनपर्यंतमेवस्थास्यतितूष्णीं नपुनाराज्यंकरिष्यतीत्यर्थः ॥१५॥ परेणाहृतं क्रोष्ट्रादिखादितशेषं परलीढं परास्वादितं नमन्यते नमंस्यते ॥१६॥ एतानि हविरादीनि एकाध्वरेविनियोगाद्यातयामानि पुनरध्वरे अध्वरांतरे विनियुक्तानिनकुर्वंति ॥ जीर्णंचपरिभुक्तंचयातयाममिदंद्वयमित्यमरः ॥ यद्यपिमंत्राःकृष्णाजिनदर्भाइतिस्मृत्या कुशानांयातयामत्वदोषोनेत्युक्तं तथापि तज्जीर्णत्वरूपयातयामत्वदोषाभावपरं नतुविनियुक्तविनियोगपरं ॥ ब्रह्मयज्ञेषुयेदर्भाविनियुक्तानतेऽन्यतइत्यनेन

एवंकनीयसाभ्रात्राभुक्तंराज्यंविशांपते॥ भ्राताज्येष्ठोवरिष्ठश्चकिमर्थंनावमन्यते॥ १५॥ नपरेणाहृतंभक्ष्यंव्याघ्रःखादितुमिच्छति॥ एवमेवनरव्याघ्रःपरलीढंनमन्यते॥ १६॥ हविराज्यंपुरोडाशःकुशायूपाश्चखादिराः॥ नैतानियातयामानिकुर्वंतिपुनरध्वरे॥ १७॥ तथात्यक्तमिदंराज्यंहृतसारांसुरामिव॥ नाभिमंतुमलंरामोनष्टसोममिवाध्वरं॥ १८॥ नैवंविधमसत्कारंराघवोमर्षयिष्यति॥ बलवानिवशार्दूलोबालधेरभिमर्शनं॥ १९॥ नैतस्यसहितालोकाभयंकुर्युर्महाहवे॥ अधर्मंत्विहधर्मात्मालोकंधर्मेणयोजयेत्॥ २०॥ नन्वसौकांचनैर्बाणैर्महावीर्योमहाभुजः॥ युगांतइवभूतानिसागरानपिनिर्दहेत्॥ २१॥

विनियुक्तनियोगनिषेधस्यन्यायेन सर्वत्रलाभादित्याहुः ॥१७॥ तथैवान्येनात्तमुपभुक्तपूर्वमिदंराज्यं रामोभिमंतुमंगीकर्तुंनालं ॥ नष्टसोमं भुक्तसोमं अध्वरं तत्स्थंसोमरूपंहविः ॥१८॥ बालधेः पुच्छस्य ॥१९॥ शार्दूलवद्बलवत्त्वमेवदर्शयति ॥ नैतस्येति सहिताः सुरासुरैःसहिताः ॥लोकाः प्रतियोधाः ॥ किमर्थंतर्हिमामाक्रम्यराज्यंनकृतवान्तत्राह ॥ अधर्मंत्विति ॥ अधर्मंतुमत्वा नतथाकृतवानितिभावः ॥ नन्वेवंतस्यधर्मनिष्ठताकथमतआह ॥ इहेति ॥ योधर्मात्मा इह मनुष्यलोके ॥ लोकं धर्मेणयोजयेत् ॥ एवंधर्मप्रवर्तकस्यतस्य धर्मनिष्ठताअनुक्तिसिद्धेवेतिभावः ॥ यद्वातुरप्यर्थेऽधर्ममधर्मप्रवृत्तमपिलोकं दंडादिना योधर्मेणयोजयेत्सकथंस्वयमधर्मंकुर्यादित्यर्थः ॥२०॥ रामेऽशक्तिशंकापिनेत्याह ॥ नन्विति ॥ कांचनैः कांनचभूषितपुंखैः युगांते युगांतकाले ईश्वरइवभूतानि समुद्रांश्चनिर्दहेत् नाशयेच्छोषयेच्च ॥ २१ ॥

पित्राज्ञया स्वयमेवस्वपुत्रोहतः भ्रष्टराज्यःकृतः ॥ जलजेन मत्स्येन सयथात्मजानेवभक्षयति तद्वदित्यर्थः ॥२२॥ एवंचाहमेवहतेत्याहश्लोकत्रयेण ॥ द्विजातीत्यादि ॥ सनातनैर्ऋषिभिःशास्त्रे वेदे दृष्टस्त्रैवर्णिकैर्द्विजातिभिश्चरितोधर्मः यदितेससत्यःस्यात्तर्हिपुत्रेनविवासितःस्यादितिशेषः ॥ एवं धर्ममुपेक्ष्य धर्मनिरते पुत्रे त्वयाविवासितेसति ॥२३॥ शास्त्रेणोच्यमानास्त्रियास्तिस्रोगतयः ॥ तत्र तासु प्रथमगतिभूतस्त्वं ममनास्त्येव सपत्नीवशत्वात् ॥ नास्तीतिपाठे आर्षत्वंबोध्यं ॥ द्वितीयागतिभूतोरामश्च वन

सतादृशःसिंहबलोद्वृषभाक्षोनरर्षभः॥स्वयमेवहतःपित्राजलजेनात्मजोयथा॥२२॥ द्विजातिचरितोधर्मःशास्त्रेदृष्टःसनातनैः॥ यदि तेधर्मनिरतेत्वयापुत्रेविवासिते॥२३॥ गतिरेकापतिर्नार्याद्वितीयागतिरात्मजः॥तृतीयाज्ञातयोराजन्चतुर्थीनैवविद्यते॥२४॥ तत्र त्वंममनैवासिरामश्चवनमाहितः॥नवनंगंतुमिच्छामिसर्वथाहाहतात्वया॥ २५॥ हतंत्वयाराष्ट्रमिदंसराज्यंहताःस्मसर्वाःसहमंत्रिभिश्च॥ हतासपुत्रास्मिहताश्चपौराःसुतश्चभार्याचतवप्रहृष्टौ॥ २६॥ इमांगिरंदारुणशब्दसंहितांनिशम्यरामेतिमुमोहदुःखितः॥ ततःसशोकंप्रविवेशपार्थिवःस्वदुष्कृतंचापिपुनस्तथास्मरत्॥ २७॥ इत्यार्षेश्रीरा० वा० आ० अ० एकषष्टितमःसर्गः॥६१॥ ॥ ७ ॥

एवंतुकृद्वयाराजारामेमात्रासशोकया॥श्रावितःपरुषंवाक्यंचिंतयामासदुःखितः॥ १॥ चिंतयित्वासचनृपोमोहव्याकुलितेंद्रियः॥ अथदीर्घेणकालेनसंज्ञामापपरंतपः॥ २॥ ससंज्ञामुपलभ्यैवदीर्घमुष्णंचनिश्वसन्॥ कौसल्यांपार्श्वतोदृष्ट्वाततश्चैतामुपागमत्॥३॥

माहितः वनंप्रतिप्रहितःत्वया ॥ नचतत्रापियेवनंगंतुमिच्छामि सपतिकात्वात्॥ तृतीयाज्ञातयस्त्वसंनिहिताः तस्मात्सर्वथा हतात्वया ॥ २४ ॥ २५ ॥ सुतश्च भार्याचभरतकैकेय्यौ प्रहृष्टौ ॥ २६ ॥ दारुणशब्दसंहितांदारुणशब्दयुक्तां॥ स्वदुष्कृतं वक्ष्यमाणं ॥२७॥ इतिरामाभिरा० वा० आ० अ० एकषष्टितमःसर्गः॥ ६१ ॥ ॥७॥ ॥७॥ एवंकौसल्याक्रूरवचोभीतस्य राज्ञोंजलिपर्यंतं दैन्यंदृष्ट्वा राजानमनुनयति ॥ एवंत्विति ॥ चिंतयामास अनयोच्यमानं सर्वंसत्यं किमिहकर्तव्यमितिविचारयामास ॥ १॥ मोहव्याकुलितेंद्रियोजातइतिशेषः ॥२ ॥ चिंतामुपागमत् पुत्रविश्लेषजदुःखसाधनंकर्म ममेतिचिंतामाप ॥ ३ ॥

प्रत्यभात्प्रतिभातं ॥ दुष्कृतंकर्म मुनिकुमारवधरूपं ॥ शब्दमेव लक्ष्यदेशस्थंप्राप्य विध्यतीतिशब्दवेधी ॥ ४ ॥ अमनादुर्मनाः तेन शोकेन मुनिकुमारवधजेनशोकेन ॥ ॥ ५॥ अवाङ्मुखः स्वकृततदप्रियस्मरणाल्लज्जया ॥ ६ ॥ परेष्वपि शत्रुष्वपि ॥ ७॥ विमृशमानानां जानतीनां ॥८॥ दृष्टौ लोके परावरावुत्कर्षापकर्षौ ययासा ॥ अपकृष्टाअपि भर्तारमेवंनवदंतीतिभावः ॥९॥ प्रणाली प्रासादादौजलनिर्गममार्गः ॥ नवोदकं वर्षजलं ॥१०॥ स्वानुनयाय राज्ञाकृतं राज्ञोंजलिं पाणिभ्यांगृहीत्वा पद्ममिव मूर्ध्नि

तस्यचिंतयमानस्यप्रत्यभात्कर्मदुष्कृतं॥ यदनेनकृतंपूर्वमज्ञानाच्छब्दवेधिना॥४॥ अमनास्तेनशोकेनरामशोकेनचप्रभुः॥ द्वाभ्यामपिमहाराजःशोकाभ्यामभितप्यते॥५॥ दह्यमानस्तुशोकाभ्यांकौसल्यामाहदुःखितः॥ वेपमानोंजलिंकृत्वाप्रसादार्थमवाङ्मुखः॥६॥ प्रसादयेत्वांकौसल्येरचितोयंमयांजलिः॥ वत्सलाचानृशंसाचत्वंहिनित्यंपरेष्वपि॥७॥ भर्तातुखलुनारीणांगुणवान्निर्गुणोपिवा॥ धर्मंविमृशमानानांप्रत्यक्षंदेविदैवतं॥८॥ सात्वंधर्मपरानित्यंदृष्टलोकपरावरा॥ नार्हसेविप्रियंवक्तुंदुःखितापिसुदुःखितं॥९॥ तद्वाक्यंकरुणंराज्ञःश्रुत्वादीनस्यभाषितं॥ कौसल्याव्यसृजद्बाष्पंप्रणालीवनवोदकं॥१०॥ सामूर्ध्निवध्वारुदतीराज्ञःपद्ममिवांजलिं॥ संभ्रमाद्व्रवीच्चस्तात्वरमाणाक्षरंवचः॥ ११॥ प्रसीदशिरसायाचेभुमौनिपतितास्मिते॥ याचितास्मिहतादेवक्षंतव्याहंनहित्वया॥१२॥नैषाहिसास्त्रीभवतिश्लाघनीयेनधीमता॥ उभयोर्लोकयोर्लोकेपत्यायासंप्रसाद्यते॥१३॥ जानामिधर्मंधर्मज्ञत्वांजानेसत्यवादिनं॥पुत्रशोकार्तयातत्तुमयाकिमपिभाषितं॥१४॥ बंध्वा रुदतीवस्ता अहमपिकैकेयीवत् पतिशोककारिवचनादिकंप्राप्तवतीतिभीता संभ्रमाद्राज्ञिअत्यादरात् वचआह ॥ ११ ॥ भूमौनिपतितास्मि साष्टांगंप्रणमामि ॥ हेदेव त्वयायाचिताहं अनुनीताहं हतास्मि ईश्वरेणितव्यैवपरीत्यस्यान्याभ्यत्वात् ॥ अतस्त्वयाक्षंतव्यान किंतुदासीवत्प्रहर्तव्येत्यर्थः ॥ १२ ॥ एषाहि लोके साध्वी कुलस्त्री नभवति या उभयोर्लोकयोःश्लाघनीयेनपत्या संप्रसाद्यते ॥ १३ ॥ किमपि अत्यनुचितं भाषितंतत्क्षंतव्यमितिशेषः ॥ १४ ॥

शोकएवमाद्यनुचितव्यवहारप्रवर्तकइत्याह॥ शोकइत्यादि॥१५॥ सुसूक्ष्मोपिशोकः सोढुं नशक्यते किंपुनर्महानितिशेषः ॥१६ ॥स्वशोकस्यमहत्त्वंदर्शयति ॥ वनेति ॥ पंचरात्रइत्यस्य गतइतिशेषः ॥ तत्रप्रथमातमसातीरे द्वितीयागुहपुरे तृतीयागंगातीरे चतुर्थीप्रयागे पंचमीयमुनातीरे षष्ठीचित्रकूटे ॥ तद्दिने सुमंत्रस्यायोध्याप्राप्तिः ॥ अतएवा येषष्ठीतिदशरथोक्तिः ॥ अथवाद्यदिने संपूर्णदिनंस्वनिकटेस्थितत्वेन स्वदेशेतमसातीरेएवस्थितत्वेनतद्दिनमगणय्य कौसल्ययाद्यपंचरात्रोगण्यतइत्युक्तं ॥ राजातु तमपिगृहित्वाषष्ठीति वक्ष्यति ॥ यत्तुकतकेन निर्गमनात्सप्तरात्रःसुमंत्रागमनदिनेइत्युक्तं तदज्ञानाद्गंगोत्तरणदिनात्तृतीयेहनिचारप्रतिनिवृत्त्युत्तरं सायान्हेतद्दिनेएव सुमंत्रप्रस्थानस्यं

शोकोनाशयतेधैर्यंशोकोनाशयतेश्रुतं॥ शोकोनाशयतेसर्वंनास्तिशोकसमोरिपुः॥१५॥शक्यमापतितःसोढुंप्रहारोरिपुहस्ततः॥सो
ढुमापतितःशोकःसुसूक्ष्मोपिनशक्यते॥१६॥वनवासायरामस्यपंचरात्रोत्रगण्यते॥यःशोकहतहर्षायाःपंचवर्षोपमोमम॥१७॥
तंहिचिंतयमानायाःशोकोयंहृदिवर्धते॥ नदीनामिववेगेनसमुद्रसलिलंमहत्॥१८॥एवंहिकथयंत्यास्तुकौसल्यायाःशुभंवचः॥
मंदरश्मिरभूत्सूर्योरजनीचाभ्यवर्तत॥१९॥ अथप्रह्लादितोवाक्यैर्देव्याकौसल्ययानृपः॥शोकेनचसमाक्रांतोनिद्रायावशमेयिवा
न्॥२०॥इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेद्विषष्टितमःसर्गः॥६२॥ ॥७॥ ॥७॥
प्रतिबुद्धोमुहूर्तेनशोकोपहतचेतनः॥ अथराजादशरथःसचिंतामभ्यपद्यत॥१॥रामलक्ष्मणयोश्चैवविवासाद्वासवोपमं॥आपेदेउप
सर्गस्तंतमःसूर्यमिवासुरं॥२॥ वक्तुंशक्य त्वात्॥ रामस्यनिर्गमदिनाद्दिनेपष्ठेइतिपूर्वलिखितपाठ्यविरोधाच्च॥१७॥ नदीनांवेगेन समुद्रसलिलमिवेतिउत्से
क्षामात्रं नृतुतस्यतेनवद्धिरित्याहुः ॥ परेतु महत्समुद्रसलिलं वेगेन चंद्रोदयवद्धिवेगेन नदीनांत्वदि तटद्वयांतरेयथावर्धतइत्यर्थः॥समुद्रगामिनदीनांचंद्रोदयकालिकसमुद्रवृध्या
वद्धेः कियद्दूरमद्या प्युपलंभादित्याहुः ॥१८॥शुभंवचःअतिदुःखितायाअपि पत्यनुनयपरत्वाद्वचसःशुभत्वं॥१९॥२०॥इतिरा०वा०आ०अ०द्विषष्टितमःसर्गः॥६२॥
प्रतिबुद्धइति ॥ १ ॥ वासवोपमं तंदशरथं॥ उपसर्गः उपप्लवः शोकइतियावत् ॥ आसुरंतमः असुरस्यराहोःसंबंधितमआवरणशक्तिः यथासूर्यमावृणोति तद्वत् ॥ २ ॥

आत्मनोदुष्कृतंस्मृत्वाऽसितापांगींविवक्षुरभवत् ॥ ३ ॥ षष्ठींरजनीं प्राप्येतिशेषः ॥४ ॥ ५॥ तदेवलभते तल्लभतएवेतिच ॥ ६ ॥ अर्थानामैहिकानां कर्मणां पारलौकिकानामारंभे आरंभकाले फलंप्रति योगुरुलाघवं गौरवंलाघवंच दोषंवाऽदोषंगुणंवा नजानाति ॥ केनचिदल्पेनहत्यादिना महदनिष्टं केनचिन्महतापि यागादिनाऽल्पफलं ॥ तथा इदंकर्माल्पदोषं बहुगुणं इदंच बहुदोषमल्पगुणमित्येवं नजानाति सबालइत्युच्यते नस्तनंधयः ॥ ७ ॥ छित्वा पलाशोपरोधनिवृत्त्यर्थमितिशेषः ॥ पुष्पंदृष्ट्वा पुष्पमहत्त्वंदृष्ट्वा फल महत्त्वमनुमीयेत्यर्थः ॥ गृध्नुः लिप्सुः शोचति स्वतर्कितफलाभावात् ॥ ८ ॥ दृष्टांतं दार्ष्टांतिकेयोजयति ॥ अविज्ञायेति ॥ फलं क्रियमाणकर्मणोभावि

सभार्येहिगतेरामेकौसल्यांकोसलेश्वरः॥ विवक्षुरसितापांगींस्मृत्वादुष्कृतमात्मनः॥३॥सराजारजनींषष्ठींरामेप्रव्राजितेवनं॥ अर्ध
रात्रेदशरथःसोऽस्मरदुष्कृतंकृतं॥४॥सराजापुत्रशोकार्तःस्मृत्वादुष्कृतमात्मनः॥कौसल्यांपुत्रशोकार्तामिदंवचनमब्रवीत्॥५॥यदा
चरतिकल्याणिशुभंवायदिवाशुभं॥तदेवलभतेभद्रेकर्ताकर्मजमात्मनः॥६॥गुरुलाघवमर्थानामारंभेकर्मणांफलं॥दोषंवायोनजा
नातिसबालइतिहोच्यते॥७॥कश्चिदाम्रवणंछित्वापलाशांश्चनिषिंचति॥ पुष्पंदृष्ट्वाफलेगृध्नुःसशोचतिफलागमे॥८॥अविज्ञायफ
लंयोहिकर्मत्वेवानुधावति॥ सशोचेत्फलवेलायांयथाकिंशुकसेवकः॥९॥सोहमाम्रवणंछित्वापलाशांश्चन्यपेचयं॥रामंफलागमे
त्यक्त्वापश्चाच्छोचामिदुर्मतिः॥१०॥लब्धशब्देनकौसल्येकुमारेणधनुष्मता॥कुमारःशब्दवेधीतिमयापापमिदंकृतं॥११॥तदिदं
मेनुसंप्राप्तंदेविदुःखंस्वयंकृतं॥संमोहादिहबालेनयथास्याद्भक्षितंविषं॥१२॥ फलं अविज्ञायाविचार्य कर्मत्वेव कर्मैवतु लौकिकंवैदिकंवा अनुधावति अनुतिष्ठति॥शोचेत्तप्येदित्यर्थः॥२॥ अस्तुप्रकृतेकिंतत्राह ॥ सोहमिति फलागमे रामकृतस्योत्तरक्रियायालभ्यपारलौकिकफलप्राप्तिसमये रामाभिषेकजसुखप्राप्तिसमयेवा॥१०॥ यदाचरतीत्याद्युक्तविषयमाह॥ लब्धेति॥ कुमारोजकुमारः शब्दवेधीतिलब्धःशब्दोयेनतादृशेनमया शब्दवेधीत्येवंलब्धकीर्तिनेतियावत्॥कुमारेण जीवत्पितृकेण इदंवक्ष्यमाणं॥११॥तदिदं तत्फलमिदंदुःखं॥आज्ञानकृतकर्मणः कथमेवंफलं तत्राह॥मोहादिति॥अज्ञानेनापि भक्षितंविषं यथा बालमपिहंति तद्वदित्यर्थः॥१२॥

शब्दवेध्यं शब्दवेधित्वमित्यर्थेआर्षं ॥ इदंफलं एवंदुष्टफलमिति मयाप्यविज्ञातं अयंभावः यथान्यः प्राकृतः पुरुषःपलाशैः पलाशपुष्पैर्मोहितस्तत्फलंनजानाति तथाऽहमपिशब्दवेधित्वं लोकपूज्यत्वं ज्ञात्वा तत्फलमेवंक्रूरमितिनज्ञातवानिति ॥ कतकस्तु यथापलाशपुष्पैरन्योमोहितोभवति तथाहं कैकेयीवाक्यैरितिशेषः ॥ अथाज्ञानकृतस्यापि विषपानवदावश्यकंफलमित्युपसंहरति ॥ एवमिति ॥ शब्दवेधित्वरूपं सामर्थ्यंप्राप्य यत्कर्माविज्ञातंसत्कृतं तस्यकर्मणइदंफलं कैकेयीवाक्यकृतोमोहइत्यर्थइत्याह ॥१३॥ तादृशदुष्कर्मप्राप्तिःकदेत्यत्राह ॥ देवीति ॥१४॥ प्रावृषंवर्णयति ॥ अपास्येति ॥ भौमान्नसानपास्य निरस्य शोषयित्वेतियावत् ॥ तेनैवहेतुना जगत्तस्थौ परेताचरि

यथान्यःपुरुषःकश्चित्पलाशैर्मोहितोभवेत् ॥ एवंमयाप्यविज्ञातंशब्दवेध्यमिदंफलं ॥ १३ ॥ दैव्यनूढात्वमभवोयुवराजोभवाम्यहं ॥ ततः प्रावृडनुप्राप्तामममकामविवर्धिनी ॥ १४ ॥ अपास्यहिरसान्भौमांस्तस्थौचजगदंशुभिः ॥ परेताचरितांभीमांरविराचरतेदिशं ॥१५॥ उष्णमंतर्दधेसद्यःस्निग्धादहशिरेघनाः ॥ततोजहृषिरेसर्वेभेकसारंगबर्हिणः ॥ १६ ॥ क्लिन्नपक्षोत्तराःस्नाताःकृच्छ्रादिवपतत्त्रिणः ॥ दृष्टिवातावधूताग्रान्पादपानभिपेदिरे ॥१७॥ पतितेनांभसाछन्नःपतमानेनचासकृत् ॥ आवभौमत्तसारंगस्तोयराशिरिवाचलः ॥१८॥ पांडुरारुणवर्णानिस्रोतांसिविमलान्यपि ॥ सुस्रुवुर्गिरिधातुभ्यःसभस्मानिभुजंगवत् ॥ १९ ॥ तस्मिन्ननिसुखेकालेधनुष्मानि पुमान्रथी ॥ व्यायामकृतसंकल्पःसरयूमन्वगान्नदीं ॥२०॥ तां अतएव भीमांदिशं दक्षिणांदिशं आचरते गच्छति ॥ आविशतइतिपाठांतरं उपास्येतिपाठेपि सेवित्वेत्यर्थद्वाराशोषयित्वेत्यत्रैवपर्यवसानंबोध्यं ॥ १५ ॥ सारंगाहरिणाश्चातकावा ॥१६ ॥ क्लिन्नाः पक्षोत्तराः पक्षोपरिभागायेषां ॥ अतएवकृच्छ्रात् कृच्छ्राद्याचरणनिमित्तं स्नाताइव दृष्टियुक्तवातेन कंपिताग्रान् ॥ १७ ॥ पतमानेन पतता मत्तासारंगायस्मिन् ॥ तादृशोऽचलस्तोयराशिरिवाबभौ ॥१८ ॥गिरिधातुभ्यः धातुरूपहेतुभ्यः ॥ क्वचित्पांडुरधातुसंयोगात्पांडुराणि ॥ क्वचिदरुणधातुसंयोगादरुणानि ॥ क्वचित्सभस्मानि भस्मसंबंधाद्भुजंगवत्कुटिलानीतिशेषः ॥ १९ ॥ व्यायामोमृगयाविहारः ॥ २० ॥

जिघांसुरन्वगामित्यन्वयः ॥२१॥ पूर्यतः शब्दंतत्परमार्षं ॥२२॥ शब्दंप्रति शब्दंलक्ष्यंकृत्वा ॥ यद्वा शब्दावगतवेध्यंप्रति गजप्रेप्सुर्गजरूपंवध्यंप्राप्तुमिच्छुः ॥ तज्जिघांसया शरमुद्धृत्य अभिलक्ष्य संमुखमपातयं ॥ २३ ॥ यत्र निशितंबाणममुंचं तत्र वनौकसआरण्यकमनुष्यस्य बाणाभिहतमर्मणस्तोयेपततोहाहेतिव्यक्तावागुषसिप्रादुरासीत् ॥ तत्रभूमौतस्मिन्निपतितेसति मानुषीवागभूत् ॥ २४ ॥२५॥ तामेववाणीमाह ॥ कथमित्यादि ॥ अस्मद्विधे तपस्विन्यजातशत्रौ प्रविविक्तां निर्जनां ॥ रात्रौ अप

निपानेमहिषंरात्रौगजंवाभ्यागतंमृगं ॥ अन्यद्वाश्वापदंकिंचिज्जिघांसुरजितेंद्रियः ॥ २१ ॥ अथांधकारेत्वश्रौषंजलेकुंभस्यपूर्यतः अचक्षुर्विषयेघोषंवारणस्येवनर्दतः ॥ २२ ॥ ततोहंशरमुत्सृज्यदीप्तमाशीविषोपमं ॥ शब्दंप्रतिगजप्रेप्सुरभिलक्ष्यमपातयं ॥२३॥ अमुंचंनिशितंबाणंअहमाशीविषोपमं ॥ तत्रवागुपसिव्यक्ताप्रादुरासीद्वनौकसः ॥ २४ ॥ हाहेतिपततस्तोयेबाणाद्व्यथितमर्मणः ॥ तस्मिन्निपतितेभूमौवागभूत्तत्रमानुषी ॥ २५ ॥ कथमस्मद्विधेशस्त्रंनिपतेच्चतपस्विनि ॥ प्रविविक्तांनदींरात्रौउदाहारोहमागतः ॥२६॥ इषुणाभिहतःकेनकस्यवापकृतंमया ॥ ऋषेर्हिन्यस्तदंडस्यवनेवन्येनजीवतः ॥ २७ ॥ कथंनुशस्त्रेणवधोमद्विधस्यविधीयते ॥ जटाभारधरस्यैववल्कलाजिनवाससः ॥२८॥ कोवधेनममार्थीस्यात्किंवास्यापकृतंमया ॥ एवंनिष्फलमारब्धंकेवलानर्थसंहितं ॥ २९ ॥ नक्वचित्साधुमन्येतयथैवगुरुतल्पगं ॥ नेमंतथानुशोचामिजीवितक्षयमात्मनः ॥३०॥ मातरंपितरंचोभौअनुशोचामिमद्वधे ॥ तदे तन्मिथुनंवृद्धंचिरकालभृतंमया ॥ ३१ ॥ मयिपंचत्वमापन्नेकांवृत्तिंवर्तयिष्यति ॥ वृद्धौचमातापितरौअहंचैकपुणाहतः ॥ ३२ ॥

रात्रे उदाहारइत्यत्रदीर्घआर्षः ॥ ॥२६॥ न्यस्तदंडस्य त्यक्तपरपीडस्य ॥२७ ॥ जटाभारेत्यादिनाहंतुरपिलाभाभावःसूचितः ॥२८ ॥ ममवधेन कःपुमानर्थो ॥ मनुष्यमांसेन नकस्यापिप्रयोजनमितिव्यर्थएवमद्वधइतिभावः ॥ परलोकनाशकत्वात्केवलानर्थसंहितं इहलोकेच फलरहितं ॥२९॥ क्वचित् इहलोके परत्रवा ॥ यथागुरुतल्पगं नसाधुमन्यंते एवमेनंनमन्येत कोपीत्यर्थः ॥ आत्मनइमंजीवितक्षयंनानुशोचामि ॥३०॥३१॥एकेनेषुणा वृद्धौहतौ ॥ अहंचहतः मद्वधेनतयोर्वधस्यसिद्धत्वादित्याशयः॥ ३२ ॥

अकृतात्मना अजितेंद्रियेण ॥ धर्मानुकांक्षिणः धर्मप्रतीक्षाशीलस्य मम कराभ्यामित्यन्वयः ॥ करुणं करुणाजनकं वचःश्रुत्वा विलपतः ॥ लालप्यतइतिपाठेतु यङंतात्श
ताआर्षः ॥३३॥३४॥३५॥ प्रविद्धं ध्वस्तंपर्यस्तंवा ॥३६॥ त्रस्तंनेत्राभ्यामुद्वीक्ष्य ॥ ३७ ॥ ३८ ॥३९॥ जनयिता पिता ॥ नूनं निश्चयेन ॥ मत्प्रतीक्षौ कृतामाशां पुत्रो
जलमानेप्यतीत्येवंरूपां ममागमनात् तृष्णां पिपासांच चिरंधारयिष्यतः तपसःश्रुतस्यवेत्यत्र मामकस्यपिच्यस्यचेतिशेषः ॥ फलयोगः फलसंबंधोनास्ति॥ ४० ॥ ४१ ॥

केनस्मनिहताःसर्वेसुबालेनाकृतात्मना॥ तांगिरंकरुणंश्रुत्वाममधर्मानुकांक्षिणः॥३३॥कराभ्यांसशरंचापंव्यथितस्यापतद्भुवि ॥न
स्याहंकरुणांश्रुत्वाक्रूपेविलपतोनिशि॥३४॥ संभ्रांतःशोकवेगेनभृशमासंविचेतनः॥ तंदेशमहमागम्यदीनसत्वःसुदुर्मनाः॥३५॥
अपश्यमिपुणातीरेसरय्वास्तापसंहतं॥ अवकीर्णजटाभारंप्रविद्धकलशोदकं॥३६॥पांसुशोणितदिग्धांगंशयानंशल्यवेधितं॥ समा
मुद्वीक्ष्यनेत्राभ्यांत्रस्तमस्वस्थचेतनं॥ ३७ ॥ इत्युवाचवचःक्रूरंदिधक्षन्निवतेजसा ॥ किंतवापकृतंराजन्वनेनिवसतामया॥ ३८ ॥
जिहीर्षुरंभोगुर्वर्थंयदहंताडितस्त्वया ॥ एकेनखलुबाणेनमर्मण्यभिहतेमयि ॥ ३९ ॥ द्वावंधौनिहतौवृद्धौमाताजनयिताचमे ॥ नूनं
दुर्बलावंधौमत्प्रतीक्षौपिपासितौ॥ ४० ॥चिरमाशांकृतांकष्टांतृष्णांसंधारयिष्यतः॥ ननूनंतपसोवास्तिफलयोगःश्रुतस्यवा ॥४१॥
पितायन्मांनजानीतेशयानंपतितंभुवि॥ जानन्नपिचकिंकुर्यादशक्तश्चापरिक्रमः॥४२॥भिद्यमानमिवाशक्तिस्त्रातुमन्योनगोनगं॥
पितुस्त्वमेवमेगत्वाशीघ्रमाचक्ष्वराघव॥४३॥नत्वामनुदहेत्क्रुद्धोवनमग्निरिवैधितः॥ इयमेकपदीराजन्यतोमेपितुराश्रमः॥ ४४॥
तंप्रसादयगत्वात्वंनत्वासंकुपितःशपेत्॥ विशल्यंकुरुमांराजन्मर्ममेनिशितःशरः॥ ४५॥ अपरिक्रमः संचाराक्षमोंऽधत्वात् ॥४२ ॥अ
शक्तिर्वृद्धत्वात् ॥ वातादिनाभिद्यमानं नगं वृक्षं ॥ अन्योनगइव मांत्रातुमशक्तस्त्वमेव मेपितुराचक्ष्व ॥ ४३ ॥ एधितोवर्धितोवह्निर्वनमिव त्वांनदहेत् मादहत्वित्यर्थः ॥ ए
कपदीसूक्ष्ममार्गः यतः ययाएकपद्या मेपितुराश्रमःप्राप्यते सेयमेकपदी ॥ ४४ ॥ तयागत्वा तथाप्रसादय यथात्वांनशपेत् ॥ मांविशल्यंकुरु तेशरोमेमर्म ॥ ४५ ॥

रुणद्धि पीडयति ॥ मृदु सिकताप्रायं ॥ सोत्सेधमुच्छ्रायवत्तीरं ॥ अंबुरयोनदीवेगइव ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ममचिंतां लक्षयामासेत्यन्वयः ॥ एवंचिंतया शल्यंनोद्धरतीतिज्ञात
वान् परमार्थः शास्त्रतत्त्वं ॥ परमार्तवदितिपाठे परमार्तःसन्नित्यर्थः ॥ ४८ ॥ क्षयं शक्तिक्षयं गतः प्राप्तः विवृत्तांगः परावृत्तनेत्रः ॥ अचेष्टमानः हस्तपादादिचेष्टारहि
तः ॥ धैर्येण शोकं संस्तभ्याहंस्थिरचित्तोभवामि ममचित्ते मोहोनास्तीत्यर्थः॥ अतोयद्वदामि तत्शृणुइत्यर्थः शोकं ब्रह्महत्यानिजं संस्तभ्य त्यक्त्वा॥ अधुनास्थिरचित्तोभ

रुणद्धिमृदुसोत्सेधंतीरमंबुरयोयथा॥ सशल्यःक्लिश्यतेप्राणैर्विशल्योविनशिष्यति॥ ४६॥ इतिमामविशच्चिंतातस्यशल्यापकर्षणे॥
दुःखितस्यचदीनस्यममशोकातुरस्यच॥४७॥लक्षयामाससक्रूषिश्चिंतांमुनिसुतस्तदा॥ ताम्यमानंसमांकृच्छ्रादुवाचपरमार्थवि
त्॥ ४८॥ सीदमानोविवृत्तांगोचेष्टमानोगतःक्षयं॥ संस्तभ्यशोकंधैर्येणस्थिरचित्तोभवाम्यहं॥ ४९॥ब्रह्महत्याकृतंतापंहृदयादप
नीयतां ॥ नद्विजातिरहंराजन्माभूत्तेमनसोव्यथा ॥ ५० ॥ शूद्रायामस्मिवैश्येनजातोनरवराधिप ॥ इतीववदतःकृच्छ्राद्बाणाभिहत
मर्मणः॥५१॥ विघूर्णतोविचेष्टस्यवेपमानस्यभूतले॥ तस्यत्वाताम्यमानस्यतंवाणमहमुद्धरं॥५२॥समामुद्वीक्ष्यसंत्रस्तोजहौप्राणां
स्तपोधनः॥५३॥ जलार्द्रगात्रंतुविलप्यकृच्छ्रंमर्मव्रणंसंततमुच्छ्वसंतं॥ ततःसरय्वांतमहंशयानंसमीक्ष्यभद्रेसुभृशंविषण्णः॥५४॥
इत्यार्षेश्रीरामायणे वा० आ० अयो० त्रिषष्टितमःसर्गः॥ ६३॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७॥ वधमप्रतिरूपंतुमह
र्षेस्तस्यराघवः॥ विलपन्नेवधर्मात्माकौसल्यामिदमब्रवीत्॥ १ ॥ वेतिपाठांतरेर्थः॥४९॥अतोब्रह्महत्याकृतं तापं क्षयं अर्धचांदिस्तापशब्दः
॥५० ॥ वैश्येन शूद्रायांजातःकरणः इतीव इत्येवंजातीयकं ॥५१॥ आताम्यमानस्य ताम्यतः॥ व्यथयासंकुचितांगस्येतियावत् ॥ उद्धरं अडभावआर्षः ॥५२॥ संत्रस्तः
प्राणहरत्वात् ॥ तपोधनस्तत्कुमारः ॥ ५३ ॥ कृच्छ्रं मर्मव्रणंप्राप्य विलप्यच संततमुच्छ्वसंतं सरयूतीरेमृत्वाशायानंवीक्ष्याहंभृशंविषण्णोभवमितिकौसल्यांप्रतिउक्तानुवादः
॥ ५४ ॥ इतिरामाभि० त्रिषष्टितमःसर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥वधमिति ॥ राघवोदशरथः ॥ वधंस्मृत्वा पुत्रंप्रतिविलपन्नेवकौसल्यामिदमब्रवीद्वदत् ॥ १ ॥

संकुलितेंद्रियः क्षुभितेंद्रियः कथंनुसुकृतंभवेदितिअचिंतयं ॥ २ ॥ ततः एवंचिंतानंतरं ॥ यथाख्यातपथं मुनिकुमारोपदिष्टंमार्गं प्राप्यारुह्य आश्रमंगतः ॥ ३ ॥ तत्र आश्रमे अपरिणायकौ संचारयितृपुरुषांतररहितौ ॥ ४ ॥ तन्निमित्ताभिः पुत्रनिमित्ताभिः कथाभिः हेतुभिरपरिश्रमावासीनौ पुत्रोज्जलमानेष्यतीत्येवंरूपां तामाशां उपासीनौ सेवमानौ मल्कृते मत्कृतदुष्कर्मनिमित्तं तामाशांप्रतिहीनावपि तांसेवमानावपश्यमितिपूर्वेणान्वयः ॥ उदासीनावितिपाठेऽनाथवदुदासीनौ दुःखिताविव ॥ ५ ॥ तौदृष्ट्वा शोकोपहतचि

तदज्ञानान्महत्पापंकृत्वासंकुलितेंद्रियः ॥ एकस्त्वचिंतयंबुद्ध्याकथंनुसुकृतंभवेत् ॥ २ ॥ ततस्तंघटमादायपूर्णंपरमवारिणा ॥ आश्रमंतमहंप्राप्ययथाख्यातपथंगतः ॥ ३ ॥ तत्राहंदुर्बलावंधौवृद्धावपरिणायकौ ॥ अपश्यंतस्यपितरौलूनपक्षाविवद्विजौ ॥ ४ ॥ तन्निमित्ताभिरासीनौकथाभिरपरिश्रमौ ॥ तामाशांमत्कृतेहीनावुपासीनावनाथवत् ॥ ५ ॥ शोकोपहतचित्तश्चभयसंत्रस्तचेतनः ॥ तच्चाश्रमपदंगत्वाभूयःशोकमहंगतः ॥ ६ ॥ पदशब्दंतुमेश्रुत्वामुनिर्वाक्यमभाषत ॥ किंचिरायसिमेपुत्रपानीयंक्षिप्रमानय ॥ ७ ॥ यन्निमित्तमिदंतातसलिलेक्रीडितंत्वया ॥ उत्कंठितातेमातेयंप्रविशक्षिप्रमाश्रमं ॥ ८ ॥ यद्ध्यलीकंकृतंपुत्रमात्रातेयदिवामया ॥ ननन्मनसिकर्तव्यंत्वयातातनपस्विना ॥ ९ ॥ त्वंगतिस्त्वगतीनांचचक्षुस्त्वंहीनचक्षुषां ॥ समासक्तास्त्वयिप्राणाःकथंत्वंनाभिभाषसे ॥ १० ॥ मुनिमव्यक्तयावाचातमहंसज्जमानया ॥ हीनव्यंजनयाप्रेक्ष्यभीतचित्तइवाब्रुवं ॥ ११ ॥ तइत्यादि भूयः अधिकं ॥ ६ ॥ चिरायसि विलंबयसि ॥ ७ ॥ यन्निमित्तं येनहेतुना ॥ एतावत्कालंत्वयासलिलेक्रीडितं ॥ तेन तेमाता उत्कंठिता सशोकस्मरणवत्यभूत् ॥ यन्नदत्तमितिपाठे यत्त्वयाशीघ्रंजलमावयोर्न दत्तं ॥ तत्त्वयासलिलेक्रीडितं तेन तेमातोत्कंठितेत्यन्वयः ॥ ८ ॥ व्यलीकमप्रियं ॥ ९ ॥ अगतीनां त्वंगतिः ॥ हीनचक्षुषांत्वंचक्षुः ॥ अतोयन्नभाषसे तत्कथं कस्मात् ॥ १० ॥ सुतपदशब्दतइव सुतधिया सज्जमानया गद्गदया अतएव हीनव्यंजनया व्यंजनाक्षरव्यक्तिरहितया अतएवाव्यक्तया वाचा वदंतंमुनिंप्रेक्ष्य भीतचित्तइवाहं तादृश्यैववाचाऽब्रुवमित्यन्वयः ॥ ११ ॥

मनसइति मनसः कर्म भीतिरूपं वाग्बलमाश्रित्य ॥ चेष्टाभिरभीतिसाध्यव्यवहारैरभिअभितः संस्तभ्य भीताकारतामाच्छाद्य अभीतइवाचचक्षे ॥ १२ ॥ महात्मनस्तवपुत्रेणाहमितियोजना ॥ सज्जनावमतं सज्जनगर्हितं मया भवताचेतिशेषः ॥ १३ ॥ तदेवाह ॥ भगवन्निति ॥ निपाने आगतंश्वापदं व्याघ्रादिगजंवा जिघांसुरित्यन्वयः ॥ ॥ १४ ॥ अयं शब्दहेतुःपदार्थइत्यर्थः ॥ द्विपइतिमत्वाहंस्थितस्ततोमयासबाणेनहतः ॥ १५ ॥ गतप्राणं गतकल्पप्राणं ॥ १६ ॥ तस्यैव त्वत्पुत्रस्यैव वचनाद्बाणउद्ध

मनसःकर्मचेष्टाभिरभिसंस्तभ्यवाग्बलं ॥ आचचक्षेत्वहंतस्मैपुत्रव्यसनजंभयं ॥ १२ ॥ क्षत्रियोहंदशरथोनाहंपुत्रोमहात्मनः ॥ सज्जनावमतंदुःखमिदंप्राप्तंस्वकर्मजं ॥ १३ ॥ भगवंश्चापहस्तोहंसरयूतीरमागतः ॥ जिघांसुःश्वापदंकिंचिन्निपानेवागतंगजं ॥ १४ ॥ ततःश्रुतोमयाशब्दोजलेकुंभस्यपूर्यतः ॥ द्विपोयमितिमत्वाहंबाणेनाभिहतोमया ॥ १५ ॥ गत्वातस्यास्ततस्तीरमपश्यमिपुणाद्दृढं ॥ विनिर्भिन्नंगतप्राणंशयानंभुवितापसं ॥ १६ ॥ ततस्तस्यैववचनादुपेत्यपरितप्यतः ॥ समयासहसाबाणउद्धृतोमर्मतस्तदा ॥ १७ ॥ सचोद्धृतेनबाणेनसहसास्वर्गमास्थितः ॥ भगवंतावुभौशोचन्दृद्धावितिविलप्यच ॥ १८ ॥ अज्ञानाद्भवतःपुत्रःसहसाभिहतोमया ॥ शेषमेवंगतेयत्स्यात्तत्प्रसीदतुमेमुनिः ॥ १९ ॥ सतच्छ्रुत्वावचःक्रूरंमयातदघशंसिना ॥ नाशकत्तीव्रमायासंसकर्तुंभगवानृषिः ॥ २० ॥ सबाष्पपूर्णवदनोनिश्वसंश्छोकमूर्च्छितः ॥ मामुवाचमहातेजाःकृतांजलिमुपस्थितं ॥ २१ ॥ यद्येतदशुभंकर्मनस्ममेकथयेःस्वयं ॥ फलेन्मूर्धास्मतेराजन्सद्यःशतसहस्रधा ॥ २२ ॥ तइत्यन्वयः ॥ १७ ॥ अंधौ मातापितरौ कोतःपरंरक्षिष्यतीतिभगवंतौशोचन् विलप्यच स्वर्गमास्थितइत्यन्वयः ॥ १८ ॥ युष्मद्रक्षके पुत्रे एवंगतेसति शेषंकर्तव्यंयत्स्यात् तत्तत्र मह्यं भगवन्प्रसीदतु तदुद्दिश्य मामाज्ञापयत्वित्यन्वयः ॥ युष्मद्रक्षणमपि मया कर्तुंशक्यमितिभावः ॥ १९ ॥ एवमज्ञानकृतत्वबोधनात् शेषायुःपर्यंतं रक्षणस्यापिकर्तव्यताबोधनाच्च मांदैवान्नभस्मसादकरोदित्याह ॥ सइति ॥ तीव्रमायासं भस्मीभाव फलकशापदानं ॥ २० ॥ २१ ॥ स्मशब्दौ वाक्यालंकारे ॥ फलेत् विशीर्येत् ॥ २२ ॥

ज्ञानपूर्वत्वे सत्योनर्थप्राप्तिःस्यादित्याह ॥ क्षत्रियेणेति ॥ विशेषतः अंधत्वानाथत्वादेः ज्ञानपूर्वकृतोयद्ययंवधःस्यात्तदा तच्छ्रवणजोमत्कोपोवज्रिणमपि स्थानात्च्यावयेत्या तयेत्किमुत्वादृशमित्यर्थः ॥ २३ ॥ पुत्रकोपेनापि तत्कालनाशाभावोअज्ञानादेवेत्याह ॥ सप्तधातुरिति ॥ स्वापेक्षयातपोन्यूनत्वात्सप्तधेति ॥ ब्रह्मवादिनि ब्रह्मवादिसभे ॥ ब्रह्मचारिणीतिपाठांतरं ॥ २४ ॥ जीवसे जीवसि तेतव यस्मादिदंकर्माज्ञानात्कृततेनजीवसि ॥ हिःपादपूरणार्थः ॥ यदि ज्ञानपूर्वंकृतमिदंस्यात्तदाराघवाणांकुलमेवनस्या

क्षत्रियेणवधोराजन्वानप्रस्थेविशेषतः॥ ज्ञानपूर्वंकृतःस्यान्मेह्यावयेदपिवज्रिणं ॥ २३॥ सप्तधातुर्भवेन्मूर्धामुनेस्तपसितिष्ठति॥ ज्ञानाद्विस्रजतःशस्त्रंतादृशेब्रह्मवादिनि॥ २४॥ अज्ञानाद्विकृतंयस्मादिदंतेतेनजीवसे॥ अपित्वकुशलेनस्याद्राघवाणांकुतोभवान् ॥ २५॥ नयनौनृपतंदेशमितिमांचाभ्यभाषत॥ अद्यतंद्रष्टुमिच्छावःपुत्रंपश्चिमदर्शनं ॥ २६॥ रुधिरेणावसिक्तांगंप्रकीर्णाजिनवाससं॥ शयानंभुविनिःसंज्ञंधर्मराजवशंगतं॥ २७॥ अथाहमेकस्तंदेशंनीत्वातौभृशदुःखितौ॥ अस्पर्शयमहंपुत्रंतमुनिंसहभार्यया ॥ २८॥ तौपुत्रमात्मनःस्पृष्ट्वातमासाद्यतपस्विनौ॥ निपेततुःशरीरेस्यपितावैनमुवाचह॥ २९॥ नाभिवादयसेमाद्यनचमामभिभाषसे॥ किंचशेषेतुभूमौत्वंवत्सकिंकुपितोत्थसि ॥ ३०॥ नन्वहंतेप्रियःपुत्रमातरंपश्यधार्मिकीं ॥ किंचनालिंगसेपुत्रसुकुमारवचोवद॥३१॥ कस्यवापररात्रेरहंश्रोष्यामिहृदयंगमं॥ अधीयानस्यमधुरंशास्त्रंवान्यद्विशेषतः॥ ३२॥

लकृतोभवान्जीवेदितिशेषः ॥ २५॥ प

श्चिमदर्शनमंतदर्शनं द्रष्टुमिच्छावोतस्तंदेशंनयेति मामभाषत ॥ २६ ॥ २७ ॥ अहं तंदेशंनीत्वा तंपुत्रमस्पर्शयं ॥ २८ ॥ तं तदवस्थमात्मनःपुत्रमासाद्य स्पृष्ट्वाऽस्यशरीरे निपेततुः ॥ पितैनमुवाचच ॥ २९ ॥ कुपितोजातकोपः ॥ ३० ॥ नन्वहमितिपाठः ॥ अप्रियइतिछेदइतिकृतकः ॥ नत्विहमितिपाठः अहंयदितवप्रियोन तथापि मातरं पश्येतिसंबंधइतितीर्थः ॥ ३१ ॥ अन्यद्वापुराणं ॥ वैश्याच्छूद्र्यांजातत्वेनसंकरत्वाद्वेदप्रसंगोनोक्तः ॥ ३२ ॥

संध्यामिति ॥ तंत्रमार्गेणेतिशेषः॥ हुतहुताशनः नमस्कारेणमंत्रेणपंचयज्ञान्समापयेदित्युक्तरीत्याश्लाघयिष्यति ॥ श्लाघनमुद्धर्तनं तत्पूर्वकंस्नापयिष्यति॥ नाप्सुश्लाघमानः स्नायादितिब्रह्मचारिप्रकरणस्थापस्तंबस्मृतौतथाव्याख्यानात् ॥ ३३ ॥ कंदं जलोद्भवपद्मादीनां ॥ मूलं स्थलोद्भवानामितितीर्थः ॥ अकर्मण्यं कर्मानुष्ठानाक्षमं ॥ अप्रयहं नीवारादिसंग्रहरहितं ॥ अनायकं पालकहीनमित्यर्थंतीर्थः ॥ कर्मणिसाधुकर्मण्यमित्यतिथिविशेषणं ॥ भोजयिष्यति ॥ कर्मण्यमित्येवचपाठः ॥ अप्रयहं यष्टियहणपूर्वकमार्गप्रदर्शकरहितं ॥ अतएवानायकं स्नानादिकर्मप्रवर्तकहीनमित्यर्थंकतकः ॥ ३४ ॥ भरिष्यामि स्वयमंधइतिशेषः ॥ ३५ ॥ मामेत्याबाधेद्विर्वचनं मामुद्दिश्य

कोमांसंध्यामुपास्यैवस्नात्वाहुतहुताशनः॥ श्लाघयिष्यत्युपासीनःपुत्रशोकभयार्दितं ॥३३॥ कंदमूलफलंदत्वायोमांप्रियमिवातिथिं॥ भोजयिष्यत्यकर्मण्यमप्रग्रहमनायकं॥ ३४॥ इमामंधांचवृद्धांचमातरंतेतपस्विनीं॥ कथंपुत्रभरिष्यामिकृपणांपुत्रगर्धिनीं ॥ ॥ ३५॥ तिष्ठमामागमःपुत्रयमस्यसदनंप्रति॥ श्वोमयासहगंतासिजनन्याचसमेधितः॥ ३६॥ उभावपिचशोकार्तावनाथौकृपणौवने॥ क्षिप्रमेवगमिष्यावस्त्वयाहीनौयमक्षयं ॥ ३७॥ ततोवैवस्वतंदृष्ट्वातंप्रवक्ष्यामिभारतीं॥ क्षमतांधर्मराजोमेबिभृयात्पितरावयं॥ ३८॥ दातुमर्हतिधर्मात्मालोकपालोमहायशाः॥ ईदृशस्यममाक्षय्यामेकामभयदक्षिणां॥ ३९॥

तिष्ठ मागमः मागच्छेति

वा समेधितः ॥ ३६ ॥ यमक्षयं यमगृहं ॥३७॥ यमगृहगमने स्वप्रयोजनमाह ॥ ततइति धर्मराजोमेक्षमतां ॥ पुत्रवियोगजनकं पूर्वकृतापराधं ॥ अयं मेपुत्रः पितरौबिभृयात्पालयतु ॥ ३८ ॥ ननु त्वयायाचितेपि कथमेतद्भ्यतेऽतआह ॥ दातुमिति ॥ लोकपालोपमः ईदृशस्यअनाथस्य अभयदक्षिणां पुत्रदानेन॥ तदभावेनमहाभयप्राप्तेरितिभावः ॥ कतकस्तुयतोऽयंमेपुत्रःपितरौबिभृयात् अतोस्यधर्मराजोभवान्क्षमतां ॥ शस्त्रघातजन्यदुर्मरणजनकंपापंक्षमतामेवंमयाप्रार्थितोदुर्मरणजं दुर्गतिंदूरीकृत्य त्वांस्वर्गंनयिष्यति ईदृशस्य तपस्विनोममैकां पुत्रतारणरूपाभयदक्षिणां लोकपालत्वाद्दातुमर्हतीत्यर्थमाह ॥ ३९ ॥

अथ मृतस्यपुनर्लाभमशक्यंमत्वा विश्वामित्रइवत्रिशंकुं स्वमहिम्ना सुतंस्वर्गंप्रापयति ॥ अपापोसीत्यादि ॥ अपापस्त्वंपुत्र पापकर्मणाऽनेन क्षत्रियेण यथानिहतोसि तेनह ननेनप्रायश्चित्तरूपेणशुद्धः सत्येनमदीयेनास्त्रयोधिनांशूराणांलोकान्गच्छेत्यर्थः ॥ यद्वा हेपुत्र पापेनकर्मणा शास्त्रवधलक्षणेननिहतोयथायद्यपित्वमसि तथापि तेनमदीयेन सत्येनापापोभूत्वाऽस्त्रयोधिनांलोकान्गच्छ ॥४० ॥ उक्तमेवार्थंपुनराह ॥ ४१ ॥ तमेवार्थंविशेषतआह ॥ यांगतिमिति ॥४२॥ सर्वभूतानांगतिराश्रयोब्रह्म ॥ एकपत्नीव्रता

अपापोसियथापुत्रनिहतःपापकर्मणा॥ तेनसत्येनगच्छाशुयेलोकास्त्वस्त्रयोधिनां॥४०॥ यांह्यशूरागतिंयांतिसंग्रामेष्वनिवर्तिनः॥
हतास्त्वभिमुखाःपुत्रगतिंतांपरमांव्रज॥४१॥यांगतिंसगरःशैब्योदिलीपोजनमेजयः॥नहुषोधुंधुमारश्चप्राप्तास्तांगच्छपुत्रक॥४२॥
यागतिःसर्वभूतानांस्वाध्यायात्तपसश्चया ॥ भूमिदस्याहिताग्नेश्चएकपत्नीव्रतस्यच ॥ ४३॥ गोसहस्रप्रदातॄणांगुरुसेवाभृतामपि ॥
देहन्यासकृतांयाचतांगतिंगच्छपुत्रक ॥ ४४ ॥ नहित्वस्मिन्कुलेजातोगच्छत्यकुशलांगतिं ॥ सतुयास्यतियेनत्वंनिहतोममबांधवः
॥ ४५॥एवंसकृपणंतत्रपर्यदेवयतासकृत्॥तथोक्काकर्तुमुदकंप्रवृत्तःसहभार्यया॥ ४६॥सतुदिव्येनरूपेणमुनिपुत्रःस्वकर्मभिः॥
स्वर्गमध्यारुहत्क्षिप्रंशक्रेणसहधर्मवित् ॥ ४७ ॥ आरुह्यचपुनस्तौवद्दौशक्रेणसहतापसः ॥ आश्वस्यचमुहूर्तंतुपितरंवाक्यमब्रवीत्
॥ ४८॥स्थानमस्मिमहत्प्राप्तौभवतोःपरिचारणात्॥ भवंतावपिचक्षिप्रंममूलमुपेष्यथः॥ ४९॥

रामादयः ॥४३॥ गुरुसेवाभृतः तत्सेवाकर्तारः ॥ देहन्यासकृतः महाप्रस्थानादिनापरलोकार्थंतनुत्यजः ॥ ४४ ॥ अस्मिन्कुले मदीयेनित्यतपस्विकुले ॥ यास्यति अकुशलांगतिमित्यनुकर्षः ॥ ४५ ॥ उदकं संस्कारपूर्वकं ॥ ४६ ॥ स्वर्गमध्यारुहत् तेनसत्येनाशुगच्छेतिवचनानंतरमेवेतिशेषः ॥ शक्रेणसहेत्यनेन मुनिपुत्रंस्वर्गेनेतुंशक्रःसमागतइतिध्वनितं ॥ ४७ ॥ आरुह्य पुनःशक्रेणसहागत्यावभाषेइत्यन्वयः ॥ अस्यैवप्रपंचआश्वस्येत्यादि ॥ अत्रवक्तुःशोकयस्ततया बभाषेऽब्रवीदितिपौनरुक्त्यं नदोषाय ॥ ४८ ॥ भवतोःइति ॥ अनेनमातापितृसेवाधर्मांतराभावेपि सैवेंद्रसालोक्यदेतिध्वनितं ॥ मूलं समीपं ॥ ४९ ॥

वपुष्मता पुष्पकादिवत्प्रशस्ताकारेण ॥५०॥५१॥ जहि प्राणैर्वियोजय ॥ ५२ ॥ यदज्ञानान्निहतोऽतःशप्त्ये ननुप्रत्यक्षमेवभस्मीकरोमि सुदुःखमतिदारुणमितिक्रियाविशेषणे ॥ ५३ ॥ दुःखं मरणपर्यवसायि सांप्रतंवर्तते त्वन्निमित्तमितिशेषः ॥ कालंकरिष्यसि मृत्युंप्राप्स्यसि ॥ ५४ ॥ ब्रह्महत्या तत्समंपापं ॥ ५५ ॥ एतादृशोभावः पुत्रशोकेनमरणरूपः यथातत्तद्वस्तु दक्षिणां दातारं यथासादक्षिणान्यतःप्राप्ताभवतितद्वत् ॥ ५६ ॥ देहं देहौ ॥ ५७ ॥ शब्दवेध्यनुकर्षिणा प्रथमंशब्दवेधिनापश्चाद्विद्धशल्या

एवमुक्कातुदिव्येनविमानेनवपुष्मता ॥ आरुरोहदिवंक्षिप्रंमुनिपुत्रोजितेंद्रियः ॥ ५० ॥ सकृत्वाऽर्थोदकंतूर्णंतापसःसहभार्यया ॥
मामुवाचमहातेजाःकृतांजलिमुपस्थितं ॥ ५१ ॥ अद्यैवजहिमांराजन्मरणेनास्तिमेव्यथा ॥ यःशरेणैकपुत्रंमांत्वमकार्षीरपुत्रकं
॥ ५२ ॥ त्वयापिचयदज्ञानान्निहतोमेसबालकः॥तेनत्वामपिशप्स्येहंसुदुःखमतिदारुणं॥ ५३॥ पुत्रव्यसनजंदुःखंयदेतन्ममसांप्रतं॥एवंत्वंपुत्रशोकेनराजन्कालंकरिष्यसि॥५४॥ अज्ञानात्तुहतोयस्मात्क्षत्रियेणत्वयामुनिः॥तस्मात्त्वांनाविशत्याशुब्रह्महत्यानराधिप॥ ५५॥ त्वामप्येतादृशोभावःक्षिप्रमेवगमिष्यति॥जीवितांतकरोघोरोदातारमिवदक्षिणां॥ ५६॥एवंशापंमयिन्यस्यविलप्यकरुणंबहु॥चितामारोप्यदेहंतन्मिथुनंस्वर्गमभ्ययात् ॥ ५७॥तदेतच्चिंतयानेनस्मृतंपापंमयास्वयं॥तदाबाल्यात्कृतंदविशब्दवेध्यनुकर्षिणा॥ ५८॥तस्यायंकर्मणोदेविविपाकःसमुपस्थितः ॥ अपथ्यैःसहसंभुक्तेव्याधिरन्नरसेयथा ॥ ५९ ॥तस्मान्मामागतं भद्रेतस्योदारस्यतद्वचः॥इत्युक्तासरुदंस्तस्तोभार्यामाहतुभूमिपः॥ ६०॥

नुकर्षणमपिकृतवता॥ पापं मुनिकुमारवधरूपं॥तीर्थस्तुशब्दवेध्यानुशिक्षिणेतिपाठं शब्देनवेद्धुंयोग्यंशब्दवेध्यं तदनुशिक्षितुंशीलंयस्यतेनेत्यर्थंचाह॥तदसमंजसमितिस्पष्टमेव ॥ ५८ ॥ विपाकः फलं ॥ अपथ्यैर्व्यंजनैःसहभुक्तेऽन्नरसे व्याधिर्यथोपतिष्ठते ॥ व्याधिमन्नरसोयथेतिपाठे उपस्थापयतीतिशेषः ॥ ५९ ॥ उदारस्य श्रेष्ठस्य ॥ तद्वचः तद्वचःफलं त्रस्तोमरणभयादितिशेषः ॥ रुदन् जीवितंत्यक्ष्यामीति भार्यामाहेतिसंबंधः ॥ ६० ॥

चक्षुभ्यां नपश्यामि मुमूर्षुत्वादितिभावः ॥ ६१ ॥ नहिद्रक्ष्यंतीति ॥ इहविद्यमानान्स्वेष्टबंधूनितिशेषः ॥ इतःपरंत्वस्पर्शादिकं मेदुर्लभमितिभावः ॥ यदिमामयरामःस कृदपिस्पृशेत् ॥ अन्वारभेत् किंचिद्वारावास्पृशेत् ॥६२॥ यदिवाधनंकोशं यौवराज्यंवालभेत तदाजीवेयं ॥ राघवेयन्मयाकृतं विवासनरूपं तन्मेदृत्तस्य सदृशंन ॥६३॥ अनेन रामेण यन्ममिकृतं राज्यंत्यक्त्वा मद्वचःपरिपालनरूपं तत्तस्यैवसदृशं ॥ अनन्वयोत्रालंकारः ॥ मत्सदृशोऽन्यायकृत् रामसदृशउचितकर्ताच भुविनाभूदस्ति

यदहंपुत्रशोकेनसंत्यजिष्यामिजीवितं॥चक्षुभ्यांत्वांनपश्यामिकौसल्येत्वंहिमांस्पृश॥६१॥यमक्षयमनुप्राप्तांद्रक्ष्यंतिनहिमानवाः
यदिमांसंस्पृशेद्रामःसकृदन्वारभेतवा॥६२॥धनंवायौवराज्यंवाजीवेयमितिमेमतिः॥नतन्मेसदृशंदेवियन्मयाराघवेकृतं॥६३॥
सदृशंतत्तुतस्यैवयदनेनकृतंमयि॥दुर्वृत्तमपिकःपुत्रंत्यजेद्भुविविचक्षणः॥६४॥कश्चप्रव्राज्यमानोवानासूयेत्पितरंसुतः॥चक्षु
पात्वांनपश्यामिस्मृतिर्ममविलुप्यते॥६५॥दूतावैवस्वतस्यैतेकौसल्येत्वरयंतिमां॥अतस्तुकिंदुःखतरंयदहंजीवितक्षये॥६६॥
नहिपश्यामिधर्मज्ञंरामंसत्यपराक्रमं॥तस्यादर्शनजःशोकःसुतस्याप्रतिकर्मणः॥६७॥उच्छोषयतिवैप्राणान्वारिस्तोकमिवातपः॥
नतेमनुष्यादेवास्तेयेचारुशुभकुंडलं॥६८॥मुखंद्रक्ष्यंतिरामस्यवर्षेपंचदशेपुनः॥पद्मपत्रेक्षणंसुभ्रुसुदंष्ट्रंचारुनासिकं॥६९॥
धन्याद्रक्ष्यंतिरामस्यताराधिपसमंमुखं॥सदृशंशारदस्येंदोःफुल्लस्यकमलस्यच॥७०॥सुगंधिममरामस्यधन्याद्रक्ष्यंतियेमुखं॥
निवृत्तवनवासंतमयोध्यांपुनरागतं॥७१॥

भविष्यतिवान्यइत्याह ॥ दुर्वृत्तमपीति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ स्तोकमल्पंवारि आतपो यथाशुष्कंकरोति ॥ येद्रक्ष्यंति नतेमनुष्याः किंतुदेवांशाएव ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

शुकंमार्गगतंयथा मौढ्यादिविहाय स्वोच्चमार्गगतं शुकमिवेत्यर्थइतितीर्थः ॥ कतकस्तु ॥ शुकंमार्गगतंयथेतिपाठः ॥ हस्तात्संजराद्वान्यदेशगतंपुनश्चमार्गं यथास्थानं ग तं प्राप्तं शुकं क्रीडाशुकमेवेत्यर्थइत्याह ॥ चित्तमोहेन दुःखातिशयप्राप्तमूर्छया सीदतेतरामतिशयेनशीर्यतीव ॥७२ ॥ वेदये जानामि ॥ संयुक्तानिंद्रियसंयुक्तान् ॥७३॥

द्रक्ष्यंतिसुखिनोरामंशुकंमार्गगतंयथा॥ कौसल्येचित्तमोहेनहृदयंसीदतेतरां॥७२॥वेदयेनचसंयुक्तान्शब्दस्पर्शरसानहं॥चित्त
नाशाद्विपद्यंतेसर्वाण्येवेंद्रियाणिहि॥७३॥क्षीणस्नेहस्यदीपस्यसंरक्तारश्मयोयथा॥अयमात्मभवःशोकोमामनाथमचेतनं॥७४॥
संसाधयतिवेगेनयथाकूलंनदीरयः॥हाराघवमहाबाहोहाममायासनाशन॥७५॥हापितृप्रियमेनाथहाममासिगतःसुत॥हाकौ
सल्येनपश्यामिहासुमित्रेतपस्विनि॥७६॥हानृशंसेममामित्रेकैकेयिकुलपांसनि॥इतिमातुश्चरामस्यसुमित्रायाश्चसन्निधौ॥
राजादशरथःशोचन्जीवितांतमुपागमत्॥७७॥तथातुदीनःकथयन्नराधिपःप्रियस्यपुत्रस्यविवासनातुरः॥गतेऽर्धरात्रेभृशदुःख
पीडितस्तदाजहौप्राणमुदारदर्शनः॥७८॥इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचतुःषष्टितमःसर्गः॥६४॥७॥
अथरात्र्यांव्यतीतायांप्रातरेवापरेहनि॥वंदिनःपर्युपातिष्ठंस्तत्रार्थेवनिवेशनं॥१॥सूताःपरमसंस्कारामागधाश्चोत्तमश्रुताः॥गा
यकाःश्रुतिशीलाश्चनिगदंतःपृथक्पृथक्॥२॥राजानंस्तुवतांतेषांउदात्ताभिहिताशिषां॥प्रासादाभोगविस्तीर्णःस्तुतिशब्दोव्यवर्त
त॥३॥

संरक्ताभस्मतांयातायथादीपस्यरश्मयोविषयंते तथेंद्रियाणीत्यर्थः ॥७४॥ संसाधयति नाशयति ॥७५॥७६॥७७॥७८॥ इतिरामाभिरामेश्रीरा० अयो ध्याकांडेचतुःषष्टितमःसर्गः॥६४॥ ॥७॥ ॥७॥ अथेति ॥ १ ॥ परमसंस्काराः व्याकरणादिशिक्षावंतः परमालंकारावा ॥ मागधाः वंशावलीकीर्तकाः॥ मंगलाइतिपाठे पि मंगलपाठकास्तएवउत्तमश्रुताः उत्तमं श्रुतं वंशपरंपराश्रवणमेषांते मागधाः श्रुतिशीलागायकाः तंत्रीनादविभाजनशीलागायकाः पृथक्पृथक्निगदंतः ॥ स्वस्वमार्गानुसारे णेतिशेषः ॥२॥ उदात्तं उच्चैःस्वरेणाभिहिताआशिषोयैस्तेषां ॥ प्रासादानामाभोगेषु मध्येषु विस्तीर्णः प्रतिध्वनिनेतिशेषः ॥ ३ ॥

पाणिवादकाः पाणिवादनशीलाः अपदानानि राज्ञांवृत्ताद्भुतकर्माणि उदाहृत्य तदनुगतपाणिवादान्यवादयन् ॥ ४ ॥ सस्वनुः फणादित्वात्क्षेएत्वाभ्यासलोपाभावः ॥ येराजकुलगोचराः राजकुलवासयोग्यायेशुकादयः ॥ ५ ॥ तैः पूर्वश्लोकोक्तैः शुकादिभिर्व्याहृताः पुण्यशब्दाः काशीगंगादिरूपाः ॥ गाथानांकेवलगायकानामाशीर्गेय माशीर्वादप्रधानंगानं ॥ यद्वा गाथाराज्ञांचरित्रादिप्रतिपादकास्तासामाशीर्वादघटितंगानमित्यर्थः ॥६॥ पर्युपस्थानं परिचर्या स्त्रीभिः वर्षवरैः पंढैश्च भूयिष्ठाः॥ पंढोवर्षवरस्तु

ततस्तुस्तुवतांतेषांसूतानांपाणिवादकाः ॥ अपदानान्युदाहृत्यपाणिवादान्यवादयन् ॥४॥ तेनशब्देनविहगाःप्रतिबुद्दाश्चसस्वनुः ॥ शाखास्थाःपंजरस्थाश्चयेराजकुलगोचराः ॥ ५ ॥ व्याहृताःपुण्यशब्दाश्चवीणानांचापिनिस्वनाः ॥ आशीर्गेयंचगाथानांपूरयामास वेश्मतत् ॥ ६ ॥ ततःशुचिसमाचाराःपर्युपस्थानकोविदाः ॥ स्त्रीवर्षवरभूयिष्ठाउपतस्थुर्यथापुरा ॥ ७ ॥ हरिचंदनसंपृक्तमुदकंकांच नैर्घटैः ॥ आनिन्युःस्नानशिक्षाज्ञायथाकालंयथाविधि ॥ ८ ॥ मंगलालंभनीयानिप्राशनीयान्युपस्करान् ॥ उपानिन्युस्तथापुण्याःकु मारीबहुलाःस्त्रियः ॥ ९ ॥ सर्वलक्षणसंपन्नंसर्वविधिवदर्चितं ॥ सर्वसुगुणलक्ष्मीवत्तदभूदाभिहारिकं ॥ १० ॥ ततःसूर्योदयंयावत्सर्व परिसमुत्सुकं ॥ तस्थावनुपसंप्राप्तंकिंस्विदित्युपशंकितं ॥ ११ ॥

ल्यौ ॥ परिचारकाइतिशेषः ॥७॥ स्नानशिक्षाज्ञाः स्नानविधिज्ञाः ॥ यद्वाऽरुणोदया त्पूर्वमेवउपसिस्नानार्थंजलाद्यानेतव्यमितिशिक्षाज्ञाः ॥ ८ ॥ मंगलालंभनीयानि मंगलार्थमालंभनीयानि स्पर्शनीयानि गवादीनि ॥ आलंभःस्पर्शहिंसयोः ॥ प्राशनी यानि गंगोदकादीनि ॥ दंतधावनानंतरंगंडूषत्वेनप्राशनीयानि नारिकेलोदकजीरकोदकानिच ॥ उपस्करादर्पणवस्त्राभरणादयः ॥ कुमारीबहुलाः कुमार्योबहुलायासुताः॥ स्त्रियोवरनार्यः ॥ ९॥ आभिहारिकं प्रातःसमयेराज्ञोयदभिहर्तव्यं मंगलार्थमानेतव्यं ॥ तत्सर्वं सर्वलक्षणयुक्तं सर्वविधिवदर्चितं ॥ यथायोग्यं बहूकृतं सुगुणंचतल्लक्ष्मीव च्च ॥ १० ॥ परिसमुत्सुकं राजदर्शनंप्रतीतिशेषः ॥ तस्थौ ततोनुपसंप्राप्तं अप्राप्तराजदर्शनं अतएवकिंस्विदित्युपशंकितमभूत् ॥ ११ ॥

शयनंप्रति अनंतराः आसन्नाः कौसल्यादिव्यतिरिक्ताः प्रत्यबोधयन् प्रतिबोधनोचितमृदुविनीतवचनैःस्पर्शैश्च ॥ १२ ॥ उचितवृत्ताः स्पर्शनादिव्यापारोचिताः किं चिदपि जीवच्चेष्टादि ॥ १३ ॥ स्वप्नशीलज्ञाः स्वप्नभावज्ञाः संचलनाडिषु हृदयकरमूलनाडिषु चेष्टांनोपलेभिरे ॥ ततोवेपथुयुक्ताराज्ञःप्राणेषुशंकिताआसन् ॥१४ ॥ प्रति स्रोतइति ॥ स्रोतोभिमुखस्थितवेतसादितृणायाणांसदृशंकंपं संचकाशिरे प्रकाशितवंतः प्राप्ताइतियावत् ॥ संदेहमानानां संदिहानानां ॥ १५ ॥ यदाशंकितंपापं मरणं

अथयाःकोशलेंद्रस्यशयनंप्रत्यनंतराः॥ तास्त्रियस्तुसमागम्यभर्तारंप्रत्यबोधयन् ॥१२॥ अथाप्युचितवृत्तास्ताविनयेननयेनच ॥ नव्यस्यशयनंस्पृष्ट्वाकिंचिदप्युपलेभिरे॥ १३ ॥ ताःस्त्रियःस्वप्नशीलज्ञाश्चेष्टासंचलनाडिषु ॥ तावेपथुपरीताश्चराज्ञःप्राणेषुशंकिताः ॥ १४ ॥ परिस्रोतस्तृणाग्राणांसदृशंसंचकाशिरे॥ अथसंदेहमानानांस्त्रीणांदृष्ट्वाचपार्थिवं॥ १५॥यत्तदाशंकितंपापंतदाजज्ञेविनिश्च यः॥कौसल्याचसुमित्राचपुत्रशोकपराजिते॥ १६॥प्रसुप्तेनप्रबुध्येतेयथाकालसमन्विते॥ निष्प्रभासाविवर्णाचसन्नाशोकेनसन्नता ॥ १७॥नव्यराजतकौसल्यातारेवतिमिरावृता॥ कौसल्यानंतरंराज्ञःसुमित्रातदनंतरं॥ १८॥ नस्मविभ्राजतेदेवीशोकाश्रुलुलितान ना॥ तेचदृष्ट्वातदासुप्तेउभेदेव्यौचतंनृपं॥ १९॥ सुप्तमेवोद्गतप्राणमंतःपुरमदृश्यत ॥ ततःप्रचुक्रुशुर्दीनाःसस्वरंतावरांगनाः ॥ २०॥

पूर्वंराज्ञेतिशेषः ॥ तस्यनिश्चयोजज्ञे जातः ॥ १६ ॥ यथाकालसमन्विते मृतेइव ॥ यद्वाऽयथाकालसमन्विते बद्धीपुराद्यिषुदुःखतोजागरणात् अयथाकाले प्रत्युषसि निद्रयासमन्वितेइत्यर्थः ॥ शोकेनसन्ना उपहता सन्नता सुप्तिवशसंकुचितहस्तपादादिकरणा ॥ १७ ॥ कौसल्येति ॥ अत्रसुप्तेतिशेषः ॥ १८ ॥ नविभ्राजते नविशेषे णभ्राजते तत्रहेतुः शोकेत्यादि ॥ तेउभेदेव्यौ प्रश्वासादिनासुप्तेदृष्ट्वा नृपंचतं सुप्तमेवसंतं तदवस्थायामेवोद्गतप्राणं लक्षणतोदृष्ट्वा सर्वमेवांतःपुरमुद्गतप्राणं तत्कल्पमदृश्यत ॥ अमन्यतेतिपाठेंतःपुरंकर्तृ नृपमुद्गतप्राणममन्यतेत्यर्थः ॥ तीर्थस्तु अदृश्यतेत्येतत् परस्परमपश्यदित्यर्थंव्याचष्टे ॥ १९ ॥ २० ॥

स्थानाद्वासस्थानात्च्युतोयूथपोमहागजोयासांताःकरेणवइव प्रचुक्रुशुरित्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ हाभर्तेति हाभर्तरितीत्यर्थः ॥ अयोध्याजनपदवाची कोशलशब्द स्तालव्यमध्यः कौसल्यापितृदेशवाचीतुदंतमध्यः ॥ २३ ॥ शांतगुणे उपशांतजीवनधर्मे ॥ २४ ॥ २५ ॥ ताभिः कैकेयीप्रभृतिभिः पश्चादंतःपुरंप्रविष्टाभिः स्वनादेन प्र थमप्रविष्टानांस्त्रीणां बलवान्नादोऽनुद्रुतः युक्तः अभूदितिशेषः ॥ २६ ॥ येनानुद्रवणेनस्फीतीकृतोवर्धितः सनादोभूयोधिकं तद्गेहं समनादयत् व्याप्तवान् ॥ तीर्थस्तु येन

करेणवइवारण्येस्थानप्रच्युतयूथपाः॥ तासामाक्रंदशब्देनसहसोद्गतचेतने ॥२१॥ कौसल्याचसुमित्राचत्यक्तनिद्रेबभूवतुः॥ कौस ल्याचसुमित्राचदृष्ट्वास्पृष्ट्वाचपार्थिवं ॥२२॥ हाभर्तेतिपरिक्रुश्यपेततुर्धरणीतले॥ साकोशलेंद्रदुहिताचेष्टमानामहीतले॥ २३॥ न भ्राजतेरजोध्वस्तातारेवगगनच्युता ॥ नृपेशांतगुणेजातेकौसल्यांपतितांभुवि ॥ २४॥ अपश्यंस्तास्त्रियःसर्वाहतांनागवधूमिव ॥ त तःसर्वानरेंद्रस्यकैकेयीप्रमुखाःस्त्रियः ॥२५॥ रुदंत्यःशोकसंतप्तानिपेतुर्गतचेतनाः॥ ताभिःसबलवान्नादःक्रोशंतीभिरनुद्रुतः॥२६॥ येनस्फीतीकृतोभूयस्तद्गृहंसमनादयत् ॥तत्परित्रस्तसंभ्रांतपर्युत्सुकजनाकुलं॥२७॥ सर्वतस्तुमुलाक्रंदंपरितापार्तबांधवं ॥सद्योनि पतितानंदंदीनंविक्लवदर्शनं ॥ बभूवनरदेवस्यसद्मदिष्टांतमीयुषः॥ २८॥ अतीतमाज्ञायतुपार्थिवर्षभंयशस्विनंतंपरिवार्यपत्नयः॥ भृशंरुदंत्यःकरुणंसुदुःखिताःप्रगृह्यबाहूव्यलपन्ननाथवत्॥ २९॥ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचप ष्टितमःसर्गः॥ ६५॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ तमग्निमिवसंशांतमंबुहीनमिवार्णवं॥गतप्रभमिवादित्यंस्वर्गस्थंप्रेक्ष्यभूमिपं॥ १॥

स्थिरीकृतंभूयइतिपठित्वा येननादेनस्थिरीकृतं मुखरितं तद्गृहंकर्तृ भूयोत्यर्थं समनादयत् अनददित्यर्थमाह ॥ पर्युत्सुकजनाकुलं पूर्ववृत्तांतज्ञानायपर्युत्सुकजननिबिडं ॥२७॥ दिष्टांतं कालधर्मं उपेयुषः प्राप्तस्य सद्म परित्रस्तसंभ्रांतत्वादिगुणविशिष्टंबभूव ॥ २८ ॥ अतीतं मृतं ॥ पत्नयः पत्न्यः ॥ बाहूप्रगृह्य अभिहृत्य अनाथवत् अना थार्हं ॥ २९ ॥ इतिरामाभि० अयो० पंचषष्टितमःसर्गः ॥ ६५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तमिति ॥ १ ॥

राज्ञःशिरउपगृह्य अंकेकृत्वेत्यर्थः ॥ २ ॥ एकाग्रा पुत्रराज्याग्रचित्ता ॥ ३ ॥ राज्यस्याकंटकत्वं दर्शयंतिं ॥ विहायेति ॥ विपथे कांतारे ॥ सार्थहीना सहायभूतपथि कसंघरहिता ॥ ४ ॥ आत्मनोदैवतंभर्तारं परित्यज्य त्यक्तधर्मणः त्यक्तस्त्रीधर्मोयया तादृश्याःकैकेय्याअन्या अन्यत्र पुत्रराज्ये काजीवितुमिच्छेत् ॥ परिष्वज्येतिपाठे भर्तारंपरिष्वज्य तेनसहभोगान्भुक्त्वा तंकालांतरेपरित्यज्येतिशेषः ॥ ५ ॥ एवंसाहसकरणेहेतुमाह ॥ नेति ॥ किंपाकोनिंबः ॥ कृतकस्तु किंपाकोविषभेदः ॥ तं

कौसल्यावाष्पपूर्णाक्षीविविधंशोककर्शिता॥ उपगृह्यशिरोराज्ञःकैकेयींप्रत्यभाषत ॥२॥ सकामाभवकैकेयिभुंक्ष्वराज्यमकंटकं ॥ त्यक्त्वाराजानमेकाग्रानृशंसेदुष्टचारिणि॥ ३॥ विहायमांगतोरामोभर्ताचस्वर्गतोमम॥ विपथेसार्थहीनेवनाहंजीवितुमुत्सहे ॥ ४॥ भर्तारंतुपरित्यज्यकास्त्रीदैवतमात्मनः॥ इच्छेज्जीवितुमन्यत्रकैकेय्यास्त्यक्तधर्मणः॥५॥ नलुब्धोबुध्यतेदोषान्किंपाकमिवभक्षयन्॥ कुब्जानिमित्तंकैकेय्याराघवाणांकुलंहतं ॥ ६ ॥ अनियोगेनियुक्तेनराज्ञारामंविवासितं ॥ सभार्यंजनकःश्रुत्वापरितप्स्यत्यहंयथा ॥ ७॥ समामनाथांविधवांनाद्यजानातिधार्मिकः॥ रामःकमलपत्राक्षोजीवन्नाशमितोगतः ॥ ८॥ विदेहराजस्यसुतातथाचारुतप स्विनी॥ दुःखस्यानुचितादुःखंवनेपर्युद्विजिष्यति॥ ९॥ नदतांभीमघोषाणांनिशासुमृगपक्षिणां॥ निशम्यमानासंत्रस्ताराघवंसंश्र यिष्यति॥ १०॥

कोपादिनाभक्षयन् आत्महत्यादोषंनबुध्यतेतद्वदित्यर्थइत्याह ॥ तच्चलुब्धेइतिनात्यंतंसमंजसं ॥ धनलोभादिना परस्यविषभक्षणंकार यन् यथाहत्यादोषंनबुध्यतइति वक्तुमुचितं ॥ यत् कैकेय्याराघवाणांकुलंहतं तत्कुब्जानिमित्तं प्रेरकतया ॥६॥ अनियोगे अनुचितनियोगे ॥ वरव्याजात् कैकेय्यानियुक्ते न राज्ञा सभार्यंरामंविवासितंश्रुत्वा जनकोहमिवपरितप्स्यति ॥ ७॥ जीवन्नेवनाशमदर्शनंगतः ॥ जीवनाशमितोगतइतिपाठे ॥ राज्ञोजीवनाशोयथाभवतितथागतइत्यर्थः ॥ ८॥ चारुतपस्विनी भर्त्रासेवनादित्याशयः ॥ पर्युद्वेगोभयं वनेदुःखंप्राप्येतिशेषः ॥ ९ ॥ निशम्यमाना नादमितिशेषः ॥ निशम्यनादमितिपाठांतरं ॥ १० ॥

अल्पपुत्रश्चेति जनकइतिशेषः ॥ अल्पपुत्रइत्यस्य कन्यामात्रसंततिरित्यर्थइतितीर्थः ॥ ११ ॥ दिष्टांतं मरणं ॥ शरीरालिंगनपूर्वकमग्निप्रवेशेहेतुः पतिव्रतेति ॥१२॥ व्यावहारिकाः व्यवहारे बाह्याभ्यंतरसकलराज्यकृत्ये नियुक्ताःअमात्याः व्यपनिन्युः ॥ अंतःपुराध्यक्षस्त्रीद्वारा भर्त्रालिंगनाद्विमोच्यान्यतोनिन्युरित्यर्थः ॥ १३ ॥ तैलद्रोणी तैलपूर्णकटाहः ॥ आदिष्टावसिष्ठादिभिराज्ञप्ताअमात्यास्तस्यांनृपंसंवेश्य स्थापयित्वाःनंतरं कर्तव्यानि दुःखपरिपालनादीनिकर्माणिचक्रुः ॥ १४ ॥ पुत्रेणविना संका

वद्दश्चैवाल्पपुत्रश्चवैदेहीमनुचिंतयन्॥ सोपिशोकसमाविष्टोनूनंत्यक्ष्यतिजीवितं ॥ ११ ॥ साहमद्यैवदिष्टांतंगमिष्यामिपतिव्रता॥ इदंशरीरमालिंग्यप्रवेक्ष्यामिहुताशनं॥१२॥ नांततःसंपरिष्वज्यविलपंतींतपस्विनीं॥ व्यपनिन्युःसुदुःखार्तांकौसल्यांव्यावहारिकाः ॥ १३ ॥ तैलद्रोण्यांतदामात्याःसंवेश्यजगतीपतिं॥ राज्ञःसर्वाण्यथादिष्टाश्चक्रुःकर्माण्यनंतरं ॥ १४ ॥ नतुसंकालनंराज्ञोविनापुत्रेणमंत्रिणः॥ सर्वज्ञाःकर्तुमीपुस्तेततोरक्षंतिभूमिपं॥ १५॥ तैलद्रोण्यांशायितंतंसचिवैस्तुनराधिपं॥ ह्यमृतोयमितिज्ञात्वास्त्रियस्ताः पर्यदेवयन्॥ १६ ॥ बाहूनुच्छ्रित्यकृपणानेत्रप्रस्रवणैर्मुखैः॥ रुदंत्यःशोकसंतप्ताःकृपणंपर्यदेवयन्॥ १७॥ ह्यमहाराजरामेणसंततं प्रियवादिना॥ विहीनाःसत्यसंधेनकिमर्थंविजहासिनः॥ १८॥ कैकेय्यादुष्टभावायाराघवेणविवर्जिताः॥ कथंसपत्न्यावत्स्यामःस मीपेविधवावयं॥ १९॥ सहिनाथःसचास्माकंतवचप्रभुरात्मवान्॥ वनंरामोगतःश्रीमान्विहायनृपतिश्रियं ॥ २०॥ त्वयातेनचवीरेणविनाव्यसनमोहिताः॥ कथंवयंनिवत्स्यामःकैकेय्याचविदूषिताः॥ २१॥ ययाचराजारामश्चलक्ष्मणश्चमहाबलः॥ सीतयासह संत्यक्ताःसाकमन्यंनहास्यति॥ २२॥ तावाप्येणचसंवीताःशोकेनविपुलेनच॥ व्यचेष्टंतनिरानंदाराघवस्यवरस्त्रियः॥ २३॥

॥१३५॥

लनं प्रेतनिर्हारं नकर्तुमीपुः ॥ यतःसर्वज्ञाः ततोहेतोस्तैलद्रोण्यां भूपंरक्षंति ॥१५॥ शायितंज्ञात्वा ह्यमृतोयमितिपर्यदेवयन् ॥१६॥ नेत्राणांप्रस्रवणमश्रुप्रवाहोयेषुमुखेषुतैः ॥१७॥१८॥१९॥ तवप्रभुः तवजीवनेस्यप्रभुः ॥२०॥ विदूषिताः राज्यगर्वोत्तिरस्कृताः ॥२१॥२२॥ राघवस्य दशरथस्य ॥ २३ ॥

नअराजतेतिछेदः ॥ २४ ॥ शून्यचत्वरवेश्मांता संमार्जनालेपवल्यादिशून्यचत्वरायंता ॥ यथापुरं यथापूर्वं ॥ २५ ॥ राज्ञि शोकात्पुत्रशोकात्त्रिदिवं स्वर्गंगते नृपांग नासुच शोकादेवमहीतलस्थासु महीतलेलुठंतीषु निवृत्तचारः निवृत्तकिरणपचारः प्रवृत्तचारा प्रवृत्ततमःप्रचारा ॥२६॥ सुहृदोवसिष्ठाद्याः पर्युषितदाहनिषेधवचनानितु वि प्रविषयाणीति नविरोधः ॥ तस्मिन्शयने तैलद्रोण्यां ॥ २७ ॥ आकंठं धारारूपेण प्रवहद्भिरस्रैरुपलक्षिताः कंठायेषांतैराकुलमार्गाश्चत्वराश्चयस्यांसा ॥ २८ ॥ २९ ॥

निशानक्षत्रहीनेवस्त्रीवभर्त्रविवर्जिता॥ पुरीनाराजतायोध्याहीनाराज्ञामहात्मना॥२४॥ बाष्पपर्याकुलजनाहाहाभूतकुलांगना॥ शून्यचत्वरवेश्मांतानबभ्राजयथापुरं॥ २५॥ गतेतुशोकात्त्रिदिवंनराधिपेमहीतलस्थासुनृपांगनासुच॥ निवृत्तचारःसहसागतोरविः प्रवृत्तचारारजनीत्युपस्थिता॥२६॥ कृतेतुपुत्राद्दहनंमहीपतेर्नारोचयन्तेसुहृदःसमागताः॥ इतीवतस्मिन्शयनेन्यवेशयन्विचित्यराजानमचिंत्यदर्शनं॥ २७॥ गतप्रभाद्यौरिवभास्करंविनाव्यपेतनक्षत्रगणेवशर्वरी॥ पुरीबभासेरहितामहात्मनाकंठास्रकंठाकुलमार्गचत्वरा॥ २८॥ नराश्चनार्यश्चसमेत्यसंघशोविगर्हमाणाभरतस्यमातरं॥ तदानगर्यांनरदेवसंक्षयेबभूवुरार्तानचशर्मलेभिरे २९॥

इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेषट्षष्टितमःसर्गः॥ ६६॥ ॥७॥ ॥७॥ आक्रंदितानिरानंदासास्रकंठजनाविला॥ अयोध्यायामवततासाव्यतीयायशर्वरी॥ १॥ व्यतीतायांतुशर्वर्यामादित्यस्योदयेततः॥ समेत्यराजकर्तारःसभामीयुर्द्विजातयः॥ २॥ मार्कंडेयोथमौद्गल्योवामदेवश्चकश्यपः॥ कात्यायनोगौतमश्चजाबालिश्चमहायशाः॥ ३॥ एतेद्विजाःसहामात्यैःपृथग्वाचमुदीरयन्॥ वसिष्ठमेवाभिमुखाःश्रेष्ठंराजपुरोहितं॥ ४॥ एकःश्लोकोत्रसर्गेकतकसंख्ययाभ्रष्टइतिज्ञायते ॥इतिरामा

भि॰ अयोध्या॰षट्षष्टितमःसर्गः ॥६६॥ ॥ ७ ॥ संजाताक्रंदा अतएवनिरानंदा विद्यमानास्रकंठैर्जनैराविला आकुला ॥ अवतता दुःखवशात् दीर्घीभूता ॥१॥ राजकर्तारःराज्ञोशेषकार्यकर्तारः॥२॥३॥ पृथग्वाचं राजकार्यविषयेभिन्नभिन्नप्रस्थानावाचोऽब्रुवन्॥ एवंच कार्यसिद्धेरयोगाद्वसिष्ठमेवाभिमुखाबभूवुः॥ ४ ॥

पुत्रशोकेनास्मिन्पार्थिवे पंचत्वंमरणमापन्नेसति दुःखंयथातथा वर्षशतोपमा शर्वरीअतीतेतिसंबंधः ॥ ५ ॥ ६ ॥ केकयेषु तदाख्यदेशेषु ॥ अवांतरभेदापेक्षया बहुव चनमितिकतकः ॥ वस्तुतोंगाइत्यादिवद्बहुवचनांतएवजनपदवाचीत्यन्ये ॥ राजगृहे राजगृहाख्येपुरे ॥ ७ ॥ इक्ष्वाकूणांउक्तेक्ष्वाकूणां मध्ये विपक्षे बाधकमाह ॥ अराजकंहीति ॥ हियतोऽराजकं नोराष्ट्रंविनाशमवाप्नुयादतःकश्चिद्राजाविधीयतां ॥ राजकंसद्धिराष्ट्रंनोनाशंनावाप्नुयाद्यथेतिकतकसंमतःपाठः॥नोस्माकंराष्ट्रं राजकं राज

अतीताशर्वरीदुःखंयानोवर्षशतोपमा ॥ अस्मिन्पंचत्वमापन्नेपुत्रशोकेनपार्थिवे ॥ ५ ॥ स्वर्गस्थश्चमहाराजोरामश्चारण्यमाश्रितः॥ लक्ष्मणश्चापितेजस्वीरामेणैवगतःसह॥ ६ ॥ उभौभरतशत्रुघ्नौकेकयेषुपरंतपौ ॥ पुररराजगृहेरम्येमातामहनिवेशने ॥ ७ ॥ इक्ष्वाकूणामिहाद्यैवकश्चिद्राजाविधीयतां ॥ अराजकंहिनोराष्ट्रंविनाशंसमवाप्नुयात् ॥ ८ ॥ नाराजकेजनपदेविद्युन्मालीमहास्वनः ॥ अभिवर्षतिपर्जन्योमहींदिव्येनवारिणा ॥ ९ ॥ नाराजकेजनपदेबीजमुष्टिःप्रकीर्यते ॥ नाराजकेपितुःपुत्रोभार्यावावर्ततेवशे ॥ १० ॥ अराजकेधनंनास्तिनास्तिभार्याप्यराजके ॥ इदमत्याहितंचान्यत्कुतःसत्यमराजके ॥ ११ ॥ नाराजकेजनपदेकारयंतिसभांनराः ॥ उद्यानानिचरम्याणिदृष्टाःपुण्यगृहाणिच ॥ १२ ॥

युतंसन्नाशंनाप्नुयाद्यथातथा कश्चिद्राजाविधीयतामित्यन्वयः ॥ हिर्वाक्यालंकारे ॥ ८ ॥ ९ ॥ बीजमुष्टिः नप्रकीर्यते बीजानामारोपोनक्रियते ॥ फलकालेलुंठाकशंकया ॥ पितुर्वशेपुत्रोभार्यावापत्युर्वशेनवर्तते अतिक्रमेदंडयित्रभावात् ॥ १० ॥ धनाद्यभावश्च परिपालकाभावात् ॥ इदमुक्तरूपमत्याहितं महद्भयमराजके प्रथमंप्राप्नोति ॥ अत्याहितंमहाभीतिरित्यमरः ॥ अन्यत् सत्यं पितापुत्रपतिभार्यारूपप्रधानस त्यादन्यत् क्रयविक्रयादिलक्षणंकुतः ॥ ११ ॥ सभां नकारयंति न्यायविचारायेतिशेषः ॥ केपियंतीतिपाठांतरं ॥ उद्यानानीत्यादौ नयंतीत्यनुकर्षः वस्त्राद्यपहारभयात् ॥ नकारयंतिवाभयादेव ॥ पुण्यगृहाणि पुण्यसंपादकगृहाणि विप्राद्यर्थानि ॥ १२ ॥

सत्रं यत्रसर्वेऋत्विजःसर्वेचयजमानाः॥नान्वासते नानुतिष्ठंति॥ १३॥वसुसंपूर्णाः बहुधनाः॥ आप्तदक्षिणाः शास्त्रेणयथाप्राप्तदक्षिणाः यज्वनोऋत्विजःप्रति नविसृजंति॥ १४॥ नर्तकः सूत्रधारःनटाश्चप्रहृष्टायत्र तादृशउत्सवादेवाद्युत्सवाः ॥ समाजास्तत्तद्राष्ट्रकार्यसिद्धिप्रयोजनाः ॥ समूहाः तेउभयेऽपि दृष्टादृष्टिशांतिद्वारारराष्ट्रवर्धनाभवंति ते नवर्धंते ॥ १५ ॥ व्यवहारिणः कमप्यर्थमुद्दिश्यान्योन्यंविवदमानाः सिद्धार्थाः निर्णीतार्थाः ॥ यद्वा व्यवहारिणः पण्यजीविनः असिद्धार्थाअनिष्पन्नप्रयोजनाः कथाशीलाः

नाराजकेजनपदेयज्ञशीलाद्विजातयः ॥ सत्राण्यन्वासतेदांताब्राह्मणाःसंशितव्रताः ॥ १३ ॥ नाराजकेजनपदेमहायज्ञेषुयज्वनः॥ ब्राह्मणावसुसंपूर्णाविसृजंत्याप्तदक्षिणाः॥ १४ ॥ नाराजकेजनपदेप्रहृष्टनटनर्तकाः ॥ उत्सवाश्चसमाजाश्चवर्धंतेराष्ट्रवर्धनाः॥ १५ ॥ नाराजकेजनपदेसिद्दार्थाव्यवहारिणः॥ कथाभिरभिरज्यंतेकथाशीलाःकथाप्रियैः॥ १६ ॥ नाराजकेजनपदेतूद्यानानिसमागताः॥ सायाह्नेक्रीडितुंयांतिकुमार्योहेमभूषिताः॥ १७ ॥ नाराजकेजनपदेधनवंतःसुरक्षिताः॥ शेरतेविवृतद्वाराःकृषिगोरक्षजीविनः॥ १८ ॥ नाराजकेजनपदेवाहनैःशीघ्रवाहिभिः॥ नरानिर्यांत्यरण्यानिनारीभिःसहकामिनः ॥ १९ ॥ नाराजकेजनपदेवद्धघंटाविषाणिनः॥ अटंतिराजमार्गेषुकुंजराःषष्टिहायनाः॥ २० ॥ नाराजकेजनपदेशरान्संततमस्यतां॥ श्रूयतेतलनिर्घोषइष्वस्त्राणामुपासने॥ २१ ॥ नाराजकेजनपदेवणिजोदूरगामिनः॥ गच्छंतिक्षेममध्वानंबहुपण्यसमाचिताः॥ २२ ॥ नाराजकेजनपदेचरत्येकचरोवशी ॥ भावयन्नात्मनात्मानंयत्रसायंगृहोमुनिः॥ २३ ॥ नाराजकेजनपदेयोगक्षेमःप्रवर्तते॥ नचाप्यराजकेसेनाशत्रून्विषहतेयुधि ॥ २४ ॥ नाराजकेजनपदेदृष्टैःपरमवाजिभिः॥ नराःसंयांतिसहसारथैश्चप्रतिमंडिताः॥ २५ ॥

पुराणादिकथाश्रवणशीलाः॥ कथाप्रियैः कथाकथनप्रियैः पौराणिकैरुक्ताभिः कथाभिर्नरज्यंते॥वक्तृश्रोतृणां स्वास्थ्याभावात् ॥ १६ ॥ समागताः मिलिताः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ विषाणिनः प्रशस्तदंताः ॥ २० ॥ उपासने अभ्यासे ॥ २१ ॥ २२ ॥ एकोऽसहायएवचरतीत्येकचरोयतिः॥वशी जितेंद्रियः॥आत्मना मनसा आत्मानं ब्रह्म॥ २३ ॥ २४ ॥ प्रतिमंडिताः भूषिताः प्रतिमंडितैरितिपाठांतरं ॥ २५ ॥

संवदंतउपतिष्ठंते संधिस्त्वार्षः ॥२६॥ कल्प्यंते प्रवर्त्यंते ॥ २७ ॥ २८ ॥२९॥ प्रज्ञानं अनुमापकः तेषां राज्यकर्तॄणां नोस्माकंयोराजाध्वजः अस्मासुराज्यभारप्रतिष्ठा ज्ञापकः सइतोदेवत्वंगतः ॥ एवंचास्मानितःपरं केपिजनानमंस्यंतीतिभावः ॥३०॥ स्वकं जीवनमित्यर्थः ॥३१॥ येसंभिन्नमर्यादाउल्लंघितस्वजातिवर्णाश्रममर्यादाः ॥ अ तएव पूर्वंराजदंडनिपीडितानास्तिकाःसंति तेपीदानींछिन्नसंशयाराजदंडशंकारहिताःसंतोभावाय प्रभुत्वायकल्पंते ॥३२॥ दृष्टिश्चक्षुः यथाशरीरस्यहितसाधने अहितनिवार

नाराजकेजनपदेनराःशास्त्रविशारदाः॥ संवदंतोपतिष्ठंतवनेषूपवनेषुवा ॥२६॥ नाराजकेजनपदेमाल्यमोदकदक्षिणाः ॥ देवता भ्यर्चनार्थायकल्प्यंतेनियतैर्जनैः॥२७॥ नाराजकेजनपदेचंदनागुरुरूषिताः॥ राजपुत्राविराजंतेवसंतइवशालिनः॥२८॥ यथात्य नुदकानद्योयथावाप्यत्वणंवनं॥ अगोपालायथागावस्तथाराष्ट्रमराजकं ॥ २९॥ ध्वजोरथस्यप्रज्ञानंधूमोज्ञानंविभावसोः॥ तेषांयो नोध्वजोराजासदेवत्वमितोगतः॥३०॥ नाराजकेजनपदेस्वकंभवतिकस्यचित्॥ मत्स्याइवजनानित्यंभक्षयंतिपरस्परम्॥३१॥ ये हिसंभिन्नमर्यादानास्तिकाश्छिन्नसंशयाः॥तेपिभावायकल्पंतेराजदंडनिपीडिताः॥३२॥यथादृष्टिःशरीरस्यनित्यमेवप्रवर्तते॥तथा नरेंद्रोराष्ट्रस्यप्रभवःसत्यधर्मयोः ॥३३॥ राजासत्यंचधर्मश्चराजाकुलवतांकुलं॥ राजामातापिताचैवराजाहितकरोनृणां॥३४॥ य मोवैश्रवणःशक्रोवरुणश्चमहाबलः॥ विशिष्यंतेनरेंद्रेणवृत्तेनमहतातताः॥३५॥

णेच नित्यमेवप्रवर्तते ॥ तथाराजा राष्ट्रस्यसत्यधर्म

योःप्रभवः प्रवर्तकोराजाप्रजानांहितसाधनेःहितनिवारणेच नित्यमेवप्रवर्तते ॥ ३३ ॥ राजासत्यंचधर्मश्च सत्यधर्मयोःप्रवर्तकइत्यर्थः ॥ कुलवतां क्षेत्रबीजशुद्धिमतां कुलं तत्प्रवर्तकः ॥ ३४ ॥ यमादयोमहताऽत्तेनयुक्तेनराज्ञा विशिष्यंते अतिशय्यंते तिरस्क्रियते ॥ यमस्यदंडमात्रं कुबेरस्यधनदत्वमेवेंद्रस्य पालनमेव वरुणस्य सदाचारेनिय मनमेव ॥ गुणचतुष्टयवताराज्ञा तेतिरस्क्रियंतेइतिभावः ॥ ३५ ॥

साध्वसाधुनी विभजन्व्यवस्थापयन् राजाचेन्नस्यात् तदाहोमूर्खाभावे तमश्च तमसीव नकिंचनकर्तव्याकर्तव्ये प्रज्ञायेत प्रतीयेत ॥ तमइतिप्रथमार्थेसप्तमी अकारांततमश ब्दस्यतमेइतिसप्तम्यंतं ॥ तमस्यपितमंतथेतिद्विरूपकोशात् ॥ ३६ ॥ राजानेजीवत्यपि तववचनं वयंनातिक्रमाम ॥ अतइदानीमपि त्वमेवगतिरिति वसिष्ठंप्रति सर्वेषा मुक्तिः॥३७॥ सत्वंनोस्माकं वृत्तं कृत्यं नृपंविना प्रमुष्टमितिशेषः॥ तादृशंवीक्ष्य राष्ट्रंचेदं तंविनाऽरण्यभूंतसमीक्ष्येक्ष्वाकुसुतं भरतं तथान्यंवा कंचिद्राजानमभिषेचय ॥३८॥

अहोतमइवेदंस्यान्नप्रज्ञायेतकिंचन॥ राजाचेन्नभवेल्लोकेविभजन्साध्वसाधुनी ॥ ३६ ॥ जीवत्यपिमहाराजेतवैववचनंवयं॥ ना तिक्रमामहेसर्वेवेलांप्राप्येवसागरः॥ ३७॥ सनःसमीक्ष्यद्विजवर्यवृत्तंनृपंविनाराष्ट्रमरण्यभूतं॥ कुमारमिक्ष्वाकुसुतंतथान्यंत्वमेव राजानमिहाभिषेचय ॥ ३८ ॥ इत्यार्षेश्रीरामायणे अयो० सप्तषष्टितमःसर्गः॥ ६७॥ ॥७॥ ॥७॥ तेषांतद्वचनंश्रु त्वावसिष्ठःप्रत्युवाचह॥ मित्रामात्यजनान्सर्वान्ब्राह्मणांस्तानिदंवचः॥ १ ॥ यदसौमातुलकुलेदत्तराज्यःपरंसुखी॥ भरतोवसतिभ्रा त्राशत्रुघ्नेनमुदान्वितः॥ २॥ तच्छीघ्रंजवनादूतागच्छंतुत्वरितंहयैः॥ आनेतुंभ्रातरौवीरौकिंसमीक्षामहेवयं॥३॥ गच्छंत्वितितनःसर्वे वसिष्ठंवाक्यमब्रुवन्॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वावसिष्ठोवाक्यमब्रवीत्॥ ४॥ एहिसिद्धार्थविजयजयंताशोकनंदन ॥ श्रूयतामितिकर्तव्यंस र्वानेवब्रवीमिवः॥ ५॥ पुरंराजगृहंगत्वाशीघ्रंशीघ्रजवैर्हयैः॥ त्यक्तशोकैरिदंवाच्यःशासनाद्भरतोमम ॥ ६॥ इतिरामाभिरा० अयो० सप्तष

टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ मित्रामात्यजनाः सुमंत्रादयः ॥ ब्राह्मणामार्कंडेयादयः ॥ १ ॥ यद्यस्माद्राज्ञा कैकेयीवचनाद्दत्तराज्योभरतोमा तुलकुलेवसति ॥ २ ॥ अतस्तावानेतुं दूतागच्छंतु वयंकिंसमीक्षामहे विचारयामहे ॥ राज्ञैवभरतराज्यस्यनिश्चितत्वादितिभावः ॥ ३ ॥ मंत्रिणोवसिष्ठवाक्यमनुजानंति गच्छंत्विति ॥ ४॥ सिद्धार्थादयोमंत्रिसमाननामानोदूतानमंत्रिणइत्याहुः ॥ अन्येतु मंत्रिणोदूताश्चेमइत्याहुः ॥ इतिकर्तव्यं गतैर्युष्माभिरनुष्ठेयकृत्यजातं ॥ ५ ॥ शीघ्रजवै रतिवेगैः ॥ ममशासनाद्भरतोवाच्यइत्यन्वयः ॥ ६ ॥

कथंवाच्यस्तदाह॥ पुरोहितइति॥ अत्ययं असह्यकालातिक्रमं तदेवात्ययिकं॥ अतिक्रमेएतीत्ययं कालातिक्रमे एति नश्यतीतिवाच्योऽर्थः॥ विनयादित्वात्ठक्॥ तादृशं कृत्यमस्ति अतस्त्वरमाणोनिर्याहिइतिवाच्यमित्यनुकर्षः॥ ७॥ इतः स्त्रीरूपान्मूलात्क्षयं माशंसिषुः माकथयंतु॥ ८॥ ९॥ राज्ञः केकयराजस्य दत्तपथ्यशनाः दत्तं पथ्यशनसाधनं द्रव्यं येषांते तथाबाह्वादिलकात् सप्तम्याअलुक्॥ जग्मुः स्त्रीपुत्रादेःस्वप्रयाणकथनार्थं॥ संमतान्वेगवत्त्वेनेतिशेषः॥१०॥ प्रास्थानिकं कार्यशेषं प्रस्थानप्रयोज

पुरोहितस्त्वांकुशलंप्राहसर्वेचमंत्रिणः॥त्वरमाणश्चनिर्याहिकृत्यमात्ययिकंत्वया॥ ७॥ माचास्मैप्रोषितंरामंमाचास्मैपितरंमृतं॥ भवंतःशंसिषुर्गत्वाराघवाणामितःक्षयं॥८॥ कौशेयानिचवस्त्राणिभूषणानिवराणिच॥ क्षिप्रमादायराज्ञश्चभरतस्यचगच्छत॥९॥ दत्तपथ्यशनादूताजग्मुःस्वंस्वंनिवेशनं॥ केकयांस्तेगमिष्यंतोहयानारुह्यसंमतान्॥१०॥ ततःप्रास्थानिकंकृत्वाकार्यशेषमनंतरं॥ वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञाताद्दूताःसंत्वरितंययुः॥ ११॥ न्यंतेनापरतालस्यप्रलंबस्योत्तरंप्रति॥ निषेवमाणास्तेजग्मुर्नदींमध्येनमालिनीं॥१२॥ तेहास्तिनपुरेगंगांतीर्त्वाप्रत्यङ्मुखाययुः॥ पंचालदेशमासाद्यमध्येनकुरुजांगलं॥१३॥ सरांसिचसुफुल्लानिनदीश्चविमलोदकाः॥ निरीक्षमाणाजग्मुस्तेदूताःकार्यवशाद्रुतं॥१४॥ तेप्रसन्नोदकांदिव्यांनानाविहगसेवितां॥ उपातिजग्मुर्वेगेनशरदंडांजलाकुलां॥१५॥ नकंकार्यशेषं विशिष्टपाथेयादिसंपादनलक्षणंकृत्वाऽनंतरंययुः॥११॥ अपरतालस्य तदाख्यदेशस्य न्यंतेन पश्चिमभागेन प्रलंबाख्यदेशस्योत्तरंभागं प्रति निषेवमाणांमालिनींनदीं मध्येनातीत्यजग्मुः॥ अपरतालप्रलंबौ पर्वतावितिकनकतीर्थौ॥ अयोध्यायाःपश्चिमाभिमुखंगच्छंतस्तयोरन्योन्यंपूर्वापरस्थयोरपरताल प्रलंबयोर्मध्येन मालिनींनिषेवमाणाउदङ्मुखाः कियदूरंगत्वा ततःप्रलंबस्योत्तरभागेन पश्चिमाभिमुखाजग्मुरित्यर्थतीर्थआह॥ १२॥ तेप्रत्यगुदीचींदिशंयांतस्तंपंचाल देशमासाद्य आग्नेयीदिङ्मुखप्रवाहांगंगां हस्तिनापुरसमीपे तीर्त्वा प्रत्यङ्मुखाःसंतोमध्येनकुरुजांगलं कुरुजांगलस्यमध्यमार्गमाश्रित्यययुः॥ १३॥ १४॥ शरदंडां तदाख्यांनदीं उपगम्यातिजग्मुः अतिचक्रमुः॥ १५॥

निकूलवृक्षं शरदंडापश्चिमतीरवृक्षं॥ दिव्यं विशिष्टदेवताधिष्ठितं॥ सत्योपयाचनं तन्नामकं॥ अन्वर्थनामकत्वादिष्टदातारं॥ अतएवाभिवाद्यं सर्वनमस्कार्यं वृक्षमभिगम्य प्रदक्षिणीकृत्य॥ कुलिंगाख्यांनगरीं प्राविशन्॥ १६॥ अभिकालतेजोभिभवनौ यामौ॥ ततोयोधिवनाच्युताइतिपाठांतरं॥ पितृपैतामहीमित्यार्षं॥ इक्ष्वाकूणां पितृपितामहसंबधिनीमिक्षुमतीं तेरुः॥ १७॥ अंजलिपानान् अंजलिमात्रप्रमाणजलाहारान्॥ इक्षुमतीतीरस्थान् बाह्लीकान् जनपदान् इत्येके॥ तद्देशस्थानंजलि

निकूलवृक्षमासाद्यदिव्यंसत्योपयाचनं॥ अभिगम्याभिवाद्यंतंकुलिंगांप्राविशन्पुरीं॥१६॥ अभिकालंततःप्राप्यतेजोभिभवनाद्युताः॥ पितृपैतामहींपुण्यांतेरुरिक्षुमतींनदीं॥१७॥ अवेक्ष्यांजलिपानांश्चब्राह्मणान्वेदपारगान्॥ ययुर्मध्येनवाह्लीकान्सुदामानंचपर्वतं॥ १८॥ विष्णोःपदंप्रेक्ष्यमाणाविपाशांचापिशाल्मलीं॥ नदीर्वापीतटाकानिपल्वलानिसरांसिच॥ १९॥ पश्यंतोविविधांश्चापि सिंहान्व्याघ्रान्मृगान्द्विपान्॥ययुःपथातिमहताशासनंभर्तुरीप्सवः॥ २०॥ तेश्रांतवाहनादूताविकृष्टेनसतापथा॥ गिरिव्रजंपुरवरंशीघ्रमासेदुरंजसा॥ २१॥ भर्तुःप्रियार्थंकुलरक्षणार्थंभर्तुश्चवंशस्यपरिग्रहार्थं॥ अहेडमानास्त्वरयास्मदूताराज्ञांतुतेतत्पुरमेवयाताः॥ २२॥इत्यार्षे० अयो० अष्टषष्टितमःसर्गः॥६८॥ ॥७॥ ॥७॥ पानान् ब्राह्मणानवेक्ष्येत्यन्वयः॥ अंजलिनापिबंतितादृशान् वेदपारगान् ब्राह्मणान् दृष्ट्वेत्यनेन बाह्लीकदेशस्यात्यनाचारत्वंसूचितं॥ यत्र वेदपारगाब्राह्मणाअपि ईदृशाः काकथाऽन्येषामिति॥ तथाभारते कर्णपर्वणि॥ बाह्लीकानामतेदेशानतत्र दिवसंवसेत् इतिपरे॥१८॥ विष्णोःपदं सुदामपर्वतस्थं विष्णुपदांकितस्थानं॥ विपाशाशाल्मल्यौनद्यौ ते प्रेक्ष्येत्यनुकर्षः॥१९॥२०॥ विकृष्टेन विप्रकृष्टेनातिदूरेणेत्यर्थः॥ सता निरुपद्रवेण गिरिव्रजं केकयराजगृहापरनामकं सप्तरात्रेणगत्वावैदूतास्तेश्रांतवाहनाइतिकचित्पाठस्तुदृश्यते॥२१॥भर्तुरितिभर्तुर्नियोक्तुर्वसिष्ठस्य प्रियार्थं शीघ्रगमनेनप्रीतिसंपादनार्थं॥यद्वाभर्तुर्दशरथस्य प्रियार्थं शीघ्रानीतभरतकृतौर्ध्वदेहिकेनपरलोकप्राप्तेः॥ कुलस्य प्रजाकुलस्य रक्षणार्थं भर्तुर्दशरथस्य योवंशोवंशपरंपरागतराज्यं तस्यपरिग्रहार्थं भरतेनस्वीकारार्थं अहेडमानाः उपेक्षारहिताः॥ हेडअनादरे॥ अतएव त्वरयायुक्तादूताराज्ञामेवतत्पुरंयाताः॥२२॥ अत्र कतकोक्तसंख्यारीत्याषट्श्लोकास्त्रुटिताः॥२८॥ इतिरामाभिरामे० अयो० अष्टषष्टितमः सर्गः॥ ६८॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

यामिति ॥ यामेवरात्रिंप्राप्य दूताःपुरींप्रविशंतिस्मेतियोजना॥अयंवक्ष्यमाणः॥१॥व्युष्टां प्रभातरूपां तांरात्रिंप्राप्याप्रियं स्वप्नंदृष्ट्वा पर्यतप्यतेत्यन्वयः ॥ प्रातःकालिकत्वेन शीघ्रफलतास्वप्नस्यसूचिता ॥२॥ आयासं दुःस्वप्नदर्शनजंदुःखः विनयिष्यंतःअपनेष्यंतः ॥ ३ ॥ अन्ये तद्दूरीकुर्वंतोवीणादिवादयंति ॥ अपरे शांतिं तस्यखेदशांतिमुद्दिश्य लासयंति नर्तयंति वेश्याः॥ शांतिंलोलयंतीतिपाठे॥तस्यशांतिं तूष्णीमवस्थानं लोलयंति चालयंति॥श्लोकाद्यर्थप्रश्नव्याजेनेत्यर्थः ॥ अपरे हास्यानि हास्यरसप्रधानानि

यामेवरात्रिंतेदूताःप्रविशंतिस्मतांपुरीं ॥ भरतेनापितांरात्रिंस्वप्नोदृष्टोऽयमप्रियः ॥ १ ॥ व्युष्टामेवतुतांरात्रिंदृष्ट्वातंस्वप्नमप्रियं ॥ पुत्रो राजाधिराजस्यसुभृशंपर्यतप्यत ॥ २ ॥ तप्यमानंतमाज्ञायवयस्याःप्रियवादिनः ॥ आयासंविनयिष्यंतःसभायांचक्रिरेकथाः ॥ ३ ॥ वादयंतितदाशांतिंलासयंत्यपिचापरे॥ नाटकान्यपरेस्माहुर्हास्यानिविविधानिच॥ ४॥ सतैर्महात्माभरतःसखिभिःप्रियवादिभिः॥गो ष्ठीहास्यानिकुर्वद्भिर्नप्राहृष्यतराघवः ॥ ५॥ तमब्रवीत्प्रियसखोभरतंसखिभिर्वृतं ॥ सुहृद्भिःपर्युपासीनःकिंसखेनानुमोदसे ॥ ६ ॥ एवंब्रुवाणंसुहृदंभरतःप्रत्युवाचह ॥ शृणुत्वंयन्निमित्तंमेदैन्यमेतदुपागतं ॥ ७॥ स्वप्नेपितरमद्राक्षंमलिनंमुक्तमूर्धजं ॥ पतंतमद्रिशि खरात्कलुषेगोमयेह्रदे ॥ ८॥ प्लवमानश्चमेदृष्टः सतस्मिन्गोमयेह्रदे ॥ पिबन्नंजलिनातैलंहसन्निवमुहुर्मुहुः ॥ ९॥ ततस्तिलोदनंभु क्त्वापुनःपुनरधःशिराः ॥ तैलेनाभ्यक्तसर्वांगस्तैलमेवान्वगाहत ॥ १० ॥ स्वप्नेपिसागरंशुष्कंचंद्रंचपतितंभुवि ॥ उपरुद्धांचजगतींतम सेवसमावृतां ॥ ११ ॥ औपवाह्यस्यनागस्यविषाणंशकलीकृतं ॥ सहसाचापिसंशांताज्वलिताजातवेदसः ॥ १२ ॥

विविधानि नाटकान्या हुः॥४॥ गोष्ठीहास्यानि गोष्ठ्युचितानिहास्यानि नर्माणि॥५॥प्रियसखः॥सखिमात्रस्यप्रियत्वविवादाद्भूयोगनिर्ज्ञेया अत्यंतप्रियइति॥नानुमोदसे गानादीतिशेषः ॥६ ॥७ ॥ गोमयेह्रदे गोमयपूर्णेह्रदे ॥८॥९॥ तिलोदनं तिलमिश्रमोदनं॥अन्वगाहतेत्यंतःप्रथमःस्वमः॥१०॥ स्वमांतरमाह॥स्वप्नेपीति ॥ तमसासमावृतामेवोपरुद्धां तिरोहितां ॥यद्वाऽसुररक्षोभिरुपरुद्धां ॥११॥ औपवाह्यस्य राजवाहनस्यनागस्य दंतिनः ॥ विषाणं दंतः॥ज्वलिताअग्नयोऽकस्माच्छांतादृष्टाः ॥ १२ ॥

अवदीर्णांविदीर्णां ॥१३॥ कृष्णाश्वपिंगलाश्वप्रमदाः ॥१४॥१५॥ रक्तवासिनी रक्तवस्त्रा ग्रहसंतीव ॥१६॥ इमां भयावहां रात्रिंप्राप्य एवमेतदृष्टं ॥ अहंमरिष्यामीतिवि परिणामः॥१७॥ दृष्टदुःस्वप्नफलंनिगमयति ॥ नरइत्यादि ॥ धूम्रायं धूमशिखा ॥१८॥ एतदुक्तं निमित्तं स्वप्नरूपंदृष्ट्वेतिशेषः॥ वचः युष्माकं नप्रतिपूजये ॥ नप्रतिषेप्रियेइ तिपाठे युष्माकंवचःप्रति नयेन भृशंप्रीतोभवामीत्यर्थः ॥ यङंताल्लुडितिकतकः ॥ १९ ॥ भयस्थानं भयकारणं उपधारये अवशातोबिभर्मि ॥ छाया कांतिः अपग

अवदीर्णांचपृथिवींशुष्कांश्चविविधान्द्रुमान्॥ अहंपश्यामिविध्वस्तान्सधूमांश्चैवपर्वतान्॥ १३॥पीठेकाष्ण्यायसेचैवनिषण्णंकृष्ण वाससं॥ प्रहरंतिस्मराजानंप्रमदाःकृष्णपिंगलाः॥ १४॥ त्वरमाणश्चधर्मात्मारक्तमाल्यानुलेपनः॥ रथेनखरयुक्तेनप्रयातोदक्षिणा मुखः॥ १५॥ प्रहसंतीवराजानंप्रमदारक्तवासिनी॥ प्रकर्षंतीमयादृष्टाराक्षसीविकृताननना॥ १६॥ एवमेतन्मयादृष्टमिमांरात्रिंभया वहां॥ अहंरामोथवाराजालक्ष्मणोवामरिष्यति॥ १७॥ नरोयानेनयःस्वप्नेखरयुक्तेनयातिहि॥ अचिरात्तस्यधूमाग्रंचितायांसंप्रदृश्य ते॥ १८॥ एतन्निमित्तंदीनोहंनवचःप्रतिपूजये॥ शुष्यतीवचमेकंठोनस्वस्थमिवमेमनः॥ १९॥ नपश्यामिभयस्थानंभयंचैवोपधार ये॥ भ्रष्टश्चस्वरयोगोमेछायाचापगतामम॥ २०॥ जुगुप्सन्निवचात्मानंनचपश्यामिकारणं॥ २१॥ इमांचदुःस्वप्नगतिंनिशम्यहित्व नेकरूपामवितर्कितांपुरा ॥ भयंमहत्तद्धृदयान्नयातिमंविचिंत्यराजानमचिंत्यदर्शनं ॥ २२॥ इत्यार्षेश्रीरा० अयो० एकोनसप्ततिः सर्गः ॥ ६९ ॥

ता पूर्वरूपंत्यक्तवती मलिनेत्यर्थः॥२०॥ आत्मानं जुगुप्सइव किमर्थंममजन्मेत्येवमादिरूपेण ॥ कारणं जुगुप्साकारणं ॥ जुगुप्सन्निवेतिपाठे॥ जुगुप्सनिवतिष्ठामि तत्कारणंच नपश्यामीत्यर्थः ॥२१ ॥ पुरा पूर्वमतर्कितां अनेकरूपां दुःस्वप्नगतिनिशम्यहि दुःस्वप्नंस्मृत्वाहि स्मृत्वैवचिंतायाअविषयदर्शनमपि राजा नंविचिंत्य राजदर्शनविषयांचिंतांप्राप्य महद्भयंमेहृदयान्नयातीत्यर्थः ॥२२॥ इतिरामा० एकोनसप्ततिःसर्गः ॥६९॥

असह्यादुःसहाःपरिखाःपरिखाप्रदेशवर्तिप्राकारयंत्रसमूहोयस्यतत् ॥ असह्यपरिघमितिपाठांतरं ॥ १ ॥ राज्ञा केकयेन राजपुत्रेण युधाजिता समागम्य ॥ वसिष्ठादिदत्त पदार्थपुरःसरतयासंगमपूर्वंयथोचितंव्यवहारंकृत्वा ताभ्यामर्चिताः राज्ञः स्वीयस्यभरतस्य पादौगृहीत्वा नमस्कृत्य भरतं वचऊचुः ॥ राज्ञः केकयराजस्यैवेत्यन्ये ॥ २॥ मंत्रिणः प्राहुरितिविपरिणामः ॥ आत्ययिकं कालातिक्रमासहं कृत्यमस्तीतिशेषः ॥३॥ मातुलस्यच चान्मातामहस्यच ॥४॥ अत्र आहृतद्रव्येविंशतिकोट्यः तत्संख्याकव

भरतेब्रुवतिस्वप्नंदूतास्तेक्लांतवाहनाः॥प्रविश्यासह्यपरिघंरम्यंराजगृहंपुरं॥१॥समागम्यचराज्ञातेराजपुत्रेणचार्चिताः॥ राज्ञःपादौगृहीत्वाचतमूचुर्भरतंवचः॥२॥पुरोहितस्त्वांकुशलंप्राहसर्वेचमंत्रिणः॥ त्वरमाणश्चनिर्याहिकृत्यमात्ययिकंत्वया॥३॥इमानिचमहार्हाणिवस्त्राण्याभरणानिच॥ प्रतिगृह्यविशालाक्षमातुलस्यचदापय॥४॥ अत्रविंशतिकोट्यस्तुनृपतेर्मातुलस्यते॥ दशकोट्यस्तुसंपूर्णास्तथैवचनृपात्मज॥५॥ प्रतिगृह्यतुतत्सर्वंस्वनुरक्तःसुहृज्जने॥ दूतानुवाचभरतःकामैःसंप्रतिपूज्यतान्॥६॥कच्चित्सकुशलीराजापितादशरथोमम॥ कच्चिदारोग्यतारामेलक्ष्मणेचमहात्मनि॥७॥ आर्याचधर्मनिरताधर्मज्ञाधर्मवादिनी॥ अरोगाचापिकौसल्यामाताराममस्यधीमतः॥८॥ कच्चित्सुमित्राधर्मज्ञाजननीलक्ष्मणस्यया॥शत्रुघ्नस्यचवीरस्यअरोगाचापिमध्यमा॥९॥ आत्मकामासदाचंडीक्रोधनाप्राज्ञमानिनी॥ अरोगाचापिमेमाताकैकेयीकिमुवाचह॥१०॥ एवमुक्तास्तुतेदूताभरतेनमहात्मना॥ ऊचुःसंप्रश्रितंवाक्यमिदंतंभरतंतदा॥११॥

स्वाभरणानि नृपतेर्मातामहस्य तदर्धमातुलस्य ॥ ५ ॥ सुहृज्जने मातुलादिरूपे प्रदाप्येतिशेषः ॥ कामैः अभिमतवस्तुजातैः ॥ ६ ॥ अथ क्रमेण कुशलंपृच्छति राजेत्यादि ॥ ७॥ ८ ॥ ९॥ मातुःस्वभावानुवादपूर्वं तस्याआरोग्यंपृच्छति ॥ आत्मकामेति ॥ आत्मप्रयोजनकामा प्राज्ञमानिनी आत्मानं प्राज्ञांमन्यतेसा ॥ १० ॥ संप्रश्रितं सविनयं संक्षिप्तंच ॥ ११ ॥

येषांकुशलमिच्छसि तेषांकुशलमेव ॥ त्वरयाङ्गानेनशंकानकार्या ॥ पद्मा पद्मवती श्रीस्त्वां ब्रुणुतेतथाशोभात्वयिदृश्यते ॥ येनसर्वामंगलशंकाव्यावृत्तिरतोयात्रायैरर्थोयुज्यतां ॥ १२ ॥ दूतामांसंत्वरयंतीतिउक्ता महाराजमापृच्छे गमनानुज्ञायैदितिदूतानभ्यभाषतेत्यन्वयः ॥ १३ ॥ संचोदितः शीघ्रंगच्छेत्येवंप्रेरितः ॥ १४ ॥ मेस्मरिष्यतीतिशेषत्वविवक्षायांषष्ठी ॥ मामित्यर्थः ॥१५॥१६॥ सुप्रजाः शुभप्रजावती ॥१७॥ तौच कुशलंब्रूयाइतिसंबंधः १८॥ तस्मै भरतायेत्यन्वयः ॥ चित्रान्कंबलान् चित्राणि

कुशलास्तेनरव्याघ्रयेषांकुशलमिच्छसि॥श्रीश्चत्वांवृणुतेपद्मायुज्यतांचापितेरथः॥१२॥भरतश्चापितान्दूतानेवमुक्तोभ्यभाषत॥आपृच्छेहंमहाराजंदूताःसंत्वरयंतिमां॥१३॥एवमुक्तातुतान्दूतान्भरतःपार्थिवात्मजः॥दूतैःसंचोदितोवाक्यंमातामहमुवाचह॥१४॥ राजन्पितुर्गमिष्यामिसकाशंदूतचोदिताः॥पुनरप्यहमेष्यामियदामेत्वंस्मरिष्यसि॥१५॥ भरतेनैवमुक्तस्तुनृपोमातामहस्तदा॥तमुवाचशुभंवाक्यंशिरस्याघ्रायराघवं॥१६॥गच्छतातानुजानेत्वांकैकेयीसुप्रजास्त्वया॥मातरंकुशलंब्रूयाःपितरंचपरंतप॥१७॥ पुरोहितंचकुशलंयेचान्येद्विजसत्तमाः॥तौचतातमहेष्वासौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ॥१८॥तस्मैहस्त्युत्तमांश्चित्रान्कंबलानजिनानि च॥सत्कृत्यकेकयोराजाभरतायददौधनं॥१९॥अंतःपुरेतिसंवृद्धान्व्याघ्रवीर्यबलोपमान्॥दंष्ट्रायुक्तान्महाकायान्शुनश्चोपायनंददौ॥२०॥रुक्मनिष्कसहस्रेद्वेषोडशाश्वशतानिच॥सत्कृत्यकेकयीपुत्रंकैकेयोधनमाविशन्॥२१॥तदामात्यानभिप्रेतान्विश्वास्यांश्चगुणान्वितान्॥ददावश्वपतिःशीघ्रंभरतायानुयायिनः॥२२॥ऐरावतानैंद्रशिरान्नागान्वैप्रियदर्शनान्॥खरान्शीघ्रान्सुसंयुक्तान्मातुलोस्मैधनंददौ॥२३॥

अजिनानिमृगाणां ॥१९॥ अतिसंवृद्धान्यत्नेनवर्धितान् ॥ व्याघ्रवीर्यबलोपमान्तदुपमवीर्यबलवतः॥ बलान्वितानितिपाठांतरं ॥२०॥ निष्कमुरोभूषणं ॥ धनमुक्तरूपं ॥ २१ ॥ अमात्यान्स्वीयान् अश्वपतिः केकयः ॥ २२॥ ऐरावतान् इरावत्पर्वतभवान् ऐरावतकुलोद्भवान्वा ॥ ऐंद्रशिरानिंद्रशिरनामकदेशभवान्नागान्गजान् ॥ २३ ॥

॥२४॥२५॥ सइति ॥ सः मातामहादिभ्योलब्धधनः यात्रापरिकरसन्नहनाय स्ववेश्माभिगम्य कृतयात्रापरिकरस्ततोभ्यतिक्रम्य निर्गत्य नरादिसंकुलं राजमार्गंप्रपेदे ॥ सुमहतीश्रीः सुमहच्छ्रीस्तद्वान् ॥ २६ ॥ अभ्यतीत्य स्वगृहाद्राजगृहपर्यंतंराजमार्गमतीत्येत्यर्थः ॥ २७ ॥ मातुलंच चेनमातामहीमातुलान्यौ ॥ २८ ॥ मंडलाकाराणिचक्राणि येषां तान् ॥ कनकस्तु मंडलाकारतयारथप्रवर्तनसाधकंचक्रं मंडलचक्रं चतुर्दिक्कमध्यस्थं तद्येषांतान् कांच्यादौच तथेदानींप्रसिद्धमित्याह ॥ २९ ॥ बलेन स्वीयेन मातु

सदत्तंककयेंद्रेणधनंतन्नाभ्यनंदत ॥ भरतःकेकयीपुत्रोगमनत्वरयातदा ॥ २४ ॥ बभूवत्यस्यहृदयेचिंतासुमहतीतदा ॥ त्वरयाचापि दूतानांस्वप्नस्यापिचदर्शनात् ॥ २५ ॥ सस्ववेश्माभ्यतिक्रम्यनरनागाश्वसंकुलं ॥ प्रपेदेसुमहच्छ्रीमान्राजमार्गमनुत्तमं ॥ २६ ॥ अभ्यतीत्यततोपश्यदंतःपुरमनुत्तमं ॥ ततस्तद्भरतःश्रीमान्नाविवेशानिवारितः ॥ २७ ॥ समातामहमापृच्छ्यमातुलंचयुधाजितं ॥ रथमारुह्यभरतःशत्रुघ्नसहितोययौ ॥ २८ ॥ रथान्मंडलचक्रांश्चयोजयित्वापरंशतं ॥ उष्ट्रगोश्वखरैर्भृत्याभरतंयांतमन्वयुः ॥ २९ ॥ बलेनगुप्तोभरतोमहात्मासहार्यकस्यात्मसमैरमात्यैः ॥ आदायशत्रुघ्नमपेतशत्रुर्गृहाद्ययौसिद्धइवेंद्रलोकात् ॥ ३० ॥ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेआ० अयो० सप्ततिःसर्गः ॥ ७० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ सप्राङ्मुखोराजगृहादभिनिर्यायवीर्यवान् ॥ ततःसुदामां द्युतिमान्संतीर्यावेक्ष्यतांनदीं ॥ १ ॥ ह्लादिनींदूरपारांचप्रत्यक्स्रोतस्तरंगिणीं ॥ शतद्रूमतरच्छ्रीमान्नदीमिक्ष्वाकुनंदनः ॥ २ ॥

लीयेनच आर्यकस्य मातामहस्य सभार्यकः ॥ स्वात्मसमैरितिपाठांतरं भार्यासहितइत्यर्थः ॥ ३० ॥ इतिरामाभि० सप्ततिःसर्गः ॥ ७० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ सुदामां तदाख्यांनदीं ॥ इदंमार्गांतरं चतुरंगबलगमनोचितं ॥ दूतास्तुशीघ्रंतन्नगरप्राप्तये कांतारमार्गेणगताः ॥ इदंच दूतमार्गोक्तनद्यादीनामिहानुरक्तैरन्येषामुक्तेश्चज्ञायते ॥ ॥ १ ॥ दूरपारं परतीरंयस्यास्तां ह्लादिनीं तदाख्यांनदीं प्रत्यक्स्रोतस्तरंगिणीं पश्चिमप्रवाहांनदीं ततः शतद्रूं तत्संज्ञिकां ॥ २ ॥

ऐलधाने तदाख्ययामे नदीं तद्ग्रामवर्तिनीं ऐलधानीमितिपाठे तदाख्यामित्यर्थैकतकः ॥ अपरपर्वताजनपदविशेषाः ॥ अपरपर्यटानितिपाठांतरं ॥ शिलां तदाख्यनदीं ॥ आकुर्वतीनामकंनद्यंतरमितिकतकः ॥ शिलामासमंतात्कुर्वतीं शिलाकर्षणस्वभावामित्यर्थइतितीर्थः स्वमध्यपतितंवस्तुशिलारूपंकुर्वतीमित्यर्थः ॥ तरणंच तद्वर्तिशिलाप्रायकाष्ठनौकयेत्यन्ये ॥ आग्नेयं आग्नेयदिग्गतं शल्यकर्षणं तदोषध्युपेतदेशं ॥ तत्रच शिलावहानदीतिकतकः ॥ आग्नेयंशल्यकर्तनमितिग्रामद्वयं तन्मध्येशिलावहानदीतितीर्थः ॥ ३ ॥ महाशैलानतीत्य चैत्ररथंवनमभ्यगात् ॥ चैत्ररथंयातुं महाशैलानत्यगादितिपाठांतरेऽर्थः ॥ ४ ॥ सरस्वतीं इयमत्रपश्चिमप्रवाहा ॥ गंगापदेनात्रसुच

ऐलधानेनदींतीर्त्वाप्राप्यचापरपर्यटान् ॥ शिलामाकुर्वतींतीर्त्वाआग्नेयंशल्यकर्षणं ॥ ३ ॥ सत्यसंधःशुचिर्भूत्वाप्रेक्षमाणःशिलावहां ॥ अभ्यगात्समहाशैलान्वनंचैत्ररथंप्रति ॥ ४ ॥ सरस्वतींचगंगांचयुग्मेनप्रतिपद्यच ॥ उत्तरान्वीरमत्स्यानांभारुंडंप्राविशद्वनं ॥ ५ ॥ वेगिनींचकुलिंगाख्यांह्लादिनींपर्वतावृतां ॥ यमुनांप्राप्यसंतीर्णोबलमाश्वासयत्तदा ॥ ६ ॥ शीतीकृत्वातुगात्राणिक्लांतानाश्वास्यवाजिनः ॥ तत्रस्नात्वाचपीत्वाचप्रायादादायचोदकं ॥ ७ ॥ राजपुत्रोमहारण्यमनभीक्ष्णोपसेवितं ॥ भद्रोभद्रेणयानेनमारुतःखमिवात्यगात् ॥ ८ ॥ भागीरथींदुःप्रतरांसोंशुधानेमहानदीं ॥ उपायाद्राघवस्तूर्णंप्राग्वटेविश्रुतेपुरे ॥ ९ ॥ सगंगांप्राग्वटेतीर्त्वासमायात्कुटिकोष्टिकां ॥ सबलस्तांसतीर्त्वाथसमगाद्धर्मवर्धनं ॥ १० ॥

क्षुसीताद्यन्यतमाःपश्चिमप्रवाहायाह्याः ॥ एतास्तिस्रोगंगाप्रवाहाएवेतिपुराणप्रसिद्धं तां युग्मेन संगमेन प्रतिपद्य प्राप्य वीरमत्स्यानांदेशानामुत्तरान्देशान्प्राप्य भारुंडाख्यंवनंप्राविशत् ॥ उत्तरमितिपाठे वनविशेषणंतत् ॥ ५ ॥ ततोवेगिनीत्वादिविशेषवतीं कुलिंगाख्यांनदीं संतीर्णोयमुनांप्राप्य बलमाश्वासयत् ॥ ६ ॥ गात्राणि वाजिनां ॥ शीतीकृत्वा स्नपनादिना ॥ आश्वास्य छायायांघासादिदानेन ॥ उदकमादाय तीर्थवृत्त्या ॥ ७ ॥ अनभीक्ष्णोपसेवितं बहुधाजबैरनुपसेवितं ॥ भद्रेण प्रशस्तेनरथेन ॥ भद्रजातीयेन गजेनवा ॥ ८ ॥ अंशुधाने ग्रामे महानदीं गंगां दुष्प्रतरांज्ञात्वा प्राग्वटेपुरे आगत्य तत्र तांतीर्त्वा कुटिकोष्टिकांआयात्तांतीर्त्वा धर्मवर्धनं ग्राममगात् ॥ ९ ॥ १० ॥

तोरणं दक्षिणार्धेन तोरणग्रामस्यदक्षिणभागेन जंबूप्रस्थाख्यंग्राममागतः ॥ वरूथं तदाख्यं ॥ ११ ॥ उज्जिहानायास्तन्नामकनगर्याः प्रियकास्तन्नामानोवृक्षाः ॥ १२ ॥ सालांस्तुप्रियकानितिपाठे सालशब्दोवृक्षपर्यायः ॥ सतांस्त्वितिपाठे सभरतइत्यर्थः ॥ शीघ्रान्वाजिनआस्थाय रथेसंयोज्य अनुज्ञाप्य मयाशीघ्रंगम्यते भवद्भिः मंदमा गंतव्यमित्येवं उज्जिहानायाअर्वाक्स्थदेशत्वेनभयाभावात् ॥१३॥ सर्वतीर्थे तदाख्यग्रामे पार्वतीयैः पर्वतोद्भवैः स्वार्थिकाणंतमित्याहुः॥१४॥ हस्तिपृष्ठकं ग्रामः कुटिकान

तोरणंदक्षिणार्धेनजंबूप्रस्थंसमागमत्॥ वरूथंचययौरम्यंग्रामंदशरथात्मजः॥ ११ ॥ तत्ररम्येवनेवासंकृत्वासौप्राङ्मुखोययौ॥ उ द्यानमुज्जिहानायाः प्रियकायत्रपादपाः॥ १२॥ सतांस्तुप्रियकान्प्राप्यशीघ्रानास्थायवाजिनः॥ अनुज्ञाप्याथभरतोवाहिनींत्वरितो ययौ॥ १३॥ वासंकृत्वासर्वतीर्थेतीर्त्वाचोत्तरगांनदीं॥ अन्यानदीश्चविविधैःपार्वतीयैस्तुरंगमैः॥ १४॥ हस्तिपृष्ठकमासाद्यकुटिका मप्यवर्तत॥ ततारचनरव्याघ्रोलोहित्येचकपीवतीं॥ १५॥ एकसालेस्थाणुमतींविनतेगोमतींनदीं॥ कलिंगनगरेचापिप्राप्यसालव नंतदा॥ १६॥ भरतःक्षिप्रमागच्छत्सुपरिश्रांतवाहनः॥ वनंचसमतीत्याशुशर्वर्यामरुणोदये॥ १७॥ अयोध्यांमनुनाराज्ञानिर्मितां सददर्शह॥ तांपुरींपुरुषव्याघ्रःसप्तरात्रोषितःपथि॥ १८॥ अयोध्यामग्रतोदृष्ट्वासारथिंचेदमब्रवीत्॥ एषानातिप्रतीतामेपुण्योद्याना यशस्विनी॥ १९॥ अयोध्यादृश्यतेदूरात्सारथेपांडुमृत्तिका॥ यज्विभिर्गुणसंपन्नैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः॥ २०॥ भूयिष्ठमृद्धैराकीर्णाराज र्षिवरपालिता॥ अयोध्यायांपुराशब्दःश्रूयतेतुमुलोमहान्॥ २१॥

दी॥लोहित्येग्रामे कपीवतींनदीं॥ १५॥ हस्तिपृष्ठेतिएकसालेतिश्लोकद्वयं ॥१४२॥

प्रक्षिप्तमितिकतकः॥१६॥ भरतइति ॥१७॥१८॥ नातिप्रतीता नातिहृषिता ॥ प्रतीतोहृषितःख्यातइतिवैजयंती ॥१९॥ पांडुमृत्तिका सुधाधवलितत्वान्निरानंदत्वाच्च पांडुमृ त्तिकारूपकं ॥ यज्वादिभिर्ब्राह्मणैरपि राजपालितापि पांडुमृत्तिकासमूहइवनिःसारा ॥ २० ॥ २१ ॥

सायाह्ने उद्यानानिप्रविश्य रात्रौक्रीडित्वोपरतैर्नरैःप्रातःसमंताद्विप्रधावद्भिर्यानि पूर्वमत्यंतंप्रकाशंते तान्यद्यकामिभिःपरित्यक्तानि अनु मांलक्ष्मीकृत्यरुदंतीव ममान्यथा महा रण्यानीव प्रकाशंते॥ २२॥२३॥यानैः शिबिकादिभिः अभियांतः प्रविशंतः॥ २४॥मत्तप्रमुदितानि मत्तप्रमुदितभृंगकोकिलादिमंति॥तादृशस्त्रीपुरुषवंतिच रत्यर्थसंयोगे विवि धकुसुमलतागृहदीर्घिकाक्रीडपर्वतादियुक्ततया यान्यत्यंतगुणवंति अत्यंतमनुकूलानि तान्यद्यनिरानंदानि पश्यामि॥ २५॥यतोविक्रोशद्भिरिव द्रुमैरुपलक्षितानि ॥ २६ ॥ अद्यापि उदितेपि सूर्ये अस्मासु प्रत्यासन्नेष्वपि कलमव्यक्तं ॥ २७॥ संमूर्छितोव्यानः ॥ २८॥ कोणोभेर्यादिवादनदंडः तेनसंघट्टितः तदाघातजनितः यःपुरा सदाअदीनगतिर

समंतान्नरनारीणांतमद्यनशृणोम्यहं॥ उद्यानानिहिसायान्हेक्रीडित्वोपरतैर्नरैः॥ २२॥ समंताद्विप्रधावद्भिःप्रकाशंतेममान्यथा॥ता न्यद्यानुरुदंतीवपरित्यक्तानिकामिभिः॥ २३॥ अरण्यभूतेवपुरीसारथेप्रतिभातिमां॥ नत्यत्रयानैर्दृश्यंतेनगजैर्नचवाजिभिः॥ नि र्यांतोवाभियांतोवानरमुख्यायथापुरा॥ २४॥ उद्यानानिपुराभांतिमत्तप्रमुदितानिच॥ जनानांरतिसंयोगेष्वत्यंतगुणवंतिच॥२५॥ तान्येतान्यद्यपश्यामिनिरानंदानिसर्वशः॥ स्रस्तपर्णैरनुपथंविक्रोशद्भिरिवद्रुमैः॥ २६॥ नाद्यापिश्रूयतेशब्दोमत्तानांमृगपक्षिणां॥ सरक्तांमधुरांवाणींकलंव्याहरतांबहु॥ २७॥ चंदनागुरुसंपृक्तधूपसंमूर्छितोमलः॥ प्रवातिपवनःश्रीमान्किन्नुनाद्ययथापुरा॥२८॥ भेरीमृदंगवीणानांकोणसंघट्टितःपुनः॥किमद्यशब्दोविरतःसदादीनगतिःपुरा॥ २९॥ अनिष्टानिचपापानिपश्यामिविविधानिच॥ निमित्तान्यमनोज्ञानितेनसीदतिमेमनः॥ ३०॥ सर्वथाकुशलंसूतदुर्लभममबंधुषु॥ तथाह्यसतिसंमोहेहृदयंसीदतीवमे॥ ३१॥ विषण्णःश्रांतहृदयस्रस्तःसंलुलितेंद्रियः॥ भरतःप्रविवेशाशुपुरीमिक्ष्वाकुपालितां॥३२॥ द्वारेणवैजयंतेनप्राविशच्छ्रांतवाहनः॥द्वा स्थैरुत्थायविजयंपृष्टस्तैःसहितोययौ॥३३॥

नुभूतः सकिंविरतः॥२९॥ अनिष्टानि अनिष्टसूचकानि पापानि क्रूराणि काकादयः॥पापंस्याक्रूरपाप्मनोः॥ अमनोज्ञानि अशुभसूचकानि निमित्तानि वामाक्षिस्पंदादीनि ॥३०॥ असतिसंमोहे तत्कारणे॥३१॥ विषण्णोदीनः श्रांतहृदयः खिन्नचित्तः॥संलुलितानि क्षुभितानिइंद्रिया णि यस्यसः ॥ ३२ ॥ वैजयंतेन इंद्रप्रासादद्वारतुल्यद्वारेण तन्नामकेनवा ॥ विजयंपृष्टः कृतविजयप्रश्नः ॥ विजयमुक्तइतिपाठांतरं ॥ ३३ ॥

अतएव मेहृदयमशुभाशंकि ॥ शीलं धैर्यादिस्वभावः पतति गलति ॥ ३५ ॥ श्रुताःकथास्तितिशेषः ॥ तान्तादृशान् ॥ ३६ ॥ तानाकारानाह ॥ संमार्जनेत्यादि ॥ ईदृशानि कुटुंबिभवनान्युपलक्षयेइतिसंबंधः ॥ असंयतकवाटानि ॥ अनाशितकुटुंबानीतिवक्ष्यमाणत्वेनतद्धनसामर्थ्याभावात् ॥ ३७ ॥ धूपसंमोदनेन परिमलेन हीनानीतिशे

सत्वनेकाग्रहृदयोद्वास्थंप्रत्यर्च्यतंजनं ॥ सूतमश्वपतेःक्रांतमब्रवीत्तत्रराघवः ॥ ३४ ॥ किमहंत्वरयानीतःकारणेनविनाऽनघ ॥ अशुभाशंकिहृदयंशीलंचपततीवमे ॥ ३५ ॥ श्रुतानुयादृशाःपूर्वंनृपतीनांविनाशने ॥ आकारांस्तानहंसर्वानिहपश्यामिसारथे ॥ ३६ ॥ संमार्जनविहीनानिपरुषाण्युपलक्षये ॥ असंयतकवाटानिश्रीविहीनानिसर्वशः ॥ ३७ ॥ वलिकर्मविहीनानिधूपसंमोदनेनच ॥ अनाशितकुटुंबानिप्रभाहीनजनानिच ॥ ३८ ॥ अलक्ष्मीकानिपश्यामिकुटुंबिभवनान्यहं ॥ अपेतमाल्यशोभानिअसंमृष्टाजिराणिच ॥ ३९ ॥ देवागाराणिशून्यानिनभांतीहयथापुरा ॥ देवतार्चाःप्रविद्धाश्चयज्ञगोष्ठास्तथैवच ॥ ४० ॥ माल्यापणेपुराजंतेनाद्यपण्यानि वातथा ॥ दृश्यंतेवणिजोप्यद्यनयथापूर्वमत्रवै ॥ ४१ ॥ ध्यानसंविग्नहृदयानष्टव्यापारयंत्रिताः ॥ देवायतनचैत्येषुदीनाःपक्षिमृगास्तथा ॥ ४२ ॥ मलिनंचाश्रुपूर्णाक्षंदीनंध्यानपरंकृशं ॥ सस्त्रीपुंसंचपश्यामिजनमुत्कंठितंपुरे ॥ ४३ ॥ इत्येवमुक्त्वाभरतःसूतंतंदीनमानसः ॥ तान्यनिष्टान्ययोध्यायांप्रेक्ष्यराजगृहंययौ ॥ ४४ ॥

षः ॥ अनाशितकुटुंबानि अभोजितकुटुंबानि प्रभा शोभा ॥ ३८ ॥ अलक्ष्मी

कानि विचित्रध्वजतोरणाद्यभावात् ॥ ३९ ॥ देवतार्चाः प्रतिमाः प्रविद्धाः निरस्तपूजनाः ॥ यज्ञगोष्ठास्तथाविधाः प्रविद्धाः यज्ञरहिताः ॥ ४० ॥ माल्यापणेषु माल्यविक्रयापणेषु पण्यानि माल्यरूपाणि ॥ ४१ ॥ नष्टेन व्यापारेण क्रयविक्रयादिव्यापारेण यंत्रिताः निरुद्धापणाः ॥ ४२ ॥ मालिनत्वादिगुणकं स्त्रीपुंसं पश्यामि ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

शृंगाटकं चतुष्पथः रजसारुणानि धूसराणि द्वारकवाटानि द्वारयंत्राणिच यस्यां ॥ ४५ ॥ अन्यदा राजजीवने ॥ ४६ ॥ इतिरामायणे० श्रीरामायणेवाल्मीकीये अयोध्याकांडेएकसप्ततितमःसर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७१ ॥ अपश्यन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ स्वगृहं स्वमातृगृहं ॥ ३ ॥ ४ ॥ आर्यकवेश्मनः मातामहगृहाच्च्युतस्य चलितस्य तेमार्गेकतिचित्कतिरात्र्योलग्नास्तद्वक्तुमर्हसीत्यन्वयः ॥ रथेन शीघ्रमागच्छतस्तवाध्वनिश्रमोनखलु तद्वद ॥ ५ ॥ आर्यकोमातामहः मातुलश्च कुशलीनवेति इतः प्र

तांशून्यशृंगाटकवेश्मरथ्यांरजोरुणद्वारकवाटयंत्रां ॥ दृष्ट्वापुरीमिंद्रपुरीप्रकाशांदुःखेनसंपूर्णतरोबभूव ॥ ४५ ॥ बभूवपश्यन्मनसो प्रियाणियान्यन्यदानास्यपुरेबभूवुः ॥ अवाक्शिरादीनमनानदृष्टःपितुर्महात्माप्रविवेशवेश्म ॥ ४६ ॥ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकसप्ततितमःसर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७१ ॥ अपश्यंस्तुततस्तत्रपितरंपितुरालये ॥ जगामभरतोद्रष्टुंमातरंमातुरालये ॥ १ ॥ अनुप्राप्तंतुतंदृष्ट्वाकैकेयीप्रोषितंसुतं ॥ उत्पपाततदाहृष्टात्यङ्कासोवर्णमासनं ॥ २ ॥ स प्रविश्यैवधर्मात्मास्वगृहंश्रीविवर्जितं ॥ भरतःप्रेक्ष्यजग्राहजननीश्चरणौशुभौ ॥ ३ ॥ तंमूर्ध्निसमुपाघ्रायपरिष्वज्ययशस्विनं ॥ अंके भरतमारोप्यप्रष्टुंसमुपचक्रमे ॥ ४ ॥ अद्यतेकतिचिद्रात्र्योच्युतस्यार्यकवेश्मनः ॥ अपिनाध्वश्रमःशीघ्रंरथेनापततस्तव ॥ ५ ॥ आर्यकस्तेसुकुशलीयुधाजिन्मातुलस्तव ॥ प्रवासाच्चसुखंपुत्रसर्वमेवक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥ एवंपृष्टस्तुकैकेय्याप्रियंपार्थिवनंदनः ॥ आचष्ट भरतःसर्वमाद्यराजीवलोचनः ॥ ७ ॥ अद्यमेसप्तमीरात्रिश्च्युतस्यार्यकवेश्मनः ॥ अंबायाःकुशलीतातोयुधाजिन्मातुलश्चमे ॥ ८ ॥ यन्मेधनंचरत्नंचददौराजापरंतपः ॥ परिश्रांतंपथ्यभवत्ततोहंपूर्वमागतः ॥ ९ ॥

वासादारभ्य मातुलगृहेसुखंनवेत्येतत्सर्वंवक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥ ७ ॥ च्युतस्य चलितस्य ॥ सप्तमीरात्रिः एतद्दिनात्पूर्वारात्रिःसप्तमीत्यर्थः ॥ तेनसप्तरात्रोषितःपथीत्यनेननविरोधः ॥ ८ ॥ परिश्रांतं परिश्रांतवाहनं ॥ ९ ॥

॥१०॥ शून्यः पित्रेतिशेषः ॥ ते शयनीयः शयनार्हः ॥ ११ ॥ द्रष्टुमिच्छन्निहागतः प्रायेणेहतस्यावस्थानात् ॥ १२ ॥ अंबानांमध्येयाज्येष्ठा तस्याःनिवेशने निष्ठतीतिशेषः ॥ १३॥ अजानंतमिति राजवृत्तांतमितिशेषः ॥ प्रियवत्प्रजानंतीतियोजना ॥ तत्रहेतूराज्यलोभेनेति ॥ १४ ॥ यायजूकोयज्ञशीलः ॥ १५ ॥ धर्माभिजनवान् धर्मयुक्तवंशवान् ॥ १६ ॥ बाहूविक्षिप्य भूमावाहत्य ॥ १७॥ शोकेनसंवीतआवृत्तचित्तः॥ मरणदुःखितः मरणश्रवणेनसंजातदुःखः॥ भ्रांता अनवस्थिता आकुलिता खिन्ना

राजवाक्यहरैर्दूतैस्त्वर्यमाणोहमागतः॥ यदहंप्रष्टुमिच्छामितदेवावक्तुमर्हति ॥१०॥ शून्योयंशयनीयस्तेपर्यंकोहेमभूषितः ॥ नचायमिक्ष्वाकुजनःप्रहृष्टःप्रतिभातिमे॥ ११॥ राजाभवतिभूयिष्ठंइहावायानिवेशने॥ तमहंनाद्यपश्यामिद्रष्टुमिच्छन्निहागतः॥१२॥ पितुर्गृहिष्येपादौचतंममाख्याहिपृच्छतः॥ आहोस्विदंबाज्येष्ठायाःकौसल्यायानिवेशने॥१३॥तंप्रत्युवाचकैकेयीप्रियवद्घोरमप्रियं॥ अजानंतंप्रजानंतीराज्यलोभेनमोहिता॥ १४॥ यागतिःसर्वभूतानांतांगतिंतेपितागतः ॥ राजामहात्मातेजस्वीयायजूकःसतांगतिः ॥ १५॥तच्छ्रुत्वाभरतोवाक्यंधर्माभिजनवान्शुचिः॥ पपातसहसाभूमौपितृशोकबलार्दितः॥ १६॥ हाहतोस्मीतिकृपणंदीनांवाचमुदीरयन्॥ निपपातमहाबाहुर्बाहूविक्षिप्यवीर्यवान्॥ १७॥ ततःशोकेनसंवीतःपितुर्मरणदुःखितः॥ विललापमहातेजाभ्रांताकुलितचेतनः॥ १८॥ एतत्सुरुचिरंभातिपितुर्मेशयनंपुरा॥ शशिनेवामलंरात्रौगगनंतोयदात्यये ॥ १९॥ तदिदंनविभात्यद्यविहीनंतेनधीमता॥ व्योमेवशशिनाहीनमपूशुष्कइवसागरः॥२०॥ वाष्पमुत्सृज्यकंठेनस्वात्मनापरिपीडितः॥ प्रच्छाद्यवदनंश्रीमद्वस्त्रेणजयतांवरः॥२१॥ तमार्तंदेवसंकाशंसमीक्ष्यपतितंभुवि॥ निकृत्तमिवसालस्यस्कंधंपरशुनावने॥ २२॥ चेतनायस्यसस्तादृशोविललाप

॥ १८ ॥ विलापंदर्शयति॥ एतदिति पुराभातिस्म॥ १९॥ अपूशुष्कः आपःशुष्कायस्मिन्कालाग्निनासः अपूशुष्कमिवसागरमितिपाठे सागरस्वरूपमित्यर्थः ॥ शुष्कापइतिपाठांतरं ॥२०॥ श्रीमद्वदनं वस्त्रेणाच्छाद्य कंठेन कंठस्वरेणसह बाष्पनेत्रजलमुत्सृज्य भूमौपतित्वा विललापेतिशेषः॥ २१ ॥ सालस्य सालवृक्षस्य स्कंधंशाखां ॥ २२ ॥

॥ २३॥ राजन्नत्रेति राजपुत्रेतिवापाठः ॥ सदृसिसंमताः सभ्याः ॥ २४ ॥ शीलं सहवृत्तं ॥ श्रुतिः श्रुतं ॥ तपश्चोद्रायणादि तदनुगा ॥ शीलश्रुतिमनोनुगेतिपाठे तदुभयपरिशीलनविषयं यन्मनःसंकल्पात्मकं तदनुगाबुद्धिरध्यवसायात्मिका ॥ अर्कस्यमंदिरे अर्कमंडले तद्देवहितस्यगृहं ॥ तीर्थस्तुमंदरइतिपाठेमत्वाऽत्युन्नतमंदरपर्वतेऽर्कप्रभायाः चिरावस्थानादेवमुक्तिरितिव्याचख्यौ ॥२५ ॥ २६ ॥ यक्ष्यते करिष्यति यात्रामयासिषं यात्रामकार्षं ॥ अयाचिषमितिपाठे मातामहायेतिशेषः ॥ २७ ॥ अन्यथाभू

मातामातंगसंकाशंचंद्रार्कसदृशंसुतं॥ उत्थापयित्वाशोकार्तंवचनंचेदमब्रवीत्॥२३॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठकिंशेषेराजन्नत्रमहायशः॥ त्वद्विधानहिशोचंतिसंतःसदसिसंमताः॥ २४॥ दानयज्ञाधिकाराहिशीलश्रुतितपोनुगा॥ बुद्धिस्तेबुद्धिसंपन्नप्रभेवार्कस्यमंदिरे॥२५॥ सरुदित्वाचिरंकालंभूमौपरिविवृत्यच॥ जननींप्रत्युवाचेदंशोकैर्बहुभिरावृतः॥ २६ ॥ अभिषेक्ष्यतिरामंतुराजायज्ञंनुयक्ष्यते ॥ इत्यहंकृतसंकल्पोवृष्टायात्रामयाचिषं॥ २७॥ तदिदंत्वन्यथाभूतंव्यवदीर्णमनोमम॥ पितरंयोनपश्यामिनित्यंप्रियहितेरतं॥ २८॥ अंबकेनात्यगाद्राजाव्याधिनामय्यनागते॥ धन्यारामादयःसर्वेयैःपितासंस्कृतःस्वयं ॥२९॥ ननूनंमांमहाराजःप्राप्तंजानातिकीर्तिमान्॥ उपजिघ्रेत्तुमांमूर्ध्नितातःसन्नाम्यसत्वरं॥ ३० ॥ कसपाणिःसुखस्पर्शस्तातस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ योहिमांरजसाध्वस्तमभीक्ष्णंपरिमार्जति॥ ३१ ॥ योमेभ्रातापितावंधुर्यस्यदासोस्मिसंमतः॥ तस्यमांशीघ्रमाख्याहिरामस्याक्लिष्टकर्मणः॥ ३२॥ पिताहिभवतिज्येष्ठोधर्ममार्यस्यजानतः॥ तस्यपादौगृहीष्यामिसहीदानींगतिर्मम॥ ३३॥ धर्मविद्धर्मशीलश्चमहाभागोदृढव्रतः॥ आर्येकिमब्रवीद्राजापितामेसत्यविक्रमः॥ ३४॥ तं चिंतितविपरीतंजानं॥२८॥ रामेणोर्ध्वदेहिकंकरमितिमन्वानआह॥ धन्याइत्यादि॥२९॥पुनःशोचति॥ नेति॥ प्राप्तं इहागतं सन्नाम्य मूर्धानमितिशेषः ॥ ३० ॥ परिमार्जति परिमार्ष्टि ॥ ३१॥ आख्याहि आगतमितिशेषः॥३२॥ धर्मंजानतआर्यस्य श्रेष्ठस्य विवेकिनः पुरुषस्य ज्येष्ठो ज्येष्ठभ्राता पिताभवति ॥ अतस्तस्य पादौगृहीष्यामि ॥ यतः सदृदानींममगतिः ॥३३॥३४॥

पश्चिमंसंदेशं अंत्यकालिकं ॥३५॥ विलपन्परलोकंगतः नतुकिंचिदपिसंदेशमवोचदित्यर्थः॥३६॥ इमांवाचं सिद्धार्थास्त्वित्यादिवक्ष्यमाणां॥३७॥३८॥ एवंद्वितीयेति॥ राजमरणापेक्षयारामवनगमनरूपाप्रियस्यद्वितीयत्वं ॥ ३९ ॥ क्वचेदानींगतइतिशेषः ॥ समागतोमिलितः ॥ ४० ॥ विप्रियं रामविवासनरूपं प्रियशंसया प्रियशंकया एतच्छ्रवणेभरतस्यसुखंभविष्यतीतितर्केण ॥ युगपत् राजमरणकथनसमकालमेव ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ चारित्रशंकया रामस्यधर्मच्युतिशंकया त्रस्तः स्ववंशस्यमाहात्म्यं

पश्चिमंसाधुसंदेशंइच्छामिश्रोतुमात्मनः॥इतिपृष्टायथातत्त्वंकैकेयीवाक्यमब्रवीत्॥३५॥रामेतिराजाविलपन्हासीतेलक्ष्मणेतिच॥ समहात्मापरंलोकंगतोगतिमतांवरः॥३६॥इतिमांपश्चिमांवाचंव्याजहारपितानव॥कालधर्मेपरिक्षिप्तःपाशैरिवमहागजः॥३७॥ सिद्धार्थास्तुनरामंमागतंसहसीतया॥लक्ष्मणंचमहाबाहुंद्रक्ष्यंतिपुनरागतं॥३८॥तच्छ्रुत्वाविपसादैवंद्वितीयाप्रियशंसनात्॥वि षण्णवदनोभूत्वाभूयःपप्रच्छमातरं ॥ ३९ ॥ क्वचेदानींसधर्मात्माकौसल्यानंदवर्धनः ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रासीतयाचसमागतः ॥४०॥तथापृष्टायथान्यायमाख्यातुमुपचक्रमे॥मातास्ययुगपद्वाक्यंविप्रियंप्रियशंसया॥४१॥ सहिराजसुतःपुत्रचीरवासामहा वनं॥दंडकान्सहवैदेह्यालक्ष्मणानुचरोगतः॥४२॥तच्छ्रुत्वाभरतस्त्रस्तोभ्रातुश्चारित्रशंकया॥स्वस्यवंशस्यमाहात्म्यात्प्रष्टुंसमुपच क्रमे॥४३॥कच्चिन्नब्राह्मणधनंहृतंरामेणकस्यचित्॥कच्चिन्नाव्योदरिद्रोवातेनापापोविहिंसितः॥४४॥ कच्चिन्नपरदारान्वाराजपु त्रोभिमन्यते॥कस्मात्सदंडकारण्येभ्रातारामोविवासितः॥४५॥अथास्यचपलामातातत्स्वकर्मयथातथं॥तेनैवस्त्रीस्वभावेनव्याह र्तुमुपचक्रमे॥४६॥ असदाचाराभावपूर्वकंसदाचारनिरतत्वं असदाचारत्यागित्वंच तस्मात्संस्मृत्य ॥ प्रष्टुं दंडकारण्यगमनकारणमितिशेषः ॥ ४३ ॥ कस्यचिद्धेतोरितिशेषः ॥ अपापोनिरपराधः ॥४४॥ भ्रूणहेवविवासितइतिपाठे सवशाखाध्यायीभ्रूणस्तस्यहंतेत्यर्थइतितीर्थः ॥ भ्रूणोगर्भइत्यन्ये ॥ ४५॥ स्त्रीस्वभावेन धर्माधर्महिताहितोचितानुचितविवेकशून्यतारूपेण ॥ ४६ ॥

॥४७॥४८॥ इह राज्ये ॥४९॥ तेराज्यं रामस्यच विवासनं तेपितायाचितइतिसंबंधः ॥ स्वदत्तिं स्वत्यसत्यस्थितिलक्षणां ॥ तथाकरोत्तुभ्यंराज्यंदत्तवानित्यर्थः ॥५०॥ ॥५१॥ परियूनः क्षीणःविलपन्वा ॥ धर्मज्ञ रामस्येवपित्राज्ञापालनरूपधर्मज्ञ ॥५२॥ माशोकं कुर्वितिशेषः॥५३॥ अनामयं निरुपद्रवं राज्यंचैतत्त्वदधीनं ॥५४॥ संकाल्य प्रे

एवमुक्तातुकैकेयीभरतेनमहात्मना॥उवाचवचनंहृष्टावथापंडितमानिनी॥४७॥नब्राह्मणधनंकिंचिद्धृतंरामेणकस्यचित्॥कच्चिन्ना व्योदरिद्रोवातेनापापोविहिंसितः॥४८॥नरामःपरदारान्सचक्षुर्भ्यामपिपश्यति॥मयातुपुत्रश्रुत्वैवरामस्येहाभिषेचनं ॥४९॥ याचि तस्तेपिताराज्यंरामस्यचविवासनं॥सस्वदत्तिंसमास्थायपितातेनत्तथाकरोत्॥५०॥रामस्तुसहसौमित्रिःप्रोषितःसहसीतया॥तमप श्यन्प्रियंपुत्रंमहीपालोमहायशाः ॥५१॥ पुत्रशोकपरियूनःपंचत्वमुपपेदिवान्॥ त्वयात्विदानींधर्मज्ञराजत्वमवलंब्यतां॥५२॥ त्वत्कृतेहिमयासर्वमिदमेवंविधंकृतं॥माशोकंमाचसंतापंधैर्यमाश्रयपुत्रक॥ ५३॥त्वदधीनाहिनगरीराज्यंचैतदनामयं ॥ ५४ ॥ तत्पुत्रशीघ्रंविधिनाविधिज्ञैर्वसिष्ठमुख्यैःसहितोद्विजेंद्रैः॥संकाल्यराजानमदीनसत्वमात्मानमुर्व्यामभिषेचयस्व॥५५॥ इत्यार्षेश्री रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेद्विसप्ततितमःसर्गः॥७२॥ ॥७॥ ॥७॥ श्रुत्वाचसपितुर्वृत्तंभ्रात रौचविवासितौ॥भरतोदुःखसंतप्तइदंवचनमब्रवीत्॥१॥किन्नुकार्यंहतस्येहममराज्येनशोचतः॥विहीनस्याथपित्राचभ्रात्रापित्व समेनच॥२॥दुःखेमेदुःखमकरोर्व्रणेक्षारमिवाददाः॥राजानंप्रेतभावस्थंकृत्वारामंचतापसं॥३॥कुलस्यत्वमभावायकालरात्रि रिवागता॥अंगारमुपगुह्यस्मपितामेनावबुद्धवान्॥४॥ तसंस्कारेणसंस्कृत्य॥ ५५॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके वा० आ० अयो ध्याकांडेद्विसप्ततितमःसर्गः॥७२॥ ॥७॥ ॥७॥ अथ सर्वानर्थमूलत्वंमातुस्तद्वचनादेवज्ञात्वा तामुपालभते॥ श्रुत्वेति॥ वृत्तं अत्ययः॥ १ ॥ हतस्य त्वयाऽपारदुःखंपा पितस्य ॥२॥ दुःखे दुःखकरणे दृष्टांतःव्रणेक्षारमिव ॥ क्षारं खरमूत्रसहितचूर्णं ॥३॥ कालरात्रिः संहाररात्रिः मेपितांगारमुपगुह्यालिंग्य नावबुद्धवान्स्मेतिलोकोक्तौ ॥ ४ ॥

मेराजेतियोजना ॥ अस्मिन्कुले सुखंत्वयापरिहृतं ॥ ५ ॥ दत्तोऽतीतः ॥ ६ ॥ कस्माद्विनाशितः ॥ कस्मात्प्रव्राजितः ॥ सवाकस्माद्वनंगतः ॥ निष्प्रयोजनमेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ नकेवलंपितृभ्रातृपीडा अपितु मात्रोरपीत्याह ॥ कौसल्येत्यादि ॥ ममजननींत्वामेव मृत्युंप्राप्य यदिजीवेतां तदपिदुष्करं दुर्लभमेव ॥ ८ ॥ आर्योरामः गुरुषुकर्तव्यांवृत्तिंजानातितादृशः ॥ ९ ॥ राममात्रापि नकश्चिदपराधस्त्वयिकृतइत्याह ॥ तथेति ॥ दीर्घदर्शिनी त्वत्तोदूरकालभाव्यनर्थंजानती त्वयिधर्मं त्वच्चित्तानुवर्तनरूपंधर्म

मृत्युमापादितोराजात्वयामेपापदर्शिनि ॥ सुखंपरिहृतंमोहात्कुलेस्मिन्कुलपांसनि ॥ ५ ॥ त्वांप्राप्यहिपितामेद्यसत्यसंधोमहायशाः ॥ तीव्रदुःखाभिसंतप्तोवृत्तोदशरथोनृपः ॥ ६ ॥ विनाशितोमहाराजःपितामेधर्मवत्सलः ॥ कस्मात्प्रव्राजितोरामःकस्मादेववनंगतः ॥ ७ ॥ कौसल्याचसुमित्राचपुत्रशोकाभिपीडिते ॥ दुष्करंयदिजीवेतांप्राप्यत्वांजननींमम ॥ ८ ॥ नन्वार्योपिचधर्मात्मात्वयिवृत्तिमनुत्तमां ॥ वर्ततेगुरुवृत्तिज्ञोयथामातरिवर्तते ॥ ९ ॥ तथाज्येष्ठाहिमेमाताकौसल्यादीर्घदर्शिनी ॥ त्वयिधर्मेसमास्थायभगिन्यामिववर्तते ॥ १० ॥ तस्याःपुत्रंमहात्मानंचीरवल्कलवाससं ॥ प्रस्थाप्यवनवासायकथंपापेनशोचसे ॥ ११ ॥ अपापदर्शिनंशूरंकृतात्मानंयशस्विनं ॥ प्रव्राज्यचीरवसनंकिन्नुपश्यसिकारणं ॥ १२ ॥ लुब्धायाविदितोमन्येनतेहंराघवंयथा ॥ तथात्ययनर्थोराज्यार्थेत्वयानीतोमहानयं ॥ १३ ॥ अहंहिपुरुषव्याघ्रावपश्यन्रामलक्ष्मणौ ॥ केनशक्तिप्रभावेणराज्यंरक्षितुमुत्सहे ॥ १४ ॥

मास्थाय यथाभगिन्यांवर्तते

तथात्वयिवर्ततइत्यर्थः ॥ १० ॥ तस्यास्तादृशधर्मयुक्तायाः चीरपर्यायं वल्कलं वासोयस्यतं ॥ ११ ॥ किं कारणं फलंपश्यसि ॥ १२ ॥ अहं राघवंप्रति यथा यादृशः यादृशभक्तिमान् तथालुब्धायाराज्यलुब्धायास्तेनविदितोमन्ये तच्चहेतुः ॥ तथाहि ततएव राज्यार्थं महानयमनर्थः पितृनाशराज्यार्हज्येष्ठवनवासादिरूपआनीतः संपादितः ॥ १३ ॥ उक्तानर्थमात्रमेव त्वदुश्चेटाफलं नतुत्वदिष्टसिद्धिरित्याह ॥ अहंहीति ॥ नकथमपीतिभावः ॥ १४ ॥

नकेवलंममैव रामशक्त्यपेक्षा किंतुपितुरपीत्याह ॥ तंहीति ॥ मेरुः स्वजनितमेरुवनं यथास्वरक्षणार्थमाश्रितः अन्यथा परैराक्रमणीयएवस्यात् ॥ एवंराजा इहामुत्रार्थसिद्धये राममाश्रितः ॥ १५ ॥ सोहंज्येष्ठरामैकबलः भारं राज्यभारं ॥ महाधुर्येण समुद्यतं धृतं धुरमासाद्य दम्योवत्सतरइवकथंसहेयं ॥ केनचौजसा बलेन सहेयं रामंविनेतिशेषः ॥ १६ ॥ तर्हित्वंषंढकल्पस्तत्राह ॥ अथवेति ॥ शक्तिः राज्यभरणसामर्थ्यं ॥ योगैः योगःसंहननोपायध्यानसंगतियुक्तिष्वित्युक्तयोगैर्बुद्धियुक्तमहाप्राणत्वलक्षणबलेन यद्यपिभवेत्संभावितैवाथापि पुत्रगर्धिनीं पुत्रराज्याभिलाषवतींत्वां सकामां पूर्णकामनां नकरिष्यामि ॥ अन्यथा त्वमिवाहमपिलोकेदूषितःस्यामितिभावः ॥ १७ ॥ किंच त्यज्येदंकुलस्यार्थेइतिन्यायेन तवविवासनमेवसांप्रतं तथापि रामस्यत्वयिमातृवद्व्यवहारात्तन्नकर्तुंशक्यमित्याह ॥ नेति त्वांत्यक्तुंविकांक्षा इच्छाभावोनैवजायेत

तंहिनित्यंमहाराजोबलवंतंमहौजसं ॥ उपाश्रितोभूद्दुर्मात्मामेरुर्मेरुवनंयथा ॥ १५ ॥ सोहंकथमिमंभारंमहाधुर्यसमुद्यतं ॥ दम्योधुरमिवासाद्यसहेयंकेनचौजसा ॥ १६ अथवामेभवेच्छक्तिर्योगैर्बुद्धिबलेनवा ॥ सकामांनकरिष्यामित्वामहंपुत्रगर्धिनीं ॥ १७ ॥ नमेविकांक्षाजायेतत्यक्तुंत्वांपापनिश्चयां ॥ यदिरामस्यनावेक्षात्वयिस्यान्मातृवत्सदा ॥ १८ ॥ उत्पन्नातुकथंबुद्धिस्तवेयंपापदर्शिनी ॥ साधुचारित्रविभ्रष्टपूर्वेषांनोविगर्हिता ॥ १९ ॥ अस्मिन्कुलेहिसर्वेषांज्येष्ठोराज्येऽभिषिच्यते ॥ अपरेभ्रातरस्तस्मिन्प्रवर्ततेसमाहिताः ॥ २० ॥ नहिमन्येनृशंसेत्वंराजधर्ममवेक्षसे ॥ गतिंवानविजानासिराजवृत्तस्यशाश्वतीं ॥ २१ ॥ सततंराजपुत्रेपुज्येष्ठोराजाभिषिच्यते ॥ राज्ञामेतत्समंतत्स्यादिक्ष्वाकूणांविशेषतः ॥ २२ ॥

यदि रामस्यमातृवदवेक्षात्वयिनस्यात् ॥ १८ ॥ इयंबुद्धिः कनिष्ठस्याभिषेकबुद्धिः ॥ १९ ॥ अस्याबुद्धेः पूर्वगर्हितत्वमेवदर्शयति ॥ अस्मिन्निति ॥ अस्मदीयेकुले सर्वेषांज्येष्ठोभिषिच्यते ॥ नत्वापेक्षिकज्येष्ठोअपरेभ्रातरस्तस्मिन्समाहितास्तदधीनाप्रवर्तंते ॥ एवंकिलनःसर्वेषामाचारइतिशेषः ॥ स्मरतिचमनुः ॥ ज्येष्ठएवतुगृह्णीयात्पितृकंधनं ॥ अन्येतमनुजीवेयुर्यथैवापितरंतथेति ॥ २० ॥ राजधर्मंनावेक्षसे नजानासि ॥ राजवृत्तस्य राजधर्मस्य शाश्वतीमन्यैश्चरितां गतिं फलमपि नजानासिइतिमन्ये ॥ २१ ॥ एतद्राज्ञां सर्वराज्ञां समं ॥ यद्राजपुत्रेषु ज्येष्ठस्याभिषेकः ॥ इक्ष्वाकूणां तत् ज्येष्ठाभिषेचनं विशेषतःस्यात् संभाव्यते ॥ राज्ञांसर्वमितिपाठे ॥ सर्वमित्यत्रछांदसी षष्ठ्यर्थेद्वितीया सर्वेषामित्यर्थः ॥ २२ ॥

धर्मेणैकेन रक्षारक्षणंयेषां तेषांधर्मैकरक्षाणां धर्ममेकंरक्षंतितेषांवा कुलक्रमागतचारित्रेण शोभावतां यत्चारित्रविषयकं शौंडीर्यं गर्वस्तदद्य त्वांप्राप्य त्वत्संबंधान्निवर्तितमि त्यर्थः ॥ २३ ॥ तथात्वय्यपि महाकुलप्रसूतायामेवंविधबुद्धिकारणंनपश्यामीत्याह ॥ तवापीति ॥ हेसुमहाभागे तदुपपादकंविशेषणं जनेंद्रकुलपूर्वकइति जनेंद्रः कै केयकुलकूटस्थः पूर्वकः कारणं यस्यास्तथाभूतेःतोमहाकुलप्रसूतायास्तव गर्हितोयंबुद्धिमोहस्त्वयिकथंसंभूतइत्यन्वयः ॥ जनेंद्राःकुलपूर्वगाइतिपाठे तव पितृवंशराजा नोपि कुलपूर्वं कुलज्येष्ठं गच्छंतिराजत्वेनतादृशाइत्यर्थः शेषंप्राग्वत् ॥ २४ ॥ सर्वथा त्वद्बुद्धिमहंनानुवर्तिष्येइत्याह ॥ नत्विति ॥ २५ ॥ नकेवलंत्वदिष्टाकरणं किंत्वनि

तेषांधर्मैकरक्षाणांकुलचारित्रशोभिनां ॥ अद्यचारित्रशौंडीर्यंत्वांप्राप्यविनिवर्तितं ॥ २३ ॥ तवापिसुमहाभागेजनेंद्रकुलपूर्वके॥बु
द्धिमोहःकथमयंसंभूतस्त्वयिगर्हितः ॥ २४ ॥ नतुकामंकरिष्यामितवाहंपापनिश्चये ॥ ययाव्यसनमारब्धंजीवितांतकरंमम ॥ २५ ॥
एषत्विदानीमेवाहमप्रियार्थंतवानघे॥निवर्तयिष्यामिवनात्भ्रातरंस्वजनप्रियं ॥ २६ ॥ निवर्तयित्वारामंचतस्याहंदीप्ततेजसः ॥ दास
भूतोभविष्यामिसुस्थितेनांतरात्मना ॥ २७ ॥ इत्येवमुक्त्वाभरतोमहात्माप्रियेतरैर्वाक्यगणैस्तुदंस्तां ॥ शोकार्दितश्चापिननादभूयःसिं
होयथामंदरकंदरस्थः ॥ २८ ॥ इत्यार्षेश्रीरा० वा० अयो० त्रिसप्ततितमःसर्गः ॥ ७३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
तांतथागर्हयित्वातुमातरंभरतस्तदा ॥ रोषेणमहताविष्टःपुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ १ ॥

ष्टमपिकरिष्यामीत्याह ॥ अप्रियार्थं तत्संपादनार्थं॥ २६ ॥

दासभूतोदासत्वंप्राप्तः ॥ मद्राज्येच्छोस्तवानिष्टसंपादनार्थमित्याशयः ॥ नकेवलंत्वत्कोपादेवैतदाचरणमपितुपरमार्थतएवेत्याह ॥ सुस्थितेनेति ॥ सुखप्रतिष्ठेनचित्तेने त्यर्थः ॥ ज्येष्ठानुवर्तनस्यैवशास्त्रतः परमहितत्वादितिभावः ॥ २७ ॥ प्रियेतरैः दुःखकरैः ॥ २८ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामायेरामायणतिलकेअयोध्याकांडेत्रिसप्त तितमःसर्गः ॥ ७३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तामिति ॥ १ ॥

भंशस्व भ्रष्टाभव वनंगच्छेत्यर्थः॥ मृतंभर्तारमुद्दिश्य रुदतीमाभव धर्मत्यागेनभार्यापतिभावस्यनष्टत्वादितिभावः॥ केचित्तु परित्यक्तधर्मणस्तेपुत्रजीवनमसंभावितमतो मामां मृतंदृष्ट्वारुदतीभवेत्यर्थः तवपुत्रमरणकृतःशोकोस्तितिभावइत्याहुः॥ २॥अदूषयत् त्वत्संबंधिकिंगुणादिकमदूषयत्॥तुल्यं युगपत् ॥ ३॥तस्माद्भ्रूणहत्यां शाखामध्येतृब्रह्महत्यां प्राप्तासि ॥ उत्तमक्षत्रियस्यराज्ञोभर्तुर्वधाद्रामादीनांविवासनाच्चेतिभावः॥ नरकंगच्छ प्राप्तकालेलोदू ॥ नरकएवतेन्यायप्राप्तइत्यर्थः ॥ ४॥ ईदृशं भर्तृमरणरामविवासनरूपं घो रेणकर्मणा ॥ कर्मणोघोरत्वंच सामान्यविषयवरद्वयस्येदृशविशेषविषयत्वकरणं ॥ सर्वलोकप्रियं रामंहित्वा विवास्य ॥ भयं कैकेयीपुत्रोयंतद्वदेवदुष्टस्वभावइतिलोककलंक

राज्याद्भ्रंशस्वकैकेयिनृशंसेदुष्टचारिणि ॥ परित्यक्तासिधर्मेणमामृतंरुदतीभव ॥ २ ॥ किन्नुतेदूषयद्रामोराजावाभ्रशधार्मिकः ॥ ययो
र्मृत्युर्विवासश्चत्वत्कृतेतुल्यमागतौ ॥ ३ ॥ भ्रूणहत्यामसिप्राप्ताकुलस्यास्यविनाशनात् ॥ कैकेयिनरकंगच्छमाचतातसलोकतां॥ ४ ॥
यत्त्वयाहीदृशंपापंकृतंघोरेणकर्मणा ॥ सर्वलोकप्रियंहित्वाममाप्यापादितंभयं ॥ ५ ॥ त्वत्कृतेमेपितावृत्तोरामश्चारण्यमाश्रितः ॥ अ
यशोजीवलोकेचत्वयाहंप्रतिपादितः ॥ ६ ॥ मातरूपेममामित्रेनृशंसेराज्यकामुके ॥ नतेहमभिभाष्योऽस्मिदुर्वृत्तेपतिघातिनि ॥ ७ ॥ कौ
सल्याचसुमित्राचयाश्चान्याममंमातरः ॥ दुःखेनमहताविष्टास्त्वांप्राप्यकुलदूषिणीं ॥ ८ ॥ नत्वमश्वपतेःकन्याधर्मराजस्यधीमतः ॥ रा
क्षसीतत्रजातासिकुलप्रध्वंसिनीपितुः ॥ ९ ॥ यत्त्वयाधार्मिकोरामोनित्यंसत्यपरायणः ॥ वनंप्रस्थापितोवीरःपितापित्रादिवंगतः ॥ १० ॥
यत्प्रधानासितत्पापंमयिपित्राविनाकृते ॥ भ्रातृभ्यांचपरित्यक्तेसर्वलोकस्यचाप्रिये ॥ ११ ॥ रूपं॥यद्वा तद्दोषतोरामोमांत्यक्ष्यतीतिभयं॥यद्वा महापा

तकयुतायास्तवसंसर्गेणपंचमपातकित्वरूपभयं ॥ ५ ॥ तदेवाह ॥ त्वदिति ॥ जीवलोकेच चात्परलोकेच प्रतिपादितः प्रापितः ॥ ६ ॥ नतेहमभिभाष्यः मत्संभाषणंत्वयानकार्य मित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ नत्वमश्वपतेःकन्या तत्कुलोचिताकन्यानभवसीत्यर्थः ॥ पितुरित्यस्यममेतिशेषः ॥ यद्वा स्वपितुःकुलस्य प्रध्वंसिनी दुश्चरित्रत्वव्यवस्थापिका ॥ ९ ॥ पिता ममगतः गमितः॥ १० ॥यत्प्रधाना यत्पापप्रधाना॥तत्पापं तत्पापफलं पितृभ्रातृरहितेऽतएव त्वन्निमित्तं सर्वलोकाप्रिये मयिदत्तं तद्राहित्यरूपं सर्वलोकाप्रियत्वरूपंच ॥ ११ ॥

हेपापनिश्चये वियुक्तां पतिपुत्रवियुक्तांकृत्वा कंलोकं कंनरकलोकं ॥ १२ ॥ बंधुसंश्रयं बंधूनामाश्रयभूतं कौसल्यायाआत्मसंभवं औरसं संधिस्त्वार्षः ॥ एवंगुणविशिष्टं किंनाववुध्यसे नजानासीत्यर्थः ॥ १३ ॥ अस्त्वौरसस्ततःकिंतत्राह ॥ अंगेत्यादि ॥ अंगानि मुखवक्षउदरपाणिपादरूपाणि ॥ प्रत्यंगानि नेत्रांगुल्यादीनि ॥ एतेनांगादंगात्संभवसीतिश्रुतौ ॥ वीप्सयांगप्रत्यंगग्रहणंसूचितं ॥ एतेनतस्यसर्वांगतेजःसंभूतत्वंदर्शितं ॥ यदेतद्रेतस्तत्सर्वेभ्योंगेभ्यस्तेजःसंभूतमितिश्रुतेः ॥ स्त्रियारक्तमेवरेतः हृदयं हृदयपुंडरीकं आत्माधिष्ठानं ॥ अनेनहृदयादधिजायसेइतिश्रुत्यर्थउक्तः ॥ यदेवंतस्मान्मातुरौरसःपुत्रःप्रियतरः ॥ आत्मावैपुत्रनामासीतिश्रुतेः ॥ निरुपाधिप्रेमास्पदत्वंचा

कौसल्यांधर्मसंयुक्तांवियुक्तांपापनिश्चये॥ कृत्वाकंप्राप्स्यसेत्यद्यलोकंनिरयगामिनी॥ १२॥ किंनाववुध्यसेक्रूरंनियतंबंधुसंश्रयं॥ ज्येष्ठंपितृसमंरामंकौसल्यायात्मसंभवं ॥ १३॥ अंगप्रत्यंगजःपुत्रोहृदयाच्चाभिजायते॥ तस्मात्प्रियतरोमातुःप्रियाएवतुबांधवाः ॥ १४॥ अन्यदाकिलधर्मज्ञासुरभिःसुरसंमता॥ वहमानौददर्शोर्व्यांपुत्रौविगतचेतसौ॥ १५॥ तावर्धदिवसंश्रांतौदृष्ट्वापुत्रौमहीतले॥ रुरोदपुत्रशोकेनवाष्पपर्याकुलेक्षणां॥ १६॥ अथस्ताद्व्रजतस्तस्याःसुरराज्ञोमहात्मनः॥ विंदवःपतितागात्रेसूक्ष्मासुरभिगंधिनः॥ १७॥ निरीक्षमाणस्तांशक्रोददर्शसुरभिंस्थितां॥ आकाशेविष्ठितांदीनांरुदतींभृशदुःखितां॥ १८॥

त्मनःसर्वलोकसिद्धमेव॥ बांधवाः पितृमात्रादयः प्रियाएव नतुप्रियतराः एवंचौरसवियोगदुःखमतिदुःसहमितिभावः ॥ प्रियत्वान्नतुबांधवइतिपाठंमत्वा तीर्थेनेत्थंव्याख्यातं प्रियत्वादेवनबांधवाः बंधुदत्तपुत्रादिवन्नभवतीतितत्रनार्थसामंजस्यमितिकतकसंमतपाठएवज्यायान् ॥ १४ ॥ अत्रार्थेइतिहासमाह ॥ अन्यदेति ॥ कस्मिंश्चित्पूर्वकालेइत्यर्थः ॥ सुरभिःकामधेनुः ॥ किलेत्यैतिह्ये ॥ धर्मज्ञाः पुराविदोवृद्धाएवंवदंति किलेत्यर्थः ॥ वहमानौ हलं ॥ १५॥ अर्धदिवसं दिवसस्यार्धंव्याप्य वहनेनश्रांतौदृष्ट्वा पुत्रौस्वांगजौ ॥ कुतोपिहेतोर्भुवंगतौ ॥ वक्ष्यतिच ममकायात्प्रसूताविति ॥ १६ ॥ सुरराज्ञः सुरराजस्य अनित्यत्वान्नटच् ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ अस्मासु अमरेषु कुतोनिमित्तः किंनिमित्तकः ॥ कुतइत्याद्यादित्वात्प्रथमार्थेतसिल् ॥ नचास्मासुइतिनञ्निकांकुर्वंदृष्टव्यः ॥ २० ॥ २१ ॥ किंचिदपिभयं कुतोपिहेतोर्युष्माकंनास्ति शांतंपापमित्यादिकं अनुचितश्रवणजं दोषनिवर्तकोवचनविशेषः ॥ युष्मदुःखजनकंपापंशांतमित्यर्थकः किंतु अहं मग्नौ दुःखमग्नौ विषमेदेशे स्थितौ ॥ कर्षकेणप्रतोदादिनावध्यमानौ ताड्यमानौदृष्ट्वा शोचामि ॥ २२ ॥ २३ ॥ नास्तिपुत्रसमःप्रियइतिसुरभिवचनोपसंहारः ॥ २४ ॥ अथेंद्रव्यापारमाह ॥ यस्या इति ॥ पुत्रसहस्रैः साक्षात्पुत्रसंतानपतितैः ॥ तांरुदतींदृष्ट्वा इंद्रोपि सुतात्परमधिकं किमपिनमन्यते ॥२५ ॥ इह संसारे भूयसीं सर्वोत्कृष्टां ॥ २६ ॥ समं सर्वप्राण्यनुग्रहे

तांदृष्ट्वाशोकसंतप्तांवज्रपाणिर्यशस्विनीं॥ इंद्रःप्रांजलिरुद्विग्नःसुरराजोब्रवीद्वचः॥ १९॥ भयंकच्चिन्नचास्मासुकुतश्चिद्दृश्यतेमहत्॥ कुतोनिमित्तःशोकस्तेब्रूहिसर्वहितैषिणी॥ २०॥ एवमुक्तातुसुरभिःसुरराजेनधीमता॥ प्रत्युवाचततोधीरावाक्यंवाक्यविशारदा॥ ॥२१॥शांतंपापंनवःकिंचित्कुतश्चिदमराधिप॥ अहंतुमग्नौशोचामिस्वपुत्रौविषमेस्थितौ॥ २२॥एतौदृष्ट्वाकृशौदीनौसूर्यरश्मिप्रतापितौ॥ वध्यमानौबलीवर्दौकर्षकेणदुरात्मना॥ २३॥ममकायात्प्रसूतौहिदुःखितौभारपीडितौ॥ यौदृष्ट्वापरितप्येहंनास्तिपुत्रसमःप्रियः॥ २४॥ यस्याःपुत्रसहस्रैस्तुरुत्संव्याप्तमिदंजगत्॥ तांदृष्ट्वारुदतींशक्रोनसुतान्मन्यतेपरं॥ २५॥ इंद्रोत्यश्रुनिपातंतंस्वगात्रेपुण्यगंधिनं॥ सुरभिंमन्यतेदृष्ट्वाभृयसींतामिहेश्वरः॥ २६॥ समाप्रतिमवृत्तायालोकधारणकाम्यया॥ श्रीमत्यागुणमुख्यायाःस्वभावपरिचेष्टया॥ २७॥ यस्याःपुत्रसहस्राणिसापिशोचतिकामधुक्॥ किंपुनर्याविनाशंकौसल्यावर्तयिष्यति॥ २८॥

वैषम्यरहितमप्रतिमं सर्वोत्तमं वृत्तंचरित्रंयस्याः श्रीमत्याः इष्टदानैश्वर्यशक्तिमत्याः गुणमुख्यायाः सत्यरूपमुख्यगुणवत्याः लोकधारणकाम्यया प्रवृत्तायाइतिशेषः॥ स्वभावपरिचेष्टया ॥ आहारनिद्राभयमैथुनानिसामान्यमेतत्पशुभिर्नराणामिति सामान्यप्राप्तमिथुनीभावलक्षणया ॥२७॥ यस्याःपुत्रसहस्राणि संतानपरंपराद्वारेणसंति सापिशोचति॥किंपुनर्मानुषी एकपुत्रा कौसल्या रामंविना वर्तयिष्यतिजोविष्यति॥शोकेनविशिष्टासतीतिशेषः ॥ इदंकिंवक्तव्यमित्यर्थः ॥ २८ ॥

विवत्सा विवत्सेव यदेवंतस्मादिति ॥ २९ ॥ अपचितिं पूजां पितुरिमां वक्ष्यमाणौर्ध्वदेहिककियारूपांपूजांकरिष्यामीत्यपकर्षः ॥ ३० ॥ अथयशोवर्धनं भ्रातृपूजां चाह ॥ आनाय्येत्यादि ॥ महाबाहुं रामं ॥ वनंप्रवेक्ष्यामि ॥ तद्वृत्तसमाप्तये तत्प्रतिनिधितयेतिभावः ॥ ३१ ॥ पापं ज्येष्ठविवासनपूर्वकं कनिष्ठराज्यरूपं ॥ ३२ ॥ अस्यमरणांतमेवप्रायश्चित्तमित्याह ॥ सेति बुद्धिपूर्वकृतमहापापेत्यर्थः ॥ कंठेरज्जुंबध्वेत्यस्य म्रियस्वेतिशेषः ॥ परायणं गतिः ॥ ३३ ॥ विप्रवासितकल्मषः दूरीकृत कलंकः ॥ ३४ ॥ इतीत्यस्य विलप्येतिशेषः ॥ नागइवआरण्यस्तोमरेतिपाठांतरं ॥ संकुद्धः पन्नगइव श्वसन्नित्यन्वयः ॥ पाठांतरे अरण्येतत्संबंधिनि बंधनस्थाने तोमरां

एकपुत्राचसाध्वीचविवत्सेयंत्वयाकृता ॥ तस्मात्त्वंसततंदुःखंप्रेत्यचेहचलप्स्यसे ॥ २९ ॥ अहंत्वपचितिंभ्रातुःपितुश्चसकलामिमां ॥ वर्धनंयशसश्चापिकरिष्यामिनसंशयः ॥ ३० ॥ आनाय्यचमहाबाहुंकोसलेंद्रंमहाबलं ॥ स्वयमेवप्रवेक्ष्यामिवनंमुनिनिषेवितं ॥ ३१ ॥ नत्वहंपापसंकल्पेपापेपापंत्वयाकृतं ॥ शक्तोधारयितुंपौरैरश्रुकंठैर्निरीक्षितः ॥ ३२ ॥ सात्वमग्निंप्रविशवास्वयंवाविशदंडकान् ॥ रज्जुंबध्वाथवाकंठेनहितेन्यत्परायणं ॥ ३३ ॥ अहमप्यवनींप्राप्तेरामेसत्यपराक्रमे ॥ कृतकृत्योभविष्यामिविप्रवासितकल्मषः ॥ ३४ ॥ इतिनागइवारण्येतोमरांकुशतोदितः ॥ पपातभुविसंक्रुद्धोनिश्वसन्निवपन्नगः ॥ ३५ ॥ संरक्तनेत्रःशिथिलांबरस्तथाविधूतसर्वाभरणःपरंतपः ॥ बभूवभूमौपतितोनृपात्मजःशचीपतेःकेतुरिवोत्सवक्षये ॥ ३६ ॥ इत्यार्षेश्रीरामायणे वा० आ० अयो० चतुःसप्ततितमःसर्गः ॥ ७४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ दीर्घकालात्समुत्थायसंज्ञांलब्ध्वासवीर्यवान् ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यांदीनामुद्वीक्ष्यमातरं ॥ १ ॥

कुशतोदितोनागइवेत्यर्थः ॥ भुविपपात भरतइतिशेषः ॥ ३५ ॥ शचीपतेः केतुरिंद्रध्वजउत्सवक्षये उत्सवांते ॥ ३६ ॥ इतिरामाभिरामे० वा० अयोध्याकांडेचतुःसप्ततितमःसर्गः ॥ ७४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ दीनां स्वमनीषितभंगतः ॥ १ ॥

अमात्याः भरतागमनंश्रुत्वाप्राप्ताःसुमंत्रादयः ॥ अभ्यकुत्सयत् लोकस्येवस्वस्यापि कैकेयीकृतव्यवहारे परमानिष्टताख्यापनायोक्तरीत्यैव सर्वलोकक्षमंजगर्हइत्यर्थः ॥ अथप्रयोजकत्वानुमंतृत्वाद्यपि स्वस्यप्रकृतविषयेनास्तीतिमंत्रिणःप्रत्यापयति ॥ राजमित्यादि ॥ मातरंनैवमंत्रये ॥ अपिरेवार्थे राज्यग्रहणार्थंनप्रेरयामि ॥ तत्रहेतूराज्यं नकामयेइति ॥ २ ॥ योभिषेकोराज्ञासमीक्षितःचिंतितः ॥ अज्ञानेहेतुमाह विप्रकृष्टेइति ॥ अतिदूरतरेइत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ तथैव प्राग्वदेव ॥ ५ ॥ दीर्घदर्शिनं ऐहिका

सोमात्यमध्येभरतोजननीमभ्यकुत्सयत् ॥ राज्यंनकामयेजातुमंत्रयेनापिमातरं ॥ २ ॥ अभिषेकंनजानामियोभूद्राज्ञासमीक्षितः ॥ विप्रकृष्टेत्यहंदेशेशत्रुघ्नसहितोभवम् ॥ ३ ॥ वनवासंनजानामिरामस्याहंमहात्मनः ॥ विवासनंचसौमित्रेःसीतायाश्चयथाभवत् ॥ ४ ॥ तथैवंक्रोशतस्तस्यभरतस्यमहात्मनः ॥ कौसल्याशब्दमाज्ञायसुमित्रांचेदमब्रवीत् ॥ ५ ॥ आगतःक्रूरकार्यायाःकैकेय्याभरतःसुतः ॥ तमहंद्रष्टुमिच्छामिभरतंदीर्घदर्शिनं ॥ ६ ॥ एवमुक्तासुमित्रांतांविवर्णवदनाकृशा ॥ प्रतस्थेभरतोयत्रवेपमानाविचेतना ॥ ७ ॥ सतु राजात्मजश्चापिशत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ प्रतस्थेभरतोयेनकौसल्यायानिवेशनं ॥ ८ ॥ ततःशत्रुघ्नभरतौकौसल्यांप्रेक्ष्यदुःखितौ ॥ पर्यष्वजेतांदुःखार्तांपतितांनष्टचेतनां ॥ ९ ॥ रुदंतौरुदतीदुःखात्समेत्यार्यामनस्विनी ॥ भरतंप्रत्युवाचेदंकौसल्याभृशदुःखिता ॥ १० ॥ इदं तेराज्यकामस्यराज्यंप्राप्तमकंटकं ॥ संप्राप्तंवतकैकेय्याशीघ्रंक्रूरेणकर्मणा ॥ ११ ॥

मुष्मिककर्मणः कालांतरभाविफलज्ञानक्षम

बुद्धिमंतं अतएवतंद्रष्टुमिच्छामि ॥ ६ ॥ ७ ॥ चापिभ्यांसुमंत्रादयः ॥ येनमार्गेणनिवेशनंप्राप्यतइतिशेषः ॥ ८ ॥ कौसल्यां स्वगृहात्स्थितां ॥ ९ ॥ समेत्य आलिंग्य ॥ तादृशसमयेप्यालिंगनकरणयोग्यंविशेषणं मनस्विनीति ॥ १० ॥ राज्यंप्राप्तं भुंक्ष्वेतिशेषः ॥ राज्यप्राप्तिप्रकारमाह ॥ क्रूरेण रामविवासनरूपेणकर्मणा कैकेय्याः ॥ तयेत्यर्थेशेषत्वविवक्षायां ॥ संप्राप्तं राज्ञतः ॥ ततश्च त्वयाप्राप्तमितिभावः ॥ ११ ॥

त्वमपिमेपुत्रइति तवराज्यदाने नकिंमपिमेदुःखं ॥ अपितु चीरवसनं वनचारिणं ॥ चीरवसनत्वादिवनचारिवेषं मेपुत्रं रामं त्वदागमनादपिपूर्वं शीघ्रंवनंप्रतिप्रस्थाप्य राजानंमारितवतीकैकेयी तत्र तादृशप्रस्थापने कंगुणं पश्यतिइतिनजाने इतिदुःखमितिशेषः ॥ स्थितेतुरामे सएव पितृवाक्यात्त्वामेवाभिषिच्यरक्षेदतोव्यर्थोयंतत्प्रयासइतिभावः ॥ १२ ॥ मामपि प्रस्थापयितुमर्हति मांप्रतितस्यादुःखहेतुत्वप्रकृतेरितिभावः ॥ हिरण्यनाभः हिरण्यवर्णनाभियुक्तः ॥ इदमसाधारणंरामलक्ष्मणं ॥ १३ ॥ कैकेयीचित्तानुवृत्तेस्तव राजसंस्कारेऽधिकारोनास्तीतिध्वनयंत्याह ॥ अथवेति ॥ अग्निहोत्रमिति राजदेहस्याप्युपलक्षणं ॥ कैकेयीवर्त्मगमने भरतोमेप्रेतकार्यंनकुर्यादितिरा

प्रस्थाप्यचीरवसनंपुत्रंमेवनवासिनं॥ कैकेयीकंगुणंतत्रपश्यतिक्रूरदर्शिनी ॥ १२॥ क्षिप्रंमामपिकैकेयीप्रस्थापयितुमर्हति ॥ हिरण्यनाभोयत्रास्तेसुतोमेसुमहायशाः॥१३॥ अथवास्वयमेवाहंसुमित्रानुचरासुखं॥ अग्निहोत्रंपुरस्कृत्यप्रस्थास्येयेनराघवः॥१४॥ कामंवास्वयमेवाद्यतत्रमांनेतुमर्हसि॥ यत्रासौपुरुषव्याघ्रस्तप्स्यतेमेसुतस्तपः॥१५॥इदंहितविस्तीर्णंधनधान्यसमाचितं॥ हस्त्यश्वरथसंपूर्णंराज्यंनिर्यातितंतया॥ १६॥इत्यादिबहुभिर्वाक्यैःक्रूरैःसंभर्त्सितोनघः॥ विव्यथेभरतोतीव्रव्रणेतुद्येवसूचिना ॥ १७॥ पपातचरणौतस्यास्तदासंभ्रांतचेतनः॥ विलप्यबहुधाःसंज्ञोलब्धसंज्ञस्तदाभवत्॥१८॥एवंविलपमानांतांप्रांजलिर्भरतस्तदा॥ कौसल्यांप्रत्युवाचेदंशोकैर्बहुभिरावृतां॥१९॥ आर्येकस्मादजानंतंगर्हसेमामकल्मषं॥ विपुलांचममप्रीतिंस्थितांजानासिराघवे॥२०॥

ज्ञानिषेधादितिभावः ॥ १४ ॥ अथवा तवातत्पक्षत्वे राजसंस्कारादिकृत्वा पश्चान्मांतत्रनयेत्याह ॥ कामंवेति ॥ तप्स्यते तप्यतेचेत्यपिबोध्यं ॥ १५ ॥ समाचितं व्याप्तं निर्यातितं दत्तं ॥ निर्यातनंवैरशुद्धौदानेन्यासार्पणेमतं ॥१६॥ व्रणेप्राचीने सूचिनाप्रतुद्येव संभर्त्सितः कैकेयीपक्षत्वधिया गर्हितोविव्यथे पितृभ्रातृवियोगखिन्नेनाश्वासार्थमागतस्थलेपि खेदहेतुवचनश्रवणादितिभावः ॥ १७ ॥ असंज्ञइतिच्छेदः ॥ १८ ॥ विलपमानां इदंतेराज्यकामस्येत्यादिभाषमाणां ॥ १९ ॥ अजानंतं अत्रत्यवृत्तां तमितिशेषः ॥ राघवे तद्विषये ममहृदिपूर्वंस्थितां विपुलांप्रीतिं ज्ञानास्येव इदानींतु ततोधिका पितृबुद्धेरपि तत्रैवोपसंहारात् ॥ २० ॥

इममर्थं परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात् शपथैःप्रत्यापयति ॥ कृतेति ॥ सत्यसंधत्वादिगुणविशिष्टआर्योरामोयस्यानुमतेसंमतेसति वनंगतः तस्य कृतशास्त्रानुगा गुरुशिक्षितश्रुतिस्मृतिमार्गगाबुद्धिर्माभूत् ॥ इतोधिकानर्थाभावादयंपरमःशपथः अतःपरंप्रपंचः सामान्येनशपथकरणमपि विशेषतःस्वस्मिन्नपि पर्यवस्यतीतिबोध्यं ॥ २१ ॥ प्रैष्यं प्रेष्यत्वंप्रति ॥ मेहतु अभिमुखंमूत्रादिकरोतु ॥२२॥ योभर्ता भृत्यंमहत्कर्मकारयित्वा ॥ अनर्थकं भृतिरहितंकरोति तस्ययोऽधर्मः सोस्यास्तुइत्यन्वयः ॥ २३ ॥ ततस्तस्मै आद्यादित्वाच्चतुर्थ्यर्थेतसिः ॥ यस्यानुमतेगतस्तस्यास्त्वितिशेषः ॥ २४ ॥ बलिःकरस्तद्रूपं षड्भागमुद्धृत्यादाय प्रजाअरक्षितुर्योऽधर्मःसोस्यास्तु ॥ २५ ॥ सत्रे यागे संश्रु

कृतशास्त्रानुगाबुद्धिर्माभूत्तस्यकदाचन॥ सत्यसंधःसतांश्रेष्ठोयस्यार्योनुमतेगतः॥२१॥ प्रैष्यंपापीयसांयातुसूर्यंचप्रतिमेहतु॥ हंतुपादेनगांमुक्तांयस्यार्योनुमतेगतः॥२२॥ कारयित्वामहत्कर्मभर्ताभृत्यमनर्थकं॥अधर्मोयोस्यसोस्यास्तुयस्यार्योनुमतेगतः॥२३॥ परिपालयमानस्यराज्ञोभूतानिपुत्रवत्॥ ततस्तुद्धृत्यतांपापंयस्यार्योनुमतेगतः॥ २४॥ बलिषड्भागमुद्धृत्यनृपस्यारक्षितुःप्रजाः॥ अधर्मोयोस्यसोस्यास्तुयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २५॥ संश्रुत्यचतपस्विभ्यःसत्रेवैयज्ञदक्षिणां॥ तांचापलपतांपापंयस्यार्योनुमतेगतः ॥२६॥ हस्त्यश्वरथसंबाधेयुद्धेशस्त्रसमाकुले॥ मास्मकार्षीत्सतांधर्मंयस्यार्योनुमतेगतः॥२७॥उपदिष्टंसुसूक्ष्मार्थंशास्त्रंयत्नेनधीमतासनाशयतुदुष्टात्मायस्यार्योनुमतेगतः ॥ २८॥ माचतंव्यूढवाङ्सिंचंद्रभास्करतेजसं॥ द्राक्षीद्राज्यस्थमासीनंयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २९॥पायसंकृसरंछागंदथासोश्नातुनिर्घृणः ॥ गुरूंश्चाप्यवजानातुयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३० ॥

त्य प्रतिज्ञाय अपलपतां तपस्विभ्योऽकृत्विग्भ्यः ॥ २६ ॥ सतांधर्मं अपराङ्मुखतयायुद्धं ॥ २७ ॥ सुसूक्ष्मार्थंशास्त्रं वेदः धीमता आचार्येणेतिशेषः ॥ ब्रह्मोज्झत्वरूपंपापं प्राप्नोत्वित्यर्थः ॥ २८ ॥ व्यूढौ विशालौ बाहू अंसौच यस्यतं रामं राज्यस्थं अतएवासीनं सिंहासनेमाद्राक्षीत् ॥ तादृशरामदर्शनभाग्यरहितोभवतु ज्येष्ठानुवर्तनरहितोभवत्वित्यर्थः ॥ तावत्पर्यंतंजीवनंमा भूदितिवा ॥ २९ ॥ कृसरं तिलमुद्गतंडुलात्मकं छागं छागमांसं ॥ वृथा श्राद्धादिनिमित्तंविना अश्नातु ॥ अशनजंपापंप्राप्नोतु ॥ ३० ॥

गवामिति अंगमितिशेषः ॥ परिवदेत अपवदेत् ॥ मित्रे मित्राय ॥ ३१ ॥ विश्वासात् अयंकापिनप्रकटयिष्यतीतिविश्वासात् ॥ मिथः रहसि ॥ मिथोन्योन्यरह स्ययोः ॥ किंचित्परिवादं कस्यचित्सुरापानादिदोषं ॥ ३२ ॥ अकर्ता प्रत्युपकाराकर्ता अतएवाकृतज्ञः अतएवत्यक्तः सज्जनैः ॥ त्यक्तात्मेतिपाठे सज्जनैस्त्यक्तआत्मा स्वरूपंयस्येत्येवार्थः ॥ उद्बंधनादिनात्यक्तदेहइत्यर्थंतीर्थः ॥ अतएव लोकेविद्विष्टश्चभवतु ॥ ३३ ॥ एकोऽदृष्टमश्नातु इतरेष्वभोजितेषु ॥ ३४ ॥ प्रमीयतां म्रियतां धर्म्यां

गवांस्पृशतुपादेनगुरून्परिवदेतच ॥ मित्रेद्रुह्येतसोत्यर्थंयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३१ ॥ विश्वासात्कथितंकिंचित्परिवादंमिथःक्वचित् ॥
विवदेतुसदुष्टात्मायस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३२ ॥ अकर्ताचाकृतज्ञश्चत्यक्तश्चनिरपत्रपः ॥ लोकेभवतुविद्विष्टोयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३३ ॥
पुत्रैर्दासैश्चभृत्यैश्चस्वगृहेपरिवारितः ॥ सएकोऽदृष्टमश्नातुयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३४ ॥ अप्राप्यसदृशान्दारान्अनपत्यःप्रमीयतां ॥ अ
नवाप्यक्रियांधर्म्यांयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३५ ॥ मात्मनःसंततिंद्राक्षीत्स्वेपुदारेपुदुःखितः ॥ आयुःसमग्रमप्राप्ययस्यार्योनुमतेगतः
॥ ३६ ॥ राजस्त्रीबालवृद्धानांवधेयत्पापमुच्यते ॥ भृत्यत्यागेचयत्पापंतत्पापंप्रतिपद्यतां ॥ ३७ ॥ लाक्षयामधुमांसेनलोहेनचविषेणच ॥
सदैवबिभृयाद्भृत्यान्यस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३८ ॥ संग्रामेसमुपोढेचशत्रुपक्षभयंकरे ॥ पलायमानोवध्येतयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३९ ॥
कपालपाणिःपृथिवींअटतांचीरसंवृतः ॥ भिक्षमाणोयथोन्मत्तोयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ४० ॥ मद्येप्रसक्तोभवतुस्त्रीष्वक्षेषुचनित्यशः ॥
कामक्रोधाभिभूतश्चयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ४१ ॥ मास्यधर्मेमनोभूयादधर्मंसनिषेवतां ॥ अपात्रवर्षीभवतुयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ४२ ॥

॥१५१॥

क्रियां अग्निहोत्रादिकां म्रियतामित्यनुकर्षः ॥ ३५ ॥ दुःखितइत्यस्य भवत्वितिशेषः ॥ अप्राप्येत्यस्य म्रियतामितिशेषः ॥ ३६ ॥ राजस्त्रीत्यादौयस्यार्यइत्याद्यनुषंगः ॥ ३७ ॥ लाक्षयेति ॥ पतनीयतासंपादकवस्तुविक्रयेणेत्यर्थः ॥ भृत्यान्भरणीयान्पुत्रदारादीन् ॥ ३८ ॥ समुपोढे प्राप्ते ॥ ३९ ॥ चीरं जीर्णमलिनवस्त्रं ॥ ब्रह्महा भवत्वितिशेषः ॥ तादृशीनिषिद्धाचरणा प्रव्रज्याभवत्वितिवाभावः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अपात्रवर्षी अपात्रेदाता ॥ ४२ ॥

दस्युभिर्विप्रलुप्यंतां त्यागभोगविहीनानिभवंत्वितिभावः ॥ ४३ ॥ उभेसंध्ये व्याप्येतिशेषः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ देवतानामिति ॥ देवतादिशुश्रूषारहितस्य यत्पापं तत्पापंसप्रतिषद्य तामित्यर्थः ॥ ४६ ॥ सतांकीर्त्याः सद्भिःक्रियमाणश्लाघायाः ॥ भ्रश्यतु सामाभूत्तस्येत्यर्थः ॥ ४७ ॥ अनर्थे स्त्रीवशत्वायनर्थे ॥ ४८ ॥ समायात्मामुयात् ॥ ४९ ॥ अर्थि

संचितान्यस्यवित्तानिविविधानिसहस्रशः ॥ दस्युभिर्विप्रलुप्यंतांयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ४३ ॥ उभेसंध्येशयानस्ययत्पापंपरिकल्प्यते ॥
तच्चपापंभवेत्तस्ययस्यार्योनुमतेगतः ॥ ४४ ॥ यदग्निदायकेपापंयत्पापंगुरुतल्पगे ॥ मित्रद्रोहेचयत्पापंतत्पापंप्रतिपद्यतां ॥ ४५ ॥ देवता
नांपितॄणांचमातापित्रोस्तथैवच ॥ मास्मकार्षीत्सशुश्रूषांयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ४६ ॥ सतांलोकात्सतांकीर्त्याःसज्जुष्टात्कर्मणस्तथा ॥
भ्रश्यतुक्षिप्रमद्यैवयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ४७ ॥ अपास्यमातृशुश्रूषामनर्थेसोवतिष्ठतां ॥ दीर्घबाहुर्महावक्षायस्यार्योनुमतेगतः ॥ ४८ ॥
बहुभृत्योदरिद्रश्चज्वररोगसमन्वितः ॥ समायात्सततंक्लेशंयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ४९ ॥ आशामाशंसमानानांदीनानामूर्ध्वचक्षुषां ॥
अर्थिनांवितथांकुर्याद्यस्यार्योनुमतेगतः ॥ ५० ॥ माययारमतांनित्यंपरुषःपिशुनोशुचिः ॥ राज्ञोभीतस्त्वधर्मात्मायस्यार्योनुमतेग
तः ॥ ५१ ॥ ऋतुस्नातांसतींभार्यांऋतुकालानुरोधिनीं ॥ अतिवर्तेतदुष्टात्मायस्यार्योनुमतेगतः ॥ ५२ ॥ विप्रलुप्तप्रजातस्यदुष्कृतंब्रा
ह्मणस्ययत् ॥ तदेतत्प्रतिपद्येतयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ५३ ॥ ब्राह्मणायोद्यतांपूजांविहंतुकलुषेंद्रियः ॥ बालवत्सांचगांदोग्ध्रुर्यस्यार्योनुम
तेगतः ॥ ५४ ॥

नामाशामितिसंबंधः ॥ आशंसमानानां स्तुवतां ऊर्ध्वचक्षुषां दातृमुखनिरीक्षकाणां ॥ ५० ॥ मायया वंचनया ॥ राज्ञोभीतइति भयकारणं पिशुनत्वाद्येव ॥ ५१ ॥ ऋतुकालानुरोधिनीं ऋतुस्नानकालत्वात्स्वसन्निहितां ॥ ५२ ॥ विप्रलुप्तप्रजातस्य अन्नाद्यदानेनप्रनष्टसंतानस्य स्त्रीद्वेषाद्वातथाभूतस्य ॥ यद्वा विप्रलुप्ता विवर्जिता प्रजाता जातापत्या जायायेन तस्य ॥ ५२ ॥ विहंतु विघ्नयतु बालवत्सां दोग्धुः शास्त्रोक्तदोहनाधिकंदोग्धुः ॥ ५४ ॥

परदारान्निषेवतांयत्पापं तत्पापंप्रतिपद्यतां मूढः भूयादितिशेषः ॥ ५५ ॥ एकःयत्पापद्वयं तदेकएवलभतामित्यर्थः ॥ ५६ ॥ विप्रलंभेन वंचनया योजयन् अप्रयच्छन्नितियावत् ॥ ५७ ॥ भक्त्या शिवविष्ण्वादिदेवताभक्त्या ॥ मार्गं तत्तदुपोद्बलकशैववैष्णवादिशास्त्रमाश्रित्यायमुत्कृष्टोयंनेतिविवदमानेषुयत्पापं यच्चतयोर्विवादंपश्यतः शृण्वतःपापं तेनपापेन सयुज्येतेत्यर्थः ॥ तस्यपापेनेतिपाठे ॥ तेषांयत्पापंतेन यस्यानुमतेगतस्तस्ययोगःसंबंधोभूयादित्यर्थः ॥ भावेचयुज्येतेतिप्रयोगः ॥ अयंपरस्त्वयंनेतिसंरक्षाभिनिवेशिनः ॥ यातुधानाभवंत्येवपिशाचाश्वनसंशयइतिशिवपुराणोक्तेः ॥ योब्रह्मविष्णुरुद्राणांभेदंयुक्तिनिवेशतः ॥ साधयेद्दुरध्याधियुक्तोभवतिमानवइतिकर्मविधर्मदारान्परित्यज्यपरदारान्निषेवतां ॥ त्यक्तधर्मरतिर्मूढोयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ५५ ॥ पानीयदूषकेपापंतथैवविषदायके ॥ यत्तदेकःसलभतांयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ५६ ॥ तृषार्तसतिपानीयेविप्रलंभेनयोजयन् ॥ यत्पापंलभतेतत्स्याद्यस्यार्योनुमतेगतः ॥ ५७ ॥ भक्त्याविवदमानेषुमार्गमाश्रित्यपश्यतः ॥ तस्यपापेनयुज्येतयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ५८ ॥ एवमाश्वासयन्नेवदुःखार्तोनुपपातह ॥ विहीनांपतिपुत्राभ्यांकौसल्यांपार्थिवात्मजः ॥ ५९ ॥ तदातंशपथैःकष्टैःशपमानमचेतनं ॥ भरतंशोकसंतप्तंकौसल्यावाक्यमब्रवीत् ॥ ६० ॥ ममदुःखमिदंपुत्रभूयःसमुपजायते ॥ शपथैःशपमानोहिप्राणानुपरुणत्सिमे ॥ ६१ ॥ दिष्ट्यानचलितोधर्मादात्मातेसहलक्षणः ॥ वत्ससत्यप्रतिज्ञोहिसतांलोकानवाप्स्यसि ॥ ६२ ॥ इत्युक्त्वाचांकमानीयभरतंभ्रातृवत्सलं ॥ परिष्वज्यमहाबाहुरुरोदभृशदुःखिता ॥ ६३ ॥

पाकशास्त्रोक्तेश्च ॥ अत्रविवदमानानांजेयोपायंज्ञात्वा तदकथयतःपापमितितीर्थव्याख्या ॥ द्वयोः साम्यस्थापनपूर्वकं तेषांकलहशमनमकुर्वतः कलहप्रियस्य यत्पापमितिकतकव्याख्या ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ भूयः अभ्यधिकं दुःखं हियत्एवंकष्टैः शपथैः शपमानोमेप्राणानुपरुणत्सि पीडयसे ॥ ६१ ॥ अथ विशुद्धभावंज्ञात्वानुगृण्हाति ॥ दिष्ट्येति ॥ आत्मा अंतःकरणं ॥ लक्षणैः शुभलक्षणैःसहितः सहलक्षणस्तेआत्मेत्यर्थः ॥ हेवत्स हि यदि सत्यप्रतिज्ञोभविष्यसि तदा सतांलोकानवाप्स्यसि ॥ कैकेय्ययेकृतां रामानयनप्रतिज्ञां सत्यांकुर्वितिव्यंग्यं ॥६२॥एवमनुगृह्य पुत्रोचितकृत्येनाश्वासयति ॥ इत्युक्तेति ॥ ६३ ॥

शोकसंरंभात् शोकाधिक्यात् ॥ ततएवमोहः विलुलितं क्षुभितं ॥६४॥ दीर्घंयथाभवतितथा रात्रिः रात्रिशेषः पाठांतरेघर्मं उष्णंयथाभवतितथा ॥ ६५ ॥ अत्रैकश्लोकोधिकइतिकतकसंख्यव्याख्यायते ॥ इतिरामाभि० अयो०पंचसप्ततितमःसर्गः ॥ ७५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तमिति ॥ वसिष्ठः भरतागमनंश्रुत्वाआगतइतिशेषः ॥ १ ॥ संयानं प्रेतनिर्हारं ॥२॥ धरणींगतः वसिष्ठंसाष्टांगंनमस्कृत्येत्यर्थः॥ धारणांगतइतिपाठे धैर्यंप्राप्तइत्यर्थः॥ कारयामास तत्करणार्थंमंत्रिणःप्रेरयामासेत्यर्थः ॥३॥

एवंविलपमानस्यदुःखार्तस्यमहात्मनः ॥ मोहाच्चशोकसंरंभाद्भूवलुलितंमनः ॥ ६४ ॥ लालप्यमानस्यविचेतनस्यप्रणष्टबुद्धेःपतितस्यभूमौ ॥ मुहुर्मुहुर्निश्वसतश्चदीर्घंसातस्यशोकेनजगामरात्रिः ॥ ६५ ॥ इत्यार्षे श्री० अ० पंचसप्ततितमःसर्गः ॥ ७५ ॥ ॥ ७ ॥ तमेवंशोकसंतप्तंभरतंकैकयीसुतं ॥ उवाचवदतांश्रेष्ठोवसिष्ठःश्रेष्ठवागृषिः ॥ १ ॥ अलंशोकेनभद्रंतेराजपुत्रमहायशः ॥ प्राप्तकालंनरपतेःकुरुसंयानमुत्तमं ॥ २ ॥ वसिष्ठस्यवचःश्रुत्वाभरतोधरणींगतः ॥ प्रेतकृत्यानिसर्वाणिकारयामासधर्मवित् ॥ ३ ॥ उद्धृत्यतैलसंसेकात्सतुभूमौनिवेशितं ॥ आपीतवर्णवदनंप्रसुप्तमिवभूमिपं ॥ ४ ॥ संवेश्यशयनेचाग्र्येनानारत्नपरिष्कृते ॥ ततोदशरथंपुत्रोविललापसुदुःखितः ॥ ५ ॥ किंतेव्यवसितंराजन्प्रोषितेमय्यनागते ॥ विवास्यरामंधर्मज्ञंलक्ष्मणंचमहाबलं ॥ ६ ॥ क्वयास्यसेमहाराजहित्वेमंदुःखितंजनं ॥ हीनंपुरुषसिंहेनरामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ७ ॥ योगक्षेमंतुतेव्यग्रंकोस्मिन्कल्पयितापुरे ॥ त्वयिप्रयातेस्वस्तातरामेचवनमाश्रिते ॥ ८ ॥ विधवापृथिवीराजन्त्वयाहीनानराजते ॥ हीनचंद्रेवरजनीनगरीप्रतिभातिमां ॥ ९ ॥ एवंविलपमानंतंभरतंदीनमानसं ॥ अब्रवीद्वचनंभूयोवसिष्ठस्तुमहामुनिः ॥ १० ॥

बहुदिवसतैलावस्थानोपाधिना आपीतवर्णं वदनं यस्यतं ॥ ४ ॥ दशरथमिति उद्दिश्येतिशेषः ॥५ ॥ व्यवसितं मनीषितं ॥ प्रोषिते देशांतरगते ॥६ ॥ रामेणहीनमिमं दुःखितंजनंहित्वा क्वयास्यसीत्यन्वयः ॥ ७ ॥ ते तव अस्मिन्पुरे अयोध्यायां योगक्षेमं प्रजानां अव्ययं परित्यक्तदुःखपारवश्यंयथातथा स्वः स्वर्गे ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

अविचारितं प्राचीनवैभवादिस्मरणरहितंयथातथा ॥११॥ ऋत्विजोयज्ञकर्मणिदृताः॥ पुरोहितः सर्वहितप्रवर्तकः ॥ तदुक्तं ॥ मंत्रेचधर्मकृत्येचशांतिकर्मणिपौष्टिके ॥ अध्वरेयश्चकुशलःसस्याद्राजपुरोहितइति ॥ उपनीयवेदाध्यापकआचार्यः॥ १२ ॥ अभ्यगाराद्बहिष्कृताः अंतःशवसत्वाद्बहिःप्रदेशेप्रतिष्ठापिताः ॥ याजकैरुपद्रष्टृभिः ॥ हूयंतेस्म ॥ १३ ॥ १४ ॥ हिरण्यं रजतं ॥ स्वर्णरजतपुष्पाणीतियावत् ॥ १५ ॥ निर्यासोगुग्गुल्वादिः ॥ सरलपद्मके काष्ठभेदः ॥ देवदारूणि देवदारुकाष्ठानि ॥ क्षेपयंति

प्रेतकार्याणियान्यस्यकर्तव्यानिविशांपतेः॥ तान्यव्यग्रंमहाबाहोक्रियतामविचारितं ॥ ११ ॥ तथेतिभरतोवाक्यंवसिष्ठस्याभिपूज्य तत्॥ ऋत्विक्पुरोहिताचार्यास्त्वरयामाससर्वशः॥ १२॥ येत्वग्नयोनरेंद्रस्यअभ्यगाराद्बहिष्कृताः ॥ ऋत्विग्भिर्याजकैश्चैवतेहूयंतेयथाविधि॥ १३॥ शिविकायामथारोप्यराजानंगतचेतनं॥ वाष्पकंठाविमनसस्तमूहुःपरिचारकाः॥१४॥ हिरण्यंचसुवर्णंचवासांसिविविधानिच॥ प्रकिरंतोजनामार्गेनृपतेरग्रतोययुः॥ १५॥ चंदनागरुनिर्यासान्सरलंपद्मकंतथा॥ देवदारूणिचादृत्यक्षेपयंतितथापरे॥ १६॥ गंधानुच्चावचांश्चान्यांस्तत्रगत्वाथभूमिपं॥ तत्रसंवेशयामासुश्चितामध्येतमृत्विजः ॥ १७ ॥ तदाहुताशनंहुत्वाजेपुस्तस्यतदृत्विजः॥ जगुश्चतेयथाशास्त्रंतत्रसामानिसामगाः॥१८॥ शिविकाभिश्चयानैश्चयथार्हंतस्ययोषितः॥ नगरान्निर्ययुस्तत्रदृष्टैःपरिवृतास्तथा॥१९॥ प्रसव्यंचापितंचक्रुर्ऋत्विजोग्निचितंनृपं ॥ स्त्रियश्चशोकसंतप्ताःकौसल्याप्रमुखास्तदा॥२०॥ क्रौंचीनामिवनारीणांनिनादस्तत्रशुश्रुवे॥ आर्तानांकरुणंकालेक्रोशंतीनांसहस्रशः॥ २१ ॥ ततोरुदंत्योविवशाविलप्यचपुनःपुनः॥ यानेभ्यःसरयूतीरमवतेरुर्नृपांगनाः॥ २२॥

चिताग्राविशेषः ॥ १६ ॥ तत्र चितादेशेगत्वा तंचितामध्ये संवेशयामासुः स्थापयामासुः॥ १७ ॥ जेपुः पैतृमेधिकमंत्रान् ॥ तस्यपरलोकशुत्यर्थमितिशेषः ॥ तदृत्विजः तयज्ञप्रवर्तकाः ॥ १८ ॥ १९ ॥ प्रसव्यमप्रदक्षिणं ॥ अग्निचितं अग्निचितवंतं ॥ अश्वमेधांतयज्ञकर्तारं ॥ स्त्रियश्च प्रसव्यंचक्रुरित्यन्वयः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

दशाहं अत्यंतसंयोगेद्वितीया ॥ दुःखमाशौचं ॥ भूमौशयानाइतिशेषः ॥ इदंब्रह्मचर्यमात्रोपलक्षणं ॥ ननु द्वादशाहेनभूपालःक्षत्रियःषोडशेहनीतिस्मृतेः ॥ कथंक्षत्रियस्य दशाहेनाशौचात्ययइतिचेन्न ॥ क्षत्रियस्तुदशाहेनस्वकर्मनिरतःशुचिरितिपराशरोक्तेरितिदिक् ॥ २२ ॥ इतिरामाभिरामश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेषट्सप्ततितमःसर्गः ॥ ७६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ततइति ॥ दशाहेतिगते एकादशेह्नि कृतशौचः अनुष्ठितप्रेतविमुक्तिदैकादशाह

कृत्वोदकंतेभरतेनसार्धंनृपांगनामंत्रिपुरोहिताश्च॥ पुरंप्रविश्याश्रुपरीतनेत्राभूमौदशाहंव्यनयंतदुःखं॥ २३॥ इत्यार्षे० अयोध्याकांडेषट्सप्ततितमःसर्गः॥७६॥ ॥७॥ ॥७॥ ततोदशाहेतिगतेकृतशौचोनृपात्मजः॥ द्वादशेहनिसंप्राप्तेश्राद्धकर्माण्यकारयत्॥ १ ॥ ब्राह्मणेभ्योधनंरत्नंददावन्नंचपुष्कलं॥ बास्तिकंबहुशुक्लंचगाश्चापिबहुशस्तदा॥२॥ दासीर्दासांश्चयानानिवेश्मानिसुमहांतिच॥ ब्राह्मणेभ्योददौपुत्रोराज्ञस्तस्यौर्ध्वदेहिकं ॥ ३॥ ततःप्रभातसमयेदिवसेचत्रयोदशे॥ विललापमहाबाहुर्भरतःशोकमूर्च्छितः॥ ४॥ शब्दापिहितकंठश्चशोधनार्थमुपागतः॥ चितामूलेपितुर्वाक्यमिदमाहसुदुःखितः ॥ ५॥ तातयस्मिन्निसृष्टोहंत्वयाभ्रातरिराघवे॥ तस्मिन्वनंप्रव्रजितेशून्येत्यक्तोस्म्यहंत्वया॥ ६॥ यस्यागतिरनाथायाःपुत्रःप्रव्राजितोवनं ॥ तामंबांतातकौसल्यांत्यक्त्वंक्वगतोनृप॥ ७॥

श्राद्धः श्राद्धंकर्माणि द्वितीयमासिकादिसपिंडीकरणांतश्राद्धानि ॥ १ ॥ बास्तिकं छागसमूहं आर्षेऽक् ॥ वस्नोजः शुक्लं रजतं ॥ शुक्लोयोगांतरेश्वेतेशुक्लंचरजतेमतं ॥ २ ॥ ऊर्ध्वं देहोद्भवमौर्ध्वदेहिकं पारलौकिकं ॥ ३ ॥ त्रयोदशे त्रयोदशेहनि शोधनार्थमुपागतोविललापेत्यन्वयः ॥ दशाहाभ्यंतरेऽस्थिसंचयनंकृत्वा सकलश्राद्धानंतरंत्रयोदशेहनि चिताभस्मोद्धारपूर्वकंस्थलशुद्धिःकर्तव्येतिक्षत्रियधर्मइतिवाल्मीक्युक्तेर्ज्ञायतेइतिकतकः ॥ तीर्थस्तु ॥ शोचनं अस्थिसंचयनमित्याह ॥ शब्देन रोदनशब्देन पिहितआवृतःकंठोयस्य चितामूले इदंवाक्यमाह ॥४॥५॥ तदेवाह ॥ तातेति ॥ निसृष्टः दत्तः ॥ प्रव्रजिते प्रव्राजिते अहंशून्येत्यक्तः निरवलंबनयानिरस्तः ॥ ६ ॥ यस्याअनाथायागतिरवलंबःपुत्रइत्यर्थः ॥ ७ ॥

भस्मारुणं भस्मयुतं ॥ अतिदाहादरुणंच दग्धास्थि दग्धान्यस्थीनियस्मिन्स्थानमंडलं चितास्थानमंडलं पितुःशरीरनिर्वाणं शरीरनाशस्थानं ॥ तद्दृष्ट्वा निष्टनन् अत्यंतंविल पन्विषसाद ॥८॥ दीनःदुःखितोभूत्वापपात ॥ उत्थाप्यमानः पुरुषैः यंत्रबद्धोध्वजोयंत्रध्वजः सइवपपात ॥ शक्रयंत्रध्वजस्याकाशस्थस्य भूमौपातायोगात् ॥ गृहाद्यलंका रार्थं ध्वजयंत्ररूपेण ध्वजसदृशरूपेणनिर्मितइत्यर्थइतिकतकः ॥ उत्पाततःपतितेनतेनोपमेत्यन्ये ॥ ९ ॥ अंतकाले पुण्यक्षयकाले ॥ १० ॥ ११ ॥ गुणांगानि उपलाल

दृष्ट्वाभस्मारुणंतच्चदग्धास्थिस्थानमंडलं॥पितुःशरीरनिर्वाणंनिष्टनन्विपसादह ॥८॥ सतुदृष्ट्वारुदन्दीनःपपातधरणीतले॥ उत्थाप्य मानःशक्रस्ययंत्रध्वजइवोद्धितः ॥ ९॥ अभिपेतुस्ततःसर्वेतस्यामात्याःशुचिव्रतं॥ अंतकालेनिपतितंययातिमृपयोयथा॥ १० ॥ शत्रुघ्नश्चापिभरतंदृष्ट्वाशोकपरिप्लुतं ॥ विसंज्ञोन्यपतद्भूमौभूमिपालमनुस्मरन् ॥ ११ ॥ उन्मत्तइवनिश्चित्तोविललापसुदुःखितः ॥ स्मृत्वापितुर्गुणांगानितानितानितदातदा ॥ १२ ॥ मंथराग्रभवस्तीव्रःकैकेयीग्राहसंकुलः ॥ वरदानमयोक्षोभ्योमज्जयन्छोकसागरः ॥ १३ ॥ सुकुमारंचबालंचसततंलालितंत्वया ॥ कृतानभरतंहित्वाविलपंतंगतोभवान् ॥ १४ ॥ ननुभोज्येपुपानेपुवस्त्रेष्वाभरणेपुच ॥ प्रवारयतिसर्वान्नस्तन्नःकोद्यकरिष्यति ॥ १५ ॥ अवदारणकालेतुपृथिवीनावदीर्यते ॥ विहीनायात्वयाराज्ञाधर्मज्ञेनमहात्मना ॥ १६ ॥ पितरिस्वर्गमापन्नेरामेचारण्यमाश्रिते ॥ किंमेजीवितसामर्थ्येप्रवेक्ष्यामिहुताशनं ॥ १७ ॥ हीनोभ्रात्राचपित्राचशून्यामि क्ष्वाकुपालितां ॥ अयोध्यांनप्रवेक्ष्यामिप्रवेक्ष्यामितपोवनं ॥ १८ ॥

नगुणस्यांगभूतानि विचित्रवस्त्राभरणादिदानादिकर्माणि स्मृत्वाविललाप ॥ १२ ॥ वरदानमयत्वादक्षोभ्यः ॥ अमज्जयत् अस्मानितिशेपः ॥ १३ ॥ १४ ॥ नन्विति ॥ बहून्याभरणादीनि दिव्यवस्तुन्युपस्थाप्यांगएपुकिंतेऽपेक्षितंगृहाणेतिप्रकर्षे णास्मदिष्टवरणंकारयतिभवान् तदयनःकःकरिष्यति त्वयिगतेइतिशेपः॥१५॥ यात्वयाविहीना सापृथिवी अवदारणकालेतु तस्मिन्नपि नावदीर्यते ॥१६॥१७॥१८॥

अनुगामिनोऽनुचराआर्ततराअभूवन्निति शेपः॥१९॥ व्यचेष्टेतां व्यलुठेतां ॥ विश्रांताविति पाठे विशेषेणश्रांतावित्यर्थः॥२०॥ प्रकृतिमान् सत्वप्रकृतिः वैद्यःसर्वज्ञःसर्वज्ञभिष जौवैद्यौ॥ २१ ॥ दत्तस्य कृतदाहस्य सावशेपास्थिनिचये अस्थिसंचयनाख्यकर्मणआशौचांतराकृतस्याप्यवशेपोभूशुद्धिभस्मोद्धारलक्षणस्तेनसहितःसावशेपस्तस्मिन्क र्तव्येसतिइत्यर्थः॥एतेनत्रयोदशेहन्यस्थिसंचयनंस्मृतिविरुद्धमित्यपास्तं ॥२२॥त्रीणिद्वंद्वानि॥ बुभुक्षापिपासे शोकमोहौ ॥ जरामृती जन्ममरणे सुखदुःखेलाभालाभौवेति तीर्थः॥ अस्तिजायतेवर्धतेपक्षीयतेविपरिणमतेविनश्यतीत्येवंरूपाणीतिकतकः॥ भूतेषु प्राणिपु एवंभवितुमशिोकाक्रांततयाभवितुं ॥२३॥ सर्वभूतभवाभवौ उत्पत्तिविनाशौ

तयोर्विलपितंश्रुत्वाव्यसनंचाप्यवेक्ष्यतत्॥ भृशमार्ततराभूयःसर्वएवानुगामिनः॥ १९ ॥ ततोविपण्णोश्रांतौचशत्रुघ्नभरतावुभौ॥ धरायांस्मव्यचेष्टेतांभग्नशृंगाविवर्षभौ॥ २० ॥ ततःप्रकृतिमान्वैद्यःपितुरेपांपुरोहितः॥ वसिष्ठोभरतंवाक्यमुत्थाप्यतमुवाचह॥ २१॥ त्रयोदशोयंदिवसःपितुर्दत्तस्यतेविभो॥ सावशेपास्थिनिचयेकिमिहत्वंविलंवसे ॥ २२ ॥ त्रीणिद्वंद्वानिभूतेपुप्रवृत्तान्यविशेपतः॥ तेपुचापरिहार्येपुनैवंभवितुमर्हसि॥ २३॥ सुमंत्रश्चापिशत्रुघ्नमुत्थाप्याभिप्रसाद्यच॥ श्रावयामासतत्त्वज्ञःसर्वभूतभवाभवं॥ २४॥ उत्थितौतौनरव्याघ्रौप्रकाशेतेयशस्विनौ॥ वर्षातपपरिम्लानौपृथगिंद्रध्वजाविव॥ २५॥ अश्रूणिपरिमृद्नंतौरक्ताक्षौदीनभाषिणौ॥ अमात्यास्त्वरयंतिस्मतनयौचापराःक्रियाः॥ २६॥ इत्यार्षेश्रीरामायणेवा० अ० सप्तसप्ततितमःसर्गः॥ ७७॥ ॥७॥ ॥७॥

अथयात्रांसमीहंतंशत्रुघ्नोलक्ष्मणानुजः॥ भरतंशोकसंतप्तमिदंवचनमब्रवीत्॥ १ ॥ गतिर्यःसर्वभूतानांदुःखेकिंपुनरात्मनः॥ सरा मःसत्त्वसंपन्नःस्त्रियाप्रव्राजितोवनं॥ २॥

॥२४॥२५॥ परिमृद्नंतौ मार्जयंतौ ॥ तनयौ राजपुत्रौ अपराःक्रियाः भस्मोद्धारादिक्रियाउद्दिश्येतिशेपः ॥२६॥इतिरामाभि० वा० अ० सप्तसप्ततितमःसर्गः ॥७७॥ ॥७॥ ॥७॥ यात्रां रामसमीपयात्रां समीहंतं समीहमानं विचारयंतमित्यर्थः ॥१॥ दुःखे दुःखजनकसं कटेप्राप्ते यःसर्वभूतानांगतिः स्मरणमात्रेणसर्वदुःखनाशकः आत्मनःस्वस्य आवयोश्चगतिरितिकिंवक्तव्यं ॥ अनेनातिसंकटेभगवत्स्मरणमेवदुःखनाशेसमर्थं नान्यदितिसू चितं ॥ सरामस्त्रियाप्रव्राजितः सचगतइत्येतदनुचितं तेनकृतं सामर्थ्येसतीतिशेपः ॥ २॥

किंवारामोराज्यलोभात्पित्राज्ञामुल्लंघितवानितिअयशोभयादेवंकरोतु लक्ष्मणःसर्वथानुचितंकृतवानित्याह ॥ बलवानिति ॥ लक्ष्मणोनाम अनुचितकर्तृत्वेन शोच्यः योपिअस्मद्भ्रातासौ पितृनियहंकृत्वा रामंनमोचयतेस्म वनवासात् ॥ ३ ॥ कथंपितृनियहउचितस्तत्राह ॥ पूर्वमिति ॥ योराजा नार्यावशंगतःसन् उत्पथं अन्यायमार्गं आरूढः प्राप्तः अतःलक्ष्मणः स्वयंनयानयौ न्यायान्यायौ अभिषेकविपर्यौसमीक्ष्य विचार्य गुरोरप्यवलिप्तस्येतिशास्त्रानुसारेण वनप्रव्राजनात्पूर्वमेव तत्संगकालएव निया

बलवान्वीर्यसंपन्नोलक्ष्मणोनामयोप्यसौ ॥ किंनमोचयतेरामंकृत्वापितृनियहं ॥ ३ ॥ पूर्वमेवतुनिग्राह्यःसमवेक्ष्यनयानयौ ॥ उत्पथंयःसमारूढोनार्याराजावशंगतः ॥ ४ ॥ इतिसंभाषमाणेतुशत्रुघ्नेलक्ष्मणानुजे ॥ प्राग्द्वारेभूत्तदाकुब्जासर्वाभरणभूषिता ॥ ५ ॥ लिप्ताचंदनसारेणराजवस्त्राणिबिभ्रती ॥ विविधंविविधैस्तैस्तैर्भूषणैश्चविभूषिता ॥ ६ ॥ मेखलादामभिश्चित्रैरन्यैश्चवरभूषणैः ॥ बभासेवहुभिर्वेद्वारजुष्टिरिववानरी ॥ ७ ॥ तांसमीक्ष्यतदाद्वास्थोभृशंपापस्यकारिणीं ॥ गृहीत्वाकरुणंकुब्जांशत्रुघ्नायन्यवेदयत् ॥ ८ ॥ यस्याःकृतेवनेरामोन्यस्तदेहश्चवःपिता ॥ सेयंपापानृशंसाचतस्याःकुरुयथामति ॥ ९ ॥ शत्रुघ्नश्चतदाज्ञायवचनंभृशदुःखितः ॥ अंतःपुरचरान्सर्वानित्युवाचद्रुतंवचः ॥ १० ॥ तीव्रमुत्पादितंदुःखंभ्रातॄणांमेतथापितुः ॥ यथासेयंनृशंसस्यकर्मणःफलमश्नुतां ॥ ११ ॥ एवमुक्काचतेनाशुसखीजनसमावृता ॥ गृहीताबलवत्कुब्जासातद्गृहमनादयत् ॥ १२ ॥ ततःसुभृशसंतप्तस्तस्याःसर्वःसखीजनः ॥ कुब्जामाज्ञायशत्रुघ्नंव्यपलायतसर्वशः ॥ १३ ॥ अमंत्रयतकृत्स्नश्चतस्याःसर्वःसखीजनः ॥ यथायंसमुपक्रांतोनिःशेषंनःकरिष्यति ॥ १४ ॥

स्योनेदमनुचितमितिभावः ॥ ४ ॥ प्राग्द्वारे शत्रुघ्नाधिष्टितद्वारे कुब्जादैवादागताभूत् ॥ ५ ॥ राजवस्त्राणि राजार्हवस्त्राणि ॥ ६ ॥ वानरी कुरूपत्वात् ॥ अत्रगुरुलघुप्रयुक्तःछंदोभंगआर्षः ॥ पाठांतरे चःपादपूरणे ॥ ७ ॥ अकरुणं निर्दयं ॥८॥ वने रामस्तिष्ठतीतिशेषः ॥ यथामति नियहमितिशेषः ॥९॥ धृतव्रतः कर्तव्यत्वेनअवधृतव्रतइत्यर्थः ॥ द्रुतंवचइतिपाठांतरं ॥१०॥ अश्नुतां प्राप्नुतां तथाकर्तव्यंमयेतिशेषः ॥११॥१२॥१३॥ समुपक्रांतः आरब्धपराक्रमः ॥१४॥

अतःसानुक्रोशामिति ॥ सानोस्माकंध्रुवागतिरस्ति अतस्तांशरणंयामइत्यमंत्रयतेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ पृथिवीतेल पातयित्वेतिशेषः ॥ १६ ॥ भांडंभूषणमात्रेपि ॥ १७ ॥ ॥१८॥ गृहीत्वा कुब्जां॥ कैकेयीमभिनिर्भर्त्स्य कुब्जामोचनार्थमागतामितिशेषः ॥ निर्भर्त्सनमत्रहस्तेनदूरीकरणं ॥ १९ ॥ परुषैः मर्मघाहिभिः अतएवदुःखैः पुत्रंशरणमागता कुब्जामोचनार्थमितिशेषः ॥ २० ॥यतःसर्वभूतानामवध्याः अतःक्षम्यतामित्यब्रवीत् ॥ २१ ॥ मातृघातकंमांप्रति यदिरामोनासूयेत् नकुप्येत् तदाहमिमांमातरम

सानुक्रोशांवदान्यांचधर्मज्ञांचयशस्विनीं ॥ कौसल्यांशरणंयामःसाहिनोस्तिध्रुवागतिः ॥ १५ ॥ सचरोषेणसंवीतःशत्रुघ्नःशत्रुशासनः ॥ संचकर्षतदाकुब्जांक्रोशंतींपृथिवीतले ॥ १६ ॥ तस्यांह्याकृष्यमाणायांमंथरायांततस्ततः ॥ चित्रंबहुविधंभांडंपृथिव्यांतद्व्यशीर्यत ॥ १७ ॥ तेनभांडेनविस्तीर्णंश्रीमद्राजनिवेशनं ॥ अशोभततदाभूयःशारदंगगनंयथा ॥ १८ ॥ सबलीबलवत्क्रोधाद्गृहीत्वापुरुषर्षभः ॥ कैकेयीमभिनिर्भर्त्स्यवभाषेपरुषंवचः ॥ १९ ॥ तैर्वाक्यैःपरुषैर्दुःखैःकैकेयीभृशदुःखिता ॥ शत्रुघ्नभयसंत्रस्तापुत्रंशरणमागता ॥ २० ॥ तंप्रेक्ष्यभरतःक्रुद्धंशत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ अवध्याःसर्वभूतानांप्रमदाःक्षम्यतामिति ॥ २१ ॥ हन्यामहमिमांपापांकैकेयींदुष्टचारिणीं ॥ यदिमांधार्मिकोरामोनासूयेन्मातृघातकं ॥ २२ ॥ इमामपिहतांकुब्जांयदिजानातिराघवः ॥ त्वांचमांचैवधर्मात्मानाभिभाषिष्यतेध्रुवं ॥ २३ ॥ भरतस्यवचःश्रुत्वाशत्रुघ्नोलक्ष्मणानुजः ॥ न्यवर्ततततोदोषात्तांमुमोचचमूर्छितां ॥ २४ ॥ सापादमूलेकैकेय्यामंथरानिपपातह ॥ निश्वसंतीमुदुःखार्तांरुपणंविललापह ॥ २५ ॥ शत्रुघ्नविक्षेपविमूढसंज्ञांसमीक्ष्यकुब्जांभरतस्यमाता ॥ शनैःसमाश्वासयदार्तरूपांक्रौंचींविलग्नामिववीक्ष्यमाणां ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्री० वा० अयो० अष्टसप्ततितमःसर्गः ॥ ७८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

पिहन्यां ॥ २२ ॥ जानाति ज्ञास्यते नाभिभाषिष्यते स्त्रीघातिनाविनिमत्वाइत्यब्रवीदितिपूर्वेणसंबंधः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ शत्रुघ्नविक्षेपः शत्रुघ्नेनेतस्ततःकर्षणं तेन प्रनष्टज्ञानां विलग्नां यंत्रादिनासंयतां ॥ २६ ॥ इतिरामाभि० अयो० अष्टसप्ततितमःसर्गः ॥ ७८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

ततइति ॥ १॥ रक्षासाधनत्वाद्राजागुरुः तत्राप्ययंगुरुतरः॥ज्येष्ठं राज्यार्हं ॥२॥ यतएतद्राज्यमनायकं ततोराजाभव ॥ ननुज्येष्ठेविद्यमानेकथमहंराजातत्राह ॥ संगत्या ज्येष्ठस्यवनवासंप्रति पितुराज्ञासंगत्या तवचराज्यंप्रतितदाज्ञासंगत्या राज्यंकुर्वन्नपिभवान्नापराध्नोति ॥ धर्मविरोधज्येष्ठविरोधलोकविरोधान्नप्राप्नोति पित्राज्ञायाउभाभ्याम पिपालनीयत्वात् इतिबहवः ॥ एतद्राज्यंअनायकमपि अमात्यादीनांसंगत्यैकमत्येन दैवंगत्यावा नापराध्नोति ननश्यति अतोनोराजाभवेत्यर्थंतीर्थआह ॥ ३ ॥ आभि

ततःप्रभातसमयेदिवसेथचतुर्दशे॥ समेत्यराजकर्तारोभरतंवाक्यमब्रुवन्॥ १ ॥ गतोदशरथःस्वर्गंयोनोगुरुतरोगुरुः॥ रामंप्रव्राज्य वैज्येष्ठंलक्ष्मणंचमहाबलं॥ २ ॥ त्वमद्यभवनोराजाराजपुत्रमहायशः ॥ संगत्यानापराध्नोतिराज्यमेतदनायकं ॥ ३ ॥ आभिषेचनिकंसर्वमिदमादायराघव॥ प्रतीक्षतेत्वांस्वजनःश्रेणयश्चनृपात्मज ॥ ४ ॥ राज्यंगृहाणभरतपित्रपैतामहंध्रुवं ॥ अभिषेचयचात्मानंपाहिचास्मान्नरर्षभ॥ ५॥ आभिषेचनिकंभांडंकृत्वासर्वंप्रदक्षिणं॥ भरतस्तंजनंसर्वंप्रत्युवाचधृतव्रतः॥ ६॥ ज्येष्ठस्यराजतानित्यमुचिताहिकुलस्यनः॥ नैवंभवंतोमांवक्तुमर्हंतिकुशलाजनाः॥ ७॥ रामःपूर्वोहिनोभ्राताभविष्यतिमहीपतिः॥ अहंत्वरण्येवत्स्यामिवर्षाणिनवपंचच॥ ८॥ युज्यतांमहतीसेनाचतुरंगमहाबला ॥ आनयिष्याम्यहंज्येष्ठंभ्रातरंराघवंवनात् ॥ ९॥ आभिषेचनिकंचैवसर्वमेतदुपस्कृतं॥ पुरस्कृत्यगमिष्यामिरामहेतोर्वनंप्रति ॥ १० ॥ तत्रैवतंनरव्याघ्रमभिषिच्यपुरस्कृतं ॥ आनयिष्यामिवैरामंहव्यवाहमिवाध्वरात्॥ ११ ॥ नसकामांकरिष्यामिस्वामिमांपुत्रगृध्निनीं॥ वनेवत्स्याम्यहंदुर्गेरामोराजाभविष्यति॥ १२॥ षेचनिकं अभिषेच

नमयोजनंवस्तुजातं रामाभिषेकायवितनं स्वजनोमंच्यादिः॥श्रेणयः पौराः ॥४॥५॥ भांडं उपकरणं ॥६॥ राजता राजत्वं ॥७॥ पूर्वोज्येष्ठः॥अरण्येवत्स्यामि रामप्रतिनिधित्वेनेतिशेषः ॥ ८ ॥ आनयिष्यामि इडार्षः ॥ ९ ॥ रामहेतोः रामाभिषेकार्थं ॥ १० ॥ पुरस्कृतं अग्रतःकृतं अध्वरात् महायज्ञशालायाः स्वाग्निहोत्रगृहमित्यर्थः ॥११॥ मातृगृध्निनीं केवलमातृव्यपदेशां मातृसंज्ञामात्रामित्यर्थइतितीर्थः ॥ कतकस्तु पुत्रगृध्निनीमितिपांक्तःपाठः ॥ पुत्रगर्धिनीमित्यर्थइत्याह ॥ १२ ॥

शिल्पिनः खनकाः यत्रपथोऽभावः तत्रपंथागमनमार्गःक्रियतां विषमाणिच निम्नोन्नतानिच समानिक्रियंतां रथादिसुखगत्यर्थमितिभावः॥ पथि विद्यमानेषुदुर्गेषु विशेषेण जनान् चारयंतीतिपथिदुर्गविचारकाः॥ पथिदुर्गविशारदाइतिपाठे ॥ तत्रवर्तमानदुर्गे चोरादिभीत्या गंतुमशक्यप्रदेशे रक्षणविशारदाइत्यर्थः॥१३॥ एवंसंभाषमाणं तंप्रति सर्वोपिजनः श्रीमच्छुभमनुत्तमंवाक्यमुवाच तदेवाह॥एवमिति॥एवं रामराज्यविषयंभाषमाणस्यते पद्मा तदाख्या पद्मचिन्हाच श्रीरुपतिष्ठतां ज्येष्ठानुसरणादितिभावः॥ तदेवाह॥यस्त्वमिति॥ज्येष्ठेज्येष्ठाय पृथिवींदातुमिच्छसि अतःश्रीस्त्वामुपतिष्ठतां॥१४॥१५॥संश्रवणे रामानयनप्रतिज्ञाविषयेऽनुत्तमं नृपात्मजेनप्रभाषितं तद्वचनंनिशम्य॥स्थितानां जनानांप्रतिभरतमुद्दिश्य प्रहर्षजाआर्याननेत्रसंभवाः हर्षयुक्तमुखस्थनेत्रजबिंदवोनिपेतुरितितीर्थः ॥अत्रआननपदमधिकं॥ कतकस्तु नृपात्मजःप्रभाषितमितिसविसर्गपा

क्रियतांशिल्पिभिःपंथाःसमानिविषमाणिच ॥ रक्षिणश्चानुसंयांतुपथिदुर्गविचारकाः॥ १३॥ एवंसंभाषमाणंतंरामंहेतोर्नृपात्मजं॥ प्रत्युवाचजनःसर्वःश्रीमद्वाक्यमनुत्तमं॥ १४॥एवंतेभाषमाणस्यपद्माश्रीरुपतिष्ठतां॥यस्त्वंज्येष्ठेनृपसुतेपृथिवींदातुमिच्छसि॥ १५॥ अनुत्तमंतद्वचनंनृपात्मजःप्रभाषितंसंश्रवणेनिशम्यच॥ प्रहर्षजास्तंप्रतिवाष्पबिंदवोनिपेतुरार्याननेत्रसंभवाः॥ १६॥ ऊचुस्तेव चनमिदंनिशम्यहृष्टाःसामात्याःसपरिषदोवियातशोकाः॥ पंथानंनरवरभक्तिमाञ्जनश्चव्यादिष्टस्तववचनाच्चशिल्पिवर्गः॥ १७॥ इत्यार्षेश्रीरामा०वा०आ०अयो०एकोनाशीतितमःसर्गः॥ ७९ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ठः॥ नृपात्मजोजनैःप्रभाषितमनुत्तमंतद्वचनं आशीर्वचनं संश्रवणे सम्यक्श्रवणविषये प्राप्तंनिशम्य श्रुत्वा हृष्टोभूदितिशेषः अथ तंप्रति तंजनंलक्षीकृत्य ॥कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया ॥ आर्यस्य पूज्यस्यभरतस्यार्यपूज्यंयदाननं मुखंजनाशीर्वादश्रवणजसंतोषेणपूज्यत्वंमुखस्य तद्वर्तिनेत्रसंभवाःअतएव प्रहर्षजाबिंदवोनिपेतुः ॥ अनुक्तभरतसौमुख्यकथनंचास्यश्लोकस्यप्रयोजनमित्याह ॥ अत्रकैतकपाठस्तद्व्याख्याचज्यायसी ॥१६॥ इदंवचनं रामानयनवचनं वियातः विशेषेणयातोगतःशोकोयेषांते जनाइतिविशेष्यं ॥ विधूतशोकाइतिपाठांतरं ॥ हेनरवर तववचनात् रामेत्वयिच भक्तिमान्शिल्पिवर्गःपंथानंकर्तुंव्यादिष्टः जनोरक्षकजनश्च रक्षणंकर्तुंव्यादिष्टः ॥ १७ ॥इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये अयोध्याकांडेएकोनाशीतितमःसर्गः ॥ ७९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

भूमिप्रदेशज्ञाः अंतःसजलनिर्जलादिभूमिप्रदेशज्ञाः॥सूत्रकर्मविशारदाः शिविरादिनिर्माणेसूत्रग्रहणकुशलाः॥निर्जलेष्वगाधवापीकूपादिनिर्माणंसूत्रकर्मेतिकतकः॥खनकाः स्वकर्मणिखननेभिरताः परसेनयावष्टंभेपिखननेदक्षाः अतएवशूराः यंत्रकाः जलप्रवाहादियंत्रणसमर्थाः ॥१॥ कर्मांतिकाः वेतनजीविनः ॥ स्थपतयोरथादिकर्तारः प्रधानवर्धकयः यंत्रकोविदाः क्षेपणीयादियंत्रकरणकुशलाः ॥ पथदर्शनकोविदाइतिपाठांतरं ॥ वर्धकिनस्तक्षाणः मार्गिणः तत्तद्वनमार्गविशेषरक्षानियुक्ताः दक्षतक्षकाः मार्गावरोधिदक्षछेत्तारः॥२॥ सूपकाराः सूदाः॥ सुधाअवलेपः॥ वंशचर्मकृतः वंशदलैःकटशूर्पादिकृतः चर्मकृतः अवस्थानार्थमश्वपृष्ठारोप्यमाणपल्ययनादिकृतः समर्थाद्रष्टारः

अथभूमिप्रदेशज्ञाःसूत्रकर्मविशारदाः॥स्वकर्माभिरताःशूराःखनकायंत्रकास्तथा॥१॥ कर्मांतिकाःस्थपतयःपुरुपायंत्रकोविदाः॥ तथावर्धकयश्चैवमार्गिणोदक्षतक्षकाः॥ २॥ सूपकाराःसुधाकारावंशचर्मकृतस्तथा॥ समर्थायेचद्रष्टारःपुरतश्चप्रतस्थिरे॥३॥ सतु हर्षात्तमुद्देशंजनौघोविपुलःप्रयान्॥ अशोभतमहावेगःसागरस्येवपर्वणि ॥ ४॥ तेस्ववारंसमास्थायवर्त्मकर्मणिकोविदाः॥ करणैर्विविधोपेतैःपुरस्तात्संप्रतस्थिरे॥ ५॥ लतावल्लीश्चगुल्मांश्चस्थाणूनश्मनएवच ॥ जनास्तेचक्रिरेमार्गंछिंदंतोविविधान्द्रुमान्॥ ६॥ अदक्षेपुचदेशेपुकेचिद्दक्षानरोपयन्॥ केचित्कुठारैष्टंकैश्चदात्रैश्छिंदन्क्वचित्क्वचित्॥ ७॥ अपरेवीरणस्तंबान्बलिनोबलवत्तराः ॥ विधमंतिस्मदुर्गाणिस्थलानिचततस्ततः॥ ८॥

पूर्वानुभूतमार्गामार्गद्रष्टारः ॥ ३ ॥ सत्विति ॥ एवंमार्गसन्नाहप्रवृत्तौ जनौघोरामदर्शनकौतुकजहर्षान्महावेगः महावेगवान्प्रयाग्च्छन्पर्वणि सागरस्यमहावेगोजलौघइवाशोभत ॥ ४ ॥ ते मार्गशोधकाः स्ववारं स्वसमूहं समास्थाय ॥ वारसंघातसंचयाइत्यमरः ॥ विविधोपेतैर्नानाप्रकारयुक्तैः पिटकरवनित्रदात्रादिकरणैर्युक्ताइतिशेषः ॥ ५ ॥ लताः शाखाः स्थाणून् शंकून्॥अपसार्यंतइतिशेषः ॥ ६॥ अरोपयन् छायार्थमितिशेषः ॥ टंकःपाषाणभेदनः ॥ छिंदन् अडभावआर्षः ॥ ७ ॥ बलिनः रूढमूलान्वीरणस्तंबान्विधमंति हस्ताभ्यामेवनिःसारयंति दुर्गाणिस्थलानि उन्नतान्प्रदेशान्विधमंति खननेनसमीकुर्वंति ॥ ८ ॥

कूपान् मार्गमध्यवर्तिनः तादृशमायतःस्वभ्रंगर्तंच पांसुभिरपूरयन्॥ ९॥ बंधनीयान्सेतून् क्षोद्यान्क्षोदनीयान् शर्कराभूयिष्ठप्रदेशान् संचुक्षुदुः चूर्णयामासुः॥ भेदनीयान् जलनिर्गमार्थंभेद्यान् ॥१०॥ परिवाहान् अल्पप्रवाहान् बंधनेनबहूदकान्चक्रुः ॥ ११ ॥ स्वानयामासुः अखनन् ॥ उदपानान् कूपवाप्यादीन् ॥ वेदिकाभिःपरितोलंकृतान् ॥१२॥ ससुधाकुट्टिमतलः तत्रतत्रसच्छायजलाशयसमीपेविश्रमार्थं निवासाय ससुधातलःसुधानिबद्धभूदेशः सकुट्टिमतलश्च ॥ कुट्टिमोस्त्रीनिबद्धाभूः ॥ क्वचित्सुधाभिःक्वचिन्मृत्तिकाभिरेवबद्धचत्वरइत्यर्थः ॥१३॥१४॥ अथ मार्गकरणानंतरं अधिकृताः मार्गशिबिरादिनिवेशाधिकारिणः॥यथाज्ञप्ति यथाभरताज्ञापनं शिबिरादिनिवेशेअनुचरानाज्ञाप्य

अपरेपूरयन्कूपान्पांसुभिःश्वभ्रमायतं॥ निम्नभागांस्तथैवाशुसमांश्चक्रुःसमंततः॥ ९॥ ववंधुर्बंधनीयांश्चक्षोद्यान्संचुक्षुदुस्तथा॥ विभिदुर्भेदनीयांश्चतांस्तान्देशान्नरास्तदा ॥ १०॥ अचिरेणतुकालेनपरिवाहान्बहूदकान् ॥ चक्रुर्बहुविधाकारान्सागरप्रतिमान्बहून्॥ ११॥ निर्जलेपुचदेशेपुखानयामासुरुत्तमान् ॥ उदपानान्बहुविधान्वेदिकापरिमंडितान्॥ १२॥ ससुधाकुट्टिमतलःप्रपुष्पितमहीरुहः॥ मत्तोद्विष्टद्विजगणःपताकाभिरलंकृतः ॥ १३॥ चंदनोदकसंसिक्तोनानाकुसुमभूषितः॥ बद्धशोभतसेनायाःपंथाःसुरपथोपमः॥ १४॥ आज्ञाप्याथयथाज्ञप्तियुक्तास्तेधिकृतानराः॥ रमणीयेपुदेशेपुबहुस्वादुफलेपुच ॥ १५॥ योनिवेशस्त्वभिप्रेतोभरतस्यमहात्मनः॥ भूयस्तंशोभयामासुर्भूपाभिर्भूषणोपमं॥ १६॥ नक्षत्रेपुप्रशस्तेपुमुहूर्तेपुचतद्विदः ॥ निवेशान्स्थापयामासुर्भरतस्यमहात्मनः॥ १७॥ बहुपांसुचयाश्चापिपरिखाःपरिवारिताः॥ तत्रेंद्रनीलप्रतिमाःप्रतोलीवरशोभिताः ॥ १८॥

योयादृशोभरतस्याभिमतोनिवेशस्तंतथाकृत्वा भूयोधिकभूषाभिःशोभयामासुः॥ वितानकनककलशरत्नध्वजादिभिर्भूषयामासुः ॥ निवेशःशिबिरं ॥भूषणोपमं मार्गस्यालंकारसदृशं अतिरमणीयमितियावत् ॥१५॥१६॥ निवेशान् शिबिराणि ॥१७॥ बहुपांसुचयाइत्यनेनशर्करादिराहित्यसूचनं ॥ परिखाः सगर्ताः पर्यंतभित्तयः तत्रपरिखावच्छेदेनेत्यर्थः॥ इंद्रनीलमणिनिर्मिताः प्रतिमाश्चित्रप्रतिमायेपुनिवेशेषु ॥ इंद्रकीलप्रतिमाइतिपाठे॥ इंद्रकीलपर्वतसदृशइत्यर्थः॥ एवमुच्चाः परिखाइतियावत्॥ प्रतोलीरथ्या ॥ १८ ॥

सौधसदृशैःप्राकारैःसंवृताः॥१९॥ आकाशे वितर्दिभिरिव विधिविण्यैरिव स्थितैरुपलक्षिताः विटंकंकपोतपालिका तद्युक्तार्यैर्विमानकैःसप्तभूमिकगृहैरत्युन्नतैरुपलक्षिता इत्यर्थइतिकतकः ॥ विसर्पद्भिरिवाकाशेइतिपाठांतरं ॥ तदोर्ध्वमूर्ध्वंगच्छद्भिरिवेत्यर्थःकथंचिद्योज्यः ॥ २० ॥ जान्हवींसमासाद्य अभिव्याप्य प्रवर्तितोनरेंद्रमार्गोविराजि तइत्यन्वयः ॥२१॥२२॥ इतिरामाभि०वा०अ०अशीतितमःसर्गः ॥८०॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ नांदीमुखीं भरताभिषेकायवसिष्ठेनकरिष्यमाणनांदीमुखाद्य

प्रासादमालासंयुक्ताःसौधप्राकारसंवृताः॥पताकाशोभिताःसर्वेसुनिर्मितमहापथाः॥१९॥ विसर्पद्भिरिवाकाशेविटंकाग्रविमानकैः॥समुच्छ्रितैर्निवेशास्तेबभुःशक्रपुरोपमाः॥२०॥ जान्हवींतुसमासाद्यविविधद्रुमकाननां॥शीतलामलपानीयांमहामीनसमाकुलां॥२१॥सचंद्रतारागणमंडितंयथानभःक्षपायाममलंविराजते॥नरेंद्रमार्गःसतदाव्यराजतक्रमेणरम्यःशुभशिल्पिनिर्मितः॥२२॥इत्यार्षेश्रीरा०वा०अयो०अशीतितमःसर्गः॥८०॥ ॥७॥ ॥७॥ ततोनांदीमुखींरात्रिंभरतंसूतमागधाः॥तुष्टुवुःसविशेषज्ञास्तवैर्मंगलसंस्तवैः॥१॥ सुवर्णकोणाभिहतःप्राणद्यामदुंदुभिः॥दध्मुःशंखांश्चशतशोवाद्यांश्चोच्चावचस्वरान्॥२॥सतूर्यघोषःसुमहान्दिवमापूरयन्निव॥भरतंशोकसंतप्तंभूयःशोकैररंधयत्॥३॥ ततःप्रबुद्धोभरतस्तंघोषंसन्निवर्त्यच॥नाहंराजेतिचोक्त्वातंशत्रुघ्नमिदमब्रवीत्॥४॥पश्यशत्रुघ्नकैकेय्यालोकस्यापकृतंमहत्॥विसृज्यमयिदुःखानिराजादशरथोगतः॥५॥

भ्युदयप्राग्वर्तिनीं रामानयनाभ्युदयप्रारंभयुक्तानांदीमुखीतिकश्चित्॥ रात्रिं अल्पावशेषां दृष्ट्वेतिशेषः ॥ सविशेषज्ञाः राजनिराजपुत्रेचापेक्षितविशेषस्तवंजानंतितादृशाः मंगलसंस्तवैः मंगलप्रतिपादकैः ॥ १॥ सुवर्णकोणः सुवर्णदंडः यामदुंदुभिः यामावसानसूचकोदुंदुभिः ॥ उच्चावचानुच्चावचस्वरान् वाद्यानूवाद्यविशेषान् दध्मुः ॥ नांद्यानूइतिपाठः मंगलादीनित्यर्थइतितीर्थः ॥ २ ॥ शोकैः शोकोत्पादनैः ॥ अरंययत् हिनस्तिस्म ॥ रधपाकहिंसनयोः ॥३॥ ४ ॥ कैकेय्याहेतुना मद्विषयेजायमानं लोकस्य सूत मागधादेरपकृतमनुचितंकर्मपश्य एवंरूपाणि दुःखानि दुःखकराणि मयिविसृज्य राजागतः ॥ ५ ॥

तस्य योगतस्तस्येत्यर्थः ॥ अकर्णिका अकर्णधारा अकंटकेतिपाठः ॥ कंटकोनाविकस्तद्रहितेत्यर्थइतिकतकः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ राजधर्मवित् राजपुरोहितकर्तव्यधर्मवेत्ता अतःस्वकृत्यं स्वयंसंपादयतीत्याह ॥ सभामित्यादि ॥९॥ तद्विशेषणं शातकुंभमयीमित्यादि ॥ सगणः सशिष्यगणः ॥१०॥ स्वस्यास्तरणसंवृतं स्वस्तिकाकारमंडल

तस्यैषाधर्मराजस्यधर्ममूलामहात्मनः॥ परिभ्रमतिराजश्रीर्नौरिवाकंटकाजले॥६॥ योहिनःसुमहान्नाथःसोपिप्रव्राजितोवने॥अनयाधर्ममुत्सृज्यमात्रामेराघवःस्वयं॥७॥ इत्येवंभरतंवीक्ष्यविलपंतमचेतनं॥कृपणारुरुदुःसर्वाःस्वरंयोषितस्तदा॥८॥ तथातस्मिन्विलपतिवसिष्ठोराजधर्मवित्॥सभामिक्ष्वाकुनाथस्यप्रविवेशमहायशाः॥९॥शातकुंभमयींरम्यांमणिहेमसमाकुलां॥सुधर्मामिवधर्मात्मासगणःप्रत्यपद्यत॥१०॥सकांचनमयंपीठंस्वस्त्यास्तरणसंवृतं॥अध्यास्तसर्ववेदज्ञोदूताननुशशासच॥११॥ब्राह्मणान्क्षत्रियान्योधानमात्यागणवल्लभान्॥क्षिप्रमानयताव्यग्राःकृत्यमात्ययिकंहिनः॥१२॥सराजपुत्रंशत्रुघ्नंभरतंचयशस्विनं॥युधाजितंसुमंत्रंचयेचतत्रहिताजनाः॥१३॥ ततोहलहलाशब्दोमहान्समुपपद्यत॥ रथैरश्वैर्गजैश्चापिजनानामुपगच्छतां॥१४॥ ततोभरतमायांतंशतक्रतुमिवामराः॥प्रत्यनंदन्प्रकृतयोयथादशरथंतथा॥१५॥

वदास्तरणसंवृतं पीठमध्यास्त ततोदूता ननुशशासच ॥ ११ ॥ गणवल्लभाः सेनानायकाः ॥ आत्ययिकं कालविलंबासहिष्णु ॥ १२ ॥ सराजपुत्रं राजपुत्रैरितरैःसहितं शत्रुघ्नं युधाजिन्नामाकश्चिन्मंत्री येच हिताजनास्तांश्चानयत ॥ १३ ॥ हलहलेतिशब्दानुकरणं ॥ १४ ॥ १५ ॥

ह्रदइव सभाह्रदोत्रसामुद्रः भिन्नलिंगत्वेपिसहृदयोद्वेगाभावात् चंद्रइवमुखमितिवन्नदुष्टोपमा॥तिमिरनेकयोजनायामविस्तारोमत्स्यःनागाजलगजाःसर्पाश्चमणयोमुक्ताद्याः शर्कराः सुवर्णखनिमृत्तिकाः॥ सभायांजलस्थानेसभातेजः॥ एतदेवव्यनयता स्तिमितजलइत्युक्तं चित्रस्थतिमिनागसंवृतत्वं मणयश्चस्तंभादिषुविद्यंतेएव शंखाश्चित्रेषु स्वर्ण शर्करास्थाने कुट्टिमादौस्वर्णलेपः॥ प्रकारांतरेणजलादिवर्णनेतुकवेर्न्यूनतादोषः॥ ममतुविभक्तिपरिणामेनैषामेवसभायामप्यन्वयान्नदोषः॥ एतेनवसिष्ठोजलं तिमिनागोभरत शत्रुघ्नौ मण्यादयोऽमात्यपौरजानपदाइतिकतकोक्तमपास्तं ॥ दशरथसुतशोभितासभा पुरासदशरथासभेववभावितियोजना पितृसमानाकारत्वात्पुत्रस्येदानीमपिसदशर

ह्रदइवतिमिनागसंवृतस्तिमितजलोमणिशंखशर्करः॥दशरथसुतशोभितासभासदशरथेववभूवसापुरा॥ १६॥इत्यार्षेश्रीरामा० वा०आ०अयो०एकाशीतितमःसर्गः॥८१॥ ॥छ॥ ॥छ॥ तामार्यगणसंपूर्णांभरतःप्रग्रहांसभां॥ ददर्शवृ द्धिसंपन्नःपूर्णचंद्रांनिशामिव॥ १॥ आसनानियथान्यायमार्याणांविशतांतदा॥ वस्त्रांगरागप्रभयाद्योतितासासभोत्तमा॥ २॥ सा विद्वज्जनसंपूर्णासभासुरुचिरातथा॥ अदृश्यतघनापायेपूर्णचंद्रेवशर्वरी॥ ३॥ राज्ञस्तुप्रकृतीःसर्वाःससंप्रेक्ष्यचधर्मवित्॥ इदंपुरो हितोवाक्यंभरतंमृदुचाब्रवीत्॥ ४॥ तातराजादशरथःस्वर्गतोधर्ममाचरन्॥ धनधान्यवतींस्फीतांप्रदायपृथिवींतव॥ ५॥ रामस्तथा सत्यवृत्तिःसतांधर्ममनुस्मरन्॥ नाजहात्पितुरादेशंशशीज्योत्स्नामिवोदितः॥ ६॥

थेवेत्युत्प्रेक्षा ॥ पुरायथेत्यंशेउपमेतितयोरत्रसंसृष्टिः

॥ १६ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेअयोध्याकांडेएकाशीतितमःसर्गः ॥ ८१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ प्रग्रहा प्रकृष्टैर्वसिष्ठादि भिर्यहःपरग्रहोधिष्ठानंयस्यांसा ॥ निशापक्षे प्रकृष्टगुर्वादियहवतीं ॥ १ ॥ आर्याणां चैवर्णिकानां आसनानिविशतां आसनेषूपविशतां ॥ २ ॥ घनापाये शरदि ॥ ३ ॥ सवसिद्धः संप्रेक्ष्यच चात्कृतानुमतिकांश्चकृत्वा ॥ ४ ॥ धर्मं सत्यपरिपालनरूपं ॥ ५ ॥ सतांधर्मं जीवतोवाक्यकरणादित्येवंरूपं ॥ ६ ॥

निहतकंटकं रामस्यवनवासदानात्तथा ॥ ७॥उदीच्यादयस्तत्तद्दिशिप्रत्येकसिंहासनाधीश्वरायेचकेवलाः सिंहासनरहिताः॥ चात्राच्याअपरांताःद्वीपवासिनःसामुद्राःपोतवणि जः कोट्यासंख्याताःनिरत्नानिहरंतु॥ कोट्योपरांताइतिपाठांतरं॥ कोट्योरत्नानि अनेककोटिसंख्यरत्नानि॥ यद्वा परांतास्तत्तद्दिगंतवासिनः सामुद्राः समुद्रद्वीपवासिनः॥८॥धर्म ज्ञः ज्येष्ठाभिषेकरूपधर्मज्ञः धर्मकांक्षया ज्येष्ठानुवर्तनरूपधर्मलिप्सया मनसाजगाम सस्मार॥९॥ जगर्हे सर्वज्ञोपिकथमेवमनुचितेमांप्रवर्तयसीत्युक्तवानित्यर्थः॥१०॥विद्या

पित्राभ्रात्राचनेदत्तंराज्यंनिहतकंटकं॥तद्भुंक्ष्वमुदितामात्यःक्षिप्रमेवाभिषेचय॥७॥उदीच्याश्चप्रतीच्याश्चदाक्षिणात्याश्चकेवलाः॥ कोट्यापरांताःसामुद्रारत्नान्युपहरंतुते॥ ८॥ तच्छ्रुत्वाभरतोवाक्यंशोकेनाभिपरिप्लुतः॥ जगाममनसारामंधर्मज्ञोधर्मकांक्षया॥ ९॥ सबाष्पकलयावाचाकलहंसस्वरोयुवा॥ विललापसभामध्येजगर्हेचपुरोहितं॥ १०॥ चरितब्रह्मचर्यस्यविद्यास्नातस्यधीमतः॥ धर्मे प्रयतमानस्यकोराज्यंमद्विधोहरेत्॥ ११॥ कथंदशरथाज्जातोभवेद्राज्यापहारकः॥ राज्यंचाहंचरामस्यधर्मवक्तुमिहार्हसि॥ १२॥ ज्येष्ठःश्रेष्ठश्चधर्मात्मादिलीपनहुषोपमः॥ लब्धुमर्हतिकाकुत्स्थोराज्यंदशरथोयथा॥ १३॥ अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यंकुर्यांपापमहंयदि॥ इक्ष्वाकूणामहंलोकेभवेयंकुलपांसनः॥ १४॥ यद्विमात्राकृतंपापंनाहंतदपिरोचये॥ इहस्थोवनदुर्गस्थंनमस्यामिकृतांजलिः॥ ॥ १५॥ राममेवानुगच्छामिसराजाद्विपदांवरः॥ त्रयाणामपिलोकानांराघवोराज्यमर्हति॥ १६॥ तद्वाक्यंधर्मसंयुक्तंश्रुत्वासर्वेसभा सदः॥ हर्षान्मुमुचुरश्रूणिरामेनिहितचेतसः॥ १७॥ यदित्वार्येनशक्ष्यामिविनिवर्तयितुंवनात्॥वनेनत्वैववत्स्यामियथार्योलक्ष्मण स्तथा॥ १८॥ स्नातस्य सर्वविद्यानंतरंभाविस्नानयुतस्य रामस्य ॥ मद्विधः चरितब्रह्मचर्यादिः॥ १ १॥ रामस्य स्वमितिशेषः॥ हेभगवन्नेवंविज्ञाय धर्मन्याय्यं वक्तुं इह सभायामर्हसि नेदृशमन्याय्यमित्यर्थः॥ १२॥ १३॥ १४॥ ननु त्वन्मात्रापयासेन राज्यसंपादनादस्माभिरेवमुक्तमतआह॥यद्धीति ॥ वनदुर्गस्थं वनरूपदुर्गस्थं ॥ १५॥ द्विपदां मनुष्याणां वरःश्रेष्ठोराजास्यराज्यस्येतिशेषः॥ १६॥मध्येकविवाक्यं तद्वाक्यंमिति॥ १७॥सर्वथास्वस्यराज्यचिंतानास्तीतिप्रतिपादकंपुनर्भरतवाक्यं यदित्विति॥ १८॥

आर्यास्त्रैवर्णिकास्तेचतेमिश्राःपूज्यास्तेषां युष्माकंसमक्षमित्यन्वयः ॥ १९ ॥ विष्टयोभृतिंविनाकर्मकराः ॥ कर्मीतिकाउक्ताः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ अदिशत् आज्ञाप यतिस्म ॥ इष्टवत् इष्टार्हं इष्टानुरूपमितियावत् ॥२३॥ निवर्तने निवर्तननिमित्तं बलस्ययात्रां समाज्ञप्तांश्रुत्वा प्रकृतयोबलाध्यक्षाश्च प्रहृष्टाइत्यन्वयः ॥ २४॥ यात्रागमनं

सर्वेषामेवतुवर्तिष्येविनिवर्तयितुंबलात् ॥ समक्षमार्यमिश्राणांसाधूनांगुणवर्तिनां ॥ १९ ॥ विष्टिकर्मीतिकाःसर्वेमार्गशोधकदक्ष काः ॥ प्रस्थापितामयापूर्वंयात्राचममशोचते ॥ २० ॥ एवमुक्कातुधर्मात्माभरतोभ्रातृवत्सलः ॥ समीपस्थमुवाचेदंसुमंत्रंमंत्रकोवि दं ॥ २१ ॥ तूर्णमुत्थायगच्छत्वंसुमंत्रममशासनात् ॥ यात्रामाज्ञापयक्षिप्रंबलंचैवसमानय ॥ २२ ॥ एवमुक्तःसुमंत्रस्तुभरतेनमहा त्मना ॥ प्रहृष्टःसोदिशत्सर्वंयथासंदिष्टमिष्टवत् ॥ २३ ॥ ताःप्रहृष्टाःप्रकृतयोबलाध्यक्षाबलस्यच ॥ श्रुत्वायात्रांसमाज्ञप्तांराघवस्य निवर्तने ॥ २४ ॥ ततोयोधांगनाःसर्वाभर्तॄन्सर्वागृहेगृहे ॥ यात्रागमनमाज्ञायत्वरयंतिस्महर्षिताः ॥ २५ ॥ तेहयैर्गोरथैःशीघ्रंस्यंदनैश्च मनोजवैः ॥ सहयोपिबलाध्यक्षाबलंसर्वमचोदयन् ॥ २६ ॥ सज्जंतुतद्बलंदृष्ट्वाभरतोगुरुसन्निधौ ॥ रथंमेत्वरयस्वेतिसुमंत्रंपार्श्वतो ब्रवीत् ॥ २७ ॥ भरतस्यतुतस्याज्ञांपरिगृह्यप्रहर्षितः ॥ रथंगृहीत्वोपययौयुक्तंपरमवाजिभिः ॥ २८ ॥ सराघवःसत्यधृतिःप्रतापवान्ब्रु वन्सुयुक्तंदृढसत्यविक्रमः ॥ गुरुंमहारण्यगतंयशस्विनंप्रसादयिष्यन्भरतोब्रवीत्तदा ॥ २९ ॥ तूर्णंत्वमुत्थायसुमंत्रगच्छबलस्ययो गायबलप्रधानान् ॥ आनेतुमिच्छामिहितंवनस्थंप्रसाद्यरामंजगतोहिताय ॥ ३० ॥

रामयात्रार्थगमनं ॥ २५ ॥ गोरथैः शकटैरित्यर्थः ॥ २६ ॥ सज्जं गमनायसन्नद्धं गुरुर्वसिष्ठः ॥ २७ ॥ २८ ॥ गुरुं रामं प्रसादयिष्यन् निवर्त्तये ॥ २९ ॥ बलस्ययोगाय बलसंमेलनाय बलप्रधानान् आज्ञापयेतिशेषः ॥ ३० ॥

संपरिपूर्णकामस्तस्यापि रामदर्शनेउत्कटेच्छत्वात् ॥ ३१ ॥ कुलेकुले गृहेगृहे ॥ कुलंजनपदेगृहे ॥ कुलप्रसूतानुत्तमान् ॥ ३२ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरा०रामा०आदिकाव्ये अयो०द्व्यशीतितमःसर्गः ॥ ८२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ कल्यं प्रातःकाले ॥ १ ॥ २ ॥ यथाविधिकल्पितानि गजैसंनहनोक्तविधिनाकृत संनाहानि ॥ ३ ॥ ४ ॥ समारूढानि सादिभिरितिशेषः ॥ ५ ॥ कैकेयीच स्वकृतेःपुत्रंप्रत्यहिततयाजातत्वान्मयाकिंकृतमितिखिन्ना पुनःप्रकृतिमापन्ना हर्षेणययौ अतए

ससूतपुत्रोभरतेनसम्यगाज्ञापितःसंपरिपूर्णकामः ॥ शशाससर्वान्प्रकृतिप्रधानान्बलस्यमुख्यांश्चसुहृज्जनंच ॥ ३१ ॥ ततःसमुत्था यकुंलेकुलेतेराजन्यवैश्यावृषलाश्चविप्राः ॥ अयूयुजन्नुष्ट्ररथान्खरांश्चनागान्हयांश्चैवकुलप्रसूतान् ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे० अयो०द्व्यशी तितमःसर्गः ॥ ८२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ततःसमुत्थितःकल्पमास्थायस्यंदनोत्तमं ॥ प्रययौभरतःशीघ्रंरामदर्श नकाम्यया ॥ १ ॥ अग्रतःप्रययुस्तस्यसर्वेमंत्रिपुरोहिताः ॥ अधिरुह्यहयैर्युक्तान्रथान्सूर्यरथोपमान् ॥ २ ॥ नवनागसहस्राणिकल्पि तानियथाविधि ॥ अन्वयुर्भरतंयांतंइक्ष्वाकुकुलनंदनं ॥ ३ ॥ षष्टीरथसहस्राणिधन्विनोविविधायुधाः ॥ अन्वयुर्भरतंयांतंराजपुत्रंय शस्विनं ॥ ४ ॥ शतंसहस्राण्यश्वानांसमारूढानिराघवं ॥ अन्वयुर्भरतंयांतंराजपुत्रंयशस्विनं ॥ ५ ॥ कैकेयीचसुमित्राचकौसल्याच यशस्विनी ॥ रामानयनसंतुष्टाययुर्यानेनभास्वता ॥ ६ ॥ प्रयाताश्चार्यसंघातारामंद्रष्टुंसलक्ष्मणं ॥ तस्यैवचकथाश्चित्राःकुर्वाणाहृष्ट मानसाः ॥ ७ ॥ मेघश्यामंमहाबाहुंस्थिरसत्वंदृढव्रतं ॥ कदाद्रक्ष्यामहेरामंजगतःशोकनाशनं ॥ ८ ॥ दृष्टएवहिनःशोकमपनेष्यतिरा घवः ॥ तमःसर्वस्यलोकस्यसमुद्यन्निवभास्करः ॥ ९ ॥ इत्येवंकथयंतस्तेसंप्रहृष्टाःकथाःशुभाः ॥ परिष्वजानाश्चान्योन्यंययुर्नागरि कास्तदा ॥ १० ॥

व मध्यमत्वेपि आदौतदुल्लेखः ॥ यानेनेत्येकवचनं प्रत्येकापेक्षया सौहार्दादेकयानेनैवतिसॄणांगमनंवा ॥ ६ ॥ आर्यसं घाताः त्रैवर्णिकसमूहाः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ परिष्वजनाः परिष्वजामानाः ॥ नगरेचरंतीतिनागरिकाः चरतीतिठक् ॥ १० ॥

तत्र नगरे संमताः प्रसिद्धाः नैगमावणिजः प्रकृतयःश्रेणयः ॥११॥ श्रेणीर्विविच्याह मणिकाराइति शाणादौमणिशोधकाः ॥ सूत्रकर्मविशेषज्ञास्तंतुवायाः ॥ शस्त्रोपजीविनः शस्त्रनिर्माणोपजीविनः ॥ १२ ॥ मायूरकाः लीलामयूरग्राहिणः ॥ इदमुपलक्षणंशुकादिग्राहिणां ॥ यद्वा मयूरपिच्छैःछत्रादिव्यंजनकारिणः ॥ क्रकचः करपत्रं तेन जीवंतितेक्राकचिकाः॥वेधकामणिमुक्तादिवेधकर्तारः ॥ रोचकाःकाचकुप्यादिकर्तारःइतिकतकः ॥ दंतकाराः गजदंतादिभिःसमुद्रकादिकर्तारः दंतलेखकाश्च ॥सुधाकाराः

येचतत्रापरेसर्वेसंमतायेचनैगमाः॥रामंप्रतिययुर्दृष्टाःसर्वाप्रकृतयःशुभाः॥ ११॥मणिकाराश्चयेकेचित्कुंभकाराश्चशोभनाः॥सूत्रकर्मविशेषज्ञायेचशस्त्रोपजीविनः॥ १२॥मायूरकाःक्राकचिकावेधकारोचकास्तथा॥दंतकाराःसुधाकारायेचगंधोपजीविनः॥ १३॥सुवर्णकाराःप्रख्यातास्तथाकंबलकारकाः॥ स्नापकोष्णोदकावैद्याधूपिकाःशौंडिकास्तथा॥ १४॥ रजकास्तुन्नवायाश्चग्रामघोषमहत्तराः॥शैलूषाश्चसहस्त्रीभिर्यांतिकैवर्तकास्तथा॥१५॥समाहितावेदविदोब्राह्मणावृत्तसंमताः॥गोरथैर्भरतंयांतंअनुजग्मुःसहस्रशः॥ १६॥सुवेषाशुद्धवसनास्ताम्रदृष्टानुलेपिनः॥सर्वेतेविमलैर्यानैःशनैर्भरतमन्वयुः ॥ १७॥प्रहृष्टमुदितासेनासान्वयाल्लैकर्यामुतं॥भ्रातुरानयनेयांतंभरतंभ्रातृवत्सलं ॥ १८॥तेगत्वादूरमध्वानंरथयानाश्वकुंजरैः॥ समासेदुस्ततोगंगांशृंगवेरपुरंप्रति॥ १९॥
यत्ररामसखावीरोगुहोज्ञातिगणैर्वृतः॥निवसत्यप्रमादेनदेशंतंपरिपालयन्॥ २०॥ सुधालेपकाराः ॥ गंधोपजीविनः गंधद्रव्यविक्रयकाः ॥ ॥१३॥ स्नापकाः उष्णोदकस्नापकाः ॥ उष्णोदकाः अंगमर्दकाः ॥ उष्णोदकंसमुल्लेखोद्वाहनोद्वर्तनेषुच॥ धूपकाः धूपक्रिययाजीविनः ॥ शौंडिकाः मद्यकृतः॥ शुंडाकरिकरेमद्ये ॥ १४ ॥ स्तुन्नवायाः सूच्यासीवनकर्तारः॥ग्रामेघोषेच वर्तमानामहत्तराः ॥ शैलूषाः नटाः॥कैवर्तकाः ॥ कैवर्तकारवाइतिपाठे कारवाः कर्मारः ॥१५॥ गोरथैः शकटैः ॥ १६ ॥ गोरोचनकुंकुमादिसंबंधस्ताम्रवर्णं सृष्टं संपूर्णमनुलेपानुलेपनं येषांते ॥ १७ ॥ प्रहर्षः कायिकरोमांचादिरूपः मोदोमानसः ॥ १८ ॥ शृंगवेरपुरंप्रति शृंगवेरपुरइत्यर्थः ॥ १९ ॥ अप्रमादेन सावधानतया ॥ २० ॥

॥२१॥ अनुत्थितां गमनेऽनुद्योगां ॥ २२॥ अद्यविश्रांताःश्वःप्रतरिष्यामइत्यभिप्रायेण इतिमदभिप्रायज्ञापनेन निवेशयतेत्यर्थः॥२३॥ और्ध्वदेहनिमित्तार्थं एतच्छरीरपातोत्तरकालिकदेहभवसुखप्रयोजनायेत्यर्थः ॥ यद्वा एतद्देहपातादूर्ध्वजातदेहोनिमित्तं यस्य परलोकस्यसऊर्ध्वदेहनिमित्तः परलोकः स्वार्थिकोण् तदर्थमित्यर्थः॥ मध्येमिलितनद्यंतरेएवंमदुक्त्यागंगायास्तर्पणेन पितृस्वर्गप्राप्तिकरत्वंसूचितं ॥ २४ ॥ स्वेनस्वेनछंदेन स्वस्वेच्छया ॥ २५ ॥ गंगामनु गंगांलक्षीकृत्येत्यर्थः ॥ परिबर्हीयान्योपयुक्तपटवेश्माद्युपकरणजातं ॥ विधानैर्वासव्यवस्थाकल्पनैः ॥ रामस्यनिवर्तनंचिंतमानः चिंतयमानइत्यर्थः ॥२६॥ इति०रा०श्री०अ०व्यशीतितमःसर्गः ॥८३॥ ॥७॥ ॥७॥

उपेत्यतीरंगंगायाश्चक्रवाकैरलंकृतं॥व्यवतिष्ठतसासेनाभरतस्यानुयायिनी ॥ २१॥ निरीक्ष्यानुत्थितांसेनांतांचगंगांशिवोदकां॥भरतःसचिवान्सर्वानब्रवीद्वाक्यकोविदः॥ २२॥ निवेशयतमेसैन्यमभिप्रायेणसर्वतः ॥विश्रांताःप्रतरिष्यामःश्वइमांसागरंगमां॥ २३॥दातुंचतावदिच्छामिस्वर्गतस्यमहीपतेः॥और्ध्वदेहनिमित्तार्थंअवतीर्योदकंनदीं ॥ २४॥तस्यैवंब्रुवतोमात्यास्तथेत्युक्तासमाहिताः॥न्यवेशयंस्तांछंदेनस्वेनस्वेनपृथक्पृथक् ॥ २५ ॥ निवेश्यगंगामनुतांमहानदींचमूंविधानैःपरिबर्हशोभिनीं॥ उवासरामस्यतदामहात्मनोविचिंतमानोभरतोनिवर्तनं॥ २६॥इत्यार्षे०श्रीरा०अयो०व्यशीतितमःसर्गः ॥८३॥ ॥७॥ ॥७॥
ततोनिविष्टांध्वजिनींगंगामन्वाश्रितांनदीं ॥ निषादराजोदृष्ट्वैवज्ञातीन्सपरितोब्रवीत् ॥ १ ॥महतीयमितःसेनासागराभाप्रदृश्यते॥नास्यांतमवगच्छामिमनसापिविचिंतयन्॥ २॥यदानुखलुदुर्बुद्धिर्भरतःस्वयमागतः ॥ सएषहिमहाकायःकोविदारध्वजोरथे॥ ३॥

गंगामनु आश्रितां निविष्टां क्वचित्कार्येभिनिवेशवतीं ॥ १ ॥ इतः इह गंगातीरे नास्याअंतमित्यर्थेसंधिरार्षः ॥ २ ॥ यदानुखलु यस्माद्धेतोर्दुर्बुद्धिर्भरतःस्वयमागतस्ततोमहतीसेनापदृश्यतइत्यन्वयः ॥ रामपीडार्थंप्रवृत्तइत्याशयेन दुर्बुद्धितावादः ॥ भरतागमचिह्नमाह ॥ सइति ॥ महाकायः महाप्रमाणः इक्ष्वाकुकुलचिन्हभूतः कोविदारध्वजोरथेदृश्यतेऽतोभरतएवायमितिभावः ॥ २ ॥

नन्वायातुभरतः किमस्माकमतआह ॥ बंधयिष्यतीति स्वामात्यैरितिशेषः ॥ वधिष्यतीतिवा ॥ अनु ततःपश्चाद्रामं वधिष्यति इतिमन्येइतिशेषः ॥ ४ ॥ ननु रामवधेऽस्य किंफलमतआह ॥ संपन्नामिति संपूर्णामित्यर्थः ॥ सार्वकालिकीमितियावत् ॥ तस्यराज्ञः रामस्य सुदुर्लभां नस्मिन्जीवति दुष्प्रापां ॥ अतोरामंहंतुं समधिगच्छति बुद्धिंप्राप्नोति ॥ ५ ॥ नन्वेवमपि तवकाभीतिरितआह ॥ भर्तेत्यादि ॥ एवंचतत्पक्षत्वादस्माकंभीतिरितिभावः ॥ अस्माभिश्च सखित्वादेवरामेष्टंकर्तव्यमतोनास्माभिरेतेगंगांतारयितव्याआतोयूयंतस्यरामस्य अर्थकामाः प्रयोजनेच्छवः सन्नद्धाः अत्र गंगानूपे मत्सन्निधौतिष्ठत ॥ ६ ॥ सर्वेमामकादाशास्तु गंगानदीमेवान्वाश्रिताः ॥ नदीरक्षाः नदीतरणमार्गवि

वंधयिष्यतिवापापैरथवास्मान्वधिष्यति ॥ अनुदाशरथेंरामंपित्राराज्याद्विवासितं ॥ ४ ॥ संपन्नांश्रियमन्विच्छंस्तस्यराज्ञःसुदुर्लभां ॥ भरतःकैकयीपुत्रोहंतुंसमुपगच्छति ॥ ५ ॥ भर्ताचैवसखाचैवरामोदाशरथिर्मम ॥ तस्यार्थकामाःसन्नद्धागंगानूपेत्रतिष्ठत ॥ ६ ॥ तिष्ठंतुसर्वदाशाश्चगंगामन्वाश्रितानदीं ॥ बलयुक्तानदीरक्षामांसमूलफलाशनाः ॥ ७ ॥ नावांशतानांपंचानांकैवर्तानांशतंशतं ॥ सन्नद्धानांतथायूनांतिष्ठंत्वित्यभ्यचोदयत् ॥ ८ ॥ यदितुष्टस्तुभरतोरामस्येहभविष्यति ॥ इयंस्वस्तिमतीसेनागंगामद्यतरिष्यति ॥ ९ ॥ इत्युक्त्वोपायनंगृह्यमत्स्यमांसमधूनिच ॥ अभिचक्रामभरतंनिषादाधिपतिर्गुहः ॥ १० ॥ तमायांतंतुसंप्रेक्ष्यसूतपुत्रःप्रतापवान् ॥ भरताय़ाचचक्षेथसमयज्ञोविनीतवत् ॥ ११ ॥ एषज्ञातिसहस्रेणस्थपतिःपरिवारितः ॥ कुशलोदंडकारण्येवृद्धोभ्रातुश्चतेसखा ॥ १२ ॥

ग्रवंतः मांसमूलफलाशनाः एतद्वीत्या तीरेआगंतुमशक्यतया नावारोपितमांसाद्यशनाः बलवंतःसंतस्तिष्ठंतु ॥ ७ ॥ बलवत्तामेवाह ॥ नावामिति ॥ पंचशतसंख्याकनावां प्रत्येकंसन्नद्धानां युद्धसन्नाहवतांयूनां युद्धार्हाणां कैवर्तानां शतंशतमारुह्यतिष्ठत्वित्यभ्यचोदयत् ॥ ८ ॥ एवंस्थितैरपि युद्धेत्वरानकार्येत्याह ॥ यदीति ॥ यदिरामविषयेतुष्टस्तदेयंसेनास्वस्तिमतीतरिष्यति ॥ अन्यथानौकासुस्थित्वा एतान्निहन्मइतिभावः ॥ यदादुष्टइतिपाठेऽदुष्टइतिछेदः ॥ ९ ॥ अभिचक्राम दर्शनार्थं ॥ १० ॥ ११ ॥ स्थपतिःप्रभुःदंडकारण्ये कुशलःनियहानुग्रहसमर्थः चारैस्तत्यवृत्तांतज्ञः ॥ १२ ॥

अपिचानेनप्रयोजनमस्तीत्याह ॥ असंशयमिति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अयंदेशोनिष्कुटः गृहारामकल्पः ॥ वयंवंचिताः प्रस्थानसमयेऽप्रेषितनियोगदेशत्वात् ॥ इयमुपचारोक्तिः ॥ सर्वराज्यंतेनिवेदयाम वयंत्वदीयाअतःस्वीयदाशगृहेवस ॥ १६ ॥ वन्यं नीवारश्यामाकादि ॥ १७ ॥ स्वाशिता सुष्ठुभोजिता ॥ वत्स्यतीत्याशंसे प्रार्थये ॥ वसत्वेनामितिपाठांतरं ॥ तत्राशंसेइतिपुनरुक्तं ॥ १८ ॥ इतिरामाभि० अयो० चतुरशीतितमःसर्गः ॥ ८४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एवमिति ॥ हेत्वर्थसंहितं हेत्वर्थो

तस्मात्पश्यतुकाकुत्स्थत्वांनिषादाधिपोगुहः ॥ असंशयंविजानीतेयत्रतौरामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥ एतत्तुवचनंश्रुत्वासुमंत्राद्भरतःशुभं ॥ उवाचवचनंशीघ्रंगुहःपश्यतुमामिति ॥ १४ ॥ लब्ध्वानुज्ञांसंप्रहृष्टोज्ञातिभिःपरिवारितः ॥ आगम्यभरतंप्रह्वोगुहोवचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥ निष्कुटश्चैवदेशोयंवंचिताश्चापितेवयं ॥ निवेदयामतेसर्वंस्वकेदाशगृहेवस ॥ १६ ॥ अस्तिमूलफलंचैतन्निषादैःस्वयमर्जितं ॥ आर्द्रंशुष्कंयथामांसंवन्यंचोच्चावचंतथा ॥ १७ ॥ आशंसेस्वाशितासेनावसत्वेनांविभावरीं ॥ अर्चितोविविधैःकामैःश्वःससैन्योगमिष्यसि ॥ १८ ॥ इत्यार्षे श्रीरा० अयो० चतुरशीतितमःसर्गः ॥ ८४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एवमुक्तस्तुभरतोनिषादाधिपतिंगुहं ॥ प्रत्युवाचमहाप्राज्ञोवाक्यंहेत्वर्थसंहितं ॥ १ ॥ ऊर्जितःखलुतेकामःकृतोममगुरोःसखे ॥ योमेत्वमीदृशींसेनामभ्यर्चयितुमिच्छसि ॥ २ ॥ इत्युक्तासमहातेजागुहंवचनमुत्तमं ॥ अब्रवीद्भरतःश्रीमान्पंथानंदर्शयन्पुनः ॥ ३ ॥ कतरेणगमिष्यामिभरद्वाजाश्रमंयथा ॥ गहनोयंभृशंदेशोगंगानूपोदुरत्ययः ॥ ४ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराजपुत्रस्यधीमतः ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्भूत्वागुहोगहनगोचरः ॥ ५ ॥

भ्यामुपपत्तिप्रयोजनाभ्यांसंयुक्तं ॥ १ ॥ ऊर्जितः महान्तेऽयंकामः कामनाविषयोमत्सत्कारः ममकृतएवखलु कथंतत्राह ॥ योमेति ॥ तव श्रद्धयैवसर्वंकृतमित्यर्थः ॥ २ ॥ पंथानंदर्शयन्गंतव्यपथिसंमुखंहस्तंकुर्वन्पुनःपुनरब्रवीदित्यन्वयः ॥ आदरेणवारंवारंकथनं ॥ गुहंवचनमुत्तमंनिषादाधिपतिंपुनरितिद्वितीयचतुर्थपादौपाठांतरे ॥ ३ ॥ कतरेण यथागहनोदुष्प्रवेशः ॥ ४ ॥ गहनगोचरः गहनंवनंगोचरोदेशोयस्यसः ॥ ५ ॥

दाशास्त्विति ॥ अतोगहनविषयानकाचिच्छंकेनिभावः ॥६ ॥ अपितुअक्लिष्टकर्मणोरामस्यविषये दुष्टोदुष्टभावोनव्रजसि ॥ कच्चिद्रामद्रोहंकर्तुंनव्रजसिकच्चिदित्यर्थः ॥न नुकातेदोषशंका तत्राह ॥ इयंतेइति ॥ रामसंदर्शनमात्रायगमने एतावत्सेनायाव्यर्थत्वान्ममसंदेहइतिभावः ॥ ७ ॥ आकाशइवेत्युपमया त्रैकालिकमलसंबंधाभावोदर्शितः ॥८ ॥ यत् यत्रकाले कष्टंत्वदाशंकितं रामद्रोहरूपंजायते सकालोमाभूत् ॥ हियतोराघवोज्येष्ठोभ्राता पितृसमोऽतोमांशंकितुंनार्हसि ॥ ९ ॥ तदेवाह ॥ तमिति ॥ मेम

दाशास्त्वनुगमिष्यंतिदेशज्ञाःसुसमाहिताः ॥ अहंचानुगमिष्यामिराजपुत्रमहाबल ॥ ६॥ कच्चिन्नदुष्टोव्रजसिरामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ इयंतेमहतीसेनाशंकांजनयतीवमे ॥ ७॥ तमेवमभिभाषंतमाकाशइवनिर्मलः ॥ भरतःश्लक्ष्णयावाचागुहंवचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ माभूत्सकालोयत्कष्टंनमांशंकितुमर्हसि ॥ राघवःसहिमेभ्राताज्येष्ठःपितृसमोमतः ॥ ९ ॥ तंनिवर्तयितुंयामिकाकुत्स्थंवनवासिनं॥ बुद्धिरन्यानमेकार्यागुहसत्यंब्रवीमिते ॥ १० ॥ सतुसंहृष्टवदनःश्रुत्वाभरतभाषितं ॥ पुनरेवाब्रवीद्वाक्यंभरतंप्रतिहर्षितः ॥ ११ ॥ धन्य स्त्वंनत्वयातुल्यंपश्यामिजगतीतले ॥ अयत्नादागतंराज्यंयस्त्वंत्यक्तुमिहेच्छसि ॥ १२॥ शाश्वतीखलुतेकीर्तिर्लोकाननुचरिष्यति ॥ यस्त्वंकृच्छ्रगतंरामंप्रत्यानयितुमिच्छसि ॥ १३ ॥ एवंसंभाषमाणस्यगुहस्यभरतंतदा ॥ बभौनष्टप्रभःसूर्योरजनीचाभ्यवर्तत ॥ १४॥ सन्निवेश्यसतांसेनांगुहेनपरितोषितः ॥ शत्रुघ्नेनसमंश्रीमांश्छयनंपुनरागमत् ॥ १५॥ रामचिंतामयःशोकोभरतस्यमहात्मनः ॥ उपस्थितोत्यनर्हस्यधर्मप्रेक्षस्यतादृशः ॥ १६ ॥ अंतर्दाहेनदहनःसंतापयतिराघवं ॥ वनदाहाग्निसंतप्तंगूढोग्निरिवपादपं ॥ १७ ॥

यि ॥ नतेकार्येतिपाठांतरं ॥१०॥११ ॥ १२ ॥ चरिष्यति प्रचरिष्यति ॥ १३ ॥ नष्टप्रभोमंदीभूतरश्मिः ॥ १४ ॥ गुहेनपरिरक्षितइतिपाठे परिरक्षितचोरबाधइत्यर्थः॥१५॥ अनर्हस्य दुःखानर्हस्य ॥ धर्मप्रेक्षस्य धर्मदृष्टेः ॥ तादृशोवागगोचरः उपस्थितः प्राप्तः ॥१६॥ दहनशोकाग्निः राघवं भरतं वनदाहकोग्निर्वनदाहाग्निर्वावाग्निस्तेन संतप्तं शुष्कं गूढोग्निःकोटरसंसक्तोग्निः ॥ १७ ॥

स्वेदं प्रस्रुतः कर्तरिनिष्ठा गत्यर्थत्वात् ॥ १८॥ दुःखेपर्वतरूपकं ॥ रामविषयध्यानान्येव निर्दरशैलाः विदारणरहितशिलासमूहायस्मिन् निःशेषतोदीर्णशिलासमूहायस्मिन्निति वा ॥ विनिश्वसितमेव गैरिकादिधातुर्यस्मिन् श्वाससंपर्केण भूषणानामन्यवर्णजननात् ॥ दैन्यंकरणानांस्वस्वविषयप्रवृत्तिवैमुख्यं सएवपादपसंघोयस्मिन् ॥ शोकजा आयासाश्चित्तश्रांतयः ताएवअधिअधिरूढानिशृंगाणि तद्वता ॥ १९ ॥ प्रमोहाएवानंतसत्वानि वन्यप्राणिनोयस्मिन् तेनसंतापः अंतर्बहिःकरणसंतापएव औषधयोवेण

प्रस्रुतःसर्वगात्रेभ्यःस्वेदंशोकाग्निसंभवं ॥ यथासूर्याग्निसंतप्तोहिमवान्प्रस्रुतोहिमं ॥ १८ ॥ ध्याननिर्दरशैलेनविनिश्वसितधातुना ॥ दैन्यपादपसंघेनशोकायासाधिशृंगिणा ॥ १९ ॥ प्रमोहानंतसत्वेनसंतापौषधिवेणुना ॥ आक्रांतोदुःखशैलेनमज्जताकैकयीसुतः ॥ २० ॥ विनिश्वसन्वैशृशदुर्मनास्ततःप्रमूढसंज्ञःपरमापदंगतः ॥ शमंनलेभेहृदयज्वरार्दितोनरर्षभोयूथहतोयथर्षभः ॥ २१ ॥ गुहे नसार्धंभरतःसमागतोमहानुभावःसजनःसमाहितः ॥ सुदुर्मनास्तंभरतंतदापुनःशनैःसमाश्वासयदग्रजंप्रति ॥ २२ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अ० पंचाशीतितमःसर्गः ॥८५॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ आचचक्षेथसद्भावंलक्ष्मणस्यमहात्मनः ॥ भरतायाप्रमेयायगु होगहनगोचरः ॥ १ ॥ तंजाग्रतंगुणैर्युक्तंवरचापेषुधारिणं ॥ भ्रातृगुप्त्यर्थमत्यंतमहंलक्ष्मणमब्रुवं ॥ २ ॥

वश्वयस्मिन्मज्जता मग्नं

कुर्वता सकरणयाममात्मानमधोनयता एवंभूतेन दुःखरूपशैलेनक्रांतोभूदितिशेषः ॥ २० ॥ प्रकर्षेण मूढासंज्ञाचेतनायस्य ॥ यूथहतः यूथभ्रष्टः ॥२१॥ समाहितः एकाग्र चित्तः ॥सजनः सपरिचारः॥ गुहेनसार्धंसमागतोमिलितोभरतोऽयजंप्रति सुदुर्मनाबभूव तादृशंतंभरतं गुहःपुनराश्वासयत् ॥ २२ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेवाल्मीकीये अयो० पंचाशीतितमःसर्गः ॥ ८५ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ सद्भावं ज्येष्ठानुवर्तनरूपंसाधुत्वं ॥ १ ॥ तदेवाह ॥ तमिति ॥ भ्रातृगुप्त्यर्थंजायतं विनिद्रं ॥ गुणैः स्नेहसौशील्यादिगुणैः क्षत्रगुणैश्चयुक्तं ॥ २ ॥

इयंतातसुखाशय्यात्वदर्थमुपकल्पिता ॥ प्रत्याश्वसिहिशेष्वास्यांसुखंराघवनंदन ॥ ३ ॥ उचितोयंजनःसर्वोदुःखानांत्वंसुखोचितः ॥
धर्मात्मंस्तस्यगुप्त्यर्थंजागरिष्यामहेवयं ॥ ४ ॥ नहिरामात्प्रियतरोममास्तिभुविकश्चन ॥ मोत्सुकोभूर्ब्रवीम्येतदथसत्यंतवाग्रतः ॥ ५ ॥
अस्यप्रसादादाशंसेलोकेस्मिन्सुमहद्यशः ॥ धर्मावाप्तिंचविपुलांअर्थकामौचकेवलौ ॥ ६ ॥ सोहंप्रियसखंरामंशयानंसहसीतया ॥
रक्षिष्यामिधनुष्पाणिःसर्वैःस्वैर्ज्ञातिभिःसह ॥ ७ ॥ नहिमेऽविदितंकिंचिद्वनेस्मिन्चरतःसदा ॥ चतुरंगंत्यपिबलंप्रसहेमवयंयुधि ॥ ८ ॥
एवमस्माभिरुक्तेनलक्ष्मणेनमहात्मना ॥ अनुनीतावयंसर्वेधर्ममेवानुपश्यत ॥ ९ ॥ कथंदाशरथौभूमौशयानेसहसीतया ॥ शक्या
निद्रामयालब्धुंजीवितानिसुखानिवा ॥ १० ॥ योनदेवासुरैःसर्वैःशक्यःप्रसहितुंयुधि ॥ तंपश्यगुहसंविष्टंतृणेषुसहसीतया ॥ ११ ॥
महतातपसालब्धोविविधैश्चपरिश्रमैः ॥ एकोदशरथस्यैषपुत्रःसदृशलक्षणः ॥ १२ ॥ अस्मिन्प्रव्राजितेराजानचिरंवर्तयिष्यति ॥ वि
धवामेदिनीनूनंक्षिप्रमेवभविष्यति ॥ १३ ॥ विनद्यसुमहानादंश्रमेणोपरताःस्त्रियः ॥ निर्घोषोविरतोनूनमद्यराजनिवेशने ॥ १४ ॥
कौसल्याचैवराजाचतथैवजननीमम ॥ नाशंसेयदितेसर्वेजीवेयुःशर्वरीमिमां ॥ १५ ॥ जीवेदपिचमेमाताशत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया ॥
दुःखितायाहिकौसल्यावीरसूर्विनशिष्यति ॥ १६ ॥ अतिक्रांतमतिक्रांतमनवाप्यमनोरथं ॥ राज्येराममनिक्षिप्यपितामेविनशिष्य
ति ॥ १७ ॥ सिद्धार्थाःपितरंवृत्तंतस्मिन्कालेह्युपस्थिते ॥ प्रेतकार्येषुसर्वेषुसंस्करिष्यंतिभूमिपं ॥ १८ ॥ रम्यचत्वरसंस्थानांसुविभक्त
महापथां ॥ हर्म्यप्रासादसंपन्नांसर्वरत्नविभूषितां ॥ १९ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इतिरामाभि०रा०ति०अयो०षडशीतितमःसर्गः ॥ ८६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ भृशमप्रियं जटाधार
णरूपं यत्र तत्रैव यत्रक्षणेइत्यर्थः ॥ ध्यानंजगाम स्वाभिलषितकार्यसंकटंजातमितिचिंतांप्रापेत्यर्थः ॥ १ ॥ सुकुमारत्वादिगुणेनजटादिकंधृतं ॥ अतोनिवृत्तिर्दुर्लभेतिचिंतां

गजाश्वरथसंबाधांतूर्यनादविनादितां ॥ सर्वकल्याणसंपूर्णांहृष्टपुष्टजनाकुलां ॥ २० ॥ आरामोद्यानसंपूर्णांसमाजोत्सवशालिनीं ॥
सुखितोविचरिष्यंतिराजधानींपितुर्मम ॥ २१ ॥ अपिसत्यप्रतिज्ञेनसार्धंकुशलिनावयं ॥ निवृत्तेसमयेह्यस्मिन्सुखिताःप्रविशेमहि
॥ २२ ॥ परिदेवयमानस्यतस्यैवंहिमहात्मनः ॥ तिष्ठतोराजपुत्रस्यशर्वरीसात्यवर्तत ॥ २३ ॥ प्रभातेविमलेसूर्येकारयित्वाजटाउभौ ॥
अस्मिन्भागीरथीतीरेसुखंसंतारितोमया ॥ २४ ॥ जटाधरौतोद्रुमचीरवाससौमहाबलौकुंजरयूथपोपमौ ॥ वरेषुधीचापधरौपरंतपौ
व्यपेक्षमाणौसहसीतयागतौ ॥ २५ ॥ इत्यार्षेश्रीरा०वा०अयो०षडशीतितमःसर्गः ॥ ८६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ गुहस्यव
चनंश्रुत्वाभरतोभृशमप्रियं ॥ ध्यानंजगामतत्रैवयत्रतच्छुतमप्रियं ॥ १ ॥ सुकुमारोमहासत्वःसिंहस्कंधोमहाभुजः ॥ पुंडरीकविशा
लाक्षस्तरुणःप्रियदर्शनः ॥ २ ॥ प्रत्याश्वस्यमुहूर्ंतुकालंपरमदुर्मनाः ॥ ससादसहसातोत्रैर्हृदिविद्धइवद्विपः ॥ ३ ॥ भरतंमूर्छितंदृष्ट्वा
विवर्णवदनोगुहः ॥ बभूवव्यथितस्तत्रभूमिकंपेयथाद्रुमः ॥ ४ ॥ तदवस्थंतुभरतंशत्रुघ्नोनंतरस्थितः ॥ परिष्वज्यरुरोदोच्चैर्विसंज्ञःशो
ककर्शितः ॥ ५ ॥ ततःसर्वाःसमापेतुर्मातरोभरतस्यताः ॥ उपवासकृशादीनाभर्तृव्यसनकर्शिताः ॥ ६ ॥

जगाम ॥ २ ॥ ततोमु

हूर्तंकालं परमदुर्मनाः परमखिन्नः ॥ प्रत्याश्वस्य पुनश्चसहसादुःखवेगेन ससाद अवशोभूत् ॥ तोत्रैरंकुशैः हृदि हृदयदेशे ॥ ३ ॥ ४ ॥ तदवस्थं अचेतनावस्थं ॥ अनं
तरस्थितः समीपस्थितः ॥ ५ ॥ ६ ॥

अनुसृत्य समीपंप्राप्य ॥ ७ ॥ स्ववत्सं स्वपुत्रंयथा तथोपगुह्य ॥ ८ ॥ व्याधिः पित्तप्रकोपादिलक्षणोभ्रममूर्छादिः ॥ ९ ॥ १० ॥ भ्रममूर्छादेःकारणांतरंपृच्छति ॥ कच्चिदिति ॥ अप्रियं प्राणात्ययरूपं एकपुत्रायाममेतिशेषः ॥ ११ ॥ मुहूर्तं विसंज्ञःसन्पुश्चात्समाश्वस्येत्यर्थः ॥ परिसांत्व्य त्वच्छंकितंकिमपिनास्ति किंतु तयोर्जटाधारणश्रवणजदुःखेनमूर्छितोस्मि इत्युक्ता ॥१२॥१३॥ दृष्टः लक्ष्मणवद्भरतस्यापिपूर्णभ्रातृभक्तिदर्शनेननुष्टः ॥ यद्विधं यादृशंव्यवहारं रामेप्रतिपेदे कृतवान्तमब्रवीद्रामकृतंचइत्यन्वयः ॥ १४ ॥ तमेवाह ॥ अन्नमित्यादि ॥ १५ ॥ प्रत्यनुज्ञासीत् मदनुग्रहार्थंकेवलमंगीकृत्य पुनर्मह्यमेवदत्तवान् क्षत्रधर्ममप्रतिग्रहरूपं ॥ नप्रत्यगृह्णात् अभ्यवहाराय न

नाश्वतंपतितंभूमौरुदंत्यःपर्यवारयन्॥ कौसल्यात्वनुसृत्यैनंदुर्मनाःपरिषस्वजे ॥ ७॥ वत्सलास्वंयथावत्समुपगुह्यतपस्विनी ॥ परिपप्रच्छभरतंरुदंतीशोकलालसा ॥८॥ पुत्रव्याधिर्नतेकच्चिच्छरीरंप्रतिबाधते ॥ अस्यराजकुलस्याद्यत्वदधीनंहिजीवितं॥९॥ त्वांदृष्ट्वा पुत्रजीवामिरामेसभ्रातृकेगते॥ वृत्तेदशरथेराज्ञिनाथएकस्त्वमद्यनः ॥ १० ॥ कच्चिन्नलक्ष्मणेपुत्रश्रुतंतेकिंचिदप्रियं ॥ पुत्रेवात्येकपुत्रायाःसहभार्येवनंगते ॥ ११ ॥ समुहूर्तंसमाश्वस्यरुदन्नेवमहायशाः॥ कौसल्यांपरिसांत्व्येदंगुह्यंवचनमब्रवीत्॥ १२ ॥ भ्राता मेकावसद्रात्रिंकसीताकचलक्ष्मणः ॥ अस्वपच्छयनेकस्मिन्किंभुक्तागुहशंसमे ॥ १३ ॥ सोब्रवीद्भरतंदृष्टोनिषादाधिपतिर्गुहः ॥ यद्विधंप्रतिपेदेचरामेप्रियहितेतिथौ॥ १४॥अन्नमुच्चावचंभक्ष्याःफलानिविविधानिच॥ रामायाभ्यवहारार्थंबहुशोपहृतंमया॥१५॥ तत्सर्वंप्रत्यनुज्ञासीद्रामःसत्यपराक्रमः॥ नहितत्प्रत्यगृह्णात्सक्षत्रधर्ममनुस्मरन्॥ १६॥ नत्यस्माभिःप्रतिग्राह्यंसखेदेयंतुसर्वदा॥इति तेनवयंसर्वेअनुनीतामहात्मना ॥ १७॥

स्वीकृतवान् ॥ १६॥ तमेवधर्ममाह ॥ नहीति ॥ नन्वेवं भरद्वाजादिदत्तांगीकारःकथमितिचेन्न मधुपर्कादिना राजपूजायाब्राह्मणंप्रतिविधानेन तद्दत्तांगीकारस्यस्वाभ्युदयफलकत्वेनचतस्ययुक्तत्वात् गुहस्यनिषादत्वेन राजपूजानधिकारात् ॥ अस्वदेश्यत्वेनकरग्रहणायोग्यत्वाच्च तदीयानंगीकारइतिनदोषः ॥ यद्यपि गुहस्यतत्वज्ञत्वेनास्त्येवभगवत्पूजाधिकारस्तथापि व्रतस्थत्वात्तद्भोजनमितितत्त्वं ॥ १७ ॥

औपवास्यमुपवासं स्वार्थेष्यञ् ॥ १८ ॥ अकरोत्यानक्रियामितिशेषः ॥ त्रयः सुमंत्रेण ॥ संहिताः समाहितचित्ताः ॥१९॥ ततःपश्चात्संध्यावंदनोत्तरं ॥ बर्हीषि दर्भान्स्वास्तरं शयनं ॥ २० ॥ व्यपाक्रामच्छयनप्रदेशाद्बहिर्दूरमितिशेषः ॥ २१ ॥ २२ ॥ इषुधी पृष्ठबध्वा तलकरतलयोरंगुलित्राणवान् ॥ सज्जंधनुरुपोह्य धृत्वा अस्यपरितोभ्रमन्नतिष्ठत् ॥ केवलं निद्रारहितः ॥ २३ ॥ परिपालयं पर्यपालयं ॥ २४ ॥ इतिरामाभि०रा०ति०वा०अयो०सप्ताशीतितमःसर्गः ॥ ८७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

लक्ष्मणेनयदानीतंपीतंवारिमहात्मना॥ औपवास्यंतदाकार्षीद्राघवःसहसीतया॥ १८॥ ततस्तुजलशेषेणलक्ष्मणोप्यकरोत्तदा॥ वाग्यतास्तेत्रयःसंध्यांसमुपासंतसंहिताः ॥ १९ ॥ सौमित्रिस्तुततःपश्चादकरोत्स्वास्तरंशुभं ॥ स्वयमानीयबर्हींषिक्षिप्रंराघवकारणात् ॥ २०॥ तस्मिन्समाविशद्रामःस्वास्तरेसहसीतया॥ प्रक्षाल्यचतयोःपादौव्यपाक्रामत्सलक्ष्मणः॥२१॥ एतत्तदिंगुदीमूलंइदमेवच तत्तृणं॥ अस्मिन्रामश्चसीताचशर्वितांशयितावुभौ॥ २२॥ नियम्यपृष्ठेतुतलांगुलित्रवान्शरैःसुपूर्णाविषुधीपरंतपः॥ महद्धनुःसज्जमुपोह्यलक्ष्मणोनिशाम्यनिष्ठुत्परितोस्यकेवलं॥ २३॥ ततस्त्वहंचोत्तमबाणचापभृत्स्थितोभवंतत्रसयत्रलक्ष्मणः ॥ अतंद्रितैर्ज्ञातिभिरात्तकार्मुकैर्महेंद्रकल्पंपरिपालयंस्तदा ॥ २४ ॥ इत्यार्षेश्रीरा०अयो०सप्ताशीतितमःसर्गः॥८७॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

तच्छ्रुत्वानिपुणंसर्वेभरतःसहमंत्रिभिः॥ इंगुदीमूलमागम्यरामशय्यामवैक्षत॥ १ ॥ अब्रवीज्जननीःसर्वाइहतस्यमहात्मनः ॥शर्वरीशयितामूमाविदमस्यविमर्दितं॥ २॥ महाराजकुलीनेनमहाभागेनधीमता॥ जातोदशरथेनोर्व्यांनरामःस्वप्तुमर्हति॥ ३॥

तदिति ॥ १ ॥ इह भूमौ शर्वरीशयिता ॥ अधिकरणेनिष्ठा एतद्देशावच्छिन्नशयनाधिकरणंशर्वरीत्यर्थः ॥ इदमस्यविमर्दितमंगानामितिशेषः ॥ विमर्दनाधिकरणमित्यर्थः॥ ॥ २ ॥ उक्तविशेषणेन दशरथेनहेतुना जातोनोर्व्यांस्वप्तुमर्हति ॥ ३ ॥

अजिनेनराजार्हकंदलीचमूर्वादिमृगाजिनविशेषरूपेणोत्तरेण मंचोत्तरछदेन संस्तीर्णे॥तानिचाजिनानि शीतोष्णयोरुष्णशीते॥वरास्तरणानां कार्पासवस्त्ररत्नकंबलाद्यास्तरणानां संचयः समूहोयत्र पर्यंके॥ शीतकालेऔष्ण्यार्थं तद्बाहुल्यं ॥४॥ प्रासादाग्रविमानेषु विमानाकारप्रासादाग्रगृहेषु वलभी कूटागारं ॥ हैमानि राजतानिच भौमानि भूतलानि येषु ॥ ५ ॥ शुकसंघरुतेषु तद्रुतवत्सु ॥ ६ ॥ प्रासादवराणां प्रासादश्रेष्ठानां मध्ये वर्येषुश्रेष्ठेषु तेषूषित्वा कथंभूमौशेतइतिसंबंधः ॥७ ॥ वराभरणानां परिचारिकानू

अजिनोत्तरसंस्तीर्णेवरास्तरणसंचये॥शयित्वापुरुषव्याघ्रःकथंशेतेमहीतले॥ ४ ॥ प्रासादाग्रविमानेषुवलभीषुचसर्वदा॥ हैमराजतभौमेषुवरास्तरणशालिषु॥ ५ ॥ पुष्पसंचयचित्रेषुचंदनागरुगंधिषु॥ पांडुराभ्रप्रकाशेषुशुकसंघरुतेषुच॥६॥ प्रासादवरवर्येषुशीतवत्सुसुगंधिषु॥ उषित्वामेरुकल्पेषुकृतकांचनभित्तिषु॥ ७॥ गीतवादित्रनिर्घोषैर्वराभरणनिस्वनैः ॥ मृदंगवरशब्दैश्चसततंप्रतिबोधितः॥८॥ वंदिभिर्वंदितःकालेबहुभिःसूतमागधैः॥ गाथाभिरनुरूपाभिःस्तुतिभिश्चपरंतपः ॥९॥ अश्रद्धेयमिदंलोकेनसत्यंप्रतिभातिमा॥ मुह्यतेखलुमेभावःस्वप्नोयमितिमेमतिः॥ १० ॥ ननूनंदैवतंकिंचित्कालेनबलवत्तरं ॥ यत्रदाशरथीरामोभूमावेवमशेतसः ॥ ११ ॥ यस्मिन्विदेहराजस्यसुताचप्रियदर्शना॥ दयिताशयिताभूमौस्नुषादशरथस्यच॥ १२॥ इयंशय्याममभ्रातुरिदमावर्तितंशुभं॥ स्थंडिलेकठिनेसर्वंगात्रैर्विमृदितंतृणं॥ १३ ॥ मन्येसाभरणासुप्तासीतास्मिंछयनेशुभा॥ तत्रतत्रहिदृश्यंतेसक्ताःकनकबिंदवः ॥ १४ ॥

पुराद्याभरणानां निस्वनैर्गीतादिशब्दैःस्तुतिभिश्च प्रतिबोध्यमानः कथंभूमौकेवलंशेतइतिसंबंधः ॥ ८ ॥ ९ ॥ इदं रामस्यभूशयनं लोके अत्रत्यजनेषु तन्मध्ये तन्मुखाच्छ्रुतमपि अश्रद्धेयमेव ॥ तदेवविवृणोति ॥ मा मां सत्यंनप्रतिभाति तस्मात् एतद्विषये भावोंतःकरणं मुह्यते मममोहइत्यर्थः॥ अथवा स्वप्नोयंभवितुमर्हतीतिमतिः स्वप्नेह्यसंभावितमपि संभाव्यते ॥१०॥ कालेन कालतोबलवत्तरं किंचित्किमपि दैवतंनास्तीतिनूनंमन्ये॥ यत्रकालेप्राप्तेसति रामोपि भूमावशेत ॥११॥ यस्मिन्काले दशरथदयिता प्रियास्नुषाभूमौशयिता ततोनबलवत्किंचित् ॥ १२ ॥ १३ ॥ कनकबिंदवः भूषणावयवकनकशकलानीतिकनकः ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ भर्तुःशय्याकोमलावा कठिनावा स्त्रीणांसुखैवमन्ये यतःसुकुमारीत्यादि ॥ १६ ॥ ममकृते कैकेयीप्रवृत्तेः स्वानुमतिराहित्येपि स्वमुद्दिश्यजातत्वादितिभावः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ विषमेकाले संकटकाले ॥ २० ॥ या पतिंअनु अनुसृत्य वनंगता सासिद्धार्थावयंसंशयिताः रामसेवाविषयसंशयमापन्नाः कालांतरप्रार्थनी

उत्तरीयमिहासक्तंसुव्यक्तंसीतयातदा॥ तथाह्येतेप्रकाशंतेसक्ताःकौशेयतंतवः॥१५॥ मन्येभर्तुःसुखाशय्यायेनबालातपस्विनी॥सुकुमारीसतीदुःखंनविजानातिमैथिली ॥ १६ ॥ हाहतोस्मिनृशंसोस्मियत्सभार्यःकृतेमम ॥ ईदृशींराघवःशय्यामधिशेतेह्यनाथवत्॥ १७॥ सार्वभौमकुलेजातःसर्वलोकसुखावहः ॥ सर्वप्रियकरस्त्यक्त्वाराज्यंप्रियमनुत्तमं॥ १८॥ कथमिंदीवरश्यामोरक्ताक्षःप्रियदर्शनः॥ सुखभागीनदुःखार्हःशयितोभुविराघवः॥ १९॥ धन्यःखलुमहाभागोलक्ष्मणःशुभलक्षणः॥ भ्रातरंविषमेकालेयोराममनुवर्तते॥ २० ॥ सिद्धार्थाखलुवैदेहीपतिंयानुगतावनं॥ वयंसंशयिताःसर्वेहीनास्तेनमहात्मना॥२१॥ अकर्णधारापृथिवीशून्येवप्रतिभातिमे॥ गतेदशरथेस्वर्गंरामेचारण्यमाश्रिते ॥ २२॥ नचप्रार्थयतेकश्चिन्मनसापिवसुंधरां॥ वनेनिवसतस्तस्यबाहुवीर्याभिरक्षितां॥ २३ ॥ शून्यसंवरणारक्षामयंत्रितहयद्विपां॥ अनावृतपुरद्वारांराजधानीमरक्षितां ॥ २४ ॥ अप्रहृष्टबलांन्यूनांविषमस्थामनावृतां॥शत्रवोनाभिमन्यंतेभक्ष्यान्विषकृतानिव॥ २५ ॥ अद्यप्रभृतिभूमौतुशयिष्येहंतृणेषुवा ॥ फलमूलाशनोनित्यंजटाचीराणिधारयन्॥२६॥

यसेवत्वात् इदानीमस्मत्सेवानुमतौसंशयादितिभावः ॥ २१ ॥ अकर्णधारा नौरिवशून्या प्रवृत्तिशून्या ॥ २२ ॥ कश्चिन्मादृशः ॥२३ ॥ शून्यसंवरणारक्षां संवरणानां प्राकाराणामासमंताद्रक्षयाशून्यांहीनां अनावृतत्वं रक्षकाभावात् ॥ २४ ॥ अप्रहृष्टंबलंयस्यां अतएवशून्यां क्षीणबलां नाभिमन्यंते स्वीकर्तुंनेच्छंति ॥ अत्रतद्बाहुवीर्यरक्षितत्वंहेतुः ॥२५ ॥ अतस्तमेवराज्यार्हंआनेष्यामि यदिसव्रतभंगःकथंकार्यइतिवदेत् तदा तत्प्रतिनिधितयाऽहंव्रतमनुष्ठास्येइत्याह ॥ अद्येत्यादि ॥ २६ ॥

तस्यव्रतसंकल्पं स्वयंगृहीत्वा तत्परिपालनार्थमुत्तरंकालं चतुर्दशवर्षपर्यंतमहंवनेवत्स्यामि ॥ एवंसति नार्यस्यतत्प्रतिश्रुतंमिथ्याभविष्यति ॥२७॥ वसंतमिति ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ प्रसाद्येति ॥ प्रपत्स्यते निवृत्तिविषयेप्रसादमितिशेषः ॥ उपेक्षितुंनार्हति भक्तवत्सलत्वादितिभावः ॥ ३० ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामा० वा० आदि०

तस्याहमुत्तरंकालंनिवत्स्यामिसुखंवने॥ तत्प्रतिश्रुतमार्यस्यनैवमिथ्याभविष्यति॥ २७॥ वसंतंभ्रातुरर्थायशत्रुघ्नोमानुवत्स्यति॥ लक्ष्मणेनसहायोध्यामार्योमेपालयिष्यति॥२८॥ अभिषेक्ष्यंतिकाकुत्स्थंअयोध्यायांद्विजातयः॥ अपिमेदेवताःकुर्युरिमंसत्यंमनोरथं॥ २९॥ प्रसाद्यमानःशिरसामयास्वयंबहुप्रकारंयदिनप्रपत्स्यते॥ ततोनुवत्स्यामिचिरायराघवंवनेचरंनार्हतिमामुपेक्षितुं॥३०॥ इत्यार्षेश्रीरामा० अयो० अष्टाशीतितमःसर्गः॥८८॥ ॥७॥ ॥७॥ व्युष्यरात्रिंतुतत्रैवगंगाकूलेसराघवः॥ काल्यमुत्थायशत्रुघ्नमिदंवचनमब्रवीत्॥ १॥ शत्रुघ्नोत्थायकिंशेषेनिषादाधिपतिंगुहं॥शीघ्रमानयभद्रंतेतारयिष्यतिवाहिनीं॥ २॥ जागर्मिनाहंस्वपिमितथैवार्यविचिंतयन्॥ इत्येवमब्रवीद्भ्राताशत्रुघ्नोविप्रचोदितः ॥ ३॥ इतिसंवदतोरेवमन्योन्यंनरसिंहयोः॥ आगम्यप्रांजलिःकालेगुहोवचनमब्रवीत् ॥ ४ ॥ कच्चित्सुखंनदीतीरेऽवात्सीःकाकुत्स्थशर्वरीं ॥ कच्चिच्चसहसैन्यस्यतवनित्यमनामयं ॥ ५॥ गुहस्यतत्तुवचनंश्रुत्वास्नेहादुदीरितं॥ रामस्यानुवशोवाक्यंभरतोपीदमब्रवीत् ॥ ६॥ सुखानःशर्वरीधीमन्पूजिताश्चापितेवयं॥ गंगांतुनौभिर्बद्धीभिर्दाशाःसंतारयंतुनः॥ ७॥ ततोगुहःसंत्वरितःश्रुत्वाभरतशासनं॥ प्रतिप्रविश्यनगरंतंज्ञातिजनमब्रवीत्॥८॥ उत्तिष्ठतप्रबुध्यध्वंभद्रमस्तुहिवःसदा॥ नावःसमुपकर्षध्वंतारयिष्यामिवाहिनीं॥९॥ अ० अष्टाशीतितमःसर्गः॥८८॥ ॥७॥ ॥७॥

व्युष्य उषित्वा ॥ काल्यमुषःकाले ॥ उषःपर्यायौकल्यकाल्यावुभावपीतिज्ञायते ॥१ ॥२॥ आर्यंविचिंतयन्नहमपि यथात्वंतथैवजागर्मि नत्वपिमीत्येवमब्रवीदित्यन्वयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ शर्वरीमवात्सीः अत्यंतसंयोगेद्वितीया ॥ ५ ॥ रामस्यानुवशोरामाधीनः ॥ ६ ॥ ते त्वया पूजिताः ॥ ७ ॥ प्रतिप्रविश्य ततोनिवृत्तिपूर्वकंप्रविश्य ॥ ८ ॥ ९ ॥

नावांपंचशतानि समानिन्युः ॥ १० ॥ अन्याःपंचशतानौकाभ्योन्याः स्वस्तिकविज्ञेयाः स्वस्तिकाख्ययालोकप्रसिद्धाराजार्हनौभेदाःमहाघंटाधारयंतितामहाघंटाधराः पताकास्ताधारयंतीत्यर्थः ॥ शोभमानाः स्वर्णादिरूपितचित्रैःशोभमानाः पताकिन्यःबद्धरित्रवंत्यः ॥ अरित्रं नावाकर्षणदंडः॥ युक्तवाहाः नौवहननाविकवत्यः॥ युक्तवाताइतिपाठे युक्तगतयः ॥ सुसंहताः दृढसंधिबंधाः ॥११॥ सनंदिघोषां उपरिप्रतिष्ठितमंगलवाद्यघोषसहितां ॥ ततः इतरस्वस्तिकाभ्योविलक्षणां स्वस्तिकाख्यांपांडुकंबलो

तेतथोक्ताःसमुत्थायत्वरिताराजशासनात्॥ पंचनावांशतान्येवसमानिन्युःसमंततः ॥ १० ॥ अन्याःस्वस्तिकविज्ञेयामहाघंटाधराधराः॥शोभमानाःपताकिन्योयुक्तवातासुसंहताः॥ ११ ॥ ततःस्वस्तिकविज्ञेयांपांडुकंबलसंवृतां ॥ सनंदिघोषांकल्याणींगुहोनावमुपाहरत्॥ १२॥तामारुरोहभरतःशत्रुघ्नश्चमहाबलः॥ कौसल्याचसुमित्राचयाश्चान्याराजयोषितः॥ १३॥ पुरोहितश्चतत्पूर्वंगुरवोब्राह्मणाश्चये॥ अनंतरंराजदारास्तथैवशकटापणाः॥ १४॥ आवासमादीपयतांतीर्थंचाप्यवगाहतां ॥ भांडानिचाददानानांघोषस्तुदिवमस्पृशत्॥ १५॥ पताकिन्यस्तुतानावःस्वयंदाशैरधिष्ठिताः ॥ वहंत्योजनमारूढंतदासंपेतुराशुगाः॥ १६॥ नारीणामभिपूर्णास्तुकाश्चित्काश्चित्तुवाजिनां॥काश्चित्तत्रवहंतिस्मयानयुग्यंमहाधनं॥ १७॥

राजास्तरणकंबलः ॥ तद्वतीं राजार्हांनावं गुहःस्वयमेवोपाहरत् ॥१२॥१३॥ तत्पूर्वं समानृकभरतारोहात्पूर्वं अनंतरं तेषांतासांचानंतरं राजदाराः अनुचरप्रभृत्स्त्रियः शकटानि आपणाः पण्यानि इतरनौषु आरोपिताइतिशेषः ॥ १४ ॥ आवासं उषितावासं दीपयतामग्निसात्कुर्वतां अयंसेनाधर्मः ॥ तीर्थंनद्यवतारमवगाहतामहमहमिकयाप्रविशतां भांडानि उपकरणानि ॥ १५ ॥आशुगाः शीघ्राः ॥ १६ ॥ नारीणामित्यादौतृतीयार्थस्य शेषत्वविवक्षायांषष्ठी ॥ नारीभिःपूर्णाइत्यार्थः ॥ यानानि शकटादीनि युग्याअश्वाश्वतरबलीवर्दाद्याः महाधनं बहुमूल्यं यद्वा महाधनं जीवाजीवरूपनानाप्रकारं ॥ १७ ॥

तंजनमवरोप्यनिवृत्तानावः समारुह्य दाशबंधुभिःक्रीडार्थं कांडचित्राणि कांडे जले चित्राणि चित्रगमनानि लघुत्वाल्क्रियंतेस्मेत्यर्थः ॥ कांडोस्त्रीदंडबाणार्ववर्गावसरवारि ॥१६८॥
षुइत्यमरः ॥ १८ ॥ सवैजयंताः सध्वजाः ॥ १९॥ प्लवाः वेणुतृणादिनिर्मिताः कुंभामहांतः॥ घटाः स्वल्पाः विपरीतंवा ॥२०॥ मैत्रेमुहूर्ते उदयात्तृतीयमुहूर्ते नाडीद्वयंमुहू
र्तः ॥ रौद्रःसार्पस्तथामैत्रःपैत्रोवासवएवच ॥ आर्योवैश्यस्तथाब्राह्मःप्राजोरौद्राग्निरेवच ॥ ऐंद्रोथनिर्ऋतिश्चैववारुणोयमसाधकौ ॥ एतेक्रमेणविज्ञेयामुहूर्तादशपंचचेत्युक्तेः

तास्तुगत्वापरंतीरमवरोप्यचतंजनं॥ निवृत्ताःकांडचित्राणिक्रियंतेदाशबंधुभिः॥ १८॥ सवैजयंतास्तुगजागजारोहैःप्रचोदिताः॥
तरंतस्मप्रकाशंतेसपक्षाइवपर्वताः॥ १९॥ नावश्चारुरुहुस्त्वन्येप्लवैस्तेरुस्तथापरे ॥ अन्येकुंभघटैस्तेरुरन्येतेरुश्चवाप्लुभिः॥ २०॥
सापुण्याध्वजिनीगंगांदाशैःसंतारितास्वयं॥ मैत्रेमुहूर्तेप्रययौप्रयागवनमुत्तमं॥ २१ ॥आश्वासयित्वाचचमूंमहात्मानिवेशयित्वा
चयथोपजोषं ॥ द्रष्टुंभरद्वाजमृषिप्रवर्यंऋत्विक्सदस्यैर्भरतःप्रतस्थे॥ २२॥ सब्राह्मणस्याश्रममभ्युपेत्यमहात्मनोदेवपुरोहितस्य॥
ददर्शरम्योटजवृक्षदेशंमहद्वनंविप्रवरस्यरम्यं॥ २३॥इत्यार्षेश्रीरा०अ०एकोननवतिःसर्गः॥८९॥ ॥७॥ ॥७॥ भरद्वाजा
श्रमंगत्वाक्रोशादेवनरर्षभः॥ जनंसर्वमवस्थाप्यजगामसहमंत्रिभिः॥ १॥ पद्भ्यामेवतुधर्मज्ञोन्यस्तशस्त्रपरिच्छदः॥ वसानोवास
सीक्षौमेपुरोधायपुरोहितं॥ २॥

॥ २१ ॥ यथोपजोषं यथासुखं आश्वासयित्वा विश्राम्य निवेशयित्वा प्रयागवनेस्थापयित्वा ॥ २२ ॥
देवपुरोहितस्य भरद्वाजोह्युतथ्यभार्यायां ममतायां बृहस्पतेर्जातइतिपुराणेप्रसिद्धं तंच भर्तृभिया त्यक्तुकामां ममतां देवाऊचुः ॥ उतथ्यस्यक्षेत्रजत्वेन बृहस्पतेरौरसत्वेन ॥१६८॥
भरद्वाजानममुंभरेतितस्माद्भरद्वाजइतितस्यनाम ॥ २३ ॥ इतिरामाभि०अयो०एकोननवतिःसर्गः ॥ ८९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ जगाम द्रष्टुमितिशेषः अवस्था
प्य आश्रमोपरोधनिवृत्तयेइतिशेषः ॥ १ ॥ पद्भ्यामिति ॥ विनयप्रदर्शनार्थं ॥ २ ॥

ततःसंदर्शने आश्रमप्रवेशानंतरमृषिदर्शनावसरे अनुपुरोहितं पुरोहितस्यपश्चात् ॥३॥ शिष्यान्प्रतिअर्घ्यमानयतेतिब्रुवन् ॥४॥ अबुध्यत वसिष्ठेनसहागमनादितिशेषः॥५॥
ताभ्यांवसिष्ठभरताभ्यां आनुपूर्व्याल्क्रमेण प्रथमंब्राह्मणस्य पश्चात्क्षत्रियस्य कुले गृहे ॥६॥वृत्तं अतीतं॥अतएवराजानं उदाहरन् राजकुशलंनपृटवान् ॥७॥ शरीरादित्रयस्यय
थायोगंतपःसाधनत्वात्तदनामयप्रश्नः ॥ मृगपक्षिणामभयावस्थानद्वारायमसाधनत्वाच्छिष्यवत्रियत्वाच्च तदनामयप्रश्नः॥८॥ तथेतिप्रतिज्ञाय अनामयमित्युक्त्वा राघवोरा

ततःसंदर्शनेतस्यभरद्वाजस्यराघवः॥ मंत्रिणस्तानवस्थाप्यजगामानुपुरोहितं॥ ३॥ वसिष्ठमथदृष्ट्वैवभरद्वाजोमहातपाः ॥ संचचा
लासनात्तूर्णंशिष्यानर्घ्यमितिब्रुवन्॥ ४॥ समागम्यवसिष्ठेनभरतेनाभिवादितः॥ अबुध्यतमहातेजाःसुतंदशरथस्यतं॥ ५॥ताभ्या
मर्घ्यंचपाद्यंचदत्वापश्चात्फलानिच॥ आनुपूर्व्याच्चधर्मज्ञःपप्रच्छकुशलंकुले ॥६॥ अयोध्यायांबलेकोशेमित्रेष्वपिचमंत्रिषु॥ जा
नन्दशरथंवृत्तंनराजानमुदाहरत्॥ ७॥ वसिष्ठोभरतश्चैनंपप्रच्छतुरनामयं॥ शरीरेग्निषुशिष्येषुवृक्षेषुमृगपक्षिषु ॥ ८॥तथेतितुप्र
तिज्ञायभरद्वाजोमहायशाः॥ भरतंप्रत्युवाचेदंराघवस्नेहबंधनात्॥ ९॥ किमिहागमनेकार्यंतवराज्यंप्रशासतः ॥ एतदाचक्ष्वसर्वंमे
नहिमेशुध्यतेमनः॥ १०॥सुपुवेयममित्रघ्नंकौसल्यानंदवर्धनं॥ भ्रात्रासहसभार्योयश्चिरंप्रव्राजितोवनं ॥ ११ ॥ नियुक्तस्त्रीनि
मित्तेनपित्रायोसौमहायशाः॥ वनवासीभवेतीहसमाःकिलचतुर्दश ॥ १२ ॥ कच्चिन्नतस्यापापस्यपापंकर्तुमिहेच्छसि॥ अकंटकं
भोक्तुमनाराज्यंतस्यानुजस्यच॥ १३ ॥एवमुक्तोभरद्वाजंभरतःप्रत्युवाचह॥ पर्यश्रुनयनोदुःखाद्वाचासंसज्जमानया॥ १४॥

मः ॥ ९ ॥ नशुध्यते नविश्वसिति ॥ १० ॥ अविश्वासबीजमाह ॥ सुपुवेइति ॥ कौसल्यायंसुषुवे चिरं चिरकालमुद्दिश्य प्रव्राजितः ॥ ११ ॥ वनवासीभवेतिनियुक्तः
॥ १२ ॥ इह वने तस्य रामस्य तस्यानुजस्य लक्ष्मणस्यच ॥ पापंकर्तुमिहेच्छसीत्यन्वयः ॥ तत्रहेतुरकंटकं असपत्नं ॥ १३ ॥ पर्यश्रुनयनः परिप्लुतनयनः ॥ संसज्जमान
या स्खलंत्या ॥ १४ ॥

मामेवंपापप्रसक्तं यदिभगवान्सर्वज्ञोमन्यते तदाहतोस्मि व्यर्थजन्मास्मि ॥ दोषं प्रव्राजनदोषं मत्तोमद्रूपनिमित्ततोनेतिअहमाशंके त्वानुभवतोजानामि ॥ अतोमामेवं मा नुशाधि मैवंकर्णकठोरंब्रूहि ॥१५॥ ननु कथमपलापःक्रियतेअतआह ॥ मदंतरे मद्विषये॥यत्तुमयाविनेतिअर्थइतितन्न अंतरेणेत्यव्ययस्यैवतदर्थत्वात् ममत्ववसरवाची अंतरशब्दइतिनदोषः ॥ यन्मेमातावोचत् मदभिषेकरामवनवासादि तन्मेनेष्टं तदेवविवृणोति ॥ नाहमिति ॥ एतेन मातृकृतव्यापारेण नचतद्वचनमाददे अंगीकरोमि ॥ इदानीमपिइतिशेषः ॥ १६ ॥ अथत्वागमनकारणमाह ॥ अहंत्विति ॥ प्रसादकउपयातः प्रसादयितुमागतइत्यर्थः ॥१७॥ एवंगतं एवंबुद्धिं॥ककसंप्रति कस्मिन्प्रदेशे॥१८॥

हतोस्मियदिमामेवंभगवानपिमन्यते॥ मत्तोनदोषमाशंकेमैवंमामनुशाधिहि ॥ १५॥ नचैतदिष्टंमातामेयदवोचन्मदंतरे॥ नाहमे तेनतुष्टश्चनतद्वचनमाददे॥ १६॥अहंतुतंनरव्याघ्रमुपयातःप्रसादकः॥ प्रतिनेतुमयोध्यायांपादौचास्याभिवंदितुं ॥ १७॥ तंमामे वंगतंमत्वाप्रसादंकर्तुमर्हसि॥ शंसमेभगवन्रामःक्वसंप्रतिमहीपतिः॥ १८॥ वसिष्ठादिभिरुक्त्विग्भिर्याचितोभगवांस्ततः॥ उवाच तंभरद्वाजःप्रसादाद्भरतंवचः॥ १९॥त्वय्येतत्पुरुषव्याघ्रयुक्तंराघववंशजे॥ गुरुवृत्तिर्दमश्चैवसाधूनांचानुयायिता॥ २०॥ जाने चैतन्मनस्थंतेदृढीकरणमस्विति॥ अपृच्छंत्वांतवात्यर्थंकीर्तिसमभिवर्धयन्॥ २१॥ जानेचरामंधर्मज्ञंससीतंसहलक्ष्मणं॥ अयंवस तितेभ्राताचित्रकूटेमहागिरौ॥ २२॥ श्वस्तुगंतासितंदेशंवसाद्यसहमंत्रिभिः॥ एतंमेकुरुसुप्राज्ञकामंकामार्थकोविद॥ २३॥

याचितोभरतायप्रसन्नोभवेतिप्रार्थितः प्रसादात्प्रसादंप्राप्य ॥ १९॥ एतदुक्तरूपंवचः त्वयियुक्तं तवोचितं तदेवसमर्थयति गुरुइति॥ गुरुवृत्तिर्गुरुसेवा यतोगुरुसेवादित्रयंरा घववंशजेप्रायोदृष्टमितिशेषः ॥ यद्वा एतत्त्रयं त्वयियुक्तमित्यन्वयः॥२०॥ दृढीकरणं अन्यथाभावान्निवृत्तिः ॥ बहूनामपेउक्तोह्यर्थोनान्यथाकर्तुंशक्यते ॥ मुख्यप्रयोजन माह ॥ कीर्तिसमभिवर्धयन् असर्वज्ञजनंप्रतीतिशेषः ॥ हेतौशता कीर्त्यभिवृद्धिहेतवेऽपृछमित्यर्थः ॥ २१ ॥ अथ रामःक्वेतिप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ जानेचेति ॥ २२ ॥ एतं अथवासरूपं कामार्थकोविद वांछितार्थप्रदानसमर्थ ॥ २३ ॥

प्रतीतरूपः प्रसिद्धयशाः रूपंयशस्याभिरूप्येवर्णेचैवनिरूपणेइतिकोशात्तदाश्रमे भरद्वाजाश्रमे ॥२४॥ इतिरामाभि०अ०नवतितमःसर्गः ॥९०॥ ॥७॥ ॥७॥

कृतबुद्धिं कृतनिश्चयं आतिथ्येन विशिष्टभोजनोपेतातिथिसत्काररूपहेतुना फलमपिहेतुः ॥ १ ॥ वने यदुपपद्यते तेनातिथ्यंकृतंनन्वित्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ २ ॥ वनवासि त्वेन दरिद्रत्वादेतदधिकातिथ्यकरणेऽसामर्थ्यंमन्यतइत्याशयेन प्रहसन्निवेति ॥ येनकेनचिदपि तुष्येःतुष्टोभवेरितिमन्ये ॥ वन्येनाप्यातिथ्येन प्रीतियुक्तइतिजाने ॥३॥ अ

ततस्तथेत्येवमुदारदर्शनःप्रतीतरूपोभरतोब्रवीद्वचः ॥ चकारबुद्धिंचमहाश्रमेतदानिशानिवासायनराधिपात्मजः॥ २४॥इत्यार्षे० श्री०वा०अ०नवतितमःसर्गः॥ ९०॥ ॥७॥ ॥७॥ कृतबुद्धिंनिवासायतत्रैवसमुनिस्तदा ॥भरतंकेकयीपुत्रमाति थ्येनन्यमंत्रयत्॥ १॥ अब्रवीद्भरतस्त्वेनंनन्विदंभवताकृतं ॥ पाद्यमर्घ्यमथातिथ्यंवनेयदुपपद्यते ॥ २॥ अथोवाचभरद्वाजोभर तंप्रसहन्निव॥ जानेत्वांप्रीतिसंयुक्तंतुष्येस्त्वंयेनकेनचित्॥ ३॥ सेनायास्तुतवैवास्याःकर्तुमिच्छामिभोजनं॥ ममप्रीतिर्यथारूपात्व महेमनुजर्षभ॥ ४॥ किमर्थंचापिनिक्षिप्यदूरेबलमिहागतः॥ कस्मान्नेहोपयातोसिसबलःपुरुषर्षभ॥ ५॥ भरतःप्रत्युवाचेदंप्रांज लिस्तंतपोधनं॥ नसैन्येनोपयातोस्मिभगवन्भगवद्भयात्॥ ६॥ राज्ञाहिभगवन्नित्यंराजपुत्रेणवातथा॥ यत्नतःपरिहर्तव्याविषयेपुत पस्विनः॥ ७॥ वाजिमुख्यामनुष्याश्चमत्ताश्चवरवारणाः॥ प्रच्छाद्यभगवन्भूमिंमहतीमनुयांतिमां॥ ८॥ तेवृक्षानुदकंभूमिमाश्रमे पूटजांस्तथा॥ नहिंस्युरितितेनाहमेकएवागतस्ततः॥ ९॥

थापि सेनायाइत्यादि ॥ ममप्रीतिर्यथारूपा ममेच्छायादृशी तथारूपांतां त्व मर्हसि अंगीकर्तुमितिशेषः ॥ ४ ॥ बलंदूरेनिक्षिप्य एकाकीकिमर्थमागतः अयमेवार्थोव्यतिरेकमुखेनदर्श्यते कस्मादिति ॥ ५ ॥ अत्रोत्तरमाह ॥ भरतइति ॥ भगव द्भयाद्भगवदाश्रमपीडाप्रसंगभयादित्यर्थः ॥ ६ ॥ विषयेषु देशेषु परिहर्तव्याः तदाश्रमवर्तिवृक्षोदकादिबाधाप्रसंगनिमित्तमनुपरोध्याः ॥७॥ तदेवाह ॥ वाजीत्यादि॥८॥९॥

परमर्षिणा श्रुतभरतवचसा ॥ समुपागमं समीपानयनं ॥ १० ॥ पीत्वापःपरिमृज्येति हृदयंगमाभिः द्विरोष्ठौपरिमृज्येत्सकृदाचम्येत्युक्तरीत्याचम्य ॥ आतिथ्यक्रियाहेतोः आतिथ्यसंपादननिमित्तं ॥ विश्वकर्मा सृष्टिकर्तृविशेषः ॥११॥ आङ्गानप्रकारमाह ॥ आङ्गयेइति ॥ त्वष्टारं तक्षणादिव्यापारोपेतं विश्वकर्माणं ॥ संविधीयतां विश्वकर्मसाध्यगृहादिसंविधिंकियतां ॥ १२ ॥ त्रीन्यमवरुणकुबेरानितितीर्थः ॥ कार्यविशेषेष्वेषामपि नियोगोबोध्यः ॥ १३ ॥ अंतरिक्षेनदी आकाशगंगा ॥ १४ ॥ तासांकृत्यमा

आनीयतामितःसेनेत्याज्ञप्तःपरमर्षिणा ॥ तथानुचक्रेभरतःसेनायाःसमुपागमं ॥ १० ॥ अग्निशालांप्रविश्याथपीत्वापःपरिमृज्य च॥ आतिथ्यस्यक्रियाहेतोर्विश्वकर्माणमाङ्गयत्॥११॥आङ्गयेविश्वकर्माणमहंत्वष्टारमेवच॥ आतिथ्यंकर्तुमिच्छामितत्रमेसंविधीयतां॥ १२॥ आङ्गयेलोकपालांस्त्रीन्देवान्शक्रपुरोगमान्॥ आतिथ्यंकर्तुमिच्छामितत्रमेसंविधीयतां॥१३॥ प्राक्स्रोतसश्चया नद्यस्तिर्यक्स्रोतसएवच॥ पृथिव्यामंतरिक्षेचसमायांत्वद्यसर्वशः॥ १४॥ अन्याःसवंतुमैरेयंसुरामन्याःसुनिष्ठितां॥ अपराश्चोदकं शीतंइक्षुकांडरसोपमं॥ १५॥ आङ्गयेदेवगंधर्वान्विश्वावसुहहाहूहून्॥ तथैवाप्सरसोदेवगंधर्वैश्चापिसर्वशः॥ १६॥ घृताचीमथविश्वाचींमिश्रकेशीमलंबुषां॥ नागदत्तांचहेमांचसोमामद्रिकृतस्थलीं॥ १७॥ शक्रंयाश्चोपतिष्ठंतिब्रह्माणंयाश्चभामिनीः॥ सर्वास्तुंबुरुणासार्धंआङ्गयेसपरिच्छदाः॥ १८॥वनंकुरुषुयद्दिव्यंवासोभूषणपत्रवत्॥ दिव्यनारीफलंशश्वत्तत्कौबेरमिहैवतु॥ १९॥

ह अन्याइति॥ मैरेयं मद्यभेदः धात्रीधातकीप्रभृतिनिर्मितः॥ सुरागौडीमाध्वीपैष्टीचेतित्रिविधा ॥ मनिष्ठितां सुनिष्पादितां ॥ इक्षुकांडरसोपमं तद्वन्मधुरं ॥ १५॥ हहाहाहाः छंदोवशात्ह्रस्वपाठः ॥१६॥१७॥ सपरिच्छदाः सालंकाराः नृत्यगीताद्यपेक्षितपरिकरोपेताश्च ब्राह्मणमितिपाठे बृहस्पतिं याउपतिष्ठंतीत्यनुकर्षइतिकतकः॥ ताः सर्वाभामिनीराङ्गयेइतिसंबंधः॥ १८ ॥ कुरुषु उत्तरकुरुषु यद्दिव्यंवनं चैत्ररथाख्यं दिव्यत्वोपपादकं वासोभूषणान्येव पत्राणि यद्वर्तिरक्षाणां तद्दिव्यनार्यएवफलानियत्रतत् ॥ इहैवतु इहवनेएवागच्छतुइतिशेषः ॥ इहैतुवैइतिपाठांतरं ॥ तद्वेवनाधिष्ठानादिदमेववनं तथाभवत्वित्यर्थः ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ पादपप्रच्युतानि वृक्षेभ्यःस्वयंजातानि ॥ २१ ॥ शिक्षास्वरसमायुक्तं शिक्षाप्रतिपाद्यवर्णोच्चारणलक्षणोपेतं तथाव्याकरणोपदिश्यमानप्रकृतिप्रत्ययस्वरोपेतं ॥ स्वरेत्युपलक्षणं एकःशब्दःसम्यक्ज्ञातःसुप्रयुक्तःस्वर्गेलोकेकामधुग्भवतीत्युक्तेः॥समाधितेजस्तपोभिर्युक्तएवंगुणोपेतमाङ्गानवाक्यमब्रवीदित्यर्थः॥ महर्षेस्तपोबलात्स्वर्गेकामधुक्त्वेनप्रसिद्धादपिवचनादिहैवसर्वंसिद्धमितिभावः ॥ २२ ॥ मनसाध्यायतः मनसाध्यानपूर्वककृताङ्गानस्य ॥ तानि आहूतानि ॥२३॥ मलयदर्दुरौ चंदनपर्वतौ उपस्पृश्य

इहमेभगवान्सोमोविधत्तामन्नमुत्तमं॥ भक्ष्यंभोज्यंचचोष्यंचलेह्यंचविविधंबहु॥२०॥विचित्राणिचमाल्यानि पादपप्रच्युतानिच॥ सुरादीनिचपेयानिमांसानिविविधानिच॥ २१ ॥एवंसमाधिनायुक्तस्तेजसाप्रतिमेनच॥ शिक्षास्वरसमायुक्तंसुव्रतश्चाब्रवीन्मुनिः ॥ २२॥ मनसाध्यायतस्तस्यप्राङ्मुखस्यकृतांजलेः॥ आजग्मुस्तानिसर्वाणिदैवतानिपृथक्पृथक्॥ २३॥ मलयंदर्दुरंचैवततःस्वेदनुदोनिलः॥ उपस्पृश्यववौयुक्त्यासुप्रियात्मासुखंशिवः॥ २४॥ ततोभ्यवर्षंतघनादिव्याःकुसुमवृष्टयः॥ देवदुंदुभिघोषश्चदिक्षु सर्वासुशुश्रुवे॥ २५॥ प्रववुश्चोत्तमावातानन्नृतुश्चाप्सरोगणाः॥ प्रजगुर्देवगंधर्वावीणाःप्रमुमुचुःस्वरान्॥ २६॥ सशब्दोद्यांचभूमिं चप्राणिनांश्रवणानिच॥ विवेशोच्चावचःश्लक्ष्णःसमोलयगुणान्वितः॥ २७॥ तस्मिन्नेवंगतेशब्देदिव्येश्रोत्रसुखेनृणां॥ ददर्शभारतंसैन्यंविधानंविश्वकर्मणः॥ २८ ॥ बभूवहिसमाभूमिःसमंतात्पंचयोजनं ॥ शाद्वलैर्बहुभिश्छन्नानीलवैडूर्यसन्निभैः॥ २९॥ तस्मिन्बिल्वाःकपित्थाश्चपनसावीजपूरकाः॥ आमलक्योबभूवुश्चचूताश्चफलभूषिताः॥३०॥

स्पृष्ट्वा युक्त्या यथोचितवृत्त्या शैत्यमां यत्नौरभयोगेन सुप्रियात्मा सुप्रियस्वरूपः॥ अतएवशिवः सुखदः ॥ ईदृशोऽनिलःसुखंववौ ॥ २४ ॥ घनामेघाः ॥ २५ ॥ वीणावाद्यमानाइतिशेषः ॥ स्वरान्षड्जादीन् ॥ ॥ २६ ॥ लयोवृत्तगीतानुगततालप्रमाणं ॥ २७ ॥ भरतस्येदंभारतं सैन्यं विश्वकर्मणोविधानंददर्श ॥ २८ ॥ तदेवविधानंदर्शयति ॥ बभूवेत्यादि ॥ छन्नाबभूवेत्यनुकर्षः ॥ शाद्वलं कोमलतृणमत्र ॥ २९ ॥ तस्मिन्पंचयोजनमितेदेशे फलभूषणाःकपित्थादयोबभूवुरित्यन्वयः ॥ ३० ॥

वनं चैत्ररथं ॥नदी॥ जातावेकवचनं तीरजैर्वृक्षैः ॥३१॥ चतुःशालानि शुभ्राणिगृहाणिजातानीतिशेषः॥तथागजादीनांशालाश्चजाताः॥तोरणानि पुरद्वाराणि॥३२॥ सितमेघनिभं सुधालेपेन शुक्लमाल्यैःकृतआकारोयस्य॥ दिव्यैःगंधैः गंधवज्जलैरुक्षितं सिक्तं ॥ ३३॥ यानं शिबिकादि ॥३४॥ धौतत्वेन प्रक्षालितत्वेन निर्मलानि भाजनानि यस्मिन्॥ ३५॥ ३६॥ वेश्मसंविधिं वेश्मसंविधानं ॥ ३७ ॥ राजासनं सिंहासनं राजवद्राजयोग्यं तदभ्यवर्तत प्रदक्षिणीकृतवान्॥ ३८ ॥ ननुतत्रोपविष्टइत्याह॥

॥१७१॥

उत्तरेभ्यःकुरुभ्यश्चवनंदिव्योपभोगवत्॥आजगामनदीसौम्यातीरजैर्बहुभिर्वृता॥३१॥ चतुःशालानिशुभ्राणिशालाश्चगजवाजिनां॥हर्म्यप्रासादसंयुक्ततोरणानिशुभानिच॥३२॥सितमेघनिभंचापिराजवेश्मसुतोरणं॥शुक्लमाल्यकृताकारंदिव्यगंधसमुक्षितं॥३३॥चतुरस्रमसंबाधंशयनासनयानवत्॥दिव्यैःसर्वरसैर्युक्तंदिव्यभोजनवस्रवत्॥३४॥उपकल्पितसर्वान्नंधौतनिर्मलभाजनं॥क्लृप्तसर्वासनंश्रीमत्स्वास्तीर्णशयनोत्तमं॥३५॥प्रविवेशमहाबाहुरनुज्ञातोमहर्षिणा॥वेश्मतद्बलसंपूर्णंभरतःकैकयीसुतः॥३६॥अनुजग्मुश्चतंसर्वेमंत्रिणःसपुरोहिताः॥बभूवुश्चमुदायुक्तास्तंदृष्ट्वावेश्मसंविधिं॥३७॥तत्रराजासनंदिव्यंव्यजनंछत्रमेवच॥भरतोमंत्रिभिःसार्धमभ्यवर्ततराजवत्॥३८॥आसनंपूजयामासरामायाभिप्रणम्यच॥बालव्यजनमादायन्यषीदत्सचिवासने॥३९॥ आसनंपूजयामासेति॥ रामचंद्रीयमेतदितिबुध्यारामायप्रणम्य आसनोपरिप्रतिष्ठितंरामंध्यात्वेतिशेषः॥ बालव्यजनमादाय रामसेवाशेषतयेतिशेषः॥ सचिवासने स्वचिवार्थकृतासने सिंहासनाधस्तले॥ अत्रेदंबोध्यं॥ भरतेनवाचोक्तमपि राज्यानभिलाषं लोकानश्रद्दध्युरतःक्रियायापिसर्वलोकप्रत्यायनाय महर्षिणातपोव्ययेनापीदृशमानित्थकरणं किंचपुष्पादिभिःपूजेवेयमपिक्रिया विष्णोरंशभूतभरततुष्टयेइतितत्करणं॥ किंचभरतंप्रति त्वंदुष्टबुध्यागतोसिकिमितिप्रश्ने तस्यऋषेरिवसर्वज्ञत्वासामर्थ्यादिशंकावारणाय स्वसामर्थ्यदर्शनं॥ अपिच भगवदेकचित्तानांस्वर्गसुखमिहापिभवतीतिभगवद्रामप्रीतिमाहात्म्यं प्रदर्शयितुं तद्दर्शनं नच तेषांतत्राधिकांप्रीतिमुत्पादयितुंतथाकरणंमुनेरितिदिक्॥ ३९ ॥

आनुपूर्व्याद्यथोचितोपवेशनप्रकारेण प्रशास्ता शिबिररक्षकः ॥४०॥४१॥ उभयतःकूलं उभयोःकूलयोः पांडुमृत्तिकालेपनाः सुधालिप्ताः॥ब्राह्मणस्य भरद्वाजस्य॥४२॥ आगुरागतवत्यः॥ ४३ ॥ सुवर्णमणिमुक्तेनेतिसमाहारद्वंद्वः ॥ ४४॥ गृहीतोदर्शनादिनात्मवशीकृतः सोन्मादः उद्भूतसंतोषसहितइत्यर्थः ॥ नंदनमिंद्रवनं ॥ ४५ ॥ नारदादयोगंधर्वराजाः कांत्यासूर्यसमाययुः ॥ ४६॥ ४७ ॥ प्रयागे प्रयागक्षेत्रे ॥४८॥ बिल्वाबिल्ववृक्षामार्दंगिकामृदंगवादकरूपधराः ॥ एवंविभीतकाःशम्याख्यतालग्राहकाः॥

आनुपूर्व्यान्निषेदुश्चसर्वेमंत्रिपुरोहिताः॥ततसेनापतिःपश्चात्प्रशास्ताचन्यषीदत॥४०॥ततस्तत्रमुहूर्तेननद्यःपायसकर्दमाः॥उपातिष्ठंतभरतंभरद्वाजस्यशासनात्॥४१॥आसामुभयतःकूलंपांडुमृत्तिकलेपनाः॥रम्याश्चावसथादिव्याब्राह्मणस्यप्रसादजाः॥४२॥तेनैवचमुहूर्तेनदिव्याभरणभूषिताः॥आगुर्विंशतिसाहस्राब्राह्मणाप्रहितास्त्रियः॥४३॥सुवर्णमणिमुक्तेनप्रवालेनचशोभिताः॥आगुर्विंशतिसाहस्राःकुबेरप्रहितास्त्रियः॥४४॥याभिर्गृहीतःपुरुषःसोन्मादइवलक्ष्यते॥आगुर्विंशतिसाहस्रानंदनादप्सरोगणाः॥४५॥नारदस्तुंबुरुर्गोपिःप्रभयासूर्यवर्चसः॥एतेगंधर्वराजानोभरतस्याग्रतोजगुः॥४६॥अलंबुषामिश्रकेशीपुंडरीकाथवामना॥उपावृत्यं तभरतंभरद्वाजस्यशासनात्॥४७॥यानिमाल्यानिदेवेषुयानिचैत्ररथेवने॥प्रयागेतान्यदृश्यंतभरद्वाजस्यतेजसा॥४८॥बिल्वामार्दंगिकाआसंच्छम्याग्राहाविभीतकाः॥अश्वत्थानर्तकाश्चासन्भरद्वाजस्यतेजसा॥४९॥ततःसरलतालाश्चतिलकाःसतमालकाः॥प्रहृष्टास्तत्रसंपेतुःकुब्जाभूत्वाथवामनाः॥५०॥शिंशपामलकीजंबूर्याश्चान्याःकाननेलताः॥प्रमदाविग्रहंकृत्वाभरद्वाजाश्रमेऽवसन्॥५१॥सुरांसुरापाःपिबतपायसंचबुभुक्षिताः॥मांसानिचसुमध्यानिभक्ष्यंतांयोयदिच्छति॥५२॥ बर्क्कौतालविशेषेचशमेतालक्रियांतरे॥शम्यायज्ञायुधेइति॥४९॥ सरलोदेवदारुविशेषः॥५०॥ शिंशपादयोयेस्त्रीलिंगशब्दवाच्यावृक्षाः॥लतामल्लिकामालत्यादयः॥मुनेस्तपोमाहात्म्यादेव वृक्षादीनांतद्रूपनापत्तिः पुनर्लतादिरूपप्रत्यापत्तिश्चेतिमंतव्यं॥ ५१ ॥तत्र प्रमदारूपंधृत्वा किंकुर्वंस्तदाह ॥ सुरामिति ॥ एवमूचुरितिशेषः॥ ५२ ॥

उच्छोद्य उद्वर्तनंकृत्वा एकमेकंपुरुषं अत्रैकंबहुव्रीहिवदितिबहुव्रीहिवद्भावाभावआर्षः ॥५३॥ संवाहंत्यः पादसंवाहनादिकुर्वंत्यः॥परिमृज्य जलार्द्रमंगंवस्त्रादिनापरिमृज्य॥ अलंकृत्यच पाययंति मद्यादिकमितिशेषः ॥ ५४ ॥ सुरभेःसुताःवृषभाः तेषांहयादीनांभोज्यं तान् तत्तत्पालकाःअभोजयन्नित्यर्थः ॥५५॥ इक्ष्वाकुवरयोधानां वाहनानि चोदयंतः भक्षणायप्रेरयंतः तान् इक्ष्वादीन् भोजयंतिस्म ॥५६॥ मत्ता मदकरद्रव्यसेवया प्रमत्ता मधुपानेन कार्याकार्यविवेकशून्या मुदितास्रक्चंदनस्त्र्यादिभोगेन ॥५७॥

॥१७२॥

उच्छोद्यस्नापयंतिस्मनदीतीरेपुवल्गुपु॥ अप्येकमेकंपुरुषंप्रमदाःसप्तचाष्टच ॥ ५३ ॥ संवाहंत्यःसमापेतुर्नार्योविपुललोचनाः॥ परिमृज्यतदान्योन्यंपाययंतिवरांगनाः ॥ ५४ ॥ हयान्गजान्खरानुष्ट्रान्तथैवसुरभेःसुतान् ॥ अभोजयन्वाहनपास्तेषांभोज्यंयथाविधि ॥ ५५ ॥ इक्षूंश्चमधुलाजांश्चभोजयंतिस्मवाहनान्॥ इक्ष्वाकुवरयोधानांचोदयंतोमहाबलाः॥ ५६ ॥ नाश्ववंधोश्वमाजानन्नगजंकुंजरग्रहः॥ मत्तप्रमत्तमुदितासाचमूस्तत्रसंबभौ॥ ५७ ॥ तर्पिताःसर्वकामैश्चरक्तचंदनरूषिताः॥ अप्सरोगणसंयुक्ताःसैन्यावाचमुदीरयन्॥ ५८ ॥ नैवायोध्यांगमिष्यामोनगमिष्यामदंडकान्॥ कुशलंभरतस्यास्तुरामस्यास्तुतथासुखं॥ ५९॥ इतिपादातयोधाश्वहस्त्यश्वारोहवंधकाः॥ अनाथास्तंविधिंलब्ध्वावाचमेतामुदीरयन्॥ ६० ॥संप्रहृष्टाविनेदुस्तेनरास्तत्रसहस्रशः॥ भरतस्यानुयातारः स्वर्गोयमितिचाब्रुवन्॥ ६१॥ नृत्यंतश्चहसंतश्चगायंतश्चैवसैनिकाः॥ समंतात्परिधावंतोमाल्योपेताःसहस्रशः॥ ६२॥

॥१७२॥

सैन्याः सेनासमवेताः ॥ उदीरयन् उदैरयन् ॥ ५८ ॥ तांवाचमाह ॥ नैवेति ॥ नगमिष्यामेत्यार्षःसलोपः ॥ भरतस्यकुशलमस्तु यत्संगत्याभूमौस्वर्गसुखलाभः ॥ ५९ ॥ ह स्यश्वारोहास्तद्वंधकाश्च पादातरूपयोधाः चेनरथिकसंग्रहः ॥ तंविधिं तादृशसत्कारं अनाथाअपरतंत्राइवत्यर्थइतिकतकः ॥ अयाचकाइत्यर्थइत्यन्ये ॥ वक्तृणाम तिहर्षयुक्ततयाकवेरपिवर्णनीयमयीभावात्पुनरुक्तिर्नदोषाय ॥ ६० ॥ विनादः प्रहृष्टानांशब्दविशेषः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

अभवद्भक्षणेमतिः ॥ वृक्षाणामपिभक्ष्यसौष्टवात्पुनराकांक्षाभूदित्यर्थः ॥ ६३ ॥ प्रेष्याः सेवकाः ॥ चेट्योदास्यः ॥ बलस्थाः सेनास्थाः अहतवाससः नूतनवस्त्रपरीधानाः ॥ ६४ ॥ अतोमुनिदत्तादन्यपदार्थं नाकल्पयन् नाभुंजन्नित्यर्थः ॥ नान्योन्यमकल्पयदितिपाठेहिरप्यर्थे अन्योपि सेनानंतर्गतोपि मार्गस्थः प्रसंगात्तद्देशमागतः अन्यं ऋषिकल्पितादन्यं पदार्थनाकल्पयत् नभुक्तवानित्यर्थः अनेनात्याधिक्यंसामग्र्यासूचितं ॥६५॥६६॥ निष्ठानंव्यंजनंज्ञेयमितिहलायुधः ॥ आम्रादिफलसंबंधिकथितरस

ततोभुक्तवतांतेषांतदन्नममृतोपमं॥ दिव्यानुद्वीक्ष्यभक्ष्यांस्तानभवद्भक्षणेमतिः॥६३॥ प्रेष्याश्चेट्यश्चवध्यश्चबलस्थाश्चापिसर्वशः॥ बभूवुस्तेभृशंप्रीताःसर्वेचाहतवाससः॥ ६४ ॥ कुंजराश्वखरोष्ट्राश्चगोश्वाश्वमृगपक्षिणः ॥ बभूवुःसुभृतास्तत्रनातोन्यन्यमकल्पयन् ॥ ६५ ॥ नाशुक्लवासास्तत्रासीत्क्षुधितोमलिनोपिवा ॥ रजसाध्वस्तकेशोवानरःकश्चिदृदृश्यत ॥ ६६ ॥ आजैश्चापिचवाराहैर्निष्टान वरसंचयैः॥ फलनिर्यूहसंसिद्धैःसूपैर्गंधरसान्वितैः॥६७॥ पुष्पध्वजवतीःपूर्णाःशुक्लस्यान्नस्यचाभितः॥ ददृशुर्विस्मितास्तत्रनरालौहीःसहस्रशः॥ ६८ ॥ वभूवुर्वनपार्श्वेषुकूपाःपायसकर्दमाः॥ ताश्चकामदुघागावोद्रुमाश्चासन्मधुश्चुतः ॥ ६९ ॥ वाप्योमैरेयपूर्णाश्च सृष्टमांसचयैर्वृताः॥ प्रतप्तपैठरैश्चापिमार्गमायूरकौक्कुटैः॥ ७० ॥ पात्रीणांचसहस्राणिस्थालीनांनियुतानिच॥ न्यर्बुदानिचपात्राणि शातकुंभमयानिच॥ ७१ ॥

सिद्धैरितिआजादिविशेषणं गंधरसान्वितैरितिच॥ वार्याप्यौडिकाथरसेनिर्यूहोनागदंतकेइतिवैजयंती ॥ एतैराजादिभिः पूर्णालौहीःस्वर्णरजतादिपात्रीर्ददृशुरित्यन्वयः॥ लोहशब्दःपंचलोहसाधारणः पात्राणांविशेषणंशोभार्थं कल्पितपुष्पध्वजयुक्ताः अभितः शुक्लस्यान्नस्यौदनस्यच पूर्णाःपात्रीर्ददृशुः ॥६७॥६८॥ वनपार्श्वेषु ॥ चैत्ररथवनवत् प्रतिभासमानवनप्रदेशेषु पंचयोजनमितेषु तत्रत्याः कूपाः पायसकर्दमावभूवुः तत्रत्यागावश्च कामदुघावभूवुः ॥ ६९ ॥ निषादादिव लतृप्त्यर्थं प्रतापमात्रेणसंस्कार्याः प्रतप्तास्तथा॥ पिठरः कपालं तेषुसंस्कृतापक्काः पैठरास्तैर्मृगादिसंबंधिमांसचयैर्वृताः॥७०॥पात्रीणां अन्नाधाराणां स्थालीनां व्यंजनस्थालीनां पात्राणि भोजनपात्राणीतिकतकः॥ पात्राणां हस्तप्रक्षालनाद्युपयुक्तानांस्थालीनां क्षुद्रजनपानपात्राणामितितीर्थः ॥ ७१ ॥

कुंभ्यः स्थाल्यः जलपानपात्रविशेषः ॥ करंभ्योदधिमंथनपात्राणि यौवनस्थस्य मथनोत्तरंयामांतरितस्य सुपक्वस्यच केशरादिसंबंधात् गौरस्य पीतवर्णस्य ॥ पीतोगौरोह रिद्राभः ॥ कपित्थस्य तक्रस्य सुगंधिनः.तादृशद्रव्यसंयुक्तस्य ॥७२॥ ह्रदाः पूर्णाइतिपूर्वान्वयि ॥ तथारसालस्य तक्रविशेषस्य अपक्वतक्रंसव्योषंचतुर्जातंगुडार्द्रकं ॥ स जीरकंरसालंस्यान्मंजिकाशिखरिण्यपीतिवैजयंती ॥ तक्रमत्रनिर्जलं ॥ व्योषं शुंठीमरीचिपिप्पल्यः ॥चतुर्जातं त्रिगंधमेलात्वक्पत्रैश्चतुर्जातंसकेसरैःइति शार्ङ्गधरे पत्रंतज पत्रं गुडःखंडशर्करा आर्द्रकंप्रसिद्धं तस्यचपूर्णाह्रदाः ॥ श्वेतस्यदध्नश्चापरेपयसोन्येपूर्णाह्रदाइत्यनुषंगः॥शार्कराणांचसंचयाः राशयः॥ ७३॥कल्कान् आमलकादीनां॥चूर्णक

॥१७३॥

स्थाल्यःकुंभ्यःकरंभ्यश्चदधिपूर्णाःसुसंस्कृताः ॥ यौवनस्थस्यगौरस्यकपित्थस्यसुगंधिनः॥ ७२ ॥ ह्रदाःपूर्णारसालस्यदध्नःश्वेतस्य चापरे ॥ बभूवुःपयसश्चान्येशर्कराणांचसंचयाः ॥ ७३ ॥ कल्कांश्चूर्णकषायांश्चस्नानानिविविधानिच ॥ ददृशुर्भाजनस्थानितीर्थेषु सरितांनराः ॥७४॥ शुक्लानंशुमतश्चापिदंतधावनसंचयान्॥ शुक्लांश्चंदनकल्कांश्चसमुद्गेष्ववतिष्ठतः ॥७५॥ दर्पणान्परिमृष्टांश्चवासस्यांचापिसंचयान्॥ पादुकोपानहंचैवयुग्मान्यत्रसहस्रशः ॥ ७६ ॥ आंजनीःकंकतान्कूर्चान्छत्राणिचधनूंषिच॥ मर्मत्राणानिचित्राणिशयनान्यासनानिच ॥ ७७ ॥ प्रतिपानह्रदान्पूर्णान्खरोष्ट्रगजवाजिनां॥ अवगाह्यसुतीर्थेश्चह्रदान्सोत्पलपुष्करान्॥ ७८ ॥

षायान्सुरभिचूर्णानि कषायोथसुरभौलोहितेपिच॥चूर्णकषायानलदादिचूर्णकथितकषायाइतिकतकः॥स्नानानि स्नानार्थानिउष्णोदकानि तदर्थान्यन्यद्रव्याणिच सरितांती र्थेषुस्नानघट्टेषु ॥ ७४॥ शुक्लान्निर्मलानंशुमतः अपेकूर्चवतः ॥ दंतधावनानां अपामार्गादिकाष्ठानांसंचयान् ॥ चंदनकल्कान् घृष्टचंदनान् ॥ समुद्गेषु संपुटेषु ददृशुरितिसंब धः ॥ ७५ ॥ पादुकोपानहं ॥ पादुकादार्वादिनिर्मिताः उपानहश्चर्मादिकृताः समाहारेटचूसमासांतः ॥ ७६ ॥ आंजनीः अंजनयुक्तकरंडिकाः ॥ कंकतान्केशमार्ज नानि ॥ कूर्चान् श्मश्रुप्रसाधकान्मर्मत्राणानि कवचानि ॥ ७७ ॥ भुक्तजरणार्थंयत्पीयतेतत्प्रतिपानं ॥ खरादीनामवगाहनयोग्यसुखावतारान्पद्मोत्पलसहितान्ह्रदान्ददृशु रितिसंबंधः ॥ ७८ ॥

॥१७३॥

आकाशेत्यार्द्धपूर्वान्वयि॥ उपाधिविशेषान्नीलवर्णानित्यर्थः ॥ सुखेनाप्लवःस्नानंयेषुतान् ॥ यवसंतृणं ॥७९॥ निर्वापार्थं भक्षणार्थं ॥ स्वमकल्पं मर्त्यदुर्लभं॥ श्रागुत्पन्नवि चित्रपदार्थत्वात् ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ताः सर्वाअप्सरसः ॥ अनुज्ञाप्य दत्तानुमतिंकृत्वा ॥ ८२ ॥ स्वमादिवदेतदृषिकृतमातिथ्यं मिथ्यानेतिदर्शयति ॥ तथैवेति ॥ मत्ताः दृप्ताः॥ मदिरयाउत्कटाः प्रमत्ताः॥ मत्तेशौंडोत्कटक्षीबाः ॥ तथैवअनुभवकालइववर्तेतइतिशेषः॥ स्रक्सूक्तमाः स्रगुत्तमाः ॥ उपभोगवशात्प्रकीर्णाः प्रमर्दिताश्च ॥ ८३॥ इति

आकाशवर्णप्रतिमान्स्वच्छतोयान्सुखाप्लुवान् ॥ नीलवैदूर्यवर्णांश्चमृदून्यवससंचयान् ॥ ७९ ॥ निर्वापार्थेपशूनांतेददृशुस्तत्रस वर्शः॥ व्यस्मयंतमनुष्यास्तेस्वप्नकल्पंतदद्भुतं ॥ ८० ॥ दृष्ट्वातिथ्यंकृतंतावद्भरद्वाजमहर्षिणा॥ इत्येवंरममाणानांदेवानामिवनंदने ॥८१॥भरद्वाजाश्रमेरम्येसाराात्रिर्व्यत्यवर्तत॥प्रतिजग्मुश्चताःसर्वागंधर्वाश्चयथागतं॥भरद्वाजमनुज्ञाप्यताश्चसर्वावरांगनाः॥८२॥ तथैवमत्तामदिरोत्कटानरास्तथैवदिव्यागरुचंदनोक्षिताः ॥तथैवदिव्याविविधास्रगुत्तमाःपृथग्विकीर्णामनुजैःप्रमर्दिताः ॥ ८३ ॥ इत्यार्षेश्रीरा०अयो०एकनवतितमःसर्गः॥ ९१ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ततस्तांरजनींव्युष्यभरतःसपरिच्छदः॥ कृता तिथ्योभरद्वाजंकामादभिजगामह ॥ १॥तमृषिःपुरुषव्याघ्रंप्रेक्ष्यप्रांजलिमागतं॥ हुताग्निहोत्रोभरतंभरद्वाजोभ्यभाषत ॥ २ ॥ कच्चि दत्रसुखारात्रिस्तवास्मद्विषयेगता॥ समग्रस्तेजनःकच्चिदातिथ्येशंसमेनघ ॥ ३ ॥तमुवाचांजलिंकृत्वाभरतोभिप्रणम्यच ॥ आश्र मादुपनिष्क्रांतमृषिमुत्तमतेजसं ॥ ४ ॥सुखोपितोस्मिभगवन्समग्रबलवाहनः ॥ बलवत्तर्पितश्चाहंबलवान्भगवंस्त्वया ॥ ५ ॥

रामाभि०रा०वा०अ०एकनवतितमःसर्गः॥ ९१ ॥ ॥७॥ ॥७॥ व्युष्य उषित्वा सपरिच्छदः सपरिवारः कामाद्रामप्राप्तिकामात् ॥१ ॥ २ ॥ अस्मद्विष ये अस्मदाश्रमे सुखा सुखरूपा आतिथ्येनेजनःसमग्रः सम्यक्तृप्तिकःअभूदितिशेषः ॥ अनेनहि तपएवमहत्सर्वेष्टसाधनं नतुराज्यादीतिऋषिणाबोधितोभरतः ॥ ३ ॥ जनस मूहस्यबहुत्वात्सर्वेषांस्वदर्शनेनकृतकृत्यत्वायाश्रमान्निष्क्रांतमृषिमुवाच ॥ ४ ॥ बलवदत्यंतंबलवान्सेनासहितः ॥ ५ ॥

क्लमोग्लानिः संतापोदेहोष्ण्यं ॥ अपिप्रेष्यानुपादाय प्रेष्यानप्यादाय तैरपिसहेत्यर्थः ॥ सुभिक्षाः सुसमृद्धान्नपानाः॥ सुप्रतिश्रयाः शोभनावासाः॥६॥ आमंत्रये पृच्छामि कामं अधिकं मैत्रेण स्निग्धेन ॥ ७ ॥ तस्य रामस्य कियान्कियद्दूरदेशे कतमस्तस्यमार्गइतिशंस ॥ ८ ॥ ९ ॥ अर्धतृतीययोजनेषु सार्धयोजनद्वयेतीतेइत्यर्थः ॥ निर्दराः विदीर्णाः पाषाणावर्तनइतिशेषः ॥ १० ॥ मंदाकिनी तदाख्याकाचिन्नदी ॥ चित्रकूटोत्तरपार्श्वंप्राप्य तिष्ठतीतिशेषः ॥ ११ ॥ तस्याअनंतरं तत्परपार्श्वे चित्रकूटंपर्वतं त

अपेतक्लममसंतापाःसुभिक्षाःसुप्रतिश्रयाः॥ अपिप्रेष्यानुपादायसर्वेस्मसुसुखोषिताः॥६॥ आमंत्रयेहंभगवन्कामंत्वामृषिसत्तम॥
समीपंप्रस्थितंभ्रातुर्मैत्रेणेक्षस्वचक्षुषा॥ ७॥ आश्रमंतस्यधर्मज्ञधार्मिकस्यमहात्मनः ॥ आचक्ष्वकतमोमार्गःकियानितिचशंस
मे॥ ८॥ इतिपृष्टस्तुभरतंभ्रातुर्दर्शनलालसं ॥ प्रत्युवाचमहातेजाभरद्वाजोमहातपाः ॥ ९॥ भरतार्धतृतीयेषुयोजनेष्वजनेवने॥
चित्रकूटगिरिस्तत्ररम्यनिर्दरकाननः॥ १०॥ उत्तरंपार्श्वमासाद्यतस्यमंदाकिनीनदी॥ पुष्पितद्रुमसंछन्नारम्यपुष्पितकानना॥ ११॥
अनंतरंतत्सरितश्चित्रकूटंचपर्वतं॥ तयोःपर्णकुटींततत्रतौवसतोध्रुवं॥ १२॥ दक्षिणेनचमार्गेणसव्यदक्षिणमेवच॥ गजवाजिस
माकीर्णोवाहिनीवाहिनीपते॥ १३॥ वाहयस्वमहाभागततोद्रक्ष्यसिराघवं॥ प्रयाणमितिचश्रुत्वाराजराजस्ययोषितः॥ १४॥ हित्वा
यानानियानार्हाब्राह्मणंपर्यवारयन्॥ वेपमानाकृशादीनासहदेव्यासुमित्रया॥ १५॥ कौसल्यातत्रजग्राहकराभ्यांचरणौमुनेः॥ अस
मृद्धेनकामेनसर्वलोकस्यगर्हिता॥ १६॥ योरामलक्ष्मणयोःपर्णकुटींचद्रक्ष्यसि तत्र पर्वते वसतः॥ ध्रुवं निश्चयेन ॥ १२॥ दक्षिणेनैवमार्गेण यमुनायादक्षिण

तीरमार्गेणैवगत्वा किंचिद्दूरं ततःपश्चात्सव्यदक्षिणं तस्यमार्गस्य शाखामार्गयोः सव्यभागवर्तीयोदक्षिणदिग्गामीमार्गोस्ति तंमार्गं वाहिनीं वाहयस्व नत्वन्यंशाखामार्गं तस्या स्पत्वात् वनमार्गत्वाच्च ॥ १३॥ राजराजस्य दशरथस्य ॥ १४ ॥ ब्राह्मणं भरद्वाजं पर्यवारयन् नमस्कारार्थंस्थियइतिशेषः ॥ वेपमानत्वादिगुणविशिष्टाकौसल्या ॥ १५ ॥ असमृद्धेन फलसमृद्धिरहितेन कामेन मनोरथेनोपलक्षिता इत्यादिकैकेयीविशेषणं ॥ १६ ॥

सव्यपत्रपा अतएवसलज्जा ॥ १७ ॥ दीनमनाः अप्राप्तमनोरथत्वात् कैकेयीतिविशेष्यं ॥ १८ ॥ विशेषं तत्तन्नामरूपं ॥ १९ ॥ शोकानशनकर्शितां शोकवशप्राप्तान
शनेनकृशीकृतां ॥ २० ॥ यांपश्यसिऐषेत्यन्वयः ॥ सिंहवद्विक्रांतगमनशीलं ॥ २१ ॥ धातारं उपेंद्रं ॥ २२ ॥ कर्णिकारोवृक्षविशेषः ॥ २३ ॥ देववर्णिनौ देवतुल्यरूपौ

कैकेयीतत्रजग्राहचरणौसव्यपत्रपा॥ तंप्रदक्षिणमागम्यभगवंतंमहामुनिं॥ १७॥ अदूराद्भरतस्यैवतस्थौदीनमनास्तदा॥ तत्रपप्र
च्छभरतंभरद्वाजोमहामुनिः॥ १८॥ विशेषंज्ञातुमिच्छामिमातॄणांतवराघव॥ एवमुक्तस्तुभरतोभरद्वाजेनधार्मिकः॥ १९॥ उवाच
प्रांजलिर्भूत्वावाक्यंवचनकोविदः॥ यामिमांभगवन्दीनांशोकानशनकर्शितां॥ २०॥ पितुर्हिमहिषीदेवींदेवतामिवपश्यसि॥ एपातं
पुरुषव्याघ्रसिंहविक्रांतगामिनं॥ २१॥ कौसल्यासुपुवेरामंधातारमदितिर्यथा॥ अस्यावामभुजंश्लिष्टायासातिष्ठतिदुर्मनाः॥ २२॥
इयंसुमित्राद्वुःखार्तादेवीराज्ञश्चमध्यमा॥ कर्णिकारस्यशाखेवशीर्णपुष्पावनांतरे॥ २३॥ एतस्यास्तौसुतौदेव्याःकुमारौदेववर्णिनौ॥
उभौलक्ष्मणशत्रुघ्नौवीरौसत्यपराक्रमौ ॥ २४॥ यस्याःकृतेनरव्याघ्रौजीवनाशमितोगतौ ॥ राजापुत्रविहीनश्चस्वर्गंदशरथोगतः
॥ २५॥ क्रोधनामकृतप्रज्ञांदृप्तांसुभगमानिनीं॥ ऐश्वर्यकामांकैकेयीमनार्यामार्यरूपिणीं॥ २६॥ ममैतांमातरंविद्धिनृशंसांपापनि
श्चयां॥ यतोमूलंहिपश्यामिव्यसनंमहदात्मनः॥ २७॥ इत्युक्तानरशार्दूलोवाष्पगद्गदयागिरा॥ विनिश्वस्यसताम्राक्षःक्रुद्धोनागइव
श्वसन्॥ २८॥ भरद्वाजोमहर्षिस्तंब्रुवंतंभरतंतदा॥ प्रत्युवाचमहाबुद्धिरिदंवचनमर्थवित्॥ २९॥ नदोषेणावगंतव्याकैकेयीभरतत्व
या॥ रामप्रव्राजनंह्येतत्सुखोदर्कंभविष्यति॥ ३०॥ ॥ २४ ॥ यस्याः कैकेय्याः जीवनाशंगतौ तादृशापदंप्राप्तौ ॥ २५ ॥ दृप्तां गर्वितां अकृतप्रज्ञां अ
शिक्षितबुद्धिं ॥ आर्यरूपिणीं सतीवप्रतिभासमानां ॥ २६ ॥ यतोमूलं यन्मूलं ॥ २७॥ २८॥ २९॥ दोषेण दुष्टकृत्यकर्तृत्वेन ॥ सुखोदर्कं देवानामृषीणांचसुखफलं ॥ ३० ॥

तदेवाह ॥ देवानामित्यादि ॥ भविष्यदितिशत्रंतं जानीहीतिशेषः॥ एवंदेवादिकृतोऽयं मंथराद्वाराकैकेय्यावुद्धिमोहइतिभावः॥ अतएवनैषादोषभागितिबोध्यं देवादीनांसुखदत्वात् ॥ ३१ ॥ संसिद्धः प्राप्ताशीर्वादरूपानुग्रहः स्वमातृकृत्यस्यज्ञातहितावहत्वाच्च युज्यतां गमनायसंनह्यतां ॥ ३२॥३३॥ गजकंन्याः करेणवः॥ सघोषाः घंटाघोषसहिताः ॥ ३४ ॥ सुमहार्हाणि यानान्यारुह्य तद्योग्याःप्रययुः॥ पदातयस्तु पादैरेवप्रययुः ॥३५॥ यानप्रवेकैः यानोत्तमैः ॥३६ ॥ चंद्रार्कतरुणाभासां तरुणचंद्रार्कसदृशीं॥

देवानांदानवानांचऋषीणांभावितात्मनां॥ हितमेवभविष्यद्विरामप्रव्राजनादिह॥ ३१ ॥ अभिवाद्यतुसंसिद्धःकृत्वाचैनंप्रदक्षिणं॥ आमंत्र्यभरतःसैन्ययुज्यतामितिचाब्रवीत् ॥ ३२॥ ततोवाजिरथान्युक्तादिव्यान्हेमविभूषितान्॥ अध्यारोहत्प्रयाणार्थंबहून्बहुविधोजनः॥ ३३॥ गजकंन्यागजाश्चैवहेमकक्ष्याःपताकिनः॥ जीमूताइवघर्मांतेसघोषाःसंप्रतस्थिरे ॥ ३४॥ विविधान्यपियानानिमहांतिचलघूनिच॥ प्रययुःसुमहार्हाणिपादैरपिपदातयः॥३५॥अथयानप्रवेकैस्तुकौसल्याप्रमुखास्त्रियः॥ रामदर्शनकांक्षिण्यःप्रययुर्मुदितास्तदा॥ ३६॥ चंद्रार्कतरुणाभासांनियुक्तांशिबिकांशुभां॥ आस्थायप्रययौश्रीमान्भरतःसपरिच्छदः॥ ३७॥ साप्रयातामहासेनागजवाजिसमाकुला॥ दक्षिणांदिशमावृत्यमहामेघइवोत्थितः ३८॥ वनानिचव्यतिक्रम्यजुष्टानिमृगपक्षिभिः ॥ गंगायाःपरवेलायांगिरिष्वथनदीष्वपि॥ ३९॥ सासंप्रहृष्टद्विपवाजियूथाविन्नासयंतीमृगपक्षिसंघान्॥ महद्वनंतत्प्रविगाहमानाराजसेनाभरतस्यतत्र॥ ४०॥ इत्यार्षे० वा० अ० द्विनवतितमःसर्गः॥ ९२॥ ॥७॥ ॥७॥ तयामहत्यायायिन्याध्वजिन्यावनवासिनः॥ अर्दितायूथपामत्ताःसयूथाःसंप्रदुद्रुवुः॥ १ ॥ क्वचिद्भागेस्फटिकादिनिर्मितां क्वचिद्भागेपद्मरागादिनिर्मितामितियावत् ॥ नियुक्तां वाहकैरितिशेषः॥३७॥३८॥ गंगायाःपरवेलायां पश्चिमतीरे स्थितासेना गिरिषु नदीषुच वर्तमानवनान्यतिक्रम्य प्रयातावभूवेतिशेषः॥३९॥ सेति ॥४०॥ इतिरामाभि० अयो० द्विनवतितमःसर्गः ॥ ९२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ यायिन्या गच्छंत्या ॥ यूथपाः यूथनाथाः ॥ १ ॥

पृषताः सबिंदवोरुरवोऽबिंदवः अर्दितादृश्यंतइत्यर्थः ॥ २ ॥ नादिन्या घोषवत्या ॥३॥ ४ ॥ तस्मिन्काले मार्गगमनकाले सामही ॥५॥ मंत्रिणां मंत्रविदां वरं श्रेष्ठं ॥६॥ भरद्वाजोयंदेशंचित्रकूटं यादृशमब्रवीत् ॥ यथाचास्माभिःश्रुतं तथैवास्यदेशस्यरूपं लक्ष्यते ॥ तस्मात्व्यक्तंतेदेशंप्राप्ताःस्म ॥ छांदसोविसर्गलोपः ॥७ ॥ प्राप्तिमेवविवृणो

ऋक्षाःपृषतमुख्याश्चरुरवश्चसमंततः॥ दृश्यंतेवनवाटेषुगिरिष्वपिनदीषुच॥ २॥ ससंप्रतस्थेधर्मात्माप्रीतोदशरथात्मजः॥ ततोमहत्यानादिन्यासेनयाचतुरंगया॥ ३॥ सागरौघनिभासेनाभरतस्यमहात्मनः ॥ महींसंछादयामासप्रावृषिद्यामिवांबुदः ॥ ४॥ तुरंगौघैरवततावारणैश्चमहाबलैः॥ अनालक्ष्याचिरंकालंतस्मिन्कालेवभूवसा॥५॥सगत्वादूरमध्वानंसंपरिश्रांतवाहनः॥उवाचवचनं श्रीमान्वसिष्ठंमंत्रिणांवरं॥ ६॥ यादृशंलक्ष्यतेरूपंयथाचैवमयाश्रुतं॥ व्यक्तंप्राप्ताःस्मतंदेशंभरद्वाजोयमब्रवीत्॥ ७॥ अयंगिरिश्चित्रकूटस्तथामंदाकिनीनदी॥ एतत्प्रकाशतेदूरान्नीलमेघनिभंवनं॥ ८॥ गिरिःसानूनिरम्याणिचित्रकूटस्यसंप्रति ॥ वारणैरवमृद्यंतेमामकैःपर्वतोपमैः॥ ९॥ मुंचंतिकुसुमान्येतेनगाःपर्वतसानुषु॥ नीलाइवातपापायेतोयंतोयधराघनाः॥ १०॥ किन्नराचरितंदेशंपश्यशत्रुघ्नपर्वते॥ हयैःसमंताद्कीर्णंमकरैरिवसागरं॥ ११॥ एतेमृगगणाभांतिशीघ्रवेगाःप्रचोदिताः॥ वायुप्रविद्धाःशरदिमेघजालाइवांबरे॥ १२॥ कुर्वंतिकुसुमापीडान्शिरःसुसुरभीनमी॥ मेघप्रकाशैःफलकैर्दाक्षिणात्यानरायथा ॥ १३॥ ति॥ अयमिति॥८॥ अवमृद्यंते पीड्यंते॥ ९॥ अतएवैतेनगावृक्षाः गजानामाघातेन चलितशाखाः॥ पर्वतसानुषु कुसुमानिमुंचंति॥१०॥ ११॥प्रचोदिताः सैनिकैः॥वायुप्रविद्धाः वायुप्रेरिताः मेघजालाः मेघसमूहाः॥ मेघराज्यइतिपाठांतरं॥१२॥ अमी भटाः मेघप्रकाशैः॥ फलकैः शस्त्रनिवारणचर्मभिरुपलक्षिताः दाक्षिणात्यानराइव शिरस्सु कुसुमापीडान् कुसुमनिर्मितभूषणविशेषान्कुर्वंति धारयंतीतितीर्थः॥ अमी वृक्षाः निबिडप्रत्यग्रपलाशभूयिष्ठतया मेघवदवभासमानैः फलकैर्महास्कंधशाखाभिरुपलक्षिताः॥ दाक्षिणात्याः दक्षिणदिग्भवाः शशिप्रभान्सुरभीन्कुसुमापीडान्स्तबकशेखरान्कुर्वंति॥ दाक्षिणात्याःशशिप्रभानितिपाठइतिकतकः॥ १३॥

इदंवनं पूर्वंनिष्कूजं जनशब्दरहितं ॥ अतएवघोरदर्शनंभूत्वा सांप्रतंअस्मदागमने जनाकीर्णाऽयोध्येवभाति ॥ पाठांतरेजनाकीर्णमिदंवनमयोध्येवभाति ॥ १४ ॥ वहति अपनयति ममप्रियंकुर्वन्निव चित्रकूटदर्शनेननिरोधनिवर्तकत्वादितिभावः ॥ १५ ॥ संपततः गच्छतः ॥ १६ ॥ १७ ॥ व्यक्तं स्पष्टं स्वर्गपथः स्वर्गप्रदेशः ॥ १८ ॥ पृषतानां सबिंदुत्वात्कुसुमैश्चित्रिताइवेत्युक्तिः ॥१९॥ साधु यथोचितं प्रतिष्ठंतां गच्छंतु ॥ गमनफलं विचिन्वंत्वित्यादि ॥ २० ॥ धूमाग्रं धूमशिखां तेनवह्निमनुमाय तत्सं

निष्कूजमिवभूत्वेदंवनंघोरप्रदर्शनं॥ अयोध्येवजनाकीर्णासंप्रतिप्रतिभातिमे॥१४॥ खुरैरुद्दीरितोरेणुर्दिवंप्रच्छाद्यतिष्ठति॥ तंवह त्यनिलःशीघ्रंकुर्वन्निवममप्रियं॥ १५॥ स्यंदनांस्तुरगोपेतान्सूतमुख्यैरधिष्ठितान् ॥एतान्संपततःशीघ्रंपश्यशत्रुघ्नकानने॥ १६ ॥ एतान्वित्रासितान्पश्यबर्हिणःप्रियदर्शनान्॥एवमापततःशैलमधिवासंपतत्रिणां॥१७॥ अतिमात्रमयंदेशोमनोज्ञःप्रतिभातिमे॥ तापसानांनिवासोयंव्यक्तंस्वर्गपथोनघ ॥ १८ ॥ मृगामृगीभिःसहितावहवःपृषतावने ॥ मनोज्ञरूपालक्ष्यंतेकुसुमैरिवचित्रिताः ॥ १९॥ साधुसैन्याःप्रतिष्ठंतांविचिन्वंतुचकाननं॥ यथातौपुरुषव्याघ्रौदृश्येतेरामलक्ष्मणौ॥२०॥ भरतस्यवचःश्रुत्वापुरुषाःशस्त्रपा णयः॥ विविशुस्तद्वनंशूराधूमाग्रंददृशुस्ततः॥ २१॥ तेसमालोक्यधूमाग्रमूचुर्भरतमागताः॥ नामनुष्येभवत्यग्निर्व्यक्तमत्रैवराघवौ ॥ २२॥ अथनात्रनरव्याघ्रौराजपुत्रौपरंतपौ॥ अन्येरामोपमाःसंतिव्यक्तमत्रतपस्विनः ॥२३॥ तच्छ्रुत्वाभरतस्तेषांवचनंसाधुसंम तं॥ सैन्यानुवाचसर्वांस्तानमित्रबलमर्दनः॥ २४॥

पादकत्वेन राघवावनुमाय भरतमूचुः ॥२१॥ नामनुष्ये वनदाहाद्यभावविशिष्टतया प्रत्यक्षंदृश्यमानेइतिशेषः ॥ तस्मान्मनुष्यकारणकवन्ह्यनुपपत्त्या अत्रैवराघवाविति जानीमः ॥२२॥ राजभीत्या निश्चयेनतथावक्तुमशक्नुवंतः पक्षांतरमाहुः ॥ अथेति ॥ अ त्रनतौ तथाप्यन्येतपस्विनोत्रभविष्यंति तत्सुखात्तद्वासस्थानलाभोभविष्यतीतिभावः ॥ २३ ॥ साधुसंमतं न्यायवित्संमतं ॥ तेषांवचनंश्रुत्वा ॥ तत्रप्रदेशे रामावस्थितिंनि श्चित्य सर्वान्सैन्यानुवाच ॥ २४ ॥

वचनमाह ॥ यत्ताइति ॥ यत्ताः सावधानाः कोलाहलमकुर्वंतः ॥ धृतिरित्यशोकमंत्रिणोनामांतरं ॥ २५ ॥ २६ ॥ अपिच याचमूर्भरतेनव्यवस्थिता भरतेनव्यवस्थापिता सा वासाय अयतोभूमिंनिरीक्षमाणा नचिरेण शीघ्रं ॥२७॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेअयोध्याकांडेत्रिनवतितमःसर्गः ॥ ९३ ॥ ॥७॥ ॥७॥ अथ कविस्तत्रस्थितरामवृत्तांतं वर्णयति॥ दीर्घेत्यादि ॥ प्रियं संतोषं आकांक्षन् इच्छन्॥ स्वानुरोधेन घोरंवनमागतायाश्चित्तखेदस्योपशमनीयतया चित्रकूटरामणीयकदर्शने

यत्ताभवंतस्तिष्ठंतुनेतोगंतव्यमग्रतः॥ अहमेवगमिष्यामिसुमंत्रोधृतिरेवच ॥ २५॥एवमुक्तास्ततःसैन्यास्तत्रतस्थुःसमंततः ॥ भर तोयत्रधूमाग्रंतत्रदृष्टिंसमादधत् ॥ २६ ॥ व्यवस्थितायाभरतेनसाचमूर्निरीक्षमाणापिचभूमिमग्रतः॥ बभूवतुष्टानचिरेणजानती प्रियस्यरामस्यसमागमंतदा॥ २७॥ इत्यार्षेश्रीरामा०वा०आ०अयो०त्रिनवतितमःसर्गः॥ ९३॥ ॥७॥ ॥७॥

दीर्घकालोषितस्तस्मिन्गिरौगिरिवरप्रियः॥ वैदेह्याःप्रियमाकांक्षन्स्वंचचित्तंविलोभयन्॥१॥ अथदाशरथिश्चित्रंचित्रकूटमदर्शय त्॥ भार्याममरसंकाशःशचीमिवपुरंदरः॥ २॥ नराज्यभ्रंशनंभद्रेनसुहृद्भिर्विनाभवः॥ मनोमेबाधतेदृष्ट्वारमणीयमिमंगिरिं॥ ३॥ पश्येममचलंभद्रेनानाद्विजगणायुतं॥ शिखरैःखमिवोद्विद्धैर्धातुमद्भिर्विभूषितं ॥ ४॥ केचिद्रजतसंकाशाःकेचित्क्षतजसन्निभाः॥ पीतमांजिष्ठवर्णाश्चकेचिन्मणिवरप्रभाः॥ ५॥ पुष्पार्ककेतकाभाश्चकेचिज्ज्योतीरसप्रभाः॥विराजंतेऽचलेंद्रस्यदेशाधातुविभूषिताः ॥ ६॥ नानामृगगणैर्द्वीपितरक्षुक्षगणैर्वृतः॥ अदुष्टैर्भात्ययंशैलोबहुपक्षिसमाकुलः॥ ७॥

न तच्चित्तमुपलालयन् ॥ स्वंचचित्तं वनवासा दिखिन्नंतथाकुर्वन् चित्रकूटमदर्शयदित्यन्वयः ॥ १ ॥ २ ॥ विनाभवः विनावस्थानं मेमनोनबाधतइत्यन्वयः ॥ दृष्ट्वास्थितस्येतिशेषः ॥ ३ ॥ खमिवोद्विद्धैः शीलितादि वत्कर्तरिनिष्ठा खस्यविधैकैरित्यर्थः अभ्रंलिहैरितियावत् ॥४॥ क्षतजं रुधिरं पीतवर्णामांजिष्ठवर्णाश्च ॥५॥ पुष्पः पुष्परागः अर्कःस्फटिकः केतकानि केतकपुष्पाणि ज्योतिर्नक्षत्रं रसः पारदरसः ॥६॥ द्वीपी महाव्याघ्रः तरक्षुः क्षुद्रव्याघ्रः अदुष्टैस्तपस्विवैभवात् हिंसादिदोषरहितैः ॥ ७ ॥

असनः पीतसारः राजादनं प्रियालः ॥ धवअंकोलभव्यतिमिशावक्षविशेषाः ॥ ८ ॥ अरिष्टोनिंबः ॥ धन्वनइंद्रयवः ॥ बीजपूरफलविशेषाः दाडिमादयः ॥ ९ ॥ पुष्यति वर्धयति ॥ १० ॥ कामहर्षणान् देशानितिशेषः ॥ तत्ररममाणान्किन्नरान्पश्य ॥ ११ ॥ स्वङ्गान्किन्नराणामितिशेषः ॥ तथा विद्याधरीणांक्रीडोद्देशान्पश्य ॥ तासांशाखावसक्तान्यंबराणिचपश्य ॥ १२ ॥ जलप्रपातैः उच्चप्रदेशात्पतद्भिर्जलप्रवाहैरुद्भेदैर्भुवमुद्भिद्यनिर्गतैर्निष्पंदैरल्पनिर्झरैः ॥ स्रवद्भिरित्युभयविशेषणंप्रवहद्भिरित्यर्थकं

आम्रजंबूबसनैर्लोध्रैःप्रियालैःपनसैरपि॥ अंकोलैर्भव्यतिमिशैर्विल्वतिंदुकवेणुभिः ॥ ८ ॥ काश्मर्यारिष्टवरणैर्मधूकैस्तिलकैरपि॥ बदर्यामलकैर्नीपैर्बेत्रधन्वनबीजकैः ॥ ९ ॥ पुष्पवद्भिःफलोपेतैश्छायावद्भिर्मनोरमैः ॥ एवमादिभिराकीर्णःश्रियंपुष्यत्ययंगिरिः ॥ १० ॥शैलप्रस्थेपुरम्येषुपश्येमान्कामहर्षणान् ॥ किन्नरान्द्वंद्वशोभद्रेरममाणान्मनस्विनः ॥ ११ ॥ शाखावसक्तान्खड्गांश्चप्रवराण्यंबराणिच ॥ पश्यविद्याधरस्त्रीणांक्रीडोद्देशान्मनोरमान्॥ १२ ॥ जलप्रपातैरुद्भेदैर्निष्पंदैश्चक्वचित्क्वचित्॥ स्रवद्भिर्भात्ययंशैलःस्रवन्मदइवद्विपः॥ १३ ॥ गुहासमीरणोगंधान्नानापुष्पभवान्वहन्॥ घ्राणतर्पणमभ्येत्यकंनरंनप्रहर्षयेत्॥ १४ ॥ यदीहशरदोनेकास्त्वयासार्धमनिंदिते ॥ लक्ष्मणेनचवत्स्यामिनमांशोकःप्रधर्षति ॥ १५ ॥ बहुपुष्पफलेरम्येनानाद्विजगणायुते ॥ विचित्रशिखरेत्यस्मिन्नतवानस्मिभामिनि ॥ १६ ॥ अनेनवनवासेनममप्राप्तंफलद्वयं ॥ पितुश्चानृण्यताधर्मेभरतस्यप्रियंतथा ॥ १७ ॥ वैदेहिरमसेकस्मिन्चित्रकूटेमयासह ॥ पश्यंतीविविधान्भावान्मनोवाक्कायसंमतान् ॥ १८ ॥

॥ १३ ॥ गुहासमीरणः गुहाद्वारप्रवृत्तःसमीरणः घ्राणतर्पणं कुर्वाणइति शेषः ॥ अभ्येत्य प्राप्य ॥ १४ ॥ शरदः संवत्सरान् ॥ १५ ॥ रतवान्रतिमान्रतिःप्रीतिः ॥ १६ ॥ धर्मे सत्यपालनलक्षणे ॥ १७ ॥ मनोवाक्कायसंमतान् तत्प्रियान्वर्णने वाक्प्रियता भावाःपदार्थाः ॥ संयतेतिपाठे सम्यक्नियमितकरणत्वेत्यर्थः ॥ संयताइतिबहुवचनांतपाठोभावान्नित्यस्यविशेषणं ॥ लिंगव्यत्ययआर्षइतिनीर्थस्तत्रनकंचिद्युक्तमर्थंपश्यामः ॥ १८ ॥

इदमेव नियमसहितंवनेवस्थानमेव अमृतंप्राहुः मोक्षसाधनंप्राहुः ॥ मेप्रपितामहामन्वादयः ॥ वनवासेप्रेत्यैतच्छरीरत्यागोत्तरं भवार्थाय भवःशिवोहिरण्यगर्भस्तल्लोकप्राप्तिरूपायार्थायप्रयोजनायाहुरित्येके ॥ भवार्थाय संसारक्लेशनिवृत्तयेइतिकतकोव्याचष्टे ॥ १९ ॥ अभितइतिपदं ॥ २० ॥ अचलेंद्रसंबंध्योषध्यः स्वकांतिसंपदा शोभमानाः ॥ अग्निशिखाइव निशि भांति ॥ २१ ॥ क्षयनिभाः गृहसदृशाः ॥ अतिनिबिडबहुपलाशवृक्षकत्वात् ॥ उद्यानसन्निभाः चंपकमालत्यादिबाहुल्यात् ॥ एकशि

इदमेवामृतंप्राहूराज्ञिराजर्षयःपरे॥ वनवासंभवार्थायप्रेत्यमेप्रपितामहाः॥ १९॥ शिलाःशैलस्यशोभंतेविशालाःशतशोभितः॥ बहुलाबहुलैर्वर्णैर्नीलपीतसितारुणैः॥ २० ॥निशिभांत्यचलेंद्रस्यहुताशनशिखाइव ॥ ओषध्यःस्वप्रभालक्ष्म्याभ्राजमानाःसहस्रशः॥ २१ ॥केचित्क्षयनिभादेशाःकेचिदुद्यानसन्निभाः॥ केचिदेकशिलाभांतिपर्वतस्यास्यभामिनि॥ २२॥ भित्त्वेववसुधांभातिचित्रकूटःसमुत्थितः॥ चित्रकूटस्यकूटोयंदृश्यतेसर्वतःशुभः॥२३॥ कुष्ठस्थगरपुन्नागभूर्जपत्रोत्तरच्छदान्॥ कामिनांस्वास्तरान्पश्यकुशेशयदलायुतान्॥ २४॥ स्फुटिताश्चापविद्धाश्चदृश्यंतेकमलस्रजः॥ कामिभिर्वनितेपश्यफलानिविविधानिच ॥ २५॥ वस्त्रौकसारांनलिनींअतीत्यैवोत्तरान्कुरून्॥ पर्वतश्चित्रकूटोसौबहुमूलफलोदकः॥२६॥इमंतुकालंवनितेविजह्रिवांस्त्वयाचसीतेसहलक्ष्मणेन॥ रतिंप्रपत्स्येकुलधर्मवर्धिनींसतांपथिस्वैर्नियमैःपरैःस्थितः॥ २७॥ इत्यार्षे०वा०अ०चतुर्नवतितमःसर्गः ॥ ९४॥ ॥७॥

लाः अनेकजनावस्थानक्षमैकशिलायुक्ताः॥२२॥ कूटोयभागः॥२३॥ कुष्ठमुत्पलमितितीर्थः॥ स्थगरः पुत्रजीवकः॥ भूर्जः भूर्जपत्रवृक्षः ॥ एतेषांपत्राण्युत्तरच्छदाएषांतान् कामिनांस्वास्तरान् आस्तरणानि ॥ कुशेशयं पद्मं तद्दलैरासमंताद्युतानिपश्य ॥२४॥ फलानि भुक्तानीतिशेषः॥२५॥ वस्त्रौकसारा कुबेरनगरी ॥ नलिनी शक्रनगरी॥ वस्त्रौकसाराश्रीदस्यशक्रस्यनलिनीपुरीतिहरिः॥ अतीत्यशोभतेइतिशेषेणान्वयः॥२६॥ हेवनितेसीते परैः श्रेष्ठैः स्वैः स्वीयैर्नियमैःसह सतांपथि स्थितःसन्॥ इमंकालं चतुर्दशवर्षमितं त्वयालक्ष्मणेनचसह विजह्रिवान् प्राप्तविहारोयदिभविष्यामि तदा कुलधर्मवर्धिनींरतिं सौख्यं प्रपत्स्ये प्राप्स्यामि ॥ २७ ॥ अष्टविंशतिश्लोकांअत्रेतिकतकः ॥ २८ ॥ इतिरामाभि०वा०अ०चतुर्नवतितमःसर्गः ॥ ९४ ॥ ॥७॥ ॥७॥

अथनदीप्रदर्शनेनोपलालयति ॥ अथेति ॥१॥ वरारोहां उत्तमस्त्रीं ॥२॥ कुसुमैः पद्मादिभिः ॥ ३ ॥ पुष्पफलयुतैर्द्रुमैस्तीरभवैः राजंतीं शोभमानां ॥ राजराजःकुबेरस्त स्यनलिनी सौगंधिकाख्या ॥४ ॥ तीर्थानि अवतारमार्गाः रतिं प्रीतिं ॥ ५ ॥ ६ ॥ उपतिष्ठंते मंत्रैरुपस्थानंकुर्वते ॥ एतेपरेमुनयः प्रकाशंते जपपराइतिशेषः ॥ ७ ॥ प्रनृ त्तइव नृत्तंकर्तुमुपक्रांतइव अतएवपुष्पांजलिकरणंपादपैः ॥ ८ ॥ मणिनिकाशं मुक्तानिकाशमुदकं यस्यास्तां ॥ ९ ॥ अंभसिपोप्लूयमानान् पुनःपुनःप्लवमानान् पुष्पसं

अथशैलाद्विनिष्क्रम्यमैथिलींकोसलेश्वरः॥ अदर्शयच्छुभजलांरम्यांमंदाकिनींनदीं ॥ १ ॥ अब्रवीच्चवरारोहांचंद्रचारुनिभाननां॥ विदेहराजस्यसुतांरामोराजीवलोचनः॥ २॥ विचित्रपुलिनांरम्यांहंससारससेवितां॥ कुसुमैरुपसंपन्नांपश्यमंदाकिनींनदीं॥ ३॥ नानाविधैस्तीररुहैर्वृतांपुष्पफलद्रुमैः॥ राजंतींराजराजस्यनलिनीमिवसर्वतः॥ ४॥ मृगयूथनिपीतानिकलुषांभांसिसांप्रतं॥ तीर्था निरमणीयानिरतिंसंजनयंतिमे॥ ५॥ जटाजिनधराःकालेवल्कलोत्तरवाससः॥ ऋषयस्त्ववगाहंतेनदींमंदाकिनींप्रिये ॥ ६॥ आ दित्यमुपतिष्ठंतेनियमाद्बूर्ध्वबाहवः॥ एतेपरेविशालाक्षिमुनयःसंशितव्रताः॥ ७॥ मारुतोद्धूतशिखैरप्रनृत्तइवपर्वतः॥ पादपैःपुष्पप त्राणिसृजद्भिरभितोनदीं ॥८॥क्वचिन्मणिनिकाशोदांक्वचित्पुलिनशालिनीं॥ क्वचित्सिद्धजनाकीर्णांपश्यमंदाकिनींनदीं॥ ९॥ निर्धू तान्वायुनापश्यवितताम्पुष्पसंचयान्॥ पोप्लूयमानानपरान्पश्यत्वंतनुमध्यमे॥ १०॥ पश्यैतद्दल्गुवचसोरथांगाह्वयनाद्विजाः ॥ अ धिरोहंतिकल्याणिनिष्कूजंतःशुभागिरः ॥ ११ ॥ दर्शनंचित्रकूटस्यमंदाकिन्याश्चशोभने॥ अधिकंपुरवासाच्चमन्येतवचदर्शनात् ॥ १२॥ विधूतकल्मषैःसिद्धैस्तपोदमशमान्वितैः॥ नित्यविक्षोभितजलांविगाहस्वमयासह॥ १३॥ चयान्पश्य ॥ पश्येहाचलमध्यमेइ

तिपाठः ॥ कृशत्वाच्चलनाशक्तमध्यवतीत्यर्थइतिकतकः ॥१० रथांगाह्वयनाः चक्रवाकाः रथांगं तद्वाचकःशब्दआह्वयने नामनि येषामितिविग्रहः॥ अधिरोहंति पुलिना नीतिशेषः ॥ ११ ॥ तवदर्शनाच्चाधिकं अधिकसुखावहं ॥ १२ ॥ १३ ॥

सखीवन्मंदाकिन्याइतिशेषः ॥ कमलपुष्करे रक्तसितपद्मे तानि अवमज्जंती प्रक्षिपंती ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ उपस्पृशन्स्नानंकुर्वन् ॥ १७ ॥ सुपुष्पितां सुपुष्पितव

सखीवच्चविगाहस्वसीतेमंदाकिनींनदीं॥ कमलान्यवमज्जंतीपुष्कराणिचभामिनि॥ १४॥ त्वंपौरजनवद्यालानयोध्यामिवपर्वतं॥ मन्यस्ववनितेनित्यंसरयूवदिमांनदीं ॥ १५॥ लक्ष्मणश्चैवधर्मात्मामन्निदेशेव्यवस्थितः ॥ त्वंचानुकूलावैदेहिप्रीतिंजनयतीमम ॥ १६॥ उपस्पृशंस्त्रिपवणंमधुमूलफलाशनः॥ नायोध्यायैनराज्यायस्पृहयेचत्वयासह॥ १७॥ इमांहिरम्यांगजयूथलोडितांनिपी ततोयांगजसिंहवानरैः॥ सुपुष्पितांपुष्पभरैरलंकृतांनसोस्तियःस्यान्नगतक्लमःसुखी॥ १८॥ इतीवरामोबहुसंगतंवचःप्रियासहायः सरितंप्रतिब्रुवन्॥ चचाररम्यंनयनांजनप्रभंसचित्रकूटंरघुवंशवर्धनः ॥ १९ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे०वा०आ०अयो०पंचनव तितमःसर्गः॥ ९५॥ ॥७॥ ॥७॥ रामस्तुनलिनींरम्यांचित्रकूटंचपर्वतं ॥ उत्तरेतुगिरेःपादेचित्रकूटस्यराघवः ॥ १ ॥ ददर्शकंदरंरम्यंशिलाधातुसमन्वितं॥ सुखप्रसेकैस्तरुभिःपुष्पभारावलंबिभिः ॥ २॥ संवृतंचरहस्यंचमत्तद्विजगणायुतं॥ त दृष्ट्वासर्वभूतानांमनोदृष्टिहरंवनं॥ ३॥ उवाचसीतांकाकुत्स्थोवनदर्शनविस्मितः ॥ वैदेहिरमतेचक्षुस्तवास्मिन्गिरिकंदरे॥ ४॥ परि श्रमविघातार्थंसाधुतावदिहास्यतां॥ त्वदर्थमिहविन्यस्तात्वियंश्लक्ष्णसमाशिला॥ ५॥ यस्याःपार्श्वेतरुःपुष्पैःप्रविष्टइवकेसरैः ॥ रा घवेणैवमुक्तासासीताप्रकृतिदक्षिणा॥ ६॥ उवाचप्रणयस्निग्धमिदंश्लक्ष्णतरंवचः॥ अवश्यंकार्यवचनंतवमेरघुनंदन॥ ७॥ बहुशो भ्रमितश्चाद्यतवचैवंमनोरथः॥ एवमुक्तावरारोहाशिलांतामुपसर्पह ॥ ८ ॥ नां तामवगाह्य यःसुखीनस्यात्सनास्तीत्यन्वयः ॥ १८ ॥ सरितंप्रति

सरितंवर्णयन् ॥ नयनयोग्यांजनवन्नीलप्रभं ॥१९॥ इतिरामाभि०अयो०पंचनवतितमःसर्गः ॥९५॥ ॥७॥ ॥७॥ अग्निमाध्यायोमूलमेव ॥ १ ॥

सहभर्त्रानवद्यांगीरंतुकामामनस्विनी॥तामेवंब्रुवतींसीतांरामोवचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ रम्यंपश्यसिभूतार्थंवनंपुष्पितपादपं ॥ पश्य देविगिरेरस्यंरम्यपुष्पांकितानिमान्॥ १० ॥ गजदंतक्षतान्वृक्षान्पश्यनिर्य र्पिणः॥ झिल्लिकाविरुतैर्घोरैरुदंतीवसमंततः॥ ११॥ पुत्रप्रियोसौशकुनिःपुत्रपुत्रेतिभाषते॥ मधुरांकरुणांवाचंपुरेवजननीमम ॥ १२॥ विहगोभृंगराजोयंशालस्कंधसमास्थितः ॥ संगीतमिवकुर्वाणःकोकिलेनावकूजति॥ १३॥ अयंवायालकःशंकेकोकिलानांविहंगमः॥सुखवद्गमसंवृद्धंतथाह्येषप्रभाषते॥ १४॥ एषाकुसुमितानूनंपुष्पभारानतालता ॥ दृश्यतेमामिवात्यर्थंश्रमाद्देवित्वमाश्रिता ॥ १५॥ एवमुक्ताप्रियस्यांकेमैथिलीप्रियभाषिणी॥ भूयस्तरांत्वनिंद्यांगीसमारोहतभामिनी॥ १६॥ अंकेतुपरिवर्तंतीसीतासुरसुतोपमा॥ हर्षयामासरामस्यमनोमनसिजार्पितं ॥ १७॥ सनिर्घृष्यांगुलिंरामोधौतेमनःशिलोच्चये॥ चकारतिलकंतस्याललाटेरुचिरंतदा॥ १८॥ बालार्कसमवर्णेननेजसागिरिधातुना॥ चकासेविनिविष्टेनससंध्येवनिशासिता॥ १९॥ केसरस्यचपुष्पाणिकरेणामृद्यराघवः॥ अलकंपूरयामासमैथिल्याःप्रीतमानसः॥ २०॥ अभिरम्यतदातस्यांशिलायांरघुनंदनः॥ अन्वीयमानोवैदेह्यादेशमन्यंजगामह ॥ २१॥ विचरंतीतदासीतादृदर्शहरियूथपं॥ वनेबहुमृगाकीर्णेविचरंतारामंमाश्लिषत्॥ २२॥ रामस्तांपरिरब्धांगींपरिरभ्यमहाभुजः॥ सांत्वयामासवामोरुमवभर्त्स्यावानरं॥ २३॥ मनःशिलायास्तिलकःसीतायाःसोथवक्षसि॥ समदृश्यतसंक्रांतोरामस्यविपुलोजसः॥ २४॥ प्रजहासतदासीतागतेवानरपुंगवे॥ दृष्ट्वाभर्तरिसंक्रांतमपांगंसमनःशिलं॥ २५॥ नातिदूरेत्वशोकानांप्रदीप्तमिवकाननं॥ ददर्शपुष्पस्तबकैस्तर्जद्भिरिववानरैः॥ २६॥ वैदेहीत्वब्रवीद्रामंमशोककुसुमार्थिनी॥ वयंतदभिगच्छामोवनमिक्ष्वाकुनंदन॥ २७॥

तस्याःप्रियेस्थितोरामोदेव्यादिव्यार्थरूपया॥ सहितस्तदशोकानांविशोकःप्रययौवनं ॥ २८॥ तदाशोकवनंरामःसभार्योव्यचरत्तदा॥ गिरिपुत्र्यापिनाकीवसहहैमवतंवनं॥ २९॥ तावन्योन्यमशोकस्यपुष्पैःपल्लवधारिभिः ॥ समलंचक्रतुरुभौकामिनौनीललोहितौ॥ ३०॥ आवद्धवनमालौतौकृतापीडावतंसकौ॥ भार्यापतीतावचलंशोभयांचक्रतुर्भृशं॥३१॥ एवंसविविधान्देशान्दर्शयित्वा प्रियांप्रियः॥ आजगामाश्रमपदंसुसंश्लिष्टमलंकृतं॥३२॥ प्रत्युज्जगामतंभ्रातालक्ष्मणोगुरुवत्सलः॥ दर्शयन्विविधंधर्मंसौमित्रिःसुकृतंतदा॥ ३३॥ शुद्धवाणहतांस्तत्रमेध्यान्कृष्णमृगान्दश॥ राशीकृतान्शुष्यमाणानन्यान्कांश्चनकांश्चन॥३४॥ तद्दृष्ट्वाकर्मसौमित्रेर्भ्रातापीतोभवत्तदा॥ क्रीयंतांबलयश्चेतिरामःसीतामथान्वशात्॥ ३५॥ अग्रंप्रदायभूतेभ्यःसीताथवरवर्णिनी॥ तयोरुपदद्द्राव्रोर्मधुमांसंचतद्भृशं॥ ३६॥ तयोस्तुष्टिमथोत्पाद्यवीरयोःकृतशौचयोः॥ विधिवज्ज्ञानकीपश्चाच्चकेसाप्राणधारणं॥ ३७॥ शिष्टंमांसंनिरुष्टंयच्छोषणायावकल्पितं॥ तद्रामवचनात्सीताकाकेभ्यःपर्यरक्षत॥३८॥तांददर्शतदाभर्तांकाकेनायासितांदृढं॥ यस्याहारांतरचरःकामचारीविहंगमः॥ ३९॥ काकेनारोध्यमानांतांसामुमोहतदातुरं॥साचुकोपानवद्यांगीभर्तृप्रणयदर्पिता॥ ४०॥इतश्चेतश्चतांकाकोवारयंतींपुनःपुनः॥ पक्षतुंडनखाग्रैश्चकोपयामासकोपनां॥४१॥तस्याःप्रस्फुरमाणौष्ठंभृकुटीपुटसूचितं॥ मुखमालोक्यकाकुत्स्थस्तंकाकंप्रत्यपेधयत्॥ ४२॥ सवृष्टमानोविहगोरामवाक्यमचिंतयन्॥ सीतामभिपपातैवततश्चुक्रोधराघवः॥४३॥ सोभिमंत्र्यशरैषीकामैषीकास्त्रेणवीर्यवान्॥ काकंतमभिसंधायससर्जपुरुषर्षभः॥४४॥ सतेनाभिद्रुतःकाकस्त्रींल्लोकान्पर्यगात्ततः॥ देवैर्दत्तवरःपक्षीहारांतरचरोलघुः॥४५॥

मांसेनछंदयन् ॥ मांसविशेषप्रदर्शनेनलालयन्सांत्वयन् ॥ गिरिनिम्नगां मंदाकिनीं ॥ १ ॥ तेनलालनप्रकारमाह ॥ इदमिति ॥ एवमित्यस्यब्रुवन्नितिशेषः ॥ २ ॥ आसतः

यत्रयत्रागमत्काकस्तत्रतत्रददर्शह॥ इषीकाभूतसंकाशंसरामंपुनरागमत् ॥ ४६ ॥ समूर्ध्वान्यपतत्काकोराघवस्यमहात्मनः॥ सीता यास्तत्रपश्यंत्यामानुषीमैरयद्भिरं॥ ४७॥ प्रसादंकुरुमेरामप्राणैःसामग्यमस्तुमे ॥ अस्यास्यप्रभावेनशरणंनलभेक्वचित् ॥ ४८॥ तंकाकमब्रवीद्रामःपादयोःशिरसागतं॥ सानुक्रोशतयाधीमानिदंवचनमर्थवत् ॥ ४९ ॥ मृषारोषपरीतेनसीताप्रियहितार्थिना ॥ अस्त्रमेतत्समाधायत्वद्वधायाभिमंत्रितं ॥५०॥ यत्तुमेचरणोमूर्ध्वागतस्त्वंजीवितेप्सया ॥ अत्रास्त्यवेक्षात्वयिमेरक्ष्योहिशरणागतः ॥ ५१ ॥ अमोघंक्रियतामस्त्रमेकमंगंपरित्यज॥ किमंगंशातयतुतेशरैपीकाब्रवीहिमे ॥ ५२ ॥ एतावद्धिमयाशक्यंतवकर्तुंप्रियंखग ॥ एकांगहीनंत्यस्त्रेणजीवितंमरणाद्वरं ॥५३॥एवमुक्तस्तुरामेणसंप्रधार्यसवायसः॥ अभ्यगच्छद्द्वयोरक्ष्णस्त्यागमेकस्यपंडितः ॥५४॥सोब्रवीद्राघवंकाकोनेत्रमेकंत्यजाम्यहं॥एकनेत्रोपिजीवेहंत्वत्प्रसादान्नराधिप॥५५॥रामानुज्ञातमस्त्रंतत्काकस्यनयनेपतत् वैदेहीविस्मितातत्रकाकस्यनयनेहते ॥५६॥ निपत्यशिरसाकाकोजगामाशुयथेप्सितं ॥ लक्ष्मणानुचरोरामश्चकारानंतरक्रियाः ॥५७॥ इत्यार्षेश्री०वा०आ०अ०अयंसर्गःप्रक्षिप्तः॥ ॥७॥ ॥७॥ तांतदादर्शयित्वातुमैथिलींगिरिनिम्नगां ॥ निषसाद गिरिप्रस्थेसीतांमांसेनछंदयन्॥ १ ॥ इदंमेध्यमिदंस्वादुनिष्टप्तमिदमग्निना ॥ एवमास्तेसधर्मात्मासीतयासहराघवः ॥ २ ॥तथात त्रासनस्तस्यभरतस्योपयायिनः॥ सैन्यरेणुश्चशब्दश्चप्रादुरास्तांनभस्पृशौ॥ ३॥

गिरिप्रदेशेआसीनस्य॥उपयायिनः रामसमीपेआगच्छतः

भरतस्य सैन्यरेणुः सैन्यशब्दश्च प्रादुरास्तां प्रादुर्बभूवतुः ॥ ३ ॥

एतस्मिन्नंतरे सेनाशब्दप्रवृत्तिसमये ॥ ४ ॥ सराघवोरामः सैन्यसमुद्भूतं तदुत्थादितं ॥ ५ ॥ सनिस्वनमितिपाठे सइतिपदं ॥६॥ भीमं भयंकरं यत्स्तनितं मेघशब्दः तद्वद्भीरं यथाभवतितथा योयंस्वनःश्रूयतेःस्यकारणंपश्येतियोजना ॥ ७ ॥ यत्सहसा मृगाः प्रद्रुताःदिशस्तस्यकारणं ॥ तथासिंहैर्वित्रासितानि गजयूथानिवा ॥ अथतैर्वित्रासितामहिषावा दिशःप्रद्रुतास्तत्कारणंच पश्य ॥ वाशब्दौचार्थे ॥ ८ ॥ तत्कारणमुन्नयन्स्वयमाह ॥ राजावेति राजादिर्मृगयामटते ज्ञातुमर्हसि ॥ अन्यद्वाश्वापदं दुष्टजं

एतस्मिन्नंतरेत्रस्ताःशब्देनमहतातनः॥ अर्दितायूथपामत्तास्वयूथाद्रुद्रुवुर्दिशः॥४॥ सतंसैन्यसमुद्भूतंशब्दंशुश्रावराघवः॥ तांश्चविप्रद्रुतान्सर्वान्यूथपानन्ववैक्षत॥५॥ तांश्चविप्रद्रुतान्दृष्ट्वातंचश्रुत्वामहास्वनं॥ उवाचरामःसौमित्रिंलक्ष्मणंदीप्ततेजसं॥६॥ हंतलक्ष्मणपश्येहसुमित्रासुप्रजास्त्वया॥ भीमस्तनितगंभीरंतुमुलःश्रूयतेस्वनः॥ ७॥ गजयूथानिवारण्येमहिषावामहावने॥ वित्रासिताभृगाःसिंहैःसहसाप्रद्रुतादिशः॥ ८॥ राजावाराजपुत्रोवामृगयामटतेवने॥ अन्यद्वाश्वापदंकिंचित्सौमित्रेज्ञातुमर्हसि॥ ९॥ सुदुश्चरोगिरिश्चायंपक्षिणामपिलक्ष्मण॥ सर्वमेतद्यथातत्त्वमभिज्ञातुमिहार्हसि॥ १० ॥ सलक्ष्मणःसंत्वरितःसालमारुह्यपुष्पितं॥ प्रेक्षमाणोदिशःसर्वाःपूर्वादिशमवैक्षत ॥ ११ ॥ उदङ्मुखःप्रेक्षमाणोददर्शमहतींचमूं॥ गजाश्वरथसंबाधांयत्तैर्युक्तांपदातिभिः॥ १२॥ तामश्वरथसंपूर्णांरथध्वजविभूषितां॥ शशंससेनांरामायवचनंचेदमब्रवीत् ॥ १३ ॥ अग्निंसंशमयत्वार्यःसीताचभजतांगुहां॥ सज्जंकुरुष्वचापंचशरांश्चकवचंतथा॥ १४॥ तंरामःपुरुषव्याघ्रोलक्ष्मणंप्रत्युवाचह॥ अंगावेक्षस्वसौमित्रेकस्येमांमन्यसेचमूं॥ १५॥

तुः ॥ वनंक्षोभयतीतिशेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ सालोवृक्षः ॥ ११ ॥ यत्तैः सज्जैः ॥ १२ ॥ सेनां शशंस ॥ सेनांश्रुतशब्दकारणमुक्तवान् ॥ १३ ॥ अग्निंसंशमयतु ॥ परसेनादर्शनजक्षोभकालिकोयंव्यापारः सर्वजनसिद्धः॥ गुहां अंतर्गृहं शरांश्च गृहाणेतिशेषः ॥ १४ ॥ तं युद्धसन्नाहवादिनं रामोविस्मृत्यकारित्वादाह॥ अंगेति ॥ यामिमांच मूं भयहेतुंमन्यसे साकस्येतिअवेक्षस्वेत्यर्थः ॥ १५ ॥

रुषितः क्रुद्धः ॥१६॥ अभिषेचनं राज्यंप्राप्य ॥ संपन्नं अकंटकं ॥१७॥ तच्चिन्हमाह ॥ एषइति ॥ यएषदक्षोमहामहान्संग्रकाशते तत्समर्पितंलक्षीकृत्य रथेकोविदारध्वजो विराजते ॥ १८॥ भंजति एतद्देशमागच्छंति ॥ सादिनोगृहीतसादिचिन्हागजारोहाः ॥१९॥ अतोगृहीतधनुषाविति॥२०॥अपिनोवशमागच्छेदिति कामप्रवेदनेलिङ् ॥ महद्य

एवमुक्तस्तुरामेणलक्ष्मणोवाक्यमब्रवीत् ॥ दिधक्षन्निवतांसेनांरुषितःपावकोयथा॥१६॥ संपन्नंराज्यमिच्छंस्तुव्यक्तंप्राप्याभिषेच
नं॥ आवांहंतुंसमभ्येतिकैकेय्याभरतःसुतः॥ १७॥ एषवैसुमहान्छ्रीमान्विटपीसंप्रकाशते ॥ विराजत्युज्वलस्कंधःकोविदारध्वजो
रथे॥ १८॥ भंजत्येतेयथाकाममश्वानारुत्यशीघ्रगान्॥ एतेभ्राजंतिसंदृष्टागजानारुत्यसादिनः ॥ १९॥ गृहीतधनुषावावांगिरिं
वीरश्रयावहे॥ अथवेहैवतिष्ठावःसन्नद्धावुद्यतायुधौ॥२०॥अपिनौवशमागच्छेत्कोविदारध्वजोरणे॥ अपिद्रक्ष्यामिभरतंयत्कृतेव्य
सनंमहत्॥२१॥त्वयाराघवसंप्राप्तंसीतयाचमयातथा॥यन्निमित्तंभवान्राज्याच्च्युतोराघवशाश्वतात्॥२२॥संप्राप्तोयमरिर्वीरभर
तोवध्यएवहि॥ भरतस्यवधेदोषंनाहंपश्यामिराघव॥२३॥पूर्वापकारिणंहत्वानत्यधर्मेणयुज्यते॥पूर्वापकारीभरतस्त्यागेधर्मश्चराघ
व॥ २४॥एतस्मिन्निहतेकृत्स्नामनुशाधिवसुंधरां॥अद्यपुत्रंहतंसंख्येकैकेयीराज्यकामुका ॥ २५॥ मयापश्येत्सुदुःखार्तोहस्तिभि
न्नमिवद्रुमं॥ कैकेयींचवधिष्यामिसानुबंधांसबांधवां ॥ २६॥ कलुषेणाद्यमहतामेदिनीपरिमुच्यतां ॥ अद्यमंसंयतंक्रोधमसत्कारं
चमानद॥ २७॥ मोक्ष्यामिशत्रुसैन्येषुकक्षेष्विवहुताशनं॥ अद्यैवचित्रकूटस्यकाननंनिशितैःशरैः॥ २८॥ छिंदंछत्रुशरीराणिक
रिष्येशोणितोक्षितं॥शरैर्निर्भिन्नहृदयान्कुंजरांस्तुरगांस्तथा ॥ २९॥ सनं त्वयाप्राप्तमित्युत्तरेणान्वयः॥२१॥ यन्निमित्तं यस्माद्धेतोः॥२२॥

वध्यत्वे अयमेवहेतुः ॥२३॥ त्यागे वधे ॥२४॥ संख्ये युद्धे ॥ मयापश्येदित्युत्तरेणान्वयः ॥ मृधमास्कंदनंसंख्यंसमीकंसांपरायिकं ॥ २५ ॥ सानुबंधां सकुज्जां ॥२६॥
कलुषेण पापेन कैकेयीरूपेण असत्कारं कैकेयीकृतं ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ ३०॥ भरतलक्ष्मणयोःसमतया रामोपकरणत्वाल्लक्ष्मणस्यभरतविषयेएवंवादः रामस्यतूभयोरपि स्वोपकरणत्वान्नकापिक्रोधइतितत्त्वमत्र ॥ ३१ ॥ इतिरामाभिरा०रा०
ति०वा०अयोध्याकांडेषण्णवतितमःसर्गः ॥ ९६॥ ॥७॥ ॥७॥ अथ तत्क्रोधमपनयति भगवान्सर्वभूतभावज्ञस्तदागमनप्रयोजनकथनेन ॥ भरतंप्रति सुसं
रब्धं अत्यंतंयुद्धोद्योगवंतं ॥ १॥ अत्र भरतविषये ॥२॥ पितुःसत्यंपालयिष्यामीतिप्रतिज्ञाय सापवादेन पित्रा भरतायदत्तं रामोपहतवानित्येवंरूपापवादसहितेन ॥ ३ ॥

श्वापदाःपरिकर्षंतुनरांश्चनिहतान्मया॥शराणांधनुषश्चाहमनृणोस्मिन्महावने॥३०॥ससैन्यंभरतंहत्वाभविष्यामिनसंशयः॥३१॥
इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेअयो०षण्णवतितमःसर्गः॥ ९६॥ ॥७॥ ॥७॥ सुसंरब्धंतुभरतंलक्ष्मणंक्रोधमूर्छितं॥
रामस्तुपरिसांत्व्याथवचनंचेदमब्रवीत्॥१॥किमत्रधनुषाकार्यमसिनावासचर्मणा॥ महाबलेमहोत्साहेभरतेस्वयमागते॥२॥पितुः
सत्यंप्रतिश्रुत्यहत्वाभरतमाहवे॥ किंकरिष्यामिराज्येनसापवादेनलक्ष्मण॥३॥यद्व्यंवांधवानांवामित्राणांवाक्षयेभवेत्॥ नाहंतत्प्र
तिगृह्णीयांभक्ष्यान्विषकृतानिव॥४॥धर्ममर्थंचकामंचपृथिवींचापिलक्ष्मण॥इच्छामिभवतामर्थेएतत्प्रतिशृणोमिते॥५॥भ्रातृ
णांसंग्रहार्थंचसुखार्थंचापिलक्ष्मण॥ राज्यमप्यहमिच्छामिसत्येनायुधमालभे॥६॥नेयंममहीसौम्यदुर्लभासागरांवरा॥नहीच्छे
यमधर्मेणशक्रत्वमपिलक्ष्मण॥७॥यद्दिनाभरतंत्वांचशत्रुघ्नंवापिमानद॥ भवेन्ममसुखंकिंचिद्भस्मतल्लुरुतांशिखी॥८॥ मन्ये
हमागतोयोध्यांभरतोभ्रातृवत्सलः॥ममप्राणैःप्रियतरःकुलधर्ममनुस्मरन्॥९॥ क्षये नाशे कृतइतिशेषः ॥ ४ ॥ एतदुक्तार्थजात
मुद्दिश्यप्रतिशृणोमि प्रतिजाने ॥ ५ ॥ तमेवार्थंशपथेनदृढयति ॥ भ्रातॄणामिति ॥ संग्रहार्थं सम्यक्पालनार्थं ॥ अतएवतेषांसुखार्थंच ॥ ६ ॥ दुर्लभेतिनापितुसुलभैव किं
तु तांनेच्छामि शक्रत्वमपिनेच्छेयं इमांमहीमेवनेच्छामिइतिनेत्यर्थः॥ ७ ॥ ८ ॥ मन्येहमिति द्रष्टुमभ्यागतइतिमन्येइत्यन्वयः ॥ आगतोमातुलगृहादितिशेषः ॥ कुलधर्मं
ज्येष्ठस्यराज्यमित्येवंरूपं ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११॥ रुष्य तद्विषयरोषंकृत्वेत्यर्थः ॥ प्रसाद्य त्वद्दत्तंराज्यंमयाप्राप्तं तन्मयारामायदीयते अतोनतेसत्यभ्रंशदोषइति तदनुमन्यस्वेतिप्रसाद्य ॥ १२ ॥ यथैषभरत स्तथाएतत्कर्तृकमस्मद्दर्शनयोग्यत्वं ॥ प्राप्तकालंउचितं ॥१३॥ कृतपूर्वं यत्अद्यभरतंशंकसे ॥ ईदृशंवा भयं भयजनकंवाक्यं ॥ कृतपूर्वंउक्तपूर्ववा यदद्यभरतंशंकसेइत्य न्वयः ॥ १४ ॥ अतः तेत्वया भरतोऽप्रियंनिष्ठुरंनवाच्यः ॥ यतोभरतस्याप्रिये अप्रियवचने कृते उक्ते अहमपिअप्रियमुक्तःस्यां त्वया ॥ १५ ॥ आत्मनः प्राणं प्राणसमं

श्रुत्वाप्रव्राजितंमांहिजटावल्कलधारिणं ॥ जानक्यासहितंवीरत्वयाचपुरुषोत्तम ॥ १० ॥ स्नेहेनाक्रांतहृदयःशोकेनाकुलितेंद्रियः ॥ द्रष्टुमभ्यागतोह्येषभरतोनान्यथागतः ॥ ११ ॥ अंबांचकेकयींरुष्यभरतश्चाप्रियंवदन् ॥ प्रसाद्यपितरंश्रीमान्राज्यंमेदातुमागतः ॥ १२ ॥ प्राप्तकालंयथैषोस्मान्भरतोद्रष्टुमर्हति ॥ अस्मासुमनसाप्येषनाहितंकिंचिदाचरेत् ॥ १३ ॥ विप्रियंकृतपूर्वंतेभरतेनकदा नुकिं ॥ ईदृशंवाभयंतेद्यभरतंयद्विशंकसे ॥ १४ ॥ नहितेनिष्ठुरंवाच्योभरतोनाप्रियंवचः ॥ अहंह्यप्रियमुक्तःस्यांभरतस्याप्रियेकृते ॥ १५ ॥ कथंनुपुत्राःपितरंहन्युःकस्यांचिदापदि ॥ भ्रातावाभ्रातरंहन्यात्सौमित्रेप्राणमात्मनः ॥ १६ ॥ यदिराज्यस्यहेतोस्त्वमिमांवाचं प्रभाषसे ॥ वक्ष्यामिभरतंदृष्ट्वाराज्यमस्मैप्रदीयतां ॥ १७ ॥ उच्यमानोहिभरतोमयालक्ष्मणतद्वचः ॥ राज्यमस्मैप्रयच्छेतिवाढमित्ये वमंस्यते ॥ १८ ॥ तथोक्तोधर्मशीलेनभ्रात्रातस्यहितेरतः ॥ लक्ष्मणःप्रविवेशेवस्वानिगात्राणिलज्जया ॥ १९ ॥ तद्वाक्यंलक्ष्मणःश्रु त्वाव्रीडितःप्रत्युवाचह ॥ त्वांमन्येद्रष्टुमायातःपितादशरथःस्वयं ॥ २० ॥

भ्रातरमित्यन्वयः ॥१६॥ इमांवाचं भरतवधविषयां प्रदीयतामितिवक्ष्या ॥ १८२ ॥
मीत्यन्वयः ॥१७॥ ननुत्वदुक्तेपि सनदद्यात्तत्राह ॥ उच्यमानइति ॥ प्रयच्छेत्युच्यमानइत्यर्थः ॥ राज्यलिप्साचेत्तदेवदापयिष्यामि ॥ किंभ्रातृवधेनेत्याशयः ॥ १८ ॥ लज्ज या गात्राणिप्रविवेशेव अत्यंतसंकुचितोभूदित्यर्थः ॥ तस्य रामस्य हितेरतः ॥१९ ॥ एवमनुचितोक्तिलज्जापरिहारायोचितंवाक्यमाह ॥ तदिति ॥ भरतप्रसंगस्तुत्वदाशयप रिज्ञानायैवकेवलमुपन्यस्तइत्याशयः ॥ २० ॥

एवंपितृप्रसंगोलक्ष्मणस्यव्रीडापरिहारमूलइतिज्ञात्वा तदेवअनुकुर्वन्नाह ॥ व्रीडितमिति ॥ एषः लक्ष्मणप्रस्तावितःपिता ॥ २१ ॥ नौ सुखोचितौमन्यमानः ॥ वनवासंअ नुध्याय कष्टंविचिंत्य ॥२२॥ इमां सीतां ॥ २३ ॥ गोत्रवंतौ प्रशस्तनामानौ प्रशस्तकुलौवा ॥ गात्रवंतावितिपाठे प्रशस्तशरीरौ ॥ जवनौ वेगवंतौ ॥ २४ ॥ पितुरागमनेचि न्हांतरमाह ॥ सएषइति ॥ कंपते चलति आगच्छति ॥ अयंशत्रुंजयोरामेणसुयज्ञायदत्तादन्यएव अतएवतातस्यशत्रुंजयइत्युक्तं ॥ २५॥ इह छत्रविषये ॥ २६ ॥ इतीव

व्रीडितंलक्ष्मणंदृष्ट्वाराघवःप्रत्युवाचह ॥ एषमन्येमहाबाहुरिहास्मान्द्रष्टुमागतः ॥ २१ ॥ अथवानौध्रुवंमन्येमन्यमानःसुखोचितौ ॥ वनवासमनुध्यायगृहायप्रतिनेष्यति ॥ २२ ॥ इमांचाप्येषवैदेहीमत्यंतसुखसेविनीं ॥ पितामेराघवःश्रीमान्वनादादाययास्यति ॥ २३ ॥ एतौतौसंप्रकाशेतेगोत्रवंतौमनोरमौ ॥ वायुवेगसमौवीरौजवनौतुरगोत्तमौ ॥ २४ ॥ सएषसुमहाकायःकंपतेवाहिनीमुखे ॥ नागःशत्रुंजयोनामदद्दस्तातस्यधीमतः ॥ २५ ॥ नतुपश्यामितच्छत्रंपांडुरंलोकविश्रुतं ॥ पितुर्दिव्यंमहाभागसंशयोभवतीहमे ॥ २६ ॥ वृक्षाग्रादवरोहत्वंकुरुलक्ष्मणमद्वचः ॥ इतीवरामोधर्मात्मासौमित्रिंतमुवाचह ॥ २७ ॥ अवतीर्यतुसालाग्रात्तस्मात्ससमितिंजयः ॥ ल क्ष्मणःप्रांजलिर्भूत्वातस्थौरामस्यपार्श्वतः ॥ २८ ॥ भरतेनाथसंदिष्टासंमर्दोनभवेदिति ॥ समंतात्तस्यशैलस्यसेनावासमकल्पयत् ॥ २९ ॥ अध्यर्धमिक्ष्वाकुचमूर्योजनंपर्वतस्यह ॥ पार्श्वेन्यविशदावृत्यगजवाजिनराकुला ॥ ३० ॥ साचित्रकूटेभरतेनसेनाधर्मपुर स्कृत्यविधूयदर्पं ॥ प्रसादनार्थंरघुनंदनस्यविरोचतेनीतिमताप्रणीता ॥ ३१ ॥ इत्या० वा० आ० अ० सप्तनवतितमःसर्गः ॥ ९७ ॥ ७ ॥

इत्येव ॥ सौमित्रिंवृक्षायस्थितं ॥ अथवृक्षावरोहणमाज्ञापयति ॥ वृक्षादिति ॥ मद्वचःकुरु शंकांविहाय मद्वचसासालावरोहणंकुर्वित्यर्थः ॥ २७ ॥ अवतीर्येति रामाज्ञयेति आदिः ॥ २८ ॥ रामाश्रमस्य संमर्दोनभवेदितिसंदिष्टा आज्ञप्ता सेना शैलस्यसमंताद्दूरभागेवासमकल्पयत् ॥ २९ ॥ अध्यर्धं सार्धयोजनं ॥३० ॥ धर्मपुरस्कृत्य दर्पंविधूय प्रणीता शिक्षितासेना ॥ ३१ ॥ इतिरामाभिरा० वा० आ० अ० सप्तनवतितमःसर्गः ॥ ९७ ॥ ॥७॥ ॥७॥

पादवतां चरप्राणिनांवरःश्रेष्ठोविभुर्भरतः गुरुवर्तकं गुरुशुश्रूषापरं ॥१॥ यथोद्देशं अमुकस्यामुकदिशिवासइति स्वाम्युपदिष्टप्रदेशमनतिक्रम्य निविष्टसैन्येइत्यर्थः ॥ विनीतवत् विनीतार्हं ॥ २ ॥ लुब्धाः निषादाः एभिः ॥ आसन्नैर्गुहभृत्यैः ॥ ३ ॥ ज्ञातिसहस्रेणपरिवृतइत्यन्वयः ॥ ४ ॥ चरिष्यामि अहमन्वेषयन्नितिशेषः ॥ पौरैःसहवर्त

निवेश्यसेनांतुविभुःपद्भ्यांपादवतांवरः॥ अभिगंतुंसकाकुत्स्थमियेपगुरुवर्तकं ॥१॥ निविष्टमात्रेसैन्येतुयथोद्देशंविनीतवत्॥ भरतो भ्रातरंवाक्यंशत्रुघ्नमिदमब्रवीत्॥ २॥ क्षिप्रंवनमिदंसौम्यनरसंघैःसमंततः॥ लुब्धैश्चसहितैरेभिस्त्वमन्वेषितुमर्हसि ॥ ३॥ गुहोज्ञातिसहस्रेणशरचापासिपाणिना॥ समन्वेषतुकाकुत्स्थावस्मिन्परिवृतःस्वयं ॥ ४॥ अमात्यैःसहपौरैश्चगुरुभिश्चद्विजातिभिः॥ सहसर्वंचरिष्यामिपद्भ्यांपरिवृतःस्वयं ॥ ५ ॥ यावन्नरामंद्रक्ष्यामिलक्ष्मणंवामहाबलं॥ वैदेहींवामहाभागांनमेशांतिर्भविष्यति॥ ६॥ यावन्नचंद्रसंकाशंतद्वक्ष्यामिशुभाननं॥ भ्रातुःपद्मविशालाक्षंनमेशांतिर्भविष्यति ॥ ७॥ सिद्धार्थःखलुसौमित्रिर्यश्चंद्रविमलोपमं॥ मुखंपश्यतिरामस्यराजीवाक्षंमहाद्युति ॥ ८ ॥ यावन्नचरणौभ्रातुःपार्थिवव्यंजनान्वितौ॥ शिरसाग्रहीष्यामिनमेशांतिर्भविष्यति ॥ ९॥ यावन्नराज्येराज्यार्हःपितृपैतामहेस्थितः॥ अभिषिक्तोजलक्लिन्नोनमेशांतिर्भविष्यति॥ १०॥ कृतकृत्यामहाभागावैदेहीजनकात्मजा॥ भर्तारंसागरांतायाःपृथिव्यायानुगच्छति॥ ११॥ सुशुभश्चित्रकूटोसौगिरिराजसमोगिरिः॥ यस्मिन्वसतिकाकुत्स्थःकुबेरइवनंदने॥ १२॥ कृतकार्यमिदंदुर्गवनंव्यालनिषेवितं॥ यदध्यास्तेमहाराजोरामःशस्त्रभृतांवरः॥ १३॥ मानैरमात्यैर्द्विजातिभिःसहवर्तमानैर्गुरुभिश्चपरिवृतः ॥ ५ ॥ ६ ॥ शुभाननमितिकर्मधारयः ॥ शांतिर्दुःखशांतिः ॥ ७ ॥चंद्रविमलोपमं विमलचंद्रसदृशं ॥ ८ ॥ पार्थिवव्यंजनं रेखाध्वजकुलिशात पद्मादि तावन्मेनशांतिरित्यन्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ गिरिराजसमः हिमवत्सदृशः ॥ १२ ॥ कृतकार्यं कृतार्थं स्थावरत्वमोचकरामपादरजोव्याप्तत्वेतिभावः ॥ दुर्गं दुष्प्रवेशं ॥ व्यालाःसर्पाः ॥ १३ ॥

॥१४॥ मध्येनेत्येनबंतं तद्योगेतानीतिद्वितीया द्रुमजालानांमध्येइत्यर्थः॥१५॥ अग्रेर्ध्वजंधूमं रामाश्रमगतस्यांतेइतिपाठे ॥ तदाश्रमगतस्य सालस्यांते उपरिबद्धं उच्छ्रितंध्वजं कोविदारध्वजंदृष्ट्वेत्यर्थः ॥ धूमदर्शनस्यपूर्वमेवजातत्वेन तस्यानिर्णायकत्वादितिकतकः॥१६॥ तं ध्वजं ॥१७॥ पुण्यजनास्तपस्विनः॥ पुनर्निवेश्य अन्वेषणनियोजितामपि चमूंस्थापयित्वा ॥ गुहेनेतिप्रधानजनोपलक्षणं ॥ १८॥ इतिरामाभिरा०अ० अष्टनवतितमःसर्गः॥९८॥ ॥७॥ ॥७॥ निविष्टायामिति ॥ शत्रुघ्नमितिप्रतियोगेद्वितीया॥

एवमुक्कामहाबाहुर्भरतःपुरुषर्षभः॥ पद्भ्यामेवमहातेजाःप्रविवेशमहद्वनं॥ १४ ॥ सतानिद्रुमजालानिजातानिगिरिसानुषु॥ पुष्पिताग्राणिमध्येनजगामवदतांवरः॥१५॥ सगिरेश्चित्रकूटस्यसालमारुह्यसत्वरं॥ रामाश्रमगतस्यांतेददर्शध्वजमुच्छ्रितं॥ १६॥ तंदृष्ट्वाभरतःश्रीमान्मुमोदसहबांधवः॥ अत्ररामइतिज्ञात्वागतःपारमिवांभसः ॥ १७॥ सचित्रकूटेतुगिरौनिशम्यरामाश्रमंपुण्यजनोपपन्नं॥ गुहेनसार्धंत्वरितोजगामपुनर्निवेश्यैवचमूंमहात्मा॥ १८॥ इत्यार्षे०अ०अष्टनवतितमःसर्गः॥९८॥ ॥९॥ निविष्टायांतुसेनायामुत्सुकोभरतस्ततः॥ जगामभ्रातरंद्रष्टुंशत्रुघ्नमनुदर्शयन्॥१॥ क्रींपंवसिष्ठंसंदिश्यमातॄर्मेशीघ्रमानय॥ इतित्वरितमग्रेसजगामगुरुवत्सलः॥२॥ सुमंत्रस्त्वपिशत्रुघ्नमदूरादन्ववर्तत॥ रामदर्शनजस्तर्षोभरतस्येवतस्यच॥३॥ गच्छन्नेवाथभरतस्तापसालयसंस्थितां॥ भ्रातुःपर्णकुटींश्रीमानुटजंचददर्शह॥ ४॥ शालायास्त्वग्रतस्तस्याददर्शभरतस्तदा॥ काष्ठानिचावभग्नानिपुष्पाण्यपचितानिच॥५॥ शत्रुघ्नस्य रामाश्रमप्रत्यासत्तिचिह्नादिदर्शयन्नित्यर्थः ॥१॥ आनयेतिसंदिश्य स्वयंत्वरितःसन्नग्रेजगाम ॥ नतुमातॄःप्रतीक्ष्यस्थितइत्यर्थः ॥२॥ रामदर्शनजस्तर्षः रामदर्शनमुद्दिश्यजनितोभिलाषः सभरतवृत्तस्यच शत्रुघ्नस्य सुमंत्रस्यच॥अतःशत्रुघ्नं भरतमनुधावंतं अदूरात्तत्समीपंयथाभवतितथान्वपश्यत अन्वधावत्॥३॥ तापसानामालयैःसहसंस्थितां ॥ यद्वा तापसालयसमानसंस्थानां पर्णकुटीं पर्णप्राधान्येननिर्मितांकुटींशालां ॥ इयंदर्शनार्थमागततपस्व्यादिसंव्यवहारप्रयोजनाउटजबहिस्थाः ॥ उटजंसभित्तिकवाटं दारुबद्धंगृहं सीतानिवेशार्थंकृतं॥४॥तस्याःशालायाः पर्णकुटीसंज्ञायाःअवभग्नानि होमार्थं अपचितानि बल्यर्थंसंपादितानि ॥५॥

एयुषः आङ्पूर्वादिणःक्रमुः ॥ कुशैर्वल्कलैश्च मार्गपरिज्ञानार्थंकृतं अभिज्ञानं चिह्नं ददर्श ॥ ६ ॥ शीतकारणाच्छीतनिवृत्तिकारणात् तद्रूपप्रयोजनार्थं मृगादीनांकरीषैःकृतान्संचयान्ददर्श ॥ चैत्रशुक्लदशम्यांप्रस्थानेन तत्रकाले वैशाखांतमपरात्रेशीतस्यजायमानत्वात् ॥ ७ ॥ एवमेतान्पदार्थान्पश्यन्गच्छन्नेव शत्रुघ्नमब्रवीत्॥८ ॥ मंदाकिनीमितइति आश्रमइतिशेषः ॥ ९ ॥ यतउच्चैर्बद्धानि चीराणि ॥ तस्मात् विकाले मार्गस्यस्पष्टदर्शनायोग्येकाले जलाहरणाद्यर्थंगंतुमिच्छतालक्ष्मणेनाभिज्ञानकृतः कृता

सलक्ष्मणस्यरामस्यददर्शाश्रममेयुषः॥ कृतंवृक्षेष्वभिज्ञानंकुशचीरैःक्वचित्क्वचित्॥ ६॥ ददर्शभवनेतस्मिन्महतःसंचयान्कृतान्॥
मृगाणांमहिषाणांचकरीषैःशीतकारणात्॥७॥गच्छन्नेवमहाबाहुर्द्युतिमान्भरतस्तदा॥शत्रुघ्नंचाब्रवीद्धृष्टस्तानमात्यांश्चसर्वशः॥८॥
मन्येप्राप्ताःस्मतंदेशंभरद्वाजोयमब्रवीत्॥ नातिदूरेहिमन्येहंनदींमंदाकिनीमितः॥ ९॥ उच्चैर्बद्धानिचीराणिलक्ष्मणेनभवेदयं॥ अभि
ज्ञानकृतःपंथाविकालेगंतुमिच्छता॥ १०॥ इदंचोदात्तदंतानांकुंजराणांतरस्विनां॥ शैलपार्श्वेपरिक्रांतमन्योन्यमभिगर्जतां॥११॥
यमेवाधातुमिच्छंतितापसाःसततंवने॥तस्यासौदृश्यतेधूमःसंकुलःकृष्णवर्त्मनः॥ १२॥ अत्राहंपुरुषव्याघ्रंगुरुसत्कारकारिणं॥ आ
र्यंद्रक्ष्यामिसंहृष्टंमहर्षिमिवराघवं॥ १३॥ अथगत्वामुहूर्तंतुचित्रकूटंसराघवः॥ मंदाकिनीमनुप्राप्तस्तंजनंचेदमब्रवीत्॥ १४॥ ज
गत्यांपुरुषव्याघ्रआस्तेवीरासनेरतः॥ जनेंद्रोनिर्जनंप्राप्यधिङ्मेजन्मसजीवितं॥ १५॥ मत्कृतेव्यसनंप्राप्तोलोकनाथोमहाद्युतिः॥
सर्वान्कामान्परित्यज्यवनेवसतिराघवः॥ १६॥ भिज्ञानः आश्रमपंथाः अयमेवभवेत् ॥ १० ॥ अभिज्ञानकरणकारणं वनमार्गंदर्शयति॥

इतश्चेति ॥ इदंचेतिपाठांतरं ॥ उदात्तदंतानां महादंतानां परिक्रांतं परिक्रमणंस्यात् गमनमार्गइतियावत् ॥ तत्रगमननिवृत्त्यर्थंचेदमभिज्ञानकरणमितिभावः ॥ ११ ॥
तापसावने यमाधातुं सायंप्रातर्होमार्थमिच्छंति तस्यायंदृश्यतेधूमः ॥ १२॥ १३॥ सराघवः भरतः मंदाकिनीमनु चित्रकूटंप्राप्तइत्यन्वयः ॥ तंजनममात्यादिजनं ॥ १४॥
वीरासने योगिनामासने ॥ १५ ॥ १६ ॥

इतिलोकेनसमाकृष्टः निंदितोयस्मादनोमेजन्मधिक् ॥ सोहमेतदपयशःपरिहाराय रामंप्रसादयन् रामप्रसादहेतवे तस्य रामस्य पादेषु पूजायांबहुवचनं ॥ सीतायालक्ष्म
णस्यच पादयोःपतिष्यामि ॥ स्वापराधप्रसादनाय कनीयःस्वपि प्रणामोलोकप्रसिद्धइतिकतकः ॥ अन्यस्तु श्रद्धाजाड्यात्सीतायाश्चपुनःपुनरितिपाठंकल्पयति ॥ १७ ॥
॥ १८ ॥ सालाः वटपलाशादिदृढविशालपर्णवंतोवृक्षाः अश्वकर्णोवृक्षविशेषः ॥ १९ ॥ भारसाधनैः अतिगुरुकार्यसाधनैः ॥ सारोबलेस्थिरांशेच ॥ २० ॥ भोगव

इतिलोकसमाकृष्टःपादेष्वद्यप्रसादयन्॥ रामंतस्यपतिष्यामिसीतायालक्ष्मणस्यच॥ १७॥एवंसविलपंस्तस्मिन्वनेदशरथात्मजः॥
ददर्शमहतींपुण्यांपर्णशालांमनोरमां॥ १८॥ सालतालाश्वकर्णानांपर्णैर्बहुभिरावृतां॥ विशालांमृदुविस्तीर्णांकुशैर्वेदिमिवाध्वरे
॥ १९॥शक्रायुधनिकाशैश्चकार्मुकैर्भारसाधनैः॥रुक्मपृष्ठैर्महासारैःशोभितांशत्रुबाधकैः॥ २०॥अर्करश्मिप्रतीकाशैर्घोरैस्तूणगतैः
शरैः॥शोभितांदीप्तवदनैःसर्पैर्भोगवतीमिव॥ २१॥ महारजतवासोभ्यांअसिभ्यांचविराजितां॥ रुक्मबिंदुविचित्राभ्यांचर्मभ्यां
चापिशोभितां॥ २२॥गोधांगुलित्रैरासक्तैश्चित्रकांचनभूषितैः॥ अरिसंघैरनाधृष्यांमृगैःसिंहगुहामिव॥ २३॥प्रागुदक्प्रवणांवेदिं
विशालांदीप्तपावकां॥ ददर्शभरतस्तत्रपुण्यांरामनिवेशने॥ २४॥निरीक्ष्यसमुहूर्तंतुददर्शभरतोगुरुं॥ उटजेराममासीनंजटामंडल
धारिणं॥ २५॥कृष्णाजिनधरंतंतुचीरवल्कलवाससं॥ ददर्शराममासीनमभितःपावकोपमं॥ २६॥सिंहस्कंधंमहाबाहुंपुंडरीकनि
भेक्षणं॥ पृथिव्याःसागरांतायाभर्तारंधर्मचारिणं॥ २७॥उपविष्टंमहाबाहुंब्रह्माणमिवशाश्वतं॥ स्थंडिलेदर्भसंस्तीर्णेसीतयालक्ष्म
णेनच॥ २८॥ ती नागलोकः ॥२१॥ महारजतवासोभ्यां स्वर्णमयकोशाभ्यां॥ चर्म फलकं ॥ २२ ॥ कांचनभूषितैर्गोधांगुलित्रैरुपलक्षितामि
तिशेषः ॥ सिंहगुहामिव पर्णशालांददर्शेत्यन्वयः ॥ २३ ॥ प्रागुदक्प्रवणां ईशानभागेनिम्नां ॥२४॥ निरीक्ष्येति ॥ अग्निमितिशेषः ॥ गुरुं रामं ददर्श कृष्णाजिनेत्याद्युच्य
मानविशेषणंरामं ॥ २५ ॥ अभितः समीपे ददर्श ॥ २६ ॥ २७ ॥ शाश्वतंब्रह्माणं हिरण्यगर्भं ॥ २८ ॥

अभ्यधावत धावन्निवत्वरयाजगाम ॥ अत्रभरतस्येव कवेरपिवर्णनीयमयीभावेनातिहर्षाविष्टत्वादत्रप्रकरणेद्विरुक्तिर्नदोषाय ॥ २९ ॥ दृष्ट्वैव दर्शनमात्रेणैवार्तःखिन्नःस न् तांचार्तिधैर्याद्धारयितुमशक्नुवन् ॥ अतएव बाष्पसंदिग्धवर्णया गिरा वागिंद्रियेण वचनमब्रुवन् नव्यक्तंवदन्विललाप ॥ ३० ॥ विलापप्रकारमाह ॥ यःसंसदीति ॥ ३१ ॥ बहुसहस्रद्रव्यमूल्यैर्वासोभिरलंकर्तुं यःपुरेउचितः सन्मृगाजिने अंतरीयोत्तरीयरूपेमृगचर्मणी प्रवस्ते ॥ धर्मं पितृवचनपरिपालनरूपं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ यथादि

तंदृष्ट्वाभरतःश्रीमान्दुःखमोहपरिप्लुतः ॥ अभ्यधावतधर्मात्माभरतःकैकयीसुतः ॥ २९ ॥ दृष्ट्वैवविललापार्तोबाष्पसंदिग्धयागिरा ॥ अशक्नुवन्वारयितुंधैर्याद्वचनमब्रुवन् ॥ ३० ॥ यःसंसदिप्रकृतिभिर्भवेद्युक्तउपासितुं ॥ वन्यैर्मृगैरुपासीनःसोयमास्तेममाग्रजः ॥ ३१ ॥ वासोभिर्बहुसाहस्रैर्योमहात्मापुरोचितः ॥ मृगाजिनेसोयमिहप्रवस्तेधर्ममाचरन् ॥ ३२ ॥ आधारयद्योविविधाश्चित्राःसुमनसःसदा ॥ सोयंजटाभारमिमंसहतेराघवःकथं ॥ ३३ ॥ यस्ययज्ञैर्यथादिष्टैर्युक्तोधर्मस्यसंचयः ॥ शरीरक्लेशसंभूतंसधर्मंपरिमार्गते ॥ ३४ ॥ चं दनेनमहार्हेणयस्यांगमुपसेवितं ॥ मलेनतस्यांगमिदंकथमार्यस्यसेव्यते ॥ ३५ ॥ मन्निमित्तमिदंदुःखंप्राप्तोरामःसुखोचितः ॥ धि ग्जीवितंनृशंसस्यममलोकविगर्हितं ॥ ३६ ॥ इत्येवंविलपन्दीनःप्रस्विन्नमुखपंकजः ॥ पादावप्राप्यरामस्यपपातभरतोरुदन् ॥ ३७ ॥ दुःखाभितप्तोभरतोराजपुत्रोमहाबलः ॥ उक्त्वार्येतिसकृद्दीनंपुनर्नोवाचकिंचन ॥ ३८ ॥ बाष्पैःपिहितकंठश्चप्रेक्ष्यरामंयशस्विनं ॥ आ र्येत्येवाभिसंकुश्यव्याहर्तुंनाशक्नुवंततः ॥ ३९ ॥ शत्रुघ्नश्चापिरामस्यववंदेचरणौरुदन् ॥ तावुभौचसमालिंग्यरामोप्यश्रूण्यवर्तयत् ॥ ४० ॥ ततःसुमंत्रेणगुहेनचैवसमीयतूराजसुतावरण्ये ॥ दिवाकरश्चैवनिशाकरश्चयथांबरेशुक्रबृहस्पतिभ्यां ॥ ४१ ॥

॥१८५॥

ष्टैर्यथाविहितैः ऋत्विक्क्लेशसाध्यैर्यस्यधर्मसंचयोयुक्तः सत्त्वशरीरक्लेशेनसंभूतमुत्पन्नधर्ममार्गते ॥ ३४ ॥ मलेन दंडवत्रिषवणाप्लवमात्रान्मलस्थितिरंगे ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ पादाव प्राप्येति दुःखातिशयवशात् ॥ ३७ ॥ ततएवपुनर्नोवाच ॥ ३८ ॥ ततः बाष्पावरुद्धकंठत्वात् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ राजसुतौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४१ ॥

अश्रूण्यमुंचन् प्रविहायहर्षं ॥ पूर्वंतद्दर्शनजसंतोषः पश्चातदुःखदर्शनजदुःखादश्रुपाताश्च ॥ ४२ ॥ इतिरा०अ०नवनवतितमःसर्गः ॥ ९९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ जटिलमि ति ॥ अद्यप्रभृतिभूमौतुशयिष्ये जटाचीराणिधारयन्नित्यष्टाशीतितमे भरतोक्तेर्भरतस्यजटिलत्वं ॥ यद्यपिनवतितमेसर्गे वसानोवाससीक्षौमेइतिभरद्वाजदर्शनवेलायांश्रूय ते तथापि गुहयामेप्रतिज्ञातस्य भरद्वाजाश्रमनिर्गमनानंतरंधारणमितिनविरोधः ॥ युगांतेभास्करंयथेति भुविपतितमितिशेषः ॥ १ ॥ २ ॥ पर्यपृच्छत्समाहितइतिपाठे ॥ समाहितः कुशलप्रश्नद्वाराधर्मबोधनेसावधानचित्तः ॥ ३ ॥ हेतात तेपिताकाभूत् इहपरत्रवेत्यर्थः ॥ कुतएवंसंशयस्तत्राह ॥ नहीति ॥ जीवतस्तस्य सेवांहीत्वेतिशेषः ॥ ना

तान्पार्थिवान्वारणयूथपार्हान्समागतांस्तत्रमहत्यरण्ये ॥ वनौकसस्तेभिसमीक्ष्यसर्वेत्वशून्यमुंचन्प्रविहायहर्षं ॥ ४२ ॥ इत्यार्षे०अ० नवनवतितमःसर्गः ॥ ९९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ जटिलंचीरवसनंप्रांजलिंपतितंभुवि ॥ ददर्शरामोदुर्दर्शंयुगांते भास्करंयथा ॥ १ ॥ कथंचिदभिविज्ञायविवर्णवदनंकृशं ॥ भ्रातरंभरतंरामःपरिजग्राहपाणिना ॥ २ ॥ आघ्रायरामस्तंमूर्ध्निपरिष्व ज्यचराघवं ॥ अंकेभरतमारोप्यपर्यपृच्छतसादरं ॥ ३ ॥ क्वनुतेभूत्पितातातयदरण्यंत्वमागतः ॥ नहित्वंजीवतस्तस्यवनमागंतुमर्हसि ॥ ४ ॥ चिरस्यबतपश्यामिदूराद्भरतमागतं ॥ दुःप्रतीकमरण्येस्मिन्किंतातवनमागतः ॥ ५ ॥ कच्चिन्नुधरतेतातराजायस्त्वमिहागतः ॥ कच्चिन्नदीनःसहसाराजालोकांतरंगतः ॥ ६ ॥

र्हसि मदसन्निधौ तवैवपितृशुश्रूषायाअवश्यकर्तव्यत्वादितिभावः ॥ ४ ॥ दूरान्मातामह देशात् चिरस्यागतंभरतं पश्यामि बतेति हर्षे ॥ दुष्प्रतीकमितिभरतविशेषणंवनविशेषणंच ॥ आर्येकार्श्यवैवर्ण्यादिनादुर्ज्ञेयाकारं वनमपिभीषणतया ॥ तथाईदृशंवनंकिमागतः किमागमनप्रयोजनंईदृशारण्येइत्यर्थः ॥ अरण्यं गजाद्युपभोग्यं तद्वर्तिवनमाम्रादियुतं मनुष्यभोग्यं ॥ ५ ॥ अथभरतागमनंराजाज्ञयावास्यात् राजमरणेदुःखाद्वा ॥ तत्राद्य मुपन्यस्यति ॥ कच्चिन्नुइति ॥ धरते प्राणान्धारयति ॥ अथवा लोकांतरंगतः ॥ यत्त्वमिहागतइत्यनुकर्षः ॥ ६ ॥

अंत्यमेवपक्षमवलंब्याह ॥ नतेराज्यंभ्रष्टमिति ॥ मूलप्रभोरत्ययात्मानभ्रंशकं ॥ अनिश्चयाल्लोकप्रतारणायवा पुनर्जीवनपक्षमवलंब्याह ॥ कच्चिच्छुश्रूषसइति ॥ ७ ॥ धर्मनिश्चितः धर्मेनिश्चितंनिश्चयोयस्यसः ॥ ८ ॥ उपाध्यायोवसिष्ठः ॥ ९ ॥ नंदति मद्वनवासत्वद्राज्यलाभाभ्यामितिव्यंग्यं ॥ १० ॥ कुलपुत्रोमहाकुलप्रसूतः तेपुरोहितः तावकसकलहितकृत्यानुष्ठाता ॥ एतेनवसिष्ठपुत्रःकश्चिदुक्तः ॥ ११ ॥ त्रिधिज्ञः सकलहोमविधिज्ञः युक्तोनियुक्तः काले होमकाले वेदयते हुतंहोष्यमाणंचाग्निं॥१२॥ वैद्याः विद्यासुसर्वासुनिपुणास्तान्ब्राह्मणानभिमन्यसे बहुमन्यसे ॥ ब्राह्मणसामान्यविषयःप्रश्नोयेभविष्यति॥ यद्वा वैद्यान्चिकित्साप्रवीणान्ब्राह्मणानित्यर्थः ॥ अपूतोह्ये

कच्चित्सौम्यनतेराज्यंभ्रष्टंबालस्यशाश्वतं॥ कच्चिच्छुश्रूषसेतातपितुःसत्यपराक्रम॥ ७॥ कच्चिद्दशरथोराजाकुशलीसत्यसंगरः॥ राजसूयाश्वमेधानामाहर्ताधर्मनिश्चितः॥ ८॥ सकच्चिद्ब्राह्मणोविद्वान्धर्मनित्योमहाद्युतिः ॥ इक्ष्वाकूणामुपाध्यायोयथावत्तातपूज्यते ॥ ९॥तातकच्चिच्चकौसल्यासुमित्राचप्रजावती॥ सुखिनीकच्चिदार्याचदेवीनंदतिकैकयी ॥ १०॥ कच्चिद्विनयसंपन्नःकुलपुत्रोबहुश्रुतः॥ अनसूयुरनुद्रष्टासत्कृतस्तेपुरोहितः॥ ११॥कच्चिदग्निपुतेयुक्तोविधिज्ञोमतिमान्ऋजुः॥ हुतंचहोष्यमाणंचकालेवेदयतेसदा ॥ १२॥कच्चिद्देवान्पितॄन्भृत्यान्गुरून्पितृसमानपि॥वृद्धांश्चतातवैद्यांश्चब्राह्मणांश्चाभिमन्यसे॥ १३॥ इष्वस्त्रवरसंपन्नमर्थशास्त्रविशारदं॥सुधन्वानमुपाध्यायंकच्चित्त्वंतातमन्यसे॥ १४॥ कच्चिदात्मसमाःशूराःश्रुतवंतोजितेंद्रियाः॥कुलीनाश्चेंगितज्ञाश्चकृतास्तेतातमंत्रिणः॥ १५॥ मंत्रोविजयमूलंहिराज्ञांभवतिराघव॥ सुसंवृतोमंत्रिधुरैरमात्यैःशास्त्रकोविदैः॥ १६॥

षोमेध्योयोभिषज्यतीति श्रुत्युक्तनिंदातु शास्त्रानभिज्ञचिकित्साप्रवृत्तपरा ॥ शास्त्राभिज्ञस्यभैषज्यंमहतेपुण्याय तज्जीविकापरोवानिषेधइतिदिक् ॥ १३ ॥ इषुरमंत्रोबाणप्रयोगः अस्त्रं समंत्रःसः वरशब्दउभयसंबद्धः ॥ अर्थशास्त्रं राजनीतिशास्त्रं तत्रविशारदं पंडितं सुधन्वानं तन्नामानं ॥ उपाध्यायं धनुर्वेदाचार्यं ॥ १४ ॥ १५ ॥ मंत्रिधुरैः मंत्रिश्रेष्ठैः शास्त्रकोविदैर्नीतिशास्त्रज्ञैः ॥ सुसंवृतः सुनरांगुप्तः ॥ १६ ॥

अर्थनैपुणमर्थप्राप्त्युपायं ॥ १७ ॥ नैकः एकेनमंत्रेक्रियमाणे स्वकार्याभिनिवेशेन गुणागुणयोर्याथार्थ्यग्रहणंनसिध्यति ॥ बहुभिर्मंत्रणे प्रथममैकमत्यमेवनघटेत मंत्रभेदश्च भवेदितिभावः॥ राष्ट्रंनपरिधावति लोकैर्नज्ञायतइत्यर्थः ॥१८ ॥ लघुमूलमल्पयत्नसाध्यं महोदयं महाफलं ॥ नदीर्घयसि नविलंबयसि ॥ १९ ॥ पार्थिवाः सामंताः ॥ ते मंत्रितानि सर्वकार्याणि सुकृतानि निष्पन्नान्येवकृतरूपाणि कृतकल्पानिवा विदंति॥ नकर्तव्यानि भाविन्येनेत्यर्थः ॥२०॥ येत्वदीयामंत्रास्त्वयामात्यैश्चापरिकीर्तिताअपि युक्त्यार्थापत्त्यातर्कैस्तत्साध्यैरनुमानैर्वा ॥ यद्वा तर्कास्तत्कारणानुमापकाः युक्तयः साक्षात्तदनुमापिकाः परैर्नबुध्यंतेकिल ॥किंच परकृतं मंत्रितंत्वयात्वदमात्यैर्वा बुध्यतेकि

कच्चिन्निद्रावशंनैषिकच्चित्कालेववुध्यसे॥ कच्चिच्चापररात्रेषुचिंतयस्यर्थनैपुणं॥ १७॥ कच्चिन्मंत्रयसेनैकःकच्चिन्नबहुभिःसह॥ कच्चित्तेमंत्रितोमंत्रोराष्ट्रंनपरिधावति॥ १८॥ कश्चिदर्थविनिश्चित्यलघुमूलंमहोदयं॥ क्षिप्रमारभसेकर्मनदीर्घयसिराघव॥ १९॥ कच्चिन्सुकृतान्येवकृतरूपाणिवापुनः॥विदुस्तेसर्वकार्याणिनकर्तव्यानिपार्थिवाः॥ २०॥ कच्चिन्नतर्कैर्युक्त्यावायेचाप्यपरिकीर्तिताः त्वयावातववामात्यैर्बुध्यतेतातमंत्रितं॥ २१ ॥ कच्चित्सहस्रैर्मूर्खाणामेकमिच्छसिपंडितं ॥ पंडितोह्यर्थकृच्छ्रेषुकुर्यान्निश्रेयसंमहत् ॥ २२॥ सहस्राण्यपिमूर्खाणांयद्युपास्तेमहीपतिः॥ अथवाप्ययुतान्येवनास्तितेषुसहायता ॥२३॥ एकोप्यमात्योमेधावीशूरोदक्षो विचक्षणः॥ राजानंराजपुत्रंवाप्रापयेन्महतींश्रियं॥ २४॥ कच्चिन्मुख्यामहत्स्वेवमध्यमेषुचमध्यमाः॥ जघन्याश्चजघन्येषुभृत्यास्ते तातयोजिताः॥ २५॥ अमात्यानुपधातीतान्पितृपैतामहान्शुचीन्॥ श्रेष्ठान्श्रेष्ठेषुकच्चित्त्वंनियोजयसिकर्मसु॥ २६ ॥

ल ॥२१॥ सहस्रैस्यैकैरपीतिशेषः ॥ पंडितपरिग्रहे हेतुमाह ॥ पंडितइति ॥ अर्थकृच्छ्रेषु अर्थसंकटेषु निश्रेयसंकुर्यात् अव्यभिचरितनिस्तारोपायबोधनेनेतिशेषः ॥ २२॥ सहायता सहायकार्यक्षमता ॥ २३ ॥ विचक्षणोऽभ्यस्तनीतिशास्त्रः ॥ २४ ॥ मुख्यामहांतः ॥ २५ ॥ उपधाउत्कोचस्तमतीतान् तद्ग्राहिणः ॥ यद्वोपाधिप्रयुक्तसंश्रय रहितान् ॥ अतएव पितृपैतामहान् शुचीन् बाह्यांतरेंद्रियशुद्धान् ॥ २६ ॥

उद्वेजिताः प्रजामंत्रिणश्च राष्ट्रेतव त्वांनानुजानंति नावमन्यंते ॥ २७ ॥ याजकाः किंचित्सापानुसंधानेनपतितमिव त्वामयाज्योयमितिमत्वा नावजानंतिकिल ॥ तत्रदृष्टांतः॥ उग्रेत्यादि ॥ स्त्रियः कुलस्त्रियः उग्राख्यहीनजातीयस्त्रीप्रतिग्रहीतारं तांच कामयानं कामयमानं तस्यामत्यंतासक्तं यथावजानंतीत्यर्थइतिकतकः॥ उग्रप्रतीतिपाठः॥ उग्रेणकर्मणा बलात्कारादिना प्रतिग्रहीतारं कामयानं कामुकं स्त्रियइव याजकाःपतितमिवच नावजानंति प्रजाइतिशेषः ॥ प्रजातिक्रमणमुग्रकरग्रहणंचत्वयिनास्तिकश्चिदितिभावइतितीर्थः ॥ परेतु उग्रप्रतिग्रहीतारं ॥ उग्रःशिवस्तत्प्रतिग्रहीतारमल्पपुंस्त्वं तत्प्रतिग्रहीतुरीदृशषंढतायाः कर्मविपाकशास्त्रेउक्तेरित्याहुः ॥ २८ ॥ उपाय

कच्चिन्नोग्रेणदंडेनभृशमुद्वेजिताःप्रजाः॥ राष्ट्रेतवानुजानंतिमंत्रिणःकैकयीसुत ॥ २७॥ कच्चित्वांनावजानंतियाजकाःपतितंयथा॥ उग्रप्रतिग्रहीतारंकामयानमिवस्त्रियः॥ २८॥ उपायकुशलंवैद्यंभृत्यंसंदूषणेरतं ॥ शूरमैश्वर्यकामंचयोनहंतिसहन्यते ॥ २९ ॥ कच्चिद्दृष्टश्चशूरश्चधृतिमान्मतिमान्शुचिः॥ कुलीनश्चानुरक्तश्चदक्षःसेनापतिःकृतः॥३०॥बलवंतश्चकच्चित्तेमुख्यायुद्धविशारदाः॥दृष्टापदानाविक्रांतास्त्वयासत्कृत्यमानिताः॥ ३१ ॥ कच्चिद्बलस्यभक्तंचवेतनंचयथोचितं ॥ संप्राप्तकालंदातव्यंददासिनविलंबसे॥३२॥ कालातिक्रमणेह्येवभक्तवेतनयोर्भृताः॥ भर्तुरप्यतिकुप्यंतिसोनर्थःसुमहान्कृतः॥ ३३॥कच्चित्सर्वेनुरक्तास्त्वांकुलपुत्राःप्रधानतः॥ कच्चित्प्राणांस्तवार्थेषुसंत्यजंतिसमाहिताः॥३४॥ कुशलं सामाद्युपायचतुरं वैद्यं विद्याविदं राजनीतिशास्त्रज्ञं ॥ भृत्यं संदूषणेरतं ॥ येनकेनापिहेतुना आप्त भृत्यविघटनेरतं ॥ शूरं मरणनिर्भयं ॥ऐश्वर्यकामं राज्याभिलाषिणं योनहंति सवध्यते हन्यतइत्यर्थइतितीर्थः॥ उपायकुशलं राज्ञःसकाशादर्थग्रहणार्थं व्याधिवर्धनोपाय कुशलं वैद्यं भिषजं ॥ स्वामिसंदूषणेरतं भृत्यंसेवकंच राजानमपलिह्य तदैश्वर्यकामं शूरंसेवकरूपंप्रभुंच योनहंतिसराजातैरेवभिषजादिभिर्हन्यतेइत्यर्थकतकआह ॥२९॥ शूराः परयोधाभिभवनसमर्थाः ॥ धृतिमान् विपदिप्रशस्तधैर्यः दक्षः चतुरः ॥३०॥मुख्याः गणमुख्याः॥ दृष्टापदानाः दृष्टं द्वित्रिवारानुभूतं अपदानं पूर्ववृत्तं पौरुषं येषांते ॥विक्रांताः शूराः ॥३१॥ भक्तं दैनंदिनदेयान्नं ॥ वेतनं प्रतिमासदेयं ॥३२॥ भृताःभृतिजीविनोभृत्याः ॥३३॥ कुलपुत्राः ज्ञातयः॥प्रधानतः प्रधानाः ॥ ३४ ॥

प्रतिभानवान् प्रत्युत्पन्नमतिः ॥ यथोक्तवादी यथोक्तसंदेशप्रतिसंदेशवक्ता ॥ पंडितः परिच्छेत्ता ॥ दूतंचैवप्रकुर्वीतसर्वशास्त्रविशारदं ॥ इंगिताकारचेष्टाज्ञंशुचिंदक्षंकुलोद्भवमितिमनोः ॥ ३५ ॥ कच्चिदष्टादशेति ॥ तानिच मंत्री १ पुरोहितः २ युवराजा ३ सेनापतिः ४ दौवारिकः ५ अंतःपुराधिकृतः ६ बंधनागाराधिकृतः ७ धनाध्यक्षः८ राजाज्ञयाआज्ञाप्येपुवक्ता ९ प्राड्विवाकसंज्ञोव्यवहारप्रष्टा १० धर्मासनाधिकृतः ११ व्यवहारनिर्णेता सभ्याख्यः १२ सेनायाजीवितभृतिदानाध्यक्षः १३ कर्मांतिवेतनग्राहिणः १४ नगराध्यक्षः१५ राष्ट्रांतपालः अयमेवाटविकः १६ दुष्टानांदंडनाधिकारी १७ जलगिरिवनस्थलदुर्गपालाः १८ एतान्येव स्वपक्षेमंत्रिपुरोहितयुवराजाग्रिहित्वाचपंचदश ॥ एकैकस्मिन्विषयेत्रिभित्रिभिरभिज्ञातैः परस्परमितरैश्चाभिज्ञातैः ॥ एतान्यष्टादशतीर्थानिवेत्सिकश्चित् ॥ योनौजलावतारेचमंत्र्याद्यष्टादशस्वपि ॥ पुण्य

कच्चिज्ज्ञानपदोविद्वान्दक्षिणःप्रतिभानवान्॥ यथोक्तवादीदूतस्तेकृतोभरतपंडितः ॥ ३५ ॥ कच्चिदष्टादशान्येषुस्वपक्षेदशपंचच ॥ त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सितीर्थानिचारणैः॥३६॥कच्चिच्चापास्तानहितान्प्रतियातांश्चसर्वदा॥दुर्बलाननवज्ञायवर्तसेरिपुसूदन॥३७॥ कच्चिन्नलोकायतिकान्ब्राह्मणांस्तातसेवसे ॥ अनर्थकुशलात्येतेबालाःपंडितमानिनः ॥ ३८ ॥ धर्मशास्त्रेषुमुख्येषुविद्यमानेषुदुर्बुधाः॥ बुद्धिमान्वीक्षिकींप्राप्यनिरर्थंप्रवदंतिते ॥ ३९ ॥ क्षेत्रेत्रेतथापात्रेतीर्थस्यादर्शनेष्वपीति ॥ स्वदेशेप्येतैर्न्यायतोव्यवहारःप्रवर्त्यतेनवेतिविचारणीयंपरदेशेचेतिभावः ॥३६॥ व्यपास्तान्निष्काशितान् ॥ प्रतियातान्पुनरागतान् दुर्बलान्दुर्बलानपि ॥ अनवज्ञायेति ॥ दुर्बलोयमहितः किमस्माकंकरिष्यतीत्युपेक्षांनकरोषिकश्चित् ॥ ३७ ॥ लोकायतिकान् चार्वाकमतानुचारिणः प्रत्यक्षमात्रप्रमाणकान् ॥ अपरे लोकायतिकाः शुष्कतर्कवावदूकाः ॥ ब्राह्मणत्वेपि तदपरिग्रहेहेतुमाह ॥ अनर्थेति ॥ परलोकतत्साधनाभावरूपानर्थप्रतिपादनकुशलाः अतएववालाः अज्ञाः वेदज्ञसन्निधावितिशेषः ॥ पंडितमानिनः ॥ स्वयूथ्येष्वेव केवलमात्मनःपंडितान्मन्यंते नान्यत्र ॥ ३८ ॥ द्वितीयलोकायतानांत्यागेहेतुमाह ॥ धर्मेत्यादि ॥ मुख्येषु मुख्यप्रमाणभूतेषु ॥ आन्वीक्षिकी तर्कविद्या ॥ शुष्कतर्कविद्याजनितां बुद्धिमवलंब्य निरर्थं निष्प्रयोजनं वदंति ॥ यथात्मनोज्ञानाश्रयत्वं ॥ इशोजगन्निमित्तकारणं नित्यज्ञानादिगुणकश्चेत्यादिश्रुतिविरुद्धवादाभिप्रायमिदं ॥ ३९ ॥

सत्यनामामयोध्येत्यन्वर्थनामां ॥ ४० ॥ आर्यैरुक्तत्रैवर्णिकैः ॥ ४१ ॥ समुदितां प्रसिद्धां ॥ स्फीतां समृद्धां ॥ ४२ ॥ चित्यशतैरश्वमेधांतयागानेकचयनप्रदेशैः ॥ क चिच्चैत्यशतैरितिपाठः ॥ सुनिविष्टैः सुप्रतिष्ठितैर्जनैराकुलोनिबिडः ॥ ४३ ॥ प्रभिन्ननरनारीकइतिपाठे ॥ प्रभेदः संतोषः ॥ सुकृष्टाः सीमाः तत्तत्क्षेत्रप्रांतदेशाः पशवश्चय स्मिन्सतथा ॥ ४४ ॥ अदेवमातृकइति नदीमातृकइत्यर्थः ॥ नद्यंबुजीवनोदेशोनदीमातृकउच्यते ॥ दृष्टिनिष्पाद्यसस्यस्तुविज्ञेयोदेवमातृकइति॥खनिः स्वर्णरत्नाद्याकरः॥ ईदृशोजनपदः सर्वैर्भयैःपरित्यक्तःकच्चिदस्ति ॥ ४५ ॥ सचसुखंवसति कच्चिदित्यर्थः ॥ ४६ ॥ कृषिगोरक्षजीविनोवैश्याः ॥ वार्ता कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यक्रेयंवार्तेत्युदाह

वीरैरध्युषितांपूर्वमस्माकंतातपूर्वकैः॥सत्यनामांदृढद्वारांहृस्यस्वरथसंकुलां॥४०॥ब्राह्मणैःक्षत्रियैर्वैश्यैःस्वकर्मनिरतैःसदा॥ जितेंद्रियैर्महोत्साहैर्वृतामार्यैःसहस्रशः ॥ ४१॥ प्रासादैर्विविधाकारैर्वृतांवैद्यजनाकुलां॥ कच्चित्समुदितांस्फीतांअयोध्यांपरिरक्षसे॥ ४२॥ कच्चिच्चैत्यशतैर्जुष्टःसुनिविष्टजनाकुलः॥ देवस्थानैःप्रपाभिश्चतटाकैश्चोपशोभितः॥४३॥ प्रहृष्टनरनारीकःसमाजोत्सवशोभितः॥ सुकृष्टसीमापशुमान्हिंसाभिरभिवर्जितः॥ ४४॥ अदेवमातृकोरम्यःश्वापदैःपरिवर्जितः ॥ परित्यक्तोभयैःसर्वैःखनिभिश्चोपशोभितः॥ ४५॥ विवर्जितोनरैःपापैर्ममपूर्वैःसुरक्षितः॥ कच्चिज्जनपदःस्फीतःसुखंवसतिराघव॥४६॥ कच्चित्तेदयिताःसर्वेकृषिगोरक्षजीविनः ॥ वार्तायांसांप्रतंतातलोकोयंसुखमेधते॥ ४७॥ तेषांगुप्तिपरीहारैःकच्चित्तेभरणंकृतं॥ रक्ष्याहिराज्ञाधर्मेणसर्वेविषयवासिनः ॥ ४८॥ कच्चित्स्त्रियःसांत्वयसेकच्चित्तास्तेसुरक्षिताः॥ कच्चिन्नश्रद्दधास्यासांकच्चिद्गुह्यंनभाषसे॥ ४९॥

तं तत्रसांप्रतं वर्तंतेइतिशेषः॥

लोकोजीवलोकः कृष्यादौस्थितः सुखमेधतेकच्चित्॥ ४७॥ गुप्तिपरिहारैः गुप्तिरिष्टप्रापणं परिहारोऽनिष्टपरिहारः॥ तैस्तेषांकृष्यादिजीविनांभरणंकृतंकच्चिदितितीर्थः॥ गुप्तपरि हारैरितिपाठः ॥ गुप्त्यर्थंनियुक्तैराजमनुष्यैःक्रियमाणतस्कराद्यनर्थपरिहारैस्तेत्वयाभरणंकृतंकच्चिदितिकतकः ॥ ४८ ॥ ताःस्त्रियः सुरक्षितास्त्वयेत्यर्थः ॥ नश्रद्दधास्यासामि ति वचनादिकंवास्तवमितिशेषः ॥ गुह्यं अप्रकाश्यदत्तांतमिष्टेतिमत्वानभाषसेकच्चित् ॥ ४९ ॥

नागवनं गजोत्पत्तिस्थानभूतंवनं ॥ धेनुकाधेनवः स्वार्थेकः ॥ गणिकाः करिण्यः वेश्याकरिण्योर्गणिका ॥ करिण्यादिसंपादनविषये तृप्तिनामोषिकच्चित् ॥ ५०॥ भूषितंस भायांस्थित्वात्मानमितिशेषः ॥ तथामहापथेचात्मानंदर्शयसे ॥ ५१ ॥ कर्मीताः कर्मकराः॥ अविशंकया निर्भयतया ॥ तेप्रत्यक्षानकिल वा अथवा सर्वेतेउत्सृष्टाः परि त्यक्तदर्शनान ॥ अत्र कर्मकरविषये मध्यमेव नातिदर्शनादर्शनयोर्मध्यरीत्याकरणमेव कारणमर्थप्राप्तिकारणं ॥ ५२ ॥५३ ॥ आयोधनागमः व्ययोभोगबलरक्षाद्यर्थत्या गः ॥ अपात्रेषु नटगायकादिषु ॥ ५४॥ अभ्यागतोऽतिथिर्यःकश्चिद्व्ययःआयात्न्यूनइतिशेषः ॥५५ ॥ आर्यः साधुः श्रद्धात्मापिसन् ॥ अपकर्मणा स्तेयागम्यागमनादि

कच्चिन्नागवनंगुप्तंकच्चित्तेसंतिधेनुकाः॥ कच्चिन्नगणिकाश्चानांकुंजराणांचतृप्यसि॥५०॥ कच्चिद्दृश्यसेनित्यंमानुषाणांविभूषितं॥ उत्थायोत्थायपूर्वाह्णेराजपुत्रमहापथे ॥ ५१ ॥ कच्चिन्नसर्वेकर्मांताःप्रत्यक्षास्तेऽविशंकया॥ सर्वेवापुनरुत्सृष्टामध्यमेवात्रकारणं ॥५२॥ कच्चिद्दुर्गाणिसर्वाणिधनधान्यायुधोदकैः॥ यंत्रैश्चप्रतिपूर्णानितथाशिल्पिधनुर्धरैः ॥ ५३॥ आयस्तेविपुलःकच्चित्कच्चिदल्प तरोव्ययः॥ अपात्रेषुनतेकच्चित्कोशोगच्छतिराघव॥५४॥ देवतार्थेचपित्रर्थेब्राह्मणाभ्यागतेषुच॥ योधेषुमित्रवर्गेषुकच्चिद्गच्छतितेव्ययः॥ ५५॥ कच्चिदार्योपिशुद्धात्माक्षारितश्चापकर्मणा॥ अदृष्टःशास्त्रकुशलैर्नलोभाद्ध्यतेशुचिः॥ ५६॥ गृहीतश्चैवपृष्टश्चकाले दृष्टःसकारणः॥ कच्चिन्नमुच्यतेचोरोधनलोभान्नरर्षभ॥ ५७॥ व्यसनेकच्चिदाढ्यस्यदुर्बलस्यचराघव॥ अर्थेविरागाःपश्यंतितवामा त्याबहुश्रुताः॥ ५८॥

दोषेणक्षारितोऽभिशस्तः ॥ शास्त्रकुशलैर्धर्मशास्त्रकुशलैरदृष्टएवानिर्णीतदोषएव ॥ लोभाद्धनलोभाच्छुचिरपि नबध्यते नदंड्यते कच्चित् ॥ ॥५६॥ गृहीतः पालकैर्धनस्वामिनावा॥सकारणोदृष्टः चोरत्वेनग्रहणकारणैर्युक्तोदृष्टः॥ पृष्टः प्रश्नेनापिनिश्चितचौर्यः॥ धनलोभाच्चोरेणैवोत्कोचतयादीयमानधनलोभात्पाल कैर्नमुच्यतेकच्चित् ॥ ५७॥ आढ्यस्य धनिकस्य दुर्बलस्य दरिद्रस्यच व्यसने विवादरूपसंकटे॥ राजकीयैकनिवर्त्यप्राप्ते तवामात्याविरागाःसंतः विगतधनरागाःसंतः अर्थं तयोर्व्यवहारं पश्यंतिकच्चित् ॥ ५८ ॥

यानिमिथ्याभिशस्तानांपतंत्यश्रूणिराघव॥तानिपुत्रपशून्घ्नंतिप्रीत्यर्थमनुशासतः॥ ५९॥ कच्चिद्वृद्धांश्चबालांश्चवैद्यान्मुख्यांश्चराघव॥ दानेनमनसावाचात्रिभिरेतैर्बुभूषसे॥ ६०॥ कच्चिद्गुरूंश्चवृद्धांश्चतापसान्देवतातिथीन्॥ चैत्यांश्चसर्वान्सिद्धार्थान्ब्राह्मणांश्चनमस्यसि॥ ६१॥ कच्चिदर्थेनवाधर्मंअर्थंधर्मेणवापुनः॥ उभौवाप्रीतिलोभेनकामेननविबाधसे॥ ६२॥ कच्चिदर्थंचकामंचधर्मंचजयतांवर॥ विभज्यकालेकालज्ञसर्वान्वरदसेवसे॥ ६३॥ कच्चित्तेब्राह्मणःशर्मसर्वशास्त्रार्थकोविद॥ आशंसतेमहाप्राज्ञपौरजानपदैःसह॥ ६४॥ नास्तिक्यमनृतंक्रोधंप्रमादंदीर्घसूत्रतां॥ अदर्शनंज्ञानवतामालस्यंपंचवृत्तितां॥ ६५॥

मिथ्याभिशस्तानां राज्ञाविचार्यानिवर्तितमिथ्याभियोगानां प्रजानां यान्यश्रूणिपतंति ॥ पादन्यासार्नीतिपाठांतरं तदाजायतेइतिशेषः आर्षनपुंसकत्वं ॥ तानि प्रीत्यर्थं राज्यभोगजप्रीतिमात्रार्थं राज्यमनुशासतोराज्ञः पुत्रादीन्घ्नंति ॥५९॥ वैद्याः भिषजः ॥ दानमभिमतवस्तुनः॥ मनःस्नेहयुतं ॥ वाक्सांत्वयुता ॥ एतैस्त्रिभिःप्रत्येकंबुभूषसे प्राप्तुमिच्छसि वशीकर्तुमिच्छसि संभावयितुमिच्छसिवाकच्चित् ॥६०॥ चैत्यान् चतुष्पथस्थमहावृक्षान् ॥ देवतावासभूतान् ॥ सिद्धार्थान्विद्यावृत्ततपोभिःकृतार्थितजन्मनोब्राह्मणान् ॥६१॥ कच्चिदर्थेनेति ॥ धर्मार्जनयोग्यपूर्वाण्हे अर्थार्जनेनधर्मबाधः ॥ तथातद्योग्यमध्याह्ने धर्मार्जनेनतद्बाधः ॥ प्रीतिलोभेनकामेन विषयसंतोषलोभरूपेणका

मेन ॥ तदुभयकालसेविते न तयोर्बाधइतितीर्थः ॥ अर्थप्राप्तिरूपेणहेतुना धर्मंनबाधसे धर्महित्वार्थंनगृह्णासीत्यर्थः ॥ धर्मेण धर्मप्राप्तिहेतुना अर्थं ॥ कुटुंबनिर्वाहापेक्षितमर्थं नबाधसे उभयमपि विषयसंतोषलोभेन गणिकाद्यासक्त्याबाधसेनेत्यर्थइतिकतकः ॥ ६२ ॥ विभज्य सेवसे॥ काले पूर्वाह्णतदुत्तरकालसार्धयामोत्तररात्रिरूपेण क्रमेण धर्मार्थकामसेवाकाले ॥ ६३ ॥ शर्मसुखमाशंसते प्रार्थयते ॥ ६४ ॥ प्रमादोऽनवधानता ॥ दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः तद्भावः ॥ अवश्यकर्तव्यस्य विचारादिना कालविलंबनं ॥ ज्ञानवतां विदुषाम दर्शनं ॥ आलस्यं नित्यकृत्यालस्यं ॥ पंचवृत्तितां चक्षुरादिपंचेंद्रियपरवशतां ॥ ६५ ॥

अर्थानां राज्यप्रयोजनानामेकेनचिंतनं ॥ अनर्थज्ञैर्विपरीतदर्शिभिः॥ निश्चितानांमंत्रिभिःसह कर्तव्यत्वेननिश्चितानामनारंभं ॥ ६६ ॥ मंगलस्यादौ प्रातःकाले अप्रयोगमननुष्ठानं ॥ सर्वतःप्रत्युत्थानं सर्वदिगवस्थितरिपूद्देशेनयुगपद्दंडयात्रामित्यर्थइतितीर्थः ॥ कंचनप्रत्युत्थानायोग्यंपुरुषमुद्दिश्यापि प्रभावमुक्ता चापल्यादासनाच्चलनमित्यर्थइतिकतकः ॥६७॥ दशवर्गादीन्बुध्वा यथावदनुमन्यसे तेषुत्याज्यांशमुपादेयांशंचज्ञात्वानुजानासीतितृतीयस्थेनसंबंधः ॥ दशवर्गस्तुमृगयाक्षौ २ दिवास्वापः ३ परिवादः ४ स्त्रियोमदः ६ तौर्यत्रिकं ९ वृथाट्याच १० कामजोदशकोगणइतिमनूक्तः ॥ तौर्यत्रिकंनृत्यगीतंवाद्यं ॥ वृथाट्या वृथापर्यटनं ॥ पंचगर्वस्तु औदकंपार्वतंवार्क्षमै

एकचिंतनमर्थानांअनर्थज्ञैश्चमंत्रणं ॥ निश्चितानामनारंभंमंत्रस्यापरिरक्षणं ॥ ६६ ॥ मंगलाद्यप्रयोगंचप्रत्युत्थानंचसर्वतः॥ कच्चित्त्वंवर्जयस्येतान्राजदोषांश्चतुर्दश॥ ६७॥ दशपंचचतुर्वर्गान्सप्तवर्गंचतत्त्वतः॥ अष्टवर्गंत्रिवर्गंचविद्यास्तिस्रश्चराघव॥६८॥

रिणंधान्वनंतथा इतिदुर्गपंचविधंपंचवर्गउदाहृतः॥ इरिणं सर्वसस्यशून्यप्रदेशः तत्संबंधिदुर्गमैरिणं तस्यापि परैर्गंतुमशक्यत्वात्॥ धान्वनं उष्णकालेदुर्गंभवति॥ चतुर्वर्गस्तु सामदानंचभेदश्चदंडश्चेतिचतुर्गणः॥ सप्तवर्गस्तु स्वाम्यमात्यश्चराष्ट्रंचदुर्गकोशौबलंसुहृत् ॥ परस्परोपकारीदंराज्यंसप्तांगमुच्यते॥ अष्टवर्गस्तु पैशून्यंसाहसंद्रोहमीर्ष्यासूयार्थदूषणं ॥ वाग्दंडयोश्चपारुष्यंक्रोधजोपिगणोष्टकइति ॥ कृषिवाणिज्यदुर्गसेतुकुंजरबंधनखन्याकरकरादानशून्यनिवेशनान्यष्टवर्गइतितीर्थः ॥ त्रिवर्गोधर्मार्थकामाः उत्साहप्रभुमंत्रशक्तित्रयंवा ॥ तिस्रोविद्याः त्रयीवार्तादंडनीतिः ॥ त्रयी वेदत्रयी वार्ता कृष्यादि दंडनीतिर्नीतिशास्त्रं ॥ ६८ ॥

इंद्रियाणां जयं जयोपायं सचयोगाभ्यासएव॥ षाड्गुण्यं षड्गुणाः॥ संधिर्नाविग्रहोयानमासनंद्वैधमाश्रयइति॥ द्वैधं शत्रुवर्ग्याणामुपजापः॥ दैवमानुषं दैवंमानुषंचव्यसनमित्यर्थः॥ हुताशनोजलंव्याधिर्दुर्भिक्षोमरकस्तथेत्येतद्दैवं मरकोमरणनिमित्तंमार्यादि॥ मानुषंतु अयुक्तकेभ्यश्चोरेभ्यःपरेभ्योराजवल्लभात्॥ पृथिवीपतिलोभाच्चव्यसनंमानुषंत्विदमिति॥ आयुक्तकाअधिकारिणः॥ कृत्यंतु अलब्धवेतनोलुब्धोमानीचाप्यवमानितः॥ कुद्धश्चकोपितोऽकस्मात्तथाभीतश्चभीषितः॥ भेद्याःशत्रौतुचत्वारोनृपकृत्यमिदंस्मृतं॥ विंशतिवर्गस्तु असंधेयोविग्राह्यएव॥ सच॥ बालो १ वृद्धो २ दीर्घरोगी ३ तथाज्ञातिबहिष्कृतः ४ भीरुको ५ भीरुजनको ६ लुब्धो ७ लुब्धजनस्तथा ८ विरक्तप्रकृति ९ श्चैवविषयेष्वतिसक्तिमान् १० अनेकचित्तमंत्रश्च ११ देवब्राह्मणनिंदकः १२ दैवोपहतक १३ श्चैवदैवचिंतकएवच १४ दुर्भिक्षव्यसनोपेतो १५ बल व्यसनसंयुतः १६ अदेशस्थो १७ बहुरिपुः १८ युक्तोकालेनयश्चसः १९ सत्यधर्मारतश्चैव २० विंशतिःपुरुषाअमी॥ एतैःसंधिनकुर्वीतविग्रहीस्यात्तुकेवलमिति॥

इंद्रियाणांजयंबुध्यापाड्गुण्यंदैवमानुषं॥ कृत्यंविंशतिवर्गंचतथाप्रकृतिमंडलं॥६९॥

कतकस्तु राज्यस्त्रीस्थानदेशानांज्ञातिधनयोश्चयस्यापहारस्तेषट् मदमानदेशपीडावंतस्त्रयः॥ ज्ञानार्थशक्तिधर्माणांयेषांविघातस्तेचत्वारः दैवचिंतकः १४ रिपुमित्रावमंतारौ १६ बंधुविनाशनंयस्य १७ लोकानुग्रहरहितः १८ दूषितमंडलः १९ एकार्थाभिनिवेशित्वंयस्य २० एतेविंशाएवेत्याह॥ प्रकृतयश्चमंडलंचप्रकृतिमंडलं॥ प्रकृतिवर्गस्तु अमात्योराष्ट्रदुर्गाणिकोशोदंडश्चपंचमः॥ एताःप्रकृतयस्तज्ज्ञैर्विजिगीषोरुदाहृताइति॥ मंडलं द्वादशराजमंडलं॥ तत्रविजिगीषुर्मध्ये॥ अरिर्मित्रमरेर्मित्रंमित्रामित्रमतःपरं॥ मित्रारिमित्रमित्रंचविजिगीषोःपुरःसराः॥ पार्ष्णिग्राहस्ततःपश्चादाक्रंदस्तदनंतरं॥ आसारावनयोश्चैवविजिगीषोस्तुपृष्ठतः आसारौ पार्ष्णिग्राहासाराक्रंदासारावितिं॥ आसारपृष्ठभागस्थौमध्यमोदासीनाविति॥ अरेश्चविजिगीषोश्चमध्यमोभूम्यनंतरः॥ अनुग्रहेसंहतयोर्व्यस्तयोर्निग्रहेप्रभुरिति॥ मंडलाद्बहिरेतेषामुदासीनोबलाधिकः॥ अनुग्रहेसंहतानांव्यस्तानांचवधेप्रभुरिति॥ ६९॥

यात्रा यानं तच्चपंचविधं॥ विगृह्यसंधायतथासंभूयाथप्रसंगतः॥ उपेक्ष्यचेतिनिपुणैर्यानंपंचविधंस्मृतं॥ बलवत्तयापार्ष्णिग्राहादिभिर्विगृह्य अन्यत्रशत्रौयानं विगृह्ययानं १ तैःसंधायान्यत्रयानं संधाययानं २ सामंतैःसहयानं संभूययानं ३ अन्योद्देशेन यात्राप्रसंगमुत्पाद्यान्यंप्रतियानं प्रसंगयानं ४ बलवत्तयाशत्रुमुपेक्ष्य तस्यमित्रेषुयानमुपेक्ष्ययानं ५ दंडविधानं दंडः सेना तद्विधानं व्यूहरचनाभेदः॥दंडोयंमेमानभेदेलकुटेमदसैन्ययोः॥ द्वियोनीसंधिविग्रहाविति संधिविग्रहयानेत्यादिषट्गुणानांमध्ये संधिविग्रहौ द्वयोर्योनी तत्रद्वैधीभावसमाश्रयौ संधियोनिकौ यानासनेविग्रहयोनिकेइतिभेदः॥ तत्रद्वैधीभावोनाम॥ बलिनोर्द्विषतोर्मध्येवाचात्मानंसमर्पयन्॥ द्वैधीभावेनवर्तेतकाकाक्षिवदलक्षितमिति॥ अरिभिःपीड्यमानस्यबलवदाश्रयणं समाश्रयः॥ कालप्रतीक्षयातूष्णीमवस्थानमासनं॥ ७०॥ यथोद्दिष्टं नीतिशास्त्रोक्तमंत्रविचारमार्गमनतिक्र

यात्रादंडविधानंचद्वियोनीसंधिविग्रहौ॥ कच्चिदेतान्महाप्राज्ञयथावदनुमन्यसे॥ ७०॥ मंत्रिभिस्त्वंयथोद्दिष्टंचतुर्भिस्त्रिभिरेववा॥ कच्चित्समस्तैर्व्यस्तैश्चमंत्रंमंत्रयसेबुध॥ ७१॥ कच्चित्तेसफलावेदाःकच्चित्तेसफलाःक्रियाः॥ कच्चित्तेसफलादाराःकच्चित्तेसफलंश्रुतं॥ ७२॥ कच्चिदेषैवतेबुद्धिर्यथोक्काममराघव॥ आयुष्याचयशस्याचधर्मकामार्थसंहिता॥ ७३॥ यांवृत्तिंवर्ततेतातोयांचनःप्रपिताम्हाः॥ तांवृत्तिंवर्तसेकच्चिद्याचसत्पथगाशुभा॥ ७४॥ कच्चित्स्वादुकृतंभोज्यमेकोनाश्नासिराघव॥ कच्चिदाशंसमानेभ्योमित्रेभ्यः संप्रयच्छसि॥७५॥

म्येत्यर्थः॥ यथोद्दिष्टैरितिपाठे मंत्रिलक्षणलक्षितैरित्यर्थः॥ व्यस्तैरेकैकशः एवंहितत्तन्मनःपरिज्ञानंभवति॥ त्रिभिश्चतुर्भिरित्यनेन नबहुभिर्नैकेनेतिसूचितं॥ ७१॥ वेदाःसफलास्तद्विहितकर्मप्रवृत्त्या॥ क्रियाराजकार्याणि तत्तदुद्देश्यफलयुक्तानि॥यद्वाक्रियाःसंपादितधनादीनिक्रियास्तेषांसफलत्वंच दानभोगाभ्यां॥ दाराणांसफलत्वं धर्मरतिप्रजाभिः॥श्रुतसाफल्यं विनीतत्वं॥ ७२॥ उक्ताएषाबुद्धिर्यथामम तथैवतवापिवर्ततेकच्चित्॥ कच्चिदेष्वेवेतिपाठांतरं॥ ७३॥ सत्पथगा शिष्टानुष्ठानमार्गा॥ ७४॥ स्वादुकृतं स्वादुतयाकृतंसिद्धं॥ आशंसमानेभ्यः स्नेहदत्यपेक्षयेच्छद्भ्यःमित्रेभ्यःस्निग्धेभ्यः॥ ७५॥

महीपतिः राजा क्षत्रियः इतश्च्युतः एतद्देहलोकाभ्यां ॥ ७६ ॥ इतिरामाभि०अ०शततमःसर्गः ॥ १०० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एवंकञ्चित्कालानंतरं स्वस्य राजत्वाभावंसूचयितुं तदुत्तरमप्रयच्छंतंभरतंप्रति रामेणागमनप्रयोजनप्रश्नः॥ तंत्विति ॥ समाज्ञाय कुशलप्रश्नव्याजेनसर्वधर्मान्ज्ञापयित्वा ॥ यद्वाप्राप्तराज्यपरित्यागेन जटादिधारणेन गुरौत्वस्मिन्भक्तियुक्तंज्ञात्वा ॥ १ ॥ यस्मात्त्वमिमंदेशं चीरजटाजिनीभूत्वा आगतोसि ॥ तस्मादेवंरूपेणगमनं किंकारणकमिति त्वया प्रस्पष्टं व्याहृतं श्रोतुमहमिच्छेयं ॥ २ ॥ एतस्यैवश्लोकस्यव्याख्यानं यदिति ॥ ३ ॥ प्रगृह्यबलवत् यथातथाशोकंनिगृह्येत्यर्थः ॥ ४ ॥ पूर्वपृष्टमेवार्थं क्रनुतेभूयस्तेत्येवंरूपं भंग्यंतरेण पुनः

राजातुधर्मेणहिपालयित्वामहीपतिर्दंडधरःप्रजानां॥ अवाप्यकृत्स्नांवसुधांयथावदितश्च्युतःस्वर्गमुपैतिविद्वान्॥७६॥ इत्यार्षेश्रीमद्रा०अ०शततमःसर्गः॥ १०० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तंतुरामःसमाज्ञायभ्रातरंगुरुवत्सलं॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्राप्रष्टुंसमुपचक्रमे॥ १ ॥ किमेतदिच्छेयमहंश्रोतुंप्रव्याहृतंत्वया ॥ यस्मात्त्वमागतोदेशमिमंचीरजटाजिनी ॥ २ ॥ यन्निमित्तमिमंदेशंकृष्णाजिनजटाधरः॥ हित्वाराज्यंप्रविष्टस्त्वंतत्सर्ववक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ इत्युक्तःकेकयीपुत्रःकाकुत्स्थेनमहात्मना॥ प्रगृह्यबलवद्भूयःप्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत्॥ ४ ॥ आर्यतातःपरित्यज्यकृत्वाकर्मसुदुष्करं ॥ गतःस्वर्गंमहाबाहुःपुत्रशोकाभिपीडितः॥ ५ ॥ स्त्रियानियुक्तःकैकेय्याममामात्रापरंतप॥ चकारसामहत्पापमिदमात्मयशोहरं ॥ ६ ॥ साराज्यफलमप्राप्यविधवाशोककर्शिता॥ पतिष्यतिमहाघोरेनरकेजननीमम॥ ७॥ तस्यमेदासभूतस्यप्रसादंकर्तुमर्हसि॥ अभिषिंचस्वचाद्यैवराज्येनमघवानिव॥ ८॥

पृष्टंज्ञात्वा तदुत्तरमाह ॥ आर्येति ॥ परित्यज्य अस्मान्सर्वानिमंचलोकमितिशेषः ॥ आर्यपरित्यज्येतिपाठेविवास्येत्यर्थः ॥ सुदुष्करंकर्म ज्येष्ठार्हंराज्यं कनिष्ठसात्कृत्वा ॥ ५ ॥ ममामात्रा कैकेय्यानियुक्तइतिपूर्वश्लोकान्वयि ॥ साचकारेत्यन्वयः ॥ सुमहदितिपाठेसेत्यध्याहारः॥ ६॥ ७ ॥ एवंपितृमरणेश्रुते तदुचितकृत्येकृते ततःपरंयद्वक्तव्यं तत्संक्षेपेणाधुनैवब्रूतेभरतः ॥ तस्यमेइति ॥ कैकेयीपुत्रत्वात्यात्रापवादस्य राज्येन राज्यनिमित्तं ॥ ८ ॥

यस्मान्मातरोवयंचसर्वे त्वत्प्रसादनार्थमागताः ॥ ९ ॥ यतश्चत्वमानुपूर्व्या ज्येष्ठत्वलक्षणया युक्तः यतश्चात्मनित्वयिअभिषेचनंयुक्तं तस्माद्धर्मेणराज्यंप्रामुहि ॥ १० ॥ राजनीयथा तादृशीभूमिः शशिनेवत्वयायुताऽविधवाभवतुइत्यन्वयः पतिनेत्यार्षं ॥ विमलेनेहेतिपाठांतरं ॥ ११ ॥ १२ ॥ शाश्वतं परंपराप्राप्तं सचिवमंडलं तत्प्रार्थनं पूर्वंसदापूजितं सफलंकृतं तदिदानीमतिक्रमितुंनार्हसि ॥ १३ ॥ १४ ॥ मत्तमथाप्यकस्मात् प्राप्तदुःखेननिःश्वसंतं मातंगमिवस्थितंभरतमित्यन्वयः ॥ १५ ॥ पापं पित्रा

इमाःप्रकृतयःसर्वाविधवामातरश्चयाः॥ त्वत्सकाशमनुप्राप्ताःप्रसादंकर्तुमर्हसि॥९॥ तथाऽनुपूर्व्यायुक्तश्चयुक्तंचात्मनिमानद॥ राज्यंप्राप्तुहिधर्मेणसकामान्सुहृदःकुरु॥१०॥ भवत्वविधवाभूमिःसमग्रापतिनात्वया॥ शशिनाविमलेनेवशारदीरजनीयथा॥११॥ एभिश्चसचिवैःसार्धंशिरसायाचितोमया॥ भ्रातुःशिष्यस्यदासस्यप्रसादंकर्तुमर्हसि॥१२॥ तदिदंशाश्वतंपित्र्यंसर्वंसचिवमंडलं॥ पूजितंपुरुषव्याघ्रनातिक्रमितुमर्हसि ॥ १३ ॥ एवमुक्तामहाबाहुःसबाष्पःकैकयीसुतः ॥ रामस्यशिरसापादौजग्राहभरतःपुनः ॥ ॥ १४ ॥ तंमत्तमिवमातंगंनिःश्वसंतंपुनःपुनः॥ भ्रातरंभरतंरामःपरिष्वज्येदमब्रवीत्॥१५॥ कुलीनःसत्वसंपन्नस्तेजस्वीचरितव्रतः॥ राज्यहेतोःकथंपापमाचरेन्मद्विधोजनः॥ १६ ॥ नदोषंत्वयिपश्यामिसूक्ष्ममप्यरिसूदन ॥ नचापिजननींबाल्यात्त्वंविगर्हितुमर्हसि॥ ॥ १७॥ कामकारोमहाप्राज्ञगुरूणांसर्वदानघ॥ उपपन्नेपुदारेषुपुत्रेषुचविधीयते॥१८॥ वयमस्ययथालोकेसंख्याताःसौम्यसाधुभिः॥ भार्याःपुत्राश्चशिष्याश्चत्वमपिज्ञातुमर्हसि॥ १९ ॥ वनेवाचीरवसनंसौम्यकृष्णाजिनांवरं ॥ राज्येवापिमहाराजोमांवासयितुमीश्वरः॥ २० ॥

ज्ञाभंगरूपं ॥ १६ ॥ बाल्यादज्ञानात् ॥ १७ ॥ कथंकैकेयीगर्हणमज्ञानमूलंतत्राह ॥ कामकारइति स्वच्छंदाचरणमित्यर्थः स्वेच्छयानियोजनमितियावत् ॥ गुरूणां पित्रादीनां ॥ उपपन्नेषु संमतेषु दारेषु पुत्रेषुच कामकारोविधीयतइतिसंबंधः ॥ १८ ॥ ततःकिमतआह ॥ वयमिति ॥ भार्याःपुत्राः शिष्याश्च लोकेसाधुभिर्यथासमाख्याताइच्छाविनियोगार्हतया तथास्यराज्ञोवयंसर्वेइतित्वमपिज्ञातुमर्हसि ॥ १९ ॥ प्रकृतेकिंतत्राह ॥ वनेइत्यादि ॥ २० ॥

प्रकृतमंबागर्हाभावमुपसंहरति यावदिति॥ तावत् तावत्परिमाणकमित्यर्थः॥ अतःकैकेय्याअप्यस्मिन्नियोजने तथैवाधिकारइतिभावः॥२१॥ समाचरे समाचरिष्यामि ॥ २२ ॥ त्वयाराज्यंप्राप्तव्यं ॥ मयादंडकेवस्तव्यं ॥ २३ ॥ एवंविभागं लोकसन्निधौ मंत्रिपुरोहितादिजनसंनिधौउक्त्वा तानेवंविभागंकुरुतेतिव्यादिश्यच आज्ञाप्यच दिवंगतइत्यन्वयः ॥ २४ ॥ यथाभागं पितृकल्पितचतुर्दशवर्षपर्यंतं अनेनतदनंतरमहंभोक्ष्यामीतिसूचितं ॥ मात्रापि चतुर्दशवर्षपर्यंतंवनवासएवदत्तः ननुसर्वथामेराज्य त्यागः ॥ पित्रापि तावदेवानुमतमितिभावः ॥ २५ ॥ पितामहात्मा ब्रह्मणातुल्यः ॥ अव्ययं सर्वलोकेश्वरत्वं ब्रह्मत्वं पित्रननुमतमितिशेषः नहितमित्यन्वयः ॥ ननु पि

यावत्पितरिधर्मज्ञगौरवंलोकसत्कृते॥तावद्वर्मरुतांश्रेष्ठजनन्यामपिगौरवं॥ २१॥ एताभ्यांधर्मशीलाभ्यांवनंगच्छेतिराघव॥मा तापितृभ्यामुक्तोहंकथमन्यत्समाचरे॥ २२॥त्वयाराज्यमयोध्यायांप्राप्तव्यंलोकसत्कृतं॥ वस्तव्यंदंडकारण्येमयावल्कलवाससा ॥ २३॥एवमुक्तामहाराजोविभागंलोकसन्निधौ॥व्यादिश्यचमहाराजोदिवंदशरथोगतः॥ २४॥सचप्रमाणंधर्मात्माराजालोक गुरुस्तव॥पित्रादत्तंयथाभागमुपभोक्तुंत्वमर्हसि॥ २५॥यदब्रवीन्मांनरलोकसत्कृतःपितामहात्माविबुधाधिपोपमः॥तदेवमन्येप रमात्मनोहितंनसर्वलोकेश्वरभावमव्ययं॥ २६॥इत्यार्षेश्रीरा०वा०अ०एकाधिकशततमःसर्गः॥१०१॥ ॥७॥ ॥७॥

तृमरणश्रवणोत्तरं शोकमुल्लंघ्याभिषेकप्रत्याख्यानमेवकुतइतिचेच्छृणु ॥ भरतस्याभिषेककरणप्रत्याशावारणाय॥ कैकेय्यालोकानांचान्यथासंभावनावारणाय शोककाले पि धैर्यमवलंब्य तत्करणं शोककालेप्येवंधैर्यंकर्तव्यमिति लोकोपदेशायेतिममप्रतिभाति ॥ तीर्थस्तु पूर्वंनस्वर्गंगतःमृतकल्पःविधवास्तत्कल्पाइत्यर्थंमत्वा मरणनिश्चया भावेनराज्यस्वीकारायैव राजानंमृतकल्पंवदतीतिबुध्या शोकाकरणपूर्वकमभिषेकप्रत्याख्यानंकृतवान् ॥ स्ववाक्येदिवंगतइत्यत्राप्येवमेवेत्याह॥ कतकस्तु गतःस्वर्गइतिभरते नोक्तेपि पितृमरणोचितसर्वकार्यकरणेकृते भरतस्तस्यमेइत्याद्युक्तवान् ॥ कविस्तुसंक्षेपेणादावुक्त्वायेविस्तरेणवदतीतिप्रायःकवेःस्वभावइत्याह ॥ २६ ॥ इतिरामाभिरा मेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकाधिकशततमःसर्गः॥ १०१ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

अथभरतः पितृवृत्तांतप्रश्नोत्तरमुक्त्वा ॥ कच्चित्प्रश्नोत्तरमाह॥रामस्येति॥ धर्माद्राज्यायोग्यत्वेनराजधर्माद्राज्याद्विहीनस्य त्वत्पृष्टराजधर्मोमेकोपयुक्तः॥ अनुपनीतयागव त् अतोऽनवसरदुस्थोमयिकच्चिदादिप्रश्नइतिभावः ॥ १ ॥ कुतस्तेउक्तधर्माभावोऽतआह ॥ शाश्वतइति॥ शाश्वतः कुलक्रमागतः अस्मासु अस्मत्पूर्वेषु ॥ सदा सर्वदा॥य थेतिपाठे यथाशास्त्रंस्थितः प्रतिष्ठितः ॥ अयंकस्तत्राह ॥ ज्येष्ठेइति ॥ एवंच कनीयस्त्वान्मेनराज्यत्वमितिभावः॥२ ॥ यदेवमतःसइति॥ गच्छ आगच्छ॥भवाय अभ्यु

रामस्यवचनंश्रुत्वाभरतःप्रत्युवाचह॥ किंमेधर्माद्विहीनस्यराजधर्मःकरिष्यति॥ १॥ शाश्वतोयंसदाधर्मःस्थितोस्मासुनरर्षभ॥ज्ये ष्ठेपुत्रेस्थितेराजानकनीयान्भवेन्नृपः॥ २॥ससमृद्धांमयासार्धमयोध्यांगच्छराघव॥अभिषेचयचात्मानंकुलस्यास्यभवायनः॥३॥ राजानंमानुषंप्राहुर्दैवत्वेसंमतोमम ॥ यस्यधर्मार्थसहितंवृत्तमाहुरमानुषं॥ ४ ॥ केकयस्थेचमयितुत्वयिचारण्यमाश्रिते॥ धीमा न्स्वर्गंगतोराजायायजूकःसतांमतः॥५॥ निष्क्रांतमात्रेभवतिसहसीतेसलक्ष्मणे॥दुःखशोकाभिभूतस्तुराजात्रिदिवमभ्यगात्॥६॥ उत्तिष्ठपुरुषव्याघ्रक्रियतामुदकंपितुः॥ अहंचायंचशत्रुघ्नःपूर्वमेवकृतोदकौ ॥ ७ ॥ प्रियेणकिलदत्तंहिपितृलोकेपुराघव॥ अक्षयं भवतीत्याहुर्भवांश्चैवपितुःप्रियः॥ ८॥ त्वामेवशोचंस्तवदर्शनेप्सुस्त्वय्येवसक्तामनिवर्त्यबुद्धिं॥ त्वयाविहीनस्तवशोकरुग्णस्त्वांसं स्मरन्नेवगतःपिताते॥ ९॥इत्यार्षे० अ०द्व्युत्तरशततमःसर्गः॥१०२॥ ॥७॥

दयाय॥३॥ ननु देवत्वप्रापकंतपोविहाय किमेराज्येनतत्राह॥रा जानमिति॥ सर्वेजनायथपिराजानंमानुषंप्राहुस्तथापि ममसदेवत्वेसंमतः॥ तत्रहेतुमाह ॥ यस्येति॥ अमानुषं मनुष्येऽसंभावितमित्यर्थः॥ ४॥ उक्तमपिराजमरणंरामेण वि षयांतरोत्तरदानादश्रुतमिवमत्वा पुनस्तदेवाह ॥ केकयस्थेइति ॥ सतांमतः सद्भिःपूज्यमानः॥५॥६॥ कृतोदकाविति॥ कृतसपिंडीकरणांतसर्वकृत्यौ ॥७॥ तर्हिकिंकृतकरणे नेत्यतआह ॥ प्रियेणेति ॥ भवान्प्रियोज्येष्ठत्वादितिभावः॥ ८ ॥ प्रकारांतरेणापि प्रियत्वमेवोपपादयति ॥ त्वामेवेति ॥ तवशोकरुग्णइत्यनेनत्वच्छोकएव तदवसादहेतुरिति दर्शितं ॥ ९ ॥ इतिरामाभि०वा०अ०द्व्युत्तरशततमःसर्गः॥ १०२ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

करुणां शोकावहां ॥ १ ॥ तंभरतोक्तं वाग्वज्रं रणेइंद्रोत्सृष्टवज्रतुल्यंश्रुत्वा ॥ २ ॥ बाहूप्रगृह्य अतिशिथिलौकृत्वा उद्धृत्यवा निष्पीड्यवा भूविपपात भरतादिदर्शनेन ह र्षात्पुष्पितांगद्रुमसादृश्यं ॥ ३ ॥ ४ ॥ सिषिचुः मोहशांतये सर्वगात्राणिजलेनसिषिचुः ॥ ५ ॥ रुपणंभाषितुं लोकानुसारेणविलपितुमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ दिष्टांगतिं दै

तांश्रुत्वाकरुणांवाचंपितुर्मरणसंहितां॥ राघवोभरतेनोक्तांबभूवगतचेतनः॥ १ ॥ तंतुवज्रमिवोत्सृष्टमाहवेदानवारिणा ॥ वाग्वज्रं भरतेनोक्तममनोज्ञंपरंतपः॥ २॥ प्रगृह्यरामोबाहूवैपुष्पितांगइवद्रुमः॥ वनेपरशुनाकृत्तस्तथाभुविपपातह॥ ३॥ तथाहिपतितंरामं जगत्यांजगतीपतिं॥कूलघातपरिश्रांतंप्रसुप्तमिवकुंजरं॥४॥भ्रातरस्तेमहेष्वासंसर्वतःशोककर्शितं॥रुदंतःसहवैदेह्यासिषिचुःसलिलेनवै॥ ५॥ सतुसंज्ञांपुनर्लब्ध्वानेत्राभ्यामश्रुमुत्सृजन्॥ उपाक्रामतकाकुत्स्थःरुपणंबहुभाषितुं॥ ६॥ सरामःस्वर्गतंश्रुत्वापितरं पृथिवीपतिं ॥ उवाचभरतंवाक्यंधर्मात्माधर्मसंहितं॥ ७॥ किंकरिष्याम्ययोध्यायांतातेदिष्टांगतिंगते ॥ कस्तांराजवराद्दीनामयोध्यां पालयिष्यति॥ ८॥ किंनुतस्यमयाकार्यंदुर्जातेनमहात्मनः॥ योमृतोममशोकेनसमयानचसंस्कृतः॥ ९॥ अहोभरतसिद्धार्थोयेन राजात्वयानघ॥ शत्रुघ्नेनचसर्वेषुप्रेतकृत्येषुसत्कृतः॥ १०॥ निःप्रधानामनेकाग्रांनरेंद्रेणविनाकृतां॥ निवृत्तवनवासोपिनायोध्यां गंतुमुत्सहे॥ ११॥ समाप्तवनवासंमामयोध्यायांपरंतप॥ कोनुशासिष्यतिपुनस्तातेलोकांतरंगते ॥ १२ ॥ पुराप्रेक्ष्यसुवृत्तंमांपिता यान्याहसांत्वयन्॥ वाक्यानितानिश्रोष्यामिकुतःकर्णसुखान्यहं॥ १३॥एवमुक्त्वाभरतंभार्यामभ्येत्यराघवः॥ उवाचशोकसंतप्तः पूर्णचंद्रनिभाननां॥ १४॥

वकल्पितांगतिं स्वसुकृतातिसृष्टांवा ॥ ८ ॥दुर्जातेन वृथाजन्मना ॥ ९ ॥ सत्कृतः संस्कारकर्मणापूजितः ॥ १० ॥ निःप्रधानां प्रधानहीनां अतएवानेकाग्रां बहुनायकां ॥ अत्रोभयत्रहेतुर्नरेंद्रेणविनाकृतामिति ॥ ११ ॥ अनुशासिष्यति ॥ हिताहितविषयप्रवृत्तिनिवृत्तीकारयिष्यति ॥ ॥ १२ ॥ सुवृत्तं शोभननियोगाचरणं ॥ कुतःपुरुषात् ॥ १३ ॥ अभ्येत्य अभिमुखोभूत्वा ॥ १४ ॥

स्वर्गतिरूपं दुःखं ॥ १५ ॥ १६ ॥ क्रियतामितिअब्रुवन् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इंगुदीपिण्याकं ॥ तपस्विभोज्यतापसतरुफलपिण्याकं ॥ अनिःसारिततैलं पिष्ट्वाचूर्णीकृतमिंगुदीबीजमत्रपिण्याकत्वेनोपचर्यते ॥ निःसारितसारस्य तस्यनिषिद्धत्वात् ॥ उत्तरमुत्तमं नवीनंचीरं ॥ २० ॥ अभितः पश्चात् ॥ एषागतिः सुदारुणा शोकादिकालिकी ॥ तदुक्तं ॥ सर्वैकनिष्ठप्रथमाइतरेतुस्त्रियोयतइतिआशौचस्नानप्रकरणे ॥ २१ ॥ नित्यानुगः कुलक्रमादागतानुचरः विदितात्मा ज्ञातात्मस्वरूपः ॥

सीतेस्नुतस्तेश्वशुरःपितृहीनोसिलक्ष्मण॥ भरतोदुःखमाचष्टेस्वर्गतिंपृथिवीपतेः ॥ १५॥ ततोवद्गुगुणंतेषांबाष्पंनेत्रेष्वजायत॥ तथा ब्रुवतिकाकुत्स्थेकुमाराणांयशस्विनां॥ १६॥ततस्तेभ्रातरःसर्वेभृशमाश्वास्यदुःखितं॥ अब्रुवज्जगतीभर्तुःक्रियतामुदकंपितुः॥ १७॥ सासीतास्वर्गतंश्रुत्वाश्वशुरंतंमहानृपं॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यांनशशाकेक्षितुंप्रियं॥ १८॥सांत्वयित्वातुतांरामोरुदंतींजनकात्मजां॥ उवाजलक्ष्मणंतत्रदुःखितोदुःखितंवचः॥ १९॥ आनयेंगुदिपिण्याकंचीरमाहरचोत्तरं ॥ जलक्रियार्थंतातस्यगमिष्यामिमहात्मनः ॥ २० ॥ सीतापुरस्ताद्व्रजतुत्वमेनामभितोव्रज॥ अहंपश्चाद्गमिष्यामिगतिर्ह्येषासुदारुणा॥ २१॥ ततोनित्यानुगस्तेषांविदितात्मामहामतिः॥ मृदुर्दांतश्चकांतश्चरामेचदृढभक्तिमान्॥ २२॥ सुमंत्रस्तैर्नृपसुतैःसार्धमाश्वास्यराघवं ॥ अवतारयदालंब्यनदींमंदाकिनींशिवां॥ २३॥तेसुतीर्थांततःकृच्छ्रादुपगम्ययशस्विनः॥ नदींमंदाकिनींरम्यांसदापुष्पितकाननां॥ २४॥शीघ्रस्रोतसमासाद्यतीर्थंशिवमकर्दमं॥ सिषिचुस्तूदकंराज्ञेततएतद्ब्रवीत्विति॥ २५॥

तेषां कुमाराणां ॥ २२ ॥ अवतारयत् अवातारयत् ॥ २३ ॥ तेसीतादयः ॥ २४ ॥ अकर्दमंतीर्थं अवतारमार्गं ततएतद्ब्रवीत्वित्युच्चार्य सिषिचुर्दुःततेत्येतत्पितुर्नामगोत्ररूपोपलक्षणंबोध्यं ॥ संबोधनेप्लुतकरणादसंधिः ॥ केचित्तु ततेत्युक्तौ नामाद्युच्चारणस्य नप्रयोजनमस्मादेवाचारादित्याहुः ॥ २५ ॥

एतदेवविवृणोति ॥ प्रगृह्येति ॥ याम्यां दक्षिणां ॥ यत्त्वाधुनिकनिबंधेषु ॥सुमंतुनाम्नालिखितंवचनं क्षत्रियाणामुदङ्मुखजलदानबोधकं तन्मिथ्यामूलं एतदाचारविरोधात् ॥ निकृष्टक्षत्रियपरंवा ॥ रुदन्नित्यनेन पित्रादिविषयेरोदनेननिषेधइतिसूचितं ॥२६॥२७॥ प्रत्युत्तीर्य तीरमागत्य निर्वापंचकार पिंडंददौ ॥ नचयदाकदाचित्पितुर्मरणश्रवणेपुत्रस्यदशाहाशौचतायाःस्मृतिषूक्तत्वेन कथंकृतक्रियस्यपितुःप्रथमदिनएवपिंडदानमितिवाच्यं तस्याःस्मृतेःक्षत्रियेतरविषयत्वात् ॥ कलिविषयत्वाद्वानदोषः॥२८॥ ऐंगुदं इंगु

प्रगृह्यतुमहीपालोजलपूरितमंजलिं ॥ दिशंयाम्यामभिमुखोरुदन्वचनमब्रवीत्॥ २६॥ एतत्तेराजशार्दूलविमलंतोयमक्षयं॥ पितृलोकगतस्याद्यमदत्तमुपतिष्ठतु॥ २७॥ ततोमंदाकिनीतीरंप्रत्युत्तीर्यसराघवः॥ पितुश्चकारतेजस्वीनिर्वापंभ्रातृभिःसह ॥ २८ ॥ ऐंगुदं बदरैर्मिश्रंपिण्याकंदर्भसंस्तरे ॥ न्यस्यरामःसुदुःखार्तोरुदन्वचनमब्रवीत्॥ २९ ॥ इदंभुंक्ष्वमहाराजप्रीतोयदशनावयं ॥ यदन्नःपुरुषोभवतितदन्नास्तस्यदेवताः॥३०॥ ततस्तेनैवमार्गेणप्रत्युत्तीर्यसरित्तटात् ॥ आरुरोहनरव्याघ्रोरम्यसानुंमहीधरं॥ ३१ ॥ततःपर्णकुटीद्वारमासाद्यजगतीपतिः॥ परिजग्राहपाणिभ्यामुभौभरतलक्ष्मणौ॥ ३२ ॥ तेपांतुरुदतांशब्दात्प्रतिशब्दोभवद्गिरौ ॥ भ्रातॄणांसहवैदेह्यासिंहानांनर्दतामिव॥ ३३ ॥ महाबलानांरुदतांकुर्वतामुदकंपितुः॥ विज्ञायतुमुलंशब्दंत्रस्ताभरतसैनिकाः ॥ ३४॥ अब्रुवंश्वापिरामेणभरतःसंगतोध्रुवं॥ तेपामेवमहांश्छब्दःशोचतांपितरंमृतं ॥ ३५॥ अथवाहान्परित्यज्यतंसर्वेप्रमुखाःस्वनं॥ अप्येकमनसोजग्मुर्यथास्थानंप्रधाविताः॥ ३६॥ हयैरन्येगजैरन्येरथैरन्येस्वलंकृतैः॥ सुकुमारास्तथैवान्येपद्भिरेवनराययुः॥ ३७॥

दीबीजसंबंधि॥ बदरैः बदरफलैः॥२९॥ ननुराज्ञेकथंपिण्याकपिंडदानंतत्राह ॥ यदशनाइत्यस्यतदशनाः॥ अस्मत्पितरइतिशेषः॥ तत्रसामान्येनार्थांतरन्यासमाह यदन्नइति ॥३०॥प्रत्युत्तीर्यपरावृत्य॥३१॥३२॥प्रतिशब्दः प्रतिध्वनिः॥प्रतिश्रुत्वेतिपाठेप्ययमेवार्थः॥३३॥त्रस्ताःकाविपत्प्रादुरभूदितिभीताः॥३४॥ततोनिश्चित्यात्रुवन्निति॥३५॥ स्वनमभिमुखास्वनोत्पत्तिदिशमभिमुखाः यथास्थानं यथोचितं प्रधावितास्त्वरितागच्छंतिस्म॥३६॥कैस्तत्राह हयैरित्यादि॥सुकुमाराइतिपूर्वान्वयिअन्येतेभ्योभिन्नाः॥३७॥

आश्रममितिपदं॥३८॥ खुरसमाकुलयानाः पश्चादयः॥ नेमिसमाकुलानि रथशकटादीनि॥३९॥ समाहताअभिहताआक्रांतेतियावत् ॥४०॥तेन शब्देन गंधेनआवासयंतःमद्गंधेनदिङ्मुखानिसुरभीकुर्वंतः॥४१॥गोकर्णसृमरौ मृगविशेषौ॥४२॥रथाङ्गः चक्रवाकः॥नत्यूहोजलकुक्कुटः॥प्लवाः बकविशेषाः ॥४३॥४४॥४५॥४६॥ पर्यष्वजत

अचिरप्रोषितंरामंचिरविप्रोषितंयथा॥ द्रष्टुकामोजनःसर्वोजगामसहसाश्रमं॥ ३८॥ भ्रातॄणांत्वरितास्तेतुद्रष्टुकामाःसमागमं ॥ ययुर्बहुविधैर्यानैःखुरनेमिसमाकुलैः॥३९॥ साभूमिर्बहुभिर्यानैरथनेमिसमाहता॥ मुमोचतुमुलंशब्दंद्यौरिवाभ्रसमागमे॥४०॥ तेनवित्रासितानागाःकरेणुपरिवारिताः॥ आवासयतोगंधेनजग्मुरन्यद्वनंततः॥ ४१ ॥ वराहमृगसिंहाश्वमहिषाःस्मरास्तथा॥ व्याघ्रगोकर्णगवयावित्रेसुःपृषतैःसह॥४२॥ रथाङ्गहंसानत्यूहाःप्लवाःकारंडवाःपरे॥तथापुंस्कोकिलाःक्रौंचाविसंज्ञाभेजिरेदिशः॥४३॥ तेनशब्देनवित्रस्तैराकाशंपक्षिभिर्वृतं ॥ मनुष्यैरावृताभूमिरुभयंप्रबभौतदा॥ ४४ ॥ ततस्तंपुरुषव्याघ्रंयशस्विनमकल्मषं॥आसीनंस्थंडिलेरामंददर्शसहसाजनः॥ ४५॥ विगर्हमाणःकैकेयींमंथरासहितामपि ॥ अभिगम्यजनोरामंबाष्पपूर्णमुखोभवत्॥४६॥ तान्नरान्वाष्पपूर्णाक्षान्समीक्ष्याथसुदुःखितान्॥ पर्यष्वजतधर्मज्ञःपितृवन्मातृवच्चसः॥४७॥ सतत्रकांश्चित्परिषस्वजेनरान्नराश्वकेचित्तुतमभ्यवादयन्॥चकारसर्वान्सवयस्यबांधवान्यथार्हमासाद्यतदानृपात्मजः॥४८॥ततःसतेषांरुदतांमहात्मनांभुवंचखंचानुविनादयन्स्वनः॥गुहागिरीणांचदिशश्चसंततंमृदंगघोषप्रतिमोविशुश्रुवे॥४९॥इ०रा०वा०अ०च्युत्तरशततमःसर्गः॥१०३॥ ॥७॥

वसिष्ठःपुरतःकृत्वादारान्दशरथस्यच॥ अभिचक्रामतंदेशंरामदर्शनतर्षितः॥ १ ॥ परिष्वंगयोग्यानितिशेषः ॥४७॥ तदेवाह ॥ सतत्रेति ॥४८॥

अनुविनादयन्प्रतिध्वनयन्॥४९॥अत्रकतकरीत्याश्लोकद्वयंगतं॥इतिरा०वा०अ०च्युत्तरशततमःसर्गः॥१०३॥ ॥७॥ दशरथस्य दारानित्यन्वयः॥तर्षितः साभिलाषः॥१

तीर्थमवतारमार्गं ॥ २ ॥ ३ ॥ येतेप्रसिद्धारामादयोनिर्विषयीकृताराज्यान्निष्काशितास्तेषां वनेवसतां प्राक्कूलनं बहुव्रीहिरयं ॥ प्रथमपरिग्रहवत् ॥ तीर्थं पुण्यतीर्थं ॥ गंगायमुनापरपारभवंइदमेव ॥ प्राक्केवलमितिपाठआधुनिककल्पितः ॥ नापितत्रार्थसामंजस्यमितिकतकः ॥ तत्रापिपाठे प्राक्परिगृहीतमितिशेषः ॥ प्राक्परिगृहीतं तीर्थं जलानयनादिव्यवहारोपयोगीमार्गः इदमेवेति केवलंनिश्चितमित्यर्थोवक्तुंशक्यः ॥ केवलंनिश्चितेक्तीबंवाच्यवच्चैककृत्स्नयोरिति ॥ ४ ॥ ५ ॥ जघन्यं हीनमपि जलाहर

राजपत्न्यश्चगच्छंत्योमंदंमंदाकिनींप्रति ॥ ददृशुस्तत्रतत्तीर्थंरामलक्ष्मणसेवितं ॥ २ ॥ कौसल्यावाष्पपूर्णेनमुखेनपरिशुष्यता ॥ सुमित्रामब्रवीद्दीनांयाश्चान्याराजयोषितः ॥ ३ ॥ इदंतेषामनाथानांक्लिष्टमक्लिष्टकर्मणां ॥ वनेप्राक्कलनंतीर्थंयेतेनिर्विषयीकृताः ॥ ४ ॥ इतःसुमित्रेपुत्रस्तेसदाजलमतंद्रितः ॥ स्वयंहरतिसौमित्रिर्ममपुत्रस्यकारणात् ॥ ५ ॥ जघन्यमपितेपुत्रःकृतवान्नतुगर्हितः ॥ भ्रातुर्यदर्थरहितंसर्वंतद्गर्हितंगुणैः ॥ ६ ॥ अद्यायमपितेपुत्रःक्लेशानामतथोचितः ॥ नीचानर्थसमाचारंसज्जंकर्मप्रमुंचतु ॥ ७ ॥ दक्षिणाग्रेषुदर्भेषुसाददर्शमहीतले ॥ पितुरिंगुदिपिण्याकंन्यस्तमायतलोचना ॥ ८ ॥ तंभूमौपितुरार्तेनन्यस्तंरामेणवीक्ष्यसा ॥ उवाचदेवीकौसल्यासर्वादशरथस्त्रियः ॥ ९ ॥ इदमिक्ष्वाकुनाथस्यराघवस्यमहात्मनः ॥ राघवेणपितुर्दत्तंपश्यतैतद्यथाविधि ॥ १० ॥ तस्यदेवसमानस्य पार्थिवस्यमहात्मनः ॥ नैतदौपयिकंमन्येभुक्तभोगस्यभोजनं ॥ ११ ॥ णादिकं तेपुत्रःकृतवानथाप्यसौ नगर्हितः कुतस्तत्राह ॥ गुणैर्ज्येष्ठत्वसौभात्र धार्मिकत्वादिभिर्विशिष्टस्य भ्रातुर्यदर्थरहितं प्रयोजनरहितं तदेवगर्हितंभवति ॥ तीर्थस्तु भ्रातुर्यदर्थसहितं प्रयोजनसहितं ॥ तद्गुणैःप्रयोजनैर्विहितं कल्पितं तत्सर्वगुणफलक मित्यर्थसहितं विहितमितिपाठंचाह ॥ ६ ॥ क्लेशानामनुभूयमानानां तथायथानुभवमुचितोनेत्यतथोचितस्तेयंपुत्रोनीचार्होयोनर्थोदुःखजनकःसमाचारोनुष्ठानंयस्मिन्तत्तथा सज्जंप्रसुतंयथोक्तंकर्ममुंचतु रामस्यप्रत्यावर्तिष्यमाणत्वादितिभावः ॥ एकःशत्रुघ्नस्तु भरतसंगादेतत्कर्मनकरोत्येवायमपिमुंचत्वितिअपेरर्थः ॥ ७ ॥ न्यस्तं रामेण ॥ ८ ॥ स्त्रियः प्रतीतिशेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ औपयिकं उचितंनभवतीतिमन्ये ॥ तत्रहेतुर्भुक्तभोगस्येति भुक्ताभोगायेनतस्य ॥ ११ ॥

चतुरंतां चतुःसमुद्रावसानां ॥ १२ ॥ क्षोदं पिष्टं ॥ १३ ॥ नस्फोटतिन स्फुटति नविशीर्णंभवति ॥ १४ ॥ श्रुतिरित्याद्याश्वासनप्रकारः ॥ सत्या सत्यार्था ॥ लौकिकी लो

चतुरंतांमहींभुक्त्वामहेंद्रसदृशोभुवि ॥ कथमिंगुदिपिण्याकंसभुंक्तेवसुधाधिपः ॥ १२ ॥ अतोदुःखतरंलोकेनकिंचित्प्रतिभातिमे ॥ यत्रामःपितुर्दद्यादिंगुदीक्षोदमृद्विमान् ॥ १३ ॥ रामेणेंगुदिपिण्याकंपितुर्दत्तंसमीक्ष्यमे ॥ कथंदुःखेनहृदयंनस्फोटतिसहस्रधा ॥ १४ ॥ श्रुतिस्तुखल्वियंसत्यालौकिकीप्रतिभातिमे ॥ यदन्नःपुरुषोभवतितदन्नास्तस्यदेवताः ॥ १५ ॥ एवमार्तासपत्न्यस्ताजग्मुराश्वास्यतां तदा ॥ ददृशुश्चाश्रमेरामंस्वर्गच्युतमिवामरं ॥ १६ ॥ तंभोगैःसंपरित्यक्तंरामंसंप्रेक्ष्यमातरः ॥ आर्तामुमुचुरश्रूणिसस्वरंशोककर्शिताः ॥ १७ ॥ तासांरामःसमुत्थायजग्राहचरणांबुजान् ॥ मातॄणांमनुजव्याघ्रःसर्वासांसत्यसंगरः ॥ १८ ॥ ताःपाणिभिःसुखस्पर्शैर्मृदुंगुलितलैःशुभैः ॥ प्रममार्जूरजःपृष्ठाद्रामस्यायतलोचनाः ॥ १९ ॥ सौमित्रिरपिताःसर्वामातॄःसंप्रेक्ष्यदुःखितः ॥ अभ्यवादयदासक्तं शनैरामादनंतरं ॥ २० ॥ यथारामेनयातस्मिन्सर्वावर्तिरेस्त्रियः ॥ वर्त्तिदशरथाज्ञातेलक्ष्मणेशुभलक्षणे ॥ २१ ॥ सीतापिचरणांस्तासां उपसंगृह्यदुःखिता ॥ श्वश्रूणामश्रुपूर्णाक्षीसंवभूवाग्रतःस्थिता ॥ २२ ॥ तांपरिष्वज्यदुःखार्तामातादुहितरंयथा ॥ वनवासकृतांदीनां कौसल्यावाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥ वैदेहराजन्यसुतास्नुषादशरथस्यच ॥ रामपत्नीकथंदुःखंसंप्राप्ताविजनेवने ॥ २४ ॥ पद्ममानपसंतप्तं परिक्लिष्टमिवोत्पलं ॥ कांचनंरजसाध्वस्तंक्लिष्टंचंद्रमिवांबुदैः ॥ २५ ॥

कविदिता लोकप्रसिद्धा ॥ १५ ॥ एवंश्रुतिस्त्वित्यादिप्रकारे ण ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ पृष्ठात्पृष्ठदेशात् ॥ पृष्ठंतुचरमंतनोः ॥ १९ ॥ आसक्तं भावेनिष्ठा स्नेहासंगोपेतं ॥ २० ॥ वर्तिरे वर्तितवत्यः ॥ २१ ॥ उपसंगृह्य स्पृष्ट्वा ॥ २२ ॥ वनेत्यादि ॥ वनवासकृतदीनत्ववतीमितियावात् ॥ २३ ॥ २४ ॥ परिक्लिष्टं परिम्लानं ॥ उत्पलं रक्तोत्पलं ध्वस्तमभिभूतं ॥ २५ ॥

तेमुखंप्रेक्ष्य स्थितामितिशेषः मनसिसंक्रांतोव्यसनारणिसंभवःशोकः ॥ अग्निराश्रयंगृहमिव काष्ठानीवा मांदहति ॥ आशयमितिपाठेपि आशयोगृहमेव ॥ आशय्य तेत्रेतिव्युत्पत्तेः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ ततइति ॥ वसिष्ठरामोपवेशनानंतरं जघन्यं जघनभागं पृष्ठभागमाश्रितःसन् उपोपविष्टोबभूवेत्यन्वयः ॥ २९ ॥ उपोपविष्टइत्यादिजनाभिप्रायानुभाषणं ॥ ३० ॥ किमिति किंसाधुवदिष्यतीतियोजना ॥ ३१ ॥ त्रयोग्रयः शत्रुघ्नस्याप्राधान्येनपरिहरणात् ॥ ३२ ॥ इतिरामाभि०वा०आ०अ०

मुखंतेप्रेक्ष्यमांशोकोदहत्यग्निरिवाश्रयं ॥ भृशंमनसिवैदेहिव्यसनारणिसंभवः ॥ २६ ॥ ब्रुवंत्यामेवमार्तायांजनन्यांभरताग्रजः ॥ पादावासाद्यजग्राहवसिष्ठस्यसराघवः ॥ २७ ॥ पुरोहितस्याग्निसमस्यतस्यवैबृहस्पतेरिंद्रइवामराधिपः ॥ प्रगृह्यपादौसुसमृद्धतेजसः सहैवतेनोपविवेशराघवः ॥ २८ ॥ ततोजघन्यंसहितैःस्वमंत्रिभिःपुरप्रधानैश्चतथैवसैनिकैः ॥ जनेनधर्मज्ञतमेनधर्मवानुपोपविष्टो भरतस्तदाग्रजं ॥ २९ ॥ उपोपविष्टस्तुतदातिवीर्यवांस्तपस्विवेषेणसमीक्ष्यराघवं ॥ श्रियाज्वलंतंभरतःकृतांजलिर्यथामहेंद्रःप्रयतःप्रजापतिं ॥ ३० ॥ किमेषवाक्यंभरतोद्यराघवंप्रणम्यसत्कृत्यचसाधुवक्ष्यति ॥ इतीवतस्यार्यजनस्यतत्वतोबभूवकौतूहलमुत्तमंतदा ॥ ३१ ॥ सराघवःसत्यधृतिश्चलक्ष्मणोमहानुभावोभरतश्चधार्मिकः ॥ वृताःसुहृद्भिश्चविरेजिरेध्वरेयथासदस्यैःसहितास्त्रयोग्नयः ॥ ३२ ॥ इत्यार्षेश्रीरा०वा०आ०अ०चतुरुत्तरशततमःसर्गः ॥ १०४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ततःपुरुषसिंहानांवृतानांतैःसुहृद्गणैः ॥ शोचतामेवरजनीदुःखेनव्यत्यवर्तत ॥ १ ॥ रजन्यांसुप्रभातायांभ्रातरस्तेसुहृद्वृताः ॥ मंदाकिन्यांहुतंजप्यंकृत्वारामसुपागमन् ॥ २ ॥

चतुरुत्तरशततमःसर्गः ॥ १०४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ पूर्वसर्गोक्तरीत्या ॥ सुहृद्गणवृतत्वं शोचतां पितृमरणदुःखेन ॥ १ ॥ मंदाकिन्यां ॥ तत्तीरे हुतं प्रातरौपासनहोमं जप्यं गायत्रीजपं ॥ द्वारमितिपाठेउटजद्वारमित्यर्थः इतिकेचित्तन्न ॥ उत्तरसर्गेमंदाकिनीतीरे राममुवाचेत्युक्तेः तस्माद्रामामितिपाठःरामाधिष्ठितनदीतीरमित्यर्थउचितः ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ माता कैकेयी प्रथमं राज्ञाराज्यदानेन सांत्विता कृताश्वासा ॥ अनंतरं तयाममेदंराज्यंदत्तं तद्राज्यंअकंटकं उक्तप्रकारेणपितृवचनस्यापिपरिपालनात् ॥ प्रत्यूहरहितं ॥ ४ ॥ जलागमे वर्षाकालेंबुवेगेनभिन्नःसेतुरिव ॥ इदं महदयोध्यादेशीयंराज्यखंडं भरतखंडाख्यंराज्यं त्वदन्येनदुरावरं आवरितुमशक्यं ॥ ५ ॥ ननुत्व यावीरेण सुरक्षमेतत्तत्राह ॥ गतिमिति ॥ अश्वगतिमनुगंतुं खरोयथानशक्तः ॥ तार्क्ष्यगत्यनुगमने यथेतरपक्षिणोऽशक्तास्तथातवगतिं त्वदीयांराज्यपालनशक्तिमनुगंतुंमेन शक्तिः ॥ इवशब्दोयथार्थे निपातानामनेकार्थत्वात् ॥ ६ ॥ यःपरैर्नित्यशउपजीव्यते तस्य सुजीवं शोभनंजीवनमित्यर्थः ॥ भावप्रधानंक्लीबमपिक्वचित् ॥ घञजयाःपुंसीतिप्रायिकमितिबोध्या ॥ तस्येत्यर्थे तेनेत्यार्षं ॥ दुर्जीवं दुःखंजीवनं तस्मात्तवराज्यकारणमेवोचितमितिभावः ॥ ७ ॥ लोकरक्षणार्थं दशरथेनोत्पादितवर्धितः ॥ सकल

तूष्णींतेसमुपासीनानकश्चित्किंचिदब्रवीत् ॥ भरतस्तुसुहृन्मध्येरामंवचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥ सांत्वितामामिकामातादत्तंराज्यमिदंमम ॥ तद्दमितवैवाहंभुंक्ष्वराज्यमकंटकं ॥ ४ ॥ महतेवांबुवेगेनभिन्नःसेतुर्जलागमे ॥ दुरावरंत्वदन्येनराज्यखंडमिदंमहत् ॥ ५ ॥ गतिंखर इवाश्वस्यतार्क्ष्यस्येवपतत्रिणः ॥ अनुगंतुंनशक्तिर्मेगतिंतवमहीपते ॥ ६ ॥ सुजीवंनित्यशस्तस्ययःपरैरुपजीव्यते ॥ रामतेनतुदुर्जीवंयःपरानुपजीवति ॥ ७ ॥ यथातुरोपितोवृक्षःपुरुषेणविवर्धितः ॥ ह्रस्वकेनदुरारोहोरूढस्कंधोमहाद्रुमः ॥ ८ ॥ सयदापुष्पितोभूत्वाफलानिनविदर्शयेत् ॥ सतांनानुभवेत्प्रीतिंयस्यहेतोःप्ररोपितः ॥ ९ ॥ एषोपमामहाबाहोतदर्थंवेत्तुमर्हसि ॥ यत्रत्वमस्मान्वृषभोभर्ताभृत्यान्नशाधिहि ॥ १० ॥

गुणसंपन्नोयदिलोकरक्षणंनकरिष्यसि ॥ तदा व्यर्थस्तवयासइत्यमुमर्थमुपमानप्रदर्शनमुखेनाह ॥ यथात्विति ॥ यथा वृक्षः फलार्थिनापुंसारोपितः कृतबीजावापोऽनंतरं शनैर्वर्धितः ॥ तत्रवृध्यतिशयमाह ॥ ह्रस्वकेन वामनेन दुरारोहोऽतएवरूढस्कंधोमहाद्रुमोथपुष्पितोभूत्वा यदाफलानि नदर्शयति तदासः तदारोपकःपुमान् यस्यफलस्यहेतोःसद्रुमःप्रभावितः उत्पादितः ॥ सतांप्रीतिं स्वाभिमतफलप्राप्तिजांप्रीतिंनानुभवेत् ॥ तथात्वमिति ॥ एषोपमात्वयिभवति ॥ यत्र रक्षणकाले वृषभः ॥ श्रेष्ठत्वंभर्तापालनसमर्थोऽस्मान्भृत्यान् नशाधि नशिक्षयसि अतस्तदर्थं तस्याउपमायाअर्थंराजप्रयासानर्थक्यरूपं वेत्तुमर्हसि ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

श्रेणयोनानाजातीयसंघाः अग्र्याः प्रधानाः ॥ ११ ॥ १२ ॥ तस्यवचःसाध्वित्यनुमन्यंतेतियोजना अन्वमन्यंतेत्यर्थः ॥ १३ ॥ दुःखितंप्रेक्ष्य दुःखेनैवंवक्तीत्या लोच्य ॥ कृतात्मा शिक्षितबुद्धिः ॥ आत्मवान् धीरः ॥ १४ ॥ आश्वासनप्रकारोनात्मनइति ॥ आत्मनोजीवस्य कामकारः ॥ स्वेच्छयायत्किंचित्प्रवर्तनसामर्थ्येन नास्ति हि॥ यतोयंपुरुषोनीश्वरः ईश्वरवत्स्वातंत्र्यरहितः तस्मादेनमितश्चास्माद्देहाच्चलोकाच्च॥ इतरतः परस्माद्देहाच्चलोकाच्च ॥ कृतांतः कालोंतर्यामिरूपः कर्मानुरूपंकर्षति एवंच ममवनवासे नराजा नापिकैकेयीकारणं ॥ किंतु देवादीनामदृष्टमित्यांतरोभावः ॥ १५ ॥ इदानीं राजमरणशोकावकाशोपिनास्तीत्याह ॥ सर्वेइति ॥ निचयाः संग्रहाः ना

श्रेणयस्त्वांमहाराजपश्यंत्वग्र्याश्चसर्वशः॥ प्रतपंतमिवादित्यंराज्यस्थितमरिंदमं ॥ ११ ॥ तथानुयानेकाकुत्स्थमत्तानर्दंतुकुंजराः॥ अंतःपुरगतानार्योनंदंतुसुसमाहिताः॥ १२॥ तस्यसाध्वनुमन्यंतनागराविविधाजनाः॥ भरतस्यवचःश्रुत्वारामंप्रत्यनुयाचतः॥ १३॥ तमेवंदुःखितंप्रेक्ष्यविलपंतंयशस्विनं॥ रामःकृतात्माभरतंसमाश्वासयदात्मवान्॥ १४॥ नात्मनःकामकारोहिपुरुषोयमनीश्वरः॥ इतश्चेतरतश्चैनंकृतांतःपरिकर्षति ॥ १५॥ सर्वेक्षयांतानिचयाःपतनांताःसमुच्छ्रयाः ॥ संयोगाविप्रयोगांतामरणांतंचजीवितं ॥ ॥ १६॥ यथाफलानांपक्वानांनान्यत्रपतनाद्भयं॥ एवंनरस्यजातस्यनान्यत्रमरणाद्भयं॥ १७॥ यथागारंदृढस्थूणंजीर्णंभूत्वोपसीदति॥ तथावसीदंतिनराजरामृत्युवशंगताः॥ १८॥ अत्येतिरजनीयातुसानप्रतिनिवर्तते॥ यात्येवयमुनापूर्णंसमुद्रमुदकार्णवं॥ १९॥

शांताः ॥ समुच्छ्रयाविद्यादिकृतमौन्नत्यंतस्मान्नश्वरत्वेननिश्चितेकःशोकइतिभावः ॥ १६ ॥ यथा फलानांपतनमशक्यपरिहारं ॥ एवंमरणमपितथा ॥ तस्मान्नृपस्यत स्यनशोच्यता ॥ १७ ॥ तदेवदृष्टांतांतरेणोपपादयति ॥ यथेति ॥ १८ ॥ अतीतरजन्यप्रतिनिवृत्तौ दृष्टांतोयमुनायाल्येव नप्रतिनिवर्ततइत्यर्थः ॥ उदकार्णवमित्यत्रो दकपदमधिकं ॥ १९ ॥

गच्छंतीतिशत्रंतं ॥ अंशवोरविकिरणाः ॥ आशयेइतिपाठे जलाशयेइत्यर्थः ॥ २० ॥ यदेवमतस्त्वमात्मानंप्रति अनुशोच मृत्युर्दुर्वारआयाति कामेगतिरिहामुत्रेतिचिंतय ॥ अन्यंराजानं तदेवशोच्यत्वमाह॥आयुरिति ॥ आयुस्तुयस्य यस्यकस्यापिहीयतइत्यर्थः॥ २१॥ तदेवाह ॥ सहेति ॥ मृत्युःसहव्रजति सहनिषीदति सहगत्वासहनिवर्तते ॥ अंतर्यामिणएवमृत्युरूपत्वात् ॥ अतोऽपरिहार्यःसइतिभावः ॥ २२ ॥ बलयोजराकृताः किंहिकृत्वा किंबलंप्राप्य प्रभावयेत् प्रभुत्वंभावयेत् ॥ यद्वा किंकृत्वाकमुपायंकृत्वा

अहोरात्राणिगच्छंतिसर्वेषांप्राणिनामिह॥ आयूंषिक्षपयंत्याशुग्रीष्मेजलमिवांशवः॥ २०॥ आत्मानमनुशोचत्वंकिमन्यमनुशोचसि॥ आयुस्तुहीयतेयस्यस्थितस्याथगतस्यच॥ २१ ॥ सहैवमृत्युर्व्रजतिसहमृत्युर्निषीदति ॥ गत्वासुदीर्घमध्वानंसहमृत्युर्निवर्तते ॥ २२ ॥ गात्रेपुवलयःप्राप्ताःश्वेताश्चैवशिरोरुहाः॥ जरयापुरुषोजीर्णःकिंहिकृत्वाप्रभावयेत्॥ २३॥ नंदंत्युदितआदित्येनंदंत्यस्तमितेहनि॥ आत्मनोनाववुध्यंतेमनुष्याजीवितक्षयं॥ २४॥ हृष्यंत्यृतुमुखंदृष्ट्वानवंनवमिवागतं॥ ऋतूनांपरिवर्तेनप्राणिनांप्राणसंक्षयः ॥ २५॥ यथाकाष्ठंचकाष्ठंचसमेयातांमहार्णवे॥ समेत्यतुव्यपेयातांकालमासाद्यकंचन॥ २६॥ एवंभार्याश्चपुत्राश्चज्ञातयश्चवसूनि च॥ समेत्यव्यवधावंतिध्रुवोह्येषांविनाभवः॥ २७॥ नात्रकश्चिद्यथाभावंप्राणीसमतिवर्तते॥ तेनतस्मिन्नसामर्थ्येप्रेतस्यास्त्यनुशोचतः॥ २८॥ यथाहिसार्थंगच्छंतंब्रूयात्कश्चित्पथिस्थितः॥ अहमप्यागमिष्यामिपृष्ठतोभवतामिति॥ २९॥

गच्छंतीतिशत्रंतं ॥ अंशवोरविकिरणाः ॥ आशयेइतिपाठे जलाशयेइत्यर्थः ॥ २० ॥ यदेवमतस्त्वमात्मानंप्रति अनुशोच मृत्युर्दुर्वारआयाति कामेगतिरिहामुत्रेतिचिंतय ॥ अन्यंराजानं तदेवशोच्यत्वमाह॥आयुरिति ॥ आयुस्तुयस्य यस्यकस्यापिहीयतइत्यर्थः॥ २१॥ तदेवाह ॥ सहेति ॥ मृत्युःसहव्रजति सहनिषीदति सहगत्वासहनिवर्तते ॥ अंतर्यामिणएवमृत्युरूपत्वात् ॥ अतोऽपरिहार्यःसइतिभावः ॥ २२ ॥ बलयोजराकृताः किंहिकृत्वा किंबलंप्राप्य प्रभावयेत् प्रभुत्वंभावयेत् ॥ यद्वा किंकृत्वाकमुपायंकृत्वा

एतत्सर्वपरिहारेसमर्थोभवेदि

त्यर्थः॥ २३॥ आयुःक्षयकारकत्वेनानिष्टसाधने रव्युदयादौ इष्टसाधनत्वबुध्याऽतिमूढामनुष्याइत्याह ॥ नंदंतीति ॥ २४॥ नवंनवमिव इतःप्रागप्राप्तमिव ऋतुमुखं ऋतुप्रारंभं परिवर्तः पुनःपुनःप्राप्तिः तंदृष्ट्वा हृष्यंति नजानंति तत्परिवर्तनेनप्राणिनांनाशइत्यन्वयः॥ आत्ममुखमितिपाठे स्वस्याभिमुखं ऋतूनांपरिवर्तंदृष्ट्वा हृष्यंतीत्यर्थः॥ २५॥ काष्ठंकाष्ठं पोतद्वयं ॥ २६॥ विनाभवः विप्रयोगइतियावत्॥ २७॥ अत्र संसारे कश्चिदपिप्राणी यथाभावं यथाप्राप्तं स्वभावं मृतिजनिलक्षणं नसमतिवर्तते नलंघयति ॥ तेनहेतुनाप्रेतस्य संबंधसामान्येषष्ठी॥ प्रेतमनुशोचतोऽस्य नस्मिन्स्वीयप्रेतभावनिवर्तने सामर्थ्यनास्ति॥ २८॥ पूर्वगतिसमानगतित्वेदृष्टांतः॥ यथेति॥पुरतोगच्छंतंसार्थं ॥पथिस्थितःपथिकः २९

उक्तायालोकस्थितेः प्रकृतोपयोगमाह ॥ एवमिति ॥ पितृपैतामहैः वृद्धिराद्धी ॥ पैतृपितामहैरित्यर्थः ॥ पितृपैतामहइतिपाठे तत्संबंधीमार्गइत्यर्थः ॥ ध्रुवः अवश्यंप्राप्यः ॥ यस्यमार्गस्य व्यतिक्रमोलंघनंनास्ति तमापन्नः स्वयमपितंप्राप्तः पित्रादीन्कथंशोचेत् ॥ २० ॥ स्रोतसोवा गंगादिप्रवाहस्येवानिवर्तिनः प्रत्यावृत्तिरहितस्यपतमानस्यगच्छतो वयसः नाशंदृष्ट्वेतिशेषः॥ आत्मा सुखे तत्साधनेधर्मे नियोक्तव्यः॥ कुतःयतःप्रजाःसुखभाजःसुखसाधनाग्निनिमित्तजन्मभाजः स्मृताः ॥ २१ ॥ यदेवमतोधर्मात्मेति ॥ उपसंहरति नसइति ॥ सतांसत्कृतः सद्भिःपूज्यमानः॥ २२ ॥ ब्रह्मलोकविहारिणीं तल्लोकेविहाराहीं दैवीमृद्धिं देवसंबंधिनीं तपआदिसमृद्धिं ॥ २३ ॥ श्रुतवानधीतात्मविद्यः ॥ तद्वि

एवंपूर्वैर्गतोमार्गःपितृपैतामहैर्ध्रुवः॥ तमापन्नःकथंशोचेद्यस्यनास्तिव्यतिक्रमः ॥ ३० ॥ वयसःपतमानस्यस्रोतसोवानिवर्तिनः॥ आत्मासुखेनियोक्तव्यःसुखभाजःप्रजाःस्मृताः॥ ३१ ॥ धर्मात्मासुशुभैःकृत्स्नैःक्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः॥ सनशोच्यःपितातातस्वर्गतः सत्कृतःसतां॥ ३२ ॥ सजीर्णमानुषंदेहंपरित्यज्यपिताहिनः॥ दैवीमृद्धिमनुप्राप्तोब्रह्मलोकविहारिणीं ॥ ३३ ॥ तंतुनैवंविधःकश्चित्प्राज्ञःशोचितुमर्हति॥ त्वद्विधोमद्विधश्चापिश्रुतवान्बुद्धिमत्तरः॥ ३४ ॥ एतेवहुविधाःशोकाविलापरुदितेनदा ॥ वर्जनीयाहिधीरेणसर्वावस्थासुधीमता ॥ ३५ ॥ सस्वस्थोभवमाशोकोयात्वाचावसतांपुरीं ॥ तथापित्रानियुक्तोसिवशिनावदतांवर॥ ३६ ॥ यत्राहमपितेनैवनियुक्तःपुण्यकर्मणा॥ तत्रैवाहंकरिष्यामिपितुरार्यस्यशासनं॥ ३७ ॥ नमयाशासनंतस्यत्यक्तुंन्याय्यमरिंदम॥ सत्वयापिसदामान्यःसवैबंधुःसनःपिता॥ ३८ ॥

धोयद्विधश्वासीतिपाठेश्रुतवान्बुद्धिमत्तरश्च यद्विधोसितद्विधोभवान्नशोचितुमर्हतीत्यर्थइतिनीर्थः ॥ ब्रह्मलोकंप्राप्तस्यात्यंतंशोकोनुचितइतिभावः ॥ २४ ॥ बहुविधादशरथमरणमद्विवासनादिविषयभेदेनबहुप्रकाराः शोकोमानसः विलापरुदितेतत्कार्ये ॥ २५ ॥ स्वस्थः शोकरहितः माशोकस्त्वांपरिभवत्वितिशेषः ॥ यात्वा गत्वा तांपुरीमयोध्यामाबस ॥ कुतएवंवियोगस्तत्राह ॥ तथेति ॥ वशिना सत्यवशवता सत्याधीनत्ववता ॥ ३६ ॥ यत्रयस्मिन्कृत्ये तत्रैव प्रवृत्तःसन्निति शेषः ॥ ३७ ॥ त्यागस्यान्याय्यत्वेहेतुः ॥ सदामान्यइत्यादि ॥ ३८ ॥

कर्मणा तदुचितव्यापारेण ॥ ३९ ॥ नरेण नृपेणेतिपाठः ॥ क्षत्रियेणेत्यर्थइतिकतकः ॥ परलोकंजिगीषता धार्मिकत्वादिस्वभाववता भवितव्यं ॥ ४० ॥ नःपितुर्वृत्तं शुभं निशाम्य पर्यालोच्य तेनसउत्तमांगतिंगतइतिज्ञात्वा त्वंस्वभावेनधार्मिकत्वादिलक्षणेनोपलक्षितः आत्मानं आत्मनःपरलोकहितमनुतिष्ठ चिंतयेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इति रामाभि०रा०ति०वा०आ०अयो०पंचोत्तरशततमःसर्गः ॥ १०५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ अथभरतःक्षात्रधर्मावष्टंभेन रामप्रत्यावृत्तिप्रार्थयते ॥ एवमुक्तेति ॥ १ ॥

तद्वचःपितुरेवाहंसंमतंधर्मचारिणां॥ कर्मणापालयिष्यामिवनवासेनराघव॥ ३९ ॥ धार्मिकेणानृशंसेननरेणगुरुवर्तिना॥ भवितव्यं नरव्याघ्रपरलोकंजिगीषता॥ ४० ॥ आत्मानमनुतिष्ठत्वंस्वभावेननरर्षभ॥ निशाम्यतुशुभंवृत्तंपितुर्दशरथस्यनः ॥ ४१ ॥ इत्येवमुक्तावचनंमहात्मापितुर्निदेशप्रतिपालनार्थं॥ यवीयसंभ्रातरमर्थवच्चप्रभुर्मुहूर्ताद्विररामरामः॥ ४२ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचोत्तरशततमःसर्गः॥ १०५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ एवमुक्तातुविरतेरामेवचनमर्थवत्॥ ततोमंदाकिनीतीरेरामंप्रकृतिवत्सलं॥ १॥ उवाचभरतश्चित्रंधार्मिकोधार्मिकंवचः॥ कोहिस्यादीदृशोलोकेयादृशस्त्वमरिंदम॥ २ ॥ नत्वांप्रव्यथयेद्दुःखंप्रीतिर्वानप्रहर्षयेत्॥ संमतश्चापिवृद्धानांतांश्चपृच्छसिसंशयान्॥ ३ ॥

चित्रं उक्तियुक्तिविशेषोपपन्नत्वाल्लोकस्यविस्मयजनकं ॥ कोहिस्यात् नकोपीत्यर्थः ॥ यादृशोयादृशमाहात्म्यवान् ॥ २ ॥ वृद्धानांसंमतोपि धर्मविषये रामवदेववर्तितव्यमितिदृष्टांतभूतोपि लोकमर्यादामनुसरन्तान्वृद्धान् संशयान्संशयास्पदधर्मान्पृच्छसि ॥ एवंचसर्वज्ञाप्तकामत्वात् तवनदुःखंइतिभावः॥ ३ ॥

यथामृतस्तथाजीवन् अस्य यथाजीवंस्तथामृतइतिवाक्यशेषआर्थिकोबोध्यः ॥ यथामृतस्यक्तदेहआत्मादेहपुत्रादिभिरसंबद्धः तथाजीवन्नपि तैरसंबद्धः ॥ नित्यशुचिमुखचिदात्मनोनित्याशुचिदुःखजडेनदेहेनतदीयैश्चासंबंधात् ॥ यथाचजीवन्स्वकर्मानुरूपंसंसरति तथामृतोपिस्वकर्मानुरूपंपरत्र ॥ किंचयथाजीवन्सर्वैःसंबद्धः तथामृतोपिसर्वात्मत्वादस्य ॥ किंचयथाऽसतिअविद्यमानेनरागोजायते तथासतिविद्यमानेपिरागोनयुक्तः ॥ यथावा सति साधौ द्वेषोनयुक्तस्तथाऽसतिअसाधावपिद्वेषोनयुक्तः ॥ किंचयथाऽसतिप्रपंचेनुरागः तथासतिब्रह्मणियुक्तः ॥ किंचसतिब्रह्मणि तन्निष्ठितस्य यथानबंधोमुक्तिश्चभवति तथालोकसंग्रहार्थमसन्निष्ठस्यापि नबंधोमुक्तिश्चभवति ॥

यथामृतस्तथाजीवन्यथासतितथासति ॥ यस्यैषबुद्धिलाभःस्यात्परितप्येतकेनसः ॥ ४ ॥ परावरज्ञोयश्चस्याद्यथात्वंमनुजाधिप ॥ सएवव्यसनंप्राप्यनविषीदितुमर्हति ॥ ५ ॥ अमरोपमसत्वस्त्वंमहात्मासत्यसंगरः ॥ सर्वज्ञःसर्वदर्शीचबुद्धिमांश्चासिराघव ॥ ६ ॥ नत्वामेवंगुणैर्युक्तंप्रभवाभवकोविदं ॥ अविषह्यतमंदुःखमासादयितुमर्हति ॥ ७ ॥ प्रोषितेमयियत्पापंमात्रामत्कारणात्कृतं ॥ क्षुद्र यातदनिष्टंमेप्रसीदतुभवान्मम ॥ ८ ॥ धर्मबंधेनबद्धोस्मितेनेमांनेहमातरं ॥ हन्मितीव्रेणदंडेनदंडार्हांपापकारिणीं ॥ ९ ॥

यस्यत्वादृशस्य एषउक्तार्थविषयकोबुद्धिलाभःस्यात्सराजयोगी केनपरितप्यते नकेनापिहेतुनेत्यर्थः ॥ ४ ॥ परावरज्ञः सप्रपंचात्मतत्वज्ञः ॥ विषीदितुमित्यार्षं विषत्तुमित्यर्थः ॥ ५ ॥ अमरईश्वरः सयथाशुद्धसत्वोपाधिस्तद्वच्छुद्धसत्वप्रधानः ॥ अत्रोपमशब्दप्रयोगोलोकप्रतारणाय ॥ सत्वोपाधिरीश्वरस्त्वमेवेतिभावः ॥ सर्वज्ञः सर्वविषयकज्ञानरूपोपाधिवृत्तिमान् ॥ सर्वदर्शी सर्वसाक्षी ॥ बुद्धिमान् सर्वबुद्धिप्रवर्तकोंतर्यामीतियावत् ॥ ६ ॥ प्रभवाभवकोविदं भूतानांउत्पत्तिनाशज्ञं ॥ आसादयितुमवसादयितुं ॥ एवंचत्वामेवंविधंयद्यपिदुःखंनपीडयति ॥ तथापि मादृशंपीडयत्येवेति स्वस्थोभव माशोकइत्यस्योत्तरमेतत्पर्यंतं ॥ ७ ॥ मत्कारणान्मद्राज्यनिमित्ततः ॥ मेऽनिष्टं मदसंमतमेव अतोभवान्प्रसीदतु मद्दत्तंराज्यंपरिगृह्यात्वितियावत् ॥ ८ ॥ धर्मबंधेन धर्मरूपेणबंधनेन इह ईदृशापराधविषये इमां सर्वांतर्यामिणस्तवद्वेषिणीं अतएवदंडार्हां ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ मातृवत्पिताप्यन्याय्यकारीत्याह ॥ गुरुरिति ॥ क्रियावान्कृतश्रेष्ठकतुः प्रेतःसन् श्राद्धादौ ॥ ११ ॥ एवंगुरुत्वादिहेतुभिर्यद्यप्यहंनपरिगर्हे तथापि वस्तुतोगर्ह्यएवेत्याह ॥ कोहीति ॥ कोहिधर्मवित् धर्मार्थयोर्हीनं ताभ्यांहीनं कामप्रधानं ॥ १२ ॥ अंतकाले मृतिकाले मुह्यंति विपरीतबुद्धिंप्रामुवंति ॥ पुराश्रुतिः पुरातनीगाथा प्रत्यक्षा सत्या ॥ १३ ॥ क्रोधाद्विषमथैवपास्यामीत्युक्तिसूचितात् कैकेयीक्रोधात् तत्क्रोधभयादितियावत् ॥ मोहात्कैकेयीविषयात् ॥ साहसात् अविमृश्यकारित्वात् ॥ तातस्य यदतिक्रांतं भावेनिष्ठा ॥ ज्येष्ठाभिषेकलक्षणसाध्वर्थानुष्ठानं तत्साध्वर्थमभिसंधाय राजोक्तार्थेषुकृतमस्यसाधुत्वमितिविचार्य प्रत्याहरतु निवर्तयतु ॥ १४ ॥ तदे

कथंदशरथाज्जातःशुभाभिजनकर्मणः ॥ जानन्धर्ममधर्मंचकुर्योकर्मजुगुप्सितं ॥ १० ॥ गुरुःक्रियावान्वृद्धश्चराजाप्रेतःपितेतिच ॥ तातंनपरिगर्हेहंदैवतंचेतिसंसदि ॥ ११ ॥ कोहिधर्मार्थयोर्हीनमीदृशंकर्मकिल्बिषं ॥ स्त्रियःप्रियचिकीर्षुःसन्कुर्याद्धर्मज्ञधर्मवित् ॥ १२ ॥ अंतकालेहिभूतानिमुह्यंतीतिपुराश्रुतिः ॥ राज्ञैवंकुर्वतालोकेप्रत्यक्षासाश्रुतिःकृता ॥ १३ ॥ साध्वर्थमभिसंधायक्रोधान्मोहाच्चसाहसात् ॥ तातस्ययदतिक्रांतंप्रत्याहरतुतद्भवान् ॥ १४ ॥ पितुर्हिसमतिक्रांतंपुत्रोयःसाधुमन्यते ॥ तदपत्यंमतंलोकेविपरीतमतोन्यथा ॥ १५ ॥ तदपत्यंभवानस्तुमाभवान्दुष्कृतंपितुः ॥ अतियत्तत्कृतंकर्मलोकेधीरविगर्हितं ॥ १६ ॥ कैकेयींमांचतातंचसुहृदोबांधवांश्चनः ॥ पौरजानपदान्सर्वान्त्रातुंसर्वमिदंभवान् ॥ १७ ॥ क्वचारण्यंक्वचक्षात्रंक्वजटाःक्वचपालनं ॥ ईदृशंव्याहतंकर्मनभवान्कर्तुमर्हति ॥ १८ ॥

वोपपादयति पितुर्हीति ॥ अतिक्रांतमतिक्रमस्तं साधुमन्यते तद्वैपरीत्याचरणेन साधुयथातथासंपादयति ॥ तदपत्यंमतं अपतनहेतुत्वादपत्यशब्दवाच्यं ॥ १५ ॥ अपत्यमस्तु अन्वर्थापत्यमस्तु ॥ माभवान्दुष्कृतंपितुरनुमन्यतामितिशेषः ॥ तदेवाह ॥ अतीति ॥ यत्तत्कृतं दशरथकृतं कर्म तदति धर्ममतिक्रम्यप्रवृत्तं ॥ अतएवलोकेधीरैर्विगर्हितं ॥ अतस्तदनुमननमनुचितमिति पितृवचसःपरिपाल्यत्वे युक्तंधर्मवदभिषेकवचनमेवपरिपालयेतिव्यंग्यं ॥ १६ ॥ सर्वान्त्रातुं इदंसर्वमदुक्तंभवाननुमन्यतामितिभावः ॥ १७ ॥ पितुक्तवनवासस्य गर्हितत्वमेवाह ॥ क्वचेति ॥ १८ ॥

ननुवानप्रस्थाश्रमः क्षत्रियस्याप्यस्तित्राह ॥ एषहीति ॥ येनाभिषेचनेननपालनं तद्रूपधर्मसंपादनं प्रथमआद्योधर्मइत्यर्थः ॥ एवंच सआश्रमोराज्यपरिपालनोत्तरं वार्धकेउचितोनापिसमुख्योधर्मइतिभावः ॥ १९॥ तस्यामुख्यत्वमेवदर्शयति ॥ कश्चेति ॥ प्रत्यक्षं प्रत्यक्षसुखसाधनं धर्मं प्रजापालनरूपमुत्सृज्य संशयस्थमप्रत्यक्षत्वात् ॥ कोहितद्वेदयत्यमुष्मिन्लोकेस्तिवानवेतिश्रुत्याभिनीयमानसंदेहास्पदं अलक्षणं असुखलक्षणं ॥ आयतिस्थमुत्तरवयःप्राप्यं ॥ अनिश्चितं अनित्यानुष्ठानं ॥ नहिप्रजापालनवत् क्षत्रियस्यनित्यप्राप्तोयंधर्मः ॥ नित्यत्वेतद्रहितदशरथादेःपापित्वप्रसंगः ॥ तंक्षत्रबंधुः क्षत्राणांबंधुरितिसमासेन क्षत्रियकुलसंमतइत्यर्थः ॥ निंदायांबंधुच्प्रत्ययांतस्तुनिंद्यक्षत्रियादिवाचीतिकृतकः ॥ कश्चरेत् नकोपीत्यर्थः ॥ अन्येतुक्षत्रबंधुरपिनिंद्यक्षत्रियोपि राज्यानर्होपीदृशंधर्मंनचरेत्किंपुनर्वाच्यं राज्याधिकारीत्यर्थमाहुः ॥ २० ॥ ननुशरीरक्लेशसाध्यधर्मए

एषहिप्रथमोधर्मःक्षत्रियस्याभिषेचनं ॥ येनशक्यंमहाप्राज्ञप्रजानांपरिपालनं ॥ १९ ॥ कश्चप्रत्यक्षमुत्सृज्यसंशयस्थमलक्षणं ॥
आयतिस्थंचरेद्धर्मंक्षत्रबंधुरनिश्चितं ॥ २० ॥ अथक्लेशजमेवत्वंधर्मंचरितुमिच्छसि ॥ धर्मेणचतुरोवर्णान्पालयन्क्लेशमाप्नुहि ॥ २१ ॥
चतुर्णामाश्रमाणांहिगार्हस्थ्यंश्रेष्ठमुत्तमं ॥ आहुर्धर्मज्ञधर्मज्ञास्तंकथंत्यत्युमिच्छसि ॥ २२ ॥ श्रुतेनबालस्थानेनजन्मनाभवतोत्यहं ॥
सकथंपालयिष्यामिभूमिंभवतितिष्ठति ॥ २३ ॥ हीनबुद्धिगुणोबालोहीनस्थानेनचाप्यहं ॥ भवताचविनाभूतोनवर्तयितुमुत्सहे ॥ २४ ॥
इदंनिखिलमप्यग्र्यंराज्यंपित्र्यमकंटकं ॥ अनुशाधिस्वधर्मेणधर्मज्ञःसहवांधवैः ॥ २५ ॥ इहैवत्वाभिषिंचंतुसर्वाःप्रकृतयःसह ॥ ऋ
त्विजःसवसिष्ठाश्चमंत्रविन्मंत्रकोविदाः ॥ २६ ॥

॥२००॥

वांतरंगस्तत्राह ॥ अथेति ॥ पक्षांतरेऽथेतिशब्दः ॥ २१ ॥ ननूत्तमत्वेनश्रुतत्वात्तदाश्रमकरणंयुक्तमतआह चतुर्णामिति ॥ सर्वेषांगृहस्थपाल्यत्वादितिभावः ॥ २२ ॥ श्रुतेन विद्यया बालोऽवरःजन्मना तत्संपाद्येनस्थानेन कनिष्ठभ्रातृत्वेनचबालः ॥ २३ ॥ हीनोबुद्धिगुणःसत्वंयस्यसः तेनहीनसत्वगुणइत्यर्थः ॥ हीनस्थानेनचोपलक्षितः अतएवबालः ॥ त्वयाविनावर्तयितुं जीवितुमपिनोत्सहे ॥ किंपुनाराज्यंपालयितुमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ सहसंभूय मंत्रविदितिसंबोधनं ॥ २६ ॥

पालने राज्यपरिपालननिमित्तं तरसा बलेन लोकान्छत्रुलोकान्मरुद्भिरिवास्माभिःसह वासवइवत्वंविजित्य तांपालयेतिशेषः ॥ २७ ॥ ऋणानीति ॥ जायमानोवैब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान्जायतेइतिश्रुतौ ब्राह्मणपदमुपलक्षणमितिभावः ॥ अद्यायोध्यायां स्थित्वेतिशेषः ॥ २८ ॥ दुष्प्रदाः दुःखप्रदाः ॥ २९ ॥ आक्रोशं निंदां तत्रभवंतं पूज्यं ॥ ॥ ३० ॥ त्वा त्वां मयि बांधवेषुच करुणांकुर्वितिसंबंधः ॥ ३१ ॥ पृष्ठतःकृत्वा तिरस्कृत्य मत्प्रार्थनामितिशेषः ॥ इतोपिवनमेव जनसंबाधभयेनास्माद्वनादपिवनांतरमि

अभिषिक्तस्त्वमस्माभिरयोध्यांपालनेव्रज ॥ विजित्यतरसालोकान्मरुद्भिरिववासवः ॥ २७ ॥ ऋणानित्रीण्यपाकुर्वन्दुर्हृदःसाधुनिर्दहन् ॥ सुहृदस्तर्पयन्कामैस्त्वमेवाद्यानुशाधिमां ॥ २८ ॥ अद्यार्यमुदिताःसंतुसुहृदस्तेभिषेचने ॥ अद्यभीताःपलायंतुदुष्प्रदास्तेदिशोदश ॥ २९ ॥ आक्रोशंममतातुश्चप्रमृज्यपुरुषर्षभ ॥ अद्यतत्रभवंतंचपितरंरक्षकिल्बिषात् ॥ ३० ॥ शिरसात्वाभियाचेहंकुरुष्वकरुणांमयि ॥ बांधवेषुचसर्वेषुभूतेष्विवमहेश्वरः ॥ ३१ ॥ अथवापृष्ठतःकृत्वावनमेवभवानितः ॥ गमिष्यतिगमिष्यामिभवतासार्धमप्यहं ॥ ३२ ॥ तथाभिरामोभरतेननाम्यताप्रसाद्यमानःशिरसामहीपतिः ॥ नचैवचक्रेगमनायसत्ववान्मतिंपितुस्तद्वचनेप्रतिष्ठितः ॥ ॥ ३३ ॥ तद्भुतंस्थैर्यमवेक्ष्यराघवेसमंजनोहर्षमवापदुःखितः ॥ नयात्ययोध्यामितिदुःखितोभवत्स्थिरप्रतिज्ञत्वमवेक्ष्यहर्षितः ॥ ॥ ३४ ॥ तमृत्विजोनैगमयूथवल्लभास्तथाविसंज्ञाश्रुकलाश्चमातरः ॥ तथाब्रुवाणंभरतंप्रतुष्टुवुःप्रणम्यरामंचययाचिरेसह ॥ ३५ ॥
इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपदुत्तरशततमःसर्गः ॥ १०६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

त्यर्थः ॥ ३२ ॥ ताम्यता ग्लायता गमनाय अयोध्यांप्रतीतिशेषः ॥ ३३ ॥ तत्स्थैर्यं पितृवचनस्थितिस्थैर्यं दुःखहर्षयोर्युगपत्प्रवृत्तौनिमित्तं स्वयमेवव्याकरोति कविर्नयातीति ॥ ३४ ॥ नैगमाः पुरेभवाः ॥ निगमोनिश्चयेवेदेपुरेपथिवणिक्पथेइति ॥ तद्यूथवल्लभास्तद्गणमुख्याः विसंज्ञाविचित्ताश्चताअश्रुकलाअश्रुप्रचुराश्च ॥ ३५ ॥ इति श्रीरामाभि०वाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेषदुत्तरशततमःसर्गः ॥ १०६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

रामोराजनियोगपालनमेव परमोधर्मोबहूनांसुखसाधनत्वादित्याशयेनावददित्याह ॥ पुनरिति ॥ १ ॥ इदं उक्तवाक्यं उपपन्नं युक्तिमत् ॥ तत्रहेतुः जातइत्यादि ॥ २ ॥ इदानींत्वयाराज्यस्य मयावनवासस्यचाकरणे राज्ञःप्रतिज्ञाहानिकृतोमहानधर्मइत्याह ॥ पुरेति ॥ तवपुत्र्यांजनिष्यते तस्मैराज्यंदास्यामीतिप्रतिज्ञातवानित्यर्थः ॥ ३ ॥ ननु स्त्रीषुनर्मविवाहेचवृत्त्यर्थेप्राणसंकटे ॥ गोब्राह्मणार्थेहिंसायांनानृतंस्याज्जुगुप्सितमितिस्मृतेः ॥ कौसल्यायांविद्यमानायां कैकेयीविवाहस्यनर्मविवाहत्वात्तत्प्रतिज्ञाहानिर्नदोषायेत्यतआह ॥ देवासुरेचेति ॥ देवासुरे तत्संबंधिनि एवंच उपकारप्रत्युपकारारूपत्वादेतदनृतेमहान्दोषइतिभावः ॥ वरं वरद्वयं ॥ ४ ॥ ततोहेतोः संप्रतिश्राव्य प्रतिज्ञांकार

पुनरेवंब्रुवाणंतंभरतंलक्ष्मणाग्रजः ॥ प्रत्युवाचततःश्रीमान्ज्ञातिमध्येसुसत्कृतः ॥ १ ॥ उपपन्नमिदंवाक्यंयस्त्वमेवमभाषथाः ॥ जातःपुत्रोदशरथात्कैकेय्यांराजसत्तमात् ॥ २ ॥ पुराभ्रातःपितानःसमातरंतेसमुद्वहन् ॥ मातामहेसमाश्रौषीद्राज्यशुल्कमनुत्तमं ॥ ३ ॥ देवासुरेचसंग्रामेजनन्यैतवपार्थिवः ॥ संप्रहृष्टोददौराजावरमाराधितःप्रभुः ॥ ४ ॥ ततःसासंप्रतिश्राव्यतवमातायशस्विनी ॥ अयाचतनरश्रेष्ठद्वौवरौवरवर्णिनी ॥ ५ ॥ तवराज्यंनरव्याघ्रममप्रव्राजनंतथा ॥ तच्चराजातथात्यस्यैनियुक्तःप्रददौवरं ॥ ६ ॥ तेनपित्राहमप्यत्रनियुक्तःपुरुषर्षभ ॥ चतुर्दशवनेवासंवर्षाणिवरदानिकं ॥ ७ ॥ सोहंवनमिदंप्राप्तोनिर्जनंलक्ष्मणान्वितः ॥ सीतयाचाप्रतिद्वंद्वः सत्यवादेस्थितःपितुः ॥ ८ ॥ भवानपितथेत्येवपितरंसत्यवादिनं ॥ कर्तुमर्हसिराजेंद्रक्षिप्रमेवाभिषिंचनात् ॥ ९ ॥

यित्वा ॥५॥ याच

नप्रकारमाह ॥ तवेति ॥ नियुक्तः वरबलेननियोजितः तद्वरं तद्रूपवरं ॥६॥ अत्र दंडकाख्येवने चतुर्दशवर्षाणि वरदानिकं वरदाननिमित्तकं वासं नियुक्तः तंप्रतिप्रेरितइत्यर्थः ॥ अत्रायमप्यर्थः ॥ देवेभ्योमद्दत्तवरदाननिमित्तकं ॥ अंतर्यामिणातथाप्रेरणात् ॥ अतएवात्र दंडकारण्ये ॥ एतत्प्रसंगेनैव तत्प्रयोजननिष्पत्तेरिति ॥ ७ ॥ ननु वनेरक्षआदिभ्योनानादुःखसंभावनेत्यतोऽप्रतिद्वंद्वइति ॥ समाधिकबलशत्रुहीनः सर्वेपिमत्तोहीनबलाएवेतिनतद्भयावकाशइतिव्यंग्योर्थः ॥ आपाततस्तु अप्रतिद्वंद्वः स्पर्द्धारहित इति ॥ ८ ॥ तथेत्येव तथैवेति पितृनियुक्तएवेति ॥ अर्हसीत्यार्षं ॥ अर्हतीतिपाठांतरं ॥ अतएवसंबोधनं राजेंद्रेति ॥ ९ ॥

ऋणात्कैकेयीसंबंधिऋणात् ॥ मत्कृते मत्प्रीत्यर्थं त्राहीत्यार्षं ॥ अभिनंदय नतुनिंदय ॥ तत्कृतस्यार्थस्य बहूपकारकत्वादितिव्यंग्यं ॥ १० ॥ स्वोक्तस्यावश्यकत्वेसंमतिमाह ॥ श्रूयतेइति ॥ गयेषु गयाप्रदेशेषु ॥ यजमानेन यागंकुर्वता पितृन्प्रति पितृप्रीतिमुद्दिश्य ॥ ११ ॥ तांश्रुतिमाह ॥ पुन्नाम्नइति ॥ पुदितिनरकनाम त्रायतेःकःप्रत्ययःव्युत्पत्त्यंतरमाह ॥ पितृनिति ॥ पितृन्पातिइत्यर्थेपुत्रस्य पृषोदरादित्वात्साधुत्वं ॥ पितृनुद्दिश्य कृतेष्टापूर्तादिना स्वर्लोकप्रापणेन तेषांरक्षणमित्याहुः ॥ १२ ॥ गयां पितृस्वर्ग

ऋणान्मोचयराजानंमत्कृतेभरतप्रभुं ॥ पितरंत्राहिधर्मज्ञमातरंचाभिनंदय ॥ १० ॥ श्रूयतेधीमतातानश्रुतिर्गीतायशस्विना ॥ गयेनयजमानेनगयेष्वेवपितृन्प्रति ॥ ११ ॥ पुन्नाम्नोनरकाद्यस्मात्पितरंत्रायतेसुतः ॥ तस्मात्पुत्रइतिप्रोक्तःपितृन्यःपातिसर्वतः ॥ १२ ॥ एष्टव्याबहवःपुत्रागुणवंतोबहुश्रुताः ॥ तेषांवैसमवेतानामपिकश्चिद्गयांव्रजेत् ॥ १३ ॥ एवंराजर्षयःसर्वेप्रतीतारघुनंदन ॥ तस्मात्त्राहिनरश्रेष्ठपितरंनरकात्प्रभो ॥ १४ ॥ अयोध्यांगच्छभरतप्रकृतीरुपरंजय ॥ शत्रुघ्नसहितोवीरसहसर्वैर्द्विजातिभिः ॥ १५ ॥ प्रवेक्ष्येदंडकारण्यमहमप्यविलंबयन् ॥ आभ्यांतुसहितोवीरवैदेह्यालक्ष्मणेनच ॥ १६ ॥ त्वंराजाभरतभवस्वयंनराणांवन्यानामहमपिराजराण्मृगाणां ॥ गच्छत्वंपुरवरमद्यसंप्रहृष्टःसंहृष्टस्त्वहमपिदंडकान्प्रवेक्ष्ये ॥ १७ ॥ छायांतेदिनकरभाःप्रबाधमानंवर्षत्रंभरतकरोतुमूर्ध्निशीतां ॥ एतेषामहमपिकाननद्रुमाणांछायांतामतिशयनींशनैःश्रयिष्ये ॥ १८ ॥ शत्रुघ्नस्त्वतुलमतिस्तुतेसहायःसौमित्रिर्ममविदितः प्रधानमित्रं ॥ चत्वारस्तनयवरावयंनरेंद्रंसत्यस्थंभरतचराममाविषीद ॥ १९ ॥ इ० अ० समोत्तरशततमःसर्गः ॥ १०७ ॥ ॥७॥

साधनंगयाक्षेत्रं ॥ एषाचपितॄणांपरलोकसाधनंपुत्रेणावश्यंकार्यमित्यर्थेसंमतिः ॥ १३ ॥ एवं पितृपरलोकसाधनं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ वन्यानामिति ॥ अनेनभाविवानरराजाधिपत्यादिसूचितं ॥ १७ ॥ दिनकरभाइतिद्वितीयाबहुवचनं ॥ वर्षत्रं छत्रं ॥ शीतांछायामित्यन्वयः ॥ १८ ॥ सौमित्रिर्लक्ष्मणः चराम विधौलोट् संपादयामेत्यर्थः ॥ १९ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्ताधिकशततमःसर्गः ॥ १०७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

भरताश्वासनंकुर्वंतंरामं धर्मापेतं धर्ममार्गविद्धं लोकायतिकमतावलंबनमितियावत् ॥ वचउवाचेत्यन्वयः ॥ १ ॥ साधु सम्यग्युक्तिमदिदंवचइतिपूर्वान्वय्येतत् ॥ इदं शब्दार्थोराघवेत्यादि ॥ प्राकृतस्य पामरस्य नरस्येव निरर्थिका एवंबुद्धिः पितृवचःपालनीयमित्येवंरूपा ॥ आर्यबुद्धेस्तपस्विनस्तेमाभूत् ॥ २ ॥ कुतोमाभूदित्यत्र पिता पुत्रसंबंधस्यैवमिथ्यात्वादित्याह ॥ कइति ॥ कस्यपुरुषस्य केनचित्संबंधात् ॥ किमाप्यं किंप्राप्यं नकिमपीत्यर्थः ॥ संबंधाभावादितिभावः ॥ संबंधाभावेहेतुमाह ॥ एको हीति ॥ ३ ॥ यःसज्जेत सउन्मत्तइवज्ञेयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ आवासमात्रं पांथानामिव ॥ अतोनात्रसज्जनाःसज्जंते ॥ ६ ॥ पित्र्यंराज्यमित्यास्तिकमतावलंबिरामाभिप्रायेणो

आश्वासयंतंभरतंजाबालिर्ब्राह्मणोत्तमः॥ उवाचरामंधर्मज्ञंधर्मापेतमिदंवचः॥ १ ॥साधुराघवमाभूत्तेबुद्धिरेवंनिरर्थिका ॥ प्राकृत स्यनरस्येवत्यार्यबुद्धेस्तपस्विनः॥२॥ कःकस्यपुरुषोबंधुःकिमाप्यंकस्यकेनचित्॥ एकोहिजायतेजंतुरेकएवविनश्यति ॥ ३ ॥ तस्मा न्मातापिताचेतिरामसज्जेतयोनरः॥ उन्मत्तइवसज्ञेयोनास्तिकश्चिद्विकस्यचित्॥ ४ ॥ यथाग्रामांतरंगच्छन्नरःकश्चिद्बहिर्वसेत्॥ उ त्सृज्यचतमावासंप्रतिष्ठेतापरेहनि ॥५॥ एवमेवमनुष्याणांपितामातागृहंवसु ॥ आवासमात्रंकाकुत्स्थसज्जंतेनात्रसज्जनाः॥ ६॥ पित्र्यंराज्यंसमुत्सृज्यसनार्हसिनरोत्तम॥ आस्थातुंकापथंदुःखंविषमंबहुकंटकं ॥ ७॥ समृद्धायामयोध्यायामात्मानमभिषेचय॥ एकवेणीधराहित्वानगरीसंप्रतीक्षते ॥ ८ ॥ राजभोगाननुभवन्महार्हान्पार्थिवात्मज ॥ विहरत्वमयोध्यायांयथाशक्रस्त्रिविष्टपे॥ ९॥ नतेकश्चिद्दशरथस्त्वंचतस्यनकश्चन॥ अन्योराजात्वमन्यस्तुतस्मात्कुरुयदुच्यते॥ १०॥

क्तिः ॥ कापथं वनमार्गं ॥ आस्तिक सेव्यंमार्गंच ॥ ७ ॥ एकवेणीधरत्वं विरहिणीलक्षणं ॥ त्वा त्वां ॥ ८ ॥ ९ ॥ उक्तंसंबंधाभावमुपसंहरति ॥ नतेइति ॥ मिथ्यापितृवचनाभिनिवेशमुत्कारज्यंकुर्वितियदु च्यते तत्कुरु ॥ अन्यः त्वज्जनकादन्यः संप्रतिराजा एवंक्षणभंगवादेनान्यत्वंगूढाशयतयोक्तं ॥ नन्वेवमपि तत्संताननिविष्टतया कश्चित्संबंधोभवेत् ॥ अन्यथा पितरंवि नापिपुत्रोत्पत्तिःस्यात्इतिचेन्न तावतापिनिमित्तकारणत्वमेव नोपादानत्वं तेनयूकालिक्षादेरिव तवापितेननकश्चित्संबंधइत्याशयः ॥ १० ॥

बीजमात्रं निमित्तकारणमात्रं ॥ मात्रपदेनोपादानत्वव्यावृत्तिः॥ तर्ह्युपादानंकिंतत्राह ॥ ऋतुमन्मात्रेति ऋतुमत्यामात्रेत्यर्थेपुंवद्भावः ॥ यत्तादृश्यामात्रा गर्भेधृतंसंयुक्तंपरस्पर मिलितंशुक्रंशोणितंच॥तदिहलोके पुरुषस्य शरीरस्य जन्म उपादानकारणंभवतीत्यर्थः॥एवंचशुक्रशोणितयोगात्आकृष्टपंचभूतसमूहएवपुरुषश्चेतनोनतस्यकेनचित्संबंधइ त्याशयः ॥११॥ गतइति ॥ यत्र येषुभूतेषु गंतव्यं तत्र तेषुगतोलयंप्राप्तः ॥ त्वमपितथैवलयंप्राप्त्यसीति स्थिरस्यकस्यचिदभावात्कःकेनसंबंधइतिभावः ॥ उक्ताएषाभूत समूहरूपस्यतेषुलयप्राप्तिरूपाप्रवृत्तिर्मर्त्यानांस्वभावप्राप्तेतिशेषः॥ अतस्त्वंमिथ्याविहन्यसे राज्यरूपात्पुरुषार्थादितिशेषः॥१२॥ नन्वर्थविघातेपि धर्मोमेभविष्यतीत्यत्राह ॥ अर्थेत्यादि ॥ अर्थे प्रत्यक्षसिद्धपुरुषार्थेप्राप्ते तंपरित्यज्य येयेआस्तिकाधर्मपरास्तान्तान्छोचामि ॥ धर्मफलभोक्तुरभवादितिभावः ॥ तदेवाह॥ तेहीति ॥ प्रेत्यांतसमयंप्राप्य

बीजमात्रंपिताजंतोःशुक्रंशोणितमेवच ॥ संयुक्तमृतुमन्मात्रापुरुषस्येहजन्मतत्॥ ११॥ गतःसतृपतिस्तत्रगंतव्यंयत्रतेनवै॥ प्रवृ त्तिरेषाभूतानांत्वंतुमिथ्याविहन्यसे॥१२॥अर्थधर्मपरायेयेतांस्तांश्छोचामिनेतरान्॥ तेहिदुःखमिहप्राप्यविनाशंप्रेत्यलेभिरे॥१३॥ अष्टकापितृदेवत्यमित्ययंप्रस्तुतोजनः॥ अन्नस्योपद्रवंपश्यमृतोहिकिमशिष्यति॥१४॥यदिभुक्तमिहान्येनदेहमन्यस्यगच्छति॥द द्यात्प्रवसतांश्राद्धंनतत्पथ्यशनंभवेत्॥१५॥

विनाशंभेजिरे नत्वत्रोपार्जितधर्मस्यतत्रावस्थितिरस्ति ॥ प्राप्यविनाशंप्रतिपेदिरेइतिपाठांतरं ॥ १३ ॥ नन्वेवंश्राद्धाद्याचारासंगतिस्तत्राह ॥ अष्टकेति ॥ तदादियत् पितृदेवत्यं श्राद्धकर्मइति तत्रप्रसृतःप्रवृत्तोयंजनस्तस्यान्नस्य स्वभोगसाधनस्यउपद्रवं नाशं केवलंकरोति ॥ पश्य विचारय तामेवविचार्योयुक्तिमाह मृतोहीति ॥ १४ ॥ ननुतैरत्राभोजनेपि तदुद्देशेनदत्तंलोकांतरेतमुपतिष्ठतीत्येतमर्थं भोक्तृभोक्तनदूषितमपियुक्त्यंतरेणदूषयति ॥ यदीति ॥ प्रवसतामुद्देशंकृत्वाश्राद्धंदद्यात् ॥ प्राप्तकालेलिङ् ॥ तद्दानमेवोचितमित्यर्थः॥ ननु तत्पथ्यशनं तस्मैदीयमानंपथ्यशनं पाथेयं न्याय्यंभवेत् ॥ भारवहनेन दुःखद त्वादितिभावः ॥ एतेनैवन्यायेन देवार्थदानमपिव्यर्थमित्युपपादितं ॥ १५ ॥

एवंवेदिकाचारंप्रदूष्य तत्प्रतिपादकागमाप्रामाण्यमाह ॥ दानेति॥यजस्व देवपूजांकुरु॥ देहि अन्नादिदानं॥ दीक्षस्व यागार्थं तपश्चांद्रायणादि संत्यज प्रव्रजेत्येवंपरावेदाद योयंथाः ॥ दानसंवननाः दानायवशीकरणोपायभूताः ॥ मेधाविभिः वार्तादिनाजीवनेक्लेशंपश्यद्भिः ॥ पामरप्रतारणायानायासेन धनग्रहणायकृताः ॥ आतोनतेप्रमाणमितिभावः ॥ १६ ॥ परं ऐहिकात्परं परलोकप्रयोजनं किंचिद्धर्माख्यंनास्तीतिबुद्धिकुरु ॥ परोक्षं अनुमानशब्दादिगम्यं पृष्ठतःकुरु त्यज ॥ १७ ॥ सतां प्रत्यक्षसिद्धस्यैवसत्यत्वंवदतां ॥ तएवहिसाधवोननुशब्दप्रमाणाकादेःसत्यत्वंवदंतइतिभावः ॥ भिन्नेपदेवा सत्यं तामुक्तामित्यर्थोवा सर्वलोकनिदर्शिनीं सर्वलोकसंमतामित्यर्थः॥ १८ ॥

दानसंवननाह्येतेग्रंथामेधाविभिःकृताः ॥ यजस्वदेहिदीक्षस्वतपस्तप्यस्वसंत्यज॥ १६॥ सनास्तिपरमित्येतत्कुरुबुद्धिंमहामते॥ प्रत्यक्षंयत्तदातिष्ठपरोक्षंपृष्ठतःकुरु ॥ १७ ॥ सतांबुद्धिंपुरस्कृत्यसर्वलोकनिदर्शिनीं॥ राज्यंसत्वंनिगृह्णीष्वभरतेनप्रसादितः॥ १८॥ इत्यार्षेश्रीम०वा०अ० अष्टोत्तरशततमःसर्गः॥ १०८॥ ॥७॥ ॥७॥ जाबालेस्तुवचःश्रुत्वारामःसत्यपराक्रमः॥ उवाचपरयासूक्त्याबुध्याविप्रतिपन्नया॥ १ ॥भवान्मेप्रियकामार्थंवचनंयदिहोक्तवान्॥ अकार्यंकार्यसंकाशमपथ्यंपथ्यसन्निभं ॥२॥ निर्मर्यादस्तुपुरुषःपापाचारसमन्वितः॥ मानंनलभतेसत्सुभिन्नचारित्रदर्शनः॥ ३॥

इतिरामाभि०वा०अयो०अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥१०८॥ ॥७॥ ॥७॥ तदेतत्खंडयतिरामः ॥ जाबालेरिति ॥ सत्यपराक्रमः सत्यप्रधानः पराक्रमोयस्यसः ॥ सत्यात्मनांवरइतिपाठे ॥ सत्यस्वभावानां श्रेष्ठइत्यर्थः ॥ विप्रतिपन्नया जाबाल्युक्त्यार्थेप्रतिपत्तिरहितया बुध्यायुक्तःसन् ॥ सूक्त्या वेदलक्षणसुवचनालंबनेनोवाच ॥ १ ॥ प्रियकामार्थं प्रीतिहेतुकामभोगसंपादनार्थं अकार्यं परमार्थतःकर्तुमनर्हं कार्यसंकाशं प्रमाणाभासयुक्तत्वात् ॥ अपथ्यं दुःखोदर्कं ॥ २ ॥ निर्मर्यादः उत्पथवर्ती भिन्नचारित्रदर्शनः साधुसंमतचारित्रप्रतिपादकशास्त्राद्विपरीतव्यवहारप्रतिपादकलोकायतिकादिशास्त्रप्रसक्तः ॥ सत्सु मानं पूजां नलभते ॥ ३ ॥

इदानींवेदोक्ताचारएव पुंसामिहामुत्रसंमानहेतुरित्याह ॥ कुलीनमिति ॥ पुरुषमानिनं अधीरमितियावत् ॥ चारित्रं वेदानुमताचारः संपन्नःसत्कुलीनत्वादि ख्यातिं ख्यापयति असंपन्नश्चाकुलीनत्वादीतिभावः॥ ४॥ किंच त्वत्संमताचारांगीकारे सर्वथानर्थप्राप्तिरेवेत्याह ॥ अनार्यइत्यादि ॥ आर्यसंस्थानस्तसदृशः शुचिःशुचिरिवभासमानइतिशेषः॥ लक्षण्यवल्लक्षणयुक्तवद्भासमानोभवति ॥ त्वदुक्ताचारव्यवहर्तेतिशेषः ॥ ५ ॥ यदि अहं त्वदुपदिष्टं लोकसंकरकारकमधर्ममार्गं ॥ धर्मवेषेणयुक्तोभिपत्स्ये तदा विधिविवर्जितां श्रुत्याद्युक्तविधानरहितांक्रियांकृत्वा ॥ ततएवशुभंहित्वाःशुभंप्राप्नुयामितिशेषः ॥६॥ तामेवाशुभप्राप्तिंदर्शयति ॥ कश्चेतयानइति ॥ चेतनइत्यर्थः ॥ लोकदूषणं पर

कुलीनमकुलीनंवावीरंपुरुषमानिनं॥ चारित्रमेवव्याख्यातिशुचिंवायदिवाशुचिं ॥ ४ ॥ अनार्यस्त्वार्यसंस्थानःशौचाद्दीनस्तथाशुचिः॥ लक्षण्यवदलक्षण्योदुःशीलःशीलवानिव॥५॥ अधर्मंधर्मवेषेणयद्यहंलोकसंकरं॥ अभिपत्स्येशुभंहित्वाक्रियांविधिविवर्जितां॥ ६॥ कश्चेतयानःपुरुषःकार्याकार्यविचक्षणः॥ बहुमन्येतमांलोकेदुर्वृत्तंलोकदूषणं॥ ७ ॥ कस्ययास्याम्यहंवृत्तंकेनवास्वर्गमाप्नुयां॥ अनयावर्तमानोहंवृत्त्याहीनप्रतिज्ञया॥ ८॥ कामवृत्तोन्वयंलोकःकृत्स्नःसमुपवर्तते॥ यद्वृत्ताःसंतिराजानस्तद्वृत्ताःसंतिहिप्रजाः॥ ९॥ सत्यमेवानृशंसंचराजवृत्तंसनातनं॥ तस्मात्सत्यात्मकंराज्यंसत्येलोकःप्रतिष्ठितः॥ १० ॥

लोकदूषणमार्गालंबनं ॥ ७ ॥

अनया त्वदुपदिष्टयावृत्त्या ॥ हीना सत्यपरिपालनविषयिणी प्रतिज्ञा यस्यां तयावर्तमानः ॥ केनसाधनेन स्वर्गमाप्नुयां नकेनापि किंचेदं त्वदुपदिष्टंवृत्तं कस्यकिंसंबंधिअहं यास्यामि॥ यत्पित्रादिषुनकस्यापिपित्रादिवृत्तानुसरणमेवंचयेनास्यपितरोयाताइतिशास्त्रविहितमितिभावः ॥ ८ ॥ किंच त्वदुपदिष्टमार्गेतिष्ठन्नहंप्रथमतः कामवृत्तोयथेष्टचारीस्यां तदनु अयंकृत्स्नोलोकस्तथासमुपवर्ततेत्यर्थः ॥ एवंनिर्विधेकारणमाह यद्वृत्ताइति ॥ ९ ॥ तस्मात्त्वदुपदिष्टस्य मार्गस्य सर्वलोकनाशकत्वेन शास्त्रीयमार्गालंबनमेवोचितमित्याह ॥ सत्यमिति ॥ अनृशंसं भूतानुकंपाप्रधानं ॥ सनातनं अनादिशास्त्रसिद्धं राजवृत्तंच सत्यमेव सत्यवचनमेव मुख्योराजाचारइत्यर्थः ॥ यतोराजवृत्तंसत्यात्मकं तस्मात्तेषांराज्यमपिसत्यात्मकं सत्यैकप्रतिष्ठितं ॥ नकेवलंराज्यमेवापितु सर्वोपिलोकःसत्येप्रतिष्ठितः ॥ १० ॥

सत्यमेवहिमेनिरे सत्यलोकांतसकललोकप्रदमितिशेषः ॥ परमक्षयं ब्रह्मलोकं ॥ ११ ॥ अनृतवादिनोनरात्तथोद्विजंते यथासर्पात्॥सत्यंपरंश्रेष्ठंयस्यसः धर्मःसर्वस्यमूलमुच्यते ॥ १२ ॥ लोकेईश्वरःसत्यमेव सत्यपदवाच्यइतिप्रसिद्धइत्यर्थः ॥ तथासद्विराश्रितोधर्मः सत्ये सत्यपदवाच्येईश्वरेप्रतिष्ठितः ॥ आदौतस्यैवधर्मोपदेष्टृत्वादित्यर्थः ॥ सत्येपद्माप्रतिष्ठितेतिपाठांतरं ॥ पद्मा लक्ष्मीः ॥ सत्यमूलानिसर्वाणिइत्यनेन जगदुपादाननप्रवर्तकत्वे ॥ सर्वाधिष्ठानत्वेनच तत्सिद्धिर्दर्शिता ॥ तस्यैवतत्वेहेतुमाह ॥ सत्यात्परंपदंनास्ति ॥ अनेन तदितरस्य सर्वस्य मिथ्यात्वंमचेतनत्वंचदर्शितं ॥ एतेन चेतनानधिष्ठितामायैवजगदुपादानकारणमितिनिरस्तं चेतनाधिष्ठानंविनातत्परिणामासंभवात् ॥ तस्याः परिणामित्वेन मिथ्यात्वेन चेतनाधिष्ठानत्वासंभवाच्च ॥ १३ ॥ एवं नास्तिकंप्रति ईश्वरंप्रसाध्य वेदप्रामाण्यंसाधयति ॥ दत्तमित्यादि ॥ द

ऋषयश्चैवदेवाश्चसत्यमेवहिमेनिरे ॥ सत्यवादीहिलोकेस्मिन्परंगच्छतिचाक्षयं॥११॥उद्विजंतेयथासर्पान्नरादनृतवादिनः॥ धर्मः सत्यपरोलोकेमूलंसर्वस्यचोच्यते ॥ १२॥ सत्यमेवेश्वरोलोकेसत्येधर्मःसदाश्रितः॥ सत्यमूलानिसर्वाणिसत्यान्नास्तिपरंपदं॥१३॥ दत्तमिष्टंहुतंचैवतपांसिच॥वेदाःसत्यप्रतिष्ठानास्तस्मात्सत्यपरोभवेत्॥१४॥ एकःपालयतेलोकमेकःपालयतेकुलं॥ मज्जत्येकोहिनिरयएकःस्वर्गेमहीयते॥ १५॥ सोहंपितुर्निदेशंतुकिमर्थंनानुपालये॥ सत्यप्रतिश्रवःसत्यंसत्येनसमयीकृतं॥ १६॥

॥२०४॥

त्तादीनि प्रतिपादयंतोवेदाः सत्यप्रतिष्ठानाः सत्यादीश्वरात् श्वासप्रश्वासवत् आविर्भूताइति वक्तृदोषशंकाकलंकराहित्येन तत्प्रतिपादितदानादीनां फलसंवाददर्शनेनच सर्वत्राप्रामाण्यशंकारहिताः॥ किंतु स्वतःप्रमाणभूताएवेतिभावः ॥ तस्मात्सत्यस्येश्वरवाचकवाच्यत्वेनतदभेदात् ॥ सत्यपरः सत्यपालनतत्परोभवेदित्यर्थः ॥ १४ ॥ वेदोक्तधर्मा धर्मफलस्य प्रत्यक्षमनुभूयमानत्वेन तत्प्रामाण्यंसिद्धमित्याह ॥ एकइति ॥ लोकं राज्यं कुलं स्वकुलमात्रं एतेन पालनसाधनधर्मफलतारतम्यस्य वेदोक्तस्यानुभवोदर्शितः निरयोत्रदुःखं स्वर्गश्च सुखं तेनधर्माधर्मफलानुभवोदर्शितः ॥ १५ ॥ सोहंउक्तरीत्याएवंविवेकवानित्यर्थः॥ननु स्त्रीवशतयापितृकृतेनियोगे किमियतानिर्बंधनेनतत्राह ॥ सत्येति ॥ यतोमेपितासत्यप्रतिज्ञः स्वप्रतिज्ञातसत्यांगीकारवान्॥ समयी सदाचारवान्॥ अतस्तेन सत्येन सत्यपरिपालनेनहेतुना सत्यमेवमांप्रति कृतं उक्तमित्यर्थः ॥ १६ ॥

अतोलोभाद्राज्यस्य मोहादुक्तस्यविस्मरणात्यतिज्ञात्यागेदोषस्याज्ञानाद्वा त्वदुक्तवाक्यात् शास्त्रादावश्रद्धारूपतमोयुक्तोवा॥ पूर्वंसत्यप्रतिश्रवः शपथपूर्वकं कृतप्रतिज्ञःसन्नैवभेत्स्यामि नभेत्स्यामि नचभेत्स्यामीतित्रिवारोक्त्यासर्वथादार्ढ्यसूचितं ॥ १७ ॥ एवंसत्ये दृढस्थितौ हेतुमाह ॥ असत्यसंधस्य प्रतिज्ञाविषयसत्यहीनस्य चलस्य चंचलस्वभावस्य ॥ तस्यैवविवरणमस्थिरेत्यादि ॥ ईदृशस्यसतः एतैर्गुणैर्युक्तस्य देवादयोहव्यकव्यादिनगृह्णंतीतिनःश्रुतं ॥ १८ ॥ प्रत्यगात्मनोजीवानुद्दिश्य प्रदत्तमित्यर्थे प्रत्यगात्ममित्यार्षत्वात्साधुः ॥ इमंसत्यं सत्यपालनरूपंधर्मं अहं ध्रुवं सर्वधर्मेषुमुख्यं पश्यामि ॥ अयंभारः वनवासेजटावल्कलादिभारः सत्यपालनरूपोवा पूर्वैःसत्पुरुषैराचीर्णस्तदर्थंमयाप्यभिनंद्यते आद्रियते ॥ १९ ॥ ननु स्वधर्मोराज्यपालनमेव किमितिनाभिनंद्यते तत्राह ॥ क्षात्रमिति ॥ धर्मसंहितं धर्मवत्प्रतिभासमानं वस्तुतोऽधर्मं क्षुद्रादिभिःसेवितमीदृशं क्षात्रधर्मं पित्राज्ञाभंगेन राज्यकरणरूपंअहंत्यक्ष्ये ॥ ननुन्याय्यंक्षात्रधर्ममितिभावः॥ २० ॥ अस्यपापस्य शरीरसाध्यत्वेपि ॥ कायिकवाचिकमानसिकसकलपापप्रसक्तिरित्याह ॥ कायेनेति ॥ आदौ मनसाएवंकर्मकरिष्यइतित्यापं संप्रधार्य ॥ ततोजिह्वयाक्रतं धर्मजनकं ॥ततोभिन्नमनृतं तत्कर्म कर्तव्यत्वेन जिह्वया तत्सहायभूतेषु पुरुषेषु आह ॥ततः कायेनकुरुते अतःपापंकर्मक्रियारूपंपापं त्रिविधं कायिकवाचिकमानसिकरूपत्रिविधजनकमित्यर्थः ॥ तेनकायिकंपापं बहुदुःखजनकमितिभावः ॥ कलौतुपापसंकल्पादितोनदोषइत्युक्तं भागवते ॥ नानुद्वेष्टिकलिंसम्राट्सारंगइवसारभुक् ॥ कुशलान्याशुसिध्यंतिनेतराणिकृतानियत् ॥ सम्राट्परीक्षित्सारमाह ॥कुशलानि पुण्यानि आशु संकल्पमात्रात्सिध्यंति ॥ यथामानसपूजा इतराणिपापानिन संकल्पमात्रान्फलंति यत् यतस्तानि कृतान्येवफलंतीतितदर्थः ॥ २१ ॥

अतोलोभान्नमोहाद्वानचाज्ञानात्तमोन्वितः ॥ सेतुंसत्यस्यभेत्स्यामिगुरोःसत्यप्रतिश्रवः॥ १७॥ असत्यसंधस्यसतश्चलस्यास्थिरचेतसः॥ नैवदेवानपितरःप्रतीच्छंतीतिनःश्रुतं॥ १८ ॥ प्रत्यगात्ममिमंधर्मंसत्यंपश्याम्यहंध्रुवं ॥ भारःसत्पुरुषैश्चीर्णस्तदर्थमभिनंद्यते ॥ १९ ॥ क्षात्रंधर्ममहंत्यक्ष्येत्यधर्मंधर्मसंहितं ॥ क्षुद्रैर्नृशंसैर्लुब्धैश्चसेवितंपापकर्मभिः॥ २० ॥ कायेनकुरुतेपापंमनसासंप्रधार्यतत्॥ अनृतंजिह्वयाचाहत्रिविधंकर्मपातकं॥ २१ ॥

अथ सत्यस्यसर्वार्थसाधनत्वमाह ॥ भूमिरिति ॥ प्रार्थयंतीति सत्यवंतमितिशेषः ॥ समनुवर्ततेइति शिष्टाइतिशेषः ॥ यदेवं ततःसत्यमेवभजतइत्यर्थः ॥ २२ ॥ यद्भवान् अवधार्य युक्तत्वेननिश्चित्य मांप्रति युक्तिरेव करः करणं येषांतैर्वाक्यैरिदं भद्रंराज्यं ह निश्चयेनकुरुष्व स्वीकुरुष्वेतिश्रैष्ठंहि श्रेष्ठमिवाह तदनार्यमन्याय्यमेवस्याद्भवेत् ॥ २३ ॥ अनार्य त्वमेवदर्शयन् राज्यं त्वंप्रतिगृह्णीष्वभरतेनप्रसादितइत्यस्योत्तरमाह कथमिति ॥ गुरोःपुरतइमं गुर्वाज्ञप्तं गुरोर्वचोहित्वेत्यन्वयः ॥ २४ ॥ कैकेयीचेति ॥ एवंचतस्याहर्षदस्य पुनरहर्षदत्वमत्यंतमनुचितमितिभावः ॥ २५ ॥ तर्पयन्प्रतिज्ञांपालयिष्यामीतिशेषः ॥ २६ ॥ संतुष्टपंचवर्गः मूलादिभिस्तुष्टपंचेंद्रियवर्गः ॥ लोकयात्रां पितृवचनपालनव्यव

भूमिःकीर्तिर्यशोलक्ष्मीःपुरुषंप्रार्थयंतिहि ॥ सत्यंसमनुवर्ततेसत्यमेवभजेत्ततः ॥ २२ ॥ श्रेष्ठंत्वनार्यमेवस्याद्यद्भवानवधार्यमां ॥ आहयुक्तिकरैर्वाक्यैरिदंभद्रंकुरुष्वह ॥ २३ ॥ कथंत्वहंप्रतिज्ञायवनवासमिमंगुरोः ॥ भरतस्यकरिष्यामिवचोहित्वागुरोर्वचः ॥ २४ ॥ स्थिरामयाप्रतिज्ञाताप्रतिज्ञागुरुसन्निधौ ॥ प्रहृष्टमनसादेवीकैकेयीचाभवत्तदा ॥ २५ ॥ वनवासंवसन्नेवशुचिर्नियतभोजनः ॥ मूलपुष्पफलैःपुण्यैःपितॄन्देवांश्चतर्पयन् ॥ २६ ॥ संतुष्टपंचवर्गोहिंलोकयात्रांप्रवाहये ॥ अकुहःश्रद्दधानःसन्कार्याकार्यविचक्षणः ॥ २७ ॥ कर्मभूमिमिमांप्राप्यकर्तव्यंकर्मयच्छुभं ॥ अग्निर्वायुश्चसोमश्चकर्मणांफलभागिनः ॥ २८ ॥ शतंक्रतूनामाहृत्यदेवराट्त्रिदिवंगतः ॥ तपांस्युग्राणिचास्थायदिवंप्राप्तामहर्षयः ॥ २९ ॥ अमृष्यमाणःपुनरुग्रतेजानिशम्यतन्नास्तिकवाक्यहेतुं ॥ अथाब्रवीत्तंनृपतेस्तनूजो विगर्हमाणोवचनानितस्य ॥ ३० ॥

हारं ॥ प्रवाहये प्रवाहरूपेण प्रवर्तयामीत्यर्थः ॥ अकुहः अकपटशीलः श्रद्दधानः आस्तिकः ॥ २७ ॥ शुभकरणेहेतुरग्निरित्यादि ॥ यच्छुभंकर्मकर्तव्यं ॥ तेषां शुभकर्मणां तत्तल्लोकप्राप्तिःफलमितिभावः ॥ २८ ॥ शतमिति ॥ अनेनपूर्वोक्तंसमर्थितं अतीतानागतइंद्रादीनां तत्तत्फलानुभवेन तत्तद्भेदभागप्रामाण्यंदर्शितंच ॥ २९ ॥ नास्तिकवाक्यहेतुं नास्तिपरलोकइतिवचनोपपादकं ॥ यदिभुक्तमिहान्येनेत्वायुक्तशुष्कतर्करूपं अमृष्यमाणोजाबालमितिशेषः ॥ तस्य जाबालस्य ॥ अनेननास्तिकदत्तयोर्ब्राह्मणाअपि राज्ञोवश्यंवाग्दंडेनदंड्याइतिसूचितं ॥ ३० ॥

पराक्रमः चांद्रायणादितपः यतइमानित्रिदिवस्य पंथानमाहुःसंतः ॥ ३१ ॥ यतश्चतेनसद्वचनेनैवमर्थमेकोदयं मुख्यफलवंतं यथावदाज्ञाय श्रुत्वा संप्रतिपद्य श्रुत्यनुकूलतर्केनिर्णीय तंधर्ममप्रमत्ताः सावधानायथावच्चरंतः लोकागमं तत्तल्लोकप्राप्तिं कांक्षंति ॥ ३२ ॥ अतोनिंदामीति ॥ अनयानुपदोक्त्या एवंविधया प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिचार्वाकमतानुसारिण्या चरंतं लोकनाशायाटंतं अतएवनास्तिकत्वादिगुणयुक्तं विषमस्थबुद्धिं अवैदिकदुर्मार्गप्रतिष्ठितबुद्धित्वां योमेपिताःगृह्णात् याजकत्वेनांगीकृतवान् तत्पितुः कर्म निंदामि ॥ ३३ ॥ बौद्धादयोराज्ञश्चोरवद्दंड्याइत्याह ॥ यथाहीति ॥ बुद्धोबुद्धमतानुसारी तथा चोरवद्दंड्यइति हि प्रसिद्धं नास्तिकं चार्वाकं तथागतं तत्सदृशंचोरवद्दंड्यं

सत्यंचधर्मंचपराक्रमंचभूतानुकंपांप्रियवादितांच ॥ द्विजातिदेवातिथिपूजनंचपंथानमाहुस्त्रिदिवस्यसंतः ॥ ३१ ॥ तेनैवमाज्ञाययथावदर्थमेकोदयंसंप्रतिपद्यविप्राः ॥ धर्मंचरंतःसकलंयथावत्कांक्षंतिलोकागममप्रमत्ताः ॥ ३२ ॥ निंदाम्यहंकर्मकृतंपितुस्तद्यस्त्वामगृह्णाद्विषमस्थबुद्धिं ॥ बुध्यानयैवंविधयाचरंतंसुनास्तिकंधर्मपथादपेतं ॥ ३३ ॥ यथाहिचोरःसतथाहिबुद्धस्तथागतंनास्तिकमत्रविद्धि ॥ तस्माद्धियःशक्यतमःप्रजानांसनास्तिकेनाभिमुखोबुधःस्यात् ॥ ३४ ॥ त्वत्तोजनाःपूर्वतरेद्विजाश्चशुभानिकर्माणिबहूनिचक्रुः ॥ छित्वासदेमंचपरंचलोकंतस्माद्विजाःस्वस्तिकृतंहुतंच ॥ ३५ ॥

विद्धि ॥ नास्तिकविशेषस्तथागतः तमपिचोरवद्दंड्यमितिशेषइत्यन्ये वेदप्रामाण्यापहर्तृत्वेन तेषामपिचोरत्वात् ॥ हिनिश्चयेन तस्मात्प्रजानामनुग्रहाय राज्ञाचोरवदेवदंडयितुं शक्यतमोयःसचोरवदेवदंड्यः ॥ दंडायोग्येतुबुधोब्राह्मणेनास्तिकेअभिमुखोनस्यात् तत्संभाषणादिनकुर्वीतेत्यर्थः ॥ तुल्यन्यायात् दंडासमर्थोब्राह्मणोपि तद्विमुखःस्यादितिसूचितं ॥ ३४ ॥ अथ वेदोक्तधर्मेशिष्टाचारंप्रमाणयति ॥ यतः त्वत्तोन्येइतिशेषः ॥ त्वदन्येद्विजाजनाः ॥ पूर्वतरेश्रेष्ठाआर्षमिदं ॥ यदाइतिपाठे नाध्याहारापेक्षा तस्यैवयतइत्यर्थकत्वात्बहूनिशुभानिचक्रुः ॥ इमंलोकं परंच लोकंछित्वा ॥ ऐहिकामुष्मिकफलकामनांत्यक्त्वापि वेदोक्तोयंधर्मइत्येतावतैवकर्माणिचक्रुरितितात्पर्यं ॥ तस्माद्येद्विजाः स्वस्ति अहिंसासत्यादिकं कृतंतपोदानपरोपकारादि हुतंयज्ञादिकुर्वतेवेदप्रामाण्यादेव ॥ ३५ ॥

तथाधर्मैरताः निष्ठावंतोयेतेप्रधानाः श्रेष्ठाः मुनयोवसिष्ठाद्याऋषयः पूज्याभवंतिलोके नत्वादृशाइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ इतिधिक्कृतोजाबालिः स्वविषयकोपशमनायाह ॥ इतीति ॥ पथ्यं परमार्थं ॥३७॥ तदेवाह ॥ नेति ॥ किंचन परलोकादि नास्तिइतिन किंतु अस्त्येव कालं पारलौकिकव्यवहारकालं काले लौकिकव्यवहारकाले ॥ एवंच सर्वमतज्ञेन कालविशेषेन्यथावाग्व्यवहारेपि नतस्यनास्तिकत्वंभवतीतिभावः ॥ ३८ ॥ सचापिकालः लौकिकव्यवहारप्रयोजनइत्यर्थः ॥ तत्प्रयोजनमाह ॥ निवर्तनार्थमिति ॥ निवर्तनरूपंप्रयोजनमुद्दिश्य कारणात्त्वदीयास्तिकत्वायतिशयस्य लोकेतिप्रसिद्धिसंपादनरूपकारणान्नास्तिकवागुक्ता ॥ तादृशींवाणींश्रुत्वा क्रुद्धस्यतव प्रसादना

धर्मैरताःसत्पुरुषैःसमेतास्तेजस्विनोदानगुणप्रधानाः॥ अहिंसकावीतमलाश्चलोकेभवंतिपूज्यामुनयःप्रधानाः ॥ ३६ ॥ इतिब्रुवंतंवचनंसदोषंरामंमहात्मानमदीनसत्वं॥ उवाचपथ्यंपुनरास्तिकंचसत्यंवचःसानुनयंचविप्रः ॥३७॥ ननास्तिकानांवचनंब्रवीम्यहंननास्तिकोहंनचनास्तिकिंचन॥ समीक्ष्यकालंपुनरास्तिकोभवंभवेयकालेपुनरेवनास्तिकः ॥३८॥ सचापिकालोयमुपागतःशनैर्यथामयानास्तिकवागुदीरिता॥ निवर्तनार्थंतवरामकारणात्प्रसादनार्थंचमयैतदीरितं॥३९॥इ० अ० नवोत्तरशततमःसर्गः॥१०९॥ ॥७॥

क्रुद्धमाज्ञायरामंतुवसिष्ठःप्रत्युवाचह॥ जाबालिरपिजानीतेलोकस्यास्यगतागतिं॥१॥ निवर्तयितुकामस्तुत्वामेतद्वाक्यमब्रवीत्॥ इमांलोकसमुत्पत्तिंलोकनाथनिबोधमे॥ २॥ सर्वंसलिलमेवासीत्पृथिवीतत्रनिर्मिता॥ततःसमभवद्ब्रह्मास्वयंभूर्देवतैःसह॥ ३॥

र्थंचैतन्नास्तिकानामित्यादिउदीरितं ॥ ३९ ॥ इ० अ० नवोत्तरशततमःसर्गः ॥१०९॥ ॥७॥ अथ वसिष्ठोभगवतोजाबालिविषयकोपनाटनंशमयितुमभिषेकस्वीकारशेषतया ब्रह्माणमारभ्य ज्येष्ठाभिषेकरूपं कुलाचारंकथयति ॥ क्रुद्धमित्यादि ॥ गतागतिं परलोकगमनं ततःपुनरिहागतिंच ॥ अनेनास्तिकतामूलंजाबालोक्तौ ॥ १ ॥ लोकनाथेत्यनेन लोकनाथावतारत्वंध्वनयति ॥ २ ॥ सर्वमिति ॥ पूर्वाह्णेतेपद्मतंसर्वंजगत् पराह्णादौसलिलमेव सलिलविषहहिरण्यगर्भात्मनावस्थितमभूत् तत्र सलिलांतःपृथिवीनिर्मिता सलिलरूपेण भगवतास्वेच्छया ब्रह्माविराट्रूपःदैवतैःसह अग्निर्वाग्भूत्वामुखंप्राविशदित्यायुपदिष्टरीत्या ॥ ३ ॥

ततःसःत्रिमूर्तैर्विराजोविष्ण्वात्मकोंशोवराहरूपोभूत्वा वसुंधरांप्रोज्जहार तस्यैवविराजोरजःप्रधानः सृष्टिव्यापारवानंशोब्रह्माइतिव्यवह्रियमाणः सर्वंजगत्पुत्रैःसह निजानुग्रहप्राप्तसृष्ट्यादिशक्तिभद्रिर्दक्षादिभिःसहअसृजत् ॥ ४ ॥ नन्वसावेवसर्वादिर्नेत्याह ॥ आकाशप्रभवइति ॥ आकाशपदेन कारणोपाधिकंब्रह्मेश्वराख्यं ॥ ब्रह्मेतित्रिमूर्तेर्ग्रहणं ॥ अस्मिन्शाश्वतत्वनित्यत्वाव्ययत्वान्यापेक्षिकाणि ॥ तस्माद्विराजोब्रह्मणः ॥५ ॥ तत्र मन्वंतामानसीसृष्टिः ॥ मनोःक्षेत्रे इक्ष्वाकुः ॥ ६॥ तस्यसाक्षात्क्षत्रियत्वात् सम्र

सवराहस्ततोभूत्वाप्रोज्जहारवसुंधरां॥ असृजच्चजगत्सर्वंसहपुत्रैःकृतात्मभिः ॥ ४ ॥ आकाशप्रभवोब्रह्माशाश्वतोनित्यअव्ययः॥ तस्मान्मरीचिःसंजज्ञेमरीचेःकश्यपःसुतः॥ ५ ॥ विवस्वान्कश्यपाज्जज्ञेमनुर्वैवस्वतःस्वयं॥ सतुप्रजापतिःपूर्वमिक्ष्वाकुस्तुमनोःसुतः ॥ ६ ॥ यस्येयंप्रथमंदत्तासप्तद्वामनुनामही॥ तमिक्ष्वाकुमयोध्यायांराजानंविद्धिपूर्वकं ॥ ७॥ इक्ष्वाकोस्तुसुतःश्रीमान्कुक्षिरित्येव विश्रुतः॥ कुक्षेरथात्मजोवीरविकुक्षिरुदपद्यत॥ ८॥ विकुक्षेस्तुमहातेजाबाणःपुत्रःप्रतापवान् ॥ बाणस्यचमहाबाहुरनरण्योमहातपाः॥ ९॥ नानावृष्टिर्बभूवास्मिन्नदुर्भिक्षःसतांवरे॥ अनरण्येमहाराजेतस्करोवापिकश्चन॥ १० ॥ अनरण्यान्महाराजपृथूराजावभूवह॥ तस्मात्पृथोर्महातेजास्त्रिशंकुरुदपद्यत ॥ ११ ॥ ससत्यवचनाद्वीरःसशरीरोदिवंगतः ॥ त्रिशंकोरभवत्सूनुर्धुंधुमारोमहायशाः ॥ १२ ॥ धुंधुमारान्महातेजायुवनाश्वोव्यजायत॥ युवनाश्वसुतःश्रीमान्मांधातासमपद्यत॥ १३ ॥ मांधातुस्तुमहातेजाःसुसंधिरुदपद्यत॥ सुसंधेरपिपुत्रौद्वौध्रुवसंधिःप्रसेनजित्॥ १४॥

द्धा चतुःसमुद्रवसनामही सर्वाभूर्दत्ता पित्रामनुनेतिशेषः ॥७॥ विश्रुतः प्रसिद्धः ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ सतांवरेश्रेष्ठे अस्मिन्अनरण्ये राज्यंकुर्वति नानावृष्टिर्नतन्मूलोवादुर्भिक्षः ॥ १० ॥ ११ ॥ सत्रिशंकुः सत्यवचनात्स्वीयात्भगवतोविश्वामित्रस्यसत्यप्रतिज्ञानाच्च ॥ १२ ॥ धुंधुमारायुवनाश्वइति त्रिशंकुसुतोयुवनाश्वइत्यन्यत्रश्रूयमाणंकल्पांतरविषयं ॥ यद्वान्यत्रत्रिशंकुसुतइत्यस्य तत्पौत्रइत्यर्थः ॥ १३ ॥ पुत्रौद्वाविति तत्रध्रुवसंधिर्ज्येष्ठः तत्पुत्रावलंबनेनायेयोध्याराज्यपरंपरावचनेन ज्येष्ठस्यैवाभिषेकइतिसूचितं ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ यस्यअसितस्य एतेप्रतिशत्रवउदपद्यंत सोभवदित्यन्वयः ॥ १६ ॥ तान्हैहयादिचतुर्विधशत्रून् युद्धेस्वसैन्यंप्रतिव्यूह्यावस्थितोपि शत्रुबाहुल्यात्तज्जयोशक्यइति बुध्या प्रवासितः संजातप्रवासोबभूव ॥ शत्रुजयोद्देशेन हिमवद्गिरिंतपसेजगामेत्यन्वयः ॥ १७ ॥ इतिश्रुतिः प्रसिद्धिः तत्रचेत्यादि बालकांडेव्याख्यातप्रायं॥ १८ ॥१९ ॥

यशस्वीध्रुवसंधेस्तुभरतोरिपुसूदनः॥ भरतात्तुमहाबाहोरसितोनामजायत॥१५॥ यस्यैतेप्रतिराजानउदपद्यंतशत्रवः॥हैहयास्तालजंघाश्चशूराश्चशशबिंदवः॥१६॥तांस्तुसर्वान्प्रतिव्यूह्ययुद्धेराजाप्रवासितः॥सचशैलवरेरम्येवभूवाभिरतोमुनिः॥१७॥ द्वेचास्यभार्येगर्भिण्येबभूवतुरितिश्रुतिः॥ तत्रचैकामहाभागाभार्गवंदेववर्चसं॥ १८॥ ववंदेपद्मपत्राक्षीकांक्षीणीपुत्रमुत्तमं॥ एकागर्भंविनाशायसपत्न्यैगरलंददौ ॥ १९ ॥ भार्गवच्यवनोनामहिमवंतमुपाश्रितः॥ तस्यर्षिंसाभ्युपागम्यकालिंदीत्वभ्यवादयत्॥ २० ॥ सताम भ्यवदत्प्रीतोवरेप्सुंपुत्रजन्मनि॥ पुत्रस्तेभवितादेविमहात्मालोकविश्रुतः॥ २१ ॥ धार्मिकश्चसुभीमश्चवंशकर्तारिसूदनः ॥ श्रुत्वाप्रदक्षिणंकृत्वामुनिंतमनुमान्यच॥ २२ ॥ पद्मपत्रसमानाक्षंपद्मगर्भसमप्रभं॥ ततःसागृहमागम्यपत्नीपुत्रमजायत॥ २३ ॥ सपत्न्यातुगरस्तस्यैदत्तोगर्भजिघांसया॥ गरेणसहतेनैवतस्मात्ससगरोभवत्॥ २४॥ सराजासगरोनामयःसमुद्रमखानयत्॥ इष्ट्वापर्वणिवेगेनत्रासयानइमाःप्रजाः॥ २५॥ असमंजस्तुपुत्रोभूत्सगरस्येतिनःश्रुतं॥ जीवन्नेवसपित्रातुनिरस्तःपापकर्मकृत्॥ २६॥ अंशुमानपिपुत्रोभूदसमंजस्यवीर्यवान्॥ दिलीपोंशुमतःपुत्रोदिलीपस्यभगीरथः॥२७॥ भगीरथात्ककुत्स्थश्चकाकुत्स्थायेनतुस्मृताः॥ ककुत्स्थस्यतुपुत्रोभूद्रघुर्येनतुराघवाः॥२८॥ रघोस्तुपुत्रस्तेजस्वीप्रवृद्धःपुरुषादकः॥ कल्माषपादःसौदासइत्येवंप्रथितोभुवि॥२९॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ तेनैवसहजातइतिशेषः ॥ २४ ॥ अखानयत्स्वपुत्रैरितिशेषः ॥ इष्ट्वा दीक्षितोभूत्वा वेगेन खननवेगेन त्रासयानः उद्वेजयन् ॥ २५ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ येनकूटस्थेन ककुत्स्थेन येनरघुणा राघवपदवाच्याः ॥ २८ ॥ रघोःपुत्रः प्रवृद्धादिनामचतुष्टयेनप्रसिद्धः ॥ २९ ॥

॥ २०७॥

॥ २०७॥

कल्माषपादपुत्रः शंखणनामा यःशंखणस्तु तत्रसिद्धंवीर्यंपराक्रमंयुद्धेप्राप्य दैवात्सहसैन्योव्यनीनशत् नष्टोभूत् स्वार्थेणिरितिकतकः ॥ तीर्थस्तुयःशंखणस्तद्वीर्यंवसिष्ठवीर्यं आसाद्य तच्छापात्राक्षसत्वंप्राप्य कल्माषपादोराक्षसभावेनस्वसैन्यं स्वपुत्रंशंखणंचभक्षितवानितिकथेत्याह ॥३०॥३१॥३२॥३३॥ अजोनाभागज्येष्ठपुत्रः ॥ ३४॥ दायादःसुतः ॥ दायादौसुतबांधवौ ॥ तत्तस्मात्स्वकंराज्यंगृहाण ॥३५॥ पूर्वजेविद्यमानेऽवरःकनिष्ठोनाभिषिच्यते अपितु ज्येष्ठएवाभिषिच्यते ॥ ३६॥ कुलधर्मं कुलक्रमा

कल्माषपादपुत्रोभून्छंखणस्त्वितिनःश्रुतं॥यस्तुतद्वीर्यमासाद्यसहसैन्योव्यनीनशत्॥३०॥ शंखणस्यतुपुत्रोभून्छूरःश्रीमान्सुदर्शनः॥ सुदर्शनस्याग्निवर्णअग्निवर्णस्यशीघ्रगः॥ ३१॥शीघ्रगस्यमरुःपुत्रोमरोःपुत्रःप्रशुश्रुवः॥ प्रशुश्रुवस्यपुत्रोभूदंबरीषोमहामतिः॥ ३२॥ अंबरीषस्यपुत्रोभून्नहुषःसत्यविक्रमः॥ नहुषस्यचनाभागःपुत्रःपरमधार्मिकः॥ ३३॥ अजश्चसुव्रतश्चैवनाभागस्यसुतावुभौ॥ अजस्यचैवधर्मात्माराजादशरथःसुतः॥ ३४॥तस्यज्येष्ठोसिदायादोरामइत्यभिविश्रुतः॥तद्गृहाणस्वकंराज्यंअवेक्ष्यस्वजगन्नृप॥ ३५॥ इक्ष्वाकूणांहिसर्वेषांराजाभवतिपूर्वजः॥ पूर्वजेनावरःपुत्रोज्येष्ठोराजाभिषिच्यते॥ ३६॥ सराघवाणांकुलधर्ममात्मनःसनातनंनाद्यविहंतुमर्हसि॥ प्रभूतरत्नामनुशाधिमेदिनींप्रभूतराष्ट्रांपितृवन्महायशाः॥ ३७॥ इत्यार्षे० अ० दशोत्तरशततमःसर्गः॥११०॥ ॥७॥ वसिष्ठःसतदाराममुक्काराजपुरोहितः॥ अब्रवीद्धर्मसंयुक्तंपुनरेवापरंवचः॥१॥ पुरुषस्येहजातस्यभवंतिगुरवःसदा॥ आचार्यश्चैवकाकुत्स्थपितामाताचराघव॥ २॥ पितात्येनंजनयतिपुरुषंपुरुषर्षभ॥ प्रज्ञांददातिचाचार्यस्तस्मात्सगुरुरुच्यते॥३॥ गतं ज्येष्ठाभिषेकधर्मंविहंतुंनार्हसि ॥ प्रभूतराष्ट्रां प्रभूतावांतरदेशां॥३७॥इतिरामाभि० अयो० दशोत्तरशततमःसर्गः॥११०॥ ॥७॥ ७ ॥

मनुमारभ्यत्वत्पर्यंतं ज्येष्ठेनैवराज्यंपाल्यतेइतिन्यायेन निवर्त्यमानस्यापितदनंगीकारमालोच्य पितृवचनादपिमद्वचनंगरीयइतिवाक्यमुपक्रमते॥वसिष्ठइति॥ १ ॥गुरवःउपास्याः॥२॥जनयति शरीरमात्रेण प्रज्ञांददाति उपनयनसंस्कारपूर्वंवेदविषयांप्रज्ञांददाति॥तस्मादाचार्यएवगुरुसमवायेगुरुरुच्यते ॥ तदुक्तमापस्तंबेन आचार्यःश्रेष्ठोगुरूणांसहिविद्यातस्तंजनयतितच्छ्रेष्ठंजन्मशरीरमेवमातापितरौजनयतःशीर्यत्स्वभावंसर्वयोनिसुलभंप्राकृतंमलजंशरीरमिति ॥ ३ ॥

नातिवर्तेःनातिवर्तेथाः॥सद्गतिभ्रंशोनभवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ परिषदः त्वत्संबंधिन्यः श्रेणयः ज्ञातयोबांधवाः ॥ नृपाःसेवकनृपाः ॥ एपुरक्षारूपंधर्मं चरन्ननुतिष्ठन्नित्यर्थः॥ ५ ॥ मातुःशुश्रूषणे वचनकरणेच अवर्तितुंनार्हसीत्यर्थः॥पितुःशतगुणंमातागौरवेणातिरिच्यतइतिस्मृतेरित्याशयः॥ ६ ॥ आत्मानंत्वांप्रतिराज्यप्रत्यर्पणपूर्वंप्रतिनिवृत्तिं याचमानस्य भरतस्य वचःकुर्वन्नित्यर्थः॥७॥८॥मातापितरौयद्वृत्तंतनयेकुरुतः यादृशंपुत्रस्योपकारंकुरुतस्ताभ्यांकृतमुपकाररूपंवस्तुयत्तन्नमुप्रतिकरं अशक्यप्रत्युपकारमित्यर्थः॥९॥ तदेवाह॥यथाशक्तिप्रदानेन बालस्यजीवनार्थपदार्थभोजनशक्त्यनुरोधतःक्षीरान्नादिप्रदानेन॥ उच्छादनं उद्वर्तनं तिलपिष्टादिना॥संवर्धनं क्रीडनं ॥एतैर्यत्ताभ्यांकृतंतन्नमुप्रति

सतेहंपितुराचार्यस्तवचैवपरंतप॥ ममत्वंवचनंकुर्वन्नातिवर्तेःसतांगतिं॥ ४॥ इमाहितेपरिषदोज्ञातयश्चनृपास्तथा ॥ एपुतातचरन् धर्मंनातिवर्तेःसतांगतिं ॥ ५॥ वृद्धायाधर्मशीलायामातुर्नार्हसिवर्तितुं॥ अस्याहिवचनंकुर्वन्नातिवर्तेःसतांगतिं॥ ६॥ भरतस्यवचः कुर्वन्याचमानस्यराघव॥ आत्मानंनातिवर्तेस्त्वंसत्यधर्मपराक्रम ॥७॥ एवंमधुरमुक्तःसगुरुणाराघवःस्वयं ॥ प्रत्युवाचसमासीनं वसिष्ठंपुरुषर्षभः॥ ८॥ यन्मातापितरौवृत्तंतनयेकुरुतःसदा ॥ नसुप्रतिकरंतत्तुमात्रापित्राचयत्कृतं ॥ ९॥ यथाशक्तिप्रदानेनस्वाप नोच्छादनेनच॥ नित्यंचप्रियवादेनतथासंवर्धनेनच॥ १०॥ सहिराजादशरथःपिताजनयितामम ॥ आज्ञापयन्मांयत्तस्यनतन्मिथ्याभविष्यति॥ ११॥ एवमुक्तेनरामेणभरतःप्रत्यनंतरं ॥ उवाचविपुलोरस्कःसूतंपरमदुर्मनाः॥ १२॥ इहतुस्थंडिलेशीघ्रंकुशानास्तरसारथे॥ आर्यंप्रत्युपवेक्ष्यामियावन्मेसंप्रसीदति॥ १३॥ करमित्यन्वयः ॥ १० ॥ जनयिता उत्पादकःपिता नतुगौणःपिता यदाज्ञापयद्वनवासरूपं एवंचभवदाज्ञातः पूर्वंतेनाज्ञादानात् मयाचावश्यमितिप्रतिज्ञानात्॥ भवदाज्ञयापि तदन्यथाकरणमधुनाऽत्यंतमनुचितमितिभावः॥ ११॥ प्रत्यनंतरं समीपवर्तिनं॥ १२॥ आर्यं प्रत्युपवेक्ष्यामि आर्यमुद्दिश्य प्रत्युपवेशनकर्मकरिष्यइत्यर्थः ॥ तच्चोपरोद्धव्यस्य गृहद्वारसमीपेकुशेषुयावत्कार्यसिद्धिनिराहारतया अवगुंठिताननस्य एकपार्श्वेनैवपार्श्वांतरपरिवृत्तिराहित्येन शयनमिति ॥ १३ ॥

एतदुत्तरं निराहारइत्यादिपद्यंप्रक्षिप्तमितिकतकस्वरसः ॥ धनहीनः अधमर्णेन धनहीनःकृतोद्विजः उत्तमर्णोयथा स्वधनग्रहणायाधमर्णद्वारिशेते तद्वद्दहंशंये॥यावन्मां मद्वचनमंगीकृत्यप्रतियास्यति अयोध्यामित्यर्थस्तस्य ॥१४॥ सतुभरतः राममवेक्षंतं प्रतीक्षमाणं सुमंत्रंप्रेक्ष्य तदनुरोधात्कुशानयनेविलंबमानमितियावत् ॥ कुशोत्तरं कुशास्तरणं स्वयमेवोपस्थाप्य आस्तीर्य भूमावेवास्थितः ॥ प्रत्युपवेशनमनुष्ठितवानित्यर्थः ॥१५॥ किंकुर्वाणं किमन्याय्यंकुर्वाणं ॥१६॥ ब्राह्मणः धनादिनावियोजितइतिशेषः॥एक पार्श्वेनेति ॥ प्रत्युपवेशधर्मोपलक्षणं॥अनेनक्षत्रियाणामेतत्करणे प्रायश्चित्तमितिसूचितं॥१७॥तस्मादुत्तिष्ठेति ॥१८॥ आसीनएव प्रत्युपविष्टएव॥ नानुशासथ नानुशिष्टेत्यर्थः इतिउवाचेत्यन्वयः॥१९॥काकुत्स्थं रामंप्रति राघवोभवान्भरतः सम्यग्वदतीतिजानीमः॥ एषोपिमहाभागोरामःपितुर्वचसितिष्ठतितदपिसम्यगेव यदेवमतएवेत्यर्थः ॥

निराहारोनिरालोकोधनहीनोयथाद्विजः॥ शयेपुरस्ताच्छालायांयावन्मांप्रतियास्यति॥ १४॥ सतुराममवेक्षंतंसुमंत्रंप्रेक्ष्यदुर्मनाः॥ कुशोत्तरमुपस्थाप्यभूमावेवास्थितःस्वयं॥ १५॥तमुवाचमहातेजारामोराजर्षिसत्तमः॥ किंमांभरतकुर्वाणंतातप्रत्युपवेक्ष्यसे॥ १६॥ ब्राह्मणोत्र्येकपार्श्वेननरान्नोद्धुमिहार्हति॥ नतुमूर्द्धाभिषिक्तानांविधिःप्रत्युपवेशने॥ १७॥उत्तिष्ठनरशार्दूलहित्वैतद्दारुणंव्रतं॥ पुरवर्यामितःक्षिप्रमयोध्यांयाहिराघव॥ १८॥ आसीनस्त्वेवभरतःपौरजानपदंजनं॥ उवाचसर्वतःप्रेक्ष्यकिमार्येनानुशासथ ॥ १९॥ तेत दोचुर्महात्मानंपौरजानपदाजनाः॥ काकुत्स्थमभिजानीमःसम्यग्वदतिराघवः॥ २०॥एषोपिहिमहाभागःपितुर्वचसितिष्ठति ॥ अतएवनशक्तास्मव्यावर्तयितुमंजसा॥ २१॥ तेषामाज्ञायवचनंरामोवचनमब्रवीत्॥ एवंनिबोधवचनंसुहृदांधर्मचक्षुषां ॥ २२॥ एतच्चैवोभयंश्रुत्वासम्यक्संपश्यराघव॥ उत्तिष्ठत्वंमहाबाहोमांचस्पृशतथोदकं॥२३॥ अत्रभगवतास्वव्यावर्तननिश्चयेनागतानामपि पौरादीनामंतर्यामिविधयास्वानुकूलवचनप्रयोगः कारितः॥भरतस्यतुयशःख्यापनाय ज्येष्ठेकनिष्ठेनैवंवर्तितव्यमितिलोकव्यवहारबोधनायच तथाप्रवर्तनमितिप्रतिभाति ॥ २० ॥ ॥२१॥रामोवचनमब्रवीदिति भरतंप्रतीतिशेषः॥धर्मचक्षुषां धर्मदर्शिनां निबोध शृणु॥२२॥ उभयंत्वद्विषयंमद्विषयंच वचनंश्रुत्वा संपश्य विचारय विचारेणापिकर्तव्यंनिश्चेतुमशक्तश्चेन्मयोक्तंकुरुइतिशेषः॥ तत्स्योक्तमाह ॥ उत्तिष्ठेति क्षत्रियाविहितप्रत्युपवेशनप्रायश्चित्तमाह मांचस्पृशतथोदकं ॥ उदकस्पर्शआचमनार्थः ॥ २२ ॥

परिषदः सभ्याः ॥ २४ ॥ नयाचे नयाचितवान् नानुशासामि नानुशिष्टवान् शबार्षः॥नानुजानामि वनवासायेतिशेषः ॥ नाभिजानामीतिपाठेवनवासोयुक्तमितिशेषः॥२५॥ अहमेव प्रतिनिधित्वेनेतिशेषः ॥२६॥ तस्यभ्रातुः भरतस्य ॥२७॥ यज्जीवतापित्रा विक्रीतं मूल्यंगृहीत्वादत्तं ॥ आहितं आधिरूपेणन्यस्तं॥क्रीतं मूल्यंदत्वागृहीतं ॥ एवं चेदंराज्यं कैकेय्यैआधिरूपेणदत्तं विक्रीतंवेतिभावः ॥२८॥ उपाधिः प्रतिनिधिः ॥ जुगुप्सितत्वंच स्वस्यतत्समर्थत्वात् ॥ असमर्थेहिकर्तरिसविहितः ॥ उक्तौ कृतौच युक्त

अथोत्थायजलंस्पृष्ट्वाभरतोवाक्यमब्रवीत् ॥ शृण्वंतुमेपरिषदोमंत्रिणःश्रुणुयुस्तथा ॥ २४ ॥ नयाचेपितरंराज्यंनानुशासामिमातरं॥एवंपरमधर्मज्ञंनानुजानामिराघवं ॥ २५ ॥ यदित्ववश्यंवस्तव्यंकर्तव्यंचपितुर्वचः ॥ अहमेवनिवत्स्यामिचतुर्दशवनेसमाः ॥ २६ ॥ धर्मात्मातस्यसत्येनभ्रातुर्वाक्येनविस्मितः ॥ उवाचरामःसंप्रेक्ष्यपौरजानपदंजनं॥ २७॥ विक्रीतमाहितंक्रीतंयत्पित्राजीवतामम॥ननल्लोपयितुंशक्यंमयावाभरतेनवा॥ २८॥ उपाधिर्नमयाकार्योवनवासेजुगुप्सितः ॥ युक्तमुक्तंचकैकेय्यापित्रामेसुकृतंकृतं॥ २९॥ जानामिभरतंक्षांतंगुरुसत्कारकारिणं॥ सर्वमेवात्रकल्याणंसत्यसंधेमहात्मनि ॥ ३० ॥ अनेनधर्मशीलेनवनात्प्रत्यागतःपुनः॥भ्रात्रासहभविष्यामिपृथिव्याःपतिरुत्तमः ॥ ३१ ॥ वृतोराजाहिकैकेय्यामयातद्वचनंकृतं ॥ अनृतान्मोचयानेनपितरंतं महीपतिं॥ ३२॥ इत्यार्षेश्रीम० अयो० एकादशोत्तरशततमःसर्गः॥ १११॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

त्वंवररूपकृणापाकरणार्थत्वात् ॥ बहूपकारकत्वाच्चातस्तस्याः मातुस्तस्यपितुश्च वचनमवश्यमेवकार्यमितिशेषः ॥ अयुक्तवादित्वेहि गुरोरप्यवलिप्तस्येत्यादिन्यायविषयत्वंस्यादितिभावः॥ २९ ॥ अत्र भरते सर्वमेवकल्याणं राज्यपरिपालनादिरूपं संभावयामीतिशेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तद्वचनं कैकेयीवचनं मोचयानेन मोचयमानेन एवंमदुक्तकरणेन त्वमपि पितरमनृतान्मोचयेतिध्वनितं ॥३२॥ इतिरामाभिरामेश्रीरा० रा० ति०वा० आ०अयो०एकादशोत्तरशततमःसर्गः ॥ १११ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

भ्रातृभ्यामित्यार्षीतृतीया भ्रात्रोःसंगममित्यर्थः ॥ संगमंप्रेक्ष्य विस्मिताइत्यन्वयः ॥ समुपेताः स्वार्थरावणवधसंपत्तये तत्रस्थले समवेतामहर्षयोनारदाद्याः ॥ १ ॥ अंतर्हिताः तयोःसंगमंद्रष्टुमागताः ॥ अदृश्यरूपाआकाशस्थाः ॥ २ ॥ धर्मविक्रमौ धर्ममार्गवर्तिनौ उभयोः संभाषां संभाषणंश्रुत्वोभाभ्यां स्पृहयामहे प्रीताभवामः ॥ यद्वा तादृशसंभाषणंश्रोतुं पुनःपुनर्वांछामहेइति ॥ ३ ॥ संगताऐकमत्यंप्राप्ताः ॥ ४ ॥ पितरंयद्यवेक्षसे पितुःसुखं यदीच्छसीत्यर्थः ॥ ५ ॥ सदानृणं सतास्वकृतसमीचीनानुष्ठाने

तमप्रतिमतेजोभ्यांभ्रातृभ्यांरोमहर्षणं॥विस्मिताःसंगमंप्रेक्ष्यसमुपेतामहर्षयः ॥ १ ॥ अंतर्हितामुनिगणाःस्थिताश्चपरमर्षयः॥तौ भ्रातरौमहाभागौकाकुत्स्थौप्रशशंसिरे॥२॥ सदार्यौराजपुत्रौद्वौधर्मज्ञौधर्मविक्रमौ॥ श्रुत्वावयंहिसंभाषामुभयोःस्पृहयामहे॥३॥ ततस्त्वृषिगणाःक्षिप्रंदशग्रीववधैषिणः॥ भरतंराजशार्दूलमित्यूचुःसंगतावचः॥४॥ कुलेजातमहाप्राज्ञमहावृत्तमहायशः॥ ग्राह्यंरामस्यवाक्यंतेपितरंयद्यवेक्षसे॥५॥ सदानृणमिमंरामंवयमिच्छामहेपितुः॥ अनृणत्वाच्चकैकेय्याःस्वर्गंदशरथोगतः॥६॥ एतावदुक्त्वा वचनंगंधर्वाःसमहर्षयः॥ राजर्षयश्चैवतथासर्वेस्वांस्वांगतिंगताः॥७॥ ह्लादितस्तेनवाक्येनशुभेशुभदर्शनः॥ रामःसंहृष्टवदनस्तानृषीनभ्यपूजयत्॥८॥ त्रस्तगात्रस्तुभरतःसवाचासज्जमानया॥ कृतांजलिरिदंवाक्यंराघवंपुनरब्रवीत्॥ ९॥ रामधर्ममिमंप्रेक्ष्यकुलधर्मानुसंततं॥ कर्तुमर्हसिकाकुत्स्थमममातुश्चयाचनां॥ १० ॥

न आसर्वतोऽनृणमित्यर्थः ॥ अनृणत्वात् रामप्रतिज्ञयेतिशेषः ॥ यदि रामइदानींविपरीतंकुर्यात्॥ प्रतिनिधिद्वारावानुतिष्ठेत्तदा तेपितुःपुनःस्वर्गाद्धंशएवेतिध्वनिः ॥ ६ ॥७॥ अभ्यपूजयत् सम्यग्मांधर्मतोरक्षितवंतइत्युक्तवानित्यर्थः ॥ ८ ॥त्रस्तगात्रउद्विग्नगात्रः स्वस्तेतिपाठांतरं ॥९॥ रामइमंधर्मं ज्येष्ठस्यराज्यमित्येवंरूपं कुलेकुलेधर्मबुध्याऽनुसंततंसंबद्धं॥ धर्ममथप्रेक्ष्यकालधर्मांश्चसंततमितिपाठे धर्ममुक्तं अथ अथवा कालधर्मान्कालकृतस्वशक्तिमन्निष्ठतद्भावलक्षणान्प्रेक्ष्य विचार्य मममातुः कौसल्यायाश्च याचनांकर्तुमर्हसि ॥ १० ॥

अथ कालकृतां स्वस्यरक्षणाशक्तिंदर्शयति ॥ रक्षितुमिति ॥ एकोऽसहायः रक्तानुरक्तान् ॥ ११ ॥ हियतस्त्वामेवप्रतीक्षते ॥ १२ ॥ अतइदंराज्यंप्रतिपद्य स्वीकृत्य कस्मिं श्चित्स्थापयहि ॥ हिर्वाक्यालंकारे ॥ हियतः सत्वद्वत्तराज्योलोकपालनेशक्तिमान्भवति ॥ शक्तिमानसीतिपाठे अयंमदीयइतिस्वीकारमात्रेण लोकस्य समस्तस्य पालने शक्तिमानसि ॥ रामस्यराज्यमित्येतावल्लोकपरिपालनेपेक्षितसहायतयेत्यर्थः ॥ १३ ॥ एवं उक्तप्रकारं ॥ १४ ॥ स्वयमंकेकृत्येत्यन्वयः ॥ १५ ॥ इयंबुद्धिर्मद्वनवासा

रक्षितुंसुमहद्राज्यमहमेकस्तुनोत्सहे ॥ पौरजानपदांश्चापिरक्तान्रंजयितुंतदा ॥ ११ ॥ ज्ञातयश्चापियोधाश्चमित्राणिसुहृदश्चनः ॥ त्वामेवहिप्रतीक्षंतेपर्जन्यमिवकर्षकाः ॥ १२ ॥ इदंराज्यंमहाप्राज्ञस्थापयप्रतिपद्यहि ॥ शक्तिमान्सहिकाकुत्स्थलोकस्यपरिपालने ॥ १३ ॥ एवमुक्तापतद्भ्रातुःपादयोर्भरतस्तदा ॥ भृशंसंप्रार्थयामासराघवेतिप्रियंवदन् ॥ १४ ॥ तमंकेभ्रातरंकृत्वारामोवचनमब्रवीत् ॥ श्यामं नलिनपत्राक्षंमत्तहंसस्वरःस्वयं ॥ १५ ॥ आगतात्वामियंबुद्धिःस्वजावैनयिकीचया ॥ भृशमुत्सहसेतातरक्षितुंपृथिवीमपि ॥ १६ ॥ अमात्यैश्चसुहृद्भिश्चबुद्धिमद्भिश्चमंत्रिभिः ॥ सर्वकार्याणिसंमंत्र्यमहांत्यपिहिकारय ॥ १७ ॥ लक्ष्मीश्चेंद्रादपेयाद्वाहिमवान्वाहि मंत्यजेत् ॥ अतीयात्सागरोवेलांनप्रतिज्ञामहंपितुः ॥ १८ ॥

॥२१०॥

विरोधिनी स्वीयत्वेनांगीकृत्य स्थापनविषया आगता जाता सा स्व जा स्वाभाविकी गुरुसेवयाप्राप्तोयोविनयःशिक्षा तज्जन्याच इतराचसर्वादुष्टेतिभावः ॥ अथयात्वयास्वस्याशक्तिरुक्तापालनेसानास्त्येवेत्याह ॥ भृशमिति ॥ १६ ॥ अ मात्याः प्रधानमंत्रिणः ॥ मंत्रिणउपमंत्रिणः ॥ कारय राजाज्ञयेतिशेषः ॥ १७ ॥ अथमात्ययाचनयापि इदानींपराद्दत्तिरशक्येत्याह ॥ लक्ष्मीरित्यादि ॥ पितुःप्रतिज्ञां नत्यजेयमितिशेषः ॥ १८ ॥

कामात् त्वद्वत्तस्नेहात् ॥ लोभात्त्वद्याजेन राज्यकरणलोभात् ॥ तुभ्यंमात्रा तवमात्रा षष्ठ्यर्थेआर्षीचतुर्थी ॥ यदिदंकृतं तत्तवानिष्टमपि ॥ अनिष्टमिति मनसिनकर्तव्यं मदा ज्ञयेतिशेषः ॥ अतस्तस्यांमातृवदेववर्तितव्यं शुश्रूषितव्यं तदर्हमितिवतिः ॥ कामात् देवानामिच्छातः लोभाद्वालोभादेव तेषांदेवलोकराज्यलोभात् तवमात्रादेवैरेवमंथराद्वा राइदंकृतं कारितमितिगूढोर्थः शेषंप्राग्वत् ॥ १९ ॥ प्रतिपच्चंद्रदर्शनमित्यनेन तद्वदादरणीयदर्शनत्वं वर्धिष्णुत्वं चिरमदर्शनंचसूचितं ॥ २० ॥ एते उटजसन्निहिते अधि रोहेत्यनेन भद्रासन स्थानीयपादुकयोःप्रतिनिधिभूतयोरारोहणेन राज्यप्रतिपत्तिःकारिता ॥ एषाचप्रार्थनावसिष्ठनियोगानंतरंबोध्या ॥ भरद्वाजंप्रति एतेप्रयच्छसंहृष्टःपादुके

कामाद्वातातलोभाद्वामात्रातुभ्यमिदंकृतं ॥ ननन्मनसिकर्तव्यंवर्तितव्यंचमातृवत् ॥ १९ ॥ एवंब्रुवाणंभरतःकौसल्यासुतमब्रवी त् ॥ तेजसादित्यसंकाशंप्रतिपच्चंद्रदर्शनं ॥ २० ॥ अधिरोहार्यपादाभ्यांपादुकेहेमभूषिते ॥ एतेहिसर्वलोकस्ययोगक्षेमंविधास्य तः ॥ २१ ॥ सोधिरुह्यनरव्याघ्रःपादुकेव्यवमुच्यच ॥ प्रायच्छत्सुमहातेजाभरतायमहात्मने ॥ २२ ॥ सपादुकेसंप्रणम्यरामंवचनम ब्रवीत् ॥ चतुर्दशहिवर्षाणिजटाचीरधरोह्यहं ॥ २३ ॥ फलमूलाशनोवीरभवेयंरघुनंदन ॥ तवागमनमाकांक्षन्वसन्वैनगराद्बहिः ॥ २४ ॥ तवपादुकयोर्न्यस्यराज्यतंत्रंपरंतप ॥ चतुर्दशेहिसंपूर्णेवर्षेहनिरघूत्तम ॥ २५ ॥

हेमभूषितेइतिवसिष्ठोक्तित्वेनवक्ष्यमाणत्वात्यति निधित्वमेवाह एतेहीत्यादिना ॥ २१ ॥ सरामः पादुकेऽधिरुह्य व्यवमुच्य पुनस्तोवरुह्य भरतायप्रायच्छत् ॥ एतेनप्रतिनिधिद्वारा राज्यरक्षानियोगःकृतः ॥ प्रतिपद्यस्था पयेतिचिरंभरतप्रार्थनंचसाधितं ॥ अधिरोहणेनशक्तिविशेषस्यतत्रस्थापनं यद्दर्शनेनसर्वज्ञत्वसंपत्तिरितिबोध्यं ॥ तदुक्तंपाद्मे ॥ ज्ञात्वातदाज्ञांताभ्यांचभरतःक्षितिमन्वशादिति ॥ ताभ्यां पादुकाभ्यां तद्दर्शनमात्रेणेदृशेविषये भगवतएवमाज्ञेतिज्ञात्वा तथाव्यवहारमकरोदित्यर्थः ॥ भरतस्तुपांचजन्यावतारत्वादाच्छादितसार्वज्ञइत्यनेननसूचितं ॥ भगव त्स्पर्शेनाचेतनेपि सार्वज्ञदानशक्तिमत्वमितिभगवन्माहात्म्यातिशयद्वारारामस्येश्वरत्वंचसूचितं ॥ २२ ॥ जटाचीरधरइत्यादिना राज्यकृतभोगाभावःसूचितः ॥ २३ ॥ २४ ॥ रा ज्यतंत्रं राज्यव्यापारं न्यस्यत्वद्बुध्या विनिवेद्य ॥ चतुर्दशेवर्षेसंपूर्णे पंचदशवर्षाद्यदिवसे यदित्वांनद्रक्ष्यामि तदाग्निंप्रवेक्ष्यामि ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥२७॥ शमोसि रोषाकरणायेतिशेषः ॥२८॥ संपरिगृह्य शिरसेतिशेषः॥ उत्तमनागमूर्धनि राजोपवाह्यगजमस्तके तत्कालाभिषिक्तराजाधिरोहणधियेतिशेषः ॥ सर्व लोकप्रख्यापनार्थमेतत् ॥ २९ ॥ ३० ॥ सर्वाः सकैकेयीः ॥ अनेन कैकेय्यादोषराहित्यंसूचितं ॥ रुदन्रुदन्निव ॥ ३१ ॥ इतिरामाभि० अयो० द्वादशोत्तरशततमःसर्गः ॥ ११२ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ततइति ॥ पूर्वं सर्वलोकज्ञानायगजमस्तकेस्थापयित्वा पुनःसादरं ततआदाय स्वमस्तकेकृत्वेत्यर्थः ॥ यद्वा शिरसीत्यस्यग

नद्रक्ष्यामियदित्वांतुप्रवेक्ष्यामिहुताशनं ॥ तथेतिचप्रतिज्ञायतंपरिष्वज्यसादरं ॥ २६ ॥ शत्रुघ्नंचपरिष्वज्यवचनंचेदमब्रवीत् ॥ मा तरंरक्षकैकेयींमारोषंकुरुतांप्रति ॥ २७ ॥ मयाचसीतयाचैवशमोसिरघुनंदन ॥ इत्युक्काश्रुपरीताक्षोभ्रातरंविससर्जह ॥ २८ ॥ सपा दुकेतेभरतःस्वलंकृतेमहोज्वलेसंपरिगृह्यधर्मवित् ॥ प्रदक्षिणंचैवचकाररावंचकारचैवोत्तमनागमूर्धनि ॥ २९ ॥ अथानुपूर्व्याप्रति पूज्यतंजनंगुरूंश्चमंत्रीन्प्रकृतीस्तथानुजौ ॥ व्यसर्जयद्राघववंशवर्धनःस्थितःस्वधर्मेहिमवानिवाचलः ॥ ३० ॥ तंमातरोवाष्पगृहीत कंठ्योदुःखेननामंत्रयितुंहिशेकुः ॥ सचैवमातॄनभिवाद्यसर्वारुदन्कुटींस्वांप्रविवेशरामः ॥ ३१ ॥ इत्यार्षेश्रीम० अयो० द्वादशाधिक शततमःसर्गः ॥ ११२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ततःशिरसिकृत्वातुपादुकेभरतस्तदा ॥ आरुरोहरथंहृष्टःशत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ १ ॥ वसिष्ठोवामदेवश्चजावालिश्चदृढव्रतः ॥ अग्रतःप्रययुःसर्वेमंत्रिणोमंत्रिपूजिताः ॥ २ ॥ मंदाकिनींनदींरम्यांप्राङ्मुखास्तेययुस्तदा ॥ प्रदक्षिणंचकुर्वाणाश्चित्रकूटंमहागिरिं ॥ ३ ॥ पश्यन्धातुसहस्राणिरम्याणिविविधानिच ॥ प्रययौतस्यपार्श्वेनससैन्योभरतस्तदा ॥ ४ ॥

जशिरसीत्येवार्थः ॥ १ ॥ मंत्रे गाढकार्यविचारे निश्चेतृत्वेनपूजिताइत्यर्थः ॥ २ ॥ मंदाकिनीं चित्रकूटोत्तरपार्श्ववर्तिनीं प्रदक्षिणामिति ॥ उत्तरपार्श्वस्थांमंदाकिनीं प्राप्य प्राङ्मुखतयागमनात्सिद्धंतस्यप्रदक्षिणकरणं ॥ ३ ॥ पार्श्वेन उत्तरपार्श्वेन ॥ ४ ॥

यत्र यमुनादक्षिणकूले अतएवचित्रकूटस्यादूरात् ॥ अनेन यमुनादक्षिणतटेपि क्वचिद्भरद्वाजाश्रमइतिज्ञायते अतएवाग्नेभरद्वाजामंत्रणोत्तरं ततस्तेयमुनांतीर्त्वेतिवक्ष्यति ॥ संप्रति तत्रस्थितिस्तु रामभरतयोःसंवादंशिष्यद्वाराज्ञटितिश्रोतुमितिबोध्यं ॥ ५ ॥ ६ ॥ कृत्यं कर्तव्यंकृतमपि अपिः प्रश्ने ॥ कृत्यमेवाह ॥ रामेणचेति ॥ ७ ॥ ८ ॥ गु रुणा वसिष्ठेन माग्राच परमप्रीतःसत्यपरिपालनविषयइतिशेषः ॥९॥ या कैकेयीनिमित्तं ममपितुःप्रतिज्ञा चतुर्दशवर्षाणिरामेणवनेवस्तव्यमिति तामेवपितुःप्रतिज्ञां पालयि

अदूराच्चित्रकूटस्यददर्शभरतस्तदा॥आश्रमंयत्रसमुनिर्भरद्वाजःकृतालयः॥५॥सतमाश्रममागम्यभरद्वाजस्यवीर्यवान्॥ अवतीर्य रथात्पादौववंदेकुलनंदनः ॥ ६ ॥ ततोहृष्टोभरद्वाजोभरतंवाक्यमब्रवीत् ॥ अपिकृत्यंकृतंतातरामेणचसमागतं ॥ ७ ॥ एवमुक्तःसतु ततोभरद्वाजेनधीमता ॥ प्रत्युवाचभरद्वाजंभरतोधर्मवत्सलः ॥ ८ ॥ सयाच्यमानोगुरुणामयाचदृढविक्रमः ॥ राघवःपरमप्रीतोवसि ष्ठंवाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥ पितुःप्रतिज्ञांतामेवपालयिष्यामितत्त्वतः ॥ चतुर्दशहिवर्षाणियाप्रतिज्ञापितुर्मम ॥ १० ॥ एवमुक्तोमहाप्राज्ञो वसिष्ठःप्रत्युवाचह ॥ वाक्यज्ञोवाक्यकुशलंराघवंवचनंमहत् ॥ ११ ॥ एनंप्रयच्छसंहृष्टःपादुकेहेमभूषिते ॥ अयोध्यायांमहाप्राज्ञयो गक्षेमकरोभव ॥ १२ ॥ एवमुक्तोवसिष्ठेनराघवःप्राङ्मुखःस्थितः ॥ पादुकेहेमविकृतेममराज्यायतेददौ ॥ १३ ॥ निवृत्तोहमनुज्ञातो रामेणसुमहात्मना ॥ अयोध्यामेवगच्छामिगृहीत्वापादुकेशुभे ॥ १४ ॥ एतच्छ्रुत्वाशुभंवाक्यंभरतस्यमहात्मनः ॥ भरद्वाजःशुभतरंमु निर्वाक्यमुदाहरत् ॥ १५ ॥ नैतच्चित्रंनरव्याघ्रशीलवृत्तविदांवरे ॥ यदार्यंत्वयितिष्ठेत्तुनिष्पोत्सृष्टमिवोदकं ॥ १६ ॥ अनृणःसमहाबाहुः पितादशरथस्तव ॥ यस्यत्वमीदृशःपुत्रोधर्मात्माधर्मवत्सलः ॥ १७ ॥

ष्यामीतिसंबंधः ॥ १० ॥ एवमुक्तःरामेणेतिशेषः ॥ ११ ॥ प्रयच्छ प्रतिनिधि त्वेनेतिशेषः ॥ अप्राप्तप्राप्तियोगः प्राप्तस्यपरिपालनंक्षेमः तत्करोभवेति एतद्वाराभरतेसार्वज्ञसंपादनेनेतिशेषः ॥ १२ ॥ हेमविकृते हेम्नाविचित्रतयाकृते ममराज्याय ममरा ज्यरक्षाशक्त्यनुग्रहार्थमित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ यदार्यं शोभनचरित्रं त्वयितिष्ठेदितियत्तदुत्सृष्टमुदकंनिम्नेतिष्ठेदितिवन्नचित्रं निम्नेतिलुप्तसप्तम्यंतं ॥ १६ ॥ १७ ॥

उक्तवाक्यं उक्तरीत्येतिशेषः॥ आमंत्रयितुमारेभे आमंत्रणंकृतवान् ॥१८॥१९॥२०॥ यमुनांतीर्त्वा गंगांददृशुरिति॥यमुनांतीर्त्वा तस्मिन्नेवदिनेभरद्वाजंदृष्ट्वा गंगांददृशुरित्यर्थः इतिकश्चित् तत्तुपूर्वोक्तरीत्यासामंजस्याद्धेयं॥ जलस्यशिवत्वं रम्यत्वंच दर्शनमात्रेणसकलपापापहंतृत्वं मधुरत्वंच ॥२१॥२२॥ शृंगवेरपुरादितिनिर्गत्येतिशेषः॥२३॥ विध्वस्ता विध्वस्तशोभा निराकारा निरलंकारा ॥२४॥ इतिरामाभि०रा०वा०आ०अ०त्रयोदशाधिकशततमःसर्गः ॥११३॥ ॥७॥ ॥७॥उपयानुपगच्छन्॥१॥

तमृषिंतुमहाप्राज्ञमुक्तवाक्यंकृतांजलिः॥ आमंत्रयितुमारेभेचरणावुपगृह्यच॥ १८॥ ततःप्रदक्षिणंकृत्वाभरद्वाजंपुनःपुनः॥ भरतस्तुययौश्रीमानयोध्यांसहमंत्रिभिः॥१९॥ यानैश्चशकटैश्चैवहयैर्नागैश्चसाचमूः॥ पुनर्निवृत्ताविस्तीर्णाभरतस्यानुयायिनी॥२०॥ ततस्तेयमुनांदिव्यांनदींतीर्त्वोर्मिमालिनीं॥ ददृशुस्तांपुनःसर्वेगंगांशिवजलांनदीं॥२१॥ तांरम्यजलसंपूर्णांसंतीर्यसहबांधवः॥ शृंगवेरपुरंरम्यंप्रविवेशससैनिकः॥ २२॥ शृंगवेरपुराद्भूयअयोध्यांसंददर्शह॥ अयोध्यांतुतदादृष्ट्वापित्राभ्रात्राविवर्जितां॥ २३॥ भरतोदुःखसंतप्तःसारथिंचेदमब्रवीत्॥ सारथेपश्यविध्वस्ताअयोध्यानप्रकाशते॥ निराकारानिरानंदादीनाप्रतिहतस्वना॥ २४॥ इत्यार्षेश्री०अ०त्रयोदशाधिकशततमःसर्गः ॥११३॥ ॥७॥ स्निग्धगंभीरघोषेणस्यंदनेनोपयान्प्रभुः॥ अयोध्यांभरतःक्षिप्रंप्रविवेशमहायशाः॥१॥ विडालोलूकचरितामालीननरवारणां॥ तिमिराभ्याहतांकालीमप्रकाशांनिशामिव॥२॥ राहुशत्रोःप्रियांपत्नींश्रियाप्रज्वलितप्रभां॥ ग्रहेणाभ्युदितेनैकांरोहिणीमिवपीडितां॥३॥ अल्पोष्णक्षुब्धसलिलांघर्मतप्तविहंगमां॥ लीनमीनझषग्राहांकृशांगिरिनदीमिव॥४॥ विडालादिभिश्चरितां तत्संचारवतीं॥ आसमंताल्लीनानि श्लिष्टानि लग्नानि नराणांवारणानि कवाटानियस्यां तिमिरेणालक्ष्यतांप्राप्तां अतएवकालीं ततएवाप्रकाशां निशामिवस्थितामयोध्यां प्रविवेशेत्यन्वयः॥ २॥ राहुशत्रोश्चंद्रस्य श्रिया दिव्यैश्वर्येणयुक्तां अतएवप्रज्वलितप्रभां अभ्युदितेन ग्रहेण राहुणापीडितभर्तृकां अतएवैकामसहायांरोहिणीमिवस्थितां ॥ ३ ॥ आतपवशाद्ल्पोष्णं क्षुब्धं कलुषंच सलिलं यस्यास्तां ॥ झषोमत्स्यविशेषः ॥ क्षुब्धेत्यार्षं ॥ ४ ॥

विधूमामतएव हेमाभां अग्नेःसमुत्थितां शिखामिव पूर्वं रामस्थितिसमये जाज्वल्यमानरूपतयास्थितां पश्चाद्रामविवासनकाले हविरभ्युक्षितां पयोहोमीयपयःसिक्तामतएवविप्रलयंगतां शिखामिवस्थितां ॥ अध्वराग्नेःसमुत्थितामितिपाठेबहुसंमतस्तत्राप्यर्थः प्राग्वदेव शिखामित्यस्यचाद्वत्तिः ॥ ५ ॥ ६ ॥ समुत्थितां प्रबलमारुतेनसमुत्थितां अतएवसफेनां सस्वनामूर्मिमिवभूत्वा तत्सदृशंरूपंप्राप्य पश्चात्प्रशांतमारुतेनोद्ल्पंधूतां कंपितामतएवनिस्वनां सागरस्यजलोर्मिमिवस्थितां ॥ ७ ॥ यज्ञायुधैः स्रुग्वा

विधूमामिवहेमाभांशिखामग्नेःसमुत्थितां ॥ हविरभ्युक्षितांपश्चाच्छिखांविप्रलयंगतां॥५॥ विध्वस्तकवचांरुग्णगजवाजिरथध्वजां॥ हतप्रवीरामापन्नांचमूमिवमहाहवे॥६॥ सफेनांसस्वनांभूत्वासागरस्यसमुत्थितां॥ प्रशांतमारुतोद्धूतांजलोर्मिमिवनिस्वनां॥७॥ त्यक्तांयज्ञायुधैःसर्वैरभिरूपैश्चयाजकैः॥ सुत्याकालेसुनिर्वृत्तेवेदिंगतरवामिव॥८॥ गोष्ठमध्येस्थितामार्तामचरंतींनवंतृणं॥ गोवृषेणपरित्यक्तांगवांपत्नीमिवोत्सुकां॥९॥ प्रभाकराद्यैःमुस्निग्धैःप्रज्वलद्भिरिवोत्तमैः॥ वियुक्तांमणिभिर्जात्यैर्नवांमुक्तावलीमिव॥१०॥ सहसाचरतांस्थानान्महींपुण्यक्षयोद्गतां॥ संहृतद्युतिविस्तारांतारामिवदिवश्च्युतां॥११॥ पुष्पनद्धांवसंतांतेमत्तभ्रमरशालिनीं॥ द्रुतदावाग्निविप्लुष्टांक्लांतांवनलतामिव ॥ १२ ॥ संमूढनिगमांसर्वांसंक्षिप्तविपणापणां॥ प्रच्छन्नशशिनक्षत्रांद्यामिवांबुधरैर्युतां॥१३॥

दिभिः अभिरूपैः प्रशस्तैः सुत्याकाले यागकाले निर्वृत्ते समाप्तेसति ॥ ८ ॥ गोष्ठोव्रजं तत्रस्थितां गोवृषेण श्रेष्ठगवां वृषभेण ॥यद्वा गवांप्रियेणवृषेणत्यक्तांअतएवार्तां तत्रोत्सुकां नवंतृणमचरंतीमभक्षयंतीं गवां तरुणवृषाणां पत्नीमिवस्थितांगवां पंक्तिमिवेतिपाठांतरं ॥पत्नीमित्यस्यपंक्तीमित्यर्थंतीर्थआहतत्वित्यं॥९॥ प्रभाकराद्यैःपद्मरागाद्यैःस्फटिकाद्यैरितिकतकोक्तंतुनयुक्तं॥ १० ॥ स्थानात्सहसाचरितां चलितां पुण्यक्षयेतिलुप्तसप्तम्यंतं ॥ पुण्यक्षयेसतिमहींप्राप्तां संहृतो द्युतिविस्तारोयस्यास्तां ॥११॥ द्रुतदावाग्निविप्लुष्टां वेगवद्दावाग्निनाव्याप्तां ॥१२॥ संमूढाःशोकाकुलचित्तानिगमावणिजोयस्यां ॥ यद्वा संमूढोजनसंचाररहितोनिगमः पंथा यस्यां ॥ निगमोनिश्चयेवेदेपुरेपथिवणिक्पथे संक्षिप्ताविपणापणाः पण्यवीथयोयस्यां ॥ १३ ॥

क्षीणपानोत्तमैः क्षीणमद्यैः भग्नैः शरावैः संवृतां हतशौंडां हतमद्यपां ॥ १४ ॥ दक्षणभूमितलां भिन्नचत्वरां भिन्नपात्रैर्युक्तां भग्नां भग्नस्तंभां उपयुक्तोदकां समानोदकां ॥ १५ ॥ विपुलां विशालां विततां धनुष्यातताम् युक्तपाशां धनुष्कोट्योर्ज्यांबंधनार्थपाशयुतां तरस्विनांबाणैर्विनिकृत्तां छिन्नां आयुधाद्धनुषःपतितां ॥ १६ ॥ सहसा बलात्कारेणवाहितां प्रधावितां प्रतिसैन्येननिहतामतएवपातितां ॥ १७ ॥१८॥ यथापुरं यथापूर्वं ननिशाम्यतेखलु अत्रकिंकुर्मइतियोजना ॥ १९ ॥ मदकरोगंधः मदगं

क्षीणपानोत्तमैर्भग्नैःशरावैरभिसंवृतां॥हतशौंडामिवध्वस्तांपानभूमिमसंस्कृतां॥१४॥दक्षणभूमितलांनिघ्नांदक्षणपात्रैःसमावृतां॥उ
पयुक्तोदकांभग्नांप्रपांनिपतितामिव॥१५॥विपुलांविततांचैवयुक्तपाशांतरस्विनां॥भूमौबाणैर्विनिकृत्तांपतितांज्यामिवायुधात्॥१६
सहसायुद्धशौंडेनहयारोहेणवाहितां॥निहतांप्रतिसैन्येनवडवामिवपातितां ॥ १७॥ भरतस्तुरथस्थःसन्श्रीमान्दशरथात्मजः॥ वाह
यंतंरथश्रेष्ठंसारथिंवाक्यमब्रवीत्॥ १८॥ किन्नुखल्वद्यगंभीरोमूर्छितोननिशाम्यते॥ यथापुरमयोध्यायांगीतवादित्रनिस्वनः॥१९॥
वारुणीमदगंधश्चमाल्यगंधश्चमूर्छितः॥ चंदनागरुगंधश्चनप्रवातिसमंततः॥२०॥ यानप्रवरघोषश्चसुस्निग्धहयनिस्वनः॥ प्रमत्तग
जनादश्चमहांश्चरथनिस्वनः॥ २१॥ नेदानींश्रूयतेपुर्यामस्यांरामेविवासिते॥ चंदनागरुगंधांश्चमहार्हांश्चनवस्रजः ॥ २२॥ गतेरा
मेहितरुणाःसंतताःनोपभुंजते॥ बहिर्यात्रांनगच्छंतिचित्रमाल्यधरानराः॥ २३॥ नोत्सवाःसंप्रवर्तंतेरामशोकार्दितेपुरे॥ साहिनूनंम
मभ्रात्रापुरस्यास्यद्युतिर्गता॥ २४॥ नहिराजत्ययोध्येयंसासारेवार्जुनीक्षपा॥ कदानुखलुमेभ्राताम्होत्सवइवागतः ॥ २५॥ जन
यिष्यत्ययोध्यायांहर्षंग्रीष्मइवांबुदः॥तरुणैश्चारुवेषैश्चनरैरुन्नतगामिभिः॥ २६॥

धः मूर्छितोव्याप्तः॥ २०॥ २१॥ २२॥ ॥ २३ ॥ ममभ्रात्रासहेतिशेषः॥ २४॥ अर्जुनी शारदी शुक्लपक्षसंबंधिनीवासासारा वेगवद्दृष्टिधारासहिता महोत्सवइव ग्रीष्मेंबुदइवच ॥ २५ ॥ उन्नतगामिभिः संतोषा दुद्धतगामिभिः ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ सुरैरुत्कृष्टं कृतशोकमभास्करंदिनमिव॥ एवंहिश्रूयते पुरादेवासुरेयुद्धेऽसुरैर्देवाः पराजिताराहुणाच भानुःपातितः तदादिवारात्रविभागरहितेकाले स्वस्वलो
कात् ब्रह्मलोकंगतैर्देवैः प्रार्थितस्य ब्रह्मणोनियोगादत्रिःसनराजं सूर्याधिपत्यंचकारेतितीर्थः॥ देवैरुत्कृष्टं भास्करहीनं दिनं कविकल्पितमत्रोपमानमितिकतकः॥ विभक्तं
विगतसंस्कारं भक्तं सेवितं संस्कृतं तद्भिन्नमितियावत्॥ २९॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामायेरा० अयो० चतुर्दशोत्तरशततमःसर्गः॥११४॥ ॥७॥ ॥७॥ ततइति॥१॥

संपतद्भिरयोध्यायांनाभिभांतिमहापथाः॥इतिब्रुवन्सारथिनादुःखितोभरतस्तदा॥२७॥ अयोध्यांसंप्रविश्यैवविवेशवसतिंपितुः॥
तेनहीनांनरेंद्रेणसिंहहीनांगुहामिव॥२८॥तदातदंतःपुरमुज्झितप्रभंसुरैरिवोत्कृष्टमभास्करंदिनं॥निरीक्ष्यसर्वत्रविभक्तमात्मवान्सु
मोचबाष्पंभरतःसुदुःखितः॥ २९॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा० आ० अ० चतुर्दशाधिकशततमःसर्गः॥११४॥७॥ ॥७॥
ततोनिक्षिप्यमातॄस्ताअयोध्यायांदृढव्रतः॥भरतःशोकसंतप्तोगुरूनिदमथाब्रवीत्॥ १॥ नंदिग्रामंगमिष्यामिसर्वानामंत्रयेत्रवः॥
तत्रदुःखमिदंसर्वंसहिष्येराघवंविना॥ २॥ गतश्चाहोदिवंराजावनस्थःसगुरुर्मम॥रामंप्रतीक्ष्येराज्यायसहिराजामहायशाः॥३॥
एतच्छ्रुत्वाशुभंवाक्यंभरतस्यमहात्मनः॥ अब्रुवन्मंत्रिणःसर्वेवसिष्ठश्चपुरोहितः॥४॥ सुभृशंश्लाघनीयंचयदुक्तंभरतत्वया॥वच
नंभ्रातृवात्सल्यादनुरूपंतवैवतत्॥५॥नित्येतेबंधुलुब्धस्यतिष्ठतोभ्रातृसौहृदे॥मार्गमार्यप्रपन्नस्यनानुमन्येतकःपुमान्॥६॥मं
त्रिणांवचनंश्रुत्वायथाभिलषितंप्रियं॥अब्रवीत्सारथिंवाक्यंरथोमेयुज्यतामिति॥७॥

अत्र अयोध्यायां तेनसहागमनंवारितं रावबंविना दुःखं पितृभ्रातृवियोगजंदुःखमितियावत्॥ २॥ तदेवाह॥ गतश्चेति॥ ३॥ ४॥ ५॥ बंधुलुब्धस्य बंधुजनपरिपालनेऽधिकस्पृहावतः आर्यं श्रेष्ठं नानुमन्येत त्वद्वचनमितिशेषः॥ ६॥ यथाभिलषितं स्वाभिलषितमनतिक्रम्यप्रवर्त्तं॥ ७॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ नंदिग्रामोयतोभवेत् येन मार्गेण सप्राप्तोभवेत् तेनययुः ॥ १० ॥ तदनाहूतं भरतेनाकृताङ्गानमपि ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ एतदयोध्याराज्यं ममभ्रात्रासंन्या सवत्समीचीनवस्तुनिक्षेपवन्मयिदत्तं स्थापितं कालांतरेग्रहणायविश्वस्तपुरुषेरक्षणार्थंवस्तुस्थापनं न्यासोनिक्षेपइतिच न्यासस्यापि राज्यस्य रक्षणंभगवत्पादुकाधीनमेव नमदधीनमित्याह ॥ योगेत्यादि ॥ इत्युवाचेतिपूर्वेणान्वयः ॥ १४ ॥ पादुके संन्यासं पादुकात्मकंसद्वस्तुन्यासं वेदाःप्रमाणमितिवत्साधु शिरसाकृत्वा प्रणम्येतियावत् ॥

प्रहृष्टवदनःसर्वामातॄःसमभिभाष्यच॥ आरुरोहरथंश्रीमान्शत्रुघ्नेनसमन्वितः॥८॥ आरुह्यतुरथंक्षिप्रंशत्रुघ्नभरतावुभौ॥ ययतुः परमप्रीतौवृतौमंत्रिपुरोहितैः॥ ९॥ अग्रतोगुरवःसर्वेवसिष्ठप्रमुखाद्विजाः॥ प्रययुःप्राङ्मुखाःसर्वेनंदिग्रामोयतोभवेत्॥ १०॥ बलं चतदनाहूतंगजाश्वरथसंकुलं॥ प्रययौभरतेयातेसर्वेचपुरवासिनः॥ ११॥ रथस्थःसतुधर्मात्माभरतोभ्रातृवत्सलः॥ नंदिग्रामंययौ तूर्णंशिरस्यादायपादुके॥ १२॥ भरतस्तुततःक्षिप्रंनंदिग्रामंप्रविश्यसः॥ अवतीर्यरथात्तूर्णंगुरूनिदमभाषत॥ १३॥ एतद्राज्यंमम भ्रात्रादत्तंसंन्याससमुत्तमं॥ योगक्षेमवहेचेमेपादुकेहेमभूषिते॥ १४॥ भरतःशिरसाकृत्वासंन्यासंपादुकेनतः॥ अब्रवीद्दुःखसंतप्तः सर्वेप्रकृतिमंडलम्॥ १५॥ छत्रंधारयतक्षिप्रंआर्यपादाविमौमतौ॥ आभ्यांराज्येस्थितोधर्मःपादुकाभ्यांगुरोर्मम॥ १६॥ भ्रात्रा तुमयिसंन्यासोनिक्षिप्तःसौहृदादयं॥ तमिमंपालयिष्यामिराघवागमनंप्रति॥ १७॥ क्षिप्रंसंयोजयित्वातुराघवस्यपुनःस्वयं॥ चर णौतौतुरामस्यद्रक्ष्यामिसहपादुकौ॥ १८॥ ॥१५॥ इमौ पादुकारूपौ आर्यपादाविति पादशब्दःपूजावाची विधेयाभिप्रायेणचेमाविति पुल्लिंगनिर्देशः॥ शैत्यंहि यत्साप्रकृतिर्जलस्येति तत्परमपूज्यरामभावनाविषये इमे पादुकेइत्यर्थः॥ राज्येपेक्षितोममगुरोर्धर्मव्यवहारोअनयोरेवस्थितोतआभ्यां पादुका भ्यां छत्रंधारयत एतत्सन्निधानादेव तत्तद्व्यवहारे धर्मव्यवहारांशज्ञानंममेतिभावः॥ १६॥ अयंराज्यरूपःसन्न्यासोनिक्षेपोनिक्षिप्तः राघवागमनंप्रति तावत्पर्यंतं॥ १७॥ संयोजयित्वा चरणयोःपादुके॥ १८॥

॥११४॥

समागतोमिलितः निवेद्य प्रत्यर्प्य गुरुवर्तितां गूरूचितशुश्रूषां॥ १९॥ २०॥ अवसत् धीरः धीमान्॥ २१॥ बालव्यजनेनसहितंछत्रं सभरतःसर्वंशासनं ताभ्यांनिवेद यन् उक्तविशेषणंछत्रं स्वयमेवधारयामास॥ २२॥ आर्यपादुके॥ अभिषिच्य तयोःराज्याभिषेकंकृत्वा तदधीनः पादुकाधीनः॥ २३॥ यत्कार्यं राज्यविषयं पश्चाद्य

ततोनिक्षिप्तभारोहंराघवेणसमागतः॥ निवेद्यगुरवेराज्यंभजिष्येगुरुवर्तितां॥ १९॥ राघवायचसंन्यासंदत्त्वेमेवरपादुके॥ राज्यंचेदम योध्यांचधूतपापोभवाम्यहं॥ २०॥ सबल्कलजटाधारीमुनिवेषधरःप्रभुः॥ नंदिग्रामेवसद्वीरःससैन्योभरतस्तदा॥ २१॥ सबालव्य जनंछत्रंधारयामाससस्वयं॥ भरतःशासनंसर्वंपादुकाभ्यांनिवेदयन्॥ २२॥ ततस्तुभरतःश्रीमानभिषिच्यार्यपादुके॥ तदधीनस्त दाराज्यंकारयामाससर्वदा॥ २३॥ तदाह्यियत्कार्यमुपैतिकिंचिदुपायनंचोपहृतंमहार्हं॥ सपादुकाभ्यांप्रथमंनिवेद्यचकारपश्चाद्भर तोययावत्॥ २४॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचदशाधिकशततमःसर्गः॥ ११५॥ ॥७॥

प्रतियातेतुभरतेवसन्त्रामस्तदावने॥ लक्षयामाससोद्वेगमथौत्सुक्यंतपस्विनां॥ १॥

थावत्॥ कोशागारस्थमुपायनंचकार प्रजान्यायका यैंच यथावच्छास्त्रानतिक्रमेणचकार॥ २४॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचदशाधिकशततमःसर्गः॥ ११५॥ ॥७॥ ॥७॥ सोद्वेगं सभयमौत्सुक्यं आश्रमांतरगमनौत्सुक्यं॥ १॥

पुरस्तात्पूर्वंयेतापसाः चित्रकूटस्य आश्रमे संधिरार्षः॥ राममाश्रित्यनिरताःनितरांरताः सानंदाः तानुत्सुकानलक्षयत्॥ अत्रेदंबोध्यं॥ चैत्रशुक्लदशम्यांपुष्ये रामवनप्रस्थानं॥ ततःपूर्णिमायामर्धरात्रेदशरथमरणं॥ ततःपक्षेणभरतागमनमयोध्यायां ततऔर्ध्वदेहिकेनपक्षोगतः॥ एवं वैशाखेगते ज्येष्ठेभरतस्यचित्रकूटंप्रतिप्रस्थानं अग्रेवर्षासन्निहिते सतिकार्तिक्यंतं चित्रकूटेवासोरामस्य॥ तदनंतरं तापसौत्सुक्यलक्षणं नतुभरतनिवृत्त्यनंतरमेवैतदिति॥ अतएवपाद्मे॥ भरतस्यायोध्यांप्रतिनिवृत्त्यनंतरमुक्तं॥ राघवश्चित्रकूटाद्रौसानुजोरमतस्त्रिया॥ कदाचिदंकेवैदेह्यानिद्राणेरघुनंदने १ ऐंद्रःकाकःसमागम्यजानकींवीक्ष्यकामुकः॥ विददारनखैस्तीक्ष्णैःपीनोन्नतपयोधरं २ तद्दृष्ट्वाराघवःक्रुद्धःकुशंजग्राहपाणिना॥ ब्राह्मेणास्त्रेणसंयोज्यचिक्षेपध्वांक्षमारणे ३ तंदृष्ट्वाघोरसंकाशंज्वलत्कालानलोपमं॥ दृष्ट्वाकाकःप्रदुद्रावनिनदन्दारुणस्वनं ४ वायसस्त्रिषुलोकेषुबभ्रामभयपीडितः॥ यत्रयत्रययौकाकःशरणार्थीचवायसः ५ तत्रतत्रतदस्त्रंतुप्रविवेशभयावहं॥ ब्रह्माणमिंद्रंरुद्रंमांशरणार्थीजगामसः ६ तंदृष्ट्वावायसंभीतंदेवतानररक्षिम॥

येतत्रचित्रकूटस्यपुरस्तात्तापसाश्रमे॥ राममाश्रित्यनिरतास्तानलक्षयदुत्सुकान्॥ २॥
नयनैर्भ्रुकुटीभिश्चरामंनिर्दिश्यशंकिताः॥ अन्योन्यमुपजल्पंतःशनैश्चक्रुर्मिथःकथाः॥ ३॥

नशक्तास्मवयंत्रातुंराघवास्त्राद्भयंकरात् ७ इत्यब्रूममहादेवाअन्यथास्त्रंदहेच्चनः॥ पुनश्चागाद्विधिंकाकोदययाविधिराहतं ८ भोभोबलिभुजांश्रेष्ठतमेवशरणंव्रज॥ सएवरक्षकःश्रीशःशरणागतवत्सलः ९ इत्युक्तःसोथबलिभुक्ब्रह्मणारघुनंदनं॥ उपेत्यसहसाभूमौनिपपातभयातुरः १० प्राणसंशयमापन्नंदृष्ट्वासीतातुवायसं॥ त्राहित्राहीतिभर्तारमुवाचदयिताविभुं ११ तच्छिरःपादयोस्तस्ययुयुजेचाथजानकी॥ तमुत्थाप्यकरेणाथकृपापीयूषसागरः १२ ररक्षासौनिजास्त्रायतदेकाक्षिददौतदा॥ वायसोपिमुहुर्नत्वासीतायैराघवायच १३ स्वर्लोकंप्रययौहृष्टोराघवेणाभिपालितः॥ ततोरामोमहातेजावैदेह्यालक्ष्मणेनच १४ उवासचित्रकूटाद्रौस्तूयमानोमहर्षिभिरिति॥२॥ कथमलक्षयत्तत्राह॥ नयनैरित्यादि॥ निर्दिश्य प्रदर्श्य शंकिताः रामःकिंमंस्यतइतिभीताः नयनादिभिः प्रदर्श्यान्योन्यमुपजल्पंतः आव्हयंतः॥ शनैरुपांशुकथाश्चक्रुः॥ अयंरामइह सस्त्रीकआस्ते राक्षसाश्चैतद्द्वेषेणेह संचरंतोऽस्मान्बाधंतेऽतोन्यत्रगंतव्यमित्येवंरूपाः कथाश्चक्रुः॥ ३॥

शंकत अशंकतेत्यर्थः॥ एतदाश्रमत्यागकारणमात्मनिष्ठंदोषमशंकतेत्यर्थः॥ अतएव कृतांजलिःसन्कुलपतिं ऋषिसंघस्वामिनमाश्रमस्वामिनंवा॥कुलमन्वयसंघातगृहोत्पत्त्याश्रमेषुच॥४॥ मयि पूर्ववृत्तं पूर्वराजवृत्तं नदृश्यतेकच्चित् विकृतंवादृश्यतेकच्चित्॥ येन तपस्विनोविक्रियंते इदं तपस्विविक्रियारूपं किंचित्कारणकंभवति तन्निवेदयतुभवानितिशेषः॥ ५॥ अवरजस्य लक्ष्मणस्य नानुरूपंचरितं अयुक्ताचरणं प्रमादाज्जातंकिंचिदृषिभिर्नदृष्टंकच्चित्॥ ६॥ वःशुश्रूषमाणाअर्घ्यपादादिनायुष्मान्सेवमानाअधुनामच्छुश्रूषानुरोधात् प्रमदोचितां युष्मासुयुक्तांवृत्तिं शुश्रूषाविषयां सीतानवर्ततेकच्चित्॥ ७॥ तपसाचवृद्धइत्यनुकर्षः॥ वेपमानइव कथंवारामोमंस्यतइति

तेषामौत्सुक्यमालक्ष्यरामस्त्वात्मनिशंकत॥ कृतांजलिरुवाचेदमृषिंकुलपतिंततः॥४॥ नकच्चिद्भगवन्किंचित्पूर्ववृत्तमिदंमयि॥ दृश्यतेविकृतंयेनविक्रियंतेतपस्विनः॥ ५॥ प्रमादाच्चरितंकिंचित्कच्चिन्नावरजस्यमे॥ लक्ष्मणस्यर्षिभिर्दृष्टंनानुरूपंमहात्मनः॥६॥ कच्चिच्छुश्रूषमाणावःशुश्रूषणपरामयि॥ प्रमदाभ्युचितांवृत्तिंसीतायुक्तांनवर्तते॥७॥ अथर्षिर्जरयावृद्धस्तपसाचजरांगतः॥ वेपमानइवोवाचरामंभूतदयापरं॥८॥ कुतःकल्याणसत्वायाःकल्याणाभिरतेसदा॥ चलनंतातवैदेह्यास्तपस्विषुविशेषतः॥ ९॥ त्वन्निमित्तमिदंतावत्तापसान्प्रतिवर्तते॥ रक्षोभ्यस्तेनसंविग्नाःकथयंतिमिथःकथाः॥ १०॥ रावणावरजःकश्चित्खरोनामेहराक्षसः॥ उत्पाट्यतापसान्सर्वाञ्जनस्थाननिवासिनः॥ ११॥ धृष्टश्चजितकाशीचनृशंसःपुरुषादकः॥ अवलिप्तश्चपापश्चत्वांचतातनमृष्यते॥ १२॥ त्वंयदाप्रभृतिह्यस्मिन्नाश्रमेतातवर्तसे॥ तदाप्रभृतिरक्षांसिविप्रकुर्वंतितापसान्॥ १३॥ दर्शयंतिहिबीभत्सैःक्रूरैर्भीषणकैरपि॥ नानारूपैर्विरूपैश्चरूपैरसुखदर्शनैः॥ १४॥

कंपः जरयावाकंपः इव एवार्थे॥८॥ सत्वं स्वभावः॥९॥ त्वन्निमित्तं त्वत्तोहेतोः॥ इदंभयंरक्षोभ्यःसमागतमितिभावः॥१०॥ कथंतत्राह॥ रावणेति॥ उत्पाट्य संपीड्य॥११॥ जितकाशी जिताहवःजितभयोवा त्वांचनमृष्यते पीडयितुमिच्छति॥ १२॥ विप्रकुर्वंति अपकुर्वंति॥१३॥ तमपकारंदर्शयति॥ दर्शयंतीति॥ बीभत्सैर्जुगुप्सितरूपैरात्मानंदर्शयंतिइत्यन्वयः॥ १४॥

अप्रशस्तैः पापजनकैरशुचिभिः पदार्थैस्तापसान्संप्रयुज्यविप्रकुर्वंति ॥ अपरानपि मृदून्प्रतिघ्नंत्यपिपीडयंत्यपि ॥ १५ ॥ अबुद्धं अविदितं यथाभवतितथा निद्रादौअवलीयच निर्भयमाश्लिष्यच तदालिंगनेनाल्पचेतसोविचेतसस्तापसान्नाशयंतोरमंते ॥ १६॥ स्रुग्भांडान्स्रुगादियज्ञसंभारान्अवक्षिपंति अवस्कंदयंति ॥ कलशानुदकपात्राणि ॥ प्रमर्दोभंगः ॥ हवने होमकर्मणि समुपस्थिते प्रवृत्ते ॥ १७ ॥ प्रजिघांसवः परित्यक्तुमिच्छवः मिथोमिलिताः ॥१८॥ शारीरीमुपहिंसां प्राणवियोगरूपां पुरादर्शयंति दर्शयिष्यंति ॥ अतइममाश्रमंत्यक्ष्यामः ॥१९ ॥ अश्वस्य नविद्यतेश्वः संचयोयस्य तस्यमहर्षेः पृषोदरादित्वात्साधु एतेनरक्षोभयनिवारणक्षमत्वं तस्यदर्शितं ॥२०॥

अप्रशस्तैरशुचिभिःसंप्रयुज्यचतापसान्॥ प्रतिघ्नंत्यपरान्क्षिप्रमनार्याःपुरतःस्थितान् ॥ १५॥ तेपुतेष्वाश्रमस्थानेष्वबुद्धमबलीयच॥ रमंतेतापसांस्तत्रनाशयंतोल्पचेतसः॥ १६॥ अवक्षिपंतिस्रुग्भांडानग्नींस्सिंचंतिवारिणा ॥ कलशांश्चप्रमर्दंतिहवनेसमुपस्थिते॥ १७॥ तैर्दुरात्मभिराविष्टानाश्रमान्प्रजिघांसवः॥ गमनायान्यदेशस्यचोदयंत्यृषयोयमां॥ १८॥ तत्पुरारामशारीरीमुपहिंसांतपस्विषु॥ दर्शयंतिहिदुष्टास्तेत्यक्ष्यामइममाश्रमं॥ १९॥ बहुमूलफलंचित्रमविदूरादितोवनं ॥ अश्वस्याश्रममेवाहंश्रयिष्येसगणः पुनः॥ २०॥ खरस्त्वय्यपिचायुक्तंपुरारामप्रवर्तते॥ सहास्माभिरितोगच्छयदिबुद्धिःप्रवर्तते॥ २१॥ सकलत्रस्यसंदेहोनित्ययुक्तस्य राघव॥ समर्थस्यापिसहितोवासोदुःखमिहाद्यते॥ २२॥ इत्युक्तवंतंरामस्तंराजपुत्रस्तपस्विनं ॥ नशशाकोत्तरैर्वाक्यैरवबद्धुंसमुत्सुकं॥ २३॥

पुरापवर्तते प्रवर्तयिष्यति ॥ अतस्तवनित्ययुक्तस्यापि सदासावधानस्यापि रक्षोनिग्रहेसमर्थस्यापि सकलत्रस्यापि हेतुगर्भमेतत् ॥ इहाश्रमेसंदेहः संदेहवानेववासः ॥ आर्शआद्यच् दुःखोदुःखजनकः ॥ अतस्तवाप्यत्रावस्थानमनुचितमितिव्यंग्यमतस्त्वमपिसहास्माभिरितोगच्छेत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२॥ अवबद्धुं अहंरक्षांसिनिवारयिष्यामिमाभैष्टेत्यादिवचनैर्निवारयितुं नशशाक ॥ तत्रहेतुः ॥ समुत्सुकमिति ॥ कार्यशेषस्य स्वीयान्यदेशगमनसाध्यत्वाच्च ॥ २३ ॥

अभिनंद्य स्तुत्वा समाधाय स्ववियोगखिन्नंसमाश्वास्य कुलैर्ऋषिसंघैः ॥ २४ ॥ रामस्तस्मादेशादृषयांतं ऋषिगणमनुगमनात् अनुव्रजनेन संसाध्य प्रस्थाप्य कुलपतिमृषिमभिवाद्य ॥ सम्यक्प्रीतैस्तैरनुमतः कृतानुमतिकउपदिष्टार्थः ॥ रक्षःसंदेहादत्रावस्थानमनुचितमितिकृतोपदेशः ॥ पुण्यंस्वनिलयं वासायोपसंपेदे ॥ २५ ॥ क्षणमपिनजहौ सीतारक्षणार्थमितिभावः ॥ आर्षं ऋषिसंबंधिचरितं वृत्तं यस्यतादृशेराघवे धृतगुणाः निश्चितनिजरक्षासामर्थ्यगुणाः केचित्तापसाः सततं निरंतरं राघवमनुगता

अभिनंद्यसमापृच्छ्यसमाधायचराघवं॥ सजगामाश्रमंत्यक्त्वाकुलैःकुलपतिःसह॥ २४॥ रामःसंसाध्यऋषिगणमनुगमनादेशात्तस्मात्कुलपतिमभिवाद्यऋषिं॥ सम्यक्प्रीतैस्तैरनुमतउपदिष्टार्थःपुण्यंवासायस्वनिलयमुपसंपेदे॥ २५॥ आश्रमंऋषिविरहितंप्रभुः क्षणमपिनजहौसराघवः॥ राघवंहिसततमनुगतास्तापसाश्चार्षचरितेधृतगुणाः॥ २६॥ इत्यार्षे०रा०वा०आ०अ०षोडशाधिकशततमःसर्गः॥ ११६॥ ॥७॥ ॥७॥ राघवस्त्वपयातेषुसर्वेष्वनुविचिंतयन्॥ ननत्रारोचयद्वासंकारणैर्बहुभिस्तदा॥ ॥ १ ॥ इहमेभरतोदृष्टोमातरश्चसनागराः ॥ साचमेस्मृतिरन्वेतितान्नित्यमनुशोचतः॥ २ ॥ स्कंधावारनिवेशेननतेनतस्यमहात्मनः॥ हयहस्तिकरीषैश्चउपमर्दःकृतोभृशं॥ ३॥ तस्मादन्यत्रगच्छामइतिसंचिंत्यराघवः॥ प्रातिष्ठतसवैदेह्यालक्ष्मणेनचसंगतः॥ ४॥ सोत्रेराश्रममासाद्यतंववंदेमहायशाः॥ तंचापिभगवानत्रिःपुत्रवत्प्रत्यपद्यत॥ ५॥

हि अनुगताएवनाश्रमांतरंजग्मुः॥ २६ ॥ इत्यार्षे०रा०वा०आ०अ०षोडशाधिकशततमःसर्गः ॥ ११६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अनुचिंतयन्वक्ष्यमाणलक्षणमुपाधिं ॥ १ ॥ तमेवाह ॥ इहेति ॥ मे मया संबंधसामान्येषष्ठी ॥ सामेस्मृतिर्मोनित्यमनुशोचतस्तान्वेति विषयीकरोति ॥ एवंच तादृशतत्स्मरणेनममापिशोकोवर्धतइतिभावः ॥ २ ॥ राजधानीतोनिर्गतायाःसेनायानिवासस्थानं स्कंधावारः तस्यभरतस्यतेन पुरतोदृश्यमानेनअनेनस्मृत्युद्बोधकमुक्तंउपमर्दः भूमेरशुचिता ॥३॥ ४ ॥ सरामः तमत्रि तमपिजगत्कारणमपिरामं लोकव्यवहारानुसरणेनपुत्रवत्अंगीचकार ॥ आलिंगनमूर्धाघ्राणादिभिः ॥ ५ ॥

स्वयमादिश्य विज्ञाप्यास्यसर्वमातिथ्यंसुसत्कृतंकृत्वा समसांत्वयत् प्रीतियुक्तेनचक्षुषापश्यत् ॥६॥ तंदेशमनुप्राप्तां वृद्धांपत्नीं अनसूयानाम्नीं तापसीत्वादिगुणयुक्तां वाचास त्कृतां सर्वैःसत्कृतांवा आमंत्र्य संबोध्य सांत्वयामास प्रीत्यासीतांदर्शयामास अनंतरंवैदेहींप्रतिगृह्णीष्वेत्यब्रवीदित्यर्थः ॥७॥ ८ ॥ तामाचचक्षे तद्वैभवंकथितवान् ॥ तदेव दर्शयति ॥ दशेत्यादि ॥ ९ ॥ मूलफले ऋषीणांजीवनायेतिशेषः ॥ जाह्नवी गंगाच प्रवर्तिता ॥ दशवर्षमनावृष्ट्या भूमेर्निर्जलत्वात् ॥ तेषांस्नानार्थं मंत्रसिद्धिर्वैभवेनावाहि तां स्वाश्रमेइतिशेषः॥१० ॥ अनसूयाव्रतैः तत्कृतैर्व्रतैः प्रत्यूहाः ऋषीणांतपोविघ्नाः ॥११॥ देवकार्यनिमित्तमिति मांडव्यऋषिणाप्रातर्विधवाभवेतिकस्यांश्चिदृषिपत्न्यामन

स्वयमातिथ्यमादिश्यसर्वमस्यसुसत्कृतं ॥ सौमित्रिंचमहाभागंसीतांचसमसांत्वयत् ॥ ६ ॥ पत्नींचतमनुप्राप्तांवृद्धामामंत्र्यसत्कृतां ॥ सांत्वयामासधर्मज्ञःसर्वभूतहितेरतः॥७॥ अनसूयांमहाभागांतापसींधर्मचारिणीं ॥ प्रतिगृह्णीष्ववैदेहीमब्रवीदृषिसत्तमः॥८॥ रामायचाचचक्षेतांतापसींधर्मचारिणीं ॥ दशवर्षाण्यनावृष्ट्यादग्धेलोकेनिरंतरं ॥ ९ ॥ ययामूलफलैस्सृष्टैर्जाह्नवीचप्रवर्तिता ॥ उग्रेणतपसायुक्तानियमैश्चाप्यलंकृता ॥ १० ॥ दशवर्षसहस्राणियतात्मंमहत्तपः॥ अनसूयाव्रतैस्तातप्रत्यूहाश्चनिवर्हिताः॥ ११ ॥ दे वकार्यनिमित्तंचययासंत्वरमाणया ॥ दशरात्रंकृतारात्रिःसेयंमातेवतेनघ ॥ १२ ॥ तामिमांसर्वभूतानांनमस्कार्यांतपस्विनीं ॥ अ भिगच्छतुवैदेहीवृद्धामक्रोधनांसदा ॥ १३ ॥ एवंब्रुवाणंतमृषिंतथेत्युक्त्वासराघवः॥ सीतामालोक्यधर्मज्ञामिदंवचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ राजपुत्रिश्रुतंत्वेतन्मुनेरस्यसमीरितं ॥ श्रेयोर्थमात्मनःशीघ्रमभिगच्छतपस्विनीं ॥ १५ ॥ सूयासख्यां शप्तायां ॥ प्रातरेवमाभूदिति तयाप्रतिशापद त्ते तत्प्रतिशापेन व्याकुलैर्दैवैः प्रार्थिताऽनसूया दृष्ट्वाराज्ञावधिकालंएकरात्रित्वेनकृत्वा देवकार्यंकृतवती सख्यावैधव्यंचपरिहृतवतीतिगाथेतिकतकः ॥ सेयंमातेव तेपूज्येति शेषः॥ १२ ॥ अभिगच्छतु दर्शनार्थमितिशेषः ॥ ननु वैदेह्या अल्पवयस्त्वेन व्यवहारानभिज्ञत्वात् ॥ क्वचिद्व्यवहारेस्खलनेनर्थःस्यादतआहाक्रोधनांसदेति ॥ १३ ॥ १४ ॥ अस्य मुनेः समीरितं वचनं यतःश्रुतमतआत्मनःश्रेयोर्थमित्यादि ॥ १५ ॥

॥२१७॥

नामनसूयेत्यन्वर्थनामां अभिगम्यामक्रोधनत्वात्॥१६॥१७॥शिथिलां स्रथसंधिबंधां वलितां संजातवलिं वृद्धामितिसर्वोपपादकंविशेषणं प्रवातेकदलीमिव वेपमा नांगींस्थितां ॥ १८ ॥ समुदाहरत् अभिवादनांगत्वेनेतिशेषः ॥ १९ ॥ अनामयमिति तपस्विनांस्वायत्तकुशलतयारोग्यप्रश्नएवोचितइतिभावः ॥ २० ॥ धर्मचारिणीं भर्तृ समानधर्मचारिणीं ॥ दिष्ट्या दैवयोगेन ॥२१ ॥ मानं राजसुताहंकथंवनंगच्छेयमित्येवंरूपं वनेअवरुद्धं वनवासेपित्रानियुक्तं ॥२२॥ शुभोनुकूलः ॥ अशुभः प्रतिकूलः

अनसूयेतियालोकेकर्मभिःख्यातिमागता ॥ तांशीघ्रमभिगच्छत्वमभिगम्यांतपस्विनीं ॥ १६ ॥ सीतात्वेतद्वचःश्रुत्वाराघवस्ययशस्वि नी ॥ तामत्रिपत्नींधर्मज्ञामभिचक्राममैथिली ॥ १७ ॥ शिथिलांवलितांवृद्धांजरापांडुरमूर्धजां ॥ सततंवेपमानांगींप्रवातेकदलीमिव ॥ १८ ॥ तांतुसीतामहाभागामनसूयांपतिव्रतां॥ अभ्यवादयदव्यग्रास्वंनामसमुदाहरत् ॥ १९ ॥ अभिवाद्यचवैदेहीतापसींतांदमान्वि तां ॥ बद्धांजलिपुटाहृष्टापर्यपृच्छदनामयं ॥ २० ॥ ततःसीतांमहाभागांदृष्ट्वातांधर्मचारिणीं ॥ सांत्वयंत्यब्रवीद्वृद्धादिष्ट्याधर्ममवेक्षसे ॥ २१ ॥ त्यक्त्वाज्ञातिजनंसीतेमानवर्द्धिचमानिनि ॥ अवरुद्धंवनेरामंदिष्ट्यात्वमनुगच्छसि ॥ २२ ॥ नगरस्थोवनस्थोवाशुभोवाय दिवाशुभः ॥ यासांस्त्रीणांप्रियोभर्तातासांलोकामहोदयाः ॥ २३ ॥ दुःशीलःकामवृत्तोवाधनैर्वापरिवर्जितः ॥ स्त्रीणामार्यस्वभावानां परमंदैवतंपतिः ॥ २४ ॥ नातोविशिष्टंपश्यामिबांधवंविमृशंत्यहं ॥ सर्वत्रयोग्यंवैदेहीतपःकृतमिवाव्ययं ॥ २५ ॥ नत्वेवमनुगच्छंतिगुणदोषमसत्स्त्रियः ॥ कामवक्तव्यहृदयाभर्तृनाथाश्चरंतियाः ॥ २६ ॥ प्रियः लौकिकालौकिकनिमित्ततोप्रियत्वानास्पदं ॥ २३ ॥ आर्यस्वभावः पूज्यस्वभावः ॥ २४ ॥ अतोविशिष्टं भर्तुर्विशिष्टं ॥ बांधवमिष्टबंधुं सर्वत्र योग्यमिहामुत्रचेष्टसाधनतयाभजनयोग्यं ॥ तपःकृतं भावेनिष्ठा तपोनुष्ठानमितियावत् ॥ २५ ॥ याः कामवक्तव्यहृदयाः कामाधीनहृदयाः ॥ गृह्याधीनौतुवक्तव्यौ ॥ भर्तृनाथाः भर्तॄणांनाथभूतास्तन्नियंत्र्यः ॥ यद्वा भर्तॄन्भोगार्थं नाथंते याचंतेताः चरंति स्वेच्छयाइतस्ततोयांति ॥ २६ ॥

तद्विधाः उक्तनिकृष्टगुणवत्यः ॥ २७ ॥ दृष्टोलोकः परोवरश्चयाभिस्ताः ॥ २८ ॥ समयआचारः ॥ २९ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेवाल्मीकीयेअयो०सप्तदशोत्तरश ततमःसर्गः ॥११७॥ ॥ ७ ॥ अनसूया असूयारहिता अनसूयया अन्वर्थतन्नाम्न्या वचः अनसूयायाः ॥ १ ॥ अनुभाषसे शिक्षयसि नार्यागुरुःपतिरितियथाभवत्यो पदिष्टं एतद्विदितं एतद्विषयकंज्ञानंममापि ॥ २ ॥ तदेवदर्शयति ॥ यद्यपीति ॥ एषभर्तायद्यप्यनार्यः पूज्यचरित्रहीनः दत्तिवर्जितःजीवनरहितोदरिद्रश्चभवेत् ॥ तथापि मया म द्विधया अत्रभर्तरिअद्वैधं प्रकारद्वयरहितंयथाभवतितथावर्तव्यं वर्तितव्यं प्रीतिप्रकारेणैववर्तितव्यमित्यर्थः ॥३॥ गुणश्लाघ्यत्वादिविशिष्टेसाद्वत्तिरिति ॥ किंपुनर्वक्तव्यं मातृव

प्राप्नुवंत्ययशश्चैवधर्मभ्रंशंचमैथिलि ॥ अकार्यवशमापन्नाःस्त्रियोयाःखलुतद्विधाः ॥ २७ ॥ त्वद्विधास्तुगुणैर्युक्तादृष्टलोकपरावराः ॥ स्त्रियःस्वर्गेचरिष्यंतियथापुण्यकृतस्तथा ॥ २८ ॥ तदेवमेतंत्वमनुव्रतासतीपतिप्रधानासमयानुवर्तिनी ॥ भवस्वभर्तुःसहधर्मचारिणी यशश्चधर्मंचततःसमाप्स्यसि ॥ २९ ॥ इत्यार्षेश्रीरामाय०अयो०सप्तदशाधिकशततमःसर्गः ॥ ११७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥७॥

सात्वेवमुक्तावैदेहीत्वनसूयानसूयया ॥ प्रतिपूज्यवचोमंदंप्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ नैतदाश्चर्यमार्यायांयन्मांत्वमनुभाषसे ॥ विदितं तुममाप्येतद्यथानार्याःपतिर्गुरुः ॥ २ ॥ यद्यप्येषभवेद्भर्तानार्योवृत्तिवर्जितः ॥ अद्वैधमत्रवर्तव्यंतथाप्येषमयाभवेत् ॥ ३ ॥ किंपुन र्यागुणश्लाघ्यःसानुक्रोशोजितेंद्रियः ॥ स्थिरानुरागोधर्मात्मामातृवत्पितृवत्प्रियः ॥ ४ ॥ यांवृत्तिवर्ततेरामःकौसल्यायांमहाबलः ॥ तामेवनृपनारीणामन्यासामपिवर्तते ॥ ५ ॥ सकृद्दृष्ट्वास्वपिस्त्रीषुनृपेणनृपवत्सलः ॥ मातृवद्वर्ततेवीरोमानमुत्सृज्यधर्मवित् ॥ ६ ॥

॥२१८॥

त्पितृवत्प्रियःमयीतिशेषः ॥ प्रियः प्रीतिमान्ममेतिवाशेषः प्रीतिविषयइत्यर्थः ॥ मातृवर्ती पितृप्रियइतिपाठोमातृवर्ती मातृसेवारतः ॥ पितुःप्रीतिविषयइत्यर्थइतितीर्थः ॥ ४ ॥ अन्यासामपि नृपनारीणां सुमित्रादीनांविषयेपीत्यर्थः ॥ तथा अन्यासामपिविषये मदतिरिक्तस्त्रीमात्रविषयेपितामेववृत्तिंकुरुतेइत्यर्थः ॥ नृपनारीणामित्यनेनैव सुमित्रा दीनांलाभादित्यन्ये ॥ ५ ॥ नृपेण दशरथेन मानं अहं महाप्रभुरित्यभिमानं त्यक्त्वेत्यर्थः ॥ अन्यमते उक्तार्थेसत्यत्वप्रत्यायनायैतदुक्तिरितिबोध्यं ॥ ६ ॥

मन्मेश्वश्वासमाहितं त्वदुक्तार्थकमेववाक्यंशिक्षितं तन्मेहृदि स्थिरंवर्तते ॥ ७ ॥ तदपिमेधृतं मात्रनुशासनमपि मेहृद्गतमेवास्ति ॥ ८ ॥ यच्च स्वैः आत्मीयैः बंधुवर्गैः पतिशु श्रूषणादिप्रकारैर्बोधितमर्थजातं तच्चमेनविस्मृतंतुइत्यर्थः ॥ ९ ॥ सावित्री सत्यवतःस्त्री तथावृत्तिः सावित्रीसमानवृत्तिः ॥ त्वं अनसूयायातेत्युक्तिः पातिव्रत्यमहिम्नास्व र्गस्यहस्तगतत्वात्इतितीर्थः ॥ तपोर्थमिहवर्तमानापिपतिसेवयामूर्त्यंतरेणदिवंयातेत्यर्थइतिकतकः ॥ १० ॥ रोहिणी विनाचंद्रं मुहूर्तमपिनदृश्यते ॥ पूर्वकृतपतिशुश्रूषावशा

आगच्छंत्याश्चविजनंवनमेवंभयावहं ॥ समाहितंहिमेश्वश्वाहृदयेयत्स्थिरंमम ॥ ७ ॥ पाणिप्रदानकालेचयत्पुरात्वग्निसन्निधौ ॥ अ नुशिष्टंजनन्यामेवाक्यंतदपिमेधृतं ॥ ८ ॥ नविस्मृतंतुमेसर्ववाक्यैःस्वैर्धर्मचारिणि ॥ पतिशुश्रूषणान्नार्यास्तपोनान्यद्विधीयते ॥ ९ ॥ सावित्रीपतिशुश्रूषांकृत्वास्वर्गेमहीयते ॥ तथावृत्तिश्चयातात्वंपतिशुश्रूषयादिवं ॥ १० ॥ वरिष्ठासर्वनारीणामेषाचदिविदेवता ॥ रो हिणीनविनाचंद्रंमुहूर्तमपिदृश्यते ॥ ११ ॥ एवंविधाश्चप्रवरास्त्रियोभर्तृदृढव्रताः ॥ देवलोकेमहीयंतेपुण्येनस्वेनकर्मणा ॥ १२ ॥ ततो नसूयासंहृष्टाश्रुत्वोक्तंसीतयावचः ॥ शिरस्याघ्रायचोवाचमैथिलींहर्षयंत्युत ॥ १३ ॥ नियमैर्विविधैराप्तंतपोहिमहदस्तिमे ॥ त त्संश्रित्यबलंसीतेछंदयेत्वांशुचिव्रते ॥ १४ ॥ उपपन्नंचयुक्तंचवचनंतवमैथिलि ॥ प्रीताचास्म्युच्यतांसीतेकरवाणिप्रियंचकिं ॥ १५ ॥ तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वाविस्मितामंदविस्मया ॥ कृतमित्यब्रवीत्सीतातपोबलसमन्वितां ॥ १६ ॥ सात्वेवमुक्ताधर्मज्ञातयाप्रीतितराभवत् सफलंचप्रहर्षंतेहंतसीतेकरोम्यहं ॥ १७ ॥

देवंपतिसाहित्यंप्राप्तमितिभावः ॥ ११ ॥ प्रवराः स्त्रियोऽरुंधत्यादयः ॥ १२ ॥ हर्षयंत्युत हर्षयंत्यपीत्यर्थः ॥ उताप्य र्थविकल्पयोः ॥ १३ ॥ तद्बलंसंश्रित्य आश्रित्य छंदये वरंदृणीष्वेतिप्रार्थयामि ॥ १४ ॥ १५ ॥ विस्मिता जाताश्चर्या अहोतपसोमाहात्म्यं यन्ममापिवरदानेसामर्थ्यं मंदविस्म या मंदस्मिता कृतंभवत्याअनुग्रहेणैवसर्वमेपूर्णं नकिंचित्कर्तव्यमस्तीतिभावः ॥ १६ ॥ तया लोभरहितवाचा प्रहर्षं लोभराहित्यजं स्वनिष्ठं तेत्वद्विषयं ॥ १७ ॥

अंगरागः उद्वर्तनेनांगानिरंजयतीत्यंगरागः केसरचंदनादिजः ॥ अनुलेपनंतु कर्पूरागरुकस्तूरीकंकोलैर्यक्षकर्दमइत्युक्तप्रकारोदिव्यगंधद्रव्यकल्कः इतितीर्थः ॥ कतकस्तु अंगरागं अंगरंजनकरं अनुलेपनं दिव्यगंधद्रव्यंकल्कमित्यर्थइत्याह ॥ इदमेवमुक्तं ॥१८॥ शोभयेत् शोभयिष्यति ॥ अनुरूपं त्वदेकोचितं नित्यमेवासंक्लिष्टं उपभोगेपि अशुचित्वमृदितत्वादिदोषरहितं भविष्यति ॥ १९ ॥ शोभयिष्यसीत्यनेन त्वत्पूजयाभर्तुरपिपूजाव्रतेतिसूचितं ॥२०॥ क्षत्रियत्वात्प्रतियहानधिकारेण प्रीतिदानमित्युक्तं ॥

॥ २१९ ॥

इदंदिव्यंवरंमाल्यंवस्त्रमाभरणानिच ॥ अंगरागंचवैदेहिमहार्हमनुलेपनं ॥ १८ ॥ मयादत्तमिदंसीतेतवगात्राणिशोभयेत् ॥ अनुरूपमसंक्लिष्टंनित्यमेवभविष्यति ॥ १९ ॥ अंगरागेणदिव्येनलिप्तांगीजनकात्मजे ॥ शोभयिष्यसिभर्तारंयथाश्रीर्विष्णुमव्ययं ॥ २० ॥ सावस्त्रमंगरागंचभूषणानिस्वजस्तथा ॥ मैथिलीप्रतिजग्राहप्रीतिदानमनुत्तमं ॥ २१ ॥ प्रतिगृह्यचतत्सीताप्रीतिदानंयशस्विनी ॥ श्लिष्टांजलिपुटाधीरासमुपास्ततपोधनां ॥ २२ ॥ तथासीतामुपासीनामनसूयादृढव्रता ॥ वचनंप्रष्टुमारेभेकथांकांचिदनुप्रियां ॥ २३ ॥ स्वयंवरेकिलप्राप्तात्वमनेनयशस्विना ॥ राघवेणेतिमेसीतेकथाश्रुतिमुपागता ॥ २४ ॥ तांकथांश्रोतुमिच्छामिविस्तरेणचमैथिलि ॥ यथाभूतंचकात्स्न्र्येनतन्मेत्वंवक्तुमर्हसि ॥ २५ ॥ एवमुक्तातुसासीतातापसींधर्मचारिणीं ॥ श्रूयतामितिचोक्त्वावैकथयामासतांकथां ॥ २६ ॥ मिथिलाधिपतिर्वीरोजनकोनामधर्मवित् ॥ क्षत्रकर्मण्यभिरतोन्यायतःशास्तिमेदिनीं ॥ २७ ॥ तस्यलांगलहस्तस्यकृषतः क्षेत्रमंडलं ॥ अहंकिलोत्थिताभित्वाजगतींनृपतेःसुता ॥ २८ ॥

॥ २१९ ॥

लक्ष्म्युद्देशेन ब्राह्मणादिभ्योदत्तमक्षयंचेत् साक्षाल्लक्ष्म्यैप्रीत्यादत्तंतथेतिकिंवक्तव्यमिति देव्यैतद्दानमनसूयया इतिबोध्यं ॥ २१ ॥ श्लिष्टांजलिपुटा रचितांजलिपुटा ॥ २२ ॥ अनु अनंतरं प्रियां कांचित्कथां श्रोतुकामावचनंप्रष्टुमारेभे ॥ २३ ॥ अनेनरामेण श्रुतिं ममश्रोत्रपथं ॥ २४ ॥ विस्तरेणचविस्तरेणैव ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ क्षेत्रमंडलं यज्ञयोग्यक्षेत्रं ॥ चयनप्रकरणे षड्भिनेकृषतीतिश्रुतेः ॥ कृषतस्तस्यपुरःजगतीं भुवंभित्वोत्थिता एतावन्मात्रेणाहंनृपतेर्जनकस्यसुता ॥ २८ ॥

मुष्टिविक्षेपतत्परः ॥ याजाताओषधयोदेवेभ्यइत्यादिमंत्रोक्तप्रकारेणौषधिमुष्टिविकरणतत्परइतितीर्थः ॥ निम्नोन्नतसमीकरणाय मृत्तिकामुष्टिविक्षेपतत्परइतिकतकः ॥ २९ ॥ अत्रचौत्वर्थे ॥ ३० ॥ प्रतिमामानुषी प्रतिमया स्वरूपेणमानुषी मनुष्यवाक्तुल्या वागंतरिक्षेउक्ता तांवाचमाह ॥ एवमिति ॥ एतन्ममेयंतनयेत्येतत् ॥ एवमर्थवदेव यतोहेनरपते धर्मेणन्यायेन एषात्वत्क्षेत्रजातत्वात्तवतनयैव ॥ ३१ ॥ मामवाप्य यज्ञभूमेरितिशेषः ॥ मल्लाभोत्तरं तस्यमहतीसमृद्धिर्जातेतिभावः ॥ ३२ ॥ इष्टवद्देव्यै इष्टार्थैर्देव्यैराज्ञेइष्टमिनिभावेक्तइष्टमिच्छातद्वत्यै विषयतासंबंधेनेतिअक्षरार्थः ॥ आर्षत्वासाधुत्वमुक्तार्थं ॥ यद्वासंतानेच्छावत्यैदैव्यैइत्यर्थः ॥ पुण्यकर्मणेइतिदेवीविशेषणं ॥ तृतीयांतःपाठःक्वचित् ॥

समांदृष्ट्वानरपतिर्मुष्टिविक्षेपतत्परः ॥ पांसुगुंठितसर्वांगींविस्मितोजनकोभवत् ॥ २९ ॥ अनपत्येनचस्नेहादंकमारोप्यचस्वयं ॥ ममेयंतनयेत्युक्त्वास्नेहोमयिनिपातितः ॥ ३० ॥ अंतरिक्षेचवागुक्ताप्रतिमामानुषीकिल ॥ एवमेतन्नरपतेधर्मेणतनयातव ॥ ३१ ॥ ततः प्रहृष्टोधर्मात्मापितामेमिथिलाधिपः ॥ अवाप्तोविपुलामृद्धिमामवाप्यनराधिपः ॥ ३२ ॥ दत्ताचास्मीष्टवद्देव्यैज्येष्ठायैपुण्यकर्मणे ॥ तयासंभाविताचास्मिस्निग्धयामातृसौहृदात् ॥ ३३ ॥ पतिसंयोगसुलभंवयोदृष्ट्वातुमेपिता ॥ चिंतामभ्यगमद्दीनोवित्तनाशादिवाधनः ॥ ३४ ॥ सदृशाच्चापकृष्टाच्चलोकेकन्यापितृजनात् ॥ प्रधर्षणमवाप्नोतिशक्रेणापिसमोभुवि ॥ ३५ ॥ तांधर्षणामदूरस्थांसंदृश्यात्मनिपार्थिवः ॥ चिंतार्णवगतःपारंनाससादाप्लवोयथा ॥ ३६ ॥ अयोनिजांहिमांज्ञात्वानाध्यगच्छत्सचिंतयन् ॥ सदृशंचानुरूपंच महीपालःपतिंमम ॥ ३७ ॥ तस्यबुद्धिरियंजातांचिंतयानस्यसंततं ॥ स्वयंवरंतनूजायाःकरिष्यामीतिधर्मतः ॥ ३८ ॥

संभाविता संवर्धिता ॥ ३३ ॥ पतिसंयोगसुलभं पाणिग्रहणोचितं ॥ ३४ ॥ सदृशादपकृष्टाच्च वरवर्गजनात् ॥ कन्यायाःपिता इंद्रसमोपि भुविस्थितोलोके प्रधर्षणमसंमानादिरूपक्लेशमाप्नोति किमुताधिकादितिशेषः ॥ ३५ ॥ अदूरस्थां निकटप्राप्तां धर्षणांकन्यानिमित्ततिरस्क्रियां आत्मनिसंदृश्य संभाव्य प्लवः पोतः ॥ ३६ ॥ सदृशं कुलविद्यादिना अभिरूपं वयःसौंदर्यादिनावरमितिशेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

महायज्ञे दक्षयज्ञे तस्य मत्पितृपूर्वजस्य देवरातस्य ॥ तदाशत्रुजयसमर्थधनुर्लाभाय तपःकरणकालेदक्षयज्ञेहिशिवेनपीडितादेवाः ॥ शिवंसंप्रार्थ्य धनुर्याचितवंतः सचदेवेभ्योदत्वोक्तवान् इदंदेवराजायदीयतामिति ॥ ततोदेवैर्वरुणद्वारा देवरातायदत्तं ॥ यद्वा व्रियते सर्वदेवैरितिव्युत्पत्त्या वरुणः शिवएव ॥ ३९ ॥ गौरवाद्भारवत्त्वात् ॥ ४० ॥

महायज्ञेतदातस्यवरुणेनमहात्मना ॥ दत्तंधनुर्वरंप्रीत्यातूणीचाक्षय्यसायकौ ॥ ३९ ॥ असंचाल्यंमनुष्यैश्चयत्नेनापिचगौरवात् ॥ तन्नशक्तानमयितुंस्वप्नेष्वपिनराधिपाः ॥ ४० ॥ तद्धनुःप्राप्यमेपित्राव्याहृतंसत्यवादिना ॥ समवायेनरेंद्राणांपूर्वमामंत्र्यपार्थिवान् ॥ ४१ ॥ इदंचधनुरुद्यम्यसज्जंयःकुरुतेनरः ॥ तस्यमेदुहिताभार्याभविष्यतिनसंशयः ॥ ४२ ॥ तच्चदृष्ट्वाधनुःश्रेष्ठंगौरवाद्गिरिसन्निभं ॥ अभिवाद्यनृपाजग्मुरशक्तास्तस्यतोलने ॥ ४३ ॥ सुदीर्घस्यतुकालस्यराघवोयंमहाद्युतिः ॥ विश्वामित्रेणसहितोयज्ञंद्रष्टुंसमागतः ॥ ४४ ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रारामःसत्यपराक्रमः ॥ विश्वामित्रस्तुधर्मात्माममपित्रासुपूजितः ॥ ४५ ॥ प्रोवाचपितरंतत्रराघवोरामलक्ष्मणौ ॥ सुतौदशरथस्येमौधनुर्दर्शनकांक्षिणौ ॥ ४६ ॥ इत्युक्तस्तेनविप्रेणतद्धनुःसमुपानयत् ॥ तद्धनुर्दर्शयामासराजपुत्रायदैविकं ॥ ४७ ॥ निमेषांतरमात्रेणतदानम्यमहाबलः ॥ ज्यांसमारोप्यझटितिपूरयामासवीर्यवान् ॥ ४८ ॥ तेनापूरयतावेगान्मध्येभग्नंद्विधाधनुः ॥ तस्यशब्दोभवद्भीमःपतितस्याशनेर्यथा ॥ ४९ ॥ ततोहंतत्ररामायपित्रासत्याभिसंधिना ॥ उद्यतादातुमुद्यम्यजलभाजनमुत्तमं ॥ ५० ॥ दीयमानांनंतुतदाप्रतिजग्राहराघवः ॥ अविज्ञायपितुश्छंदमयोध्याधिपतेःप्रभोः ॥ ५१ ॥ ततःश्वशुरमामंत्र्यवद्दंदशरथंनृपं ॥ ममपित्रात्वहंदत्तारामायविदितात्मने ॥ ५२ ॥

॥ ४१ ॥ नसंशयइति पित्राव्याहृतमितिपूर्वेणसंबंधः ॥ ४२ ॥ तोलने चालने अभिवाद्य नमस्कृत्य ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इमौ धनुर्दर्शनकांक्षिणौ अतोरामायदैविकं देवदत्तं धनुर्दर्शयेतिविश्वामित्रःपितरंप्रोवाचेतिसंबंधः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ पूरयामास सज्जंकृत्वाकृष्टवान् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ उत्तमंजलभाजनमुद्यम्य पित्राहंरामायदातुमुद्यतेतिसंबंधः ॥ ५० ॥ छंदमभिप्रायं ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

॥ ५३ ॥ ५४ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेअष्टादशाधिकशततमःसर्गः ॥ ११८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

ममचैवानुजासाध्वीऊर्मिलाशुभदर्शना ॥ भार्यार्थेलक्ष्मणस्यापिदत्तापित्राममस्वयं ॥ ५३ ॥ एवंदत्तास्मिरामायतथातस्मिन्स्वयंवरे ॥ अनुरक्तास्मिधर्मेणपतिंवीर्यवतांवरं ॥ ५४ ॥ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेअष्टादशाधिकशततमःसर्गः ॥ ११८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अनसूयातुधर्मज्ञाश्रुत्वातांमहतींकथां ॥ पर्यष्वजतवाहुभ्यांशिरस्याघ्रायमैथिलीं ॥ १ ॥ व्यक्ताक्षरपदंचित्रंभाषितंमधुरंत्वया ॥ यथास्वयंवरंदत्तंतत्सर्वंचश्रुतंमया ॥ २ ॥ रमेयंकथयातेतुदृढंमधुरभाषिणि ॥ रविरस्तंगतःश्रीमानुपोह्यरजनींशुभां ॥ ३ ॥ दिवसंपरिकीर्णानामाहारार्थंपतत्रिणां ॥ संध्याकालेनिलीनानांनिद्रार्थंश्रूयतेध्वनिः ॥ ४ ॥ एतेचाप्यभिषेकार्द्रामुनयःकलशोद्यताः ॥ सहिताउपवर्तंतेसलिलाप्लुतवल्कलाः ॥ ५ ॥ अग्निहोत्रेचऋषिणाहुतेचविधिपूर्वकं ॥ कपोतांगारुणोधूमोदृश्यतेपवनोद्धतः ॥ ६ ॥ अल्पपर्णाहितरवोघनीभूताःसमंततः ॥ विप्रकृष्टेंद्रियेदेशेनप्रकाशंतिवैदिशः ॥ ७ ॥ रजनीचरसत्वानिप्रचरंतिसमंततः ॥ तपोवनमृगाद्येतेवेदितीर्थेषुशेरते ॥ ८ ॥ संप्रवृत्तानिशासीतेनक्षत्रसमलंकृता ॥ ज्योत्स्नाप्रावरणश्चंद्रोदृश्यतेभ्युदितोंबरे ॥ ९ ॥

यमानानां ॥ ४ ॥ कलशोद्यताः उद्यतकलशाः ॥ सहिताः परस्परंमिलिताः ॥ ५ ॥ कपोतांगवत् पारावतकंठवदरुणः मेचकः श्यामेरक्तेरुणोर्केच ॥ ६ ॥ अल्पपर्णाअपितरवस्तमसाऽव्यक्तपर्णांतरत्वात् घनीभूताइव विप्रकृष्टेंद्रियेदेशे इंद्रियविप्रकृष्टेदूरेदेशेइत्यर्थः ॥ नप्रकाशंति नप्रकाशंते ॥ ७ ॥ वेदितीर्थेषु अग्निहोत्रवेदिसंबंधात्पुण्यक्षेत्ररूपाश्रमप्रदेशेषु तीर्थशब्दःपुण्यक्षेत्रवाची ॥ ८ ॥ चंद्रोदृश्यतेइत्यनेन कार्तिक्युत्तरंप्रतिपदियात्रेतिसूचितं ॥ ९ ॥

अनुचरीभव शुश्रूषुर्भव ॥ १० ॥ अलंकुरु आत्मानमितिशेषः ॥ प्रीतिंजनय अलंकृत्यदिव्यस्वरूपानुभावनेनेतिशेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ सर्वन्यवेदयदित्यस्यैव प्रपंचः ॥ प्रीतिदानमित्यादि ॥ अचकर्मणिल्युट् ॥ १४ ॥ मानुषेषु मनुष्यलोकेषु ॥१५॥ पुण्यां अनसूयया पुण्ययाकृतालंकारां सीतांदृष्ट्वा शर्वरीमुवास ॥ १६ ॥ आ

गम्यतामनुजानामिगमस्यानुचरीभव ॥ कथयंत्याहिमधुरंत्वयाहमपितोषिता॥ १० ॥ अलंकुरुचतावत्त्वंप्रत्यक्षंममसैथिलि॥ प्रीतिं जनयमेवत्सेदिव्यालंकारशोभिनी॥ ११ ॥ मानदाममलंकृत्यसीतामुरसुतोपमा ॥ प्रणम्यशिरसापादौरामंत्वभिमुखीययौ॥ १२ ॥ तथानुभूषितांसीतांददर्शवदतांवरः॥ राघवःप्रीतिदानेननपस्विन्याजहर्षच ॥ १३ ॥ न्यवेदयत्ततःसर्वंसीतागमायमैथिली॥ प्रीतिदा नंतपस्विन्यावमनाभरणस्रजां ॥ १४ ॥ प्रहृष्टस्त्वभवद्रामोलक्ष्मणश्चमहारथः ॥ मैथिल्याःसत्क्रियांदृष्ट्वामानुषेपुसुदुर्लभां॥ १५ ॥ ततःसशर्वरींप्रीतःपुण्यांशशिनिभाननां॥ अर्चितस्तापसैःसर्वैरुवासरघुनंदनः ॥ १६ ॥ तस्यांरात्र्यांव्यतीतायामभिषिच्यहुताग्निका न॥ आपृच्छेतांनरव्याघ्रौतापसान्वनगोचरान् ॥ १७ ॥ तावूचुस्तेवनचरास्तापसाधर्मचारिणः ॥ वनस्यतस्यसंचारंराक्षसैःसमभि प्लुतं॥ १८ ॥ रक्षांसिपुरुषादानिनानारूपाणिराघव॥ वसंत्यस्मिन्महारण्येव्यालाश्चरुधिराशनाः॥ १९ ॥ उच्छिष्टंवाप्रमत्तंवातापसं ब्रह्मचारिणं॥ अदंत्यस्मिन्महारण्येतान्निवारयराघव ॥ २० ॥ एषपंथामहर्षीणांफलान्याहरतांवने ॥ अनेननुवनंदुर्गंगंतुंराघवनेक्ष मं॥ २१ ॥

पृच्छेतां वनांतरगमनार्थमितिशेषः॥ १७॥ संचारं देशं वृद्धिगर्षी ॥ समभिप्लुतं सम्यगुपद्रुतं ॥ १८ ॥ व्यालाहिंस्रपशवः ॥ सर्पोहिंस्रःपशुर्व्या लदित्यमरः ॥ १९ ॥ उच्छिष्टमशुचिं प्रमत्तमसावधानं ॥ तान् रक्षोव्यालान् ॥ २० ॥ क्षमं युक्तं ॥ २१ ॥

इतीरितः एवमुपदिष्टमार्गः कृतस्वस्त्ययनः कृतमंगलाशीर्वादः ॥ २२ ॥ इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकोनविंशाधिक

इतीरितःप्रांजलिभिस्तपस्विभिर्द्विजैःकृतस्वस्त्ययनःपरंतपः॥ वनंसभार्यःप्रविवेशराघवःसलक्ष्मणःसूर्यइवाभ्रमंडलं॥ २२॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकोनविंशाधिकशततमःसर्गः॥ ११९॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

अतःपरंआरण्यकांडं तस्यायमाद्यःश्लोकः॥ प्रविश्यतुमहारण्यंदंडकारण्यमात्मवान् ॥ रामोददर्शदुर्धर्षस्तापसाश्रममंडलं॥ १ ॥

शततमःसर्गः॥ ११९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ग्रंथसंख्या मूळ ॥ ४३५० ॥ व्याख्यानसंख्या ॥५३००॥९६५०॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

॥ इतिवाल्मीकिरामायणेसुंदरकांडंसमाप्तम् ॥

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 10 February, 2016

00044533